

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ 1993

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ISSN 1106 - 1448
ISBN 960 - 7094 - 41-7

- © Ἐθνικὸν Ἰδρυμα Ἐρευνῶν,
Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν,
Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα
- © Fondation Nationale de la Recherche Scientifique,
Centre de Recherches Byzantines,
Vas. Constantinou 48, 116 35 Athènes

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Β' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

4 - 6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1990

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΚΕΝΤΡΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ / Ε.Ι.Ε.

ΑΘΗΝΑ 1993

Β΄ ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟ

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΑΘΗΝΑ, 4 - 6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 1990

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Πρόεδρος	Χρύσα Μαλτέζου
Άντιπρόεδρος	Λένος Μαυρομματής
Γραμματεὺς	Νίκος Μοσχονᾶς
Ταμίας	Σοφία Πατούρα
Μέλη	Κατερίνα Νικολάου
	Σπύρος Τρωιάνος

ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Χαράλαμπος Γάσπαρης
Θεώνη Μπαζαίου-Barabas
Μαρία Λεοντσίνη
Άγγελική Πανοπούλου
Κώστας Τσικνάκης

ΧΟΡΗΓΟΙ ΤΟΥ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη
Υπουργείο Παιδείας
Υπουργείο Πολιτισμοῦ
Έπιτροπή τῶν Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων
Ίδρυμα Γουλανδρη-Χόρν
Έλληνικά ταχυδρομεία
Οἶκος Ὀπτικῶν Σπ. Μοσχονᾶ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Με σκοπό την αναζήτηση και διερεύνηση τῶν πτυχῶν πού συνδέονται μὲ τὶς μορφές, τὰ ὄργανα καὶ τὰ μέσα ἐπικοινωνίας στὴ διάρκεια τῆς χιλιόχρονης ζωῆς τοῦ Βυζαντίου ὁργανώθηκε στὴν Ἀθήνα ἀπὸ τὶς 4 ὠς τὶς 6 Ὀκτωβρίου 1990 τὸ Β΄ Διεθνὲς Συμπόσιο τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἐρευνῶν. Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ἀπολογισμό τοῦ Συμποσίου πού ἀποτυπώνεται στὰ δημοσιευόμενα Πρακτικά, ἐξετάστηκαν στὴ διάρκεια τῆς ἐπιστημονικῆς αὐτῆς συνάντησης ἡ ἔννοια καὶ ἡ σημασία τῆς ἐπικοινωνίας στὸν μεσαιωνικὸ κόσμο καὶ ἀποσαφηνίστηκαν οἱ ἐπικοινωνιακὲς σχέσεις τῶν Βυζαντινῶν σὲ ἓνα εὐρὺ φάσμα τοῦ δημοσίου καὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Ἡ γλῶσσα ὡς πρωταρχικὸ ὄργανο ἐπικοινωνίας μεταξὺ λαῶν καὶ κρατῶν, οἱ ποικίλοι τρόποι συνεννόησης τῶν Βυζαντινῶν, τὰ συστήματα κοινωνικοῦ ἐλέγχου, ἡ ἔκφραση γνώμης, οἱ τρόποι διάχυσης τῆς πληροφορίας τόσο στὸ ἐπίπεδο τῆς ἰδεολογίας ὅσο καὶ στὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς εἴδησης, οἱ τύποι τῆς πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐπικοινωνίας, οἱ ἐπικοινωνιακὲς σχέσεις τῶν Βυζαντινῶν μὲ ἄλλους λαούς, τὸ δίκτυο τῶν χειρσαίων καὶ τῶν θαλάσσιων δρόμων εἶναι ὀρισμένες ἀπὸ τὶς περιοχὲς πού ἡ ἔρευνα ἐπιχείρησε νὰ προσεγγίσει καὶ νὰ φωτίσει.

Εἰλικρινεῖς εὐχαριστίες ἐκφράζονται καὶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτὴ σὲ ὄλους ὅσοι βοήθησαν τὸ Κέντρο στὴν ἐπιστημονικὴ του προσπάθεια: στὸ Ἰδρυμα Λεβέντη, χάρις στὴν πρόθυμη χορηγία τοῦ ὁποίου ἔγινε ἐφικτὴ ἡ πραγματοποίηση τοῦ Συμποσίου, στὸ Ὑπουργεῖο Παιδείας, στὸ Ὑπουργεῖο Πολιτισμοῦ, στὴν Ἐπιτροπὴ Εὐρωπαϊκῶν Κοινοτήτων, στὸ Ἰδρυμα Γουλανδρῆ-Χόρν καὶ στὸν κύριο Σπύρο Μοσχονᾶ γιὰ τὴν οἰκονομικὴ τους ἐνίσχυση, καθὼς ἐπίσης στὸν κύριο Λυκοῦργο Ἀγγελόπουλο καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Βυζαντινὴ Χορωδία πού δέχθηκαν εὐγενικὰ νὰ παρουσιάσουν ἓνα πρόγραμμα βυζαντινῆς ὕμνωδίας στὴν καταληκτικὴρα συνεδρίαση. Τὸ Συμπόσιο δὲν θὰ μπορούσε, φυσικά, νὰ πραγματοποιηθεῖ, ἂν δὲν στηριζόταν στὴν προσφορὰ τῶν συνεργατῶν καὶ τῆς γραμματείας τοῦ Κέντρου πού ἐπαμείωθηκαν τὶς εὐθύνες τῆς ὁργάνωσης. Πολύτιμη, ἰδιαίτερα, ὑπῆρξε ἡ συνδρομὴ τοῦ συνεργάτη κυρίου Νίκου Μοσχονᾶ, ἐπιμελητῆ τῆς ἔκδοσης τῶν Πρακτικῶν, ὁ ὁποῖος ἀντιμετώπισε ἐπιτυχῶς τὶς ποικίλες δυσκολίες τοῦ ἔργου.

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ

Πρόγραμμα Συμποσίου

ΠΕΜΠΤΗ, 4 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

- 8.00 Ὑποδοχή συνέδρων
9.30 Ἐναρξη ἐργασιῶν Συμποσίου
Προσφωνήσεις

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΡΩΤΗ

Ἡ ἐπικοινωνία στὸν Βυζαντινὸ κόσμο

Προεδρεύουν

ANNA ABPAMEA – GILBERT DAGRON

- 10.00 ANDRÉ GUILLOU
Pour quoi, pour qui communiquer dans le monde byzantin? Pour une définition de la communication dans un monde médiéval
- 10.15 ANNA ABPAMEA
Μορφές ἐπικοινωνίας στὰ τέλη τοῦ 4ου αἰώνα
- 10.30 ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΛΑΜΨΙΔΗΣ
Ἡ ἔκφραση γνώμης στὸν βυζαντινὸ κόσμο
- 10.45 ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ
Συστήματα ἐλέγχου καὶ τρόποι διάχυσής τῆς πληροφορίας
- 11.00 Συζήτηση - Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Ἡ γλώσσα ὡς ὄργανο ἐπικοινωνίας

Προεδρεύουν

ANDRÉ GUILLOU – ΛΕΝΟΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

- 12.00 GILBERT DAGRON
Stratégies linguistiques et communication
- 12.15 ANTONIO CARILE
Aristocracy and language in the XIth century chronicles
- 12.30 ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ
Diversitas linguae
- 12.45 ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ
Ἡ «πάτριος» φωνή
- 13.00 PEDRO ΒÁDENAS
Les problèmes de la frontière linguistique dans les Balkans
- 13.15 ΝΙΚΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ
Ἑτερόγλωσσοι πληθυσμοὶ καὶ ἐπικοινωνία στὸ φραγκικὸ βασίλειο τῆς Κύπρου
- 13.30 MELEK DELILBAŞI
Greek as a diplomatic language in the Turkish Chancery
- 13.45 JOSÉ EGEA
Ἡ γλώσσα τοῦ Διγενῆ ὡς ὄργανο δημιουργίας ἄλλων ἀκριτικῶν
- 14.00 Συζήτηση - Λήξη

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΡΙΤΗ

Τρόποι συνεννόησης

Μέρος Α΄

Προεδρεύουν

ALBA-MARIA ORSELLI – ΝΙΚΟΣ ΜΟΣΧΟΝΑΣ

- 17.00 ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ
Ἡ ἐπικοινωνία τῆς ἐπιστολῆς στὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο
- 17.15 ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ
Γυναῖκες ἐπιστολογράφοι τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου
- 17.30 ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ
Ὁ κοινωνικὸς ἔλεγχος ὡς παράγοντας ἐπικοινωνίας στὸ Βυζάντιο
- 17.45 ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ
«Πρόγνωσης» καὶ «τελεσθέντων δήλωσις»
- 18.00 IGOR MEDVEDEV
Τὰ λεγόμενα θέατρα ὡς μορφή ἐπικοινωνίας τῶν διανοουμένων στὸς ὕστερους βυζαντινοὺς χρόνους
- 18.15 Συζήτηση - Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΡΙΤΗ

Τρόποι συνεννόησης

Μέρος Β΄

Προεδρεύουν

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΑΓΓΕΛΙΔΗ – ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ

- 19.15 ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ
Τύποι ἐρωτικῆς «ἐπικοινωνίας» στὶς βυζαντινὲς νομικὲς πηγές

- 19.30 ΜΑΡΙΝΑ ΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ
Οί επικοινωνιακές πράξεις στις έρωταποκρίσεις για την εύρεση του δικαίου: παραδείγματα από τη βυζαντινή, μεταβυζαντινή και ισλαμική πρακτική
- 19.45 ΠΑΡΙΣ ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ
Ό κώδικας συνεννόησης του Θεοδώρου Στουδίτη
- 20.00 ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-ΝΟΤΑΡΑ
Μορφές επικοινωνίας στο έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη
- 20.15 ΕΡΑ ΒΡΑΝΟΥΣΗ
Μορφές επικοινωνίας στο Βυζάντιο μέσα από τα κείμενα των διαθηκών
- 20.30 ΣΤΕΛΙΟΣ ΛΑΜΠΑΚΗΣ
Μορφές υπερβατικής επικοινωνίας στην ιστοριογραφία και στη χρονογραφία των παλαιολογείων χρόνων
- 20.45 Συζήτηση - Λήξη

ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ, 5 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Μορφές επικοινωνίας

Μέρος Α΄

Ή επικοινωνία στην πολιτική και εκκλησιαστική ζωή

Προεδρεύουν

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ – SERGHEJ KARPOV

- 8.30 ΑΦΕΝΤΡΑ ΜΟΥΤΖΑΛΗ
Διακίνηση ιερών λειψάνων στην Πελοπόννησο ως τη μεσοβυζαντινή περίοδο: ή περίπτωση της Πάτρας
- 8.45 ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ
Οί λιτανείες ως μέσο επικοινωνίας του πατριάρχη Άθανασίου Α΄ με το ποίμνιό του

- 9.00 JOHANNES IRMSCHER
Byzantinische Wallfahrten
- 9.15 ΣΑΒΒΑΣ ΣΠΕΝΤΖΑΣ
Ἡ ναυτική δύναμη τοῦ Βυζαντίου καὶ οἱ ἐπιπτώσεις στὴν οἰκο-
νομία
- 9.30 ALBA-MARIA ORSELLI
Communication et milieux monastiques (IVe - Ve siècles)
- 9.45 ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ
Ἐπικοινωνία καὶ μοναστική ζωή
- 10.00 ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΠΙΤΣΑΚΗΣ
Ἐπικοινωνία καὶ «Κοινωνία» στὸ βυζαντινὸ ἐκκλησιαστικὸ
δίκαιο: ἡ περίπτωση τῶν «εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν»
- 10.15 ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ
Στοιχεῖα πολιτικῆς ἐπικοινωνίας ἀπὸ τοὺς βίους τῶν Ἁγίων
τῆς μέσης βυζαντινῆς περιόδου
- 10.30 ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΣΔΡΑΧΑ
Ἡ ἐπιλεκτικὴ ἐπικοινωνία: ἡ κινητικότητα τοῦ βυζαντινοῦ διοι-
κητικοῦ προσωπικοῦ
- 10.45 Συζήτηση - Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Μορφές ἐπικοινωνίας

Μέρος Β΄

Ἡ διπλωματία

Προεδρεύουν

JOHANNES KODER – ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ ΚΟΜΙΝΗΣ

- 11.45 ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ
Ἡ διπλωματία ὡς ὁδὸς ἐπικοινωνίας τῶν λαῶν
- 12.00 VLADIMIR VAVŘINEK
The Cyrillo-Methodian mission. A success or a failure of byzantine
diplomacy?

- 12.15 ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ
Οί διπλωματικές αποστολές και ή ειρηνική προσέγγιση Βυζαντινών και Ούννων: ή μαρτυρία του Πρίσκου
- 12.30 ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΑΣΤΑΣΕ
Διπλωματικές αποστολές κληρικῶν κατά την ύστεροβυζαντινή περίοδο
- 12.45 ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΒΛΥΣΙΔΟΥ
Σχετικά με την πρεσβεία του Φωτίου στους Άραβες
- 13.00 ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ
Προβλήματα διπλωματικής όρολογίας και έθνολογικής σύστασης τής Καταλανικής Έταιρείας στον μεσαιωνικό έλληνικό χῶρο
- 13.15 Συζήτηση - Λήξη

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΕΜΠΤΗ

Χερσαίοι και θαλάσσιοι δρόμοι

Προεδρεύουν

ΟΔΥΣΣΕΑΣ ΛΑΜΨΙΔΗΣ – ΣΠΥΡΟΣ ΤΡΩΙΑΝΟΣ

- 17.00 ΤΗΛΕΜΑΧΟΣ ΛΟΥΓΓΗΣ
Παραδείγματα έργων όδοποιίας στο Βυζάντιο
- 17.15 ΘΕΩΝΗ ΜΠΑΖΑΙΟΥ-BARABAS
Θαλάσσιοι δρόμοι: δυνατότητες και δυσκολίες τής θαλάσσιας έπικοινωνίας μέσα από τα λογοτεχνικά κείμενα
- 17.30 JOHANNES KODER
Νησιωτική έπικοινωνία στο Αιγαίο κατά τον μεσαίωνα
- 17.45 EWALD KISLINGER
Sightseeing in the Byzantine Empire
- 18.00 Διάλειμμα
- 18.30 ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ,
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΓΚΑΓΚΤΖΗΣ
Κάτω Ίταλία - Πελοπόννησος: έπικοινωνία στή μέση βυζαντινή περίοδο

- 18.45 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ
Δρόμοι και επαφές στον Ίόνιο και Ήπειρωτικό χώρο
- 19.00 Συζήτηση - Λήξη

ΣΑΒΒΑΤΟ, 6 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΚΤΗ

Ταξίδια - περιηγήσεις

Προεδρεύουν

VLADIMIR VAVŘINEK – MARIA ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ

- 9.00 ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ
Σχετικά με τον κοινωνικό καταμερισμό των ταξιδιών (8ος-
άρχες 9ου αι.)
- 9.15 ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ
Ταξιδιωτικές περιγραφές και έντυπώσεις σε επιστολογραφικά
κείμενα
- 9.30 SERGHEJ KARPOV
From Syria to Modon and Venice: a difficult voyage of 1443
described in an unknown document
- 9.45 ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΡΔΩΣΗΣ
ΉΑπό την Κίνα στο Βυζάντιο
- 10.00 JOSÉ OCHOA
The way toward the Orient in the XVth century. The *Embajada a
Tamerlán* from Trebizond to Tabriz
- 10.15 ION BARNEA
Le Danube, voie de communication byzantine
- 10.30 VĚRA HROCHOVÁ
Les chemins des voyageurs russes à Constantinople

- 10.45 PAOLO CHERUBINI
Humanistes italiens en Orient au XVe siècle
- 11.00 Συζήτηση - Διάλειμμα

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΒΔΟΜΗ

Ἡ γνώση τῶν ἄλλων λαῶν

Προεδρεύουν

VASILKA TĀRKONA-ZAIMOVA – ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΟΥΛΙΑ

- 12.00 ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ
Βυζαντινοὶ ὄροι στὴ διοίκηση καὶ τὴν οἰκονομία τῶν μεσαι-
ωνικῶν βαλκανικῶν κρατῶν
- 12.15 ΛΕΝΟΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ
Μορφές καὶ τρόποι ἐπικοινωνίας μεταξὺ Βυζαντίου, Σερβίας
καὶ Βουλγαρίας (11ος - 15ος αἰ.)
- 12.30 ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΚΡΗΣ
Σλάβοι στὴ Βαλτική καὶ Ζυγιῶτες στὴν Πελοπόννησο: ἐπαναξιο-
λόγηση τῶν μαρτυριῶν τοῦ περιηγητῆ Λάσκαρη Κανανοῦ
- 12.45 ΦΑΙΔΩΝ ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ
Ἐπὶ τὴν ἑλληνοσλαβικὴ συμβίωση κατὰ τοὺς μέσους χρόνους:
φαινόμενα θρησκευτικοῦ συγκρητισμοῦ
- 13.00 ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ
Ἡ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στὸ Βυζάντιο καὶ τὴ Ρωσία μέσα ἀπὸ
τὸ Πατερικὸ τῆς Λαύρας τοῦ Κιέβου
- 13.15 ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΕΝΝΑ
Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ λαοὶ τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Εὐρώ-
πης: ἡ νομισματικὴ μαρτυρία
- 13.30 ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ
Μορφές ἐπικοινωνίας Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν στὴν Πελοπόν-
νησο κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο
- 13.45 Συζήτηση - Λήξη

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΟΓΔΟΗ

Όνοματοδοσία λαών

Προεδρεύουν

ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ – ANTONIO CARILE

- 18.00 ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΟΥΛΙΑ
Τροπή ἔθνικῶν ὀνομάτων σὲ γεωγραφικά
- 18.15 VASILKA TĀRKOVA-ZAIMOVA
Procédés d' archaïsation dans les appellations ethniques à Byzance
- 18.30 ΑΛΕΞΗΣ ΣΑΒΒΙΔΗΣ
Ἡ γνώση τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὸν τουρκόφωνο κόσμο τῆς Ἀσίας καὶ τῶν Βαλκανίων μέσα ἀπὸ τὴν ὀνοματοδοσία
- 18.45 HRACH BARTIKIAN
Όνοματοδοσία λαῶν στὶς ἀρμενικὲς μεσαιωνικὲς πηγές
- 19.00 Συζήτηση
- 19.30 Συμπεράσματα - Λήξη
- 20.00 Ψάλλει ἡ Ἑλληνικὴ Βυζαντινὴ Χορωδία μετὰ τὴν διεύθυνση τοῦ ΛΥΚΟΥΡΓΟΥ ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΥ

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ

- Άννα ΑΒΡΑΜΕΑ, Άν. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης, Δημοκρίτου 21, 10 673 Άθήνα.
- Χριστίνα ΑΓΓΕΛΙΔΗ, Έρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Άθήνα.
- Όλγα ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ύπότροφος ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Άθήνα.
- Ήλιος ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Έρευνήτης ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Άθήνα.
- Αικατερίνη ΑΣΔΡΑΧΑ, Έρευνήτρια CNRS (Παρίσι), Allée des Saules 7, L'Hay-les-Roses, 94 240 France.
- Pedro ΒÁDENAS, Καθηγητής Πανεπιστημίου Μαδρίτης, Instituto de Filologia, C.S.I.C.- C / Ducque de Medinaceli 6, 28014 Madrid.
- Ion BARNEA, Institut d' Archéologie, J. C. Frimu 11, 71 119 Bucarest 22.
- Hrach BARTIKIAN, Καθηγητής Πανεπιστημίου Erevan, rue Griboiedov 5A, Appt. 20, 375051 Erevan.
- Άγνη ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ, Έπ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Άθηνών, Περικλέους 42, 155 61 Χολαργός.
- Hélène ANTONIADIS-BIBICOU, Καθηγήτρια της École des Hautes Études en Sciences Sociales, rue des Rosiers 2, 75004 Paris.
- Βασιλική ΒΛΥΣΙΔΟΥ, Έρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Άθήνα.
- Έρα ΒΡΑΝΟΥΣΗ, Καθηγήτρια Ίονίου Πανεπιστημίου, Άθανασιάδου 4, 115 21 Άθήνα.
- Βασιλική ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Ύπότροφος ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Άθήνα.
- Δημήτρης ΓΚΑΓΚΤΖΗΣ, Ύπότροφος ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Άθήνα.
- Πάρις ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ, Έρευνήτης ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Άθήνα.
- Antonio CARILE, Καθηγητής Πανεπιστημίου Bologna, G. Marconi 43, 40122 Bologna.
- Paolo CHERUBINI, Ministero Beni Culturali, Archivio di Stato, via Zucchelli 2, 00187 Roma.
- Gilbert DAGRON, Καθηγητής του Collège de France, avenue de Général Détréie 6, 75007 Paris.
- Melek DELILBAŞI, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Άγκυρας, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü, Ankara.
- José EGEA, Καθηγητής Πανεπιστημίου Pais Vasco, Kaskotegi Kalea 1, Irun.

André GUILLOU, Καθηγητής της École des Hautes Études en Sciences Sociales, Chemin des Ouches 38, Morigny, 91150 Étampes.

Claudia HAMERNIK, Φοιτήτρια Πανεπιστημίου Βιέννης, Hofzeile 7/1/ 7, 1190 Wien.

Věra HROCHOVÁ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πράγας. Na Hroudě 2120/17, 100 00 Praha 10.

Johannes IRMSCHER, Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν Βερολίνου, Nordendstraße 49, 1110 Berlin.

Ἀπόστολος ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Τ.Θ. 1091, 45 110 Ἰωάννινα.

Serghej KARPOV, Καθηγητής Πανεπιστημίου Μόσχας, MGU, History Dept., 119899 Moskva, V 234.

Ἀντωνία ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ, Εἰδικὸς ἐπιστήμων Πανεπιστημίου Κρήτης, Παναγιῆ Μπενάκη 13, 114 71 Ἀθήνα.

Ewald KISLINGER, Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien, Postgasse 7, A-1010 Wien.

Johannes KODER, Καθηγητής Πανεπιστημίου Βιέννης, Institut für Byzantinistik und Neogräzistik der Universität Wien, Postgasse 7, 1010 Wien.

Ἀθανάσιος ΚΟΜΙΝΗΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Κλεισούρας 18, 154 52, Π. Ψυχικό.

Ἰωάννης ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ, Ἀν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, Μπιζανίου 20, 152 37 Φιλοθέη.

Μιχαὴλ ΚΟΡΔΩΣΗΣ, Ἀν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Ἰωαννίνων, Καπλάνη 13, Ἰωάννινα.

Ἐλεωνόρα ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Στέλιος ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, Ἐρευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Ἄννα ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Ὀδυσσεὺς ΛΑΜΨΙΔΗΣ, Δρ. Φιλολογίας, Ζακύνθου 54, 113 62 Ἀθήνα.

Μαρία ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ, Ἐρευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Τηλέμαχος ΛΟΥΓΓΗΣ, Ἐρευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Γεώργιος ΜΑΚΡΗΣ, Ἐπιστημονικὸς συνεργάτης Πανεπιστημίου Κολωνίας, Friedhofstraße 27, D - 8750 Aschaffenburg.

Φαίδων ΜΑΛΙΓΚΟΥΔΗΣ, Ἀν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Δημ. Ἀσλάνη 3, 542 48 Θεσσαλονίκη.

Χρύσα ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης, Διευθύντρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Ἀθήνα.

Ἀθανάσιος ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀν. Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης, Ἀλκμάνος 15, 115 28 Ἀθήνα.

- Μαρίνα ΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ, 'Επιστημονική συνεργάτις Πανεπιστημίου 'Αθηνών, Δεληγιάνη 7-9, 176 71 'Αθήνα.
- Λένος ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ, 'Ερευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Igor MEDVEDEV, Institut Istorii AN SSSR, Petrozavodskaja 7, 197110 Leningrad.
- Μόσχος ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Granada, Departamento de Filologia Griega, Facultad de Filosofia y Letras, Poligono Universitario de Cartuja, Granada.
- Παναγιώτα ΜΟΣΧΟΝΑ, Φιλολόγος, 'Εθνική Βιβλιοθήκη τῆς 'Ελλάδος, Πανεπιστημίου 32, 106 79 'Αθήνα.
- Νίκος ΜΟΣΧΟΝΑΣ, 'Ερευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- 'Αφέντρα ΜΟΥΤΖΑΛΗ, 'Αρχαιολόγος, ΣΤ' 'Εφορεία Βυζαντινῶν 'Αρχαιοτήτων, Φιλοποίμενος 56, 261 10 Πάτρα.
- Θεώνη ΜΠΑΖΑΙΟΥ-BARABAS, 'Ερευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Καλλιόπη ΜΠΟΥΡΔΑΡΑ, 'Επ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου 'Αθηνών, Πατησίων 157Α, 112 52 'Αθήνα.
- Δημήτρης ΝΑΣΤΑΣΕ, 'Ερευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Κατερίνα ΝΙΚΟΛΑΟΥ, 'Ερευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Φλωρεντία ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ-NOTΑΡΑ, 'Επ. Καθηγήτρια Πανεπιστημίου 'Αθηνών, 'Επιδαύρου 76, 152 33 Χαλάνδρι.
- José OCHOA, Instituto de Filologia, C.S.I.C. - C / Duque de Medinaceli 6, 28029 Madrid.
- Νίκος ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου 'Αθηνών, 'Ιφιγενείας 76, 176 72 'Αθήνα.
- Μάντω ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Διευθύντρια Νομισματικού Μουσείου, Τοσίτσα 1, 106 82 'Αθήνα.
- Alba-Maria ORSELLI, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Bologna, G. Marconi 43, 40122 Bologna.
- 'Αγγελική ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ, 'Ερευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Βασιλική ΠΑΠΟΥΛΙΑ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, Βασ. Γεωργίου Β' 29, 116 34 'Αθήνα.
- Σοφία ΠΑΤΟΥΡΑ, 'Ερευνήτρια ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 'Αθήνα.
- Μαρία ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ-ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου 'Ιωαννίνων, Σαλαμάγκα 2, 453 32 'Ιωάννινα.
- Βάσω ΠΕΝΝΑ, 'Επιμελήτρια 'Αρχαιοτήτων, Νομισματικό Μουσείο, Τοσίτσα 1, 106 82 'Αθήνα.
- Κωνσταντίνος ΠΙΤΣΑΚΗΣ, Δρ. Νομικής Σχολῆς Πανεπιστημίου 'Αθηνών, 'Αλκιβιάδου 128, 185 35 Πειραιάς.

Γεώργιος ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ίωαννίνων, Κωστή Παλαμά 5, 452 21 Ίωάννινα.

Άλέξης ΣΑΒΒΙΔΗΣ, Έρευνητής ΚΒΕ/ΕΙΕ, Βασ. Κωνσταντίνου 48, 116 35 Άθήνα.

Σάββας ΣΠΕΝΤΖΑΣ, Καθηγητής ΣΣΕ, Βασ. Σοφίας 121, 115 21 Άθήνα.

Vasilka TĀPKOVA-ZAIMOVA, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Σόφιας, Praga 32, 1606 Sofia.

Σπύρος ΤΡΩΙΑΝΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Άθηνών, Χρονοπούλου 11, 174 55 Άλιμος.

Vladimir VAVŘINEK, Institute for Greek, Roman and Latin Studies, Lazarská 8, 120 00 Praha 2.

Ευάγγελος ΧΡΥΣΟΣ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ίωαννίνων, Χατζή Πελερέν 2, 452 21 Ίωάννινα.

ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ

ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ
ΤΗΣ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΚΥΡΙΟΥ ΙΩΑΝΝΗ Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΥ
ΣΤΗΝ ΕΝΑΡΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Ἀγαπητοὶ συνάδελφοι,

Ὑπὸ τὴν ιδιότητά μου τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα τῆς Διεθνούς Ἐνώσεως Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Association Internationale d' Études Byzantines), θὰ ἤθελα ν' ἀπευθύνω τοὺς θερμοὺς χαιρετισμοὺς στὴ σύναξή σας, καὶ τὶς εὐχές μου γιὰ ἓνα καλὸ καὶ γόνιμο ἐπιστημονικὸ ἔργο.

Συγχρόνως θὰ ἤθελα νὰ συγχαρῶ τὸ Κέντρο Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν ποὺ εἶχε τὴν πρωτοβουλία τῆς ὁργανώσεως τοῦ σημερινοῦ Συμποσίου.

Τὸ Α' Συμπόσιο γιὰ τὴν Καθημερινὴ Ζωὴ στὸ Βυζάντιο καὶ ἡ γενικότερη δραστηριότητα τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν καθιερώθηκαν ἤδη καὶ ἐπιβλήθηκαν στὸν κόσμο τῶν μελετητῶν τοῦ Βυζαντίου. Πραγματικὰ, στὸ πρῶτο Διεθνὲς Συμπόσιο παρουσιάστηκαν καὶ συζητήθηκαν σημαντικὰ ἐρευνητικὰ πορίσματα, σχετικὰ μὲ τὸ κεντρικὸ συνεδριακὸ θέμα.

Ἡ πρωτοβουλία τοῦ Κέντρου τείνει νὰ μεταβληθεῖ σὲ μόνιμο καὶ σταθερὸ ἐπιστημονικὸ - βυζαντινολογικὸ forum, ὅπου Ἕλληνες καὶ ξένοι βυζαντινολόγοι θὰ ἀνακοινῶνουν τὶς ἐρευνές τους, καθιστώντας ἔτσι τὶς ἀθηναϊκὲς αὐτὲς συναντήσεις, σημαντικοὺς σταθμοὺς στὴν πορεία τῶν βυζαντινῶν μελετῶν.

Ἡ Διεθνὴς Ἐνωση Βυζαντινῶν Σπουδῶν παρακολουθεῖ μὲ πολὺ ἐνδιαφέρον τὰ συμπόσια αὐτὰ καὶ ἐκτιμᾷ τὴ συμβολή τους στὴ μελέτη καὶ ἔρευνα τῶν βυζαντινῶν πραγμάτων. Ἐκ μέρους τῆς, λοιπόν, χαιρετίζω τὸ σημερινὸ Συμπόσιο καὶ εἶμαι βέβαιος πὼς θὰ ἔχει τὴν ἴδια ἀπόδοση καὶ τὴν ἴδια διεθνή ἐπιστημονικὴ ἀναγνώριση ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο. Καλὴ δουλειὰ λοιπόν!

I. E. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ

ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ
ΤΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΚΥΠΡΙΟΥ ANDRÉ GUILLOU
ΕΚ ΜΕΡΟΥΣ ΤΩΝ ΞΕΝΩΝ ΣΥΝΕΔΡΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΑΤΑΛΗΚΤΗΡΙΑ ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Madame le Ministre, Mesdames, Mes Chers Amis,

Un romancier contemporain a prétendu: «La plus grave maladie dont souffrent les intellectuels aujourd'hui est le manque de concepts». Le privilège de l'âge me donne, ce soir, la charge agréable de présenter aux organisateurs du IIe Colloque International du Centre des Recherches Byzantines de la Fondation Nationale de la Recherche les remerciements des étrangers invités à ses travaux.

Vous savez tous que pour les Byzantins l'étranger (ξένος), le barbare inquiétant des Spartiates de l'Antiquité était devenu une bénédiction qui ouvrait la porte du Ciel. Il s'agit donc, pour nos hôtes grecs, d'une chance pour l'éternité.

Mais, l'accueil et l'hospitalité furent traditionnellement si helléniques, que nous serions tentés tous d'en prendre l'habitude. Nos remerciements chaleureux pour le plaisir donnés vont d'abord à Madame Chryssa Maltézou, Présidente du Colloque et à son oeil constamment vigilant, à Lénos Mavrommatis, Vice-président, à tous les membres de la présidence, M. N. Moschonas, Mesdames Sophia Patoura, Katerina Nikolaou, M. Sp. Troianos. Nos remerciements vont aussi à tous les organismes et aux particuliers qui ont voulu soutenir cette deuxième rencontre pour l'avenir de nos recherches.

Ces journées de travail ont-elles un succès? Nous répondons oui sans hésiter et en voici les raisons. La formule adoptée avec les communications répercutantes et courtes, peut paraître lourde. Elle a l'avantage d'éviter les papiers fumeux et inaudibles: la brièveté permet d'aller de l'avant un dépit des insuffisances normales ici ou là. La publication rapide corrige tout. Elle a aussi, pour moi et, ceux qui me connaissent savent à quel point j'y suis toujours attaché, l'avantage d'associer dans un esprit biblique et donc Byzantins, les Anciens et les Jeunes, et je ne suis pas cette année éloigné de l'idée que

nous, les anciens, nous avons pris des jeunes chercheurs et des boursiers du Centre et d'ailleurs.

«La communication à Byzance», le sujet au premier abord m'a semblé un enfant de la mode. Le déroulement du programme a pu rassurer: la langue comme moyen de communication qui reste encore le moyen premier, τρόποι συνεννόησης, les formes de la communication dans la vie de l'Etat et la vie de l'Eglise, la diplomatie, plus les voies concrètes et matérielles de la communication: les routes, les voyages et les voyageurs, les contacts avec l'étranger. Le traitement traditionnel ou moins traditionnel des sujets traités, les plus généralement à un très haut niveau d'érudition, je veux dire de connaissance des documents est un résultat positif de nos assises, qui pourront peu à peu trouver un nouvel élan en étendant leur champ d'observation aux sources artistiques et archéologiques, trop peu sollicitées, et en recourant à ces instruments indispensables de l'histoire qui sont la linguistique moderne, la sémiotique; tant le discours littéraire chez les Byzantins avait d'... importance. Faut-il améliorer la formule? Peut - être nous avons l'avis lié de nos collègues du Centre. Faut-il la changer? Non. Elle vient de naître.

Madame le Ministre, en un moment où en Europe les Sciences Humaines et les Sciences Sociales sont menacées par les Sciences Exactes et surtout, largement, par les applications technologiques et leurs recherches particulières, à un moment où l'on nous transmet de puissants voisins plus ou moins lointains qui commencent à s'en effrayer les techniques mais non les connaissances, la Grèce peut rester un refuge historique actif d'une Europe qui renonce à sa culture.

L'histoire de la civilisation byzantine, aucun historien ne le conteste, est un facteur essentiel de l'histoire de notre Europe: elle nous a transmis, certes la culture hellénique ancienne, mais elle l'a surtout mis au goût des jours en permettant à chaque Etat de la faire sienne. L'Etat civilisateur et ses fonctionnaires sont nés à Constantinople. Or le mot philhellène aujourd'hui, a perdu son sens ancien; toute culture mise à part, il équivaut à un amateur du soleil et tel diplomate étranger, s'étonnait que les Chercheurs de son pays souhaitent établir des programmes de recherches avec le Centre des Recherches Byzantines d'Athènes. Il faut très vite faire repartir la navire, avant qu'il n'échoue sur la côte. Le Centre des Recherches Byzantines est et doit rester une vitrine nationale, une grande institution. L'histoire byzantine est un grand moment de

l'histoire hellénique. Mais, l'étranger, que je suis, demande plus. Forger des recherches de très haut niveau scientifique national, il peut et doit, en prenant la responsabilité de nombreux programmes internationaux, plus prendre la «leadership» des études byzantines affaiblies par la conjoncture. La separation entre le passé, le présent et le futur n'a que la signification d'une illusion, même si c'est une allusion tenace, disait Einstein, qui avait refusé à plusieurs reprises à Oppenheimer des participer aux recherches qui allaient permettre la construction de la bombe atomique.

Il ne faut pas que la Grèce perde son âme; elle nous ferait perdre la nôtre.

A. GUILLOU

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΡΩΤΗ

Ἡ ἐπικοινωνία στὸν βυζαντινὸ κόσμον

*ἐπικοινωνέω-ῶ τινί τινός· ἔχω ἀμοιβαίαν
κοινωνίαν - ἔνωσιν - κοινότητα μετὰ τινος*

ANDRÉ GUILLOU

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΣΤΗΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ
(Εισηγητές, αποδέκτες, μηνύματα και κώδικες)

Αποδεχόμενος την τριμερή διάκριση του Claude Lévy-Strauss, ο Roman Jakobson γράφει: «Στο σύνολο της κοινωνίας, η επικοινωνία πραγματοποιείται σε τρία επίπεδα, κοινωνία μηνυμάτων, κοινωνία οφελών (αγαθών και υπηρεσιών), και κοινωνία γυναικών, ή γενικότερα ίσως, κοινωνία ερωτικών συντρόφων».¹ Συμπερασματικά, διακρίνουμε τρεις τύπους επικοινωνίας, τη γλώσσα, «η οποία καταλαμβάνει την πρώτη θέση στο γενικό δίκτυο της ανθρώπινης επικοινωνίας»,² «αποκλειστικά ανθρώπινος αγωγός της δραστηριότητας του πνεύματος και της επικοινωνίας», διευκρινίζει ο R. Jakobson,³ τα μηνύματα - εμπορεύματα της οικονομίας, και τέλος τα μηνύματα της συγγένειας και του γάμου.

Στην αναζήτησή μας θα σταθούμε στον πρώτο από τους τρεις αυτούς τύπους, διότι είναι, με βάση το σημερινό καθεστώς των γνώσεών μας, ο πιο προσιτός, έστω κι αν οι πηγές μας δεν προσφέρονται γι' αυτό, αφού σ' έναν κόσμο όπου ο προφορικός λόγος υπερίσχυε του γραπτού, όπου ο αναλφάβητισμός ήταν επίσης ευρύτατα διαδεδομένος, δεν γνωρίζουμε για την επικοινωνία παρά μόνο τις πλέον στατικές μορφές των προϊόντων της που έχουν διασωθεί, δείγματα γραπτά, ζωγραφισμένα ή τραγουδισμένα, των οποίων θα εξετάσουμε συγχρόνως τους εισηγητές, τους αποδέκτες, τα μηνύματα και τους κώδικες, δίχως ωστόσο να γνωρίζουμε επακριβώς κατά πόσο τα τεκμήρια που χρησιμοποιούμε μπορούν να θεωρηθούν αντιπροσωπευτικά.

Ένα από τα αρχαιότερα βιβλία για τα οποία μας μιλά η παράδοση, είναι το βιβλίο του Ηρακλείτου, του επονομαζόμενου «σκοτεινού», του τελευταίου των Ιώνων (4ος π.Χ. αιώνας), το οποίο ο συγγραφέας του φαίνεται πως απόθεσε στον ναό της Αρτέμιδας στην Έφεσο. Αγνοούμε τι επεδίω-

1. *Essai de linguistique générale 2. Rapports internes et externes du langage*, Παρίσι, Les éditions de minuit, 1973, σελ. 34.

2. Αυτόθι, σελ. 45. Πρβλ. επίσης σελ. 28.

3. Αυτόθι, σελ. 77.

κε ο Ηράκλειτος ενεργώντας κατ' αυτόν τον τρόπο, που μοιάζει σήμερα ολωσδιόλου παράδοξος: να καταστήσει το έργο του προσιτό στο κοινό, ή απλώς να εξασφαλίσει τη διαιώνισή του; Γνωρίζουμε ότι οι ναοί ήταν ένα από τα μέρη όπου οι ελληνικές πόλεις αναρτούσαν προς ανάγνωση τους νόμους. Στην περίπτωση του Ηρακλείτου όμως η επιθυμία για δημοσιότητα δεν πρέπει να ήταν τόσο μεγάλη. Το γεγονός ότι το βιβλίο είχε τοποθετηθεί σε ένα χώρο όπου η ανάγνωσή του ήταν εφικτή για ένα ευρύ κοινό, δεν σημαίνει οπωσδήποτε ότι όντως διαβαζόταν ή ότι οι ενδεχόμενοι αναγνώστες ήταν πολυάριθμοι. Η παροιμιώδης σκοτεινότητα του έργου του Ηρακλείτου φαίνεται μάλιστα πως είχε καταγγελθεί από τους ίδιους τους αρχαίους, διότι ο Ηράκλειτος αρνιόταν να το καταστήσει προσιτό και κατανοητό στην πλειοψηφία: ένα έργο απευθυνόμενο σε ευρύ κοινό θα οδηγούσε στην υποτίμηση του συγγραφέα του· η εγγεγραμμένη γνώση έπαιρνε χαρακτηρισμό εξαιρετικό ακριβώς λόγω της σκοτεινότητας του βιβλίου. Και ο Ηράκλειτος εμφανιζόταν έτσι ως ο μοναδικός κάτοχος μιας επιστήμης που ήταν ικανή να διαπερνά τα πράγματα, πέρα από τα κοινά για τους πολλούς πιστεύω σχετικά με τους θεούς και τους ανθρώπους. Από τη στιγμή που θεωρούνταν άξια γραπτής διατήρησης, η γνώση γινόταν πολέμια τόσο της πλειοψηφίας των ανθρώπων, που παρέμεναν έγκλειστοι σαν σε όνειρο, καθένας μέσα στον προσωπικό του κόσμο, ανίκανος να δεχτεί τον «λόγο» που ήταν ωστόσο κοινός σε όλους, όσο και των άλλων ποιητών ή φιλοσόφων, από τον Όμηρο και τον Ησίοδο ως τον Πυθαγόρα ή τον Ξενοφάνη, πολέμια των λόγων τους και των γραπτών τους, φορέων μιας επιστήμης ψεύτικης. Η γραπτή διαιώνιση της δικής του εξαιρετικής γνώσης σήμαινε απόρριψη και άρνηση των άλλων γραπτών έργων.⁴

Αυτή η εσωτερική αξία που δόθηκε στο βιβλίο σαν αντι-επικοινωνία, εξηγεί ασφαλώς κατά ένα μέρος τις συνθήκες διατήρησης και διάδοσής του στην ύστερη αρχαιότητα και το Βυζάντιο. Προϊόν δαπανηρό και σπάνιο, το βιβλίο, προνομιούχος φορέας της διάδοσης και της κοινωνίας της γνώσης, πρέπει να παραμένει δυσεύρετο και στην βυζαντινή εποχή επίσης: «Γιατί εσύ είσαι πλούσιος», γράφει ο ιερέας Κοσμάς στο τέλος του δέκατου αιώνα, «τα έχεις όλα, έχεις την Παλαιά και την Καινή Διαθήκη και άλλα βιβλία που είναι γεμάτα πειστικά κείμενα... Γιατί κλείνεις την οδό της σωτηρίας μπροστά στα ανθρώπινα μάτια κρατώντας τα θεία λόγια μυστικά από τους αδελφούς σου; Δεν γράφτηκαν για να βρουν κι εκείνοι σ' αυτά τη σωτηρία αντί

4. G. Cambiano, «Sapere e testualità nel mondo antico», στο έργο P. Rossi, *La memoria del sapere*, Μπάρι, Laterza, 1988, σελ. 70-71.

να κατατρώγονται από τη μούχλα και τα σκουλήκια; ... Εσύ διαβάξεις κρυφά για να νικήσεις στην συζήτηση τον αδερφό σου και όχι για να τον σώσεις... Φθονείς τη σωτηρία του αδερφού σου και δεν επιτρέπεις να αντιγράψουν ούτε να διαβάσουν τα θεία λόγια, παρά θέλεις με αυτά να παραστήσεις τον σοφό από υπεροψία, για να σε θεωρούν όλοι ικανώτατο, αφού από το στόμα σου ακούνε τα κείμενα αυτά που δεν γνωρίζουν.»⁵

Αυτή η απουσία επικοινωνίας μέσω των βιβλίων οφείλεται επίσης στη φύση των βιβλιοθηκών. Το τέλος του αρχαίου κόσμου, σηματοδοτώντας την παρακμή των κλασικών αστικών οικισμών και των καλλιεργημένων κατοίκων τους, προκάλεσε την εγκατάλειψη και συνεπώς τον θάνατο των δημόσιων βιβλιοθηκών. Έτσι, ήδη από το τέλος του τετάρτου αιώνα, ο ιστορικός Αμμιανός Μαρκελλίνος γράφει ότι στη Ρώμη οι βιβλιοθήκες είναι στο εξής κλειστές σαν «τάφοι».⁶ Στην Ανατολή, η Παλατινή βιβλιοθήκη παραμένει βέβαια ένα κέντρο συντήρησης, αλλά όχι ανάγνωσης των βιβλίων, ενώ μέχρι τον έκτο αιώνα βιβλιοθήκες εσωτερικής, εννοείται, ανάγνωσης είναι οι βιβλιοθήκες των σχολών, καθώς και οι ιδιωτικές βιβλιοθήκες των διδασκάλων της ανώτατης εκπαίδευσης, που άλλοτε είναι ανώνυμοι και άλλοτε λαμπροί ρήτορες, φιλόσοφοι, ή άνθρωποι των γραμμάτων, όπως ο Συνέσιος Κυρήνης. Οι ελληνικές σχολές και οι έλληνες δάσκαλοι είδαν όμως τον ρόλο τους να εξασθενεί με την αντι-ειδωλοκρατική πολιτική του Ιουστινιανού, ενώ και οι χριστιανικοί ή εκχριστιανισμένοι θεσμοί εκφυλίστηκαν σιγά-σιγά κατά την ανεπανόρθωτη κάθοδο προς τους «σκοτεινούς αιώνες» του Βυζαντίου.⁷

Οι μοναστικές βιβλιοθήκες στο Βυζάντιο είναι κατά κανόνα φτωχές, ενώ εκείνες που είναι πλουσιότερες, όπως η Μεγίστη Λαύρα του Αγίου Όρους και ο Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος στην Πάτμο, δεν τροφοδοτούνται από την επιτόπια παραγωγή, που είναι πάντα μικρή, αλλά από αποκτήματα που προέρχονται από το εξωτερικό του μοναστηριού. Οι μοναχοί που γράφουν δεν είναι πολλοί και, με εξαίρεση τη μονή Στουδίου, η δραστηριότητά τους δεν συντονίζεται από ένα οργανωμένο αντιγραφικό εργαστήριο, ούτε προορίζεται για την ανάπτυξη της βιβλιοθήκης της οικείας μονής. Αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στη Δύση, στην Ανατολή ο λαϊκός και ο μοναστικός κό-

5. *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le prêtre*, μετάφραση και μελέτη των Η. Ch. Puech και Α. Vaillant (Travaux publiés par l'Institut d'Etudes Slaves, 21), Παρίσι 1945, σελ. 120-121.

6. Αμμ. 14.6.18.

7. G. Cavallo, *Le biblioteche nel mondo antico e medievale*, Μπάρι, Laterza, 1988,

σμος ζουν σε όσμωση, οι εγγράμματοι λαϊκοί είναι σχετικά πολυάριθμοι αν συγκριθούν με τους μοναχούς, ορισμένοι συγγράφουν βιβλία και διαθέτουν ιδιωτική βιβλιοθήκη, ενίοτε αξιόλογη· συχνά αποσύρονται σε κάποια μονή, στην οποία δωρίζουν την περιουσία τους, που περιλαμβάνει πολλές φορές και βιβλία. Πέρα από αυτό, ο βυζαντινός μοναστικός κόσμος, όπως και ο προδρομικός μοναχισμός, περιορίζει τα αναγνώσματά του στα απολύτως απαραίτητα. Η μοναστική βιβλιοθήκη είναι στην καλύτερη περίπτωση μια συνηθισμένη αίθουσα του μοναστηριού, όπου τα βιβλία διατάσσονται μεταξύ των άλλων σκευών κοινής χρήσης, και όπου προσέρχονται επίσης οι μοναχοί για την εποικοδομητική ανάγνωση που επιβάλλει το τυπικό, θεσμός ιδιαίτερος για κάθε μονή. Η διανοητική κατάρτιση του καλλιεργημένου μοναχού έχει αποκτηθεί πριν την είσοδό του στο μοναστήρι. Η μοναστική βιβλιοθήκη είναι επομένως ένας κλειστός τόπος συντήρησης, ο οποίος φυλάγεται ζηλότυπα: βιβλία μπορούν να βγούν για εξωτερικό δανεισμό, για πώληση ή για ανταλλαγή με κάποιο άλλο αγαθό. Η αδιαφορία των μοναχών για τα βιβλία που προέρχονται από τον έξω κόσμο, όπως και για άλλα λιγότερο ή περισσότερο πολύτιμα αντικείμενα, δικαιολογεί το γεγονός ότι πολλά χειρόγραφα διατηρήθηκαν χωρίς ποτέ να διαβαστούν και έγιναν συχνά για τους φιλόλογους μάρτυρες μοναδικού μιας παράδοσης που ο μοναστικός κόσμος τιμούσε.⁸

Η σπανιότητα των βιβλίων εξηγείται επίσης από τη σπανιότητα του υλικού που απαιτείται για τη συγγραφή. Λόγω της έλλειψης πέργαμινής, στην διάρκεια του Μεσαίωνα χρειάστηκε συχνά να ξαναχρησιμοποιηθούν, μετά από πλύσιμο και ξύσιμο, σελίδες ήδη γραμμένες από παλαιότερα χειρόγραφα: θα αναφέρουμε ένα παράδειγμα, πολύ σημαντικό, διότι αφορά τη μεταβίβαση κανονικών κειμένων, για τα οποία η ζήτηση ήταν πάντοτε μεγάλη: τα φύλλα ενός χειρογράφου της Αποστολικής Βιβλιοθήκης του Βατικανού⁹ που περιείχαν ένα διοικητικό δοκίμιο του έκτου ή εβδόμου αιώνα, ξύθηκαν για πρώτη φορά τον επόμενο αιώνα (έβδομο ή όγδοο), οπότε αντιγράφηκε ένας νομοκανόνας, ο οποίος με τη σειρά του σβήστηκε τον δέκατο ή ενδέκατο αιώνα για να δώσει τη θέση του στο κείμενο της Πεντα-

σελ. XVIII.

8. G. Cavallo, «Dallo scriptorium senza biblioteca alla biblioteca senza scriptorium», στον τόμο *Dall' eremo al cenobio*, επιμέλεια του G. Pugliese Carratelli, Μιλάνο 1987, σελ. 331-334. Για τη μονή Στουδίου, πρβλ. PG 99, στήλ. 1713· πρβλ. επίσης N.G. Wilson, «Le biblioteche nel mondo bizantino», στον τόμο G. Cavallo, *Le biblioteche... é.α.*, σελ. 81-111.

9. Κώδικας Vat. Gr. 2306: πρβλ. W. Aly, *Fragmentum Vaticanum de eligendis magistratibus e codice bis rescripto Vat. Gr. 2306* (Studi e testi 104), Βατικανό 1943.

τεύχου. Ένας άλλος αντιγραφέας, που είχε στη διάθεσή του μόνο άνισα φύλλα, τα συμπλήρωνε με αποκόμματα ραμμένα με κλωστή, ή με κομμάτια χαρτιού!¹⁰

Ο τύπος της γραφής έπαιζε έναν ιδιαίτερο ρόλο για την επικοινωνία στο Βυζάντιο. Από το τέλος του εβδόμου αιώνα, παραδείγματος χάριν, η μεγαλογράμματη γραφή των βιβλίων προορίζεται αποκλειστικά για εκκλησιαστική χρήση: αφού χρησιμοποιηθεί μέχρι τις αρχές του δεκάτου αιώνα για τα βιβλικά, αγιογραφικά, πατριστικά, ομιλητικά και λειτουργικά κείμενα, περιορίζεται σιγά-σιγά στα βιβλία της λατρείας μόνον: σαν συμβολική εικόνα που αποσκοπεί στη μεταβίβαση του θείου λόγου, με τη λιτή της εμφάνιση χρησίμευε ως μεσολαβητής μεταξύ του θείου και του ανθρώπινου, όπως οι άγιοι στο εικονοστάσι.¹¹ Το περιεχόμενο μπορεί επομένως να προσδιορίζει ως ένα βαθμό το ύφος ενός βιβλίου μα και τη γενική του εμφάνιση.¹² Το ίδιο ισχύει για τα δικαστικά πρακτικά: υπάρχει μια γραφή της αυτοκρατορικής καγκελαρίας της οποίας η εκμάθηση προορίζεται για τα γραφεία του Παλατιού και μόνον. Η μίμησή της απαγορεύεται, ωστόσο συμβαίνει μερικές φορές:¹³ υπάρχουν γραφές των δημοσιονομικών υπηρεσιών, ή άλλων διοικητικών γραφείων της Κωνσταντινούπολης που συναντάμε σε έγγραφα της πρωτεύουσας, αλλά και σε έγγραφα υπαλλήλων σε επαρχιακά πόστα.¹⁴ Η δυσκολία που συναντάμε ακόμα και σήμερα για να διασαφηνίσουμε πολλές από τις συντομογραφίες τους μας οδηγεί στη σκέψη πως η ανάγνωση στο Μεσαίωνα ήταν εφικτή μόνον στους επαίοντες. Θα υπενθυμίσουμε, με την ευκαιρία αυτή, και τους ιδιαίτερους τύπους γραφής των επαρχιών.¹⁵

Στενός κύκλος μιας ανάγνωσης προσιτής μόνον στους μνημένους στον γλωσσικό κώδικα των μεταβιβαζόμενων κειμένων, νόμοι με αρχαϊκό ύφος

10. Κώδικες Vat. Gr. 753 και 504: πρβλ. R. Devreesse, *Introduction à l'étude des manuscrits grecs*, Παρίσι, C. Klincksieck, 1954, σελ. 15.

11. G. Cavallo, «Funzione e strutture della majuscola greca tra i secoli VIII-XI», *La Paléographie grecque et byzantine* (Colloques internationaux du C.N.R.S., 559), Παρίσι 1977, σελ. 110.

12. E. Βρανούση, «Contribution à l'étude de la paléographie diplomatique: les actes de Patmos», *La paléographie grecque... έ.α.*, σελ. 448.

13. Αυτόθι, σελ. 445.

14. Αναφερόμαστε στη σύγκριση της γραφής του βρεβίου του Reggio Calabria στην Ιταλία (A. Guillou, «Le brébion de la métropole byzantine de Région vers 1050», Βατικανό 1974) με τη γραφή του κτηματολόγιου των Θηβών (N. Σβορώνος, «Recherches sur le cadastre byzantin», *BCH* 83, (1959), σελ. 1-145).

15. G. Cavallo, «Funzione e strutture », έ.α., σελ. 96 κ.ε.

φυσικά, πρακτικά της δημόσιας ή ιδιωτικής δικαστικής πράξης, με στερεότυπες, βαρυσήμαντες εκφράσεις, αναγκαστική προσφυγή σε χωρία από όλα τα λογοτεχνικά είδη με μνεία ή όχι της πηγής, αγιογραφικά σχεδιάσματα, προσαρμογή αρχαίων έργων στα προβλήματα της βυζαντινής επικαιρότητας. Ένα σχετικό ανέκδοτος ο πατριάρχης Θεοδόσιος ο 1ος συναντά για πρώτη φορά, διηγείται ο ιστορικός Νικήτας Χωνιάτης, τον μέλλοντα αυτοκράτορα Ανδρόνικο Κομνηνό (1183-1185), που προσέβλεπε στο θρόνο. Ο Θεοδόσιος προφέρει δυο φράσεις, που είναι δυο βιβλικά χωρία *Ἄκοῦν μὲν ὠτὸς ἤκουόν σου τὸ πρότερον, νῦν δὲ καὶ ἐωράκειν καὶ ἐγνώκειν σαφῶς* (Ιώβ 42.5), και *Καθάπερ ἠκούσαμεν, οὕτω καὶ εἶδομεν* (Ψαλμός 48.9). Φράσεις φαινομενικά ανώδυνες, των οποίων ο αφηγητής μας δίνει το κρυφό νόημα *«Δεν διέφυγε»*, γράφει, *«του πολυμήχανου Ανδρόνικου το αμφίσημο των λόγων· γι' αυτό και η διπλή σημασία των ὄσων ειπώθηκαν του διαπέρασε την ψυχή σαν δίπαλο ξίφος»*,¹⁶ γιατί διαισθάνθηκε εχθρότητα και αποδοκιμασία. Σε πόσους αναγνώστες της εποχής του Νικήτα, του δέκατο τρίτου αιώνα, ήταν προφανής η ορθότητα αυτής της ερμηνείας, και σε πόσους αναγνώστες της εποχής που ακολουθεί;

Διότι η άσκηση στην ανάγνωση είναι έργο της εκπαίδευσης, η οποία στην βυζαντινή αυτοκρατορία επιφυλάσσεται στα παιδιά των οικογενειών που έχουν τη δυνατότητα να πληρώσουν τα μαθήματα του δασκάλου. Η στοιχειώδης εκπαίδευση, η οποία παρέμεινε σίγουρα για πολύ καιρό κάτω από τον έλεγχο του επισκόπου, είναι ιδιωτική. Εκεί μαθαίνει κανείς να διαβάζει, να γράφει και να μετρά. Οι μαθητές μαθαίνουν τα γράμματα, κατόπιν τις συλλαβές, κατόπιν λέξεις ολόκληρες: συλλαβές, λέξεις και αργότερα κείμενα απαγγέλλονται εν χορώ και αποστηθίζονται. Το βασικό κείμενο είναι το βιβλίο των Ψαλμών. Για την εξάσκηση στη γραφή χρησιμοποιούνται πινακίδες. Η στοιχειώδης εκπαίδευση περιελάμβανε έναν κύκλο δύο ή τριών χρόνων: για πολλούς το σχολείο σταματούσε εκεί, στην ηλικία των εννέα ή δέκα ετών. Ορισμένοι άρχιζαν πιο αργά ο Μιχαήλ Ψελλός άρχισε το σχολείο όταν ήταν ήδη δέκα ετών. Όλοι, χωρίς διάκριση κοινωνικής προέλευσης, είχαν πρόσβαση στην μέση εκπαίδευση, την οποία ωστόσο ακολουθούσαν κατά το πλείστον οι γιοί των δημοσίων, στρατιωτικών ή εκκλησιαστικών υπαλλήλων, μεγαλοκτηματαρχών ή πλουσίων εμπόρων. Μέχρι τον δωδέκατο αιώνα δεν φοιτούσαν εκεί κορίτσια. Η μέση εκπαίδευση, τουλάχιστον στην πρώιμη περίοδο και οπωσδήποτε στην επαρχία, ελεγχόταν από

16. Nicetae Choniatae *Historia*, έκδ. J.A. van Dieten, Berlin, W. de Gruyter, 1975, σελ. 253.

τον ανώτερο κοσμικό κλήρο, και παρείχε τις παραδοσιακές εγκυκλοπαιδικές γνώσεις. Φαίνεται ότι δεν συνέβαινε πλέον το ίδιο κατά τον ένατο αιώνα: έχουμε τη μαρτυρία ότι ο γιος ενός ανώτερου υπαλλήλου της Θεσσαλονίκης την εποχή αυτή δεν μπορεί να παρακολουθήσει τη μέση εκπαίδευση στη δεύτερη σημαντική πόλη της αυτοκρατορίας, παρά πρέπει να μεταβεί στην πρωτεύουσα για να μελετήσει «τον Όμηρο και τη γεωμετρία, τη διαλεκτική και όλα τα άλλα φιλοσοφικά είδη, ...τη ρητορική και την αριθμητική, την αστρονομία, τη μουσική και τις άλλες ελληνικές τέχνες».¹⁷ Ο μαθητής άρχιζε με τη μελέτη της γραμματικής, που ήταν η τέχνη της ανάγνωσης και του σχολιασμού των αρχαίων συγγραφέων, καθώς επίσης και στοιχείων της αρχαίας ιστορίας και γεωγραφίας, και τη μελέτη της μυθολογίας. Ο Όμηρος ήταν ο βασικός συγγραφέας: το πρόγραμμα περιελάμβανε επίσης τρεις τραγωδίες του Αισχύλου, τρεις του Σοφοκλή, τρεις του Ευριπίδη, τρεις κωμωδίες του Αριστοφάνη, έργα του Ησιόδου, του Πινδάρου και του Θεοκρίτου. Μια αρκετά ταπεινή θέση επιφυλασσόταν στα χριστιανικά κείμενα, τη Βίβλο και το σχολιασμό της, τους ψαλμούς και τα ποιήματα του Γρηγορίου του Ναζιανζηνού. Ο σκοπός του μαθήματος ήταν το ηθικό συμπέρασμα: καθώς ο συγγραφέας δεν προσφερόταν πάντοτε άμεσα γι' αυτό, ο δάσκαλος έδινε στο κείμενο μια αλληγορική ερμηνεία, μανία των βυζαντινών εξηγητών. Ο ίδιος δάσκαλος δίδασκε τη γραμματική και τη ρητορική. Το τελευταίο αυτό μάθημα είχε στόχο την εκπαίδευση ρητόρων και τεχνικών της «επιστολογραφικής τέχνης» ζητούσαν από τους μαθητές, παραδείγματος χάριν, να συνθέσουν σε πεζό κείμενο κατά τον τρόπο του Δημοσθένη τους στίχους της ομιλίας ενός δεδομένου ομηρικού προσώπου, ή να αυτοσχεδιάσουν μια επιστολή ή έναν πανηγυρικό. Η φιλοσοφία τέλος για ορισμένους περιελάμβανε τη θεολογία και τα μαθηματικά, δηλαδή την αριθμητική, τη μουσική, τη γεωμετρία, την αστρονομία και τη φυσιολογία ή μελέτη της φύσης, ενώ για άλλους αποτελούσε την πίστη της μελέτης των μαθηματικών.

Δεν περιλαμβανόταν στο πρόγραμμα η μελέτη των ξένων γλωσσών και η παράλειψη αυτή είναι ακόμα πιο αξιοσημείωτη αν σκεφτεί κανείς ότι όλες οι βυζαντινές πόλεις ήταν κοσμοπολίτικες, με πρώτη ανάμεσά τους την Κωνσταντινούπολη.

Η μέση εκπαίδευση, αν και αποσκοπούσε στην κατάρτιση υπαλλήλων, ήταν ωστόσο καθαρά θεωρητική και αφηρημένη. Ο γραμματικός και ο ρήτο-

17. F. Dvornik, *Les légendes de Constantin et Méthode vues de Byzance*, (Byzantinoslavica Supplementa 1) Πράγα 1933, σελ. 352.

ρας δίδασκαν στους μαθητές μια νεκρή γλώσσα, ακατανόητη για το μεγαλύτερο μέρος του ελληνικού πληθυσμού. Η αρχαία ελληνική, μετά από απλοποίηση των δομών της και ενσωμάτωση των μορφολογικών και συνταξικών ανωμαλιών είχε μετεξελιχθεί, κατά τον τέταρτο αιώνα, σε μια γλώσσα όπου κυριαρχούσε η αττική διάλεκτος και την οποία από κοινού μιλούσε, διάβαζε και καταλάβαινε ο ελληνιστικός κόσμος. Ο ποσοτικός τόνος έγινε τόνος έντασης. Το λεξιλόγιο δανείστηκε από τη λατινική τους τεχνικούς όρους της διοικητικής και στρατιωτικής ζωής, από την αραβική τους όρους της υφαντουργίας. Η επίσημη βυζαντινή λογοτεχνία όμως δεν χρησιμοποιούσε τη γλώσσα αυτής η αυλή και η Εκκλησία παρέμεναν πιστές στην αρχαία γλώσσα του Θουκυδίδη, του Αριστοφάνη και των αρχαίων τραγικών και έτρεφαν μεγάλη εκτίμηση στους μακροσκελείς πανηγυρικούς που εκφωνούνταν με την ευκαιρία συγκεκριμένων γεγονότων – τα οποία όμως τελικά ελάχιστα αντανakλούσαν – και στους οποίους ο αυτοκράτορας συγκρινόταν με τους ήρωες της αρχαίας μυθολογίας ή της Βίβλου. Διαμορφωμένη κατά τα αρχαία πρότυπα, η γλώσσα αυτή δεν ήταν κατανοητή παρά σε ένα περιορισμένο ακροατήριο. Η Εκκλησία, για να διατηρήσει την κανονική «καθαρότητα» των κειμένων που κληρονόμησε από τους Πατέρες του τέταρτου και του πέμπτου αιώνα, παρέμεινε πιστή στη γλώσσα της κλασικής αυτής εποχής, μίγμα αττικής και βιβλικής παιδείας που ποικίλλει ανάλογα με το είδος, σχόλιο, θρησκευτική ποίηση ή ομιλία, και που διατηρείται πρακτικά αμετάλλακτη μέχρι το τέλος της αυτοκρατορίας. Τέλος, σε ένα βιβλίο ιστορίας, κάποια βάρβαρη κοινότητα δεν καταδείχεται με το σύγχρονο όνομά της, αλλά με το όνομα της φυλής που καταλάμβανε την ίδια περιοχή κατά την αρχαιότητα. Θα χρειαστεί η παρακμή της πολιτικής συγκεντρωτισμού και η ξένη κατοχή του δέκατου τρίτου αιώνα για να παράγει η ομιλούμενη ελληνική κάποια επικά ποιήματα, μια λογοτεχνία άγνωστη ως τότε για τη βυζαντινή γλώσσα. Η αυλή και η Εκκλησία επιδίωξαν να διατηρήσουν την αρχαία γλωσσική κληρονομιά, που είχε γι' αυτές μια αξία αιώνια.¹⁸

Ο δάσκαλος της μέσης εκπαίδευσης είναι λαϊκός και το σχολείο του είναι ένα ιδιωτικό ίδρυμα, λιγότερο ή περισσότερο συνδεδεμένο οικονομικά με την Εκκλησία μέσω των επιχορηγήσεων που δέχεται. Πληρώνεται από τους γονείς με τους οποίους υπογράφει ένα συμβόλαιο, μα η οικονομική του κατάσταση δεν είναι ανθηρή, μα και οι μαθητές αφήνουν συχνά το σχο-

18. Πρβλ. A. Kazdan, *Vizantijskaja Kul'tura (X-XII vv.)* Μόσχα 1968, ιταλική μετάφραση, Μπάρι, Laterza, 1983, σελ. 129 κ.ε. – A. Guillou, *La civilisation Byzantine*, Παρίσι, Arthaud, 1974, σελ. 330 κ.ε.

λείο του για κάποιο άλλο, οπότε αναγκάζεται να συμπληρώσει τα έσοδά του αντιγράφοντας χειρόγραφα. Ο δάσκαλος είναι μόνος, αλλά οι παλιότεροι ή οι καλύτερα προετοιμασμένοι μαθητές βοηθούν τους νεότερους. Όλοι τους ζουν στο σπίτι του δασκάλου. Σε κάποια πιο σημαντικά σχολεία ο αυτοκράτορας διορίζει μερικούς καθηγητές, ενώ οι υπόλοιποι επιλέγονται από τους συναδέλφους τους και από τους μαθητές. Η μνήμη είναι το βασικό προτέρημα του καλού μαθητή, και εγκωμιάζεται ο υπάλληλος που έχει αποστηθίσει στο σχολείο βιβλία ολόκληρα. Οι μαθητές ζητούν από τον Θεό να τους δώσει επιτυχίες, προστρέχουν όμως γι' αυτό και σε πρακτικές μαγείας. Η μέση εκπαίδευση είναι λαϊκή και δεν περιλαμβάνει παρά ορισμένα μόνο στοιχεία εκκλησιαστικών σπουδών. Η θρησκευτική παιδεία, που μπορεί να αποκτηθεί σε ένα μοναστήρι ή κοντά σε έναν ασκητή, διατήρησε πάντα την αυτονομία της.¹⁹

Η ανώτατη εκπαίδευση που άλλοτε μοιραζόταν μεταξύ των κυριότερων πνευματικών κέντρων της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, συγκεντρώθηκε σιγά-σιγά στην Κωνσταντινούπολη. Η Αλεξάνδρεια, η Αθήνα, η Βηρυτός, η Αντιόχεια, η Γάζα, η Καισάρεια της Παλαιστίνης, η Νίσιβη, οι Συρακούσες, η Ρώμη ήταν ίσως ακόμη τον τέταρτο και πέμπτο αιώνα κέντρα ειδικευμένα σε συγκεκριμένους κλάδους της εκπαίδευσης: η Αλεξάνδρεια στην αστρονομία, τη γεωμετρία και την ιατρική, η Βηρυτός στο δίκαιο, η Νίσιβη στην ιατρική. Υπό την επίδραση της Εκκλησίας όμως, της οποίας η δύναμη προοδευτικά αυξανόταν, στους λαϊκούς αυτούς θεσμούς προστέθηκαν και θεολογικές σχολές, όπως παραδείγματός χάριν συνέβηκε στην Αλεξάνδρεια και τη Νίσιβη. Η διδασκαλία της αρχαίας λογοτεχνίας, όπως άλλωστε και των ποιητών, ρητόρων και ιστορικών που επιλέγονταν με βάση τα ηθικά διδάγματα που ενέπνεε το έργο τους, γινόταν από χριστιανούς δασκάλους που ερμήνευαν την ποίηση του Ομήρου σαν μια ελεγεία της αρετής. Η διδασκαλία αυτή, από τον έκτο αιώνα, λόγω της εχθρότητας της Εκκλησίας και κυρίως λόγω της εξάπλωσης της άγνοιας που συνόδευσε την επέκταση των εδαφών της αυτοκρατορίας, περιορίστηκε για τους διδάσκοντες στο επίπε-

19. F. Fuchs, *Die höheren Schulen von Konstantinopel im Mittelalter*, Λευψία 1926.– E. Lipšits, *Otcherki istorii Vizantijskogo obsčestva i kul'tury (VIII pervaja IX veka)*, Μόσχα 1961.– J. M. Hussey, *Church and Learning in the Byzantine Empire, 867-1025*, Οξφόρδη 1937.– P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971.– R. Browning, «Byzantinische Schulen und Schulmeister», *Das Altertum* 9/2 (1963).– Του ίδιου, «Byzantine Scholarship», *Past and Present*, 28 (1964).– H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur des Byzantiner*, τόμ. 2, Μόναχο 1978, σελ. 10, 24, 27 κ.α.– Z.G. Samodurova, «Skoly i obrazovanie», *Kul'tura Vizantii* τόμ. IV, Μόσχα 1984, σελ. 366-400.

δο της απλής θεματολογικής αναφοράς και σε τυπικό υπόβαθρο των παραδόσεων τους. Η σχολή των Αθηνών έκλεισε, ενώ η σχολή της Βηρυτού δεν ξαναχτίστηκε ποτέ μετά την καταστροφή της από σεισμό.

Στα 425, ο Θεοδόσιος Β΄ ίδρυσε στην Κωνσταντινούπολη ένα είδος εκπαιδευτικού ιδρύματος που ονομάστηκε *Auditorium*, όπου τριάντα διορισμένοι από τον αυτοκράτορα καθηγητές δίδασκαν την ελληνική γραμματική, τη λατινική γραμματική, την ελληνική ευγλωττία, τη λατινική ευγλωττία, το δίκαιο και τη φιλοσοφία. Η διδασκαλία αυτή εκχριστιανίστηκε εντελώς τον πέμπτο αιώνα. Μια νέα σχολή ανώτατης εκπαίδευσης ιδρύθηκε τον ένατο αιώνα από τον καίσαρα Βάρδα, σύμβουλο του Μιχαήλ του Γ΄. Εκεί παρέχονταν μια γενικής παιδείας φιλοσοφία, ρητορική, αριθμητική, γεωμετρία και αστρονομία, μουσική: η λατινική γραμματική και ευγλωττία δεν ήταν πλέον στο πρόγραμμα σπουδών της πρωτεύουσας, αφού η ελληνική γλώσσα είχε γίνει επίσημη γλώσσα της αυτοκρατορίας από τον έβδομο αιώνα. Η παιδεία αυτή, μάλλον μέτρια, παραμερίστηκε από το νέο ίδρυμα που δημιούργησε ο Κωνσταντίνος Θ΄ ο Μονομάχος στα 1045. Το ίδρυμα αυτό έμοιαζε με το *Auditorium* του πέμπτου αιώνα και περιελάμβανε ένα τμήμα δικαίου και ένα τμήμα φιλοσοφίας, παρείχε δε δωρεάν παιδεία.

Φαίνεται άλλωστε πως μια πραγματική πατριαρχική σχολή αρχίζει να λειτουργεί από την εποχή της βασιλείας του Αλεξίου Α΄. Διδάσκονταν εκεί η θρησκευτική επιστήμη, αλλά και η αριθμητική, η γεωμετρία, η αστρονομία, η μουσική, η μηχανική, η οπτική, η ιατρική και η φιλοσοφία.

Όλη αυτή η αρχαιοπρεπής παιδεία παρέμεινε πάντα συνδεδεμένη με την ιδιωτική πρωτοβουλία, ακόμα κι όταν ελεγχόταν από το Κράτος και άρα και από την Εκκλησία. Με τη λατινική κατοχή, η εκπαίδευση αφέθηκε στα μοναστήρια της πρωτεύουσας. Διαθέσιμη στους πάντες, συνέχισε να εκπαιδεύει τους δημόσιους ή στρατιωτικούς υπαλλήλους και τους γιατρούς. Το πρόγραμμα παραμένει το ίδιο: οι κλασικοί, τα αρχαία μαθηματικά και η αρχαία ιατρική. Σύντομα οι μεγάλες επαρχιακές πόλεις όπως ο Μυστράς θα συναγωνιστούν με επιτυχία την πρωτεύουσα και οι Βυζαντινοί θα στραφούν προς το δυτικό πολιτισμό.²⁰

Η λογοτεχνία που παράγει η παιδεία αυτή είναι ποικίλη, αλλά, όπως είναι φυσικό, ελάχιστα πρωτότυπη, τόσο στον εκκλησιαστικό τομέα όσο και στις λοιπές επιστήμες.

20. L. Bréhier, *La civilisation byzantine*, Παρίσι, Albin Michel, 1950, σελ. 104-107, 339-350.— Niceforo Basilace, *Gli encomi per l'imperatore e per il patriarca*, επιμέλεια του R. Maisano, Νάπολη 1977, εισαγωγή με βιβλιογραφία.

Το γραπτό είναι λοιπόν, κατά τη γνώμη μας, ένα μέσο πολυτελείας για τη μετάδοση της γνώσης.

Ο προφορικός λόγος, ο οποίος συμπεριλαμβάνει και την εκπαίδευση, άφησε λιγότερα ίχνη, παρ' όλο που χρησιμοποιούνταν βέβαια ευρύτερα. Μαθαίνουμε από κάποιες χειρόγραφες σημειώσεις ότι στον ένατο αιώνα τυχοδιώκτες τραγουδούσαν από πόρτα σε πόρτα τα κατορθώματα διάσημων ανδρών με αντάλλαγμα κάποιο φτηνό νόμισμα, και ότι ο Διγενής Ακρίτας, ο ήρωας της βυζαντινής εποποιίας, τραγουδούσε ο ίδιος τα ποιήματα που διηγούνταν τις νίκες του. Η ελληνική και λατινική αρχαιότητα είχε επίσης δώσει στους Βυζαντινούς το θέατρό της, μα η γλώσσα του είχε γίνει σιγά-σιγά ακατανόητη και τα θέματά του ελάχιστα υπηρετούσαν το χριστιανικό ιδεώδες, ώστε αντικαταστάθηκε από την παντομίμα, μίγμα από τραγούδια, χορούς και ακροβατικά νούμερα, μερικές φορές εμπνευσμένα από τα αρχαία ομολόγά τους. Η εχθρική στάση της Εκκλησίας απέναντι στο θέατρο δεν αρκεί για να εξηγήσει την περιορισμένη του ανάπτυξη, αφού γνωρίζουμε ότι το λειτουργικό δράμα με βιβλική ή αγιογραφική υπόθεση που τόσο ευδοκίμησε στη Δύση, δεν είχε επιτυχία στο Βυζάντιο. Φαίνεται ότι η θεατρική έκφραση στο Βυζάντιο δεν ξεπέρασε τη λαϊκή παντομίμα, αν αφήσουμε κατά μέρος τις επίσημες και πανηγυρικές εκδηλώσεις που συνιστούν οι τελετές του αυτοκρατορικού παλατιού ή οι ιεροτελεστίες της Εκκλησίας, με όλη την πολυτελή τους ομοιομορφία.²¹

Οι Βυζαντινοί όμως είχαν διατηρήσει έναν άλλον αρχαίο τύπο προφορικής επικοινωνίας, τη ρητορική τέχνη, είτε αυτή απευθύνεται σε ένα επίλεκτο μορφωμένο κοινό είτε όχι, διότι έβρισκε ανταπόκριση σαν μοναδικός τρόπος πολιτικής ή θρησκευτικής προπαγάνδας. Ο πανηγυρικός προς τιμήν του αυτοκράτορα λάβαινε χώρα τακτικά: σ' αυτόν που ο Μιχαήλ Ψελλός απευθύνει στον Κωνσταντίνο Θ' αναζητούνται διαρκώς εκφραστικοί τρόποι που ανήκουν στο χώρο του θεάτρου, ενώ ο αυτοκράτορας συγκρίνεται με τον πρωινό ήλιο που πλημμυρίζει με τις ακτίνες του τη σκηνή όπου στέκεται ο ρήτορας. Αν πιστέψουμε την άποψη του Ιωάννη του Χρυσόστομου, η ομιλία που συνόδευε τη λειτουργία άρεσε στους Βυζαντινούς περισσότερο από την ίδια την ακολουθία. Αυτό εξηγεί και το γεγονός ότι, ενώ αρχικά η ομιλία γινόταν πριν από την ακολουθία με σκοπό να επηρεάσει όσους δεν πίστευαν, μετατέθηκε αργότερα ώστε να παραμένουν οι πιστοί στη λειτουργία. Οι καλύτεροι ρήτορες είχαν παρακολουθήσει τη σχετική εκπαίδευση

21. : Πρβλ. W. Puchner, «Zum "Theater" in Byzanz», *Fest und Alltag im Byzanz*, έκδ. G. Prinzing - D. Simon, Μόναχο, C.H. Beck, 1990, σελ. 11-16.

και οι λόγοι τους έχουν καταγραφεί.

Συνηθιζόταν επίσης η υψηλόφωνη ανάγνωση ποιητικών στίχων, αλλά και βίων αγίων, στην ακολουθία του όρθρου παραδείγματος χάριν, καθώς και έργα πιο προσωπικά, όπως επιστολές που ο παραλήπτης τους διάβαζε στους φίλους του. Διαφορετικό βέβαια ήταν το – ολιγάριθμο – κοινό στις δυο περιπτώσεις.

Η μέριμνα για επικοινωνία με τους ανθρώπους που κατείχαν ελάχιστα ή και καθόλου γραφή και ανάγνωση ήταν πάντοτε αναπτυγμένη στους καλλιεργημένους βυζαντινούς κύκλους και ιδιαίτερα στην Εκκλησία. Η έγνοια τους αυτή είναι κατανοητή, αφού ο αναλφαβητισμός ήταν γενικευμένος τόσο, ώστε στις αρχές του δεκάτου αιώνα ο Λέων ο ΣΤ΄ επέτρεψε στους αγράμματους να παρουσιάζονται νόμιμα σαν μάρτυρες στην εξοχή αλλά και στις πόλεις. «Μου γράφεις ότι θα γεμίσεις τους τοίχους της εκκλησίας που θα κατασκευάσεις», γράφει ο Νείλος Αγκύρας στον έπαρχο Ολυμπιόδωρο το 430 περίπου, «με διάφορες σκηνές κυνηγιού και ψαρέματος που ευφραίνουν τα μάτια... Εγώ όμως θα σου πω ότι είναι νηπιώδης και βρεφοπρεπής η περιφορά των βλεμμάτων των πιστών σε τέτοιες σκηνές. Πρέπει να καλύψεις τους τοίχους της εκκλησίας με ιστορίες της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, ώστε οι αγράμματοι, που δεν μπορούν να διαβάσουν τις θείες Γραφές, να μαθαίνουν, βλέποντας τις ζωγραφιές, την αρετή των πραγματικών δούλων του Θεού». ²² Με τα ίδια λόγια μιλά ο Γρηγόριος ο Μέγας στον επίσκοπο Μασσαλίας Σέρηνο, τον Ιούλιο του 599: «Οι ζωγραφιές χρησιμοποιούνται στις εκκλησίες για να επιτρέψουν στους αγράμματους που τις βλέπουν στους τοίχους τη γνώση όσων δεν μπορούν να διαβάσουν στα βιβλία». ²³ Και ένα κείμενο του ενάτου αιώνα περιγράφει τους συζύγους που, έχοντας στην αγκαλιά τα νήπια ενώ κρατούν από το χέρι τα μεγαλύτερα παιδιά τους, τους εξηγούν τις ιστορίες που είναι ζωγραφισμένες στους τοίχους της εκκλησίας «για να γαλουχήσουν το πνεύμα τους και την καρδιά τους και να τα οδηγήσουν στο Θεό». ²⁴

Πολύ λίγα μνημεία της πρώιμης περιόδου σώζονται σήμερα. Τα αρχαιότερα ψηφιδωτά βρίσκονται στη Θεσσαλονίκη, στις εκκλησίες της Αχειροποίητου και του Οσίου Δαυΐδ (5ος αι.) καθώς και στον θόλο του Αγίου Γεωργίου όπου ο Χριστός απεικονίζεται εν μέσω αγγέλων. Από την

22. Mansi, τόμ. 13, στήλ. 36A-D.

23. *Registrum* IX. 209, έκδ. D. Norberg, Turnholt 1982, σελ. 768.

24. *Lettres du pape Grégoire à l'empereur Léon*, έκδ. J. Gouillard, *TM* 3 (1968), σελ. 301.

εποχή του Ιουστινιανού, στην Αγία Σαφία της Κωνσταντινούπολης δεν σώζεται καμιά παράσταση, εκτός από σταυρούς και διακοσμητικά μοτίβα που αφήνουν μια έντονη εντύπωση, παρ' όλη τη λιτότητά τους. Κανένα δείγμα δεν σώζεται στη Μικρά Ασία, την Αντιόχεια και την Αλεξάνδρεια. Στην Κύπρο μπορεί κανείς να θαυμάσει δύο ψηφιδωτά που απεικονίζουν την Παναγία και το Βρέφος μαζί με αγγέλους και στην αψίδα της Αγίας Αικατερίνης του Σινά τη Μεταμόρφωση του Χριστού. Στη Ραβέννα, τις ευαγγελικές σκηνές στον Άγιο Απολλινάριο τον Νέο με τον Χριστό γενειοφόρο και τον Χριστό και την Παναγία στο θρόνο, τις προσωπογραφίες του Ιουστινιανού και της Θεοδώρας και τις δυο μεγάλες εικόνες της αυτοκρατορικής ακολουθίας στον Άγιο Βιτάλιο, την προσωπογραφία του Κωνσταντίνου του Δ' και των γιών του στον Άγιο Απολλινάριο τον εν Λιμένι κτλ. Ψηφιδωτά αξιοθαύμαστα για τον πλούτο της σύνθεσης και την αρμονία των χρωμάτων, για την αφαίρεση στην απόδοση του διαστήματος και του όγκου. Τα ψηφιδωτά δάπεδα συνηθίζονταν στην πρώιμη περίοδο, μα η ποιότητά τους ήταν γενικά μέτρια. Αξιοσημείωτη εξαίρεση αποτελεί το Μεγάλο Παλάτι της Κωνσταντινούπολης, όπου σώζονται αποσπάσματα του ψηφιδωτού δαπέδου που αναπαριστούν σκηνές ποιμενικές ή σκηνές κυνηγιού κατά την κλασική παράδοση, αλλά σε βυζαντινό ύφος, με εξιδανίκευση των προσώπων. Καθώς το ψηφιδωτό είχε υψηλό κόστος, προτιμούσαν συνήθως τη νωπογραφία. Ο πρόγονός της είναι η διακόσμηση των ειδωλολατρικών ναών, αλλά και των χριστιανικών και ιουδαϊκών (Δούρα-Ευρωπός στον Ευφράτη) του δεύτερου και τρίτου αιώνα, που παρουσιάζει το μίγμα εκείνο κλασικής παράδοσης και σημιτικής ερμηνείας που χαρακτηρίζει τη χριστιανική εικονογραφία της Ανατολής, κοπτική ή συριακή, όπως παραδείγματος χάριν στο Μπαγκαβάτ (σκηνές από την Παλαιά και Καινή Διαθήκη), στην Αντινόη (ένθρονος Χριστός), στο Μπαουίτι και τη Σακκαρά (Χριστός εν δόξει με την Παναγία, τους Αποστόλους και τοπικούς αγίους), όπου οι πολυάριθμες προσευχές που αναγράφονται στους τοίχους υποδεικνύουν ότι οι ζωγραφίες συνιστούσαν την εικονοποίηση των προσευχών που απευθύνονταν στον Θεό και τους αγίους, ενώ η διακόσμηση των αψίδων ανάγεται στο θέμα της Ευχαριστίας. Ορισμένες νωπογραφίες στο Μπαουίτι αναπαράγουν φορητές εικόνες αγίων με το πλαίσιό τους. Αν κρίνουμε από τον αριθμό των αντιγράφων που παρήχθησαν αργότερα, μπορούμε να υποθέσουμε πως στο πρώιμο Βυζάντιο υπήρξαν πολλά ιστορημένα βιβλία, πως η ποικιλία των εικονογραφημένων χειρογράφων ήταν μεγάλη, και πως οι ζωγράφοι είχαν μια ανεξαρτησία που τους επέτρεπε να προσθέσουν τη δική τους λογική ή διδακτική ερμηνεία στο αναπαριστώμενο θέμα, σ' ένα ύφος

που πηγάζει από την κλασική παράδοση. Η γλυπτική που ο αρχαίος κόσμος κληροδότησε στο Βυζάντιο – το οποίο θα την εγκαταλείψει οριστικά τον έβδομο αιώνα – έδωσε μια σειρά μνημειακών και αυτοκρατορικών έργων που αντιπροσωπεύονται από τα πέτρινα ή μπρούτζινα αγάλματα των αυτοκρατόρων και των ανώτερων αξιωματούχων, δημοφιλών αμαξηλατών, μυθολογικών σκηνών, τα οποία διακοσμούσαν τις πλατείες της Κωνσταντινούπολης ή άλλων μεγάλων επαρχιακών πόλεων. Έδωσε επίσης μια σειρά έργων μικρότερου μεγέθους με χριστιανική ή εθνική θεματολογία, που συναντάμε στους άμβωνες των εκκλησιών, στις πολυάριθμες σαρκοφάγους που διακοσμούνται με μικρές γλυπτές σκηνές καθαρά κλασικής παράδοσης, στους επισκοπικούς θρόνους, τα λειτουργικά σκεύη, τα ελεφάντινα κιβωτίδια, τα χρυσά και ασημένια κοσμήματα, τα πολύτιμα επιτραπέζια σκεύη, όλα διακοσμημένα στο έπακρο, συνεχίζοντας την αρχαία χρυσοχοϊκή παράδοση. Τις ίδιες παραδοσιακές επιλογές βρίσκουμε και στην μόδα του ζωγραφισμένου υφάσματος που χρησιμοποιείται στο ντύσιμο ή τη διακόσμηση. Τα θέματα, που κεντιούνται ή υφαίνονται, χριστιανικά ή εθνικά, προέρχονται από την αρχαιότητα, την Αίγυπτο, την Περσία. Από τον έκτο όμως αιώνα, διαδίδεται η συνήθεια της προτίμησης χριστιανικής θεματολογίας για τη διακόσμηση αντικειμένων, πολύτιμων ή μη. Έτσι, οι χρυσές, ασημένιες ή μολυβένιες φιάλες με αγιασμένο λάδι που οι προσκυνητές έφεραν από τα Ιεροσόλυμα, ήταν πληθωρικά στολισμένες με ευαγγελικές σκηνές.

Οι καλλιτέχνες της εικονοκλαστικής περιόδου αντικατέστησαν τη διδασκαλία της Εκκλησίας με εικονογραφήσεις της αυτοκρατορικής προπαγάνδας: οι ιπποδρομίες, το κυνήγι, σκηνές με πουλιά και ζώα μέσα σε κήπους και οπωρώνες, φαίνεται πως κατακλύζουν αν όχι τις ίδιες τις εκκλησίες τουλάχιστον τα παραρτήματά τους, όπως στην Αγία Σοφία του Κιέβου τον ενδέκατο αιώνα. Είναι η εποχή που το ισλαμικό ρεύμα προσφέρει στην επίσημη τέχνη ένα νέο σύνολο μοντέλων, με το ανατολίτικο εκείνο χρώμα που συναντάμε συχνά στην τέχνη, θρησκευτική ή όχι, της περιόδου των Μακεδόνων.

Από το τέλος του ενάτου ή την αρχή του δεκάτου αιώνα το εικονογραφικό πρόγραμμα είναι παντού το ίδιο αντί για το θέμα του παραδείσου, που επικρατούσε στην παλαιοχριστιανική εποχή, προτίμηση δίνεται σε θέματα σχετικά με την ουράνια βασιλεία, τα οποία εμφανίζονται καλύτερα προσαρμοσμένα στην αρχιτεκτονική των εκκλησιών ως συμβόλων της δομής του κόσμου κατά τη βυζαντινή εκδοχή: ένας κύβος που επιστέφεται από έναν θόλο. Στον ορατό αυτόν κόσμο τα εικονικά σύμβολα διατάσσονται ανάλογα με την ιεραρχική τάξη των μελών της χριστιανικής κοινότητας: ο

Χριστός και οι άγγελοι αναπαριστώνται στο μέσον του θόλου, ακολουθούν οι άγιοι, που κατοικούν κοντά στο Θεό, και οι σκηνές του Ευαγγελίου, που αντιστοιχούν στις μεγάλες γιορτές του λειτουργικού έτους και αναγγέλουν την Ενσάρκωση. Η Ενσάρκωση είναι η αρχή της παγκόσμιας βασιλείας του Χριστού και συνδέεται με το μυστήριο της Ευχαριστίας, το οποίο συμβολικά την ανανεώνει. Στα ψηφιδωτά τα εικονογραφικά θέματα επαναλαμβάνονται αμετάβλητα από τον ένατο ως τον δέκατο τρίτο αιώνα ενώ η αισθητική εξέλιξη που οι ειδικοί παρατηρούν δεν συνδέεται με κάποια ουσιαστική αλλαγή. Αντίθετα, σημαντική είναι η πρόοδος της νωπογραφίας, που ντύνει τα βυζαντινά μνημεία. Τα πιο γνωστά δείγματα βρίσκονται στην Καππαδοκία: αφηγηματικοί κύκλοι που διατάσσονται σε διαδοχικές ζώνες όπως στις παλιές βασιλικές, ακολουθώντας την εξέλιξη του λειτουργικού έτους. Οι ζωγραφίες αυτές, με το αξιοσημείωτο μέτρο και την αρμονία τους, αφήνουν στο θεατή μια αίσθηση ήρεμου μεγαλείου. Οι μικρογραφίες έχουν την ίδια εξέλιξη, αλλά μένουν για πολύ καιρό πιστές στα πρότυπά τους, των οποίων αναπαράγουν τα χαρακτηριστικά, δίνοντας ωστόσο στα προϊόντα τους μια αξιοσημείωτη ποικιλότητα. Οι καλλιτέχνες είναι κάτοχοι ενός σύμμετρου ύφους, που πηγάζει από την ερμηνεία των αρχαίων προτύπων και επικρατεί μέχρι το 1204 τα μοτίβα που αναζητούνται στην κλασική παράδοση γονιμοποιούνται με τις καθαρά βυζαντινές αρετές της σύνθεσης, της ιδιαίτερης θεώρησης του διαστήματος, και της εσωτερικής πνευματικότητας των προσώπων. Μεγάλος αριθμός βιβλίων ψαλμών, Βίβλων, συλλογών ομιλιών ιστορήθηκε τον ενδέκατο και δωδέκατο αιώνα και έδωσε στο φως όχι μόνο μικρογραφίες, αλλά και πρωτότυπες δημιουργίες που σηματοδοτούν δυο κυρίαρχες τάσεις. Η πρώτη είναι η προτίμηση για το γραφικό και το εξωτικό που εκδηλώνεται στον ανατολίτικο πλούτο των ενδυμασιών και των τοπιών με φανταστικά δέντρα, τάση που συνδέεται με την κλίση προς ένα είδος ρεαλισμού και συναισθηματισμού ο οποίος παραδείγματος χάριν εντοπίζεται στην χάρη που παρουσιάζει η εξωτερική εμφάνιση των παιδιών και των αγγέλων. Η δεύτερη είναι η μόδα μιας πολυτελούς μικρογραφίας πολύ μικρού μεγέθους, που ακτινοβολεί από χρυσάφι και λαμπερούς χρωματισμούς, και που εμφανίζει άψογη εκτέλεση και λεπτομερή ακρίβεια.

Η θρησκευτική αυτή καλλιτεχνία βρίσκει ένα εξαιρετικά ευρύ πεδίο εφαρμογής στην παραγωγή χυμευτών σμάλτων, που γνωρίζουν εξαιρετικά υψηλό βαθμό τελειοποίησης. Η τεχνική αυτή χρησιμοποιείται σε μεγάλη κλίμακα στη διακόσμηση των λειτουργικών σκευών, των πλαισίων των εικόνων, τις λειψανοθήκες, τους σταυρούς, τα δαχτυλίδια, τα σκουλαρίκια.

Μέχρι το 1204 η τύχη της βυζαντινής τέχνης συνδέονταν άμεσα με την τύχη της Αυτοκρατορίας. Η τέχνη αντανάκλουσε τις ιδέες και το μεγαλείο της Αυτοκρατορίας, ζούσε υπό την προστασία της, χρηματοδοτούνταν από τα όργανά της. Στην ανάπτυξή της έξω από τα σύνορά της διακηρύσσει τη βυζαντινή της καταγωγή και μιλά, από τη Σικελία ως τη Ρωσία, τη γλώσσα της Κωνσταντινούπολης. Η νεώτερη καλλιτεχνική άνθηση που σημειώθηκε στην πρωτεύουσα της Αυτοκρατορίας τον δέκατο τρίτο και δέκατο τέταρτο αιώνα, όσο κι αν ήταν λαμπρή, δεν ήταν πλέον η έκφραση μιας ισχύος, αλλά η έκφραση ενός θρησκευτικού συναισθήματος κοινού σε ένα μέρος του, ελληνικού ή όχι, μεσαιωνικού κόσμου – Τραπεζούντα, Κριμαία, τα νησιά, Βουλγαρία, Σερβία, Βλαχία, Μολδαβία, Γεωργία και Ρωσία – για το οποίο η Κωνσταντινούπολη ήταν το κέντρο της ορθοδοξίας. Η επιθυμία των ζωγράφων να διευρύνουν τη θεματολογία τους, τους οδηγεί την εποχή αυτή να στραφούν σε προ-εικονοκλαστικά πρότυπα: δραματοποιημένοι θρησκευτικοί αφηγηματικοί κύκλοι, τοπία με λόφους και χτίσματα, πλούσια διακόσμηση ελληνιστικής και ρωμαϊκής προέλευσης εμφανίζονται στους τοίχους, δίπλα στις προσωπογραφικές σειρές αγίων εγγεγραμμένων σε πλαίσια. Πιο εντυπωσιακή είναι όμως η προσωπική έκφραση που ο ζωγράφος δίνει στο έργο του, ακόμα κι όταν δεν το υπογράφει. Πρόσωπα, μαλλιά, πτυχώσεις, οικιακά σκεύη, αποκτούν ένα προσωπικό χαρακτήρα (Μιλέσεβο, Σοπότσα-νη). Ωστόσο, από τις αρχές του επόμενου αιώνα, ένας νέος ακαδημαϊσμός αναπτύσσεται στην Κωνσταντινούπολη και στην επαρχία. Στην ζωγραφική και τα ψηφιδωτά σημειώνεται στροφή στις μεθόδους του παρελθόντος (Καχριέ-Τζαμί, Κιλισέ-Τζαμί στην πρωτεύουσα, Άγιοι Απόστολοι στη Θεσσαλονίκη), που εμπλουτίζονται όμως από την εμπειρία των καλλιτεχνών του δωδέκατου και δεκάτου τρίτου αιώνας κοιμώτητα στο σχέδιο, γοητεία στην έκφραση και γραφικότητα στη λεπτομέρεια συναποτελούν το ιδεώδες ενός καλλιτέχνη που παραμένει ωστόσο πιστός στην αναπαραγωγή του πρωτοτύπου. Η εμμονή αυτή στην αναπαραγωγή, με τις αμέτρητες ποικιλίες ύφους ανάλογα με την περιοχή, το εργαστήριο και το ζωγράφο, γίνεται πιο συγκεκριμένη στα έργα του δεκάτου τετάρτου, δεκάτου πέμπτου και του δεκάτου έκτου ακόμα αιώνα. Έκφραση ενός συντηρητισμού έμφυτου στη βυζαντινή ψυχή, αποκλειστική κυριαρχία μιας παραδοσιακής θρησκευτικής τέχνης που δεν έχει λόγο να δεχτεί τις νεωτεριζουσες εκφράσεις, αφού το συναίσθημά της στηρίζεται στην αποκάλυψη που έθρεψαν και σχολίασαν όλοι οι Πατέρες της ορθόδοξης Εκκλησίας.²⁵

25. Ως προς τη βιβλιογραφία, αναφερόμαστε σ' αυτήν που καταγράφει και προτείνει

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να ασχοληθούμε, έστω και με συντομία, αφού οι πηγές δεν μας δίνουν πολλά στοιχεία, για την κοινωνία της δεξιοτεχνίας (του *savoir faire*), της μεταβιβαζόμενης πείρας πάνω στην τεχνολογία της εποχής. Η βυζαντινή κοινωνία θεωρούσε τη μηχανική εργασία σαν κατώτερη μορφή νοημοσύνης. Ωστόσο διατήρησε τις γνώσεις της αρχαιότητας στον τομέα αυτόν, τις οποίες μάλιστα και ανέπτυξε, παραδείγματος χάριν, σε ό,τι αφορά την κατασκευή μηχανημάτων και οργάνων, καθώς και τη στρατιωτική, φαρμακευτική και χημική τεχνολογία αυτόματα, ωρολόγια, αστρολάβοι, πολιορκητικές μηχανές, καταπέλτες, υγρόν πυρ. Η επιστημονική πρόοδος στους τομείς αυτούς δεν ήταν μεγάλη, αλλά έγιναν πολλές χρήσιμες προσαρμογές και τεχνικές βελτιώσεις.

Σαρκικές απόψεις μιας ζωής που ο Βυζαντινός αντιλαμβάνεται με τη λογική της αιώνιας σωτηρίας του. Εκεί βρίσκεται και ο κώδικας του μηνύματος, που συχνά είναι εξειδικευμένο και απευθύνεται σε λίγους, και άλλες φορές πιο πλατύ, για όλους. Ο κώδικας αυτός είναι η θρησκευτική λειτουργία και η μουσική της, σύμβολα του ουράνιου κόσμου, των οποίων οι συγκεκριμένες κινήσεις, λιτές και μετρημένες, γοήτευσαν ακόμα και λαούς μακρινούς. Οι επίσημες τελετές που εκτυλίσσονται στο χώρο της εκκλησίας, εικόνα των θείων μυστηρίων, εκφράζουν την πανηγυρική επικοινωνία του Βυζαντινού με το υπερβατό. Υπάρχει όμως και η καθημερινή επικοινωνία, στην οποία ο Βυζαντινός καλείται να αφηθεί, σε μια διαρκή συνομιλία με τον Θεό «άκουσες βέβαια όσα σου είπα να κάνεις για να αγωνίζεσαι στη ζωή σου» συμβουλεύει τον αναγνώστη του ένας συνταξιούχος στρατιωτικός, «αλλά μην επιδοθείς σε επινοήματα και κόπους αμέτρητους και χάσεις γι' αυτό την ψυχή σου και, περιφρονώντας τον Θεό, να ξεχάσεις τις ακολουθίες που όλοι οι ορθόδοξοι τελούν, τον όρθρο, τις ώρες, τον εσπερινό και τα απόδειπνα. Αποτελούν μέρος της ζωής μας και από τη συμμετοχή μας σ' αυτές θα αναγνωριστούμε σαν οι αγαπημένοι δούλοι του Θεού, και όχι μόνο από την ομολογία του, αφού ακόμα και οι άπιστοι και οι δαίμονες παραδέχονται την ύπαρξή του. Πρέπει να τελείς τις λειτουργίες αυτές και επιπλέον, αν μπορείς, και το μεσονυκτικόν, έστω κι αν πείς έναν ψαλμό μόνον, γιατί είναι η ώρα που μπορείς να μιλήσεις με τον Θεό απερίσπαστος. Μετά την προσευχή, αναπαύσου. Δεν είναι κόπος, αλλά ευφροσύνη να μιλάς με τον Θεό.»²⁶

ο J. Lafontaine-Dosogne, *Histoire de l'art byzantin et chrétien d'Orient*, Louvain-La-Neuve 1987, καθώς και στο συλλογικό σύγγραμμα *Kul'tura Vizantii*, Μόσχα 1989, σελ. 654-658.

26. *Sovety i rasskazy Kekavmena*, έκδ. G. G. Litavrin, Μόσχα 1972, σελ. 192.

Η άσκηση της προσευχής γεμίζει τη ζωή των Βυζαντινών μετάνοιες, σταυροκοπήματα, δεήσεις, ποικίλα τυπικά, ατελείωτες λιτανίες, πολυάριθμες ευχές μπροστά στα εικονίσματα, προκειμένου να αποφευχθούν οι αρρώστιες, οι κίνδυνοι, τα δεινά. Ευλογίες και προσευχές συνοδεύουν την τοποθέτηση του θεμέλιου λίθου ενός οικήματος, την εγκατάσταση στο καινούριο σπίτι, το χτίσιμο ενός φούρνου, το σκάψιμο ενός πηγαδιού, τον εξοπλισμό ενός καραβιού. Συνηθίζεται η επίκληση της προστασίας του Θεού για τα χωράφια και τους κήπους, ώστε να απομακρυνθούν τα βλαβερά ζώα και οι άλλες φυσικές καταστροφές, για τις δεξαμενές και τις λίμνες, ώστε να δώσουν ψάρια. Προσευχές γίνονται για να εκδιωχθούν από ένα σπίτι τα πονηρά πνεύματα, για να καθαριστεί ένα πηγάδι, μια στέρνα ή ένα σκεύος που έχει μολυνθεί. Γίνονται επίσης για να απομακρυνθούν τα ερπετά ή άλλα βλαβερά ζώα που λυμαινονται μια οργωμένη γη, ένα αμπέλι ή ένα σπαρμένο χωράφι. Απαριθμούνται και επικαλούνται ζώα που εξορκίζονται να αποτραβηχτούν σε άγονα βουνά ή πάνω στα δέντρα του δάσους. Προσευχές και ευλογίες αποσκοπούν να βοηθήσουν τους χριστιανούς στις πνευματικές τους ανάγκες, ενάντια στους πονηρούς πειρασμούς (πονηρές σκέψεις, μοιχεία), τις εκπλήξεις του ύπνου και τα άσεμνα όνειρα, τους δαίμονες. Άλλες τους στηρίζουν σε περίπτωση ψυχικής αδυναμίας, όταν είναι ασθενείς, θύματα επιδημίας ή θεομηνίας, όταν έχουν πυρετό, όταν υποφέρουν από δερματικά εξανθήματα ή πονόδοντους. Για την αύπνια επικαλούνται τους Επτά Κοιμωμένους της Εφέσου, επτά παιδιά, που, κατά τον μύθο, για να ξεφύγουν από την κακομεταχείριση του αυτοκράτορα Δέκιου, κατέφυγαν σε ένα σπήλαιο κοντά στην Έφεσο, όπου και κοιμήθηκαν για να ξυπνήσουν μετά από διακόσια χρόνια. Στο βυζαντινό τυπικό περιλαμβάνονται επίσης προσευχές που προφέρονται για τις μολυσμένες ή ακάθαρτες τροφές (πνιγμένα ζώα) ή για τους ανθρώπους που τις δοκίμασαν, προσευχές για να αποτραπεί ο κίνδυνος πολέμου και οι εχθρικές επιδρομές και, συγχρόνως, για να στεφθούν με νίκες τα βυζαντινά όπλα. Προσευχές και ευλογίες προβλέπονται επίσης ώστε να προστατευτούν οι χριστιανοί από τις φυσικές καταστροφές, τους σεισμούς, παραδείγματος χάριν, ή τις καταιγίδες, για να έρθει η καλοκαιρία ή για να τελειώσει η ξηρασία. Προσευχές και τελετές συνοδεύουν κάθε περίπτωση της ζωής: την αναχώρηση για ταξίδι, την έναρξη του σχολείου, την απειθαρχία των παιδιών, την υιοθεσία, τις διχόνοιες, την ανακάλυψη ενός κρυμμένου πράγματος, τον θάνατο. Αυτές και τόσες άλλες προσευχές, που αποδίδουν στον Παντοκράτορα την απάντηση στο δικό του μήνυμα.²⁷

27. J. Goar, *Euchologion sive rituale Graecorum*, Graz 1960, σελ. 522 κ.ε.

Συχνά αναφερθήκαμε στο γεγονός ότι στο Βυζάντιο τα γράμματα και τις επιστήμες ήταν ενασχόληση για λίγους μόνο ανθρώπους. Ο μάγιστρος Νικήτας, τον δέκατο αιώνα, εξόριστος στις ανατολικές όχθες της Μαύρης θάλασσας, ζητάει από τον φίλο του Αλέξανδρο, μητροπολίτη Νικαίας, να του στείλει έναν Δημοσθένη και έναν Πλούταρχο. Οι λογοτεχνικές του προτιμήσεις τον οδηγούν στη μνημόνευση αρχαίων ηρώων στην αλληλογραφία του με τα σημαντικά πρόσωπα των κύκλων της εξουσίας.²⁸ Περιορισμένη καλλιέργεια λίγων προκρίτων της Αυτοκρατορίας. Αλλά κι αυτοί, όπως και όλοι οι Βυζαντινοί, διαθέτουν μια άλλη οδό επικοινωνίας, άλλα ώτα, την οδό της ορθοδοξίας που η Βίβλος πλαισιώνει, αρχή και σκοπός για κάθε ενάρετο Βυζαντινό, για τον οποίον «ο διαχωρισμός μεταξύ παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος», όπως γράφει ο Αλβέρτος Αϊνστάιν στις 21 Μαρτίου 1955, τέσσερις βδομάδες πριν το θάνατό του, «έχει νόημα σαν αυταπάτη μόνο, έστω κι αν είναι μια αυταπάτη έμμονη».

28. Nicéas Magistros, *Lettres d'un exilé*, έκδ. L.G. Westernink, Παρίσι, C.N.R.S., 1973, επιστολή αριθ. 9, σελ. 75 κ.ε.

ANNA ABRAMEA

ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ Δ' ΑΙΩΝΑ

Ο όρος «επικοινωνία» εκλαμβάνεται εδώ με τρεις από τις μορφές που παρέχει ο πολυμερής του χαρακτήρας και οι οποίες δεν απομακρύνονται από την ετυμολογική του καταβολή: πρόκειται για την αποκατάσταση επαφής με τον άλλον, την παροχή πληροφοριών, μηνυμάτων ή πράξεων που έχουν φορτιστεί με σημασία και για την επικοινωνία του ατόμου με τον εαυτόν του σε αναζήτηση της ταυτότητάς του. Κοινό σημείο των τριών αυτών μορφών επικοινωνίας είναι ότι η λειτουργία τους εντοπίζεται στο ίδιο χρονικό πλαίσιο, στο τελευταίο τέταρτο του Δ' αιώνα και έχουν επίσης κοινό εδαφικό υπόβαθρο, συγκεκριμένα την Ελλάδα. Από τὰ τρία δείγματα επικοινωνίας που θα αναφερθούν το ένα εντάσσεται σε εκδηλώσεις του δημόσιου βίου, το δεύτερο του αστικού και το τρίτο του ιδιωτικού βίου.

Η *Partitio Imperii* είναι χωρίς αμφιβολία η πιο σημαντική εδαφική διαίρεση που επηρέασε βαθύτατα την πολιτική ζωή και την κοινωνία της Αυτοκρατορίας. Παράλληλα κατά τα τελευταία χρόνια του Δ' αιώνα, τα εξωτερικά γεγονότα, στην προκειμένη περίπτωση οι γερμανικές επιδρομές, επέδρασαν καίρια στη διοικητική γεωγραφία αλλά και στην καθιέρωση του συνόρου που χώρισε το Δυτικό από το Ανατολικό Ρωμαϊκό Κράτος. Το Ιλλυρικό, η ζώνη επαφής των δύο μερών δοκιμάστηκε και πάλι από τους Γότθους στα χρόνια 378-380 και 395-401¹ και κατά το διάστημα των εχθροπραξιών η επικοινωνία μεταξύ Ανατολής και Δύσης δεν μπορούσε να εξασφαλιστεί από την Εγνατία οδό. Στη διακοπή αυτή της επικοινωνίας αποδίδεται από νεώτερους ερευνητές η σημασία που πήρε η θαλάσσια οδός, που μέσω Ιονίων νήσων έφθανε στην Πάτρα και από εκεί, είτε οδικά, είτε διά θαλάσσης συνέχιζε την πορεία προς βορρά.²

1. Émilienne Demougeot, «Le partage des provinces de l'Illyricum entre la *Pars Occidentis* et la *Pars Orientis*, de la Tétrarchie au règne de Théodoric», *La Géographie administrative et politique, d'Alexandre à Mahomet. Actes du Colloque de Strasbourg (juin 1979)*, Leyde, E. J. Brill, 1981, σελ. 229-253 (= «L'Empire Romain et les Barbares d'Occident, IV-VII siècles», *Scripta Varia*, Série Reimpression-4. Université Paris I, Publications de la Sorbonne 1988, σελ. 17-42).

2. Τα μιλλιάρια που βρέθηκαν τόσο στην πόλη της Πάτρας (*CIL* III, 573) όσο και

Την περιγραφή της διακοπής των χερσαίων επικοινωνιών μεταξύ Ανατολής και Δύσης και τις επιπτώσεις της, διέσωσε ένα από τα *Excerpta de sententiis* του Ευναπίου. Το απόσπασμα αποτελεί πιθανότατα την εισαγωγή στην αφήγηση του για τις υποθέσεις της Ασίας και τα εκτιθέμενα παρυσιάζονται με ιδιαίτερα ζωντανό και περιεκτικό τρόπο, γι' αυτό και είναι ενδιαφέρον να ανατρέξουμε στο ίδιο το κείμενο.³

«Κατά τους χρόνους του ευνούχου Ευτροπίου [395-399] δεν ήταν δυνατόν να περιλάβει κανείς σε μια ιστορική αφήγηση τίποτε το ακριβές σχετικά με την Δύση. Η απόσταση και η διάρκεια του πλου συντελούσαν ώστε τα νέα να φθάνουν με μεγάλη καθυστέρηση και αλλοιωμένα, λόγω του μεγάλου χρονικού διαστήματος που είχε μεσολαβήσει, σαν να είχαν χτυπηθεί από μια παλιά αρρώστια που δεν έλεγε να τελειώσει. Και αν βρίσκονταν μερικοί ταξιδιώτες ή κρατικοί υπάλληλοι που ήταν σε θέση να γνωρίζουν τη γενική κατάσταση, καθέννας απ' αυτούς έκανε την αναφορά του ανάλογα με την τύχη ή την εμπάθεια, ανάλογα με το κέφι του και όπως εκείνος ήθελε. Αλλά είναι βέβαιο ότι αν κάποιος κατάφερε να συγκεντρώσει ως μάρτυρες τρία ή τέσσερα πρόσωπα, των οποίων οι απόψεις διέφεραν, κατέληγαν σε μεγάλη ρήξη και λογομαχία και φθάναν στα χέρια με μικρές, έντονες και κοφτές φράσεις, όπως: “εσύ από πού τα ξέρεις αυτά;”, “πού σε είδε ο Σηλίχων;”, “εσύ μήπως είδες τον ευνούχο;” και μ' όλα αυτά ήταν ένα κατόρθωμα να τεθεί ένα τέρμα σ' αυτές τις φιλονικίες. Όσο για τους εμπόρους, δεν θα πρέπει καθόλου να τους λαμβάνουμε υπόψη μας γιατί ψεύδονται και πέρα από το σημείο που τους είναι αναγκαίο για να εξασφαλίσουν κέρδος.»

Με τη διακοπή της επικοινωνίας μεταξύ Ανατολής και Δύσης μέσω της Εγνατίας ο Ευνάπιος καταγγέλλει την αργοπορία της αφίξεως των πληρο-

στην Ελευσίνα (*CIL* III, 7308 = *IG* II², 5203) και στο Δαφνί (*CIL* III, 13203²⁷ = *IG* II², 2987 και *CIL* III, 572 = *IG* II², 5204 = E.M. 10736) αποδεικνύουν την εντατική χρησιμοποίηση της οδού. Για το θέμα αυτό βλ. το ενδιαφέρον άρθρο του G. Molisani, «Un miliare di Arcadio e Onorio nel Museo Epigraphico di Atene», *Studi Classici e Orientali*, 26(1977), σελ. 307-312. Πρβλ. A. Rizakis, «Le port de Patras et les communications avec l'Italie sous la République», *Cahiers d'Histoire* 33 (1988), σελ. 467.

3. «Fragments de l'Histoire d' Eunape, Appendice», στον τόμο: *Zosime III*, 1ère partie, έκδ. Fr. Paschoud, («Les Belles Lettres»), Paris 1986, σελ. 326-327, σημ. 26 (= σελ. 120-121). Στο απόσπασμα αυτό, που παραθέτω στο κείμενο σε νέα ελληνική μετάφραση, ο Ευνάπιος εξηγεί τους λόγους για τους οποίους η αφήγηση του για την εποχή του Ευτροπίου δεν περιλαμβάνει καμμία ανάπτυξη σχετικά με τα γεγονότα της Δύσης. Εκτός από μερικές λεπτομέρειες που αναφέρονται στον Σηλίχωνα και στην επανάσταση του Γίλδωνος, όλα τα άλλα γεγονότα είναι σχετικά με την Ανατολή.

φοριών αλλά και το αφεργέγγο των πληροφοριοδοτών. Είναι αποδεδειγμένο ότι η γρήγορη και σε κρατικό επίπεδο πληροφόρηση γινόταν μέσω Εγνατίας, αλλά γνωρίζουμε επίσης ότι ο απλός περιηγητής ή ο προσκυνητής που διέθετε χρόνο προτιμούσε τη θαλάσσια οδό και την οργή του Ποσειδώνα από την ταλαιπωρία του δρόμου και το φόβο των ληστών.⁴ Στο απόσπασμα αυτό ο Ευνάπιος διαμαρτύρεται ως ιστορικός που δεν έχει πρόσφατα νέα από τη Δύση και που όσα φθάνουν δεν περνούν από τον κρατικά ελεγχόμενο δρόμο της Εγνατίας. Η διαμαρτυρία του θυμίζει σύγχρονο ανταποκριτή που έχει αποκοπεί από το δυτικό κόσμο όχι μόνο διοικητικά αλλά και λόγω των εχθρικών περιστάσεων.

Με τη φωνή του Ευναπίου εκφράζεται και η θέση του υπηκόου που έζησε το διαμελισμό της Αυτοκρατορίας και τον συνειδητοποιεί και μέσα από τα πολεμικά γεγονότα. Αλλά είναι μια εποχή αυτή των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων κατά την οποία ο πολίτης ζει και εντάσσεται στη διπλή έννοια της πατρίδας: ζει την παγκόσμια έννοια της πατρίδας και την τοπική, και το πέρας από το στενό πλαίσιο της μικρής πόλης στον απέραντο κόσμο της Οικουμένης. Αν ως υπήκοος της Αυτοκρατορίας δέχτηκε το διαμελισμό και τη διακοπή επαφής, ως κάτοικος της πόλης, ως πολίτης, θα συλλάβει εντονότερα τα μέτρα που λαμβάνονται για την απαγόρευση των ειδωλολατρικών θυσιών και το κλείσιμο των ναών.

Από τα κύρια χαρακτηριστικά της εποχής είναι ο σεβασμός στα πάτρια και η επικοινωνία με το παρελθόν. Μέσα στο διπλό πλαίσιο της διακοπής των ειδωλολατρικών τελετών αφενός και της στροφής προς τους προγόνους αφετέρου, εντάσσεται και το παράδειγμα που θα αναφερθεί ευθύς αμέσως. Η πόλη των Μεγάρων τιμούσε τους ήρωες των Μηδικών πολέμων με μνημείο - κενοτάφιο ιδρυμένο στο χώρο της Αγοράς. Αυτό είναι γνωστό από αναφορά του Πανσανία αλλά και από πλάκα με χαραγμένο το επίγραμμα του μνημείου που είναι εντοιχισμένη στην εκκλησία του Αγ. Αθανασίου βορειώς των Μεγάρων και απέναντι από την κρήνη του Θεαγένους.⁵ Το επι-

4. Είναι πολύ μακρινή για τα τέλη του τετάρτου αιώνα η εποχή των Αντωνίνων κατά την οποία επικρατούσε ασφάλεια στους χερσαίους και θαλάσσιους δρόμους, όπως την εξυμνεί ο Αίλιος Αριστείδης: *ὄρατε γάρ ὅτι εἰρήνην μεγάλην ὁ Καῖσαρ ἡμῖν δοκεῖ παρέχειν, ὅτι οὐκ εἰσὶν οὐδέτι πόλεμοι, οὐδὲ μάχαι οὐδὲ ληστήρια μεγάλα, οὐδὲ πειρατικά, ἀλλ' ἔξεστιν πάση ἄρᾳ ὁδεύειν, πλεῖν ἀπὸ ἀνατολῶν πρὸς δυσμᾶς...* Βλ. J. Rougé, *Recherches sur l'organisation du commerce maritime en Méditerranée sous l'Empire Romain*, Paris 1966, σελ. 465, σημ. 6.

5. Πανσανίου, *Ἑλλάδος Περιήγησις*, Αττικά, 43, 3 ἐκδ. Ν. Παπαχατζή, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974, σελ. 503, σημ. 2. Βλ. και Χ. Β. Κριτζάς, «Κατάλογος πεσόντων από

γραφικό κείμενο⁶ αποτελείται από δύο μέρη: το προοίμιο και το επίγραμμα. Στο προοίμιο που αποτελείται από τρεις στίχους διαβάζουμε:

Τὸ ἐπίγραμμα τῶν ἐν τῷ Περσικῷ πολέμῳ ἀποθανόντων κέ κειμένων ἐνταῦθα ἠρώων, ἀπολόμενον δὲ τῷ χρόνῳ Ἑλλάδιος ὁ ἀρχιερεὺς ἐπιγραφῆναι ἐποίησεν ἰς τειμὴν τῶν κειμένων καὶ τῆς πόλεως. Σιμωνίδης ἐποίει.

Ακολουθεῖ το επίγραμμα του Σιμωνίδα αποτελούμενο από εννέα στίχους. Ενας δέκατος ἔχει γραφεί στη συνέχεια, χωρίς ένδειξη αλλαγής του κειμένου. Στο δέκατο αυτό και τελευταίο στίχο διαβάζουμε: *μέχρις ἔφ' ἡμῶν δὲ ἡ πόλις ταῦρον ἐνάγιζεν.*

Πότε ξαναχαράχθηκε το επίγραμμα του Σιμωνίδα με εντολή του αρχιερέως Ελλαδίου, για τους πεσόντες προγόνους στο Αρτεμίσιο, στη Μυκάλη, στη Σαλαμίνα και στις Πλαταιές μπορούμε με σχετική ακρίβεια να το ορίσουμε: μεταξύ του Δεκεμβρίου του 381 όταν ο Θεοδοσίος ανανεώνει τον παλαιό νόμο με τον οποίο απαγορεύεται η τέλεση ορισμένων θυσιών και την τελική απαγόρευση να εισέρχονται στους ναούς της 24 Φεβρουαρίου του 391 (*Cod. Theod.* 16, 10, 10). Ο τελευταίος αυτός στίχος: *μέχρις ἔφ' ἡμῶν δὲ ἡ πόλις ταῦρον ἐνάγιζεν* μας επιτρέπει αυτήν την πρόταση.

Ο σεβασμός στα πάτρια, η στροφή προς το παρελθόν και η ανάγκη επικοινωνίας με τους προγόνους είναι χαρακτηριστικό της εποχής. Οι πόλεις τότε δοξάζονταν για την αρχαία ιστορία τους και τη μυθική καταγωγή τους, για την *πάτριον τοῦ ἄστεως ἱστορίαν* κατά Αγαθία.⁷ Αναζητούν στο παρελθόν την λαμπρότητα, ανανεώνουν και δημιουργούν την ιστορία τους: *ἔξετάσας καὶ συναναγῶν τὰ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἱστοριογράφοις γεγραμμένα περὶ τῆς πόλεως* αναφέρεται σε επιγραφικό κείμενο.⁸ Οι προγονικές παραδόσεις ήταν εγγύηση για το αυτοκρατορικό μεγαλείο, πίστη βαθειά ριζωμένη στην ανώτερη κοινωνική τάξη και στο λαό.⁹

τα Μέγαρα», *Φίλια Ἔπη εἰς Γ. Ε. Μυλωνᾶν*, τόμ. Γ', 1989, σελ. 186.

6. Η επιγραφή εκδόθηκε μεταξύ άλλων και στη σειρά *IG VII*, 53 όπου αναφέρεται ότι ἔχει χαθεί. Την επισημαίνει όμως το 1898 ο Α. Wilhelm και την εκδίδει στο *Jahreshefte des Oesterreichischen Archaeologischen Institutes in Wien* 2 (1899), σελ. 236-244.

7. Αγαθίας, *Ἱστορίαι* Β 17, 6, ἐκδ. Keydell, σελ. 63.

8. *REG, Bulletin Epigraphique* 1979, σελ. 271: το κείμενο αυτό ανάγεται στους αυτοκρατορικούς χρόνους. Για τη σύνδεση των πόλεων αυτών με το παρελθόν, με τη βοήθεια ιστορικών και ρητόρων, για την αναζήτηση συγγένειας με άλλες πόλεις και την απόδειξη σχέσεων αφοσίωσης μεταξύ μητροπόλεως και αποικιών, βλ. L. Robert, *Études anatoliennes*, Paris 1937, σελ. 301 κ.ε.

9. Το σεβασμό στα Πάτρια εξαίρει ο Συνέσιος στον *Περὶ Βασιλείας* λόγο του, *PG* 66, 1077 D: *Καὶ οὐκ ἀξιῶ παραβαθῆναι τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων τὰ πάτρια. Πάτρια δὲ*

Αν η πράξη του αρχιερέως Ελλαδίου ενταγμένη μέσα σ' αυτό το πλαίσιο δεν μας εκπλήσσει, η χρονική στιγμή και η ταραγμένη, σχεδόν κρυφά χαραγμένη διατύπωση μας οδηγεί στη σκέψη ότι ο αρχιερέυς με τη φράση αυτή στέλνει στους ειδωλολάτρες ένα μήνυμα. Η πράξη του λειτουργεί σαν σύνθημα μέσα στα πλαίσια της πόλης που δεν έχει πιά το δικαίωμα να τελεί τα ταυροβόλια.

Μέσα στο διάστημα των πρώιμων αυτών αιώνων οι βαθιές αλλαγές που υφίσταται ο μεσογειακός κόσμος έχουν επιπτώσεις στο ρυθμό της ζωής, στη συναισθηματική συμπεριφορά και στο συναίσθημα του εγώ. Και για την εποχή αυτή των πρώτων χριστιανικών αιώνων συζητήθηκε με μεγαλύτερη ένταση, τα τελευταία κυρίως χρόνια, η επικοινωνία του ατόμου με τον κόσμο. Το άτομο εκτός κόσμου και το άτομο μέσα στον κόσμο είναι οι δύο αντιτιθέμενες μορφές του ατόμου σύμφωνα με τον Louis Dumont.¹⁰ Ο πρώτος, αρνητής του κόσμου, απομονώνεται και αποκόπτεται από τους κοινωνικούς δεσμούς, εγκαταλείποντας την κοινότητα στην οποία ανήκει, ο δεύτερος αποδέχεται και ζει την ατομικότητα του στο εσωτερικό του κόσμου. Άλλοι σύγχρονοι μελετητές έδωσαν έμφαση στην έννοια της ηθικής άσκησης με την οποία ο άνθρωπος γίνεται κύριος του εαυτού του, με τον έλεγχο του εγώ.¹¹ Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο μπορούμε να εντάξουμε ορισμένα δείγματα που οδηγούν σε ενδιαφέρουσες διαπιστώσεις.

Σε μια πολύ σοβαρή μελέτη, ο γάλλος αρχαιολόγος René Ginouvès¹² ανέλυσε με περισσή περίσκεψη ένα φαινόμενο που παρατήρησε ο ίδιος. Γνώστης διάσημος της βλαυεντικής ο Ginouvès επεσήμανε μια χαρακτηριστική μεταβολή στη διάρκεια του 4ου αι. στην εξέλιξη των λουτρών στην Ελλάδα, τον πολλαπλασιασμό δηλαδή των λεκανών για να γίνεται το λουτρό ατομικό και όχι μόνο σε συλλογικές πισίνες.

ήγου Ῥωμαίων, οὐ τὰ χθές και πρώην εις ἐκδεδιτημένην παρελθόντα τὴν πολιτείαν, ἀλλ' ἐν οἷς ὄντες ἐκίθσαντο τὴν ἀρχὴν. Την ἀνάγκη για την γνώση «των παλαιών» διατυπώνει ο Λιβάνιος, *Λόγοι*, I, 8, έκδ. Foerster, 6.84: ...παύσας δὲ τὴν μὲν ψυχὴν τοῦ τί κτειν, τὴν δὲ γλῶτταν τοῦ λέγειν, τὴν δὲ χεῖρα τοῦ γράφειν, ἐν ἔδρων μόνον, μνήμη τὰ τῶν παλαιῶν ἐκτώμην συνῶν ἀνδρὶ μνημονικωτάτω τε καὶ οἴω τῶν παρ' ἐκείνοις καλῶν ἐμπείρους ἀπεργάζεσθαι νέους...

10. Louis Dumont, *Essais sur l'individualisme. Une perspective anthropologique sur l'idéologie moderne*, Paris 1983, σελ. 33-67.

11. Βλ. την ανάλυση των θεμάτων αυτών από τον J.-P. Vernant, *L'individu, la mort, l'amour. Soi-même et l'autre en Grèce ancienne*, Paris 1989, ιδιαίτερα, σελ. 230 κ.ε.

12. René Ginouvès, «Sur un aspect de l'évolution des bains en Grèce vers le IVe siècle de notre ère», *BCH* 79 (1955), σελ. 135-152.

Τα παραδείγματα του προέρχονται από τα λουτρά των Δελφών, από τις μεγάλες θέρμες του Άργους και της Επιδαύρου, ιδιαίτερα μάλιστα της Επιδαύρου (τέλη 4ου αρχές 5ου αιώνα). Την ερμηνεία αυτής της νέας μόδας ο γάλλος καθηγητής ανεζήτησε προς αρκετές κατευθύνσεις και σε διάφορες τάσεις που θα μπορούσαν να έχουν συμβάλει στη δημιουργία της. Αναλύοντας τα αίτια των ατομικών αυτών λουτρών ο Gipounès απέκλεισε την περίπτωση να οφείλονταν σε οικονομικούς λόγους, και δεν απέδωσε την παρουσία τους στη γενική εκπτώχευση της χώρας μετά τις καταστροφές που επέφεραν οι επιδρομές του Αλαρίχου. Οπως εξηγεί, δεν ήταν πιο εύκολο να θερμανθούν δύο μικρές μπανιέρες από μία μεγάλη. Ο Gipounès απέρριψε επίσης την ελκυστική υπόθεση, που θα υπαγορευόταν από τη χρονολογία της μεταβολής, τη σύνδεση δηλαδή της αντίδρασης της χριστιανικής αιδούς κατά της ανηθικότητας των κοινών λουτρών. Η σεμνοτυφία που κυριαρχούσε δεν μπορούσε να ικανοποιηθεί από την κατάργηση των συλλογικών λουτήρων, γιατί σύμφωνα με τις αντιλήψεις της εποχής το πρόβλημα που τίθετο δεν ήταν μόνο να μην αφήνει κανείς το σώμα του να φαίνεται ή να μην κοιτά το σώμα του άλλου, αλλά να μην βλέπει ούτε το ίδιο του το σώμα. Η δημιουργία εξάλλου των ατομικών λουτήρων, σύμφωνα πάντα με τον Gipounès, δεν οφειλόταν σε λόγους πρόληψης και φροντίδας να απομονώνονται οι ασθενείς. Η ερμηνεία αυτή θα ήταν ελλιπής, γιατί όπως παρατηρήθηκε οι συλλογικές πισίνες με κρύο νερό παρέμειναν ανέπαφες.

Την άνεση, τον εκλεπτισμό, την ατομική απόλαυση, την απομόνωση ζητούν οι λουόμενοι. Είναι λοιπόν η φροντίδα του εαυτού, όπως παρουσιάζεται σ' αυτούς τους χρόνους που κυριαρχεί. Είναι η απομόνωση που οδηγεί στην εξέταση της συνείδησης, ελέγχει τις διαδικασίες και καταλήγει όχι μόνο στην κυριαρχία των παθών και των ορέξεων, αλλά και στην απόλαυση του εαυτού, χωρίς να εγκαταλείπει, ούτε την κοινωνία, ούτε τον κόσμο. Είναι στην ίδια αυτή εποχή που οι άνθρωποι αναζητούν τον Θεό, τον εαυτό τους, τον Θεό μέσα από τον εαυτό τους, κρατώντας όμως τα μάτια στη γή. Ο άνθρωπος δεν αποδεσμεύεται από το κοινωνικό παρά για να επιδοθεί στην έρευνα του αληθινού εαυτού. Είναι αυτή η μορφή της επικοινωνίας, που από το ατομικό περνά στο διατομικό και τέλος στο κοινωνικό.

Η ΕΚΦΡΑΣΗ ΓΝΩΜΗΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΚΡΑΤΟΣ*

Τò Βυζαντινό κράτος στις διάφορες φάσεις τῆς διερευνησέως του ἀξιολογήθηκε και ἀποτιμήθηκε διαφοροτρόπως, ἀνάλογα μὲ τις ἐπικρατούσες σὲ κάθε φάση ἐπικυρίαρχες ιδέες και ἔννοιες. Στὰ τελευταία ἐξήντα χρόνια ἡ διερεύνηση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους ἀπὸ οἰκονομική και κοινωνική ἀποψη ἐπηρέασε και ἐπηρεάζει ἔντονα τὴ σκέψη τῶν ἐρευνητῶν και κατευθύνει τὶς ἀναζητήσεις των.

Εἰδικότερα στις τελευταίες τρεῖς ἕως τέσσερις δεκαετίες κατὰ τὴ γενικότερη διερεύνηση και ἀξιολόγηση τῶν συγκροτημένων συνόλων (λαοῦ, ἔθνους, κράτους) ἕνας ἀπὸ τοὺς βασικοὺς παράγοντες και συντελεστὲς γιὰ τὴν ἀξιολόγηση, τὴν ἀποτίμηση και τὸ χαρακτηρισμὸ τοῦ συγκροτημένου αὐτοῦ συνόλου και τῆς συγκροτημένης αὐτῆς κοινωνίας ἦταν και εἶναι ἡ συμπεριφορὰ και οἱ ἀντιλήψεις τῶν διοικούντων ἀλλὰ και τῶν διοικουμένων μέσα στὸ κοινωνικὸ πλαίσιο.

Ἐνάμεσα στοὺς ἄλλους παράγοντες ποὺ βαθμολογοῦν τὴν ἀξιολόγηση αὐτὴ ἕνας σημαντικός, και γιὰ τὴν ἐποχὴ μας ἀποφασιστικός, εἶναι οἱ ἀτομικὲς ἐλευθερίες (ἐλευθερία σκέψεως, πίστεως, πληροφοροῦσας και μεταδόσεως πληροφοριῶν).

Ἔτσι, νομίζω, και τὸ Βυζαντινὸ κράτος πρέπει νὰ διερευνηθεῖ περισσότερο και λεπτομερέστερα και ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ τῶν ἀντιλήψεων και τῶν ἐλευθεριῶν τοῦ ἀτόμου, ἀρχοντος και ἀρχομένου, γιὰ νὰ εἶναι δυνατὸν νὰ τὸ χαρακτηρίζουμε κάπως δικαιότερα και νὰ μὴν παρασυρόμαστε ἀπὸ χαρακτηρισμοὺς «θεοκρατικό», «αὐταρχικό», «ἀπολυταρχικό», «μοναρχικό», ποὺ μᾶς ἔχουν κληροδοτήσει οἱ περασμένες ἐποχές.

Μιὰ πτυχή τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου μέσα σ' ἕνα κοινωνικὸ ἢ κρατικὸ σύνολο εἶναι και ἡ δυνατότητα και ἡ ἐλευθερία τοῦ ἀτόμου νὰ ἐκφράσει και νὰ μεταδώσει τὴ γνώμη του, τὶς ἀντιλήψεις του, στοὺς ἄλλους.

* Ἡ ἀνακοίνωση δημοσιεύεται ὅπως διαβάστηκε στὸ Συμπόσιο και βασίζεται σχεδὸν ἐξ ὀλοκλήρου στις πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν ἀπευθείας οἱ πηγές. Γι' αὐτὸ ἄλλωστε και παραλείπω σχεδὸν τελείως νὰ ἀναφέρω βοηθήματα εἴτε γιὰ τὴ γενικότερη ἱστορία τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους εἴτε γιὰ τὰ εἰδικότερα θέματα.

Ἡ ἔρευνα τοῦ θέματος αὐτοῦ στο Βυζαντινὸ κράτος θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε στὴ θέαση, στὴν ὀρθὴ θέαση, ποιά ἦταν ἡ γνώμη ὀλοκλήρου τοῦ κράτους, ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, πῶς παρουσιαζόταν ἡ ἔκφραση τῆς κοινῆς αὐτῆς γνώμης καὶ ἂν ὑπῆρχαν ἐμπόδια καὶ ἀπαγορεύσεις στὴν ἔκφραση αὐτή. Βέβαια ἓνα τέτοιο ἐγχείρημα, ὅπως εἶναι αὐτὴ ἡ ἔρευνα στὰ χίλια ἑκατὸ καὶ τόσα χρόνια τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους, δὲν μπορεῖ νὰ γίνει οὔτε ἀπὸ ἓναν ἐρευνητὴ οὔτε τόσο γρήγορα.

Ἐξαρχῆς πρέπει νὰ διευκρινίσω ἓνα σημεῖο. Ἡ ἔκφραση τῶν ἀντιλήψεων μέσα σ' ἓνα ζωντανὸ συγκροτημένο σύνολο γίνεται εἴτε διὰ τοῦ λόγου, «λόγῳ» (αὐτὸ εἶναι ποὺ συνήθως ἐρευνοῦν οἱ περισσότεροί ὄταν μελετοῦν τὸ θέμα «κοινὴ γνώμη») εἴτε διὰ τῆς δράσεως, δι' ἔργων, «ἔργῳ», εἴτε καὶ διὰ τῶν δύο αὐτῶν μέσων. Μέσα σ' αὐτὸ τὸ περίγραμμα θὰ προσπαθῶ νὰ κινηθῶ. Ἔτσι ἡ ἀνακοίνωσή μου αὐτὴ θὰ ἀπαριθμήσει ἀπλῶς τὶς κύριες πηγὲς ἀντλήσεως πληροφοριῶν γιὰ τὸ θέμα μας. Θὰ προσπαθῶ ὁμως νὰ τονίσω καὶ εἰδικότερες πηγὲς πληροφορήσεως, οἱ ὁποῖες δὲν χρησιμοποιοῦνται συνήθως ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο πιστεύω ὅτι θὰ ὑποκινήσω περισσότερο καὶ ἐντονότερα τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ἐρευνητῶν γύρω ἀπὸ τὸ θέμα «Ἡ ἔρευνα τῆς κοινῆς γνώμης στο Βυζάντιο», ποὺ ἡ ἀνακοίνωσή μου ἀπλῶς στοχεύει νὰ δημοσιοποιήσει.

Ἡ ἀπαρίθμηση αὐτὴ περιλαμβάνει δύο κατηγορίες:

Στὴν πρώτη αὐτοὺς ποὺ ἐκπροσωποῦν τὴν ἐξουσία, τὸ κράτος, τοὺς ἀρχόντες, στὴ δευτέρη τοὺς ἀρχομένους, τοὺς ὑπηκόους, τὸ λαό. Καὶ ἀπλούστερα: Ἀπὸ τοὺς συνταγματικοὺς συντελεστὲς τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους περιλαμβάνονται στὴν πρώτη αὐτοκράτωρ, ἐκκλησία, σύγκλητος, στρατός, στὴ δευτέρη ὁ ὀργανωμένος ἢ ὄχι λαός. Αὐτὸς ἰδίως ἀποτελεῖ γιὰ τὴ σύγχρονη μας ἔρευνα κυρίαρχο καὶ ἀποφασιστικὸ στοιχεῖο γιὰ παρόμοια θέματα καὶ ἡ ἔκφρασή του χαρακτηρίζει, μαζί μὲ ἄλλους βεβαίως παράγοντες, τὸ πολιτικὸν σύστημα διακυβερνήσεως ἐνὸς συνόλου ἢ ἐνὸς κράτους.

Θὰ δώσω κάθε φορὰ μόνον μερικὰ στοιχεῖα, γιὰτὶ αὐτὸ ἀπαιτεῖ μιὰ ἀπλὴ ἀνακοίνωση, κι ἀκόμα περισσότερο γιὰτὶ ἡ σχετικὴ ἔρευνα μέχρι σήμερα δὲν ἔχει τόσο προχωρήσει, κι ἔτσι οἱ πληροφορίες μας ἀπὸ τὶς πηγὲς γιὰ μερικοὺς ἀπὸ τοὺς παράγοντες αὐτοὺς ποὺ ἀνέφερα προηγουμένως δὲν εἶναι ἐπαρκεῖς. Αὐτὸ θὰ φανεῖ περισσότερο, ἐὰν ἀνερευνησοῦμε ἓνα Βυζαντινὸ ἱστορικὸ γιὰ μιὰ συγκεκριμένη χρονικὴ περίοδο.

1. Αὐτοκράτωρ

Ἡ γνώμη, ἡ θέληση καὶ οἱ ἀποφάσεις τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα

εἶναι ἐμφανεῖς ὄχι μόνο στὰ ἔργα (στρατιωτικά, πολιτικά, κοινωνικά, κ.λπ.), τὰ ὁποῖα πράττει, ἀλλὰ καὶ στὰ γραπτὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος ὑπογράφει (χρυσόβουλλα, νομοθεσία, κωδικοποίηση τῶν νόμων τόσο στὸ προοίμιο ὅσο καὶ στὸ πραγματικὸ περιεχόμενό τους ἀλλὰ καὶ ἄλλα αὐτοκρατορικά ἔγγραφα πού φανερώνουν τὴ γνώμη τοῦ αὐτοκράτορα). Ἄν θέλαμε νὰ ἀναφέρουμε παραδείγματα, θὰ ὑπενθύμιζα τὴ διαταγὴ Θεοδοσίου Α' γιὰ καταστολὴ τῆς λαϊκῆς ἐξεγέρσεως στὴ Θεσσαλονίκη, τὴν παρέμβαση τοῦ Μανουὴλ Α' Κομνηνοῦ στὰ θεολογικὰ ζητήματα καί, τέλος, τὴ φιλενωτικὴ πολιτικὴ τῶν τελευταίων Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων.

2. Ἐκκλησία

Ὅπως γιὰ τὸν αὐτοκράτορα ἔτσι καὶ στὸν ἐκκλησιαστικὸ τομέα τὴ γνώμη καὶ τὶς ἀντιλήψεις τῆς Ἐκκλησίας φανερώνουν οἱ ἀποφάσεις στὶς τοπικὲς καὶ οἰκουμενικὲς Συνόδους, στὴν ἐνδημούσα Σύνοδο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καθὼς καὶ οἱ ἀποφάσεις γιὰ ἐκκλησιαστικὸ καὶ κανονικὸ δίκαιο, πού ἀφοροῦν πρόσωπα καὶ καταστάσεις, τόσο στὸ εἰσαγωγικὸ τμῆμα τῶν ἀποφάσεων ὅσο καὶ στὶς ἴδιες τὶς ἀποφάσεις. Θεωρῶ περιττὸ νὰ ἀναφέρω παραδείγματα.

3. Σύγκλητος

Ἡ σύγκλητος στὸ Βυζαντινὸ κράτος, ὅπως ξέρουμε, ἀκολούθησε μία πτωτικὴ τροχιά στὴν ἀποφασιστικὴ δύναμη τῆς γνώμης της. Στους πρώτους αἰῶνες ἔχει ἐνεργὸ συμμετοχὴ καὶ ἀποφασιστικὴ παρουσία σὲ πολλὲς ἐνέργειες τοῦ κράτους. Ὑποδεικνύει ἀποφασιστικὰ τὴ διαδοχὴ στὸ βυζαντινὸ θρόνο, τὸ πρόσωπο τὸ ὁποῖο θὰ ἀναγορευθεῖ αὐτοκράτορας. Γρήγορα ὁμως ἡ γνώμη τῆς συγκλήτου γίνεται ἀπλῶς συμβουλευτικὴ γιὰ τὸν αὐτοκράτορα καὶ δὲν ἔχει πλέον ἀποφασιστικὴ ἰσχύ γιὰ τὶς ἐνέργειες τοῦ κράτους. Γιὰ παραδείγματα παραπέμπω στὴν ἐξαίρετη μελέτη τῆς Αἰκατερίνης Χριστοφιλοπούλου.¹

4. Στρατὸς

Ὁ βυζαντινὸς στρατὸς εἶχε μεγάλη καὶ ἀποφασιστικὴ γνώμη στὴν ἐξέλιξη καὶ γενικὰ στὶς ἐνέργειες τοῦ κράτους καὶ τῶν αὐτοκρατόρων, εἴτε συμπορευόμενος μὲ τὴ γνώμη καὶ τὴ θέληση τοῦ αὐτοκράτορα εἴτε ἀντιμαχόμενος αὐτόν. Νὰ θυμίσω τὶς στασιαστικὲς κινήσεις, ὅπου ὁ στρατὸς πῆρε ἐνεργὸ καὶ κυρίαρχη θέση εἴτε ἐπρόκειτο γιὰ πολιτικὰ – πολιτικά εἴτε γιὰ θεολογικὰ – ἐκκλησιαστικὰ προβλήματα πού ἀντιμετώ-

1. «Ἡ Σύγκλητος εἰς τὸ Βυζαντινὸν κράτος», *Ἐπετηρὶς Ἀρχείου Ἱστορίας Ἑλληνικοῦ Δικαίου* 2 (1949), σελ. 1-152.

πιζε τὸ κράτος. Ἡ περίοδος τῆς εἰκονομαχίας διαφωτίζει τὸν ἐρευνητὴ πῶς ὁ στρατὸς ἔκανε αἰσθητὴ τὴ γνώμη του. Μιὰ τελευταία, ἴσως καὶ συμβολικὴ, ἐνέργεια εἶναι ἡ ἀναγόρευση τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα στὴ Νίκαια Θεοδώρου Β΄ Λάσκαρη, ὁ ὁποῖος, ὅπως οἱ πηγὲς ἀναφέρουν, ἀνακηρύχθηκε αὐτοκράτορας ἀφοῦ, κατὰ τὴν παράδοση, ὑψώθηκε πάνω σὲ ἀσπίδα. Καὶ ἀκόμα ἡ ἀπόφαση ποὺ παίρνουν οἱ διάφοροι παράγοντες τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους στὴ Νίκαια ὕστερα ἀπὸ τὴ στάση τοῦ στρατοῦ, νὰ καταστεῖ αὐτοκράτορας ὁ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγος.

5. Τέλος, κύριος παράγοντας τῆς δημιουργίας τῆς γνώμης σ' ἓνα σύνολο, σ' ἓνα κράτος, εἶναι ὁ ἀντιμέτωπος (ὄχι πάντοτε μὲ τὴν ἐχθρική σημασία) στὴν ἐξουσία λαός. Εἶναι οἱ ὑπῆκοοι, οἱ ἀρχόμενοι. Μάλιστα ὅταν ὁ λαός, πλὴν ἐκείνων οἱ ὁποῖοι κατέχουν τὴν ἐξουσία, συνιστᾶ μέσα σ' ἓνα κράτος περίπου τὸ σύνολο τῶν ἀρχομένων, ἡ γνώμη τοῦ λαοῦ τότε τείνει νὰ ἐξομοιωθεῖ μὲ τὸν ὄρο «κοινὴ γνώμη».

Ἐδῶ ὁμως πρέπει νὰ ἀποχωρίσουμε ἀπὸ τὸ λαό – κατὰ περίοδους καὶ κατὰ περίπτωση – τὰ άτομα, τὰ ὁποῖα στὸ Βυζάντιο ἀποτελοῦσαν κατὰ κάποιον τρόπο κοινωνικὴ τάξη ἢ ὁμάδα, ὅπως π.χ. ἡ τάξη τῶν δυνατῶν, τῶν γαιοκτημόνων, ἢ ἐκείνη τῶν ἀξιωματούχων τοῦ στρατοῦ, τῶν ὑπαλλήλων τοῦ κράτους. Καὶ αὐτοὶ λοιπὸν εἶχαν γνώμη ὑπὲρ ἢ κατὰ τῶν ἐνεργειῶν τῆς ἐξουσίας καὶ τὴν ἐξέφραζαν μὲ ποικίλους τρόπους.

Σὲ σειρὰ ὁλόκληρη περιστάσεων ἦταν δυνατόν ὁ λαός νὰ ἐκφράσει ἔργῳ τὴ γνώμη του:

α΄. Ἀνάμεσα σ' αὐτὲς ἀναγράφω ἐδῶ τὴν ἀντίθεση τοῦ λαοῦ σὲ ἐνέργειες τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τῆς διοικήσεως καὶ τὶς στασιαστικὲς κινήσεις τοῦ λαοῦ γιὰ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀντίθεσή του σ' αὐτή. Ἀναφέρω:

— τὴ λαϊκὴ ἐξέγερση τῆς Θεσσαλονίκης ἐπὶ Θεοδοσίου Α΄ ἕξαιτίας τῆς συμπεριφορᾶς τοῦ διοικοῦντος τὴν πόλη,

— τὴ στασιαστικὴ καὶ ἐπαναστατικὴ διαμαρτυρία τοῦ λαοῦ τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ Μιχαὴλ Ε΄ τοῦ Καλαφάτη γιὰ τὴν υπεράσπιση τῶν δικαιωμάτων τῶν πριγκιπισσῶν Ζωῆς καὶ Θεοδώρας,

— τὴν ἐνεργὸ καὶ ἐπαναστατικὴ συμμετοχὴ τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου στὸ κίνημα τῶν Ζηλωτῶν στὴ Θεσσαλονίκη τὸν 14ο αἰώνα.

— Τέλος, μεταξὺ ἄλλων, τὴ λαϊκὴ ὀργὴ ἐναντίον τοῦ ἀποθανόντος αὐτοκράτορος Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου, τὸν ὁποῖο ὁ γιός του Ἀνδρόνικος κήδευσε τὴ νύχτα γιὰ νὰ ἀποφύγει ἀκριβῶς τὴν ἀγανάκτηση τοῦ λαοῦ.

Βεβαίως παρόμοια παραδείγματα στασιαστικῆς καὶ ἐπαναστατικῆς

συμπεριφορᾶς τοῦ λαοῦ ἐναντίον τοῦ διοικοῦντος ἔχουμε καὶ ἀπὸ τὶς ἀπομακρυσμένες ἐπαρχιακὲς πόλεις, ἰδίως στὴν πρώτη βυζαντινὴ περίοδο καὶ ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια τῆς Αἰγύπτου καὶ ἀπὸ τὴν Ἀντιόχεια τῆς Συρίας.

β'. Ἡ ἀναδίφηση τῶν περιστάσεων καὶ τῶν αἰτίων, ἑξαιτίας τῶν ὁποίων δημιουργήθηκαν οἱ διάφορες στασιαστικὲς κινήσεις – ἐπιτυχῶς ἢ ἀνεπιτυχῶς – κατὰ τοῦ ἐνθρόνου Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, ὀδηγοῦν τὸν ἐρευνητὴ στὴν ἐξακριβωση τοῦ θέματος ποία ὑπῆρξε ἡ γνώμη τοῦ λαοῦ καὶ πῶς ἐξεφράσθη κατὰ τὶς στασιαστικὲς αὐτὲς κινήσεις. (Τὸ βιβλίο τοῦ Δ. Ξανάλατου² εἶναι χρήσιμο γιὰ τὴν παροχὴ παρόμοιων πληροφοριῶν. Δυστυχῶς ἢ μετέπειτα ἐρευνα, πού ἀφοροῦσε στασιαστικὰ κινήματα σὲ μικρὰ χρονικὰ διαστήματα, περιορίστηκε μόνο στὴν ἀφήγηση τῆς «ἱστορίας» τῶν στασιαστικῶν κινήματων χωρὶς νὰ ὑπεισέλθει οὐσιαστικὰ στὴν ἐρευνα ἢ τουλάχιστον στὴ διαπίστωση θεμάτων, ἕνα τῶν ὁποίων θὰ ἦταν καὶ ἡ συμβολὴ τοῦ λαϊκοῦ στοιχείου στὰ κινήματα αὐτά.)

Ἐνθυμίζω τὶς περιπτώσεις ὅταν εἰσέρχεται στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ ἀναλάβει τὸ θρόνο ὁ Νικηφόρος Β' Φωκᾶς, ὁ Ἀνδρόνικος Α' Κομνηνός καὶ ἀκόμα σημειῶνω τὴν καθυστέρηση εἰσόδου τοῦ Ἀλεξίου Γ' Ἀγγέλου ἕνεκα τῆς ἐνδεχομένης ἀποδοκίμασις ἀπὸ μέρους τοῦ λαοῦ.

γ'. Εὐκαιρία γιὰ τὴν ἐπίσημη ἔκφραση τῆς γνώμης τοῦ λαοῦ ἀπέναντι στοῦ νέου αὐτοκράτορα ἢ ἀκόμα καὶ ἀπέναντι στὸν ἐπὶ τοῦ θρόνου εὐρισκόμενο αὐτοκράτορα ἦταν ἡ εἴσοδος τοῦ αὐτοκράτορα στὸν Ἰππόδρομο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὅπου ὁ λαὸς μὲ τὶς ὀργανώσεις του, τοὺς δήμους, τὸν ἐπευφημοῦσε. Ἀναφέρω ἐδῶ μόνο τὶς ἐπευφημίες γιὰ τὸν ἀνακηρυχθέντα ἀπὸ τοὺς στασιαστὲς τῆς στάσεως Νίκα νέο αὐτοκράτορα Ὑπάτιο, λίγο πρὶν τὰ στρατεύματα τοῦ Βελισσαρίου καὶ τοῦ Ναρσῆ κατασφάζουν μέσα στὸν Ἰππόδρομο κατὰ χιλιάδες αὐτοὺς πού ἐργῶ ἐξέφρασαν τὴ γνώμη τους ἐναντίον τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α'.

δ'. Ἀναμφιβόλως ὁ λαὸς μὲ τὴν ὑποστήριξή του λάμβανε μέρος στὰ στασιαστικὰ κινήματα ἢ καὶ ἐτάσσετο ἐναντίον τους στὸν Ἰππόδρομο τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπιδοκίμαζε ἢ ἀποδοκίμαζε αὐτοὺς πού εἶχαν στασιάσει κατὰ τοῦ αὐτοκράτορα κατὰ τὴν εἴσοδό τους στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὸ ἴδιο ἔκανε καὶ μὲ τοὺς νέους αὐτοκράτορες, πού ἐρχονταν

2. *Βυζαντινὰ Μελετήματα. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ βυζαντινοῦ λαοῦ*, (Texte und Forschungen zur Byzantinisch - Neugriechischen Philologie, 38) Ἀθῆναι 1940.

στη βυζαντινή πρωτεύουσα για να αναλάβουν το αυτοκρατορικό αξίωμα είτε ως νόμιμοι διάδοχοι του θρόνου είτε ως νικητές μιας στάσεως στην επαρχία.

ε'. 'Ακόμα και εκείνοι που έχουν λίγο μελετήσει τη βυζαντινή ιστορία γνωρίζουν ότι στο Βυζάντιο η έκφραση γνώμης των υπηκόων απέναντι στον αυτοκράτορα ήταν μια θεσμοθετημένη συνήθεια, όταν ο λαός της πρωτεύουσας με τους δήμους και τις οργανώσεις του υπέβαλλε στον παρευρισκόμενο στον 'Ιππόδρομο αυτοκράτορα αιτήματα, παράπονα, διαμαρτυρίες. Μια παρόμοια σκηνή καταγράφεται λεπτομερώς στις βυζαντινές πηγές. Γνωστή είναι επίσης η υποβολή παραπόνων και απαιτήσεων του λαού της Κωνσταντινουπόλεως μέσα στον 'Ιππόδρομο στον εκεί παρευρισκόμενο αυτοκράτορα 'Ιουστινιανό Α'.

ς'. Κατά κανόνα στις επαρχίες ο λαός είχε την ευκαιρία και μέσα στο χώρο των επαρχιακών ιπποδρόμων και θεάτρων να εκφράσει την επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία του για το νέο ή και για τον ήδη ενθρόνο αυτοκράτορα. 'Ιδιαίτερος όμως ο λαός απέδιδε τιμές στην εικόνα (ή στο άγαλμα) του αυτοκράτορα, που έστελνε ή κεντρική διοίκηση με την αναγόρευση του νέου αυτοκράτορα και που παρέμενε εκεί σε επίσημους χώρους και απολάμβανε τιμές σε κάθε επίσημη συγκέντρωση και τελετή.

'Ήταν λοιπόν δυνατόν να τιμάται ή να αποδοκιμάζεται η εικόνα, ως εάν ο ίδιος ο εικονιζόμενος αυτοκράτορας να ήταν παρών. Παραδείγματα τέτοιας αποδοκιμασίας έχουμε στους πρώτους αιώνες του Βυζαντινού κράτους.³ 'Αλλά το έθιμο να υπάρχει εικόνα του αυτοκράτορα έξω από την Κωνσταντινούπολη δεν έχει παύσει και στους μετέπειτα χρόνους. 'Ακόμη, το έθιμο της εκδηλώσεως των αισθημάτων των υπηκόων απέναντι στον αυτοκράτορα με την παρουσία της εικόνας του παρέμεινε, όπως είπα, και μεταγενέστερα. 'Ενθυμίζω ότι ο ψευδομάντης Βασιλάκιος καταστρέφει με τη ράβδο του τους οφθαλμούς στην απεικόνιση του αυτοκράτορα 'Ισαακίου Β', αφού προηγουμένως ποικιλοτρόπως είχε εκδηλώσει την αποδοκιμασία του για τον παρευρισκόμενο αυτοκράτορα.

ζ'. 'Εκφραση της γνώμης και των αισθημάτων του λαού αποδίδει και το σκαπτικό πολιτικό άσμα, του οποίου λίγα δείγματα μας διέσωσαν οι βυζαντινές πηγές. 'Εκεί διακρίνεται η καυστική σάτιρα και η

3. Πολλά στοιχεία για το θέμα αυτό αναγράφονται στο βιβλίο του Helmut Kruse, *Studien zur offiziellen Geltung des Kaiserbildes im römischen Reiche*, Paderborn 1934. 'Ο συγγραφέας αναφέρεται και στα πρώτα βυζαντινά χρόνια.

ἐντονη εἰρωνεία. Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὸ δίστιχο ἐναντίον Θεοδοσίου τοῦ Μονομάχου, ὁ ὁποῖος προσπάθησε ἀνεπιτυχῶς νὰ προβληθεῖ ὡς μνηστήρας τοῦ θρόνου λόγω τῆς συγγενείας του μὲ τὸν ἀποθανόντα αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ' τὸ Μονομάχο. Ἀκόμα, τὸ ἄσμα, τὸ ὁποῖο οἱ ὑποστηρικτὲς τοῦ στασιαστῆ Λέοντα Τορνίκιου συνέθεσαν, ἔψαλαν καὶ ἐχόρευαν μπροστὰ στὰ τείχη τῆς πολιορκουμένης ἀπὸ τοὺς στασιαστὲς Κωνσταντινουπόλεως, πού διακωμωδοῦσε τὸν αὐτοκράτορα Κωνσταντῖνο Θ' τὸ Μονομάχο.

η'. Παρενθετικῶς ἀναφέρω ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸν μὲ τὴ συλλογὴ σχετικῶν πληροφοριῶν νὰ διερευνηθεῖ ἡ γνώμη τοῦ λαοῦ κατὰ τὶς πολεμικὲς ἐπιχειρήσεις, καὶ ἰδιαίτερα κατὰ τὶς πολιορκίες πόλεων ἀπὸ ἐχθροὺς ἢ καὶ στασιαστὲς. Βέβαια ἡ σχετικὴ συλλεκτικὴ ἐργασία εἶναι λίαν ἐπίπονος, ἀλλὰ θὰ ἦταν πολύτιμη ἡ συμβολὴ τῆς γιὰ τὴ διερεύνηση τοῦ θέματός μας.

Ὡς παράδειγμα ἀναφέρω τὴ στάση τοῦ λαοῦ κατὰ τὴν πολιορκία τῆς πόλεως τῆς Προύσης ἀπὸ τὸν Ἀνδρόνικο Α' Κομνηνὸ καὶ ἀκόμα τὴν ἀποπομπὴ τοῦ μνηστήρα τοῦ θρόνου Θεοδώρου Λάσκαρη ἀπὸ τοὺς κατοίκους τῆς πόλεως τῆς Νικαίας, ὁ ὁποῖος ζητοῦσε νὰ εἰσέλθει στὴν πόλη καὶ νὰ γίνῃ δεκτὸς ὡς δεσπότης.

θ'. Ἡ ἔκφραση τῆς γνώμης τοῦ λαοῦ δὲν περιοριζόταν μόνο ἀπέναντι στὴν πολιτικὴ ἐξουσία καὶ στὰ ὄργανά της. Οἱ βυζαντινὲς πηγὲς μᾶς πληροφοροῦν ὅτι ὁ λαὸς φανέρωνε τὴ γνώμη του καὶ σὲ ἄλλες περιστάσεις, καὶ μάλιστα ὁσάκις ἐπρόκειτο γιὰ ἐκκλησιαστικά, θεολογικά, θρησκευτικὰ ζητήματα. Ὑπενθυμίζω ἀπλῶς τὴν περίοδο τῆς εἰκονομαχίας, τοὺς τελευταίους χρόνους τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους μὲ τὴν ἀμφισβήτηση τῆς ἐνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως. Εἰδικότερα θέλω νὰ μνημονεύσω τὶς περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ὁ λαός, τὸ χριστιανικὸ πλῆρωμα, εἴτε ἐπιζητεῖ νὰ καταλάβῃ ἐκκλησιαστικὸ ἀξίωμα ἕνα πρόσωπο τῆς εὐνοίας του εἴτε ἀποδοκιμάζει καὶ δὲ δέχεται νὰ καταλάβῃ τὴ θέση πρόσωπο πού ἔχει ὀρισθεῖ ἀπὸ τὴν κεντρικὴ ἢ τὴν περιφερειακὴ Ἐκκλησία. Εἶναι γνωστὲς παρόμοιες περιπτώσεις, ἀλλὰ ἐδῶ θέλω νὰ ἀναφέρω τοὺς σχολιαστὲς τοῦ κανονικοῦ δικαίου τοῦ 12ου αἰ., οἱ ὁποῖοι ρητῶς ἀναγράφουν περιπτώσεις ὅπου ὁ ἐπιλεγείς καὶ χειροτονηθεὶς ἐπίσκοπος ἢ μητροπολίτης δὲν δύναται νὰ καταλάβῃ τὴ θέση του λόγω ἀντιθέσεως τοῦ λαοῦ πρὸς τὴν ἐκλογή αὐτή.

ι'. Ἡ ἐπικράτηση τῆς γνώμης τοῦ λαοῦ στὰ θρησκευτικὰ ζητήματα, ἰδίως στὶς ἐπαρχίες, σὲ μερικὲς περιπτώσεις ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας. Ἔτσι πολλὰ ἄτομα κέρδισαν τὴν ἀγωνυμία, πού, χάρις στὴ γνώμη

του λαού, επιβλήθηκε αρχικά στην τοπική και μεταγενέστερα σε ολόκληρη τη Βυζαντινή Έκκλησία.

ια'. Δε γνωρίζουμε εάν απηχούν μεγάλο ή μικρό ποσοστό της κοινής γνώμης τα διάφορα φιλολογικά κείμενα, τα οποία έχουν γραφεί για να σκώψουν πρόσωπα της βυζαντινής κοινωνίας. Κείμενα, τα οποία απεικονίζουν το βίο, τον πλήρη στερήσεων, των ευπαιδευτών (βλ. Πτωχοπροδρομικά ποιήματα) ή εκείνων, οι οποίοι καταχρώνται την ιδιότητα των στην Έκκλησία και ζούν βίο έόρτιο, πλούσιο και αντίθετο προς τους κανόνες που επιβάλλονταν (π.χ. τα ποιήματα ή οι κατ' απομίμησιν ύμνοι μοναχών ή και άλλων ατόμων, τα οποία εύχοντο και μεθούσαν). Βεβαίως τα διασωθέντα κείμενα αντανακλούν όπωσδήποτε την επικρατούσα στην κοινή γνώμη αντίληψη και δεν είναι δυνατόν να σκεφθεί κανείς ότι ο συγγραφέας έγραψε παρά την επικρατούσα στο κοινωνικό σύνολο αντίθετη αντίληψη και γνώμη.

ιβ'. Στην ίδια κλίμακα αποτιμήσεως είναι και μερικά άλλα δημιουργήματα έπωνύμων ή και άνωνύμων λαϊκών δημιουργών. Ένθυμιζω τα άκριτικά άσματα ή και τα στιχουργήματα για πρόσωπα και ήρωες της αρχαιότητας ή και του βυζαντινού κόσμου (π.χ. Βελισσάριος).

ιγ'. Ακόμα, από την παρατήρηση του περιεχομένου όρισμένων ειδικών κειμένων και από τη συχνότητα παρουσίας κειμένου με το ίδιο είδος μπορούμε να όδηγηθούμε στην άνιχνευση της γνώμης του λαού. Αναφέρω τη μελέτη που έγινε για τους βίους των άγιων του 11ου αι., όπου είναι έντονη ή παρουσία δαιμονολογικών έπεισοδιών.⁴ Έπενθυμιζω ακόμα ότι στους τελευταίους αιώνες το Βυζαντινό κράτος, κάτω από την πίεση των περιστάσεων υποχρέωνε το λαό να είναι γεμάτος άπαισιοδοξία και να στρέφεται προς τη μελλοντολογία και τη χρησμολογία (Ίωσήφ Βρυέννιος).

ιδ'. Τέλος διαπίστωση της γνώμης του άναγνωστικού κοινού είναι δυνατόν να γίνει μέσα από τα κείμενα των χρονογραφιών, ως προς την προτίμηση περιγραφής γεγονότων, ή και από τον άριθμό των σωζομένων χειρογράφων ενός έργου, ως προς την προτίμηση του άναγνωστικού κοινού για το έργο αυτό.

ιε'. Ακόμα πιο δύσκολο είναι να άνιχνευθεί κατά πόσον απεικονίζουν μόνο γνώμη του κοινωνικού συνόλου ή γνώμη μιας τάξεως ή ακόμα και γνώμη ατόμου ή ατόμων τα διάφορα *famusa* ή οι άνώνυμοι λίβελ-

4. Perikles-Petros Ioannou, *Démonologie populaire - Démonologie critique au XIe siècle. La vie inédite de S. Auxence par M. Psellos*, Wiesbaden 1971.

λοι, τοὺς ὁποίους κυκλοφοροῦσαν κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους καὶ τοὺς ἔριχναν ἢ τοποθετοῦσαν σὲ τόπους ὅπου ἦταν δυνατὸν νὰ προκαλέσουν τὴν προσοχὴ τοῦ αὐτοκράτορα ἢ τῶν ἀξιωματούχων. Μὲ τοὺς λιβέλλους οἱ συγγραφεῖς τῶν ἔψεγαν πρόσωπα καὶ πρότειναν μέτρα. Δὲν ἐπεκτείνονται περισσότερο γιατί ὁ φιλερευνητὴς εἶναι δυνατὸν νὰ συμβουλευθεῖ σχετικὲς μελέτες.⁵

Μὲ τὴν ἀπαρίθμηση τῶν πηγῶν, ἀπὸ τίς ὁποῖες μπορεῖ ὁ ἐρευνητὴς νὰ ἀρυσθεῖ πληροφορίες γιὰ τὰ θέματα «γνώμη», «ἔκφραση γνώμης», «κοινὴ γνώμη», προσπάθησα νὰ ἑλκύσω τὴν προσοχὴ στὴν ἀναγκαιότητα νὰ ἐρευνηθοῦν τὰ θέματα αὐτά. Βεβαίως ἡ ὀργάνωση τῆς μελέτης αὐτῶν τῶν θεμάτων ἀπαιτεῖ τὴν ἐργασία ὄχι μόνο φιλολόγων καὶ ιστορικῶν ἀλλὰ καὶ κοινωνιολόγων μὲ εὐρύτερη γνώση τῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζει ἡ ἑκάστοτε κοινωνία. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο τὰ πορίσματα θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ εἶναι περισσότερο ἀντικειμενικὰ καὶ πιὸ ἐπικοινωνητικὰ γιὰ τὴ συγγραφὴ τῆς ἱστορίας τῆς ἐρευνώμενης κοινωνίας. Πλούσιος εἶναι ὁ ἀμπητός. Εἶθε οἱ θεριστὲς νὰ εἶναι πολλοί.

5. Ὁδ. Λαμφίδη, «Τινὰ περὶ ἀνωνύμων λιβέλλων ἐν Βυζαντίῳ», *ΕΕΒΣ* 18 (1948), σελ. 144-152.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ Γ. ΑΓΓΕΛΙΔΗ

ΣΥΣΤΗΜΑΤΑ ΕΛΕΓΧΟΥ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΙ ΔΙΑΧΥΣΗΣ ΤΗΣ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑΣ

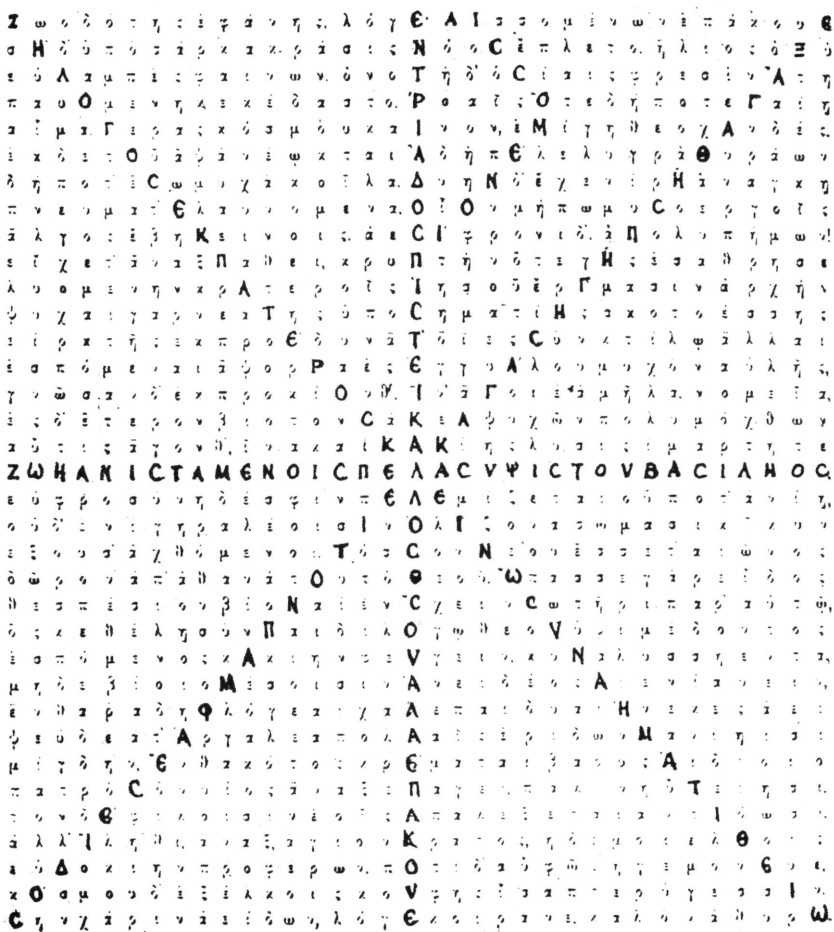
Στα 325/326 η αυτοκρατορία γιορτάζει την εικοσαετηρίδα του Κωνσταντίνου. Με την ευκαιρία αυτή, ο Publilius Optatianus Porphyrius συνθέτει μια σειρά από *carmina figurata*, δηλαδή τεχνοπαίγνια, που αφιερώνει στον αυτοκράτορα. Ένας από τους έμμετρους αυτούς Πανηγυρικούς παρουσιάζει ιδιαίτερα σύνθετη μορφή, καθώς η εικόνα συναρμολογείται σε δύο στάδια. Αρχικά επιλέγεται ένα σχήμα, το τετράγωνο, που σχηματίζεται από 35 στίχους, καθένας από τους οποίους αριθμεί 35 στοιχεία. Πάνω στη βάση αυτή υφαίνεται πάλι με στίχους η εικόνα, δηλαδή το Χριστόγραμμα και το όνομα IESUS (εικόνα 1).¹ Με τον τρόπο αυτό το μήνυμα του ποιήματος γίνεται εύκολα αντιληπτό: είτε η χάρις του νικοποίου Ιησού να σκέπει και να διαπνέει πάντοτε την κραταιά και εδραία βασιλεία του Κωνσταντίνου.

Το εικονιστικό πρότυπο του Πανηγυρικού συναντούμε ελάχιστα διαφοροποιημένο σε ένα ελληνόγλωσσο ανώνυμο έμμετρο (εικόνα 2), που πιθανότατα συντάχθηκε κατά το δεύτερο μισό του τέταρτου αιώνα.² Πρόκειται πάλι για τεχνοπαίγνιο, αναγνώσιμο σε δύο χρόνους. Η τετράγωνη εδραία βάση, τριανταπέντε στοιχεία επί τριανταπέντε στίχους, αναδεικνύει την εικόνα, το σύμπλεγμα δηλαδή Σταυρού και Χριστογράμματος, που αποτελείται από υφαντούς στίχους. Έτσι, ο θεολογικός χαρακτήρας του «βασικού» επιγράμματος συμπυκνώνεται στο περιεχόμενο του ένθετου, υφαντού στιχουργήματος, ύμνου στην Τριαδική θεότητα και συνεπώς δήλωση δογματικής καθαρότητας στα δύσκολα χρόνια των χριστολογικών ερίδων.

1. Πρόκειται για το 8ο Τεχνοπαίγνιο του Publilius Optatianus Porphyrius: βλ. Margherita Guarducci, «Dal gioco letterale alla crittografia mistica», στο: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt* XVI/2 (= *Miscellanea in onore di J. Vogt*), Βερολίνο - Νέα Υόρκη 1978, σελ. 1747-1749 (ανατύπωση στην ίδιας, *Scritti scelti sulla religione greca, romana e il cristianesimo*, Leiden 1984, σελ. 418-420).

2. Το ανώνυμο επίγραμμα βρίσκεται στον κώδικα *Leninopolitanus* gr. 216 (= Ψαλτήριο *Uspenskij*), f. 346v, που καταστρώθηκε στα 862-863. Η σύνταξη του επιγράμματος χρονολογείται το αργότερο στο δεύτερο μισό του 4ου αιώνα: Enrica Follieri, «Tommaso di Damasco e l'antica minuscola libraria greca», *Accademia Nazionale dei Lincei. Estratto dei Rendiconti Classe di Scienze morali, storiche e filologiche*, ser. VIII, 29/ 3-4 (1974), σελ.

ACCIPE ICTA NOVISELEGGISLVXAVREAMVNDI
 CLEMENTISPIASIGNADKI.VOTVMQVEPERENN
 SVMEFAVETE TOTAROGATPLEBSQAVDIA.RITE
 ETMERITAMCREDITCVMSEKVATIVSSATIMORE
 5 AVGVSTOETPIDEICHRISTISVBLEGEPROBATA
 GLORIAIAMSAECLOPROCESSITCANDIDAMITI
 ADCVMVLANS.COXTVSETTOTAEORNATASERENIS
 MVNERIBVSPRAESTANSNATISVTLAVREA.VOTA
 VIRTVTVMTITVLOS.PRIMISIAMDEBEATANNIS
 10 PROGENIETALIGENVITQVOSNOBILES.AECLVM
 HISDECVS.APROAVOETVERAECONSCIA.PROLIS
 KOMACLVITPRINCEPSINVICTIMILITISALMA
 OTIAPACISAMANS.HAECOSVNTMITISSIMADONA
 HOCATAVIMERITVM.VOTISPOSTEDITVSORBIS
 15 ERVMPENS.DOCVITNENORINT.FRANGERE.FIDEI
 OPTIMA.IVRA.PARES.CVRISSVBMARTIS.INIQVI
 NVLLIS.LAESAFIDESHINC.IVGI.STAMINE.FATA
 VOBIS.PILALEGVNT.PLACIDAPIETATESECVTA
 ETRE.CONSTANTINVNOEXERITINCLITAFAMA
 20 AVCTASTIRPEPIA.VOTOACCVMVLATA.PERENNI
 SANCTASVASSEDES.ADMENTIS.QAVDIAMI GRAT
 AETHERIORESIDENS.FELIX.INCARDINE.MVNDI
 IAMPATRIAEVIRTVTISOPVSBELLINELABORE
 ANIVSTIMERITIS.DICAMMNTISQVESERENAE
 25 ETPIADONA.CANAM.FECVNDAQVEPECTORANOTO
 RITEDEOS.ICMENTEVIGENTCVI.GAVDIA.CASTA
 CLAVDIVS.INVICTVSBELLIS.INSIGNIAMAGNA
 VIRTVTVMTVLERITGOTHICODEMILITEPARTA
 ETPIETATEPOTENS.CONSTANTIVS.OMNIA.PACE
 30 ACIVSTIS.AVCTVSCOMPLERITSAECVLADONIS
 HAKPOTIORE.FIDEMERITIS.MAIORIBVSORTA
 ORBIDONATVOPRAESTASSVPERASQVEPRIOA
 PERQVETVOS.NATOS.VINCI.SPRAECONIAMAGNA
 ACTIBILEGEDE.IVSSISQVEPERENNIA.FIENT
 35 SAECLAFIISCEPTRITE.CONSTANTINNSERENO

Ειχ. 2: Ανώνυμο τεχνοπαίγνιο (φωτ. Follieri)

Αν ως προς την επιλογή του ποιητικού τρόπου αναγνωρίζουμε στα τεχνοπαίγνια αυτά παρωχημένη μανιεριστική εκζήτηση, το εικονιστικό τους μέρος ανταποκρίνεται απόλυτα στην επικαιρότητα της εποχής. Πράγματι, το κωνσταντίνειο όραμα και η απεικόνισή του αποτέλεσε το πιο πρόσφορο εργαλείο για τη διάδοση του αυτοκρατορικού χριστιανισμού. Από τον 4ο αιώνα Σταυρός και Χριστόγραμμα χαράσσονται σε σαρκοφάγους ως εκφράσεις ευσέβειας,³ αλλά αποτελούν και στοιχεία κεντρικά στην εικονογραφία των αυτοκρατορικών θριάμβων,⁴ όπου με σαφήνεια συνδηλώνεται η οικουμενικότητα του ρωμαϊκού κράτους και η επικυριαρχία του Χριστιανισμού. Αργότερα, στα δημόσια μνημειακά μέσα για τη μετάδοση πληροφοριών και ιδεολογίας προστίθενται τα νομίσματα, που καθιερώνουν το Σταυρό⁵ και το Χριστόγραμμα⁶ ως εμβλήματα πολιτικής εξουσίας, χρήσιμα για την ισχυροποίηση της εικόνας του νικηφόρου αυτοκράτορα ως υπερασπιστή της άμειπτης δογματικά θρησκείας. Ωστόσο, η διάχυση αυτών των συμβολικών τύπων ερμηνεύεται μερικά μόνο από την αυτοκρατορική καταγωγή τους. Η αρχική σύλληψή τους και η αμεσότητα στην κατανόησή τους παραπέμπει κυρίως στο ειδικό βάρος που αποκτούν τα γράμματα και τα σχήματα, όταν λογίζονται ως εκφραστικοί φορείς των υπόγειων και των υπερβατικών δυνάμεων. Από την απλούστερη στην πιο σύνθετη μορφή, διάφοροι συνδυασμοί γεωμετρικών σχημάτων, εικόνων και στοιχείων προτείνουν αυθεντικές κοσμολογικές ερμηνείες, συγκροτούν προφητείες, δηλώνουν σημεία στις διόδους μεταξύ του ορατού και του νοητού.

Ένα παράδειγμα σύνθεσης εικόνων και γραμμάτων, «οπτικοποιημένου

2-3, 8-9, 10.

3. Όπως π.χ. σε Σαρκοφάγο του Μουσείου του Λατερανού, που χρονολογείται στον 4ο αιώνα. Το Χριστόγραμμα αποτελεί το κεντρικό θέμα στις παραστάσεις των πλευρών: A. Grabar, *L'empereur dans l'art byzantin*, Στρασβούργο 1936 (ανατύπ., Variorum Reprints, Λονδίνο 1971), πίν. XXXVIII.

4. Όπως στη βάση της στήλης του Αρκαδίου [δεύτερη ζώνη της νότιας όψης] (Grabar, ό.π., σελ. 77-78 και πίν. XIV· πρβλ. Sabine MacCormack, *Art and Ceremony in Late Antiquity*, Berkeley - Los Angeles - London 1981, σελ. 59 και πίν. 20).

5. Ο Σταυρός χαράσσεται ως κεντρική παράσταση της οπισθίας όψης των νομισμάτων από τα μέσα του 5ου αιώνα. Τα παλαιότερα δείγματα νομισμάτων με παράσταση σταυρού χρονολογούνται κατά την εποχή της αυτοκρατορίας Πουλχερίας (M. F. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300 - 1450*, Cambridge 1985 πίν. 13). Πρβλ. ωστόσο ενδεικτικά την εικονογραφική ποικιλία στα νομίσματα του Τιβερίου, όπου τα αργυρά κοσμούνται με τον Σταυρό της Θεοφανείας ενώ άλλα αργυρά ή χαλκά με το Χριστόγραμμα (Grabar, *L'empereur*, σελ. 35, 48).

6. Το Χριστόγραμμα χαράσσεται σε νομίσματα ήδη από τα μέσα του 4ου αιώνα: Ph.

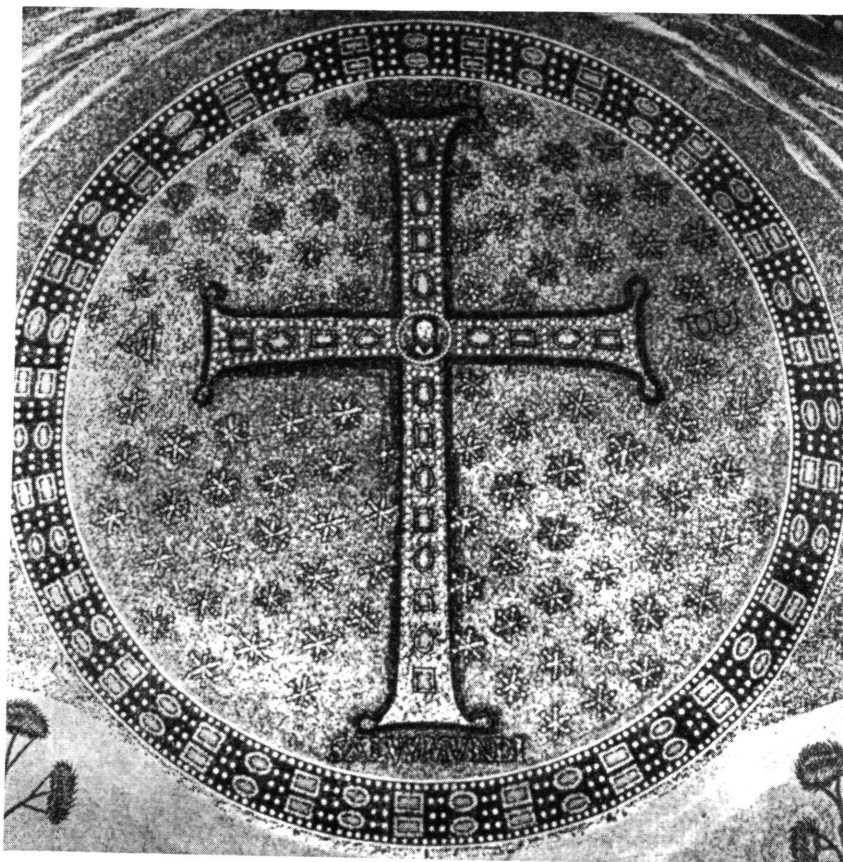
λόγου», σώζεται στην παράσταση της Μεταμόρφωσης, που βρίσκεται στην αψίδα της εκκλησίας του Αγίου Απολλιναρίου in Classe (εικόνα 3).⁷ Η σύνθεση οργανώνεται γύρω από τα απλά σχήματα δύο κύκλων και ενός σταυρού, που συνδέονται μεταξύ τους. Ο μικρότερος κύκλος ορίζει το σημείο όπου τέμνονται κάθετα οι διάμετροι του μεγαλύτερου κύκλου, που αποτελεί και το τελικό όριο της παράστασης. Πρόκειται δηλαδή για ένα γραμμικό σχέδιο που αποκριπτογραφείται χάρις στον έναστρο ουρανό και κυρίως την απεικόνιση του Χριστού στο κεντρικό μετάλλιο. Έτσι, το μήνυμα είναι πληρέστερο και σαφέστερο: στο κέντρο της δημιουργίας ή αλλιώς στον πόλο του ουρανού βρίσκεται ο Λόγος του Θεού. Από αυτόν εξακτινώνεται ο κόσμος, οι νοητές γραμμές που ενώνουν τον πόλο με τη γή στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα, και οι ζώνες του ουρανού, σύνορα μεταξύ του νοητού και του πραγματολογικού κόσμου του θεατή.

Οι κοσμολογικές πληροφορίες της σύνθεσης μεταδίδονται άριστα μέσα από τα σχήματα. Για την πληρότητα του έργου, ώστε να οδηγηθεί προς μίαν ειδική χριστολογική ανάγνωση,⁸ κρίνεται απαραίτητη η χρήση μιάς σειράς επιγραφών: ΙΧΘΥΣ στην προέκταση της ανατολικής κεραίας του Σταυρού, SALUS MUNDI στη δυτική, το Α στη βόρεια και το Ω στη νότια. Και οι τρεις επιγραφές υπογραμμίζουν τον χριστολογικό χαρακτήρα της παράστασης: ο Σταυρός ως σύμβολο της Σωτηρίας μέσα από το μαρτύριο περιβάλλεται από τις ονομασίες του Χριστού, Υιού και Λόγου του Θεού, εκφράζοντας με ελλειπτικό τρόπο το τελικό, αποκαλυπτικό στάδιο, που προοιωνίζεται από τη Μεταμόρφωση. Ας σημειώσουμε, όμως, ότι η διάρθρωση των σχημάτων και η χρήση ελληνικών και λατινικών στοιχείων της αλφαβήτου είναι μόνο εκ πρώτης όψεως ισοβαρής και μονοδιάστατη. Έτσι, ο συνδυασμός του Σταυρού, της επιγραφής SALUS MUNDI, του ακρωνύμιου Α Ω και του περιβάλλοντος κύκλου παραπέμπει στην αυτοκρατορική συμβολική, που εδώ συμβαίνει να ταυτίζεται με το σωτηριολογικό περιεχόμενο της παράστασης. Ωστόσο, η χρήση της επιγραφής ΙΧΘΥΣ και το σύνολο των στοιχείων με τον προφανή κοσμολογικό χαρακτήρα εισάγουν σε πεδία προφητειών, αποκαλυπτικών χρησμών και μυστικισμού.

Grierson, *Byzantine Coins*, London - Berkeley - Los Angeles 1982, σελ. 36.

7. L. Mirković, «Les mosaïques des basiliques de Ravenne» (σερβικά), *ZRVI* 9 (1966), σελ. 276-293.

8. Για τη σημασία της παράστασης, τις παλαιότερες απόψεις καθώς και το συμπέρασμα ότι πρόκειται για μιά προοιμιότατη παράσταση Σταύρωσης, βλ. A. Pincherle, «Intorno a un celebre mosaico ravennate», *Byzantion* 36 (1966), σελ. 491-534.

Εικ. 3: Άγιος Απολλινάριος in Classe (φωτ. Μιρκονιέ)

Η λέξη ΙΧΘΥΣ καθώς και η αντίστοιχη σχηματική απεικόνιση, μαρτυρούνται στον χριστιανικό κόσμο από τον 3ο αιώνα και θεωρούνται ότι συμβολίζουν τη βάπτισμα και την ευχαριστία.⁹ Η απεικόνιση της θεότητας με τη μορφή ιχθύ κατάγεται από τον σημιτικό χώρο και είχε ευρεία διάδοση στην ανατολική Μεσόγειο. Η μετάβαση από το σημιτικό στο χριστιανικό ιχθύ φαίνεται ότι συντελέστηκε στην Αίγυπτο περί τον 1ο μ.Χ. αιώνα.¹⁰ Οπωσδήποτε, η παλαιότερη σχετική φιλολογική μνεία γύρω από το έτος 200 είναι εκείνη του Τερτυλλιανού, στον οποίο οφείλεται και η πρώτη ερμηνεία του κρυπτογράμματος: Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ Σταυρός.¹¹ Το νέο περιεχόμενο που αποδίδεται στην παλαιά μορφή αποκτά θεωρητικό υπόβαθρο, όταν η λέξη ΙΧΘΥΣ συνδέεται με την ακροστιχίδα του όγδοου χρησμού της Ερυθραίας Σίβυλλας,¹² στιχουργήματος όπου προφητεύεται η έλευση του Ιησού και η Σωτηρία του ανθρωπίνου γένους μέσα από το θείο πάθος. Έτσι, η ακροστιχίδα, που αποτελεί τεκμήριο για την αυθεντικότητα κάθε κειμένου και το προφυλάσσει από νοθεύσεις και αλλοιώσεις, καθώς και η εγγύηση του χρησμού περιβάλλουν τον περιληπτικό τύπο ΙΧΘΥΣ.

Αν η Ερυθραία Σίβυλλα προφητεύει με τον τύπο ΙΧΘΥΣ την έλευση στη γη του Βασιλέα των Ουρανών, ο μεταγενέστερος κρυπτογραφικός ΒΕΚΛΑΣ προοιωνίζεται την έλευση του νικηφόρου και κραταιού στρατηγού από βασιλική και αρχαία γενεά και με ισχυρή διαδοχή. Πρόκειται πάλι για ακροστιχίδα, όπου κάθε γράμμα δηλώνει ένα μέλος από τις δύο πρώτες γενεές της δυναστείας των Μακεδόνων: Βασίλειος, Ευδοκία, Κωνσταντίνος, Λέων, Αλέξανδρος, Στέφανος. Η ιστορία του κρυπτογράμματος συμπλέκεται με τα μείζονα εκκλησιαστικά και πολιτικά προβλήματα του δεύτε-

9. Στην πρώτη περίπτωση ο ΙΧΘΥΣ συνδέεται με το δίχτυ και την άγκυρα, στη δεύτερη με τους άρτους βλ. F. X. Kraus, *Roma sotterranea. Die römischen Katakomben*, Freiburg 1879, σελ. 241-253.

10. Λήμμα «Fisch» (J. Engelmann), *RAC*, στήλ. 1024, 1084.

11. Η εικονιστική περιγραφή της ακροστιχίδας περιλαμβάνει το σχήμα του σταυρού και τη χάραξη του ονόματος ΙΧΘΥΣ.

12. *Βασιλέως Κωνσταντίνου Λόγος ὃν ἔγραψε τῶ τῶν ἁγίων Συλλόγω*, κεφ. ιθ'. *Περὶ τῆς Σιβύλλης τῆς Ἐρυθραίας ἐν ἀκροστιχίδι τῆς μαντείας εἰπὼν τὸν Κύριον καὶ τὸ Πάθος δηλοῦσης*: ἔστι δὲ ἡ ἀκροστιχὶς Ἰησοῦς Χριστὸς Θεοῦ Υἱὸς Σωτὴρ Σταυρός (PG 20, στήλ. 1285 κ.ε.) Πρβλ. και Κοσμὰ Ἱεροσολύμων, *Ἱστορίαι*, PG 38, στήλ. 496. Για την απόδοση του κειμένου στον Ευσέβιο, την αυθεντικότητα, το χρόνο και την αιτία της συγγραφής βλ. B. McGinn, «Teste David cum Sibylla: The Significance of the Sibylline Tradition in the Middle Ages», στο: J. Kirschner - Suzanne F. Wemple (εκδ.), *Women of the Medieval World. Studies in honor of John H. Mundy*, Οξφόρδη 1985, σελ. 13-14 και R. Lane Fox, *Pagans and Christians*, Viking Penguin 1986, σελ. 627 - 630.

ρου μισού του 9ου αιώνα. Ωστόσο, εκείνο που ενδιαφέρει εδώ είναι η μαρτυρία των πηγών του 10ου αιώνα,¹³ σύμφωνα με την οποία το εφεύρημα του Πατριάρχη Φωτίου αποτελείται από ένα «προφητικό» κείμενο όπου περιέχεται και η κρυπτογραφική λέξη ΒΕΚΛΑΣ. Το κείμενο συντάσσεται *γράμμασιν Ἀλεξανδρίνοις*¹⁴ επάνω σε πτύχας, δηλαδή φύλλα παπύρου,¹⁵ για να δηλωθεί η αιγυπτιακή καταγωγή και η παλαιότητά του. Ας σημειώσουμε ακόμη, ότι περί τα μέσα του 10ου αιώνα μαρτυρείται η κυκλοφορία στην Κωνσταντινούπολη σιβυλλικών, δηλαδή ελληνορωμαϊκών - αλεξανδρινών χρησμών.¹⁶ Αργότερα, τον 12ο αιώνα, όταν τα χρησμολογικά κείμενα κωδικοποιούνται και αναδιατάσσονται, το λόγιο, προφανώς για να κατοχυρωθεί ως αυθεντικό και ιερό, εισχωρεί στο κείμενο των χρησμών που αποδίδονται στην Τιβουρτίνα Σίβυλλα.¹⁷ Είναι, λοιπόν, σαφές ότι η συλλογική συνείδηση διατηρεί για μακρότατο χρονικό διάστημα ανέπαφη τη σιβυλλική αυθεντία σε σχέση με τις προφητείες για τις μεγάλες αλλαγές στο σύστημα του κόσμου και συνάμα επισημαίνει τη διαρκή χρήση της ακροστιχίδας ως μέσου για τη διακίνηση της προφητικής, δηλαδή μυστικής και κρυπτικής, πληροφορίας.

Ωστόσο, από την εποχή του σιβυλλικού ΙΧΘΥΣ ως τον ΒΕΚΛΑΣ η συγκυρία έχει πλήρως μεταβληθεί και κατά συνέπεια οι προφητείες με χριστολογικό περιεχόμενο έχουν υποχωρήσει και έχουν αντικατασταθεί από τά αποκαλυπτικά κείμενα. Η γραμμική πορεία του σύμπαντος, που ολοκληρώνεται με την ανάσταση, μεταβάλλεται σε μιάν επιταχυνόμενη, τελεολογική κίνηση του χρόνου, που καταλήγει στα έσχατα του κόσμου. Ο διηνεκής ρους των πραγμάτων ρυθμίζεται από τη διαδοχική σειρά βασιλείων, που οδηγούν την ανθρωπότητα μέσα από τις συμφορές και τις ευτυχίες προς το πλήρωμα

13. Τον ΒΕΚΛΑΣ ως εφεύρημα του Φωτίου αναφέρει η κατεξοχήν αντιφωτισική πηγή, δηλαδή ο Βίος του Πατριάρχη Ιγνατίου (PG 105, στήλ. 565-568). Πρβλ. ωστόσο και τον ΨΣυμεών (CSHB), σελ. 689, που είτε ακολουθεί τον Βίο Ιγνατίου είτε αναπαράγει το ίδιο αντιφωτισικό κείμενο.

14. Ο όρος δηλώνει κοπτικού τύπου, αρχαιοπρεπή για την εποχή, μεγαλογράμματη γραφή: G. Cavallo, «Γράμματα Ἀλεξανδρίνα», *JÖB* 24 (1975), σελ. 29.

15. Cavallo, ό.π., σελ. 24, σημ. 2.

16. Κυκλοφορία σιβυλλικών ή και άλλων χρησμολογικών κειμένων τουλάχιστον στην Κωνσταντινούπολη μαρτυρείται από τον Λιουτπράνδο, S. Mercati, «E' stato trovato il testo greco greco della Sibylla Tiburtina», *Παγκόσμια. Mélanges H. Grégoire I (=Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire Orientales et Slaves 9 [1949])* και ανατύπωση στον ίδιο, *Collectanea Bizantina*, I, Ρώμη 1970, σελ. 563-564.

17. Το σχετικό απόσπασμα παραδίδεται ως επίμετρο στη συλλογή μόνο από τον κώδικα Καρακάλλου 14, του 12ου αιώνα: Mercati, ό.π., σελ. 562, 563. Για τη διάδοση, αναθε-

του χρόνου. Είτε στα ελληνόγλωσσα σιβυλλικά κείμενα, που ακολουθούν τη νέα αυτή τάση περιοδολόγησης είτε σε έργα που συντίθενται εξαρχής μεταξύ του 6ου και του 8ου αιώνα, όπως η Αποκάλυψη του Δανιήλ και ο ΨΜεθόδιος, η περιγραφή των βασιλείων διατυπώνεται με περιφραστικούς και κρυπτικούς τρόπους. Βέβαια, ο αποκαλυπτικός Αντίχριστος, η άκρα άρνηση δηλαδή της ουράνιας βασιλείας μετατρέπεται σε «Ιχθύδιον»,¹⁸ προσωνομία μορφολογικά όμοια αλλά αναιρετική ως προς το περιεχόμενο του αρχετυπικού, δοξαστικού ΙΧΘΥΣ. Ωστόσο, το όνομα της επίγειας βασιλείας που υπόκειται στη ροή του χρόνου καλύπτεται από τον συμβολικό λόγο, που καθιστά αναγκαία την αποκρυπτογράφηση αλλά διευκολύνει και την ανανέωση των ερμηνειών. Έτσι, ο ΒΕΚΛΑΣ για να διατηρηθεί αναλλοίωτος και επικαιρικός ως μυστικό όνομα της βασιλείας δεν περιγράφεται και δεν εικονίζεται. Η προστασία του περιεχομένου από τις νοθεύσεις ισχυροποιείται με διπλή ασπίδα: την ακροστιχίδα και την ανεικονική περιγραφή.

Στην ίδια κατηγορία ανήκει και το ΑΙΜΑ, που διαδίδεται στην αυτοκρατορία κατά τις αρχές του 12ου αιώνα. Πρόκειται για την ερμηνεία του πρώτου από τη σειρά χρησμών του Λέοντα Φιλοσόφου που συστηματοποιήθηκαν περί το 1100. Όπως ο ΒΕΚΛΑΣ έτσι και το ΑΙΜΑ θεωρείται προφητική ακροστιχίδα που δηλώνει τη δυναστική διαδοχή των Κομνηνών. Έτσι, μολοντί δεν αποτελεί κατασκευή ex eventu, το ΑΙΜΑ ερμηνεύεται ως συναρμογή από τα αρχικά των ονομάτων Αλέξιος, Ιωάννης, Μανουήλ, Αλέξιος (Β΄). Η σημασία αυτής της ερμηνείας, και συνακόλουθα η πίστη στην απόλυτη αλήθεια του χρησμού, τεκμηριώνεται και με την ονοματοδοσία μιας παράλληλης δυναστικής σειράς ώστε να προσαρμοσθεί στην προφητεία ΑΙΜΑ. Η σειρά εγκαινιάζεται από το σφετεριστή Ανδρόνικο, που προορίζει διπλά τη συνέχεια της γενεάς του, τόσο με την κατοχύρωση της οικογενειακής γραμμής όσο και με τα ονόματα των διαδόχων του: Ιωάννης, Μανουήλ, Αλέξιος (Β΄).¹⁹ Ας σημειώσουμε ακόμη ότι στην πρώτη αυτή περίοδο διάδοσης των Χρησμών, και παρά τη δυναστική - αυτοκρατορική

ώρηση και κωδικοποίηση των χρησμών κατά τον 12ο αιώνα, βλ. C. Mango, «The Legend of Leo the Wise», *ZRVI* 6 (1960), ανατύπ. στον ίδιο *Byzantium and its Image*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984, αρ. XVI, σελ. 71-72, 91-92

18. Αποκάλυψη Δανιήλ 11.2 (έκδ. K. Berger, *Die griechische Daniel-Diegesse*, Leiden 1976 [= *Studia Post-Biblica* 27]: πρβλ. και τα σχόλια του εκδότη, ό.π., σελ. 114).

19. C. Varzos, «La politique dynastique des Comnènes et des Anges, la prédiction ΑΙΜΑ (sang) et l'héritage des grands Comnènes de Trébizonde et des Anges - Comnènes - Doukas d'Épire face aux Lascarides de Nicée», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/2* [= *JÖB* 32/2 (1982)], σελ. 355-360.

φόρτιση, το ΑΙΜΑ δεν εικονογραφείται.²⁰ Αργότερα, σε μια νέα πολιτική συγκυρία, την Τουρκοκρατία, οι προφητείες αποδεσμεύονται από το δυναστικό περιεχόμενό τους και συνεπώς από την υπόστασή τους ως χρονικής στιγμής στην πορεία προς τα έσχατα. Τώρα, οι Χρησμοί νοούνται ως σημεία μιάς ανοδικής πορείας προς την αναγέννηση, ανεξάρτητα από το χρόνο και το χώρο. Έτσι, πολυάριθμα χειρόγραφα ποικίλων καλλιτεχνικών ρευμάτων και τάσεων διασώζουν τη μεταφορά των Χρησμών από το λόγο στην εικόνα, και μαζί μ' αυτούς το ΑΙΜΑ.²¹ Την ίδια εποχή, ίσως εξαιτίας της πληθώρας ιστορημένων χρησμολογικών κωδίκων και της διάδοσης των μύθων για τα στοιχειωμένα αγάλματα, μαρτυρείται έμμεσα και η μεταφορά του ΒΕΚΛΑΣ από τον κρυπτογραφικό, λεκτικό τύπο σε εικόνα - αυτοκρατορικό πορτραίτο.²²

Μυστικές λέξεις, λοιπόν, ο ΒΕΚΛΑΣ και το ΑΙΜΑ αντιμετωπίζονται ως μια ακολουθία ιδεογραμμάτων, που αναπαρίστανται χαρασσόμενα. Κάθε ιδεόγραμμα παραπέμπει στην ουσία του και σε συνδυασμούς προκαθορισμένους συγκροτεί μαζί με τα υπόλοιπα μια κατανοητή πρόταση. Έτσι, η αποκαλυπτική μαρτυρία αναζητείται τόσο μέσα από την ερμηνεία των μνημείων, όπως για παράδειγμα η σπειροειδής στήλη του Ξηρολόφου,²³ όσο μέσα από την ειδικού τύπου ανάγνωση των επιγραφών.²⁴ Ο μηχανι-

20. Βλ. όμως τον 5ο Χρησμό: *Σύγχυσις* (=PG 107, στήλ. 1132-1133) που σύμφωνα με την Patricia Karlin-Hayter, «Le portrait d'Andronic I Comnène et les Oracula Leonis Sapientis», *BF* 12 (1987), σελ. 103-116 ως αλληγορία θανάτου αποτελούσε το κεντρικό θέμα ζωγραφικού έργου που ο Ανδρόνικος Κομνηνός είχε εκθέσει έξω από την εκκλησία των Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Οι Κωνσταντινουπολίτες, όπως συνάγεται από τον Χωνιάτη, ταύτισαν την εικονιζόμενη προσωποποίηση του θανάτου με τον αυτοκράτορα και συνέδεσαν την παράσταση με τους Χρησμούς του Λέοντα.

21. ΑΙΜΑ τιτλοφορείται ο πρώτος αλλά και ο όγδοος χρησμός. Στις αντίστοιχες παραστάσεις εικονίζονται ο όρθιος όφις και η πόλη. Εμπνευσμένη από την εικονογραφία του βυζαντινού αυτοκράτορα είναι η παράσταση του δρεπανηφόρου, που αντιστοιχεί στον 5ο χρησμό. Για τη χειρόγραφη παράδοση των χρησμών (ο αρχαιότερος ιστορημένος κώδικας χρονολογείται στον 15ο αιώνα) και τα εικονογραφικά προβλήματα βλ. Κατερίνας Κυριακού, *Οι ιστορημένοι χρησμοί του Λέοντα του Σοφού. Ιστορική τοποθέτηση και εικονογραφική εξέταση (15ος - 17ος αι.)*, Θεσσαλονίκη 1988 (δακτυλογραφημένη διατριβή). Ειδικά για τον 1ο, τον 4ο και τον 8ο χρησμό, ό.π., σελ. 201-204, 216 κ.ε. και ειόνες 10-18, 25-30.

22. G. Dagron - J. Paramelle, «Un texte patriographique: le récit merveilleux très beau et profitable sur la colonne de Xérolophos», *TM* 7 (1979), σελ. 499 - 502, 521 (=στίχοι 328-330). Το κείμενο σώζεται στον κώδικα Vind. Suppl. gr. 172 του 16ου αιώνα (ό.π., 504).

23. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως II. 47 (έκδ. Preger, σελ. 176-177).

24. Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως II. 79 (έκδ. Preger, σελ. 191). Πρβλ. και Φιλόπατρι (έκδ. Hase στη συνέχεια Λέοντα Διακόνου, Βόννη 1828), σελ. 336.

σμός της ιστορίας τίθεται σε κίνηση στο σημείο σύγκλισης των δυνάμεων που ενυπάρχουν στα σχήματα και στα κατεξοχήν στοιχειωμένα στοιχεία, δηλαδή τα γράμματα.

Τα γράμματα της ελληνικής αλφαβήτου λειτουργούν, επομένως, ως μεταφορείς σύνθετων πληροφοριών, που δηλώνονται συνήθως κρυπτικά: *τῶν στοιχείων τῶν κτισμάτων τοῦ κόσμου τοὺς τύπους καὶ τὰ σχήματα ἐν ἑαυτοῖς ἔχουσι καὶ ὑπογράφουσι.*²⁵ Ἄλλωστε η ἰδεατὴ ἀκολουθία τῆς αλφαβήτου, τύπος τῆς ἀρχῆς, τῆς διαδικασίας καὶ ἐξέλιξης καὶ τοῦ τέλους καθιερώνονται με τὴν εὐαγγελικὴ ῥήση: *Ἐγὼ εἰμι τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὦμέγα*, που συνοδεύει ὡς ΑΩ τὴν παράσταση τοῦ Παντοκράτορα, ἐκεῖνου δηλαδή που με σοφία καὶ ἀρετὴ δημιούργησε καὶ ἐγγυάται τὴν ἀρμονία τοῦ σύμπαντος. Με τὴν τριπλὴ τους μάλιστα ἰδιότητα ὡς γράμματα, στοιχεῖα, δηλαδή πνεύματα,²⁶ καὶ ἀριθμοί, υπογραμμίζουν τὶς ἀντιστοιχίες, ὥστε νὰ εἶναι πάντα δυνατὸς ὁ ἐλεγχος τῆς τάξης τοῦ κόσμου. Ἐτσι, τὸ Δ, δηλωτικὸ τοῦ ἀριθμοῦ τέσσερα ἐνέχει ὅλη τὴν κτίση ἐφόσον ἀποτελεῖται ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῆς μονάδας με τὴν τριάδα καὶ παράλληλα συμβολίζει τὸ τετράγωνο, τὸ ἐδραῖο σχῆμα ἐπάνω στο ὁποῖο στηρίζεται ἡ λογικὴ τῆς δημιουργίας.²⁷ Ἡ θεία πνοή που ζωογονεῖ καὶ στοιχειώνει τὰ γράμματα τεκμηριώνεται καὶ με τὶς συμπτώσεις συνδυασμοῦ γραμμάτων καὶ ἀριθμητικῆς ἀξίας: ὁ ἀριθμὸς 666 εἶναι διπλά ἀπειλητικὸς ἀφοῦ ἀποτελεῖ τὸ ἀθροῖσμα τοῦ ΑΡΝΟΥΜΕ που μαζί με τὸ χξς ἠαράσσονται στο μέτωπο τοῦ ἀντίχριστου.²⁸ Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρὰ ἡ ἀγιότητα καὶ ἡ ἀγαθὸσύνη τοῦ Θεοῦ, δυνάμεις φυσικῆς, ἀποδεικνύονται ἀκόμη καὶ ὡς ἰσόψηφα: Θεός = ἀγαθός = ἅγιος = σπδ´ = 264.²⁹ Ἀκόμη, τὰ γράμματα τῆς αλφαβήτου ὡς συνδυασμοὶ ἀριθμῶν καὶ λέξεων δηλώνουν τὴ θεόπνευστη συμφωνία Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ἐφόσον στα ἔργα τοῦ Θεοῦ που παραδίδονται ἀπὸ τὴν Παλαιὰ Διαθήκη ἀντιστοιχοῦν ἰσάριθμα ἔργα τῆς Καινῆς.³⁰ Ἀλλὰ καὶ ὁ συνολικὸς τους ἀριθμὸς, εἰ-

25. Το χωρίο ἀπὸ τὸν κώδικα Ox. Bodl. Baroc. 1497, που συντάχθηκε στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1344. Το ψευδεπίγραφο καὶ ἀκέφαλο αὐτὸ κείμενο πραγματεύεται ζητήματα σχετικὰ με τὰ «Μυστήρια τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων». Τὴν ἐπισήμανση τοῦ κειμένου ὅπως καὶ τὴ μεταγραφὴ οφείλω στὸν Père Joseph Paramelle.

26. A. Delatte - Ch. Jossierand, « Contribution à l'étude de la démonologie byzantine », *Mélanges Bidez* [= *Annuaire de l'Institut de philologie et d'histoire orientales* 2 (1934)], σελ. 208, 210.

27. Χριστίνας Γ. Ἀγγελίδη, « Ἡ περιγραφή τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων ἀπὸ τὸν Κωνσταντῖνο Ρόδιο. Ἀρχιτεκτονικὴ καὶ συμβολισμός », *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 114-115.

28. Ἀποκάλυψη Δανιὴλ 11. 27 (ἐκδ. Berger, ὁ.π., σελ. 16)

29. J. Boissonnade, *Anecdota Graeca* II, Hildesheim 1962, σελ. 460.

30. Ἡ μαρτυρία ἀπὸ τὸ χειρόγραφο τῆς Οξφόρδης (βλ. παραπάνω σημ. 25), ὅπου ὁ

κοσιτέσσερα, δεν είναι παρά το αποτέλεσμα του πολλαπλασιασμού της Εξαήμερου με το τέσσερα, δηλαδή το ιερό σχήμα του τετραγώνου. Ανεικονικά σύμβολα των ορατών, δηλαδή των εικόνων, τα γράμματα εμπεριέχουν όλα τα έμψυχα και τις δυνάμεις της φύσης και βρίσκονται στην αρχή της δημιουργίας και στην εκπλήρωσή της κατά τη Δεύτερη Παρουσία. Στον επίγειο κόσμο το Α και Ω περιέχει και εγγυάται την προστασία και τη σωτηρία του ΑΔΑΜ, δηλαδή του ανθρώπου-τύπου των τεσσάρων περάτων της γής: Ανατολή - Δύσις - Άρκτος - Μεσημβρία.³¹ Αν, επομένως, με τα απλά σχήματα, όπως το Σταυρό και τον κύκλο, αντιλαμβάνεται ο άνθρωπος την πολύπλοκη κατασκευή του επίγειου και του υπερβατικού κόσμου, ότι δηλαδή είναι πάγιο και σταθερό, με τα γράμματα, δηλαδή τα στοιχεία και τη γραφική τους παράσταση, αναπαριστά ό,τι ενεργεί δυναμικά. Είναι φανερό, λοιπόν, ότι η αλφάβητος είναι ο ίδιος ο τύπος του σύμπαντος κόσμου, η τέλεια κατασκευή του Θεού για να μεταδίδεται η αυθεντική θέληση και σοφία του και να επιτυγχάνεται η επικοινωνία του ανθρώπου με το μυστήριο της δημιουργίας και της σωτηρίας.

αριθμός των έργων είναι 22 όσα και τα γράμματα του αλφαβήτου αφού εξαιρούνται το ψ και το ξ, που *ὕστερον προσετέθησαν τῇ ἀλφαβῆτι ὑπὸ τινων φιλοσόφων*. Το ελληνικό κείμενο αποτελεί μετάφραση και επεξεργασμένη μορφή κοπτικού έργου, που και αυτό πιθανότατα προέρχεται από εβραϊκό πρότυπο. Ας σημειώσουμε ότι τα ψηφία του εβραϊκού αλφαβήτου είναι είκοσι δύο: βλ. R. Reitzenstein, *Poimandres. Studien zur griechisch-ägyptischen und frühchristlichen Literatur*, Λιψία 1904, σελ. 261-262.

31. Παλατινή Αθθολογία I. 108.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΔΕΥΤΕΡΗ

Ἡ γλῶσσα ὡς ὄργανο ἐπικοινωνίας

*οἱ πόλιν γὰρ τὴν ἄνασσαν γελῶντες Κωνσταντίνου,
οὐχὶ μιᾶς φωνῆς εἰσι καὶ ἔθλους ἐνός μόνον,
μίξεις γλωσσῶν δὲ περισσῶν.*

Ἰωάννης Τζέτζης

GILBERT DAGRON

COMMUNICATION ET STRATÉGIES LINGUISTIQUES

Je voudrais évoquer différents problèmes de communication liés à l'usage des langues.

La communication linguistique a produit l'un des plus beaux mythes bibliques, celui de Babel,¹ et sa résolution chrétienne, le don des langues, la glossolalie de la Pentecôte.² D'un côté une confusion et une sorte de brouillage qui, en interdisant aux constructeurs de la tour de communiquer entre eux, font échec à leur projet et provoquent la dispersion d'ethnies jusque-là indifférenciées; de l'autre une harmonisation spontanée qui permet aux apôtres de communiquer le message évangélique, refait l'unité des «nations» et lève l'interdit vétérotestamentaire. Belle antithèse qui se prête à des commentaires linguistiques sans fin: la malédiction de Babel concerne la bouche, qui soudain prononce des mots incompréhensibles aux autres; le miracle de la Pentecôte concerne l'oreille qui décode une autre langue sans avoir à la traduire. Babel fonde surtout l'idée d'une langue primitive, dont les autres s'écarteraient plus ou moins, selon une hiérarchie où le grec, l'hébreu ou le syriaque occupent les premières places;³ la Pentecôte voudrait définir un niveau de communication infralinguistique où les détenteurs de la foi pourraient convertir ceux qui les écoutent en atteignant chacun dans la zone réservée à ce qu'on appelle la langue maternelle, c'est-à-dire au murmure de la voix.⁴ Ni Babel ni la Pentecôte ne justifient la pluralité des langues, mais à partir d'une unique langue de référence elles marquent deux pôles, ceux de la non-communication et de la communication absolues.

Retenons de cette brève incursion dans les Ecritures que l'unité ou la pluralité des langues n'a d'incidence directe sur la communication qu'à partir

1. *Genèse*, XI, 1-9.

2. *Actes* II, 1-12; *I Corinthiens*, XII, 4; 10; XIV, 4-5.

3. Pour l'interprétation du mythe de Babel chez les Pères de l'Eglise, on se reportera à l'ouvrage monumental de A. Borst, *Der Turmbau von Babel. Geschichte der Meinung über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, I, Stuttgart 1957, pp. 227-292.

4. Voir l'analyse de P. Zumthor, «Diglossie et écriture dans le Haut-Moyen Age», in *Le pluralisme linguistique dans la société médiévale*, Actes d'un colloque international tenu à Montréal (Canada) en avril - mai 1986, sous presse.

du moment où l'on attribue une fonction à telle langue ou à tel niveau de langue. Dans un Empire hellénophone mais multilingue comme Byzance, il ne suffit pas de se demander qui parlait ou ne parlait pas le grec, qui était monolingue, bilingue ou trilingue, mais à quelle stratégie correspondait la domination du grec ou la tolérance accordée aux autres langues.

I – Pour tester cette tolérance, restons d'abord dans le domaine chrétien. Le christianisme byzantin a souvent été présenté, à travers les missions de Cyrille et Méthode, comme plus perméable que le christianisme latin à la communication linguistique. Le grand linguiste Roman Jakobson faisait mérite à l'Empire byzantin, dans un article de 1965, d'avoir décrété l'universelle égalité des peuples et des langues, et le droit de chacun d'user de sa langue vernaculaire en matière de religion et de vie spirituelle.⁵ Si ce n'est pas tout à fait faux, c'est au moins très incomplet. Des études récentes ont montré que les choix de Cyrille et Méthode relevaient plus d'une initiative personnelle que d'une politique constantinopolitaine, qu'à la même époque, d'autres missions prennent la forme d'une hellénisation forcée, et qu'en Bulgarie même, aussitôt après la mort de Méthode, deux tendances s'affrontent, celle d'une slavisation plus poussée avec le glagolitique et celle d'une hellénisation plus poussée avec l'alphabet cyrillique.⁶ Il faut donc nuancer, et surtout distinguer les niveaux de communication et d'expression. Les problèmes se posent différemment lorsqu'on parle de foi et lorsqu'on parle d'orthodoxie; les modes de communication ne sont pas les mêmes lorsqu'on cherche à convaincre et lorsqu'on fixe des normes. Ce premier clivage en recouvre du reste un second: la communication n'est pas de même nature par écrit et oralement.

Quelques exemples vont le montrer, que j'ai pris intentionnellement à des époques très différentes.

5. R. Jakobson, «The Byzantine Mission to the Slavs... Concluding Remarks about crucial Problems of Cyrillo-Methodian Studies», *DOP* 19 (1965), pp. 257-265.

6. Voir notamment les études de I. Ševčenko, «Three Paradoxes of the Cyrillo-Methodian Mission», *Slavic Review* 23 (1964), pp. 220-236, repris dans Id., *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, Variorum Reprints, Londres 1982; V. Vavřinek, «The Introduction of the Slavonic Liturgy and the Byzantine Missionary Policy», in *Beiträge zur byzantinischen Geschichte im 9.-11. Jahrhundert*, herausgegeben von V. Vavřinek; V. Vavřinek et Bohumila Zasterova, «Byzantium's Roll in the Formation of Great Moravian Culture», *Byzantinoslavica* 43 (1982), pp. 161-188; G. Soulis, «The Legacy of Cyril and Methodius to the Southern Slavs», *DOP* 19 (1965), pp. 19-43; G. Dagron, «Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance, IXe-XIIe siècle», in *Le pluralisme linguistique dans la société médiévale*, sous presse (cf. n. 4).

1/ Le corpus de saint Pachôme contient un très beau miracle pentecôtiste:⁷ le saint, coupé du monde, ne connaît que le copte. Vient se confesser à lui un dignitaire impérial qui parle parfaitement le latin et le grec. Comme Pachôme ne veut pas user d'un interprète pour cette conversation secrète et de cœur à cœur, il prie le ciel de lui donner le don des langues et reçoit du ciel un billet écrit: l'ayant lu, il se met à parler toutes les langues sans fautes. A l'inverse, on lit dans la *Vie de Basile de Césarée* par le Ps.-Amphiloque,⁸ qu'Ephrem le Syrien, qui ne connaissait que le syriaque, vint trouver Basile pour lui demander le «don du grec» en même temps qu'il recevait l'ordination comme diacre. L'opposition demande peu de commentaires: nous sommes dans deux systèmes de communication différents, l'un purement individuel et religieux, où chaque langue a égale valeur, l'autre officiel et hiérarchisé où la référence au grec est gage d'orthodoxie.

2/ Dans le grand Empire multiethnique et multilingue des Ve - VIIe siècles se développent des communautés et des littératures chrétiennes non grecques, et l'on entend Théodoret de Cyr vanter l'ancienneté du syriaque et fulminer contre la suffisance des lettrés hellénophones;⁹ mais dans l'*Histoire des moines de Syrie*, le seul interlocuteur dont il soit précisé qu'il s'adresse à Théodoret en syriaque est le diable, et c'est pour lui reprocher sa lutte pour l'orthodoxie et lui demander: «Pourquoi combats-tu (l'hérétique) Marcion».¹⁰ Plus généralement, le plurilinguisme cède le pas au monolinguisme dès que l'unité de l'Empire ou de l'orthodoxie est menacée par les minorités nationales et les dissidences: Justinien, en forçant les Juifs à accepter la lecture liturgique de l'Ancien Testament dans la traduction grecque de la Septante ou d'Aquila pense que la langue grecque va les conduire au baptême;¹¹ et de fait, dans la *Doctrina Jacobi*, on prend soin de nous dire que Jacob ne se convertit qu'après avoir lu les Ecritures en grec.¹² A la même époque, vers 630, Anastase le Perse, une fois converti, refuse de parler perse avec les autorités

7. Fr. Halkin, *Le corpus athénien de S. Pachôme*, Genève 1982, *Paralipomena de SS. Pachomio et Theodoro*, 27, p. 89 (texte grec), 140 (trad. par A. - J. Festugière).

8. *SS. PP. Amphilocheii Iconiensis, Methodii Patarensis et Andreae Cretensis opera omnia*, éd. Fr. Combefis, 1644, § 13, pp. 202-206.

9. *Εἰς τὴν Γένεσιν*, 60, PG 80, 165; *Ἑλληνικῶν θεραπευτικῆ παθημάτων*, I, 9-11; V, 60, 64, 66, 73-75, éd. trad. Canivet, I, pp. 105-106, 246-248, 250-251.

10. XXI, 15, éd. trad. Canivet - Leroy-Molinghen, I, pp. 92-95.

11. *Νεαρά* 146, de 553.

12. I, 7, éd. trad. Déroche, *TM* 11 (1991), pp. 76-77.

de son pays qui occupent la Palestine.¹³

3/ Comme je le disais tout à l'heure, le grand mouvement missionnaire qui se développe au IXe siècle, et qui commence quelques décennies avant Cyrille et Méthode, est l'occasion d'un grand brassage linguistique; mais dans le même temps Léon VI, parlant de la christianisation des Slaves, dit que son père Basile Ier les a «gréçisés» (*γραικώσας*),¹⁴ et la lettre au catholicos arménien Zacharias mise sous le nom de Photius clame bien haut que le grec est la langue néotestamentaire, celle de la nouvelle Alliance.¹⁵

4/ A la fin du Xe et au XIe siècle, on retrouve le même contraste dans un contexte encore plus intéressant. L'importance des minorités ethniques dans l'Empire d'une part, la rivalité avec Rome d'autre part, conduisent un Pierre d'Antioche¹⁶ et un Théophylacte d'Ochrida¹⁷ à admettre que l'unité du chrétientisme peut s'accommoder de différences régionales et à opposer l'exemple des anciens Pères, qui savaient s'adapter aux peuples à évangéliser, aux modernes, qui se mirent dans leur particularisme; mais les hérésies sont de plus en plus assimilées à des peuples et à des langues; l'hérésiology reproduit à peu près, au temps d'Euthyme de la Péribleptos et de Nicéas Stéthatos la carte des groupes ethnolinguistiques (on ne parle plus de l'hérésie monophysite, mais de l'hérésie des Arméniens, ou des Syriens, de l'hérésie des Latins etc.); la tolérance linguistique est tenue pour une «économie» plutôt que pour un droit; et l'on soupçonne d'hérésie les orthodoxes non hellénophones, les *Tzatoi* arméniens de la région d'Antioche dont Nikôn de la Montagne Noire prend la défense,¹⁸ ou les soixante moines géorgiens du Mont Admirable, dont la Vie géorgienne de Georges l'hagiorite nous apprend que le patriarche d'Antioche leur avait interdit, à tout hasard, de dire la messe, faute de pouvoir communiquer avec eux et se persuader de la rectitude de leur foi.¹⁹

13. B. Flusin, *Anastase le Perse et la Palestine du VIIe siècle*, sous presse.

14. *Τακτικά*, XVIII, 101, PG 107, 968-969.

15. On trouvera une traduction anglaise du texte arménien par Sirarpie Der Nersessian dans F. Dvornik, *The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostel Andrew*, Cambridge Mass. 1958, pp. 239-241. L'authenticité de la lettre était admise par V. Grumel, elle est contestée dans la révision des *Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople* faite en 1989 par J. Darrouzès (n° 473).

16. PG 120, 800 (lettre au patriarche Michel Κηρουλάριος, § 6).

17. *Περί ὧν ἐγκαλοῦνται Λατίνοι*, éd. Gautier, *Theophylacti Achridensis opera*, notamment pp. 275-285.

18. V. Benešević, *Catalogus codicum manuscriptorum graecorum qui in monasterio Sanctae Catharinae... asservantur*, I, pp. 584-601.

19. *Vie de S. Georges l' Hagiorite*, 47-51, trad. latine par P. Peeters, «Histoires

A la même époque, vers 1030-1040, une poussée de sectarisme divise le monastère d'Iviron en deux communautés sans relations, l'une grecque a priori orthodoxe, l'autre géorgienne dont l'orthodoxie est mise en cause.²⁰

5/ Au XIIe siècle, le patriarche Marc d'Alexandrie n'est pas encore persuadé de la validité du plurilinguisme chrétien. Il demande:²¹ «Est-il sans danger que des orthodoxes syriens, arméniens ou d'autres pays célèbrent la liturgie dans leur propre langue, ou doivent-ils le faire par l'intermédiaire de l'écriture grecque?» (Ἀκίνδυνόν ἐστιν ἱερατεύειν ὀρθοδόξους, Σύρους καὶ ἐξ Ἀρμενίων, ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐτέρων χωρῶν τινὰς πιστοὺς κατὰ τὴν οἰκείαν διάλεκτον, ἦν παντοίως ἀναγκάζονται μετὰ ἑλληνίδος ἱερατεύειν γραφῆς;). Balsamon commence par protester: Dieu est aussi celui des ethnies (*Rom.*, 3, 29), mais quand sa réponse se fait plus précise, elle devient équivoque: «Ceux qui sont en tout point orthodoxes, même s'ils sont totalement étrangers à la langue grecque, peuvent célébrer la liturgie dans leur langue, mais en utilisant des répliques exactes des saintes prières habituelles, transcrites de *kontakia* calligraphiés en grec» (Οἱ γοῦν ὀρθοδοξοῦντες ἐν πᾶσι, κἄν ὄσι τῆς ἑλληνίδος φωνῆς πάμπαν ἀμέτοχοι, μετὰ τῆς ἰδίας διαλέκτου ἱερουργήσουσιν, ἀντίγραφα ἔχοντες τῶν συνήθων ἁγίων εὐχῶν ἀπαράλλακτα, ὡς μεταγραφέντα ἐκ κοντακίων καλλιγραφηθέντων διὰ γραμμᾶτων ἑλληνικῶν).

Nous retrouvons donc partout le même glissement d'une libre communication, orale et plurilingue, à un système d'orthodoxie qui passe par la référence au grec écrit. Structurellement, la situation orientale n'est pas très différente de la situation occidentale à la même époque, si l'on prend conscience que le grec a désormais deux fonctions: celle d'une langue maternelle parlée, à parité avec les autres, et celle, comme le latin en Occident, d'une langue de culture écrite.

II – Quittons maintenant le domaine chrétien et le problème de la tolérance linguistique pour examiner le phénomène du bilinguisme (ou du trilinguisme) et les problèmes de communication qu'il pose.

L'usage de plusieurs langues est traditionnel dans l'Empire. Il se justifie évidemment par la coexistence de populations linguistiquement différentes,

monastiques géorgiennes», *An. Boll.* 36-37 (1917-1919), pp. 113-117.

20. *Vie de Jean et Euthyme*, 81 et 86, trad. P. Peeters, op. cit., pp. 61-62, 65-66 ; J. Lefort, N. Oikonomidès, Denise Papachryssanthou, Hélène Métrévélí, *Actes d' Iviron*, I, Paris 1985, pp. 47-48.

21. Πάλλης - Ποτλῆς, IV, PG 138, 957.

mais il s'ordonne en niveaux différents.²² Etre bilingue ou trilingue ne signifie pas dire la même chose dans deux ou trois langues différentes, mais utiliser telle ou telle de ces deux ou trois langues selon ce qu'on a à dire. Le modèle linguistique que les Ve - VIe siècles transmettent au Moyen Age byzantin est celui d'un pluralisme linguistique fonctionnel et hiérarchisé: un paysan d'Egypte parlera uniquement le copte, mais un avocat d'Antioche parlera le syriaque dans la rue, le latin au tribunal et le grec lorsqu'il s'agira de culture ou de religion. La situation change, bien sûr, lorsque sont perdus les territoires d'Orient, que le latin disparaît, que l'Asie Mineure est hellénisée et que les langues représentées dans l'Empire ne sont plus celles de régions géographiquement définies, mais celles de flux démographiques (arméniens, géorgiens). On retrouve pourtant bien des traces de l'ancienne structure: le bilinguisme latin-grec a disparu (langue d'Etat et langue de culture), mais une diglossie se développe à l'intérieur du grec (savant et vulgaire, écrit et parlé); les autres langues ne se distribuent plus selon une répartition géographique, mais s'étagent selon des domaines d'activité différents: l'arménien (ou des mots d'arménien) envahit le jargon militaire de la frontière orientale au Xe siècle, l'arabe est nécessaire à l'astronome, à l'astrologue ou à l'oneirocrite du XIe siècle.²³

De la répartition géographique, on évolue donc vers une spécialisation des langues. Ce qui est, en tout cas, difficilement admis, c'est le monolinguisme non grec dans les domaines où le grec revendique une primauté (nous l'avons vu avec les moines ou clercs arméniens et géorgiens), ou bien encore la bilingualité que les psycholinguistes d'aujourd'hui qualifient de «acculturée anomique», c'est-à-dire indifférenciée, résultant d'une simple acculturation et dissimulant une perte d'identité culturelle. Ce bilinguisme suspect, c'est par exemple celui des *ἑφοῦγοι* des Balkans, déportés au-delà du Danube pendant plusieurs générations et revenus s'installer dans l'Empire en plusieurs vagues successives à l'extrême fin du VIe et au VIIe siècle. Le *Stratègikon* de Maurice, vers l'an 600, constate qu'ils ne savent plus très bien

22. Je résume ici certains thèmes développés dans ma communication de Montréal, «Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance» (voir n. 6).

23. Qu'il suffise d'évoquer Syméon Σέθ, qui est bilingue, mais aussi l'auteur grec de l'*Ὀνειροκριτικόν* du Xe ou du XIe siècle, qui prend le pseudonyme d'Ἀχμέτ, et tous les charlatans dont Psellos dit qu'ils se font passer pour non grecs pour être plus crédibles (*Κατηγορία τοῦ ἀρχιερέως Κηρουλαρίου*, passage cité par J. Bidez in *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, VI, Bruxelles 1928, p. 76 [= E. Kurtz, *Michaelis Pselli Scripta minora*, I, p. 322]).

qui ils sont et recommande qu'on se défie d'eux;²⁴ un peu plus tard les *Miracles de saint Démétrius* évoquent leur cas avec une hostilité plus nette encore:²⁵ leurs sentiments, nous dit-on, ont été modifiés par des alliances de sang et un trop long séjour chez les Avars, Bulgares ou Slaves; même s'ils se disent «romains», ils ne savent plus très bien de quel côté pencher. La polyglossie donne ici des masques interchangeable et favorise la subversion: un certain Mauros, qui connaît le grec, le latin, le slave et le bulgare, est envoyé par Kouber à Thessalonique pour lui livrer la ville par traîtrise; la même source nous présente non plus un réfugié, mais un chef slave apparemment assimilé, Perbundos, roi des Runchines, qui porte des habits «romains», parle le grec, peut donc passer inaperçu, jouer lui aussi double jeu et trahir.²⁶ La même duplicité est suggérée plus tard pour certains prisonniers qui ont vécu en terre d'Islam de longues années avant d'être libérés, et qui servent souvent d'interprètes, pour les hérétiques Pauliciens qui organisent leur Etat entre le territoire byzantin et le territoire arabe, pour les populations trilingues des frontières, par exemple les Arméniens, commerçants ou soldats de la frontière orientale, qui deviennent les intermédiaires obligés entre Byzantins et Arabes. A lire le *De administrando imperio*, et plus encore les sources du XIe siècle, on a du reste l'impression que l'Empire «grec» se défie de ces peuples intermédiaires relevant ou non de l'Empire, mais qu'il les utilise de plus en plus, préférant communiquer à travers eux, et non pas directement, avec des voisins plus lointains (Russes, Hongrois...)²⁷

A côté de ce bilinguisme équivoque, il en est un qui est si parfaitement admis que peu de sources, malheureusement, en parlent. On devine cependant à travers quelques documents ce que pouvait être le comportement langagier de grands aristocrates militaires du XIe siècle, comme Grégoire Magistros, Pakourianos ou Kékauménos. Dans leur cas le bi- ou trilinguisme est parfaitement différencié, correspond à des fonctions et définit des niveaux de communication différents. Pakourianos, d'après le *typikon* qu'il rédige en trois langues pour son couvent de Pétritzos-Backovo, en 1083, est géorgien de sang, plutôt arménien de culture, grec par la foi orthodoxe et par le lien

24. *Στρατηγικόν*, XI, 4, éd. trad. Dennis-Gamillscheg, pp. 380-381.

25. P. Lemerle, *Les plus anciens recueils des Miracles de saint Démétrius*, Paris 1979, Recueil anonyme, Miracle 5 (rédigé vers 680), § 283-306, pp. 222-234.

26. Miracle 4, § 230-240, *ibid.*, pp. 198-200, 208-211.

27. Voir notamment les chapitres consacrés aux Petchénègues par Constantin Porphyrogénète.

personnel, quasi féodal, qui le lie à l'empereur.²⁸ Chez lui et chez les très nombreux dignitaires byzantins d'origine non-grecque, l'usage différencié des langues de communication reflète la diversité des appartenances ethnique, culturelle et sociale; il se prête sans doute à des dosages particuliers, selon qu'il s'agit de personnes plus ou moins orthodoxes, plus ou moins engagées dans le cursus des charges et dignités, plus ou moins fidèles au souverain, plus ou moins acculturées par l'hellénisme.

III – Changeons une dernière fois d'optique et de problème, pour voir jusqu'où peut être poussé le refus de communication linguistique. La diplomatie et ses règles protocolaires me paraissent fournir l'exemple le plus aisément analysable. Certes, le but des ambassades est de transmettre des messages d'un souverain à un autre, et le *σκιρίνιον τῶν βαρβάρων*, relevant du *magister officiorum* puis du logothète du Dromos, dispose d'une pléiade d'interprètes;²⁹ mais l'existence même de ce corps souligne, en même temps qu'une difficulté de communication réelle, la répugnance pour un contact direct. Dans les récits que nous pouvons lire (le chapitre du *De cerimoniis* emprunté à Pierre le Patrice sur l'ambassade perse,³⁰ ou la *Legatio de Liutprand*),³¹ la barrière linguistique est symbolique de toutes les autres: de la frontière qui sépare les deux pays, du *velon* et de la *phina* qui, lors de l'entrevue, sépare l'ambassadeur de l'empereur, de cette règle de réciprocité qui fige chacune des parties dans des attitudes opposées et symétriques. Le recours à l'interprète a pour but et pour effet de différer le dialogue, de même

28. Texte édité et traduit par P. Gautier, «Le Typikon du Sébaste Grégoire Pakourianos», *REB* 42 (1984), pp. 5-145; analyse dans P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Paris 1977, pp. 113-191.

29. Voir G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, p. 2; R. Guiland, «Le Grand interprète, ὁ μέγας διερμηνευτής», *ΕΕΒΣ* 36 (1968), pp. 17-26. Les *interpretes diversarum gentium* apparaissent dans la *Notitia dignitatum* (Or. XI, 52), éd. O. Seeck p. 33; on les retrouve ensuite dans le traité de Philothée, N. Oikonomidès, *Les listes de préséances byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, pp. 117, 311-312. Ce sont les sceaux qui nous donnent le plus de renseignements sur les interprètes: voir notamment G. Schlumberger, *Sigillographie de l'Empire byzantin*, pp. 447-457; V. Laurent, *Corpus des sceaux*, II, *L'administration centrale*, pp. 230-233, 244-262. Je n'ai pu atteindre K. M. Κύρρης, «Αἱ γλώσσαι τῆς βυζαντινῆς διπλωματίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν μέχρι τῆς Δ' Σταυροφορίας», *Στασίνος* 1 (1963), pp. 105-120.

30. I, 89, Bonn, pp. 398-408.

31. J. Becker, *Die Werke Liutprands von Cremona*, *MGH SSRG*, Hanovre - Leipzig 1915³; cf. J. Koder et Th. Weber, *Liutprand von Cremona in Konstantinopel*, (Byzantina Vindobonensia 13) Vienne 1980.

que la multiplication des étapes et des intermédiaires, si bien décrite dans le *De cerimoniis*. Il ne faut pas que s'établisse une communication verbale trop aisée, mais un climat d'étrangeté que peuvent encore renforcer les artifices de lions d'or rugissants ou d'un trône hydraulique qui s'élève;³² il ne faut pas être trop clair, mais laisser un doute sur l'identification des personnes, comme ce fut le cas pour cet ambassadeur byzantin qui aurait pris le vizir pour le calife.³³ Surtout, il faut se taire. La situation typique est celle que décrit Tabari, rapportant les impressions de Nasr ibn al-Azhar, venu en ambassade à Constantinople en 860-861: «Je ne lui (l'empereur Michel III) ai jamais entendu dire un mot depuis mon entrée sur le territoire byzantin jusqu'à mon départ. Seul l'interprète parlait; l'empereur l'écoutait et faisait "oui" ou "non" de la tête; jamais il ne parlait, et son oncle dirigeait les affaires pour lui».³⁴

Dans le *De cerimoniis*, c'est un privilège des «amis tarsiates» et de la princesse Olga de voir l'empereur et de «pouvoir lui dire ce qu'ils veulent» (*καὶ θεάσαντο τὸν βασιλέα, καὶ ὅσα ἐβούλοντο εἰπεῖν ἐλάλησαν ... ἐλάλησεν ὅσα ἐβούλετο πρὸς τὸν βασιλέα*).³⁵ Cette liberté de parole sans mention d'interprète est exceptionnelle, et le protocole beaucoup plus strict rapporté par Pierre le patrice pour l'ambassade perse la limite à presque rien: à une simple possibilité laissée au gouverneur de Dara lorsqu'il va chercher l'ambassade adverse sur la frontière (*καὶ εἰ ἐστὶν τι ὀφείλον λαληθῆναι ἐν τοῖς μεθορίοις, λαλεῖται*) et esquissée par l'empereur après la réception officielle de l'ambassadeur («Repose-toi quelques jours, *καὶ εἴ τι ἔχομεν λαλῆσαι, λαλοῦμεν*, après quoi nous te renverrons à notre frère avec nos compliments»)³⁶ Par ailleurs, le texte de cette ambassade-type fournit toute la gamme des procédés habituels pour médiatiser la parole. 1/ *L'écriture*, bien sûr: les temps forts de l'ambassade sont la remise d'une lettre et celle de la réponse; tous les faits, gestes et dépenses sont consignés par écrit sous forme administrative de *γνώσεις* et conservées en archives; les chartulaires du bureau des barbares sont toujours présents avec les interprètes. 2/ *La parole*

32. *De cerimoniis*, II, 15, Bonn, I, pp. 568-569: Ce qu'il faut prévoir lorsqu'il y a réception dans le grand triklinos de la Magnaure, l'empereur étant assis sur le trône de Salomon.

33. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, II, 2, pp. 73-79: récit par al-Hatib al-Bagdadi d'une ambassade byzantine de 917.

34. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, pp. 320-322.

35. II, 15, Bonn, pp. 593, 596.

36. I, 89, Bonn, pp. 399, 407.

lue: au moment de la comparution, la *citatio* est rédigée sur deux χαρτία, l'un écrit en très grandes lettres qui est lu dans le *cubiculum*, l'autre en petits caractères qui est soufflé au *magistros* pour qu'il en répète oralement les termes. 3/ *L'intermédiaire*: le *magistros* fait dire à l'ambassadeur qu'il veut le voir, et l'ambassadeur lui fait répondre qu'il viendra. 4/ *Le formulaire* ou les formules stéréotypées apprises par cœur: ainsi, lorsque le *magistros* accueille personnellement l'ambassadeur (*ἀπὸ στόματος* précise le *De cerimoniis*)³⁷ et lui demande des nouvelles du souverain, de ses enfants, des archontes et du voyage de l'ambassadeur, ou bien lorsque l'empereur demande à l'ambassadeur «Comment va la santé de notre frère? Nous nous réjouissons qu'il aille bien»,³⁸ donnant ainsi lui-même la réponse.

Dans cette confrontation, l'interprète joue un rôle essentiel, et d'abord pour mettre les parties à distance et créer une sorte d'opacité. Il n'a pas d'autre utilité, par exemple, dans le cérémonial de salutation décrit par le Ps.-Kodinos, où l'empereur souhaite de «Longues années» (*Εἰς πολλά ἔτη*) aux représentants des colonies étrangères «par l'entremise d'un interprète» (*δι' ἐρμηνέως*), les représentants lui répondant «chacun dans sa langue» (*κατὰ τὴν πατριον γλῶσσαν / φωνήν*), en anglais pour les Varanges, en turc pour les Vardariotes.³⁹ Il ne s'agit pas vraiment de traduire, mais de reconstituer artificiellement Babel, une situation de non-communication, ou du moins de communication indirecte. Et lorsqu'il sert à quelque chose, lorsqu'il est vraiment au contact de deux personnes qui voudraient se parler, l'interprète est toujours soupçonné d'en dire trop peu ou trop, de jouer un jeu personnel, d'avoir été acheté, de trahir. Il est un fusible qui peut sauter. Bien que fonctionnaire dans un bureau officiel, on rappelle que sa connaissance des deux langues vient d'un séjour chez l'ennemi comme prisonnier, ou de son appartenance à une minorité d'entre-deux qui le conduit, comme l'écrit Constantin Porphyrogénète, à «jouer double jeu» (*ἐπαμφοτερίζειν*),⁴⁰ à être en effet δίγλωσσος.

Le récit bien connu de l'ambassade de Liutprand à Constantinople en 968 peut être retenu comme un modèle de psychodrame diplomatique. La situation décrite est bien celle qui nous intéresse ici: un refus mutuel de

37. Ibid., pp. 402-403.

38. Ibid., pp. 406.

39. Ps.-Kodinos, *Traité des Offices*, éd. Verpeaux, pp. 209-210.

40. *De administrando imperio*, 43, éd. trad. Moravcsik - Jenkins pp. 188-198. Le verbe n'est pas appliqué à un interprète, mais à l'arménien Krikorikios, prince de Taron.

communiquer. Liutprand trouve le vin grec mauvais, le temps glacial, son majord'homme voleur, l'empereur hideux; Nicéphore Phocas le fait attendre hors de la ville, l'isole ensuite dans un palais, l'affame; Léon Phocas l'accuse d'être un espion (*quasi κατάσκοπος*);⁴¹ ils s'injurient dès qu'ils se parlent. C'est le même réflexe qui poussait les ambassadeurs russes du XVIIe siècle à casser les meubles des logements qu'on mettait à leur disposition, pour affirmer leur hétérogénéité. L'une des offenses que Liutprand ressent le plus vivement consiste en ceci: après un accrochage verbal sur le titre de *basileus / rex*, Léon Phocas, qui représente son frère Nicéphore, ne reçoit pas les lettres d'Otton dont Liutprand est porteur en main propre, mais les fait prendre par son interprète (*vestras litteras non per se sed per interpretem suscepit*).⁴² Offense calculée, en effet, non seulement parce que l'interprète est le dernier des subalternes, mais aussi parce que ce geste ravale l'écrit au niveau de l'oral.

Et le rôle de la communication linguistique est, dans tout ce texte, parfaitement noté. Liutprand avait été choisi, par Béranger déjà, en 949-950, parce qu'il connaissait un peu le grec.⁴³ Il affecte en tout cas de le comprendre sans interprète et ses rapports sont truffés de mots grecs (357 dans l'*Antapodosis*, 108 dans la *Legatio*, avec des jeux de mots, des contrastes entre langue savante et langue vulgaire).⁴⁴ La communication serait possible (il dit lui-même, à propos de l'autorisation donnée par l'empereur d'acheter des étoffes de soie: *Testis est interpres Euodius, Iohannes, Romanus, testis sum ipse qui, quod imperator diceret, etiamsi interpres abesset, intellexi*);⁴⁵ mais elle n'est jugée ni souhaitable ni normale, et il est flanqué d'un interprète qui empêche tout contact direct. Il a lui-même dans sa suite un homme connaissant le grec, qu'il appelle son *graecolonus*, «*id est graecae linguae gnarus*», à qui les autorités byzantines interdisent de sortir faire les courses; si bien que c'est un serviteur ignorant la langue du pays qui va acheter des provisions en faisant des gestes, et qui paye les produits du marché quatre fois leur prix.⁴⁶ Autre aspect de l'isolement linguistique: les «pauvres de langue latine» de Constantinople (*latinae linguae pauperes*) qui viennent demander l'aumône à l'ambassadeur, sont – écrit-il – arrêtés et mis en prison.⁴⁷ Par eux l'étranger, espion

41. *Legatio*, 4, pp. 178.

42. *Ibid.*, 2, éd. Becker p. 177.

43. *Antapodosis*, VI, 3, éd. Becker p. 153.

44. J. Koder et Th. Weber, op. cit. (n. 31), pp. 25-26, 58-59.

45. *Legatio*, 54, p. 204

46. *Ibid.*, 46, p. 200.

47. *Ibid.*

potentiel, pourrait avec des contacts avec la ville.

Aujourd'hui encore, il reste peut-être quelque chose de cet état d'esprit dans nos pratiques diplomatiques. D'abord parce que Rome a transmis jusqu'à nous son formalisme bureaucratique par l'intermédiaire de Byzance, et ensuite parce que la diplomatie a partout et toujours la même fonction et le même mode de fonctionnement: obtenir, si faire se peut, la communication, mais en commençant par ritualiser et dramatiser la non-communication; mettre face à face deux personnages qui pourront parler de la guerre et de la paix, mais après avoir exagéré la distance qui les sépare, multiplié les intermédiaires, creusé un fossé entre les langues et mesuré l'écart entre la lettre et la parole.

J'avais commencé par un miracle pentecôtiste; je termine par la Babel diplomatique, mais le sujet d'histoire sociale auquel ce bref exposé voudrait servir d'introduction concerne les formes et fonctions du pluralisme linguistique dans un Empire hellénophone, qui n'a pourtant jamais fait de la langue grecque un critère de «citoyenneté».

ΧΡΥΣΑ Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ
DIVERSITAS LINGUAE

Χωρίς διερμηνέα, γράφει ο Δημήτριος Κυδώνης στην άπολογία του, δυσκολευόμενον να συνεννοηθῶ με τοὺς Ἑσπερίους, πρέσβεις, ἐμπόρους, μισθοφόρους, εὐγενεῖς, πού ζητοῦσαν ἀκρόαση ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα καὶ ἔτσι προέκυπταν μερικὲς δυσάρεστες καταστάσεις, γιατί ἡ δὲν ὑπῆρχε διερμηνέας ἢ δὲν κατεῖχε τὴ γλῶσσα ἱκανοποιητικὰ ἢ δὲν κατάλαβaine τις λεπτὲς ἀποχρώσεις τοῦ λόγου... Ἀναγκάστηκα, λοιπόν, νὰ ἐκφράσω τὴ δυσἀρέσειά μου γιὰ τοὺς διερμηνεῖς. Ἐκρίνα ὅτι μόνον ἕνας τρόπος ὑπῆρχε γιὰ νὰ βάλω τέρμα σ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα: νὰ μάθω ὁ ἴδιος λατινικά...¹

Οἱ δυσκολίες ἐπικοινωνίας μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Λατίνων, στίς ὁποῖες ἀναφέρεται ὁ ὑπέρμαχος τῆς εὐρωπαϊκῆς συνεργασίας Δημήτριος Κυδώνης, πού εἶχαν τὴ ρίζα τους στὴ διαφορετικὴ γλῶσσα πού μιλοῦσαν ἡ Χριστιανικὴ Ἀνατολὴ καὶ ἡ Χριστιανικὴ Δύση, συνήθως παραβλέπονται, ὅταν ἐξετάζονται οἱ παράγοντες πού ὀδήγησαν στὴν ἀμοιβαία ἐχθρική συμπεριφορὰ τῶν δύο τμημάτων τῆς Χριστιανοσύνης. Ἄν θέλομε, ὡστόσο, νὰ ἐκτιμήσομε σωστὰ τὴ δυτικὴ στάση ἀπέναντι στοὺς Βυζαντινοὺς καὶ τὴ βυζαντινὴ, ἀντίστοιχα, ἀπέναντι στοὺς Δυτικοὺς στὴ διάρκεια τῶν τελευταίων αἰῶνων ζωῆς τοῦ φθίνοντος βυζαντινοῦ κόσμου, εἶναι ἀπαραίτητο τίς δυσκολίες αὐτὲς νὰ τίς θυμόμαστε. Γιατί τὸ διαφορετικὸ γλωσσικὸ ὄργανο, χωρὶς νὰ ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς τὴν αἰτία διεύρυνσης τοῦ ρήγματος ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση, παρεμπόδιζε συχνὰ τὴ γεφύρωση τῶν διαφορῶν πού εἶχαν διχάσει τίς δύο χριστιανικὲς κοινότητες.

Σὲ περιόδους σύγκρουσης τοῦ ἑλληνικοῦ με τὸ δυτικὸ στοιχεῖο τὸ ζήτημα τῆς διαφορετικῆς γλῶσσας προβάλλεται συστηματικὰ ἀπὸ τοὺς Ἑλληνας ὡς ἐμπόδιο συνεννόησης με τοὺς ἀλλόφυλους καὶ ἀλλόγλωσσους Λατίνους. Ἡ θέση τοῦ ὀρθόδοξου κλήρου, τὸ 1206, στὴ διάρκεια

1. Δημήτριος Κυδώνης, ἔκδ. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Demetrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota ed altri appunti per la storia della teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV*, Città del Vaticano 1931 (φωτ. ἐπανέκδ. 1973), σελ. 361· πρβλ. H.- G. Beck, *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία*, μετάφρ. Δ. Κουρτόβικ, Ἀθήνα 1990, σελ. 448.

τῶν διαπραγματεύσεων μὲ τὸν Λατίνο πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, Θωμᾶ Μοροζίνη, εἶναι χαρακτηριστικὴ. Στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀποκρούσουν τοὺς καθολικοὺς ποὺ τοὺς πίεζαν νὰ δεχθοῦν τὴν πνευματικὴ ἐξουσία τοῦ πάπα, οἱ ὀρθόδοξοι ἐπικαλοῦνται τὸ ἀσυμβίβαστο τῶν δύο γλωσσῶν. Ἡ διάλεκτος τῶν Γραικῶν καὶ ἡ διάλεκτος τῶν Ἰταλῶν, τονίζουν στὴν ὁμιλία τους, εἶναι ἀσύμβατες καὶ ἑτερόφωνες. Πῶς εἶναι, λοιπόν, δυνατόν Ἕλληνες καὶ Λατίνοι, ὁ διττὸς αὐτὸς καὶ ἑτερόγλωσσος λαός, νὰ ἔχουν τὸν ἴδιο ποιμένα; Εἴμαστε ἀσυνήθιστοι, συνεχίζουν, στοὺς συριγμούς καὶ τὶς προσφωνήσεις τῶν Ἰταλῶν.² Ἡ μεταξὺ μας διάσταση, γράφουν μὲ τὴ σειρά τους οἱ Κωνσταντινουπολίτες σὲ ἐπιστολὴ τους πρὸς τὸν πάπα Ἰννοκέντιο, δὲν ὀφείλεται στὴ διαφορὰ τῆς γνώμης καὶ στὴ στρεβλότητα τῆς καρδιάς, ἀλλὰ στὴ στενότητα καὶ ἀνομοιότητα τῆς γλώσσας.³

Μολονότι μὲ τὴν ἐπικράτηση τῶν Δυτικῶν στὰ ἐδάφη τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἡ ἰδέα τῆς ἡγεμονικῆς θέσης τοῦ Βυζαντίου, στερημένη ἀπὸ ἐρείσματα, συγκρουόταν μὲ τὴ θλιβερὴ πραγματικότητα, οἱ Βυζαντινοὶ δὲν ἔπαψαν νὰ πιστεύουν ὅτι εἶχαν τὸ μονοπώλιο τοῦ πνευματικοῦ πολιτισμοῦ, ἐξακολουθώντας νὰ διαιροῦν τὴν ἀνθρωπότητα σὲ Ἕλληνες, ἀρμόδιους νὰ ἀσχολοῦνται μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ τὴν ἑλληνικὴ σοφία, καὶ σὲ βαρβάρους, στοὺς ὁποίους συγκατέλεγαν καὶ τοὺς Λατίνους, ἱκανοὺς μόνο στὴν πολεμικὴ τέχνη καὶ τὸ ἐμπόριο. Ἀφοῦ λοιπὸν ὑπερεῖχε ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, ὑπερεῖχε καὶ ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα ποὺ ἦταν *κατάκρως καταρρητορευμένη*⁴ σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ λατινικὴ ποὺ χαρακτηριζόταν ἀπὸ *πενία καὶ στενότητα*.⁵ Κατ' ἐπέκτασιν, οἱ Βυζαντινοὶ θεωροῦσαν ὅτι ὅσοι μιλοῦσαν ἑλληνικὰ ἦταν ἀξιόπιστοι, ἐνῶ τοὺς ἰταλόφωνους δὲν ἀνέχονταν οὔτε νὰ τοὺς ἀκοῦν.⁶ Μὲ βάση τὸ

2. *εἰ Γραικῶν διάλεκτος παρ' ἡμῖν, Ἰταλῶν δὲ παρὰ σοί, ἀσύμβατοι αἱ διάλεκτοι κατὰ πάντα καὶ ἑτερόφωνοι, πῶς γοῦν ὑφ' ἓνα καθηγητὴν καὶ ποιμένα ὁ διττὸς οὗτος λαός καὶ ἑτερόγλωσσος ποιμανθήσεται; ...ἀσυνήθεις γὰρ ἔσμεν τοῦ σοῦ συριγμοῦ τε καὶ τοῦ προσφθέγματος* (Νικόλαος Μεσαρίτης, ἐκδ. Α. Heisenberg, *Neue Quellen zur Geschichte des Lateinischen Kaisertums und der Kirchenunion, Quellen und Studien zur spätbyzantinischen Geschichte*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1973, ἀρ. II, II, σελ. 18).

3. *...ὡς οὐ διαφορὰ γνώμης καὶ καρδίας στρεβλότητι, ἀλλὰ γλώττης στενότητι καὶ ἀνομοιότητι καὶ τῷ μὴ θέλειν ἄτερον ὑποταπεινωθῆναι θατέρῳ ἐς τοιοῦτον ἀπ' ἀλλήλων ἐσχίσθημεν* (Νικόλαος Μεσαρίτης, Ἐπιτάφιος, ἐκδ. Heisenberg, ἀρ. II, I, σελ. 66).

4. Νικόλαος Μεσαρίτης, ἐκδ. Heisenberg, ἀρ. II, III, σελ. 33.

5. Θεοφύλακτος Ἀχρίδος, ἐκδ. P. Gautier, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 257.

6. *...διαιροῦντας πρὸς μὲν τὴν Ἑλλάδα προῖεμένους φωνὴν εὖνοιαν ὡς πρὸς*

σχήμα αυτό δικαιολογημένα οί Κωνσταντινουπολίτες έκριναν ότι οί δύο γλώσσες ήταν μεταξύ τους ασύμβατες και ανάρμοστες, σύμφωνα με την έκφραση τών πηγών, αφού κι ό συριγμός ακόμη της Ιταλικής γλώσσας ένοχλούσε την άκοή τους. Δεχόμαστε, θα πούν άργότερα, στη σύνοδο της Λυών, με έπιείκεια οί Βυζαντινοί, να όνομάζουν οί Ίταλοί τόν Χριστό Κρίστον, έξαιτίας της βάρβαρης γλώσσας τους, και τό έκπορεύειν προτζέδιν.⁷

Άνεξάρτητα όμως από την πεποίθηση τών Βυζαντινών για τό γόητρο και την ύπεροχή της έλληνικής γλώσσας, γεγονός είναι ότι στον 13ο και 14ο αϊ. ή έπαφή τών Λατίνων με την έλληνική σκέψη, όπως και αυτή τών Έλλήνων με τό ρεύμα της δυτικής παράδοσης, περιοριζόταν σε ένα πολύ στενό κύκλο διανοουμένων. Είναι ζήτημα, γράφει στα μέσα του 13ου αϊ. ό δομηνικανός Ουμβέρτος de Romanis, άν ύπήρχε στην παπική αύλή της Ρώμης κάποιος ίκανός να διαβάσει τά γράμματα που έστελναν οί Βυζαντινοί και άγνωστο είναι άν κι αυτοί οί διερμηνείς καταλάβαιναν ή άφηναν να τους έξαπατούν.⁸ Μία από τις αίτιες, έπισημαίνει, της παράτασης του σχίσματος είναι ή άμοιβαία άγνοια τών γλωσσών.⁹ Στο εύρετήριο, πάλι, τών χειρογράφων της βιβλιοθήκης τών παπών της Ανιγνον, του έτους 1327, τά έλληνικά χειρόγραφα ήταν καταχωρημένα

οικείους ένδείκνυσθαι, τών δ' εκ της Ίταλης μηδ' άκούειν άνέχεσθαι (Δημήτριος Κυδώνης, έκδ. Mercati, σελ. 382, και 368, 429).

7. δεχόμεθα δέ και ήμεις Ίταλούς, Κρίστον τόν Χριστόν διά τό της φωνής βάρβαρον όνομάζοντας, και τό έκπορεύειν δέ προτζέδιν καλοώντας ούκ άποστρεφόμεθα (V. Laurent – J. Darrouzès, *Dossier grec de l' Union de Lyon (1273-1277)*, Παρίσι 1976, σελ. 275· πρβλ. H. Hunger, *Graeculus perfidus – Ίταλός Ιταμός. Il senso dell' alterità nei rapporti greco-romani ed italo-bizantini*, Ρώμη 1987, σελ. 42). Για την αντίδραση τών Βυζαντινών στην προφορά της δυτικής γλώσσας ενδιαφέρων είναι ό στίχος και τό κούη κούη κράζουν στον χρησμό του Λέοντος του Σοφού που σχετίζεται με την άφιξη τών σταυροφόρων της πρώτης σταυροφορίας στην Κωνσταντινούπολη. Σύμφωνα με την έξήγηση που δίνει ό Παΐσιος, κούη κούη σήμαινε γουί γουί (ναί) τών Γάλλων (C. Mango, «The legend of Leo the Wise», *ZRVI* 6(1960), σελ. 87-88, άνατύπ. στού ίδιου, *Byzantium and its Image*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1984, άρ. XVI).

8. *Sed vix in Curia Romana invenitur, qui sciat legere litteras ab eis missas, et legatos ad eos missos oportet habere interpretes, de quibus nescitur utrum intelligant aut decipiantur*: Mansi, τόμ. 24, στήλ. 128· M. Viller, «La question de l'union des églises entre Grecs et Latins depuis le concile de Lyon jusqu' à celui de Florence (1274-1438)», *Revue d' histoire ecclésiastique* 17(1921), σελ. 292.

9. *...linguarum diversitas, quae facit ut pauci Latini nostrorum intelligant eos, vel intelligantur ab eis. Et ideo non possunt nostrates multum conferre cum eis* (A. Dondaine, «Contra graecos» premiers écrits polémiques des Dominicains d' Orient», *Archivum Fratrum Praedicatorum* 21(1951), σελ. 342 και σημ. 70).

ανάμεσα στις *scripture non extimate*, μαρτυρία που δηλώνει ότι κανείς δεν ήταν σε θέση να διαβάσει και να καταλάβει το περιεχόμενό τους.¹⁰ Ἡ μακρόχρονη διάσταση ανάμεσα στους δύο λαούς είχε φέρει, όπως με πικρία διαπιστώνει ὁ Κυδώνης, *πολλὴν ἀλλήλων ἄγνοιαν ἀμφοτέροις*.¹¹

Ἡ ἀμοιβαία ἀδυναμία κατανόησης τῆς γλώσσας, που συντελοῦσε γενικότερα στὴν ἀποξένωση τῶν δύο μερῶν τῆς Χριστιανοσύνης, στὸ ζήτημα ἰδιαίτερα τῆς προσέγγισης τῶν δύο ἐκκλησιῶν, συζευγμένο καθὼς ἦταν μὲ ἐπίμαχα δογματικά θέματα, λειτουργοῦσε ὡς ἀνασταλτικός παράγων στὴν ὅλη ἔκβαση τοῦ διαλόγου. Οἱ ἐριστικές φιλονικίες γύρω ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία ἀμφισβητούμενων ἐννοιῶν καὶ χωρίων, φιλοσοφικοῦ καὶ ὄντολογικοῦ περιεχομένου, ὀφείλονται σὲ μεγάλο βαθμὸ στὴν ἐσφαλμένη ἢ ἀνεπιτυχή ἀπόδοση στὰ λατινικά ἑλληνικῶν ὄρων μὲ λεπτές σημασιολογικὲς ἀποχρώσεις. Ἦδη τὸ πολυθρόλητο πρόβλημα περὶ Ἐκπορεύσεως τοῦ Πνεύματος που ὀδήγησε στὴν πνευματικὴ διχόνοια συνδέεται ἄμεσα μὲ τὴ διαφορετικὴ σημασία στὴν ἑλληνικὴ καὶ λατινικὴ γλώσσα τῶν ὄρων *οὐσία* καὶ *ὑπόστασις*. Δὲν εἶναι στὶς προθέσεις μου νὰ ἐξετάσω τὴν ἱστορία τῶν ὄρων αὐτῶν, που εἶναι, ὅπως γνωρίζομε, ἐξαιρετικὰ σύνθετη. Εἶναι ὅμως ἐνδιαφέρον νὰ λεχθεῖ ὅτι οἱ Δυτικοὶ φιλόσοφοι, μεταφράζοντας κατὰ λέξιν τὸν ὄρο *ὑπόστασις*, χρησιμοποίησαν ἀρχικὰ τὸν ὄρο *substantia*. Ἀλλὰ στὴ μετάφραση τοῦ ὄρου *οὐσία*, ἀντὶ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ὁ ὄρος *essentia*, χρησιμοποιήθηκε παραδόξως πάλι ὁ ὄρος *substantia*. Σ' αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀπόδοση ἔχει τὴν ἀφετηρία τῆς ἢ δυσκολία νὰ ἐρμηνευτεῖ στὰ λατινικά τὸ τριαδικὸ σύμβολο τῆς ὀρθόδοξης ἐκκλησίας *μία οὐσία ἐν τρισὶν ὑποστάσεσιν*. Ἡ δυτικὴ ἐκκλησία υιοθέτησε τελικὰ τὸν ὄρο *persona* γιὰ τὴ δήλωση τῆς ὑποστάσεως (*una substantia tres personae*), ὁ ὁποῖος ἦταν ἀδύνατο νὰ γίνεῖ ἀποδεκτὸς στὴν ἀνατολή, γιατί στὴν ἑλληνικὴ σκέψη εἶχε τὴν ἔννοια τοῦ *προσωπεῖου* καὶ ἐπομένως δὲν εἶχε ὄντολογικὸ περιεχόμενον.¹² Ἔτσι, ὁ ὄρος αὐτὸς ἔδωσε ἀφορμὴ σὲ ὀξύτερες διαμάχες καὶ ἀτελέσφορες ἀντιπαραθέσεις.

10. Viller, σελ. 295 σημ. 3. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ πασίγνωστο ρητὸ «Graecum est non legitur» χρονολογεῖται στὸν 13ο αἰῶνα (Viller, σελ. 292).

11. ...τὸ γὰρ πολὺν χρόνον ἀλλήλων διεστάναι τὰ ἔθνη πολλὴν ἀλλήλων ἄγνοιαν ἀμφοτέροις ἐνέθηκεν (Δημήτριος Κυδώνης, ἔκδ. Mercati, σελ. 365-366· πρβλ. Hunger, σελ. 44).

12. Βλ. Α. Lalande, *Vocabulaire technique et critique de la philosophie*, τόμ. 1, Παρίσι 1926, σελ. 309-310, τόμ. 2, Παρίσι 1926, σελ. 816-821. Γιὰ τὴ σημασία τοῦ ὄρου *πρόσωπον* βλ. Ι. Ζηζιούλας, «Ἀπὸ τὸ πρόσωπειον εἰς τὸ πρόσωπον. Ἡ συμβολὴ τῆς πατερικῆς θεολογίας εἰς τὴν ἔννοια τοῦ προσώπου», *Ἡ ἰδιοπροσωπία τοῦ Νέου*

Οί Βυζαντινοί είχαν επίγνωση τῶν παρανοήσεων πού μπορούσε νά προκαλέσει ἡ ἀνεπαρκῆς γλωσσικὴ παρασκευὴ τῶν μεταφραστῶν. Στὸν «Κατὰ Λατίνων λόγον» τοῦ ὁ Γεώργιος Ἀκροπολίτης μᾶς προσφέρει ἓνα εὐγλωττο παράδειγμα. Οἱ θεολόγοι μας, γράφει, χρησιμοποίησαν στὰ συγγράμματά τους τίς λέξεις *ἐκφαίνεσθαι, χορηγεῖσθαι* καὶ *προῖεσθαι*, στὴ μεταγλώττιση ὅμως οἱ μεταφραστῆς, μὴ κατανοώντας μὲ ἀκριβεία τὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στίς λέξεις αὐτῆς καὶ τὸ ρῆμα *ἐκπορεύεσθαι, ἀπερισκέπτως τῇ τοιαύτῃ φωνῇ ἐμπεπτώκασιν*.¹³ Διακόσια χρόνια ἀργότερα, στὴ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας, παρόλο πού τόσο ὁ Ὅμηρος ὅσο κι ὁ Πλάτων εἶχαν πρὸ πολλοῦ μεταφραστεῖ στὴ Δύση πού δὲν ἀντίκριζε πιὰ βουβὴ τὰ ἀρχαῖα κείμενα, ὅπως εἶχε κάνει ὁ Πετράρχης, ὅταν τοῦ εἶχε στείλει ὁ Νικόλαος Σιγηρὸς τὸ ὁμηρικὸ χειρόγραφο,¹⁴ οἱ Βυζαντινοὶ ἐξακολουθοῦσαν νά ἀναφέρονται στίς πλημμελεῖς μεταφράσεις καὶ νά παρατηροῦν τοὺς Λατίνους γιὰ *ἀγνωσία* τῆς ἐλληνικῆς γλώσσας. Στὴ μετάφραση τῶν γραφῶν, λένε, δὲν ὑπάρχουν λέξεις *προσφνεῖς*, γιὰ νά δηλωθεῖ *ὁ καὶ τὸ ἐλληνικὸν βούλεται*.¹⁵ Κι ἄλλοῦ: ἡ λατινικὴ γλώσσα δὲν ἔχει *κυρίας λέξεις*, αἷς *ἐκφέρειν δύναιτο τὸ κείμενον ἐν τῷ ἐλληνικῷ*.¹⁶ Ἀλλὰ ἐνῶ μέμφονται τοὺς Ἰταλοὺς γιὰ τὴν ἐλλιπὴ ἐλληνικὴ παρασκευὴ τους, ὁμολογοῦν οἱ ἴδιοι πὼς ἀγνοοῦσαν τὰ συγγράμματα τῶν δυτικῶν ἁγίων, τὰ ὁποῖα, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Αὐγουστίνου καὶ τοῦ Γρηγορίου, δὲν εἶχαν *μετενεχθεῖ ἐκ τῶν Ρωμαίων εἰς τὴν Ἑλλάδα διάλεκτον*. Οὔτε τὰ ξέρομε, ὑπογραμμίζουν, οὔτε τὰ διαβάσαμε *κάντευθεν οὐδόλως εἰσὶν ἡμῖν γνώριμα*.¹⁷

Ἡ κατὰ λέξιν μετάφραση τῶν κειμένων (*verbum de verbo, verbum pro verbo*), μέθοδο πού ἀκολουθοῦσαν οἱ Ἰταλοὶ ἀνθρωπιστῆς, δυσκόλευε ἀκόμη περισσότερο τὴ μεταξὺ τῶν διανοουμένων συνεννόηση, δι-

¹³ Ἑλληνισμοῦ, τόμ. 2, Ἀθήνα 1983, σελ. 297-337.

13. Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ἔκδ. A. Heisenberg, τόμ. 2, Στουτγάρδη 1978, σελ. 62.

14. *Homerus tuus apud me mutus, imo vero ego apud illum surdus sum* (A. Pertusi, *Leonzio Pilato fra Petrarca e Boccaccio*, Βενετία - Ρώμη 1964, σελ. 4· πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνός, «Ἀναγέννησις καὶ ἀναγεννήσεις. Ἑλληνικαὶ ἀνακεφαλαιώσεις», *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, Ἀθήνα 1978, σελ. 204).

15. *De purgatorio disputationes in Concilio Florentino habitae*, ἔκδ. L. Petit - G. Hofmann, τόμ. 8, τεῦχ. 2, Ρώμη 1969, σελ. 19.

16. Ὁ.π., σελ. 42.

17. Ὁ.π., σελ. 25-26, καὶ V. Laurent, *Les "Memoires" du Grand Eclésiarque de l'Eglise de Constantinople Sylvestre Syropoulos sur le Concile de Florence (1438-1439)*, Ρώμη 1971, σελ. 440 (οὐδὲ γὰρ εἶχομεν αὐτὰ οὔτε ἀρχῆθεν μετεγλωττίσθησαν...).

νοντας λαβές για ατέρμονες συζητήσεις. Από τα παραδείγματα που θα μπορούσε να έντοπίσει κανείς στη μεταφραστική γραμματεία του 15ου αϊ. ξεχωρίζω ένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικό του τρόπου, με τον οποίο μεταφράζονταν τα κλασσικά έργα. Ο άριστοτελικός όρος *έντελέχεια* που παράγεται από το *έντελῶς* και *ἔχειν* μεταφράστηκε κατά γράμμα στα λατινικά από τον διάσημο Έρμόλαο Βαργάο ούτε λίγο ούτε πολύ ως *perfectihabia!*¹⁸ Το μεθοδολογικό πρόβλημα των μεταφράσεων είχε διχάσει τους δυτικούς λογίους σέ αυτούς που πίστευαν ότι έπρεπε να μένουν προσκολλημένοι στην κατά λέξιν απόδοση και σέ εκείνους που πρέσβευαν ότι ή μετάφραση, παραμένοντας πιστή στο πρωτότυπο, όφειλε να αποδίδει το πνεῦμα και το ήθος του κειμένου. Χρήσιμη είναι εδώ ή αναφορά στη διαμάχη που είχε ξεσπάσει στις αρχές του 15ου αϊ. ανάμεσα στον Λεονάρδο Βruni, από τους διαπρεπέστερους μαθητές του Μανουήλ Χρυσολωρά, και τον καρδινάλιο Alonso Garcia από την Καρθαγόνη, επίσκοπο του Βιργος και καθηγητή του Πανεπιστημίου της Σαλαμάνκας. Ο Βruni, με βάση προφανώς τις ύποθκες του δασκάλου του που είχε νεωτερίσει στις μεταφράσεις των αρχαίων ποιητών και πεζογράφων, είχε μεταφράσει τα Ήθικά Νικομάχεια του Άριστοτέλη, επειδή κατά τή γνώμη του ή προηγούμενη μετάφραση ήταν γεμάτη λάθη. Η κριτική που δέχθηκε ήταν δξύτατη. Σύμφωνα με τήν άποψη του Garcia, ό Βruni είχε προδώσει τή σκέψη του Άριστοτέλη, χρησιμοποιώντας ώραιες φράσεις και διανθίζοντας τó κείμενο. Ο προηγούμενος μεταφραστής, ισχυρίστηκε ό Garcia, ήταν περισσότερο πιστός στη φιλοσοφική αλήθεια, γιατί είχε άκριβώς άποφύγει τους έξωραϊσμούς, γνωρίζοντας ότι ή λατινική γλώσσα δέν είχε τόν ίδιο έκφραστικό πλούτο με αυτόν της ελληνικής.¹⁹ Άν λοιπόν λάβει κανείς ύπόψη ότι ή ένασχόληση με τα άριστοτελικά κείμενα μπορούσε να προκαλέσει διενέξεις αυτού του είδους, με έπίκεντρο

18. Lalande, σελ. 206. Έναν αιώνα νωρίτερα, ό Δημήτριος Κυδώνης, μεταφράζοντας τόν Θωμά Άκινάτη, προσπαθεί όχι πάντα με έπιτυχία να μένει πιστός τόσο στο λατινικό κείμενο όσο και στα άριστοτελικά χωρία (*Δημητρίου Κυδώνη, Θωμά Άκινάτου: Σύμμμα Θεολογική, έξελληνισθείσα*, έκδ. Γ. Λεοντίνης - Α. Γλυκοφρύδου-Λεοντίνη, εισαγ. Ε. Μουτσόπουλος, Άθήνα 1976, σελ. 10-11' για τή φιλοθωμιστική θέση του Κυδώνη βλ. γενικά Σ. Γ. Παπαδόπουλος, *Έλληνικά μεταφράσεις θωμιστικών έργων. Φιλοθωμιστάι και άντιθωμιστάι έν Βυζαντίο. Συμβολή εις τήν ιστορίαν τής βυζαντινής θεολογίας*, Άθήνα 1967, σελ. 78-90).

19. J. Le Goff, *Les intellectuels au Moyen Age*, [Παρίσι], έκδ. du Seuil, 1957, 1985, σελ. 179-180. Για τήν πολεμική μεταξύ του Βruni και του Alonso Garcia βλ. O. Di Camillo, *El Humanismo Castellano del siglo XV*, Valencia 1976, σελ. 203-226.

τὴν οὐσία καὶ τὸν τύπο τῶν γραμμάτων, κατανοεῖ πόση προσοχὴ ἀπαιτοῦσε ἢ χρῆση τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἄλλης λέξης, τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ὄρου, στὶς περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες Δύση καὶ Ἀνατολὴ συζητοῦσαν, ὑποστηρίζοντας μὲ φανατισμὸ ἢ καθεμιὰ τὶς θέσεις τῆς, πολύπλοκα καὶ δυσεπίλυτα θεολογικὰ ζητήματα. Ὄταν ὁ Βησσαρίων στὴ σύνοδο τῆς Φλωρεντίας θέλησε, σύμφωνα μὲ τὴ μαρτυρία τοῦ Συλβέστρου Συρόπουλου, νὰ ἀλλάξει στὴ διατύπωση τῶν κεφαλαίων μερικὲς λέξεις πρὸς ἑλληνικωτέραν καλλιπέειαν... οἱ λογιώτεροι τῶν Λατίνων... ἐξήταζον καὶ ἐσαφηνίζον κάθε λέξη ὥραν πολλήν, ἐνίστε καὶ μέχρι δύο ὥρων. Κι ἂν ἡ λέξη ἦταν τῆς ἀρεσκείας τους, συναινοῦσαν στὴν καταχώρησή τῆς, ἂν ὄχι, τὴν ἀπέριπταν.²⁰

Ὁ ρόλος τῶν διερμηνέων (ἐρμηνέων, διερμηνευτῶν καὶ μεταγλωττιστῶν, ὅπως καλοῦνται στὶς βυζαντινὲς πηγές) ὡς συνεκτικῶν μοχλῶν ἀνάμεσα στοὺς ἑλληνόφωνους καὶ λατινόφωνους δὲν ἦταν πάντα θετικός. Πρόσωπα συχνὰ ἀναξιόπιστα καὶ προκατελιημμένα, ὄχι σπάνια προσέφεραν κακὲς ὑπηρεσίες, μεταφράζοντας ἐσφαλμένα ἢ παραλείποντας λέξεις εἴτε ἀπὸ πρόθεση εἴτε ἀπὸ ἀγνοία καὶ ἀπειρία. Σὲ περιόδους μάλιστα ἔντασης τῶν σχέσεων μεταξὺ τῶν ἀντιφθεγγομένων, ὅταν ἡ πορεία τοῦ διαλόγου ἦταν κρίσιμη, περιέπλεκαν ἀντὶ νὰ διευκολύνουν τὴν ἐπικοινωνία. Ὁ Νικόλαος Μεσαρίτης στὸν Ἐπιτάφιο ποῦ ἀφιέρωσε στὸν ἀδελφό του, Ἰωάννη, περιγράφει τὸ ἀκόλουθο περιστατικόν: Στὴ διάρκεια τῶν διαπραγματεύσεων μεταξὺ τῶν μοναχῶν τῆς Προποντίδας καὶ τῶν ἐκπροσώπων τοῦ πάπα, τὸ 1207, ἕνας ἀπὸ τοὺς μοναχοὺς, ἀντικρούοντας τὴ θέση τοῦ καρδινάλιου Βενεδίκτου ὡς πρὸς τὸ παπικὸ πρωτεῖο, εἶπε μεταξὺ ἄλλων ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχαν βασιλέα ὁμόφρονα, γιὰ νὰ ἐπικυρώσει ὅσα θὰ ἀπεδείκνυαν μὲ βάση τοὺς κανόνες, ὅπως γίνονταν παλαιότερα στὶς οἰκουμενικὲς συνόδους. Ὁ λόγος του ὁμως δὲν μεταφράστηκε σωστά, καθὼς φαίνεται, μὲ ἀποτέλεσμα κάποιος Λατῖνος νὰ κατηγορήσει, ὀργισμένος, τὸν μοναχὸ ὅτι μὲ τὴ φράση οὐκ ἔχομε βασιλέα ἀντιτασσόταν στὴ βασιλικὴ ἐξουσία. Οἱ μοναχοὶ διαμαρτυρήθηκαν ἔντονα, ὑποστηρίζοντας ὅτι εἶχαν πεῖ οὐκ ἔχομε βασιλέα ἡμῖν ὁμόφρονα κι ὄχι ἀπλῶς οὐκ ἔχομε βασιλέα. Σὲ τεταμένη ἀτμόσφαιρα, ὁ μοναχὸς ἀπαίτησε ἀπὸ τὸν διερμηνέα εἰπεῖν γεγωνοτέρω τῇ φωνῇ, πῶς τὲ ἤκουσε παρ' αὐτοῦ τὸν λόγον καὶ πῶς διηρμήνευσε. Ἀναγκάστηκε τότε ὁ διερμηνευτῆς νὰ ὁμολογήσει τὴν ἀλήθεια καὶ νὰ μεταφράσει, χωρὶς παραλεί-

20. καὶ εἰ μὲν ἠρέσκοντο ἐπὶ τῇ λέξει οἱ πρὸς τοῦτο ἐκλελεγμένοι Λατῖνοι ἐτίθετο· εἰ δὲ τιμὴν αὐτῶν ἀπήρεσκεν, ἤφιετο (Laurent, σελ. 480).

ψεις, δ,τι ακριβώς είχε πει ο μοναχός,²¹ Έπεισόδια, όπως αυτό που διασώζει με τη γλαφυρή γραφίδα του ο Μεσαρίτης, δεν πρέπει να είχαν λίγες φορές συμβεί κι ούτε να περιορίζονταν χρονικά σε περιόδους έντασης των σχέσεων. Ο Κυδώνης ήδη καταθέτει την εμπειρία του ως προς τις δυσάρεστες καταστάσεις που προκαλούσε ή γλωσσική ανεπάρκεια των διερμηνέων στην αυτοκρατορική αυλή των μέσων του 14ου αιώνα. Στις εξαιρέσεις που ασφαλώς υπήρχαν, γι αυτό άλλωστε ήταν και επαινετές, έγγραφεται ή περίπτωση του Νικολάου Σεκουνδινού, διερμηνέα της συνόδου της Φλωρεντίας, ο οποίος είχε επισύρει τον θαυμασμό των συγχρόνων του για την ευχέρεια, την ταχύτητα και την καλλιτέπεια του μεταφραστικού έργου του.²² Δύο φορές μάλιστα στη διάρκεια των συζητήσεων είχε την τόλμη να παρατηρήσει τον αρχιεπίσκοπο Ρόδου Άνδρέα Χρυσοβέργη για ανακριβεία. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Andrea de Santa Croce που είχε παρευρεθεί στη σύνοδο, ο ίδιος ο Σεκουνδινός απέδιδε τη δεξιότητά του στη βοήθεια του Άγιου Πνεύματος.²³

Το αντιλατινικό αίσθημα που κατείχε ευρεία στρώματα της βυζαντινής κοινωνίας συνδέεται άμεσα με την αρνητική θέση που τηρούσαν ορισμένοι κύκλοι απέναντι στη δυτική παιδεία και γλώσσα. Ο Δημήτριος Κυδώνης διηγείται ότι, όταν άρχισε να διαβάσει και να μεταφράζει τη Σούμμα Θεολογική του Θωμά Άκινάτη, πολλοί τον κακολογούσαν δημόσια για την πρωτοβουλία του, διαδίδοντας ότι πολεμούσε ύπουλα την επίσημη θρησκεία, ότι προετοιμάζε επανάσταση και ότι με το έργο του άποσκοπούσε να μειώσει τους Έλληνες. Τό να αντιπαραθέτει, έλεγαν, τά έργα των Λατίνων στά δικά μας και να τά ύποδεικνύει στους νέους και σε όσους ήθελαν να εμπλουτίσουν τις γνώσεις τους... προδίδει κάποιον που θέλει με κάθε τρόπο να δυσφημήσει την παράδοση. Άπό αυτό τό σημείο δεν άπομένει παρά μόνον ένα βήμα ως τόν ισχυρισμό ότι καθeti δικό μας είναι έωλο και άξιοκαταφρόνητο και ότι πρέπει να στραφούμε στο ξένο, αν θέλομε να έχομε κάποια σοβαρή επισημονική φήμη.²⁴ Τήν ίδια έποχή, τό 1355, ο Ίωάννης Παλαιολόγος στο

21. Νικόλαος Μεσαρίτης, *Έπιτάφιος*, έκδ. Heisenberg, άρ. II, I, σελ. 57-59.

22. Π. Δ. Μαστροδημήτριος, *Νικόλαος Σεκουνδινός (1402-1464). Βίος και Έργον. Συμβολή εις την μελέτην των Έλλήνων λογίων της Διασποράς*, Άθήνα 1970, σελ. 36-42, A. Pertusi, «L'umanesimo greco dalla fine del secolo XIV agli inizi del secolo XVI», *Storia della Cultura Veneta. Dal primo Quattrocento al Concilio di Trento*, Vicenza 1980, σελ. 222.

23. *Ού καλώς ήρμηνευσας, πάτερ, τό ρητόν*: Actorum Graecorum Concilii Florentini, pars I, έκδ. J. Gill, Ρώμη 1953, σελ. 132· πρβλ. Μαστροδημήτριος, σελ. 38-40.

24. *ήσαν δ' οί και σκόπτειν ήξιουν, όνειδίξειν αντικρυς βουλομένου τούς*

περίφημο ὀρκωμοτικό χρυσόβουλλο πρὸς τὸν πάπα Ἰννοκέντιο ΣΤ΄, μετὸ ὁποῖο διαδήλωνε τὴν ἀναγνώριση τῆς ρωμαϊκῆς ἐκκλησίας, πρότεινε μεταξὺ τῶν ἄλλων παραχωρήσεων τὴν ἴδρυση τριῶν *διδασκαλείων λατινικῶν γραμμάτων* γιὰ τὴν ἐκπαίδευση τόσο τοῦ γιοῦ καὶ διαδόχου του Ἀνδρονίκου ὄσο καὶ τῶν ὑπηκόων του.²⁵ Δὲν εἶναι καθόλου τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι ἡ πρόταση γιὰ τὴ λειτουργία σχολείων πρὸς ἐκμάθηση τῆς λατινικῆς γλώσσας διατυπώνεται σὲ ἔγγραφο ποῦ ἀφορᾷ τὴν ὑποταγὴ τοῦ αὐτοκράτορα στὸν πάπα.

Ἄν τὰ ὀλιγοσύλλαβα ῥήματα καὶ τὰ λεξείδια, γιὰ νὰ χρησιμοποιήσω τὴν ἔκφραση τῶν βυζαντινῶν λογίων,²⁶ ταλάνιζαν τοὺς θεολόγους τῆς λατινικῆς Δύσης καὶ τῆς ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἐμποδίζοντας τὴν ἀμοιβαία προσέγγιση, ἂν στίς διεκκλησιαστικὲς σχέσεις ἡ ἀνομοιότητα τῆς γλώσσας τόνιζε τίς βαθύτερες μεταξὺ τῶν δύο λαῶν διαφορὲς ἢ ἀποτελοῦσε ἀπλῶς πρόσχημα δυσεπικοινωνίας, γιὰ ἓνα μεγάλο ἀριθμὸ Βυζαντινῶν ἢ ἑτερογλωσσία δὲν ἔφραζε τὴν ἐπαφὴ μετὰ τὴ Δύση. Μπορεῖ ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ ὁ πνευματικὸς Γρηγόριος νὰ ἀρνιόταν στὴ Φλωρεντία νὰ μπεῖ σὲ λατινικὸ ναό, γιατί, ὅπως ὄχι χωρὶς ὑπερβολὴ ἰσχυρίζοταν, δὲν γνώριζε νὰ διαβάξει τὰ ὀνόματα στίς ἐπιγραφὰς τῶν εἰκόνων τῶν ἁγίων,²⁷ ἀλλὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἤδη στὴν ἐποχὴ τοῦ Κυδῶνη πολλοὶ Βυζαντινοὶ ἦταν δίγλωσσοι, ἀρκετοὶ μάλιστα καὶ πολύγλωσσοι.²⁸ Ἐκτός ἀπὸ τοὺς διανοούμενους ποῦ εἶχαν ἀρχίσει νὰ ἐπιζητοῦν τὴ μέθεξη στὴ δυτικὴ γνῶση, ἀπὸ τίς τελευταῖες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ. ἕνας ὀλόκληρος κόσμος ἀπὸ ἐμπόρους, ἐπαγγελματίες, τραπεζίτες, πλοιοκτῆτες καὶ ναυ-

Ἑλληνας τὴν σπουδὴν ... καὶ οὐ ταῦτ' ἀπερρίπτουν μόνον ἰδίᾳ, ἀλλ' ἤδη καὶ περιμόντες ἐλογοποιοῦν ὡς καὶ τῇ κοινῇ πίστει διὰ τούτων ἐπιβουλευόμενι καὶ τὰ καθεστῶτα ἐπιχειροῖν κινεῖν (Δημήτριος Κυδῶνης, ἔκδ. Mercati, σελ. 365· πρβλ. Beck, σελ. 448).

25. A. Theiner - F. Miklosich, *Monumenta spectantia ad unionem ecclesiarum Graecae et Romanae*, Βιέννη 1872, σελ. 29 κ.έ. Πρβλ. Δ. Α. Ζακυθινός, «Latinitas nostra...», *Μεταβυζαντινὰ καὶ Νέα Ἑλληνικά*, δ.π., σελ. 434.

26. ἀπότμε τοῦ κοινού συμβόλου τὸ ὀλιγοσύλλαβον ῥῆμα μακρὰς καὶ ἀπερᾶντους τὰς μάχας ἀπεργαζόμενον (Γεώργιος Ἀκροπολίτης, ἔκδ. Heisenberg, δ.π., σελ. 64) ...τὸ ταῖς λέξεσι διαμάχεσθαι..., καὶ αὐτοὶ φιλονεικοῦντες εἶναι τοῖς λεξειδίοις... (Ἰωάννης Βέκκος, Ἀπολογία, PG 141, στ 1016).

27. Ἐγὼ ὅτε εἰς ναὸν εἰσέλθω Λατίνων, οὐ προσκυνῶ τινα τῶν ἐκεῖσε ἁγίων, ἐπεὶ οὐδὲ γνωρίζω τινα· τὸν Χριστὸν ἴσως μόνον γνωρίζω, ἀλλ' οὐδ' ἐκεῖνον προσκυνῶ· διότι οὐκ οἶδα πῶς ἐπιγράφεται... (Laurent, σελ. 250).

28. ...εἰσὶ γάρ, εἰσὶν οἷς καὶ τοῦτο τῶν ἐμῶν οὐκ ἀρέσκει, πολλοὺς Ἰσμεν οὐ διγλώσσους μόνον ἀλλὰ καὶ πολυγλώσσους, καὶ σχεδὸν τὰς ἐπισημοτάτας τῶν ἐθνῶν διαλέκτους πάσας εἰδότας (Δημήτριος Κυδῶνης, ἔκδ. Mercati, σελ. 410).

τικούς συναναστρέφεται και συνεταιρίζεται με τους Δυτικούς, συνάπτοντας στενές εμπορικές και οικονομικές σχέσεις.²⁹ Για τον κόσμο αυτόν που δεν αντίκριζε με άφιλη ύπεροψία τη Δύση και δεν ζούσε προσκολλημένος στο γόητρο της ελληνικής παιδείας το πρόβλημα της διαφορᾶς τοῦ γλωσσικοῦ ὄργανου δὲν ὑπῆρχε. Γιατί τις ἐπικοινωνιακές του ἀνάγκες τις ἐξυπηρετοῦσε μὲ ἐπάρκεια τὸ λεξιλόγιο μιᾶς νέας κοινῆς γλώσσας, τῆς *lingua franca*.

29. Βλ. γενικὰ Ν. Οικονομίδης, *Hommes d' affaires Grecs et Latins à Constantinople (XIIIe - XVe siècles)*, Μοντρεάλ - Παρίσι 1979· Angeliki E. Laiou, «Un notaire vénitien à Constantinople: Antonio Bresciano et le commerce international en 1350», *Les Italiens à Byzance*, Παρίσι 1987, σελ. 79-151.

ΑΓΝΗ ΒΑΣΙΛΙΚΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΠΑΤΡΙΟΣ ΦΩΝΗ

Τὴν ἐποχὴ πού ἡ πρωτεύουσα τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας μετατοπίζεται ἀπὸ τὴς ὄχθες τοῦ Τίβερη στὴς ἀκτὲς τοῦ Βοσπόρου, οἱ λαοὶ πού τὴ συναπαρτίζουν ἐπικοινωνοῦν ὑπερεθνικὰ μὲ δύο γλώσσες. Τὰ γλωσσικὰ ὄρια δὲν εἶναι βέβαια αὐστηρὰ καθορισμένα, ἀναγνωρίζεται ὁμογενικὰ ὅτι στὸ δυτικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας κυριαρχοῦν τὰ λατινικὰ καὶ στὸ ἀνατολικὸ τὰ ἑλληνικά.¹ Ἐνῶ ὁμοῦς πρὶν οἱ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες ἀπευθύνονταν ἑλληνικὰ στὴς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες τοῦ Κράτους,² ὁ Μ. Κωνσταντῖνος, ὅπως καὶ ὁ Διοκλητιανός,³ ἀποβλέποντας στὴ γλωσσικὴ ἐνότητα τῆς αὐτοκρατορίας, ἐπιβάλλει τὴ λατινικὴ ὡς μόνη γλώσσα τῆς Πολιτείας.⁴

Ἡ σπουδὴ τῆς λατινικῆς εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ ὅσους ἀποβλέπουν σὲ δημόσια ἀξιώματα. Κι ἂν στὰ χρόνια τοῦ Διοκλητιανοῦ ὁ Λακτάντιος δὲ βρῆκε πρόθυμους μαθητὲς στὴ Νικομήδεια,⁵ στὴ νέα πρωτεύουσα δὲ φαίνεται νὰ λείπουν· *κακὸν δὲ ἕτερον σεισμόν ἐπενεγκὸν τῇ τέχνῃ φυγὴ μὲν ἀπὸ τῆς τῶν Ἑλλήνων φωνῆς, πλοῦς δὲ ἐπ' Ἰταλίας ζητούντων κατ' ἐκείνους διαλέγεσθαι*, γράφει ὁ Λιβάνιος⁶ ἐκφράζοντας τὴν ἀντίδραση τῶν λογίων στὴ στροφή τῶν νέων πρὸς τὴ λατινικὴ γιὰ λόγους χρησιμοθηρικούς. Διατυπώνει μάλιστα φόβους, μήπως ἡ διδασκαλία τῆς ἑλληνικῆς καταργηθεῖ μὲ νόμο· *ἀλλὰ τὰ γε τῶν ἡμετέρων λόγων νῦν πλέον ἢ πρότερον ἥττηται τῶν ἑτέρων, ὥσθ' ἡμῖν καὶ φόβον ὑπὲρ αὐτῶν γενέσθαι μὴ ἐκκοπῶσιν ὄλωσ, νόμου τοῦτο ποιούντος. γράμματα*

1. G. Dagron, «Aux origines de la civilisation byzantine: Langue de culture et langue d'État», *Revue Historique* 241(1969), σελ. 38-39, ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία.— C. Mango, *Βυζάντιο, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, μετάφρ. Δ. Τσουγκαράκη, Ἀθήνα 1988, σελ. 25-43 καὶ 336-337, ὅπου καὶ σχετικὸς χάρτης.

2. H. Zilliacus, *Zum Kampf der Weltsprachen im ostroemischen Reich*, ἀνατύπ. Amsterdam 1965, σελ. 68-69. — G. Dagron, ὁ.π.

3. E. Stein, *Geschichte des spätrömischen Reiches*, Wien 1928, σελ. 443.— Zilliacus, ὁ.π., σελ. 70, 87-90.

4. *Digesta* XLII 1,48: *decreta a praetoribus latine interponi debent*.

5. L. Lafoscade, «Influence du latin sur le grec», *Études de philologie néogrecque publiées par J. Psichari*, Paris 1892, σελ. 129-130.

6. *Βίος ἢ περὶ τῆς ἑαυτοῦ τύχης* 214: σελ. 114, 18-20 (Norman).

μέν οὖν καὶ νόμος τοῦτο οὐκ ἔπραττεν, ἡ τιμὴ δὲ καὶ τὸ τῶν τῆν Ἰταλῆν ἐπισταμένων γενέσθαι τὸ δύνασθαι.⁷ Ὅχι ὁμως μόνον ὁ ἀσυμβίβαστος μὲ τῆ νέα τάξη πραγμάτων Λιβάνιος ἀλλὰ καὶ ὁ μεταλαβάν... ἀξιώματος Ῥωμαϊκοῦ⁸ Θεμιστιος περιφρονεῖ τῆ γλῶσσα τοῦ Κράτους· οὐδέποτε, ὦ βασιλεῖς, ἀναγκαίαν εἶναι μοι τὴν διάλεκτον τὴν κρατοῦσαν ὑπολαβών, ἀλλ' ἱκανὸν αἰε νομίσας τὴν πάτριον καὶ Ἑλληνικὴν ἀποχρώντως μεταχειρίζεσθαι,⁹ γράφει στὸ λόγο του Φιλάδελφοι ἢ περὶ φιλανθρωπίας, πού ἀπευθύνει στοὺς λατινόφωνους αὐτοκράτορες. Φυσικὰ ὁ Θεμιστιος καὶ ὁ Λιβάνιος θεωροῦν βάρβαρον τὴ λατινική, ὅπως καὶ ὁ Συνέσιος, πού νομίζει ὅτι ὑποβαρβαρίζει, ὅταν ἐκφράζεται διὰ τῆς συνθηθεστέρας τῆ πολιτεία φωνῆς.¹⁰

Ἡ ἑλληνικὴ δὲν ἦταν μόνον ἡ γλῶσσα τῶν «ἀττικιστῶν» λογίων, ἀλλὰ καὶ τὸ μέσον ἔκφρασης τῆς νέας θρησκείας, πού ἡ ἀποδοχὴ τῆς ἔχει σχεδὸν συμπέσει μὲ τῆ μεταφορὰ τῆς πρωτεύουσας. Οἱ χριστιανοὶ ἱεράρχες, μορφωμένοι στὶς ἴδιες σχολές μὲ τοὺς ἔθνικοὺς λογίους, ἔχουν τὴν ἴδια μ' ἐκείνους διάθεση ἀπέναντι στὴ λατινική. Στὴν Α' οἰκουμένη συνόδο ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἀπευθύνεται τῶ τῶν ἁγίων συλλόγῳ¹¹ στὰ λατινικά. Ἡ ὁμιλία του μεταφράζεται στὰ ἑλληνικά· μετέβαλον δ' αὐτὴν Ἑλλάδι μεθερμηνευταὶ φωνῆ, γράφει ὁ Εὐσέβιος.¹² Ὁ αὐτοκράτορας παρακολουθεῖ τὴ συζήτηση, πού διεξάγεται στὰ ἑλληνικά· ἐπιπροῶτο βασιλεῖς ἑλληνίζων τε τῆ φωνῆ ὅτι μηδὲ ταύτης ἀμαθῶς εἶχε, συνεχίζει ὁ ἱστορικός τῆς Ἐκκλησίας.¹³ Ἡ ἑλληνικὴ δὲν εἶναι μόνον ἡ γλῶσσα τῶν ἱερῶν κειμένων, ἀλλὰ διαθέτει καὶ ὅλες τὶς λεπτὲς ἔννοιολογικὲς ἀποχρώσεις, πού ἀπαιτεῖ ἡ διατύπωση τῶν δογμάτων· ἀλλ' οὐ δυναμένοις διὰ στενότητα τῆς παρ' αὐτοῖς γλώττης καὶ ὀνομάτων πενίαν διελεῖν ἀπὸ τῆς οὐσίας τὴν ὑπόστασιν, γράφει ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός,¹⁴ πού ὁμολογεῖ ὅτι πολὺ λίγα λατινικά γνωρίζει.¹⁵

7. Βίος, 234: σελ. 122, 24-28.

8. Δημηγορία Κωνσταντίου αὐτοκράτορος πρὸς τὴν Σύγκλητον ὑπὲρ Θεμιστίου 21α: III, σελ. 125, 21-22 (Teubner).

9. Θεμιστιος 71c: I, σελ. 106, 1-4.

10. Συνέσιος, Ἐπ. 66: σελ. 119, 10-11 (Garzya).

11. Εὐσέβιος I, σελ. 154-192 (Heikel): PG 20, στήλ. 1233-1316.

12. Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου βασιλέως IV 32 (Winkelmann).— Σωζομενός I 19.4: σελ. 204 (Bidez SC 306): τοιαῦτα τῆ Ῥωμαίων φωνῆ τοῦ βασιλέως εἰπόντος παρεστῶς τις ἠρμήνευεν.

13. Εὐσέβιος, Εἰς τὸν βίον Κωνσταντίνου, III 13.— Σωζομενός I 20, 1: οὐδὲ τῆς Ἑλλήνων γλώττης ἀπειρώς εἶχε.

14. PG 35, στήλ. 1124-1125.— Dagron, ὁ.π., σελ. 48-49.

15. Ἐπιστολὴ 173,1: II, σελ. 62, 1-2 (Gallay): οὐ γὰρ Ῥωμαϊκὸς τις ἐγὼ τῆν

Ἐπίσημη ἀναγνώριση τῆς διγλωσσίας ἀποτελοῦν οἱ σχετικοὶ μὲ τὴν παιδεία νόμοι,¹⁶ ποὺ ὀρίζουν: α΄) γιὰ τὴ βιβλιοθήκη τῆς πρωτεύουσας, τέσσερες θέσεις ἀντιγραφῶν τῆς ἑλληνικῆς καὶ τρεῖς τῆς λατινικῆς, β΄) γιὰ τὴ διδασκαλία στὴν ἀνώτατη παιδεία, ἴσο ἀριθμὸ *γραμματικῶν* καὶ γιὰ τὶς δύο γλώσσες, πέντε δασκάλους τῆς ἑλληνικῆς ρητορικῆς καὶ τρεῖς τῆς λατινικῆς, ἓνα δάσκαλο τῆς φιλοσοφίας (ἑλληνόφωνο) καὶ δύο τῆς νομικῆς (λατινόφωνους), ἂν καὶ τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴ Βηρυτὸ ἡ διδασκαλία τῶν νόμων γίνεται καὶ στὴν ἑλληνικὴ γλώσσα.¹⁷ Οἱ δάσκαλοι τῆς λατινικῆς προέρχονταν ἀπὸ τὴ Μαυριτανία.¹⁸ Τὰ διδακτικὰ ἐγχειρίδια, ἀλλὰ καὶ ὄσα λογοτεχνικὰ ἔργα γράφονταν λατινικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη, ἐπηρεάζονταν ἀπὸ τὰ ἀντίστοιχα ἑλληνικά.¹⁹

Ἡ ἑλληνικὴ ὁμως γιὰ τὶς ἀνατολικὲς ἐπαρχίες δὲν ἦταν μόνον ἡ γλώσσα τῆς παιδείας, *ἡμετέρας καὶ θύραθεν*, ἀλλ' ἀνταποκρινόταν καὶ στὶς πρακτικὲς ἀνάγκες ἐπικοινωνίας, τοῦ ἐμπορίου, τῆς πολιτικῆς καὶ διοικητικῆς ζωῆς. Οἱ πάπυροι ἀπὸ τὴν Αἴγυπτο μαρτυροῦν, ὅτι ἡ ἐπίδραση τῆς λατινικῆς δὲν ὑπῆρξε ποτὲ βαθιά. Ὅσα ἀπὸ τὰ δικαιοπρακτικὰ ἔγγραφα γράφονταν, σύμφωνα μὲ τὸ νόμο, στὰ λατινικὰ συνοδεύονταν ἀπὸ ἑλληνικὴ περίληψη.²⁰ Στὸ στρατὸ μόνον οἱ ἀξιωματικοὶ ἦταν λατινόφωνοι.²¹ Οἱ αὐτοκράτορες, κι ὅταν ἀκόμα οἱ ἴδιοι δὲ γνώριζαν ἑλληνικά, ὅπως ὁ Οὐάλης,²² ἀναγκάζονταν νὰ συνοδεύουν τὰ λατινικὰ κείμενα μὲ ἑλληνικὴ περίληψη.

Ἡ Πολιτεία ἀναγκάζεται σιγά-σιγά νὰ προσαρμοστεῖ καὶ ν' ἀναγνωρίσει νομοθετικὰ τὴν πραγματικότητα. Τὸ 397 ἐπιτρέπεται νὰ διεξάγονται οἱ δίκες καὶ στὶς δύο γλώσσες.²³ Ἀπὸ τὸ 439 οἱ διαθῆκες συντάσσονται καὶ ἑλληνικά.²⁴ Ἡ χρῆση τῆς ἑλληνικῆς ἐπεκτείνεται καὶ στὸ

γλώσσαν, οὐδὲ τὰ Ἰταλῶν δεινός...

16. Cod. Theod. XIV 9, 2-3.

17. Zilliacus, δ.π., σελ. 82-84. – Dagron, δ.π., σελ. 43.

18. Ἰω. Λυδός, *Περί ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων πολιτείας* (De magistratibus) III 73: σελ. 250, 3-5 (Bandy).

19. Α. Βασιλικοπούλου, «Ἡ Λατινικὴ ρητορικὴ στὸ Βυζάντιο», *Πρακτικά Γ' Πανελληνίου Συμποσίου Λατινικῶν Σπουδῶν*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 289-294.

20. Zilliacus, δ.π., σελ. 86-88. Πολλὲς φορὲς γράφονταν ἑλληνικά μὲ λατινικοῦς χαρακτήρες: *di emu* (δι' ἐμοῦ), *eteleiothe* (ἐτελειώθη) κ. ἄ.

21. Zilliacus, δ.π., σελ. 127-128.

22. Dagron, δ.π., σελ. 37.

23. *Codex Justinianus* VII 45, 12: *iudices tam latina quam graeca lingua sententias profertre possunt*.

24. *Cod. Just.* VI 23, 21. – *Novellae* II 16, 8: *quoniam Graece iam testari concessum est*.

έμπορικό δίκαιο.²⁵ Στην εποχή του Θεοδοσίου του Β' (408-450) ο έλλη-
νισμός κερδίζει γενικά έδαφος.²⁶ Ο Άναστάσιος ο Α' (491-518) θεσμο-
θετεί διατάξεις στα έλληνικά για τις ανατολικές επαρχίες του Κρά-
τους.²⁷ Ο διάδοχός του όμως, ο Ίουστινιανός (527-565), πρώτος ως
είπειν εν τοις κατά τὸ Βυζάντιον βεβασιλευκόσι Ρωμαίων αυτοκράτωρ
ὄνόματί τε καὶ πράγματι,²⁸ δέχεται τὴν έλληνική ως γλώσσα τῆς νομοθε-
σίας διατυπώνοντας τις Νεαρές Διατάξεις στα έλληνικά. Αισθάνεται τὴν
ἀνάγκη νὰ δικαιολογηθεῖ γιὰ τὴν καινοτομία: οὐ τῇ πατρίῳ φωνῇ τὸν
νόμον συνεγράψαμεν, ἀλλὰ ταύτη δὴ τῇ κοινῇ τε καὶ Ἑλλάδι, ὥστε ἅπα-
σιν αὐτὸν εἶναι γνωρῖμον διὰ τὸ πρόχειρον τῆς ἐρμηνείας.²⁹ Σὲ ἄλλο
σημεῖο τοῦ ἴδιου ἔργου αἰτιολογεῖ τὴ διγλωσσία στὴ διατύπωση τῆς
νομοθεσίας: τῆς μὲν τῇ Ἑλλήνων φωνῇ γεγραμμένης διὰ τὸ τῷ πλῆ-
θει κατάλληλον, τῆς δὲ τῇ Ρωμαίων, ἥπερ ἐστὶ καὶ κυριωτάτη,
διὰ τὸ τῆς πολιτείας σχῆμα.³⁰ Τὴν ἀνάγκη τῆς κατανόησης τῶν
διατάξεων ἀπὸ ὅλους προβάλλει ως δικαιολογία καὶ ὁ Θεόφιλος, πὺ
ἀνέλαβε νὰ ἀποδώσει τὸ λατινικὰ γραμμένο νομοθετικὸ ἔργο τοῦ
Ίουστινιανοῦ στα έλληνικά: διάταξις δὲ γέγονε τοῦ ἡμετέρου βασιλέως,
ἦν διὰ τὸ πᾶσιν εἶναι πρόδηλον ἐξεφώνησεν ἑλληνιστί,
πολλῆς φροντίσας τῆς συντομίας.³¹ Ο Ἂουστινιανὸς θὰ ἐπιθυμοῦσε νὰ
ἐπικοινωνεῖ μὲ τοὺς ὑπηκόους του κατὰ τὴν ἀρχαίαν καὶ πάτριον
γλῶτταν,³² πὺ ως Ρωμαῖος αυτοκράτορας θεωρεῖ ὅτι εἶναι ἡ ἡμετέρα
φωνὴ καὶ ὄχι Ἑλλάδι δὲ ταύτη καὶ κοινῇ.³³ Ἡ κοινὴ έλληνική όμως, καὶ
ὄχι ἡ λατινική, πὺ ἐπεδίωξαν ὁ Διοκλητιανὸς καὶ ὁ Μ. Κωνσταντῖνος,
παίξει πρωτεύοντα ἐνοποιητικὸ ρόλο στὴ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία, πρᾶγμα
φυσικὸ ἐφόσον ἡ ζωὴ τῆς συνεχίζεται στὶς ανατολικὲς κυρίως επαρχίες.

Ἄπὸ τὸν 5' αἰῶνα ἡ διδασκαλία τῆς νομικῆς ἐπιστήμης γίνεται καὶ
στὴν Κωνσταντινούπολη στα έλληνικά. Ἄλλωστε ἡ διδασκαλία τῶν νό-
μων δὲν ἐξαρτᾶται μόνον ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν φοιτητῶν καὶ τῶν δασκά-
λων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ γλώσσα τῶν πολιτῶν, στοὺς ὁποίους ἐφαρμῶ-

25. *Digesta* XLVI 1, 8. – *Institutiones* III 15, 1 · 29, 1: *sed et Graece potest acceptum fieri, dummodo sic fiat ut Latinis verbis solet: ἔχεις λαβὼν δηνάρια τόσα; ἔχω λαβῶν.*

26. Ziliacus, ὁ.π., σελ. 78-79. – Dagron, ὁ.π., σελ. 37.

27. C. Mango, *Βυζάντιο, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, σελ. 246.

28. Ἄγαθίας Ε' 14, 1 (CFHB).

29. *Novellae* VII 1.

30. *Nov.* LXVI 1, 2.

31. *Theophili Antecessoris Institutiones* III 7, § 3 (*JGr* III 163).

32. *Nov.* XXII 2.

33. *Nov.* XXIII 1.

ζονται· ἀφοῦ οἱ δίκες διεξάγονται καὶ στὴν ἑλληνική, φυσικὸ ἦταν ἡ διδασκαλία νὰ προσαρμοστεῖ στὴ νέα πραγματικότητα.

Τέλος καταργεῖται ἡ χρῆση τῆς λατινικῆς γιὰ τὴν ἐπικοινωνία τοῦ Κράτους μὲ τοὺς πολῖτες στὴν Ἐπαρχότητα τῆς Ἀνατολῆς. Τὴν πρώτη Νοεμβρίου 541 ὁ Τριβωνιανὸς ἀπευθύνει τὴν τελευταία λατινόφωνη διάταξη.³⁴ Τὸ γεγονὸς αὐτὸ προκαλεῖ ἔντονες ἀντιδράσεις τῶν ἀξιωματῶν τῆς Πολιτείας, πού εἶναι προσκολλημένοι στὰ πάτρια. Ὁ Ἰωάννης ὁ Λυδὸς, ἐνῶ γράφει ἑλληνικὰ τὸ ἔργο του³⁵ *Περὶ ἀρχῶν τῆς Ῥωμαίων Πολιτείας*, συνδέει τὴν πάτριον γλῶσσα μὲ τὸ πεπρωμένο τῆς αὐτοκρατορίας: *σὺν τῇ Ῥωμαίων φωνῇ καὶ τὴν τύχην ἀπέβαλεν ἡ ἀρχή*, δηλώνει σὲ περισσότερα ἀπὸ ἓνα σημεῖα τοῦ ἔργου του.³⁶ Κατηγορεῖ τὸν Ἰω. Καππαδόκη, ὅτι ἐπέβαλε τὴν ἑλληνικὴ σὲ λατινόφωνες περιοχές, ἀναγνωρίζει ὅμως τοὺς ὑπάρχοντες τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν *Ἐλλήνας ἐκ τοῦ πλείονος ὄντας*.³⁷

Ἄν καὶ στὸ τέλος τοῦ αἰῶνα (597) ὁ ἀποκρισάριος καὶ μετέπειτα πάπας Γρηγόριος ὁ Μέγας παραπονεῖται, γιὰτι κανεῖς στὴν Κωνσταντινούπολη δὲ γνωρίζει νὰ μεταφράσει *de Graeco in Latinum et de Latino in Graecum*³⁸ οἱ πανηγυρικοὶ γιὰ τὴν ἐνθρόνιση τῶν αὐτοκρατόρων, ὅπως ὁ *De laude Anastasii Imperatoris*,³⁹ πού συνέθεσε σὲ στίχους ὁ Προσκιανὸς στὰ 512, καὶ ὁ *In laudem Justini Augusti*,⁴⁰ πού συνέθεσε ὁ Κόριππος γιὰ τὴν ἀνοδο στὸ θρόνο τοῦ Ἰουστίνου τοῦ Β΄ (565-578), ἐκφωνοῦνται στὰ λατινικά. Στὶς ἀρχές τοῦ ἐπόμενου αἰῶνα ὁ αὐτοκράτορας Φωκᾶς καταβάλλει προσπάθειες *περινοῆσαι τινὰ πρὸς διδασκαλίαν αὐτῶ τῆς Ἰταλίδος φωνῆς*.⁴¹ Ἡ χρῆση τῆς λατινικῆς ὡς γλῶσσας τοῦ Κράτους περιορίζεται ὀλοένα, γιὰ νὰ καταργηθεῖ στὰ χρόνια τοῦ Ἡρακλείου (610-641), πού πρῶτος ἐκδίδει ὀρειχάλκινα νομίσματα μὲ ἑλληνικὲς ἐπιγραφές. Ἡ λατινικὴ παραμένει στὰ χρυσὰ νομίσματα, πού εἶναι τὸ σκληρὸ νόμισμα τῆς ἐποχῆς, μέχρι τὰ χρόνια τοῦ Ῥωμανοῦ τοῦ

34. Stein, *Histoire du Bas Empire*, II, Paris 1949, σελ. 438.

35. Ἐπιδιώκοντας νὰ ἔχει πολλοὺς ἀναγνώστες. Ὁ C. Mango ὅμως ἀμφιβάλλει, ἀν ὁ Λυδὸς γινώριζε πολὺ καλὰ λατινικά, μολονότι τὰ δίδασκε (*Βυζάντιο, ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, σελ. 157).

36. Ἰω. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*, II 12: σελ. 102, 11-12· III 42: σελ. 198, 13-14.

37. Ἰω. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*, III 68: σελ. 238 ἔ.

38. *Registrum Epistolarum*, *MGH I*/1, σελ. 474.

39. Ἐκδ. E. Baehrene V (Teubner 1883), σελ. 264-274.

40. Ἐκδ. Av. Cameron, London 1976, μὲ ἀγγλικὴ μετάφραση καὶ σχόλια.

41. Ἰω. Λυδός, *Περὶ ἀρχῶν*, III 73: σελ. 250, 2-3.

Διογένη (1068-1071).⁴²

Μέχρι τὸ τέλος τῆς ὑπαρξης τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους πολλές λατινικές λέξεις διατηροῦνται σὲ ὅλα τὰ κείμενα ποὺ ἀπευθύνονται στὸ πλατὺ κοινό, νομοθετικές διατάξεις, στρατιωτικά τακτικά, νέα λογοτεχνικά εἶδη. Ἡ Κοινή, ὄργανο πλατιᾶς ἐπικοινωνίας στὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο, εἶχε υἱοθετήσει ἀπὸ τὰ προχριστιανικά ἀκόμα χρόνια πολλές λατινικές λέξεις,⁴³ ποὺ ἀνανεώνονται καὶ πολλαπλασιάζονται ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς γλώσσας τοῦ Κράτους ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν προφορικὴ ἐπικοινωνία μὲ τὸ λατινόφωνο κόσμο. Οἱ λέξεις αὐτὲς ἔχουν σχέση κυρίως μὲ α') τὴ νομοθεσία, β') τὴ διοίκηση, γ') τὴ στρατιωτικὴ ὀρολογία, δ') τὴν αὐλὴ καὶ τὶς διάφορες ἐκδηλώσεις της, ε') τὸ ἡμερολόγιο, ς') τὴν ἐνδυμασία, ζ') τὰ μέτρα καὶ τὰ σταθμά, η') τὴν πανίδα καὶ τὴ χλωρίδα, θ') τὰ ἐπαγγέλματα, ι') ἄλλους τομεῖς τῆς ζωῆς (κατοικία, ἐπίπλωση κ. ἄ).

Φράγμα στὴ χρῆση λατινικῶν λέξεων εἶναι ὁ ἀττικισμός, ποὺ ἀπὸ τὸν Α' μ.Χ. αἰώνα ἐπηρεάζει, περισσότερο ἢ λιγότερο, τὰ ἑλληνικά κείμενα.⁴⁴ Στὸ *Στρατηγικὸ* τοῦ Μαυρικίου, ποὺ γράφτηκε περίπου τὸ 600, ὁ συγγραφεὺς αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκη νὰ δικαιολογηθεῖ γιὰ τὰ ἀκοιμῶνα ἑλληνικά του: *ἐκφράσεως μὲν οὖν ἀκριβοῦς ἢ κόμπου ῥημάτων ἡμῖν, ὡς εἶπομεν, οὐδεμία φροντίς..., ὅθεν καὶ Ῥωμαϊκαῖς πολλάκις καὶ ἄλλαις ἐν στρατιωτικῇ συνθηεῖα τετριμμέναις χρήμεθα λέξεσι διὰ τὴν σαφῆ τῶν ἐντευξομένων κατάλημιν.*⁴⁵ Τὰ παραγγέλματα παραμένουν στὰ λατινικά, γράφονται ὁμως μὲ ἑλληνικούς χαρακτήρες: *μόβε, στά, κέδε, τόρνα.*⁴⁶ Πολλὲς φορὲς ἐπεξηγεῖ τὶς ἑλληνικές μὲ τὶς ἀντίστοιχες λατινικές ὀνομασίες, ποὺ ἦταν πῶς γινώσκοντες: *πῶς δεῖ γυμνάζειν τοὺς ψιλοὺς, ἦτοι σαγιττάτορας,*⁴⁷ ἄλλοτε πάλιν ἐπεξηγεῖ τὶς λατινικές λέξεις μὲ τὶς ἀντίστοιχες ἑλληνικές: *ἐξπλοράτορας ἦτοι κατασκόπους.*⁴⁸ Μεταγενέστερα τακτικά, ὅπως τὰ *Τακτικά* Λέοντος,⁴⁹ τὸ *Περὶ παραδρομῆς Νικηφόρου τοῦ Βασιλέως*⁵⁰ καὶ τὸ *Βιβλίον τακτικόν* τοῦ Ἀνω-

42. Zilliacus, δ.π., σελ. 54-58.

43. R. Browning, *Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα, μεσαιωνικὴ καὶ νέα, μετάφρ. Δ. Σωτηροπούλου*, Ἀθήναι 1972, σελ. 67 ἔ.

44. R. Browning, *Ἡ ἑλληνικὴ γλώσσα*, σελ. 71-79.

45. Πρόλογος, σελ. 70, 27-31 (CFHB).

46. *Περὶ γυμνασίας τάγματος* III 5: σελ. 152-164.

47. *Στρατ.*, σελ. 66, 189. Πρβλ. σελ. 68, 221: *καταγραφὴ χάρακος ἦτοι φουσάτου.*

48. IX 5, 1-2: σελ. 326.

49. Zilliacus, δ.π., σελ. 134-135.

50. G. Dennis, *Three Byzantine Military Treatises*, Washington DC 1985, σελ. 137-239.

νύμου,⁵¹ περιέχουν λιγότερους λατινικούς δρους, οἱ λατινικές δμως ὀνομασίες παραμένουν στή στρατιωτική ὀρολογία μέχρι τέλους.⁵²

Τάση γιά ἀντικατάσταση τῶν λατινικῶν λέξεων μὲ ἑλληνικές παρατηρεῖται καὶ στή γλώσσα τῆς νομοθεσίας. Ἐνῶ δμως ὁ νομοθετικὸς κώδικας τῶν Ἰσαύρων, ἡ Ἐκλογή, εἶναι ἀρκετὰ ἐξελληνισμένος,⁵³ ἀν τὸν συγκρίνουμε μὲ τὴν παράφραση τοῦ Θεόφιλου,⁵⁴ στὰ νομοθετικά κείμενα τῶν Μακεδόνων, τὰ *Βασιλικά*,⁵⁵ ξαναβρίσκουμε πολλές λατινικές λέξεις: *τεσταμέντον* ἀντὶ διαθήκη, *ρέσκριπτον* ἀντὶ ἀντιγραφή, *κῆνσος* ἀντὶ ἀπογραφή κ.ἄ. Ἡ ἐπαναφορὰ τῶν λατινικῶν δρων δὲν ὀφείλεται στὴν προσπάθεια τοῦ συγγραφέα νὰ γίνει ἀντιληπτὸς ἢ στὴν ἔκταση τοῦ ἔργου⁵⁶ ἀλλὰ μᾶλλον στὴν ἐπιθυμία τῶν αὐτοκρατόρων νὰ ἐπανασυνδεθοῦν μὲ τὴν παράδοση.⁵⁷

Κύριο ἐπιχείρημα τῶν Δυτικῶν ἡγεμόνων, ποὺ διεκδικοῦν τὴ συνέχεια τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, δὲν εἶναι ἡ Δωρεὰ τοῦ Κωνσταντίνου ἀλλὰ ἡ διατήρηση τῆς λατινικῆς γλώσσας. Τὴ διαφορὰ τῆς γλώσσας τονίζουν οἱ Γότθοι καὶ οἱ λοιποὶ *βάρβαροι*, γιὰ ν' ἀμφισβητήσουν τὴ νομιμότητα τῶν δικαιωμάτων τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους στή Δύση, κὶ δταν ἀκόμα οἱ Βυζαντινοὶ αὐτοκράτορες διοικοῦσαν, τουλάχιστον θεωρητικά, ὅλες τὶς Ρωμαϊκές ἐπαρχίες. Ἀπὸ τὸν Ε' καὶ ζ' ἀκόμα αἰῶνα οἱ Βυζαντινοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ αὐτοκράτορα, ποὺ ἔρχονται νὰ διοικήσουν τὶς δυτικὲς ἐπαρχίες, εἶναι γιὰ τοὺς Δυτικοὺς *Ἕλληνες*⁵⁸ καὶ τὰ στρατεύματα τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ποὺ ἐπιχειροῦν τὴ *reconquista*, δὲν εἶναι *Ῥωμαῖοι* ἀλλὰ *Γραικοὶ* ἢ μᾶλλον *Γραικύλοι*.⁵⁹ Ὁ πάπας Νικόλαος ὁ Α'

51. G. Dennis, *Three Byzantine...*, σελ. 241-335.

52. G. Buckler, *Anna Comnena*, Oxford 1968, σελ. 485-487.- Zilliacus, δ.π. σελ. 216-230.

53. L. Burgmann, *Ecloga, Das Gesetzbuch Leons III und Konstantinos V*, Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte Bd. 10, Frankfurt a. M. 1983. Περιέχει λιγότερους ἀπὸ 40 λατινικούς δρους (βλ. σελ. 257 - Πρβλ. ἑλληνικούς στίς σελ. 258-281).

54. *JGr* 163.- Zilliacus, δ.π., σελ. 104.

55. H. J. Scheltema - N. Van der Val - D. Holwerda, Groningen 1955-1988.

56. Αὐτὴ εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Zilliacus, δ.π., σελ. 106.

57. Σὲ πολλὰ σημεῖα ἐπαναλαμβάνουν τὸν Ἰουστινιάνειο Κώδικα: IX 1, 78: *δύνανται οἱ δικασταὶ καὶ Ῥωμαῖοὶ καὶ Ἕλληνοὶ ἀποφαίνεσθαι* (= C. VII 45, 12) - LIV 6, 21: *γραμματικοὶ καὶ ῥήτορες ἑκατέρας παιδείας, τουτέστι τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ Ῥωμαϊκῆς* (= C. X 48, 12)· ἐνῶ οὔτε δικες διεξάγονται στὰ λατινικά οὔτε ἡ λατινικὴ διδάσκεται.

58. Ὁ Arvandus ἀποκαλεῖ τὸν Ἀνθέμιο, ποὺ ἔστειλε ὁ Λέων ὁ Α' (457-474) ὡς βασιλέα τῶν Δυτικῶν ἐπαρχιῶν, *Ἕλληνα*. βλ. W. E. Kaegi, «Procopius the Military Historian», *BF* 15 (1990), σελ. 80.

59. Προκόπιος, *Ὑπὲρ τῶν πολέμων* V 18, 40: *Ὅς (ὁ Οὐάκις) Ῥωμαίους τῆς ἐς*

γράφει στο Μιχαήλ τὸν Γ΄ (842-867) ὅτι εἶναι γελοῖο Ρωμαῖος αὐτοκράτορας νὰ μὴ γνωρίζει λατινικά: *quia ridiculum est vos appellare Romanorum imperatores et tamen linguam non nosse Romanam*.⁶⁰ Κατὰ τοὺς Δυτικούς οἱ Βυζαντινοὶ μόνο κατ' ὄνομα εἶναι Ρωμαῖοι, ἀφοῦ ἄλλαξαν τὴ γλῶσσα, τὰ ἦθη καὶ τὴν περιβολή.⁶¹

Ἡ ὀνομασία ὁμῶς *Ῥωμαῖοι*, τὸ πολυθρύλητον τοῖς ἔθνεσιν ὄνομα καὶ ἐπίτιμον,⁶² διατηρεῖται μέχρι τέλους. Ὁ μέγας ἐν βασιλεῦσι Κωνσταντῖνος⁶³ καὶ ὁ Ἰουστινιανός, ὁ βασιλεὺς ἐκεῖνος ὁ πολυμήντος,⁶⁴ παραμένουν τὰ πρότυπα τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων. Τὴν προσκόλλησι τῆς Πολιτείας στὴν ἐποχὴ ἐκείνων μαρτυροῦν καὶ οἱ λατινικοὶ τίτλοι στὸ *Περὶ βασιλείου τάξεως*.⁶⁵ Ὁ ἐστεμμένος λόγιος, ἐπιδιώκοντας ὅσα γράφει νὰ εἶναι σαφῆ καὶ εὐδιάγνωστα, ὄχι μόνο ἐκφράζεται στὴν καθαμιλημένη, ἀλλ' ἐπεξηγεῖ καὶ τοὺς λατινικοὺς τίτλους στὴν ἐλληνική,⁶⁶ ἐπειδὴ ἀμφιβάλλει, ἀν οἱ ὑπήκοοί του, μάλιστα ἑλληνίζοντες καὶ τὴν πατριὸν καὶ ῥωμαϊκὴν γλῶτταν ἀποβαλόντες,⁶⁷ θὰ τοὺς κατανοοῦσαν.

Ἡ ἰδέα τῆς Ρωμαϊκῆς οἰκουμενικότητος ἐκφράζεται στὰ κείμενα τῶν Βυζαντινῶν, κι ὅταν ἡ πραγματικότητα δὲ δικαιολογεῖ τὴν ὑπαρξή της. Ὁ Μανουήλ ὁ Α΄, ὁ Κομνηνός (1143-1180) θεωρεῖται κληρονόμος τοῦ στέμματος τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ψυχῇ νεμόμενος πάντα τὰ τοῦτου δίκαια.⁶⁸ Ὁ Κίνναμος γράφει ὅτι ἡ Ἰταλία ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Ῥωμαῖοὺς ἀνασωθεῖσα πρέπει νὰ περιέλθει καὶ πάλι στὴν ἐξουσία τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα, πού εἶναι ὁ μόνος νόμιμος κληρονόμος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας.⁶⁹ Ὅλες οἱ μεγάλες βυζαντινὲς οἰκογένειες

Γότθους ἀπιστίας κακίστας... οἱ τῆς Γότθων δυνάμεως Γραικοὺς τοὺς σφίσιν οὐχ οἴους τε ἀμύνειν ὄντας ἠλλάξαντο, ἐξ ὧν τὰ πρότερα οὐδένα ἐς Ἰταλίαν ἦνοντα εἶδον, ὅτι μὴ τραγῶδους τε καὶ μίμους καὶ ναύτας λαποδύτας! Παρόμοια λέγει καὶ ὁ Τουτίλας (VII 9, 12) καὶ οἱ Γότθων ἄρχοντες (VIII 23, 25): δεῖξατε τοῖνυν αὐτοῖς ὅτι τάχιστα ὡς Γραικοὶ τε εἰσὶ καὶ ἀνανδροὶ φύσει καὶ ἡσημένοι θρασύνονται.

60. MGH, Epist. VI, σελ. 459, 20-21.

61. Liudprandus, Legatio 5 (MGH III, σελ. 358, 41-42): *quia linguam, mores vestesque mutastis... ita vobis displicere Romanorum nomen.*

62. Θεοφ. Σιμωνιάτης I 1, 5.

63. Κων. Πορφυρογέννητος, *Περὶ Θεμάτων*, σελ. 59, 12 ἐ. (Pertusi).

64. Κων. Πορφ., *Περὶ Θεμάτων*, σελ. 70, 19.

65. Κων. Πορφ., XXIX (Vogt).

66. Κων. Πορφ., *Περὶ Θεμάτων*, σελ. 60, 26: *Λογγίνους γάρ ἔλεγον τοὺς χιλιάρχους καὶ κεντουρίανους τοὺς ἑκατοντάρχους καὶ κόμητας τοὺς νυνὶ στρατηγούς.*

67. Κων. Πορφ., *Περὶ Θεμάτων*, σελ. 60, 24-25.

68. Ν. Χωνιάτης, *Θησαυρὸς Ὁρθοδοξίας*, PG 140, στήλ. 273.

69. Κίνναμος, σελ. 218-220, 229 (CSHB).

ἀναζητούν προγόνους στη Ρώμη! Οἱ Φακάδες τῆς Καππαδοκίας κατάγονται ἀπὸ τοὺς Φαβίους⁷⁰ καὶ οἱ Δοῦκες ἀπὸ κάποιον ἐξάδελφο τοῦ Μ. Κωνσταντίνου.⁷¹

Κι ἐνῶ τὰ κέντρα τῆς ἐξουσίας καὶ τῆς πολιτιστικῆς ἐξέλιξης μετατοπίζονται καὶ πάλι δυτικά, οἱ Βυζαντινοί, προσπαθώντας νὰ διατηρήσουν ὅ,τι ἀπέμεινε ἀπ' τὴν παλιὰ αὐτοκρατορικὴ αἴγλη, ἀνακαλοῦν στὴ μνήμη ὄλο καὶ συχνότερα τίτλους εὐγενείας καὶ πολιτιστικῆς ὑπεροχῆς. Ὁ Μιχαὴλ ὁ Η΄ (1259-1282) διεκδικεῖ ἀπὸ τὸν Κάρολο τὸν Ἀνδεγαυὸ τὴν ἀνασύσταση τοῦ κράτους τοῦ Καίσαρα καὶ τοῦ Αὐγούστου.⁷² Ὁ ἔγγονός του, Μιχαὴλ ὁ Θ΄ (1294-1320), ἀποκαλεῖται ἄλλος Κωνσταντίνος.⁷³ Ὁ Μανουὴλ ὁ Β΄ (1391-1425) τιλοφορεῖται πιστὸς βασιλεὺς καὶ αὐτοκράτωρ Ῥωμαίων, ἐνῶ οἱ Δυτικοὶ ἡγεμόνες, πού ζητεῖ ἀπεγνωσμένα νὰ τὸν βοηθήσουν, εἶναι χριστιανοὶ ῥῆγες ἢ ἄρχοντες.⁷⁴

Ἡ παρουσία λατινικῶν λέξεων στὰ λογοτεχνικὰ κείμενα δὲν ἐξαρτᾶται μόνο ἀπὸ τὴν παιδεία καὶ τὴν κοινωνικὴ προέλευση τοῦ συγγραφέα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὸ λογοτεχνικὸ εἶδος πού καλλιεργεῖ. Οἱ λόγοι συγγραφεῖς, συνεχίζοντας τὰ λογοτεχνικὰ εἶδη πού κληροδότησε ἡ Ἀρχαιότητα, ἀποφεύγουν τὶς λατινικὲς λέξεις, ἐπειδὴ προσπαθοῦν νὰ πλησιάσουν τὸ ὕφος τῶν κλασσικῶν καὶ μετακλασσικῶν προτύπων. Τὸ γόητρο ἄλλωστε τῆς ἀττικῆς διαλέκτου ἀναγκάζει καὶ τοὺς συγγραφεῖς πού καλλιεργοῦν εἶδη πού ἀπευθύνονται στὸ πλατύτερο κοινὸ νὰ δικαιολογοῦνται γιὰ τὸ ἄκομψο ὕφος τους. *Χριστιανικῆς δ' οὔσης τῆς ἱστορίας διὰ σαφήνειαν ταπεινὸς καὶ χαμαιζήλος πρόεισιν ὁ λόγος*, γράφει ὁ ἱστορικὸς τῆς Ἐκκλησίας Σωκράτης.⁷⁵ Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἱστορία ἀπαιτεῖ ἀπερίεργον ὕφος,⁷⁶ ὄχι λόγιο, ὅπως ἡ ἱστοριογραφία πού ἀκολουθεῖ τὰ πρότυπα τῶν ἀρχαίων ἐλλήνων ἱστορικῶν καὶ ὅσοι τὴν

70. Μιχ. Ἀτταλειάτης, σελ. 218, 8 ἐ. (CSHB).

71. Ν. Βρυέννιος, Πρόλογος θ΄: σελ. 69, 1-2 (CFHB): *καθ' αἷμα τῷ μεγάλῳ Κωνσταντίνῳ καὶ γνησιώτατα προσωκείωτο· ἐκείνου τε γὰρ ἐξάδελφος ἦν*.— Πρβλ. Ἀκριτικὸ ἔπος, G 238 (Trapp):

ἡ δὲ μήτηρ μας Δούκισσα, γένους τῶν Κωνσταντίνου

Βλ. καὶ D. Polemis, *The Doukai*, London 1968, σελ. 3.

72. Νικηφ. Γρηγοῦς Ε΄ 1: σελ. 123, 10-11 καὶ 6: σελ. 144-145 (CSHB).

73. Θ. Ὑρτακηνός (J. Boissonade, *Anecdota Graeca*, I, Hildesheim 1962², σελ. 252): *οὗ τοὺς τρόπους, ὥσπερ σπύγγος, ἀναμαξάμενος, ἄλλος ὢν τυγχάνεις ἐκείνος*.

74. G. Dennis, «Two unknown documents of Manuel II Palaeologus», *TM* III (1968), σελ. 400, 403.

75. Ἐκκλ. Ἰστ., III, σελ. 228, 15.

76. Φώτιος, *Βιβλιοθήκη*, κώδ. 67: I, σελ. 99 (Henry): *τὴν ἐκ περιεργίας οὗ τι*

καλλιεργούν καταφεύγουν σὲ ἐξεζητημένες περιφράσεις, γιὰ ν' ἀποφύγουν μία *βάρβαρη* λέξη. Ἐρρασταὶ τοῦ χλοάζοντος χρώματος ἀποκαλοῦνται ἀπὸ τὸ Θεοφύλακτο Σιμοκάττη⁷⁷ οἱ ἀντίπαλοι τῶν Βενέτων Πράσινοι. Στὰ κείμενα ὁμοῦ τῶν χρονογράφων καὶ τῶν συγγραφέων ἀγιολογικῶν κειμένων οἱ λατινικὲς λέξεις δὲν εἶναι σπάνιες.⁷⁸ Πολλὲς φορές οἱ συγγραφεῖς αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ τίς ἐπεξηγήσουν: *ἰμπεράτωρ, ὅπερ ἐστὶν αὐτοκράτωρ*, γράφει ὁ Μαλάλας.⁷⁹

Ἄπὸ τοὺς λόγιους ἱστορικοὺς μόνον ὁ Θεοφ. Σιμοκάττης, καθόσον τουλάχιστον γνωρίζω, ἀποκαλεῖ *πάτριον φωνήν*⁸⁰ τὴ λατινική, ἄλλ' ἐπιχώριον φωνήν⁸¹ τὴν ἑλληνική πού περιέχει λατινικὲς λέξεις. Μέχρι τέλους οἱ λόγοι κατηγοροῦν τὴ λατινική γιὰ *πενία καὶ στενότητα*. Γιὰ συγγραφεῖς ὁμοῦ, ὅπως ὁ Θεοφάνης, εἶναι *πατρώα φωνή*.⁸²

Ὁ σεβασμὸς τῆς παράδοσης, τῶν πατρίων, ἀποτελεῖ γιὰ τοὺς Βυζαντινοὺς τὴ δύναμη τῆς αὐτοκρατορίας. Στὴν πορεία του μέσα στοὺς αἰῶνες τὸ Βυζαντινὸ κράτος δὲν παύει νὰ ἐπικαλεῖται ἀρχὲς καὶ ἀξίες πού τὸ στηρίζουν, παρότι οἱ καταστάσεις μεταβάλλονται ἀναγκαστικά. Ἄπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους ἀναξωογονεῖται μὲ ἀναμνήσεις, πού ἄλλοτε ἐξασθεοῦν καὶ ἄλλοτε ζωντανεοῦν. Ὡς κρατικὴ παράδοση ἀντλεῖ τὸ κύρος του ἀπὸ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ρώμης· ἡ συνέχεια τῆς Romanitas δίνει στὸ Βυζάντιο τὴν ἰδέα τῆς παγκόσμιας ἐξουσίας, τοῦ Κράτους, κατὰ τὸ τόσο προσφιλὲς στοὺς Βυζαντινοὺς «σχῆμα κατ' ἐξοχήν». Ἡ ἑλληνική ὁμοῦ γλώσσα, καὶ μάλιστα ἡ λόγια, εἶναι τὸ κύριο ἐπιχείρημα μὲ τὸ ὁποῖο τὸ Βυζαντινὸ κράτος στηρίζει τὴν ἀπαίτηση νὰ διεκδικεῖ τὸ μονοπώλιο τοῦ πολιτισμοῦ: *καὶ γέγονε γενοῖν ἐξ ἀμφοῖν τοῖν ἐπισήμοιιν γένος ἐν τὸ ἐπισιμότητόν τε καὶ κάλλιστον, οὗς καὶ εἴ τις Ῥωμέλληνας εἶποι, καλῶς ἂν εἶποι*,⁸³ γράφει ἀνώνυμος λόγιος στὸν πανηγυρικὸ πού

προσῆκατο μόρφωσιν. Διὸ καὶ πρέπειν ὁ λόγος ἐκκλησιαστικῆ μάλιστα ἱστορία. Πρβλ. κωδ. 126: II, σελ. 98: ἐγγὺς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ ἀπεριέργου χαρακτήρος.

77. Θεοφ. Σιμοκάττης III 7, 11.

78. H. Zilliacus, «Das lateinische Lehnwort in der griechischen Hagiographie», BZ 37 (1937), σελ. 302-344.— Θεοφάνης, σελ. 782-786 (De Boor): Verba latina et graecolatina.

79. Μαλάλας, σελ. 225, 15 (CSHB).

80. Θεοφ. Σιμοκάττης VI 9, 14: *διαφρουρά, ἣν σκούλκαν σύνθηες τῆ πατρίω φωνῆ Ῥωμαίοις ἀποκαλεῖν*.

81. Θεοφ. Σιμοκάττης I 1, 3: *τοῦτον ἐπιχωρίω Ῥωμαῖοι φωνῆ ἀποκαλοῦσι κναίστορα* II 4, 1: *ἀποσκενή, ἣν σύνθηες Ῥωμαίοις τῆ ἐπιχωρίω φωνῆ τοῦλδον ἀποκαλεῖν* (Ἐπιχώριος = μὴ λόγια).

82. Θεοφάνης, σελ. 258, 15-16.

83. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά*, Γ', σελ. 152, 15-17.

ἀπευθύνει στό Μανουήλ καί τόν Ἰωάννη, τοὺς Παλαιολόγους.

Μοναδικὸς κληρονόμος τῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καί τῆς ἑλληνικῆς πολιτιστικῆς παράδοσης,⁸⁴ νέος περιοῦσιος λαὸς τοῦ Θεοῦ, τὸ Βυζαντινὸ κράτος, ποὺ στίς ἐσχατολογικῆς προφητεῖες ταυτίζεται μὲ τὴν τέταρτη βασιλεία, θὰ διαρκέσει μέχρι τῆς συντελείας τοῦ αἰῶνος!

84. Συνέχεια Θεοφάνη IV 27: σελ. 190, 20-21 (CSHB): *δι' ἧς τὸ Ῥωμαίων γένος θανμάζεται τε καὶ τιμάται παρά πᾶσιν.*

PEDRO BÁDENAS

ΝΕΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΠΡΟΒΛΗΜΑ ΤΩΝ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΩΝ ΣΥΝΟΡΩΝ ΣΤΑ ΒΑΛΚΑΝΙΑ

Το πρόβλημα το οποίο ονομάζεται συμβατικά «γλωσσολογικά σύνορα» στο χώρο των Βαλκανίων είναι μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες εκδηλώσεις της ποικιλίας των γλωσσών και, ως εκ τούτου, των λαών στο χώρο της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας και της ιστορικής της προέκτασης, δηλαδή της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Νομίζω ότι σ' αυτό το Συμπόσιο με θέμα την «Επικοινωνία στο Βυζάντιο» πρέπει να συζητήσουμε μερικές πτυχές σχετικά με το σημαντικότερο μέσο της ανθρώπινης επικοινωνίας τη γλώσσα.

Όπως γνωρίζουμε η ελληνική και η λατινική γλώσσα ήταν καθοριστικές για την γλωσσολογική ιστορία των Βαλκανίων, κατά την πρώτη περίοδο (2ος-3ος αι. μ.Χ.), ως γλώσσες αντιστρώματος όσον αφορά την αυτόχθονη γλωσσολογική κατάσταση στις περιοχές Ιλλυρίας, Θράκης και Δακίας - Μοισίας. Αργότερα, από τον 4ο αι. μ.Χ., όταν το κέντρο της Αυτοκρατορίας μετατίθεται από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη εμφανίζεται ένα διπλό φαινόμενο αφ' ενός, ενδυναμώνεται ο εκρωμαϊσμός των Βαλκανίων και αφ' ετέρου, οξύνεται η γλωσσολογική διαμάχη ανάμεσα στα ελληνικά και λατινικά. Τον 6ο αι. με τον προοδευτικό γλωσσολογικό εκσλαβισμό της Βαλκανικής Χερσονήσου, αλλοιώνεται όλη η εθνο-γλωσσολογική ισορροπία και αναπροσδιορίζεται ο ρόλος των ελληνικών και λατινικών, που γίνονται γλώσσες - οδηγοί. Μεταξύ του 7ου-10ου αι., στη νοτιοανατολική Ευρώπη παγώνονται δύο διαφοροποιημένοι χώροι: ο σλαβο-μεσημβρινός χώρος, σ' ένα ελληνόφωνο περιβάλλον, με την Κωνσταντινούπολη ως πολιτιστικό, πολιτικό και θρησκευτικό κέντρο και ο ρωμαιο-βαλκανικός (και επίσης αλβανικός) χώρος, προσανατολισμένος προς τη λατινική Δύση, στη διπλή μορφή της: ιταλο-ρωμαϊκή και λατινο-γερμανική ή κεντροευρωπαϊκή.

Αφού χαρακτήρηκαν αυτές οι μεγάλες χρονολογικές γραμμές μπορούμε να αναλογιστούμε, όπως έκανε ο Banfi,¹ εάν είναι δυνατόν να καθορίσουμε τα ελληνο-λατινικά σύνορα σ' αυτή την περιοχή ή να μιλήσουμε για μια δυ-

1. Πρβλ. E. Banfi, «Per la storia del "confine linguistico greco-latino" nei Balcani», *Zeitschrift für Balkanologie* 24/2 (1988), σελ. 114-131, ειδικά σελ. 119 κ.ε.

ναμική πραγματικότητα σύμφωνα με τις διαφορετικές περιόδους, αν και με μερικά σταθερά και μόνιμα χαρακτηριστικά. Επιπλέον, πρέπει να θεσπίσουμε τα στοιχεία για να προσδιορίσουμε την εμφάνιση και σταθερότητα αυτών των υποτιθέμενων γλωσσολογικών ελληνο-λατινικών συνόρων. Τέλος, θα έπρεπε να παρατηρήσουμε τα αποτελέσματα αυτών των συνόρων στη μετέπειτα γλωσσολογική ιστορία των Βαλκανίων.

Η ρωμαϊκή κατάκτηση της Δακίας από τον Τραϊανό, που άρχισε το 106 μ.Χ., σημείωσε την αποκορύφωση της επέκτασης της αυτοκρατορίας και χρησίμευσε για να ελέγξει και να αποικίσει όλα τα Βαλκάνια² μέσω των συνηθισμένων μέσων της ρωμαϊκής διείσδυσης: οργάνωση ενός πολύπλοκου οδικού δικτύου, εγκατάσταση αποίκων που προέρχονταν από όλες τις γωνιές της αυτοκρατορίας, ίδρυση πόλεων και επιπλέον αντίστοιχη διοικητική, πολιτική, εμπορική και ακόμη θρησκευτική οργάνωση, π.χ. πόλεις όπως Salona ή Singidunum έφτασαν στο σημείο να γίνουν εστία διάδοσης του χριστιανισμού στην περιοχή.

Μέχρι το 2ο-3ο αι. μ.Χ. η ελληνική παρουσία στη νοτιοανατολική Ευρώπη, εξαιρώντας φυσικά τα ιστορικά ελληνικά εδάφη, ήταν περιορισμένη: μια σειρά εμπορικών σταθμών κατά μήκος της Αδριατικής και των δυτικών ακτών του Πόντου· στο εσωτερικό των Βαλκανίων, μερικοί τόποι κατά μήκος του ποταμού Αξιού που διευκόλυναν την επικοινωνία ανάμεσα στο νότιο ρου του Δούναβη και των λιμανιών του Αιγαίου. Οι αυτόχθονες γλώσσες μέχρι την κατάκτηση της Δακίας παρέμεναν τα συνήθη μέσα επικοινωνίας στα Βαλκάνια, κυρίως στις περιφερειακές ζώνες,³ η συνύπαρξη με τα λατινικά και τα ελληνικά, δεν μπόρεσε να εξαλείψει τελείως τις παραδοσιακές γλωσσολογικές συνήθειες. Κατά τον 4ο και 5ο αι. εδραιώνεται ο εκρωμαϊσμός των Βαλκανίων, κυρίως στις πιο στρατηγικές περιοχές του limes και του οδικού δικτύου, καθώς επίσης και στα λιμενικά κέντρα της Αδριατικής και της Μαύρης Θάλασσας. Η μεταβίβαση των πολιτικών και διοικητικών λειτουργιών στην Pars Orientis, με αποτέλεσμα την ενδυνάμωση της Κωνσταντινούπολης, συνέβαλε στην ενίσχυση του άξονα επικοινωνίας της Εγνατίας οδού: παράλληλα εμφανίζεται μια μεγαλύτερη οριοθέτηση, ή καλύτερα, σύνορα ανάμεσα στους χώρους ελληνόφωνου και λατινόφωνου περιβάλλοντος των Βαλκανίων. Το υλικό για να προσδιορίσουμε

2. Η ρωμαϊκή παρουσία στα Βαλκάνια αρχίζει στα τέλη του 3ου αι. π. Χ. Για τον εκρωμαϊσμό των Βαλκανίων βλ. H. Mihăescu, *La langue latine dans le sud-est de l' Europe*, Bucarest - Paris 1978, σελ. 37-53.

3. Βλ. Mihăescu, ό.π., σελ. 56-58.

αυτά τα σύνορα είναι οι επιγραφικές πηγές και τα έγγραφα.⁴

Η ανάλυση της κατανομής του επιγραφικού υλικού στα ελληνικά και στα λατινικά ήταν αποφασιστική για τον προσδιορισμό των ελληνο-λατινικών συνόρων στα Βαλκάνια. Ο καθορισμός αυτών των συνόρων οφείλεται στον Κονσταντίν Γίρετσεκ (K. Jireček),⁵ στις αρχές του αιώνα μας, και βασίστηκε στο λατινικό και ελληνικό επιγραφικό υλικό που δημοσιεύτηκε μέχρι τα μέσα του 19ου αι., υλικό που προερχότανε από τις μεσημβρινές περιοχές των Βαλκανίων Μακεδονία, Θράκη, Άνω και Κάτω Μοισία. Σύμφωνα με τον Γίρετσεκ, το νοτιότερο σημείο των συνόρων⁶ βρισκόταν στο νότο της αδριατικής ακτής στη Λισσό (Lesh, Αλβανία), η γραμμή συνέχιζε κατά μήκος του ρου του Δρίνα, κοντά στην οδό που ενώνει σήμερα το Σκουτάρι (Shkodër) με την Prizren, συνέχιζε κατόπιν μέσω των συνόρων μεταξύ της Άνω Μοισίας και Θράκης, στο νοτιο-ανατολικό τμήμα της Ναϊσού και Remesana (Bela Palanka), προχωρούσε μέσω της βόρειας καταφέρειας του Αίμου (Stara Planina), που χώριζε την Κάτω Μοισία και τη Θράκη, από εκεί κατευθυνόταν προς τον Πόντο μέσω των ελληνικών πόλεων της Οδησσού (Varna), Διονυσόπολης (Balčik), Callatis (Mangallia) και Tomis (Constanța) στις εκβολές του Δούναβη. Αυτή είναι η «γραμμή Γίρετσεκ» που διορθώθηκε αργότερα σύμφωνα με τα νέα επιγραφικά ευρήματα των A. Philippide,⁷ P. Skok,⁸ C. Patsch⁹ και τελευταία των V. Beševliev και H. Mihăescu.¹⁰

Το κύριο πρόβλημα της παραδοσιακής μεθοδολογίας, που ακολούθησαν ο Γίρετσεκ και οι άλλοι μελετητές, είναι η στατιστική και ποσοτική φύ-

4. Για την περιγραφή και εκτίμηση των διαφόρων ειδών πηγών βλ. Mihăescu, ό.π. σελ. 1-17, όπου εμπλουτίζεται το επιγραφικό υλικό του *CIL*, III.

5. Βλ. K. Jireček, *Die Romanen in den Städten Dalmatiens während des Mittelalters*, τόμ. Α' (1901), σελ. 13 κ.ε. και του ίδιου *Geschichte der Serben*, Wien 1911, σελ. 38 κ.ε.

6. Απαραίτητο να λάβωμε υπόψη τη χαρτογραφία του Mihăescu (ό.π.) με την ένδειξη των επιγραφικών προελεύσεων.

7. Βλ. P. E. Philippide, *Originea Românilor*, Iași 1925, τόμ. Α', σελ. 70-72.

8. Βλ. P. Skok, «Byzance comme centre d' irradiation pour les mots latins des langues balkaniques», *Byzantion* 6(1931), σελ. 371-378.

9. Βλ. C. Patsch, Beiträge zur Völkerkunde von Südosteuropa. Verbreitung des Römer- und Romanentums in Mazedonien, «*Sitzungsberichte der kais. Akad. d. Wiss. Phil.-hist. Kl.*» 214 (1932), σελ. 154-162, όπου υποστηρίζεται η ελληνο-ρωμαϊκή διγλωσσία σ' όλη τη Μακεδονία.

10. Ο V. Beševliev στη μελέτη *Untersuchungen über die Personennamen bei den Thrakern*, Amsterdam 1970 ασχολείται με το πρόβλημα της ονομαστικής, ενώ ο Mihăescu, ό.π. (1978) αφιερώνει το 2ο κεφ. στην ανάλυση του επιγραφικού υλικού.

ση του. Έτσι ο ελληνικός ή λατινικός χαρακτήρας των διαφορετικών τόπων θεσπίζεται σύμφωνα με τον αριθμό των ελληνικών ή λατινικών επιγραφών. Αυτή η μέθοδος έχει μια σχετική αξία. Πρώτον, γιατί η στατιστική εδώ λειτουργεί σε αποσπασματικά εν γένει υλικά και δεύτερον, γιατί παραλείπεται η τυπολογία αυτών των υλικών, δηλαδή, θεωρούνται εξ ίσου επίσημες επιγραφές δημόσιου χαρακτήρα (π.χ. μιλιάρια, δημόσια κτήρια, κλπ.), καθώς επίσης και οι ιδιωτικές (π.χ. οι ταφικές επιγραφές). Στον E. Banfi¹¹ οφείλεται η αναθεώρηση μεγάλου τμήματος αυτού του υλικού για να επιβεβαιώσει το ετερογενές των επιγραφικών εγγράφων που στηρίζουν τη θέση του Γίρετσεκ.

Το υλικό που αναλύθηκε αντιστοιχεί σε δείγματα προερχόμενα από τη Μακεδονία, Θράκη και τις δυο Μοισίες, περιλαμβάνει χρονολογικά υλικό από τον 1ο μέχρι τον 5ο αι. και αποτελείται από κάθε τύπου επιγραφές (κρατικές, ταφικές, χριστιανικές). Όμως μόνο από τις επιγραφές που περιλαμβάνονται μεταξύ του 3ου-4ου αι., (1091), ένα πολύ υψηλό ποσοστό (93.6%) αντιστοιχεί σε επίσημες επιγραφές. Αυτό υποδηλώνει την βαρύτητα της πολιτικής εξουσίας που εκφραζόταν στα λατινικά και/ή στα ελληνικά για τις ανάγκες της. Από τις 2.868 επιγραφές που μελετήθηκαν, το 74.43% (1688) είναι λατινικές και το 25.57% (580) είναι ελληνικές, πράγμα που σημαίνει ότι η επίσημη γλώσσα που χρησιμοποιείται πλειοψηφικά είναι τα λατινικά. Όμως αυτά τα δεδομένα δεν αποδεικνύουν ότι η επίσημη γλώσσα, όποια κι αν ήταν, είχε καταργήσει την πραγματική αυτόχθονη γλωσσολογική κατάσταση. Μια ενδεικτική σύγκριση, όπως σημειώνει ο Banfi, μπορεί να είναι η σημασία της οθωμανικής επιγραφικής, πανταχού παρούσα στα Βαλκάνια. Από μια ποσοτική ερμηνεία αυτού του επιγραφικού υλικού, θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε το «γλωσσολογικό εκτουρκισμό» της Βαλκανικής χερσονήσου, αλλά η πραγματικότητα είναι ότι κατά το 14ο-19ο αι. τα τουρκικά δεν επιβλήθηκαν επί των άλλων ομιλουμένων γλωσσών της περιοχής. Κατ' αυτό τον τρόπο αποδεικνύεται απλώς ότι η οθωμανική διοίκηση χρησιμοποιούσε προφανώς την τουρκική γλώσσα.

Ως εκ τούτου, από όλο το επιγραφικό υλικό, που είναι ιδιαίτερα αποσπασματικό, δεν μπορεί να χαραχτεί με ακρίβεια μία συνοριακή γλωσσολογική γραμμή. Όμως είναι χρήσιμο για την ανοικοδόμηση της ρωμαϊκής παρουσίας να ανοικοδομούμε την ρωμαϊκή παρουσία στο μεσημβρινό χώρο των Βαλκανίων και πάνω απ' όλα, για να κατανοήσουμε τον βασικό ρόλο του αυτοκρατορικού-λατινικού και του ύστερο-ελληνικού πολιτισμού.

11. Banfi, ό.π.

Είναι καταλληλότερο λοιπόν να θεωρήσουμε τη «γραμμή Γίρετσεκ», όχι ως γλωσσολογικά σύνορα, αλλά ως σύνορα λατινικής και ελληνικής επίδρασης, κυρίως κατά τον 3ο-5ο αι., σ' ένα χώρο όπου τα αυτόχθονα στοιχεία (θρακικά και ιλλυρικά) ήταν πολύ περιορισμένα και σε μερικές ζώνες, πιθανόν, ανύπαρκτα, όπως συνεπάγεται από την ελάχιστη παρουσία της ιθαγενούς ονομαστικής.

Η διάδοση του χριστιανισμού σε αυτή την περιοχή πρέπει να γίνει κατανοητή μέσα στο περιβάλλον που μόλις ανέφερα. Ο εκχριστιανισμός μέσω του Ευαγγελίου πραγματοποιήθηκε στα λατινικά, στο βορρά της «γραμμής Γίρετσεκ», και στα ελληνικά, στο νότο. Είναι σημαντικό να παρατηρήσουμε πως η «δυτική» επίδραση, δηλαδή η λατινική, και επίσης η «ανατολική», δηλαδή η ελληνική, εξαρτάται από τη διοικητική οργάνωση της περιοχής. Η εκκλησία, εξ αρχής, μιμήθηκε τη δομή του κράτους. Τα κηρύγματα πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο των διοικητικών περιφερειών και, όταν ο χριστιανισμός έγινε επίσημη θρησκεία του κράτους, όλη η εκκλησιαστική οργάνωση έλαβε ως πρότυπο την κρατική. Σύμφωνα με την αρχή αυτή «συμβιβασμού» η επαρχία του Ιλλυρικού, που είχε εκχριστιανιστεί από πολύ παλιά (τέλη του 1ου μ.Χ. αι.) είχε την επισκοπική της έδρα στη Σαλώνη και ο πάπας Βονιφάτιος Α΄, ήδη τον 5ο αι., ζητά από τον αυτοκράτορα τον έλεγχο της παλαιάς επισκοπής του Ιλλυρικού. Κατ' αυτό τον τρόπο η σημερινή Κροατία, Βοσνία, Ερζεγοβίνη, Μαυροβούνιο, τμήμα της Σερβίας και της Αλβανίας, βρίσκονταν υπό την τροχιά της Ρώμης και η επίδρασή της επεκτάθηκε μέχρι το Νόρικο, την Παννονία και τη Δακία, στο βορειοδυτικό και βορειοανατολικό άκρο αντίστοιχα. Αντίθετα, η ιστορική Ελλάδα (δηλ. η ρωμαϊκή επαρχία της Αχαΐας), η Μακεδονία, η Μοισία και η Δαρδανία παρέμειναν μέσα στον ελληνικό χώρο της Κωνσταντινούπολης.

Από την αρχική περίοδο διάδοσης του χριστιανισμού μέχρι τον 6ο αι., παρέμειναν σημαντικά ιστορικά, αρχαιολογικά και γλωσσολογικά ίχνη στην περιοχή. Έτσι π.χ. τα ρουμανικά και τα αλβανικά, νέες γλώσσες με σχετική δέσμευση προς τη γλωσσολογική προρωμαϊκή κατάσταση, παρουσιάζουν ένα χριστιανικό λεξιλόγιο βασισμένο στη λατινική παράδοση. Μόνο αργότερα, μέσω της βυζαντινής-σλαβικής μεσολάβησης, θα περάσουν σ' αυτές τις γλώσσες στοιχεία της βυζαντινής λειτουργικής παράδοσης.¹²

12. Για τα λατινικά στοιχεία στα μεσαιωνικά και νέα ελληνικά πρβλ. H. Zilliacus, *Das lateinische Lehnwort in der griechischen Hagiographie*, Στρασβούργο 1937· πρβλ. επίσης Μ. Τριανταφυλλίδης, *Die Lehnwörter der mittelgriechischen Vulgärliteratur*, Στρασβούργο 1909 (ανατύπ. Άπαντα, τόμ. Ε΄, Θεσσαλονίκη 1963).

Τον 6ο αι., μόλις άρχισαν οι επιδρομές των Αβάρων, Ούννων και Σλάβων, η «γραμμή Γίρετσεκ», μπορούμε να πούμε ότι εξαφανίζεται, και από τότε η εθνο-γλωσσολογική κατάσταση των Βαλκανίων, όπως και οι σχέσεις ανάμεσα στα ελληνικά και τα λατινικά, υφίστανται βαθιές αλλαγές. Το πρωτορωμανικό συστατικό περιορίζεται σε μικρούς χώρους στο νότο του *limes* του Δούναβη και στη δαλματική ακτή όπου έδωσε προέλευση στη γλωσσολογική παράδοση των ρουμανικών και αλβανικών. Κατά τον 6ο μέχρι τον 8ο αι., εξαιτίας των διαδοχικών σλαβικών κυμάτων, το ελληνικό στοιχείο εγκαταλείπει μερικά ή ολικά ένα σημαντικό τμήμα των εδαφών, μέχρι το σημείο ότι οι *σκλαβηνίαι*, που είχαν επεκταθεί σ' ολόκληρη την Πελοπόννησο, να βρίσκονται επί δύο αιώνες υπό τον έλεγχο των βυζαντινών αυτοκρατόρων. Η Θεσσαλονίκη, δεύτερη πόλη της Αυτοκρατορίας εκσλαβίστηκε βαθειά και μετατράπηκε σε ελληνο-σλαβική πολιτιστική εστία, κατά τον 9ο αι., με τις ιεραποστολές του Κύριλλου και Μεθόδιου¹³ προς τη Βοημία και τη Ρως του Κιέβου. Αποτελέσματα αυτής της διαδικασίας εκσλαβισμού είναι ο αντίκτυπος στα ελληνικά μερικών δάνειων λέξεων από τα σλαβικά με αρχαϊκά φωνητικά χαρακτηριστικά και η παρουσία πολυάριθμων τοπωνυμίων σλαβικής προέλευσης.¹⁴ Κατά την περίοδο μεταξύ του 7ου και 8ου αι. αρχίζουν να καθορίζονται οι πρώτες κρατικές δομές των μεσημβρινών σλαβικών εθνοτήτων, πράγμα στο οποίο συνετέλεσε ιδιαίτερα η βυζαντινή πολιτική εκχριστιανισμού και διάδοσης του Ευαγγελίου στις ντόπιες γλώσσες, καθώς και η επαναστατική καινοτομία της λειτουργίας στα σλαβικά. Οι Σέρβοι, οι Βούλγαροι και η μεσημβρινή περιοχή της Αλβανίας (δηλ. οι Τόσκηδες) εξαρτώνται από την θρησκευτική, πολιτιστική και πολιτική εστία της Κωνσταντινούπολης.

Αυτό το φαινόμενο είχε άμεσο αντίκτυπο στο χώρο της λατινορωμαϊκής επιρροής. Έτσι π.χ., οι Κροάτες, που αρχικά εκχριστιανίστηκαν από την Κωνσταντινούπολη (9ος-10ος αι.) αργότερα προσελκύστηκαν προς τη δυτική σφαίρα επιρροής, μέσα στο πλαίσιο της παπικής αντεπίθεσης προς το μαγναρικό και γερμανο-κεντροευρωπαϊκό κόσμο. Αυτή η ενέργεια επεκτάθηκε προς τις δαλματικές ακτές και τη βόρεια Αλβανία (δηλ. οι Γκέγκηδες).¹⁵ Ο ρωμαϊκός χριστιανισμός εισάγει εκ νέου στα Βαλκάνια το

13. Βλ. D. Obolensky, «Cyrille et Methode et la christianisation des Slaves» *Atti della XIV Settimana del Centro Italiano sull'alto Medioevo*: «La conversione al Cristianesimo nell'Europa dell'alto Medioevo», Spoleto (1967), σελ. 587-609.

14. Απαραίτητες για το θέμα αυτό είναι οι μελέτες του Φ. Μαλιγγούδη *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenlands*, Mainz - Wiesbaden 1981.

15. Για τον εκχριστιανισμό της Δαλματίας βλ. γενικά M. Adriani, *L'Europa cristiana*.

γόητρο των λατινικών, που είχε εξαλειφθεί κατά τη διάρκεια των λεγομένων «σκοτεινών αιώνων» των πρώτων επιδρομών, ενώ ο βυζαντινός χριστιανισμός διευρύνει και επανασυνθέτει, με ένα νέο πνεύμα το γόητρο των ελληνικών. Και οι δύο γλώσσες ανέκτησαν έτσι, μετά το τέλος του αρχαίου κόσμου, τη λειτουργία τους ως γλώσσες - οδηγοί.

Τα νέα γλωσσικά σύνορα ανάμεσα στα ελληνικά και τα λατινικά κατά τον πρώιμο-Μεσαίωνα των Βαλκανίων (6ο-9ο αι.) δεν μπορούν να αναγνωριστούν επί των εδαφών, αλλά μπορούν να ανασυσταθούν με αφηρημένο τρόπο μέσω αναλύσεων των ελληνο-βυζαντινών και λατινο-γερμανικών επιδράσεων (κυρίως των λατινο-εκκλησιαστικών) κατά το σχηματισμό των αρχικών φάσεων των βαλκανικών γλωσσών με αμεσότερο τρόπο στις μεσημβρινές σλαβικές γλώσσες και έμμεσα στις αρχαιότερες και, εν μέρει, αυτόχθονες ρίζες όπως τα ρουμανικά, τα αλβανικά και δαλματικά. Τα νέα σύνορα παρουσιάζουν μια σημαντική διαφορά με τη «γραμμή Γίρετσεκ», όχι μόνο πάνω στο υπόστρωμα επί του οποίου ενεργούν, αλλά ιδιαίτερα αφού οι δυνατότητες ανοικοδόμησής τους, με μεγαλύτερη ή μικρότερη προσέγγιση, είναι ποιοτικά διαφορετικές. Τα πρώιμο-μεσαιωνικά σύνορα, που προτιμώ να ονομάσω χώρο ελληνορωμαϊκής συμβολής, άφησαν βαθειά ίχνη, που ακόμη επιζούν, στις γλώσσες της νοτιοανατολικής Ευρώπης και ανασυνθέτονται όσο περισσότερο εμβαθύνουμε στο σύνολο της γλωσσολογικής ανάλυσης. Από την άλλη πλευρά, τα άλλα σύνορα της ύστερης αυτοκρατορικής εποχής, μπορούν να μελετηθούν μόνο μέσω του έμμεσου επιγραφικού και/ή έγγραφου υλικού, που είναι ετερογενές και περιορισμένης εμβέλειας.

Οι γραπτές πηγές των νοτιοανατολικών ευρωπαϊκών επαρχιών παρουσιάζουν κατ' αυτό τον τρόπο ένα φτωχό και περιορισμένο γλωσσολογικό υλικό. Οι επιγραφές είναι κυρίως σύντομες και συνήθως δύσκολο να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Είναι γραμμένες σε μια συμβατική και τυποποιημένη γλώσσα.¹⁶ Τα κείμενα τείνουν να αναπαράγουν τη λογοτεχνική γλώσσα της εποχής και παρουσιάζουν μεγάλες ομοιότητες με τα σύγχρονα δυτικά έργα, τόσο σε εκκλησιαστικούς συγγραφείς του 3ου-4ου αι., όσο και σε

Dal declino della romanità alle soglie dell'anno Mille, Roma 1971. Για την αλβανική εθνογένεση και το γλωσσικό της περιβάλλον πρβλ. αντιστοίχως G. Stadtmüller, *Forschungen zur albanischen Frühgeschichte*, Wiesbaden 1966 σελ. 332 κ.ε., και V. Pisani, «Sulla genesi dell'albanese», *Atten des Intern. Albanologischen Kolloquiums*, Innsbruck (1972) 1977, σελ. 345-365.

16. Βλ. τα υλικά που συλλέγει ο Beševliev στο *corpus* των ελληνο-ρωμαϊκών επιγραφών (4ος-14ος αι.) στη Βουλγαρία, *Spätgriechische und Spätlateinische Inschriften aus Bulgarien*, Berlin 1964.

συγγραφείς λατινικών χρονικών του 6ου αι. Έτσι π.χ. ο Auxentius από το Durostorum ή ο Νικήτας από τη Remesana γράφουν στον ίδιο τύπο γλώσσας με τους σύγχρονους εκκλησιαστικούς συγγραφείς της Ιταλίας, Αφρικής και Γαλατίας. Οι άφθονοι λατινισμοί που εμφανίζονται στο έργο του Προκοπίου από την Καισάρεια δεν επιτρέπουν να εξάγουμε οριστικά συμπεράσματα, ίσως αυτό να οφείλεται στο γεγονός ότι η τοπωνομαστική που μνημονεύεται στον Προκόπιο αντιστοιχεί σε μεγάλο βαθμό σε μια επίσημη ονοματολογία που διατηρείται λόγω της αυτοκρατορικής γραφειοκρατικής παράδοσης. Η έλλειψη επιγραφικού υλικού κατά τον 4ο-6ο αι. μας αναγκάζει να προστρέξουμε σε δυτικά έγγραφα για να συμπληρώσουμε τις γνώσεις μας στην πρώιμη δημόδη λατινική που μπορεί να βρίσκεται στη βάση των εκρωμαϊσμένων περιοχών των Βαλκανίων. Οι πολυάριθμες περιπτώσεις σύγκλισης ανάμεσα στην πρώιμη δυτική γλώσσα και τα αποτελέσματα στα ρουμανικά που ανέλυσε ο Mihăescu,¹⁷ μας δείχνουν το βαθμό πολιτιστικής ενότητας στο πλαίσιο της λατινικής εκείνη την εποχή.

Η ελληνική επίδραση στα λατινικά των νοτιοανατολικών επαρχιών είχε επεκταθεί πολύ, αλλά δεν είχε την αναμενόμενη ένταση που θα περιμέναμε λόγω της γεωγραφικής γειτονίας. Η κύρια οδός διείσδυσης ήταν, αφενός, το θρησκευτικό λεξιλόγιο (ειδωλολατρικό, χριστιανικό) και αφετέρου, το επαγγελματικό, εμπορικό, στρατιωτικό λεξιλόγιο και επίσης των δούλων. Λέξεις όπως *apocatus*, *aetoma*, *buleuta*, *eparchus*, *hydraula*, *monomachus*, *schola* κ.λπ., συγγενικοί όροι όπως *gamius* : λόγιες λέξεις παγανιστικής παραγωγής όπως *dendrophorus*, *tympanum*, χριστιανικοί όροι όπως *angelus*, *baptizare*, *draco*, *icona* κ.λπ. Οι λεξικολογικοί ελληνισμοί μάλλον δε διείσδυσαν βαθιά στον καθημερινό λόγο, έχοντας υπόψη την ελάχιστη συχνότητά τους στις γλώσσες της νοτιοανατολικής Ευρώπης. Η πλειοψηφία τους μεταδόθηκε μέσω γραπτών ή πολιτιστικών ανταλλαγών περιορισμένης κυκλοφορίας. Όμως, από τον 7ο αι., όταν οι σχέσεις μεταξύ Ανατολής και Δύσης είναι ελάχιστες, το γόητρο και η επίδραση του Βυζαντίου συμβάλλει έντονα στο σχηματισμό ενός μεγάλου μέρους των τυπολογικών χαρακτηριστικών των γλωσσών που είχαν επικρατήσει στα Βαλκάνια. Παρά την ποικιλία της προέλευσής τους αντίστοιχα, μέσα στην κοινή ινδοευρωπαϊκή οικογένεια, τα βυζαντινά ελληνικά έχουν την ευθύνη της ομοιογένειας αυτών των χαρακτηριστικών που οδήγησαν στη σκέψη ύπαρξης μιας «βαλκανικής φιλολογίας».¹⁸

17. Βλ. τα διάφορα κεφάλαια για τη μορφολογία και τη φωνητική στον Mihăescu, ό.π., σελ. 169 κ.ε. και 215 κ.ε.

18. Βλ. τα πολυάριθμα παραδείγματα στο κλασικό έργο του Kr. Sandfeld, *Lingui-*

Το δυναμικότερο όργανο επικοινωνίας στο χώρο των Βαλκανίων, του 8ου αι. και αργότερα, είναι τα παλαιοσλαβικά (ή τα αρχαία βουλγαρικά) στα οποία επιδρούν εντονότερα τα μεσαιωνικά ελληνικά. Ο σχηματισμός και η διαφοροποίηση των σλαβικών διαλέκτων απορροφά επίσης τους σημασιολογικούς δανεισμούς και την προσαρμογή των ελληνισμών που είχαν ενσωματωθεί ήδη στα αρχαία σλαβικά, πράγμα που επέδρασε επίσης σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό στις ρωμαϊκές ή αλβανικές λαλιές.

Ας θυμηθούμε μερικά γλωσσολογικά ελληνο-βυζαντινά χαρακτηριστικά¹⁹ που είχαν μεγαλύτερο αντίκτυπο στις βαλκανικές γλώσσες.

- Σύγκλιση της γενικής και δοτικής πτώσης είναι ήδη παρούσα στην κοινή της Καινής Διαθήκης. Η δοτική έχει πλέον ουδετεροποιηθεί στην καθομιλουμένη ελληνική του 9ου αι. και η γραφική της διατήρηση είναι ένας καθαρός αρχαϊσμός. Στα βουλγαρικά η δομή *na + δοτ.* και στα αλβανικά η κατάληξη *-t-* συγκεντρώνουν τη λειτουργία της γενικής και δοτικής (βουλγ. *na starikat*, αλβ. *plakut* από ελλ. του γέροντα).

- Συντακτική δομή του τύπου *αρνητική πρόταση + και + καταφατική πρόταση*, ελληνο-βυζαντινή δομή που διατηρείται στα δημώδη και νέα ελληνικά (π.χ. *τρεις ημέραι δέν παρήλθον και τὰ βουνά άντελάλησαν*) μεταδόθηκε στα βουλγαρικά, σερβικά, αλβανικά και ρουμανικά.

- Περιφραστικός συντακτικός τύπος: η παραδοσιακή συνθετική μορφή αντικαθιστάται από την κατασκευή *πλέον + επίθετο θετικού βαθμού* (π.χ. *πλέον καλός / καλλίων*), που συναντούμε στο βουλγαρικό *po-dobar* και στα ρουμανικά *mai bun* και στα αλβανικά *më bukur* < λατιν. *magis* + επίθετο θετικού βαθμού, ενώ στα σερβοκροατικά και στα σλοβενικά διατηρείται ο αρχαίος συνθετικός τύπος σε *-sce*.

- Ο σχηματισμός του περιφραστικού μέλλοντος από τη δομή των όψιμων ελληνικών έχοντας ως βάση ρήμα εκφράζοντας θέληση + απαρέμφατο ενεστώτα (τύπος *θέλω λέγειν*), αντικαταστάθηκε τμηματικά στα μεσαιωνικά ελληνικά από μια κατασκευή τελική ή αποτελεσματική, όταν εξαφανίστηκε το απαρέμφατο (*θέλει ίνα ειπω > θέλει νά πω*). Αυτή η κατασκευή του μέλλοντος πέρασε από τα ελληνικά στις υπόλοιπες βαλκανικές γλώσσες,

stique Balkanique. Problèmes et Résultats, Paris 1930 και στο πιο πρόσφατο του E. Banfi, *Linguistica Balcanica*, Bologna 1985.

19. Σε σχέση με αυτά τα χαρακτηριστικά βλ. Banfi, ό.π. σελ. 51 κ.ε. και «Elementi italo-romanzi nel greco medievale e loro importanza per la definizione della storia linguistica dell'Italia (pre)romanza», *Atti XX Congr. della SLI*, Bologna (1986), σελ. 11-19 και γενικά το 4ο κεφ. από το βιβλίο του Sandfeld, ό.π. Βλ. επίσης τη μελέτη του R. Browning, *Medieval and Modern Greek*, Cambridge 1983, ειδικά σελ. 69 κ.ε.

π.χ. βουλγαρικά *šte* + απαρέμφ. (*šte rabotja* = θα δουλέψω), αλβανικά *do* + *të* + υποτακτική (*do të punoj* = θα δουλέψω), ρουμανικά *o* + *să* + υποτακτ. (*o să lucrez* = θα δουλέψω). Στα ρουμανικά εμφανίζεται επίσης άλλος περιφραστικός τύπος του μέλλοντος που κατασκευάζεται πάνω στο σχήμα *θέλω* + απαρέμφ. / *volo* + απαρέμφ., π.χ. *voiu cânta* / *cânta voiu* < *volo cantare*). Ο κυρίως λατινικός χαρακτήρας αυτού του μορφολογικού πόρου βρίσκεται στη διατήρηση των υπολειμμάτων του απαρεμφάτου, το οποίο εξαφανίστηκε σταδιακά από τις διάφορες γλωσσολογικές περιοχές των Βαλκανίων.

Το απαρέμφατο των όψιμων ελληνικών περιορίζεται σε απαρεμφατικές δομές που εισάγονται με το *ίνα* + υποτακτ. με τελική ή αποτελεσματική αξία ή με το *ὅτι*, *πῶς* + οριστική με δηλωτική αξία, π.χ.: *δὲν δύναμαι ἵνα κοιμηθῶ* / *δὲν (ἐ)μπορῶ νὰ κοιμηθῶ*. Πάνω σ' αυτό το μοντέλο δημιουργούνται απαρεμφατικές κατασκευές στα βουλγαρικά που εισάγονται με *da*, *če* / *što* και στα αλβανικά με *të*.

Μετά τον 8ο αι., στα Βαλκάνια μπορεί να παρατηρηθεί μια διχοτομία ανάμεσα στις γλώσσες που είναι κυρίως προσανατολισμένες προς την επίδραση των ελληνικών, όπως τα σερβικά, βουλγαρικά και ρουμανικά, με τις αντίστοιχες διαλέκτους τους υπό σχηματισμό και παρόμοια γλώσσες προσανατολισμένες προς τα λατινικά, όπως τα κροατικά, τα σλοβενικά, τα αλβανικά (γιέγκικα) και δαλματικά.

Ανακεφαλαιώνοντας μπορούμε να μιλήσουμε για δύο είδη «ελληνο-λατινικών συνόρων» στο βαλκανικό χώρο με διαφορετικούς τύπους και αποτελέσματα – αντιλαμβανόμενοι ως «σύνορο» μια καθαρά αφηρημένη διαίρεση. Η «γραμμή Γίρετσεκ» και οι παραλλαγές της αντιπροσωπεύουν ένα είδος «συνόρων» και ίσχυε μέχρι τον 5ο-6ο αι. στα μεσημβρινά Βαλκάνια. Η ανασύνθεσή της περιορίζεται κυρίως σε υλικό επιγραφών και εγγράφων και κατά δεύτερο λόγο, στη γλωσσολογική ιστορία της περιοχής. Τα «άλλα σύνορα» που μπορούμε να τα ονομάσουμε «πρωίμο-μεσαιωνικά», αντανakλούν μια ιδιόμορφη γεωγραφία των ελληνο-λατινικών επιδράσεων· τα σημεία αναφοράς τους είναι τα μοναστήρια και οι έδρες νέων κέντρων εξουσίας όπου σχηματίζονται, κατά τον Πρώιμο Μεσαίωνα, οι πολιτικές και διοικητικές δομές των νέων εθνών των μεσημβρινών Σλάβων (Βουλγάρων, Σέρβων), καθώς της Ρουμανίας και Αλβανίας. Η ανοικοδόμησή τους δεν εξαρτάται τόσο από την επιγραφική (που είναι σπάνια) όσο από τη γλωσσολογική τυπολογία, υπολογισμένη στα φαινόμενα προσαρμογής των ελληνικών και / ή λατινικών μορφοσυντακτικών δομών (και λιγότερο των λεξικολογικών) στις νέες γλώσσες της περιοχής.

Ν. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ

ΕΤΕΡΟΓΛΩΣΣΟΙ ΠΛΗΘΥΣΜΟΙ ΚΑΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΦΡΑΓΚΙΚΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟ ΤΗΣ ΚΥΠΡΟΥ

Την εποχή που η Κύπρος περιήλθε στην εξουσία των Φράγκων, στα τέλη του 12ου αιώνα, ο πληθυσμός του νησιού παρουσίαζε την εικόνα ενός ιδιότυπου αμαλγάματος απο ποικιλώνυμα φυλετικά στοιχεία. Παρόλο που δεν υπάρχουν ασφαλείς ποσοτικές εκτιμήσεις, είναι βέβαιο, ότι κυρίαρχο αριθμητικά ήταν το ελληνικό στοιχείο, που αποτελούσε τη συντριπτική πλειονότητα του κυπριακού πληθυσμού και προσδιόριζε την πολιτισμικότητά του ταυτότητα.¹ Ωστόσο, η γεωγραφική θέση της Κύπρου στις εσχατιές της Ανατολικής Μεσογείου και του χριστιανικού κόσμου κατέστησε το νησί

1. Πρβλ. L. de Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre sous le règne des princes de la maison de Lusignan*, τόμ. I, Παρίσι 1861 (φωτομηχανική ανατύπ. Les Éditions l'Oiseau, Αμμόχωστος, 1970), σελ. 102-103. Ο συγγραφέας αναγνωρίζει τον ελληνικό εθνικό χαρακτήρα του γηγενούς πληθυσμού της Κύπρου αναφερόμενος στο «αρχαίο ελληνικό υπόστρωμα» (l'ancienne couche hellénique) του πληθυσμού του νησιού, με το οποίο αφομοιώθηκαν άλλα φυλετικά στοιχεία (ό.π., σελ. 101).— Πρβλ. επίσης και George Hill, *A History of Cyprus*, τόμ. II, Καίμπριτζ 1972, σελ. 1. Ωστόσο, ο Hill προσδιορίζει τους Έλληνες της Κύπρου ως «ελληνόφωνους ορθόδοξους Κύπριους» (Greek-speaking Cypriotes of the Orthodox Communion) και διευκρινίζει – για λόγους πολιτικής, μάλλον, παρά ιστορικής συνέπειας – ότι χρησιμοποιεί για συντομία τον όρο «Έλληνες» ('Greeks') χωρίς να δεσμεύεται με οποιαδήποτε θεωρία φυλετικής συγγένειας του πληθυσμού αυτού (ό.π., σελ. 6 και σημ. 1).— Φυσικά, δεν ευσταθεί η άποψη του W. Stubbs ότι η φυγή του ελληνικού πληθυσμού της Κύπρου, που είχε αρχίσει κατά την τυραννία του Ισαάκιου Κομνηνού, ολοκληρώθηκε μετά την σφαγή των Ελλήνων της Λευκωσίας απο τους Ναΐτες (Μάιος 1192) με αποτέλεσμα να μείνει ελεύθερο το νησί στους δυτικούς εποικισμούς: βλ. William Stubbs, *The Medieval Kingdoms of Cyprus and Armenia*, Οξφόρδη 1878, σελ. 8 (=Seventeen Lectures on the Study of Medieval and Modern History and kindred Subjects, Οξφόρδη 1887, VIII, σελ. 179-237, ιδιαίτερα στη σελ. 187). Η άποψη αυτή ελέγχεται ήδη απο τον Hill, ό.π., σελ. 1, σημ. 1, ως υπερβολή.— Αντιπρβλ. Θεόδωρου Παπαδόπουλλου, «Τὸ μεσαιωνικὸ βασιλείο τῆς Κύπρου, 1192-1489», *ΙΕΕ*, τόμ. Θ', Αθήνα 1979, σελ. 301-316, ιδιαίτερα στη σελ. 314.— Την ελληνική καταγωγή του γηγενούς κυπριακού πληθυσμού υπογραμμίζει, ήδη απο τον 16ο αιώνα, ο λόγιος φραγκοκύπριος μοναχός Στέφανος Lusignan: *et perciò il popolo di Cipro tutto rimase, et è greco: et questa e l'ultima origine, che li Cipriotti hebbero*. Βλ. Stefano Lusignano di Cipro, *Chorografia et breve Historia universale dell'isola di Cipro principiando al tempo di Noé per in sino al 1572*, Μπολόνια 1573, φ. 29r. Πρβλ. Estienne de Lusignan, *Description de toute l'isle de Cypre et des roys, princes, et seigneurs tant Payens*

πρόσφορο τόπο καταφυγής των Ασιατών, αλλά επίσης βάση και ορμητήριο των Δυτικών Ευρωπαίων για τις υπερπόντιες πολεμικές και εμπορικές επιχειρήσεις-τους. Ήταν, λοιπόν, φυσικό κάτω από αυτές τις συνθήκες η Κύπρος να δεχθεί κατά καιρούς την εγκατάσταση πλήθους εποίκων ποικίλης προέλευσης, που προστέθηκαν στον γηγενή ελληνικό πληθυσμό του νησιού.² Οι φυλετικά και πολιτισμικά ξένες μειονότητες, αλλά και οι παροικίες των ξένων που δημιουργήθηκαν στις κυπριακές πόλεις, όχι μόνο αποτέλεσαν με τον καιρό οργανικό τμήμα του κυπριακού πληθυσμού, αλλά και διαδραμάτισαν σημαντικό ή και κρίσιμο ρόλο στην ιστορική πορεία του τόπου.

que Chretiens, qui ont commandé en icelle, Παρίσι 1580 (φωτομηχανική ανατύπ. Les Éditions l'Oiseau, Αμμόχωστος 1968), φ. 66v-67r.

2. Ο Στέφανος Lusignan (*Chorografia*, φ. 34r. Πρβλ. *Description*, φ. 71v) που απαριθμεί τις διάφορες εθνικές ομάδες και τις θρησκευτικές κοινότητες, που απάρτιζαν τον πληθυσμό της Κύπρου, κατονομάζει τους Λατίνους, τους Έλληνες, τους Αρμένιους, τους Κόπτες, τους Μαρωνίτες, τους Ινδούς (= Αβησσυνούς), τους Νεστοριανούς, τους Γεωργιανούς και τους Ιακωβίτες.— Πρβλ. και Thomaso Porcacchi da Castiglione, *L'Isola più famosa del Mondo*, Βενετία 1576, σελ. 150 (βλ. και τη νεότερη έκδοση, Πάδουα 1620, σελ. 150).— Ο Στέφανος Lusignan (*Description*, φ. 71r) αναφέρει επίσης την ύπαρξη Τσιγγάνων από την Αίγυπτο, που τους αποκαλούσαν και Αγαρηνούς, παρόλο που είχαν ασπαστεί τον Χριστιανισμό.— Ως προς το ελληνικό στοιχείο, ο Lusignan (*Description*, φ. 75r) διακρίνει την ύπαρξη τριών κοινωνικών ομάδων – των «παροίκων (*Pariques*), των «περπιριάρων» (*Perpiriens*) και των «(απ)ελεύθερων» (*Lefteres ou Elefteres*) – και συγκαταλέγει προσέτι μεταξύ των Ελλήνων τους Αρβανίτες (*Albanois*) και τους «Λευκούς Βενετούς» (*Venitiens blancs*). Αξίζει να σημειωθεί, ότι σε άλλο σημείο του ίδιου έργου οι Αρβανίτες ονομάζονται επίσης «Μακεδόνες» και διευκρινίζεται ότι πρόκειται για περιπλανώμενους πολεμιστές, που κατάγονται από την Ήπειρο και που συνεχώς μετακινούνται σε όλη τη χώρα χωρίς μόνιμη εγκατάσταση: *...Albanois ou Macedoniens, tous hommes d'armes tirez d'Epire, lesquels marchoient continuellement par tout le pais sans demeurer en place* (βλ. *Description*, φ. 71r).— Ως προς τον νομαδικό τρόπο διαβίωσης των Αλβανών κατά την περίοδο αυτή, που επισημαίνει ο Lusignan, βλ. και Alain Ducellier, «Les Albanais du XIe au XIIIe siècle: Nomades ou sédentaires?», *BF* 7 (1979), σελ. 23-36.— Είναι ενδιαφέρον να παρατηρηθεί, ότι ο Lusignan ταυτίζει τους Μακεδόνες με τους αλβανόφωνους Ηπειρώτες ως Έλληνες, που κατάγονται από την περιοχή εκείνη που υπήρξε κοιτίδα των αρχαίων Μακεδόνων, όπως βεβαιώνει ο Ηρόδοτος (VIII. 43): *...ἐξ Ἑρινεοῦ τε καὶ Πίνδου καὶ τῆς Δρυοπίδος ὕστατα ὀρμηθέντες*.— Εξάλλου, και ο Thomaso Porcacchi, στο έργο του (ό.π., σελ. 150), βεβαιώνει ότι, με εξαίρεση τους ευγενείς, ο πληθυσμός της Κύπρου απαρτιζόταν από Έλληνες που διακρίνονταν σε πέντε κοινωνικές τάξεις: τους «παροίκους» (*Parici*), τους «ελεύθερους» (*Lefteri*), τους «Αρβανίτες» (*Albanesi*), τους «λευκούς Βενετούς» (*Vinitiani bianchi*) και τους «περπιριάρους» (*Perpiriarii*). Πρβλ. και Leontios Makhairas, *Recital concerning the Sweet Land of Cyprus entitled 'Chronicle'*, edited with a Translation and Notes by R. M. Dawkins, Οξφόρδη 1932 (φωτομηχανική ανατύπ. Les Éditions l'Oiseau, Αμμόχωστος s. a.), τόμ. II, σελ. 111-112.— Σχετικά με τους

Η επικοινωνία της Κύπρου με τους λαούς της Ανατολής υπήρξε συνεχής και αδιάκοπη απο την αρχαιότητα. Απο τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες εμφανίζονται στο νησί παροικίες Ασιατών, που εξελίσσονται σε οργανωμένες κοινότητες. Οι ομόδοξοι με τους Έλληνες Σύροι έποικοι δεν άρνησαν να αφομοιωθούν εκκλησιαστικά, γλωσσικά και νοοτροπικά απο τον ελληνικό πληθυσμό της Κύπρου. Παρ' όλα αυτά, στην περίοδο του φραγκικού βασιλείου οι πολυάνθρωπες συριακές παροικίες της Λευκωσίας και της Αμμοχώστου, ενισχυμένες με την εγκατάσταση νέων εποίκων, είχαν αποκτήσει ειδικά προνόμια, που εξασφάλιζαν στους Σύρους της Κύπρου σχετική αυτονομία.³

Αλλά, εκτός απο τους ορθόδοξους Σύρους, στην Κύπρο εγκαταστάθηκαν, επίσης, έποικοι Σύροι που πρέσβευαν άλλα χριστιανικά δόγματα απαρτίζοντας ιδιαίτερες κοινότητες. Την πολυπληθέστερη μετά την ορθόδοξη εκκλησία χριστιανική ομολογία στην Κύπρο αποτελούσαν οι *Μαρωνίτες*, οπαδοί του Μονοθελητισμού, που κατάγονταν απο τον Λίβανο και τη Συρία. Η παρουσία-τους στο νησί μαρτυρείται απο τον 12ο αιώνα, αν και η

«Λευκούς Βενετούς», δηλαδή εκείνους τους νησιώτες ή τους ελληνόφωνους και άλλους παροίκους της Κύπρου που είχαν αποκτήσει δικαιώματα βενετού πολίτη, βλ. ειδικότερα όσα έχουν γραφεί απο τον David Jacoby, «Citoyens, sujets et protégés de Venise et de Génes en Chypre du XIIIe au XVe siècle», *BF* 5 (1977), σελ. 159-188, ιδιαίτερα στη σελ. 161 (= *Recherches sur la Méditerranée orientale du XIIe au XVe siècle. Peuples, sociétés, économies*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, VI).— Του ίδιου, «Les Vénitiens naturalisés dans l'empire Byzantin: un aspect de l'expansion de Venise en Romanie du XIIIe au milieu du XVe siècle», *TM* 8 (1981) σελ. 217-235, ιδιαίτερα σελ. 229-230.— Βλ. και Χρύσας Α. Μαλτέζου, «Παρατηρήσεις στον θεσμό τής Βενετικής υπηκοότητας. Προστατευόμενοι τής Βενετίας στον λατινοκρατούμενο ελληνικό χώρο (13ος-15ος αί.)», *Σύμμεικτα* 4 (1981), σελ. 1-16, ιδιαίτερα σελ. 10-12.— Για την κοινωνική διαστρωμάτωση του ελληνικού πληθυσμού της Κύπρου βλ. γενικά De mas Latrie, ό.π., σελ. 48-50.— Ίωάννου Χάκκεττ, *Ίστορία τής Όρθοδόξου Έκκλησίας τής Κύπρου*, μετάφραση και συμπλήρωση Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου, τόμ. Α', Αθήνα 1923, σελ. 101-103.— Hill, ό.π., σελ. 8-11.

3. Εγκαταστημένοι κυρίως στις πόλεις, οι Σύροι μίσθωναν τις υπηρεσίες-τους προς τους Φράγκους ως υπηρετικό προσωπικό ή ως δημόσιοι γραφείς ή ασκούσαν επαγγέλματα σχετικά με την παραγωγή και τη μεταποίηση αγαθών (υφαντουργοί, βαφείς, ζαχαροπαραγωγοί), καθώς επίσης με το εμπόριο και τη ναυτιλία. Στην περιοχή της Μόρφου, το όνομα του οικισμού *Συριοαχώρι* μαρτυρεί την εκεί εγκατάσταση αγροτών Σύρων (*Συριάων*). Βλ. γενικά De Mas Latrie, ό.π., σελ. 103-104.— Ίωάννου Χάκκεττ, *Ίστορία τής Όρθοδόξου Έκκλησίας τής Κύπρου*, μετάφραση και συμπλήρωση Χαριλάου Ι. Παπαϊωάννου, τόμ. Γ', Πειραιάς 1932, σελ. 66.— Hill, ό.π., σελ. 1-2.— Jean Richard, «Le peuplement latin et syrien en Chypre au XIIIe siècle», *BF* 7 (1979), σελ. 157-173, ιδιαίτερα σελ. 166 κ.ε.— Βλ. επίσης όσα αναφέρει ο Jacoby, «Citoyens», σελ. 166 κ.ε., καθώς και η Χρύσα Α. Μαλτέζου, «Η περιπέτεια ενός ελληνόφωνου Βενετού τής Κύπρου (1571)», *Πρακτικά*

αρχική εγκατάστασή-τους εκεί είναι πιθανότατα παλαιότερη. Κοινότητες Μαρωνιτών υπήρχαν σε τριάντα (ή τριάντα τρεις) ορεινούς οικισμούς της βόρειας Κύπρου.⁴ Σημαντικές ως προς τον αριθμό των μελών-τους ήταν, επίσης, οι κοινότητες των Σύρων μονοφυσιτών Ιακωβιτών.⁵

Ενωρίτατα είχε εγκατασταθεί στην Κύπρο μεγάλος αριθμός *Αρμενίων* (οι πρώτες εποικίσεις Αρμενίων στην Κύπρο ανάγονται στα τέλη του βου μ.Χ. αιώνα), ενώ αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων απο την Κιλικιακή Αρμενία ενίσχυσαν αριθμητικά το αρμενικό στοιχείο της Κύπρου στους επόμενους αιώνες.⁶ Ανθηρές παροικίες Αρμενίων συγκροτήθηκαν στη

του *Δευτέρου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου*, τόμ. Β', Λευκωσία 1986, σελ. 215-239, ιδιαίτερα σελ. 220-221.

4. Lusignano, *Chorografia*, φ. 34v.- Του ίδιου, *Description*, φ. 73r.- Βλ. επίσης De Mas Latrie, ό.π., σελ. 106-111.- Χάκκεττ - Παπαϊωάννου, ό.π., σελ. 70-73.- Hill, ό.π., σελ. 3-4.- Η ταύτιση των Μαρωνιτών με τους *Μαρδαίτες* των βυζαντινών πηγών, που υποστηρίζεται απο τον De Mas Latrie (ό.π., σελ. 107), θεωρείται επισφαλής απο τον Hill (ό.π., σελ. 3). Δεν είναι βέβαιο, εάν οι Μαρωνίτες αποτελούσαν ιδιαίτερη εθνική ομάδα ή απλά και μόνο θρησκευτική αίρεση που απαρτιζόταν απο Έλληνες και Σύρους. Οι Μαρωνίτες χρησιμοποιούσαν την ελληνική, καθώς και τη συριακή γλώσσα, στην οποία και τελούσαν τις ιερουργίες-τους. Για τους Μαρωνίτες βλ. γενικά το έργο του Michaelis Le Quien, *Oriens Christianus*, τόμ. III, Παρίσι 1740 (φωτομηχανική ανατύπ. Γκρως 1958), στήλ. 1 κ. ε. και ειδικότερα για τους Μαρωνίτες της Κύπρου στήλ. 83-88.- Βλ. ακόμη 'Αθαν. Κ. 'Αρβανίτη, «Μαρωνίται», *ΘΗΕ*, τόμ. 8, Αθήνα 1966, στήλ. 806-811.- Μ. Jugie, «*Monothéisme*», *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τόμ. 10/1, Παρίσι 1928, στήλ. 2307-2323.- 'Ιω. Ν. Καρμύση, «Μονοθελητισμός», *ΘΗΕ*, τόμ. 9, Αθήνα 1966, στήλ. 67-68.

5. De Mas Latrie, ό.π., σελ. 112-113.- Χάκκεττ - Παπαϊωάννου, ό.π., σελ. 69.- Hill, ό.π., σελ. 4.- Ο Del Mas Latrie συμπεριλαμβάνει στον όρο «Ιακωβίτες» όλους τους μονοφυσίτες χριστιανούς. Ωστόσο, αυτή η επωνυμία προσδιάζει αποκλειστικά στους Σύρους μονοφυσίτες, που αποτελούσαν την «αρχαία Ιακωβιτική Εκκλησία». Βλ. γενικότερα Michaelis Le Quien, *Oriens Christianus*, τόμ. II, Παρίσι 1740 (φωτομηχανική ανατύπ. Γκρως 1958), στήλ. 1343 κ.ε. και ειδικότερα για τους Ιακωβίτες της Κύπρου στήλ. 1421-1422.- Βλ. επίσης Μ. Jugie, «*Monophysisme*», *Dictionnaire de Théologie Catholique*, τόμ. 10/1, στήλ. 2216-2251.- 'Ιω. Ν. Καρμύση, «Μονοφυσιτισμός», *ΘΗΕ*, τόμ. 9, στήλ. 68-70.- Απο τις αρχές του 13ου αιώνα υπάρχουν μαρτυρίες για την παρουσία Ιακωβιτών στην Κύπρο. Βλ. Le Quien, ό.π., στήλ. 1421.

6. Σχετικά με τους εποικισμούς Αρμενίων και την παρουσία του αρμενικού στοιχείου στην Κύπρο βλ. De Mas Latrie, ό.π., σελ. 105-106.- Χάκκεττ - Παπαϊωάννου, ό.π., σελ. 66-68.- George Hill, *A History of Cyprus*, τόμ. I, Καίμπριτζ 1949, σελ. 281 και τόμ. II, ό.π., σελ. 2-3.- Θεόδωρου Παπαδόπουλλου, «*Ιστορικά περί Κύπρου είδήσεις εκ του χρονικού του Έρνονλ και Βερνάρδου του Θησαυροφύλακος*», *Κυπριακαί Σπουδαι* 28 (1964), σελ. 37-114 και ιδιαίτερα στις σελ. 67-73.- Βλ. επίσης του ίδιου, *Chypre: Frontière ethnique et socio-culturelle du monde byzantin [=XVe Congrès International d'Études Byzantines, Rapports et Co-rapports, V. Chypre dans le monde byzantin, 5. Chypre carrefour du monde byzantin]*, Αθήνα 1976, σελ. 21, σημ. 52 και 53.

Λευκωσία (στη συνοικία που χαρακτηριστικά προσέλαβε την ονομασία *Αρμενία*), στην Αμμόχωστο, στη Λεμεσό και στην Πάφο, ενώ κοινότητες Αρμενίων αγροτών δημιουργήθηκαν στην ύπαιθρο.⁷ Σε αντίθεση με τους ορθόδοξους Σύρους, οι Αρμένιοι της Κύπρου διατήρησαν την εθνική-τους ιδιαιτερότητα και – ως μονοφυσίτες – την εκκλησιαστική-τους αυτοτέλεια. Στενές σχέσεις συνεργασίας ανέπτυξε το αρμενικό στοιχείο με τους Φράγκους κυριάρχους του νησιού. Άλλωστε, οι Λουζινιάν καλλιέργησαν φιλικές σχέσεις και σύναψαν δεσμούς συμμαχίας και επιγαμίας με την αρμενική δυναστεία των Ρουπενιδών, που βασίλευε στην Κιλικιακή Αρμενία, την οποία διαδέχθηκαν στον αρμενικό θρόνο.⁸

Ασιατική προέλευση είχαν, επίσης, ορισμένες μικρότερες εθνικές ομάδες χριστιανικών πληθυσμών που εγκαταστάθηκαν στην Κύπρο, όπως οι ορθόδοξοι *Γεωργιανοί ή Ίβηρες*⁹ και οι *Νεστοριανοί - Χαλδαίοι*, που προέρχονταν από την Περσία και τη Μεσοποταμία, αλλά και από την ευρύτερη

7. Την ονομασία *Αρμενία* παραδίδει ο Γεώργιος Βουστράνιος, *Χρονικόν Κύπρου*, εκδ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Β', Βενετία - Παρίσι 1873 (φωτομηχανική ανατύπ. Αθήνα 1972), σελ. 417, 419, 440. – Κατά τη μαρτυρία του Στέφανου Lusignan (*Description*, φ. 72v-73r), Αρμένιοι κατοικούσαν ακόμη τον 16ο αιώνα στα χωριά Σπαθαρικό (περιοχή Αμμοχώστου), Πλατάκι (περιοχή Κυθραίας) και Κορνόκηπος (στην περιοχή της Λευκωσίας). Εξάλλου, στα βόρεια της Λεμεσού υπάρχει οικισμός με την εύγλωττη ονομασία *Αρμενοχώρι*. Βλ. και De Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, τόμ. II, Παρίσι 1852, σελ. 110, τόμ. III, Παρίσι 1855, σελ. 502, τόμ. IV (= *Nouvelles preuves de l'Histoire de Chypre sous le règne des Princes de la Maison de Lusignan*), Παρίσι 1873, σελ. 569. – Πρβλ. Παπαδόπουλλου, «Ιστορικά περί Κύπρου ειδήσεις», σελ. 71 και 73.

8. Ας σημειωθεί, ότι ο Guy de Lusignan, γιος του αυθέντη της Τύρου και σφετεριστή του κυπριακού θρόνου Amaury de Lusignan και της Ισαβέλλας, κόρης του βασιλιά της Αρμενίας Λέοντα του Γ', αναγορεύτηκε βασιλιάς της Αρμενίας ως Κωνσταντίνος ο Β' (1342-1344). Βλ. Hill, *A History*, τόμ. II, σελ. 267, όπως και ο αδελφός-του Ιωάννης (Djivan) που βασίλευσε ως Κωνσταντίνος ο Γ' (1342). Αλλά και οι βασιλείς της Αρμενίας Λέων ο Δ' (1301-1307) και Λέων ο Ε' (1320-1342) υπήρξαν ο πρώτος γιος του Αρμένιου βασιλιά Thoros του Γ' και της Ελοΐζας de Lusignan και ο δεύτερος γιος του Oshin και της Ισαβέλλας de Lusignan, που και οι δύο ήταν κόρες του βασιλιά της Κύπρου Ούγου του Γ'. Προσέτι, ο Λέων de Lusignan ανέβηκε στον αρμενικό θρόνο (1374-1375) ως Λέων ο ΣΤ' (βλ. Hill, *ό.π.*, σελ. 358 και 380 (σημ. 3) - 381. Τέλος, το έτος 1393 ο βασιλιάς της Κύπρου Ιάκωβος ο Α' αναδέχθηκε το αρμενικό στέμμα και ανακηρύχθηκε «Δέκατος έβδομος βασιλιάς της Ιερουσαλήμ και βασιλιάς της Κύπρου και της Αρμενίας» (*Nos Jacobus, Dei gracia rex Jerosolymitanus decimus septimus et rex Cipri et Armenie*). Βλ. De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. II, σελ. 428. – Βλ. επίσης Hill, *ό.π.*, σελ. 441-442.

9. De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. I, σελ. 112. – Χάικκετ - Παπαϊωάννου, *ό.π.*, σελ. 66. – Όπως βεβαιώνει ο Στέφανος Lusignan (*Chorograffia*, φ. 34r), οι Γεωργιανοί της Κύπρου υπάγονταν από εκκλησιαστική άποψη στη δικαιοδοσία των ορθοδόξων επισκόπων του νησιού.

περιοχή της Μέσης Ανατολής.¹⁰ Εξάλλου, στην Κύπρο είχαν δημιουργηθεί παροικίες και απο Αφρικανούς μονοφυσίτες χριστιανούς, όπως οι Αιγύπτιοι - Κόπτες και οι Αθησύνιοι.¹¹ Απο τον 15ο αιώνα μαρτυρείται η παρουσία στην Κύπρο εκχριστιανισμένων Ταιγγάνων ημινομάδων. Ωστόσο, η εμφάνισή-τους στο νησί δεν αποκλείεται να είναι παλαιότερη.¹²

Απο τους μη χριστιανικούς λαούς, οι Εβραίοι είχαν ήδη κατα την αρχαιότητα δημιουργήσει ακμαιότερες παροικίες στην Κύπρο, απ' όπου εκδιώχθηκαν μετά την οδυνηρή για τον τόπο εβραϊκή εξέγερση του έτους 155 μ.Χ.¹³ Αλλά, όπως συνάγεται απο τα στοιχεία που υπάρχουν, στους μετέπειτα αιώνες το εβραϊκό στοιχείο επανεμφανίζεται στο νησί, όπου σχηματίζονται και πάλι αξιόλογες εβραϊκές κοινότητες.¹⁴ Τον 12ο αιώνα, στα μεγάλα εμπορικά κέντρα της Κύπρου, ιδιαίτερα στην Αμμόχωστο και στη Λεμεσό υπάρχουν πολυπληθείς και δραστήριες παροικίες Εβραίων.¹⁵ Σύμφωνα, μάλιστα, με τη μαρτυρία του σύγχρονου Εβραίου περιηγητή Βενιαμίν απο την Τουδέλα, την εποχή αυτή υπήρχαν στην Κύπρο όχι μόνο ορθόδοξοι Ραββινικοί Εβραίοι και σχισματικοί Καραΐτες, αλλά και αιρετικοί αποσυνάγωγοι Εβραίοι, που αποκαλούνται απο τον περιηγητή «Επικούρειοι» (*Epicōrōsin / Epikursin*).¹⁶

10. De Mas Latrie, ό.π., σελ. 112.- Χάκκεττ - Παπαϊωάννου, ό.π., σελ. 73.- Hill, ό.π., σελ. 4.- Για τους Χαλδαίους βλ. όσα αναφέρει ο Le Quien, ό.π., στήλ. 1077 κ.ε.- Βλ. και Γεώργιου Φλορόφσκυ, «Νεστοριανοί», ΘΗΕ, τόμ. 9, στήλ. 418-426.

11. De Mas Latrie, ό.π., σελ. 112-113.- Χάκκεττ - Παπαϊωάννου, ό.π., σελ. 69-70.- Ο Στέφανος Lusignan (*Chorograffia*, φ. 34r και *Description* φ. 31r, 71v και 74v) ονομάζει τους Αθησύνιους «Ινδούς» και τους ταυτίζει με τους Νούβιους (*Description*, φ. 31r). Κόπτες ονομάζονται κατα κυριολεξία οι Αιγύπτιοι μονοφυσίτες Χριστιανοί (*Qipt<Αιγύπτιος*), ενώ διευρυμένη η έννοια περιλαμβάνει και τους ομόδοξους με αυτούς Αθησύνιους.

12. De Mas Latrie, ό.π., σελ. 113-114.- Lusignan, *Description*, φ. 71r.

13. Hill, *A History*, τόμ. I, σελ. 241-243.

14. De Mas Latrie, ό.π., σελ. 114-115.- Hill, ό.π., σελ. 243 (και σημ. 1).

15. Για τους Εβραίους της Κύπρου κατα τη μεσαιωνική περίοδο βλ. Joshua Starr, *Romania: The Jewries of the Levant after the fourth Crusade*, Παρίσι [1949], σελ. 101-108.- Jacoby, «Citoyens», σελ. 170-173.

16. *The Itinerary of Benjamin of Tudela. Critical Text, Translation and Commentary* by Marcus Nathan Adler, Λονδίνο 1907 (φωτομηχανική ανατύπ. Νέα Υόρκη, s.a.), σελ. 14-15 (= *The Itinerary of Rabbi Benjamin of Tudela*, έκδ. A. Asher, τόμ. I, Λονδίνο 1840, σελ. 25).- Πρβλ. Zvi Ankori, *Karaites in Byzantium. The formative Years 970-1100*, Νέα Υόρκη - Ιερουσαλήμ 1959, σελ. 119-120 και 386-387.- Hill, *A History*, τόμ. II, σελ. 4-5.- Με τον όρο *Epicōrōsin*, που οι ορθόδοξοι Εβραίοι τον χρησιμοποιούσαν ως ταυτόσημο της έννοιας «άθεοι» και που κατα την άποψη σχολιαστή (*The Itinerary*, έκδ. Asher, τόμ. II, Βερολίνο 1841, σελ. 56) έχει θεθεί ως λογοπαίγνιο αντί του *Kafrōsin* (= Κύπριοι), υπονοούνται στο οδοιπορικό του Βενιαμίν οι αιρετικοί εβραίοι *Mishawites*. Βλ. Ankori, ό.π., σελ. 386-387

Κατα παράδοξο τρόπο, παρά την επικοινωνία της Κύπρου με τον αραβικό κόσμο, αλλά και τις συχνές επιδρομές Αράβων στο νησί, δεν υπάρχουν ασφαλείς μαρτυρίες για μόνιμη αραβική εγκατάσταση στην Κύπρο.¹⁷ Το πιθανότερο είναι, ότι όσοι Άραβες είχαν τυχόν εγκατασταθεί παλιότερα – κατά τον 8ο ή τον 9ο αιώνα – στην Κύπρο ή εκχριστιανίστηκαν και αφομοιώθηκαν από το ελληνικό στοιχείο ή αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν το νησί. Έμποροι και δούλοι αποτελούσαν τον οπωσδήποτε όχι μεγάλο αριθμό Αράβων που παρεπιδημούσαν στην Κύπρο. Στην περίοδο του φραγκικού βασιλείου, ο εκχριστιανισμός των μουσουλμάνων Αράβων αιχμαλώτων ήταν το μέσο για την εξασφάλιση του δικαιώματος παραμονής και εγκατάστασης στο νησί.¹⁸

Ας προστεθεί, τέλος, ότι κατά την ίδια περίοδο δεν ήταν σπάνια και η παρουσία *Τούρκων* εμπόρων που συναλλάσσονταν – όπως και άλλοι ανατολίτες έμποροι – στην Αμμόχωστο.¹⁹ Ωστόσο, οι σχετικές μαρτυρίες δεν επιτρέπουν να συναχθεί το συμπέρασμα, ότι υπήρχε μόνιμη τουρκική εγκατάσταση και οργανωμένη τουρκική παροικία στο νησί.

και σημ. 86.– Πρβλ. και Hill, *ό.π.*, σελ. 5, σημ. 1.

17. Βλ. Παπαδόπουλλου, *Chypre*, σελ. 7-15.– Πιθανή ένδειξη αραβικής παρουσίας στο νησί αποτελεί το κυπριακό τοπωνύμιο *Καντάρα*, στο ανατολικό άκρο της οροσειράς του Πενταδάκτυλου. Ωστόσο, μολοντί από γλωσσική άποψη η προέλευση του τοπωνύμιου είναι αραβική, δεν θεωρείται βέβαιο ότι η ύπαρξή-του οφείλεται σε Άραβες. Βλ. Παπαδόπουλλου, *ό.π.*, σελ. 9, σημ. 9.– Κατά τον Hill, *A History*, τόμ. I, σελ. 272, σημ. 1 (πρβλ. και τόμ. II, σελ. 1, σημ. 2), αραβική προέλευση έχουν τα κυπριακά τοπωνύμια *Καντάρα* και *Κώμη Κεμπίρ*. Αλλά ο προσδιορισμός «Κεμπίρ» (ή *Κκεπίρ* κατά την κυπριακή απόδοση) αποτελεί μεταγενέστερη τουρκική προσθήκη (*kebir* = μεγάλη) στην κοινή ελληνική ονομασία «Κώμη» (*Κώμη Κεμπίρ* = Μεγάλη Κώμη), προς διάκριση της Κώμης του Καρπασίου από την Κώμη (ή Κώμα) του Γιαλού. Βλ. Σίμου Μενάρδου, «Τοπωνυμικόν τῆς Κύπρου», *Ἄθηνά* 18 (1906), σελ. 313-421, ιδιαίτερα στη σελ. 347, (όπου παραπέμπει και ο Hill). Βλ. επίσης του ίδιου, *Τοπωνυμικαὶ καὶ Λαογραφικαὶ Μελέται* (όπου αναδημοσιεύεται με διορθώσεις και συμπληρώσεις η μελέτη αυτή, σελ. 1-103), Λευκωσία 1970, σελ. 26 και 82.– Το ανάλογο απαντά και στην περίπτωση των οικισμῶν *Αγιά Κκεπίρ* και *Αγιά Κουτσιούκ* στην περιοχή Κυθραίας. Βλ. Μενάρδου, «Τοπωνυμικόν τῆς Κύπρου», σελ. 334 και *Τοπωνυμικαὶ καὶ Λαογραφικαὶ Μελέται*, σελ. 16 και 26.

18. *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi* ἐκδ. René de Mas Latrie, *Première Partie, Chronique d'Amadi*, Παρίσι 1891, σελ. 499.– Πρβλ. Hill, *A History*, τόμ. II, σελ. 469 και σημ. 6.

19. *Est alia civitas nomine Famagusta portum habens optimum et ibi confluent omnia mercimonia Grecorum, Armenorum, Turcorum, Syrorum, Egiptorum* (Ludolphus de Sudheim, *De itinere Terre Sancte*, ἐκδ. G. A. Neumann, *Archives de l'Orient Latin* 2 (1884), σελ. 305-377, ιδιαίτερα σελ. 336).

Σποραδικές περιπτώσεις παρουσίας δυτικών Ευρωπαίων, εμπόρων και προσκυνητών, στην Κύπρο πρέπει να αναζητηθούν στον 11ο και τον 12ο αιώνα. Οπωσδήποτε, με την κατάκτηση της Κύπρου από τους σταυροφόρους του Ριχάρδου του Λεοντόθυμου (Μάιος 1191) το δυτικό στοιχείο εισδύει δυναμικά στο νησί, ενώ η πρόσκαιρη εγκατάσταση των Ναϊτών Ιπποτών (1192) προσέδωσε στη διείσδυση αυτή οικουμενικότερο χαρακτήρα. Ωστόσο, μόνο μετά τη φραγκική κατάκτηση η Κύπρος αποτέλεσε ελεύθερο πεδίο για συστηματικούς εποικισμούς Δυτικών. Ήδη ο πρώτος Φράγκος ηγεμόνας της Κύπρου Guy de Lusignan, στην προσπάθειά του να ανατρέψει το δημογραφικό καθεστώς του νησιού με την ενίσχυση του λατινικού στοιχείου, προσκάλεσε εποίκους από τη δυτική Ευρώπη και από τις χώρες της εγγύς Ανατολής να εγκατασταθούν στην Κύπρο παρέχοντας σ' αυτούς φέουδα, γαίες και προνόμια.²⁰ Η συρροή Δυτικών στην Κύπρο συνεχίστηκε αδιάλειπτα σε όλη τη διάρκεια της φραγκικής κυριαρχίας. Ιδιαίτερη ένταση παρουσίασε αυτό το φαινόμενο μετά την ολοσχερή κατάργηση των Λατινικών ηγεμονιών της Παλαιστίνης και της Συρίας (Μάιος - Αύγουστος 1291), οπότε αλλεπάλληλα κύματα προσφύγων από τα ασιατικά παράλια κατέκλυσαν το νησί.²¹ Όλη η Λατινική Ανατολή, το όραμα και το καύχημα της δυτικής χριστιανωσύνης, συμπυκνώθηκε στην Κύπρο. Ηγεμόνες τιτουλάριοι, ευγενείς, ιπποτικά τάγματα,²² μοναστικές αδελφότητες,²³ κληρικοί και πολύς λαός ζήτησαν καταφύγιο στην Κύπρο με την ελπίδα ότι θα ήταν δυνατό να ανασυγκροτήσουν εκεί τη χαμένη Λατινική

20. De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. Ι, σελ. 42-44.— Hill, ό.π., σελ. 39-40.— *Και... ήλθαν πολλοί με τές γυναίκες τους και μι τὰ παιδία τους και εκατοικήσαν εις τήν Κύπρον*. Βλ. Λεόντιου Μαχαιρά, *Χρονικόν Κύπρου* (= Leontios Makhairas, *Recital concerning the sweet Land o Cyprus entitled 'Chronicle'*, edited with a Translation and Notes by R. M. Dawkins, Οξφόρδη 1932), τόμ. Ι, σελ. 24, § 26. Μαζί με τους Λατίνους μεταναστεύουν στην Κύπρο και άλλοι χριστιανικοί πληθυσμοί από τη Συρία και την Παλαιστίνη: *Και ήσαν πολλοί Συριάνοι και πολλοί Λατίνοι και εκατοικήσαν εις τήν Κύπρον* (Λεόντιου Μαχαιρά, ό.π., σελ. 24, § 27).

21. Βλ. Hill, ό.π., σελ. 188-189.

22. Βλ. σχετικά De Mas Latrie, ό.π., σελ. 189-191.— Χάουκεττ - Παπαϊωάννου, ό.π., σελ. 169 κ.ε.— Hill, ό.π., σελ. 30-31.— Όπως επιβεβαιώνει και ο Γερμανός κληρικός Λουδόλφος από το Sudheim: *Est etiam in Cypro [civitas] Nymociensis in qua sunt omnes ordines militum: S. Johannis, Teutonicorum, S. Tome Cantuariensis, isti sunt Anglici...* Βλ. Ludolphus de Sudheim, ό.π., σελ. 336.— Πρβλ. «Extraits de voyage en Terre-Sainte de Ludolphe, curé de l'église de Suchen en Westphalie relatifs a l'histoire de Chypre», De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. ΙΙ, σελ. 210-217, ιδιαίτερα σελ. 213.

23. Βλ. Lusignano, *Chorograffia*, φ. 32ν.— De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. Ι, σελ. 188-189.— Χάουκεττ - Παπαϊωάννου, ό.π., σελ. 137 κ.ε.— Hill, ό.π., σελ. 25 κ.ε.

Ανατολή.²⁴ Άλλωστε, το ίδιο το λατινικό πατριαρχείο της Ιερουσαλήμ εγκαταστάθηκε στη Λευκωσία,²⁵ ενώ οι βασιλείς της Κύπρου έφεραν τιμητικά πρώτο το στέμμα του φραγκικού βασιλείου της Ιερουσαλήμ.²⁶

Όπως ήταν επόμενο, οι εποικισμοί αυτοί ανέτρεψαν τη δημογραφική ισορροπία του νησιού με την υπέρμετρη αριθμητική αύξηση του λατινικού στοιχείου. Η τάση αυτή ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο με την εγκατάσταση δυτικών εμπορικών οίκων, τραπεζιτών και άλλων επαγγελματιών και τη συγκρότηση πολυάνθρωπων δυτικών παροικιών στα μεγάλα κυπριακά λιμάνια και στα άλλα εμπορικά κέντρα του νησιού, καθ' όσο μετά την απώλεια των ασιατικών αγορών το κέντρο του δυτικού διαμετακομιστικού εμπορίου στην Ανατολή είχε μεταφερθεί στην Κύπρο. Βενετοί, Αγκωνίτες, Φλωρεντινοί, Σιεννέζοι, Πισάτες, Γενουάτες, Γάλλοι από τη Μασσαλία, το Montpellier και τη λωιτή Προβηγκία, Καταλανοί και Γερμανοί δημιούργησαν εμπορικούς σταθμούς και παροικίες στην Κύπρο, όπου ανέπτυξαν μεγάλη εμπορική και άλλη δραστηριότητα.²⁷ Οι σχέσεις των ξένων αυτών παροικιών με το βασίλειο της Κύπρου ρυθμιζόνταν με ειδικές συμβάσεις

24. *Sic quod Terra Sancta perdita nobiles barones christani se transtulerunt in Cyprum, in quod (sic) nunc regnum Jerusalem dicitur esse translatum* (Ludolphus de Sudheim, ό.π., σελ. 335).— Πρβλ. De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. II, σελ. 211.

25. Hill, ό.π., σελ. 193-194.— Για τις συγκρούσεις και τις αντιδικίες ανάμεσα στον Λατίνο πατριάρχη της Ιερουσαλήμ και τον ομόδοξό-του αρχιεπίσκοπο Λευκωσίας σε θέματα δικαιοδοσιών και υπεξαίρεσης προνομίων βλ. Χάικεττ - Παπαϊωάννου, ό.π., σελ. 13-15.

26. Ο πρώτος Φράγκος ηγεμόνας της Κύπρου Guy de Lusignan έφερε τον τίτλο του βασιλιά της Ιερουσαλήμ, παρά την απώλεια του θρόνου. Ο αδελφός και διάδοχός-του Αιμέριχος (Aimery) είχε στεφθεί πρώτα στη Λευκωσία βασιλιάς της Κύπρου (1197) και έπειτα (πιθανότατα στην Τύρο) βασιλιάς της Ιερουσαλήμ (1198). Βλ. Hill, ό.π., σελ. 48-49 και 58-59. Στην τίτλωση εγγράφου του έτους 1198 προσαγορεύεται *Aymericus per Dei gratiam Jerusalem Latinorum rex et rex Cipri* (De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. II, σελ. 24).— Πρβλ. και Ν. Γ. Μοσχονάς, «Aimericus rex Cipri», *Σύμμεικτα* 8 (1989), σελ. 371-381, ιδιαίτερα σελ. 374-376.— Το παράδειγμα του Αιμέριχου το ακολούθησε ο Ούγος ο Β' και οι διάδοχοί-του Φράγκοι βασιλείς της Κύπρου, που στέφονταν ως βασιλείς της Ιερουσαλήμ στην Αμμόχωστο: *καί διατι έκρατοῦσαν οί Σαρακηνοί την Ίερουσαλήμ, ...οί ρηγάδες έδῶκαν τό άξίωμαν τής Άμοχούστου και τās βούλλας και την χαραγήν, και δνταν έμελλε νά στεφθοῦν οί ρηγάδες τών Ίεροσολύμων έπηγαίνναν εις την Άμόχουστον* (Λεόντιου Μαχαϊρά, ό.π., σελ. 80, § 90).— Πρβλ. και Stefano Lusignano, *Raccolta di cinque discorsi, intitolati Corona...*, Πάδονα 1577, *Corona Terza*, φ. 157r-v, 158r κ.ε.

27. Όπως εύγλωττα σχολιάζει τα πράγματα ο Λεόντιος Μαχαϊράς (ό.π., σελ. 80, § 91): *...τά καραβία τούς χριστιανούς δέν έτορμούσαν άποῦ έρχουνταν άπό την δύση νά πραματευτοῦν άλλου παρά εις την Κύπρον, διατι ήτζου ήσαν άρισμένοι και διαφεντεμένοι άπό τόν άγιάτατον πάπαν, νά έχουν τό κέρδος οί πτωχοί οί Κυπριώτες,*

που εξασφάλιζαν στις παραιοκίεζ σημαντικά προνόμια.²⁸ Ωστόσο, όπως ήταν επόμενο, το κόστος του οικονομικού ανταγωνισμού των ξένων υπήρξε για το βασίλειο της Κύπρου οδυνηρό.²⁹ Για να συμπληρωθεί το φάσμα των εθνοτήτων που απαντώνται στην Κύπρο κατά την περίοδο του φραγκικού βασιλείου, ας προστεθεί, ότι Ιταλοί, Γερμανοί και άλλοι δυτικοί Ευρωπαίοι, καθώς επίσης Βούλγαροι και Τάταροι μισθοφόροι χρησιμοποιήθηκαν κατά καιρούς στις πολεμικές περιπέτειες του νησιού.³⁰

Το ιδιότυπο κλίμα που είχε δημιουργηθεί στην Κύπρο με την εγκατάσταση και τη δραστηριότητα των Δυτικών το περιγράφει με σαφήνεια και γραφικότητα ο Γερμανός κληρικός και ταξιδιώτης Λουδόλφος απο το Sudheim, που είχε επισκεφθεί την Κύπρο στα μέσα του 14ου αιώνα. Η

διατι είνε ἀπικεμένοι ἄπάνω εἰς μίαν πέτραν εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ ἀπὸ τὴν μίαν μερίαν εἶνε οἱ ἐχθροὶ τοῦ θεοῦ οἱ Σαρακηνοὶ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλην οἱ Τοῦρκοι.—Πρβλ. καὶ Hill, ὅ.π., σελ. 195-197.—Καὶ ὅπως πολὺ παραστατικὰ σημειώνει ο Κύπριος λόγιος Αθανάσιος Λεπεντρήνος γράφοντας πρὸς τὸν Νικηφόρο Γρηγορά, ἀπο τὴν Κύπρο εἶχε ἀπομακρυνθεὶ τῶρα πια ἡ Αφροδίτη, στὴν ὁποία ἦταν ἀφοσιωμένοι ἄλλοτε οἱ Κύπριοι Ἐρμῆς δὲ περιπολεῖ καὶ Ἀθηνᾶ καὶ εἶ τι νὸ λόγου καὶ ἀγγινοίας τῶν ἄλλων μέλει θεῷ. Ὅθεν καὶ τοὺς ἀπανταχοῦ γῆς καὶ θαλάσσης ἴδοις ἂν συρρέοντας πρὸς αὐτήν, οἷα δὴ πρὸς μαγνήτην σιδήρια (*Correspondance de Nicéphore Grégoras, Texte édité et traduit par R. Guiland, Παρίσι 1927, σελ. [286]-287, στίχ. 13-14*).—Για τὴν παρουσία καὶ τὴν δραστηριότητα τῶν δυτικῶν στὴν Κύπρο βλ. Jean Richard, «Le peuplement», σελ. 157 κ.ε.—Εὐτυχίας Παπαδοπούλου, «Οἱ πρῶτες ἐγκαταστάσεις Βενετῶν στὴν Κύπρο», *Σύμμεικτα 5* (1983), σελ. 303-332.—Geo Pitarino, «Fonti documentarie genovesi per la storia medievale di Cipro», *Πρακτικὰ τοῦ Δευτέρου Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β', Λευκωσία 1986, σελ. 85-108.—Catherine Otten-Froux, «Les Pisans en Chypre au Moyen Age», στὸν ἴδιο τόμο, σελ. 127-143.—Αἰκατερίνης Χ. Ἀριστείδου, Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς Κυπριακῆς Ἱστορίας ἀπὸ τὸ Ἀρχεῖο τῆς Βενετίας, τόμος Α' (1474-1508), Λευκωσία 1990.

28. Βλ. De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. I, σελ. 198-199, 315 καὶ 504 κ.ε., τόμ. II, σελ. 24 κ.ε., 39, 51-56, 229-232 καὶ 268 κ.ε.—Hill, ὅ.π., σελ. 205 κ.ε., 224-225, 287 κ.ε. καὶ 310-317. Βλ. ἐπίσης Pitarino, ὅ.π., σελ. 87-90.—Otten-Froux, ὅ.π., σελ. 128-130.—Ἀριστείδου, ὅ.π., σελ. 6 κ.ε.

29. Βλ. ἐιδικότερα Peter W. Edbury, «Cyprus and Genoa: The Origins of the War of 1373-1374», *Πρακτικὰ τοῦ Δευτέρου Διεθνoῦς Κυπριολογικοῦ Συνεδρίου*, τόμ. Β', Λευκωσία 1986, σελ. 109-126.—Jean Richard, «Chypre du protectorat à la domination vénitienne», *Venezia e il Levante fino al sec. XV*, Φλωρεντία 1973, σελ. 657-677 (= *Les relations entre l'Orient et l'Occident au Moyen Age*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977, XII).

30. Λομβαρδοί, Γερμανοί, Φλαμανδοί καὶ ἄλλοι μισθοφόροι χρησιμοποιήθηκαν κατὰ τὶς ἐπιχειρήσεις τοῦ αυτοκράτορα Φριδερίκου τοῦ Β' στὴν Κύπρο («Πόλεμος τῶν Λομβαρδῶν», 1229-1233). Βλ. De Mas Latrie, ὅ.π., σελ. 255-256.—Hill, ὅ.π., σελ. 100-101.—Εξἄλλου, Βούλγαροι, Τάταροι καὶ Ἑλλαδίτες χρησιμοποιήθηκαν ὡς μισθοφόροι ἀπο τοὺς

Κύπρος είναι η τελευταία χριστιανική γη, όπου καταφθάνουν όλα τα πλοία απο κάθε μεριά (*de quacumque parte maris*), καθώς και προσκυνητές απο όλο τον κόσμο. Καθημερινά, λοιπόν, απο την αυγή μέχρι τη δύση του ήλιου ένα δραστήριο πλήθος επικοινωνεί διαδίδοντας όλες τις ειδήσεις: *Et quotidie a solis ortu usque ad occasum omnia audiuntur rumores et nova*.³¹ Μέγιστο κέντρο εμπορίας και διεθνούς επικοινωνίας ήταν η Αμμόχωστος, κατάντικρυ στη Συρία. Εκεί συνέρρεαν έμποροι και προσκυνητές συγκομίζοντας πλούτη. Συνάρτηση της παρουσίας τόσο μεγάλου πλήθους πλούσιων ξένων ήταν η έξαρση του εταιρισμού και η συγκέντρωση στην πόλη αυτή εξαιρετικά μεγάλου αριθμού εταιρών, που εξασφάλιζαν με την άσκηση του επαγγέλματός-τους πλουσιότατη διαβίωση: *In hac civitate degunt infinite meretrices ditissime... de quarum diviciis dicere non sum ausus*.³² Αλλά και ο Λεόντιος Μαχαιράς εξηγώντας τους λόγους για τον πλούτο που είχε συγκεντρωθεί στην Αμμόχωστο, τονίζει: *Και διατι είνε κοντά ή Συργιά εις την 'Αμόχουστον επέμπαν τὰ καραβία τους και έκουβαλοῦσαν τὰ πράγματα εις την 'Αμόχουστον και άντα νάζταν τὰ ξύλα τής Βενετίας, τής Γενούβας, τής Φλουρέντζας, τής Πίζας, τής Καταλωνίας, και οὔλης τής δύσις εῦρισκαν τὰ(ς) σπετζίας, και εἰ τι χρῆζονταν έφορτῶναν και έπηγαίνναν (εις την δύσιν) και διά τούτον ήσαν πλούσιοι οἱ 'Αμοχουστιανοί.*³³

Είναι προφανές, ότι η παρουσία τόσων πολλών και τόσο ποικίλης προέλευσης ξένων προσέδιδε στην Κύπρο πραγματικά κοσμοπολιτικό χαρακτήρα. Έντονα, λοιπόν, προβάλλει το πρόβλημα της συνύπαρξης και της επικοινωνίας των ετερογενών, ετερόγλωσσων και ετερότροπων στοιχείων του κυπριακού πληθυσμού. Ήδη στη βυζαντινή περίοδο, παρά την υπεροχή του ελληνικού στοιχείου και την καθολική επικράτηση της ελληνικής ως γλώσσας επικοινωνίας του κυπριακού πληθυσμού, οι Κύπριοι είχαν να αντιμετωπίσουν ζήτημα διγλωσσίας κατα την επικοινωνία-τους με την πολιτική και την πνευματική ανώτατη αρχή. Η Κύπρος αποτελούσε τμήμα της

Γενουάτες στην Κύπρο κατα τον πόλεμο εναντίον του βασιλιά Πέτρου του Β' (1373-1382). Βλ. Hill, ό.π., σελ. 54 και 390 (για τη δράση των Βουλγάρων μισθοφόρων των Γενουατών στην Κύπρο βλ. ιδιαίτερα σελ. 390, 399-400, 403-406, 416, 418).

31. Βλ. De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. II, σελ. 210-217, ιδιαίτερα σελ. 216.

32. Ό.π., σελ. 213-214.

33. Λεόντιου Μαχαιρά, ό.π., σελ. 80, § 91.— Πρβλ. και το χωρίο απο το οδοιπορικό του Λουδόλφου απο το Sudheim, που έχει παρατεθεί στη σημ. 19.— Για την εμπορική ανάπτυξη και την οικονομική σημασία της Αμμοχώστου την εποχή αυτή βλ. David Jacoby,

βυζαντινής αυτοκρατορίας, ενώ εκκλησιαστικά υπαγόταν στο κλίμα του πατριαρχείου της Αντιόχειας· κατα συνέπεια, λαός και διοίκηση χρησιμοποιούσαν αναγκαστικά τόσο την ελληνική για να απευθύνονται στον αυτοκράτορα, όσο και τη συριακή για να επικοινωνούν με τον πατριάρχη. Όπως μαρτυρεί ο Λεόντιος Μαχαιράς, ...*διὰ τοῦτον ἦτον χρῆσι νὰ ξεύρωμεν ρωμαϊκα καθολικά, διὰ νὰ πέψουν γραφές τοῦ βασιλέως καὶ συριάνικα σωστά, διὰ τὸν πατριάρχη, καὶ οὕτως ἐμάθητεῦγαν τὰ παιδιά τους, καὶ τὸ σύγκριτον οὕτως ἐδιάβαινε μετὰ τὰ συριάνικα καὶ ρωμαϊκα ὡς που καὶ ἔπῃραν τὸν τόπον οἱ Λαζανιάδες...*³⁴

Εἶναι αλήθεια, ὅτι, ἀν κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο τὰ ξένα στοιχεία, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν στὴν Κύπρο, ἀφομοιώθηκαν στὸ μεγαλύτερο ποσοστὸ ἀπὸ τὸν γηγενὴ ἐλληνικὸ πληθυσμὸ, μετὰ τὴν ἐπιβολὴ τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας καὶ τὴν ἀνατροπὴ τῆς δημογραφικῆς ἰσορροπίας τοῦ νησιοῦ ἡ ἀφομοιωτικὴ ικανότητα τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου, ὅπως ἦταν ἐπόμενο, παρουσίασε σημαντικὴ κάμψη. Οἱ Φράγκοι, ὡς ἀρχουσα τάξη, εἰσήγαγαν τὴ δυτικὴ ἀντίληψη σὲ ὅλους τοὺς τομεῖς τοῦ δημόσιου βίου καὶ σὲ ὅλα τὰ ἐπίπεδα· κοινωνικό, πολιτικό, ἐκκλησιαστικό, πολιτισμικό. Ἡ φραγκικὴ γλῶσσα ἦταν φυσικό νὰ καταστεί ἐπίσημη γλῶσσα τοῦ βασιλείου, νὰ διαδοθεῖ σὲ ἐτερόγλωσσα στρώματα τοῦ κυπριακοῦ πληθυσμοῦ, νὰ ἐπηρεάσει καὶ νὰ διαφθείρει, ὡς ἓνα βαθμὸ, τὸ ἐλληνικὸ κυπριακὸ ἰδίωμα.³⁵ Ὁ Λεόντιος Μαχαιράς ρητὰ βεβαιώνει τὴν ὑπάρξη διγλωσσίας στὸν κυπριακὸ πληθυσμὸ καὶ μάλιστα σὲ βαθμὸ ποὺ νὰ δημιουργεῖται σύγχυση ὡς πρὸς τὸν προσδιορισμὸ τοῦ γλωσσικοῦ ιδιώματος τῶν Κυπρίων· ...*καὶ ἀπὸ τότες ἀρκέγα νὰ μαθάνουν φράγγικα, καὶ βαρβαρίσαν τὰ ρωμαϊκα, ὡς γοιὸν καὶ σήμερον, καὶ γράφομεν φράγγικα καὶ ρωμαϊκα, διτι εἰς τὸν κόσμον δὲν ἤξεύρουν ἵντα συντυχάννομεν.*³⁶ Ωστόσο, ἡ ἀποψη αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς

«The Rise of a New Emporium in the Eastern Mediterranean: Famagusta in the Late Thirteenth Century», *TM* 1(1983), σελ. 143-179.

34. Λεόντιου Μαχαιρά, ὁ.π., σελ. 142, §158.

35. Για τὴν ἐπίδραση τῆς φραγκικῆς καὶ γιὰ τὰ φραγκικά δάνεια στὸ κυπριακὸ γλωσσικὸ ἰδίωμα βλ. Gustav Meyer, «Romanische Wörter im Kyprische Mittelgriechisch», *Jahrbuch für romanische und englische Literatur*, Νέα σειρά, 3 (1875), σελ. 34-56.– Σίμου Μενάρδου, «Γαλλικαὶ μεσαιωνικαὶ λέξεις ἐν Κύπρῳ», *Ἄθηνά* 12 (1900), σελ. 360-384.– Μιχαὴλ Α. Δένδια, «Γλωσσικὰ σημεῖωματα. Β΄. Περὶ τῶν ἐν τῇ Κυπριακῇ ρημάτων ἐκ τῆς ἰταλικῆς καὶ τῆς γαλλικῆς», *Ἄθηνά* 36 (1924), σελ. 142-165.– Κ. Χατζημωάννου, *Περὶ τῶν ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νεωτέρῃ Κυπριακῇ ξένων γλωσσικῶν στοιχείων*, Ἀθήνα 1936, σελ. 63-119.– Βλ. ἀκόμη R. M. Dawkins, «Notes on the Vocabulary of the Cypriote Chronicle of Leontios Makhairas», *BNJ* 3 (1922), σελ. 137-155.

36. Λεόντιου Μαχαιρά, ὁ.π., σελ. 142, § 158.– Πρὸβλ. Hill, ὁ.π., σελ. 5 καὶ 1107-1108.–

υπερβολή. Η φραγκική γλώσσα δεν φαίνεται να είχε καθολική διάδοση και να είχε κατακτήσει τον κυπριακό πληθυσμό, που εξακολουθούσε να χρησιμοποιεί ως κύρια και συχνά ως μοναδική γλώσσα την ελληνική. Η μεταγλώττιση των Ασιζών της Αυλής της Βουργεσίας στο κυπριακό ιδίωμα αποτελεί θεμελιώδες αποδεικτικό στοιχείο αυτής της πραγματικότητας.³⁷ Αλλά και δημόσια έγγραφα που απευθύνονταν προς τον ελληνικό πληθυσμό της Κύπρου συντάσσονταν και στα ελληνικά για να γίνουν κατανοητά από τους νησιώτες.³⁸ Άλλωστε, χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Felix Fabri για τον παπά που συνάντησε στο Σταυροβούνι και που δεν μπορούσε να επικοινωνήσει μαζί-του, γιατί δεν γνώριζε παρά μόνο ελληνικά: *ne loqui nobis poterat, quia purus Graecus erat, et latinum erat sibi barbaricum; italicum arabicum; et theutonicum tartaricum*.³⁹

Αρκετή διάδοση φαίνεται ότι είχε και η αραβική γλώσσα. Η ύπαρξη αραβόφωνων χριστιανών ή και μουσουλμάνων εμπόρων στην Κύπρο και οι ποικιλότητες σχέσεις του βασιλείου της Κύπρου με τους αραβικούς λαούς υπήρξαν παράγοντες που ευνόησαν τη χρήση της αραβικής γλώσσας από με-

Ενδεικτική της γλωσσικής σύγχυσης, που υπήρχε, είναι η φράση από το Χρονικό του Strambaldi: *Et messero il gran scudo κονφανόν* (*Cronica del Regno di Cypro di Diomed Strambaldi ciprioto*, έκδ. René de Mas Latrie, *Chroniques d'Amadi et de Strambaldi, Seconde Partie, Chronique de Strambaldi*, Παρίσι 1893, σελ. 114 και L. De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. II, σελ. 342), όπου η μέσα στο ιταλικό κείμενο ελληνικά γραμμένη λέξη *κονφανόν* (ονομαστική *κονφανός*) δεν είναι άλλη από την εξελληνισμένη τυπικά παλαιογαλλική λέξη *confanon*, *gonfanon* ή την ιταλο-βενετική *gonfalon* (= σημαία, λάβαρο), δάνειο του μεσαιωνικού κυπριακού ιδιώματος (βλ. Meyer, ό.π., σελ. 41), που παράδοξα εδώ χρησιμοποιείται ως ελληνική λέξη, ξένη προς την ιταλική γλώσσα του κειμένου.— Πρβλ. τη χρήση της λέξης αυτής και στο Χρονικό του Μαχαιρά: *Και εκκρεμάσαν τόν μέγαν κονφανόν* (Λεόντιου Μαχαιρά, ό.π., σελ. 270, § 282. Βλ. επίσης σελ. 418, § 434 και σελ. 658, § 680).— Η λέξη έχει αποθησαυριστεί και από τον Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Β', σελ. 615.

37. Βλ. «'Ασιζαι του βασιλείου των 'Ιεροσολύμων και της Κύπρου», έκδ. Κ. Ν. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. ΣΤ', Βενετία - Παρίσι 1877 (φωτομηχανική ανατύπ. Αθήνα 1972).— Σχετικά με το όλο θέμα βλ. και Παπαδόπουλου, «Το μεσαιωνικό βασίλειο της Κύπρου», σελ. 315.

38. De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. III, σελ. 192-193, 201-202, 206, 213-214, 221-223. Πρβλ. και Μαλτέζου, «'Η περιπέτεια ενός ελληνόφωνου Βενετού της Κύπρου», σελ. 223-224.

39. *Fratris Felicis Fabri Evagatorium*, έκδ. C. D. Hassler, Στουτγάρδη 1843, τόμ. I, σελ. 176.— Όπως βεβαιώνει και ο Στέφανος Lusignan (*Description*, φ. 2r), όλο το νησί μιλάει ελληνικά, παραφθαρμένα, βέβαια, και αλλοιωμένα από τους τόσους ξένους που ζούσαν εκεί: *...tout l'Isle parle Grec, et encore bien corrompu, ayant ainsi esté alteré par les Assyriens, Syriens, Iuifs, Armeniens, Albanois ou Lacedemoniens [διάβασε Macédoniens], François, Italiens et Turcs*.— Πρβλ. Λεόντιου Μαχαιρά, ό.π., τόμ. II, σελ. 112-113.

γάλο μέρος του κυπριακού πληθυσμού. Αυτήκοος μάρτυρας ο προσκυνητής Ιάκωβος απο τη Βερόνα το 1335 αναφέρει, ότι όλοι οι Κύπριοι μιλούσαν ελληνικά, αλλά γνώριζαν, επίσης, καλά την αραβική και τη φραγκική τονίζε, ωστόσο, ότι χρησιμοποιούσαν περισσότερο την ελληνική γλώσσα.⁴⁰ Εξάλλου, αποσιωπώντας κατα παράδοξο τρόπο την περίπτωση της φραγκικής γλώσσας ο πολυταξιδεμένος Κύπριος Αθανάσιος Λεπεντρήνος, επιστολογράφος του Νικηφόρου Γρηγορά, ανέφερε στα μέσα του 14ου αιώνα, ότι οι Κύπριοι χρησιμοποιούσαν τρεις γλώσσες και ήταν ικανοί να μεταφράζουν καλά απο τα ελληνικά στα συριακά (δηλαδή στα αραβικά) και στα ιταλικά.⁴¹ Όπως είναι ευνόητο, η χρήση της ιταλικής είχε εισαχθεί στην Κύπρο και είχε διαδοθεί ευρύτατα χάρη, κυρίως, στην πολυμερή δραστηριότητα των Ιταλών παροίκων. Ωστόσο, δεν πρέπει να παραβλέπεται το γεγονός ότι και πολλοί Κύπριοι, που απο τα μέσα του 14ου αιώνα σπούδαζαν στην Πάδουα, παράλληλα με την πανεπιστημιακή εκπαίδευση αποκτούσαν λατινική παιδεία και ιταλική γλωσσομάθεια.⁴² Οποσδήποτε, αξίζει να σημειωθεί, ότι η διάχυση της γλωσσομάθειας στην Κύπρο, υπήρξε φαινόμενο πολυφασικό και πολύκλαδο. Όχι μόνο οι Κύπριοι, αλλά επίσης οι Φράγκοι και οι ξένοι, που ήταν εγκαταστημένοι στο νησί, μάθαιναν και χρησιμοποιούσαν άλλες γλώσσες ανάλογα με τις περιστάσεις και τις ανάγκες της επικοινωνίας. Δεν είναι, λοιπόν, παράδοξο το φαινόμενο της αλληλεπίδρασης και της μίξης των γλωσσών που παρατηρείται στην Κύπρο. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση τριγλωσσίας της βασίλισσας Ισαβέλλας, μητέρας του βασιλιά Ερρίκου του Β΄, που σε κρίσιμη στιγμή – κατα τη σύλληψη του Ερρίκου απο τον σφετεριστή αδελφό-του Amaury – ξέσπασε αυθόρμητα σε βλαστήμιες και βρισιές εναντίον-του χρησιμοποιώντας φραγκικά, αραβικά και ελληνικά.⁴³

40. *...omnes de Cypro loquuntur grecum, bene tamen sciunt saracenicum et linguam francigenam, sed plus utuntur lingua greca (Liber Peregrinationis fratris Jacobi de Verona, έκδ. Reinhold Röhrich, «Le Pèlerinage du moine Augustin Jacques de Verone (1335)», Revue de l'Orient Latin 3 (1895), σελ. 155-302, ιδιαίτερα σελ. 178.*

41. *...τουτωνί των τριγλώσσων Κυπρίων εις τε την Σύρων και Ίταλων καλώς ειδότων τὰ Ἑλλήνων διαβιβάζειν (Correspondance de Nicéphore Grégoras, σελ. [284]-285, στίχ. 21-22).*

42. Βλ. και Μαλτέζου, «Ἡ περιπέτεια ἑνὸς ἑλληνόφωνου Βενετοῦ τῆς Κύπρου», σελ. 223.

43. *Et vedendo la regina non poter andar col suo bon figliolo, cridava, biasfemava et malediva el signor de Sur et soi figlioli in francese, in arabesco et in greco (Chronique d'Amadi, έκδ. R. de Mas Latrie, ό.π., σελ. 322).– Βλ. και Hill, τόμ. II, σελ. 243 (πρβλ. και σελ. 5, σημ. 3).*

Πρέπει να υποθέσουμε, ότι η εκμάθηση της ξένης γλώσσας ήταν, κατα κανόνα, εμπειρική. Ωστόσο, σύμφωνα με αξιόπιστη μαρτυρία της εποχής, υπήρχαν στην Κύπρο ειδικά σχολεία, όπου διδάσκονταν οι ξένες γλώσσες. Ο Λουδόλφος απο το Sudheim βεβαιώνει ρητά: *Et in specialibus scolis docentur omnia ydeomata cuncta*.⁴⁴ Η γλωσσομάθεια και η πολυγλωσσία του πληθυσμού της Κύπρου υπήρξε χαρακτηριστική του οικουμενικού κλίματος που είχε δημιουργηθεί στην περίοδο του φραγκικού βασιλείου και που δεν θα ήταν υπερβολή να παραβληθεί με το αντίστοιχο κλίμα της Κωνσταντινούπολης ή της Βενετίας. Φαίνεται, λοιπόν, εύλογη η διαπίστωση του Γερμανού κληρικού απο το Sudheim, που αναφέρει επιγραμματικά: *Etiam in Cipro omnia totius mundi audiuntur et leguntur et loquuntur*.⁴⁵

Όπως αναφέρθηκε πρωύτερα, η «επίσημη» γλώσσα του βασιλείου ήταν τα φραγκικά, μητρική γλώσσα των εποίκων κυριάρχων του νησιού, γλώσσα της δημόσιας διοίκησης και της δημόσιας πρακτικής.⁴⁶ Παρόλα αυτά, η λατινική, γλώσσα κοινή της δυτικής διπλωματίας, υπήρξε αναπόφευκτα γλώσσα της βασιλικής καγκελαρίας και της διπλωματικής επικοινωνίας του βασιλείου της Κύπρου με τους ξένους ηγεμόνες.⁴⁷ Βέβαια, δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που χρησιμοποιείται επίσημα η φραγκική κατα την επικοινωνία όχι μόνο με φραγκοφώνους, αλλά και με άλλους.⁴⁸ Πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι απαντά και η παράλληλη σε δύο γλώσσες, τη λατινική και τη φραγκική, σύνταξη επισήμων πράξεων, όπως στην περίπτωση της συνθήκης του βασιλείου της Κύπρου με τους Γενοואίτες της 21 Φεβρουαρίου 1338, όπου επανειλημμένα τονίζεται το στοιχείο αυτό: *...ut infra proxime tam in gallico quam in latino continetur et dicitur debere fieri. ...tam in latino quam in galico ydiomate descriptis. ...tam in galico quam in latino*

44. De Mas Latric, *Histoire*, τόμ. II, σελ. 216.

45. Ό.π., σελ. 216.

46. Κατα τον Στέφανο Lusignan (*Description*, φ. 78v) *Lors tout ainsi que du temps des Roys des Lusignan tous les statuts, edicts, ordonnances, procez, iugemens, et autres choses semblables, s'escrivoient et prononcoient en la langue Françoise...*

47. Πέρα απο το πλήθος των κειμένων χαρακτηριστική είναι και η γραφική μαρτυρία του Λεόντιου Μαχαιρά, ό.π., σελ. 134, § 153, για τη συνθήκη που συνομολογήθηκε μεταξύ του βασιλιά της Κύπρου Πέτρου του Α' de Lusignan και των Γενοואτών (18 Απριλίου 1365): *Οί μαντατοφόροι έπηγαν εις την Γένουβαν, και μέσα εις πολλές διαφορές και ζητήματα τὰ ζητούσαν οί Γενουβίσοι, έσυντύχα και έκαταστήσαν να γενουν τὰ κεφάλαια τούτα, τὰ ποία είνε κ', και γράφησαν λατίνικα εις χαρτί μένπρινον.*

48. Ενδεικτική είναι η περίπτωση των προνομίων του Πέτρου του Α' προς τους Βενετούς (1360), που έχουν συνταχθεί στα φραγκικά. Βλ. De Mas Latric, *Histoire*, τόμ. II, σελ. 230-232.

scriptis.⁴⁹

Είναι ευνόητο, ότι κατά την επικοινωνία μεταξύ ετερογλώσσων συχνά παρεμβαλλόταν το εμπόδιο της άγνοιας της ξένης γλώσσας. Φυσικό, λοιπόν, ήταν να έχει ληφθεί μέριμνα για την επίλυση του ζητήματος αυτού. Τα ξένα έγγραφα μεταφράζονταν στα φραγκικά, ενώ οι διαπραγματεύσεις με ξένους γίνονταν με τη μεσολάβηση διερμηνέα ή με την ανάθεση σε γλωσσομαθείς των σχετικών διπλωματικών αποστολών. Συγκεκριμένες περιπτώσεις μετάφρασης ξενόγλωσσων εγγράφων στα φραγκικά αναφέρονται στο χρονικό του Λεόντιου Μαχαιρά. Η πρώτη περίπτωση αφορά στη συνθήκη του βασιλιά της Κύπρου Πέτρου του Α΄ με τους Γενουάτες (18 Απριλίου 1365): *Και τελειώνοντα οί μαντατοφόροι τὰ ἀνωθεν κεφάλαια και τὴν ἀγάπην, ἐστράφησαν εἰς τὸν ρήγα και ἐμεταγράψαν φράγγικα ἀπεξὰ τὰ στοιχήματα και ἐδείξαν τα τοῦ ρηγός*.⁵⁰ Στις σχέσεις του βασιλείου με τους Σαρακηνούς αναφέρεται η δεύτερη περίπτωση: *και ὁ ἀμιράλλης εὐρέθην εἰς τὴν Ἀμόχουστον και ἐφέρον τὸ χαρτίν, και ἐμεταγλώττισέν το φράγγικα, και ἐπέσαν το τοῦ κυβερνοῦρη, και ἐπεψέν του και τὰ στοιχήματα, και ἐμήνυσέν το τοῦ ρηγός πέρα... εἰς τὸ Ἀβενίου*.⁵¹ Επίσης στις σχέσεις με τους Σαρακηνούς, αλλά κατά την περίοδο της βασιλείας του Ιανού, αφορά το ακόλουθο χωρίο, όπου μνημονεύεται και το όνομα του ευγενούς μεταφραστή: *Και ἄνταν τὸ ἔφερεν τὸ χαρτίν ἐμπροσθεν τοῦ ρηγός, ἐδιαφέντεψαν τον οἱ καβαλλάριδες νὰ μὲν τὸν βάλῃ εἰς τὸ χέριν του, ἀμμὲ ἔδωκέν το τοῦ σίρ Τζόρτζε Χατίτ και ἐμεταγλώττισέν το φράγγικα*.⁵² Αξίζει να παρατηρηθεί, ότι «το χαρτίν» ήταν απαραίτητο να μεταφραστεί στα φραγκικά (και να διαβαστεί μεταφρασμένο στο βασιλικό συμβούλιο), ώστε να γίνει κατανοητό το περιεχόμενό-του απο τους

49. Βλ. De Mas Latrie, ὄ.π., σελ. 166-179 (και ιδιαίτερα στις σελ. 167 και 177).

50. Λεόντιου Μαχαιρά, ὄ.π., σελ. 138, § 155.

51. Λεόντιου Μαχαιρά, ὄ.π., σελ. 144, § 159.— Ο βασιλιάς της Κύπρου Πέτρος ο Α΄ βρισκόταν στην Αβινιόν απο τις 29 Μαρτίου 1363. Βλ. Hill, *A History*, τόμ. ΙΙ, σελ. 325.

52. Λεόντιου Μαχαιρά, ὄ.π., σελ. 646, § 666. Πρόκειται για την προσπάθεια του σεΐχη της Δαμασκού Muhamnad ibn Kodaidar να ειδοποιήσει τον βασιλιά της Κύπρου Ιανό, στέλνοντας στην Κύπρο τον μοναχογιό-του, για τον κίνδυνο πολέμου με τον Σουλτάνο της Αιγύπτου (1425). Βλ. Hill, ὄ.π., σελ. 474-475.— Ο μεταφραστής που αναφέρεται στο χρονικό ανήκε στη συριακής καταγωγής επιφανή οικογένεια «λευκών Βενετών» Χατίτ ή Αουτάτ (Audeth). Βλ. σχετικά Jean Richard, «Une famille de "Vénitiens blancs" dans le royaume de Chypre au milieu du XVème siècle: les Audeth et la seigneurie du Marethasse», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 1 (1980/1981) [= *Miscellanea Agostino Pertusi*, τόμ. Ι], σελ. 89-129.— Jacoby, «Citoyens», σελ. 167 κ.ε.— Πρβλ. και Μαλιτζου, «Ἡ περιπέτεια ἐνὸς ἑλληνοφώνου Βενετοῦ τῆς Κύπρου», σελ. 221 και σημ. 31.

Φράγκους, που δεν φαίνεται να είχαν ιδιαίτερες γνώσεις αραβικής.⁵³

Εξάλλου, ο ίδιος χρονογράφος βεβαιώνει, ότι ο Ιανός θέλοντας να περιποιηθεί τον γιο του σεΐχη της Δαμασκού, που τον φιλοξενούσε στο Λευκόνικο, μαζί με τα άλλα πρόσωπα που τον συνόδευαν εκεί, του έστειλε και διερμηνέα: *καί ἔπεμφεν τζουρτζουμάνον τὸν σίρ Μανοήλ Δὰδ τὸν λουσιέρην του.*⁵⁴ Αλλά και κατά την αιχμαλωσία του Ιανού στο Κάιρο, ο αδελφός του βασιλιά Ούγος, καρδινάλιος της Κύπρου, έστειλε εκεί μαζί με άλλους και τὸν Φερρέτ τὸν τζουρτζουμάνον τοῦ σουλτάνου.⁵⁵ Ας προστεθεί, ότι ο βασιλιάς Ιωάννης ο Β΄ χρησιμοποιώντας τον κατάλληλο άνθρωπο απέστειλε το 1453 στην Αίγυπτο τον αραβομαθὴ Πέτρο Αποδοχάτορο (Podocataro), που κατόρθωσε με τους πειστικούς λόγους-του να επιτύχει την απαλλαγή του βασιλείου της Κύπρου απο το χρέος προς τον Σουλτάνο.⁵⁶

Η διαβίωση των Φράγκων στο ελληνόφωνο περιβάλλον της Κύπρου, η μακρόχρονη συνύπαρξη και η δημιουργία ποικίλων δεσμών με τον ελληνικό πληθυσμό ήταν φυσικό να οδηγήσουν σε αμοιβαία αλληλεπίδραση, αλλά και να συντελέσουν στη βαθμιαία μείωση των αντιστάσεων του φραγκικού στοιχείου, που παρασυρόταν σταδιακά στη διαδικασία της αφομοίωσης προς το ελληνικό. Παράλληλα, η διείσδυση Ελλήνων στους κύκλους της αρχουσας τάξης (ακόμη και με τον συνειδητά αποδεκτό ή συμβατικό εκλατινισμό-τους)⁵⁷ και η ανάδειξή-τους σε σημαντικές διοικητικές θέσεις επέτρε-

53. Κατά τη φονική μάχη της Χοιροκοιτίας (7 Ιουλίου 1426), όταν επιτέθηκαν στον Ιανό δύο Άραβες, *ἔβαλεν φωνὴν ὁ ρήγας ἀράπικα «Μελέκ!» ὃ λέγεται, ρήγας* (Λεόντιου Μαχαιρά, ὄ.π., σελ. 664, § 683.– Πρβλ. Hill ὄ.π., σελ. 480).– Ωστόσο, πρέπει να υποθέσουμε, ότι οι γνώσεις αραβικής που διέθετε ο Ιανός ήταν εντελώς στοιχειώδεις ή μηδαμινές, αφού και κατά τη διάρκεια της αιχμαλωσίας-του στην Αίγυπτο (Αύγουστος 1426 - Μάϊος 1427) η παρουσία διερμηνέα του ήταν απαραίτητη (πρβλ. Hill, ὄ.π., σελ. 490-491).

54. Λεόντιου Μαχαιρά, ὄ.π., σελ. 644, § 665.

55. Λεόντιου Μαχαιρά, ὄ.π., σελ. 676, § 699.

56. Γεώργιου Βουστράνιου, ὄ.π., σελ. 443.– Ἀρχιμανδρίτου Κυπριανοῦ, *Ἱστορία χρονολογικὴ τῆς νήσου Κύπρου*, Β΄ ἔκδοση, Λευκωσία 1902, σελ. 324.– Florio Bustron, *Historia, ovvero Commentarii di Cipro*, ἔκδ. René De Mas Latrie, *Chronique de l'île de Chypre*, par Florio Bustron, Παρίσι 1884, σελ. 382-384.– Βλ. και De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. III, σελ. 74.– Πρβλ. Hill, ὄ.π., σελ. 522 (και σημ. 7) - 523.– Ο Γεώργιος Βουστράνιος παραδίδει τη χρονολογία 1458 και ο Κυπριανός αναφέρει το έτος 1459. Ο Hill διορθώνει 1453.– Ο De Mas Latrie (ὄ.π., σελ. 74 σημ. 6, σελ. 96, σημ. 2 και σελ. 98, σημ. 1) κάνει λόγο για δύο αποστολές του Πέτρου Αποδοχάτορου στην Αίγυπτο.– Για τη βενετο-κυπριακή οικογένεια Podocataro βλ. το σχόλιο του Dawkins στη ἔκδοση του Χρονικού του Λεόντιου Μαχαιρά, ὄ.π., τόμ. II, σελ. 218-219.

57. Σημειώνονται ενδεικτικὰ ορισμένες περιπτώσεις που αναφέρονται στο Χρονικό

ψαν στο ελληνικό στοιχείο να έχει ενεργό ανάμιξη στην πολιτική ζωή του φραγκικού βασιλείου προλειαινοντας, έτσι, το έδαφος για τον μελλοντικό εξελληνισμό-του. Η τάση αυτή ενισχύθηκε αποφασιστικά με τη δράση της Ελληνίδας βασίλισσας της Κύπρου Ελένης Παλαιολογίνας, δεύτερης συζύγου του Ιωάννη του Β'.⁵⁸ Η ελληνοκεντρική και φιλορθόδοξη πολιτική της Ελένης, που προκάλεσε τα πικρόχολα σχόλια ακόμη και φωτισμένων Δυτικών,⁵⁹ δεν ήταν ουτοπιστική, απόρροια χιμαιρικού ιδεαλισμού, αλλά το αντίθετο, υπήρξε πραγματιστική σύλληψη και ανταπόκριση στο αίτημα των καιρών.⁶⁰

Στα τέλη του 14ου αιώνα η μαρτυρία ενός Φράγκου ευγενούς ταξιδιώτη ηχεί ως έμμεσο προοιόνισμα της μεταστροφής που έμελλε να συντελεστεί στον βασιλικό οίκο της Κύπρου. Σύμφωνα με τη μαρτυρία αυτή, ο βασιλιάς της Κύπρου Ιάκωβος ο Α' (1382 - 1398) μιλούσε αρκετά καλά τα φραγκικά: *Le roy de Chypre estoit assés bel homme et enlangagiez assés bon françois.*⁶¹

του Μαχαιρά: ... Έμεινεν ό γραμματικός ό μικρός τής ρήγαινας όνόματι Δημήτρης Δανιέλ... Γενουβίσιος όνοματισμένος (Λεόντιου Μαχαιρά ό.π., σελ. 406, § 427 και σελ. 412, § 429).— Και μίαν ήμέραν έσυμβουλευτήν ό ρήγας μέ τόν δάσκαλον του όνόματι σίρ Φιλίππε, ίερεΐς λατίνος, ό ποίος ήτον υίός μίας καλογοριάς Ρωμέσσας, έξαδέλφη του πατρός μου του κυρού Σταυρινοΐ του Μαχαιρά (Λεόντιου Μαχαιρά, ό.π., σελ. 562, § 566).— ... και έθάρησεν [ό σίρ Τιπάτ] εις τόν νοΐν του και εις τήν άγάπην του ρηγός, και διά τήν έπαρσιν του κόσμου έγκατέλιπεν τήν πατρικήν του πίστιν και έγίνην Λατίνος (Λεόντιου Μαχαιρά ό.π., σελ. 576, § 579).— Στην άρχουσα τάξη περνούν όχι μόνο Έλληνες αριστοκράτες, αλλά και αστοί που αναδεικνύονται οικονομικά και προάγονται κοινωνικά αποκτώντας σημαντικές διοικητικές θέσεις και τίτλους ευγένειας: ...τόν σίρ Τουμάς Παρέκ, ρωμαίος πουρζέξης [=αστός] και έγίνην λατίνος καβαλλάρης... (Λεόντιου Μαχαιρά, ό.π., σελ. 594, § 599).— Πρβλ. Hill, ό.π., σελ. 7-8.— Βλ. επίσης Παπαδόπουλλου, *Chypre*, σελ. 20-23, καθώς και Μαλτέζου, ό.π., σελ. 233.

58. Ο Ιωάννης ο Β' de Lusignan (1432-1457) είχε παντρευτεί σε πρώτο γάμο με τη Μήδεια, κόρη του μαρκήσιου του Μομφερράτου Ιωάννη-Ιάκωβου του Παλαιολόγου (1437/1440). Το 1442 παντρεύτηκε σε δεύτερο γάμο με την Ελένη, κόρη του δεσπότη της Πελοποννήσου Θεόδωρου του Β' του Παλαιολόγου και εγγονή του βυζαντινού αυτοκράτορα Μανουήλ του Β'. Βλ. Hill, *A History*, τόμ. III, Καίμπριτζ 1972, σελ. 525-527.

59. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Αινεία Σίλβιου Piccolomini, του μετέπειτα πάπα Πίου του Β'. Βλ. Hill, ό.π., σελ. 527 και σημ. 2 και σελ. 528 και σημ. 1.

60. Την πολιτική της Ελένης της Παλαιολογίνας εξετάζει και ερμηνεύει ο Απόστολος Βακαλόπουλος, «Une reine grecque de Chypre mal comprise par les historiens, Hélène Paléologine (1442-1458)», Πρακτικά του Πρώτου Διεθνούς Κυπριολογικού Συνεδρίου, τόμ. Β', Λευκωσία 1972, σελ. 277-280.— Βλ. επίσης του ίδιου, 'Ιστορία του Νέου Έλληνισμού, τόμ. Ε' / 1, Θεσσαλονίκη 1961, σελ. 182-183.

61. *Le Saint Voyage de Jherusalem du Seigneur d'Anglure*, έκδ. Francois Bonnardot - Auguste Longnon, Παρίσι 1878, σελ. 84, § 300.— Πρβλ. De Mas Latrie, *Histoire*, τόμ. II, σελ. 431.

Η διαβεβαίωση αυτή θα αποτελούσε απλό γραφικό σχόλιο, εάν δεν είχε σημασία το γεγονός, ότι ο Φράγκος βασιλιάς της μακρινής και ετερόγλωσσης Κύπρου κατείχε και χρησιμοποιούσε αρκετά καλά τη μητρική-του γλώσσα (ενδεχόμενα παράλληλα με την ελληνική). Ήδη από τις αρχές του 13ου αιώνα έχει σημειωθεί μια σημαντική εξέλιξη στο φραγκικό βασίλειο της Κύπρου με την εισαγωγή μιας εξαιρετικά σπουδαίας καινοτομίας: τη χρήση της ελληνικής γλώσσας από τη βασιλική καγκελαρία. Βέβαια, η πρακτική αυτή εναρμονιζόταν με το γενικότερο κλίμα που επικρατούσε στις χώρες της ανατολικής Μεσογείου, όπου η ελληνική γλώσσα ήταν το καταπαράδοση φυσικό και αποδεκτό όργανο επικοινωνίας. Σ' αυτό το κλίμα προσαρμόζονται και οι Φράγκοι βασιλείς της Κύπρου. Έτσι, ο Ούγος ο Α΄ διαπραγματεύεται και συνάπτει σε γλώσσα ελληνική τη συνθήκη ειρήνης και φιλίας (1214-1216) με τον σελτζουκίδη σουλτάνο του Ικονίου Καΐκαούση Αζαντήν.⁶² Εξάλλου, σε ελληνική γλώσσα θα συνταχθεί και το κείμενο της συνθήκης του βασιλιά της Κύπρου Ιωάννη του Β΄ με τον Τούρκο εμίρη του Καντηλόρου (Αλαϊά) Λουφτούμπεη το έτος 1450.⁶³

Αν η χρήση της ελληνικής από την καγκελαρία του φραγκικού βασιλείου της Κύπρου ήταν αναγκαία για την επικοινωνία των Φράγκων βασιλέων με τους Τούρκους ηγεμόνες της Μικράς Ασίας, υπήρξε παράλληλα στοιχείο ομόρροπο προς τις αναπότρεπτες τάσεις που έμελλε να επικρατήσουν στην αυλή και στο βασιλείο των Λουζινιάν. Οπωσδήποτε, ο Ιωάννης ο Β΄ είχε ιδιαίτερα στενούς δεσμούς με τον Ελληνισμό και πρέπει να δεχθούμε, ότι θα μιλούσε και ο ίδιος τα ελληνικά. Άλλωστε, τόσο η κόρη-του και νόμιμη διάδοχος-του Καρλόττα, όσο και ο νόθος γιος-του Ιάκωβος,⁶⁴ ο μετέπειτα

62. Βλ. Σπυρ. Π. Λάμπρου, «Η ελληνική ως επίσημος γλώσσα τῶν σουλτάνων», *NE* 5 (1908), σελ. 40-78, ιδιαίτερα σελ. 43 κ.ε. (τα κείμενα των διαπραγματεύσεων και της συνθήκης στις σελ. 47-52).

63. Βλ. *MM*, τόμ. III, Βιέννη 1865 σελ. 284-285.— Βλ. επίσης De Mas Latrie, *Histoire de l'île de Chypre*, τόμ. III, Παρίσι 1855 (φωτομηχανική ανατύπ. Les Éditions l'Oiseau 1970), σελ. 64-66.— Ἀθανασίου Α. Σακελλαρίου, *Τὰ Κυπριακά, ἤτοι Γεωγραφία, Ἱστορία καὶ Γλῶσσα τῆς Νήσου Κύπρου*, τόμ. Β΄, Ἀθήνα 1891, σελ. 1-3.— Ἀχιλλέως Κ. Αἰμιλιανίδου, «Ὄνομα, Τοποθεσία καὶ Ἱστορία τοῦ Ἐμιράτου τοῦ Κανδηλόρου», *Κυπριακαὶ Σπουδαί* 3 (1939/1940), σελ. 77-108, ιδιαίτερα σελ. 91 κ.ε.— Πρβλ. Δ. Α. Ζακυθηνού, «Ἐξήγησις τῆς γλυκείας χώρας Κύπρου», *Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 49 (1974), σελ. 246*-255*, ιδιαίτερα σελ. 250*.— Hill ὁ.π., σελ. 521, σημ. 3.

64. Ο Ιάκωβος ο Νόθος υπήρξε γιός του Ιωάννη του Β΄ και της Ελληνίδας Μαριέτας της Πατρινής. Ἄς σημειωθεί, ότι και ο Ιάκωβος σχεδίαζε συνοικέσιο με τη Ζωή (ή Σοφία) την Παλαιολογίνα, κόρη του δεσπότη της Πελοποννήσου, που την κηδεμόνευε στη Ρώμη ο Έλληνας καρδινάλιος Βησσαρίων. Μαζί-του έκανε τις σχετικές διαπραγματεύσεις

βασιλιάς της Κύπρου (Ιάκωβος ο Β΄) είχαν ως μητρική γλώσσα την ελληνική.⁶⁵ Η διαδικασία του εξελληνισμού του φραγκικού βασιλείου της Κύπρου,⁶⁶ φαινόμενο συνακόλουθο της κινητικότητας και της επικοινωνίας των συντελεστών-του, είχε ήδη αρχίσει.

Έσχατη χριστιανική γη στους κόλπους της πολύφερης και περιπόθητης Ανατολής, εκεί όπου κατέληγαν οι μεγάλοι εμπορικοί δρόμοι της Ασίας και όπου υπήρχαν ισχυροί πόλοι έλξης για τους Δυτικούς, η Κύπρος υπήρξε το σταυροδρόμι Ανατολής και Δύσης, τόπος διέλευσης εμπόρων, προσκυνητών, πολεμιστών και σταυροφόρων, πεδίο δράσης του δυτικού κόσμου, χώρος συγκρητισμού πολιτισμών, η «γλυκεία» και η «ακριβή χώρα» δοκιμασίας και σφυρηλάτησης του Ελληνισμού.

ως εκπρόσωπος του Ιακώβου ο αρχιεπίσκοπος της Λευκωσίας. Μετά την αποτυχία του συνοικεσίου αυτού ο Ιάκωβος παντρεύτηκε με τη Βενετή Αικατερίνη Corner, που από τη μεριά της μητέρας-της ήταν δισέγγονη του αυτοκράτορα της Τραπεζούντας Ιωάννη του Κομνηνού. Βλ. Hill, ό.π., σελ. 529 και 630-631.

65. Η Καρλόττα, που είχε δεχθεί ελληνική ανατροφή και χαρακτηριζόταν ως Ελληνίδα, χρησιμοποιούσε σχεδόν αποκλειστικά την ελληνική γλώσσα. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι, τόσο όταν πήγε στη Σαβοΐα (1462) όσο και στη Ρώμη αργότερα (1484), όπου διαπραγματεύθηκε την παραχώρηση του βασιλείου της Κύπρου στον οίκο της Σαβοΐας, είχε μαζί-της διερμηνείς, γιατί η ίδια δεν γνώριζε καλά τα φραγκικά. Βλ. De Mas Latrie, ό.π., σελ. 115, σημ. 2.- Hill, ό.π., σελ. 587 (και σημ. 1), 611, 755.- Πρβλ. και Φίλιου Ζαννέτου, *Ίστορία τής Νήσου Κύπρου*, τόμ. Α΄, Λάρισα 1910, σελ. 924-925 και 927.- Αλλά και ο Ιάκωβος δεν δίσταζε να διαχωρίζει τον εαυτό-του από τους Φράγκους χρησιμοποιώντας γι'αυτούς ελάχιστα κολακευτικές εκφράσεις.

66. Βλ. σχετικά Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, τόμ. Β΄, σελ. ρι΄.- Ζαννέτου, ό.π., σελ. 927-928.- Hill, ό.π., σελ. 754-756.- Ζακυθηνού, ό.π., σελ. 250*.- Πρβλ. και Μαλτέζου, ό.π., σελ. 222.

MELEK DELILBAŞI

GREEK AS A DIPLOMATIC LANGUAGE IN THE TURKISH CHANCERY

Correspondence in Greek made between the Turkish Sultans, Byzantine Rulers, and other Christian States shall be dealt with in this communique.

The Greek Language, the use of which was widespread in the East during the Hellenistic age becoming the official Byzantine language from the seventh century, had been the most important diplomatic language also during the Middle Ages in the Mediterranean.

In correspondence with Byzantium the Greek language was used in offices in both Arabia and Iran and this tradition was followed by the Turks also. The Greek language was stated to have been used from the thirteenth century by the Anatolian Seljuk Rulers generally with the Latin States which reigned in places where Byzantines had previously dominated. After the fall of the Anatolian Seljuk State, it continued to be used by the Anatolian Beyliks and until the end of the sixteenth century by the Ottomans.

The famous scholar, Lambros, was the first to mention in his article titled, «Ἡ Ἑλληνική ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν Σουλτάνων», published in 1908 in *Νέος Ἑλληνομνήμων*,¹ that the Turkish Sultans were using Greek as their official language and published some documents from Seljuk and Ottoman Sultans and also gave information on some of the documents in the Venetian archives. In one of his other articles Lambros published letters from Sultan Bayezid II. and some other documents.²

The documents in Greek from the Turkish Rulers and Princes were published and studied by scholars such as Miklosich – Müller,³ Amantos,⁴

1. Sp. Lambros, «Ἡ Ἑλληνική ὡς ἐπίσημος γλῶσσα τῶν Σουλτάνων», *NE* 5 (1908), pp. 40-78.

2. Sp. Lambros, «Ἑλληνικά δημόσια γράμματα τοῦ Σουλτάνου Βαγιαζίτ Β΄» *NE* 5 (1908), pp. 155-189; «Δύο ἑλληνικά ἔγγραφα ἐκ τῶν ἀρχείων τῆς Βενετίας» *NE* 5 (1908), pp. 479-481.

3. *MM*, III, Vienna 1865.

4. K. Amantos, «Ἡ ἀναγνώρισις ὑπὸ τῶν μααμεθανῶν θρησκευτικῶν δικαιωμάτων τῶν χριστιανῶν καὶ ὁ ὄρισμός τοῦ Σινᾶν Πασᾶ», *Ἡπειρωτικά Χρονικά*, 5 (1930), pp. 206-209. «Οἱ Προνομακοὶ ὄρισμοὶ τοῦ Μουσουλμανισμοῦ ὑπὲρ τῶν Χριστιανῶν»,

Babinger, Dölger,⁵ Jorga,⁶ Bombaci,⁷ Menagè,⁸ Lefort,⁹ Giannopoulos,¹⁰ Ahrweiler,¹¹ Hunger¹² and A. Savvides.¹³

In this paper, documents up to the Mehmet II period shall briefly be discussed.

We can classify these documents into three groups:

- a) Trade agreements (Ahidnāmes)
- b) Letters sent to Byzantine Emperors by Turkish Rulers.
- c) Letters of privilege recognition to the non-Muslims.

These documents were drawn up by Greek Clerks in the Chancery. Our information on the Greek clerks in the Chancery during the period of the Seljuks and the first Ottomans is very limited.

In the Anatolian Seljuk Chancery there were clerks who knew the Latin and Greek besides Persian and Arabic. Because of the Ottomans using Persian, Arabic, Greek, Hungarian and Slavonic apart from Turkish in order to facilitate communication with the other countries, there were various translators and clerks in the Ottoman Chancery.

Ducas, a fifteenth century Byzantine historian, has given information on a Greek clerk of Murad II called Mihail Pillis. Coming from a Christian family

⁵ *Ἑλληνικά* 9 (1936), pp. 103-166.

5. F. Babinger, F. Dölger, «Mehmed's II, frñhvester Staatsvertrag (1446)», *Orientalia Christiana Periodica* 15 (1949), pp. 215-258.

6. N. Jorga, *Notes et Extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, série 6ème, Bucarest 1916, p. 95; *Revue Historique du Sud-Est Européen* 17 (1940), pp. 1-8. Two letters were published dating 1513.

7. A. Bombaci, «"Liber Graecus" un cartolario Veneziano comprendente inediti documenti Ottomani in Greco (1481-1504)», *Westöstliche Abhandlungen, R. Tschudi, zum siebzsten Geburtstag überreicht von Freunden und Schülern*, Wiesbaden 1954); «Nuovi firmani greci di Maometto II», *BZ* (1954), pp. 298-318.

8. Vl. Menagè, «Seven Ottoman Documents from the reign of Mehemed II», *Documents from Islamic Chanceries*, ed. Stern, Oxford 1965, pp. 81-118.

9. J. Lefort, *Documents Grecs dans Les Archives di Topkapi Sarayı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1981.

10. G. Giannopoulos, «Ἐπιστολὴ εἰς τὴν Ἑλληνικὴν τοῦ Μπισοταντζή Μπασῆ Σκεντέρ Μπέη πρὸς τὸν Andrea Gritti (1503)», *Θησαυρίσματα* (1974), pp. 128-135.

11. Hélène Ahrweiler, «Une lettre en grec du Sultan Bayezid II. (1481-1512)», *Turcica* 1 (1969), pp. 150-160.

12. H. Hunger, «Piraterie in der Aegaeis anno 1504. Brief Bajezids II an Leonardo Loredan», *Byzantion* 40 (1970), pp. 361-376.

13. A. Savvides, *Byzantium in the Near East: Its Relations with the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor the Armenians of Cilicia and the Mongols, A.D. c. 1192-1237*, Thessaloniki 1981, pp. 139-145.

from Ephesus he was a paid clerk of the Sultan and was a scholar of Arabic and Greek.¹⁴ Murad II, who approved the treaty in September 1446 which was signed by Mehmed II with Venice in February 1446 to have sent a Greek Clerk named Dimitri to deliver the said treaty to Venice.¹⁵

The historian, Kritovulos, is also said to have been the clerk of Sultan Mehmed, the Conqueror.¹⁶ Kritovulos, who was a notable from Imroz, dedicated his book, relating the events between 1451-1467, to the Sultan. Kritovoulos who had been assigned as an administrator for Imroz, returned to Istanbul after the island was taken by the Venetians in 1467, and spent the rest of his life there.¹⁷

The very limited information on Greek clerks and translators in the middle ages, increases from the seventeenth century onwards, and it is known that families from Fener took up very important duties in translation and foreign affairs in the Ottoman state up to the nineteenth century.

The oldest document preserved to date from the Turkish Rulers is that which was sent by the Seljuk Ruler, Izzeddin Keykâvus, to the King of Cyprus, Huges. A copy of the document dated 1216 is in the Venice Palatons, Codex N.º 367 (c.xiii). The document was first published by S. Lambros¹⁸ then studied by Cl. Cahen.¹⁹ In his work, namely «Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar» O. Turan,²⁰ discusses these documents from the Anatolian Seljuks' History point of view. As it will be understood from the documents we have at our disposal, although trade treaties with the Kingdom of Cyprus were initiated after the conquest of Antalya in 1207, none of these documents which were from the Sultan Giyaseddin Keyhusrev period, have survived to the present day.

The Anatolian Seljuk Sultans began to grant capitulations to non-Muslim

14. Ducas, *Istoria Turco-bizantină*, ed. V. Grecu, Bucureşti 1958, p. 235; Lambros, *NE* 5 (1908), p. 44.

15. Martin - Thomas, *Diplomatarium Veneto-Levantinum, Acta et Diplomata*, II, Venetiis 1899, pp. 370-371.

16. I. E. Karayannopoulos, *Πηγαί τῆς Βυζαντινῆς Ἱστορίας*, Thessaloniki 1970, p. 393.

17. V. Grecu, *Critobuli Imbriotae, De rebus per annos 1451-1467 a Mechemete II gestis*, Bucureşti 1963.

18. Lambros, *Ibid.*, p. 48. For the copy the document see appendix I.

19. Cl. Cahen, «Le Commerce Anatolien au debut du XIIIe siècle», *Mélanges L. Halphen*, Paris 1951, p. 93.

20. O. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, Ankara 1958, p. 142-143.

tradesmen in order to develop trade relations with overseas countries and encourage trade in Anatolia, after the Conquest of Antalya (1207) in the South and Sinop in the North.

Capitulations referred to as «Ahidnāmes» in Ottoman terminology were one-sided (unilateral) and freely granted concession to the opposite side and were regulated according to Fıkıh (Muslim code).²¹

The Capitulations, which are concerned with the trade and political relations of the Turkish States also supply significant information on the creation of the must'amin community and their privileges.

Since the trade agreements made by the Anatolian Seljuk Sultan, namely Izzeddin Keykavus, with the Kingdom of Cyprus, and Alâaddin Keykubad with Venice in Latin were evaluated by Cl. Cahen²² and O. Turan²³ we will not discuss them here. However the points I want to make are as follows:

The trade agreement of Izzeddin Keykâvus dated 1216 is significant because it was the first document in Greek to be used in the Turkish diplomatic and also because of its being interesting with respect to its language peculiarities in an age of the use of Greek during the thirteenth century. The text written in katharevusa using such dimotici conjunctions as *νά*, *ἄς*, from many points, approaches the dimotici used in the thirteenth century.²⁴ One of the most interesting points is that at the beginning of the document, the title of «Sultan» in Arabic instead of a (Tugra) Monogram, is seen and on top *ἀπό τὸν* words in Greek script.²⁵ Thus the phrase *ἀπό τὸν Sultan* is written half in Greek, half in Arabic.

After the disintegration of the Anatolian Seljuk State, Mentese, Aydin, and Karamanoğulları, also used Greek as the diplomatic language in the capitulation with such states as Venice and Genoa. During the Beyliks period, Ayasulug (Altoluogo) and Balat in Western Anatolia were the most important export and import harbours particularly dealing with the Venice colony of Crete to which they granted capitulations. These relations, however, have been illuminated in the important work of E. Zachariadou entitled «Trade and Crusade».²⁶

21. Detailed information on Capitulations see: H. Inalcik, «İmtiyazat», *El*.

22. Cl. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, New York 1968, pp. 163-168.

23. Turan, *Ibid.*, pp. 108-146.

24. Lambros, *Ibid.*, p. 44. For the copy of the manuscript see Appendix I

25. I'm grateful to Prof. E. Zachariadou for revising my paper and drawing my attention to this point.

26. E. Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Mentesh*

Commercial states of the Middle Ages, like Venice and Genoa, who had obtained trade privileges from the Byzantines in the eleventh century succeeded in obtaining them from the Anatolian Seljuk, Beyliks and later from the Ottomans too. After Bayezid I, annexing west Anatolian Beyliks to the Ottoman State in 1390, the capitulations previously granted to Venice were renewed.²⁷ The Genoese are also known to have obtained privileges even during the Orhan Gazi reign.²⁸

In the II. Group there are letters written to the Byzantine Emperor, one of the originals of which is to found in the St. Paul Monastery on Mt. Athos. The first to mention the existence of the letter in the monastery and publish it, copying the monogram (Tugra) at the top of the text, is St. Binon.²⁹ P. Wittek suggested that the monogram is of Bayezid I and should be read as «Bayezid ibn Murad Han» analyzing the monogram but not dwelling upon to whom the letter had been addressed.³⁰

Since we are able to read only one line of the letter it has not been possible to make any evaluation. From the words, *ἐκλαμπρότατος* however, it has been understood that the letter was addressed to an emperor. As to the Byzantine Emperors those who are of the same period, are Johannes V (1341-1391, Johannes VII (1390), and Manuel II. (1391-1425). The letter must have been written to one of these emperors.

Another letter is in the Greek College ff. 227-228 in Rome. A part of the letter, the tugra is almost undecipherable. According to the Lambros publication, there is an Arabic monogram (Tugra) on the top, and the following lines are to be found in the letter.³¹

Ἐν φ. IVα σημείωμα ἀραβιστί.

Ἐν φ. 227β. «Πρόλογος ἐπιστολῆς ἀμοιρᾶ πρὸς τὸν βασιλέα», ἔχων ὄλος ἄδε. Τῆς ἀνωτάτης τιμῆς ἠξιομένε, φυσικὴ πηγὴ καὶ ὄζα τῆς βασιλείας, δοτήρ τε καὶ αὔξησις τῶν ἐπιγείων ἀπάντων ἀρχῶν καὶ ἀξιωμα-

and Aydin (1300-1415), Venice 1983.

27. Martin - Thomas, *Ibid*, p. 222-223.

28. For Latin text, *Silvestre de Sacy, Notices et Extraits*, XI/1, 59-61 and M. Belgrano, *Atti Della Soc. Lig.* 13; also see: H. Inalcik, «Imtiyazat», *EI*.

29. S. Binon, *Les Origines Légendaires et l'Histoire de Xéropotamou et de Saint-Paul de l' Athos, Étude diplomatique et critique*, Louvain 1942, pp. 272-275.

30. P. Wittek, «Notes sur la Tugra Ottomane», *Byzantion* 20 (1950), pp. 271-272 and also see Kr. Chrysochoides, «Ἱερά Μονὴ Ἁγίου Παύλου. Κατάλογος τοῦ Ἀρχείου», *Σύμμεικτα* 4 (1981), p. 279.

31. Sp. Lambros, «Τὸ ἐν Ῥώμῃ Ἑλληνικὸν Γυμνάσιον καὶ οἱ ἐν τῷ ἀρχεῖω αὐτοῦ

των και ὑψηλότατε βασιλεῦ τῶν Ῥωμαίων πάντων κάμοι λίαν διαηγέστατον, ἀκριβέστατον, ὑπερήδιστον και περιπόθητον πατέρα τῆς αὐθεντίας μου, τοῦ υἱοῦ τῆς βασιλείας σου τοῦ μεγάλου αὐθεντός και μεγάλου ἀμοιρᾶ (τὸ πρῶτον ἀμοιρᾶ) σουλτάν τοῦ Μεχμέτ πεγλή τὸν ἀξιόπρεπον χαιρετισμὸν δεξάσθω ἡ βασιλεία σου παρὰ τῆς βασιλείας μου.

From the expressions *περιπόθητον πατέρα τῆς αὐθεντίας μου, τοῦ υἱοῦ τῆς βασιλείας σου τοῦ μεγάλου αὐθεντός και μεγάλου ἀμοιρᾶ (τὸ πρῶτον ἀμοιρᾶ)* it will be understood that, this letter was from Mehmed I son of Bayezid I who became the head of the Ottoman state in 1413, and must have been written to Manuel Paleologos II. There had been throne fights amongst the sons of Sultan Bayezid, princes Suleyman, Isa, Musa, and Mehmed after the Ankara battle in 1402. The Princes sometimes requested the assistance of the Byzantine Emperor in their fights against each other. Policy of the Byzantine Emperor was always to support the weak against the strong.

Prince Mehmed first requested the support of Emperor Manuel in this struggle against Prince Musa. Because Prince Musa besieged Constantinople (Istanbul) in 1411, the Emperor manuel wanted to bring Prince Mehmed across to Rumeli against Musa, in order to conclude an agreement that, if he defeated he would be accepted in Constantinople.³² Arriving at the Capital Prince Mehmed talked with the Emperor Manuel in Uskudar and made an agreement under oath. With the forces obtained from the Byzantines he went to Incegiz (1 Oct. 1411), and in the battle at Incegiz he was defeated, taking shelter in the capital of Byzantium. He was brought to Bursa in the ships of the Emperor and in the second battle which he attempted against Prince Musa near Constantinople Prince Mehmed failed again.³³ Subsequently Prince Mehmed, joining with Rumeli Beys, a part of Emirs and Serbian Despot Lazarević, he eliminated Musa in 5 July 1413 and became the ruler of the entire state.³⁴

After becoming the sole ruler Mehmed I was loyal to the friendly agreements he had made with Manuel and apart from returning the territories which had been given to the Byzantines through the 1403 agreement, the father-son relationship between them was mentioned in it and a desire for the

Ἑλληνικοὶ κώδικες», *NE* 10 (1913), pp. 3-32, esp. p. 11. For manuscripts see Appendix II.

32. Asik Pasa-zâde, *Tevarih-i Al-i Osman*, ed. N. Atsiz, pp. 147-148.

33. Pseudo-Phrantzes, *Cronica*, ed. Grecu, p. 228.

34. L. Bréhier, *Vie et Mort de Byzance*, Paris 1947, p. 477, footnote 5; I. H. Uzunçarşılı, «I. Mehmed», *I.A.*

continuation of their friendship was also noted.³⁵

When the Emperor was returning from the Peloponnesus in 1416, Sultan Mehmed went as far as Gelibolu to greet and entertain him on his ship.³⁶

Despite these friendly relations, the Emperor found an opportunity in 1416 to support Prince Mustafa and Aydinoglu Cuneyd Bey against Mehmed.³⁷ Manuel helped them to cross Thrace, acting against Mehmed and, although Seres was conquered, Prince Mustafa and Cuneyd Bey were defeated and afterwards they found shelter in the Salonica Castle. Surrounding Salonica Sultan Mehmed requested the handover of the fugitives but the Governor of Salonica, Dimitrios Leondarios replied that without the Emperor's permission he was not authorised to do so. We learn from Ducas that Manuel was obliged to renew the agreement with Prince Mehmed and he said that a father and son relationship had been established between them which could not be broken, and that fugitives should be kept as captives during Mehmed's rule as it would not be proper to deliver them.³⁸

In the agreement which was made: he undertook to pay 300.000 akça and to maintain the status quo. In reward, the Emperor sent Prince Mustafa to the island of Lemnos and confined Cuneyd Bey in Pammakaristos Monastery in Constantinople.

Following the Mustafa events, in the winter of 1420-21 when Prince Mehmed informed him that he would cross to Anatolia via Constantinople Manuel sent a mission to greet and accompany him from Tophane to Üsküdar.³⁹

On Sultan Mehmed's becoming ill in 1421 while hunting around Edirne, Manuel sent an envoy named Demetrius Lascaris to the Sultan (1421). When Mehmed realised that he would not recover, he then made a request that his son who was the mayor of Amasya, should be fetched and that his two little-young sons should be sent to the emperor to prevent them from being killed.⁴⁰

Because of the letter in our hands being undated, it is not clear when the letter was sent from Sultan Mehmed to the Emperor. However it might have

35. Ducas, ed. Grecu, p. 133

36. J. W. Barker, *Manuel II. Palaeologus (1391-1425)*, New Brunswick, New Jersey, 1963, pp. 318-320.

37. H. Inalcık, «Manuel II. Palaeologus (1391-1425), 1969, Critica», *Archivum Ottomanicum* 3 (1971), pp. 280-283.

38. Ducas, ed. Grecu, pp. 157-159.

39. I. H. Uzunçarşılı, «I. Mehmed», *I.A.*

40. J. W. Barker, *Ibid.*, pp. 353-354.

been written during the period of their friendly relationship.

In the III. Group, there are «Amanname's» granting privileges to the non-Muslims.

Before starting a battle with a country, the Ottomans would three times invite those people to surrender according to the Islamic Law. If the inhabitants of the city accepted the invitation to surrender they were left undisturbed with the status of zimmi, and their possessions and their religion were fully protected by the Islamic State. If they refused to surrender the people were considered captives and their lands state property.⁴¹

Before starting the battle with Salonica in 1430 Sultan Murad II first sent a Christian envoy and letters tied onto arrows into the castle in order to persuade the people. This has been related in detail in J. Anagnostis's works «Diigisis».⁴²

The letters sent to the non-Muslims (Greek people) were also written in Greek. The oldest documents on this subject are the letters which were sent to the Ioannina people from Sultan Murad II and Sinan Pasa, the Rumeli Beylerbeyi in 1430. Since I analysed these letters in detail and mentioned them in my paper entitled «Establishment of Ottoman Rule in Salonica and Yanya» published in 1987 in *Belleten*. I will deal with them very briefly in this paper.

These «Name's» which were sent to the Ioannina (Yanya) from Murad II and Sinan Pasa, have become examples to the ones thereafter. It is known that on Mehmed II's conquest of Istanbul he issued an Ahidname on 1 June, 1453. Similarly Ahidnames were issued by Ottomans to Chios people in 1567, 1576, and in 1579 to the Ciclat Islands.

On the document the amanname (orismos) of «Sinan Pasa» figures more prominently than that of Murad II. According to this document, ancestral rights, the property and possessions of the people of Ioannina would be without question guaranteed. Fief holders were to continue to keep their holdings, now considered as «timar» and the people were permitted to exercise their religion. The Metropolitan of Ioannina was to retain his judicial prerogatives and all other ecclesiastical rights. Furthermore, a guarantee was given that the city would not be looted, that the people would not be taken captive, and that boys would not be drafted for service in the army. Any other demand of the inhabitants of Ioannina were to be granted. If the people of

41. H. Inalcık, «The Policy of Mehmed II toward the Greek population of Istanbul and the Byzantine Building of the city», *DOP* 33-34 (1969-1970), pp. 231-249.

42. M. Delilbaşı, J. Anagnostis, *Selânik'in Son Zapti Hakkında bir Tarih*, Ankara 1989.

Ioannina had not surrendered, the same fate which befell Thessaloniki could easily have befallen Ioannina and the town might have been looted and destroyed. Thus Ioannina was annexed to the Ottoman territory peacefully. The people of Ioannina sent envoys to the Sultan, and delivered the keys of the city. In return they obtained a decree assuring them of the privileges that had previously been promised.⁴³

It is understood from the information in the Ottoman registers that Ioannina continued to maintain its privileged status, obtained during the Byzantine period, for 150 years of the Ottoman period also. In order to establish the timar system the Ottoman government had to determine in detail on the spot all sources of revenue in the provinces and to draw up registers showing the distributions of these revenues. According to results of the studies I made recently on the Yanya (Ioannina) Registers dated 1564 and 1569, in the middle of the 16th century almost all of the population of other Ioannina and Epiros regions were Christian and the names of places kept their Byzantine and Slavonic character.⁴⁴ Thus, the Registers, which constitute the most important source to enlighten the history of the Greek people under Turkish Rule, in a way complete the sources in Greek.

In brief, the Capitulations and the letters written in Greek show not only how widely the Greek language was used in the Turkish Chancery; but also shed light on the commercial relations between the Turkish States and Venice, Genoa and the Kingdom of Cyprus.

43. M. Delilbaşı, «Selanik ve Yanya' da Osmanlı Egemenliğinin Kurulması», *Belleter* LI/199 (1987), pp. 75-106.

44. Delilbaşı, M., *Ibid.*, p. 198.

J. M. EGEA

Η ΓΛΩΣΣΑ ΤΟΥ ΔΙΓΕΝΗ ΩΣ ΟΡΓΑΝΟ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΑΛΛΩΝ ΑΚΡΙΤΙΚΩΝ

Η μελέτη ενός χρονικού γραμμένου αρκετά αργότερα από την εποχή που συνέβηκαν τα γεγονότα είναι αποκαλυπτική. Και αυτό οφείλεται σε διάφορους λόγους: από το τί διηγείται και πώς το διηγείται, από το τί αναφέρει ή δεν αναφέρει.

Αποκαλυπτική είναι και η μορφή της σύνθεσης: τί ήθελε να κάνει ο δημιουργός; ή καλύτερα, τί όρισε να γίνει αυτός που παρήγγειλε το έργο; Στο *Χρονικό του Μορέως* το πράγμα είναι φανερό· δεν ήθελε να κάνει ένα χρονικό. Αν ήθελε να το κάνει, θα είχε χρησιμοποιήσει άλλη μορφή, π.χ. το πεζό λόγο, αρκετά διαδεδομένο στην εποχή. Οι Φράγκοι του Μορέως ήθελαν να κάνουν δεκαπεντασύλλαβους στίχους, με εκφράσεις, formulae, λεξιλόγιο και μοτίβα ειδικά για την επική βυζαντινή ποίηση. Και είναι προφανές το συμπέρασμα ότι με αυτή την γλώσσα ήθελαν να κοινοποιήσουν κάτι στους Έλληνες της εποχής: ότι και αυτοί συμμετείχαν στο έπος ως συνεχιστές ή ως επίγονοι. Προσπάθησαν να δημιουργήσουν την εικόνα – άλλο ζήτημα αν το πέτυχαν – ενός πολέμου νομίμου, ευγενή και δικαίου.

Υπάρχει μία επιχειρηματολογική τάση από την αρχή ως το τέλος του χρονικού, τουλάχιστον στο κεντρικό μέρος της Κουγκέστας, το άσμα των Βιλλαρδουίνων. Φαίνεται ότι ο συγγραφέας έπρεπε να εξηγήσει και, πάνω απ' όλα, να δικαιολογήσει τα πεπραγμένα των πρωταγωνιστών, διότι αυτό είναι ένα χαρακτηριστικό του Χρονικού, ότι έχει πρωταγωνιστές: *οι Φράγκοι μας* όπως λέει ο χρονικογράφος, οι σταυροφόροι, ο Καμπανίτης, οι Βιλλαρδουίνοι και οι άλλοι. Έχει επίσης και δευτερεύοντες ήρωες, αλλά πάντοτε και εκείνοι και αυτοί είναι καλοί ιππότες, ευγενείς και γενναίοι, αγαπητοί σε όλους, οι οποίοι μιλούν θαυμάσια γαλλικά. Γι' αυτό είναι πió εύκολο να καταλάβουμε γιατί η γαλλική ιστοριογραφία ήταν τόσο ευγνώμων σ' εκείνα τα παλλικάρια και σ' αυτούς που, αμέσως μετά, άρχισαν την λεηλασία. Γιατί ήταν επίσης και οι Ιταλοί χρονογράφοι, αρκεί να εξετάσουμε τους πολυσέλιδους καταλόγους κυβερνητών, Βενετσιάνων και Γενουβέζων, στις ελληνικές χώρες μέχρι τον δέκατο όγδοο αιώνα. Έπρεπε να εξηγηθεί, πώς μία επαγγελματική στρατιά επιτέθηκε κατά της πió πλούσιας ευρωπαϊκής πόλης από την αρχαιότητα. Μόνο η Βενετία στέκει στο

Χρονικό υπεράνω του καλού και του κακού και είναι αυλαία των γεγονότων. Τόσο λεπτή είναι η συμμετοχή της, που πιστεύθηκε πως ο χρονικογράφος μπορούσε να είναι Βενετσιάνος.

Η μελέτη του M. Jeffreys («Formulas in the Chronicle of Morea», *Dumbarton Oaks Papers* 27 [1973], σελ. 191) και οι formulae του Χρονικού απέδειξαν ότι πρόκειται για ποίημα υπερβολικά τυποποιημένο. Συγκεντρώνονται στο Χρονικό, μεταξύ άλλων στατιστικών μελετών, παραδεγμένες formulae που εύκολα μπορούν να αυξηθούν, και πολλές απ' αυτές είναι δημιουργήματα του συγγραφέα. Μία ανάλυση των formulae αυτών φανερώνει ότι ο συγγραφέας γνωρίζει τα μυστικά της ακριτικής ποίησης και ανακαλύπτει ο ίδιος άλλα καινούρια και μία τεχνική λίγο ή πολύ επιδέξια και μηχανική. Πώς μπορούσε ο συγγραφέας να βρίσκει αυτούς τους τρόπους; οπωσδήποτε όχι με μία γρήγορη μελέτη της βυζαντινής επικής ποίησης. Αλλού πρέπει να αναζητηθεί η απάντηση.

Αυτό ρίχνει άπλετο φώς σ' εκείνο που ήταν ένα πρόβλημα για τους πρώτους εκδότες του Χρονικού και για τον εκδότη της γαλλικής παραλλαγής, Longnon. Είναι ασύλληπτο, πώς μία μετάφραση από την γαλλική δίνει ως αποτέλεσμα ένα τυποποιημένο κείμενο στα ελληνικά με όλο το σύστημα των κυρίων ονομάτων, φράσεις τυπικές, στερεότυπα και όλα τα χαρακτηριστικά πράγματα του έπους. Αυτό δεν οφείλεται στο ότι ο συγγραφέας έκανε μία μετάφραση ενός γαλλικού κειμένου, αλλά στο ότι ο συγγραφέας συνθέτει δεκαπεντασύλλαβους εμπνευσμένος από την προφορική ακριτική παράδοση. Και αν έφθασαν σε μας δύο χειρόγραφα με παραλλαγές μη προερχομένες από αρχέτυπο, είναι η φυσική και αναμενόμενη κατάσταση που συμβαίνει όταν φτάνουν σε μας δύο παραλλαγές που έχουν παραδοθεί προφορικά.

Από το ποσοστό των formulae, που κυμαίνονται από το 21 ως το 38%, πράγμα που μοιάζει με την Ισπανική ή τη Γαλλική εποποιία, συμπεραίνεται ότι το Χρονικό έχει μία αναμφίβολη οφειλή στην προφορική τεχνική, διότι οι formulae και η σύνθεση κατά μοτίβα δεν είναι αποτέλεσμα τύχης, και εξ αιτίας αυτού το ποίημα πρέπει να θεωρηθεί ως καθαρό έργο της επικής λογοτεχνίας. Διότι τίποτα δεν εμποδίζει να είναι ο συγγραφέας ένας Έλληνας, επαγγελματίας ραψωδός της βυζαντινής ποίησης, και όχι ένας Βενετσιάνος, Φράγκος τρίτης γενεάς ή γασμούλος. Το μόνο που συμβαίνει είναι ότι πρόκειται για κακό ποιητή, αν και γνωρίζει καλά την επαγγελματική του τεχνική. Και αυτό μας οδηγεί σε μία νέα κατάσταση: αν συγκρίνουμε τη γλώσσα του Χρονικού, το επίπεδο της γλώσσας των formulae, με εκείνη που

παρουσιάζουν προγενέστερα επικά ποιήματα, παραλλαγές των οποίων έχουμε σε μεταγενέστερους κώδικες – Το *Ύσμα του Ἀρμούρη*, τον κώδικα του Εσκοριάλ του *Βασιλείου Διγενή Ἀκρίτα* – βλέπουμε ότι το κείμενο του Χρονικού είναι γλωσσικό αποτέλεσμα σχεδόν σύγχρονο των γεγονότων. Είναι αλήθεια, όπως είπα, ότι ο συγγραφέας είναι ένας κακός ποιητής χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εδώ και εκεί δεν έχει καλύτερες στιγμές – τα λόγια του Γοδεφρέδου του νεώτερου πριν πεθάνει (*ἀδελφι μου γλυκύτατον, ἀδελφι ἀγαπημένο, στίχ. 2370*), κάποια στίθα ποιητική (*ἀπό τὸν μάρτιον μῆνα, ὅπου ἀρχινοῦν και κελαδοῦν, τὰ λέγουσιν ἀηδόνια, στίχ. 3619-20*) κ.τ.λ.

Ο συγγραφέας είναι γνώστης της επικής βυζαντινής ποίησης (*πηδᾶ καβαλλικεύει*) και έχουμε, από πρώτο χέρι, το κείμενο ενός επαγγελματία ραψωδοῦ, όπως αυτός εγνώριζε την επική τεχνική της εποχής του, δηλαδή σύγχρονη με τον κώδικα της Κρυπτοφέρρης και διακόσια χρόνια προγενέστερη του Εσκοριάλ, και – αυτό που πρέπει να μας κάνει να σκεφθούμε – συνθεμένο σε μία γλώσσα πολύ πλησιέστερη στο δεύτερο παρά στο πρώτο.

Είναι ένα δείγμα της μεσαιωνικής ελληνικής λογοτεχνίας, συνθεμένο και καταγραμμένο, και ο δημιουργός, ένας επαγγελματίας, πήρε από την βυζαντινή προφορική παράδοση τις παραδοσιακές μεθόδους του άσματος. Το πρόβλημα έγκειται στο ότι το αντικείμενο του μόχθου ήταν ένα έργο κατά παραγγελία ενός άρχοντα, καμωμένο για τον άρχοντα που πλήρωνε, αφιερωμένο στην εξύμνηση των κατορθωμάτων «χαρτονένιων ηρώων», όπως λέμε στα ισπανικά, και απέτυχε να επικοινωνήσει με το ελληνικό κοινό. Απέτυχε, διότι η επικοινωνία δεν είναι σαν πομπός-δέκτης: ένας που λέγει και άλλος που ακούει. Είναι μία δημιουργική συνεργασία. Δεν είναι αρκετό το ότι ο ένας καταλαβαίνει τί λέγει ο άλλος: πρέπει και ο ίδιος να συνεισφέρει από τη μεριά του, και να σχηματίσουν και οι δύο ένα σύστημα αλληλεπίδρασης. Και οι Ρωμαίοι ποτέ στην επική ποίηση δεν δέχτηκαν μια τέτοια συνεργασία και δεν δημιούργησαν ούτε κλίμα αλληλεπίδρασης ούτε τίποτα άλλο παρόμοιο.

Γι' αυτό θα ήθελα να πω μερικά λόγια: εννοώ ότι οι Φράγκοι συνέθεσαν ένα επικό ποίημα για τα ανδραγαθήματά τους στον Μορέα και πρέπει να αναρωτηθούμε το γιατί.

Δεν είναι τυχαίο ότι το έργο, που έφθασε σε μας με την ονομασία *Χρονικόν*, θέλει να έχει τη δομή ενός επικού άσματος. Αν και τώρα δεν είναι η κατάλληλη στιγμή να κάνουμε μία λογοτεχνική μελέτη, στη διήγηση του δεν υπάρχει η δραματική τάση ενός ποιήματος, επαναλαμβάνει όμως συνέχεια τα θέματα της μεσαιωνικής επικής ποίησης: οι σχέσεις αφέντη και

δούλου, αναφορά στη θρησκεία, στην τιμή, τόσο την πολιτική όσο και την προσωπική, κτλ. Επίσης δεν λείπουν ψήγματα επικού ύφους· συνωνυμικά ζεύγη, similes, μεταφορές, επίθετα, κατάλογος φεούδων, προσδιορισμοί και, αν κοιτάξουμε προσεκτικά, αντιθέσεις και παραλληλισμοί. Η δομή είναι γραμμική με μονοτονία, αλλά το αφηγηματικό και περιγραφικό σύστημα είναι σχετικό με την βυζαντινή τεχνική, και σίχοι και ημισίχια μοιάζουν με αυτή. Οπωσδήποτε μας δίνει την εντύπωση ότι είναι ένας ραψωδός που γνωρίζει τεχνικές και μεθόδους για να αφηγηθεί πράγματα, αλλά του λείπει η δημιουργική δύναμη. Όμως, πριν να καταδικάσουμε οριστικά τον δαρμένο μας συγγραφέα, πρέπει πρώτα να κοιτάξουμε αν φταίει αποκλειστικά μόνος αυτός.

Πράγματι, εάν εξετάσουμε την στιγμή που ο συγγραφέας συνθέτει το *Χρονικό*, βλέπουμε ότι το κάνει σε μία στιγμή όπου η *Κουγκέστα* και οι ιππότες της *Κουγκέστας* δεν είναι παρά μία ανάμνηση. Εάν, όπως φαίνεται, η ημερομηνία της σύνθεσης του *Χρονικού* είναι γύρω στο 1320, πρέπει να αναρωτηθούμε γιατί μέχρι τετάρτης γενεάς δεν γεννήθηκε το συνφέρον και η ανάγκη να τραγουδήσουμε *τὰ κλέα ἀνδρῶν τῶν Φράγκων* μας. Είναι βέβαιο ότι σε όλα τα άλλα έπη, μεσαιωνικά ή όχι, η αφήγηση των θρύλλων γίνεται μερικές γενεές αργότερα, αλλά σε αυτούς τους αιώνες αυτή η ποίηση ήταν σε μεγάλη εκτίμηση. Θα ήταν πολύ φυσικό να βρούμε αφηγήσεις της Κατάκτησης τραγουδισμένες στους πύργους του Μορέα για τους γιους των *Σιργέντων της Κουγκέστας* όταν ακόμα, για να το πούμε έτσι, ήταν κύριοι των πεπρωμένων τους, διότι η ανάγκη για να διατηρήσουν το πολεμικό έθος το κάνει κατανοητό, αλλά μόνο στην εποχή των εγγονών των παιδιών τους βγαίνει το *Χρονικό*. Τί συνέβαινε τότε, που δεν συνέβαινε στην εποχή των παππούδων;

Η απάντηση είναι ότι στα χρόνια της σύνθεσης του *Χρονικού* οι Φράγκοι δεν κυριεύουν πιά την Ελλάδα: τα κράτη - διάδοχοι είναι σε ελληνικά χέρια, οι Έλληνες έχουν επίσης ξαναπάρει την Πόλη προ πολλού, το δουκάτο της Αθήνας πέρα από τους Καταλανούς έχει περάσει στους Φλωρεντινούς, η Εύβοια ανήκει σε Ιταλούς και οι Βυζαντινοί έχουν ανακτήσει τις Σποράδες και, από στερεές βάσεις στην κοιλάδα του Ευρώτα, κáνουν βαθιές επιδρομές στο πριγκιπάτο του Μορέως, του οποίου η κυριαρχία έχει περάσει σε ξένους αφέντες της Νάπολης.

Τα παλιά χρόνια άλλαξαν. Πρωτίτερα, στα χρόνια των Βιλλαρδουίνων οι ερχόμενοι από την Γαλλία - δευτερότοκα παιδιά, ιππότες δεύτερης κατηγορίας, φυγάδες για χρέη ή απλοί τυχοδιώκτες - ήταν καλοδεχόμενοι και

τους έδιναν φέουδα και χρυσά σπιρούνια. Τώρα, δεν επιτρέπονται τέτοια πράγματα. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ένα επεισόδιο του *Χρονικού* – του Γοδεφρέδου de Βιγυères – αφηγείται πώς ένας νεοφερμένος κατάκτησε ένα πύργο (που ήταν μάλιστα σε ελληνικά χέρια) και ήταν αναγκασμένος να τον επιστρέψει. Αν ήθελαν οι Φράγκοι στρατιωτικές τιμές, έπρεπε να τις βρουν στο δεσποτάτο της Άρτας, αλλά εκεί ήταν βυζαντινός χώρος και όχι φράγκικος. Από οικονομική άποψη, οι βαρώνοι του πριγκιπάτου εξαρτώνται από κέντρα που βρίσκονταν έξω από τον Μορέα και, από την άποψη των σχέσεων, ενώ άλλοτε ο πρίγκιπας, ήταν πρώτος μεταξύ ίσων και, κατά συνέπεια, όλοι ήταν ίσοι, τώρα όλοι έχουν περάσει σε δεύτερο επίπεδο – ο Βασιλέας της Νάπολης ήταν ο πρώτος – ή σε τρίτο, αν λάβουμε υπόψη ότι υπήρχαν και οι παντοδύναμοι κυβερνήτες των ιταλικών δημοκρατιών.

Η κατάσταση ήταν άσχημη και κατέφυγαν λοιπόν στο παρελθόν. Βρήκαν καταφύγιο στην ανάμνηση των παλαιών κατορθωμάτων στα εντυχιμένα χρόνια της Κουγκέστας του Μορέα, όταν εκείνοι – οι παπούδες τους – ήταν οι ηρωϊκοί *Σιργέντες της Κουγκέστας* ανακαλώντας μία κατάσταση νέων συνόρων και προσπαθώντας να δημιουργήσουν ένα ειδικό εθνικό άσμα. Γι' αυτό ζήτησαν και βρήκαν ένα χαρακτηριστικό τρόπο: τη γλώσσα, τη στιχοποιία της βυζαντινής επικής ποίησης, τις έθεσαν στην υπηρεσία των ενδιαφερόντων τους, και παρήγγειλαν σε έναν ειδικό να ετοιμάσει ένα επικό ποίημα. Γι' αυτό πιστεύω, κατά συνέπεια, ότι η γλώσσα του *Χρονικού* ήταν πλησιέστερη σ' εκείνη των βυζαντινών ραψωδών της εποχής περισσότερο από κάθε άλλο.

Τελειώνοντας έχω ένα μόνο πράγμα να παρατηρήσω, μόνο από αισθητική και φιλολογική άποψη, ότι είναι πραγματικά κρίμα που ο ραψωδός που συνέθεσε το *Χρονικό* δεν ήταν, πάνω απ' όλα, ένας καλός ποιητής.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΡΙΤΗ

Τρόποι συνεννόησης

*και παρόντες μὲν διὰ τῆς κατὰ πρόσωπον ὁμιλίας,
ἀπόντες δὲ δι' ἐπιστολῶν ὁμιλήσομεν*

Μιχαὴλ Ψελλός

Α. ΜΑΡΚΟΠΟΥΛΟΣ

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΗΣ ΕΠΙΣΤΟΛΗΣ

ΠΡΩΤΕΣ ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ ΑΠΟ ΚΕΙΜΕΝΑ ΤΗΣ ΜΕΣΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ

Εἴτ' οὖν τοῦ Ἐρμογένους εἴτ' ἄλλου τινὸς σχόλια, γλυκεῖα πέμψον ψυχῇ, καὶ τὸν Δημοσθένην καὶ τὰς Ἰδέας καὶ τὸ Περί μεθόδου δεινότητος σχολιάζοντος, ἵνα σέ μᾶλλον ἢ τούτους ἡμᾶς ὠφελοῦντα ταῦτα κηρύττωμεν (Ἐπιστολή Νικήτα μαγίστρου πρὸς τὸν Ἀλέξανδρο Νικαίας, ἀρ. 9, 47-49 Westerink).¹

Ἐγὼ τὴν εἰς τὸ Δορύλαιον ὑποστροφὴν οὐκ ἐψευσάμην, φίλε καὶ ἀδελφὲ ποθοῦμενε, ἀλλ' ἐψεύσθην τὴν σὴν συνάντησιν, εἴτε τῆς ἐμῆς ἀργίας ἔνεκα, εἴτε τῆς σῆς ταχυτήτος, οὐκ οἶδα, σὺ δ' ἂν εἰδείης ὁ μὴ βραδύνας, ἀλλὰ τοῦ δέοντος πλέον ταχύνας (Ἐπιστολή Λέοντος Συνάδων πρὸς τὸν Ἰωάννη, χαρτοφύλακα τῆς ἁγίας Σοφίας, ἀρ. 49, 2-5 Vinson).

Ἀπὸ τὸ 1932, ὅταν ὁ Συκουτρῆς ἔθεσε τὰ προβλήματα τῆς βυζαντινῆς ἐπιστολῆς,² ἕως σήμερα πολλὰ ἔχουν διαφοροποιηθεῖ: σημαντικές κριτικές ἐκδόσεις ἔχουν δεῖ τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας ἐνῶ ἀποφεύχθηκε, μὲ κάποιες ἐξαιρέσεις, ἡ κατ' ἐκλογὴν ἐκδοσις τῶν ἐπιστολῶν.³ Τέλος, πολλὲς μελέτες «ὑποστήριξαν» τὶς ἐπιμέρους ἐκδοτικὲς συμβολές.⁴ Τὸ πλούσιο αὐτὸ ὕλικό μᾶς δίνει τὴ δυνατότητα νὰ μελετήσουμε μὲ μεγαλύτερη ἀσφάλεια τὶς κανονικότητες ποὺ χαρακτηρίζουν τὴ βυζαντινὴ ἐπιστολὴ ὡς ἐπικοινωνιακὸ φαινόμενο ἀλλὰ καὶ νὰ ἐλέγξουμε τὴν

1. Πρβλ. καὶ Δ. Α. Χρησιτίδη, «Ποικίλα ἑλληνικά, Β'», *Ἑλληνικά* 40 (1989), σελ. 95-96.

2. «Probleme der byzantinischen Epistolographie», *IIIème Congrès International des Etudes Byzantines, Athènes 1930, Compte-Rendu*, Ἀθήνα 1932, σελ. 295-310. Ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς ἀνακοίνωσις τοῦ Συκουτρῆ περιλαμβάνεται στὸ βιβλίον τοῦ Ν.Β. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀθήνα, 1969-1970³, σελ. 307-320.

3. Ἀποτρεπτικὸς ὁ Συκουτρῆς, *Probleme*, σελ. 304 (ἑλλην. μετάφρ. σελ. 315).

4. Πλούσια σχετικὴ βιβλιογραφία δίνουν ὁ Τωμαδάκης, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σελ. 11-20 καὶ 161-190, ὁ H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. Α', Μόναχο 1978, σελ. 197-239 (ἑλλην. μετάφρ. *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, Ἀθήνα 1991², σελ. 301-357) καὶ ὁ A. Garzya, «L' epistolografia letteraria

ἀκριβεία τῶν συμπερασμάτων, τὰ ὅποια ἔχουν στό μεταξὺ ἑξαχθεῖ.

Ὅμως, γιὰ νὰ προχωρήσουμε ἀπὸ τὶς γενικότητες στὰ πλέον συγκεκριμένα, δύο παράμετροι πρέπει νὰ ληφθοῦν ἐξαρχῆς ὑπόψη: α) ἔστω καὶ ἂν ὁ Ἀρισταίνετος (5ος αἰ.) γράφει ἀναπάντητες ἐρωτικές ἐπιστολές ἢ ὁ Ἰωάννης Χορτασμένος (14ος αἰ.) ἀπαντᾷ σὲ γράμματα τοῦ Λιβανίου ποὺ χρονολογοῦνται στὰ μέσα τοῦ 4ου αἰ., ἢ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν βυζαντινῶν ἐπιστολῶν γράφτηκε γιὰ σύγχρονους ἀποδέκτες,⁵ β) στατιστικὴ ἔρευνα ποὺ κάλυψε 23 συγγραφεῖς ἀπὸ τὸν 4ο ἕως καὶ τὸν 14ο αἰ. ἔδειξε ὅτι σὲ σύνολο 1945 ἐπιστολῶν μόνον 145 (ποσοστὸ 7,45%) εἶναι πλαστές⁶ ἐπιπλέον, ὅ,τι ἔχει παραδοθεῖ ἀνήκει κατὰ κύριο λόγο στό χῶρο τῆς λογοτεχνικῆς ἐπιστολῆς, ἢ ὅποια γράφεται γιὰ νὰ δεῖ ἀργότερα τὸ φῶς τῆς δημοσιότητας καί, ὅπως εἶναι εὐνόητο, ἔχει γίνεαι ἀντικείμενο συστηματικῆς ὑφολογικῆς ἐπεξεργασίας.⁷

Εἶναι κοινὸς τόπος ὅτι ἡ ἐπιστολογραφία, κάτω ἀπὸ τὸ διαρθρωτικὸ πρίσμα ποὺ περιγράψαμε, περιέχει ἐν σπέρματι τὴν ἴδια τὴν ἔννοια τῆς ἐπικοινωνίας. Εἰδικὰ ὁ 10ος αἰ., ποὺ κατὰ κύριο λόγο μᾶς ἐνδιαφέρει ἐδῶ, χάρη στὰ πολυάριθμα ἐπιστολάρια ποὺ παραδίδονται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ, προσφέρει ἀξιόλογες δυνατότητες προσέγγισης τοῦ ἐπικοινωνιακοῦ φαινομένου στὴν Κωνσταντινούπολη κατὰ τὴν ὥς ἄνω περίοδο, καθὼς ἡ προϊούσα ἐγκατάλειψη τῆς ὑπαίθρου καὶ ἡ συσσωρευ-

tardoantica», στὸν τόμο *Il Mandarino e il Quotidiano*, Νεάπολη 1983, σελ. 113-148 καὶ εἰδικὰ σελ. 116 καὶ σημ. 2. Ἐξαιρετικὰ χρήσιμο παραμένει τὸ ἄρθρο τῆς Margaret Mullet, «The Classical Tradition in the Byzantine Letter» στὸν τόμο *Byzantium and the Classical Tradition*, University of Birmingham 1981, σελ. 75-93. Πρβλ. τέλος τὴν ἐνδιαφέρουσα συμβολὴ τῆς Emily Albu Hanawalt, «Dancing with Rhetoricians in the Gardens of the Muses: Notes on Recent Study and Appreciation of Byzantine Literature», *Byzantine Studies / Etudes Byzantines* 13 (1986), σελ. 1-23.

5. A. R. Littlewood, «An Icon of the Soul: the Byzantine Letter», *Visible Language* 10 (1976), σελ. 220.

6. A. R. Littlewood, «A Statistical Survey of the Incidence of Repeated Quotations in Selected Byzantine Letter-Writers», *Gonimos, Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75*, Buffalo - Νέα Ὑόρκη 1988, σελ. 138-139.

7. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελοῦν οἱ πολλαπλῆς ἐκδόσεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Φωτίου ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν πατριάρχη· βλ. τὶς προσεκτικῆς ἐπισημάνσεις τοῦ Westerink στὸν πρόλογο τῆς νέας ἐκδόσεως τῶν ἐπιστολῶν: *Photius, Epistulae et Amphilochia*, I, Λιψία/ Teubner 1983, σελ. VI-IX. Πρβλ. καὶ Συκουτῆ, *Probleme*, σελ. 298 (ἑλλην. μετάφρ., σελ. 310). Εἶναι, πάντως, ἐνδεικτικὴ ἡ φράση τῆς Suzanne Fleischmann: «...We cannot assume that any extant manuscript represents a faithful representation of what was originally performed» («Philology, Linguistics, and the Discourse of the Medieval Text», *Speculum* 65, 1990, σελ. 24).

ση τοῦ πληθυσμοῦ στὰ ἐναπομείναντα ἀστικά κέντρα ὁδήγησε καὶ τὴν πνευματικὴ ἔλιτε τῆς χώρας στὴ βασιλεύουσα.⁸ Στὸ περιβάλλον ποῦ ἔχει ἔτσι διαμορφωθεῖ μέσα στὸ μεγάλο ἀστικὸ χῶρο τῆς πρωτεύουσας τῆς Αὐτοκρατορίας ἡ κοινωνικὴ ἀπόκλιση εἶναι δεδομένη ὅπως καὶ ὁ ἀνταγωνισμὸς μεταξὺ τῶν διανοουμένων τῆς πόλης, οἱ ὁποῖοι, ὡς νέα συσσωμάτωση, ἐπιδιώκουν κάποια, ἀδιόρατα ἀρχικά, συμφέροντα ἢ μακροπρόθεσμοις στόχους.⁹ Κάτω ἀπὸ αὐτὸ τὸ νέο κοινωνικὸ πλαίσιο συγκροτεῖται ὅ,τι ἔχει εὐστοχα ὀριστεῖ ἀπὸ τὸν Goody ὡς *technologie de l' intellect*, σύνδρομο ποῦ καθορίζεται ἀπὸ τὶς ἑξῆς συντεταγμένες: α) νέα ἀντίληψη τοῦ χρόνου, β) διαφορετικὲς προσλαμβάνουσες παραστάσεις ἀπὸ τὸ μέσο ὄρο τοῦ χῶρου καὶ τῆς δομῆς του, γ) συναλλαγή καὶ ἐπικοινωνία καὶ δ) ἐπιτηδευμένος διανοουμενισμὸς τῆς σκέψης καὶ τῆς γνώσης.¹⁰ Ἐφεξῆς ἡ λέξη συνιστᾷ τὴν αὐθεντία· ἐπομένως, ἡ γλωσσικὴ ἀναζήτηση τοῦ ὕφους εἶναι σχεδὸν προϋπόθεση συμμετοχῆς στὴν ὁμάδα αὐτῆ τῆς ὑψηλῆς ἐγγραμματοσύνης, ἐκεῖ ὅπου λέξη (=κώδικας) καὶ ὑψηλὸ ὕφος συμπλέουν μὲ τοὺς ἀλληγορικοὺς κλειδάριθμους τῶν ἐπιστολῶν.

Ἡ ἐπιστολικὴ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν μελῶν τῆς ἐν λόγῳ ὁμάδας εἶναι βασικὸς ἄξονας τῆς λειτουργίας της, ἐφόσον ὁμιλοῦν «διὰ τῶν ἐπιστολῶν» κατὰ τὰ λεγόμενα τοῦ Ψελλοῦ.¹¹ πρόκειται, ἄλλωστε, γὰρ διαδικασίᾳ ποῦ συντελεῖται σὲ συγκεκριμένο κοινωνικὸ καὶ γλωσσικὸ περιβάλλον. Εἶναι, παρὰλληλα, γνωστὸ ὅτι ἡ ἐπικοινωνία, στὸ γενικότερο τῆς περιεχόμενο, εἶναι λειτουργία ἰδιαιτέρα σύνθετη αὐτὴ καθ' ἑαυτή, ποῦ ἔχει, σύμφωνα μὲ τὸν κλασικὸ ὀρισμὸ τοῦ Jakobson, ἕξι βασικοὺς παράγοντες (πομπός, δέκτης, ἀναφορά, μήνυμα, ἐπαφή καὶ κώδικας), οἱ ὁποῖοι ἀντιστοιχοῦν σὲ ἰσάριθμες γλωσσικὲς λειτουργίες: βιωματικὴ, προθετικὴ, ἀναφορικὴ, ποιητικὴ, ἐπαφικὴ καὶ μεταγλωσσικὴ.¹² Τὸ θεωρη-

8. Βλ. R. Beaton, *The medieval Greek romance*, Cambridge 1989, σελ. 13-14, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τὸ πρόβλημα ἀπὸ τὴ λογοτεχνικὴ του σκοπιά· πρβλ. καὶ J. F. Haldon, *Byzantium in the seventh century: The transformation of a culture*, Cambridge 1990, σελ. 433-435.

9. Πρβλ. Βίλμας Χαστάογλου, *Κοινωνικὲς θεωρίες γιὰ τὸν ἀστικὸ χῶρο*, Κριτικὴ ἀνάλυση, Θεσσαλονίκη 1982, σελ. 44-45.

10. Βλ. B. Cerquiglini, *Éloge de la variante, Histoire critique de la philologie*, Παρίσι 1989, σελ. 35-36.

11. Ἐπιστ. 112 «Τῆ δεσποίνῃ Αἰκατερίνῃ» (*Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη*, τόμ. Ε΄, Παρίσι 1876, σελ. 357).

12. R. Jakobson, «Closing Statement: Linguistics and Poetics» στὸν τόμο *Style in*

τικό αυτό σχήμα έχει δεχτεί τὰ πυρὰ τῆς κριτικῆς ἐπειδὴ εἶναι ἀνισομερῆς καί, κατὰ κύριο λόγο, ἐπειδὴ ἡ ποιητικὴ καὶ μεταγλωσσικὴ λειτουργία, ὅπως ὀρίζονται, δὲν εἶναι ἀπόλυτα σαφεῖς.¹³ Ὁ Hermerén ὁμῶς¹⁴ ἀλλὰ καὶ ἡ Lanser ἐκκινοῦν ἀπὸ τὸν Jakobson γιὰ νὰ ἐστιᾶσουν τὴν προσοχὴ τους στὸ κοινωνικὸ καὶ πνευματικὸ περιβάλλον τῆς ἐπικοινωνιακῆς σχέσης, μέσα στὸ ὁποῖο διαδραματίζονται σημαίνοντα ρόλο οἱ γνώσεις καὶ τὸ ἰδεολογικὸ ὑπόβαθρο τόσο τοῦ πομποῦ ὅσο καὶ τοῦ δέκτη, σὲ ἄρμονικὸ συνδυασμὸ μὲ τὴ συμβολικὴ γλώσσα ποὺ χρησιμοποιεῖται κατὰ τὴν ἐπικοινωνιακὴ λειτουργία.¹⁵ Τὰ σημεῖα αὐτὰ ἐνδιαφέρουν ἰδιαίτερα ἐφόσον, πέρα ἀπὸ τὰ ρητορικὰ σχήματα καὶ τὴν ἐν γένει τεχνικὴ ποὺ χαρακτηρίζει τὸ ἐπιστολικὸ εἶδος, κρίνεται ὅτι πρέπει νὰ συνεκτιμηθοῦν καὶ ἐξωκειμενικοὶ παράγοντες ὅπως πνευματικὴ συγκρότηση καὶ τῶν δύο πλευρῶν, περιορῆουσα ἀτμόσφαιρα κ.ἄ.

Κατὰ τὸν 10ο αἰ., σύμφωνα μὲ πρόσφατη στατιστικὴ προσέγγιση, 242 ἄτομα ἀλληλογραφοῦν μεταξὺ τους, ἀπὸ τὰ ὁποῖα 126 (52,06%) ἀνήκουν στὸ χῶρο τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι 116 (47,93%) εἶναι λαϊκοί.¹⁶ Ὅσο γιὰ τὴ θεματικὴ τῶν ἐπιστολῶν οἱ μελετητὲς ἔχουν ἤδη διακριθῶσι ὅτι ἡ ἀγάπη, ἡ φιλία, ἡ χαρὰ, ἡ λύπη κ.ἄ. εἶναι ὀρισμένα μόνον ἀπὸ τὰ κυρίαρχα μοτίβα.¹⁷ Οἱ ἐπιστολογράφοι ἐπιζητοῦν, μὲ κάθε εὐκαιρία, νὰ ἐμβαθύνουν τὶς γνώσεις τους,¹⁸ ἔχουν ὑψηλὲς βλέψεις, διατυπώνουν ἀπόψεις καὶ ἀναζητοῦν χορηγοὺς ἢ ὑψηλοὺς προστάτες στὴν

Language, ἐκδ. Τ.Α. Sebeok, Cambridge Mass. 1960, σελ. 350-377 καὶ εἰδικὰ σελ. 353, 357 (ἀνατύπ. τοῦ ἴδιου, *Selected Writings*, τόμ. Γ', Χάγη - Παρίσι - Νέα Ὑόρκη 1981, σελ. 18-51 καὶ εἰδικὰ σελ. 22, 27).

13. Βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Γλωσσολογία καὶ Λογοτεχνία*, Ἀθήνα 1991², σελ. 188-189· στὸ βιβλίο αὐτὸ στηρίζομαι γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν ὄρων τοῦ Jakobson στὴν Ἑλληνικὴ.

14. G. Hermerén, «Intention and Interpretation in Literary Criticism», *New Literary History* 7 (1975), σελ. 57-82 καὶ τὸ σχῆμα τῆς σελ. 77, τὸ ὁποῖο παραθέτει καὶ ἡ Lanser (βλ. τὴν ἐπόμενη σημείωση).

15. Susan Sniader Lanser, *The Narrative Act*, Princeton University Press 1981, σελ. 64 κ.ἔ.

16. Α. Μαρκόπουλου, «Οἱ διανοούμενοι καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου» στὸν τόμο *Κωνσταντίνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Ἀθήνα 1989, σελ. 158-159.

17. Βλ. Τομαδάκη, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, σελ. 108-122 καὶ Hunger, *Literatur*, σελ. 221 κ.ἔ. (ἑλλην. μετάφρ. σελ. 332 κ.ἔ.)· πρβλ. καὶ Garzya, «L' epistolografia letteraria tardoantica» (ὀ.π. σελ. 1 καὶ σημ. 4), σελ. 130 κ.ἔ.

18. Ὅποταν δὲ κατὰ μόνους εἶ, εἰ δυνατόν, ἔστω ἡ μελέτη σου αἱ βιβλία διδάσκει ὁ Κεκαυμένος (64, Wassiliewsky - Jernstedt).

αὐλὴ καὶ τὸ πατριαρχεῖο.¹⁹ Ἡ ἀλληλεγγύη ποὺ ἀναπτύσσεται μεταξὺ τούς εἶναι ἀξιοπαρατήρητη· ἴσως ἔχει θέση ἐδῶ ἢ περίπτωση τοῦ Θεοδηγίου, ὁ ὁποῖος χρημάτισε μητροπολίτης Ἀθηνῶν μεταξὺ 981 καὶ 1006. Σὲ ἐπιστολὴ του ὁ Συμεὼν Λογοθέτης χαίρεται ιδιαίτερα ὅταν ὁ Θεοδηγίος ἀνεβαίνει στὸ μητροπολιτικὸ θρόνο,²⁰ ὁ Ἀλέξανδρος Νικαίας προβληματίζεται ἐπειδὴ αἱ «χρυσαὶ Ἀθῆναι» φαίνονται «ἀηδεῖς» στὸν νέο μητροπολίτη²¹ ἢ ὅταν ἡ ὑγεία τοῦ τελευταίου εἶναι ἀσταθῆς,²² ἐνῶ ὁ Λέων Συνάδων ἀλληλογραφώντας μὲ τὸν Νικήτα, ἀδελφὸ τοῦ Θεοδηγίου, συντάσσει μὲ τέτοιο τρόπο τὴν ἐπιστολὴ του ὥστε νὰ θυμίζει κάτι ἀπὸ τὸ κλέος τῆς ἀρχαίας πόλης.²³ Πάντως, γεγονὸς παραμένει ὅτι τόσο ὁ ἐπιστολογράφος ὅσο καὶ ὁ ἀποδέκτης γνωρίζουν πολὺ καλά ὅτι εὐρὺ κοινό, ἔστω μὲ τὴ σύγχρονη ἔννοια τοῦ ὄρου, δὲν ὑπάρχει καὶ ὅτι ἡ λογοτεχνικὴ τους δεινότητα ἀπευθύνεται κατὰ κύριο λόγο στὸν ἕναν, τὸν μοναχικὸ ἀναγνώστη.²⁴

Μὲ ὅσα ἔως τώρα σημειώσαμε μπορεῖ νὰ σκιαγραφηθεῖ τὸ πορτραῖτο τοῦ ἐπιστολογράφου συγγραφέα ἢ, ὀρθότερα ἴσως, τοῦ ἐπαγγελματία συγγραφέα,²⁵ κατὰ τὴ βυζαντινὴ περίοδο μὲ τὸν αἰσθητισμὸ καὶ τὴν ἔντονη παιδευτικὴ του ὑπεροψία. Δὲν πρέπει ὁμως νὰ θεωροῦμε ὅτι οἱ συγγραφεῖς αὐτοὶ εἶχαν συγκροτήσει κλειστὴ «λέσχη», ἢ ὁποία δὲν ἐπικοινωνοῦσε παρὰ μόνο μὲ τὰ μέλη της. Ἐφόσον εἶναι γνωστὸ ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐκπαίδευση, μὲ τοὺς ἐγγενεῖς περιορισμοὺς της, εἶχε τὴν ἴδια ἀφετηρία, ὀργάνωση καὶ δομὴ γιὰ ὄσους εἶχαν τὸ προνόμιο νὰ μετέχουν σ' αὐτήν, τὸ ὅπως ἴσως μικρὸ στρώμα τῶν ἐγγραμμάτων, τὸ ὁποῖο θὰ πρέπει νὰ διαχωριστεῖ ἀπὸ ἐκείνους ποὺ γνώριζαν μὲ κάθε λεπτομέρεια τὰ μυστικὰ τῆς Ἀττικῆς διαλέκτου, συγκέντρωνε ὅλες τὶς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ νὰ παρακολουθεῖ τοὺς λογοτεχνικοὺς ἀκροβατισμοὺς τῶν ἐπαγγελματιῶν τοῦ εἶδους καὶ νὰ ἀναζητεῖ τὰ ἔργα τους, ὅπως

19. H.-G. Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, Μόναχο 1978, σελ. 123-124 (ἑλλην. μετάφρ. *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία*, Ἀθήνα 1990, σελ. 169).

20. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι 1960, II, ἀρ. 4, σελ. 13-14.

21. Ὁ.π., I, ἀρ. 18, 8-9.

22. Ὁ.π., I, ἀρ. 19, 19-20· ἀρ. 20, 19-20.

23. Ἐπιστολὴ ἀρ. 51, 2-15 (Vinson).

24. Ὁ ὄρος ἀνήκει στοὺς A. Kazhdan - G. Constable, *People and Power in Byzantium*, Dumbarton Oaks 1982, σελ. 104· πρβλ. καὶ τὸν σκεπτικισμὸ τοῦ Beaton, *Medieval Greek romance* (δ.π., σελ. 165, σημ. 8), σελ. 14.

25. Berufs-literaten σύμφωνα μὲ τὸν Beck, δ.π., σελ. 123 (ἑλλην. μετάφρ. σελ. 169).

πιστοποιεί ή διαθήκη του Βούλα.²⁶

Ἡ μελέτη τῆς ἐπικοινωνίας τῶν μαζῶν εἶναι, βέβαια, ἐφικτή στήν ἐποχή μας, ἐπειδή διευκολύνεται τὰ μέγιστα ἀπό τίς ὑπάρχουσες περιστάσεις. Ἀντίθετα, γιά τή βυζαντινή περίοδο, ὅσο τὸ ὑλικὸ πού ἔχουμε στή διάθεσή μας γιά τήν κατανόηση τῶν φαινομένων αὐτῶν παραμένει ἀνεπαρκές, τόσο τὰ συμπεράσματα πολὺ θὰ ἀπέχουν ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι καθολικά καὶ ὁ παραμορφωτικὸς καθρέπτης θὰ ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει.²⁷ Παρ' ὅλα αὐτά, ἐκεῖνο πού ἔχει μεγαλύτερη σημασία εἶναι ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς προσανατολισμοὺς καὶ τὰ δράματα ἑνὸς ὁλόκληρου κόσμου πού ζεῖ, σκέπτεται, ἐνεργεῖ, συναλλάσσεται καί, γενικότερα, ἐπικοινωνεῖ, μέσα στήν προφορικότητα τοῦ μεσαιωνικοῦ χώρου,²⁸ μᾶς ἀποκαλύπτονται ἀπὸ τὴν ἐπιστολή, ἢ ὅποια, παρὰ τὴν ἐπὶ αἰῶνες εὐλαβική τῆς προσήλωση σὲ συγκεκριμένα λογοτεχνικὰ πρότυπα, πρέπει νὰ ἐξετάζεται τόσο ὡς κείμενο ἐπικοινωνιακὸ ὅσο καὶ ὡς πηγὴ πληροφοριῶν γιά τίς δυνατότητες καὶ τοὺς τρόπους προσέγγισης τοῦ βυζαντινοῦ ἀνθρώπου.

26. Βλ. κυρίως R. Browning, «Literacy in the Byzantine World», *BMGS* 4 (1978), σελ. 39-54, μὲ ὀξυδερκεῖς παρατηρήσεις· γιά τὴ διαθήκη τοῦ Βούλα βλ. P. Lemerle, *Cinq études sur le XIe siècle byzantin*, Παρίσι 1977, σελ. 15-63.

27. Γιά τὴν προφανῆ ἀναφορὰ στὸν Cyril Mango βλ. τὸ σχόλιο τῆς Albu Hanawalt, «Dancing with Rhetoricians» (ὁ.π. σελ. 164, σημ. 4) σελ. 1, σημ. 1.

28. Fleishman, «Philology, Linguistics, and the Discourse» (ὁ.π. σελ. 164, σημ. 7), σελ. 20· πρβλ. P. Zumthor, «The Text and the Voice», *New Literary History* 16 (1984), σελ. 78 κ.έ. καθὼς καὶ Kazhdan - Constable, *People and Power*, σελ. 103-104.

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΝΙΚΟΛΑΟΥ

ΓΥΝΑΙΚΕΣ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΟΙ
ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ (8ος-10ος αι.)

Ο Ιωσήφ Βρυέννιος, σε επιστολή του Πρὸς Ἰωάννην, απαριθμεί όλα ὅσα χρειάζονται για να γραφεί μία επιστολή: *Ἐννόησον γὰρ ἡλίκον ἐστίν, ἵνα καὶ χάρτης εἰκῆ καὶ μέλαν ἀγορασθῆ· καὶ εἰς κενὸν καὶ στιλβωτῆρ, καὶ ψαλῖς, καὶ καλαμάριον προτεθῆ, καὶ γραφίς ἀμβλινθῆ· καὶ ῥαφίς, καὶ νῆμα καὶ κηρός, καὶ τὸ τούτων ὕστερον, ἢ σφραγίς εἰς μάτην ἐτοιμασθῆ. Καὶ ταῦτα μὲν δὴ τὰ ἔξωθεν. Τὰ ἐξ ἡμῶν αὐτῶν ἡλίκα καὶ πόσα; Νοὸς εὐρέματα, τί χρειωδέστερον ἐν τούτοις καὶ κοπωδέστερον· αὐχένος κλίσις· ὀφθαλμῶν ἐπιβολαί· χειρὸς τέχνη· δακτύλων κίνησις· γονάτων κάμφις· στίχων ἔκθεσις· γραμμάτων τύπος· νοημάτων κάλλος· ἔστι δ' ὅτε καὶ μυστηρίων δῆλωσις.¹*

Ἦταν, λοιπόν, ἡ ἀλληλογραφία για τους Βυζαντινοὺς δύσκολη, καὶ ἀνβασιστοῦμε στα λόγια του Βρυέννιου, ἀρκετὰ ἐπίπονη. Προνόμιο ὅσων εἶχαν τις ἀπαιτούμενες υλικές ἀλλὰ καὶ πνευματικές προϋποθέσεις. Καὶ για τους μὲν ἄνδρες οἱ προϋποθέσεις αὐτές ἦταν πιο συνηθισμένο να ἐξασφαλίζονται, χωρὶς βέβαια να μποροῦμε να γενικεύσουμε το φαινόμενο για ὅλες τις κοινωνικές τάξεις καὶ περιοχές της αυτοκρατορίας, για τις γυναῖκες, ὁμως, του Βυζαντίου οἱ προϋποθέσεις αὐτές ἦταν σπάνιες, ἀν ὄχι ἐλάχιστα, τουλάχιστον κατὰ τη μέση βυζαντινὴ περίοδο.²

Το πιο ἀπαραίτητο καὶ πιο κοπιαστικό, λέει ο Ἰωσήφ, εἶναι τα ευρήματα του νου, που ἀπαιτοῦν μόρφωση καὶ κοινωνικὴ συναναστροφὴ. Ἀλλὰ ποιες δυνατότητες πρόσβασης εἶχαν οἱ βυζαντινές καὶ στα δύο αὐτά; Οἱ ἐλεύθερες συναναστροφές ἦταν ἀπαγορευμένες ἀπὸ την ἠθικὴ τάξη καὶ ἡ συμμετοχὴ των γυναικῶν σε κοινωνικές ἢ πολιτικές δραστηριότητες περι-

1. Βλ. Ν. Β. Τωμαδάκη, *Βυζαντινὴ Ἐπιστολογραφία*, Ἀθήνα 1955, σελ. 33 καὶ του ἴδιου, *Ὁ Ἰωσήφ Βρυέννιος καὶ ἡ Κρήτη κατὰ τὸ 1400*, Ἀθήνα 1947, σελ. 125.

2. Για την ἐκπαίδευση καὶ την παιδεία στο Βυζάντιο βλ. P. Lemerle, *Le Premier Humanisme Byzantin* (μετὰφρ. Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου), Ἀθήνα 1985. Βλ. ἐπίσης Α. Μαρκόπουλου, «Ἡ ὀργάνωση τοῦ σχολείου. Παράδοση καὶ ἐξέλιξη», *Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου: Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στο Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στην ἐλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Ἀθήνα 1989, σελ. 325-333 ὅπου καὶ ἡ πρόσφατη βιβλιογραφία.

πτωσιακή. Αποκομμένες από το ευρύτερο κοινωνικό περιβάλλον, αρκούνταν στις πληροφορίες και τη γενικότερη ενημέρωση που τους πρόσφεραν οι άνδρες της οικογένειάς τους. Η συμμετοχή τους στην παραγωγική διαδικασία ήταν περιορισμένη και μάλιστα σε ορισμένα μόνον επαγγέλματα.³ Τέλος, ως προς τη μόρφωσή τους, το μόνο που μπορούμε να πούμε με σιγουριά είναι ότι δεν ξεπερνούσε τις στοιχειώδεις γνώσεις γραφής και ανάγνωσης, τις οποίες συνήθως λάμβαναν από το ευρύτερο οικογενειακό τους περιβάλλον, εφόσον αυτό είχε τη δυνατότητα να τις προσφέρει.⁴ Μένει, επομένως, να διαπιστωθεί ποιες γυναίκες και κάτω από ποιες συνθήκες είχαν την ικανότητα αλλά και την ευαισθησία να απολαύσουν την ευχαρίστηση της αλληλογραφίας ή να παρηγορηθούν με αυτήν.

Οι χρονογράφοι και ιστορικοί του 8ου, 9ου και 10ου αιώνα, άνδρες στο σύνολό τους, θέλοντας να αποτυπώσουν στα κείμενά τους τα ουσιαστικά και, κατά τη γνώμη τους, σημαντικά γεγονότα που απασχολούσαν το κράτος, αναφέρονται, όπως είναι φυσικό, στο πλήθος των ανδρών που πρωταγωνιστούσε σε αυτά. Εκτός από τους αυτοκράτορες, πολιτικούς και στρατιωτικούς αξιωματούχους και εκκλησιαστικούς άνδρες αλληλογραφούν για να διεκπεραιώσουν κρατικές υποθέσεις. Άρα, για τις γυναίκες, δεδομένου ότι ελάχιστα συμμετείχαν σε αυτές, δεν έχουμε πληροφορίες για το αν, τότε και με ποιο περιεχόμενο αλληλογραφούσαν. Εξαιρεση αποτελούν οι περιπτώσεις κατά τις οποίες μία γυναίκα διαδραματίζει σημαντικό ρόλο: η Ειρήνη η Αθηναία, που *παραδόξως*⁵ βασιλεύει, καθώς και η αυγουστα

3. Για ορισμένα γυναικεία επαγγέλματα βλ. Κωνσταντίνος Μέντζου-Μεϊμάρη, «Η παρουσία της γυναίκας στις ελληνικές επιγραφές από τον Δ΄ έως τον Ι΄ μ.Χ. αι.», *Παρουσία* 1(1982), σελ. 241-243.

4. Τα αγιολογικά κείμενα περιέχουν αρκετές σχετικές αναφορές. Ενδεικτικά: *...καταρτίζει τὸ θυγάτριον καὶ ὁ τρόπος θαυμαστός... καὶ τὰ ἱερὰ γράμματα ἐκπαιδεύουσα*: Τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοδώρου κατήχησις ἐπιτάφιος εἰς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα, *PG* 99, στήλ. 888 D, καὶ στήλ. 885 B: *ἐπεὶ δὲ ἦν ἀγράμματος ἐξ ὄρφανίας ἀγομένη (ἡ μητέρα του): ἔπταετής δὲ γενομένη τὸ τε ψαλτήριον ἐν ὀλίγῳ καιρῷ ἔμαθεν καὶ πάσαις ταῖς ἁγίαις γραφαῖς προθύμως ἐσχόλαζεν*. L. Carras, *The life of St. Athanasia of Aegina*, Camberra 1984, σελ. 212: *Παρά τούτων τοίνυν τῶν δικαίων καὶ τρισμακαρίων ἢ ὁσία καὶ μακαρία Θεοδώρα καὶ τὸ γενᾶσθαι καὶ τὸ παιδεύεσθαι λαχούσα ἀνετρέφετο ἐν πάσῃ εὐσεβείᾳ καὶ νουθεσίᾳ Κυρίου*. A. Μαρκόπουλου, «Βίος τῆς αὐτοκράτειρας Θεοδώρας», *Σύμμεικτα* 5(1983), σελ. 258 (στίχ. 42) - σελ. 259 (στίχ. 3).

5. Θεοφάνης, σελ. 454, στίχ. 6-7: *Εἰρήνη ἡ εὐσεβεστάτη ἄμα τῷ υἱῷ αὐτῆς Κωνσταντίνῳ παραδόξως θεόθεν τὴν βασιλείαν ἐγχειρίζεται*, ἀλλὰ καὶ στο Βίο της Ειρήνης: Fr. Halkin, «Deux impératrices de Byzance. I. La Vie de l'Impératrice Sainte Irène et le

Θεοδώρα χρησιμοποιούν την αυτοκρατορική γραμματεία όπως κάθε άνδρας προκάτοχός τους.⁶

Φειδωλά σε πληροφορίες για το θέμα είναι και τα αγιολογικά κείμενα, ιδιαίτερα οι βίοι των αγίων, συνήθως περισσότεροι φλύαροι γύρω από γεγονότα και καταστάσεις που αφορούν ανθρώπους που ζουν στο περιβάλλον του Ιερού Παλατίου και στην Κωνσταντινούπολη αλλά κυρίως μακριά από αυτήν. Οι σχετικές μαρτυρίες είναι χαρακτηριστικές.

Η αυγούστα Ζωή Καρβουνοψίνα, στην προσπάθειά της να πείσει τον πατριάρχη Ευθύμιο να την αναγορεύσει βασίλισσα, του στέλνει δύο παρακλητικές επιστολές, στις οποίες, όμως, ο πατριάρχης δεν απαντά. Αποθαρρυσμένη από την αδιάφορη στάση του, η Ζωή του υπενθυμίζει δι' απεσταλμένου, προφορικά αυτή τη φορά, ότι σε αυτήν οφείλει την άνοδό του στον πατριαρχικό θρόνο.⁷ Μεταξύ των θαυμάτων του οσίου Ευαρέστου (†897) αναφέρεται ότι η κόρη της αδελφής του, Ιουλίττα, αδυνατώντας η ίδια να επισκεφθεί τον θείο της, ζητά από αυτόν, με επιστολή, τη θεραπεία του άρρωστου χεριού της.⁸ Η γυναίκα του αγίου Θεοδώρου Κυθήρων στέλνει επιστολή προς τον επίσκοπο Μονεμβασίας, όπου βρίσκεται ο Θεόδωρος, ζητώντας του να στείλει τον άντρα της στο Ναύπλιο για να της δώσει την άδεια να καρεί μοναχή.⁹ Ο στρατηγός της Ελλάδας, Πόθος, αναφέρει ο βίος του οσίου Λουκά του Στειριώτη (†953), *μετάκλητος... υπό τῶν τῆς συζύγου γραμμάτων γίνεται στην Κωνσταντινούπολη, γιατί η παρουσία του εκεί εί-*

Second Concile de Nicée en 787», *An. Boll.* 106 (1988), σελ. 9.

6. Για την Ειρήνη βλ. ενδεικτικά: Θεοφάνης, σελ. 460, στίχ. 27: *ἀποστείλασα δὲ καὶ ἡ βασίλισσα πρὸς τὸν αὐτὸν πάπαν· ὁ π., σελ. 461, στίχ. 12-13: ἀποστειλάντες οἱ βασιλεῖς (Κωνσταντίνος καὶ Εἰρήνη) προσεκαλέσαντο πάντας τοὺς ὑπὸ τὴν ἐξουσίαν αὐτῶν ἐπισκόπους· ὁ π., σελ. 462, στίχ. 19-20: ἀποστείλασα κατὰ παντός τόπου προσεκαλέσατο τοὺς ἐπισκόπους παραγενέσθαι ἐν τῇ Νικαίων πόλει τῆς Βιθυνίας. Για τη Θεοδώρα: Θεοφ. Συν., σελ. 160, στίχ. 13-17: *καὶ δὴ ζήτησίν τινα καὶ πολλὴν ἔρηναν περὶ τίνος μοναχοῦ... πρὸ πολλοῦ αἰχμαλωτισθέντος ἡ Θεοδώρα πρὸς τὸν ἄρχοντα Βουλγαρίας ἐποίησεν, καὶ αὐτὸν ἤξιον διὰ γραμμάτων ἀνευρῆσαι.**

7. *...ἡ βασιλὶς παρακλητικοῖς ἔπεισεν διὰ γραφῆς καὶ ἀπαξ καὶ δις πρὸς αὐτὸν ἀπέστειλε. καὶ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ ἐπιστολῇ ἀδυνάτως ἔχειν τοῦτο γενέσθαι ἀντεδήλου καὶ ἔβεβαίου, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ οὐδὲ προσαπελογήσατο: Patricia Karlin Hayter, *Vita Euthymii Patriarchae CP, Text, Translation and Commentary* (Bibliothèque de Byzantion 3), Βρυξέλλες 1970, σελ. 111.*

8. *...ἀλλὰ διὰ γραμμάτων αἰτουμένη τὴν θεραπείαν. C. Van De Vorst, «La vie de St. Évariste, hygoumène à Constantinople», *An. Boll.* 41(1923), σελ. 314, κεφ. 25.*

9. *...ἡ γυνὴ αὐτοῦ... ἀπέστειλε διὰ γραφῆς παράκλησιν αἰτοῦσα τῷ ἐπισκόπῳ Μονεμβασίας ὅπως ἀποστείλῃ αὐτὸν καὶ μὴ βουλόμενον ἐκέεισε: Ν. Οἰκονομίδη, «Ὁ βίος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων», *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμ. Α',*

ναι επιθυμητή στον βασιλέα και γιατί δήθεν το παιδί τους είναι άρρωστο.¹⁰ Από τον βίο του αγίου Αθανασίου του Αθωνίτη (†1004) μαθαίνουμε ότι κάποια γυναίκα ανακοινώνει, γράφοντας στην αδελφή της, ότι γιαιτρεύτηκε από αιμορραγία, αφού ήπιε λίγο από το αίμα του αγίου που της έδωσε ένας περστικός μοναχός στον οποίο είχε προσφέρει φιλοξενία.¹¹ Τέλος, η Ειρήνη, ηγουμένη της μονής του Χρυσοβαλάντου, *δεξαμένη... τὰ γράμματα καὶ τὰ σὺν αὐτοῖς διὰ τινος τῶν τοῦ κοιτῶνος αὐτῆ σταλέντα δῶρα βασιλικά, χερσὶν ἰδίαις ἀντιγράφει καὶ αὐτῆ τῷ βασιλεῖ.*¹²

Από τα λίγα αυτά παραδείγματα βλέπουμε γυναίκες να καταφεύγουν στην *δι' επιστολῆς* επικοινωνία είτε όταν ζητούν ή θέλουν να ανακοινώσουν τη θαυματουργή επέμβαση ενός αγίου είτε πάλι όταν ο λόγος είναι εξαιρετικά σοβαρός. Η απόσταση δε στέκεται εμπόδιο στην επιθυμία μιας γυναίκας να ασπασθεί τον μοναχισμό ούτε περιορίζει τη θαυματουργή δράση ενός αγίου, η οποία, επί πλέον, πρέπει να κοινοποιηθεί έτσι ώστε να εξαπλωθεί και να εδραιωθεί η φήμη του. Η θέληση, επίσης, της αυγούστας να καταξιώσει τη θέση της αποτελεί ισχυρό κίνητρο που την ωθεί να χρησιμοποιήσει κάθε μέσο που θα της επέτρεπε να προσεγγίσει τον στόχο της.

Στους αποδέκτες επιστολών πολιτικών ή εκκλησιαστικών ανδρών που, λόγω του αξιώματός τους ή υπηρετώντας κάποιο σκοπό, χρησιμοποίησαν την αλληλογραφία ως μέσο επικοινωνίας, δε συγκαταλέγονται παρά ελάχιστα γυναικεία ονόματα.

Ο πατριάρχης Ταράσιος απευθύνει μία επιστολή προς την αυτοκράτει-

Αθήνα 1967, σελ. 286.

10. Βλ. Δ. Ζ. Σοφριανού, *Όσιος Λουκάς. Ὁ Βίος τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτη*, Αθήνα 1989, σελ. 200. Στην πραγματικότητα πρόκειται για συνωμοσία εναντίον του Κωνσταντίνου Ζ', η οποία αποκαλύφθηκε και στην οποία υπήρχαν υποψίες ότι ενέχεται και ο στρατηγός Πόθος. Επιθυμώντας ο αυτοκράτορας να συγκεντρώσει στην Κωνσταντινούπολη όλους τους πιθανούς συνωμότες, χρησιμοποιεί τη γυναίκα του στρατηγού, η οποία και είναι ενήμερη για την πολιτική κατάσταση, προκειμένου ο Πόθος να μην υποψιαστεί την πραγματική αιτία της μετάκλησής του. Το ανέκδοτο που παραθέτει ο Βίος, χρονολογείται σύμφωνα με το R. J. H. Jenkins, «The Date of the Slav Revolt in Peloponnese under Romanus I», *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1970, αρ. 20, σελ. 210, το νωρίτερο το 945 ή 946. Πρβλ. και Θεοφ. Συν., σελ. 440-441.

11. *Τοῦτο οὖν τὸ παράδοξον θαῦμα καὶ ὑπὲρ φύσιν ἀνθρωπίνην διὰ τῶν αὐτῆς γραμμάτων πληροφορηθεῖσα ἄρτι:* J. Noret, *Vitae Duae Antiquae Sancti Athanasii Athonitae*, (Corpus Christianorum, Series Graeca 9) Brepols-Turnhout 1982, Vita B, σελ. 206-207, κεφ. 72.

12. J. O. Rosenquist, *The Life of St. Irene abbess of Chrysobalanto*, Uppsala 1986, σελ. 98, κεφ. 21.

ρα Ειρήνη την εποχή της συμβασιλείας της με τον Κωνσταντίνο,¹³ ενώ στην πλούσια συλλογή επιστολών του πατριάρχη Φωτίου συναντάμε μία επιστολή προς την ηγουμένη Ευσεβία, την οποία παρηγορεί για τον θάνατο αδελφής της μονής.¹⁴ Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αλληλογραφία του «άνωνυμου καθηγητή»,¹⁵ ο οποίος, μεταξύ άλλων, αλληλογραφεί με τη δέσποινα Σοφία, σύζυγο και αργότερα χήρα του Χριστοφόρου Λακαπηνού. Η Σοφία μελετά την κλασική φιλολογία και έχει συγκεντρώσει στα ανάκτορα σημαντική βιβλιοθήκη από αξιόλογους κώδικες, τους οποίους συχνά δανείζει στον καθηγητή.¹⁶ Στις παραπάνω περιπτώσεις η γυναικεία επιστολογραφία είναι φαινόμενο αποσπασματικό, εφόσον ο Ταράσιος αναγκαστικά απευθύνει την επιστολή του και προς την Ειρήνη, ως επίτροπο του ανήλικου Κωνσταντίνου, ενώ στο πρόσωπο της Σοφίας αναγνωρίζουμε μία σπάνια γυναικεία φυσιογνωμία του 10ου αιώνα.

Στο επιστολογραφικό έργο άλλων ανδρών της εποχής, όπως του πατριάρχη Γερμανού, του Αρέθα Καισαρείας ή του πατριάρχη Νικολάου Μυστικού, δε συμπεριλαμβάνονται επιστολές απευθυνόμενες σε γυναίκες. Εξαιρεση αποτελεί το έργο του Θεοδώρου ηγουμένου της μονής του Στουδίου.¹⁷ Ο Θεόδωρος (759-826) ζει σε μια εποχή που οι σχέσεις εκκλησίας και πολιτείας διαταράσσονται από δύο μεγάλες διαμάχες: την εικονομαχία και τη μοιχική έριδα. Τασσόμενος υπέρ της λατρείας των εικόνων και εναντίον του δεύτερου γάμου του Κωνσταντίνου ΣΤ΄ με τη Θεοδότη, εξορίζεται και φυλακίζεται τρεις φορές. Τις δύο για την αντίθεσή του προς τον ίδιο τον αυτοκράτορα Κωνσταντίνο και τον πατριάρχη Νικηφόρο και την τρίτη, την πιο μακροχρόνια και περιπετειώδη, για τη στάση του υπέρ των εικόνων. Τόσο κατά τις δύο πρώτες αλλά περισσότερο κατά την τρίτη εξορία του αποδύεται σε ένα αγώνα για τη διατήρηση της πίστης των οπαδών

13. PG 98, στήλ. 1428-1436.

14. Φωτίου επιστολή αρ. 245, σελ. 173-177 (Laourdas-Westerink).

15. Για τον άνωυμο καθηγητή βλ. P. Lemerle, ό. π., σελ. 220-230· βλ. επίσης Α. Μαρκόπουλου «La critique des textes au Xe siècle. Le témoignage du "Professeur anonyme"», XVI. *Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/4* [=JÖB 32/4 (1982)], σελ. 31-37 και του ίδιου «L'épistolaire du "professeur anonyme" de Londres. Contribution prosopographique», *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. 1, Ρέθυμνο 1986, σελ. 139-144.

16. P. Lemerle, ό. π., σελ. 221 και Α. Μαρκόπουλου, *La critique*, σελ. 31 και σημ. 10.

17. Για τη ζωή, το έργο και τη δράση του Θεοδώρου βλ. κυρίως Alice Gardner, *Theodore of Studium his life and times*, Λονδίνο 1905. J. Hausherr, *Saint Théodore Studite, L'homme et l'ascète*, Ρώμη 1926. P. J. Alexander, «Religious persecution and resistance in the Byzantine Empire of the eighth and ninth centuries: Methods and justifications», *Speculum* 52 (1977), σελ. 238-264.

του στην ορθοδοξία και κατορθώνει να δημιουργήσει μια κοινότητα «εν υπερορία»¹⁸. Η κοινότητα αυτή αποτελεί πυρήνα αντίστασης κατά της κάθε μορφής αυτοκρατορικής «αυθαιρεσίας»· είτε, δηλαδή, αυτή εκδηλώνεται ως εξαναγκασμός της Θεοδότης σε διαζύγιο και μοιχικός γάμος είτε ως απαγόρευση της προσκύνησης των εικόνων. Οι επιστολές του Θεοδώρου απευθύνονται όχι μόνον στα διασκορπισμένα μέλη του δικού του μοναστηριού αλλά επίσης σε μοναχούς, ηγουμένους άλλων μονών, επισκόπους, αρχιεπισκόπους, πατριάρχες, τον Πάπα, σε κρατικούς αξιωματούχους και άλλους πιστούς. Ιδιαίτερη για μας σημασία έχει το γεγονός ότι από το σύνολο των επιστολών του ένας μεγάλος αριθμός απευθύνεται σε γυναίκες. Και μολονότι σε επιστολή προς τον μαθητή του Νικόλαο, όταν αυτός γίνεται ηγούμενος, απαγορεύει οποιαδήποτε σχέση με γυναίκα, εκτός αν πρόκειται για τη μητέρα του ή την αδελφή του,¹⁹ ο ίδιος επικοινωνεί με αρκετές γυναίκες και μάλιστα, όπως προκύπτει από το περιεχόμενο των επιστολών του, με μερικές από αυτές διατηρεί αλληλογραφία. Όπως τονίζει σε επιστολές του, ο λόγος που του επιβάλλει τέτοιας μορφής και συχνότητας επικοινωνία είναι οι δύσκολοι καιροί που περνούν τόσο αυτός όσο και οι ομοϊδεάτες του.²⁰

Οι επιστολές του παρατίθενται στην Πατρολογία* σε δύο βιβλία από τα οποία, κατά τον εκδότη, το πρώτο περιλαμβάνει τις επιστολές που γράφτηκαν κατά την πρώτη και δεύτερη εξορία του στη Θεσσαλονίκη και την Πρίγκηπο μεταξύ των ετών 795-797 και 809-811 και το δεύτερο αυτές που γράφτηκαν από τη Μετώπη, τη Βόνιτα και τη Σμύρνη, όπου φυλακίστηκε

18. Βλ. P. J. Alexander, ό. π., σελ. 247.

19. ...Ὁὐ συνεστιασθῆς μετὰ γυναικῶν, πλὴν τῆς κατὰ σάρκα μητρὸς καὶ ἀδελφῆς, οὐκ οἶδα εἰ μὴ τις βία καὶ ἀνάγκη, καθὼς παρακαλεῦνται οἱ ἄγιοι πατέρες... Ὁὐ φιλιᾶσαι μετὰ κανονικῆς, οὐδὲ παραβάλης ἐν γυναικείῳ σεμνείῳ, οὐδὲ κατὰ μόννας ὁμιλήσεις μοναζούσῃ, ἢ κοσμικῆ, εἰ μὴ που ἀνάγκη ἔλκοι· καὶ τότε δύο παρόντων ἔξ ἑκατέρου μέρους προσώπων. Τὸ γὰρ ἐν, ὡς φησιν, εὐεπηρέαστον. Οὐκ ἀνοιξῆς τὴν θύραν τῆς ποιμνῆς ἐπὶ εἰσόδῳ παντοίας γυναικός, ἄνευ μεγάλης ἀνάγκης· εἰ δὲ δυνατός εἰ ἀσυμφανῶς δέχεσθαι, οὐδὲ τοῦτο ἀπόβλητον... : Βιβλ. Α', αρ. 10, PG 99, στήλ. 941.

20. Ὁ Παρὼν καιρὸς τοιοῦτος, δε ἀναγκάζει ἡμᾶς μερμινᾶν ὑπὲρ ἀλλήλων· διὰ τὸ τῆς ἰσοψηφίας καὶ ὁμοπιστίας ἀξίωμα... Ἐπισκέπτομαι σε διὰ τοῦ γράμματος: Βιβλ. Β', αρ. 53, PG 99, στήλ. 1264· Χρέος εἶπερ ἄλλο τι ἐμοὶ τῷ ταπεινῷ, ὑμᾶς τὰς τοῦ Κυρίου ἀδελφὰς καὶ μητέρας κατὰ τὸ ἀληθές, ὡς αὐτὸς ἔφησεν ἡ ἀλήθεια, λόγῳ παρακαλεῖν, καὶ παραινέσει ἀλείφειν. Βιβλ. Β', αρ. 59, PG 99, στήλ. 1273.

* Νέα ἔκδοση ὅλων των επιστολῶν Theodori Studitae, *Epistulae*, ἐκδ. G. Fatouros, Βερολίνο 1992 (CFHB XXXI/1-2) με σχόλια καὶ χρονολογικά καὶ προσωπογραφικά στοιχεία κυκλοφόρησε ἀφού τὸ κείμενο τῆς ἐργασίας αὐτῆς εἶχε ἤδη δοθεῖ στο τυπογραφείο. Για τὸν λόγο αὐτὸ δὲν ἦταν δυνατό νὰ προστεθοῦν ὀρισμένες συμπληρωματικὲς πληροφο-

κατά την τρίτη εξορία του μεταξύ 815 και 821.²¹ Όμως, είναι προφανές ότι μερικές επιστολές του έχουν γραφεί κατά την περίοδο που βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και ήταν ηγούμενος των Στουδίου. Στην κατηγορία αυτή, από το πρώτο βιβλίο, ανήκουν οι επιστολές του προς την αυγούστα Ειρήνη²² και τη μητέρα του Θεοκτίστη.²³ Η μεν πρώτη γράφεται λίγο μετά τη μονοκρατορία της Ειρήνης (797) με σκοπό να την επαινέσει για τα οικονομικά της μέτρα και τις φορολογικές ελαφρύνσεις που ευνοούν τα μοναστήρια, η δε δεύτερη λίγο πριν τον θάνατο της Θεοκτίστης (801). Το ίδιο και μία τρίτη επιστολή, προς τη μοναχή Άννα, στην οποία αναφέρει ότι η μητέρα του ζει, ενώ εκείνος τη θεωρούσε ήδη νεκρή.²⁴ Οι τρεις αυτές επιστολές, που δε γράφτηκαν όταν ο Θεόδωρος βρισκόταν στην εξορία, έχουν προσωπικό χαρακτήρα. Προσωπικό, επίσης, χαρακτήρα έχει και η αλληλογραφία του με την πατρικία Ειρήνη, με την οποία, όπως φαίνεται, αλληλογραφεί τακτικά. Αποζητά τη συχνή επικοινωνία μαζί της, γιατί η μόρφωση και το ήθος που διαφαίνονται στα γράμματά της τον ευχαριστούν ιδιαίτερα.²⁵

Η ηγουμένη Άννα είναι η μόνη γυναίκα με την οποία ο Θεόδωρος αλληλογραφεί κατά τη διάρκεια της διώξής του για τη μοιχική έριδα. Η επιστολή του προς αυτήν είναι ενταγμένη στο γενικότερο πλαίσιο του αγώνα του, δηλαδή την ενίσχυση και υποστήριξη των οπαδών του.²⁶ Απαντά σε δική της επιστολή, επαινώντας την για τις φιλανθρωπίες της και κυρίως για τη φιλοξενία που παρέχει στους διωκόμενους αδελφούς του.²⁷

φορίες που περιέχονται στην έκδοση αυτή.

21. PG 99, στήλ. 903-1680· Βιβλ. Α': στήλ. 903-1116 Β, Βιβλ. Β': στήλ. 1115 Β-1670 C. Στις στήλ. 1670-1680 υπάρχει πίνακας ανέκδοτων επιστολών, στον οποίο παρέχονται το όνομα του παραλήπτη και η αρχή κάθε επιστολής. Από τον κατάλογο αυτό προκύπτει ότι οι γυναίκες αποδέκτες, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, είναι ήδη γνωστές από τις εκδομένες επιστολές. Σημειώνεται ότι ο Cozza-Luzzi στην έκδοση των επιστολών του Θεόδωρου Στουδίτη (Nova patrum bibliotheca, Ρώμη 1871) περιλαμβάνει και ορισμένες από τις επιστολές αυτές. Την έκδοση αυτή δε στάθηκε δυνατόν να τη συμβουλευτώ.

22. Α', αρ. 7, στήλ. 929-933.

23. Α', αρ. 6, στήλ. 925-929.

24. Α', αρ. 42, στήλ. 1061-1064.

25. *...Τοιοῦτόν τι καί ἐν ἡμῖν τοῖς ταπεινοῖς ἀπειργάσατο ἡ ἐπιστολή τῆς ἐμμελείας σου, πολυπλασιάσασα τὴν πνευματικὴν φιλίαν αὐτῆς, καὶ τὰ τῆς μνήμης ἐμπυρέυματα ἀμμιούτερα ἐνιζάνουσα. Χρῶ τοιγαροῦν, θεοσεβεστάτη Κυρία, τῷ ἀγαπητικῷ τῷδε φαρμάκῳ· καὶ γινώριζε ἡμῖν τὰ τῆς εὐεξίας καὶ ἐπιπραξίας σου.* Α', αρ. 55, στήλ. 1108-1109.

26. *Δὴ καὶ γράμμασι τοῖς ἐν ὑπερορίαις ἀλείφων, ὡς ἂν μὴ μαλακίζοντο πόρσι τοῖς πόνους ἀλλὰ μειζόνως μάλλον ἀνδρίζοντο, Βίος Θεοδώρου, PG 99, στήλ. 141.*

27. Α', αρ. 54, στήλ. 1108.

Οι επιστολές που ο Θεόδωρος έγραψε κατά τη διάρκεια της τρίτης εξορίας του διαφέρουν, ως προς το ύφος και τη θεματολογία, τόσο προς τις προηγούμενες όσο και μεταξύ τους. Αν και πολλές φορές ο διαχωρισμός είναι δύσκολος, διακρίνονται επιστολές που γράφτηκαν με αφορμή δογματικές αμφισβητήσεις ή αναφέρονται σε κρατικές υποθέσεις και άλλες που έχουν περισσότερο προσωπικό ή φιλικό χαρακτήρα.²⁸

Ο Θεόδωρος, έχοντας αποκτήσει, ίσως μετά τον θάνατο της μητέρας του,²⁹ μεγάλη επιρροή πάνω σε πολλές γυναικείες κοινότητες, αισθάνεται υπεύθυνος για την καθοδήγησή τους και την ευημερία τους. Ηγούμενες μονών, ομάδες μοναχών ή και μεμονωμένες μοναχές, αποθαρρυσμένες από τους συνεχείς διωγμούς, φαίνεται να απευθύνουν αγωνιώδη γράμματα προς τον Θεόδωρο. Ο ίδιος γράφει στις ηγούμενες της Νικαίας,³⁰ των Γόρδυνα,³¹ των Ιγνών³² για τις οποίες έχει μάθει, είτε από επιστολές τους είτε από άλλους αδελφούς, όσα υφίστανται για την πίστη τους. Τις συμβουλεύει σχετικά με το δόγμα της ορθοδοξίας, την τήρηση των ηθικών κανόνων και την καθοδήγηση του ποιμνίου τους και τις προτρέπει να επιμείνουν στην τακτική που ήδη επέλεξαν, έστω και αν το τίμημα είναι ακόμη και ο θάνατος. Η μοναχή Μαρία σε επιστολή της του εξομολογείται ότι δεν ομολογεί την πίστη της επειδή φοβάται τις πιέσεις και τις διώξεις που ενδέχεται να υποστεί από τους εικονομάχους. Ο Θεόδωρος της συμπαραστέκεται, υποστηρίζοντας ότι *κρείττον έστι κρυπτομόναχον είναι, η μη φέροντα τας πληγάς, κοινωνήσαι τη άρνητικη αίρέσει, και άποστήναι Χριστοϋ*.³³ Ανώνυμη μοναχή του ζητά και δέχεται οδηγίες για τον μοναχικό βίο και την αντίσταση στην Χριστομάχο αίρεση.³⁴ Η σπαθαρία Μαχαρά του γράφει εκφράζοντας τους ενδοιασμούς και τη διστακτικότητά της απέναντι στη θεία κοινωνία, ιδιαίτερα όταν αυτή μεταδίδεται από αιρετικό ιερέα.³⁵ Προς όλες

28. Βλ. Alice Gardner, ό. π., σελ. 174-186.

29. Τοϋ δόσιου Πατρός ήμων και όμολογητοϋ Θεοδώρου κατήχησις επιτάφιος εις την έαυτοϋ μητέρα, PG 99, στήλ. 884-902

30. Β', αρ. 91, στήλ. 1341-1344.

31. Β', αρ. 93, στήλ. 1345. Για την τοποθεσία της μονής βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σελ. 85.

32. Β', αρ. 132, στήλ. 1425-1428. Για τη σχέση της μονής με την κοινότητα του Θεοδώρου βλ. R. Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l'empire Byzantin*, Παρίσι 1953, σελ. 257-258.

33. Β', αρ. 52, στήλ. 1264

34. Β', αρ. 43, στήλ. 1245-1248. Το ίδιο περιεχόμενο έχει και η αλληλογραφία του με ανώνυμες Μονάζουσες: Β', αρ. 19, στήλ. 1176-1177 και Κανονικές: Β', αρ. 60, στήλ. 1276.

35. Β', αρ. 220, στήλ. 1668-1669.

ο Στουδίτης εκφράζει τη χαρά του για την ακλόνητη πίστη τους και τις νουθετεί το ίδιο αυστηρά, όπως και τους άνδρες, με τους οποίους αλληλογραφεί. Άλλες πάλι γυναίκες, όπως τη Μαρία,³⁶ τις ενισχύει, όταν αυτές του ανακοινώνουν την πρόθεσή τους να ακολουθήσουν στη ζωή τους τον δρόμο της παρθενίας. Θεωρεί ότι αυτός είναι ο πιο σίγουρος δρόμος, για να οδηγηθεί μια γυναίκα στην κοινοβιακή συμβίωση που τόσο προσπάθησε να εδραιώσει. Με τη στάση αυτή αντιτίθεται στην πολιτική των εικονοκλαστών αυτοκρατόρων,³⁷ οι οποίοι, με το νομοθετικό τους έργο, ευνόησαν τον έγγαμο βίο, καθιστώντας την οικογένεια βασικό κύτταρο της βυζαντινής κοινωνίας.

Μεταξύ των άλλων, δύο τέως αυτοκράτειρες επικοινωνούν με τον Θεόδωρο σε κρίσιμες στιγμές της ζωής τους.³⁸ Η αυγούστα Μαρία, χήρα του Κωνσταντίνου ΣΤ΄, όταν καλείται από τον γαμπρό της Μιχαήλ Ραγκαβέ να εγκαταλείψει τον μοναχικό βίο και να επιστρέψει στο παλάτι, βρίσκει καθοδηγητή τον Θεόδωρο, ο οποίος τη συμβουλεύει να μην ενδώσει στην αξίωση του αυτοκράτορα.³⁹ Η αυγούστα Θεοδοσία, γυναίκα του Λέοντος Ε΄, και ο γιος της, Βασίλειος, δέχονται τα συγχαρητήρια του Θεόδωρου, όταν επανέρχονται στην ορθοδοξία.⁴⁰

Περισσότερο προσωπικό χαρακτήρα έχει η αλληλογραφία του Στουδίτη με γυναίκες, τις οποίες παρηγορεί για τον θάνατο κάποιου αγαπημένου τους προσώπου. Παρηγορεί τις συζύγους του τουρμάρχη της Ελλάδος⁴¹ και του σπαθαριού Φλαβιανού⁴² για τον θάνατο των γιων τους, τη σύζυγο του Δημοχάρους για τον θάνατο του άντρα της,⁴³ τη μοναχή Υπακοή⁴⁴ για τον θάνατο μοναχού που ήταν το στήριγμα της μονής. Όταν οι μοναχές Μεγαλώ και Μαρία του γράφουν, για να του αναγγείλουν τον θάνατο συγγενούς τους και πνευματικού του πατέρα, τις παρηγορεί και τις παροτρύνει να ακολουθήσουν το παράδειγμα εκείνου.⁴⁵

36. Β΄, αρ. 128, στήλ. 1413-1416.

37. Βλ. Α. Ρ. Kazhdan, «Η βυζαντινή οικογένεια και τα προβλήματά της», *Βυζαντινά* 14 (1988), σελ. 233.

38. Alice Gardner, ό. π., σελ. 194-197.

39. Β΄, αρ. 181, στήλ. 1560-1561.

40. Β΄, αρ. 204, στήλ. 1620-1621.

41. Β΄, αρ. 145, στήλ. 1453-1457.

42. Β΄, αρ. 188, στήλ. 1573-1577.

43. Β΄, αρ. 110, στήλ. 1369-1372.

44. Β΄, αρ. 206, στήλ. 1624-1625 και αρ. 214, στήλ. 1644-1645.

45. Β΄, αρ. 29, στήλ. 1197-1200.

Σε προσωπικό τόνο, χωρίς όμως να λείπει η ηθική διδασκαλία, είναι η απάντησή του στην πρωτοσπαθαρία Αλβενέκα, όταν αυτή του εκμυστηρεύεται την πρόθεσή της να γίνει μοναχή. Της εξηγεί τις δυσκολίες που υπάρχουν, εφόσον είναι ήδη παντρεμένη, αλλά επισημαίνει ότι η σωτηρία είναι δυνατή ακόμη και μέσα στον έγγαμο βίο.⁴⁶ Στον ίδιο τόνο είναι και η απάντησή του προς την πατρικία Ειρήνη⁴⁷ στην ερώτησή της για το αν μια γυναίκα μονή, που ήταν αφιερωμένη στη μνήμη της κόρης της, μπορεί να μετατραπεί σε ανδρική. Επίσης, στην αλληλογραφία του με την κandiδάτισσα Κασσία⁴⁸ διαμαρτύρεται για όσα η τελευταία του καταμαρτυρεί σε προηγούμενη επιστολή της, όπου τον επιτιμά για τη στάση του απέναντι στον γαμπρό της Στρατηγό και την αδελφή της. Τέλος στην ίδια κατηγορία ανήκει και η πλούσια αλληλογραφία του με την ηγουμένη Ευφροσύνη. Η μητέρα της, πατρικία Ειρήνη,⁴⁹ είχε και αυτή ασπασθεί τον μοναχικό βίο μετά τον θάνατο του συζύγου της και λίγο πριν πεθάνει είχε ζητήσει από τον Θεόδωρο να αναλάβει τη φροντίδα της κόρης της. Μέσα από ένα ικανό αριθμό επιστολών που ανταλλάσσουν ο Θεόδωρος και η Ευφροσύνη φαίνεται ότι η δεύτερη ζητά την καθοδήγηση και την υποστήριξη του πνευματικού της πατέρα σε κάθε σημαντικό γεγονός της ζωής της. Παρηγοριά για τον θάνατο της μητέρας της, συμβουλές για τον μοναχικό βίο και την καθοδήγηση των μοναχών, ηθική ενίσχυση, όταν μία μοναχή θέλει να αποκοπεί από τη μονή.⁵⁰

Οι επιστολές του Θεοδώρου Στουδίτη αποτελούν τη βασικότερη πηγή, από την οποία μπορούμε να αντλήσουμε πληροφορίες σχετικά με το περιεχόμενο και τις συνθήκες της αλληλογραφίας των γυναικών στο Βυζάντιο αυτήν την εποχή, δεδομένου ότι δεν υπάρχουν ή δε σώζονται τα κείμενα των επιστολών που έγραψαν οι ίδιες οι γυναίκες.⁵¹ Όμως, από τα ονόματα και τους τίτλους των αποδεκτών, αλλά και από το ίδιο το κείμενο του Στουδίτη μπορούμε, τις περισσότερες φορές, να πληροφορηθούμε το περιε-

46. Β', αρ. 51, στήλ. 1261-1264.

47. Β', αρ. 192, στήλ. 1584-1585.

48. Β', αρ. 205, στήλ. 1621-1624. Για την ταύτιση της κandiδάτισσας Κασσίας με την υμνογράφο (Ει)κασία βλ. Alice Gardner, ό.π., σελ. 226-229.

49. Β', αρ. 113, στήλ. 1377-1380 και Β', αρ. 150, στήλ. 1468.

50. Β', αρ. 113, στήλ. 1376-1380, αρ. 115, στήλ. 1381-1385, αρ. 118, στήλ. 1389-1392, αρ. 123, στήλ. 1401-1401, αρ. 134, στήλ. 1429-1433, αρ. 150, στήλ. 1468-1469, αρ. 177, στήλ. 1548-1552 και αρ. 196, στήλ. 1593-1596.

51. Γενικότερα από την εποχή αυτή δε σώζονται κείμενα γυναικών με εξαίρεση τα κείμενα των υμνογράφων Θεοδοσίας, Θέκλας και Κασσίας. Βλ. σχετικά Eva Catafygiotou

χόμενο των επιστολών αυτών και να διακρίνουμε τις γυναίκες-επιστολογράφους σε δύο κατηγορίες. Η πρώτη περιλαμβάνει γυναίκες της αριστοκρατίας: πατρικίες και γυναίκες ή κόρες κρατικών αξιωματούχων. Η δεύτερη μοναχές και ηγούμενες μονών που, στο μεγαλύτερο ποσοστό τους, προέρχονται από το ίδιο κοινωνικό στρώμα.⁵² Πρόκειται, επομένως, για δύο εκλεκτές ομάδες της βυζαντινής κοινωνίας, οι οποίες, όπως φαίνεται, διατηρούσαν για τον εαυτό τους το προνόμιο της μόρφωσης και της επικοινωνίας.

Οι γυναίκες αυτές ζουν στην Κωνσταντινούπολη, στα περίχωρά της ή τη Μικρά Ασία και ανήκουν στην τάξη εκείνη που είχε τις περισσότερες δυνατότητες να μορφωθεί. Αλλά και λόγω της θέσης τους και της μόρφωσής τους οι εκπρόσωποι της τάξης αυτής μπορούσαν και έπρεπε να γίνουν κοινωνοί των προβλημάτων της αυτοκρατορίας, τουλάχιστον των θρησκευτικών. Ο Θεόδωρος στις επιστολές του δεν περιορίζεται να απαντήσει στο ερώτημα που κάθε φορά του θέτει μία γυναίκα, αλλά βρίσκει, σχεδόν πάντα, την ευκαιρία, να προχωρήσει στην ανάλυση και ερμηνεία των δογματικών και ηθικών κανόνων, η οποία προϋποθέτει ιδιαίτερες πνευματικές ανησυχίες και ικανότητες από την πλευρά του παραλήπτη.

Οι επιστολές του αυτές, για όλους τους οπαδούς του, αλλά ιδιαίτερα για τις γυναίκες, φαίνεται πως είχαν αποκτήσει τόσο «θεία» υπόσταση, ώστε δε χρησίμευαν μόνον για την επίρρωση της πίστης, αλλά προσλάμβαναν υπερφυσικές ιδιότητες. Από τον βίο του Αγίου μαθαίνουμε ότι, όταν το σπίτι κάποιας αριστοκράτισσας στη Ράβδο⁵³ έπιασε φωτιά, και αφού με κανένα από τα μέσα που χρησιμοποίησε δεν κατόρθωσε να τη σβήσει, έπιασε στα χέρια της επιστόλιον, που λίγο πριν είχε λάβει από τον Θεόδωρο και το έρριξε στις φλόγες. Αμέσως η φωτιά έσβησε και έμεινε μόνον τέφρα και καπνός. *Τίς ἔγνω τῶν νῦν ἢ τῶν πῶποτε τοιοῦτον ἐκ μικροῦ γραμματείου τεράστιον;* αναρωτιέται ο βιογράφος.⁵⁴

Είναι γενικότερα πάντως αξιοσημείωτο το γεγονός ότι ο Στουδίτης, προσπαθώντας με κάθε τρόπο να αντιπολιτευθεί την αυτοκρατορική επέμβαση στα εκκλησιαστικά πράγματα, εντάσσει στην αντιστασιακή του κοινό-

Topping, «Women Hymnographers in Byzantium», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), σελ. 98-111.

52. Ο J. Gouillard στη μελέτη του «La femme de qualité dans les lettres de Théodore Stoudite», *XVI. Internationaler Byzantinistenkongress, Akten II/2 [=JÖB 32/2 (1982)]*, σελ. 445-452 αναφέρεται στο σύνολο των γυναικών-αποδεκτών επιστολών του Θεοδώρου, χωρίς να εστιάζει το ενδιαφέρον του στις γυναίκες που απηύθυναν επιστολές προς αυτόν.

53. Για τη Ράβδο βλ. R. Janin, *Constantinople byzantine*, Παρίσι 1950, σελ. 385.

54. Βίος Θεοδώρου, *PG* 99, στήλ. 213-216.

τητα ένα τμήμα του γυναικείου κοσμικού και μοναχικού πληθυσμού, στο οποίο συμπεριφέρεται κατά τον ίδιο σχεδόν τρόπο όπως και στο ανδρικό. Σε μία εποχή απαγορεύσεων, διώξεων και φυλακίσεων, όπου η αλληλογραφία γίνεται μέσω ενός ιδιαίτερα κλειστού δικτύου⁵⁵ και όπου αποστολέας και παραλήπτης διακινδυνεύουν ακόμη και τη ζωή τους, ο Στουδίτης θεωρεί τις γυναίκες απαραίτητα και αναπόσπαστα μέλη της κοινότητάς του και όχι λιγότερο ικανές από τους άνδρες ομοϊδεάτες τους να αντιμετωπίσουν τον οποιοδήποτε κίνδυνο. Με τη στάση του αυτή τους παρέχεται η δυνατότητα να αλληλογραφήσουν και, μάλιστα, με μία δεσπόζουσα φυσιογνωμία της εποχής τους.

55. Για το σύστημα επικοινωνίας του Θεοδώρου με τα μέλη της κοινότητάς του βλ. Π. Γουναρίδη, «Ο κώδικας επικοινωνίας του Θεοδώρου Στουδίτη», στον ίδιο τόμο, σελ. 291-302.

ΑΝΤΩΝΙΑ ΚΙΟΥΣΟΠΟΥΛΟΥ

Ο ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΣ ΕΛΕΓΧΟΣ ΩΣ ΠΑΡΑΓΟΝΤΑΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

*...συναντᾶς τὰ ἐρείπια τῶν ἐγκαταλειμμένων
πόλεων, χωρὶς τοὺς τοίχους πού δὲν ἀντέχουν,
χωρὶς τὰ κόκκαλα τῶν νεκρῶν πού ὁ ἄνεμος
στριφογυρίζει μακριά: δίχτυα ἀπὸ περίπλοκες
σχέσεις πού ἀναζητοῦν μιά μορφή.*

Ἴταλο Καλβίνο

Στὶς ἀρχές τοῦ 15ου αἰώνα, μεταξύ τῶν ἐτῶν 1430 καὶ 1440, ὁ Κωνσταντινοπολίτης λόγιος Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος συντάσσει ἕνα λιβελλο μὲ τὴ μορφή ἐπιστολῆς, ἀπευθυνόμενο στὸν Καταβλαττᾶ, ἕναν ἀξιωματοῦχο πού, ὅπως φαίνεται, τὸν εἶχε συκοφαντήσει δημόσια, θίγοντας τὴν ὑπόληψή του καὶ τὴν τιμὴ τῆς οἰκογένειάς του. Ὁ Ἀργυρόπουλος, ἀκολουθώντας τὴν παροιμία, ἢ ὁποῖα τὸν ξύοντα... ἀντιξῦειν καὶ τοῖς ὄνοις δίδωσι, εἶναι ἀποφασισμένος νὰ τοῦ ἀνταποδώσει τὰ ἴσα, ἀπὸ θέση ἰσχύος ὁμως, μὰ καὶ ἐκεῖνος, ὅπως διατείνεται, βασίζεται, τελείως ἀντίθετα μὲ τὸν Καταβλαττᾶ, σὲ πραγματικὰ περιστατικά. Τὰ περιστατικά αὐτὰ σχετίζονται μὲ τὸν ὄχι καὶ τόσο ἄμεμπτο βίο τοῦ Καταβλαττᾶ.¹

Σύμφωνα μὲ τὰ λεγόμενα τοῦ Ἀργυρόπουλου, ὁ Καταβλαττᾶς πού καταγόταν ἀπὸ τὴ Σέρρες, εἶχε κατορθώσει παρὰ τὴν ἀμορφωσιά του καὶ τὴν ταπεινή του καταγωγή, νὰ γίνεи δικαστὴς στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀφοῦ χρημάτισε χαμαιιδιάσκαλος καὶ γραμματέας τῶν δικαστῶν στὴ Θεσσαλονίκη. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ κιόλας πού φοιτοῦσε στὸ σχολεῖο, μεγαλύτερος σὲ ἡλικία ἀπὸ τὰ ἄλλα παιδιά, εἶχε δεῖξει τὸ φαῦλο χαρακτήρα του. Τότε εἶχε συλληφθεῖ ἐπὶ ἀρρενοφθορία. Στὴ συνέχεια, μεγαλώνοντας, ἐπιδόθηκε σὲ κάθε ἄσεμνη πράξη, μέχρις ὅτου φθάνοντας στὴν Κωνσταντινούπολη ὡς ὑψηλὸς ἀξιωματοῦχος πιά, δὲν ἐδίσταζε νὰ ἐξαπατᾶ τοὺς ἐμπόρους, νὰ συχνάζει σὲ καπηλειὰ καὶ νὰ κοιμάται μὲ τὴν ὑπηρέτριά του. Δεῖγμα χαρακτηριστικὸ τῆς ἀπρέπειάς του ἔδωσε σὲ κά-

1. P. Canivet - N. Oikonomidès, «[Jean Argyropoulos], La comédie de Katablattas: invective byzantine du XVe s.», *Δίπτυχα* 3 (1982-1983), σελ. 5-97.

ποια κηδεία, όπου με τους λόγους του έκανε τους παρισταμένους, ακόμη και τους πενθοῦντες, να γελοῦν.²

Ὁ Ἀργυρόπουλος ἀπὸ τὴν ἀρχὴ μέχρι τὸ τέλος τοῦ λιβέλλου του, ἀντιπαραθέτοντας στὴν ἀνορθόδοξη συμπεριφορὰ τοῦ Καταβλατιᾶ ὡς πρότυπο τὸν δικό του τρόπο ζωῆς, σχολιάζει τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ ἀντιπάλου του καὶ τὴν στενὰ συνυφασμένη μὲ αὐτὴν πρὸς τὰ ἔξω εἰκόνα του. Ἡ δημόσια ζωὴ του ὡς ἀξιωματοῦχου, ἀν καὶ παράτυπα κατέχει τὸ ἀξίωμά του, δὲν τὸν ἀπασχολεῖ παρὰ μόνον στὸ μέτρο πὸν ὑπάρχει δυσαρμονία ἀνάμεσα σ' αὐτὴν καὶ τὴν εἰκόνα του. Τὸ πνεῦμα του ἄλλωστε διαφαίνεται καὶ στὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἀπευθύνει τὴν ἐπιστολὴ του: *Ἰωάννης τῷ ἀκολάστῳ Πριάπῳ τῷ Σκαταβλατιᾶ Χαίρειν.*³

Ὁ λιβέλλος τοῦ Ἀργυρόπουλου εἶναι ἓνα κείμενο μοναδικὸ στὴ βυζαντινὴ γραμματεία. Ὅπως ἐπισημαίνουν οἱ ἐκδότες του P. Canivet καὶ N. Οἰκονομίδης, πρόκειται γιὰ ἓνα κείμενο πὸν γραμμένο στὸ μεταίχμιο τοῦ Μεσαίωνα μὲ τὴν Ἀναγέννηση, θυμίζει τόσο στὸ πνεῦμα ὅσο καὶ στὴ μορφὴ ἀντίστοιχα ἰταλικά κείμενα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, ἀφοῦ θέμα του εἶναι ὁ ἄνθρωπος καὶ μάλιστα ἓνα συγκεκριμένο καὶ ὑπαρκτὸ πρόσωπο, τὸ ὁποῖο γελοιοποιεῖται.⁴

Εἶναι αὐτονόητο πὸς ἓνα τέτοιο κείμενο, ἀκόμη καὶ ἀν ἀντανακλᾷ ἀξίες πὸν κατὰ τὴν ἀποψη τῶν ἐκδοτῶν του δὲν εἶναι πιά μεσαιωνικές, ἀποτελεῖ πολὺτιμη πηγὴ γιὰ τὴ μελέτη τῆς κοινωνικῆς ἱστορίας τοῦ Βυζαντίου. Ὅχι μόνον ἐπειδὴ ἡ θεατρικὴ ἀναπαράσταση τῶν ὄσων ἐξιστορεῖ ἐπιτρέπει στὸν ἀναγνώστη νὰ συλλάβει ἀμεσότερα τὴ ζωὴ τῆς Κωνσταντινούπολης λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν Ἀλωση, ἀλλὰ κυρίως ἐπειδὴ οἱ ἐναργεῖς εἰκόνες πὸν ἀναδύονται μέσα ἀπὸ αὐτὸ κεντρίζουν εὐλόγα τὸ ἐνδιαφέρον μας καὶ μᾶς προκαλοῦν νὰ τίς διασταυρώσουμε ἢ νὰ τίς συγκρίνουμε μὲ ἀντίστοιχες εἰκόνες ἀπὸ τὰ προηγούμενα βυζαντινὰ χρόνια.

2. Canivet - Οἰκονομίδης, δ.π., σελ. 64-65: *Τοιγαροῦν σε οὔτοι συρίττοντες ἦσαν καὶ καταγελῶντές σου τῆς εὐθειας τῶν ρημάτων καὶ εἰκότως σε τῶν τοιούτων ἔφασαν μεμνήσθαι ζῶων, πάνν γε οἰκείως αὐτοῖς ἔχοντα τοὺς τρόπους...*

3. Ἀνάλογη παρατήρηση κάνει καὶ ὁ Σ. Τρωιάνος, ὁ ὁποῖος σχολιάζει καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ τίτλο τῆς ἐπιστολῆς. Βλ. Σ. Τρωιάνος, «Ἔργα καὶ ἡμέρες ἐνὸς δικαστῆ τοῦ 15ου αἰῶνα ἢ ἡ τεχνικὴ τῆς λιβελλογραφίας», *Βυζαντιακά* 5 (1985), σελ. 66-67.

4. Canivet - Οἰκονομίδης, δ.π. 80-84. Βλ. ἐπίσης N. Οἰκονομίδης, «Ἡ Ἀναγέννηση καὶ τὸ Βυζάντιο», *Βυζάντιο καὶ Εὐρώπη. Α' Διεθνῆς Βυζαντινολογικὴ Συνάντηση. Δελφοὶ 20-24 Ἰουλίου 1985*, Ἀθήνα 1987, σελ. 252-253 καὶ τοῦ ἴδιου, «Byzantium between East and West (XIII-XV cent.)», *Byzantium and the West, c. 850 - c.*

Με άφορμή, λοιπόν, όσα λέγει ό 'Αργυρόπουλος για τó τυφογερόντιον και ξεκινώντας από τó διαγραφόμενο σκοπό του, θέλησα νά διερευνήσω – περιοριζόμενη για λόγους μεθοδολογικούς στην ύστερη εποχή – πώς ασκούνταν ό κοινωνικός έλεγχος στην ιδιωτική ζωή των βυζαντινών.

Ός κοινωνικό έλεγχο έννοούμε τó σύνολο των μέσων πού χρησιμοποιεί μιá κοινωνία για νά εξασφαλίσει τή συμμόρφωση προς τούς κανόνες και τά κανονιστικά πρότυπα πού ισχύουν στους κόλπους της σέ μιá δεδομένη στιγμή.⁵ Άν λάβουμε υπόψη ότι ό κοινωνικός έλεγχος διακρίνεται σέ τυπικό και άτυπο, πρέπει νά διευκρινίσω ότι έξαρχής επικέντρωσα τήν προσοχή μου στις άτυπες μορφές του, άκριβώς έπειδή κατά τή γνώμη μου είναι πιό ευαίσθητες στις σημειούμενες κοινωνικές αλλαγές· έπομένως, εκ των πραγμάτων απέκλεισα τó δίκαιο, τήν κατεξοχήν μορφή τού χαρακτηριζόμενου ως τυπικού κοινωνικού έλέγχου. Άπό τίς άτυπες μορφές τού κοινωνικού έλέγχου επέλεξα νά σχολιάσω έδώ τó κουτσομπολιό ή για τήν άκρίβεια, εξειδικεύοντας τόν τίτλο τής ανακοίνωσής μου, νά τó παρουσιάσω ως παράγοντα επικοινωνίας, διατυπώνοντας όρισμένες πρώτες σκέψεις.

Τό κουτσομπολιό, άν τó όρίσουμε πολύ γενικά και όπως τουλάχιστον τó καταλαβαίνουμε έμεις σήμερα, είναι τó μεγάλο ένδιαφέρον για τίς ιδιωτικές υποθέσεις των άλλων και ή τάση διάδοσης των σχετικών πληροφοριών πού συνοδεύονται και από μιá προσωπική – συνηθέστερα άρνητική – αξιολόγηση.⁶ Μέ τήν έννοια αυτή, τó κουτσομπολιό προϋποθέτει τήν καταρχήν συμφωνία των μελών μιáς κοινότητας σέ συγκεκριμένες άξίες και πρότυπα και επιβάλλει τή δια τού λόγου επικοινωνία τους.

Δέν αναρωτιέμαι άν στο Βυζάντιο οί άνθρωποι κουτσομπολεύαν, άν δηλαδή ασχολιόντουσαν και σχολίαζαν τήν ιδιωτική ζωή ό ένας τού

1200, έκδ. J. D. Howard-Johnston, Amsterdam 1988, σελ. 319-332.

5. Για τόν όρισμό τού κοινωνικού έλέγχου βλ. πρόχειρα Δ. Γ. Τσαούσης, *Η κοινωνία τού Ανθρώπου. Είσαγωγή στην Κοινωνιολογία*, Άθήνα 1984², σελ. 170.

6. Για τόν παρατιθέμενο όρισμό τού κουτσομπολιού βλ. U. Eco, *Η σημειολογία στην καθημερινή ζωή*, Άθήνα 1989², σελ. 12. Για σχετικά μεθοδολογικά προβλήματα από τή σκοπιά τής κοινωνιολογίας βλ. A. Jakubowicz, «Le ragot», *Esprit* 5 (1981), σελ. 141-145. Ός προς τήν έτυμολογία τής λέξης στά νέα έλληνικά πειστικότερη θεωρώ τήν άποψη τού Δ. Δημητράκου (*Μέγα Λεξικόν τής Έλληνικής Γλώσσης*, Άθήνα 1964) σέ σχέση με τήν έκδοχή πού προτείνει ό Ν. Π. Άνδριώτης (*Έτυμολογικό λεξικό τής κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1971²). Σύμφωνα με τόν Ανδριώτη κουτσομπολεύω > κοψο+μπολιάζω = κόψω και μπολιάζω, συρράπτω, ένω κατά τόν Δημητράκο κουτσομπολεύω > κουτσο+μπολεύω (= περιπλανώμαι, τριγυρίζω).

άλλου. Τό θεωρώ αυτονόητο, καθώς είναι φαινόμενο σύμφυτο με την ανθρώπινη κοινωνικότητα και ένας από τους τρόπους με τους οποίους κάθε κοινότητα επιβεβαιώνει τη συνοχή της.⁷ Επίσης λόγω του χαρακτήρα του, θεωρώ δεδομένο ότι το κουτσομπολιό ήταν και για τους βυζαντινούς ένα μέσο επικοινωνίας. Εκείνο ωστόσο που με ενδιαφέρει είναι να ανιχνεύσω την ιδιαίτερη λειτουργία του μέσα στη βυζαντινή κοινωνία· να δώ τι ήταν κουτσομπολιό για τον *homo byzantinus*, πώς αυτός το αντιμετώπιζε και ποιές ανάγκες δι' αυτού εκάλυπτε· χωρίς, από την άλλη πλευρά, να επεκταθώ στο σχολιασμό της ζωής και των πράξεων του αυτοκράτορα ή των αξιωματούχων, επειδή νομίζω ότι δεν εμπίπτει τόσο στη σφαίρα του κουτσομπολιού, έχοντας και μία λειτουργία αυτόνομη που δεν με απασχολεί προς το παρόν.

Ένα πρώτο ερώτημα που γεννᾶται σχετίζεται με το πού μπορεί να συνευρίσκονταν οι βυζαντινοί για να κουτσομπολέψουν. Τό ερώτημα αυτό και όσα άλλα σχετικά τίθενται παύουν να είναι άπλως διευκρινιστικά ή / και άνεκδοτολογικά από τη στιγμή που συνδέονται με τους πιθανούς δημόσιους τόπους κοινωνικής συνάθροισης και κατά συνέπεια με τη μορφή και τις λειτουργίες του οικισμένου χώρου στο Βυζάντιο.

Η μελέτη παρόμοιων ζητημάτων ξεπερνάει ασφαλώς τα περιορισμένα πλαίσια αυτής της ανακοίνωσης, πολύ περισσότερο καθώς ή έρευνα δεν έχει λύσει ακόμη πολλά από τα προβλήματα που τίθενται.⁸ Όρισμένες, ωστόσο, επισημάνσεις πιστεύω ότι είναι χρήσιμες για τό θέμα που συζητούμε.

Καταρχήν ή διάκριση που πρέπει να γίνει ανάμεσα στη μεγάλη πόλη, τη μικρή πόλη και τό χωριό είναι εύλογη τόσο από την άποψη του μεγέθους τους όσο και από την άποψη του πολεοδομικού τους ιστού. Με άλλα λόγια, αν φανταστούμε τη μικρή πόλη στριμωγμένη μέσα στο κάστρο της, και αντίστοιχα όσο τό γνωρίζουμε τό χωριό σε μικρότερη κλίμακα,⁹ είναι εύκολο να κατανοήσουμε την άκτίνα μέσα στην όποία διαδίδονταν τά νέα σε πόλεις, όπως τά Ίωάννινα ή ή Μονεμβασία για

7. Για τη συνεκτική λειτουργία του κουτσομπολιού βλ. M. Glukman, «Gossip and Scandal», *Current Anthropology* 4 (1963), σελ. 307-316. Για τό κουτσομπολιό και τη λειτουργία του κάνει λόγο και ό J. K. Campbell, *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Village*, Oxford 1964, σελ. 312-315.

8. Βλ. σχετικά C. Bouras, «City and Village: Urban Design and Architecture», *JOB* 31/1 (1981), σελ. 611-653.

9. Bouras, δ.π., σελ. 651-653· πρβλ. επίσης την περιγραφή του χωριού Γομάτου

παράδειγμα.

Ὅσον ἀφορᾶ τὶς πόλεις, ἓνα σημεῖο τοὺς ποὺ ἐπανερχεται σταθερὰ μέσα στὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς εἶναι ἡ ἀγορὰ, ὁ χῶρος προφανῶς ὅπου πραγματοποιοῦνταν οἱ ἐμπορικὲς συναλλαγές. Δὲν εἶναι τῆς παρουσίας νὰ διακρίνουμε τοὺς ἐπιμέρους χῶρους αὐτῆς τῆς ἀγορᾶς, οὔτε νὰ προσδιορίσουμε τὴ θέση καὶ τὴν ἔκτασή της ποὺ ἀσφαλῶς δὲν ἦταν ἴδια σὲ ὅλες τὶς πόλεις.¹⁰ Μποροῦμε ὁμως νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ ἦταν ὁ κατεξοχὴν δημόσιος χῶρος συνάθροισης καὶ κατὰ συνέπεια, ὡς πρὸς τὸ θέμα μας, ἓνας τόπος, ὅπου θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ καλλιεργηθεῖ τὸ κουτσομπολιό.

Ἡ παρατήρηση, ἐξάλλου, τοῦ G. Dagron ὅτι ἡ ἐνσωμάτωση τῶν χριστιανικῶν κτιρίων ὑπῆρξε καθοριστικὴ γιὰ τὴ φυσιογνωμία τῆς βυζαντινῆς πόλης ἤδη ἀπὸ τὴν πρώιμη ἐποχή,¹¹ μᾶς ἐπιτρέπει, νομίζω, νὰ θεωρήσουμε ὡς ἓνα μόνιμο χῶρο συνάθροισης τῶν βυζαντινῶν στὶς πόλεις τοὺς ναοὺς ἢ καὶ τοὺς περιβόλους των.¹²

στὴ Μακεδονία ποὺ κάνει ἡ Ἀγγελικὴ Λαῖου-Θωμαδάκη, *Ἡ ἀγροτικὴ κοινωνία κατὰ τὴν ὕστερη βυζαντινὴ ἐποχή*, μετάφρ. Ἀγλαΐα Κάσδαγλη, (Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζικῆς) Ἀθήνα 1987, σελ. 59.

10. Βλ. γενικὰ Bouras, ὁ.π., 648-649. Στὸ κείμενο τοῦ Ἀργυρόπουλου (Canivet-Oikonomidès, ὁ.π., σελ. 55), βρίσκουμε ἐκτενῆ περιγραφὴ τῆς κεντρικῆς ἀγορᾶς τῆς Κωνσταντινούπολης ποὺ ἐκτεινόταν κατὰ μῆκος τοῦ Κεράτιου κόλπου. (Γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς Κωνσταντινούπολης βλ. κυρίως N. Oikonomidès, *Hommes d'affaires grecs et latins à Constantinople, XIIIe-XVe siècles*, Montréal - Paris 1979, σελ. 97-100). Γιὰ τὴν ἀγορὰ τῆς Θεσσαλονίκης βλ. O. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Paris 1913, σελ. 148. Ἀναφορὰ στὸ «Μαῖτάνιν» τῆς Τραπεζοῦντος βρίσκουμε στὸ χρονικὸ τοῦ Μιχαήλ Παναρέτου [Ἰ. Ὁδ. Λαμφίδου, «Μιχαήλ τοῦ Παναρέτου Περὶ τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν», *Ἀρχεῖον Πόντου* 22 (1958), σελ. 75]. Κατὰ τὸν Λαμφίδη (ὁ.π., σελ. 88), τὸ Μαῖτάνιν ἦταν «πλατεῖα χρησιμοποιουμένη ὡς ἀγορὰ δυτικῶς τῆς Δαφνοῦντος».

11. G. Dagron, «Le christianisme dans la ville byzantine», *DOP* 31 (1977), σελ. 3-25 (= *La romanité chrétienne en Orient. Héritages et mutations*, Variorum Reprints, London 1984, ἀρ. IX).

12. O. Tafrafi, *Thessalonique au quatorzième siècle*, Paris 1912, σελ. 29, ὅπου παρατίθεται τὸ ἀκόλουθο κείμενο: *Οἱ πολλοὶ δὲ καὶ τοῖς ἠνίοις μᾶλλον προσέχουσιν, ἢ τοῖς λόγους, καὶ τῇ πράσει καὶ τῇ ἀγορασίᾳ μᾶλλον, ἢ τῇ τῶν θεοπνεύστων γραφῶν διδασκαλίᾳ, καὶ οὕτω τὸ εἰκτικὸν πωλητήριον γίνεται καὶ ὁ τῆς προσευχῆς οἶκος, ταυτὸ δὲ εἶπεῖν ὁ οἶκος τοῦ Θεοῦ, οἶκος ἐμπορίου...* Πρβλ. ἐπίσης G. Schirò, *Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo*, (CFHB, X) Roma 1975, στίχ. 1350-1352: *Αὔριον στήν μητρόπολιν σύναξις θέλει γένηε/ οἱ ἄρχοντες θέλουν συναχθῆ μικροὶ τε καὶ μεγάλοι,/ καὶ ἔλα ἐκεῖ, εἰς αὐτονοῦς σύντυχε παρρησία...* Γιὰ παλαιότερη ἐποχὴ βλ. τὴν πληροφορία ποὺ παραθέτει ὁ Mango [C. Mango, *Βυζάντιο. Ἡ αὐτοκρατορία τῆς Νέας Ρώμης*, μετάφρ. Δ. Τσουγκαράκης, (Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπεζικῆς) Ἀθήνα

Τὰ λουτρά, τέλος, παρόλο πού ἔχουν χάσει πρὸ πολλοῦ τὴν παλαιότερη κοινωνικὴ λειτουργία τους,¹³ ξέρομε ὅτι ἔξακολουθοῦν νὰ ὑφίστανται καὶ σὲ μικρὲς πόλεις ὅπως ἡ Ναύπακτος.¹⁴

Κατὰ τὰ ἄλλα, ἡ ἀραιὴ δόμηση καὶ ὁ κατατεμαχισμὸς τῶν μεγάλων πόλεων σὲ περίπου αὐτόνομες συνοικίες¹⁵ πρέπει νὰ ὑποθέσουμε ὅτι θὰ περιορίζε στὸ ἐσωτερικὸ τους τὶς εὐκαιρίες γιὰ κοινωνικὴ συνεύρεση τῶν κατοίκων τους. Γνωρίζουμε π.χ. τὶς μικρότερες ἀγορὲς, ὅπου συγκεντρωνόταν πολὺς κόσμος, καὶ τὶς ταβέρνες στὶς συνοικίες τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης.¹⁶

Ἄν τὰ προηγούμενα εἶναι σωστά, τότε διαπιστώνουμε ὅτι ὁ ἔξω κόσμος πού τὸν 11ο αἰώνα προκαλοῦσε τρόμο στὸν Κεκαυμένο, ἐπειδὴ ἐκεῖ ἐκτὸς τῶν ἄλλων γεννιόταν τὸ κουτσομπολιό, ἀπὸ ἀποψη, θὰ λέγαμε, χωροταξικὴ μόνον μὲ τὴν ἀγορὰ θὰ ταυτιζόταν μὲ ἀσφάλεια. Ὁ ἀστικὸς χώρος, παρὰ τὴν ἀναβίωση τῶν πόλεων, παρέμεινε ἀναρχα

1988, σελ. 102], ὅτι ὁ Βασίλειος ὁ Α΄ ἔκτισε στὴν ἀγορὰ τοῦ Κωνσταντίνου μίαν ἐκκλησίαν γιὰ νὰ καταφεύγουν ἐκεῖ οἱ ἔμποροι, ὅταν ἔκανε κακοκαιρία. Πρβλ. τέλος τὰ σχόλια τοῦ Βαλασαμῶνα στὸν 74ο κανόνα τῆς ἐν Τρούλλω Συνόδου (Ράλλης - Ποτλῆς, τόμ. Β΄, σελ. 477-478).

13. C. Mango, «Daily Life in Byzantium», *JÖB* 31/1 (1981), σελ. 338-341 (= *Byzantium and its Image*, Variorum Reprints, London 1984, ἀρ. IV).

14. N. A. Bees, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aetolien)», *BNJ* 21 (1971-1979), σελ. 123. Πρβλ. ἐπίσης τὴν ἀνεύρεση ἐνὸς λουτροῦ στὴ Σπάρτη, τὸ ὁποῖο ὁ Χ. Μπούρας χρονολογεῖ ἀνάμεσα στὰ 1100 καὶ 1260 (βλ. Χ. Μπούρας, Ἔνα βυζαντινὸ λουτρό στὴ Λακεδαίμονια, Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς 1982, σελ. 109-112).

15. Γιὰ τὴν Κωνσταντινούπολη βλ. Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, ὁ.π., σελ. 106 καὶ πρὸ πρόσφατα I. Djuric, «L'habitat constantinopolitain sous les Paléologues: les palais et les baraques (quelques remarques)», *Πρακτικὰ τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Συμποσίου Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο. Τομὲς καὶ συνέχειες στὴν ἑλληνιστικὴ καὶ ρωμαϊκὴ παράδοση*, Ἀθήνα 1989, σελ. 733-752. Γιὰ τὴ Θεσσαλονίκη βλ. Tafrafi, *Topographie*, ὁ.π., σελ. 143. Γιὰ τὴν Τραπεζοῦντα βλ. A. Bryer, «The Structure of the Late Byzantine Town. Diokismos and the Mesoi», *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, ἐκδ. A. Bryer - H. Lowry, Birmingham - Dumbarton Oaks 1986, σελ. 263-279.

16. Γιὰ τὶς ταβέρνες τῆς Κωνσταντινούπολης βλ. *The Correspondance of Athanasius I Patriarch of Constantinople*, ἐκδ. A. M. Maffry Talbot, (CFHB VII) Dumbarton Oaks 1975, σελ. 86-90. Βλ. ἐπίσης Oikonomidès, *Hommes d'affaires*, ὁ.π., σελ. 95. Βλ. ἐπίσης Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμὸς*, τόμ. Β΄, Ἐν Ἀθήναις 1948-1957, σελ. 194. Περιγραφή τῶν μικρότερων σκεπαστῶν ἀγορῶν τῆς Κωνσταντινούπολης κάνει ὁ περιηγητὴς τοῦ 14ου αἰώνα Ibn Battuta, *Ταξίδια στὴν Ἀσία καὶ τὴν Ἀφρικὴ 1325-1354*, μετάφρ. Σίσσυ Σιαφάκα, Ἀθήνα 1990, σελ. 139. Γιὰ τὶς ἀγορὲς τῆς Θεσσαλονίκης βλ. Tafrafi, ὁ.π., σελ. 148.

όργανωμένος και άποτυπώνοντας άσφαλώς κάποιες κοινωνικές πρακτικές δέν πρέπει νά έδινε, ούτε και κατά την ύστερη έποχή, πολλές εύκαιρίες για συναθροίσεις προσδιοριστικές τής ζωής στην πόλη, όπως αυτό αντίθετα συνέβαινε τους πρώτους βυζαντινούς αιώνες.¹⁷ Έπιπλέον, ή αρχιτεκτονική τών σπιτιών πού ξέρουμε ότι ήταν κλειστά με έσωτερική αϋλή¹⁸ ύποδεικνύει ότι ένα μεγάλο μέρος τής κοινωνικής τους ζωής οί βυζαντινοί τό περνούσαν μέσα στα σπίτια τους.

Άπό την άλλη πλευρά, βέβαια, δέν πρέπει νά υποτιμήσουμε τή σημασία τών διαφόρων θρησκευτικών εκδηλώσεων¹⁹ και τών πανηγύρεων²⁰ έν γενει, οί όποίες με τή συχνότητά τους άντιστάθμιζαν, νομίζω, τή δυσκολία πού συνεπαγόταν ή όργάνωση τών πόλεων για τήν έπικοινωνία τών κατοίκων τους.

Με αυτά τά δεδομένα, είναι δύσκολο νά δοθει συγκεκριμένη άπάντηση στο έρώτημα για τό πού, μέσα στην πόλη, συνευρίσκονταν οί βυζαντινοί και κουτσομπόλευαν. Εύκαιρίες, πάντως, για κουτσομπολιό θά είχαν στα καπηλειά και στις άγορές, στις εκκλησίες και πιθανόν στα λουτρά,²¹ στις πανηγύρεις και σε περιστάσεις, όπως τά συμπόσια, τά

17. Mango, δ.π. 341-353. Για τις άλλες πού συντελέστηκαν στην κοινωνική ζωή των βυζαντινών με την παρακμή τών πόλεων βλ. ακόμη Α. Kazhdan - Α. Cutler, «Continuity and Discontinuity in Byzantine History», *Byzantion* 52 (1982), σελ. 463-464.

18. C. Bouras, «Houses in Byzantium», *Δελτίον τής Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας* 11 (1983), σελ. 1-26.

19. Πρβλ. την περιφορά τής εικόνας τής Όδηγήτριας, έπ' εύκαιρία τής όποιας όργανωνόταν κάθε Τρίτη παζάρι στην Κωνσταντινούπολη (βλ. σχετικά Οικονομίδης, *Hommes d'affaires*, δ.π., σελ. 107)

20. Είναι άξιοσημείωτο από την άποψη αυτή τό σχόλιο του Βαλασαμώνα στον 76ο κανόνα τής έν Τρούλλω Συνόδου πού άπαγόρευε νά υπάρχουν ταβέρνες στους περιβόλους τών ναών κατά τή διάρκεια τών πανηγύρεων (Ράλλης - Ποτλής, τόμ. Β', σελ. 483): «...σημείωσαι τόν αυτόν κανόνα και διά τούς άπερχομένους εις τās γενομένας εορτάς και πανηγύρεις όπουδήποτε, και ποιουμένους άφορμήν πραγματειών τήν προσκύνησην του τηνακάθα εορταζομένου άγίου, μεγάλης γάρ κολάσεώς ειςιν οί τοιοῦτοι άξιολ... Πρβλ. όμως και τήν περιγραφή τής παγανιστικής γιορτής πού κάνει ο Χωματιανός (J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata*, τόμ. IV, Parisiis - Romae 1891 [άνατύπ. Farnborough 1966-1967], PK'), τών Ρουσαίων: Οί από του θέματος Μολισκού όρμώμενοι... ειπόντες ότι παλαιού έθους έν τή χώρα τούτων κρατούντος, δ δη Ρουσία ονομάζεται, ...σύνταγμα γίνεσθαι νεωτέρων, και τās κατά χώραν κώμας περιέρχεσθαι, και παιγνίους τισί και όρχήμασι και βεβακχευμένοις άλμασι και σκηναίς άσχημοσύναις εκκαλείσθαι δώρα παρ ά τών ένοικούντων εις κέρδος αυτών...

21. Πρβλ. όσα λέγει, μεταφορικός πιθανόν, ο Άπόκανος (Bees, δ.π., σελ. 120): «...τάχα δέ και φώδας εκ βαλανείου τούτου ου τῶ σώματί μου άνέθηκα, τή δέ ψυχῇ κατεσκήρωσα, ότι περιεκτύπησέ μου τās άκοάς, κατά κέλευσιν του κρατούντος, ληί-

ὅποια ὁ Κεκαυμένος συνιστᾶ νὰ ἀποφεύγονται: πολλή γὰρ ἐν αὐτοῖς βαττολογία καὶ φλυαρία συμβαίνει.²²

Ἄς ἐπανέλθουμε τώρα στὸν Ἀργυρόπουλο καὶ ἄς ἐξετάσουμε πῶς μπορεῖ νὰ φωτίσει τὸ θέμα μας. Μία προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ κειμένου του μᾶς ὁδηγεῖ στὴ διαπίστωση ὅτι ὁ Κωνσταντινοπολίτης λόγιος ἀποφασίζει νὰ καταγράψει καὶ ἄρα νὰ δημοσιοποιήσει ἀμετάκλητα καὶ κυρίως ἐπώνυμα ὄσα ἀξιόμμεπτα ἔχει κάνει ὁ Καταβλαττᾶς καὶ εἶναι γνωστά σὲ ὅλον τὸν κόσμο. Αὐτὸ τὸ τελευταῖο, ὅτι δηλαδὴ ὅλος ὁ κόσμος ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη μέχρι τὴν Κωνσταντινούπολη γνώριζε καὶ προφανῶς συζητοῦσε τὶς ἀσχήμιες τοῦ Καταβλαττᾶ, ὁ Ἀργυρόπουλος – θεωρώντας φυσικὸ νὰ ἔχει δημιουργηθεῖ θροῦς πολὺς ἀπὸ τὰ ἀτοπήματα ἑνὸς ἀνθρώπου – τὸ χρησιμοποιεῖ ὡς ἓνα συντριπτικὸ ἐπιχείρημα ὑπὲρ ἑαυτοῦ, πού νομιμοποιεῖ τὸ λίβελλό του. Συγχρόνως, αὐτὸς ὁ «θροῦς» ὁμολογεῖ ὅτι ὑπῆρξε ἡ πηγὴ τῶν πληροφοριῶν του, ἀφοῦ γιὰ τὰ περισσότερα ἀπὸ ὄσα καταμαρτυρεῖ στὸν ἀντίπαλό του δὲν ἦταν ὁ ἴδιος αὐτόπτης μάρτυς.

Ἀπὸ τὴν ἐκτενῆ ἐπομένως ἱστορία τοῦ Καταβλαττᾶ ἔχει σημασία, ὡς πρὸς τὸ θέμα μας, νὰ συγκρατήσουμε καταρχὴν αὐτὸν τὸν «θροῦν», στὸν ὅποιο ὁ Ἀργυρόπουλος ἔχει, ὡς φαίνεται, ἀπεριοριστὴ ἐμπιστοσύνη. Ἄν μάλιστα δοῦμε πιὸ συγκεκριμένα τὸ περιεχόμενό του, μποροῦμε μὲ ἀσφάλεια νὰ τὸν ταυτίσουμε μὲ τὸ κουτσομπολιό, ἔτσι ὅπως τὸ ὀρίσαμε προηγουμένως. Ἐπειτα, εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ λιβελλογράφος μας γίνεται ὁ δημόσιος ἐκφραστὴς τοῦ κοινωνικοῦ ἐλέγχου πού ἀπὸ παλιὰ ἀσκεῖται στὴν ζωὴ τοῦ Καταβλαττᾶ, ἔχοντας κάποια στιγμὴ πάρει καὶ τὴν ἀκραία μορφή τῆς διατόμπευσης. Ἡ περιγραφή εἶναι χαρακτηριστικὴ: *Εὐθὺς γὰρ σε ταῖς ἀγνιαῖς παριόντα, σκώμματά τινα καὶ λοιδοραὶα ὑπελάμβανον, καθάπερ ἀντ' ἄλλων τινῶν προσρήσεων καὶ προσεπιτούτοις τὸ οὐά... Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ εἰς ἀγορὰν ἐμβάλλοντα τῶν παραπλησίων σε τυγχάνειν ἔδει· εὐθὺς γὰρ σε κάκει συρίττοντες ἦσαν καὶ μυκτηρίζοντες καὶ λίθοις τὸν ἐπὶ τῆς κεφαλῆς σου πῖλον ἔβαλλον ἐπιγελῶντές σου κἀνταῦθα καὶ μᾶλλον τῶ οὐά...²³*

Ἡ εἰκόνα τῶν ἀνθρώπων πού πετροβολοῦν τὸν Καταβλαττᾶ βλέποντάς τον νὰ περνᾶ, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ Ἀργυρόπουλος χωρὶς πολλὲς

ζεσθαὶ τὰ ἡμέτερα καὶ φορολογεῖσθαι τὰ τῆς ὑποτελέσι ἀδύνατα...

22. *Cecamenī Strategikon*, ἔκδ. Β. Wassiliewsky - V. Jernstedt, Petropoli 1896, σελ. 4 § θ'.

23. *Canivet - Oikonomidēs*, ὁ.π., σελ. 45.

λεπτομέρειες, ύποδηλώνει ότι στό μυαλό του τουλάχιστον ή έστω για τις ανάγκες του λιβέλλου του όλόκληρη ή πόλη της Θεσσαλονίκης ασχολείται με τόν Καταβλαττά διατεθειμένη σαφώς και έμπράκτως έναντίον του. Είμαι, έξάλλου, προφανές ότι ή άρνητική στάση τών Θεσσαλονικέων άπέναντι στόν Καταβλαττά άποτελεί τήν κατάληξη του «θροϋ» που είχε ξεσηκώσει ή συμπεριφορά του και πού, όπως είπαμε, τόν άκολουθοϋσε μέχρι τήν Κωνσταντινούπολη.

Ἡ στάση του Ἄργυρόπουλου μās έπαναφέρει στό αρχικό ερώτημα για τó πώς αντιμετώπιζε ή βυζαντινή κοινωνία αυτό που έμεις θεωροϋμε κουτσομπολιό. Και πρώτα-πρώτα ποιά λέξη χρησιμοποιούσαν για να τó δηλώσουν οί βυζαντινοί. Στά κείμενα της ύστερης έποχής πλησιέστερη πρós τήν έννοια του κουτσομπολιού, χωρίς να είναι ταυτόσημη, έξακολουθει να άπαντά ή «καταλαλιά», ενώ λέξεις όπως «μομφή», «λοιδωρία», «δνειδισμός», ή ρήματα όπως «ύπογελώ» ή «ύποψιθυρίζω», άποδίδουν σε συγκεκριμένες περιπτώσεις τó άποτέλεσμα του σχολιασμού της ιδιωτικής ζωής.²⁴ Ἄνατρέχοντας, όμως, και σε κείμενα παλαιότερων άπό τήν έξεταζόμενη έποχών, παρατήρησα ότι και εκεί τó περιεχόμενο της λέξης δηλώνεται με τά άποτέλεσμά της.²⁵

Ἡ έλλειψη αντίστοιχης λέξης μās οδηγεί στη σκέψη ότι γενικά στην αίσθηση τών βυζαντινών τó κουτσομπολιό δέν ύπρχε ως φαινόμενο αυτόνομο ή πάντως ως φαινόμενο άξιοσημείωτο. Ἄν ήταν δυνατόν να

24. Πρβλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεϋς, «Κερκυραϊκά», *Viz. Vrem.* 13 (1907), σελ. 346· Bees, δ.π., σελ. 58, 61. Πρβλ. επίσης τή λέξη «καταλόγιν» (=ύβριστικό και σκωπτικό άσμα), ή όποια παρά τήν ειδική σημασία της άπηχεί τó περιεχόμενο της καταλαλιάς: *Πάντες του Σπανού τó καταλόγιν, βοήσατε όσοι γένια έχετε, και καταγελάσατε αυτόν...* (Σπανός, έκδ. Η. Eideneier, Ἄθίνα 1990, στίχ. 573-574). Στό λίγο μεταγενέστερο ποίημα του Σαχλίκη («Γραφαί και στίχοι και έρμηνείαι, έτι και άφηγήσεις κυρού Στεφάνου του Σαχλίκη», *Carmina graeca medii aevii*, έκδ. G. Wagner, Lipsiae 1874, στίχ. 116), άπαντά και τó ρήμα «σουρεύω» με παρεμφερή σημασία: *καταλαλοϋν, σουρεύουν τον, λέγουν κακά δι' εκείνον.*

25. Πρβλ. τή σκηνή που περιγράφει ó Συμεών ó Νέος Θεολόγος, ό όποιος σχολιάζει τόν μοναχό εκείνον που γύριζε άπό κελί σε κελί και τελείωνε τήν κρασκατάνυξη του *λοιδωρών και κατακρίνων βίους έτέρους* (*Syméon le Nouveau Théologien, Catéchésis*, έκδ. Β. Kripvochéine, τόμ. I, [Sources Chrétiennes, 96] Paris 1963, σελ. 340). Πρβλ. επίσης και τó σχολιο που κάνει ό Πτωχοπρόδρομος: *Τά δ' άλλα τά λεγόμενα και τās δνειδίσιας, / τās ύβρεις και επιβουλās πώς δλωσ ύπομείνω; Τó τίς είσαι και τί θέλεις και τί έν' τó συντυχαίνεις; / Και πώς λαλείς, πώς ίστασαι, πώς αναβλεμματίζεις* (E. Legrand, *Bibliothèque grecque vulgaire*, τόμ. I, Paris 1880, σελ. 93). Ἐνδιαφέρουσα έκτός άπό τά προηγούμενα είναι και ή λέξη «παροιμία» που άπαντά και με τήν έννοια της λοιδωρίας: *Τās δ' έν τή όδω παροινας και τούς προπηλακι-*

παρακολουθήσει κανείς την ιστορία του κουτσομπολιού ως κοινωνικού φαινομένου, λαμβάνοντας προφανώς υπόψη και τη βυζαντινή περίπτωση, θά έπρεπε ίσως την άρχη της αυτόνομης λειτουργίας του να την συσχετίσει με την καθιέρωση της ιδιωτικής ζωής ως αξίας, γεγονός που ούτως ή άλλως συντελέστηκε πολύ αργότερα.²⁶

Στό σημερινό στάδιο της έρευνας, τὸ μόνο που διαπιστώνουμε με σχετική ασφάλεια, προκειμένου τουλάχιστον για τὴ βυζαντινή κοινωνία, είναι πὼς τὸ κουτσομπολιὸ ταυτιζόταν ἐν πολλοῖς με τὴν ἐπίκριση, που προϋπέθετε τὴν ἀνατροπὴ κάποιου κανόνα καὶ συνεπαγόταν τὴν ἀπώλεια τῆς προσωπικῆς τιμῆς. Ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ, μὲν πὸν ἀνήκει σὲ λίγο παλαιότερη ἀπὸ τὴν ἐξεταζόμενη ἐποχὴ, ἢ νοοτροπία τοῦ Κεκαυμένου· τὸν μνημόνευσα μόλις πρὸ ὀλίγου καὶ ὑπαινίχτηκα ἤδη τὸ φόβο του γιὰ τὸ κουτσομπολιό, ὅπως τὸν ἐκφράζει με ἀφορμὴ κυρίως τὴ συμπεριφορὰ τῶν φίλων.²⁷ *Οἱ εἰσερχόμενοι εἰς τὴν οἰκίαν σου ἀγαθοὶ ἔστωσαν καὶ μὴ περιέρογοι· ὁ γὰρ περιεργὸς τὸν βίον σου ἐρευνᾷ καὶ τὰ ἐλαττώματα τῆς οἰκίας σου ἀνερευνήσας ὡς ὑπομνηματογράφος παρασημειώσεται καὶ ἐν καιρῷ ὄνειδισμοῦ σου ἐρεῖ,*²⁸ λέγει με ἔμφαση. Εἶναι σαφὲς ὅτι ὁ φόβος τοῦ Κεκαυμένου ἦταν φόβος γιὰ τὴν ἐπίκριση καὶ εἶχε σύστοιχη τὴ βεβαιότητα ὅτι ἡ τιμὴ τοῦ ἀνθρώπου δὲν ἀποκαθίσταται με τὴν ἀνταπόδοση τοῦ ὄνειδισμοῦ.²⁹ Ἐπρόκειτο γιὰ ἕνα φόβο που, ὅπως πολλὲς φορὲς ἔχει ἐπισημανθεῖ, πῆγαζε ἀπὸ τὸν ἀτομικιστικὸ καὶ ἐν τέλει κλειστὸ χαρακτῆρα τῆς βυζαντινῆς κοινωνίας.³⁰ Εἶδαμε προηγουμένως πὼς αὐτὸς ὁ χαρακτῆρας ἀποτυπώθηκε – καὶ παρέμεινε ἀποτυπωμένος – καὶ στὸ χῶρο.

σμούς καὶ τὴν ἄλλην κάκωσιν...» (J. Darrouzès, *Epistoliers byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, σελ. 72).

26. Βλ. πρόχειρα E. Shorter, *Naissance de la famille moderne, XVIIIe-XXe siècle*, μετάφρ. S. Quadruppani, Paris 1977, σελ. 13-30.

27. Γιὰ τὴ στάση τοῦ Κεκαυμένου ἀπέναντι στὴ φιλία βλ. A. Kazhdan - G. Constable, *People and Power in Byzantium. An Introduction to Modern Byzantine Studies*, Washington 1982, σελ. 26 καὶ A. P. Kazhdan - S. Franklin, *Studies on Byzantine Literature of Eleventh and Twelfth Centuries*, Cambridge - Paris 1984, σελ. 172. Τὸ φόβο τοῦ Κεκαυμένου γιὰ τὸ κουτσομπολιὸ τῶν φίλων ἐπισημαίνει καὶ ἡ M. E. Mullet, «Byzantium: A Friendly Society?», *Past and Present* 118 (1988), σελ. 12.

28. *Strategicon*, ὁ.π., σελ. 44 § ρδ'.

29. Βλ. P. Magdalino, «Honour among Romaioli: the Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos», *Byzantine and Modern Greek Studies* 13 (1989), σελ. 207-208.

30. Magdalino, ὁ.π., σελ. 215· ἀνάλογες παρατηρήσεις με ἄλλη εὐκαιρία κάνει καὶ

Όστόσο, μέσα σέ παρόμοιες συνθήκες, ό έλεγχος πού άσκούσε τό κοινωνικό περιβάλλον στή ζωή ένός άνθρώπου μέ τή μορφή του σχολιασμού και μάλιστα του έπικριτικού σχολιασμού καταλαβαίνουμε ότι θά ήταν ένα από τά κυριότερα μέσα πού διέθεταν οί βυζαντινοί για νά πιστοποιοῦν κάθε φορά τήν ένταξή τους σέ μιά κοινότητα.

Η γενική αὐτή παρατήρηση μᾶς έπιτρέπει νά έρμηνεύσουμε τόσο τόν «θροῦν» από τή ζωή του Καταβλατᾶ όσο και τή φυσικότητα, μέ τήν όποία τόν άντιμέτωπιζε ό Άργυρόπουλος. Όπως έπίσης μᾶς έπιτρέπει νά κατανοήσουμε γιατί, σέ άλλες περιπτώσεις, ό όνειδισμός ήταν άποδεκτός από τους ενδιαφερομένους, οί όποιοί ανάγνώριζαν στήν κοινότητα τό δικαίωμα νά έπεμβαίνει στήν ιδιωτική τους ζωή.

Γνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι στο έκκλησιαστικό δικαστήριο τής Ναυπάκτου, τόν 13ο αιώνα, είχε εμφανιστεί ό στρατιώτης Στέφανος Μαυρομάνικος, πού ή σύζυγός του τόν είχε εγκαταλείψει, και ζήτησε διαζύγιο για νά άποφύγει τήν ύβριν τής γυναικός και τόν εκ τής πόλεως όνειδον.³¹ Για τόν έξ άνθρώπων όνειδισμόν ζήτησε διαζύγιο από τό δικαστήριο τής Άχρίδας και ό άπατημένος Νίκος από τήν Πρέσπα,³² ενώ οί γονείς τής Σλάβας πού είχε κι αὐτή κατηγορηθεί για μοιχεία βεβαίωσαν τό δικαστήριο ότι δέν είχαν ιδίαν αντίληψη τών γεγονότων, αλλά δασκαλούς... τούτου τήν τε γλώσσαν τής θυγατρός και τήν έξωθεν φήμη έχουσι.³³ Κοινό χαρακτηριστικό και στις τρεις περιπτώσεις είναι τό γεγονός ότι ή μοιχεία είναι γνωστή στο κοινωνικό περιβάλλον τών συζύγων και κυρίως ότι έχει συζητηθεί, έξ οὔ και προκαλεί τόν όνειδισμό τους.

Στις ιστορίες αὐτές πού έπιλεκτικά περιέγραψα, θά μπορούσαν νά προστεθοῦν και άλλες παραπλήσιες,³⁴ οί όποίες είναι έπίσης γνωστές

ό A. P. Kazhdan, «Small Social Groupings (microstructures) in Byzantine Society», *JÖB* 32/2 (1982), σελ. 3-11. Βλ. έπίσης Evelyne Patlagean, «Byzance Xe-XIe siècle», *Histoire de la vie privée de l' empire romain à l' an mil*, εκδ. Ph. Ariès - G. Duby, τόμ. I, Paris 1986, σελ. 532-615.

31. S. Pétrides, «Jean Apokaukos. Lettres et autres documents inédits», *IRAIK* 14 (1909), σελ. 20.

32. Pitra, δ.π., PMΓ'.

33. Pitra, δ.π., ΡΛΘ'.

34. Πρβλ. π.χ. τήν ιστορία του Μαύρου από τό χωριό Τζερινσόβιτσα. Ό Μαύρος ήταν άνίκανος νά έπιτελέσει τά τών άνδρών και γι' αυτό ζήτησε διαζύγιο· οί συγχωριανοί του κλήθηκαν στο δικαστήριο τής Άχρίδας ως μάρτυρες για νά πιστοποιήσουν τό γεγονός (Pitra, δ.π., ΡΚΓ'). Πρβλ. έπίσης τήν ιστορία τής Εύδοκίας από τή Ναύπακτο, για τή δυστυχημένη οικογενειακή ζωή τής όποίας λόγος διαρρέει

στις γενικές τους γραμμές από τις αντίστοιχες δικαστικές αποφάσεις. Σε όλες υπάρχει μία παρεκκλίση από κάποιο κοινωνικό μοντέλο, εν προκειμένω το οικογενειακό. Δεν έχει σημασία να εξετάσουμε εδώ ποιός από τους συζύγους έχει παρεκκλίνει ή πώς ακριβώς διαγράφεται το μοντέλο αυτό καθεαυτό. Έχει όμως ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι όλες αναφέρονται στην ιδιωτική ζωή των πρωταγωνιστών τους, πάνω στην οποία ασκείται ο έλεγχος του περιβάλλοντός τους. Τον έλεγχο αυτόν οι ίδιοι τον αποδέχονται και μάλιστα τον χρησιμοποιούν ως επιχείρημα ενισχυτικό της θέσης τους στο δικαστήριο. Παρατηρούμε ακόμη ότι φραστικά τουλάχιστον το περιβάλλον των συζύγων ταυτίζεται με το σύνολο των κατοίκων της οικιστικής μονάδας, όπου και έκεινοι κατοικούν. Η σύμπτωση αυτή του κοινωνικού με το οικιστικό περιβάλλον, που την είδαμε και στην ιστορία του Καταβλατῆ, μάς παραπέμπει στους ισχυρούς τοπικούς δεσμούς που πάντοτε συνέιχαν τους βυζαντινούς.³⁵

Μεταξύ των άλλων, όμως, διαπιστώνουμε ότι και οι έπικεφαλής των συγκεκριμένων δικαστηρίων, ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ίωάννης Ἀπόκαυκος και ο αρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας Δημήτριος Χωματιανός, αποδέχονταν χωρίς συζήτηση τὸν ὄνειδισμό και ὅσα προϋπέθετε, παραβαίνοντας στο σημείο αυτό τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων.³⁶ Εἶναι γνωστό ότι οἱ δύο ιερωμένοι ἀντιμετώπιζαν με κατανόηση τὰ προβλήματα τοῦ ποιμνίου τους. Δεν εἶναι ὅμως εύκολο νὰ διακρίνουμε ἂν ἀποδέχονταν τὸν ὄνειδισμό μόνον λόγω τῆς ἀνθρωποκεντρικότερης ἀντίληψης πού ξέρουμε ότι εἶχαν γιὰ τὰ πράγματα.³⁷

...κοινός και τὰ λαληθέντα πάντες ἐπίστανται, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀπόκαυκου (Pétridès, ὁ.π., σελ. 29).

35. Γιὰ τὴ δύναμη τῶν τοπικῶν δεσμῶν στο Βυζάντιο βλ. πρόχειρα Mango, *Βυζάντιο...*, ὁ.π., σελ. 42. Πρὸβλ. και τὴν χαρακτηριστικὴ παροιμία πού παραθέτει ὁ Beck: *Πόλις και νόμος, κώμη και ἔθος* (H.-G. Beck, *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία*, μετάφρ. Δ. Κούρτοβικ, Μορφωτικὸ Ἴδρυμα Ἑθνικῆς Τραπέζης, Ἀθήνα 1990, σελ. 458). Εἰδικότερα ὅμως ὡς πρὸς τὸ θέμα μας ἔχει ενδιαφέρον ἡ παρατήρηση τοῦ Magdalino, ὁ.π., σελ. 213, ὅτι στὸν κόσμο τοῦ Κεκαυμένου ἡ ἔννοια τῆς προσωπικῆς τιμῆς και ἀντίστοιχα τῆς ἀχρειοσύνης» δὲν μπορούσε νὰ γίνε ἀντιληπτὴ παρὰ μόνον μέσα σὰ πλαίσια τῆς τοπικῆς κοινότητας, τῆς «πατρίδος».

36. Πρὸβλ. τὴ συμβουλή τοῦ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου: *Μηδὲν οὖν ἀκουέτωσαν οἱ παῖδες μήτε παρὰ οἰκετῶν μήτε παρὰ παιδαγωγῶν μήτε παρὰ τροφῶν... Μὴ τοίνυν μηδὲ μύθους ἀκουέτωσαν ληρώδεις και γραώδεις Ὁ δείνα φησίν, τὸν δείνα ἐφίλησεν Ὁ τοῦ βασιλέως υἱὸς και ἡ μικρότερα θυγάτηρ τότε ἐποίησαν...* (Jean Chrysostome *Sur la vaine gloire et l'éducation des enfants*, ἔκδ. A.- M. Malingrey, [Sources chrétiennes, 188] Paris 1972, σελ. 128).

37. Beck, *Ἡ βυζαντινὴ χιλιετία*, ὁ.π., σελ. 207.

Ἀντίθετα, μέ μεγαλύτερη σαφήνεια διαφαίνεται ἡ διαφορετική νοοτροπία πού ὑποκρύπτει, καί ως πρὸς τὸ θέμα πού μᾶς ἀπασχόλησε, ἡ στάση τοῦ Ἀργυρόπουλου ἀπέναντι στὸν Καταβλαττᾶ. Ὁ Ἀργυρόπουλος δὲν κάνει ἀσφαλῶς τίποτα τὸ ἐξαιρετικό, ὅταν κρίνει καί ἐπικρίνει μέ αὐστηρότητα τὴν ἰδιωτικὴ ζωὴ τοῦ ἀντιπάλου του. Ἄσκει, ὡστόσο, τὴν κριτικὴ του δημόσια καί ἐπιθετικά, *τὴν εἰς πλάτος ἐν ἐτέρῳ ταμειυσόμενος βιβλίῳ* καταλαλεῖ ἐπώνυμα καί μέ παρηγοσία ἐναντίον του. Μὲ τὸν τρόπο του χρησιμοποιεῖ τὴ λογικὴ τῶν συγκαιρινῶν του λογίων, οἱ ὁποῖοι, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ H.- G. Beck, ἦσαν *πιὸ ἄστοι καί δὲν τοὺς ἐνδιέφερε πῶς καί πῶς νὰ γίνουν ἀρεστοὶ στοὺς ἄρχοντες*.³⁸

Ὁ 10ος αἰώνας, ὅταν ὁ Βασίλειος ὁ Νέος ἐξοφλοῦσε τὸ τελωνεῖο τῆς καταλαλιᾶς γιὰ νὰ περάσει ἡ δούλη Θεοδώρα³⁹ μοιάζει καί εἶναι πιά μακρινὸς γιὰ τὸν Κωνσταντινοπολίτη λόγιο· ὁ Ἀργυρόπουλος ζεῖ στὴν ἀρχὴ μιᾶς καινούργιας ἐποχῆς.⁴⁰

38. Βλ. P. Magdalino, «The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium: Some General Considerations and the Case of John Apokaukos», *Bsl* 47/1 (1987), σελ. 28-38.

39. A. N. Veselovskij, «Razyskanija v oblasti duchovnago sticha XI-XVII», *Sbornik otdelenija russkago jazyka i slovesnosti Imp. Akademii Nauk* 46/6 (1889), Παράρτημα, σελ. 19.

40. Βλ. σχετικὰ Oikonomides, «Byzantium between East and West...», ὁ.π. σελ. 330-332. Ὁ Oikonomides ἐπισημαίνει ἐκτὸς τῶν ἄλλων τὴ διαφορὰ, ὡς πρὸς τὴ νοοτροπία πού ἐπικρατοῦσε, ἀνάμεσα στὴν Κωνσταντινούπολη καί τίς (βαλκανικές) ἐπαρχίες. Ἐπὶ τὴν ἀποψη αὐτὴ εἶναι ἐνδιαφέρον νὰ παρατηρήσουμε πόσο διαφέρει ὁ Ἀργυρόπουλος ἀπὸ τὸ συγγραφέα τοῦ Χρονικοῦ τῶν Ἰωαννίνων, ὁ ὁποῖος λέγει: *Μετὰ ταῦτα ὁ Θωμᾶς ὑπέπεσεν εἰς διάφορα πάθη καί ἀρεσνοκοιτίας καί τέλος κοιλιόδουλος. Τὰ κρυφὰ ὑπ' αὐτοῦ γενόμενα ἡγοῦμαι αἰσχρὸν ἔστι καί ἀπαίσιον δηγήσασθαι...* (Λ. Ι. Βρανούσης, «Τὸ χρονικὸν τῶν Ἰωαννίνων κατ' ἀνέκδοτον δημῶδη ἐπιτομὴν», Ἐπετηρὶς τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 12 (1962), σελ. 85-86, §16).

ΗΛΙΑΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ

ΤΟ ΕΠΕΙΣΟΔΙΟ ΤΟΥ ΑΔΡΙΑΝΟΥ

“ΠΡΟΓΝΩΣΙΣ” ΚΑΙ “ΤΕΛΕΣΘΕΝΤΩΝ ΔΗΛΩΣΙΣ”

Οι Βυζαντινοί πίστευαν ότι ήταν δυνατόν να πληροφορηθούν την ίδια στιγμή συμβάντα που μόλις έγιναν ή διεδραματίζονταν σε πολύ μεγάλη απόσταση π.χ. στα όρια της αυτοκρατορίας. Κάποιο γεγονός μπορούσε να γίνει γνωστό στην πρωτεύουσα ή σε άλλη πόλη ή περιοχή της βυζαντινής επικράτειας αυτοστιγμεί ή αθημερόν. Δεν αναφερόμαστε βεβαίως στο γνωστότατο μέσον του οπτικού τηλεγράφου, ο οποίος καθιστούσε δυνατή την ταχεία ενημέρωση της Κωνσταντινούπολης για τις αραβικές κινήσεις στην Κιλικία· ούτε βεβαίως στις μαγικές, μαντικές ή προφητικές ικανότητες διαφόρων προσώπων. Οι ικανότητες αυτές αφορούν την πρόρρηση του μέλλοντος, συνεπώς αποτελούν προφητεία, μαντεία και όχι είδηση. Το είδος της επικοινωνίας στο οποίο θα αναφερθούμε, παρά την συγγένειά του τόσο με την μαγεία, αλλά και με το ασύρματο τηλέφωνο ή ακόμη με την απευθείας μετάδοση γεγονότος ή, για να χρησιμοποιήσουμε την τρέχουσα ορολογία, με την «ζωντανή» μετάδοση (live), είναι όντως ζωντανό, αλλά δεν έχει το μαζικό ή μαγικό του σύγχρονου θεάματος και ακροάματος. Πρόκειται για ειδική επικοινωνία η οποία μεταβιβάζει είδηση που αναφέρεται σε κάποιο απολύτως εξαιρετικό και επείγον συμβάν μεταδιδόμενο από την περιφέρεια προς το κέντρο ή αντιστρόφως, έχει δε ειδικούς μόνον αποδέκτες. Στις περισσότερες περιπτώσεις η περιφέρεια βρίσκεται πέραν του πόντου και η επικοινωνία θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως υπερπόντια. Η πορεία της είδησης υπακούει σχεδόν πάντα στην λογική κάποιου θαλάσσιου δρόμου και επαληθεύεται μετά παρέλευση ορισμένων ημερών με την άφιξη πλοίων π.χ. στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας από την Κωνσταντινούπολη ή στις Μονεμβασίας από τη Σικελία. Τέλος, η είδηση μεταφέρεται δια μέσου του αιθέρος από δαίμονες και αναφέρεται πάντα σε τελειούμενον ή μόλις τελεσθέν γεγονός.

Από την πλούσια φιλολογία για την φύση και την δράση των πνευμάτων την εργασία μας ενδιαφέρει ό,τι σχετίζεται με την διαμονή, τις μετακινήσεις και την ικανότητα ή μη πρόρρησης των δαιμόνων.¹ Σύμφωνα λοιπόν

1. Αν και η φιλολογία γενικώς περί δαιμόνων είναι αρκετά πλούσια, αυτό δεν ισχύ-

με την χριστιανική απόκριση η επισήμως αποδεκτή δαιμονολογία, αλλά και με τις λόγιες ή λαϊκές αντιλήψεις, χώρος μόνιμης διαμονής των δαιμόνων είναι κατ'αρχήν ο αέρας αλλά και ο αιθέρας, η ζώνη μεταξύ του ουρανού και του αέρα. Η ζώνη αυτή προορίζεται για τα μη παχεία σώματα, τα κοῦφα και ἑλαφρά, τα αερικά των λαϊκών δοξασιών.² Από τον χώρο αυτό του αιθέρα και του αέρα, λόγω της ελαφρότητας των σωμάτων τους, μετακινούνται με εκπληκτική ταχύτητα και μεταβαίνουν σε μηδενικό χρόνο από το ένα

ει και για την βυζαντινή δαιμονολογία. Διαπιστώνεται μια συνεχής, με σχετικές διαφοροποιήσεις, επανάληψη των λεγομένων των πατέρων, μάλιστα δε του Αγίου Αντωνίου, ως τον 11ο αι. οπότε με το έργο του Ψελλού δημιουργείται τομή στη δαιμονολογία. Συνεπώς οι περισσότερες εργασίες ασχολούνται με το έργο του Ψελλού, με την προέλευση των απόψεών του και με σύντομες αναδρομές στις πριν απ' αυτόν αντιλήψεις. Ch. Zervos, *Un philosophe néoplatonicien, Michel Psellos*, Παρίσι 1919. K. Svoboda, *La démonologie de Michel Psellos* (Opera Facultatis philosophiae Universitatis Brunensis), Brno 1927. J. Bidez, *Catalogue des manuscrits alchimiques grecs*, τόμ. 6, Βρυξέλες 1928. A. Delatte και Ch. Jossierand, «Contribution à l' étude de la démonologie byzantine», *Mélanges Bidez I, Annuaire de l' Institut de philologie et d' histoire orientales*, 2, Βρυξέλες 1934, σελ. 207-232. Π. Τρεμπέλας, «Δαίμων», *ΘΗΕ*, τόμ. 4, Αθήνα 1964, στήλ. 882-890. P.- P. Joannou, *Démonologie populaire-démonologie critique au XIe siècle. La Vie inédite de S. Auxence par M. Psellos*, Βισμπάντεν 1971. J. Grosdidier de Matons, «Psellos et le monde de l' irrationnel», *TM* 6(1976), σελ. 325-349. P. Gautier, «Le "De Daemonibus" du Pseudo-Psellos», *REB* 38(1980), σελ. 105-194. Δύο τόμοι περιέχουν ενδιαφέρουσες μελέτες και για τα βυζαντινά πράγματα, *Santi e Demoni nell' alto medioevo occidentale (V-XI)*, *Centro Italiano di Studi sull' alto medioevo*, 36, Σπολέτο 1989. Ιδιαίτερα χρήσιμη στην έρευνά μας υπήρξε η μελέτη του G. Dagron, «Le saint, le savant, l' astrologue, étude de thèmes hagiographiques à travers quelques recueils de "Questions et réponses" des Ve-VIIe siècles», *Actes du Colloque, Hagiographie, Culture et Sociétés IVe-XIIe siècles*, Παρίσι 1981, σελ. 143-156 (= *La romanité chrétienne en Orient*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984, IV).

2. Δυστυχώς στις διάφορες μελέτες δεν έχει συστηματοποιηθεί επαρκώς το θέμα της διαμονής των δαιμόνων. Το πρόβλημα είναι αρκετά σύνθετο και η παραπάνω απλούστευση είναι σχηματική και περισσότερο βοηθητική. Η διαμονή των δαιμόνων ακολουθεί κι αυτή την πρόοδο της δαιμονολογίας στο Βυζάντιο, συνεπώς εμφανίζει μεγάλη ποικιλία και είναι συνάρτηση του ορισμού της φύσης των πονηρών πνευμάτων. Η φύση των δαιμόνων και βεβαίως η διαμονή τους είναι κατά τον Ψελλό ή τον Ψευδο-Ψελλό συνάρτηση του βαθμού της πτώσης τους *οὐ γὰρ ὁμοία ἡ πτώσις τοῖς ἀπορριφεῖσι πνεύμασι γέγονεν, ὅθεν δσον τοῦ πτώματος κάτω βέβηκεν, οἶδε παχεῖς τε ἄγαν εἰσί, φιλόιλοι τε καὶ φιλοσώματοι*, Μ. Ψελλοῦ, *Βίος ὀσίου Αὔξεντίου*, ἐκδ. P.-P. Joannou, ὁ.π., σελ. 80-90. P. Gautier, «Pseudo-Psellos: Graecorum opiniones de daemonibus», *REB* 46(1988), σελ. 85-107. Πρόκειται για μια ακόμη αναφορά του Ψευδο-Ψελλοῦ στην πτώση των αγγέλων, την οποία δεν πρόσεξε ο Grosdidier de Matons, (ὁ.π., σελ. 349), ο οποίος χρησιμοποιεῖ μόνον αυτή του *Τίνα περὶ δαιμόνων δοξάζουσιν Ἕλληνες*, ἐκδ. Boissonade, *Michael Psellus, De operatione daemonum...*, Νυρεμβέργη 1838 (ανατύπ., Ἀμστερνταμ 1964) σελ. 36-43. Σύμφωνα λοιπὸν με τον Ψελλό, όσο πιο υψηλή ήταν η θέση των δαιμόνων στον ουρανό,

σημείο στο άλλο. Στην γη προτιμούν τους χώρους της αρχαίας λατρείας. Στα αστικά κέντρα κατοικούν στους εγκαταλελειμένους αρχαίους ναούς, τα άλλα ειδωλολατρικά κτίσματα και στοιχειώνουν τα αρχαία αγάλματα, που συνεχίζουν να υπάρχουν στις χριστιανικές πόλεις.³ Δείχνουν όμως ιδιαίτερη προτίμηση στην ύπαιθρο χώρα. Βασίλειο στοιχείων, πνευμάτων και άλλων δυνάμεων η άγρια φύση αποτελεί τον προσφιλέστερο χώρο κατοικίας

τόσο πιο βαθιά ήταν η πτώση τους, που καθορίζει και τη διαμονή τους (*μισοφαείς, χθόνιοι, υποχθόνιοι, ύδραιοι*). Η βυζαντινή παράδοση, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά τον 6ο αι., στηριγμένη στις απόκρυφες διηγήσεις και στο Βίο του Αγίου Αντωνίου, θεωρεί ότι τόπον ἀρχῆς τὸν ἐναέριον ἔχουσιν, ὡς φησὶν ὁ ἀπόστολος κατὰ τὸν ἀρχοντα τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀέρος καὶ ἐναέριον τὴν διατριβὴν ἔχοντες, πολλὸς μὲν οὖν ἐστὶν αὐτῶν (δαυμόνων) ὁ δὲ ὄχλος ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς ἀέρι, Μεγάλου Ἀθανασίου, «Βίος Ἁγίου Ἀντωνίου», PG 21, στήλ. 876, καὶ πᾶν ὃ μὴ ἔχει παχὺ σῶμα, καθολικῶς πνεῦμα καλεῖται. Ἐπεὶ τοίνυν καὶ οἱ δαίμονες οὐκ ἔχουσι τοιαῦτα σώματα πνεύματα καλοῦνται, Κύριλ. Ιεροσολ., «Κατήχησις» 16, PG 33, στήλ. 940, καὶ τὰ μὲν κοῦφα καὶ ἐλαφρὰ τῶν σωμάτων τὴν ἄνω τάξιν λαχεῖν παρὰ τοῦ δημιουργοῦ, τὰ δὲ βαρῆα καὶ κατοφερῆ τὴν κατωτέραν χώραν... ἄνωθεν δὲ πανταχόθεν ὡς περιβόλαιον κύνλω τὸν ἀέρα καὶ περὶ τὸν ἀέρα πανταχόθεν τὸν αἰθέρα, ἔξωθεν δὲ πάντων κύνλω τὸν οὐρανόν, Ι. Δαμασκηνός, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, II, 6 στίχ. 21-30, (ἐκδ. Kotter), Βερολίνο - Ν. Υόρκη 1973, σελ. 51. Στις λαϊκές δοξασίες η διαμονή των δαιμόνων, «αερικίων», είναι απλώς ο αέρας, ενώ σύμφωνα με τα λόγια κείμενα διατρίβουν τόσο στον αέρα, αλλά και στην ζώνη του αιθέρα. Σ'αυτό το σημείο τα κείμενα ακολουθούν τις νεοπλατωνικές αντιλήψεις περί πνευμάτων, όπως στην επιδιαίρεσή του ο Ψευδο-Ψελλός, ο οποίος στο *Τίνα περί δαιμόνων* αναφέρεται σε αιθερίους, αεριούς και υποχθονίους δαίμονες. Χαρακτηριστικά είναι όσα λέγει, πάντα ο Ψελλός, στον *Βίο όσιου Αυξεντίου*, ό.π., σελ. 118, στίχ. 36-38, *οἷς δαίμοσι οὐδὲ τόπος τις τῆς ἀγνίας ἀφώρισται, ἀλλὰ καὶ δι' ἀέρος τοξεύουσι καὶ δι' αἰθέρος κατακοντίζουσι καὶ λοχᾶσι εἰς γῆν καὶ διὰ πάσης τῆς κτίσεως πολεμοῦσιν ἡμῖν*. Θεωρούμε όμως ότι το χωρίο αυτό σχετίζεται περισσότερο με τα τελώνια, πνεύματα και αυτά του αέρα. Βεβαίως, τα παραπάνω αφορούν την χριστιανική άποψη, την επίσημη χριστιανική δαιμονολογία, το ήμισυ της δαιμονολογίας κατά τον Dagron, ο οποίος διακρίνει δύο ακόμη κατηγορίες, την λόγια δαιμονολογία (*démonologie savante*), σύμφωνα με την οποία οι δαίμονες αποτελούν ηθικώς ουδέτερες δυνάμεις της φύσεως και την λαϊκή, δημόδη δαιμονολογία (*démonologie populaire, un folklore composite*). Θεωρεί μάλιστα ότι *au total la démonologie échappe pour une bonne moitié à la christianisation*, Dagron, ό.π., σελ. 148. Ως προς τα «αερικά» και την προσωποποίηση των δαιμόνων με τον άνεμο και τον ανεμοστρόβιλο, Ν. Πολίτης, *Παραδόσεις Α΄* (1904), σελ. 514-542, Delatte και Jossierand, ό.π., σελ. 222-223, Β. Οικονομίδης, *ΘΗΕ*, τόμ. 4, Αθήνα 1964, στήλ. 860-861.

3. C. Mango, «Antique Statuary and the Byzantine Beholder», *DOP* 17 (1963), σελ. 55-75 (= *Byzantium and its Image*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1984). Τα πατερικά και αγιολογικά κείμενα βρίθουν από τέτοιες αναφορές. Στα παραδείγματα που χρησιμοποιεί ο Mango στο εξαιρετο άρθρο του ίσως αξίζει να προστεθούν και κάποια άλλα τα οποία αναφέρονται σε χώρους λατρείας και σχολιάζονται στις μελέτες των G. Dagron, *Vie et Miracles de Sainte Thècle, texte grec, traduction et commentaire*, (Subs. Hag. 62) Βρυξέλες

των δαιμόνων.⁴ Αυτός όμως ο κατ' εξοχήν δυσπρόσιτος και αξημέρωτος χώρος διαμονής των στοιχείων είναι τόπος κατοικίας χλιαρών χριστιανών, εθνικών, παγανών βοσκών, αγροίκων, Ελλήνων και Σλάβων, τουλάχιστον στο χώρο της Πελοποννήσου που θα μας απασχολήσει παρακάτω. Συνεπώς, η παρουσία δαιμόνων στους αρχαίους χώρους λατρείας των αστικών κέντρων και στην ύπαιθρο χώρα υποδηλώνει ή ομολογεί ότι οι χώροι αυτοί συνδέονται χαλαρά ή καθόλου με την πολιτική και πνευματική εξουσία της χριστιανικής αυτοκρατορίας. Οι χώροι αυτοί σε μια δεδομένη ιστορική στιγμή αναλαμβάνουν τον ρόλο των ειδικών αποδεκτών σοβαρότατης είδησης, είτε πρόκειται για το στοιχειωμένο άγαλμα του ιπποδρόμου της Κωνσταντινούπολης, είτε πρόκειται για τους βοσκούς της Λακεδαιμονίας.

Από τα παραδείγματα που θα παραθέσομε σχηματίζει κανείς την εντύπωση ότι στην προσπάθεια επικοινωνίας του παγανιστικού με τον χριστιανικό κόσμο, υπάρχει κάποια ανοχή από την πλευρά του ισχυρού. Στον βαθμό που η χριστιανική κοινότητα, εν προκειμένω η ισχυρή, αναγκαστικά συνυπάρχει με την μη χριστιανική, ήτοι την ειδωλολατρική, σ' ένα πρώτο στάδιο ανέχεται ή αποδέχεται ένα κάποιον τρόπο επικοινωνίας. Χρησιμοποιεί την πληροφορία των δαιμόνων, ακόμη και όταν την καταδικάζει ή αρνείται να την διευκρινίσει, προσπαθώντας να την υποτάξει στα δικά της μέτρα. Κατά περιπτώσεις αντιστρέφει την λογική της επικοινωνίας και το μέσον, το άγαλμα, που παρέχει την είδηση μερικώς καταστρέφεται και κατ' αυτόν τον τρόπο προλαμβάνεται το δυσάρεστο συμβάν. Πάντως, είτε αποκρύβει εντελώς ή προσωρινά την μέσω δαιμόνων πληροφορία, είτε την αποδέχεται επιφυλακτικά, είτε τέλος παρά την επαλήθευση της συνεχίζει να την αμφισβητεί, με τον ένα ή τον άλλο τρόπο την λαμβάνει υπόψη της και την υπολογίζει.

1978, Introduction σελ. 80-94, N. Fernandez Marcos, *Los Thaumata de Sofronio, Contribución al estudio de la incubatio cristiana*, Μαδρίτη 1975, σελ. 192 κ.ε. Επίσης βλέπε τις σχετικές αναφορές στα αγιολογικά κείμενα που αποδελτίωσε ο P.-P. Joannou, «Les croyances démonologiques au XIe siècle à Byzance», *Actes du VIe Congrès International d'Etudes Byzantines*, τόμ. I, Παρίσι 1950, σελ. 251-252 (= *Démonologie populaire...* ό.π., σελ. 11).

4. Delatte και Jossierand, ό.π., σελ. 223-224. P.-P. Joannou, ό.π., σελ. 252. F. Gandolfo, «Luoghi dei santi e luoghi dei demoni: il riuso dei templi nel medio evo», *Santi e demoni nell'alto medioevo occidentale*, ό.π., τόμ. 2, σελ. 883-923. Όπως ενδιαφέρουσα είναι η μελέτη για την εκδίωξη πονηρών δαιμόνων από την ύπαιθρο χώρα και την αντικατάστασή τους από την λατρεία του Αρχάγγελου Μιχαήλ, αγαθού δαίμονα ιουδαιοβαβυλωνιακής καταγωγής, μετά μάλιστα την σύμφυρσή του με τον Άττι, θεό των βουνών και των πηγών, C. Mango, «St. Michael and Attis», *ΔΧΑΕ* 12 (1986), σελ. 39-62 και ιδιαίτερα 58 κ.ε.

Μεταβαίνοντας τώρα στα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα της ειδικής αυτής επικοινωνίας θα αναφέρουμε την εξιστόρηση του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη για τον τρόπο άφιξης στην Αλεξάνδρεια της είδησης της δολοφονίας του Μαυρικίου.⁵ Πρόκειται για χαρακτηριστικό παράδειγμα μετάδοσης είδησης μέσω δαιμόνων από ένα αστικό κέντρο σε άλλο, από την Κωνσταντινούπολη στην Αλεξάνδρεια. Ο Σιμοκάττης θεωρεί το συμβάν ως *ἀξιαφηγητότατον ἔργον, πινάκων συγγραφῆς λίαν ἐπάξιον*.⁶ Μας αφηγείται, λοιπόν, ότι επιστρέφοντας μεσάνυχτα στο σπίτι του κάποιος καλλιγράφος της Αλεξάνδρειας πέρασε από το Τύχαιον, όπου υπήρχε ο ναός της θεάς Τύχης, όταν τα πιο σπουδαία από τα αγάλματα του ναού κατέβηκαν από τα βήθρα τους, τον κάλεσαν και του διηγήθηκαν όσα συνέβησαν εκείνη ακριβώς την ημέρα στην Κωνσταντινούπολη κατά την αναίρεση του Μαυρικίου. Αξίζει, πιστεύουμε, να εκθέσουμε αναλυτικότερα τις διαβαθμίσεις μέχρι την τελική αποδοχή της είδησης, όπως ακριβώς μας τις παρουσιάζει ο Σιμοκάττης, αν και ο ίδιος αποφεύγει να τοποθετηθεί απέναντι στο γεγονός. Η είδηση, λοιπόν, γίνεται γνωστή στον έπαρχο της Αιγύπτου, ο οποίος παρακαλεί τον καλλιγράφο να κρατηθούν μυστικά και απόρρητα τα διηγήματα. Ο ίδιος όμως συγκρατεί την ημέρα και την πληροφορία και *ἐκαραδόκει τὴν ἔκβασιν*.⁷ Δεν γίνεται σαφές αν πρόκειται για στάση πολιτικής σκοπιμότητας που υπαγορεύεται από την δυσπιστία του έπαρχου στον ακουστή των ανδριάντων ή από την απόρριψη της δυνατότητας και της αξιοπιστίας μιας τέτοιου είδους πληροφόρησης. Πρόκειται, μάλλον, για αμηχανία ή επιφυλακτικότητα, διότι με την άφιξη αγγελιοφόρου ύστερα από εννέα ημέρες και την επιβεβαίωση του συμβάντος, ο έπαρχος παρουσιάζει στο κοινό τον καλλιγράφο και δημοσίως ομολογεί την προαγόρευσιν, η οποία έγινε *διὰ τῶν ἀνδριάντων, ἢ δαιμόνων εἰπεῖν οἰκειότερον*.⁸ Αυτή είναι και η μόνη προσπάθεια ερμηνείας από τον Σιμοκάττη της δαιμονικής πληροφόρησης που σίγουρα εθεωρείτο παγκοίνως ως δυνατή στα τέλη του βου αι. και αυτό είναι το νόημα της δημόσιας ομολογίας. Εξάλλου ο ίδιος το ομολογεί απεριφράστως, όταν κλείνοντας την ιστορία σημειώνει *πολλὰ μὲν καὶ ἕτερα κατὰ τὴν Ῥωμαίων πολιτείαν τῆς τῶν μελλόντων προαγορεύσεως θαύματα γίνεται, ἃ εἰ διεξοδικώτερον ἀναγράφειν διεγχειρήσομεν, ὁ πᾶς ἡμᾶς αἰὼν ἐπιλείψειεν*.⁹ Η διάζευξη *ἢ δαιμόνων εἰπεῖν οἰκειότε-*

5. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ἱστορίαι*, (ἐκδ. de Boor), σελ. 309-311.

6. Ὁ.π., σελ. 310, στίχ. 1-2.

7. Ὁ.π., σελ. 311, στίχ. 2.

8. Ὁ.π., σελ. 311, στίχ. 5-6.

9. Ὁ.π., σελ. 311, στίχ. 9-12.

ρον αποτελεί διευκρινιστικό σχόλιο που ο Σιμοκάττης κρίνει αναγκαίο να παραθέσει για την αποφυγή παρεξηγήσεων και το οποίο αναφέρεται στην διαδεδομένη αντίληψη για τα στοιχειωμένα από τους δαίμονες αγάλματα. Δεν θεωρεί όμως σκόπιμο να κρίνει ή να ερμηνεύσει τον τρόπο με τον οποίο οι δαίμονες αυτοί κατόρθωσαν να γνωρίσουν και να μεταδώσουν αυθημερόν το γεγονός της αναίρεσεως του Μαυρικίου. Οι δαίμονες-θεοί του ναού της Τύχης, ίσως, παραμένουν και κατά τον 6ο αι. υπόθεση του *monde d'enface*, αν και σταδιακά έχουν αρχίσει να διεισδύουν στον χριστιανικό κόσμο.¹⁰ Ο Σιμοκάττης δεν αφήνει επίσης να διαφανεί, αν πρόκειται για προφητεία ή μεταφορά είδησης, οι όροι όμως *προαγόρευσις μελλόντων, προμεμνηνόμενον* δεν είναι πολύ διαφορετικοί από την μαντεία και την προφητεία. Παρά την πρόοδο της δαιμονολογίας μετά τον 5ο αι. η πίστη στην δυνατότητα πρόρρησης των δαιμόνων θα παραμείνει πάντα αρκετά συγκεχυμένη και η επίσημη εκκλησία θα προσπαθήσει με την επιστράτευση της ερμηνείας των φυσικών φαινομένων να αφαιρέσει την ικανότητα αυτή απ' τους δαίμονες. Θα αναπτυχθεί μάλιστα ενός είδους ερμηνεία που οδηγεί στην φυσική δαιμονολογία, η οποία αναλαμβάνει να υπονομεύσει και να υποτάξει την διαδεδομένη πίστη στους αγαθούς δαίμονες, βοηθούς, μεσολαβητές, πληροφορητές. Είτε προμηνύουν την καταστροφή του Σεραπείου στην Αλεξάνδρεια είτε προλέγουν τις πλημμύρες του Νείλου η ικανότητά τους αυτή οφείλεται στην φύση τους, είναι λεπτά και αιθέρια σώματα που μετακινούνται με εκπληκτική ταχύτητα και συνεπώς γνωρίζουν τα γεγονότα εν τη γενέσει τους ή ακόμη λόγω της διορατικότητάς τους διαισθάνονται πότε θα συμβούν όσα έχουν προείπει οι προφήτες. Πρόκειται απλώς για επιδειξιές που αναζητούν την αποκλειστική είδηση που κάνει αίσθηση και την κοινοποιούν. Αν λοιπόν τα χελιδόνια, οι γερανοί και τα μυρμηγκία διαισθάνονται τον χειμώνα *οὐδέν οὖν μέγα και πρόρρησιν ἔχειν και γνῶσιν και δαίμονας, ὅπου και μύρμηκες ἔχουσι*.¹¹ Αν αυτή όμως η επιχείρηση αποδυνάμωσης αποτελεί έργο της χριστιανικής κοινότητας και ιδι-

10. Dagron, *Vie et miracles de sainte Thècle*, ό.π., σελ. 88. Αν και τα λεγόμενα του Dagron αφορούν μια ισραυρική κοινωνία εθνικών κατά τα τέλη του 5ου αι., δεν αποκλείεται να ισχύουν εν μέρει και για την εθνική Αλεξάνδρεια του 6ου αι. Βλ. επίσης Sofia Boesch Gajano, «Demoni e miracoli nei "Dialogi" di Gregorio Magno», *Actes du Colloque Hagiographie, Culture et Sociétés IVe-XIIe siècles*, Παρίσι 1981, σελ. 266-267.

11. Ψευδο-Χρυσόστομος, *PG* 64, στήλ. 741, επαναλαμβάνεται από τον Γεώργιο Μοναχό, (έκδ. de Boor), σελ. 239, στίχ. 7-8. Κατά τον Ψευδο-Χρυσόστομο οι προφητείες διακρίνονται σε πνευματική, διαβολική, φυσική ή τεχνική και τέλος σε κοινή ή δημόδη. Σύμφωνα μ' αυτήν τη διάκριση η πρόγνωση στην ιστορία του Σιμοκάττη θα πρέπει να κα-

αίτερα των επισήμων εκπροσώπων της, η πλειονότητα του απλού λαού, και όχι μόνον αυτή, θα επιμένει να πιστεύει ότι οι άρχοντες του αέρος, είτε ως αέριοι, είτε ως φιλοσώματοι, είτε ως κατοικούντες στους ανδριάντες είχαν κάποια μορφή μαντικής ικανότητας που ο προσδιορισμός της ποικίλλει κατά εποχή και σύμφωνα με την πρόοδο της δαιμονολογίας στο Βυζάντιο.

Ο Mango σχολιάζοντας την ιστορία αυτή του Σιμοκάττη παρατηρεί ότι οι Βυζαντινοί πίστευαν πως τα αρχαία αγάλματα ήταν έμψυχα, κατοικούμενα από δαίμονες, οι οποίοι είχαν την ικανότητα της ταχείας μετακίνησης και κατά συνέπεια μπορούσαν να γνωρίζουν γεγονότα που συνέβησαν πολύ μακριά. Η ικανότητα αυτή, συνεχίζει ο Mango, συγγέονταν με την πρόγνωση, χάρισμα που δεν κατείχαν οι δαίμονες, και αφού παραθέσει παραδείγματα στα οποία διαφαίνεται η αδιευκρίνιστη, αλλά καθόλα χρήσιμη, προγνωστική ή μαντική δύναμη των δαιμονικών αγαλμάτων, καταλήγει: δεν είναι παράξενο που πατριάρχες, αυτοκράτορες και λόγιοι, όπως ο κατεξοχόν λαμπρός βυζαντινός διανοούμενος ο Ψελλός, πίστευαν στις χρήσιμες αυτές ιδιότητες των έμψυχων αγαλμάτων, αν και πολλές από τις ιστορίες αυτές πιθανόν να είναι απόκρυφες.¹² Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα προτείνεται η ιστορία του πατριάρχη Ιωάννη του Γραμματικού (9ος αι.), ο οποίος, όταν πληροφορήθηκε επικείμενη βαρβαρική επιδρομή, έθραυσε τις κεφαλές τρικέφαλου αγάλματος για να προλάβει την δυσάρεστη εξέλιξη. Η είδηση, χω-

τατάσσεται στη διαβολική προφητεία, αν και διαφορετική είναι η άποψη των Michael and Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta, an English Translation with Introduction and Notes*, Οξφόρδη 1986, σελ. 231-232, σμ. 80 και 82. Η ερμηνεία της διαβολικής προφητείας έχει ήδη από τον Άγιο Αντώνιο και τον Αυγουστίνου αποκτήσει ορισμένα σταθερά χαρακτηριστικά, τα οποία θα επαναλαμβάνουν όλοι ως τον 11ο αι. και σχετίζονται με τη φύση των δαιμόνων, δηλ. το ταχυνήτο λόγω του αιθερίου των σωμάτων τους, το πονηρό και οξυδερκές. Σ' αυτήν την ερμηνεία σημαντική θέση κατέχει η ταχεία μετακίνηση του δαίμονα η οποία χρησιμοποιείται ως επιχείρημα κατά της άποψης που αναγνωρίζει πνευματική προφητική ικανότητα στους δαίμονες, σύμφωνα με τη διάκριση του Ψευδο-Χρυσόστομου. Οι δαίμονες γνωρίζουν τα τελεσθέντα και υπολογίζουν τις συνέπειες, γιατί μετακινούνται γρήγορα, είναι τα *volatilia caeli* του Αυγουστίνου, προλέγουν τις πλημμύρες του Νείλου γιατί έχουν πάει στην Αιθιοπία και γνώρισαν τον όγκο των βροχοπτώσεων, *Βίος Αγίου Αντωνίου*, PG 26, στήλ. 889-893, Αυγουστίνος, *Serm.*, 222, Ψευδο-Αθανάσιος, PG 28, στήλ. 660. Πρβλ. Grosdidier de Matons, ό.π., σελ. 345, και Dagrón, «Le saint, le savant, l'astrologue», ό.π., σελ. 146-148, Ch. Pietri, «Saints et Démons», *Santi e Demoni nell'alto medioevo occidentale*, τόμ. 1, *Centro Italiano di Studi sull'alto medioevo*, Σπολέτο 1989, σελ. 25-27.

12. C. Mango, «Antique Statuary», ό.π., σελ. 59-61. Averil Cameron και Judith Herrin *Constantinople in the Early Eighth Century: The Parastaseis Syntomoi Chronikai*, Λέιντεν 1984, σελ. 31-34.

ρίς να διευκρινίζεται με ποιό τρόπο, είχε ήδη αφιχθεί. Η θραύση όμως του τρικέφαλου αγάλματος, η οποία αποσκοπούσε στην πρόληψη της έκβασης, μάλλον υποδηλώνει ότι η πληροφόρηση έγινε συνεργία των δαιμόνων.¹³

Από τα παραπάνω παραδείγματα εμμέσως μόνον συνάγεται η μετακίνηση των δαιμόνων και η μεταφορά της είδησης, αφήνεται δε αδιευκρίνιστη η φύση της πληροφορίας που παρέχεται. Αυτό δεν ισχύει στο επόμενο παράδειγμα που θα μας απασχολήσει αναλυτικότερα και που αναφέρεται στον κόσμο της υπαίθρου, στο Έλος της Πελοποννήσου. Η βαρύτητα του γεγονότος ξεπερνά τα στενά όρια της Λακεδαιμονίας και ενδιαφέρει άμεσα την ίδια την πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Είναι η ιστορία του ναυάρχου Αδριανού, η οποία μας παραδίδεται στον *Βίο Βασιλείου* από τον Πορφυρογέννητο και βεβαίως από τον Γενέσιο που τον ακολουθεί(;) κατά ένα ιδιαίτερο τρόπο στο σημείο αυτό, όπως παρατήρησε ο Kazhdan.¹⁴ Το επεισόδιο, που δεν έχει ιδιαίτερα προσεχθεί από τους μελετητές, μας παρέχει μοναδικές πληροφορίες για το υπό εξέταση πρόβλημα και πιθανώς τις απόψεις του ίδιου του Κωνσταντίνου του Πορφυρογέννητου ή τουλάχιστον του περιβάλλοντός του. Επί πλέον, το υποκρυπτόμενο πρότυπό του αποτελεί ένα ακόμη κλειδί για τον έλεγχο των πηγών και συνεπώς για την αξιοπιστία των πληροφοριών που αναφέρονται στην Πελοπόννησο του 9ου και 10ου αι.

Σύμφωνα, λοιπόν, με τον *Βίο Βασιλείου*, στην περιοχή της Μονεμβασίας και συγκεκριμένα στο λιμάνι του Ιέρακος ναυλοχούσε ακινη-

13. Συν. Θεοφ. (CSHB), σελ. 155-157, Ψευδοσυμεών (CSHB), σελ. 649-650. Στην ιστορία βεβαίως δεν γίνεται λόγος για συγκεκριμένη είδηση, αλλά το βάρος δίδεται στην στοιχείωση του τρικέφαλου αγάλματος, του οποίου οι τρεις κεφαλές αντιστοιχούν στους τρεις αρχηγούς του έθνους που επέδραμε, γεγονός που γνώριζε ο πατριάρχης. Σημαντική λοιπόν είναι η συνάφεια των εθνικών, μη Χριστιανών, επιδρομών με τους δαίμονες του ανδριάντος, θέμα που θα μας απασχολήσει παρακάτω. Στην ίδια ιστορία αναφέρεται ότι ο πατριάρχης πληροφορούνταν πολλά από τους δαίμονες, συνεπώς η όποια γνώση ή πληροφορία για τις κινήσεις των εθνικών γινόταν μέσω των δαιμόνων *πολλάκις και τινα προλέγειν τούτω συνέβαινε τῆ τῶν δαιμόνων συνεργεία ἀληθῆ*, Συν. Θεοφ. σελ. 157, στίχ. 7-8. Πάντα ο ίδιος πατριάρχης *πρὸ τοῦ ἄστεος οἶκημα ἐκ λίθων λαξευτῶν κατασκειάσας, ὁ Τροῦλος μέχρι νῦν ὀνομάζεται, διὰ τινων θησιῶν ὀμίλει τοῖς δαίμοσι καὶ τῷ βασιλεῖ τὰ μέλλοντα διεσήμανεν. ὁ δὴ καὶ ἀνοίκητον ἔμεινεν διὰ τὰς ἐν αὐτῷ γενομένας τότε τῶν δαιμόνων ἐπιφοιτήσεις*, Συνέχεια Γεωργίου Μοναχού (Parisinus gr. 1708), (CSHB), σελ. 799, στίχ. 13-17.

14. Συν. Θεοφ., σελ. 309-312. Γενέσιος (Lesmueller-Werner-Thurn), σελ. 82-83. Σκυλίτζης (Thurn), σελ. 158-160. Α. Ρ. Kazhdan, «Iz Istorii vizantijskoj chronografii Xv.», *Viz. Vrem.* 21(1962), σελ. 95-117 και μάλιστα 101-104. Οφείλω να ευχαριστήσω τους συναδέλφους Τ. Λουγγή και Βασιλική Βλυσίδου που με προθυμία μου διέθεσαν χειρόγραφο

τοποιημένους από την άπνοια ο βυζαντινός στόλος, ενώ είχε επείγουσα αποστολή να προστρέξει σε βοήθεια των πολιορκουμένων από τους Άραβες Συρακουσών. Ο ράθυμος και μη έχων ζέουσαν ψυχήν ναύαρχος του στόλου Αδριανός πληροφορήθηκε από κάποιους νομείς θρεμμάτων που επικοινωνούσαν και εθεράπευαν τους δαίμονες ότι μόλις εκπορθήθηκαν οι Συρακούσες¹⁵. Οι δαίμονες αυτοί εφήδρευαν σε μια περιοχή όχι πολύ μακριά από την Μονεμβασία, το Έλος. Ο Αδριανός ζήτησε από τους βοσκούς να τον οδηγήσουν στους δαίμονες για να συνομιλήσει ο ίδιος μαζί τους, πράγμα που έγινε. Στην ερώτηση που τους απηύθυνε και η οποία μαρτυρεί την δυσπιστία του προς τα λεγόμενα των βοσκών και των δαιμόνων, *πότε καταλήφεται Συρακούσας, ἤκουσεν ὅτι ἤδη ἔάλω ἡ Συράκουσα*.¹⁶ Όπως αναφέρει ο Πορφυρογέννητος, παρά την επιβεβαίωση της είδησης από τους ίδιους τους δαίμονες, ο Αδριανός λυπημένος και αμήχανος συνέχισε να μη δίνει πίστη στην πληροφορία των δαιμόνων, *ὡς οὐκ οὔσης αὐτοῖς τῆς προγνώσεως*.¹⁷ Στο σημείο αυτό αναλαμβάνει ο Πορφυρογέννητος το διαφορετιστικό και ταυτόχρονα ανασκευαστικό του έργου. Ενώ ο κύκλος του Λογοθέτη αγνοεί το επεισόδιο των δαιμόνων και αποδίδει την άλωση των Συρακουσών από τους Άραβες στην αργοπορία των ναυτικών δυνάμεων, που ήταν απασχολημένες στην ανοικοδόμηση της Νέας Εκκλησίας,¹⁸ ο Βίος

μετάφραση του άρθρου του Kazhdan και συζήτησαν μαζί μου ορισμένα προβλήματα. Η σχέση του Γενέσιου, αλλά και του Πορφυρογέννητου με τον Βίο Βασιλείου είναι τελευταίως υπό αναθεώρηση. Αναμένοντας πάντα τον Senčenko υιοθετούμε τις παλιότερες του απόψεις, όπως επίσης αυτές του Kazhdan.

15. *ῥαθυμότερος, ὡς ἔοικεν, ἂν καὶ μὴ ἔχων ζέουσαν τὴν ψυχὴν*, Συν. Θεοφ., σελ. 310, στίχ. 4-5, *...νεμόντων ποιμένων ...τὰ νεμόμενα ...θρέμματα*, ὁ.π., σελ. 310, στίχ. 23 - 311, 1-2. Βλ. και παρακάτω σημ. 19.

16. Συν. Θεοφ., σελ. 311, στίχ. 11-12. Για την περιγραφή της κατάληψης, ὁ.π., σελ. 310, στίχ. 7-17. Για τις πηγές, την χρονολόγηση και την βιβλιογραφία, A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II, 1ο μέρος, ἐκδ. Canard, Βρυξέλες 1968, σελ. 70-79.

17. *λύπη δὲ καὶ ἀμηχανία περιοχεθεῖς ὁμως πάλιν ἀνέφερε, μὴ χρῆναι πιστεύειν οἰόμενος τὰ παρὰ τῶν πονηρῶν δαιμόνων λεγόμενα ὡς οὐκ οὔσης αὐτοῖς τῆς προγνώσεως*, Συν. Θεοφ., 311, στίχ. 12-15. Η στάση του Αδριανού απέναντι στην δαιμονική πληροφορία είναι απολύτως συνεπής με την χριστιανική θέση, *προλέγουσι δὲ καὶ οἱ δαίμονες, ποτὲ μὲν τὰ μακρὰν γινόμενα βλέποντες, ποτὲ δὲ στοχαζόμενοι, ὄθεν καὶ τὰ πολλὰ ψεύδονται· οἷς οὐ δεῖ πιστεύειν, κὰν ἀληθεύωσι πολλάκις*, I. Δαμασκηνός, *Ἐκδοσις ὀρθοδόξου πίστεως*, ἐκδ. Kotter, II, 4, σελ. 49, στίχ. 26-29. Ο Πορφυρογέννητος παρουσιάζει τον ναύαρχο να απλουστεύει τα πράγματα, να αποδέχεται δογματικά μόνον το *οὐ δεῖ πιστεύειν* και να αγνοεί αυτό το είδος της δαιμονικής πληροφορίας, που είναι βεβαίως δυνατή, ασχέτως αν δεν πρέπει να γίνεται αποδεκτή.

18. Στον κύκλο του Λογοθέτη η περιγραφή της ανέγερσης της Νέας Εκκλησίας και η

Βασιλείου θεωρεί ως υπεύθυνη την ραθυμία του Αδριανού και την άπνοια της εποχής. Για να μειώσει ακόμη περισσότερο τον Αδριανό, τον παρουσιάζει να αγνοεί τα στοιχειώδη.¹⁹ Σύμφωνα με την λογική του εσπευμένου

πώση των Συρακουσών αποτελούν θεματική ενότητα στην χρονογραφική παράθεση των γεγονότων, Ψευδοσυμεών (CSHB), σελ. 691-692, Συν. Γεωργ. Μοναχού (CSHB), σελ. 843-844, Συν. Γεωργ. Μοναχού (έκδ. Istrin), σελ. 21-22. «Θεοδόσιος Μελιτηνός», (έκδ. Tafel), σελ. 179-180, Λέων Γραμματικός (CSHB), σελ. 256-258. Τούτο βεβαίως οφείλεται στην πολιτική θέση της μερίδας εκείνης, η οποία απέδιδε την καταστροφή στον Βασίλειο. Δεν είναι τυχαίο ότι οι εκπρόσωποί της δεν αναφέρονται πουθενά στον Αδριανό ή στην άπνοια. Ο ίδιος ο Πορφυρογέννητος, αλλά και ο Γενέσιος, γνωρίζουν τη σχέση ανέγερσης και εκστρατείας, αλλά η εκδοχή τους αποσείει τις ευθύνες του Βασιλείου. Προτιμούν να εμπλέξουν τους δαίμονες του Έλους και να ασχοληθούν διεξοδικότερα με αυτούς. Εδώ αξίζει να αναφερθεί ότι, τόσο στον *Βίο Βασιλείου*, όσο και στον κύκλο του Λογοθέτη, το θέμα της ανέγερσης και της εκστρατείας είναι άκρως δαιμονικό, της εκστρατείας για τον πρώτο, της ανέγερσης για τους δεύτερους. Σύμφωνα με τον κύκλο του Λογοθέτη κατά την ανέγερση του ναού συμβαίνουν οκτώ ολίγα παράδοξα και δαιμονικά: ανδριάντες, σίγουρα δαιμονικοί, θάβονται στα θεμέλια της Νέας Εκκλησίας, ένας σε «σχήμα» επισκόπου που κρατούσε ράβδο περιτυλιγμένη με φίδι, και ένας άλλος του Σολομώντα. Το φίδι μάλιστα δάγκωσε τον αυτοκράτορα που δύσκολα ιάθηκε. Τη Νέα Εκκλησία επισκέπτεται, ενώ κτιζόταν, μία αρχόντισσα του βυζαντινού Νότου, η Δανιηλίδα. Είναι αδύνατον, έχοντας υπόψη τον συσχετισμό της Δανιηλίδας με την βασίλισσα του Σαββά και τη μελέτη του Mango για τα στοιχειωμένα δαιμονικά αγάλματα, να μην προχωρήσουμε στην διαπίστωση της δαιμονικής συνάφειας των δύο αυτών θεμάτων, δηλ. ανέγερσης- εκστρατείας. Εκτός από την πανάρχαια αντίληψη της στοιχείωσης ενός κτίσματος υπάρχει και η δαιμονική της εκδοχή, όπως εκφράζεται στη μεταγενέστερη, αλλά σίγουρα παλαιότερης καταγωγής, *Διαθήκη Σολομώντος υιού Δαυΐδ, δες έβασίλευσεν έν Ίερουσαλήμ και έκράτησεν και υπέταξε πάντων αερίων, έπιγείων και καταθρονίων πνευμάτων δι'ών και πάντα τά έργα του ναού τά υπερβάλλοντα πεποίηκεν*. Ένας στόλος, που ασχολείται με την ανέγερση ενός έργου, στο οποίο το άγαλμα του Σολομώντος τίθεται ως θεμέλιο, μέσα σ' ένα σολομώντειο ή μάλλον σολομωνικό κλίμα, σίγουρα μεταφέρει τους δαίμονες ή τους συνανά στη Λακεδαιμονία. Όμως για τον κύκλο του Λογοθέτη η ευθύνη πρέπει να αναζητηθεί στη πρωτεύουσα, στον Βασίλειο και στα έργα του, στα καινά δαιμόνια της πολιτικής του. Για τον Πορφυρογέννητο αντιθέτως το πρόβλημα είναι δυτικό, κάπου ανάμεσα στη Λακεδαιμονία και τις Συρακούσες, απόσταση που τελικά μόνον οι δαίμονες μπόρεσαν να καλύψουν. Και πάλι δεν είναι τυχαίο που ό,τι δαιμονικό αναφέρει η μία πλευρά αποσιωπάται από την άλλη: πρόκειται για διαφορετική αντίληψη της κακοδαιμονίας. Mango, «Antique Statuary», ό.π., σελ. 62. Η Αναγνωστάκης, «Το επεισόδιο της Δανιηλίδας», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου ΚΒΕ, Η καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1984, σελ. 375-390. *Διαθήκη Σολομώντος*, PG 122, στήλ. 1316 και σχετική βιβλιογραφία Α.-Μ. Denis, *Introduction aux pseudépigrapbes grecs d'Ancien Testament*, Λέιντεν 1970, σελ. 67-69.

19. Όσον αφορά την προσωπικότητα του Αδριανού ο Γενέσιος και ο Σκυλίτζης διαφοροποιούνται σχετικά από τον *Βίο Βασιλείου*. Για τον Πορφυρογέννητο ο Αδριανός είναι κάποιος ανάξιος, ασήμαντος, 'Αδριανόν τινα (309, στίχ. 28), *ραθυμότερος, ώς έοικεν*,

συγγραφέα ο Βυζαντινός ναύαρχος έπρεπε να λάβει υπόψη του την είδηση. Οι λόγοι για τους οποίους έπρεπε να δώσει πίστη στα *παρά τῶν πονηρῶν δαιμόνων λεγόμενα* είναι οι εξής: α) δεν επρόκειτο για πρόγνωση, *τοῦτο οὐχὶ πρόγνωσης ἦν ἀλλὰ τῶν ἀποβάντων καὶ τελεσθέντων δήλωσις* και β) οι δαίμονες ως αέρια σώματα, μπορούν λόγω της ευκολίας στην μετακίνηση, να μεταδίδουν πριν από τους ανθρώπους κάποιο γεγονός, *ἐκ τοῦ λεπτομεροῦς καὶ ταχυκινήτου τὴν ἐξ ἀνθρωπίνης ἐπιδημίας ἀπαγγελίαν προφθανόντων αὐτῶν*.²⁰ Ουσιαστικά ο Πορφυρογέννητος επαναλαμβάνει και χρησιμοποιεί για ευδιάκριτες πολιτικές σκοπιμότητες την γνωστή άποψη για το ταχυκίνητο των δαιμόνων, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί ήδη από τον 4ο αι. για να αντικρουσθεῖ η προφητική ικανότητα των θεών-δαιμόνων των ελλήνων, ειδωλολατρών. Γνωρίζομε πόσο βαθειά ήταν ριζωμένη η πί-

ῶν καὶ μὴ ἔχων ζέουσαν τὴν ψυχὴν (310, στίχ. 4-5), *ἐπὶ πολὺ δὲ χρονοτριβῶντος αὐτοῦ* (310, στίχ. 7), *λύπη δὲ καὶ ἀμηχανία περισχεθεῖς* (311, στίχ. 12-13), *ἀγνοῶν* (311, στίχ. 15). Για τον Γενέσιο αντιθέτως πρόκειται για *ἄνδρα γενναῖον* (82, στίχ. 60), *παρεμποδισθεῖς ἐκέισε δυσπλοία χαλεπωτάτη* (82-83, στίχ. 62-63), *ἀλλὰ τῶν δεόντων ὀλιγορήσας, καὶ οὐχὶ δυσπλοία πλέον, ὡς ἔφασκεν, συγγνώμης οὐκ ἔτιχεν* (83, στίχ. 90-93). Τα πλέον και *ὡς ἔφασκεν* αποστασιοποιούν τον Γενέσιο από τα γεγονότα, ο οποίος αφήνει μάλιστα να διαφανεῖ ότι μάλλον η άπνοια και οι λανθασμένοι υπολογισμοί είναι τα αίτια που δεν ολοκληρώθηκε η εκστρατεία. Ως προς την ανέγερση του ναοῦ και την εκστρατεία ο Πορφυρογέννητος, αν και αναφέρεται σ' αυτά, δεν συνδέει πουθενά τα δύο γεγονότα, προσπαθεῖ μάλιστα να ανασκευάσει τις κατηγορίες: *ὁ δὲ βασιλεὺς... ὡς ἂν μὴ σχολάζων ὁ ναυτικός ὄχλος ἀτακτότερος γένοιτο, ἐν τῇ ἀνοικοδομῇ τοῦ... ναοῦ... διαωρίσατο αὐτοῖς ὑπουργεῖν...* (308, στίχ. 14-22 και σελ. 309, στίχ. 1). Μόλις όμως έγινε γνωστή η πολιορκία των Συρακουσών, *εὐθέως ἢ κατὰ Συρίας εὐτρεπισθεῖσα δύναμις πρὸς Σικελίαν ἐπέμπεται* (309, στίχ. 21-22). Χαρακτηριστικές είναι οι προσθήκες του Σκυλίτζη, *εὐθέως ἢ προεντρεπισθεῖσα ναυτικὴ δύναμις, κὰν τῇ κτίσει τοῦ ναοῦ προσεδρεύουσα πρὸς Σικελίαν ἐπέμπεται, Ἀδριανὸν τὸν πατρίκιον ἔχουσα ναύαρχον* (158-159, στίχ. 33-35). Η ύποπτη αναφορά ότι *εὐθέως ἐπέμπεται*, όταν πρόκειται για μια υπόθεση αργοπορίας, και η μετάθεση μάλιστα της ευθύνης σε κάποιον άλλο, είναι γνωστή πολιτική τακτική. Πιστεύομε λοιπόν ότι μάλλον ισχύουν τα λεγόμενα του κύκλου του Λογοθέτη για ολιγορία του Βασιλείου. Διαφορετική είναι η γνώμη του A. Vogt, *Basile Ier, empereur de Byzance (867-886) et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*, Παρίσι 1908, σελ. 330. Μένει βεβαίως η ερμηνεία της αργοπορίας ἢ ολιγορίας απ' όπου κι αν προήλθε αυτή. Ο Τοynbee πιστεύει ότι η άποψη του deliberate sabotage είναι η λιγότερο πιθανή (A. Τοynbee, *Constantine Porphyrogenitus and His World*, Λονδίνο 1973, σελ. 343-344), όμως ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις της Βασιλικῆς Βλυσίδου, «Ἀντιδράσεις στὴ δυτικὴ πολιτικὴ τοῦ Βασιλείου Α'», *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 127-141. Βλ. επίσης για τον Αδριανό R. Guiland, «Les patrices stratèges byzantins en Italie méridionale, de l' avènement de Basile Ier à la mort de Léon VI (867-912)», *Recherches sur les institutions byzantines*, τόμ. 2, Βερολίνο-Άμστερνταμ 1967, σελ. 171.

20. Συν. Θεοφ., σελ. 311, στίχ. 15-18.

στη των Βυζαντινών στις μαντικές, προφητικές ικανότητες των στοιχείων και των έμφυχων αγαλμάτων έχοντας όμως υπόψη μας ότι ένα σεβαστό μέρος της δαιμονολογίας δεν επηρεάστηκε από τον χριστιανισμό, θεωρούμε ότι η ερμηνεία που χρησιμοποιεί ο Πορφυρογέννητος αποτελούσε μάλλον επιχείρημα μιας περιορισμένης μερίδας λογίων και εκκλησιαστικών.²¹ Εξάλλου οι απόψεις και ο προβληματισμός του Πορφυρογέννητου για την προφητεία και την δαιμονική είδηση μπορούν να αναζητηθούν σχετικά εύκολα στον *Βίο Βασιλείου*. Όσα θαυμαστά συμβαίνουν στον παππού του, τον Βασίλειο, και τα οποία προλέγουν την ανάρρησή του στο θρόνο αποτελούν *σύμβολα, τεκμήρια, όνειρα*, που ανήκουν στο χώρο της *θείας προγνώσεως*, της θείας γνώσης και της πρόρρησης. Χαρακτηριστικό είναι επίσης το χωρίο για την προφητεία της ανάκτησης των Αδάτων (χωρίο που βοήθησε στην χρονολόγηση της συγγραφής του Βίου), όπου γίνεται λόγος για βαρβαρική πρόρρηση, η οποία επαληθεύθηκε πολλά χρόνια αργότερα. Ο Πορφυρογέννητος απορεί πώς αυτό είναι δυνατόν να συμβαίνει. Εφόσον η πρόγνωση είναι χάρισμα των ευσεβών και εφόσον οι δαίμονες μόνον τα τετελεσμένα μπορούν να αναγγέλλουν λόγω του ταχυκινήτου, πώς είναι δυνατόν, αναρωτιέται, μετά από τόσα χρόνια να επαληθεύεται μια πρόρρηση βαρβαρική και πώς είναι δυνατόν άνθρωποι βάρβαροι και ασεβείς να έχουν μια τέτοια ακριβή γνώση και να κατέχουν την αλήθεια. Στην απορία του υποκρύπτεται η άποψη ότι στους μη χριστιανούς κάθε πρόρρηση πιθανόν σχετίζεται με τους δαίμονες. Διατηρώντας τις επιφυλάξεις του καταφεύγει στην ερμηνεία ότι ο άνθρωπος που προέβλεψε την μελλοντική ανάκτηση των Αδάτων από τους Βυζαντινούς πρέπει να ήταν κάποιος από τους ευλαβείς των βαρβάρων. Η πρόβλεψη ήταν αποτέλεσμα κάποιας θείκης γνώσης ή επιστημονικής μεθόδου, είτε από τινος θειότερας γνώσεως είτε από επιστημονικής μεθόδου. Το θέμα παρουσιάζει μέγιστο ενδιαφέρον και αξίζει να μελετηθεί σε βάθος. Τα από τινος θειότερας γνώσεως και επιστημονικής μεθόδου, όταν μάλιστα αφορούν τους βαρβάρους, ουσιαστικά εγγίζουν τις θύρες, αν όχι της γνωστικής δαιμονολογίας, τουλάχιστον της επίσημης αποδοχής της αστρολογίας. Ο *Βίος Βασιλείου*, και όχι μόνον αυτός, την ίδια περίπου γνώση αναγνωρίζει στον Λέοντα τον Φιλόσοφο. Η άποψή του πάντως για τους δαίμονες, εκτός απ' αυτήν της φυσικής δαιμονολογίας του επεισοδίου του Αδριανού, είναι η κυρίαρχη εκκλησιαστική άποψη για *βάσκανον τών δαιμόνων φύλον και για τὰ φανῶλα δαιμόνια διὰ πονηρῶν ἀνθρώπων πειρᾶται τήν τῶν ἀγαθῶν συνταράξι*

21. Βλ. παραπάνω σημ. 2

φοράν.²² Ο συγγραφέας θεωρεί, λοιπόν, ότι δικαιούνται είτε να τους εμπλέξει ο ίδιος είτε να αποδεχθεί ως πιθανό, όπως του το παραδίδουν οι πηγές, το επεισόδιο του Αδριανού. Το εγχείρημα θα μπορούσε να θεωρηθεί τολμηρό: αιτιολογείται επισήμως με περισσή ακρίβεια και παραστατικότητα μια ιστορία δαιμόνων πληροφορητών εγγεγραμμένη σ' ένα συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, όταν μάλιστα έχουν αφεθεί προηγουμένως αναπάντητα τα περί βαρβαρικής τινός *θειότερας γνώσεως είτε έπιστημονικής μεθόδου*. Αποτελεί, επίσης, χαρακτηριστικό παράδειγμα διαχωρισμού της προφητείας από την δαιμονική είδηση.

Όμως αναφύονται αυτομάτως τα παρακάτω ερωτήματα που σχετίζονται με ενός άλλου είδους επικοινωνία και πληροφόρηση: της διάδοσης των φημών και των θρύλων και της αξιοποίησής τους από τους λόγιους. Ποια σκοπιμότητα εξυπηρετούν οι αναφορές σ' αυτά τα δαιμονικά θρυλούμενα, εγγεγραμμένα μάλιστα στο πλαίσιο του εγκωμίου του Βασιλείου; Πρόκειται, άραγε, για επινοήσεις του κύκλου του Πορφυρογέννητου ή για επεξεργασμένους και προσαρμοσμένους στην αφήγησή του εντόπιους θρύλους; Αν ισχύει η δεύτερη εκδοχή, τότε σε ποιό βαθμό οι συγκεκριμένοι χώροι, αυτοί των Αδάτων και εν προκειμένω της Λακωνικής, λόγω της ιδιομορφίας

22. Συν. Θεοφ., σελ. 263, στίχ. 5-6, σελ. 348, στίχ. 15. Ο *Βίος Βασιλείου* όταν αναφέρεται σε κάποια μορφή προφητείας χρησιμοποιεί, εκτός από την πρόγνωση, τις λέξεις *πρόρρησις* (σελ. 224, στίχ. 16, σελ. 282, στίχ. 11), *προαγόρευσις* (σελ. 317, στίχ. 14), *θεία πρόγνωσις*, η τελευταία με την έννοια της πρόνοιας και σε αντιδιαστολή με τον της *τύχης αυτοματισμόν* (σελ. 219, στίχ. 4-5), οι δε μοναχοί διαθέτουν το *προορατικόν χάρισμα* (σελ. 227, στίχ. 4, σελ. 320, στίχ. 2). Όσα όμως *αίι πόρρωθεν ό θεός προκαταβάλλεται σύμβολα και τεκμήρια τών εις ύστερον* (σελ. 219, στίχ. 7-9) ή *των όνειράτων όψεις* (σελ. 221, στίχ. 21) μπορούν να εληφθούν κατ' αρχήν ως τυχαία ή *ώς φαντασία άλλως και κενόν διανοίας ανάπλασμα* (σελ. 223, στίχ. 22-23). Η προφητεία για τα Αδάτα (σελ. 281-282) δίδει επιπλέον το προβληματικό από τινος *θειότερας γνώσεως*, που περιόπου ταυτίζεται με το *πυθόχρηστον*, και που θεωρούμε ότι συγγενεύει με τα λεγόμενα για τον Λέοντα τον Φιλόσοφο (σελ. 232, στίχ. 14-17). Ο τρόπος παρουσίασης του επεισοδίου μας οδηγεί να πιστέψουμε ότι για τον Βασίλειο, αλλά και για τον Πορφυρογέννητο, η προφητεία αυτή ανήκει σε μιά άλλη κατηγορία που, αν δεν είναι, λίγο απέχει από την δαιμονική: α) καλείται *πυθόχρηστον β)* η προέλευσή της είναι *από τινος θειότερας γνώσεως* αδιευκρίνιστης γ) είναι *λόγος κενός*, τον οποίον ο Βασίλειος αντιμάχεται θέλοντας να αποδείξει ότι είναι *ψευδής, διοργισθείς και βουληθείς έξελέγξαι δι' έργον λόγον άλλως κενόν τό λαλούμενον, συντονώτερον τής πολιορκίας άνθήματο* (σελ. 282, στίχ. 3-5). Αλήθεια σε τι διαφέρει η συμπεριφορά του Βασιλείου από του Αδριανού, όταν και οι δύο αρνήθηκαν να πιστέψουν τα πυθόχρηστα των εγχωρίων; Πάντως κατά μιά άποψη το χωρίο για την προφητεία των Αδάτων ενδέχεται να αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη, I. Sevčenko, «La biographie de l' empereur Basile Ier. Storia letteraria», *La civiltà bizantina dal IX al XI secolo. Aspetti e problemi. Corsi di studi dell' Università di Bari*, Bari 1978, σελ. 97 και 102.

τους, υπαγόρευσαν τις παρεκβάσεις και σε ποιό βαθμό αντανακλούνται σ' αυτές τις ιστορίες οι ιδιαιτερότητες ενός χώρου βαρβαρικού και μιας χώρας «Ελλήνων» αντιστοίχως; Με τις ερωτήσεις αυτές ως μοχλούς διερεύνησης πληροφοριών στο κείμενο προχωρούμε σε ένα δεύτερο επίπεδο θεώρησης του επεισοδίου του Αδριανού: της εικόνας που έχει ο κύκλος του Πορφυρογέννητου για τον χώρο της δαιμονικής παρουσίας αφ' ενός και αφ' ετέρου της πραγματικότητας που αντανακλά και της σκοπιμότητας που εξυπηρετεί ο θρύλος.

Στην συνέχεια της εξιστόρησης του περιστατικού ο *Βίος Βασιλείου* παρουσιάζει τον Αδριανό να δυσπιστεί, ως την δεκάτη ημέρα, όταν καταφθάνουν ορισμένοι Μαρδαΐτες και ταξάτες, που είχαν σταλεί από την Πελοπόννησο στις Συρακούσες και οι οποίοι έχοντας διαφύγει την καταστροφή *αυτάγγελιοι τῶν ὀλεθρίων διηγημάτων γεγονόσιν*.²³ Κατ'αυτόν τον τρόπο η πληροφορία των δαιμόνων επαληθεύεται μέσω ενός θαλάσσιου δρόμου που συνδέει την Σικελία με την νότια Πελοπόννησο. Είναι το ίδιο μοτίβο που συναντήσαμε στην ιστορία του Σιμοκάττη, όπως επίσης είναι ίδια η διάρκεια (εννέα προς δέκα ημέρες), ως την άφιξη των αγγελιοφόρων. Αξίζει να αναφερθούν οι διαφορές που παρουσιάζουν οι αφηγήσεις τόσο του Γενέσιου, όσο και του Σκυλίτζη. Ο Σκυλίτζης προσθέτει ότι ο Αδριανός, *ἔσημειώσατο δὲ τέως τὴν ἡμέραν*, όπως έπραξε και ο έπαρχος της Αλεξάνδρειας, ο δε Γενέσιος αναφέρει ότι *τόν δε περί τῶν τοιούτων εἰδέναι διερευνώμενον τὸ πραχθέν γινώσκειν, τὸ τε ὄνομα καὶ τὸν ἀρχικὸν βαθμὸν ἐξεπίστασθαι*.²⁴ Με τις ειδικές πληροφορίες που παρέχει επί πλέον ο Γενέσιος στην εξιστόρηση του επεισοδίου έχει ασχοληθεί ο Kazhdan.²⁵ Ας συγκρατήσομε προς το παρόν την όντως υπερβολική και γι'αυτό ύποπτη, κατά τον Kazhdan, παράθεση λεπτομερειών, όπως της ώρας της άλωσης των Συρακουσών (*ε' ὥραν*), της διάρκειας της άπνοιας (*ἐπὶ ἡμέρας ν'*), της απόστασης του χώρου των δαιμόνων (*ὡς ἀπὸ μιλίων η'*).²⁶ Η πιο σημα-

23. Συν. Θεοφ., σελ. 311, στίχ. 20-21.

24. Σκυλίτζης, σελ. 159, στίχ. 59-60, Γενέσιος, σελ. 83, στίχ. 82-83.

25. A. Kazhdan, «Iz istorii vizantijskoi khronografii», ό.π., σελ. 101-104. Απαραίτητο βοήθημα για την ιστοριογραφία της εποχής πρέπει να θεωρείται στο εξής η μελέτη του Τ. Λουγγή, «Η βυζαντινή ιστοριογραφία μετά το λεγόμενο "μεγάλο χάσμα"», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σελ. 125-163.

26. Ο Γενέσιος προσθέτει μια ακόμη λεπτομέρεια. Αντί της γενικότητας του τόπος τις Έλος του Πορφυρογέννητου, ο Γενέσιος βάζει τον εγχώριο να αναφέρει ότι έχει κτήμα (αγρόν) στην περιοχή του Έλους, όπου συνάντησε κάποιους βοσκούς που τον πληροφορήσαν για τα λεγόμενα των δαιμόνων. Ο αγρός μάλιστα αυτός απέχει οκτώ μίλια από

τική όμως διαφοροποίηση του Γενέσιου σχετίζεται με τους δαίμονες τους οποίους αποκαλεί *ἀέρια* και τους χαρακτηρίζει ως *ἐπιχωριάζοντες δαίμονες*.²⁷ Αφού επαναλάβει τον διαχωρισμό που κάνει ο Πορφυρογέννητος ανάμεσα στην πρόγνωση και την δαιμονική είδηση αναφέρει τα εξής άκρως ενδιαφέροντα: *τῶν οὖν ἐγχωρίων πνευμάτων ἢ τοιαύτη πρόγνωσις, και διορθώνοντας αμέσως τον εαυτό του, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν ἢ ἐπὶ τῶν πραττομένων γνῶσις, τοῖς κατὰ τὴν αὐτὴν χώραν ἄχρι βασιλείας τοῦ εὐσεβε-*

το λιμάνι του Ιέρακος, *ἐν χώρῳ, ὃς Ἔλος ὠνόμασαι, ἀγρὸς πάρεστί μοι ὡς ἀπὸ μιλίων ἢ πρὸς διάστημα*, Γενέσιος (σελ. 83, στίχ. 70-71). Το διάστημα των οκτώ μιλίων ουσιαστικά ανταποκρίνεται στην απόσταση μεταξύ Μονεμβασίας - Ιέρακος και πρόκειται για χονδροειδές λάθος, αν ο Γενέσιος θεωρεί ότι το Έλος στο οποίο αναφέρεται είναι το ίδιο με του Πορφυρογέννητου. Εξάλλου χαρακτηριστική είναι η παράλειψη του Γενέσιου να προσδιορίσει το λιμάνι του Ιέρακος σε σχέση με την Μονεμβασία. Η Μονεμβασία δεν αναφέρεται καθόλου, ενώ ο *Βίος Βασιλείου* την μνημονεύει δις και μάλιστα ως το κεντρικό σημείο για τον γεωγραφικό προσδιορισμό τόσο του Ιέρακος, όσο και του Έλους. Συνεπώς, το Έλος του Πορφυρογέννητου πρέπει να λάβομε υπόψη μας και όχι τα ασαφή στις λεπτομέρειες τους λεγόμενα του Γενέσιου. Βεβαίως, ούτε ο *Βίος Βασιλείου* διευκρινίζει πού βρίσκεται ακριβώς ο χώρος αυτός, απλώς αναφέρει *οὐ μακρὰν Μονεμβασίαν διεστηκῶς* (σελ. 360, στίχ. 19-20). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι πρόκειται για το ίδιο Έλος με αυτό του DAI, τον Εζερό, αλλά στην διευρυνμένη του και προς την πλευρά της Μονεμβασίας έκταση, *πρὸς τὴν παραθαλασσίαν*. Πάντως το χωρίο είναι προβληματικό και υπήρξε πηγή παρανοήσεων για τον Σκυλίτζη και τον Αλλάτιο. Ο Bekker στην Συν. Θεοφ., σελ. 310, στίχ. 19-22 εκδίδει, *τόπος τις ἔστι κατὰ Πελοπόννησον οὐ μακρὰν Μονεμβασίαν διεστηκῶς, καθ' ἣν ὁ Ῥωμαϊκὸς στόλος πῦλίζετο, Ἔλος προσαγορευόμενος...* Ὅμως ο Αλλάτιος δίδει *κ α θ' ὃ ν συμφωνώντας με τον Σκυλίτζη που παραδίδει τόπος ἔστι κατὰ τὴν Πελοπόννησον Ἔλος προσαγορευόμενος... ἐν τούτῳ τὸ τῶν Ῥωμαίων πῦλίζετο ναυτικόν*, Σκυλίτζης, σελ. 159, στίχ. 47-49. Τούτο σημαίνει ότι ο στόλος, ἢ πιθανόν μέρος του στόλου, ναυλοχούσε στην περιοχή του Έλους, πράγμα που υποστήριξαν και ορισμένοι σύγχρονοι ερευνητές. Μια τέτοια ανάγνωση αντιβαίνει σ' ὅτι ο ίδιος ο Σκυλίτζης αναφέρει πιο πάνω, αλλά και στα λεγόμενα του Πορφυρογέννητου και του Γενέσιου που θέλουν τον στόλο να αυλίζεται στον Ιέρακα. Συνεπώς, τόσο ο Γενέσιος με τα μίλια του, ο Σκυλίτζης με την συντακτική διαφοροποίησή του και ο Αλλάτιος με την ανάγνωσή του, προσπαθοῦν να ερμηνεύσουν, ενδεχομένως, το *οὐ μακρὰν τῆς Μονεμβασίας* του Πορφυρογέννητου. Γενικά περί Έλους βλ. δύο μελέτες στα *Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Μελετῶν, Πελοποννησιακὰ* 9(1982/83), Τ. Γριτσόπουλος, «Ιστορικές και τοπογραφικές ἀναζητήσεις ἀνά τὴν περιοχὴν τῆς κοιλῆς Λακεδαιμόνος», σελ. 41 κ.ε., και Μ. Κορδῶση, «Τὸ Ἐμπόριο στὴ βυζαντινὴ Λακωνία (Θ' αἰ.- 1204)», σελ. 110-111, ο οποίος θεωρεῖ ότι ο στόλος του Αδριανού μετακινήθηκε ἀπὸ τον Ιέρακα στο Έλος. Τέλος, για τα λιμάνια της περιοχῆς της Μονεμβασίας Haris Kalligas, *Byzantine Monemvasia, The Sources*, Μονεμβασία 1990, σελ. 45-54.

27. *ὡς ἐκ τῶν ἐπιχωριαζόντων δαιμόνων διακκοεῖνα φραζόνταν*, Γενέσιος, σελ. 83, στίχ. 73, *τὸν ὠρισμένον χώρον, ἐφ' ᾧ τὰ ἀέρια τὴν διατριβὴν ἐπεποίητο*, ὁ.π., σελ. 83, στίχ. 78.

στάτου, ὡς φασι, Λέοντος προσμεμένηκεν.²⁸ Πολλά θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι υπαινίσσεται ο Γενέσιος με την πληροφορία αυτή, π.χ. τον εκχριστιανισμό των εθνικών της περιοχής στα χρόνια του Βασιλείου και του Λέοντος, αλλά και την Νεαρά 65 του Λέοντος του Σοφού. Ως προς τον εκχριστιανισμό της περιοχής έχουμε βεβαίως, εκτός των άλλων, την ρητή μαρτυρία του Πορφυρογέννητου.²⁹ Ως προς την Νεαρά 65 που ανέτρεψε την μέχρι τότε διάκριση σε καλή και κακή μαγεία και τιμωρούσε τούς προσλαλούντας τοῖς δαίμοσι οι μελετητές θεωρούν ότι αποτελεί σημαντική εξέλιξη, αξία μνείας, καθώς μ' αυτήν καταδικαζόταν διάφορες δαιμονικές πρακτικές, ανεξάρτητα από τον επιδιωκόμενο σκοπό³⁰. Όμως το ὡς φασι του Γενέσιου αποκλείει μια τέτοια ερμηνεία. Πρόκειται μάλλον για ειδικές πληροφορίες που προέρχονται από την περιοχή αυτή της Πελοποννήσου και που ασφαλώς σχετίζονται με την εγκατάλειψη παγανιστικών πρακτικών, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Πορφυρογέννητος στο *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, πληροφορίες που επιβεβαιώνονται για τα επόμενα χρόνια από το *Βίο του Νίκωνος*³¹. Συνεπώς, το ὡς φασι του Γενέσιου σημαίνει ότι τα λεγόμενά του στηρίζονται σε συγκεκριμένες πληροφορίες, αν δεν αποτελούν δικό του συμπέρασμα βασισμένο σε μια ακόμη άγνωστη σε μας παράδοση της Πελοποννήσου, η οποία προστίθεται στις παραδόσεις του θαύματος του Αγίου Ανδρέα, της χήρας Δανηλίδας, της ιστορίας του Αδριανού και του Χρονικού της Μονεμβασίας. Η Πελοπόννησος δίνει την εντύπωση ενός χώρου, όπου η αρχαιοελληνική παράδοση της λατρείας των μύθων συνεχίζεται

28. Γενέσιος, σελ. 83, στίχ. 85-88.

29. Εκτός από το γνωστό κεφάλαιο 50 του *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, (= DAI, ἐκδ. Moravcsik - Jenkins), ίσως πρέπει να ληφθούν υπόψη και τα περί Λέοντος ΣΤ' ὡς χρονικός σταθμός, Τ. Λουγγής, *Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, De Administrando Imperio (Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν) μία μέθοδος ανάγνωσης*, Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 137 κ.ε.

30. Σ. Τρωϊάνος, «Ἡ μαγεία στὰ βυζαντινὰ νομικὰ κείμενα», *Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου ΚΒΕ, Ἡ καθημερινή ζωὴ στο Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, σελ. 567 κ.ε. P. Noailles - A. Dain, *Les nouvelles de Léon le Sage*, Παρίσι 1944, σελ. 239.

31. *Πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, κεφ. 50, στίχ. 71-75, σελ. 236. *Βίος Ὀσίου Νίκωνος τοῦ Μετανοεῖτε*, (ἐκδ. Ο. Λαμπίδου, Ὁ ἐκ Πόντου Ὀσιος Νίκων ὁ Μετανοεῖτε, κείμενα, σχόλια, Παράρτημα Ἀρχείου Πόντου 13, Αθήνα 1982), σελ. 114, στίχ. 1-7, 124, στίχ. 3-10, 216, στίχ. 8-14, και σχόλια σελ. 445-446. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu'en 1204*, Παρίσι 1951, σελ. 64 κ.ε. Χ. Συμεωνίδης, *Οἱ Τσακωνες καὶ ἡ Τσακωνιά*, Θεσσαλονίκη 1972, σελ. 138-144. E. Arrigoni, «Questioni storiche. Il delinearsi di una coscienza nazionale romèica nell' Impero d' Oriente e nell'ambito ellenofono medievale», *Nuova Rivista Storica* 56(1972), σελ. 122-150 και ιδιαίτερα 122-132. Haris Kalligas, *Byzantine Monemvasia*, ὁ.π., σελ. 48-51.

και στη νέα εποχή. Η επανάκτηση της Πελοποννήσου που ξεκίνησε επί Νικηφόρου Α΄ και ουσιαστικά ενεργοποιήθηκε στα χρόνια του Βασιλείου και του Λέοντος δημιούργησε μια νέα μυθολογία και άφησε ζωντανές, αν και μεταμφιεσμένες, μνήμες στις παραπάνω ιστορίες που αναφέραμε. Η ύπαρξη δαιμόνων ως τα χρόνια του Λέοντος, όπως αναφέρει ο Γενέσιος, και *οί τῶν θρεμμάτων νομείς* που τους θεράπευαν ίσως παραπέμπουν εξίσου στους Σλάβους του Εζερού, δηλ. του Έλους, τους γνωστούς Εζερίτες, αλλά βεβαίως και στους άλλους «Ἕλληνες» οικήτορες, και όχι μόνον του Κάστρου Μαΐνης, οι οποίοι προέρχονται *ἐκ τῶν παλαιότερων Ῥωμαίων, οἱ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἕλληνες προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαίοις χρόνοις εἰδωλολάτραις εἶναι καὶ προσκνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιούς Ἕλληνας, οἵτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου Βασιλείου βαπτισθέντες Χριστιανοὶ γεγόνασιν.*³²

Ἐχει υποστηριχθεῖ ὅτι ὁ Πορφυρογέννητος ἔχει αρκετὰ συγκεχυμένη και μονομερὴ εἰκόνα τόσο για τον πληθυσμό ἀλλὰ και την γεωγραφία της Πελοποννήσου. Πιστεύει ὅτι ὡς τα χρόνια του Βασιλείου ἡ ὑπαιθρος χώρα κυριαρχεῖται ἀπὸ μη χριστιανούς ἐντόπιους ἢ Σλάβους και, ὡπως συνάγεται ἀπὸ το *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν* και το *Περὶ θεμάτων*, θεωρεῖ ὅτι ἀκόμη και στην εποχὴ του ἡ αυτοκρατορία ἔχει τὴ Μάνη ὡς μόνον προπύργιο στο θέμα Πελοποννήσου.³³ Σύμφωνα μ' αὐτὴν τὴν εἰκόνα, ἡ ὁποία δεν ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα, ἡ Πελοπόννησος αποτελοῦσε ιδεώδη χώρο κατοικίας και δράσης δαιμόνων, ὅταν μάλιστα ὁ χώρος αὐτὸς υπῆρξε ἡ κοιτίδα των Ἑλλήνων, δηλαδή των εἰδωλολατρῶν. Οἱ δαίμονες ἐξἄλλου συνδέονται ἀπόλυτα με τους Ἕλληνες στην συνείδηση των Βυζαντινῶν. Ἡ παρουσία δαιμόνων στην περιοχή της Λακεδαιμονίας και μάλιστα στο Ἴλος και ὁ συσχετισμὸς τους με τους Ἕλληνες ἀναφέρεται, ἐκτὸς ἀπὸ τον Πορφυρογέννητο, και στον *Βίος του Οσίου Νίκωνος*. Στον Βίος του Οσίου Σλάβοι, εἰδωλολάτραις, ἐθνικοί, Δωριεῖς και δαίμονες του Ἴλους συμπλέκονται κατὰ μοναδικὸ τρόπο και μας επιτρέπουν να διακρίνομε με ευχέρεια τα τρία ἐπίπεδα που συνεισφέρουν στην δημιουργία της «ελληνικῆς» εἰκόνας του χώρου: α) ἐντόπιες, δημῶδεις ἢ λόγιες παραδόσεις, β) ἐθνολογική και θρησκευτικὴ ιδιομορφία του πληθυσμοῦ, γ) ἀρχαιογνωστικὴ ἐπεξεργασία.³⁴ Ἀν σ' αὐτὴν τὴν «ελληνικῆ» εἰκόνα της Πελοποννήσου προστεθοῦν οἱ Σλάβοι της υπαίθρου της Αχαΐας, σύμφωνα με τις

32. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*, κεφ. 50, στίχ. 71-76.

33. Τ. Λουγγής, *De Administrando Imperio*, ὁ.π., σελ. 125-136.

34. Οἱ ἀναφορὲς του Βίου του Οσίου Νίκωνος σε ξένους, αυτόχθονες, ἡμεδαπούς,

ιστορίες της Δανηλίδας και του θαύματος του Αγίου Ανδρέα, αλλά και οι αυτοδέσποτοι Μηλιγγοί και Εξερίτες, τους οποίους μόλις και κατά διαστήματα εγγίζει η πολιτική και πνευματική εξουσία της αυτοκρατορίας,³⁵ συμπληρώνεται απολύτως ο παγανιστικός πίνακας πάνω στον οποίο τοποθετούνται οι εγχώριες παραδόσεις με τα εγχώρια δαιμόνια. Συνεπώς, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι η πληροφορία του Γενέσιου προέρχεται μάλλον απ'αυτές τις παραδόσεις, οι οποίες εναρμονίζονται με τα στοιχεία που ο

εθνικούς, εγχώριους, Δωριείς και Μηλιγγούς αξίζουν μια ειδική μελέτη. Αλήθεια, τι ακριβώς σημαίνουν τα *Ἀνήρ γάρ τις τῶν ἡμεδαπῶν τοῦ Ἑλους καὶ τροφίμων ὑπὸ πνεύματος ὀχλούμενος ἀκαθάρτου*, Βίος Οσίου Νίκωνος, (έκδ. Λαμπιδή), ὁ.π., σελ. 100, στίχ. 20-21, *Ἀνήρ γάρ τις τῶν ἡμεδαπῶν τοῦ Ἑλους καὶ ἐγχωρίων φθόνῳ τοῦ νοητοῦ ὄφθαλμοῦ...*, σελ. 104, στίχ. 8-9. Βεβαίως, οι περισσότεροι μελετητές θεωρούν ότι το *ἡμεδαπός* σημαίνει μη Σλάβος, μη εθνικός, ίσως όμως τα πράγματα αποδειχθούν πιο σύνθετα. Αυτό που συγκρατούμε προς το παρόν είναι α) ο Όσιος Νίκων είναι ο κατεξοχήν δαιμονομάχος του 10ου αι. με κύριο έργο του τον εκχριστιανισμό της Πελοποννήσου και συνεπώς την εκδίωξη των εκεί δαιμόνων, β) τα σημαντικότερα από τα θαύματά του έχουν σχέση με τους δαίμονες της νότιας Πελοποννήσου, Λακεδαιμονίας, Μεσσηνίας και μάλιστα με τους δαίμονες του Έλους. Οι δαιμονιζόμενοι του Έλους, οι *Ἐλιτοὶ* κατά την έκδοση του 1646, κατοικούν *εἰς τὸ χεῖλος τοῦ ποταμοῦ* (σελ. 259, 5ο θαύμα), όπου βεβαίως πάντα, παρά τα λεγόμενα του Γενέσιου, *δαίμονια τις ἐφήθρυνε δύναις*, (Συν. Θεοφ., σελ. 310, στίχ. 22-23). Ο τόπος, λοιπόν, είτε εξαιτίας της *δασείας καὶ συνηρηφοῦς ὕλης*, είτε ως παραποτάμια περιοχή προσφερόταν, σύμφωνα με τις λαϊκές δοξασίες, για κατοικητήριο δαιμόνων. Η αναφορά δε στους ημεδαπούς της περιοχής προϋποθέτει επίσης ύπαρξη και κάποιων άλλων, οι οποίοι μπορεί να ήσαν είτε οι αναφερόμενοι από τον Πορφυρογέννητο ειδωλολάτρες, απόγονοι των παλαιότερων Ρωμαίων, είτε οι Εξερίτες, πράγμα που αποδεικνύει την σύνδεση μη χριστιανών Σλάβων, εθνικών και Ελλήνων της Λακεδαιμονίας με τους δαίμονες του Έλους. Αυτό, όμως, που συνάγεται σε μια πρώτη φάση είναι η ύπαρξη ενός μικτού πληθυσμού στην περιοχή. Ο πληθυσμός αυτός δεν είναι εύκολο να οριστεί απλυστευτικά σε Σλάβους και μη Σλάβους. Πολλοί άλλοι παράγοντες, εκτός απ' αυτόν του γένους, περιπλέκουν το πρόβλημα, δηλαδή γλωσσικοί, θρησκευτικοί, εντοπιότητας κ.λπ. Συνεπώς, είναι αυθαίρετη η άποψη ότι οι βοσκοί του Αδριανού ήταν Σλάβοι, όταν μάλιστα στον ίδιο χώρο αναφέρεται η ύπαρξη *ἡμεδαπῶν ἐγχωρίων Ἑλλήνων* εκ των παλαιών Ρωμαίων, οι οποίοι εξίσου, ως μη χριστιανοί, θεωρούντο θεράποντες δαιμόνων και ως οι κατεξοχήν «Ἕλληνες», δηλ. ειδωλολάτρες. Θεωρώ, λοιπόν, αν μη τι άλλο, άστοχη την παρατήρηση ότι ο Πορφυρογέννητος δεν αναφέρει, τί γλώσσα μιλούσαν οι δαίμονες του Αδριανού! «There were, however shepherds at Helos: some of them heard discuss the fall of Syracuse... That the demons were speaking in Slavonic is not stated», G. Huxley, *Monemvasia and the Slavs*, Αθήνα 1988, σελ. 13, σημ. 28. Ας σημειωθεί, τέλος η παλαιά σύνδεση των κατοίκων του Έλους με τους αρχαίους Είλωτες. Το Μέγα Ετυμολογικό (332, στίχ. 51) δίδει για τους κατοίκους *Ἐλίται καὶ Ἐλιοι, ἢ δὲ χώρα Εἰλωτία*. Πρβλ. Ευστάθιου, *Παρεκβολαὶ εἰς τὴν Ὀμήρου Ἰλιάδα*, 295, στίχ. 19-25, έκδ. Marcinius van der Valk, τόμ. I, σελ. 456.

35. Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, κεφ. 50, στίχ. 25-32, σελ. 232, καὶ *Commentary*,

ίδιος διαθέτει (ὡς φάσι), αλλά και με την εικόνα που έχει σχηματίσει για τον συγκεκριμένο χώρο, χώρο μη χριστιανικό ή μόλις εκχριστιανισθέντα. Η «ελληνική» εικόνα της Πελοποννήσου, για τον Γενέσιο και τον Πορφυρογέννητο, αλλά ενδεχομένως και για πολλούς άλλους λόγιους της εποχής, ενισχύεται και συμπληρώνεται από την αρχαιοελληνική εικόνα, αποτέλεσμα της ενασχόλησής τους με την κλασική γραμματεία. Έτσι το υπό εξέταση πρόβλημα της θεραπείας των δαιμόνων στην περιοχή της Λακεδαιμονίας πέρα από την ιστορική του διάσταση (ύπαρξη μη χριστιανών, «Ελλήνων», εντοπίων ή Σλάβων), έχει και την καθαρά φιλολογική του. Η αρχαιογνωσία συνδράμει με τον πιο πρόσφορο τρόπο τις εγχώριες παραδόσεις που γίνονται γνωστές στους κύκλους των λογίων. Η υπόθεση που προτείνουμε θα ήταν απίθανη, ως και αυθαίρετη, αν σοβαροί μελετητές δεν είχαν ήδη προχωρήσει προς αυτήν την κατεύθυνση με αφορμή το Χρονικό της Μονεμβασίας.³⁶

Υποθέτομε λοιπόν ότι το επεισόδιο του Αδριανού, ιδιαίτερα στο μέρος εκείνο που αναφέρεται στην δαιμονική είδηση, αποτελεί μια ακόμη εγχώρια παράδοση που, ή συνεχίζει μια παλαιότερη αρχαιοελληνική παράδοση η οποία επικαιροποιείται, ή, όπως μας την παραδίδουν ο Γενέσιος και ο *Βίος Βασιλείου*, η εγχώρια παράδοση έχει φιλτραρισθεί μέσα από αρχαιοελληνικές γνώσεις. Τα λεγόμενα του Πορφυρογέννητου για τις παραδόσεις της Πελοποννήσου ενισχύουν αυτήν την διπλή υπόθεση, *ταῦτα οἱ πρεσβύτεροι καὶ ἀρχαιότεροι ἀνήγγειλαν, παραδόντες ἀγράφως χρόνῳ τε καὶ βίῳ τοῖς ὕστερον ἢ καθὼς παρὰ τῶν ἐντοπίων διασώζεται μέχρι τῆς σήμερον ἢ τοιαύτη φήμη.*³⁷ Πριν ασχοληθούμε με την λύση αυτού του προβλήματος χρήσιμον είναι να υπενθυμίσουμε ότι, ήδη από νωρίς, το όνομα Λακεδαίμων - Λακεδαιμονία είχε συνδεθεί με τους δαίμονες - ευδαίμονες. Η παλαιά αυτή ετυμολογία ήταν βεβαίως γνωστότατη στους Βυζαντινούς, άσχετα δε αν δεν μνημονεύεται στο *Περὶ θεμάτων*, ο Πορφυρογέννητος γνωρίζει πολύ καλά τον Στέφανο Βυζάντιο που την αναφέρει και τον αντιγράφει³⁸. Τα

σελ. 186. Τ. Λουγγής, *De Administrando Imperio*, σελ. 125 κ.ε.

36. Βλ. παρακάτω σημ. 49 και 50.

37. *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, κεφ. 49, στίχ. 60-61, σελ. 230 και κεφ. 50, 24-25, σελ. 232.

38. *Λακεδαίμονα δὲ οἱ μὲν ἀπὸ Λακεδαίμονος, ἢ ὅτι μετὰ τὴν τῶν Ἑρακλειδῶν κάθοδον συνθέμενοι κλήρω διανεμάσθαι τὴν χώραν καὶ τὸν λαχόντα πρῶτον ταύτην λαβεῖν καὶ Λαχεδαίμονα ἢ Λαβεδαίμονα καλέσαι, διότι ἀγαθῶ δαίμονι, τουτέστι τύχη, ταύτην ἔλαβεν ὁ λαβὼν ἢ ἔλαχεν ὁ λαχὼν καὶ τροπὴ τοῦ β ἢ τοῦ χ εἰς κ Λακεδαίμων, Στέφανος Βυζάντιος, ἐκδ. Meineke, σελ. 407, στίχ. 4-9. Αυτά αναφέρει ο Στέφανος*

Λαχεδαίμονα ἢ Λαβεδαίμονα και το ἀγαθῶ δαίμονι... ταύτην ἔλαβεν ὁ λαβῶν ἢ ἔλαχεν ὁ λαχῶν ανακαλούνται στην μνήμη των λογίων που ασχολούνται με την Λακεδαιμονία.³⁹ Λογοπαίγνια ἦν εὐδαίμων ἢ Λακεδαίμων.. παρηγήσεις και παρετυμολογίες Λακεδαίμων πόλις, λαχεδαίμων τις οὐσα αναδεικνύουν ἢ ερμηνεύουν την ὅποια δαιμονική ιδιαιτερότητα της περιοχῆς.⁴⁰ Ἡ ὑπαρξη μάλιστα ἀπὸ τον 13ο αἰ. των τύπων Λακοδαιμονία και Λακοδαιμονίτης, του οἴκου των Δαιμονογιάννηδων ἢ Εὐδαιμονογιάννηδων στην Μονεμβασία και του χωριοῦ Δαιμονιά ἢ Δαίμονες στην ἴδια περιοχή μαρτυροῦν την διάρκεια και την ἐμμονή σε μια παράδοση που ἀσφαλῶς δεν εἶναι μόνο παρετυμολογικό δημιούργημα.⁴¹ Δεν θα ἦταν ἀσκοπο να ἀναφέρομε ἐπίσης το γνωστὸ χωρίο ἀπὸ τον Βίο του Νίκωνος, ὅπου το ὄνομα της Λακεδαιμονίας προσφέρεται για να περιγραφεῖ ο εκχριστιανισμὸς των εθνικῶν θεραπευτῶν των δαιμόνων. Εκτὸς ἀπὸ την περιοχή του Ἐλος, που ἀποτελεῖ τον κατ' ἐξοχὴν χωρο κατοικίας

Βυζάντιος στο λήμμα Λακεδαίμων, το οποίο θα γνώριζε ο Πορφυρογέννητος διότι στο *Περὶ θεμάτων* στο θέμα Πελοποννήσου ενσωματώνει το λήμμα Πελοπόννησος του Στέφανου Βυζάντιου, ἐκδ. Meineke, σελ. 515, στίχ. 20 κ.ε., *Περὶ θεμάτων*, ἐκδ. Pertusi, σελ. 906-916 Δεν γνωρίζω πόσο τυχαία εἶναι ἡ χρήση των κληρωσάμενος του Πορφυρογέννητου και λαχῶν του Σκυλίτζη, ὅταν ερμηνεύουν το ὄνομα Ἐλος της Λακεδαιμονίας, τόπο διαμονῆς δαιμόνων: τόπος τις... Ἐλος προσαγορευόμενος... τὸ δ ν ο μ α κ λ η ρ ω σ ἄ μ ε ν ο ς· ἐν τούτῳ τοίνυν δ α ι μ ο ν ἰ α τις ἐφῆδρευε δύναμις..., Συν. Θεοφ., σελ. 310, στίχ. 19-23, τόπος τις Ἐλος προσαγορευόμενος, διὰ τὸ σνηρεφές τῆς ἐκείσε ὕλης ταύτην λ α χ ὶ ν τὴν προσηνύμιαν, Σκυλίτζης, σελ. 159, στίχ. 47-49. Για το ὄνομα Λακωνία, Λάκωνες βλ. Αἰγνῆς Βασιλικοπούλου-Ιωαννίδου, «Λακωνία, Λάκωνες εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς», *Πρακτικὰ Α' Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν*, τεύχ. Α', *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ* 4 (1979), σελ. 3-13.

39. Το χωρίο του Στέφανου Βυζάντιου (βλ. παραπάνω σημ. 38) παραδίδει ο Ευστάθιος, ὁ.π., 293, στίχ. 25-31, ἐκδ. Marchinus van der Valk, τόμ. I, σελ. 452-453. Το Μέγα Ετυμολογικὸν δίδει *Λακεδαίμων πόλις, λαχεδαίμων τις οὐσα ἐν αὐτῇ γὰρ οἱ θεοὶ πρώτοι ἔλαχον καὶ ἐκληρώσαντο τὰς πόλεις*. Για τις ἄλλες ετυμολογικὲς υποθέσεις RE 23, στήλ. 521.

40. Αρκετὰ παραδείγματα παρέχει ο Βίος και ἡ Ακολουθία του Οσίου Νίκωνα, ἐκδ. Λαμφιδῆ: *καὶ ἦν εὐδαίμων ἢ Λακεδαίμων τοιοῦτου ἀκέστρος*, σελ. 66, στίχ. 20-21, σελ. 189, στίχ. 29-30, *σκαῖῶ πειθόμενοι δαίμονι ἔργον ἔσχον ταῖς ληστεῖαις... ἐπὶ μεγίστῳ κακῶ πᾶσι τοῖς παριοῦσι τὸν τόπον οἰκεῖν λαχοῦσιν οὖς καὶ πολλὰ παραινέσας ὁ ἅγιος... εἰς βάθος ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν ἐκτακείσης τῆς δεισιδαιμονίας*, σελ. 106-108, σελ. 212, στίχ. 23-29, *ἐν πᾶσι τοῖς τὴν Σπαρτιάτιδα γῆν οἰκεῖν λαχοῦσι*, σελ. 154, στίχ. 37-38, σελ. 238, στίχ. 37-38.

41. *Χρονικὸν τοῦ Μορέως: Λακοδαιμονία ἢ Λακιδαιμονία*, στίχ. 1716, 2052, 2066, *Λακοδαιμονίτες*, στίχ. 2061, βλέπε και παρατηρήσεις ἐκδ. Καλονάρου, σελ. 73. Για τους Δαιμονογιάννηδες και Εὐδαιμονογιάννηδες και το χωρίο Δαιμονιά Haris Kalligas.

δαιμόνων και δαιμονιζομένων, και η περιοχή του Ταύγету αποτελεί κατοικητήριο τους απ' όπου *Τελχίνες τινες και βάσκανοι δαίμονες ἐξώρησάν ποτε ἐνίους τῶν τὴν χώραν λαχόντων τῶν Ἐθνικῶν, οὓς δὴ και Μιλιγγούς καλεῖν ἀντί Μυρμηδόνων.*⁴² Ὁμως με το ἔργο του εκχριστιανισμού από τον Νίκωνα *Οἱ Λακεδαίμων οὐδαμῶς δαίμων λάκοι.*⁴³ Υπάρχει ωραϊότερο παράδειγμα σύνθεσης αρχαιογνωσίας, εγχωρίων παραδόσεων και ιστορικής αλήθειας;

Ανυπέρβλητη σύνθεση και κατά πολύ σπουδαιότερη αποτελεί κείμενο που και πάλι αναφέρεται στην ίδια περιοχή: τὸ *Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας*. Αυτό λοιπόν το κείμενο μας βοηθεῖ να προχωρήσουμε ακόμη πιο πέρα στην ἐρευνά μας για τους δαίμονες και τους Λακεδαίμονες. Σύμφωνα με το Χρονικό κατά την αβαροσλαβική επιδρομή στην Πελοπόννησο μέρος των Λακώνων *ἐν τῇ νήσῳ Σικελίας ἐξέπλευσαν, οἱ και εἰς ἔτι εἰσὶν ἐν αὐτῇ ἐν τόπῳ καλουμένῳ Δέμεννα και Δεμενῖται ἀντί Λακεδαιμονιτῶν κατονομαζόμενοι.*⁴⁴ Δεν θα ασχοληθούμε βεβαίως με τα δυσεπίλυτα προβλήματα των πληροφοριῶν του Χρονικού. Αυτό που ενδιαφέρει τη μελέτη μας εἶναι οι συμπτώσεις και συγγένειες που παρουσιάζει το Χρονικό με τα κείμενα που εξετάζουμε και τα πορίσματα που συνάγονται από ενδεχομένους συσχετισμούς. Τα Δέμεννα του Χρονικού εἶναι η γνωστή περιοχή Valdemone της Σικελίας, όπου υπήρχε τόπος ἢ χωρίον Δεμεναί, Δέμεν(ν)α (Demenna) ἢ Δαίμοννα (Demoenna) μαρτυρούμενα κατά τη μέση βυζαντινή περίοδο, μά-

Byzantine Monemvasia, σελ. 83 και 224. Βλ. επίσης Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν Βίος και Πολιτισμός*, τόμ. 6, Αθήνα 1957, σελ. 485.

42. *Βίος Ὁσίου Νίκωνος*, ἐκδ. Λαμφίδη, σελ. 124, στίχ. 31-33, σχόλια σελ. 445-446. Επίσης για το ίδιο χωρίο, το σχετικό με τους Μηλιγγούς - Μυρμηδόνες, βλ. Ν.Γ. Πολίτη, «Ἑλληνικοὶ μεσαιωνικοὶ μῦθοι», *ΔΙΕΕ* 1(1883), σελ. 96-101 (=Λαογραφικά Σύμμεικτα Β', Αθήνα 1975², σελ. 16-20). Σ. Κουγέας, «Περὶ τῶν Μελιγγῶν τοῦ Ταύγету, ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας», *Πραγματεῖαι Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν*, τόμ. 15, Αθήνα 1951, αριθ. 3. D. Georgacas, «The Mediaeval Names *Melingi* and *Ezeritae* of Slavic Groups in the Peloponnesus», *BZ* 43(1950), σελ. 301-333.

43. *Βίος Ὁσίου Νίκωνος*, ἐκδ. Λαμφίδη, *Οἱ Λακεδαίμων οὐδαμῶς δαίμων λάκοι*. *Σοβεῖ γὰρ αὐτόν τοῖς τεραστίοις Νίκων*, σελ. 261, ἢ *Σοὶ λακεδαίμων, οὐδαμῶς δαίμων λάκοι*. *σοφοὶ γὰρ αὐτοῖς τοῖς τεραστίοις νίκων*, σελ. 267 και 469.

44. *Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας*, χφ. Ἰβήρων, ἐκδ. P. Lemerle (*La Chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire*, *REB* 21, 1963), σελ. 10, στίχ. 42-43, και ἐκδ. Ivan Dujcev, Παλέρμο 1976, σελ. 12 και 14, στίχ. 96-97 και 116-117. Τα χφ. Τορίνου και Κουτλουμουσιου δίδουν *ἐν τῇ Σικελία ἐξέπλευσαν κατοικοῦντες ἐν τόπῳ καλουμένῳ Δέμενα και ἀντί Λακεδαιμονιτῶν Δεμενῖται κατονομαζονται*, ἐκδ. Dujcev, σελ. 12, στίχ. 113-115. P. Charanis, «The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic settlements in Greece», *DOP* 5(1950), σελ. 146-147 (=Studies on

λιστα δε κατά την αραβοβυζαντινή σύγκρουση και μετά.⁴⁵ Θα ήταν μάταιο να ασχοληθεί κάποιος με το κατά πόσον είναι αξιόπιστη η πληροφορία του Χρονικού ως προς την προέλευση των κατοίκων και του ονόματος της πόλης αυτής. Ελλείψει συγκεκριμένων τεκμηρίων ή άλλων πηγών, στον ευρύ χώρο των υποθέσεων μπορεί να συνυπάρξουν όλες οι απόψεις. Αν όμως αρκестούμε στο επίπεδο της δοξασίας ή της φημολογούμενης σχέσης και επιδιώξομε να την ερμηνεύσομε, ίσως μπορεί να χυθεί φως σε περισσότερα προβλήματα που αφορούν τα ίδια τα κείμενα, τις πηγές τους και πιθανόν την αξιοπιστία τους. Είτε λοιπόν υπήρχε πάντα η πόλη(;) αυτή στην Σικελία, αν και άγνωστη στην αρχαιότητα, είτε είναι αποτέλεσμα του βυζαντινού μεταναστευτικού ρεύματος κατά την αβαρική επιδρομή, σημασία έχει στην προκειμένη περίπτωση τί εκφράζει και εξυπηρετεί η εγγχώρια παράδοση. Εκτός απ' την μαρτυρία του Χρονικού που φέρνει τους Δεμενίτες πολύ κοντά στους Λακεδαιμονίτες, όπως φέρνει πολύ κοντά τη Συρακούσα στην δαιμονική περιοχή του Έλους το δαιμονικό επεισόδιο του Αδριανού, έχομε μια ακόμη αξιόλογη μαρτυρία που οδηγεί την ίδια σικελική πόλη, τα Δέμεννα, στον χώρο των δαιμονικών μύθων. Το Μέγα Ετυμολογικό μας παραδίδει: *Δεμεναί, χωρίον τῆς Σικελίας, ὅτι ἐν αὐτῷ δέδεται ὁ Τυφῶν ὑπὸ τὴν Αἴτην*. Ο Τυφών δεν είναι παρά ο φοβερότατος εκατοντακέφαλος δαίμονας της Αίτνας, σύμφωνα με την αρχαία ελληνική μυθολογία.⁴⁶

the Demography of the Byzantine Empire, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972).

45. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. 2, 1ο μέρος, σελ. 143, 147, 151-152. Στον A. Guillou, *Les Actes Grecs de S. Maria di Messina*, Παλέρμο 1961, συναντούμε σε έγγραφο του 1135 *Βασιλείου Δαιμονίτου*, (σελ. 66), και σε έγγραφο του 1148/9 *Γεωργίου Δεμενίττου*, (σελ. 82), επώνυμα που προϋποθέτουν τους τύπους Δαίμοννα και Δέμενα. Βλ. επίσης B. Lavagnini, «Demenna e Demenniti», *Βυζάντιον, ἀφέρωμα στὸν Α. Στράτο*, τόμ. 1, Αθήνα 1986, σελ. 123-128. Ως προς την υπόθεση που κάνει ο Lavagnini για μια ενδεχόμενη σχέση αρχαίου τοπωνύμιου Λίμινα που έδωσε Δίμινα και ακολούθως Δέμεννα (σελ. 125), επισημαίνομε την αντιστοιχία με τους Λειμώνες ή Δαίμονες της Λακωνικής, βλ. Haris Kalligas, ό.π., σελ. 223-224 και σημ. 112. Περισσότερες πληροφορίες για τήν περιοχή τῶν Δεμίννων βλ. C. Filangeri, «Ipotesi sul sito e sul territorio di Demenna», *Archivio Storico Siciliano*, 4 (1978), και του ίδιου, «Due siti del territorio di San Marco riferibile al tempo di Demenna», *Fondation Européenne de la Science, Activité Byzantine, Rapports des missions effectuées en 1983*, τόμ. 2, σελ. 406 κε.

46. Όπως γίνεται σαφές η ετυμολογία αυτή, αν και στηρίζεται στην αρχαία μυθολογία, δεν παράγει το τοπωνύμιο από το δαίμων, αλλά από την μετοχή δεμένος, διότι ο Δίας αφού κατακεραύνωσε τον Τυφώνα τον έδεσε στην Αίτνα. Όμως το «δένω», οι δεσμοί και οι κατάδεσμοι αποτελούν μαγικές, δαιμονικές πρακτικές, οπότε η σχέση με τους δαίμονες και πάλι εξυπακούεται, Φ. Κουκουλέ, «Μεσαιωνικοί και Νεοελληνικοί κατάδεσμοι», *Λαογραφία* 9(1926), σελ. 52-108, του ίδιου, *Βυζαντινῶν Βίος και πολιτισμός*, τόμ. 6,

Μια άλλη ετυμολογική εκδοχή του Valdemone είναι αυτή του κατοικητηρίου των δαιμόνων στην πλευρά της Αίτνας, νοτίως της Μεσσήνης και του Ταυρομενίου (Ταορμίνας), στον χώρο όπου διεξάγεται η μάχη κατά των δαιμόνων του ηφαιστείου από τους κατοίκους της περιοχής και από τους μοναχούς της σικελικής αυτής Θηβαΐδας, όπως απεκλήθη για τα πολλά της βυζαντινά μοναστήρια.⁴⁷ Τι μπορεί τελικά να σημαίνει η σχέση των δαιμόνων της Σικελίας μ' αυτούς της Λακεδαιμονίας και ποιός ο χώρος γένεσης και διάδοσης αυτών των θρύλων; Έχομε καταρχάς το επεισόδιο του Αδριανού με τους δαίμονες που ξεκίνησαν από τις Συρακούσες και φθάνοντας στο Έλος μετέφεραν την είδηση της άλωσης. Μια άλλη σχέση, «δαιμονική» στην παρετυμολογική της εκδοχή, είναι αυτή της πόλης και των κατοίκων Δαίμοννα-Δαιμενίτες με την Λακεδαίμονα και τους Λακεδαιμονίτες. Είναι λοιπόν πιθανόν ότι, ως ένα βαθμό, τό δαιμονικό μέρος της ιστορίας του Αδριανού σχετίζεται με τον ίδιο χώρο των δοξασιών από τον οποίο προέρχεται και το Χρονικό της Μονεμβασίας. Ο χώρος πρέπει να ορισθεί. Θεωρούμε ότι πρόκειται για τον μυθικό χώρο, την μυθική γεωγραφία, συνεπικουρη της ιστορικής γεωγραφίας, στην οποία συμπλέκονται παλαιότερα και νεότερα γεγονότα και μυθεύματα, αρχαίες δοξασίες που επιβιώνουν ή ανασύρονται και προσαρμόζονται στις νέες συνθήκες. Οι πολλαπλές σχέσεις των ανθρώπων από την μια και την άλλη πλευρά του Ιονίου κατά τον 9ο και 10ο αι., οι μεταναστεύσεις, αποικισμοί και εγκαταστάσεις πληθυσμών⁴⁸ βοηθούν στην δημιουργία νεότερων ή στην ανάσχυση παλαιότερων

Αθήνα 1957, σελ. 167-261.

47. Εκτός από τις αρχαιοελληνικές μαρτυρίες περί Τυφόνος και Αίτνης θεωρούμε επίσης σημαντικότατο το σχόλιο στο κώδικα Paris. Graec. 1665. Ο κώδικας χρονολογείται πιθανώς στον 10ο αι. το δε σχόλιο είναι του Joannes Hydruntinus basilicus notarius του γνωστού από τα έγγραφα του αυτοκράτορα Φρειδερίκου Β' (1196-1250). Το σχόλιο δίδει τα εξής: *Ση(μείωσαι) ότι κατά την λιπαράν ἐστίν ἡφαιστος ἦτοι ὁ πυρχάνος καὶ ἄχρι τοῦ νῦν κρατεῖ τῶν πολλῶν ἢ δόξα ὅτι ἐν τῇ αἵτη καὶ πυρχάνῳ οἱ ἄνθρωποι κωλύονται. σώζεται καὶ ἄχρι τοῦ νῦν τὸ πῦρ ἐν τούτοις τοῖς ὄρεσιν*, A. Diller, «Diodorus in Terra d' Otranto», *Classical Philology* 49(1954) σελ. 257-258 (=Του ίδιου, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Ἀμστερνταμ 1983, 35, σελ. 339-340). Η ερμηνεία του ονόματος Δέμνενα ή Δαίμοννα στηρίζεται ακριβώς σ' αυτήν την ηφαιστειακή φυσιογνωμία της περιοχής: «οι κάτοικοι, τρομοκρατημένοι από τις εκρήξεις της Αίτνας, αποκαλούσαν την περιοχή Δαίμοννα περιοχή των δαιμόνων», G. da Costa-Louillet, «Saints de Sicile et d'Italie meridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles», *Byzantion* 29-30 (1959/60), σελ. 143-144, σημ. 4, που παραπέμπει στον A. Amati, *Dizionario corografico dell'Italia*, τόμ. III, Μιλάνο 1879, σελ. 423. Επίσης βλ. A. Guillou, *Les Actes grecs de S. Maria di Messina*, Παλέρμιο 1963, σελ. 64, σημ. 1.

48. Σχετική βιβλιογραφία για τις πηγές και τις μελέτες δίδει ο A. Pertusi «Bisanzio e

μύθων που ερμηνεύουν νεότερα γεγονότα. Το πρόβλημα αυτό ξεπερνά τα πλαίσια αυτής της μελέτης. Το επεισόδιο όμως του Αδριανού συνηγορεί, όσο καμία άλλη μαρτυρία, υπέρ της ορθότητας των παραπάνω θέσεων και δικαιώνει αυτούς που αντιμετώπισαν επιφυλακτικά όσα περί μεταναστευτικών κινήσεων αναφέρονται στο Χρονικό της Μονεμβασίας. Ο Ζακυθηνός, ο Κυριακίδης και ο Lemerle πιστεύουν ότι οι αναφερόμενες μεταναστεύσεις στο Χρονικό προέρχονται από λαϊκές παραδόσεις που διευρύνθηκαν από την πολλαπλή επεξεργασία των λογίων.⁴⁹ Πιστεύομε ότι ισχύει κάτι αντίστοιχο και με την ιστορία του Αδριανού ως προς το δαιμονικό της μέρος. Παραδόσεις για μετακινήσεις ή άλλες συγγένειες (πληθυσμών, δαιμόνων) ανάμεσα στην Πελοπόννησο, την νότια Ιταλία και Σικελία, παρετυμολογικοί συσχετισμοί και μεταφερόμενες δοξασίες προσαρμόζονται είτε στην εκάστοτε πραγματικότητα από το λαό, είτε σε πρότυπα και θέματα αρχαιοελληνικά από τους λογίους για να επιστρέψουν και πάλι στο χώρο του θρύλου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το σχόλιο του Αρέθα, ο οποίος αντιγράφει το Χρονικό. Στο αμφιλεγόμενο σημείο που αναφέρεται στην εκδίωξη των ελληνικών φύλων από τους Σλάβους ο Αρέθας θα προσθέσει την εκδίωξη των Αινιάνων, των Λοκρών Επικνημιδίων και Οζολών.⁵⁰ Αυτή η εκδίωξη των Λοκρών, όταν μάλιστα συνδέεται με την μετοι-

l'irradiazione della sua civiltà», Centri e vie di irradiazione della civiltà nell' alto medioevo, Centro di Studi sull'alto Medioevo, Σπολέτο 1964, σελ. 104-109. Επίσης Vera von Falkenhäusen, «Réseaux routiers et ports dans l'Italie méridionale byzantine (VIe-XIe s.)», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου ΚΒΕ, Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο, Αθήνα 1989, σελ. 711-731. Τις σχέσεις Πελοποννήσου και Νότιας Ιταλίας παρουσιάζει σ' αυτόν τον τόμο η εργασία των Δ. Γκαγκατζή, Μαρίας Λεοντοσίνη, Αγγελικής Πανοπούλου, «Πελοπόννησος και Ν. Ιταλία: σταθμοί επικοινωνίας στη μέση βυζαντινή περίοδο». Βλ. επίσης Ρ. Lemerle, «La Chronique dite de Monemvasie», ό.π., σελ. 47-49.

49. Οι διαφοροποιήσεις των τριών μελετητών είναι ουσιαστικές αλλά γι' αυτό ενδιαφέρουσες: Δ. Ζακυθηνού, *Οι Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, Αθήνα 1945, σελ. 40 κ.ε., Σ. Κυριακίδου, *Βυζαντινὰι Μελέται VI. Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ*, Θεσσαλονίκη 1947, σελ. 38-40 και 59 κ.ε., Ρ. Lemerle, «La Chronique improprement dite de Monemvasie», ό.π., σελ. 33 κ.ε. Μια πρόσφατη γενική επισκόπηση των μελετών για το Χρονικό, Haris Kalligas, ό.π., σελ. 3-33.

50. Σ. Κουγέα, «Ἐπὶ τοῦ καλουμένου Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας» *NE* 9(1912), σελ. 473-480 (= Του ίδιου, *Arethas of Caesarea*, Αθήνα 1985, σελ. 191-198). *Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας*, ἐκδ. Dujcev, ό.π., σελ. 12,13, Ρ. Lemerle, ό.π., σελ. 25-27, Haris Kalligas, ό.π., σελ. 16-18. Είναι χαρακτηριστικά όσα λέγει ο Lemerle για το σημείο αυτό του σχολίου «(la scholie) diffère de la Chronique péloponnésienne par quelques précisions savantes qu' Aréthas n' a pu se tenir d'apporter (les Aenianes, les deux sortes de Locriens), et surtout parce qu'elle ne s'intéresse en fait qu' à Patras, ville natale d'Aréthas», σελ. 26. Ο

κία των Πατρών στο Ρήγιο της Καλαβρίας, όπως αναλυτικά εκτίθεται στο σχόλιο, δεν είναι δυνατόν να μην υπομνησκει τον υπαγόμενο στην μητρόπολη Ρηγίου επίσκοπο Λοκρίδος καθώς και τον αρχαιοελληνικό εποικισμό των Λοκρών στην Κάτω Ιταλία, όπου οι Επιζεφύριοι Λοκροί. Αυτοί ακριβώς οι Επιζεφύριοι Λοκροί, των οποίων τους θρύλους γνωρίζει και εμμέσως αναφέρει ο Αρέθας⁵¹, μας προσφέρουν μια αναπάντεχη βοήθεια.

Αρέθας σίγουρα γνωρίζει μύθους και παροιμίες που αφορούν και κάποιους άλλους Λοκρούς, ενός άλλου εποικισμού πολύ αρχαιότερου απ' αυτόν κατά τη σλαβική κάθοδο, βλ. παρακάτω σημ. 51 και 54.

51. Στο σχόλιο αυτό για την ιδιαίτερη πατρίδα του ο Αρέθας επαναλαμβάνει όσα αναφέρει το Χρονικό περί *μητροπόλεως δίκαια ταῖς Πάτραις παρέσχετο (ὁ βασιλεὺς)*, μετά την επάνοδο των Πατρῶν από το Ρήγιο. Αν ο Lemerle υποθέτει ότι η ειδική αναφορά στους Λοκρούς και Αινιάνες, τους βόρειους γείτονες των Πατρῶν, γίνεται από πατριωτικό ενδιαφέρον, γιατί να μην υποθεθεί επίσης ότι, επειδή ο Αρέθας μεριμνά για την μητρόπολη των Πατρῶν και γνωρίζει τις περιπέτειές της στην Καλαβρία, ενδέχεται να υπαινίσσεται, εξ αιτίας ακριβώς της φυγῆς των κατοίκων, και μια νέα σχέση των Λοκρών και Αινιάνων με την επισκοπή Λοκρίδος της Καλαβρίας. Η επισκοπή Λοκρίδος με έδρα την Αγία Κυριακή ανήκε μαζί με την επισκοπή Κρότωνος και δέκα ακόμη επισκοπές στη μητρόπολη Ρηγίου. Ας σημειωθεί επίσης ότι στο *Περὶ θεμάτων* ο Πορφυρογέννητος αναφέρει ονομαστικά ως πόλεις της Καλαβρίας το Ρήγιον, την αγία Κυριακή, την αγία Σευρήνα και τον Κρότωνα, πληροφορία που ο Pertusi θεωρεί ότι μπορεί να προέρχεται από τους επισκοπικούς καταλόγους, *Περὶ θεμάτων*, ἐκδ. Pertusi, σελ. 96, στίχ. 37-40 και σχόλια σελ. 180. Πρβλ. Dargouzes, *Notitiae episcopatum*, Notitia 7.539, Notitia 9.400, Notitia 10.481 και A. Guillou, *Saint-Nicodème de Kellariana* (Corpus 2), Πόλη Βατικανού 1968, σελ. 38, στίχ. 32. Του ίδιου, «Geografia amministrativa del Katepanato bizantino d'Italia (IX-XI sec.)» *Calabria bizantina*, Ρήγιο Καλαβρίας 1974, σελ. 123-124 [=Του ίδιου, *Culture et Société en Italie Byzantine (VIe-XIe s.)*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, IX]. Πάντως, είτε πρόκειται για *precisions savantes*, είτε για ονομαστικούς συνειρημούς, η επιλεκτική αναφορά σε Λοκρούς και Αινιάνες δεν θα πρέπει να είναι εντελώς τυχαία. Μια χαρακτηριστική περίπτωση συνειρημών και συγχύσεων μας παρέχει επίσης σχόλιο του 10ου αι. στον Στράβωνα. Στο σημείο που ο Στράβων αναφέρεται στον Κράθιν της Συβάρως της Ιταλίας ο σχολιαστής στο σχόλιο του συγγεί περισσότερο του ενός τοπωνύμια και συσχετίζει το Ρίο των Πατρῶν με το Ρήγιο της Καλαβρίας, (*Κράθιν*) *περὶ Πατρῶν τῆς Πελοποννήσου. περὶ τὸ Ἀχαικὸν Ῥήγιον ὃ νῦν Βελβίσκον Σκλαβινὸν καλοῦσιν*, A. Diller, «The Scholia on Strabo», *Traditio* 10(1954), σελ. 38 (=Του ίδιου, *Studies in Greek Manuscript Tradition*, Ἀμστερνταμ 1968, 5). Πρβλ. και P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantin*, Παρίσι 1971, σελ. 218-219. Ο Diller εξάλλου παρατηρεί ότι τα σχόλια «show a special knowledge of the region of Patrae in Greece and of Calabria in Italy. Arethas of Patrae of course comes to mind... he would be a likely author» αλλά θεωρεί ότι «perhaps one of Photius' disciples was the author», ὁ.π., σελ. 44, 50. Ο ίδιος σχολιαστής του Στράβωνα παραθέτει ετυμολογία του Ρηγίου, ταυτίζει την Εσώπιν με την Αγία Κυριακή, αναφέρει επίγραμμα σχετικό με τους Λοκρούς της Ιταλίας .. *πῶς τότε νικῶ*

Οι Επιζεφύριοι Λοκροί, κατά τους αρχαίους συγγραφείς,⁵² όταν τον 6ο αι. π.Χ. ευρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με τους Κροτωνιάτες, ζήτησαν την βοήθεια των Λακεδαιμονίων. Η βοήθεια όμως δεν έφθασε ποτέ στην Κάτω Ιταλία, όπως και στις Συρακούσες του επεισοδίου του Αδριανού. Οι Λακεδαιμόνιοι έδωσαν απλώς ως βοηθούς δύο δαίμονες, τους Διόσκουρους. Οι Λοκροί με την βοήθεια των κατοίκων του Ρηγίου νίκησαν τους Κροτωνιάτες στη φημισμένη μάχη του ποταμού Σάγρα. Την ίδια ημέρα της περιλάμπρης αυτής νίκης έφθασε η είδηση στη Σπάρτη, προφανώς από τους Διόσκουρους, αλλά εξελήφθη ως αβάσιμη φήμη και ουδείς την πίστεψε (όπως και στην περίπτωση του Αδριανού): *νικησάντων δέ αυτών αὐθημερόν και τῆς φήμης διαγγελθείσης εἰς Σπάρτην τὸ μὲν πρῶτον ἀπιστηθῆναι*. Όταν μετά από μερικές ημέρες έφθασαν αγγελιοφόροι στην Λακεδαίμονα και επιβεβαίωσαν την είδηση γεννήθηκε η παροιμία *ἀλληθέστερα τῶν ἐπὶ Σάγρα*, η οποία, σύμφωνα με το λεξικό Σούδα, χρησιμοποιείται *ἐπὶ τῶν ἀληθῶν μὲν οὐ πιστευομένων δέ*.⁵³ Η παροιμία και η ιστορία που την συνοδεύει πρέπει να ήταν ιδιαίτερα αγαπητές στους Βυζαντινούς λογί-

Σπάρταν ὁ Λοκρός ἐγώ (ό.π., σελ. 36), και γενικώς η μια πλευρά και η άλλη του Ιονίου του είναι οικεία και πρόσφορη για να σχολιάσει διαχρονικές σχέσεις ή παρετυμολογίες ή ακόμη ομοιότητες τοπωνυμίων. Ο Κράθης και το Ρήγιον της Ιταλίας φέρνουν στον νου τον Κράθι και το Ρίο της Αχαΐας, όπως ακριβώς οι Λακεδαιμονίτες τους Δαιμονίτες και πιθανόν οι εκδιωχθέντες Λοκροί τους Επιζεφυρίους Λοκρούς της Αγίας Κυριακής με την επισκοπή Λοκρίδος. Οι εποικισμοί της αρχαιότητας, οι μεταναστεύσεις και οι εμπορικές σχέσεις των βυζαντινών χρόνων βοηθούν την ενίσχυση των θρύλων και των παρετυμολογιών που φέρνουν διαχρονικά σε επαφή την Πελοπόννησο με την νότια Ιταλία.

52. Πρόκειται για παράδοση της όψιμης αρχαιότητας, αλλά πιθανόν η πρώτη μορφή της χρονολογείται από τον 5ο π.Χ. αι. Μια μικρή ομάδα συγγραφέων αναφέρει ως τόπο άφιξης της είδησης την Ολυμπία, Κικέρων, *De natura deorum*, II.2, 6, III.5, 13, Στράβων, VI. 1,10. Οι περισσότεροι, όμως, και κυρίως οι παροιμιολογοί αναφέρουν ως τόπο την Σπάρτη, Διόδωρος, VIII. 32, *Corpus Paroemiographorum Graecorum* I, σελ. 36, 142, Η. Erbse, *Untersuchungen zu den attizistischen Lexica*, Βερολίνο 1950, σελ. 157-158. Για το ιστορικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετείται η παράδοση αυτή, αλλά και για τις φάσεις διαμόρφωσής της *RE* 13/2, στήλ. 1326-1329, J. Bérard, *La colonisation grecque de l'Italie méridionale et de la Sicile dans l'antiquité: l'histoire et la légende*, Παρίσι 1941, σελ. 220-221.

53. Σούδα, 1173, έκδ. Adler, σελ. 108-109 και Φωτίου, *Λεξικόν*, α, 936, έκδ. Theodoridis, 100. Το κείμενο στη Σούδα έχει ως εξής «*Ἄ λ η θ έ σ τ ε ρ α τ ὠ ν έ π ι Σ ά γ ρ α: παροιμία ἐπὶ τῶν ἀληθῶν μὲν, οὐ πιστευομένων δέ. Σάγρα γάρ τόπος τῆς Λοκρίδος. μέμνηται τῆς παροιμίας Μένανδρος ἐν Ἀνατιθεμένη. Λοκρούς δέ φασι τοὺς Ἐπιζεφυρίους, πόλεμον ἔχοντας πρὸς τοὺς πλησιοχώρους Κροτωνιάτας αἰτῆσαι συμμαχίαν τοὺς Λακεδαιμονίους. τῶν δέ στρατῶν μὲν οὐκ ἔχειν φησάντων, διδόναι δέ αὐτοῖς τοὺς Διοσκούρους· τοὺς Λοκρούς οἰωνισαμένους τὸ κερτομηθῆν τὴν τε ναῦν ἀποστρέψαι και δεηθῆναι τῶν Διοσκούρων συμπλεῖν αὐτοῖς. νικησάντων δέ αὐτῶν*

ους, όπως μαρτυρεί η χρησιμοποίησή τους από τον Φώτιο, τον Αρέθα, τον Συμεώνα τον Μάγιστρο, τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης.⁵⁴

Αν ανάμεσα στην ιστορία του Σιμοκάττη και στο επεισόδιο του Αδριανού διαπιστώσαμε κοινότητα μοτίβων και θέματος, στην ιστορία της μάχης στο Σάγρα και στο επεισόδιο του Αδριανού, εκτός από το ίδιο θέμα, έχουμε επί πλέον την σύμπτωση του γεωγραφικού χώρου. Τι πιθανότητες υπάρχουν ένας αρχαιοελληνικός θρύλος, όπως αυτός των Λοκρών και της μάχης στον ποταμό Σάγρα, να επιβιώνει έστω και παρηλλαγμένος στις παραδόσεις των Λακεδαιμονίων του 9ου και 10ου αι. μ.Χ.; Το πράγμα φαίνεται όχι απλώς απίθανο, αλλά αδύνατο. Τα μυθικά θέματα επιβιώνουν στο χρόνο χωρίς τό φορτίο των προσώπων και του χώρου που τα περιορίζει. Έτσι το θέμα της δαιμονικής αυτόματης είδησης χρησιμοποιείται για παράδειγμα στην Αλεξάνδρεια, στην έρημο της Θηβαΐδας, στη Ρώμη και σε πολλές άλλες περιπτώσεις.⁵⁵ Είναι εξάλλου πιθανόν το ίδιο θέμα να είχε χρησιμοποιηθεί σε διάφορες άλλες διηγήσεις που αφορούσαν την Πελοπόννησο,⁵⁶

αύθημερόν και τῆς φήμης διαγγελθείσης εἰς Σπάρτην τὸ μὲν πρῶτον ἀπιστηθῆναι, ἐπεὶ δὲ εὐρέθη ἀληθῆ, ἐπιλέγειν τοῖς ἀληθεστάτοις μὲν, οὐ πιστευομένοις δέ. ἀληθέστερα οὖν τῶν ἐπὶ Σάγρα, ἐπὶ τῶν πάνυ ἀληθευόντων. λέγεται γὰρ τὴν περὶ τῆς νίκης φήμην αὐθημερόν ἀπὸ Ἰταλίας ἔλθειν εἰς τὴν Σπάρτην. ὄθεν καὶ εἰς παροιμίαν ἐξενεχθῆναι τὸν λόγον ἐπὶ τῶν ἀληθινῶν πραγμάτων».

54. Φώτιος, ὀ.π., Αρέθα, *Scripta Minora*, ἐκδ. Westerink, σελ. 52, στίχ. 22-23, Συμεών Μάγιστρος και Λογοθέτης του δρόμου, επιστολή 93, στίχ. 17-18, ἐκδ. Dargrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Παρίσι 1960, σελ. 153-154, ο οποίος εκδίδει τῶν ἐπὶ Σάγρας και μεταφράζει λανθασμένα *des préposés à la Sacra*, αντί του ορθού τῶν ἐπὶ Σάγρα, πρβλ. *PG* 114, στήλ. 232. Εἶχα προχωρήσει στην διόρθωση αυτή στηριγμένος στην πληροφορία της *RE* 13/2, στήλ. 1326, όταν ο συνάδελφος Κ. Χρυσοχοϊδης μου υπέδειξε ότι εἶχε ἤδη ασχοληθεῖ με το θέμα ο Δ. Χρηστίδης, «Οἱ ἐπὶ τῆς... Σάγρας», *Βυζαντιακά* 6(1986), σελ. 59-61. Επίσης η ιστορία αναφέρεται από τον Ευστάθιο, ὀ.π., 278 στίχ. 3-12, ἐκδ. van der Valk, σελ. 426-427 (Παυσανίου α, 64, ἐκδ. Erbse, ὀ.π., σελ. 157-158). Για τα προβλήματα του σχολίου του Αρέθα στα Σχόλια Κλήμεντος Αλεξανδρείας Ο. Stählin, *Clem. Alex. Prottr.*, Λειψία 1905, σελ. 307, στίχ. 11, και Σ. Κουγέα, *Ὁ Καισαρεία Ἀρέθας και τὸ ἔργον αὐτοῦ*, Αθήνα 1913, σελ. 47 και 61 (ανατύπ., *Arethas of Caesarea*, Αθήνα 1985, I).

55. Εκτός από την Αλεξάνδρεια, που αναφέρει ο Σιμοκάττης ἢ την καταστροφή του Σερατείου και την πρόγνωση των πλημμυρῶν του Νείλου, το θέμα της πληροφόρησης και της δαιμονικής εναρξίας κυκλοφορίας απαντάται επίσης στις περιπτώσεις που οι δαίμονες καταφθάνουν από τις αποστολές τους και λογοδοτῶν στον πατέρα τους τον διάβολο. Το θέμα αυτό αναφέρεται από μοναχό της Θηβαΐδας, τοποθετεῖται ως όνειρο του Παύλου στο *Forum Apii* στη Ρώμη και παρηλλαγμένο αποδίδεται στο μάγο Κυπριανό της Αντιόχειας, A.-J. Festugière, *Vie de Théodore de Sykeon, Traduction, commentaire et appendice II*, Βρυξέλες 1970, σελ. 181-182.

56. Στην αγιολογική του εκδοχή το θέμα της αυτόματης μεταφοράς είδησης υπάρχει

ανεξάρτητα από το επεισόδιο του Αδριανού. Το γεγονός όμως ότι τα αναφερόμενα του Πορφυρογέννητου και του Γενέσιου μας οδηγούν σε μια «ελληνική», παγανιστική εικόνα του λακωνικού χώρου με τους *ειδώλους... και προσκνητάς τῶν ειδώλων* και τους βοσκούς που ακόμη θεραπεύουν τους δαίμονες *ἄχρι βασιλείας... Λέοντος*, μας επιτρέπει να πιστέψουμε ότι το επεισόδιο του Αδριανού πρέπει να διατηρεί κάποια, τουλάχιστον φιλολογική, σχέση με την ιστορία των Επιζεφυρίων Λοκρών. Η κοινότητα θέματος και μοτίβων είναι πέρα από κάθε αμφιβολία, η δε γεωγραφική σύμπτωση είναι ιδιαίτερα προκλητική. Όπως για το σχόλιο του Αρέθα, αλλά και για το Χρονικό, υποστηρίχθηκε η αρχαιογνωστική επεξεργασία παλαιότερων ιστοριών και τοπικών παραδόσεων, έτσι και για το επεισόδιο του Αδριανού θα πρέπει να ισχύει κάτι παρόμοιο. Είναι άραγε επεξεργασία του κύκλου του Πορφυρογέννητου ή των εντοπιών λογίων, η οποία ακολούθως έγινε γνωστή στην πρωτεύουσα (*ὡς φασι*); Πιθανότερη φαίνεται η δεύτερη εκδοχή, όπως διαπιστώνεται από ένα παρόμοιο επεισόδιο Σικελού αγίου στον Βίο του Οσίου Ηλία του Νέου. Ο Βίος θεωρείται ότι έχει συνταχθεί στις αρχές του 10ου αι., λίγο μετά το θάνατο του αγίου στα 903.⁵⁷ Στον Βίο αυτό υπάρχει το θέμα του Αδριανού, πιο σύνθετο και διαφοροποιημένο. Ο Ηλίας ευρισκόμενος στο Ταυρομένιο της Σικελίας προλέγει την ήττα του βυζαντινού στρατηγού από τους Άραβες και καταφεύγει με τον μαθητή του Δανιήλ, εγκαταλείποντας την Σικελία, στην περιοχή της Σπάρτης. Κοντά στο ναό των αγίων Αναργύρων, Κοσμά και Δαμιανού, ο Δανιήλ κινδυνεύει από τους δαίμονες τους οποίους εκδιώκει

στην διήγηση του Παύλου επισκόπου Μονεμβασίας, *Περί τῆς μακαρίας Μάρθας τῆς ἡγουμένης τοῦ ναοῦ τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐν τῇ θεοφρουρητῷ πόλει Μονεμβασίας*. Μοναχός δανείζεται στην Μονεμβασία το μάτιο της αιμορροούσας Μάρθας και την ίδια ημέρα το παραδίδει στην Θεσσαλονίκη στους εκεί Μονεμβασίωτες εμπόρους, οι οποίοι θαυμάζοντες ἐσημειώσαντο τὴν ἡμέραν καὶ τὴν ὥραν ὅτε ὤφθη αὐτοῖς καὶ ὡς ὑπέστρεψαν εἰς τὴν Μονεμβασίαν ἐλθόντες εἰς τὴν μακαρίαν ἡγουμένην, ἐπληροφορήθησαν παρ' αὐτῆς τὴν αὐτὴν ἡμέραν καὶ ὥραν ἐν ᾗ ἔσθη ἡ ῥύσις τοῦ αἵματος αὐτῆς, Παύλου ἐπισκόπου Μονεμβασίας, *Διηγήσεις ψυχοφελείς περὶ ἐναρέτων καὶ θεοσεβῶν ἀνδρῶν τε καὶ γυναικῶν*, ἐκδ., J. Wortley, CNRS, Παρίσι 1987, σελ. 110-114. Πρβλ. G. da Costa-Louillet, «Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles», *Byzantion* 31(1961), σελ. 344-346. Ἄς σημειωθεί ὅτι ἡ ιστορία τοποθετεῖται στους χρόνους του Πορφυρογέννητου καὶ συγγενεῖ θεματικά καὶ ἐν μέρει γεωγραφικά (περιοχὴ τῆς Μονεμβασίας) με τὸ επεισόδιο τοῦ Αδριανού.

57. G. da Costa-Louillet, «Saints de Sicile et d' Italie meridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles», *Byzantion* 29-30(1959/60), σελ. 95-109. G. Rossi Taibbi, *Vita Sant' Elia il Giovane*, ἐκδ. καὶ ἰταλ. μετάφρ., Παλιέρμο 1962. Για τὴν προφητεία καὶ τὴν μετάβαση στὴ Σπάρτη, κεφ. 26-28, σελ. 38-42.

ο Ηλίας και αμέσως μετά καταφθάνει η είδηση που επαληθεύει την προφητεία του αγίου, δηλαδή της ήττας του στρατηγού. Ας σημειωθεί παρενθετικά ότι τα παραπάνω γεγονότα του Βίου του Οσίου Ηλία τοποθετούνται στα 880/81, δύο χρόνια μετά την άλωση των Συρακουσών, και ότι αργότερα η πτώση του Ταυρομενίου αποδόθηκε επίσης σε αμέλεια του Λέοντος που κατακράτησε το στόλο για την ανέγερση δύο ναών.⁵⁸ Αν υποθέσουμε ότι ο Πορφυρογέννητος σχολίαζε την ιστορία αυτή θα διευκρίνιζε ότι πρόκειται για πρόγνωση και όχι για τετελεσθέντων δήλωση. Τούτο σημαίνει ότι στην περίπτωση αυτή έχει συντελεσθεί η αγιολογική προσαρμογή ενός θέματος, του οποίου ο *Βίος Βασιλείου* παραδίδει την «ελληνική» εκδοχή. Είμαστε μάλιστα υποχρεωμένοι, καθώς διαθέτουμε τις δύο αυτές εκδοχές με την θεματική, γεωγραφική και χρονολογική συγγένεια, να επιστημόνομε την

58. Πολὺν οὖν χρόνον ἐνδιατρίψας ἐκεῖ (Ταυρομενιτῶν πόλιν)... ἀπάρας ἐκεῖθεν μετὰ τοῦ μαθητοῦ Δανιὴλ, ἀπέπλευσεν ἐν Πελοποννήσῳ. 27. Διατριβόντων δὲ αὐτῶν ἐν τοῖς τῆς Σπάρτης μέρεσι (πόλις δὲ αὕτη Λακωνική), κατήνησαν ἐν τινι νεφῶ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ... ἦν δὲ ἄντρον ἀγχοῦ τοῦ νεῶ βαθύ τε καὶ ζοφερόν, ἐν ᾧ Δανιὴλ εἰσελθὼν ἔσθη παννύχιος προσευχόμενος. Οἱ δὲ δαίμονες μὴ ἐνεργόντες, ἦσαν γὰρ ἐμφωλευόντες ἐν τοῖς ἀδύτοις τοῦ ἄντρου, ἐπέθεντο ἄφνω αὐτῷ καὶ τύφραντες σφοδρῶς ἔσυραν αὐτὸν ἔξω, ἡμιθανῆ καταλείψαντες. Ὁ δὲ θεὸς Ἥλίας ἔωθεν ζητήσας αὐτόν, εὗρε κείμενον πρὸ τοῦ ἄντρου καὶ στένοντα. Μαθὼν δὲ παρ' αὐτοῦ τὸ συμβάν "Μὴ ξενίζου, ἔλεγεν, ὦ τέκνον. Οὐ γὰρ σὺ μόνος τοῦτο πέπονθας, ἀλλὰ καὶ ἄλλος, ὁ τῶν μοναζόντων καθηγητῆς καὶ καθηγμένων". Εἰπὼν δὲ αὐτῷ τὴν θεοπαράδοτον προσευχὴν καὶ δούξας χεῖρα ἀνέστησε· καὶ γέγονεν ὑγιῆς πάραυτα ὁ κείμενος ἀνεκέρητος, πλὴν, ὡς ἔλεγεν, ἦν ὁ νότος αὐτοῦ ὡς ἀπὸ βουνείρων πολλῶν μεμελανωμένος. 28. Ἀπέβη δὲ σὺν τῷ στρατηλάτῃ Βαρσακίῳ τῇ Ταυρομενιτῶν κατὰ τὴν προφητείαν τοῦ θεοφόρου πατρός. Ἐντεῦθεν ἀπάραντες οἱ ὄσιοι πατέρες, κατέπλευσαν ἐπὶ τὴν Βοθρωτόν», *Βίος Ὁσίου Ἥλιου*, ἐκδ., G. Rossi Taibbi, σελ. 38-42, στίχ. 509-548. Στην παραπάνω αφήγηση καταφαίνεται η άμεση σχέση προφητείας, φυγῆς στη Σπάρτη, δαιμονικής παρουσίας στην περιοχή, επαλήθευσης της προφητείας. Οι όσοι εγκαταλείπουν την Σπάρτη αμέσως μετά την επαλήθευση της προφητείας και την εκδίωξη των δαιμόνων από την περιοχή της μονῆς των Αγίων Αναργύρων. Ας σημειωθεί ότι το Ταυρομένο ανήκει στην ευρύτερη περιοχή του Valdemone, των Δεμένων, και ότι η πτώση του αιτιολογείται κατά παράδοξο τρόπο, τουλάχιστον στους θρύλους, όπως αυτή των Συρακουσών: ο Λέων είχε κατακρατήσει τον στόλο στην πρωτεύουσα για την ανέγερση δύο εκκλησιῶν, A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, τόμ. II, 1ο μέρος, Βρυξέλες 1968, σελ. 145-147. Η μονή των Αγίων Αναργύρων, που αναφέρεται στο Βίο, πρέπει να είναι η ομώνυμη μονή στο χωριό Βασσαρά της Λακωνίας στην περιοχή του οποίου έχουν επίσης επισημανθεί σπήλαια-ασκηταριά με ζωγραφικό διάκοσμο του 13ου αι., Αιμιλία Μπακούρου, «Τοιχογραφίες από δύο ασκηταριά τῆς Λακωνίας», *Πρακτικά Α' Τοπικοῦ Συνεδρίου Λακωνικῶν Σπουδῶν*, Αθήνα 1982/83, σελ. 404 κ.ε. G. Rossi Taibbi, ό.π., σελ. 152-153, T. Γριτσόπουλου, «Μονή Ἁγίων Ἀναργύρων Λακωνίας», *Λακωνικαὶ Σπουδαὶ 6* (1982), σελ. 457-508.

συντελούμενη μετατόπιση θεμάτων και μοτίβων. Με το επεισόδιο του Αδριανού και με την ιστορία του Οσίου Ηλία του Νέου διαθέτομε δύο διαφορετικές εικόνες της Πελοποννήσου: την «ελληνική», παγανιστική του Πορφυρογέννητου και την χριστιανική του Βίου. Στον Βίο του Οσίου Ηλία η χριστιανική θρησκεία εξορίζει, εκβάλλει ή αντικαθιστά τους δαίμονες. Στο επεισόδιο του Αδριανού οι δαίμονες της Σικελίας ταχύτατα διαπεριώνονται στο Έλος, όπως συμβαίνει και στην λοκρική εκδοχή με τους Διόσκουρους, αυτούς τους ενάλιους δαίμονες, που βοηθούν και μεταφέρουν την είδηση στη Σπάρτη. Αντίθετα στον Βίο του Οσίου Ηλία η δαιμονική είδηση γίνεται προφητεία και οι δαίμονες αντικαθίστανται ή εκδιώκονται από το δίδυμο των οσίων Ηλία - Δανιήλ, όπως και από τους Αγίους Αναργύρους, των οποίων η σχέση με τους Διόσκουρους έχει υποστηριχθεί.⁵⁹

Όσο κι αν αμφισβητείται η απλουστευτική αυτή θεώρηση της αντικατάστασης των παλαιών ηρώων και δαιμόνων από τους μάρτυρες και αγίους της νέας θρησκείας, πάντως η προσαρμογή παλαιού προτύπου στο επεισόδιο του Αδριανού πρέπει να θεωρηθεί βέβαιη, τουλάχιστον στο φιλολογικό επίπεδο. Πώς να ερμηνευθεί διαφορετικά ότι είναι άγνωστα στον κύκλο του Λογοθέτη, δύο επεισόδια του *Βίου Βασιλείου*, αυτά της Δανηλίδας και του Αδριανού, στα οποία υποκρύπτονται παλαιότατοι μύθοι, επεξεργασμένοι και προσαρμοσμένοι στην βυζαντινή πραγματικότητα; Για το εγκώμιο του Βασιλείου ο κύκλος του Πορφυρογέννητου είχε στην διάθεσή του υλικό στο

59. L. Deubner, *Kosmas und Damian. Texte und Einleitung*, Λειψία-Βερολίνο 1907, σελ. 113-117. Αν και αμφισβητείται η σύνδεση Διοσκούρων και Αναργύρων, ο Βίος του Οσίου Ηλία του Νέου, ίσως, ενισχύει αυτήν την υπόθεση του Deubner, καθώς αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα προσαρμογής και ανάπλασης παλαιότερων μύθων. Στα σχόλια του Rossi Taibbi, ο οποίος διαπιστώνει μίμηση των βίων των πατέρων και ιδιαίτερα του Αγίου Αντωνίου (βλ. Rossi Taibbi, ό.π., σχόλια σελ. 127 κε.) προστίθενται και οι νεότερες παρατηρήσεις του G. Guidorizzi, «Motivi fiabeschi nell' agiografia bizantina», *Studi bizantini e neogreci*, (Atti del IV convegno nazionale di studi bizantini, Λέτσε- Καλιμέρα 1980), 1983, σελ. 457-467. Τέλος, ας σημειωθεί μια δελεαστική, αλλά απίθανη ταύτιση που χρειάζεται έρευνα: επιστρέφοντας οι όσιοι Δανιήλ και Ηλίας στην Ν. Ιταλία, ο Ηλίας τελεί θανάμ, διαβαίνοντας τόν ποταμό Σήκρο χωρίς να βραχούν τα πόδια του, 'Εγένετο δέ διελθείν αυτόν τόν ποταμόν τόν καλούμενον Σήκρον, Βίος 'Οσίου 'Ηλίου, ό.π., σελ. 92, στίχ. 1266-1267. Το ποτάμι έχει ταυτισθεί με τον ποταμό Σάγρα ήδη από τον Gaetani στην πρώτη έκδοση της λατινικής μετάφρασης του Βίου στα 1657, ανατυπ. Acta Sanctorum, Αυγ. ΙΙΙ, σελ. 489-509, πρβλ. G. da Casta-Louillet, ό.π., σελ. 106 και Rossi Taibbi, ό.π., σελ. 93 σημ. 3. Άραγε για την πληροφορία αυτή να μη ισχύσει το *αληθέστερα τῶν ἐπὶ Σάγρα*; Για το «Σικρός» βλ. *Βίος τοῦ Ἁγίου Νικοδήμου τῆς Κελλαράνας*, έκδ. Melina Arco Macri, *Testi e Studi Bizantino-neoellenici*, Ρώμη - Αθήνα 1969, σελ. 49-52.

οποίο η πρόγνωση και η θεία πρόνοια, τα σύμβολα, τα όνειρα και οι ενοράσεις κατέχουν σημαντικότερη θέση. Η απόσταση όμως μεταξύ προφητείας και πυθόχρηστου είναι ελάχιστη και ό,τι για τους μεν είχε θεία προέλευση θα μπορούσε να αποδοθεί από τους αντιπάλους, χωρίς δυσκολία, σε δαιμονικές ή άλλες απόκρυφες και σκοτεινές δυνάμεις ή στην αστρολογία. Ήταν λοιπόν επιτακτικό να διευκρινισθεί κατά τρόπο σαφή και παραστατικό η διαφορά. Το επεισόδιο του Αδριανού αποτελούσε ιδανική ευκαιρία. Αναπλάθοντας έναν εντόπιο θρύλο ο Πορφυρογέννητος τοποθετείται απέναντι στην πρόγνωση, τη μαντική και δαιμονική προφητεία με τις οποίες οι πρόγονοί του αυτοκράτορες, αλλά και εξέχοντες εκκλησιαστικοί και πατριάρχες είχαν ιδιαίτερες σχέσεις. Ουσιαστικά επαναλαμβάνει παλαιότερες απόψεις, αποδεικνύεται δε ανεπαρκής και σε ιδιαίτερα δύσκολη θέση στην προσπάθειά του να ερμηνεύσει την προφητεία των Αδάτων. Έστω όμως και αυτός ο ημιτελής και αδιέξοδος προβληματισμός αποτελεί προμήνυμα της προόδου της δαιμονολογίας του 11ου αι. με τις σημαντικές απόψεις του Ψελλού. Η ιστορία του Αδριανού και το επεισόδιο στην Λακεδαιμονία του Οσίου Ηλία του Νέου, πέρα από την σκοπιμότητα που εξυπηρετούν ως «ελληνική» και «χριστιανική» εκδοχή ενός θρύλου, εκφράζουν επίσης την ανθρώπινη ανάγκη της πρόγνωσης των γεγονότων, τον πόθο της σύντημησης των αποστάσεων, την ανεμπόδιστη και ταχύτατη επικοινωνία και ενημέρωση. Η Μονεμβασία και η Λακεδαιμονία γενικότερα, σημαντικοί σταθμοί του πλού προς και από τη Δύση, ανέλαβαν κατά τους βυζαντινούς χρόνους να προτείνουν μια νέα μυθολογία της επικοινωνίας Πελοποννήσου - Ιταλίας, εφάμιλλη της παλαιάς που πρότεινε τους μύθους των Διοσκούρων της Σπάρτης και της Αρέθουσας με τον Αλφειό. Οι δαίμονες του Αδριανού (συγγενείς των Δεμενιτών του Χρονικού) ανταποκρίθηκαν με περισσή επιδεξιότητα στις ανάγκες αυτές και αναδείχθηκαν, ακριβώς λόγω της δαιμονικής τους ψυχολογίας, σε *journalistes trop entrepreneurs du scoop*.⁶⁰

[Το σολομώντειο ή σολομωνικό δαιμονικό κλίμα που με αφορμή το επεισόδιο του Αδριανού διαπιστώσαμε ότι αναφέρεται στη νότια Πελοπόννησο (βλέπε παραπάνω σημ. 18 καί 38-41) μαρτυρείται και στους επόμενους αιώνες και μάλιστα στις σολομωνικές του 14ου και 15ου αιώνα. Ο Σολομών παρουσιάζεται ως βασιλέας της Λακεδαιμονίας στον οποίον ο μάστορης και η βασίλισσα Συμπίλια (Σύβιλλα) στέλνουν το δούλο τους.

60. Ch. Pietri, «Saints et Démons», *Santi e Demoni nell'alto medioevo occidentale (secoli V-XI)*, τόμ. I, Σπολέτο 1989, σελ. 26. Οφείλω να ευχαριστήσω, εν κατακλείδι, τον Δ. Κυρτάτα που διάβασε το παραπάνω άρθρο.

Ενδεχομένως η μαρτυρημένη, έντονη παρουσία των Εβραίων στη Σπάρτη, αλλά κυρίως η συνάφεια του «δαίμων» με τη «Λακεδαιμονία» συνέβαλαν στη συντήρηση της αντίληψης αυτής. Στις σολομωνικές λοιπόν αναφέρεται: κάτω 'ς την Λακεδαιμονίαν 'ς τον βασιλέα Σολομών, A. Delatte, *Anecdota Atheniensia*, Λιέγη - Παρίσι 1927, σελ. 433, 594].

IGOR P. MEDVEDEV

THE SO-CALLED ΘΕΑΤΡΑ
AS A FORM OF COMMUNICATION
OF THE BYZANTINE INTELLECTUALS
IN THE 14th AND 15th CENTURIES

The problem of communication in Byzantium, so aptly selected as the subject of this symposium, in my view, should not be limited by determining only «material» means of communication. I think the forms of spiritual and intellectual communication are of no lesser significance. They can clearly show us the standards of thinking and the style of life of Byzantines, the levels of their socially and semeiotically regulated behaviour and the state of culture on the whole. Knowing them one can, at least to a certain extent, understand that intricate language which people of those remote ages used to create their unique texts clear only to them and sometimes rather enigmatic to us, the people of the late 20th century to whom this cultural code is completely unknown.

The culture of each nation is always an enigma especially when a vanished, and moreover, alien civilization is meant. I think it can be fully applied to the realities of cultural life of late Byzantium (14th-15th centuries) and first of all to such a peculiar phenomenon as the «epidemic» of unofficial and informal literary and philosophical scientific associations – «theatres» (θέατρα – that's exactly how these associations were called in the sources). A lot of interesting information about them can be found in written works and especially in letters by Byzantine cultural figures Theodoros Metochites, Michael Gabras, Gregory Akindynos, Nicephoros Gregoras, Demetrius Cydones, Nicephoros Choumnos, Theodoros Hyrtakenos, Johannes Chortasmenos, Manuel II Palaeologus and others. At that time under the term «theatre» they meant a hall or a room in which this or that literary or philosophical event took place and participants of a gathering.¹

1. H. Hunger, «Klassizistische Tendenzen in der byzantinischen Literatur des 14. Jahrhunderts», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines*, Bucarest 1974, t. 1, p. 150; I. P. Medvedev, *Vizantiiski gumanizm XIV-XV vv.*, Leningrad 1976, pp. 13-17. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantinen*, München 1978, vol. 1, p. 210 ff.

The subject of the latter could be a discussion of a new written work, a speech, panegyric or other rhetoric composition delivered by this or that author; it could be a talk on philosophical and literary topics and finally a public debate which often developed into a noisy discussion. The term «theatre» could be accounted for by the fact that the literary event was seen and proceeded as a theatrical performance (so it was a kind of adaptation of literature for the stage); according to one of the letters of Demetrius Cydones it often went on with the participation of singers and musicians who accompanied speeches by singing and music.² It is precisely proceeding from the entire «semeiotically marked structure of behaviour» of the Byzantine intellectuals at their gatherings that in search of a Russian equivalent of the word «gathering» I would not be satisfied with the neutral, and not loaded with the «semeiotical richness» but perhaps generally accepted term «circles», and would prefer the notion «saloons»³ rich in various «semeiotical overtones» despite certain undesirable historical associations and reminiscences.

Not wishing to theorize on this subject I'd like to cite in extenso several letters describing such kind of Byzantine saloons. For example, in one of his letters (from Thessalonica to Nicephore Gregoras living in Constantinople) not unknown Gregory Akindynos acknowledges the receipt of a letter from the addressee which was devoted to the discussion of celestial matters and which delighted Akindynos by «its depth of meaning as well as its classical style and the flower of its vocabulary, picked from an Attic meadow and the variety of arguments from the Platonic treasures» and which he (Akindynos) passed on to those who were eagerly asking for it, and they were many. «Admiration came over everyone» – he writes – «and in many places audiences gathered in your honor, with everyone admiring something different in your letter by clapping and leaping. Or rather they all admired everything, each according to his ability».⁴

In his letter to Theodore Kaukadenos Manuel II Palaeologus describes

2. Démétrius Cydonès, *Correspondance*, Ed. R.- J. Loenertz, Città del Vaticano 1960, t. 2, p. 170, Ep. 262, l. 82-83.

3. Incidentally this word has been already used by foreign scholars. For example, see: J. Verpeaux, *Nicéphore Choumnos: Homme d'Etat et humaniste byzantin (ca. 1250/1255-1327)*, Paris 1959, p. 67; I. Ševčenko, *Society and Intellectual Life in Late Byzantium*, London, Variorum Reprints, 1981.

4. Letters of Gregory Akindynos, Ed. Angela Constantinides Hero, Washington 1983, p. 2, Ep. 1, l. 10-19.

such a «theatre» in similar expressions. «What you wrote was read before a small but not undistinguished audience. Its members were well versed in the art of speaking to the point, and their judgement counted for much among serious men of letters. Among them one admired the arrangement of the words, another the beauty of expression, and they were struck by the conciseness of the ideas and by the fact that so many of them were nicely enclosed within the compass of a few words. Everyone had something different to applaud, and all joined in applauding the whole work. I, too, found everything to be excellent, even though I sat in silence while the others stamped their feet and shouted with joy. But what particularly pleased me about your writing, and what I believe is your strongest point, is the value you set on moderation. Your desire to obtain what you were requesting in your composition was exceedingly great, as is only natural, yet at the same time you avoided all excess».⁵

Another letter of Manuel II Palaeologus sent between 1383 and 1387 from Thessalonica to Mistra, to certain Triboles (a representative of the family from which Maxim the Greek came):

«We made a serious effort to have your letter read before as many people as you would wish, and you surely wished a large number to hear it, confident in your literary skill and expecting to be praised for it. And this is just what happened. For the entire audience applauded and was full of admiration as the letter was read by its “grandfather”.⁶ Nor was he able to conceal his own pleasure as the theater was shaken by applause and by praise for the skilled craftsman whose teaching has led you to become such a great rhetorician. But this made him blush so much that he was scarcely able to continue. So it was that what you succeeded in producing struck even your master himself, along with everyone else, with admiration and pleasure, and made him look particularly radiant. But while the others were expressing their wonderment, I seemed to be the only one who was not doing so. Someone asked me how it could be possible that among the entire group I alone appeared unaffected, that is, uninspired and lacking in admiration. “I too am greatly impressed”, I

5. *The letters of Manuel II Palaeologus*, Ed. G. T. Dennis, Washington 1977, p. 21, Ep. 27, l. 2-12.

6. In Byzantine Literary saloons the author of a composition was considered its «father». Correspondingly the teacher of the author (here Triboles) was the composition's «grandfather». About Byzantine symbolism, according to which the author's composition is his child, see: I. P. Medvedev, *ibid.* p. 23.

replied, “for I cannot help being thoroughly amazed, not because a noble father brings forth noble children”, referring to you and your writings, “but because the rest of you marvel at this as though you had unexpectedly come across something new”. This is what I said, and I seemed to hit the mark, in as much as it brought the group to admire the very man whom I wanted to be admired». ⁷

Among the Byzantine intellectuals it was considered good style to have one’s own literary saloon. It is known that Theodore Metochites and Nicefore Choumnos had them. In a letter to his distant critic John Basilikos, Nicefore Gregoras invites him to come over to the «theatre of scholars» (*θέατρον σοφῶν*) and his (Gregoras) presence to hold a discussion of his compositions. ⁸ He too, in his letter to parakoimomenos Alexios Apokaukos praises the addressee for his patronage of letters and his contribution to the flourishing literary «theatres» (*τὰ τῶν λόγων θέατρα*). ⁹ Manuel Raoul gives the great domestic Alexios Laskaris Metochites a detailed account of such a «theatre» which he arranged on the occasion of reading out a letter of one of his addressees and we clearly feel that satisfaction he experienced having found himself in the centre of this small «chorus» of intellectuals in the capacity of its «coryphaeus». ¹⁰ Michael Gabras, telling of the literary activity of his early deceased brother John, writes that his brother used gather a «theatre» which united amateurs and connoisseurs in their desire «to come for a meeting in the spirit of korybantēs» (*τοὺς συγκορυβαντιᾶν εἰδότηας*); in his letter to Trikanas he, too, regrets the failure of gathering a «theatre» for public reading of Gabras’ speech devoted to the Virgin but he, Gabras, is pleased with Trikanas’ arranging such a «theatre» for himself. ¹¹ Nicephoros Choumnos

7. *The letters of Manuel II Palaeologus*, p. 25, Ep. 9, l. 2-19.

8. *Nicephori Gregorae Epistulae*, Ed. P. M. Leone, Martino 1982, vol. 2, p. 182, Ep. 60, l. 61.

9. *Ibid.*, p. 311, Ep. 119, l. 4-6.

10. «Emmanuelis Rhaul Epistolae XII», Ed. R. - I. Loenertz, *EEBΣ* 26 (1956), pp. 156-157. These symbols – the «theatre» as a «chorus» headed by a «coryphaeus» – have been already used by Michael Psellos (1018-1079). See: C. N. Sathas, *Bibliotheca graeca*, Athenis 1874, vol. 4, p. 433, l. 2-10.

11. *Die Briefe des Michael Gabras (ca. 1290 - nach 1350)* Herausgegeben von G. Fatouros, Wien 1973, 2. Teil, p. 560, n. 358, l. 26-27; p. 558, n. 355. By the way, prof Apostolos Karpozelos who listened to my report at the Congress in Athens writes in his letter to me of the 13th October 1990: «The logos *Εἰς τὴν εἰσοδὸν τῆς Θεοτόκου* composed by Ioannes Gabras and sent by Michael to Trikanas (ep. 355) does not concern a reading in a theatron but in the church... cf. ep. 355, line 13 *ἐπὶ τῇ πανηγύρει* (Nov. 21st). Jet at line 21

read his discourse *Περί ψυχῆς* versus Plato and Plotinus, to an audience in which Theodoros Hyrtakenos was also present.¹² Such kind of literary saloons - «theatres» is often mentioned in the correspondence of Demetrius Cydones, a prominent Byzantine essayist and statesman. In a letter to his friend in Thessalonica he writes that with the purpose of reciting his literary compositions his friend arranges a «theatre» suitable for Plato and compels everybody to share his opinion. In another letter he ironically likens himself to one of the participants of the «theatre» «who, having made a poor performance in the theatre and catcalled by the audience therefore makes yet another mistake hoping he would be crowned with winner's laurels». He also speaks of an orator who, by his excessive twaddling so stirred up the «theatre» against him that the audience was all but throwing stones at him.¹³

Other evidence also testifies to the fact that a performance in such a saloon was not by all means void of certain risk for a speaker (instead of admiration, applause, cheering foot stamping and laurels one could receive catcalls meaning a shameful failure). So, in a letter to «a certain foolish person», full of sarcasm, Manuel II Palaeologus writes (I cite the letter in extenso): «Your rhetorical efforts have been even more forceful than those of Thucydides,¹⁴ particularly when you wrote that noble and lengthy letter of yours in which you omitted none of the usual examples, but not even you seemed to have any idea of what you were saying. How, then, can anyone go about putting together a systematic answer to your letter, when what you said followed no order and was full of contradictions. Surely, you are aware of this much, that none of it, as they say, was sound. But you relied on your great wisdom, which has made you so important, although I do not know where or how you have all of a sudden acquired it. You have come forth, as you have

we read «theater» but this is not implying necessarily a secular gathering or an intellectual one. Actually Michael Gabras sent his brother's composition to at least 13 potential readers and from 1321-1326 he tried every year to gain permission from various Church officials to have his brother's sermon read in the Hagia Sophia on the day of the feast – Nov. 21st. See also his letters to the megalos sakellarios Kappadokos, Ep. 247, 248»

12. F. J. G. La Porte - du Theil, «D' un volume de la Bibliothèque Nationale, coté MCCIX parmi les Manuscrits Grecs, et contenant les Opuscules et les Lettres anecdotes de Théodore l' Hyrtacèni», in: *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale*, tome 5, Paris an VII, p. 727, Ep. 5-6.

13. Démétrius Cydonès, *Correspondance*, Ed. R. - J. Loenertz, Città del Vaticano 1956, t. 1, p. 111, Ep. 78, l. 20 sq.; t. 2, p. 256, Ep. 326, l. 17-19; p. 325, Ep. 376, l. 29-32.

14. In Byzantine textbooks on rhetoric (for example by Dionysius of Halicarnassus, Hermogenes, Longinus) Thucydides appears as one of the pillars of the art of rhetoric.

done for so long, armed by falsehood to struggle to your own detriment against the truth, that invincible athlete, to whom, I am certain, you will very soon pay the penalty for your audacity or, if you prefer, for your foolishness or complete lack of sense.

I have therefore decided that it is superfluous for me to attack you in words, for I should not want to be laughed at while fighting at the side of that noblest of athletes, the truth, in the struggle against falsehood. Compared with truth, falsehood is clearly no stronger than an infant, yet it is your ally, fighting along at your side, in your never-ending battle. You always employ it as your model, your trainer and your teacher in preparing you for combat. But then, you always provide the audience with a chance to jeer, in as much you present yourself before all as a noble athlete». ¹⁵

The publisher admittedly does not rule out this letter being just an exercise in rhetoric (for us, however, it does not matter much) but we have real facts at our disposal, for example, the defeat of the initiator of hesychastic disputes, Barlaam of Calabria, in a public debate with Nicefore Gregoras. In his dialogue «Florentios» the latter described the debate in satirical style and with fictitious proper names. The debate perfectly conveys the saloon's atmosphere; keen reaction of the audience to all the turns of the debate; respectful attention with which questions on astronomy, grammar and rhetoric, Aristotle's syllogisms, proposed by Nicefore Gregoras to Barlaam, were met (at the end of the debate the chairman praised the winner and crowned him with laurels); and the unanimous loud laughter, whistles and catcalls which accompanied Barlaam's awkward answers. ¹⁶

It should be said that «the brother-writers» did not spare each other when there was a chance of jeering. The literary saloon of Nicephore Choumnos was the subject of caustic mockery by Theodore Metochite «You gather theatres» – he says – «and prominent people to let them know about your erudition, energy and your boldness towards Plato and other great ancient names. Sitting in the middle and reading aloud your compositions you do it as if acting in a solemn performance: you applaud, taking various obscene poses, now jumping out of bed, now falling on it again and shriveling you wave your both hands, turn your head and neck, bend down and straighten up, irritating those who listen to and look at you and giving rise to their laughter and endless

15. *The letters of Manuel II Palaeologus*, p. 73, Ep. 23.

16. Niceforo Gregoras, *Fiorenzo o intorno alla sapienza*, A cura di P.L.M. Leone, Napoli 1975, p. 88, 92 (crowning Gregoras with laurels – p. 125, l. 1665-1666).

gossip when they later leave you. But they should pay greater attention to your wisdom and your noble conclusions about ignorance of those ancient figures who seemed great and thus to be in possession of the most significant of all benefits. They, however, – oh, ignorance, slovenliness, abomination! – are completely absorbed in your appeals to God, in your comic dance and your frenzy they observe when you speak. It is precisely this that occupies their minds and the scoundrels spend their time in vicious sneers and jokes in connection with all they have seen».¹⁷ And it is not surprising that in his «Ethic Directions» John Chortasmenos advised a man who happened to be among the people discussing philosophical and literary subjects not to come out with speeches not to irritate the public.¹⁸

However, one cannot but give the Byzantine intellectuals their due: with great humour and irony toward themselves they describe their philosophical and literary gatherings likening them either to Bacchic orgies¹⁹ or to orgies of Kourets and Korybantes that is of representatives of Eastern ecstatic cults.²⁰

An element of play and jest is evident in their saloons. For example, in response to Barlaam's jests Gregory Akindynos jests stressing in his letter that it is exactly this that presupposes «the liberal spirit of friendship».²¹ I think all this characterizes Byzantine literary saloons as an indubitable analogy to the meetings of Italian humanists with their *ludus serius* (serious play)²² and perhaps the prototype of those «academies» with their amusing and burlesque self-given names («the wets», «the humorists», «the idlers» etc.) which later not without the participation of the Greeks spread all over Italy.²³

Humanism as the engagement in literary games quite clearly comes out in Byzantine literary saloons. The main thing here is erudition orientated towards the classical elegance of speech, the ideal *εὐγλωττία* of eloquence, a rhetorically consolidated method of expressing one's thoughts (*ornatus*

17. I. Ševčenko, *Études sur la polémique entre Théodore Métochite et Nicéphore Choumnos*, Bruxelles 1962, p. 253.

18. Johannes Chortasmenos (ca. 1370 - ca. 1436/37), *Briefe, Gedichte und kleine Schriften* / Herausgegeben von H.Hunger, Wien 1969, p. 239, l. 49 ff.

19. *Nicephori Gregorae Epistulae*, vol. 2, Ep. 37, l. 25; Ep. 53, l. 107; Ep. 135, l. 5.

20. *Die Briefe des Michael Gabras*, 2. Teil, p. 560, n. 358, l. 26-27.

21. *Letters of Gregory Akindynos*, p. 22. Ep. 7, l. 69-70.

22. L.M. Batkin, *Italianskie gumanisty: Stil'zhizni, stil'myshlenia*, Moscow 1978, pp. 91-94.

23. O.F. Kudriavtsev, «Ot eruditskih sobranii k nauchnym soobschestvam: Italianskie akademii XV-XVIIvv.», *Srednie veka* 48(1985), pp. 176-194.

dicendi), the ideal which, as Nicephore Gregoras testifies in his letter to Andronicus Zaridas, distinguishes the aristocracy of mind from the mob, from all these navvies, potters and fishermen with their humble life without language (*ἄγλωττος βίος*), as people who stopped in their spiritual labour.²⁴ It was not without purpose that in the writings of Nicephore Gregoras the notion *θέατρον* is nearly always accompanied by genetivus objectivus *γλώττης*, i.e. «Theatre» is primarily thought of as a spectacle of showing the art of speech (for example, in a letter to Nicephore Choumnos, Gregoras praises him for his panegyric to the deceased Metropolitan of Philadelphia Pheolept, «the greatest rhetor», calls upon him to write the history of Pheolept's life, to gather a «theatre» on this occasion in order to show his wonderful eloquence: *θέατρον τῆς θαυμασίας σου γλώττης ἐνδείξασθαι*;²⁵ in another letter Gregoras writes to his friends about his desire to live together with them in order to charm his ear by their eloquence during his «theatre» and vice versa to show his eloquence to their «holy ears» during his «theatre».²⁶

The idea of selectness, the ideal of sophistication and deliberate etiquette generally run through the works of this prominent Byzantine thinker. He obviously disapproves of those of his fellows participating in literary and philosophical meetings who flirted with the mob. In this respect Gregoras' letter to his pupil John Chrysoloras is of interest. In it he writes: «After all you see how many such exquisite fops have come out to the surface these days; they are full of indefatigable thirst for fame which suits them as the purple suits monkeys or as running suits lame people... And the things we say about science which deals with celestial phenomena they immediately steal and joyfully bring them on to their, so to speak, tragicomic stages, Bacchic theatres telling them to a first-comer be he a craftsman or a navvy. Like old women, who sit in the square and offer their viands for supper, the uninitiated (*οἱ ἀμύητοι*) present sacrament of muses to the uninitiated thus depriving it of its secret».²⁷ It looks as if that semeiotically marked social type which personified stagnation, narrow-mindedness and ignorance of the surrounding Christian popular element for the nasty Byzantine intellectual, Gregoras had embodied in the image of a navvy to which he constantly resorts. Social semeiotics of the literary life being aestheticized is obvious here. Thus, the

24. Nicephori Gregorae Epistulae, p. 102, Ep. 30, l. 76-81.

25. Ibid., p. 186, Ep. 62, l. 5-8.

26. Ibid., p. 204, Ep. 71a, l. 64-69.

27. Ibid., p. 168, Ep. 53, l. 97-110.

Byzantine literary saloons were a typical form of a classless, non-corporate organization of a certain part of the Byzantine intellectuals, namely the temporal intellectuals, united by common scientific, aesthetic and ideological aspirations, breaking with strict traditional norms of behaviour dictated by Christianity. They formed a semi-secluded, comparatively not numerous, separated from the people society of scholars and literary men, a certain socio-cultural group, a peculiar «literary republic» which lived according to its own certain laws bearing, I believe, a strong resemblance to the forms of intellectual communication typical of the Italian humanitarian environment of the Age of the Renaissance. No matter how much indignant would we be with the elite character of this culture, the snobbery of Byzantine intellectuals who quietly practised eloquence at the time when Turkish siege-guns had already bombarded Byzantine towns, whatever «unreal» would it seem²⁸ to us we cannot but acknowledge: such was the age and correspondingly such were, generated by it, the style of life and style of thinking of the bearers and producers of the Byzantine culture.

28. Compare, for example, somewhat belated reproaches cast upon Manuel II Palaeologus and his sympathizers by the publisher of his letters G. T. Dennis: *The letters of Manuel II Palaeologus*, p. XVIII.

ΣΠΥΡΟΣ Ν. ΤΡΩΙΑΝΟΣ

ΤΥΠΟΙ ΕΡΩΤΙΚΗΣ “ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ” ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΝΟΜΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ*

Οί νομοθέτες όλων τών εποχών άξίωσαν από τούς αποδέκτες τών έντολών τους τήν τήρηση όρισμένης γενετήσιας συμπεριφοράς. Οί έντολές αυτές συνίστανται στή συγκεκριμένη περίπτωση, όπως όλοι ξέρουμε, σχεδόν πάντοτε σε άπαγορεύσεις, που από τή φύση τους άνήκουν στο χώρο του ποινικού δικαίου, έφόσον ή παράβασή τους συνδέεται με τήν άπειλή μιάς ποινής. Το σύνολο τών άπαγορεύσεων αυτών συνθέτει ένα πλαίσιο, μέσα στο οποίο το άτομο μπορεί έλευθερα να κάνει τις έπιλογές του και να άναπτύξει τή γενετήσια δραστηριότητά του.

Τό πλαίσιο αυτό είναι κατά τις περιστάσεις εύρο ή στενό. Το εύρος του έξαρτάται από τις συνθήκες που σε κάθε περίπτωση επέβαλαν τή θέσπιση τών συγκεκριμένων κανόνων. Άλλο είναι π.χ. το άποτέλεσμα, αν ό νομοθέτης προσαρμόσθηκε άπλως στις περι ήθικής αντίληψεις του κοινωνικού του περιβάλλοντος με εύρεία έννοια, και άλλο, αν μέσω τών ειδικών ρυθμίσεων έπιδίωξε να έπηρεάσει μακροπρόθεσμα τις κοινωνικές δομές. Οί περιορισμοί στις έρωτικές έπαφές – θεωρητικά τουλάχιστον – μπορεί να άφορούν τέσσερις τομείς: τά ύποκείμενα τής σχέσης, τό χρόνο τών έπαφών, τόν τρόπο ή άκόμα και τόν τόπο.

Οί νομικές πηγές που θά μιάς άπασχολήσουν στήν άνάπτυξη του θέματος άνήκουν σε δύο κατηγορίες: σε πηγές που έχουν κοσμική προέλευση και σε πηγές εκκλησιαστικές. Οί πρώτες παρουσιάζουν μεγάλη όμοιογένεια, γιατί περιλαμβάνουν διατάξεις τής άυτοκρατορικής νομοθε-

* Άφορμή για τήν έπιλογή του θέματος αυτού έδωσε μία σειρά από μονογραφίες ή συλλογές άρθρων με αντίκειμενο τήν έρευνα τών έρωτικών σχέσεων στο δυτικό μεσαιώνα από άποψη δικαιοϊστορική ή κοινωνιολογική, άρκετές από τις όποιες δημοσιεύθηκαν τά τελευταία μόλις χρόνια. Βλ. P.J. Payer, *Sex and the Penitentials. The Development of a Sexual Code 550 - 1150*, Toronto - Buffalo - London 1984. – J. Poumarède - J. P. Royer, *Droit, histoire et sexualité*, [Publications de l'Espace Juridique. Distribution Distiquest] Toulouse 1987. – J. A. Brundage, *Law, Sex and Christian Society in Medieval Europe*, Σικάγο - Λονδίνο 1988. – P. Brown, *The Body and Society: Men, Women and Sexual Renunciation in Early Christianity*, [Lectures on the History of Religions, New Series, 13] N. Ύόρμη 1988.

σίας και έπιτομές ή παραφράσεις τους σέ ιδιωτικές συλλογές και συμπληματικά έργα. Οί δευτέρες, άντιθέτως, έμφανίζουν άξιόλογη πολυμορφία, γιατί έκτός άπό τους ιερούς κανόνες – διατάξεις δηλαδή που συντάχθηκαν ή έπικυρώθηκαν άπό συνόδους κάθε μορφής, τά κατ' έξοχήν νομοθετικά όργανα της Έκκλησίας – περικλείουν τή σχετική διδασκαλία των Πατέρων της Έκκλησίας και των μεταγενέστερων έκκλησιαστικών συγγραφέων, τά διάφορα – συνήθως άνώνυμα – προϊόντα της έξομολογητικής φιλολογίας, τά έρμηνευτικά σχόλια των κανονολόγων, και άκόμα άποφάσεις των έκκλησιαστικών δικαστηρίων (πού, εύτυχώς, έχουν περισωθει σέ πολύ μεγαλύτερη έκταση άπό εκείνες των κοσμικών δικαστηρίων).

Γιά λόγους ιδεολογικούς, έπειδή φρονώ ότι στο Βυζάντιο, παρά τήν παράλληλη παρουσία δύο έννομων τάξεων, ύπήρξε μία μόνον έξουσία, ή κρατική,¹ αλλά και συστηματικούς, έπειδή οί οικείες πολιτειακές ρυθμίσεις όλοκληρώθηκαν ένωρίτερα, θά προταχθεί ή παρουσίαση των κοσμικών πηγών. Οί πηγές αυτές περιέχουν άποκλειστικά και μόνον άπαγορεύσεις, που άφορούν τά ύποκείμενα, δηλαδή τους φορείς των έρωτικών ένδιαφερόντων. Οί σχετικές άπαγορεύσεις μπορεί νά διακριθούν χονδρικά σέ τρεις άνισες μεταξύ τους ομάδες: α) Στην πρώτη άνήκουν οί περιπτώσεις, κατά τις όποιες άπαγορεύεται ή συνένωση όποιουδήποτε μέ όρισμένο κύκλο προσώπων, όπως π.χ. μέ συγγενείς όρισμένου βαθμού, ή μέ όρισμένες κατηγορίες προσώπων, όπως είναι τά πρόσωπα του ίδιου φύλου (ειδικότερα του άρσενικού) ή οί δούλοι. Πρέπει νά διευκρινηθεί εύθυσ άπό τήν άρχή, ότι ό όρος «πρόσωπο» χρησιμοποιείται σέ όλη τή μελέτη ύπό τήν έννοια «άνθρωπος» και όχι ύπό τήν έννοια του «προσώπου» στο ρωμαϊκό δίκαιο. Στην ομάδα αυτή πρέπει κατ' επέκταση νά ένταχθεί και ή άπαγόρευση άλλων μορφών γενετήσιας ίκανοποιήσεως, όπως είναι ή κτηνοβασία. β) Στην δεύτερη ομάδα άνήκουν οί άπαγορεύσεις που άφορούν όποιονδήποτε, άν ή έρωτική έπαφή συντελείται κάτω άπό όρισμένες συνθήκες. Έδώ πρόκειται κυρίως για τις διάφορες περιπτώσεις άρπαγής. γ) Η τρίτη ομάδα περιλαμβάνει τις άπαγορεύσεις κάθε έρωτικής έπαφής όρισμένων προσώπων μέ όποιονδή-

1. Βλ. Sp. Troianos, «Kirche und Staat. Die Berührungspunkte der beiden Rechtsordnungen in Byzanz», *Ostkirchl. Studien* 37 (1988), σελ. 291-296 (έδω σελ. 291 κ.έ.). Αυτό βέβαια δέν άποκλείει τήν έντονη άλληλεπίδραση των δύο έννομων τάξεων, ιδίως μάλιστα άπό τήν πλευρά της Έκκλησίας προς τό δίκαιο της Πολιτείας. Πρβλ. H.-G. Beck, *Byzantinisches Erotikon*, Μόναχο 1986, σελ. 108 κ.έ., που άποδίδει τό φαι-

ποτε. Τά όρισμένα αυτά πρόσωπα είναι οί μοναχοί και τών δύο φύλων και γενικότερα όσοι έχουν δώσει την έπαγγελία της παρθενίας ή της άγνείας. Υπάρχουν και άλλες άπαγορεύσεις, με βάση τη διαφορά θρησκευόματος.² Αυτές όμως δέν θα μās άπασχολήσουν εδώ, γιατί δέν έχουν τό στοιχείο της μονιμότητας, ύπό την έννοια ότι αίρονται, άν άσπασθει τό χριστιανισμό ό άλλόθρησκος ή έτεροδόξος.

Είναι όλοφάνερο, ότι ή πρώτη ομάδα περιλαμβάνει άσυγκρίτως πολυαριθμότερες περιπτώσεις παρά οί άλλες δύο. Άναφέρθηκε ήδη ως παράδειγμα για την ομάδα αυτή ή άπαγόρευση συνευρέσεως με συγγενείς όρισμένου βαθμού, πράξη που στοιχειοθετούσε τό έγκλημα της αίμομιξίας. Με άυστηρές ποινές – άρχικά με θάνατο, άλλ’ άργότερα με έξορία, που στά τέλη του 4ου αιώνα περιορίστηκε σε περιουσιακές μόνον κυρώσεις, οί όποίες όμως επί Ίουστινιανού αντικαταστάθηκαν από σκληρότερες, έφάμιλλες τών παλαιών – τιμωρούσε τό πολιτειακό δίκαιο τη σύναψη έρωτικών σχέσεων (όχι μόνον έξώγαμων) ανάμεσα σε συγγενείς στενούς έξ αίματος ή άγχιστείας σε βαθμό που νά κωλύεται ό γάμος.³ Έπέκταση τών άπαγορεύσεων σημειώθηκε στην Έκλογή τών Ίσαύρων, ύπό την επίδραση του στο μεταξύ έξελισσόμενου κανονικού δικαίου, για τό όποιο θα γίνει λόγος πιό κάτω. Με τό νομοθέτημα αυτό θεωρήθηκε αίμομιξία κάθε γενετήσια σχέση μεταξύ συγγενών έξ αίματος μέχρι και τόν 6ο βαθμό ή συγγενών έξ άγχιστείας μέχρι και τόν 4ο ή προσώπων με δεσμούς πνευματικής συγγένειας από τό βάπτισμα.⁴ Παράλληλα διεύρυνε ό νομοθέτης την έννοια του έγκλήματος, περιλαμβάνοντας και όρισμένες «τριγωνικές» σχέσεις, όπως π.χ. τις σχέσεις του ίδιου άνδρα με δύο άδελφές ή με μητέρα και κόρη. Οί ποινές της αίμομιξίας διαφοροποιούνταν ανάλογα με τη στενότητα της συγγένειας και κυμαινονταν από θάνατο μέχρι άκρωτηριασμό μύτης, ή ραβδισμό στις πιό έλαφρές

νόμενο αυτό για τούς μετά τόν 7ο αιώνα χρόνους στην οικονομική έξάρτηση της Πολιτείας από την Έκκλησία.

2. Βλ. π.χ. *Cod. Iust.* 1.9.6 (έτ. 388), που ύποβάλλει στις ποινές της μοιχείας τό γάμο μεταξύ χριστιανών και Ίουδαίων.

3. Βλ. γενικώς *Cod. Iust.* 5.4.17 (έτ. 295). Την πολύ περιπτωσιολογική ρύθμιση (με παραπομπές στις πηγές) βλ. κατά τά λοιπά στους J. Zhisman, *Τό δίκαιο του γάμου της Άνατολικής Όρθοδόξου Έκκλησίας* (μετάφρ. Μ. Άποστολόπουλου), τόμ. Α΄, Άθήνα 1912, σελ. 416 κ.έ. και Th. Mommsen, *Römisches Strafrecht*, Λιψία 1899 (άνατύπ. Γκράτς 1955), σελ. 685 κ.έ.

4. Τό κώλυμα λόγω βαπτίσματος είχε ήδη εισαχθει από τόν Ίουστινιανό. Βλ. *Cod. Iust.* 5.4.26.2 (έτ. 530).

περιπτώσεις.⁵ Ἡ ποινική αὐτὴ μεταχείριση τῶν αἰμομικτῶν διατηρήθηκε καὶ στὴ νομοθεσία τῶν Μακεδόνων,⁶ καὶ ἐξακολούθησε – θεωρητικά τουλάχιστον – νὰ ἰσχύει μέχρι τὴν πτώση τῆς αὐτοκρατορίας.

Στὴν ἴδια ὁμάδα ἀνήκουν καὶ οἱ διατάξεις ποῦ τιμωροῦν τὴ μοιχεία, ἐφόσον ἔχουν ὡς ἀντικείμενο τὶς γενετήσιες σχέσεις μὲ μία ὀλόκληρη κατηγορία προσώπων, τὶς ἔγγαμες (ἐλεύθερες) γυναῖκες. Ἡ ἀρχική ποινὴ τῆς δημεύσεως (ἴσως καὶ ἐξορίας) γρήγορα ἀντικαταστάθηκε στὴν πράξη μὲ ποινὴ κεφαλική. Στὸ ἰουστινιάνειο δίκαιο ὁ σύζυγος εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ θανατώσει τὸ μοιχό, ἂν ἡ πράξη ἦταν αὐτόφωρη. Ἡ καταδίκη γὰρ μοιχεία συνεπαγόταν γὰρ τὴ μοιχαλίδα ἐγκλεισμό σὲ μοναστήρι καὶ βαρεῖες περιουσιακὲς κυρώσεις.⁷ Κατὰ τὸ δίκαιο τῆς Ἐκλογῆς ἐπιβαλλόταν στοὺς δύο συνενόχους ἡ ποινὴ τοῦ ἀκρωτηριασμοῦ τῆς μύτης,⁸ ποινὴ συνηθισμένη γὰρ ἐγκλήματα ποῦ εἶχαν σχέση μὲ τὴ γενετήσια ζωὴ. Ἡ ἴδια ποινὴ διατηρήθηκε καὶ στὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων αὐτοκρατόρων, ἐπαυξημένη μὲ ραβδισμό καὶ κούρεμα.⁹ Τὰ Βασιλικά συνδύασαν τὶς κυρώσεις τοῦ ἰουστινιάνειου δικαίου μὲ τὶς ποινὲς τῶν Ἰσαύρων καὶ τῶν Μακεδόνων.¹⁰

Ὅπως προαναφέρθηκε, μοιχεία στοιχειοθετοῦσε ἡ ἐξώγαμη ἐρωτική δραστηριότητα τῶν ἔγγαμων γυναικῶν μόνον.¹¹ Γιὰ τοὺς ἄνδρες ἡ ἐξώγαμη συνάφεια μὲ ἐλεύθερη (καὶ «ἐντιμη») ἀνύπαντρη γυναῖκα συνιστοῦσε ἀξιόποινη πορνεία. Ἡ ἔννοια αὐτὴ διαμορφώθηκε κατὰ τὰ τέλη τοῦ ἰου αἰώνα μὲ τὴν *lex Iulia de adulteriis coercendis*, ποῦ παρὰ τὴν ὀνομασία τῆς δὲν ἀπέβλεπε μόνον στὴ δίωξη τῆς μοιχείας, ἀλλὰ γενικότερα στὴν προστασία τῶν χρηστῶν ἠθῶν. Παρὰ τὴν ἐννοιολογικὴ διαφοροποίηση μοιχείας καὶ πορνείας, ἡ διάκρισή τους δὲν εἶχε πρακτικὴ σημασία,

5. Ἐκλογὴ 17.25-26, 33-34 καὶ 37 (ἔκδ. L. Burgmann, Φραγκοφούρτη 1983), σελ. 232, 236 κ.έ.

6. Εἰσαγωγή 40.60-62 καὶ Πρόχειρος Νόμος 39.63, 69 καὶ 72 (JGr II σελ. 365 καὶ 224 κ.έ., ἀντιστοίχως), Βασιλικά 60.37.74, 75 καὶ 77 (VIII σελ. 2995 κ.έ.).

7. Πρβλ. Σπ. Τρωϊάνου, Ὁ «Ποινάλιος» τοῦ Ἐκλογαδίου. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξελίξεως τοῦ ποινικοῦ δικαίου ἀπὸ τοῦ Corpus Iuris Civilis μέχρι τῶν Βασιλικῶν, [Forschungen zur byzant. Rechtsgeschichte, 6.] Φραγκοφούρτη 1980, σελ. 70 κ.έ. (μὲ παραπομπὲς στὶς πηγές).

8. Ἐκλογὴ 17.27 (σελ. 234).

9. Εἰσαγωγή 40.46-49 καὶ 51-52, Πρόχειρος Νόμος 39.42 καὶ 45 (JGr II σελ. 363 κ.έ. καὶ 221 κ.έ., ἀντιστοίχως).

10. Βασιλικά 60.37.71 καὶ 28.7.1 (VIII σελ. 2994 καὶ IV σελ. 1357, ἀντιστοίχως).

11. Βλ. πρόσφατα Joëlle Beaucamp, *Le statut de la femme à Byzance (4e-7e siècle)*. I. *Le droit impérial*, [Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation de

γιατί ή ποινή ήταν και για τὰ δύο έγκλήματα άρχικά ή ίδια: μερική δήμευση τής περιουσίας και έξορία. Πάντως έξω από τις ρυθμίσεις του Ίουλιου νόμου έμεναν ή παλλακεία, ή συνουσία με δούλη (έκτός άν συνιστοϋσε παραβίαση άλλων άπαγορεύσεων) και ό κατ’ έπάγγελμα έταιρισμός, γιατί ή έννομη τάξη για λόγους κοινωνικούς δέν στρεφόταν ούτε έναντίον τών γυναικών που άποζούσαν από τó έπάγγελμα αυτό, ούτε έναντίον τών πελατών τους, αλλά μόνον κατά τών προαγωγών και τών μαστροπών (πορνοβοσκών).¹²

Η επίδραση τής Έκκλησίας έγινε αισθητή όχι στο ίουστινιάνειο δίκαιο, που δέν άπομακρύνθηκε ουσιαστικά από τις παραπάνω ρυθμίσεις, αλλά στο δίκαιο τών Ίσαύρων. Έτσι στην Έκλογή διευρύνθηκε σημαντικά ή άντικειμενική ύπόσταση του έγκλήματος, που τώρα πιά περιλάμβανε και τή συνουσία με δούλη, καθώς και με γυναίκα που εκδίδεται κατ’ έπάγγελμα. Σέ άντιστάθμισμα όμως προβλέφθηκαν ήπιότερες κυρώσεις, κλιμακωμένες ανάλογα με τήν ιδιότητα τής συναυτουργού. Άν δηλαδή τó έγκλημα διαπράχθηκε με γυναίκα έλεύθερη, ή ποινή ήταν 12 ραβδισμοί για τόν έγγαμο και 6 για τόν άγαμο, άνεξάρτητα από τήν κοινωνική θέση του δράστη. Άν όμως ή έρωτική του σύντροφος ήταν δούλη, τότε οί συνέπειες ήταν κατά βάση περιουσιακές. Έτσι, άν ή δούλη άνηκε στον ύπαίτιο και ό τελευταίος αυτός ήταν έγγαμος, έπέβαλλε ό νόμος νά πουληθεί ή δούλη σέ άλλη έπαρχία, ώστε νά άποχωριστεί από τόν κύριο-έραστή, και τó τίμημα περιερχόταν στο Δημόσιο. Έξίσου πολυδάπανη ήταν ή έρωτική προσέγγιση και ξένης δούλης. Ό «έντιμος» δράστης έπρεπε νά πληρώσει στον κύριο τής δούλης 36 νομίσματα (που άντιστοιχοϋσαν σέ μισή λίτρα χρυσού και άντιπροσώπευαν περίπου τó μέσο όρο τής τιμής ένός δούλου), ένω ό «εϋτελής» κατέβαλλε στον κύριό της μία άναλογία τών 36 νομισμάτων, ανάλογα με τις οικονομικές του δυνατότητες, και ή διαφορά καλυπτόταν με ραβδισμό.¹³

Οί παραπάνω διατάξεις έπαναλαμβάνονται με μικρές άλλαγές στα παράγωγα τής Έκλογής· αλλά και ή Είσαγωγή και ό Πρόχειρος Νόμος¹⁴ σέ έπουσιώδη μόνο σημεία άπομακρύνθηκαν από αυτές, παρὰ τήν άπο-

Byzance. Collège de France. Monographies, 5] Παρίσι 1990, σελ. 139 κ.έ.

12. Παραπομπές στις πηγές βλ. στον Τρωιάνο, Ό «Ποινάλιος», σελ. 78 κ.έ. καθώς και στην Stavroula Leontsini, *Die Prostitution im frühen Byzanz*, [Dissertationen der Univ. Wien, 194] Βιέννη 1989, σελ. 171 κ.έ.

13. Έκλογή 17.19-22 (σελ. 230 κ.έ.).

14. Είσαγωγή 40.57-58 και Πρόχειρος Νόμος 39.59-61 (JGr II σελ. 364 κ.έ. και 223 κ.έ., άντιστοιχώς).

δοκιμασία τῆς νομοθεσίας τῶν Ἰσαύρων ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες. Ἡ διατύπωση δὲ αὐτῆ, ἀφοῦ υἰοθετήθηκε ἀπὸ τὴ συντακτικὴ ἐπιτροπὴ τῆς μεγάλης κωδικοποιήσεως, τῶν λεγόμενων Βασιλικῶν,¹⁵ ἐδέσποσε σὲ ὅλες τὶς συλλογὲς τῆς ὕστερης περιόδου.

Ἐνῶ ὁμως ἡ ἀπαγόρευση συννευρέσεως μὲ γυναῖκες «δουλικῆς τύχης» δὲν φαίνεται νὰ ἦταν γιὰ τοὺς ἄνδρες ἀνεξαιρέτη – ἂν ὁ ἄνδρας δὲν εἶχε σύζυγο ἢ παλλακὴ καὶ ἡ δούλη ἀνῆκε στὴν κυριότητά του¹⁶ – γιὰ τὶς γυναῖκες, ἀντιθέτως, ἡ σύναψη ἐρωτικῶν σχέσεων μὲ δούλο τοὺς εἶχε μοιραῖες συνέπειες, καὶ μάλιστα ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ἦταν ἔγγαμος ἢ ἄγαμος. Ἡ ποινὴ γιὰ μὲν τὴν ἴδια τὴ γυναῖκα ἦταν μία ἀπὸ τὶς κεφαλικὲς καὶ γιὰ τὸ δούλο θάνατος στὴν πυρά.¹⁷ Ἡ διάταξη δὲν ἐμφανίστηκε στὴν Ἐκλογή,¹⁸ ἀλλὰ, ἀργότερα, στὴ νομοθεσία τῶν Μακεδόνων, ὅπου ἂν μὲν ἡ ὑπαίτια τῆς πράξης ἦταν ἔγγαμη, τιμωρεῖτο μὲ τὴν ποινὴ τῆς μοιχείας (ἀκρωτηριασμοῦ τῆς μύτης) ἐπαυξημένη μὲ ἔξορία, ἀλλιῶς μὲ μαστίγωση καὶ κουρά. Ὁ δούλος συναυτουργὸς στὴ μὲν πρώτη περίπτωση θανατωνόταν, ἐνῶ στὴ δευτέρη ὑποβαλλόταν στὴν ἴδια ποινὴ μὲ τὴν κυρία του. Ἐπὶ πλέον, γιὰ νὰ ἐξασφαλιστεῖ ὁ χωρισμὸς τοῦ ζευγαριοῦ, ἐπέβαλλε ὁ νόμος τὴν ὑποχρεωτικὴ ἐκποίηση τοῦ δούλου πρὸς ὄφελος τοῦ Δημοσίου.¹⁹

Ἄλλη κατηγορία προσώπων, τὴν ἐρωτικὴ προσέγγιση τῶν ὁποίων ἀπαγόρευε ὁ νόμος, ἦταν τὰ κορίτσια πρὶν ἀπὸ τὴν ἡβη, δηλαδὴ πρὶν ἀπὸ τὰ 12 χρόνια τοὺς. Ἡ «φθορὰ» (αὐτὸς εἶναι ὁ τεχνικὸς ὄρος πού χρησιμοποιοῦν τὰ νομικὰ κείμενα, εἰδικότερα δὲ «παιδοφθορία», γιατί ἡ «φθορὰ» δὲν σήμαινε ἀπαραιτήτως καὶ ἀφαίρεση τῆς παρθενίας²⁰) ἄνηβης κόρης ἐπέσυρε γιὰ τὸν «ἐντιμο» δρᾶστη περιορισμὸ σὲ νῆσο ἢ ἔξορία, ἐνῶ γιὰ τὸν «εὐτελή» καταναγκαστικὰ ἔργα.²¹ Ἀξιόποινη ἦταν ἡ

15. Βασιλικά 60.37.82 (VIII σελ. 2997 κ.έ.).

16. Ἄλλωστε ἡ μονιμότητα μιᾶς τέτοιας σχέσης ὀδηγοῦσε μετὰ τὸ θάνατο τοῦ κυρίου σὲ ἀπελευθέρωση τῆς δούλης. Βλ. *Cod. Iust.* 7.15.3 (=Βασιλικά 48.19.3 [VI σελ. 2250]).

17. *Cod. Theod.* 9.9.1 = *Cod. Iust.* 9.11.1 (ἐτ. 326).

18. Ἡ ἔλλειψη αὐτῆ καλύφθηκε μὲ τὴν παράθεση ἑλληνικῆς παραφράσεως τῆς διατάξεως τοῦ Μ. Κωνσταντίνου στὴν appendix τῆς Ἐκλογῆς, στὸ κεφ. IV,4 (ἐκδ. L. Burgmann - Sp. Troianos, *Fontes Minores III*, [Forschungen zur byzant. Rechtsgesch., 4] Φραγκφούρτη 1979, σελ. 107).

19. *Εἰσαγωγή* 40.49-50, *Πρόχειρος Νόμος* 39.43-44 (*JGr* II σελ. 364 καὶ 221 κ.έ., ἀντιστοιχῶς) καὶ Βασιλικά 60.37.72-73 (VIII σελ. 2995).

20. Βλ. *Dig.* 48.5.6 καὶ 35 (= Βασιλικά 60.37.8 καὶ 34 [VIII σελ. 2973 κ.έ., 2984]).

21. *Dig.* 48.19.38.3. Πρβλ. καὶ Μ. Τουρτόγλου, *Παρθενοφθορία καὶ εὐρεσις*

φθορά παρθένου και μετά την ήβη, αλλά τότε οι κυρώσεις ήταν κάπως ήπιότερες.²²

Κατά τη νομοθεσία των Ίσαύρων, στο φθορέα άνηβης κόρης επιβαλλόταν ρινότμηση και ή υποχρέωση να άποζημιώσει την παθούσα με τη μισή περιουσία του. Την ίδια ποινή επέσυρε ή πράξη κι άν είχε τελεσθεί σέ βάρος κοριτσιού μετά τη συμπλήρωση του 12ου έτους, αλλά με τη χρήση βίας. Άν, αντίθετα, είχε συναιέσει ή γυναίκα, τότε τό θέμα αντιμετωπιζόταν σέ οικονομική βάση. Τό ίδιο σύστημα κυρώσεων διατηρήθηκε με μικρές μόνο διαφοροποιήσεις και άπό τους Μακεδόνες.²³

Οι έρωτικές σχέσεις ανάμεσα σέ πρόσωπα άρσενικού φύλου δέν ήταν ήθικά άδιάφορες για τους Ρωμαίους, γι’ αυτό και οι σχετικές πράξεις διώκονταν σύμφωνα με την έκτακτη διαδικασία. Έντονότερη μορφή πήρε όμως ή δίωξη γύρω στά μέσα του 4ου αιώνα, όταν με νόμο του αυτοκράτορα Κωνσταντίου προβλέφθηκε ή ποινή τής θανατώσεως με ξίφος.²⁴ Σέ αυτή την άπότομη σκλήρυνση τής έννομης τάξης δέν είναι ίσως άμέτοχη και ή Έκκλησία. Η διάταξη αυτή διατήρησε την ισχύ της επί πολλούς αιώνες, τουλάχιστον τυπικά, γιατί στην πράξη, κατά τις ιστορικές μαρτυρίες, οι ένοχοι παιδεραστίας δέν θανατώνονταν πάντοτε συχνά τους επιβαλλόταν ή ποινή τής «καυλοτομής», τής άποκοπής δηλαδή του πέους, πιθανότατα κάτω άπό την επίδραση μιάς ιδέας ειδικής προλήψεως. Στη νομοθεσία των Ίσαύρων διατηρείται ή θανατική ποινή, συγχρόνως όμως λαμβάνεται πρόνοια για τά άνήλικα θύματα των παιδεραστών, που χωρίς την ειδική ρύθμιση θά έπρεπε να ύποστούν κι αυτά την ίδια ποινή. Έτσι κάτω άπό τά 12 χρόνια εισάγει ή νομοθεσία άμάχητο τεκμήριο για έλλειψη διακρίσεως. Η ειδική αυτή μεταχείριση διατηρήθηκε (με μικρές διαφοροποιήσεις ως προς την ηλικία) και στις επόμενες δεκαετίες, άκόμη και στη νομοθεσία των Μακεδόνων.²⁵ Τό πολιτειακό ποινικό δίκαιο δέν προσδιορίζει άπό ποιό σημείο των έρωτικών έπαφών άρχίζει ή ποινική εϋθύνη των ύπαιτίων. Τά σχετικά κείμενα εκφράζονται με γενικό τρόπο, χρησιμοποιώντας όρους, όπως «ό ποιών»

θησαυροϋ, Άθήνα 1963, σελ. 20 κ.έ. (με περαιτέρω παραπομπές στις πηγές).

22. *Inst.* 4.18.4.

23. Έκλογή 17.29-32 (σελ. 236), Είσαγωγή 40.53-56, Πρόχειρος Νόμος 39.65-68 (*JGr* II σελ. 364 και 224 κ.έ., αντίστοιχως) και Βασιλικά 60.37.78-81 (VIII σελ. 2996 κ.έ.).

24. *Cod. Theod.* 9.7.3 (έτ. 342) = *Cod. Iust.* 9.9.30(31). Πρβλ. και *Cod. Theod.* 9.7.6.

25. Βλ. πηγές και βιβλιογραφία στον Sp. Troianos, «Kirchliche und weltliche Rechtsquellen zur Homosexualität in Byzanz», *JÖB* 39 (1989), σελ. 29-48.

καί «ὁ πάσχων» ἢ «ὁ ὑπομένων», πού μᾶλλον δικαιολογοῦν τήν ὑπόθεση, ὅτι ὁ νομοθέτης προϋποθέτει πλήρη διενέργεια τῆς γενετήσιας πράξης. Εἶναι ἐπίσης ἐνδιαφέρον νά παρατηρηθεῖ, ὅτι οἱ ὁμοφυλοφιλικές σχέσεις ἀνάμεσα σέ γυναῖκες δέν θεωρήθηκαν ἀπό τόν πολιτειακό νομοθέτη ὡς ποινικῶς ἀξιόλογες, ἔτσι ὥστε δέν βρισκουμε διατάξεις ἀφιερωμένες στήν πρόβλεψη αὐτῶν τῶν πράξεων.

Ὁρολογική συγγένεια πρὸς τήν ὁμοφυλοφιλία παρουσιάζει ἡ κτηνοβασία, γιατί κάποτε χρησιμοποιεῖται καί γιά τίς δύο αὐτές ἔννοιες στίς πηγές ὁ ὄρος «ἀσέλγεια». Ἡ χρήση ζῶων γιά τήν πρόκληση γενετήσιας ἀπολαύσεως ἦταν ποινικῶς ἀδιάφορη στό παλιό ρωμαϊκό δίκαιο. Γιά πρώτη φορά προβλέφθηκε στό ἰουστινιάνειο δίκαιο ἡ ἐπιβολή «ἔσχατης τιμωρίας», καί μάλιστα γενικῶς γιά τοὺς ἀσελγαίνοντες χωρίς ρητὴ μνεία τῶν κτηνοβατῶν.²⁶ Ἡ πρόβλεψη αὐτὴ ὀφείλεται χωρίς ἀμφιβολία στήν ἐπίδραση τοῦ κανονικοῦ δικαίου, στό ὁποῖο, ὅπως θά δοῦμε πιό κάτω, τὸ πρόβλημα εἶχε πολὺ ἔνωρις ἀντιμετωπιστεῖ.

Τὴν πρώτη ρητὴ διάταξη γιά τήν κτηνοβασία συναντᾶμε στήν Ἐκλογίη, μὲ ποινὴ τὴν ἀποκοπὴ τοῦ πέους, ποινὴ πού ἀπὸ τὴ φύση τῆς μόνο σὲ ἄνδρες μπορεῖ νά ἐπιβληθεῖ. Ἔτσι συμπεραίνουμε, ὅτι ἡ κτηνοβασία στίς γυναῖκες ἔμενε ἀτιμώρητη, μολονότι σὲ ἓνα παράγωγο τῆς Ἐκλογίης ἐμφανίζεται μία μεμονωμένη διάταξη, μᾶλλον ἐκκλησιαστικῆς προελεύσεως μὲ βάση τὸ χωρίο Λευιτ. 20.16, ἡ ὁποία προβλέπει γιά τίς γυναῖκες πού συνουσιάζονται μὲ ζῶα θανατικὴ ποινὴ ἢ, κατ' ἄκρα ἐπιείκεια, ὑποδούλωση.²⁷ Γιά τοὺς ἄνδρες διατηρήθηκε σὲ ἰσχύ ὅλη τὴν ὑπόλοιπη βυζαντινὴ περίοδο ἡ ποινὴ τῆς Ἐκλογίης, πού ἐπαναλήφθηκε καί στὰ νομοθετήματα τῶν Μακεδόνων.²⁸

Ἡ δεύτερη ομάδα ἀπαγορεύσεων περιλαμβάνει, ὅπως προαναφέρθηκε, τίς περιπτώσεις, στίς ὁποῖες ἡ συνουσία πραγματοποιεῖται ὕστερα ἀπὸ ἀρπαγὴ. Θά περιμένε κανεὶς νά συναντήσῃ ἐδῶ καί τίς διατάξεις περὶ βιασμοῦ, ὅπως γίνεται αὐτὸς σήμερα ἀντιληπτός. Τὸ ἔγκλημα ὁμως αὐτὸ – ὑπὸ τὴ σημερινὴ του ἀντικειμενικὴ ὑπόσταση – ἦταν ἄγνωστο τόσο στό ρωμαϊκό ὅσο καί στό βυζαντινὸ δίκαιο, γιατί καλυπτόταν ἀπὸ τὴν πρόβλεψη γιά τὴν ἀρπαγὴ, ὅπου ἡ χρῆση βίας ὑπὸ τὴν εὐρύτατη

26. Βλ. Ν. 77 (ἔτ. 535-539 περίπου). Πρβλ. καί Ν. 141 (ἔτ. 559).

27. *Ecloga ad Prochiron mutata* 19.26 (JGr VI σελ. 269· πρβλ. καί σελ. 44 σημ. 35).

28. Ἐκλογίη 17.39 (σελ. 238), *Εἰσαγωγή* 40.67, *Πρόχειρος Νόμος* 39.74 (JGr II σελ. 365 καί 226, ἀντιστοιχῶς) καί *Βασιλικά* 60.37.84 (VIII σελ. 2998). Εὐρύτερη ἀνάπτυξη τοῦ θέματος βλ. στὸν Τρωιάνο, Ὁ «Ποινάλιος», σελ. 36 κ.έ.

έννοια συνιστούσε προϋπόθεση. Ίδιώνυμο άδίκημα έγινε ή άρπαγή με διάταξη του Μ. Κωνσταντίνου, που άπειλούσε κατά του δράστη, αλλά και κατά της γυναίκας, άν είχε συναινέσει στην άρπαγή, θάνατο στην πυρά.²⁹ Στο ίουστινιάνειο δίκαιο προβλεπόταν για τους άρπαγες κεφαλκή ποινή, που συνοδευόταν από την παρεπόμενη ποινή της δημεύσεως.³⁰ Συγχρόνως καθιερώθηκε άπαλλαγή των θυμάτων από κάθε εϋθύνη, άκόμα κι άν άποδεικνυόταν ή συναινέσή τους. Το δίκαιο της Έκλογής έπέφερε όρισμένες σημαντικές μεταβολές. Οί σπουδαιότερες είναι ότι κατέστησε στοιχείο της άντικειμενικής ύποστάσεως του έγκλήματος την προσβολή της τιμής της γυναίκας – πράγμα που δέν ύπήρχε προηγουμένως – και ότι την κεφαλκή ποινή άντικατέστησε ό άκρωτηριασμός της μύτης για τους άτουργούς και ή έξορία για τους συνεργούς.

Οί Μακεδόνες άυτοκράτορες άντιμετώπισαν την άρπαγή, που πάντα καταλεγόταν στα πολύ σοβαρά έγκλήματα, με περιπτωσιολογική ρύθμιση. Σημαντικό παράγοντα στη ρύθμιση αυτή άποτελούσε τό άν στην τέλεση της άρπαγής χρησιμοποιήθηκαν ή όχι όπλα. Στην πρώτη περίπτωση ή ποινή που προβλεπόταν για τον άτουργό ήταν θανάτωση με ξίφος, ένω στη δεύτερη άκρωτηριασμός του χεριού. Άπό τη διαφοροποίηση αυτή προκύπτει, ότι στο έγκλημα αυτό πρωταρχική σημασία για τό νομοθέτη δέν είχε τόσο ή προστασία της προσωπικότητας (έλευθερία της γενετήσιας έπιλογής) του θύματος, όσο του κοινωνικού συνόλου από ένα δράστη με ύψηλό βαθμό έπικινδυνότητας. Για νά άποτρέψει δέ ό νομοθέτης έπίδοξους άρπαγες από την πραγματοποίηση των σχεδίων τους, άπαγόρευσε άπολύτως τή σύναψη γάμου ανάμεσα στο δράστη και στο θύμα.³¹

Ύπολείπεται νά έξεταστεί τό περιεχόμενο των άπαγορεύσεων της τρίτης ομάδας, που ειδικώς άφορούν πρόσωπα και των δύο φύλων άφιερωμένα στο Θεό και δεσμευόμενα με τήν έπαγγελία της γενετήσιας έγκράτειας. Μολοντί βεβαίως ό νόμος άξιώνει τόσο από τους άνδρες όσο και από τις γυναίκες αυτής της κατηγορίας τήν τήρηση της ύποσχέ-

29. *Cod. Theod.* 9.24.1 (έτ. 320).

30. *Cod. Iust.* 9.13.1 (έτ. 533). Πρβλ. και Ν. 123.43 (έτ. 546) και Ν. 143 = Ν. 150 (έτ. 563). Βλ. σχετικά F. Gorla, «Ratto (Diritto romano)», *Encicl. del Diritto*, τόμ. 38 (Μιλάνο 1987), 707-724 και Lucetta Desanti, «Giustiniano e il ratto», *Annali dell'Univ. di Ferrara, N.S., Sez. V: Scienze giuridiche* 1 (1987), σελ. 187-201.

31. *Cod. Iust.* 9.13.1.2, Έκλογή 17.24 (σελ. 232), Έισαγωγή 40.45, Πρόχειρος Νόμος 39.40 (*JGr* II σελ. 363 και 220, άντιστοιχώς), Ν. 35 Λέοντος (έκδ. P. Noailles - A. Dain, Παρίσι 1944, σελ. 141 κ.έ.), Βασιλικά 28.5.14(13) και 60.58.1-7 (IV σελ. 1348 και

σεως, μόνον ὡς πρὸς τὶς γυναῖκες ἔχει «ποινικοποιηθεῖ» ἡ παράβαση. Σχετικὲς διατάξεις ὑπῆρξαν καὶ πρὶν ἀπὸ τὸν Ἰουστινιανό, ἀλλὰ οἱ πρῶτες ρητὲς ρυθμίσεις πού ἔχουν περιωθεῖ ἀνάγονται σ' αὐτὸν τὸν αὐτοκράτορα. Σὲ περίπτωση λοιπὸν συνάψεως ἐρωτικῶν σχέσεων μὲ μοναχὲς ἢ ἄλλες γυναῖκες ἀφιερωμένες στὴ θεία λατρεία προβλεπόταν ἀρχικὰ καὶ γιὰ τοὺς δύο συνενόχους θανατικὴ ποινὴ.³² Μὲ μεταγενέστερη τροποποίηση περιορίστηκε ἡ ποινὴ αὐτὴ στὸν ἄνδρα, μὲ περιέλευση τῆς περιουσίας του στὴ μονὴ τῆς συναυτουργοῦ, ἐνῶ γιὰ τὴν ἴδια ἐπιβλήθηκε ἡ ἐγκλεισὴ τῆς σὲ ἄλλο μοναστήρι³³ – ποινὴ πολὺ ἐπιεικέστερη ἀπὸ τὴν προηγούμενη.³⁴ Ἀργότερα, ἐπὶ τῶν Ἰσαύρων, τὸ ἐγκλημα αὐτὸ ἐπέσυρε τὴν ποινὴ τῆς μοιχείας, δηλαδὴ ἀκρωτηριασμό τῆς μύτης. Τὸ εἶδος τῆς ποινῆς εἶναι ἐπακόλουθο τῆς ἀντιλήψεως, ὅτι οἱ μοναχὲς εἶναι «νύμφαι Χριστοῦ» καὶ ὅτι, ἐπομένως, σὲ περιπτώσει συνάψεως ἐρωτικῶν σχέσεων παραβιάζουν τὴν πίστη τους πρὸς Αὐτόν. Ἡ ἴδια ποινὴ διατηρήθηκε καὶ ἀπὸ τοὺς Μακεδόνες στὴ νομοθεσίᾳ τους.³⁵

Μέχρις ἐδῶ παρουσιάστηκε – σὲ πολὺ γενικὲς βεβαίως γραμμὲς – τὸ πλαίσιο τῶν περιορισμῶν ὡς πρὸς τὴ γενετήσια ζωὴ, πού ὁ κοσμικὸς νομοθέτης τῆς πρώιμης καὶ τῆς μέσης περιόδου ἐπέβαλλε στοὺς πολῖτες τοῦ βυζαντινοῦ κράτους. Μερικὲς ἀπὸ τὶς σχετικὲς ἀπαγορεύσεις ἦταν συνέχιση παλαιότερων ὀρισμῶν, ἄλλες πάλι ὑπῆρξαν ἀποτέλεσμα – ἄμεσο ἢ ἔμμεσο – τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τοῦ χριστιανισμοῦ. Πέρα ἀπὸ τοὺς παραπάνω περιορισμούς προβλέπονταν καὶ ἄλλοι, πού ἀπέρρεαν ἀπὸ λόγους ὄχι ἠθικοὺς κατὰ κυριολεξία, ἀλλὰ διοικητικὸς ἢ εὐρύτερα κοινωνικῶς.³⁶ Αὐτοὶ δὲν ἐξετάζονται ἐδῶ, ἐπειδὴ λόγῳ τῆς φύσης τους δὲν παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παρούσα ἔρευνα. Τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἀνάπτυξη πού προηγήθηκε εἶναι, ὅτι ἐπιτρέπονταν οἱ γενετήσιες σχέσεις μεταξὺ ἑτερόφυλων προσώπων τοῦ ἴδιου κατ' ἀρχὴν καθεστῶτος ἀπὸ πλευρᾶς ἐλευθερίας, ἐφόσον ἐμφάνιζαν τὰ στοιχεῖα μονιμότητας, ὑπῆρχαν δηλαδὴ τὰ χαρακτηριστικὰ γάμου ἢ παλλακείας. Ὅπως καὶ

VIII σελ. 3110 κ.έ., ἀντιστοίχως). Πρβλ. καὶ Τρωιάνο, Ὁ «Ποινάλιος», σελ. 12 κ.έ.

32. Ν. 6.6 (ἔτ. 535).

33. Ν. 123.43 (ἔτ. 546).

34. Πρβλ. καὶ Baucamp, ὀ.π. (σημ. 11) σελ. 183 κ.έ., ὅπου ἐπισημαίνεται πάντως ἡ διαφορτικὴ μεταχείριση σὲ σύγκριση μὲ ἄνδρες παρόμοιας προσωπικῆς καταστάσεως (μὲ βιβλιογραφία).

35. Ἐκλογή 17.23-24 (σελ. 232), *Εἰσαγωγή* 40.59, *Πρόχειρος Νόμος* 39.62 (*JGr II* σελ. 365 καὶ 224, ἀντιστοίχως) καὶ *Βασιλικά* 60.37.76 (VIII σελ. 2996).

36. Βλ. π.χ. *Dig.* 23.2.42.1 καὶ *Cod. Iust.* 5.7.1 (= *Βασιλικά* 28.5.7.1 καὶ 28.5.39 [*IV*

στην άρχή αυτής τής μελέτης έπισημάνθηκε, τὸ πολιτειακὸ δίκαιο ἀρκέσθηκε σὲ περιορισμοὺς ἀναφερόμενους στὸ προσωπικὸ ἐπίπεδο τῶν σχέσεων, μὴ προχωρώντας σὲ ἐξειδικεύσεις ποὺ ἀφοροῦν ἄλλους τομεῖς τῶν γενετήσιων ἐπαφῶν, ποὺ ἀφήνουν ἐνδεχομένως ἀδιάφορη τὴν πολιτειακὴ ἔννομη τάξη, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τοὺς ὁποίους εἶναι ἀνύπαρκτα τὰ μέσα ἐλέγχου γιὰ τὴ διαπίστωση τυχόν παραβάσεων.

Τελείως διαφορετικὴ εἶναι ἡ εἰκόνα ποὺ παρέχει ὁ χώρος τῆς Ἐκκλησίας, ὅπου ἔντονο ἐνδιαφέρον ἐκδηλώθηκε ἀπὸ πολὺ ἔνωρις ὡς γινόμενο πολλῶν παραγόντων. Οἱ κυριότεροι: ἐπίδραση τῶν ἠθικῶν ἐπιταγῶν καὶ ἀπαγορεύσεων τοῦ «νόμου», τῶν ὁποίων ἡ δεσμευτικὴ δύναμη στὶς πρῶτες χριστιανικὲς κοινότητες, ἀκόμη καὶ στὶς μὴ ἰουδαϊκῆς προελεύσεως, δὲν μπορεῖ εὐκολὰ νὰ ἀμφισβητηθεῖ· ἀνταγωνισμὸς γιὰ λόγους ἀπολογητικοὺς πρὸς τὶς ἀντίστοιχες διατάξεις τοῦ κοσμικοῦ δικαίου· προσπάθεια ἐξισορροπήσεως ἀντιμαχόμενων τάσεων μέσα στοὺς κόλπους τῆς Ἐκκλησίας. Ὡς πρὸς τὸν τελευταῖον αὐτὸν παράγοντα πρέπει νὰ σημειωθεῖ, ὅτι σὲ ὁρισμένους κύκλους καλλιιεργήθηκε ἡ πίστη πὺς εἶναι ἀκάθαρτες οἱ κάθε μορφῆς γενετήσιες ἐπαφές, συμπεριλαμβανομένων καὶ αὐτῶν ποὺ ἐπιχειροῦνται ἀπὸ ἔγγαμα ζεύγη. Ἐνόψει τοῦ σοβαροῦ κινδύνου ποὺ περιέκλειε ἡ ἐπικράτηση μιᾶς τέτοιας ἀντιλήψεως, ἡ ἀντίδραση τῆς Ἐκκλησίας ὑπῆρξε ἄμεση. Στὴ σύνοδο τῆς Γάγγρας (μέσα 4ου αἰώνα) καταδικάστηκαν οἱ σχετικὲς διδασκαλίες καὶ ἀπειλήθηκαν μὲ τὴν ποινὴ τοῦ ἀναθέματος ὅσοι τὶς ἀσπάζονταν (κανόνες 1, 4, 9 καὶ 10).³⁷ Ἡ ἀποδοκιμασία ἐπαναλήφθηκε καὶ ἀπὸ τὸν 510 Ἐπιστολικὸ κανόνα, μὲ τὴν προσθήκη μάλιστα καὶ τῆς αἰτιολογίας: Ὅποιοσδήποτε, κληρικὸς ἢ λαϊκός, ἀπέχει τοῦ γάμου ὄχι γιὰ ἄσκηση, ἀλλὰ ἐπειδὴ τὸν θεωρεῖ βδέλυγμα, ἀποβάλλεται τῆς Ἐκκλησίας, γιατί φαίνεται νὰ ξεχνᾷ, ὅτι πάντα καλὰ λίαν, καὶ ὅτι ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, ἀλλὰ βλασφημῶν διαβάλλη τὴν δημιουργίαν.³⁸ Ἀνάλογο περιεχόμενο ἔχει καὶ ὁ 5ος Ἐπιστολικὸς κανόνας ποὺ

σελ. 1346 καὶ 1352 κ. ἑ., ἀντιστοίχως]).

37. Ράλλης - Ποτλῆς Γ', σελ. 100, 103 καὶ 106. Οἱ κανόνες αὐτοὶ στρέφονταν κυρίως κατὰ τῶν Εὐσταθιανῶν. Κατὰ τὸν Beck, ὁ.π. (σημ. 1) σελ. 43, ἡ ἀποστρέφῃ ποὺ ἔτρεφαν οἱ αἵρετικοὶ αὐτοὶ πρὸς τὸ γάμο δὲν ὀφειλόταν μόνον στὴν ἀναζήτησι τοῦ ἀσκητικοῦ ιδεώδους, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐπιδίωξη μιᾶς μορφῆς γενετήσιας ἐλευθερίας, μὲ τῆς χειραφετήσεως, ἀπὸ τῆς πλευρᾶς τῶν γυναικῶν.

38. Ράλλης - Ποτλῆς Γ', σελ. 67. Πρὸβλ. καὶ Barbara Quint, «Die Ehe im frühen Christentum (vorkonstantinische Zeit)», στοὺς J. Martin - B. Quint, *Christentum und antike Gesellschaft* [Wege der Forschung, 649] (Darmstadt 1990), σελ. 169-208, ἰδίως σελ. 178

τιμωρεί όποιον κληρικό θελήσει νά διώξει τή γυναίκα του προφάσει εύλαβείας, έκφράζοντας έτσι τήν πεποίθησή του *ώς άκαθαρσίαν τής μίξεως έμποιούσης*.³⁹

Η ύπαρξη βέβαια του άποστολικού χωρίου *τίμος ό γάμος έν πᾶσιν και ή κοίτη άμίαντος* (Έβρ. 13. 4) δέν άφηγε όπωσδήποτε πολλά περιθώρια για τό χαρακτηρισμό των έρωτικων περιπτύξεων επάνω στη συζυγική κλίση ως ήθικως επιψόγων. Ός προς τήν τιμότητα του γάμου όμως είχε ό κανονικός νομοθέτης αρκετά διαφορετικές άπόψεις από εκείνες του πολιτειακού νομοθέτη. Δέν ήταν, έν πρώτους, διόλου διατεθειμένος νά δεχθεί άπεριόριστο αριθμό γάμων. Όσο για τήν παλλακεία, ως μη γίνεται καλύτερα καθόλου λόγος. Άρχίζοντας από τήν Α΄ Οικουμενική σύνοδο μέχρι τήν ιδιαίτερα παραγωγική σε κανονιστικό έργο σύνοδο του Τρούλλου, δέν σταμάτησαν οι άποδοκιμασίες των διαδοχικών γάμων και τής παλλακείας. Ό κανόνας 9 τής Α΄ Οικουμενικής συνόδου με πολύ συγκαλυμμένη διατύπωση άπομακρύνει από τον κληρο όσους *ώμολόγησαν άμαρτήματα*.⁴⁰ Μεταξύ 325 και 381 τοποθετείται ή σύγκληση τής συνόδου τής Λαοδικείας που στον κανόνα 1 επιβάλλει επιτίμιο άκοινωνησίας για όρισμένο χρόνο σε όσους έχουν συνάψει δεύτερο γάμο.⁴¹ Έξίσου σαφείς είναι και οι άποστολικοί κανόνες που συντάχθηκαν επίσης κατά τον 4ο αιώνα. Ό μόν κανόνας 17 αποκλείει από τήν ιερωσύνη όσους συνήψαν δεύτερο γάμο ή άπόκτησαν παλλακή,⁴² ό δέ κανόνας 48 επέκτείνεται και στους λαϊκούς, επιβάλλοντας άφορισμό σε όσους συνάψουν νέο γάμο μετά από διαζύγιο, είτε άνδρες, είτε γυναίκες.⁴³

Στήν ίδια εποχή ανάγονται και οι κανόνες του Μ. Βασιλείου, που γενικεύουν τήν άποδοκιμασία τής συνάψεως νέου γάμου μετά τή λύση του πρώτου (άκόμα κι άν ή λύση επήλθε με θάνατο του ένός από τους συζύγους). Σχετικοί είναι οι κανόνες 4 που προβλέπει ποινές άφορισμού για όσους συνάπτουν δεύτερο (δίγαμοι) και, κατά μείζονα λόγο, τρίτο γάμο (τρίγαμοι), και 50 που άπορρίπτει τελείως τον τρίτο γάμο. Ό κα-

κ.έ., όπου και παραπομπές στην πατερική φιλολογία των πρώτων αιώνων. Άπό τήν ελληνική βιβλιογραφία βλ. (για λίγο μεταγενέστερο χρόνο) Θ. Ζήση, «Η περί γάμου διδασκαλία Ίωάννου του Χρυσοστόμου», *Κληρονομία* 1 (1969), σελ. 285- 310.

39. Ράλλης - Ποτλής Β΄, σελ. 7. Βλ. και τό σχετικό σχόλιο του Ζωναρά.

40. Ράλλης - Ποτλής Β΄, σελ. 137.

41. Ράλλης - Ποτλής Γ΄, σελ. 171.

42. Ράλλης - Ποτλής Β΄, σελ. 23.

43. Ράλλης - Ποτλής Β΄, σελ. 63.

νόνας 12 έπαναλαμβάνει την απαγόρευση τής χειροτονίας τών διγάμων.⁴⁴ Κατά τοῦ δεύτερου γάμου στρέφεται καί ὁ κανόνας 3 τής συνόδου τοῦ Τρούλλου.⁴⁵

Μεγάλη ἀναταραχή δημιούργησε τὸ θέμα τών διαδοχικῶν γάμων μὲ ἀφορμὴ τὴν τετραγαμία τοῦ Λέοντος ΣΤ΄, ποῦ ἔκλεισε ὀριστικά μὲ τὸν «Τόμο τῆς Ἐνώσεως», ὁ ὁποῖος απαγόρευσε ἀπολύτως τὸν τέταρτο γάμο καί ἐπέτρεψε τὸν τρίτο ὑπὸ ὀρισμένες προϋποθέσεις, τὸν ἐξάρτησε δηλαδή ἀπὸ τὴν ἡλικία τών ἐνδιαφερομένων καί τὴν ὑπαρξὴ παιδιῶν ἀπὸ προηγούμενο γάμο. Συγκεκριμένα, ἀν ὑπῆρχαν παιδιά, ὁ μὲν 40χρονος δὲν εἶχε δυνατότητα νὰ συνάψει νέο γάμο, ὁ δὲ 30χρονος, μποροῦσε μὲν, ἀλλὰ ὑποβαλλόταν σὲ τετραετὴ ἀφορισμό, *διότι δῆλός ἐστιν ἐξ οὐδενός ἑτέρου ἀλλ’ ἢ ὑπ’ ἀκρασίας κινούμενος καί τοῦ δοῦλος εἶναι σαρκικῆς ἐπιθυμίας ἐπὶ τὸν τοιοῦτον γάμον ἐλθεῖν*. Σὲ περίπτωση ἀτεκνίας οἱ συνέπειες ἦταν πολὺ ἐλαφρότερες, *ἐπειδὴ τὸ τεκνογονίας ἐπιθυμεῖν οὐκ ἀσύγγνωστον*.⁴⁶

Γιὰ τὴν καθαρότητα τοῦ θεσμοῦ τοῦ γάμου καί, κατ’ ἀκολουθία, τών γενετήσιων σχέσεων ποῦ μόνον μέσα σ’ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἦταν ἐπιτρεπτές, ιδιαίτερη σημασία ἀπέδωσε ἡ Ἐκκλησία στὴν ὄσο τὸ δυνατό μεγαλύτερη ἐπέκταση τών γαμικῶν κωλυμάτων. Μὲ τὸ θέμα αὐτὸ ἀσχολήθηκε ὁ Μ. Βασίλειος στοὺς κανόνες 23 καί 87.⁴⁷ Ἐνῶ ὅμως ὁ πρῶτος κανόνας ποῦ ἀποκλείει τὸ γάμο δύο ἀδελφῶν μὲ δύο ἀδελφές ἢ ἑνὸς ἀνδρα μὲ τὴ γυναίκα τοῦ ἀδελφοῦ του εἶναι ρητός, ὁ δεύτερος δὲν χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη σαφήνεια ὡς πρὸς τὴν ἔκταση τών κωλυμάτων. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ἐπανῆλθε ἡ Πενθέκτη σύνοδος (τοῦ Τρούλλου) μὲ δύο κανόνες, τὸν 53 καί τὸν 54.⁴⁸ Ἀντικείμενο τοῦ πρώτου εἶναι τὰ κωλύματα λόγω πνευματικῆς συγγενείας καί τοῦ δεύτερου λόγω συγγενείας ἐξ αἵματος ἢ (οἶονει) ἀγχιστείας, ποῦ ἐπεκτείνει μέχρι καί τὸν 60 βαθμὸ ἢ τὸν 40, ἀντιστοίχως.

Στὴν ἀρχὴ τοῦ κανόνα 54 γίνεται ἐπίκληση τοῦ παλαιοδιαθηκικοῦ χωρίου *οὐκ εἰσελεύση πρὸς πάντα οἰκεῖον σαρκός σου ἀποκαλύψαι ἀσχημοσύνην αὐτοῦ* (Λευιτ. 18.6), ποῦ λίγο ἀργότερα ἐμφανίζεται καί σὲ

44. Ράλλης - Ποτλῆς Δ΄, σελ. 102, 203 καί 131, ἀντιστοίχως.

45. Ράλλης - Ποτλῆς Β΄, σελ. 312 κ.έ.

46. Βλ. τὴν ἔκδοση τοῦ «Τόμου τῆς Ἐνώσεως» ἀπὸ τὸν L.G.Westerink, *Nicholas I Patriarch of Constantinople Miscellaneous Writings* [CFHB 20] Dumbarton Oaks 1981, σελ. 58-68, ἰδίως στίχ. 109-111 καί 117.

47. Ράλλης - Ποτλῆς Δ΄, σελ. 154 καί 260 κ.έ.

48. Ράλλης - Ποτλῆς Β΄, σελ. 428 κ.έ.

νομικά συμπλήματα.⁴⁹ Ἡ κατάληξη αὐτῆς τῆς ἐξελίξεως ἦταν ὅτι τὸ κώλυμα λόγω συγγενείας ἐξ αἵματος σὲ εὐθεία μὲν γραμμῇ ἐγινε ἀπεριόριστο, πρὸς τὰ πλάγια δὲ κάλυπτε καὶ τὸν 7ο βαθμὸ, τὸ ἴδιο καὶ ἐπὶ οἰονεὶ ἀγχιστείας· ἐφθανε ἀκόμα καὶ σὲ περιπτώσεις τριγενείας. Κριτήριο γιὰ τὴν ἔκταση τοῦ κωλύματος ἦταν ἡ «σύγχυση τῶν ὀνομάτων». Ἡ ἐπισώρευση τῶν ἀπαγορεύσεων, ἐπειδὴ στὸ μεταξὺ τῆ θέσης τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων ὡς ἀνώτατων νομοθετικῶν ὀργάνων τῆς Ἐκκλησίας εἶχε πάρει ἡ πατριαρχικὴ σύνοδος («ἐνδημοῦσα»), συντελεῖται μὲ πατριαρχικὲς πράξεις.⁵⁰ Ἡ παράβαση αὐτῶν τῶν ἀπαγορεύσεων δὲν συνεπαγόταν σὲ ὅλες τὶς περιπτώσεις τὴν ἐπιβολὴ ἐκκλησιαστικῆς ποινῆς. Ὁ κανόνας 54 τῆς Πενθέκτης συνόδου προβλέπει ἐπιτίμιο ἀκοινωνησίας 7 ἐτῶν – μόνον ὁμως γιὰ τοὺς παραβάτες τῶν ἀπαγορεύσεων πού ἐκείνος θεσπίζει. Ὁ Μ. Βασίλειος προβαίνει σὲ ὀρισμένους διακρίσεις. Στὸν μὲν κανόνα 67 προβλέπει τὴν ποινὴ τοῦ φόνου γιὰ τὴν αἰμομιξία μεταξὺ ἀδελφῶν, δηλαδὴ 20 χρόνια ἀφορισμοῦ,⁵¹ ἐνῶ στὸν κανόνα 68 τὴν ποινὴ τῆς μοιχείας, δηλαδὴ 15 ἔτη ἀφορισμοῦ γιὰ τὴν παράβαση τῶν γαμικῶν κωλυμάτων,⁵² καὶ εἰδικότερα ὄσων θεσπίζει ὁ ἴδιος στὸν κανόνα 87. Ἀνάλογες εἶναι οἱ ποινὲς πού προβλέπονται στοὺς κανόνες 78 καὶ 79 γιὰ περιπτώσεις αἰμομιξίας μεταξὺ συγγενῶν ἐξ ἀγχιστείας.⁵³

Οἱ αὐστηρὲς ὁμως αὐτὲς ποινὲς τοῦ Μ. Βασιλείου δὲν φαίνεται ὅτι ἐξακολουθοῦσαν νὰ ἐφαρμόζονται καὶ κατὰ τὴ μέση περίοδο, γιὰ τὴν πράξη εἶχε διαδοθεῖ τὸ λεγόμενο «Κανονικόν» τοῦ (Ψευδο-)Ἰωάννη τοῦ Νηστευτῆ, πού εἶχε μὲν ὡς βάση τοὺς κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου, ἀντικαθιστώντας ὁμως τὶς ἐκεῖ προβλεπόμενες ποινὲς μὲ ἄλλες ἀρκετὰ ἥπιό-

49. Τὸ χωρίο ἔχει περιληφθεῖ ὡς κεφ. 30 στὸ λεγόμενο «Μωσαϊκὸ Παράγγελμα», μία συλλογὴ πού περιέχει 70 περίπου ἀποσπάσματα τῆς Πεντατεύχου. Βλ. L. Burgmann - Sp. Troianos, «Nomos Mosaikos», *Fontes Minores III* (ὀ.π. σμ. 18), σελ. 126-167 (ἐδῶ 157). Δὲν μπορεῖ νὰ περάσει ἀπαράτητο, ὅτι στὸ θέμα τῆς αἰμομιξίας ἀναφέρονται καὶ τὰ ἐπόμενα κεφάλαια 31-41 τῆς ἴδιας συλλογῆς, προερχόμενα ἐπίσης ἀπὸ χωρία τοῦ Λευιτικοῦ – χαρακτηριστικὸ ἴσως τῆς τάσης ἐκείνης τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν ἐπέκταση τῶν γαμικῶν κωλυμάτων.

50. Βλ. Zhishman, ὀ.π. (σμ. 3) I σελ. 390 κ.ε. καὶ Κ. Πιτσάκη, *Τὸ κώλυμα γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ βυζαντινὸ δίκαιο*, [Θρακικὲς νομικὲς μελέτες, 8] Ἀθήνα - Κομοτηνὴ 1985, *passim*.

51. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 222. Βλ. στὴ σελ. 224 τὸ σχόλιο τοῦ Ἀριστηνοῦ πού διαφοροποιεῖ τὴν ποινὴ ἀνάλογα μὲ τὸ ἂν τὰ ἀδέλφια ἦταν ἀμφιβαλὴ ἢ ἑτεροβαλὴ.

52. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 222.

53. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 240 κ.ε.

τερεις. Έτσι για την αίμομιξία με αδελφή αρκείται τὸ «Κανονικὸν» σὲ τρία ἔτη ἀφορισμοῦ, καὶ μετὰ τὴν νύφη, τὴ γυναίκα τοῦ ἀδελφοῦ δηλαδή, σὲ δύο. Προκειμένου γιὰ σχέση μετὰξὺ πεθερᾶς καὶ γαμπροῦ – κάτι ποὺ λόγω τῆς ἀκολουθούμενης στρατηγικῆς τῶν γάμων στὸ Βυζάντιο ἦταν συνηθισμένο – ἡ ποινὴ, προφανῶς γιὰ λόγους γενικῆς προλήψεως, εἶναι μεγαλύτερη: ἔξι χρόνια σὲ συνδυασμὸ με σκληρὴ νηστεία καὶ ἄλλες πρόσθετες ὑποχρεώσεις.⁵⁴

Πέρα ὁμως ἀπὸ τὴν αίμομιξία, καὶ ὄσες ἄλλες πράξεις ἀναφέρθηκαν πρὶν ἀνω ὡς ποινικὰ ἀξιόλογες σύμφωνα μετὰ τὸ κοσμικὸ δίκαιο ἀποτελοῦν – κατὰ μείζονα λόγο – καὶ ἐκκλησιαστικὰ ἀδικήματα. Ἀπὸ ἀποψη βαρῦτητος κατέχει τὴν πρώτη θέση ἡ μοιχεία, ποὺ τιμωρεῖται κατὰ τὸν κανόνα 58 τοῦ Μ. Βασιλείου⁵⁵ μετὰ 15 χρόνια ἀφορισμοῦ, ἐνῶ κατὰ τὸν κανόνα 4 τοῦ Γρηγορίου Νύσσης μετὰ 18.⁵⁶ Ἡ μοιχεία ἀποτελεῖ ἐπὶ πλέον κώλυμα ἱερωσύνης⁵⁷, ἀκόμα κι ἂν ἔχει διαπραχθεῖ ὄχι ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὑποψήφιο, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ γυναίκα του. Μετὰ τὴ χειροτονία ἡ μοιχεία τῆς συζύγου κληρικῶν συνεπάγεται τὴν καθάρσιν αὐτοῦ, ἐκτὸς ἂν αὐτὸς τὴ διαζευχθεῖ.⁵⁸ Νεωτερισμὸ ἀποτελέσει ὁ κανόνας 87 τῆς Πενθέκτης συνόδου, ποὺ ἐπεξέτεινε τὴν ἔννοια τῆς μοιχείας καὶ στίς περιπτώσεις, κατὰ τίς ὁποῖες ἕνας ἄνδρας ἐγκαταλείπει τὴ γυναίκα του πρὸς χάριν ἄλλης, μετὰ ποινὴ ὁμως σημαντικὰ χαμηλότερη ἀπὸ τὴν προβλεπόμενη γιὰ τίς γυναῖκες καὶ τοὺς συναυτουργοὺς τους, δηλαδή μετὰ 7 χρόνια ἀφορισμοῦ.⁵⁹ Ἔτσι, τουλάχιστον στὸ κανονικὸ δίκαιο, ἐξαλείφθηκε, ἔστω καὶ μερικῶς, μία ἀσυνέπεια τοῦ νόμου, ποὺ εἶχε ἐπισημάνει ὁ Μ. Βασίλειος στὸν κανόνα 9 ὡς πρὸς τὰ ὑποκείμενα τοῦ ἐγκλήματος τῆς μοιχείας.

Μὲ μοιχεία, τόσο ἀπὸ πλευρᾶς οὐσίας ὅσο καὶ συνεπειῶν, ἐξομοιώνει ὁ Μ. Βασίλειος τίς σαρκικὲς σχέσεις τῶν γυναικῶν ποὺ ἔχουν δώσει ἐπαγγελία παρθενίας (ἀσκητριῶν, μοναστριῶν, διακονισσῶν, παρθένων).⁶⁰ Λόγω τῆς ἄνισης στὸν τομέα αὐτὸ μεταχειρίσεως ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν (εἶδαμε, ὅτι στὸ κοσμικὸ δίκαιο, καὶ ἀρχικὰ καὶ στὸ κανονικὸ, μόνον ἢ ἀπὸ μέρους τῶν γυναικῶν παραβίαση τῆς συζυγικῆς πίστης

54. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 439 κ.έ.

55. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 216. Πρὸβλ. καὶ καν. 9 Βασιλείου στή σελ. 120 κ.έ.

56. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 308 κ.έ.

57. Βλ. καν. 61 Ἀποστόλων (Ράλλης - Ποτλῆς Β', σελ. 79).

58. Βλ. καν. 8 Νεοκαισαρείας (Ράλλης - Ποτλῆς Γ', σελ. 82).

59. Ράλλης - Ποτλῆς Β', σελ. 505 κ.έ.

60. Βλ. καν. 18 καὶ 60 Βασιλείου (Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 140 κ.έ. καὶ 217 κ.έ. Πρὸβλ. Lucetta Desanti, «Sul matrimonio di donne consacrate a Dio nel diritto romano

ἀποτελοῦσε μοιχεία), ἢ μὴ τήρηση τῆς ἐπαγγελίας τῆς παρθενίας ἀπὸ μοναχοῦς ἰσοδυναμεῖ μὲ πορνεία.⁶¹ Ὅπως ἀναφέρθηκε πρὸ πάνω, στὴν ἔννοια αὐτὴ ἀνήκουν κατὰ τὸ κοσμικὸ δίκαιο οἱ κάθε μορφῆς γενετήσιες σχέσεις μεταξὺ (ἑτερόφυλων) προσώπων, ποὺ δὲν ἔχουν συνάψει γάμο ἢ δὲν διατηροῦν σχέση παλλακείας. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ δὲν ἰσχύει ὁμως καὶ στὸ κανονικὸ δίκαιο, γιατί ἡ Ἐκκλησία θεωρεῖ καὶ τὶς μεταξὺ τῶν παλλακῶν σχέσεις πορνικές. Ἡ ποινὴ τῆς πορνείας εἶναι 7 χρόνια ἀφορισμοῦ κατὰ τὸ Μ. Βασιλεῖο καὶ 9 κατὰ τὸ Γρηγόριο Νύσσης.⁶² Συντέμνοντας τὶς ποινὲς αὐτὲς τὸ «Κανονικὸν» τοῦ (Ψευδο-)Νησιευτῆ (βλ. πρὸ πάνω), προβλέπει δύο χρόνια ἀφορισμοῦ.⁶³ Παραεκκλίσεις ἀπὸ τὶς ποινὲς αὐτὲς εἰσάγονται μὲ συλλογὲς ἐπιτιμιῶν ποὺ προορίζονται εἰδικὰ γιὰ τοὺς μοναχοὺς.⁶⁴

Ἡ ἐξώγαμη σαρκικὴ ἐπαφὴ τῶν κληρικῶν καὶ ἡ ὁποιαδήποτε τῶν μοναχῶν καὶ τῶν δύο φύλων δὲν προκαλεῖ ὡστόσο «βεβήλωση» τῶν σωμάτων τους, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ μὴν εἶναι ἐπιτρεπτὴ ἢ συνέχιση τῆς σχέσης μὲ τὴ μορφὴ γάμου, ἀκόμα κι ἂν ἐπακολούθησε καθάρωση ἢ ἀποβολὴ τοῦ μοναχικοῦ σχήματος. Αὐτὸ ὁρίζουν οἱ κανόνες 6 καὶ 44 τοῦ Μ. Βασιλείου.⁶⁵

Εἶναι χαρακτηριστικὸ τὸ σχόλιο τοῦ Βαλασαμῶνος στὸν δεῦτερο ἀπὸ τοὺς κανόνες αὐτοὺς, ποὺ ἀναφέρεται εἰδικὰ στὶς διακόνισσες: (...) *τὴν ἀπαξ καθιερωθεῖσαν τῷ Θεῷ, κὰν καθαιρεθῆ, οὐ παραχωρεῖ ὀπωσδήποτε τινι συνάπτεσθαι, διὰ τὸ εἶναι τὸ σῶμα αὐτῆς καθιερωμένον, καὶ ὀφείλειν συντηρεῖσθαι πάσης κοινῆς καὶ σαρκικῆς χρήσεως ἀνώτερον, κατὰ τὸν καθόλου κανόνα τὸν λέγοντα, Τὸ ἱερὸν μιᾶρον οὐ γίνεται.*⁶⁶

cristiano», *Studia et doc. hist. et iuris* 53 (1987), σελ. 270-296.

61. Βλ. καν. 19 Βασιλείου καὶ 44 Πενθέκτης (Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 145 καὶ Β' σελ. 409, ἀντιστοιχῶς).

62. Βλ. καν. 9, 21 καὶ 59 Βασιλείου (Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 120 κ.έ., 149 καὶ 216, ἀντιστοιχῶς), καθὼς καὶ καν. 4 Γρηγορίου Νύσσης (δ.π. σελ. 308 κ.έ.).

63. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 437 κ.έ.

64. Βλ. π.χ. μία συλλογὴ αὐτῆς τῆς μορφῆς ἀποδιδόμενη στὸν Θεόδωρο Στουδίτη: Κεφ. μζ'. *Ἐὰν μοναχὸς μεγαλόσχημος πέσῃ εἰς πάθος, ἔστω ἀκοινωνητος ἔτη ε'· εἰ δὲ μικρόσχημος, ἔτη δύο· ὁ αὐτὸς ὄρος κρατεῖται καὶ ἐπὶ μοναστηρίων.* Κεφ. ξγ'. *Μοναχὸς μοναστήρια συμφθαρεῖς, μετὰ τὸ παύσασθαι αὐτοὺς τῆς ἁμαρτίας, ἐχέτωσαν ἐπιτίμιον ἀκοινωνησίας ἔτη γ' (PG 99, στήλ. 1753 κ.έ.).* Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει τὸ κεφ. μη' τῆς ἴδιας συλλογῆς, ποὺ ἐξομοιώνει μὲ πορνεία τὴ μέθη τοῦ μοναχοῦ: *Ἐὰν μοναχὸς μεθύσῃ, ἐπόρνευσεν, καὶ ἔστω ἀκοινωνητος ἔτη δύο (δ.π.).*

65. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 108 καὶ 191 κ.έ.

66. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 193, στίχ. 14-18. Ἀνάλογες σκέψεις ἐκφράζονται

Παρά την ευαγγελική ρήση, ότι πᾶς ὁ βλέπων γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆσαι αὐτὴν ἤδη ἐμοίχευσεν αὐτὴν ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ (Ματθ. 5.28), τὸ κανονικὸ δίκαιο τιμωρεῖ κατ’ ἀρχὴν τὴ μοιχεία καὶ τὴν πορνεία ὡς τετελεσμένη πράξη, δηλαδή ὡς πλήρη συνουσία. Αὐτὸ συνάγεται ἀπὸ τὸν κανόνα 4 τῆς συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας, κατὰ τὸν ὁποῖο ἡ μὴ πραγματοποίηση τῶν ἐγκληματικῶν προθέσεων τοῦ ἐπίδοξου μοιχοῦ ἢ πόρνου πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ κάθε φορὰ σὲ ἐπέμβαση τῆς θείας Χάριτος.⁶⁷ Καὶ ἡ ἀπόπειρα ὁμοίως δὲν μένει τελείως ἀτιμώρητη. Σύμφωνα μὲ τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων περὶ τῶν νοητικῶν λειτουργιῶν, διακρίνονται τέσσερα στάδια ἀπὸ τὴ σύλληψη τῆς ἰδέας μέχρι τὴν τέλεση τῆς πράξης. Ἐπιγραμματικὰ περιγράφει τὴ διαδικασία καὶ τὴν ποινικὴ ἀξιολόγηση τῶν ἐπὶ μέρους φάσεων ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς στὸ σχόλιό του στὸν παραπάνω κανόνα τῆς συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας: Ἐπὶ τῶν ἁμαρτημάτων τέσσαρας εἶναι βαθμοί, οἱ ἅγιοι πατέρες φασί, προσβολὴν, πάλην, συγκατάθεσιν, καὶ πράξιν· ὧν τὰς δύο καὶ πρώτας ἀνεπιτιμήτους εἶναι, τὰς δὲ μετ’ αὐτὰς δύο ὑπὸ ἐπιτίμιον· οὔτε γὰρ ἡ προσβολὴ κρίνεται, οὔτε ἡ πάλην, ἐὰν τὴν προσβολὴν παραδεξάμενος ὁ λογισμὸς καὶ παλαίσας ἀπεπέμψατο τὸ ἐνθύμημα· ἡ δὲ συγκατάθεσις κρίνεται καὶ αἰτιᾶται, καὶ ἡ πράξις κολάζεται.⁶⁸

Τὸ πῶς ὁμοίως ἐκδηλώνεται αὐτὴ ἡ «συγκατάθεση» πρέπει νὰ κρίνεται καὶ ἀξιολογεῖται κατὰ περίπτωσιν – ὅπως τουλάχιστον ἀντιλαμβάνομαι ἐγὼ τὰ κείμενα τῶν σχετικῶν κανόνων καί, ἰδίως, τὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια σ’ αὐτούς. Ἔτσι, ἐρμηνεύοντας τὸν κανόνα 9 πάλι τῆς συνόδου τῆς Νεοκαισαρείας, ποῦ ἐπιβάλλει ἰσόβια ἀργία σὲ πρεσβύτερο, ἐὰν ὁμολόγησε ὅτι ἦταν προσημαρτηκῶς σόματι, παρατηρεῖ ὁ Ζωναρᾶς, ὅτι αὐτὸ ἰσχύει, ἂν ὁ κληρικὸς μέχρι μίξεως σαρκικῆς ἔλθῃ, καὶ ὄχι γιὰ ἄλλες

καὶ στὶς νεαρὲς 7, 8 καὶ 79 Λέοντος τοῦ Σοφοῦ (δ.π. [σημ. 31] σελ. 37 κ.έ. καὶ 271 κ.έ.). Εἶναι δὲ πολὺ πιθανό, ὅτι στοὺς παραπάνω κανόνες τοῦ Μ. Βασιλείου, δηλαδή στοὺς καν. 6 καὶ 44, πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ πηγὴ τῶν νεαρῶν τοῦ Λέοντος. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνσιν πρέπει νὰ συμπληρωθοῦν οἱ σκέψεις ποῦ πρόσφατα διτύπωσα σχετικὰ μὲ τὶς πηγές τῶν πᾶνω λεοντείων νεαρῶν. Βλ. Sp. Troianos, «Die kirchenrechtlichen Novellen Leons VI. und ihre Quellen», *Subsecivna Groningana* 4 (1990), σελ. 233-247 (ἐδῶ 237 κ.έ.).

67. Ἐὰν πρόθηται τις ἐπιθυμήσας γυναικὸς συγκαθευδῆσαι αὐτῇ, μὴ ἔλθῃ δὲ εἰς ἔργον αὐτοῦ ἢ ἐνθύμησις, φαίνεται ὅτι ὑπὸ τῆς χάριτος ἐρρούσθη (Ράλλης - Ποτλῆς Γ’, σελ. 75).

68. Ράλλης - Ποτλῆς Γ’, σελ. 75. Πρβλ. καὶ ἀπὸ τὸ «Κανονικόν» τοῦ (Ψευδο-) Νηστευτῆ τὸ κεφάλαιο ποῦ ἐπιγράφεται «περὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ μέρους» (Ράλλης - Ποτλῆς Δ’, σελ. 436).

ἐλαττωμένης σημασίας πράξεις. Ἐμαρτήματα γὰρ τὰ ἐλάττω, τὰ πρὸ τῆς μίξεως δηλαδή, οἷον τὴν συγκατάθεσιν, τὸ ἄψασθαι χειρὶ γυναικός, τὸ μέχρι φιλήματος προελθεῖν, ἢ χειροθεσία λύει, (...)».⁶⁹ Στὴ συγκεκριμένη περίπτωση πού ἀφορᾷ πράξεις πρὸ τῆς χειροτονίας ὅλες οἱ διάφορες προπαρασκευαστικὲς ἐνέργειες, ἴσως ἀκόμη καὶ ἡ ἀρχὴ τελέσεως τῆς πράξης (φίλημα) παραμένουν χωρὶς συνέπειες. Ἐὰν ὁμοίως οἱ ἴδιες πράξεις ἔγιναν μετὰ τὴ χειροτονία, τότε ἀντιμετωπίζονται διαφορετικὰ. Σχετικὸς εἶναι ὁ κανόνας 70 τοῦ Μ. Βασιλείου: *Διάκονος ἐν χεῖλεσιν μανθῆις καὶ μέχρι τούτου ἡμαρτηκέναι ὁμολογήσας τῆς λειτουργίας ἐπισχεθήσεται, τοῦ δὲ μετέχειν τῶν ἁγιασμάτων μετὰ τῶν διακόνων ἀξιωθήσεται. Τὸ δὲ αὐτὸ καὶ πρεσβύτερος. Εἰ δὲ τι πλεῖον τούτου φωραθῆι τις ἡμαρτηκώς, ἐν οἷῳ ἂν εἴη βαθμῶ καθαιρεθήσεται.*⁷⁰ Μολοντί δὲν προκύπτει μὲ ἀπόλυτη σαφήνεια τὸ εἶδος τοῦ «μιάσματος», φρονῶ ὅτι ἐδῶ νοεῖται ἄπλὸ φίλημα καὶ ὄχι στοματικὸς ἔρωτας, ὅπως ἔχει ὑποστηριχθεῖ σὲ ἄλλες ἐρμηνεῖες (στὶς ὁποῖες θὰ ἐπανεέλθω πιὸ κάτω). Ἐπομένως, ἂν ἡ ἀπόψή μου εἶναι ὀρθή, ἔχουμε στὴ συγκεκριμένη περίπτωση προπαρασκευαστικὲς πράξεις, πού δὲν μένουν ἀτιμώρητες, ὅπως στὸν κανόνα 9 τῆς Νεοκαισαρείας, πιθανότατα ἐπειδὴ τελέσθηκαν μετὰ τὴ χειροτονία, ὅποτε ἡ ὑποχρέωση ἐγκράτειας ἦταν κατὰ πολὺ αὐξημένη.

Ἄλλο παράδειγμα γιὰ τὴν αὐτοτέλεια τῆς ἀντιμετωπίσεως τῶν προπαρασκευαστικῶν πράξεων (στὶς ὁποῖες συχνὰ τὰ διαχωριστικὰ ὄρια μὲ τὴν ἀπόπειρα εἶναι τελείως ρευστὰ) ἔχουμε στὸ «Κανονικόν» σχετικὰ μὲ τὶς γυναῖκες, ἂν ἡ ἐρωτικὴ προσέγγιση δὲν ἔφθασε μέχρι συνουσίας: *Ἄλλὰ καὶ τῶν γυναικῶν ἢ εἰς ἀσπασμοὺς ἀνδρὸς ἐλθοῦσα καὶ ἐπαφάς, μὴ μέντοι διαφθαρεῖσα, τὸ τῆς μαλακίας ἐπιτίμιον δέχεται.*⁷¹ Ἐὰν ληφθεῖ ὑπόψη, ὅτι κατὰ τὸ κείμενο αὐτὸ ἡ μὲν πορνεία ἐπισύρει ἐπιτίμιο διετίας, ἐνῶ ὁ ἄπλὸς ἀνυανισμὸς 40 ἡμερῶν, εὐκόλα καταλήγει κανεὶς στὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ μὴ τετελεσμένη πράξη, καὶ ὡς ἀπόπειρα ἀκόμη, ἀντιμετωπίζεται ὡς ἰδιώνυμο ἀδίκημα, ἐφόσον ἀνάμεσα στὶς ποινὲς τῆς τετελεσμένης πράξης καὶ τῆς ἀπόπειρας δὲν ὑπάρχει κανένας συσχετισμός.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μοιχεία καὶ τὴν πορνεία λαμβάνουν οἱ κανόνες πρόνοια καὶ γιὰ τὰ ὑπόλοιπα γενετήσια ἐγκλήματα πού συναντήσαμε στὸ πρῶτο μέρος τῆς μελέτης. Ἐτσι ἡ φθορὰ παρθένου τιμωρεῖται ἀπὸ τὸν

69. Ράλλης - Ποτλῆς Γ', σελ. 85.

70. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 228.

71. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 437.

κανόνα 67 τών ‘Αποστόλων⁷² άορίστως με άφορισμό, πού προσδιόρισε σε 4 χρόνια ο Μ. Βασίλειος με τόν κανόνα 22.⁷³ Πολύ περισσότερο αποδοκιμάζεται ή φθορά, άν διενεργήθηκε σε παρθένο άνηβη, δηλαδή πριν από τὰ 12 χρόνια της (παιδοφθορία).⁷⁴ Ωστόσο, κατά την έκκλησιαστική νομολογία, ή γυναίκα μετά τή συμπλήρωση τών έξι έτών κρίθηκε ικανή πρòς συνουσία. Τήν πληροφορία αυτή παρέχει ο Θεόδωρος Βαλασαμών στην άπόκρισή του άριθ. 50: *Είπε γάρ ή έν Κωνσταντινουπόλει άγία σύνοδος, τήν έπταετη γυναίκα δεκτικήν έρωτος είναι· κάντευθεν και φθοράν ύφίστασθαι, και τής πορνείας τοίς λογισμοίς άλίσκεσθαι.*⁷⁵

‘Η άρπαγή άπειλείται με 3 χρόνια άφορισμό από τò Μ. Βασίλειο, μόνον άν έγινε χρήση βίας.⁷⁶ Στο ίδιο άδίκημα έπανήλθε και ή Δ’ Οίκουμενική σύνοδος, αύξάνοντας τίς ποινές. Οί άυτουργοί και οί συνεργοί άπειλούνται ώς λαϊκοί μèn με άνάθεμα, ώς κληρικοί δè με καθάρωση.⁷⁷ Έξυπακούεται βεβαίως, ότι σε περίπτωση συρροής, είτε πραγματικής, είτε κατ’ ιδέαν, περισσότερων από τὰ παραπάνω έγκλήματα επιβάλλεται αύξημένη ποινή, όπως σαφώς προκύπτει από τόν κανόνα 25 τής συνόδου τής ‘Αγκύρας.⁷⁸

Οί όμοφυλοφιλικές σχέσεις, έντονα κατακρινόμενες και στην Π. Διαθήκη (Λευτ. 18.22 και 20.13),⁷⁹ προκάλεσαν από ένωρίς τήν αποδοκιμασία τής ‘Εκκλησίας,⁸⁰ και μάλιστα με ρητή άναφορά και στα δύο φύλα, ενώ, όπως είδαμε, ή γυναικεία όμοφυλοφιλία δέν προκάλεσε τήν

72. Ράλλης - Ποτλής Β’, σελ. 85.

73. Ράλλης - Ποτλής Δ’, σελ. 150 κ. έ.

74. Βλ. Ν. Suvorov, «Verojatnyj sostav drevnejšago ispoednago i pokajannago ustava v vostočnoj cerkvi», Viz. Vrem. 8 (1901), σελ. 357-434 (έδω 413), καθώς και τήν έκδοση του έλληνικού κειμένου του νομοκάνονα του ρωσικού Μεγάλου Εϋχολογίου (α’ μισό του 15ου αι.) από τόν Α. Pavlov, *Nomokanon pri Bol’sem Trebniké*, Μόσχα 1897², σελ. 165 τò κεφ. 39: *‘Η παιδοφθορία του θήλεος, ήγουν κάτω από τούς δώδεκα χρόνους, έχει χρόνους ιβ’, κατά τόν άγιον ‘Ιωάννην τόν Νηστευτήν.*

75. Ράλλης - Ποτλής Δ’, σελ. 485, στίχ.1-3. Τα ίδια εκθέτει ο Βαλασαμών και στο σχόλιό του στο κεφ. 13.4 του Νομοκάνονα σε 14 τίτλους (Ράλλης - Ποτλής Α’, σελ. 301 στίχ. 2-3).

76. Βλ. καν. 30 (Ράλλης - Ποτλής Δ’, σελ. 169). Πρβλ. και καν. 22.

77. Βλ. καν. 27 (Ράλλης - Ποτλής Β’, σελ. 279). ‘Ο κανόνας αυτός έπαναλήφθηκε κατά λέξη από τόν καν. 92 Πενθέκτης (δ.π. σελ. 521).

78. Ράλλης - Ποτλής Γ’, σελ. 68.

79. Βλ. τò ίδιο κείμενο και στις νομικές πηγές τής μέσης περιόδου. Βλ. Burgmann - Troianos, «Nomos Mosaikos» (δ.π. σημ. 49), σελ. 160.

80. Ρωμ. 1.26-27 και 32, Α’ Κορ. 6.9. Πρβλ. επίσης ‘Εφεσ. 5.5 και Α’ Τιμ. 1.9-10. Βλ. και χωρία από τή λεγόμενη «‘Αποκάλυψη του Πέτρου» (α’ μισό του 2ου αι.) στον

προσοχή του κοσμικού νομοθέτη. Πάντως οί Πατέρες του 4ου αιώνα ασχολήθηκαν στους κανόνες τους με την ανδρική μόνον όμοφυλοφιλία, που κατέταξαν στα βαρύτερα άμαρτήματα και έξομοίωσαν από πλευράς ποινής με τή μοιχεία.⁸¹ Οί μακροχρόνιοι άφορισμοί που προβλέπονταν από τους κανόνες εκείνους αντικαταστάθηκαν στίς συλλογές έπιτιμιών με 3 χρόνια άποκλεισμό από τή Θεία Κοινωνία, συνοδευόμενο από αύστηρη νηστεία και πολλές γονυκλισίες.⁸² Παράλληλα προχωρεί ή έξομολογητική φιλολογία σέ πολλές διακρίσεις, που διαφοροποιούν τó βαθμό ευθύνης, όπως π.χ. ό ένεργητικός ή παθητικός ρόλος του ύπαιτιου ή άνάληψη και των δύο ρόλων έναλλάξ, ή άνηλικότητα, ή ύπαρξη στενής συγγένειας (άδελφοί) μεταξύ των δραστών (όπότε έχουμε συρροή με αίμομιξία), συμμετοχή ευνούχων κ.λπ.⁸³ Μολονότι δέν γίνεται καμία έπιφύλαξη στίς παραπάνω διατάξεις, πρέπει νά θεωρηθεί βέβαιο, κατ' έφαρμογή πάγιας άρχής του κανονικού δικαίου,⁸⁴ ότι άν οί όμοφυλοφιλικές σχέσεις υπήρξαν τó άποτέλεσμα άσκήσεως βίας,⁸⁵ τó θύμα δέν φέρει ευθύνη.

Άναφέρθηκε ήδη, ότι ή κτηνοβασία δέν άποτελοΰσε ποινικώς αξιόλογη πράξη στο πολιτειακό δίκαιο μέχρι και τόν 5ο αιώνα, και ότι οί πρώτες σχετικές διατάξεις διατυπώθηκαν υπό τήν επίδραση του δικαίου τής Έκκλησίας. Έκτός από τίς άπαγορεύσεις στήν Πεντάτευχο (Έξοδ. 22.16 και Λευιτ. 20.15-16), που, όπως και άλλοι κανόνες δικαίου τής ίδιας προελεύσεως, κάνουν τήν εμφάνισή τους και σέ συλλεκτικά έργα στο πλαίσιο τής Appendix Eclogae τόν 8ο αιώνα,⁸⁶ ή πρώτη ρητή καταδίκη τής κτηνοβασίας άπαντά στους κανόνες 16 και 17 τής συνόδου τής

Τροϊανος, «Homosexualität» (δ.π. σημ. 25), σελ. 41 και σημ. 55.

81. Βλ. καν. 7 και 62 Βασιλείου και 4 Γρηγορίου Νύσης (Ράλλης - Ποτλής Δ', σελ. 110, 220 και 308, άντιστοιχώς).

82. Βλ. τó κεφ. 20 από τή συλλογή που άποδίδεται στον Θεόδωρο Στουδίτη (PG 99, στήλ. 1728) και τó «Κανονικόν» (Ράλλης - Ποτλής Δ', σελ. 441 κ.έ.).

83. Βλ. Συνογον, δ.π. (σημ.74), σελ. 399, 413. Άναλυτικότερα Τροϊανος, «Homosexualität» (δ.π. σημ. 25), σελ. 43 κ.έ.

84. Βλ. καν. 49 Βασιλείου (Ράλλης - Ποτλής Δ', σελ. 202) για τó άνεύθυνο τής δούλης που βιάσθηκε από τόν κύριό της.

85. Φαίνεται, ότι οί όμοφυλοφιλικοί βιασμοί δέν ήταν κάτι τó άσυνήθιστο, ιδίως σέ βάρος δούλων. Αυτό τουλάχιστον προκύπτει από τήν Όμιλία 1 κεφ. 2 του Ίωάννου Χρυσοστόμου στήν Προς Φιλήμονα έπιστολή: *Πολλοί πολλούς οϊκέτας ήνάγκασαν, και παΐδας· οί μόν εις γάμους ήλκυσαν μή βουλομένους, οί δέ ύπηρετήσασθαι διακονίαις άτόποις, και έρωτι μαρῶ, και άρπαγαΐς και πλεονεξίαις και βίαις* (PG 62, στήλ. 706).

86. Βλ. κεφ. 29 και 42 του «Μωσαϊκού Παραγγέλματος» στους Burgmann -

’Αγκύρας.⁸⁷ Είναι άξιο προσοχής, ότι ή σύνοδος αυτή που άνήκει στις παλαιότερες τής ’Ανατολής (περίπου έτ. 314) και άσχολήθηκε κυρίως με θέματα δογματικά, έκρινε σκόπιμο να άντιμεταπίσει και ζητήματα γενετήσιας συμπεριφοράς – κάτι που μαρτυρεί την έκταση του προβλήματος. Αυτό, άλλωστε, φαίνεται και από τις λεπτομέρειες στη ρύθμιση: “Όσοι υποπέσουν στο άμάρτημα αυτό και δέν έχουν συμπληρώσει τά 20 χρόνια τους, μένουν 20 χρόνια άκοινωνήτοι. Άν, άντίθετα, έχουν περάσει αυτή την ήλικία και έχουν γυναίκα (πράγμα που δείχνει, ότι οί κανόνες άπευθύνονταν μόνον στους άνδρες, ένω οί παλαιοδιαθηκικές διατάξεις άφοροῦσαν και τις γυναίκες) άξιώνονται τής κοινωνίας ύστερα από 30 χρόνια. Τέλος, όσοι είναι άνω τών 50 έτών, κοινωνούν μόνο στην επιθανάτια κλίνη. Οί άσυνήθιστα άστηγές για την έποχή εκείνη ποινές μειώθηκαν από τó Μ. Βασιλείο και τó Γρηγόριο Νύσσης. Λόγω τής έξομοιώσεως με τή μοιχεία έπέσυρε ή πράξη κατά μέν τόν πρώτο 15 χρόνια άκοινωνησίας, κατά δέ τó δεύτερο 18.⁸⁸ Άλλά και αυτές οί ποινές υπέστησαν στην πράξη σημαντική μείωση, που άπεικονίζεται σέ μερικούς έξομολογητικούς νομοκάνονες. Συγκεκριμένα στο «Κανονάριον» τού (Ψευδο-)Νηστευτή, όπου μάλιστα γίνεται διάκριση μεταξύ κτηνοβασίας και πτηνοβασίας και έξετάζεται έπίσης τó ένδεχόμενο συνουρέσεως με άρσενικό ζώο (συρροή όμοφυλοφιλίας και κτηνοβασίας), προβλέπεται έπιτίμιο άκοινωνησίας δύο έτών.⁸⁹ Αυτό όμως δέν σημαίνει και την πλήρη άπουσία από τά κείμενα τής έξομολογητικής γραμματείας τών παλαιότερων άστηγών ποινών, τόσο για τó άδίκημα αυτό όσο και για τά προηγούμενα.⁹⁰

Troianos, «Nomos Mosaikos» σελ. 156, 160.

87. Ράλλης - Ποτλής Γ΄, σελ. 53 κ.έ. Τού δεύτερου από τούς δύο κανόνες, δηλαδή τού καν. 17, που αναφέρεται στους *άλογευσμένους και λεπρούς όντας*, ή έννοια είναι πολύ άσαφής, όπως όμολογοῦν και οί έρμηνευτές τού 12ου αιώνα.

88. Βλ. καν. 7 και 63 Βασιλείου και 4 Γρηγορίου Νύσσης (Ράλλης - Ποτλής Δ΄, σελ. 110, 220 και 308 κ.έ., αντίστοιχως). Πρβλ. και τόν καν. 29 τού Ψευδο-Νικηφόρου (δ.π. σελ. 430) ή, κατά άλλη έκδοση, καν. 12 (J.B. Pitra, *Spicilegium Solesmense IV*, Παρίσι 1858 [άνατύπ. Γκράτς 1963], σελ. 384 ή τού ίδιου, *Juris ecclesiastici Graecorum Historia et Monumenta II*, Ρώμη 1868 [άνατύπ. 1963], σελ. 328).

89. Βλ. Συνορον, δ.π. (σημ. 74), σελ. 403 και 413.

90. Βλ. π.χ. στόν νομοκάνονα τού Ραβίον, δ.π. (σημ. 74), σελ. 158 κ.έ.: Κεφ. 25. *’Ο άρσενοκοίτης χρόνους ιε΄ μη κοινωνήση, κατά τόν ξβ΄ κανόνα τού μεγάλου Βασιλείου. Κεφ. 26. ’Ομοίως και ό ζωοφθόρος, χρόνους ιε΄, κατά τόν ξγ΄ κανόνα τού αυτού άγίου Βασιλείου. Κεφ. 27. ’Ομοίως και ό πτηνοβάτης, χρόνους ιε΄, κατά τόν αυτόν κανόνα τού αυτού άγίου. Πρβλ. και Συνορον, δ.π. σελ. 414.*

Στις πράξεις που εξετάστηκαν μέχρις εδώ συνέπλευσαν – κατ' αρχήν τουλάχιστον – ως προς τα βασικά πλαίσια της αντικειμενικής υποστάσεως το κοσμικό και το κανονικό δίκαιο. Το τελευταίο όμως προχώρησε αρκετά περισσότερο, προσδίδοντας το χαρακτήρα εκκλησιαστικού αδικήματος και σε άλλες μορφές γενετήσιας ίκανοποιήσεως. Τέτοια περίπτωση είναι κατ' έξοχήν ο αυνανισμός. Το θέμα αυτό δεν τίγεται σε κανέναν από τους κανόνες των συνόδων ή των Πατέρων, αλλά πρωτοεμφανίζεται στην εξομολογητική φιλολογία. Σ' αυτό συνετέλεσαν πιθανώς οι έρμηνείες στον κανόνα 4 του Διονυσίου 'Αλεξανδρείας και στην έπιστολή του 'Αγίου 'Αθανασίου προς 'Αμμούν μονάζοντα,⁹¹ που έχουν ως αντικείμενο το αν προκαλεί έπιτίμια ή *«άπροαίρετος νυκτερινή ρύσις»*. 'Η άποψη και των δύο Πατέρων είναι, ότι πρόκειται για μία φυσική έκκριση που δεν δημιουργεί ευθύνη. *Ὡς εἴ τις ἐθέλοι ποιῆσθαι ἔγκλημα καὶ τὰς διὰ ῥινῶν ἐκπεμπομένας μύξας καὶ τὰ διὰ στόματος πτύσματα*, γράφει ο 'Αθανάσιος. 'Επειδή όμως ο Διονύσιος αφήνει έναν υπαινιγμό ευθύνης, κάνοντας άναφορά στη συνείδηση του προσώπου, που εκφράζει σαφέστερα ο Τιμόθεος 'Αλεξανδρείας στην άναλόγου περιεχομένου άπόκρισή του άριθ. 12,⁹² έγινε στην έρμηνεία των κανόνων ή διάκριση, ότι αν μόν το συμβάν ήταν άπολύτως τυχαίο, τότε δέν μπορεί να κατακριθεί. 'Αν, αντίθετως, προκλήθηκε από πολυφαγία ή πολυποσία ή – άκόμα χειρότερα – από νοητικές διεργασίες του προσώπου (έπιθυμίες κ.λπ.), τότε το γεγονός δέν είναι άκατάκριτο. Πολύ περισσότερο, βεβαίως, αν προηγήθηκε κάποια έπιτόπια μηχανική έέργεια.⁹³

Όπως είναι φυσικό, οί πράξεις αυτές ταίριαζαν μόνο σε άνδρες άυτουργούς. Στα εξομολογητικά έγχειρίδια όμως και στίς συλλογές έπιτιμίων κάλυψαν οί σχετικές προβλέψεις ευθύς από την αρχή και τα δύο

91. Ράλλης - Ποτλής Δ', σελ. 12 και 67 κ.έ., άντιστοίχως.

92. Ράλλης - Ποτλής Δ', σελ. 338. Πρβλ. και την άπόκριση άριθ. 309 στους «Όρους κατ' έπιτομήν του Μ. Βασιλείου (PG 31, στήλ. 1301 κ.έ.) και την επανάληψή της από τον Ματθαίο Βλάσταρη στο «Σύνταγμα κατά στοιχείων» Κ, κεφ. 28 (Ράλλης - Ποτλής ΣΤ', σελ. 338), καθώς και άπόκριση του Πέτρου χαρτοφύλακος (Ράλλης - Ποτλής Ε', σελ. 370).

93. Σαφής είναι ο συσχετισμός που κάνει ο Βαλσαμών, έρμηνεύοντας τον κανόνα του Μ. 'Αθανασίου: *Εἰ δέ οὕτω κολάζεται ἢ ἀπό συγκαταθέσεως διὰ νυκτερινῆς φαντασίας ἐκροή τοῦ σπέρματος, πολλῶ πλέον ἢ διὰ μαλακίας ἐκκριμοῖς ἐπιτιμηθήσεται ἕπαρ καὶ οὐκ ἐξ ὀνειρώξεως γινομένη* (Ράλλης - Ποτλής Δ', σελ. 76 κ.έ.). Το χωρίο αυτό περιέλαβε άυτόουσιο ο Ματθαίος Βλάσταρης στο «Σύνταγμα» του Κ, κεφ. 28 (Ράλλης - Ποτλής ΣΤ', σελ. 339).

φύλα. Έπειδή θεωρήθηκε ήσσονος σημασίας άμαρτημα, ή βασιική ποινή ήταν 40θήμερος άποκλεισμός από τή Θεία Κοινωνία με ξηροφαγία και μετάνοιες (και για τά δύο φύλα).⁹⁴ Έ ποινή αυτή όμως μπορούσε κατά τις περιστάσεις νά αύξηθει σημαντικά, όπως π.χ. σέ 80 μέρες, αν ή πράξη γινόταν από δύο πρόσωπα άμοιβαίως,⁹⁵ ή σέ ένα χρόνο άργία, αν διαπράχθηκε από κληρικό.⁹⁶ Έπιβαρυντική περίπτωση άποτελεί ή έπίτευξη του έπιδιωκόμενου άποτελέσματος (έκσπερμάτωση) με προστριβή στο σώμα του έρωτικού συντρόφου, πράγμα που άνεβάζει τó έπιτίμιο στα δύο χρόνια.⁹⁷

Όπως άναφέρθηκε πιό πάνω, και ή άπλή όνειρωξη, ή γενικά ή έκροή σπέρματος έπισύρει κάποια μικρά έπιτίμια, αν μπορεί νά άποδειχθεί αιτιώδης συνάφεια με μία έπίμεμπτη ένεργεια του προσώπου, σέ καμία όμως περίπτωση, αν όφείλεται σέ νόσο.⁹⁸

Όλες οι παραπάνω μέθοδοι για τήν παραγωγή γενετήσιας ίκανοποίησης έμφανίζονται στους κανόνες ή, τουλάχιστον, στα έργα τής έξομο-

94. Δέν φαίνεται νά ύπάρχει διαφορά στα έπιτίμια για τις γυναίκες. Βλ. κεφ. 63 του νομοκάνονα του Ραυλον, δ.π. σελ. 185: *Και όσαις γυναίκες (...) μαλακισθούν άταις τους, τó τής μαλακίας έπιτίμιον δέξονται· μαλακίζονται δέ και αύταις, ώπερ και οι άνδρες*. Πρβλ. και τó κεφάλαιο «περί γυναικών» στο «Κανονάριον», όπου τονίζεται ότι τó άμαρτημα διαπράττουν και αύται αί παρθενεύουσαι και όλως μή ειδυία πείραν άνδρός τήν οίανουσν (Συνογον, δ.π. σελ. 407). Στο ίδιο όμως κείμενο έπισημαίνεται, ότι με τήν πράξη αυτή μπορεί νά έπέλθει άπώλεια τής παρθενίας (δ. π. σελ. 399), πράγμα που προφανώς έπιδρά στην έπιμέτρηση τής ποινής.

95. Βλ. τó κεφάλαιο «περί μαλακίας» στο «Κανονικόν»: *Ό μαλακίαν διαπραξάμενος τεσσαράκοντα ήμέρας έπιτιμάται, ξηροφαγία διαιτώμενος, και μετανόιας έκάστης ποιων έκατόν. Έ δέ εις άλλήλους μίξις, όλα διπλήν έργαζομένη τήν μαλακίαν, μέχρις όγδοήκοντα ήμερών τó δηλωθέν έπιτίμιον δέχεται* (Ράλλης - Ποτλής Δ', σελ. 437). Με τήν ίδια περίπτωση διατύπωση άπαντά ή διάταξη και στα κεφάλαια 59 και 60 του νομοκάνονα που έχει εκδώσει ó Ραυλον (δ.π. σελ. 184). Πρβλ. και τó σχετικό χωριο από τó «Κανονάριον»: *Έ γάρ μαλακία δύο έχει τάς διαφοράς, ή διά τής ιδίας χειρός, ή διά τής του έτέρου γινομένη χειρός, ως άρτίως οι άρχοντες έλεινούς ποιούσιν έαυτούς, ως και έτέρους άπολλύοντες τους έξ αυτών μανθάνοντας τó τοιοϋτον μῦθος* (Συνογον, δ.π. σελ. 399). Άνάλογη είναι ή αίτιολογία για τó διπλασιασμό τής ποινής και στο «Σύνταγμα» του Βλάσταρη Κ, κεφ. 28 (Ράλλης - Ποτλής ΣΤ', σελ. 339).

96. Βλ. τó «Κανονικόν», δ.π. (προηγ. σημ.).

97. Ό συνδυασμός αυτός προβλέπεται από τó «Κανονάριον»: (...) *Ότι γινώσκειν δει ως έστιν άμαρτία έτέρα μίζων μόν μαλακίας, μικροτέρα δέ άρσενοκοιτίας, ήτις από δύο άνδρών άνευ θηλείας εν τοίς μηροίς γίνεται, ή και παρά γυναικών· ότι οϋτος άκοινωνητος έστω χρόνους δύο μετανοών γησιως* (Συνογον, δ.π. σελ. 393).

98. Βλ. τους κανόνες που παρατέπονται πιό πάνω, στίς σημ. 91 και 92, καθώς

λογητικής γραμματείας, 'Υπάρχει ωστόσο ακόμα μία, που δέν είναι άγνωστη στην παγκόσμια ιστορία του πολιτισμού: ή νεκροφιλία. Γι' αυτήν δέν γίνεται λόγος στις βυζαντινές νομικές πηγές – με μία μόνον εξαίρεση: μία συλλογή κανονικών αποκρίσεων άγνωστης προελεύσεως, που σώζεται σε έναν κώδικα του 'Εσκοριάλ. 'Εκεί ο άγνωστος συντάκτης των αποκρίσεων, άπαντώντας προφανώς σε σχετικό έρώτημα, άποφαίνεται, ότι ο παρεκκλησιάρχης μιās μονής που προσέφερε διακοινικές υπηρεσίες στον ιερέα πρέπει να αποκλεισθεί όριστικά από τις υπηρεσίες αυτές και από κάθε έπαφή με τό θυσιαστήριο, έπειδή *έφθασε πεσειν εις πτώματα κατά φύσιν ή και παρά φύσιν*.⁹⁹ Πρόκειται για άναλογική έφαρμογή των ποινών της πορνείας, στην όποία κατέληξε, μη βρίσκοντας στους κανόνες ρητή πρόβλεψη για τό συγκεκριμένο άδίκημα.

Στόν τομέα της γενετήσιας συμπεριφορής των πιστών της, κύριο μέλημα της 'Εκκλησίας ήταν ή εξαίλειψη των «λαθραίων μίξεων»¹⁰⁰ – όρος υπό τόν όποιο νοεϊτο κάθε έρωτική σχέση που δέν κάλυπτε ο μανδύας της νομιμότητας. Για τήν άποφυγή δέ της προκλήσεως γενετήσιας διεγέρσεως, όποτε οί έπιθυμίες που δύσκολα τιθασεύονται θά μπορούσαν να όδηγήσουν σε ήθικές παρεκτροπές, πρόβλεψαν οί συντάκτες των κανόνων διάφορες άπαγορεύσεις, που απέβλεπαν κατά κύριο λόγο στην πρόληψη. Στα κείμενα που εισάγουν τέτοια μέτρα άνήκουν ο κανόνας 30 της συνόδου της Λαοδικείας, που άπαγορεύει τά κοινά λουτρά άνδρών

και τά οικεία σχόλια. Αιτιολογώντας τήν κατά τις περιστάσεις εύθνη, γράφει ο 'Ιωάννης Ζωναράς στον *Λόγο προς τους τήν φυσικήν της γονής έκροήν μίσημα ήγουμένους* (Ράλλης - Ποτλής Δ', σελ. 598 κ.έ., έδω 602, στίχ. 25 κ.έ.): (...) *τί δ' άν έιπης περι των όνειρασθέντων και μέχρις έκροής πεφθακότων του σπέρματος; (...)* *Ει μόν ο τουτο παθών, προϊποκειμένην είχεν έμπάθειαν, καν τοίς λογισμοίς έπιθυμίαν έτρεφε γυναικός, (...)* *οδ' αυτός κρινώ τον τοιούτον άναίτιον· αυτός γάρ έαυτώ του πάθους έστιν αιτιώτατος, και μεμόλνται οδ το σώμα, διά τήν έκκρισην τήν σπερματικήν, (...)* *άλλά τον λογισμόν διά τήν συγκατάθειν της έπιθυμίας της σαρκικής.* Πρβλ. και τήν άπόκριση άριθ. 10 του Βαλσαμώνος για τό ίδιο θέμα (δ.π. σελ. 455).

99. Βλ. Cod. Scor. 455 (Ψ II 20) φ. 104 β II: *'Ο παρεκκλησιάρχης ο κατά τάξιν διακόνου υπηρετών τω ιερεί εν τω μοναστηρίω και των άγιών άπτόμενος, ει έφθασε πεσειν εις πτώματα κατά φύσιν ή και παρά φύσιν, έμοι δοκει ως εύλόγως κωλυθήσεται από της τοιαύτης διακονίας, καν τον κανόνα έπλήρωσε των νενομισμένων έπιτιμίων.* *'Ωπερ γάρ ο άπαξ πεσών εις τό της διακονίας οίκ εισελεύσεται άξίωμα, ούτως οδ' αυτός υπηρετήσει εις τό άπτεσθαι συνεχώς των άγιών. Και γάρ και ο τρισκαιδέκατος κανών της ζ' συνόδου τους ύποδιακόνους τους τά ιερά ψηλαφώντας εν τω καιρώ της των άγιών μεταχειρίσεως και από των ιδίων γαμετών έγκρατεύσθαι διορίζεται.*

100. Βλ. τους Ζωναρά και Βαλσαμώνά στα σχόλιά τους στους καν. 26 και 30

καὶ γυναικῶν,¹⁰¹ ὁ κανόνας 60 τῆς συνόδου τῆς Καρχηδόνας, ποὺ καταδικάζει τὰ ἑλληνικά συμπόσια,¹⁰² καὶ οἱ κανόνες 47, 51 καὶ 100 τῆς Πενθέκτης συνόδου, ποὺ (μὲ τὴ σειρὰ ποὺ ἀναφέρθησαν) ἀπαγορεύουν τὴ διανυκτέρευση μέσα σὲ ἀνδρικό ἢ γυναικεῖο μοναστήρι προσώπων τοῦ ἀντίθετου φύλου¹⁰³ (πρᾶγμα ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως ἀπέκλειε καὶ ἡ κοσμικὴ νομοθεσία), ἄσεμνα σκηνικὰ θεάματα¹⁰⁴ καὶ αἰσχρὲς ἀπεικονίσεις.¹⁰⁵

Αὐτὰ ἀπὸ ἄποψη προλήψεως. Ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ὁμως τῆς καταστολῆς, μετὰ δηλαδὴ τὴν τέλεση τοῦ ἀδικήματος, ἔδειχνε ἡ Ἐκκλησία – ὅσο μποροῦσε – κατανόηση γιὰ τὶς ἀνθρώπινες ἀδυναμίες, στὸ μέτρο βέβαια ποὺ τὶς θεωροῦσε «φυσικῶς» δικαιολογημένες. Μὲ τὸ πνεῦμα αὐτὸ αἰτιολογεῖ ὁ Ζωναρᾶς τὴ συγκαταβατικότητα ἀπέναντι σὲ ὄσους συν-

Βασιλείου (Ράλλης - Ποτλῆς Δ΄, σελ. 159 στίχ. 10, σελ. 170, στίχ. 2 καὶ σελ. 171, στίχ. 19).

101. Ράλλης - Ποτλῆς Γ΄ σελ. 197. Βλ. σχετικῶς τὸ σχόλιο τοῦ Ζωναρᾶ: *Τὸ γὰρ γυμνὰς ὁρᾶσθαι γυναῖκας παρὰ ἀνδρῶν, καὶ ἀνδρας ὁμοίως αὐθὶς παρὰ γυναικῶν, ἀναφλέγει τοὺς ἔρωτας, καὶ τῆς σαρκὸς ἀνάπτει τὴν πύρωσιν. Ἀρχετὸν δὲ τῆ σαρκὶ ἢ ἐκ τῆς φύσεως κίνησις· τί δὲ δεῖ πλείονων ὑλῶν τῆ φλογί; (δ.π. σελ. 197, στίχ. 26-30). Ὁ καν. 30 τῆς Λαοδικείας ἐπαναλαμβάνεται στὸν καν. 77 τῆς Πενθέκτης (Ράλλης - Ποτλῆς Β΄, σελ. 483 κ.έ.).*

102. Ράλλης - Ποτλῆς Γ΄, σελ. 465. Φαίνεται ὅτι ὀργανώνονταν τέτοια συμπόσια σὲ ναοὺς καὶ ἄλλους ἱεροὺς τόπους κατὰ τὴν ἡμέρα, ποὺ ἐφορταζόταν ἡ μνήμη τοῦ οἰκείου ἀγίου. Λόγω δὲ τῶν «μυσαρῶν ὀρχήσεων» ποὺ ἐκτελοῦνταν, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς παρόντες ὀρμούσαν μὲ λάγνες διαθέσεις ἐναντίον σεμνῶν γυναικῶν, ποὺ πῆγαν ἐκεῖ γιὰ προσκύνημα, προσβάλλοντας τὴν τιμὴ τους. Ἀνάλογο περιεχόμενο ἔχει καὶ ὁ καν. 22 τῆς Ζ΄ Οἰκουμ. Συνόδου, ποὺ ἀποδοκιμάζει τὰ κοινὰ γεύματα ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, ἀν συνοδεύονται ἀπὸ «σατανικὰ ἄσματα» καὶ «πορνικὰ λυγίσματα» (Ράλλης - Ποτλῆς Β΄, σελ. 642 κ.έ.).

103. Ράλλης - Ποτλῆς Β΄, σελ. 416. Σχετικῶς παρατηροῦν οἱ ἐρμηνευτές: *Ἐμφυτον γὰρ τῆ σαρκὶ τὸ ἐκ τῶν παθῶν καὶ μόλις ἡμῖν, ὕλης ἀναπτούσης αὐτὸ πόθῳ καθιστώσιν ἑαυτούς, μαλθακώτερον γένοιτ’ ἂν. Εἰ δὲ ἡμεῖς αὐτῷ παρατιθέμεν ὑπεκκαύματα, λάβρον ἔσεται καὶ καταπρήσει ὡς χόρτον ῥαδίως ἡμᾶς. Τί δ’ ἂν ἔσται ἀνδράσι πρὸς τὸ τῆς ἐπιθυμίας πῦρ δραστικώτερον ὑπέκκαυμα γυναικός, ἢ γυναῖξιν αὐθὶς ἀνδρὸς πρὸς ἕξαψιν τῆς τοιαύτης φλογός; (δ.π. σελ. 416, στίχ. 22-28, σελ. 417, στίχ. 11-17).*

104. Κατὰ τὸν Ζωναρᾶ τὰ θεάματα αὐτὰ ἦταν κατακριτέα *εἴτε δι’ ἀνδρῶν γέονοινο ἀπρεπῶς λυγίζομένων καὶ ἀσχημονούντων ἐν τῷ ὀρχεῖσθαι, εἴτε διὰ γυναικῶν εἰς ἀκολασίαν τοὺς ὀρώντας ἐγκαλουμένων»* (Ράλλης - Ποτλῆς Β΄, σελ. 425, στίχ. 29-31).

105. Κατὰ τὸ κείμενο τοῦ κανόνα, πρόκειται γιὰ *τὴν δρασιν καταγοητευούσας γραφάς, εἴτε ἐν πίναξιν, εἴτε ἄλλως πως ἀνατεθειμένας, καὶ τὸν νοῦν διαφθειρούσας καὶ κινούσας πρὸς τὰ τῶν αἰσχρῶν ἡδονῶν ὑπεκκαύματα* (Ράλλης - Ποτλῆς Β΄, σελ. 545). Ἀφορμὴ γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ κανόνα ἦταν κατὰ τὸν Βαλασαμῶνα, ὅτι τινὲς

άπτουν δεύτερο γάμο, επειδή αυτό γίνεται *διὰ τὴν ἀνάγκην τὴν φυσικὴν*.¹⁰⁶ Ὁ ἴδιος κανονολόγος, δικαιολογώντας τὴν πολὺ διαφορετικὴ μεταχείριση τῶν διακονισσῶν καὶ τῶν «χρηῶν», ἀν ἐγκαταλείβουν τὴν ἐκκλησιαστικὴ ὑπηρεσία τους γιὰ νὰ συνάψουν γάμο, παρατηρεῖ, ὅτι στίς τελευταῖες δὲν μπορεῖ νὰ ἀγνοηθεῖ ἡ ἐπίδραση τῶν ἐμπειριῶν ἀπὸ τὸν (μέχρι τὴ χηρεία τους) ἔγγαμο βίο.¹⁰⁷ Ἐξ ἄλλου τόσο ὁ ἴδιος Ζωναράς ὅσο καὶ ὁ Βαλσαμῶν συμφωνοῦν στὸ ὅτι, καλῶς κατὰ τὸν κανόνα 27 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου τιμωροῦνται μὲ τὴν ἴδια ποινὴ οἱ ὑπαίτιοι ἀρπαγῆς, εἴτε ἦσαν αὐτουργοί, εἴτε ἀπλοὶ συνεργοί, γιὰτι οἱ πρῶτοι ἔχουν ἐπὶ τέλους ὡς ἐλαφρυντικὸ τὸν «ἄθεσμον ἔρωτα», πρᾶγμα ποὺ δὲν συμβαίνει στοὺς τελευταίους, τοὺς ὁποίους μόνον ἡ ἐγκληματικὴ διάθεση ὠθεῖ στὴν πράξη.¹⁰⁸ Αὐτὰ ὅμως ἰσχύουν γιὰ ὄσους βρίσκονται σὲ ἡλικία, κατὰ τὴν ὁποία εἶναι νοητὴ ἡ «φυσικὴ ἀνάγκη». Ἡ ἐν γῆρα μίξις, ἀντιθέτως, ἀποτελεῖ ἀκαθαρσίαν.¹⁰⁹

Ἐνόψει τῆς σημασίας ποὺ προσδόθηκε στὸ θεσμὸ τοῦ γάμου, οἱ σαρκικὲς σχέσεις μεταξὺ τῶν συζύγων ἦταν ἀπόλυτα ἀνεκτὲς ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ἐπιβεβλημένες μάλιστα, ὅπως θὰ δοῦμε πῶς κάτω. Ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν σχέσεων ἡ διαμόρφωση δὲν ἀφέθηκε στὴν ἀπόλυτη διάκριση τῶν συζύγων, ἀλλὰ ὑποβλήθηκε σὲ «κανονιστικὸ καθεστῶς» – κατὰ τὴ σύγχρονη ὀρολογία. Ἐνα μεγάλο μέρος τῶν σχετικῶν ρυθμίσεων ἀφορᾷ τὸ χρόνον πραγματοποίησεως τῶν ἐπαφῶν. Ἀφετηρία τῶν ρυθμιστικῶν

ἐρωτομανοῦντες, καὶ περὶ τὴν βιοτὴν ἀδιάφοροι, ἐν πίναξιν, ἢ καὶ ἐν τοίχοις, ἢ ἐν ἄλλοις τισὶν εἰδεσὶν εἰκόνιζον ἐρωτίδια, ἢ καὶ τινα ἕτερα μισαρά, ὅπως τὰς σαρκικὰς αὐτῶν ἐπιθυμίας διὰ τῆς πρὸς ταῦτα ὀράσεως ἐκπεραίνωσιν (δ.π. σελ. 546, στίχ. 3-7).

106. Βλ. τὸ σχόλιο στὸν καν. 1 Λαοδικείας (Ράλλης - Ποτλῆς Γ΄, σελ. 172, στίχ. 1).

107. Βλ. τὸ παρακάτω χωρίο ἀπὸ τὸ σχόλιο στὸν καν. 15 Δ΄ Οἰκουμ. Συνόδου: *Ἡ γοῦν ἑαυτὴν μέχρι τοῦ τεσσαρακοστοῦ χρόνου ἐν ἀγνείᾳ τηρήσασα, καὶ ἀπειρατος μείνασα τῆς ἐκ συναφείας ἀνδρώας ἡδονῆς, καὶ τὸ τῆς διακόνου χάρισμα δεξαμένη, οὐ ῥᾶον πιστεύεται ἀποκλίνει εἰς γάμον, καὶ εἰς ἐπιθυμίαν μίξεως ἐλθεῖν, ἥς οὕτω πεπεύραται. Ἡ δὲ χῆρα, εὐνῆς ἀνδρώας καταπολεύσασα, καὶ γενοσαμένη τῆς ἐξ ἀνδρώας μίξεως ἡδονῆς, μᾶλλον ἀν εἶη πρὸς τὸ πάθος ἐπικλινῆς (...)* (Ράλλης - Ποτλῆς Β΄, σελ. 255, στίχ. 11-17).

108. Βλ. Ράλλη - Ποτλῆ Β΄, σελ. 279, στίχ. 16-21 καὶ σελ. 280, στίχ. 7-10. Τὰ ἴδια παρατηρεῖ ὁ Βαλσαμῶν στὸ σχόλιο τοῦ καν. 25 Ἀγκύρας (Ράλλης-Ποτλῆς Γ΄ σελ. 69 στίχ. 17-22) μὲ ἀφορμὴ τὴν ἀθεμιτογαμία: *Ἐπὶ τῶν ἀθεμίτων γάμων πλέον ὀφείλον ἐπιτιμᾶσθαι οἱ συνειδότες παρὰ τοῖς αὐτουργοῦς· τούτους γὰρ πολλὰκις ἀκολασία ἐρωτικὴ καὶ μὴ βουλομένους κατάγει πρὸς τὸ ἀθέμιτον· ἐκεῖνοι δὲ συγγνωστῶσι οὐκ εἰσίν, ὡς ἐπὶ τῷ κακῷ συμπράξαντες χωρὶς ἀνάγκης τινός, καὶ εὐχαριστεῖται ὅτι ὁμοίως τοῖς αὐτουργοῖς κολάζονται (...).*

109. Βλ. τὸν καν. 24 Βασιλείου καὶ τὰ σχόλια τῶν ἐρμηνευτῶν, στοὺς Ράλλη -

αυτῶν παρεμβάσεων τοῦ κανονικοῦ νομοθέτη εἶναι ἡ σκέψη, ὅτι οἱ συζυγικῆς περιπτώξεις δὲν ἐπιτρέπεται νὰ συντελοῦνται σὲ ὅποιοδήποτε χρόνο. Ἡ ἀνάγκη τῶν παρεμβάσεων προέκυψε ἀπὸ τὸ γεγονός, ὅτι στὴν Ἄνατολή ὁ κλῆρος ἦταν ἔγγαμος – ἀκόμη καὶ οἱ ἐπίσκοποι – καὶ λόγω τῶν τελετουργικῶν καθηκόντων τῶν κληρικῶν εἶναι ἀπόλυτα κατανοητὴ ἡ εὐαισθησία τῆς Ἐκκλησίας γιὰ τὴν ἐναρμόνιση τῶν καθηκόντων αὐτῶν πρὸς τὰ ἄλλα καθήκοντα ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴν ιδιότητα τῶν λειτουργῶν τῆς καὶ ὡς συζύγων. Ἀρκετοὶ κανόνες ἀφρικανικῶν συνόδων εἶναι ἀφιερωμένοι στὸ θέμα αὐτό, ποὺ στὴν οἰκεία κωδικοποίηση ἐμφανίζονται ὡς κανόνες 3, 4, 25 καὶ 70 τῆς Καρχηδόνας.¹¹⁰ Μὲ αὐτούς, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ πρῶτος ἐπιβάλλει στὰ μέλη τοῦ ἀνώτερου κλήρου ἐγκράτεια γενικῶς, καὶ οἱ ὑπόλοιποι ὁμιλοῦν περὶ μὴ προσεγγίσεως γυναικῶν ὄλων ὅσοι ὑπηρετοῦν στὸ θυσιαστήριο, καταβλήθηκε προσπάθεια ἀπαγορεύσεως στοὺς ἐπισκόπους, πρεσβυτέρους καὶ διακόνους, ἀλλὰ καὶ ὑποδιακόνους, νὰ συνεχίσουν νὰ διατηροῦν γενετήσιες σχέσεις μὲ τὶς γυναῖκες τους – προσπάθεια ποὺ ὄχι μόνον δὲν εὐδοκίμησε στὴν ἀνατολικὴ Ἐκκλησία, ἀλλὰ καὶ κατακρίθηκε ἔντονα στὴν ἐρμηνευτικὴ γραμματεία.

Ἐπίσημα τέθηκε τὸ θέμα ἐπὶ τάπητος στὴν Ἄνατολή κατὰ τὴ σύνοδο τοῦ Τρούλλου. Προηγουμένως ὁ Διονύσιος Ἀλεξανδρείας, ἀναφερόμενος γενικὰ στὸ ζήτημα τῶν συζυγικῶν σχέσεων – ὄχι εἰδικῶς τῶν κληρικῶν – στὸν κανόνα 3, εἶχε περιορισθεῖ νὰ παραπέμψει στὴν ἀποστολικὴ ρῆση, ὅτι ἡ συχνότητα τῶν ἐπαφῶν πρέπει νὰ ἀποφασίζεται ἀπὸ τοὺς συζύγους μὲ κοινὴ συμφωνία (Α΄ Κορ. 7.5).¹¹¹ Κάπως σαφέστερος ἦταν ὁ Τιμόθεος Ἀλεξανδρείας στὶς ἀποκρίσεις του ἀριθ. 5 καὶ 13,¹¹² ἀποκλείοντας τὰ Σάββατα καὶ τὶς Κυριακῆς λόγω τῆς τελούμενης ἀναιμακτῆς θυσίας. Οἱ πατέρες τῆς Πενθέκτης συνόδου (τοῦ Τρούλλου) ἀντιμετώπισαν τὸ πρόβλημα μὲ διπλωματικότητα, γιατί ἡ ρύθμιση δὲν ἔπρεπε νὰ θίξει τὸ κύρος τῶν κανόνων τῆς Καρχηδόνας, ποὺ ἡ ἴδια αὐτὴ σύνοδος μὲ τὸν κανόνα 2 εἶχε ἐπικυρώσει. Ἔτσι, μὲ ἐπίκληση εὐαγγελικῶν καὶ ἀποστολικῶν χωρίων ὁρίσθηκε μὲ τὸν κανόνα 13, ὅτι ὅλοι οἱ κληρικοὶ (ἐκτὸς ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους, γιὰ τοὺς ὁποίους θεσπίσθηκε ὑποχρέω-

Ποτλῆ Δ΄, σελ. 155, στίχ. 28-29 καὶ σελ. 156, στίχ. 20-21. Πρβλ. καὶ τὸν καν. 25 Καρχηδόνας, ὡς πρὸς τοὺς κατώτερους κληρικούς (δ.π. Γ΄, σελ. 369 κ.έ.).

110. Βλ. Ράλλη - Ποτλῆ Γ΄, σελ. 301, 302, 369 καὶ 482, ἀντιστοίχως.

111. Βλ. Ράλλη - Ποτλῆ Δ΄, σελ. 9 κ.έ.

112. Βλ. Ράλλη - Ποτλῆ Δ΄, σελ. 334 καὶ 338 κ. έ.

ση χωρισμού από τις γυναίκες τους με τους κανόνες 12 και 48) συνεχίζουν τον έγγαμο βίο τους, με την υποχρέωση *έν τῷ καιρῷ τῆς τῶν ἀγίων μεταχειρήσεως ἐγκρατεῖς εἶναι ἐν πᾶσιν, ὅπως δυνηθῶσιν, ὁ παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀπλῶς αἰτοῦσιν, ἐπιτυχεῖν*.¹¹³ Καί ἀπό τὸ τελευταῖο αὐτὸ ἀπόσπασμα τοῦ κανόνα προκύπτει, ὅτι ἡ αἰτία τῆς ἀπαγορεύσεως δὲν ἦταν τὸ ἠθικῶς ἐπίμεμπτον τῶν σχέσεων, ἀλλὰ ἡ ἀποξένωση τοῦ λειτουργοῦ ἀπὸ ὕλικές σκέψεις γιὰ τὴν προσήλωση στὰ πνευματικά του καθήκοντα.

Τελικά, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ ἐξημερευτικά ἔργα τῶν κανονολόγων τοῦ 12ου αἰώνα, διαμορφώθηκε ἡ ἀκόλουθη πρακτικὴ. Ὅλοι ἀνεξαίρετως, κληρικοί καὶ λαϊκοί, ὀφείλουν νὰ ἀπέχουν ἀπὸ κάθε γενετήσια δραστηριότητα κατὰ τις ἡμέρες τῶν νηστειῶν καὶ ἐπὶ πλέον τὰ Σάββατα καὶ τὶς Κυριακές, καθὼς καὶ τὶς μέρες, κατὰ τὶς ὁποῖες μεταλαμβάνουν τῶν θείων μυστηρίων.¹¹⁴ Καὶ ἐδῶ ἡ αἰτιολογία συνίσταται στὸ ὅτι οἱ μέρες τῶν νηστειῶν πρέπει νὰ εἶναι ἀποκλειστικά ἀφιερωμένες στὴν προσευχὴ καὶ στὴν ψυχικὴ ἀνάταση, καὶ ὅτι ἡ κάλυψη τῶν ἀναγκῶν τῆς σάρκας κατ' αὐτὲς πρέπει νὰ περιορίζεται στὸ ἐλάχιστο. Ἐν ληφθεὶ ὑπόψη, ὅτι οἱ μεγάλες περίοδοι νηστειῶν καλύπτουν τρία 40ήμερα (40 συναπτὲς ἡμέρες πρὶν ἀπὸ τὸ Πάσχα καὶ τὰ Χριστοῦγεννα καὶ ἓνα ἄθροισμα βραχυτέρων νηστειῶν μεταξύ Πεντηκοστῆς καὶ Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου) καὶ ὅτι ἀπὸ τὶς ὑπόλοιπες 35 περίπου ἑβδομάδες ἀφαιροῦνται (κάθε ἑβδομάδα) τέσσερις μέρες, δηλαδὴ οἱ Τετάρτες καὶ οἱ Παρασκευὲς ὡς ἡμέρες νηστείας, καὶ τὰ Σαββατοκύριακα, ἀπομένουν γιὰ τὶς συζυγικὲς περιπτώξεις ὄχι περισσότερες ἀπὸ 100 μέρες τὸ χρόνο.¹¹⁵ Ἀλλὰ καὶ αὐτὲς οἱ 100 μέρες εἶναι στὴν πραγματικότητα ἀκόμα λιγότερες, γιὰτὶ ἀποκλείονται οἱ μέρες τῆς ἔμμηνης ρύσης τῶν γυναικῶν, ὡς πρὸς τὶς ὁποῖες δὲν ὑπάρχει μὲν ἐπίσημη κανονικὴ ἀπαγόρευση συνευρέσεως,

113. Βλ. Ράλλη - Ποτλῆ Β', σελ. 333 κ.έ.

114. Βλ. τὶς ἀποκρίσεις ἀριθ. 11, 51 καὶ 52 τοῦ Βαλαμῶνος, τὴν ἐπιστολὴ τοῦ ἴδιου πρὸς τοὺς Ἀντιοχεῖς (Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 456 κ.έ., 485 κ.έ. καὶ 565 κ.έ.), καθὼς καὶ τὰ σχόλια τῶν τριῶν κανονολόγων στοὺς κανόνες ποὺ μνημονεύθηκαν πρὸ πάνω. Βλ. ἐπίσης τὴν ἀπόκριση ἀριθ. 16 τοῦ Συμεῶν Θεσσαλονίκης (PG 155, στήλ. 868). Κατὰ μαρτυρία τοῦ Βαλαμῶνος, τὸ Σεπτέμβριο 1168 ἐκδόθηκε ἐπὶ πατριάρχη Λουκᾶ τοῦ Χρυσοβέργη συνοδικὸ σημεῖωμα, σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο ἡ ἀποχὴ τῶν συζύγων ἐνόψει μεταλήψεως ἔπρεπε νὰ εἶναι τριήμερη (Grumel, *Regestes*, ἀριθ. 1083). Ἐπίσης καὶ στοὺς νεονύμφους ἦταν ἀπαγορευμένο νὰ συνέλθουν σαρκικῶς, ἐφόσον εἶχαν κοινωνήσει τῶν ἀρχόντων μυστηρίων κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἱερολογίας τοῦ γάμου.

115. Τὸ θέμα αὐτὸ πραγματεύεται πολὺ ἀναλυτικὰ ὁ J.L. Flandrin, *Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale (VIe-XIe siècle)*, Παρίσι 1983.

άλλα ή διάχυτη πεποίθηση, ότι όσα παιδιά συλλαμβάνονται υπό τις συνθήκες αυτές είναι θνησιγενή ή πάσχουν από βαρείες ασθένειες – λόγω της «άκαθαρσίας» της μητέρας τους¹¹⁶ – αποτελεί έναν ισχυρότατο άνασχετικό παράγοντα.

Ειδικά στους κληρικούς επιβάλλεται απόλυτη έγκράτεια κατά τις μέρες που ιερουργούν.¹¹⁷ Έπειδή όμως είναι πολύ δυσαπόδεικτη στην πράξη ή τήρηση αυτής της υποχρέωσης, για να μην προκαλούν οι ιερείς άδικες ύπόνοιες, έπινοήθηκε (μεταξύ των άλλων και για τó λόγο αυτό) τó σύστημα της έβδομαδιαίας ύπηρεσίας, κατά τó όποιο οι κληρικοί έκτελούσαν τά τελετουργικά τους καθήκοντα μόνον κατά τις έβδομάδες της έφημερίας τους,¹¹⁸ κατά τις όποιες, ίσως, διανυκτέρευαν σέ χώρους τού ναού και όχι στό σπίτι τους.

Έκτός από τις μέρες των νηστειών, όποτε ή άποχή ήταν για τους συζύγους ύποχρεωτική, είχαν αυτοί τήν εύχέρεια να διακόπτουν για ένα διάστημα τις συζυγικές σχέσεις «διά σωφροσύνην», δηλαδή για λόγους άσκήσεως. Αυτό όμως, κατά ρητή έπιταγή των κανόνων, μπορούσε να γίνεται μόνον ύστερα από κοινή άπόφασή τους.¹¹⁹ Η μονομερής ενέρ-

116. Βλ. παραπομπές στις πηγές και τή βιβλιογραφία στους Έλευθερία Παπαγιάννη - Σπ. Τρωιάνο, «Τά “γυναικεία πάθη” και οι νομοκανονικές πηγές», *Πρακτικά τού Θ΄ Πανελληνίου Έστορικού Συνεδρίου* (Θεσσαλονίκη 1988, κυκλοφ. 1991), σελ. 29-46.

117. Βλ. τους καν. 3, 4, 25 και 70 της Καρχηδόνας και 13 της Πενθέκτης, καθώς και τά έρμηνευτικά σχόλια σ΄ αυτούς (δ.π. σημ. 110 και 113). Βλ. επίσης και τις άποκρίσεις άριθ. 14 και 15 τού Συμείων Θεσσαλονίκης (PG 155, στήλ. 864 κ.έ.).

118. Βλ. τó σχόλιο τού Βασισμάνος στόν καν. 70 της Καρχηδόνας: (...) *έπει έδοξε μοι καινόν τó καθαιρείσθαι τινά εκ τούτων μη έγκρατευόμενον, διά τó άδηλον και αναπόδεικτον, τίς γάρ οΐδεν δε και όπως έγκρατεύεται, είτε και μή, ό ιερωμένος εκ της όμοζύγου αυτού, ώστε καθαιρείσθαι τόν μη έγκρατευόμενον, λέγω, ότι καταλαμβάνεται κεκαλυμένον είναι τó διόλου ιερουργείν τους ιερωμένους: διά γάρ τούτο και έν τῷ ιγ΄ κανόνι της έν τῷ Τρούλλῳ συνόδου, έφημερίας έμνήσθησαν οι Πατέρες. Και αι μεγάλοι δε έκκλησία κατά τούτον τόν λόγον εις έβδομάδας διαιροῦσι τās των ιερωμένων διακονίας: ώστε οι μη έβδομαδικώς αλλά καθ΄ έκάστην ιερουργούντες ένοχοι γίνονται τῷ κανόνι, ως διόλου συνόντες μετά των οικείων συζύγων, και προφανώς σκανδαλίζοντες, ως μη έγκρατευόμενοι, κἂν τῇ ἀληθείᾳ έγκρατεύονται.* Όπως γοῦν σήμερον οι πλείους των ιερέων και των διακόνων έβδομαδικώς μη ιερουργούντες, αλλά καθ΄ εκάστην, η ως σουπερευόντες, η ως έν εύκτηρίῳ δουλεύοντες, οὔ κολάζονται, άγνοῶ, και ζητῶ τήν διόρθωσιν (Ράλλης - Ποτλῆς Γ΄, σελ. 483, στίχ. 23 - σελ. 484, στίχ. 8). Βλ. σχετικά Σπ. Τρωιάνου, «Περί τά οικονομικά τού κλήρου της Μ. Έκκλησίας κατά τόν Ι΄ αιώνα. Ένέκδοτον “ύπόμνημα” τού πατριάρχου Άντωνίου Γ΄», *Δίπτυχα* 1 (1979), σελ. 37-52 (έδῶ σελ. 47 κ.έ.).

119. Βλ. καν. 14 Γάγγρας (Ράλλης - Ποτλῆς Γ΄, σελ. 110), 3 Διονυσίου

γεια τοῦ ἐνὸς συζύγου ἀποδοκιμάσθηκε ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία, ὄχι μόνον ἐξ αἰτίας τῶν αἰρετικῶν ἀντιλήψεων, ποῦ μιὰ τέτοια ἐνέργεια ἐνδεχομένως ὑπέκρυπτε (βλ. πιὸ πάνω), ἀλλὰ καὶ λόγῳ τοῦ κινδύνου νὰ ἐξωθηθεῖ τὸν ἄλλο σύζυγο σὲ ἐξωγαμικὲς λύσεις. Ἡ ἀνάγκη τῆς συμφωνίας τῶν συζύγων στηρίχθηκε στὴ ρήση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου διὰ δὲ τὰς πορνείας ἕκαστος τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα ἐχέτω, καὶ ἐκάστη τὸν ἴδιον ἄνδρα ἐχέτω. *Τῇ γυναικὶ ὁ ἀνὴρ τὴν ὀφειλὴν ἀποδιδότω, ὁμοίως δὲ καὶ ἡ γυνὴ τῷ ἀνδρὶ. Ἡ γυνὴ τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει ἀλλὰ ὁ ἀνὴρ ὁμοίως δὲ καὶ ὁ ἀνὴρ τοῦ ἰδίου σώματος οὐκ ἐξουσιάζει ἀλλὰ ἡ γυνὴ. Μὴ ἀποστερεῖτε ἀλλήλους, εἰ μήτι ἂν ἐκ συμφώνου πρὸς καιρὸν ἵνα σχολάσητε τῇ προσευχῇ καὶ πάλιν ἐπὶ τὸ αὐτὸ ἦτε, ἵνα μὴ πειράξῃ ὑμᾶς ὁ σατανᾶς διὰ τὴν ἀκρασίαν ὑμῶν* (Α΄ Κορ. 7.2-5).

Τὸ ἴδιο ἴσχυε ἀσφαλῶς καὶ γιὰ τοὺς κληρικούς. Σὲ περίπτωσι ὁμοῦ ποῦ αὐτοὶ ἀποφάσιζαν – λόγῳ τῆς ιδιότητάς τους – νὰ διακόψουν ὀριστικὰ τὶς σχέσεις μὲ τὶς γυναῖκες τους, συνεχίζοντας ὡστόσο τὴ συμβίωσι μαζὶ τους, ἡ Ἐκκλησία δὲν δείχθηκε πρόθυμη νὰ τὸ ἀποδεχθεῖ: Μὲ τὸν κανόνα 30 τῆς Πενθέκτης συνόδου ἐπέβαλε τὴ διακοπὴ τῆς συνοικίσεως,¹²⁰ ὥστε νὰ μὴν ὑπάρξει κίνδυνος νὰ παραβιασθεῖ ἡ κοινὴ ἀπόφασι. Τὸ γὰρ ταύταις συνοικεῖν, καὶ ὄραν αὐτὰς συνεχῶς, εἰς παροξυσμὸν μίξεως γίνονται ἂν αὐτοῖς, παρατηρεῖ ὁ Ζωναρᾶς.¹²¹

Τὸ ὅτι οἱ δύο σύζυγοι καθίστανται διὰ τοῦ γάμου «σὰρξ μιὰ» ἐμφανίζεται συχνὰ στὰ κανονικὰ κείμενα. Μὲ αὐτὸ τὸ σκεπτικὸ δικαιολογεῖ ὁ Μ. Βασίλειος στὸν κανόνα 87 ὅλα τὰ γαμικὰ κωλύματα ἐξ ἀγχιστείας: *Τί γὰρ ἂν γένοιτο οἰκειότερον ἀνδρὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικός, μᾶλλον δὲ τῆς ἑαυτοῦ σαρκός; “Οὐ γὰρ ἔτι εἰσὶ δύο, ἀλλὰ σὰρξ μιὰ”. Ὡστε διὰ τῆς γυναικός ἡ ἀδελφὴ πρὸς τὴν τοῦ ἀνδρός οἰκειότητα μεταβαίνει.*¹²² Καὶ ὁ Ἰωάννης Ζωναρᾶς ἐκεῖ στηρίζεται γιὰ νὰ δικαιολογήσῃ τὰ πολυάριθμα κωλύματα ἱερωσύνης (ἢ καὶ λόγους καθαιρέσεως) ποῦ ἀπορρέουν ἀπὸ τὸ πρόσωπο τῆς γυναίκας τοῦ κληρικοῦ. Εἰδικὰ γιὰ τὴν περίπτωσι τῆς μοιχείας γράφει: *Ἡ γὰρ μοιχευθεῖσα μεμίασται· ὁ δὲ ταύτη μιγνύμενος, ἐν σώμα γίνεται· καὶ λοιπὸν μετέχει κάκεινος τοῦ μιάσματος· ὁ δὲ μεμιασμένος πῶς δεχθήσεται εἰς τι θεῖον λειτουργημα;*¹²³

¹ Ἀλεξανδρείας καὶ 13 Τιμοθέου Ἀλεξανδρείας (δ.π. Δ΄ σελ. 9 καὶ 338 κ.έ.), καθὼς καὶ τὰ σχόλια στοὺς κανόνες αὐτοῦς.

¹²⁰ Ράλλης - Ποτλῆς Β΄, σελ. 369.

¹²¹ Βλ. τὸ σχόλιο στὸν παραπάνω κανόνα (δ.π. σελ. 370, στίχ. 6-7).

¹²² Ράλλης - Ποτλῆς Δ΄, σελ. 263, στίχ. 7-11.

¹²³ Σχόλιο στὸν καν. 8 Νεοκαισαρείας (Ράλλης - Ποτλῆς Γ΄, σελ. 82, στίχ. 29 -

Τò γεγονός δμως ότι άποτελοϋν «σάρκα μία» δέν παρέχει στους συζύγους άπεριόριστες δυνατότητες στον έρωτικό τομέα. Μέ άφορμή τήν άπαγόρευση τοϋ κανόνα 77 τής Πενθέκτης συνόδου, νά συλλοϋνται άνδρες και γυναίκες, διατυπώθηκε τò έρώτημα, άν αυτή ισχύει και για τούς συζύγους. 'Η άπάντηση πού δίνει ó Βαλσαμών είναι καταφατική, μέ τò έπιχείρημα, ότι *κάν δοκῶσιν οί όμόζυγοι έν σώμα εΐναι, άλλ' οϋκ έφείται αύτοΐς κακῶς τοΐς οίκειοις χρήσασθαι μέλεσιν' έπειτο γε, εί τοϋτο ήν, οϋδέ οί έπιχειρήσαντες έαυτοϋς άνελείν άν έκολάζοντο.*¹²⁴ 'Η ίδια βασική σκέψη ύποκρύπτεται και στα γραφόμενα τοϋ Γρηγορίου Νύσσης στον κανόνα 4 «*περί δικαίας χρήσεως τοϋ ίδιου σκεϋους*»: *Πάν οϋν τò μη νόμιμον, παράνομον πάντως, και ó μη τò ίδιον έχων δηλαδή τò άλλότριον έχει' τῷ γάρ ανθρώπῳ μία δέδοται παρά τοϋ Θεοϋ βοηθός, και τῇ γυναικί μία έφήρμοσται κεφαλή' οϋκοϋν, εί μέν τις "τò ίδιον έαυτοϋ σκεϋος", καθώς όνομάζει ó θεΐος άπόστολος, έαυτῷ κτήσαιτο, συγχωρεΐ ó νόμος τής φύσεως τήν δικαίαν χρῆσιν.*¹²⁵

Σέ λεπτομέρειες ώς πρòς τόν καθορισμό τών πλαισίων τής «δικαίας χρήσεως» τών συζυγικών μελῶν δέν ύπεισηλθαν οί συντάκτες τών άποστολικῶν, πατερικών και συνοδικῶν κανόνων. Αυτό, τόσο στήν 'Ανατολή όσο και στή Δύση, ύπῆρξε αντικείμενο τών διαφόρων έξομολογητικῶν έγχειριδίων. 'Ενώ δμως οί συγγραφείς τών δυτικών συλλογῶν έπιτιμίων προχώρησαν σέ έντυπωσιακά αναλυτικές άπαγορεύσεις,¹²⁶ τὰ κατὰ κανόνα άνώνυμα ή ψευδεπίγραφα αντίστοιχα έργα τής 'Ανατολῆς παρουσιάζουν άπόλυτη όμοιομορφία στήν πενιχρότητα τών σχετικῶν διατάξεων, πρῶγμα πού μάλλον όφείλεται έν μέρει στήν προέλευσή τους και έν μέρει στο σκοπό πού έπιδίωκαν. 'Εξηγοϋμαι καλύτερα: 'Ο κύριος όγκος αυτών τών διατάξεων περιέχεται στις έξομολογητικές συγγραφές τοϋ (Ψευδο-)Νηστευτῆ, πού έχουν ώς άπώτερη πηγή τούς κανόνες τοϋ Μ. Βασιλείου και, σέ μικρότερη κλίμακα, τοϋ Γρηγορίου Νύσσης. Σκοπός τής συντάξεως αυτών τών έργων δέν ήταν ή τρο-

σελ. 83, στίχ. 1).

124. Σχόλιο στον καν. 77 Πενθέκτης (Ράλλης - Ποτλῆς Β', σελ. 485, στίχ. 14-17).

125. Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 308, στίχ. 27 - σελ. 309, στίχ. 1. 'Εννοείται στο κείμενο τò άποστολικό χωρίο Α' Θεσσ. 4.5. Βλ. για τò χωρίο αυτό Κ. Πιτσάκη, «Οί δύο πρòς Θεσσαλονικείς έπιστολές στα κείμενα τοϋ ανατολικοϋ κανονικοϋ δικαίου», ΚΓ' Δημήτρια, Β' 'Επιστ. Συμπόσιο: Χριστιανική Θεσσαλονίκη από τοϋ 'Αποστόλου Παϋλου μέχρι και τής Κωνσταντινείας έποχής (Θεσσαλονίκη 1990), σελ. 129-154 (έδω σελ. 134 κ. έ.).

126. Για πρόχειρη ένήμερωση βλ. τήν πρόσφατη μελέτη τοϋ Μ. Schwaibold,

ποποίηση της αντικειμενικής (ή και της υποκειμενικής) υποστάσεως των διαφόρων άμαρτημάτων, δηλαδή των εκκλησιαστικών αδικημάτων, αλλά του μετριασμού των αυστηρών ποινών που προέβλεπαν οι κανόνες των δύο αυτών Πατέρων.

Όπως κι αν έχει το πράγμα, ή γενετήσια πρακτική που συγκεντρώνει τα περισσότερα πυρά είναι ή λεγόμενη «παρά φύσιν». ¹²⁷ Ο λόγος αυτής της έντονης αποδοκιμασίας – μολονότι δεν αναφέρεται ρητά στα σχετικά χωρία – είναι άπλός: Θεωρείται προσβολή του Δημιουργού, έπειδή όργανα του σώματος χρησιμοποιούνται για σκοπό διαφορετικό από εκείνο, για τον όποιο προορίσθηκαν. Η πρωκτική συνουσία χαρακτηρίζεται συνήθως στίς πηγές ως «γυναικεία άρρενομανία», γι' αυτό και σε όρισμένους από τους έξομολογητικούς νομοκάνονες απειλείται με την ποινή της άρρενοκοιτίας, ¹²⁸ χωρίς όμως να λείπουν και άλλες συλλογές, στίς όποίες ή αντιμετώπιση είναι είτε πολύ αυστηρότερη, ¹²⁹ είτε και πολύ ήπιότερη. ¹³⁰

Τό γεγονός, ότι ή μέθοδος αυτή συνενυρέσεως δεν άγνοείται σε καμία από τίς συλλογές έπιτιμίων δείχνει, ότι ήταν μάλλον διαδεδομένη. Σε

«Mittelalterliche Bußbücher und sexuelle Normalität», *Ius Commune* 15 (1988), σελ. 107-133.

127. Βλ. π.χ. τό «Κανονάριον» στην έκδοση του Συνογον, ό.π. σελ. 413 κ.έ.: 'Εστι δέ γυναικεία άρρενοκοιτία, εις ήν οι άνδρες έλεινώς σκοτούμενοι, τον καθαρών καταλιπόντες άρτον, τον σκυβαλώδη τυφλώττοντες έσθίουσιν' ήγουν την γυναικείαν άφέντες φύσιν, επί τον άφεδρώνα τας άθλίας και μη βουλομένες πορνεύουσι γυναίκας' πολλάκις δέ και τας ίδίας οι πολλοί πλείω τό των άνδρομανών άρρενοκοιτών υποστήσονται' και ένθεν έν τή έπιτιμήσει και εκείθεν άνηλεώς την κόλασιν έξουσιν υπέρ πάντας. Πρβλ. την ίδια περίπου διατύπωση και στον Α. J. Almazov, στα *Zapiski imperat. Novorossijskago Universiteta*, έτ. 1903, σελ. 194, σημ. 60.

128. Βλ. τα κεφ. 41 και 42 του νομοκάνονα του Ραυλον, ό.π. σελ. 167 κ.έ.: 'Ο εις την γυναίκα του άρρενομανήσας, ήγουν εις τό παρά φύσιν, χρόνους δεκαπέντε μη κοινωνήση' ίερείς δέ ου γίνεται. Ώσαύτως και ή γυναίκα κανονίζεται, άν με τό θέλημά της ήγινεν' ει δέ με τό στανίον της ήγινεν, όλιγώτερον, ως οίδας τό γινόμενον. Όμοίως και ό εις ξένην άρρενομανήσας, χρόνους ιε'.

129. Βλ. τό «Κανονάριον» στην έκδοση Συνογον, ό.π. σελ. 414: Τό δέ της άρρενοκοιτίας όμοίως τοίς κτηνοβάταις ώρισται ιε' έτη, ως και τοίς επί μοιχεία άλούσι' τό δέ της γυναικείας άρρενομανίας έως και των λ' χρόνων, ως και της συντέκνου και της ίδίας μητρος την έπιτιμήσιν κέκτηται. Πρβλ. και μία απόκριση άγνωστης προελεύσεως στον κώδικα της Έθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αριθ. 1380, μέρος II, σελ. 380: 'Ανήρ τις έχρήσατο τή ιδία γυναίκα κατά άρρενομανίαν, λέγων ότι έξουσίαν έχω έν τοίς έμοίς ως βούλομαι. Έγώ δέ λέγω, ότι δεί έπιτιμᾶσθαι τον τοιοϋτον σφοδρότερον του άρρενομανούστος.

130. Σύμφωνα με άλλη μορφή του «Κανοναρίου», που εξέδωσε ό J. Morinus,

έπίρρωση αυτής τής υπόθεσεως έρχεται και ή εκκλησιαστική νομολογία. Τό ότι πρόκειται για μία μοναδική περίπτωση δέν μειώνει τή σημασία της, γιατί πρέπει να ληφθεί υπόψη, ότι και σήμερα ακόμα – ύστερα από όκτώ σχεδόν αιώνες – τέτοιες υποθέσεις δύσκολα φθάνουν στις αίθουσες των δικαστηρίων, και άν ναι, συχνά με διαφορετική αίτιολογία από τήν πραγματική. Έδώ, εύτυχώς, τό σχετικό κείμενο είναι πολύ διαφωτιστικό. Σέ έγγραφο του προς τόν επίσκοπο Πελαγονίας, απαντώντας σέ σχετικό έρώτημα, συνιστά ό αρχιεπίσκοπος Άχρίδας Δημήτριος ό Χωματιανός (ή Χωματηνός), να γίνει δεκτή ή αίτηση μιάς γυναίκας πού ζητούσε να διαζευχθεί τό σύζυγό της *τά των άνδρομανούντων έν ταύτη διαπραττόμενον*. Οί δυσκολίες στην υπόθεση αυτή ήταν πολλαπλές: Πρώτα ή δυσχέρεια αποδείξεως των πραγματικών περιστατικών πού συνιστούσαν τή βάση τής άγωγής διαζυγίου, κυρίως όμως ότι ό έξαναγκασμός σέ συνουσία παρά φύσιν δέν προβλεπόταν ως λόγος διαζυγίου. Καί μολονότι ό Χωματιανός παραδέχεται, ότι *άπό μέν τής νομικής άκριβείας, ούκ έστιν έξόν τής όμοζυγίας ταύτης γενέσθαι διάζευξιν*, καταλήγει στο συμπέρασμα, ότι είναι δυνατή ή έκδοση του διαζυγίου, με αναλογική εφαρμογή τής διατάξεως, πού χορηγεί διαζύγιο στη γυναίκα, άν αποδείξει ότι ό άνδρας της επιβουλεύθηκε τή σφαροσύνη της, έξωθώντας την σέ μοιχεία,¹³¹ δοθέντος ότι και στη συγκεκριμένη περίπτωση ή συμπεριφορά του συζύγου τής αίτούσας έχει τήν ίδια βαρύτητα.¹³²

Άλλες παραλλαγές για τήν κατά ζεύγη επίτευξη γενετήσιας ίκανοποίησεως δέν περιγράφονται ειδικά στις συλλογές επιτιμίων, γιατί οί σχετικές άπαγορεύσεις διατυπώνονται με πολύ γενικές έκφράσεις. Άπό ένα σχολίο του Βαλαμώνος σέ κανόνα του Μ. Βασιλείου, καθώς και από μία άνώνυμη άπόκριση προκύπτει ώστόσο ή έντονη άποδοκιμασία για τό στοματικό έρωτα, χωρίς όμως να συνάγεται και ή ποινή πού ή πράξη αυτή επέσυρε. Τά κείμενα αυτά δέν αφήνουν πάντως καμία άμφιβολία για τό ότι οί συντάκτες τους είχαν υπόψη τους έκείνη τή μορφή συννευρέσεως, στη όποία τόν ενεργό ρόλο έχει ό άνδρας.¹³³ Αυτό όμως

Commentarius historicus de disciplina in administratione sacramenti poenitentiae II, Παρίσι 1651, σελ. 109 AB, ή πράξη τιμωρείται, άνάλογα με τις ειδικότερες περιστάσεις, με όλιγόχρονο άφορισμό.

131. Πρόκειται για τήν Ιουστινιάνεια νεαρά 117 κεφ. 9.3 (=Βασιλικά 28.7.1.9).

132. Βλ. τό έγγραφο του Χωματιανού στον J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica spicilegio Solesmensi parata. VI. Juris ecclesiastici Graecorum selecta paralipomena*, Παρίσι - Ρώμη 1891 (άνατύπ. Farnborough 1967), στήλ. 71-74.

133. Βλ. τό σχολίο στον καν. 70 Βασιλείου: *Άλλοι είπον, ως τινες τῶ άφροδι-*

σὲ καμία περίπτωση δὲν σημαίνει, ὅτι ἡ τυχὸν ἀντιστροφή τῶν ρόλων ἦταν ἠθικῶς ἀδιάφορη. Ἀπλῶς καὶ μόνον γιὰ λόγους κοινωνικο-ψυχολογικούς εἶχαν οἱ σχετικές ἐπιταγές ἢ ἀπαγορεύσεις ὡς ἀποδέκτες τοὺς ἄνδρες.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ τὸν τρόπο τῶν ἐρωτικῶν περιπτύξεων, ἀπὸ τῆ μελέτη τῶν κανονικῶν κειμένων μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς καὶ περιορισμὸ ὡς πρὸς τὸν τόπο. Ὁ κανόνας 97 τῆς Πενθέκτης συνόδου καταδικάζει τοὺς ἢ γαμετῆ συνοικοῦντας, ἢ ἄλλως ἀδιακρίτως τοὺς ἱεροὺς τόπους κοινοποιοῦντας καὶ καταφρονητικῶς περὶ αὐτοὺς ἔχοντας, καὶ οὕτως ἐν αὐτοῖς καταμένοντας καὶ ἐπιτάσσει τὴν ἀποβολή τους ἀπὸ τὰ «κατηχούμενα». ¹³⁴ Ὅπως σωστὰ παρατηροῦν οἱ ἐρμηνευτές, ἐδῶ πρόκειται μόνον γιὰ τὰ οἰκοδομήματα ποὺ βρίσκονται σὲ ἄμεση τοπικὴ σχέση μὲ τὸ ναό, ὅπως τὰ ὀνομαζόμενα «κατηχούμενα» ἢ «κατηχομενεῖα», καὶ ὄχι γιὰ ὅποιοδήποτε ἀκίνητο ποὺ ἀνήκει κατὰ κυριότητα στὴν Ἐκκλησία. Στὰ κτίρια αὐτὰ ἀπαγορεύουν οἱ Πατέρες τὴ μόνιμη διαβίωση οἰκογενειῶν (χωρὶς νὰ ἐξαιροῦνται καὶ αὐτὲς τῶν κληρικῶν), γιὰ αὐτὸ ὁδηγεῖ σὲ βεβήλωση τοῦ ἱεροῦ τόπου. Μολονότι δὲν ἀναφέρεται ρητῶς στὰ σχόλια τῶν τριῶν κανονολόγων Ζωναρά, Βαλσαμώνος καὶ Ἀριστηνοῦ, ¹³⁵ καὶ πολὺ λιγότερο στὸ κείμενο τοῦ κανόνα, ἀσφαλῶς

σὶφ πυρὶ διακαῶς ἐκκαίόμενοι, ὡς κύλικι χρῶνται τῷ γυναικίῳ αἰδοίῳ, καὶ δι' αὐτοῦ (ᾧ τοῦ μύσου!) κατὰπτυστον πῶμα πίνουσι, καὶ τὰ χεῖλη καταμαίνουσι. Ἔτεροι λέγουσι, ὡς τινες ἐρωτομανοῦντες τὴν γυναικίαν καταφιλοῦσιν αἰσχύνῃ, καὶ οὐκ αἰσχύνονται, ἀλλὰ λέγουσι, τὰ χεῖλη ἡμῶν παρ' ἡμῖν ἔστι, τίς ἡμῶν ἔσται κύριος; (Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 229, στίχ. 32 - σελ. 230, στίχ. 3). Πάντως ὡς πρὸς τὴν ποινὴ προτείνει ὁ ἐρμηνευτής αὐτός, σὲ περίπτωσι ποὺ ὁ δράστης εἶναι κληρικός, πρόσκαιρο ἀφορισμὸ καὶ ὄχι καθαίρεση, ἐπειδὴ δὲν διέπραξε «τέλειον ἁμάρτημα διὰ συνουσιασμοῦ» (δ.π. σελ. 230, στίχ. 13-14). Τὴν ἴδια ἄποψη διατυπώνει καὶ ὁ συντάκτης ἀνέκδοτης ἀποκρίσεως ἀπὸ τὸν κώδικα τοῦ Ἐσχοριάλ 455 (Ψ II 20), ποὺ ἀναφέρθηκε καὶ πρὶ πάντων (σημ. 99), στὸ φ. 105 β II: Τοὺς δὲ μολυνθέντας τὰ ἴδια χεῖλη ἐκ τῆς συνεχοῦς τῶν ἀτίμων μελῶν ἐπαφῆς τῶν ἀσέμνων γυναικῶν ἢ ἄλλως, ὡς ἐγραψας, τὸ στόμα μιλῶντας οὐ διὰ χρήσεως (χρίσεως;) τοῦ ἁγίου μύρου καθαρίσωμεν, δι μὴδὲ τὴν ὀρθὴν ἠγνόησαντο πίστιν, ἀλλ' εἰ μὲν καὶ τὸ ἔργον τῆς πορνείας ἢ τῆς παρὰ φύσιν μίξεως ἐπέτελεσαν, ἀρκέσει αὐτοῖς ἡ νενομισμένη τῶν τοιούτων ἁμαρτημάτων ἐπιτίμησις καὶ μετάνοια. Εἰ δὲ μέχρι τοῦ μιλῆναι τὰ χεῖλη ἢ καὶ τὸ στόμα τὸ μῦσος προεχώρησεν, οὐ μέντοι σφίσι τὸ ἔργον ἐτελέσθη, τῆνικαῦτα ἐλαφροτέρως ἐπιτιμηθήσονται, (...). Στοματικὸ ἔρωτα ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Βασίλειος Ἀγκύρας στὸ κεφ. 61 τοῦ λόγου «περὶ παρθενίας», ποὺ ψευδεπιγράφως ἀποδιδόταν στὸν Μ. Βασίλειο (PG 30, στήλ. 796 CD).

134. Ράλλης - Ποτλῆς Β', σελ. 536.

135. Ἀπὸ τοὺς τρεῖς μόνον ὁ Βαλσαμών παραθέτει μία στοιχειώδη αἰτιολογία:

συνετέλεσε στην έκδοσή του και ή σκέψη, ότι αν ζούν συζυγικά ζεύγη μέσα στα οικήματα αυτά, τότε είναι αναπόφευκτη συνέπεια, να επιδίδονται οί σύζυγοι εκεί μέσα και σε έρωτικές δραστηριότητες που κρίθηκαν άσυμβίβαστες με τó χαρακτήρα τών τόπων ως ιερών.

‘Από όσα έκτέθηκαν πιό πάνω μπορεί να διατυπωθεί τó συμπέρασμα, ότι ή ‘Εκκλησία δέν αντιμετώπιζει κατ’ άρχήν έχθρικά τή γενετήσια συνάφεια,¹³⁶ υπό τή βασιική προϋπόθεση, ότι τελείται από πρόσωπα συνδεόμενα με τά δεσμά του γάμου, και μάλιστα γάμου που έχει ευλογηθεί από λειτουργούς της,¹³⁷ έπειδή με τήν ιερολογία του γάμου αφαιρέθηκε από τή συνάφεια αυτή ó χαρακτήρας του προπατορικού άμαρτήματος, στο πλαίσιο τής θείας οίκονομίας.¹³⁸ ‘Υπό τά δεδομένα αυτά, ναι μέν εξάιρεται ή άξία τής παρθενίας¹³⁹ ή, έν πάση περιπτώσει, τής τηρήσεως άγνείας με άπόλυτη συνέπεια, αλλά έξω από τά όρια αυτής τής αυτοδεσμεύσεως οί συζυγικές σχέσεις έμφανίζονται ως έκπλήρωση ύποχρεώσεως προς τó Θεό και ως συμμόρφωση προς θεία έντολή. Γι’ αυτό και ή

Κοινοποιούνται δέ οί ιεροί τόποι, διά του καταμένειν μετά γυναικών, δι’ άλαλλαγής μελισμάτων άσχημόνων και άπρεπών, και διά κατασκευής παρακελλίων, ή μαγειρειών, ή άλλων τοιούτων (Ράλλης-Ποτλής Β’ σελ. 537, στίχ. 31 - σελ. 538, στίχ. 2).

136. Μολονότι γίνεται συνήθως λόγος για τή στάση τής ‘Εκκλησίας γενικώς, πρέπει να σημειωθεί, ότι οί άπόψεις τών έπί μέρους έκκλησιαστικών συγγραφέων – ιδίως μάλιστα στα θέματα που έχει ως αντικείμενο ή άνακοίνωση αυτή – ποικίλλουν. ‘Η διαφοροποίηση αυτή μπορεί να όφείλεται σε διάφορους λόγους, πρώτιστα όμως κοινωνικής χροιάς. ‘Ετσι π.χ. δικαίως έπισημαίνει ó Beck, ό.π. (σημ. 1), σελ. 50 κ.έ., ότι ó λόγος για τήν άύστηρότητα του Μ. Βασιλείου πρέπει να άναζητηθεί στο γεγονός, ότι ή μικρή κοινωνία της Καισαρείας δέν μπορούσε να συγκριθεί με τó κοσμοπολιτικό περιβάλλον μιας Κωνσταντινουπόλεως ή ‘Αντιοχείας, όπου τά «ήθη» είχαν διαμορφωθεί κάτω από τήν επίδραση άλλων παραγόντων. Πέρα από αυτό, άποδέκτες τών έπιταγών ή άπαγορεύσεων του Βασιλείου ήταν έν πολλοίς οί μοναχοί. Πρβλ. και Δ. Κωνσταντέλου, *Γάμος, σεξουαλικότητα και άγαμία* (μετάφρ. Δ. Βακάρου), Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 51 κ.έ.

137. ‘Ακόμα και μόνη ή ιερολογία τής μνηστείας αφαιρεί κατά κάποιον τρόπο τήν ήθική άπαξία από τίσ γενετήσιες σχέσεις, στίς όποιες οί μνηστευμένοι πρόωρα προχώρησαν. Βλ. ένδεικτικά τήν άπόκριση άριθ. 2 του Νικήτα Θεσσαλονίκης (Ράλλης - Ποτλής Ε’, σελ. 383).

138. Πολύ χαρακτηριστικά είναι όσα γράφει ó Βαλαμών στή συγγραφή του *περι του εί χρη τον αυτόν και ένα δυσι δισεξαδέλφαις συνάπτεσθαι* (Ράλλης - Ποτλής Δ’, σελ. 561, στίχ. 21 - σελ. 562, στίχ. 7).

139. Βλ. για παράδειγμα τήν πραγματεία «περι παρθενίας» του ‘Ιωάννου Χρυσοστόμου (έκδ. Η. Musurillo και Β. Μ. Grillet [SC 125], Παρίσι 1966), καθώς και τó λόγο «περι παρθενίας» του Βασιλείου ‘Αγκύρας (βλ. πιό πάνω σημ. 133, PG 30, στήλ. 669-809). Βλ. άκόμη τó κεφάλαιο «περι παρθενίας» από τήν «‘Εκδοσιν άκριβή

ἀποστροφή πρὸς τὰ γεννητικά ὄργανα ἢ ἡ περιφρόνησή τους εἶναι κατακριτέα ὡς ὕβρις πρὸς τὸ Δημιουργὸ πού τὰ ἔπλασε.¹⁴⁰ Ἐξυπακούεται βέβαια, ὅτι λόγω τοῦ «ἀνδροκεντρικοῦ» χαρακτήρα τοῦ ὄλου συστήματος τῆς γενετήσιας ἠθικῆς, νοοῦνται ἐδῶ τὰ ἀνδρικά γεννητικά ὄργανα. Σὲ ἀκραίους ὡστόσο μοναχικούς κύκλους τῶν μέσων χρόνων ἡ στάση ἀπέναντί τους ἦταν σαφῶς ἀρνητική.¹⁴¹ Ἀπόρροια πάντως τῆς βασικῆς θέσης, ὅτι καὶ τὰ ὄργανα ἀναπαραγωγῆς ἀποτελοῦν θεῖο δημιούργημα, ἦταν ἡ ἔντονη ἀποδοκιμασία (καὶ τιμωρία) τοῦ εἰνουχισμοῦ, ἂν δὲν ἐπιβαλλόταν ἀπὸ λόγους ὑγείας.¹⁴²

Στὴν πατερική φιλολογία, ὅποτε γίνεται λόγος γιὰ τὴ χρήση τῶν γεννητικῶν ὀργάνων, τονίζεται ὅτι πρέπει νὰ εἶναι «ἐννομη». Συμβαίνει δὲ αὐτό, ὅταν γίνεται ὑπὸ τέτοιες συνθήκες, ὥστε νὰ ἐκπληροῦνται ἡ γνωστὴ ἐντολή πρὸς τοὺς πρωτοπλάστους σχετικὰ μὲ τὴν ἀναπαραγωγή τοῦ ἀνθρώπινου γένους.¹⁴³ Μὲ ἄλλα λόγια οἱ συζυγικὲς σχέσεις ἐπιτρέπονται μόνον ὑπὸ τὴ μορφή συνουσίας, πού – θεωρητικὰ τουλάχιστον – νὰ μπορεῖ νὰ ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴ σύλληψη.¹⁴⁴ Γι' αὐτὸ καὶ ἀποκλείεται κάθε εἶδος ἐρωτικῆς προσεγγίσεως, στὸ ὁποῖο δὲν συντρέχει ἡ πιὸ

τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως» τοῦ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, στὴν ἔκδοση Ν. Μασσοῦκα, Θεσσαλονίκη 1976, σελ. 430 κ.έ. Ἐδῶ ὁμως πρέπει νὰ διενκρινθῆ, ὅτι στὰ πρῶμα ἔργα τὸ βάρος πέφτει στὴν προσπάθεια ἐννοιολογικῆς ὀριοθετήσεως τῆς ἀντιλήψεως τῆς ἐγκράτειας στὴν ὀρθόδοξη διδασκαλία ἀπὸ τίς διάφορες αἰρετικὲς δοξασίες περὶ ἀγαμίας. Ἀργότερα προβάλλεται κυρίως ἡ παρθενία ὡς χριστιανικὴ ἀρετὴ αὐτὴ καθ' ἑαυτήν.

140. Βλ. κυρίως τὰ σχόλια τοῦ Ζωναρά καὶ τοῦ Βαλσαμῶνος στὸν καν. 8 Πρωτοδευτέρως (Ράλλης - Ποτλῆς Β', σελ. 677, στίχ. 16-20 καὶ σελ. 678, στίχ. 3-10), καθὼς καὶ στοὺς καν. 21-24 τῶν Ἀποστόλων (δ.π. σελ. 30 κ.έ.).

141. Π.χ. Συμεὼν ὁ Νέος Θεολόγος στὸν ὕμνο ἀριθ. 15 χαρακτηρίζει τὸ ἀνδρικό γεννητικὸ ὄργανο ὡς τὸ ἀσχήμον μέλος. Βλ. τὴν ἔκδοση τῶν J. Koder - J. Paramelle I, Παρίσι 1969, σελ. 290, στίχ. 165, ἢ τοῦ Α. Kambylis, Βερολίνο - Ν. Ὑόρκη 1976, σελ. 107, στίχ. 166.

142. Βλ. τοὺς καν. 21-24 τῶν Ἀποστόλων, 1 Α' Οἴκουμ. Συνόδου καὶ 8 Πρωτοδευτέρως. Καταδικάζεται ἐπίσης ὁ εἰνουχισμὸς ὡς μέσο γιὰ τὴν ἐξασφάλιση ἀγνείας, ἐπειδὴ θεωρεῖται ἀπρόσφορο, ἐφόσον ἡ «σωφροσύνη» δὲν θὰ εἶναι ἐκούσια, ἀλλὰ ἀναγκαστική. Βλ. σχετικὰ ἀπὸ τὸ λόγο «περὶ παρθενίας» τοῦ Βασιλείου Ἀγκύρας (δ.π. σμ. 133) τὸ κεφάλαιο 61 (στήλ. 793 κ.έ.).

143. Βλ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Μ. Ἀθανασίου πρὸς Ἀμμοῦν μονάζοντα, στὴν ὁποία ὁ ἅγιος ὑπεραμύνεται τῆς ἀπόψεως, ὅτι ὁ Θεὸς πού δημιούργησε τὰ ὄργανα θέλησε αὐτὰ νὰ χρησιμοποιοῦνται (Ράλλης - Ποτλῆς Δ', σελ. 69, στίχ. 6-15).

144. Συχνὰ φθάνουν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ἰδίως ὅταν ἀνήκουν στὸν ἄγιο κληρὸ, σὲ ἀκραίες διατυπώσεις, ὅπως π.χ. ὁ Συμεὼν Θεσσαλονίκης στὴν ἀπόκριση ἀριθ. 14-15: «Ἵστε κατὰ συγχώρησιν ἐστὶν ὁ γάμος, χάριν τῆς παιδοποιίας καὶ

πάνω προϋπόθεση, είτε λόγω τής μορφής τής έπαφής, είτε λόγω τής ηλικίας τών προσώπων (υπερήλικες). Κίνητρο πρέπει να αποτελεί ό έρωτας πρός τό Θεό και όχι τού ένός συζύγου πρός τόν άλλο.¹⁴⁵ Συνέπεια αύτης τής θεωρήσεως είναι ότι απορρίπτεται κατηγορηματικά οποιαδήποτε γενετήσια ήδονή και απόλαυση¹⁴⁶ πέρα από τó minimum ικανοποίησης, πού είναι αναγκαίο για τήν επίτευξη τού πιο πάνω σκοπού.

Όπως παρατηρεί ό 'Ιωάννης Δαμασκηνός: *Καλή μόν ή τεκνογονία, ήν ό γάμος συνέστησε, και καλός ό γάμος διά τας πορνείας, ταύτας περικόπτων και τó λυσοῶδες τής επιθυμίας διά τής έννόμου μίξεως οὐκ ἔων πρός άνόμους εκμαίνεσθαι πράξεις.*¹⁴⁷ Είναι φανερό, ότι ή μοναχικρατούμενη βυζαντινή Έκκλησία επιδίωξε να περιορίσει, όσο ήταν δυνατό, τόν επικοινωνιακό ρόλο τής έρωτικής έλξης και τής συναφούς δραστηριότητας, πράγμα όμως πού, άν τουλάχιστον κρίνουμε από τή φιλολογική παραγωγή τής εποχής εκείνης (άκόμα και από λογοτεχνικά είδη πού προσιδιάζουν απόλυτα στόν εκκλησιαστικό χώρο, όπως ή άγιολογία) είναι πολύ άμφίβολο άν πέτυχε.¹⁴⁸

μόνον, και τής τού γένους διαδοχής· (...))» (PG 155, 865 B).

145. Βλ. παραπομπές στις πηγές στην Quint (δ.π. σημ. 38) σελ. 180 κ.έ.

146. Βλ. τó σχολίο τού 'Αριστηνού στόν καν. 32 Βασιλείου: «Πρός θάνατόν έστι κατάγουσα άμαρτία, ή τής σαρκός ήδονή» (Ράλλης - Ποτλής Δ', σελ. 175, στίχ. 19). Βλ. άκόμα και τόν Γρηγόριο Νύσσης πού στόν καν. 4 αποδίδει όλα τά γενετήσια έγκλήματα στη ροπή «δι' επιθυμίαν και ήδονήν» (δ.π. σελ. 308). Πρβλ. και Quint, δ.π. (σημ. 38), σελ. 186 κ.έ.

147. Έκδοσις άκριβής τής 'Ορθοδόξου Πίστewς (δ.π. σημ. 139), σελ. 436.

148. Βλ. Beck, δ.π. (σημ. 1) passim (ίδίως σελ. 85 κ.έ.).

ΜΑΡΙΝΑ ΜΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΓΥΡΩ ΑΠΟ ΜΕΡΙΚΑ “ΠΑΡΑΔΟΞΑ”
ΤΗΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ, ΜΕΤΑ-ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΚΑΙ ΙΣΛΑΜΙΚΗΣ ΔΙΚΗΣ

Στο χώρο της σύγχρονης θεωρίας του Δικαίου, διατυπώνεται η άποψη πως το Δίκαιο δεν έχει μόνον ως στόχο να ρυθμίσει τις μεταξύ των ανθρώπων σχέσεις, έτσι ώστε να καταστεί δυνατός και διαρκής ο κοινωνικός / επικοινωνιακός δεσμός, αλλά και πως αντίθετα αυτό το ίδιο το Δίκαιο – όπως και η γλώσσα – είναι ιστορικό και κοινωνικό προϊόν της επικοινωνιακής (συναινετικής) σχέσης των ανθρώπων.¹ Από τη σχετική θεωρητική συζήτηση, το όριο γονιμότητας και εγκυρότητας της οποίας εντοπίζεται αποκλειστικά στο σύγχρονο Δίκαιο, για όλους εκείνους που ασχολούνται με την κατανόηση των δικαιοκτών συστημάτων άλλων ιστορικών εποχών απορρέουν, αμέσως, δύο συνέπειες.

Η πρώτη είναι αρνητική. Η κρατούσα μέχρι στιγμής αναγωγική μέθοδος – η μόνη μέχρι πρόσφατα δυνατότητα που διέθετε ο νομικός προκειμένου να προσπελάσει τα δίκαια άλλων εποχών και η οποία αβασάνιστα κατέληγε στη νοηματοδότηση φαινομένων των παραδοσιακών δικαιοκτών συστημάτων με την προβολή πάνω σ’αυτά σύγχρονων νομικών κατηγοριών – ελέγχεται ως επισφαλής.

Με τη δεύτερη συνέπεια ανοίγονται κάποιες άλλες δυνατότητες αντισταθμιστικές της αδυναμίας που μόλις προαναφέραμε. Η διαπίστωση ότι σκεφτόμαστε το (τι είναι) Δίκαιο μ’ έναν τρόπο κάθε άλλο παρά καθολικά ισχύοντα, αλλά ιστορικά και κοινωνικά προ-διαμορφωμένο, καθώς και η εκ μέρους της νομικής μεθοδολογίας αναβάθμιση του περιεχομένου και του status των ενεργειών θέσεως και εφαρμογής του δικαίου, ως πράξεων στις οποίες ενυπάρχει μία κάθε φορά ιστορικά συγκεκριμένη αντίληψη / γνώση περί Δικαίου,² επέτρεψαν την αφύπνιση μιάς άλλης «νομικής» ευαισθησίας. Μήπως αυτά τα άλλα δικαιοκτά συστήματα με τα οποία ερχόμαστε σε επαφή έχουν μία δική τους θεωρία περί Δικαίου, στην οποία και θεμελιώνονται οι

1. Ανάπτυξη της θέσης αυτής στο Π. Σούρλα, *Θεμελιώδη ζητήματα της μεθοδολογίας του δικαίου*, μέρος Α’, Αθήνα 1986, σελ. 68 κ.ε.

2. Του ίδιου, *Νομοθετική θεωρία και νομική επιστήμη*, Αθήνα 1981, σελ. 119 κ.ε.

δικαιοδοτικές τους πρακτικές, μερικές από τις οποίες μας εμφανίζονται σήμερα κάπως παράδοξες και ακατανόητες;

Η ερμηνευτική μέθοδος και η σημειολογία παίρνουν το προβάδισμα στη νέα ανάγνωση των νομικών τεκμηρίων των άλλων εποχών, ξαναδίνοντάς τους πίσω την «νομικότητα» που τους είχε αφαιρεθεί και αναζητώντας μέσα από αυτά τη «λανθάνουσα» θεωρία και λογική τους.

Με αυτές τις απόψεις ως αφηγηρία, επεχείρησα να επανεξετάσω μία σειρά από ερωτήματα που σχετίζονται με μερικές ιδιόμορφες όψεις της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εκκλησιαστικής και της ισλαμικής δίκης και κάποιων νομικών πράξεων που σχετίζονται μ' αυτές, θέλοντας έτσι να συναντήσω το θέμα του σημερινού συμποσίου, εφ' όσον το πεδίο της δίκης ορίζεται και διαμορφώνεται ως χώρος σχέσεων μεταξύ των διαδίκων - δικαστή / πρωταγωνιστών της που, από διαφορετικές θέσεις ο καθένας τους ολοκληρώνουν μία σειρά από πράξεις και διασκεπτικές ενέργειες αναζητώντας την Αλήθεια και το Ορθό / Δίκαιο.³ Η απόκλιση από την αρχική μου αυτή πρόθεση που ίσως διαπιστωθεί, θάθελα να αντισταθμιστεί με το γεγονός ότι, τελικά, η συνάντησή με το θέμα του συμποσίου πραγματοποιήθηκε σ' ένα άλλο επίπεδο, όπως θα φανεί κατά την ολοκλήρωση της ανάπτυξης. Η ένταξη και των τριών δικαιοδοτικών διαδικασιών που ανήκουν σε τρία διαφορετικά συστήματα σ' έναν προβληματισμό δεν υπαγορεύθηκε μόνον από τις προφανείς ομοιότητες και αναλογίες που είχα τη δυνατότητα να διαπιστώσω.⁴

Το ενδιαφέρον μου κυρίως εντοπίστηκε στο γεγονός ότι τόσο ο Βυζαντινός δικαστής από τον Zachariae von Lingenthal⁵ όσο και ο Καδής από τον Max Weber⁶ βαρύνονται με τις ίδιες αρνητικές αξιολογήσεις.

3. Π. Σούρλα, *Νομοθετική θεωρία*, ό.π., σελ. 219 κ.ε.

4. Και βεβαίως χωρίς να παραβλέπονται οι προφανείς διαφορές μεταξύ τους. Στην υπερτροφία νόμων που χαρακτηρίζει την βυζαντινή πραγματικότητα αντιστοιχεί μία εντελώς ιδιαίτερη μέθοδος γνώσης του δικαίου, γνωστή ως «fiqh», ένα είδος νομικής επιστήμης μοναδικής στο Islam καθώς και ο ιδιαίτερος χαρακτήρας του ως ιερού δικαίου, ενδεικτικά βλ. Ch. Chehata, «La religion et les fondements du droit en Islam», *Archives de la philosophie du Droit* 20 (1972), σελ. 17-25 και J. Shacht, «Islamic Religious Law» στο *The Legacy of Islam*, έκδ. J. Shacht και C.E. Bosworth, Oxford 1974², σελ. 25-35.

5. Όπως αναφέρει ο D. Zimon, *Rechtsfindung am byzantinischen Rechtsgericht*, (Wissenschaft und Gegenwart Juristische Reihe, Heft 4) Φραγκφούρτη 1973 και σε ελληνική μετάφρ. Γ. Κονιδάκη, *Ἡ εὔρεση τοῦ δικαίου στό Ἀνώτατο Βυζαντινὸ Δικαστήριο*, Αθήνα 1982, σελ. 27.

6. Βλ. Max Weber, *The Theory of Social and Economic Organization* (μετάφρ. A. Henderson και T. Parsons), έκδ. T. Parsons, New York 1968, σελ. 324-392.

Αφορμή γι'αυτές υπήρξε η συνάντηση και των δύο μελετητών, με δικαστικές αποφάσεις στις οποίες η θέση του κανόνα δικαίου στη διασκεπτική ενέργεια του δικαστή είναι από προβληματική ως ανύπαρκτη. Λείπει δηλ. αυτό που οι νομικοί ονομάζουν υπαγωγή σ' έναν κανόνα δικαίου τόσο για το νομικό χαρακτηρισμό των πραγματικών περιστατικών της επίδικης υπόθεσης όσο και για την εξεύρεση της κατά περιεχόμενο ορθής λύσης η οποία φυσιολογικά προκύπτει με την επέλευση των εννόμων συνεπειών του κανόνα, εφ' όσον διαπιστωθεί η σύμπτωση του πραγματικού του και των περιστατικών της υπό εξέταση υπόθεσης.⁷

Η έλλειψη αυτή υπονοείται στην έννοια γένους ή ιδεότυπο *kadijustiz*⁸, έννοια που δεν αρκείται απλώς να δηλώσει το αποτέλεσμα της ενέργειας του δικαστή αλλά είναι συνώνυμη των δικαστικών αποφάσεων στις οποίες απουσιάζει ο έλλογος τρόπος διαμόρφωσης της δικανικής κρίσης, όπου η απόδοση του δικαίου ενέχει το στοιχείο της μη προβλεψιμότητας. Πρόκειται για ένα Δίκαιο απόλυτα περιπτωσιολογικό, και επομένως υπάρχει ανασφάλεια δικαίου ως προς την κρίση του δικαστή. Με λίγα λόγια πρόκειται για αποφάσεις τις οποίες χαρακτηρίζει η δικαστική μη ελεγχιμότητα και αυθαιρεσία.

Το ζήτημα αυτό θέλησα να επανεξετάσω από μία άλλη οπτική θέτοντας δηλ. ως ερώτημα την προηγούμενη διαπίστωση, με διαφορετικό όμως τρόπο. Μέχρι ποίου βαθμού ο ίδιος ο δικαστής ελέγχει την απόφασή του; Υπάρχουν περιοριστικά πλαίσια τα οποία καθορίζουν και τον τρόπο με τον οποίο θα κινηθεί ο δικαστής στην εύρεση και διατύπωση του Δικαίου; Σε τελευταία ανάλυση υπάρχει μία *ratio* του *kadi* και ποιά είναι αυτή;

Για να κατανοηθεί καλύτερα ο τρόπος με τον οποίο θάθελα να προσεγγίσω το θέμα είναι αναγκαίες δύο μεθοδολογικού τύπου επιστημάνσεις γύρω από το περιεχόμενο της δικαιοδοτικής δικαστικής πράξης.

Εφ' όσον ο δικαστής, μέσα από μία δικανική κρίση, διατυπώνει μία

7. Στα πλαίσια της ανακοίνωσης αυτής δεν εντάσσεται η εξέταση των περιπτώσεων όπου εντοπίζεται η επίκληση και εφαρμογή συγκεκριμένου κανόνα δικαίου για την ρύθμιση της υπόθεσης, όπως και εκείνων των περιπτώσεων όπου γίνεται χρήση του νόμου ως *επιχειρήματος* στην διατύπωση του δικανικού συλλογισμού. Αυτός ο περιορισμός επιβάλλει αναγκαστικά και την σχετικοποίηση της καθολικής εγγυρότητας των πορισμάτων μας και την αδυναμία γενίκευσής τους, για το σύνολο της δικαιοδοτικής πρακτικής. Κάτι που είναι βεβαίως φανερό και αυτονόητο.

8. Για μία συνοπτική προσέγγιση της έννοιας της *kadijustiz* βλ. Max Rheinstein, *Max Weber, on Law in Economy and Society*, New York 1967, «Introduction», καθώς επίσης, Bryan Turner, *Weber and Islam. A Critical Study*, London 1974, σελ. 107-121.

εκτίμηση περί του Ορθού / Δικαίου η δικαστική απόφαση περιέχει πάντοτε μία αξιολογική κρίση.⁹ Την πρωτογενή δύναμη τούτης της *jurisdictio*, που δεν είναι μόνον λογικά αλλά και ιστορικά αποδεδειγμένη η πρώτη λειτουργία του δικαστή, δυσκολευόμαστε σήμερα να συλλάβουμε λόγω της αναγκαστικής υπαγωγής του σημερινού δικαστή στον κανόνα δικαίου / νόμο και της μετατροπής του κυρίως σε εφαρμοστή του.¹⁰

Από την άλλη μεριά, η ίδια η αξιολόγηση είναι το αποτέλεσμα μιάς γνωστικής ενέργειας που έχει ως στόχο τόσο τη διαπίστωση της συνδρομής των πραγματικών περιστατικών όσο και την εύρεση και την κατά περιεχόμενο θεμελίωση του Δικαίου / Ορθού. Ο περιφημος δικανικός συλλογισμός, η αποτύπωση του οποίου υπάρχει μέσα σε κάθε δικαστική απόφαση δεν είναι τίποτ' άλλο παρά η νοητική προσπάθεια του δικαστή, συνδυάζοντας κρίσεις, στις οποίες έχει ήδη καταλήξει σ' ένα προγενέστερο διασκεπτικό στάδιο, να επιτύχει τη γνωστική θεμελίωση της αξιολόγησης.¹¹

Για τις σημερινές νομικές κατηγορίες, ο δικανικός συλλογισμός είναι σταθερά διαμορφωμένος και τυποποιημένος έτσι ώστε στη μείζονα πρόταση να περιέχεται ο εφαρμοζόμενος γενικός κανόνας δικαίου, στην ελάσσονα η κρίση περί της συνδρομής των πραγματικών περιστατικών, των γεγονότων δηλ. που συγκροτούν την εκδικαζόμενη υπόθεση, και το συμπέρασμα, το διατακτικό, να καταλαμβάνει η ατομική τελική δικανική κρίση.

Τη γνωστική απόσταση που έχει να διανύσει ο δικαστής από τη μείζονα στην ελάσσονα πρόταση προσπαθεί να την καλύψει με τη βοήθεια μιάς αναπτυγμένης σήμερα θεωρίας και μεθοδολογίας περί της ερμηνείας του κανόνα δικαίου και μιάς επιστημονικά διαρθρωμένης και λεπτομερούς αποδεικτικής διαδικασίας, η σημασία των οποίων στα σημερινά νομικά συστήματα είναι τόσο διογκωμένη, ώστε να θεωρείται όλη η νομική επιστήμη μία μέθοδος ερμηνείας του τεθειμένου δικαίου¹² και η δικονομία να έχει κεντρική θέση στις νομικές σπουδές.

Παρά ταύτα, η απρόσκοπτη αποδοχή της σημερινής μορφής του δικανικού συλλογισμού απέχει από του να είναι μία συνεχής βεβαιότητα.

Το περίφημο πρόβλημα του Kelsen πως είναι δυνατόν να συσχετίζον-

9. Μια παρόμοια προσέγγιση στον F. Ewald, *L'Etat Providence*, Paris 1986, σελ. 29-33.

10. Για περισσότερη ανάπτυξη βλ. M. Villey, *Philosophie du Droit*, τόμ. 2ος, Paris 1984², σελ. 209-238.

11. Σχετικά βλ. του ίδιου «Raisonnement juridique et logique juridique», *Archives de la Philosophie du Droit* 8 (1966), σελ. 1-6.

12. Βλ. αντί άλλου Paul Orianne, «Epistémologie juridique et enseignement du droit»,

ται επιτυχώς, περιγραφικές και αξιολογικές κρίσεις σ' ένα συλλογισμό, πως μπορεί δηλ. να συνδυαστεί ο κανόνας δικαίου που ως βουληπτικό ενέργημα ανήκει στον κόσμο του Δέοντος / Sollen με μία περιγραφική κρίση που ανήκει στον κόσμο του Όντος / Sein είναι μία από τις αντιρρήσεις που αξίζει να σημειώσουμε.¹³

Ας δούμε από κοντά τις αποφάσεις της δικής μας περίπτωσης και από το εσωτερικό τους. Με την πρώτη ματιά, εμφανίζονται πολύ απλές.

Και στις τρεις δικαιοδοτικές διαδικασίες εντοπίζονται οι ίδιες κανονικότητες. Στην αρχή υπάρχει η χρονολόγηση της υπόθεσης και η περιγραφή της σύνθεσης του δικαστηρίου. Ακολουθεί σύντομη αναφορά στην κατάθεση του ενάγοντος, ο προσδιορισμός της ταυτότητας του ενάγοντος και του εναγομένου και η έκθεση του ζητήματος.

Στη συνέχεια εκτίθεται το στάδιο της κατ' ουσία έρευνας της υπόθεσης που περιορίζεται στην αποδεικτική διαδικασία.

Αυτή η έμφαση στην καταγραφή της αποδεικτικής διαδικασίας – με ιεραρχημένη της περιγραφή στο εσωτερικό της γραπτής απόδοσης του δικ. συλλογισμού όχι μόνο κατά χρονική προτεραιότητα αλλά και κατά σπουδαιότητα (η ομολογία και η μαρτυρία στο πρώτο επίπεδο, ο όρκος στο δεύτερο)¹⁴ – είναι που προσδίδει την πρώτη τυπική ιδιαιτερότητα στις αποφάσεις αυτές. Η δεύτερη ιδιαιτερότητα αφορά στην έλλειψη της οικείας σ' εμάς γνωστικής μεθόδου της αναγωγής σ' ένα τεθειμένο κανόνα δικαίου. Οι πράξεις που εμφανίζεται να εκτελεί ο δικαστής κατά τη διαμόρφωση της δικανικής κρίσης περιορίζονται στη διαπίστωση της συνδρομής των γεγονότων που συγκροτούν την επίδικη υπόθεση. Απουσιάζει η προσπάθεια νομικής θεμελιώσεως του συμπεράσματος το οποίο εμφανίζεται να συνάγεται κατά τρόπο αυτόματο από μία άμεση, κατ' ευθείαν και αποκλειστική σχέση με τα πραγματικά περιστατικά. Είναι αυτή η απλότητα όσο και η έλλειψη της μείζονος προτάσεως δηλ. του εφαρμοζόμενου κανόνα δικαίου που χρέωσε τους δικαστές των περιπτώσεών μας με την κατηγορία των αυθαιρέτων. Μήπως όμως το γεγονός ότι η λεκτική πράξη του δικαστή εξαντλεί την τυπικότητά της στην εξεύρεση και το χαρακτηρισμό των πραγματικών περιστατικών είναι αντανάκλαση της σπουδαιότητας που κατέχει η αποδεικτική διαδικασία στο σύνολο της διασκεπτικής ενέργειας του δικαστή;

Justice et Argumentation, Bruxelles 1986, σελ. 135-152.

13. H. Kelsen, *Théorie pure du droit* (μετάφρ. Ch. Eisenman), Paris 1962, σελ. 96 κ.ε.

14. Για τη διαδικασία γενικά βλ. Σπ. Τρωϊάνος, «Η έκκλησιαστική διαδικασία με-

Η αναβαθμισμένη θέση της αποδεικτικής διαδικασίας πρέπει να μας βάλει σε υποψίες σχετικά με τη λειτουργία της στο συνολικό σχηματισμό της δικανικής πεποιθήσης.

Ας καταχωρήσουμε, δίκην παραδείγματος, μία τέτοια απόφαση προκειμένου να επιχειρήσουμε μία άμεση εξέταση του περιεχομένου της, κατά ενδεικτικό τρόπο. Πρόκειται για μία απόφαση του συνοδικού δικαστηρίου της Κωνσταντινουπόλεως του 1023¹⁵ που αναγνωρίζει την ακυρότητα ενός γάμου και διατάσσει την έκδοση διαζυγίου. Το κρίσιμο για μας νομικό ζήτημα¹⁶ και τα άξια προσοχής σημεία της, στα εξής: *...Προκαθημένον Εύστρατίου τοῦ ἀγνωτάτου πατριάρχου ἐν τῷ μικρῷ σεκρέτω..., εἰσήχθη ὁ, τε Μαλακηνός, καὶ ὁ Βάρδας, καὶ ὁ Θεόδωρος, οἱ Ἑλλαδικοί, πρωτοσπαθάριοι, ἐπιφερόμενοι καὶ γράμματα τοῦ τε μητροπολίτου Ἀθηνῶν, καὶ τοῦ μητροπολίτου Θηβῶν, καὶ τοῦ ἐπισκόπου Εὐρίπου ὧν εἰς ἐπήκοον τῆς ἱερᾶς συνόδου καὶ τῶν συνεδριάζόντων πολιτικῶν δικαστῶν ἀναγνωσθέντων, ἐπεὶ περὶ ἀθεμιτογαμίας διελάμβανον γεγυίας παρὰ τε Εὐθυμίου τοῦ Καπουλιῆ, καὶ Μαρίας τῆς θυγατρὸς Βάρδα πρωτοσπαθαρίου καὶ ταξιάρχου, οἷα δύο δισεξαδέλφων, μητέρα καὶ θυγατέρα εἰς γάμου κοινωνίαν λαβόντων, ὠρίσθη, τὸν τε γάμον ἀθέμιτον ὄντα ἀκυρωθῆναι, καὶ διαζύγιον περὶ αὐτὸν γενέσθαι....*

Εχουμε την εντύπωση πως, με μία προσεκτικότερη ανάγνωση, θα εντοπίσουμε όχι μόνον την διατύπωση της αξιολόγησης της επίδικης υποθέσεως αλλά την βάση στην οποία στηρίζεται ο χαρακτηρισμός αυτός. Εντοπίζουμε, ὄντως, τον σχηματισμό του δικανικού συλλογισμού στις εξής προτάσεις:

Μείζων πρότασις: *...τόν τε γάμον ἀθέμιτον ὄντα...*

ταξὺ τῶν ἐτῶν 565 καὶ 1204», Ἐπετηρὶς τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης τῆς Ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ δικαίου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 13 (1966-1969)· ἐπίσης E. Tyan, *Histoire de l'organisation judiciaire en Pays d'Islam*, Leiden, E.I. Brill, 1960².

15. Ράλλης - Ποτλής, *Σύνταγμα τῶν θεῶν καὶ ἱερῶν κανόνων τῶν τε ἁγίων καὶ πανευφήμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος ἁγίων πατέρων ἐκδοθῆν σὺν πλείσταις ἄλλαις τὴν ἐκκλησιαστικὴν κατάστασιν διευνοῦσαις διατάξεσι μετὰ τῶν ἀρχαίων ἐξηγητῶν καὶ διαφόρων ἀναγνωσμάτων*, Ἀθήναι 1966, (ἀνατύπ.) τόμ. Ε', σελ. 57.

16. Καὶ τῆς ὁποίας ἡ ιστορικὴ σημασία ἔχει επαρκῶς τονιστεῖ ἀπὸ τον Κ. Πιτσάκη, *Τὸ κάλυμα Γάμου λόγω συγγενείας ἐβδόμου βαθμοῦ ἐξ αἵματος στὸ Βυζαντινὸ δίκαιο, τινὰ γενόμενον κατὰ Κόρινθον (τόπος ἐκδίκασης Ναυπακτος) ἐν τῷ παρελθόντι Μαῖω φέροντα δὲ καὶ ὑπογραφήν τῶν ἐκτεθέντων αὐτὸν καὶ μαρτυρίας τούτων ἐνόρκους...*, βλ. Ν.Α. Βέης, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei der Johannes Apokaukos des Metropolitzen von Naupaktos (in Aefolien)», *BNJ* 21 (1971-1974 = 1976), σελ. 75, αριθμ. 13.

Ελάσσων προτάσεις: ...*ἀθεμιτογαμία γεγονυία παρὰ Εὐθυμίου... και Μαρίας ...*

Συμπέρασμα: ... *Ἀκυρωθῆναι... διαζύγιον περὶ αὐτὸν γενέσθαι...*

Ουσιαστικά υπάρχει μία ταύτιση περιεχομένου μείζονος και ελάσσονος προτάσεως. Από τα μαρτυρικά γράμματα δεν αποσπά ο δικαστής μόνον τα πραγματικά περιστατικά, αλλά και τις αξιολογικές τους κρίσεις – «αθεμιτογαμία» .

Σ'αυτήν την ταύτιση υπάρχει όλη η παρεξήγηση, η οποία, μόλις αρθεί, οδηγεί την σκέψη μας σε τελείως αντίθετα συμπεράσματα. Γιατί υπάρχει μία δεσμευτικότητα των αποδείξεων προς τον δικαστή που αναφέρεται όχι μόνον στην κρίση του περί του αληθούς και ψευδούς των γεγονότων, αλλά και στην κρίση περί του δικαίου και αδίκου.

Τα πραγματικά περιστατικά έχουν προ-αξιολογηθεί, πριν από την εμφάνιση τους στο δικαστήριο, και ο δικαστής αναγκάζεται δεσμευτικά να «υπακούσει». Η περιγραφή των γεγονότων είναι ταυτοχρόνως φαινομενολογική και αξιολογική και ως αξιολογική επιβάλλεται στο δικαστή και τον υποχρεώνει να την «οικειοποιηθεί» για λογαριασμό του (κοινωνικοποίηση του Δικαίου). Και, με έναν ακόμα πιο παράδοξο τρόπο το λογικό αδιέξοδο που υπάρχει στο σημερινό τύπο του δικανικού συλλογισμού είναι άγνωστο για τον βυζαντινό δικαστή. Οι περιγραφικές κρίσεις είναι κανονιστικές, οι κανονιστικές κρίσεις περιγράφουν απλώς τα όσα καταθέτουν οι μάρτυρες, οι μείζων και η ελάσσων, προτάσεις μετέχουν δύο «φύσεων» και είναι συμβατές μεταξύ τους.

Αυτή η εσωτερική «δυνατότητα» ή αν θέλετε «αδυναμία» του τρόπου σχηματισμού του δικανικού συλλογισμού αποτελεί τον όρο για τη δυνατότητα εμφάνισης μιάς σειράς νομικών πρακτικών που δορυφορούν τη δικαιοδοτική διαδικασία ή βρίσκονται σ' ένα λογικό συσχετισμό μαζί της, και αναφέρονται στον τρόπο με τον οποίο εμφανίζονται και χαρακτηρίζονται τα πραγματικά περιστατικά που εισάγονται προς κρίσιν ενώπιον του δικαστηρίου. Θα ήταν πάντως λάθος – παρά την, σε πρώτη φάση συνηγορία των φαινομένων – να θεωρηθεί ότι η λειτουργία τους στο εσωτερικό της δίκης, εξαντλείται στην διαμόρφωση αποφάσεων περί του εάν «όντως έτσι έχουν τα πράγματα» και δεν επεκτείνεται και στο διαγνωστικό στάδιο της ευρέσεως της κατά περιεχόμενο ορθής / δίκαιης λύσης.

«Εκμεταλλεμένοι» κατά κάποιο τρόπο οι ενδιαφερόμενοι αυτήν την δυνατότητα – και είναι ενδεικτικό της λογικής τους, το ότι και οι τρεις αυτές διαδικασίες αναγνωρίζουν την προτεραιότητα, την κρισιμότητα και τη (νομική) υπεροχή, σ' όλη τη διάρκεια της δικαστικής εξέτασης, των πράξεων

των διαδικίων σε σχέση με εκείνες του δικαστή – την ευθύνη της αποδεικτικής διαδικασίας έχουν οι διάδικοι,¹⁷ επιδίδονται κυριολεκτικά σ' ένα κνηγητό συλλογής αποδεικτικών μέσων¹⁸ – στην επέκταση του οποίου ασφαλώς έχει συντελέσει η εξάπλωση της γραφής¹⁹ – προκατασκευασμένων που συλλέγουν με πρωτοβουλία τους, εξωδικαστικά, σε χρονικά σημεία άσχετα με την δικαστική εξέταση και πάντως προγενέστερα της διαδικασίας. Τι άλλο εκτός από μία κοινωνικοποίηση και εκλαΐκευση των δικονομικών μέσων της αποδεικτικής διαδικασίας σημαίνει το γεγονός της ενσωμάτωσης της μαρτυρικής κατάθεσης για την κατάρτιση μιάς δικαιοπραξίας στο ίδιο το συστατικό αυτής της δικαιοπραξίας έγγραφο;²⁰ Ο τόπος και ο χρόνος τέλεσης της δικαιοπραξίας συμπίπτουν με τον τόπο και χρόνο κατασκευής της απόδειξης ή για να το διατυπώσουμε αλλιώς, η διεξαγωγή της αποδεικτικής διαδικασίας γίνεται εκτός δικαστηρίου. Ας τονιστεί το ότι δεν υπάρχει υποχρέωση κλίτευσης του μάρτυρα ενώπιον του δικαστηρίου και ο τόπος της κατάθεσης συνήθως δεν συμπίπτει με τον τόπο της εκδίκασης της υπόθεσης.²¹

Οι αναφορές και οι εκθέσεις των κατοίκων της περιοχής, τα συνοδευτικά βεβαιωτικά μαρτυρικά γράμματα – για τα οποία, σημειωτέον, υπάρχει πάντοτε λεπτομερής μνεία στις δικαστικές αποφάσεις – συνοδεύουν την αναφορά του διαδίκου και έτσι όπως «προσκολλώνται» κυριολεκτικά στο

17. Όπως διαπιστώνει ο Σπ. Τρωϊάνος, ό.π., σελ. 75, για την ισλαμική δίκη βλ. σχετικά J. P. Charnay, «Pluralism Normatif et Ambiguité dans le fiqh», *Studia Islamica* 16 (1962), σελ. 72.

18. Αναφέρει σχετικά ο Ι. Απόκαυκος ...Υπεδείκνε (ή έναγουσα) γάρ και χάριτην τινά γενόμενον κατά Κόρινθον (τόπος εκδίκασης Ναύπακτος) ἐν τῷ παρελθόντι Μαίῳ φέροντα δὲ καὶ ὑπογραφὴν τῶν ἐκτεθέντων αὐτὸν καὶ μαρτυρίας τούτων ἐνόρκους... Βλ. Ν. Α. Βέης, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei der Johannes Apokaukos des Metropolitens von Naupaktos (in Aefolien)», *BNJ* 21 (1971-1974 = 1976), σελ. 75, αριθ. 13.

19. Σχετικά με την επίπτωση της γραφής στα παραδοσιακά νομικά συστήματα G. Joady, *La logique de l'écriture*, Paris 1986, σελ. 133-168.

20. Βλ. Σπ. Τρωϊάνος, ό.π. σελ. 25· επίσης E. Tyan, *Le Notariat et le regime de la preuve par écrit dans la pratique du droit musulman*, Beirut, Un. de Lyon, *Annales de l'école Française de Droit de Beyrouth*.

21. Ἦνίκα περὶ τῆς πίστεως συμβολαίων γένηται ζήτησις καὶ ὕστερος τῶν δικαζομένων φησὶν ἐν ἑτέροις τόποις ἔχειν τοὺς μάρτυρας ὁ δικαστὴς ἢ συνίδοι, πέμπονται οἱ πρωτότυποι ἢ οἱ ἐντολεῖς αὐτῶν ἐν τοῖς τόποις, ἐν οἷς οἱ μάρτυρες διάγουσιν, ἵνα ἢ βεβαιωμένου τοῦ γράμματος ἢ μὴ βεβαιωμένου ὑποστρέψωσι καὶ τότε γίνεται ἢ περὶ τοῦ πράγματος ἀπόφασις, Πείρα ΜΖ = στ' στο *JGr*, τόμ. 4, σελ. 194. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ι. Απόκαυκος δεν κάνει δεκτή την κατάθεση της μαρτυρίας που αναφέρε-

αίτημα καθιστούν δυσδιάκριτα τα όρια ανάμεσα στην αλήθεια των ισχυρισμών και στο κατά περιεχόμενο δίκαιο του αιτήματος. Η μαρτυρία «εισάγει» στο επίπεδο του πραγματικού τα κρίσιμα περιστατικά. Μετατρέπει τα λόγια και τις πράξεις σε αληθή γεγονότα. Ο δικαστής αφήνει την ευθύνη της κρίσεως περί του πραγματικού (αληθούς) στην κοινωνία. Αυτός, μόνον έμμεση ευθύνη έχει γι' αυτήν.

Και βέβαια ο κοινωνικά ισχυρότερος θα προσκομίσει ισχυρότερες αποδείξεις. Εγγραφα με περισσότερους και σημαντικότερους μάρτυρες, καλογραμμένα, χωρίς ορθογραφικά λάθη με βούλες και σφραγίδες.²² Τόπος εκδήλωσης και ανάδειξης των κοινωνικών διακρίσεων τα αποδεικτικά μέσα, αλλά και τόπος νομιμοποίησης και αξιοποίησής τους στο εσωτερικό του δικανικού συλλογισμού.

Σ' αυτήν την τακτική του εντυπωσιασμού πολλοί αναγνωρίζουν μία προσπάθεια υποτίμησης και υποβιβασμού της καθαυτού διασκεπτικής ενέργειας που αφορά στην ουσιαστική και κατά περιεχόμενο εκτίμηση των αποδείξεων. Στην πραγματικότητα πρόκειται για αποδεικτικά μέσα το μέτρο ουσιαστικής ισχύος και αξίας των οποίων εξαρτάται από το μέγεθος του εντυπωσιασμού. Σε μία κοινωνία εξοικειωμένη και ευαίσθητη στην αληθινή λειτουργία των συμβόλων, όπου στο σημαίνουν ανταποκρίνεται πάντοτε ένα σημαινόμενο, το *σπουδαίο* έγγραφο και οι *σπουδαίοι* μάρτυρες (πρέπει να) αποτελούν ενδείξεις και ουσιαστικής σπουδαιότητας και νοηματοδοτούν / αξιολογούν αντίστοιχα το περιεχόμενο των κειμένων και των καταθέσεων. Είναι επόμενο ότι η νομική μεταχείριση που τους επιφυλάσσεται στο εσωτερικό της δικαιοδοτικής διαδικασίας δεν είναι η ίδια. Εφ' όσον τα γεγονότα έρχονται ήδη προαξιολογημένα από το κοινωνικό επίπεδο στο δικαιοακό πεδίο, ο δικαστής δεν μπορεί παρά να υιοθετήσει για λογαριασμό του αυτές τις αξιολογήσεις και να τις μετονομάσει σε δικαστικές.

Τι άλλο από δεσμευτική εξωτερική αξιολόγηση που προϋπάρχει της θέλησης του δικαστή, είναι η διάκριση των μαρτύρων σε *άξιολόγους*, *τιμίους* και *εύτελή* πρόσωπα, αδιανόητη για ένα σημερινό νομικό²³ για τον οποίο

τα στη σημ. 18, μόνον επειδή αφορά σε ισχυρισμούς περί ιερωμένου.

22. Βλ. αντί άλλου Α. Gillou, «La langue des actes de la pratique juridique» στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, τόμ. 1, Ρέθυμνο 1986, σελ. 347 και 348.

23. Οι μάρτυρες σε άλλα χωρία καλούνται επίσης *Χρηστοί και εύνοήητοι* (Πείρα 30:76) ή *κατά τόν τρόπον και τόν βίον άνεπίληπτοι* (Απόκανκος 13:75). Για την παρόμοια στάση του Ισλαμικού δικαίου βλ. L. Rosen, «Equity and discretion in a Modern

όλοι οι μάρτυρες έχουν ίση (νομική) αξία, ισότητα που κατοχυρώνεται από τον όρκο στον οποίο υποχρεώνονται πριν από την κατάθεσή τους. Στη δική μας περίπτωση όρκος δεν υπάρχει ή, σε περίπτωση που υπάρχει, έχει τελείως διαφορετικό νόημα. Να προσδώσει αδιαμφισβήτητη αξία σε μία ήδη διατυπωμένη κατάθεση.²⁴

Αν σ' όλα αυτά προσθέσουμε την κυριαρχία της προφορικής μαρτυρίας ως αποδεικτικού μέσου – στις τρεις δικαιοδοτικές αυτές διαδικασίες,²⁵ η μαρτυρία αποτελεί όρο ταυτόσημο με την ίδια την απόδειξη – καθώς και το γεγονός ότι τα ιδιωτικά έγγραφα υπολογίζονται επί τη βάση των μαρτυριών που ενσωματώνονται σ' αυτά, έτσι ώστε η αξία χρήσης του εγγράφου στην δίκη να έγκειται στο ότι ουσιαστικά αποτελεί τμήμα της εμμάρτυρης απόδειξης, αφού το έγγραφο θεωρείται ως ένα δέροτ μαρτύρων,²⁶ αντιλαμβανόμαστε την κρισιμότητα των παραπάνω διακρίσεων των μαρτύρων για τη διαμόρφωση του δικανικού συλλογισμού. Και τούτος ο νομικός συλλογισμός προκειμένου να γίνει αποδεκτός ως όντως δίκαιος και ορθός πρέπει να υιοθετήσει την στάση που ισχυρίζεται ότι η διαφορετική κοινωνική θέση προϋποθέτει και συνεπάγεται και διαφορετική (κοινωνική) ευθύνη γύρω από την Αλήθεια και το Ορθό. Εξάλλου, μία τέτοια αποδοχή, είτε προϋποθέτει προσωπική γνώση του δικαστή περί των μαρτύρων, είτε νέα αλυσίδα μαρτύρων περί της αξιοπιστίας των πρώτων.

Από την άλλη μεριά, εάν συνειδητοποιήσουμε το γεγονός ότι ο δικαστής δεν έχει απλώς το δικαίωμα αλλά και την υποχρέωση ρύθμισης της επίδικης περίπτωσης,²⁷ θα αντιληφθούμε γιατί και ο ίδιος ο δικαστής χρειάζεται τέτοιου κανονιστικού περιεχομένου αποδείξεις οι οποίες του εί-

Islamic legal system», *Law and Society review* 15/2 (1980-81), σελ. 220-222, επίσης του ίδιου, *The anthropology of Justice. Law as culture in Islamic society*, Cambridge Univ. Press, 1989, σελ. 20-32, του ίδιου, «Responsibility and Compensatory Justice in Arab Culture and Law» στο *Semiotics, Self and Society* (έκδ. Benjamin Lee Greg Urban), New York 1989, σελ. 101-120.

24. Πρβλ. από την Πείρα ... *Εἰ δὲ ἡ μὲν ἐπέλευσις μαρτυρηθείη, ἡ δὲ ποσότης τῶν ἀφαιρεθέντων ἐν ἀδῆλῳ μένει, τοὺς μάρτυρας ὁμόσαι μόνον δὲ γινώσκουσι καὶ βεβαιῶσαι... ἰξ' : MB εἰς JGr, τόμ., σελ.177.*

25. Πρβλ. σχετικά R. Brunshvig, «Le système de la preuve en droit Musulman», *La Preuve*, 3ème partie, [*Receuil de la Société Jean Bodin pour l'histoire comparative des Institutions*, 18 (1963)], σελ. 169-186.

26. Για την μαρτυρία εγγράφων στην εκκλ. βυζ. δίκη βλ. Σπ. Τρωιάνος, ό.π., σελ. 35-36 για το ισλάμ, μεταξύ άλλων, βλ. J. Wakin, *The function of Documents in Islamic Law*, Albany, State Univ. of New York, 1972, σελ. 102 κ.ε.

27. Γι' αυτό και κατά κυριολεξία *οίκονομει* και *θεραπεύει* τις υποθέσεις.

και αναγκαιές για την νομική θεμελίωση της απόφασής του. Και ίσως κάτω από αυτό το πρίσμα να πρέπει να ερμηνεύσουμε τον ρόλο μέσα στην δίκη, αυτού του παράδοξου: της συνύπαρξης στην ίδια δικαιοπραξία αλλά σε διαφορετικές χρονικές στιγμές του ίδιου προσώπου κάτω από τρεις διαφορετικές ιδιότητες. Οι κληρικοί που είτε φέρουν την ιδιότητα, είτε ασκούν – στην Τουρκοκρατία – *de facto*, καθήκοντα νοτάριου εμφανίζονται να συντάσσουν το έγγραφο της κατάρτισης της δικαιοπραξίας και ταυτοχρόνως να μαρτυρούν: *Ιερείς... ὁ γράψας μαρτυρῶ, ὁ συντάξας μαρτυρῶ* και αργότερα ενδεχομένως να καλούνται να αποφανθούν για αιτήματα τα οποία οι ενδιαφερόμενοι έχουν στηρίξει στα τεκμήρια αυτά. Ο διάδικος, μερικές φορές, προκειμένου να θεμελιώσει περαιτέρω το αίτημά του παρουσιάζει μάρτυρες ενώπιον ιερέων που καταθέτουν υπέρ των ισχυρισμών του. Οι ιερείς επικυρώνουν τη συνοχή των ὄσων λέγονται από τους μάρτυρες· όχι τα γεγονότα αλλά αυτά που λέγονται περί αυτών (μαρτυρούν τη μαρτυρία) και διατυπώνουν γραπτά το περιστατικό.²⁸ Πιστεύουμε ότι και η πρακτική αυτή αποτελεί μία μορφή κατασκευής προδικαστικής αξιολόγησης έναν τρόπο αυτοδέσμευσης του δικαστή. Γιατί τότε αυτός ερευνά κατ' ουσία την ορθότητα της έννομης σχέσης; Τη στιγμή της κατάρτισης, τη στιγμή της μαρτυρίας ή τη στιγμή της εκδίκασης και τι άλλο εκτός από ένδειξη ουσιαστικής νομιμότητας του περιεχομένου της θα μπορούσε να αποτελεί η θέση του ιερέα - δικαστή ως μάρτυρα κατά τη σύσταση μιάς δικαιοπραξίας;

Πρόκειται κατ' ουσίαν για ένα τρόπο αναβάθμισης της συμβολαιογραφικής διαδικασίας, που προσδίδει σπουδαιότητα και εγκυρότητα στον συντασσόμενο έγγραφο και – επομένως – στην εμπεριεχόμενη πράξη.²⁹ Και χάρις σ' αυτήν, το έγγραφο γίνεται εντυπωσιακό, (προ-)αξιολογείται και επομένως γίνεται κατά περιεχόμενο χρήσιμο για την ενσωμάτωσή του στο δικανικό συλλογισμό.

Στην ίδια αντίληψη βρίσκει εξάλλου την αιτία της ύπαρξής του αυτός ο νομικά περιέργος δικαιοπρακτικός τύπος που συναντούμε στην τουρκοκρατία με την ένδειξη *έξωφλητिकाί και ύποσχετικαί ὁμολογιαί*³⁰ και μέσα στον οποίο εύκολα κανείς αναγνωρίζει όλες τις ποικιλίες των ενοχικών

28. Για την μαρτυρία εγγράφων από τους ιερείς βλ. Σπ. Τρωϊάνος, ὀ.π., σελ. 70 κ.ε. για το ισλάμ A. Mez, *The Renaissance of Islam*, Beirut 1973, σελ. 227-229.

29. Για τη συμβολαιογραφική διαδικασία στο Ισλάμ βλ. E. Tyan, *Le notariat et le Regime de la preuve*, ὀ.π., σελ. 80-102.

30. Σε αυτές τις ιδιότητες της ομολογίας πρέπει να προστεθεί και εκείνη του πιστωτικού τίτλου βλ. σχετικά I. Μανιατόπουλου, *Πιστωτικοί τίτλοι ἐν Ὑδρα (1757-1821)*, Ἀθήναι 1940, σελ. 6-8.

συμβάσεων της σημερινής εποχής. Πρόκειται για έναν αμφίσημο θεσμό που ενώ συνιστά μία μορφή εξώδικης ομολογίας αποτελεί ταυτόχρονα και έναν τρόπο κατάρτισης μονομερούς δικαιοπραξίας. Η ομολογία της Τουρκοκρατίας δεν είναι παρά η υιοθέτηση του θεσμού του ισλαμικού *iqrar*.³¹ Και όπως σε πολλά δικαιοακά συστήματα της αρχαιότητας η ομολογία πέραν της αποδεικτικής της αξίας, αυτή η ίδια συγκροτεί μία πηγή δικαίου.³² Εάν θεωρηθεί από το εξωτερικό της δίκης, η ομολογία, ως θεσμός, ανήκει στην πρακτική της εποχής που είναι προσανατολισμένη στη δημιουργία αποδείξεων εκτός δίκης (*juridicisation du fait*), ως τμήμα μιας «δίκης» της οποίας το κύριο μέρος διαμορφώνεται εκτός δικαστηρίου.

Εάν όμως θεωρήσουμε, από το εσωτερικό της δίκης, την ομολογία και τα λοιπά αποδεικτικά μέσα, ως πράξεις – και αν μην λησμονούμε πως πρόκειται για δικαιοακά συστήματα εξοικειωμένα με την αριστοτέλεια αντίληψη της Πράξης³³ – δηλ. γεγονότα αυτόνομα που έχουν μία δική τους υλικότητα, μία δική τους αυτονομία, μία δική τους ενέργεια και που παράγουν αυτοτελώς συνέπειες με εμπεριεχόμενο σ' αυτές το σκοπό και το μέτρο αξιολόγησής τους, τότε η σημασία τους ως αποδεικτικών μέσων – δηλ. ως εργαλείων που επιτρέπουν στο δικαστή την πρόσβαση στην γνώση των πραγματικών περιστατικών – αδυνατίζει για να αναδυθεί, στη θέση της, η ιδιότητά τους ως *πραγματικών και αντικειμενικών νέων πράξεων παραγωγής αυτόνομων και νέων υποχρεώσεων και νομικών συνεπειών δηλ. δικαίου*.³⁴ Μόνον κάτω από αυτές τις διευκρινήσεις γίνεται επομένως φανερός ο λόγος για τον οποίο καταγίνονται τόσο σχολαστικά οι δικαστές των περιπτώσεών μας με την καταγραφή και ανάδειξη των αποδείξεων. Εξ αιτίας αυτής της διπλής φύσης των πράξεων της διαδικασίας η *εμμονή στις αποδείξεις αποτελεί γνωστική περί του δικαίου ενέργεια του δικαστή έναν τρόπο γνώσης για το, κατά περίπτωση, ορθό*.

Επειδή λοιπόν οι πράξεις της κάθε φορά συγκεκριμένης διαδικασίας

31. Για το θεσμό του *Iqrar* βλ. J. Schacht, *Introduction au droit Musulman*, Paris 1983, (μετάφρ. Kempt et A.M. Turki), σελ. 129.

32. Παρόμοια διαπίστωση στο Y. Meron, «Points de contact des Droits Juif et Musulman» *Studia Islamica* 57 (1983), σελ. 85.

33. Για την έννοια της πράξεως στον Αριστοτέλη βλ. P. Aubenque, *La prudence chez Aristote*, Paris 1966, σελ. 25-75.

34. Θέση γενικής ισχύος για τα ομαλά παραδοσιακά νομικά συστήματα πρβλ. A. Dorsin角度-Smets, «Reflections sur les Modes de preuve dans l'action judiciaire des sociétés dites primitives» *La Preuve, J. Bodin*, ό.π., σελ. 15-35.

«παράγουν» Δίκαιο πρωτογενώς, δηλ. δεσμευτικές κρίσεις για το δικαστή δεν μπορεί παρά η κάθε φορά συγκεκριμένη δίκαιη λύση να είναι περιπτωσιολογική, εξαρτώμενη κάθε φορά από τις περιστάσεις.

Η περιπτωσιολογία που χαρακτηρίζει τόσο το «νομοθετείν» όσο και το «δικάζειν» και των τριών αυτών δικαιοακών συστημάτων αποτελεί αρνητικό χαρακτηριστικό τους, μόνον εφ' όσον ιδωθεί από την σύγχρονη νομική οπτική γωνία, για την οποία η «εκνομίκευση»³⁵ του δικαστή αλλά και της υπόλοιπης δικαιοακής πραγματικότητας αποτελεί ένα «αυτονόητα» ορθό αξίωμα.

Και τί άλλο αποτελεί η περιπτωσιολογία από την παραδοσιακή – αλλά και ουσιαστική – λειτουργία της αρχής *pacta sunt servanda*; Εκδήλωση αυτής της αρχής είναι και το ότι επειδή η κάθε νομική πράξη, δικαστική ή εξωδικαστική, είναι πράξη, έχει δηλ. ένα ίδιο μέτρο ορθότητας και αλήθειας, της αναγνωρίζεται η προτεραιότητα και η κυριαρχία στην παραγωγή γνώσης περί Δικαίου και Ορθού σε σχέση με οποιονδήποτε, προϋπάρχοντα αυτής υπολογιστικό Λόγο (δηλ. κανόνα δικαίου ή νόμο). Είναι μέσα στην υπόθεση το Δίκαιο, γι' αυτό και η πραγματική λειτουργία του δικαστή συνίσταται στη διαχείριση του περιεχομένου των ιδιωτικών συμφωνιών (*primat de l'Acte juridique sur la Loi*) και των αιτημάτων των διαδίκων πάνω στα οποία (οφείλει να) στηρίζει την κρίση του.³⁶

Είναι λοιπόν φανερό πως με τις πρακτικές αυτές, ακριβώς επειδή έχουν μία νομική λειτουργία τελείως διαφορετική από τη σύγχρονη, προσδίδεται σταθερότητα στην παραγωγή δικανικών κρίσεων. Αυτά τα τεχνάσματα καθιστούν δυνατή την εσωτερίκευση προτύπων και αξιολογήσεων, νομιμοποιημένων κοινωνικά, όχι απλώς στην συνείδηση του δικαστή, αλλά και στο ίδιο το οντολογικό επίπεδο της δικαιοδοτικής πράξεως, δηλ. στον τρόπο και τη μέθοδο γνώσης του κατά περίπτωση Ορθού. Πρόκειται για δικανική αξιοποίηση των κοινωνικών αξιολογήσεων (*juridicisation du social*).³⁷

Η ομολογία, η μαρτυρία, ο όρκος καθοδηγούν το δικαστή όχι απλώς

35. Ορος που χρησιμοποιείται για την απόδοση της λέξης *légalisation*, βλ. σχετική ανάλυση F. Ost, δ.π., σελ. 202.

36. Όπως διαπιστώνει ο Σπ. Τρωϊάνος, *Η εκκλησιαστική διαδικασία*, ό.π., σελ. 75-76 για το ισλάμ βλ. και M. Gronke, «La Rédaction des Actes privés dans le Monde Musulman Medieval. Théorie et pratique» *Studia Islamica* 39 (1984), σελ. 159-174.

37. Πρβλ. F. Ost, «Juge-pacificateur, juge-arbitre, juge-entraîneur. Trois modèles de justice» στο *Fonction de juger et pouvoir judiciaire: transformations et déplacements* (υπό τη διεύθυνση των Ph. Gerard, F. Ost, M. van der Vercque), Bruxelles 1983, σελ. 214-216.

στο να αποκτήσει γνώση περί των πραγματικών περιστατικών αλλά τον καθοδηγούν και στη διαμόρφωση / σχηματοποίηση της περί δικαίου αντίληψώς του, θέτοντας όρια στην ατομική ευχέρεια επιλογής και στην ελεύθερη και προσωπική περί του κατά περιεχόμενο, ορθού, κρίση του.

Γι' αυτό και ουσιαστικά – αποκαλυπτική προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η θέση που κατέχουν στη διατύπωση της απόφασης – αποτελούν τη βάση της περί του δικαίου επιχειρηματολογίας του, της θεμελίωσης της υπ'αυτού προτεινόμενης λύσης. Τελικά, η εργασία του δικαστή εμφανίζεται να συνίσταται στη διαχείριση των αποδείξεων έτσι ώστε η ορθή διαχείρισή τους να αποτελεί και το μέτρο της ευθυκρισίας της πράξεώς του.³⁸ Αυτό είναι το πλαίσιο εργασίας του, αυτό και το όριο της προσωπικής του παρέμβασης στην ουσία της υπόθεσης. Γι' αυτό άλλωστε αποδίδεται και τόση σημασία στο τυπικό μέρος της αποδεικτικής διαδικασίας. Το «προβληματικό» είναι το «πραγματικό». Δεν θάπρεπε όμως να διαφύγει της προσοχής μας το ότι τα αποδεικτικά αυτά μέσα είναι ουσιαστικά πρακτικές αξιολόγησης. Και προκειμένου να εμφανισθεί – ιστορικά – και να αναβαθμισθεί στο εσωτερικό του δικανικού συλλογισμού η νομική επιχειρηματολογία περί δικαίου που έχει ως σημείο αναφοράς της ένα γενικό κανόνα δικαίου θα πρέπει να υποτιμηθεί η κανονιστική διάσταση αυτών των πράξεων και να υποπέσουν στην κατηγορία των απλών αποδεικτικών μέσων που υπηρετούν έναν εξωτερικό προς αυτές σκοπό.

Θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει τις δικαστικές αυτές αποφάσεις «κονφορμιστικές» γιατί ο δικαστής (έχει την δυνατότητα;) δεν διεκδικεί μία αντίληψη / γνώση περί Δικαίου διαφορετική και ανεξάρτητη από την κοινωνικώς κυρίαρχη και ισχύουσα.³⁹

Το ενδιαφέρον τους κατά την γνώμη μου συγκεντρώνεται σε κάποιο άλλο σημείο. Είναι στην φύση και στις επιπτώσεις του τρόπου με τον οποίο τα γεγονότα / περιστατικά μορφοποιούνται και υποστασιοποιούνται προκειμένου, μεταξύ άλλων, να αποτελέσουν και αντικείμενο δικαστικής θεώρησης. Και είναι αυτός ο προτερόχρονος της δίκης και της δικανικής ενέργειας ως τρόπος πρόσληψης και σχηματισμού της πραγματικό-

38. Για μία πληρέστερη σύγκληση της θέσης αυτής πρβλ. Cl. Geertz, «Fact and Law in cooperative Perspective», στο *Local Knowledge*, part III, New York, Basic Book Inc. Publishers, 1983, sel. 168-230.

39. Κάτω από αυτήν την οπτική, εύστοχα οι διαδικασίες αυτές χαρακτηρίζονται ως «δικονομικά πολυτελείς» και οι αποφάσεις, αποφάσεις σκοπιμότητας βλ. Κ. Πιτσάκη, ό.π., σελ. 28.

τητας –τόπο εκδηλώσεως του οποίου, μεταξύ άλλων, αποτελεί και η σκέψη του δικού μας δικαστή – που καθιστά δυνατή την εμφάνιση λεκτικών πράξεων που τη στιγμή που δίνουν μορφή στην πραγματικότητα, ταυτοχρόνως και με την ίδια κίνηση την αξιολογούν κατά περιεχόμενο, που αποτελεί, ως ευρύτερη του δικανικού συλλογισμού, και ιστορικά συγκεκριμένη, κοινωνική, πρακτική το προϊόν της συναινετικής επικοινωνιακής σχέσης των ανθρώπων. Και μπορεί αυτή η επικοινωνιακή σχέση να μην παράγει Νόμο, ορίζει όμως τη βαθύτερη επικοινωνία νομικού πεδίου – κοινωνικού επιπέδου, και υποστηρίζει ένα τρόπο σκέψης / κρίσης για το (τι είναι) Δίκαιο.

Π. ΓΟΥΝΑΡΙΔΗΣ

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΣΥΝΕΝΝΟΗΣΗΣ ΤΟΥ ΘΕΟΔΩΡΟΥ ΣΤΟΥΔΙΤΗ

Η αλφάβητος

Ο Στουδίτης Θεόδωρος σε μια επιστολή του στους μοναχούς και μαθητές του Σιλουανό και Ευπρεπιανό παραθέτει την ελληνική αλφάβητο και πλάι τα ονόματα μελών της μοναστικής κοινότητάς του.¹ Η αντιστοιχία αυτή γραμμάτων του αλφαβήτου και ονομάτων είναι ένα είδος κωδικοποίησης, διὰ τὸ *συντομώτερον καὶ ἐπικρυσπτότερον*, που έπρεπε να χρησιμοποιείται στην αλληλογραφία ανάμεσα στους μοναχούς της κοινότητας ή μάλλον ανάμεσα στους μοναχούς και τον επικεφαλής τους, το Θεόδωρο. Υπάρχουν και τρεις ειδικοί κωδικοί: είναι τα τρία στοιχεία που ανταποκρίνονται σε αριθμούς και που στην αλληλογραφία της μοναστικής κοινότητας θα εξεικονίζοντο *ς* τα *ἀθετήσαντα* μέλη της, το *λ* τον πατριάρχη και το *ζ* τον αυτοκράτορα.

Το γράμμα πρέπει να έχει γραφεί πριν το 814² από την Προποντίδα, όπου ο Θεόδωρος είχε εκποτιστεί. Είναι γνωστό πως ο Θεόδωρος και η μοναστική κοινότητά του είχαν εμπλακεί σε μια έντονη διαμάχη για το δεύτερο γάμο του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Στ' με τη Θεοδότη. Εξαιτίας της αντίθεσης στον γάμο αυτό, ο Θεόδωρος εξορίστηκε στη Θεσσαλονίκη. Παρά την εκθρόνιση του Κωνσταντίνου Στ' η διαμάχη δεν έπαψε. Ο Θεόδωρος δε δέχτηκε την αποκατάσταση του ιερέα Ιωσήφ, ο οποίος είχε τελέσει τη γαμήλια τελετή. Οι Στουδίτες έπαψαν την *κοινωνία* με όσους είχαν συμβάλει ή αποδεχτεί την αποκατάσταση, κυρίως τον πατριάρχη Νικηφόρο Α' ο οποίος

1. PG 99, στήλ. 1057-1061. Το γράμμα αυτό έχει επισημάνει ο P. J. Alexander, «Religious Persecutions and Resistance in the Byzantine Empire of the Eighth and Ninth Centuries: Methods and Justifications», *Speculum* 52(1977), σελ. 238-264 (= *Religious and Political History and Thought in Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, X), ειδ. 247-248. Παρόμοιο κώδικα είχε κάνει και ο Παχώμιος σύμφωνα με το λαυσαϊκό, για να συνεννοείται με τα *τάγματα* της κοινότητάς του, ενώ ο βίος του αναφέρει την χρήση του αλφαβητικού κώδικα ως γλώσσα κρυπτή, για την κυβέρνηση των ψυχών: C. Buttler, *The Lausiatic History of Palladius, A critical discussion together with notes on Early Egyptian Monachism*, Hildesheim 1967, τόμ. Β', σελ. 90-91 και σημ. 51. Την παραπομπή οφείλω στη συνάδελφο Χριστίνα Αγγελίδη, την οποία και ευχαριστώ.

2. Πρβλ. Alexander, σελ. 248, σημ. 35.

ος είχε ενεργήσει την αποκατάσταση³ με εντολή του συνονόματού του αυτοκράτορα. Για την αντίθεσή του αυτή στην πολιτική και εκκλησιαστική ιεραρχία, ο Θεόδωρος εκτοπίστηκε σε νησί της Προποντίδας. Όμως οι περιπέτειες του Θεόδωρου δεν σταματούν εκεί: για την πεισματώδη αντίδρασή του στην εικονομαχία του Λέοντος Ε΄ του Αρμενίου, ο Θεόδωρος εξορίστηκε στη Μικρά Ασία.

Εκτός από την απονομή των κωδικών, η επιστολή του Θεόδωρου δίνει και οδηγίες για τη χρήση τους. Καθένας από όσους αναφέρονται στον κατάλογο είναι επικεφαλής μιας ομάδας, μιας *συνοδίας*. Την ομάδα αποτελούσαν αυτοί που ο Θεόδωρος ονομάζει *οί περι τὸ στοιχείον* και που αλλού χαρακτηρίζει ως *αδελφότητα*.⁴ Κάθε επιστολή όφειλε να φέρει το κωδικό γράμμα του αποστολέως και το γράμμα του παραλήπτη κάθε πληροφορία για κάποιον που ανήκε σε αυτούς που είχαν κωδικό έπρεπε να δίνεται ή να ζητιέται με τον κωδικό. Ωστόσο, τα άλλα μέλη των ομάδων ήταν δυνατό να δηλώνονται με το όνομά τους. Ο Θεόδωρος δίνει ένα συγκεκριμένο παράδειγμα: *Εἰ δὲ τίς ἐστὶν ἐκ τοῦ περι τὸ στοιχείον παθῶν τι, καὶ τὸ ὄνομα δηλοῦντες, ὅλον ἐπὶ τοῦ Χριστοφόρου, ὅτι ἀπέδρασεν ἀπὸ τοῦ ε* (ο οποίος είναι ο Βαρσανούφιος), *ὃ καὶ γέγονε*.

Όλα τα παραδείγματα του Θεόδωρου για τη χρήση του κώδικα επικοινωνίας έχουν δοθεί στο πρώτο πρόσωπο. Ο συντάκτης της επιστολής αναφέρεται και ως ο αποδέκτης όλων των επιστολών. Όλες οι πληροφορίες θα απευθύνονται στον ίδιο. Εμφανίζεται δε και ως αυτός που θα θέτει ερωτήσεις για τα μέλη των μοναστικών ομάδων. Τα βασικά ζητήματα για τα οποία θα δίνονται πληροφορίες είναι οι μετακινήσεις και η υγεία.

Στο βίο του Θεόδωρου αναφέρεται ότι επιστολή του, που περιείχε κριτική στην εικονομαχία, έπεσε στα χέρια του αυτοκράτορα. Αυτό στοίχισε τη μαστίγωση του οσίου,⁵ πράγμα που σημαίνει ότι ο κώδικας, έστω ότι ήταν σε χρήση, δεν είχε μεγάλη αποτελεσματικότητα. Εξάλλου, επιστολή του Θεόδωρου, που είναι γραμμένη την εποχή της β΄ εικονομαχίας, αφήνει κι αυτή πολλές αμφιβολίες για την πραγματική χρήση του κώδικα, τουλάχισ-

3. Η αποκατάσταση αυτή έγινε το 809 πρβλ. Grumel, *Regestes*, αρ. 37.

4. Πρβλ. τα γράμματα που απευθύνονται σε κάποιον και στους *σὺν αὐτῷ* (PG 99, στήλ. 1101, 1109). Υπάρχουν επίσης γράμματα που απευθύνονται προς ένα πρόσωπο, αλλά που έχουν ως πραγματικό αποδέκτη μια ομάδα. Έτσι, σε επιστολή προς τον Ναυκράτιο, ο Θεόδωρος αναφέρει *πρὸς πάντας ἢ ἐπιστολὴ κἂν εἰς πρόσωπόν σου, τέκνον ἀγαθόν*. (PG 99, στήλ. 1125) Βλ. επίσης PG 99, στήλ. 1129, *ἀδελφότησιν ἦτοι συνοδίαις*, PG 99, στήλ. 1152.

5. Latyshev, «Vita» [B. Latyshev, «Vita S.Theodori Studitae in codice Mosquensi

στον για την εποχή αυτή. Ο αδελφός του, ο μητροπολίτης της Θεσσαλονίκης Ιωσήφ, είχε στείλει στον Θεόδωρο κάποια γράμματα τα οποία περιείχαν και στίχους κατά των εικονομάχων. Τα γράμματα αυτά δεν έφτασαν ποτέ στον αποδέκτη τους, χάθηκαν. Ο Θεόδωρος επισημαίνει τον κίνδυνο που υπάρχει να πέσει η αλληλογραφία τους στα χέρια των αρχών και ευχαριστεί το Θεό, *τῷ κρύψαντι αὐτὰ ἀπὸ τῶν κρατούντων, ἐμελλον γὰρ πολλοὶ κινδυνεύειν*.⁶ Ωστόσο, η σημασία της απονομής των κωδικίων ξεπερνά το ζήτημα της χρήσης του κώδικα. Η απονομή των κωδικίων στα σπουδαιότερα μέλη της κοινότητας είναι σημαντικός για το μηχανισμό της ιδεολογικής πειθούς, που χρησιμοποίησε ο Θεόδωρος. Από το περιεχόμενο της επιστολής προκύπτουν τρία βασικά θέματα που απαιτούν εξηγήσεις. Τα θέματα αυτά είναι: α) ποια είναι η σημασία του καταλόγου, δηλαδή τί σημαίνει η συμπερίληψη στα μέλη της κοινότητας. β) Αν είναι τυχαίο το ότι τα παραδείγματα επικοινωνίας που δίνει ο Θεόδωρος έχουν τον ίδιο ως κεντρικό αποστολέα και αποδέκτη, δηλαδή τη θέση του σε ένα δίκτυο επικοινωνίας. γ) Τι είδους πληροφορίες ανταλλάσσονται στην ιδεολογική διαπάλη, τόσο μέσα στην κοινότητα όσο και με άλλα μέλη της κοινωνίας.

Το α, β, γ ...

Η θέση του κάθε μέλους στον κατάλογο είναι ανάλογη με τη θέση που έχει στην ιεραρχία της κοινότητας. Οι δύο πρώτες θέσεις κατέχονται από τον οικογενειακό αλλά και ιδεολογικό πυρήνα της κοινότητας του Θεόδωρου. Το πρώτο στοιχείο, το α, είναι ο κωδικός του ιδρυτή της κοινότητας και θείου του Θεόδωρου, Πλάτωνα. Το δεύτερο στοιχείο, το β, ανήκει σ' αυτόν που ταυτόχρονα με τη σημαντική θέση στην κοινότητα είχε και υψηλή θέση στην εκκλησιαστική ιεραρχία, το στοιχείο ανήκει στον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, αδελφό του Θεόδωρου, Ιωσήφ. Τα υπόλοιπα γράμματα, έως το ψ, ανήκουν στους επικεφαλής πυρήνων της κοινότητας, που ήταν μια ομάδα που αλλού ο Θεόδωρος χαρακτηρίζει ως *ὑπερέχοντας*. Οι άνθρωποι αυτοί, στους οποίους συμπεριλαμβάνει και το μαθητή του Ναυκράτιο⁷, ξεχωρίζουν από το πλήθος των μοναχών και είναι οι κατ' εξο-

musei Rumianzoviani no 520», *Viz. Vrem.* 21(1914), σελ. 255-304], σελ. 288.

6. PG 99, στήλ. 1201. Στο βίο του Θεόδωρου αναφέρεται ότι πριν την εξορία για την Μικρά Ασία, ο Θεόδωρος συγκέντρωσε το *πλήθος τῶν μαθητῶν καὶ τοῖς ἀρχηγοῖς παραδοῦς καὶ προὔχουσι*: Latyshev, «Vita», σελ. 284. Οι επικεφαλής των ομάδων ήταν εβδομήντα δύο δηλαδή ο αριθμός τους ξεπερνούσε τον αριθμό των γραμμάτων της ελληνικής αλφαβήτου, πράγμα που αποκλείει την χρήση του κώδικα, έστω και τροποποιημένου.

7. Το τρίτο στοιχείο, το γ, ανήκει σε αυτόν που ο Θεόδωρος ονομάζει Καλόγηρο και

χὴν ανταποκριτὲς του Θεοδώρου: Ἔλλ' ὑμεῖς ὡς Θεοῦ διάκονοι (συμπεριλαμβάνω γὰρ τῷ προσώπῳ σου τοὺς ὑπερέχοντας, οἱ καὶ ἀναγοῖεν τὴν ἐπιστολήν....⁸ Ἡ θέση του Θεοδώρου στο τέλος του καταλόγου, ο κωδικός του εἶναι το ω, εἶναι κατανοητὴ, ἐπειδὴ καὶ οἱ ἔσχατοι ἔσονται πρῶτοι...

Ἡ ἀπονομή των κωδικῶν εἶναι ταυτόχρονα καὶ δημοσιοποίηση τῆς κατάστασης που επικρατοῦσε στο εσωτερικὸ τῆς κοινότητος.⁹ Ἡ ιεραρχικὴ τοποθέτηση των μελῶν τῆς ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα τὴ συμπληρωματικὴ ἀπονομή των ρόλων στο εσωτερικὸ τῆς. Θεσμοθετεῖ τὴν ιεραρχία ὡς δίκτυο ἐπικοινωνίας, ὡς σχῆμα για τὴν ιδεολογικὴ ἐπικοινωνία: ο ἀρχηγὸς σηματοδοτεῖ ἕναν ἀγῶνα, οἱ ανταποκριτὲς του εἶναι οἱ μεταφορεῖς καὶ οἱ περὶ τὸ στοιχεῖον εἶναι αυτοὶ που τροφοδοτοῦνται με τὰ ιδεολογικὰ μηνύματα. Ἐξάλλου, ἡ ἀπονομή των κωδικῶν στα μέλη τῆς κοινότητος ἔχει ἀμυντικὸ χαρακτήρα. Ἡ συμπερίληψη στον κατάλογο των μελῶν τῆς κοινότητος υποχρεώνει σε πίστη στὴν κοινότητα. Σε μια ἀτύπη ομαδοποίηση ἡ ἀποχώρηση θα ἦταν εὐκόλη, ὅμως σε ἕνα καλὰ οργανωμένο καὶ ιεραρχημένο σχῆμα, ὅπου ἡ θέση καθενὸς εἶναι καθορισμένη, ἡ ἀποχώρηση ἀποτελεῖ προδοσία.

Ἡ μοναστικὴ κοινότητα του Στουδίου ἀναπτύχθηκε στο πνεῦμα των θρησκευτικῶν ἀγῶνων· ο ἰδρυτὴς τῆς, ο Πλάτων, ἔλαβε ενεργὸ μέρος στὴν διαμάχη για τὶς εἰκόνες. Ἡ διαμάχη αὐτὴ ἔδωσε τὴν ευκαιρία να ἀναδειχτοῦν ἀγωνιστὲς τῆς πίστεως, πράγμα που ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἰδανικὸ του Θεοδώρου, ο ὁποῖος ἀργότερα, στὴ νέα εἰκονομαχία, θα γράψει πολλοὶ ἐπεθύμησαν ἐξ ἀγάπης Χριστοῦ τοῦτο (δηλαδὴ τὸ μαρτύριο) ἰδεῖν ἄλλ' οὐκ ἐπέτυχον, ἡμεῖς δὲ κατηξιώμεθα.¹⁰ Ἐξάλλου, συγκρίνει τους παλαιούς μάρτυρες τῆς πίστεως με τους συγχρόνους του καὶ καταλήγει: Οὐκ ἐσμὲν ἀγενέστεροι αὐτῶν.¹¹ Ὁ Θεόδωρος, με τὴν ευκαιρία του δεύτερου γάμου του αυτοκράτορα, ξαναδημιούργησε ἕνα μαχητικὸ πνεῦμα, ὑπέδειξε τον εχθρὸ, μετέτρεψε ἕνα κοινὸ ζήτημα σε μείζον θέμα για ἀγῶνα. Στόχος ἦταν

που κατὰ πάσα πιθανότητα εἶναι Νανκράτιος. Πρβλ. PG 99, στήλ. 993 Β στο γράμμα του πρὸς τον ηγούμενο Συμεῶνα, στον ὁποῖο στέλνουν χαιρετισμούς οἱ προύχοντες τῆς κοινότητος, μεταξύ των ὁποίων εἶναι καὶ ο ἐν λόγω Καλόγηρος.

8. PG 99, στήλ. 1148.

9. Για τὴν οργάνωση τῆς κοινότητος καὶ τὴν τοποθέτηση ἀξιωματοῦχων : Latyschev, «Vita», σελ. 272.

10. PG 99, στήλ. 1145.

11. PG 99, στήλ. 1197 Στον ηγούμενο Βασίλειο. Πρβλ. τὴν ἐπιστολὴ στον ηγούμενο Συμεῶνα ὅπου γράφει: τὸν ἀγαθὸν ἡμῶν κύριον, τὸν μὴ τελείως τὴν ταπεινὴν ἡμῶν γενεάν ἐγκαταλιπόντα, ἀλλὰ δόντα σπινθήρας ζωτικὸς τοῖς ἐθέλουσιν ἀναζωπυρεῖσθαι

η ανάδειξη της κοινότητας του ως υπερμάχου της ακριβείας των κανόνων (*ἀκριβεία κανόνων ἡμᾶς δουλεύειν*).¹²

Η στάση την οποία απαιτεί ο Θεόδωρος από τα μέλη της κοινότητας είναι σαφώς αγωνιστική.¹³ Σε επιστολή του στις πανταχού διεσπαρμένες αδελφότητες, ο Θεόδωρος ζητά από τα μέλη τους να γίνουν μάρτυρες: *Γενοίμεθα, ἀδελφοί μου, καὶ ἡμεῖς μάρτυρες· ἐν τῷ αἰεὶ παρασκευάζεσθαι συλληφθῆναι, ὁμολογῆσαι, φραγγελωθῆναι, ἀποθανεῖν*.¹⁴ Η συμμετοχή στην κοινότητα σημαίνει την παρακολούθηση αυστηρών κανόνων μοναστικής ζωής. Ο Θεόδωρος συστηματοποιεί τους κανόνες αυτούς και καλεί τα μέλη της κοινότητάς του σε εγρήγορση: *φεισώμεθα, θα πει στους μαθητές του, ἐαυτῶν σκοπῶμεν πῶς ἐν ἄστει διατρίβομεν, ποῦ καθεζόμεθα, μεθ' οἶων προσώπων διαλεγόμεθα, πηλίκη ἢ τροφή ἡμῶν, ἢ ἡσυχία, ἢ ὑπνωσις, ἢ ὁμιλία, ἢ ὕμνησις· ὅλη ἀρεστὴ Θεῷ, ὅλη ἐπωφελὴς τῷ πέλας*.¹⁵ Η υπακοή σε κανόνες συμπεριφοράς έχει ως στόχο, αλλά και ως αποτέλεσμα, να προσδώσει πειθαρχία και μεγαλύτερη συνοχή στην κοινότητα: είναι ένα ὄργανο για τη μορφοποίηση της.

Η πίστη στην κοινότητα, η υπακοή στους κανόνες της έχουν ως αντιστάθμισμα τη διάχυτη η ιδέα της επιβεβαίωσης ότι τα μέλη της είναι εκλεκτά άτομα: Ὅταν ο Θεόδωρος αναγγέλει στους μαθητές του το θάνατο δύο μελών της κοινότητας δεν διστάζει να τους αποκαλέσει αγίους *οἱ ἀποβεβιωκότες ἀδελφοί ἡμῶν ἄγιοι, κλήσεως ἐπουρανίου μέτοχοι*.¹⁶ Ωστόσο, και οι δύο ἄνδρες είχαν θάνατο που δεν έχει τίποτα το ηρωικό, πέθαναν από γηρατειά ο ένας, από ασθένεια ο άλλος. Για την κοινότητα, όμως πρέπει να είναι μακάριοι, *ὡς καὶ αὐτοὶ μάρτυρες*.¹⁷

Η διαφοροποίηση της κοινότητας προς τα έξω, η οριοθέτησή της σε σχέση με τις εκκλησιαστικές και πολιτικές αρχές στηρίζεται στην αμυντική τοποθέτηση και γίνεται σταδιακά. Η αφήγηση του Θεόδωρου στους ἐν

πρὸς τὴν τῆς εὐσεβείας ἀγαθοεργίαν PG 99, στήλ. 992.

12. PG 99, στήλ. 1065, 997: *μετὰ τῶν θείων δογμάτων καὶ τοὺς κανόνας... καὶ διατυπώσεις γλιχόμεθα φυλάττεσθαι*, στήλ. 1001: *ἀκριβειαν οὐ μόνον κατὰ τὴν πίστην, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοὺς κανόνας ἀσπαξέσθω*.

13. Πρβλ. Latyshev, «Vita», σελ.285: Ο Θεόδωρος γράφει στους ἐν ἑξορίᾳ να ἴστανται ἄνδρεις καὶ ρωμαλέως καὶ στους μαθητές τῆς καλῆς ὁμολογίας... ἀνεκδότως ἔχουσθαι.

14. PG 99, στήλ. 1225.

15. PG 99, στήλ. 1376 B.

16. PG 99, στήλ. 373 C-D.

17. Ο ένας από αυτούς, ο Άνθος, έχει ένα επιπλέον καίχημα, ότι υπηρέτησε τον αρχιεπίσκοπο Θεσσαλονίκης για μακρὸ χρονικὸ διάστημα και με τρόπο που αξίζει επαίνου.

Σακκουδίωνι αδελφούς, για την αποκάλυψη της διαφωνίας των Στουδιτών στην αποκατάσταση του ιερέα Ιωσήφ, είναι χαρακτηριστική για την αμυντική θέση. Οι Στουδίτες παίρνουν την απόφαση να μην κοινωνούν με τους μοιχοζευκτες, όμως δεν την κοινοποιούν. Η αποκάλυψη γίνεται όταν ο λογοθέτης του δρόμου ρώτησε το μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιωσήφ γιατί δεν συγκοινωνεί με την αυλή και τον πατριάρχη. Ο αδελφός του Θεοδώρου απάντησε ότι αιτία ήταν η αποκατάσταση του πρεσβύτερου και οικονόμου Ιωσήφ, που είχε διενεργήσει τη μοιχοζευξία. Η αντίθεση των Στουδιτών και πάλι δεν κοινοποιήθηκε. Πέρασαν δεκατρείς ημέρες και τότε ο Θεόδωρος έγραψε σχετικά στον άνθρωπο του παλατιού, το μοναχό Συμεώνα, τον οποίο διαβεβαίωνε για την πίστη του στον αυτοκράτορα.¹⁸ Μόνον μετά από αυτό το γράμμα, η υπόθεση έγινε γνωστή στον πατριάρχη και σε ολόκληρη την Κωνσταντινούπολη.¹⁹

Το α και το ω

Η κεντρική θέση του Θεοδώρου απαιτεί να βρίσκεται συνεχώς σε επικοινωνία με την κοινότητά του, ακόμη και όταν αυτό μπορεί να θέσει σε κίνδυνο τη ζωή του. Σε επιστολή που απευθύνει σε όλες της αδελφότητες, ο Θεόδωρος αναφέρει ότι του έχουν απαγορεύσει να γράφει: *Τοῦ μὴ γρύξαι ἡμᾶς, μὴ ὅτι γε καὶ γράφειν τινί.* Την απάντησή του, ο Θεόδωρος την παρουσιάζει ως ζήτημα ευθύνης: *Ὑποπτήξομεν ἄρα καὶ ἀποσιωπήσομεν, πειθαρχοῦντες τῷ φόβῳ ἀνθρώποις καὶ οὐχὶ Θεῷ; Οὐ̅μενοῦν. Ἄλλ' ἔως ἂν ἀνοίγη ἡμῖν θύραν ὁ Κύριος, οὐ̅ πανσόμεθα τὸ δέον ἀποπληροῦν κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἡμῖν, φοβούμενοι καὶ τρέμοντες τὸ ἐπηρητημένον τῆς*

(πρβλ. τον επικήδειο για τον θάνατο του άλλου, του Διονυσίου, που πέθανε στην μονή Μυέλης και στου οποίου την δραστηριότητα αναφέρεται η επιστολή του Θεοδώρου (PG 99, στήλ. 1372-1373), στην οποία δεν συμπεριλαμβάνεται η εξυπηρέτηση του Ιωσήφ). Ο Διονύσιος, στην επιστολή προς την κοινότητά του, ζωγραφίζεται με τα πλέον λαμπρά χρώματα: Μαζί με τα βιογραφικά του στοιχεία – φυλακίστηκε δύο φορές, πήγε και στην Ρώμη όπου συνάντησε τον πάπα – ο Θεόδωρος αναφέρει ότι ο Διονύσιος ήταν εκτελεστής των εντολών του Θεού, στύλος και εδραίωμα του κοινοβίου του και έδειξε πολλά χαρακτηριστικά (*ιδιώματα*) αρετής. Κατά τὸν παρόντα διωγμὸν, προσθέτει ο Θεόδωρος, *περιερχόμενος πόλεις καὶ χώρας, ἡστερούμενος, θλιβόμενος, ἐν τῷ διακονεῖν τὸν τῆς ἀληθείας λόγον.*

18. PG 99, στήλ. 969, 972 πρβλ. και στήλ. 976-977. Ο Θεόδωρος ζητά από τον Συμεώνα να αναπτύξει στον αυτοκράτορα την επιχειρηματολογία του. Πιστεύει ότι αν συμφωνήσουν τότε θα συμφωνήσει και ο πατριάρχης. Αυτό θα προκαλέσει την ευφροσύνη της εκκλησίας. Ο Θεόδωρος αναπέμπει ευχή για τους βασιλείς.

19. PG 99, στήλ. 1009.

σωπῆς κρίμα... Διὰ τοῦτό μοι καὶ ἡ παροῦσα ἐπιστολὴ πρὸς μὲν τοὺς διεσπαρμένους ἀδελφούς, καὶ διαφέροντας τὸν διωγμὸν θλιπτικῶς· ἐξαιρέτως δὲ εἰς ὑμᾶς τοὺς ὁμολογητὰς Χριστοῦ.²⁰ Χρέος του Θεόδωρου εἶναι νὰ εκπέμπει συνεχῶς μηνύματα γιὰ νὰ τονώνει καὶ νὰ ανανεώνει τὴν πίστη τῶν ἀνθρώπων του.

Ο Θεόδωρος αισθάνεται ευθύνη καὶ ασκεῖ ἐλεγχὸ σε κάθε μέλος τῆς κοινότητάς του. Στον υἱὸν καὶ μαθητὴ του Ἀνθιμο, γράφει ὅτι ὁ Θεὸς θα τοῦ ζητήσῃ ευθύνες γιὰ τὴ συμπεριφορὰ του: τὸ αἷμα σου ἐκ χειρῶν μου ἐκζητεῖν ἔφη Θεός.²¹ Σε ἐπιστολὴ του πρὸς τοὺς ἐν ἄστει ἀδελφούς, ὁ Θεόδωρος ἀναφέρει ὅτι ἡ ἀπουσία καὶ ἡ ἐξορία δὲν τον ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τῆς ἀνηκουσίης μοι εἰς ὑμᾶς φροντίδος καὶ προστασίας. Ὁ φόβος του Θεόδωρου εἶναι μήπως ἀπολεσθεῖ ὅ,τι ἔχει ἀποτελέσει τὴν κοινότητα: οἱ ἄθλοι πρὸ του διωγμοῦ ἀλλὰ καὶ τὰ ἀγαθουργήματα που συνάθροισε ἡ κοινότητα στο διωγμὸ.²²

Ο Θεόδωρος πάντα διατηρεῖ ἓνα δικαίωμα ἐλέγχου στα πνευματικὰ του τέκνα. Στον μοναχὸ Ἀμμούν, παλαιὸ ὑποτακτικὸ του, δίνει τὴν ἄδεια νὰ ἔχει ὡς πνευματικὸ πατέρα τὸν ηγούμενο του μοναστηριοῦ στο ὁποῖο κατοικεῖ.²³ Στο μαθητὴ του Νικόλαο, που πήρε τὸ ἀξίωμα του ηγουμένου, ὁ Θεόδωρος γράφει μιὰ εκτενὴ ἐπιστολὴ στὴν ὁποία κωδικοποιεῖ τὰ νέα καθήκοντα του μαθητῆ.²⁴ Ὁ κατάλογος τῶν υποχρεώσεων του νέου ηγέτη εἶναι μακρὰ καὶ ἀναφέρεται τόσο στις κοινωνικὲς σχέσεις του, ὅσο καὶ στὴν συμπεριφορὰ του πρὸς τοὺς μοναχοὺς. Μεταξὺ ἄλλων ἀναφέρεται ὅτι οἱ κοινωνικὲς συναναστροφές του πρέπει νὰ εἶναι ἀνύπαρκτες ἐκτὸς καὶ ἀν πρόκειται νὰ μεταβεῖ κάποιος ἀπὸ τὸν κοινωνικὸ βίον στο καθ' ἡμᾶς τάγμα.²⁵ Ὁ Νικόλαος δὲν πρέπει νὰ εγκαταλείψει τὴν κοινότητά του γιὰ νὰ γίνῃ ηγούμενος σε ἄλλῃ μονή ἢ γιὰ νὰ πάρῃ μείζονα ἀξία, χωρὶς τὴν ἐγκριση τοῦ πνευματικοῦ πατέρα του. Θα μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀναρωτηθεῖ ἀν ἡ μο-

20. PG 99, στήλ. 1232.

21. PG 99, στήλ. 1361. Πρβλ. τὸ προγενέστερο γράμμα στους δύο μαθητές του τὸν Πινούφιο καὶ Μάρη, που ἔχουν εγκαταλείψει τὴν κοινότητα. Τους καλεῖ νὰ ἐπιστρέψουν, διαφορετικὰ τοὺς ἀπειλεῖ με ἀκοινωνησία καὶ με αἰώνια καταδίκη: PG 99, στήλ. 968.

22. PG 99, στήλ. 1365 D ἀκούω ἀστασίαν, μεταβασίαν· ἄλλον ἐξ ἄλλου ἀδελφῶν καὶ τόπου μεταβαίνοντα, λέει ὁ Θεόδωρος στους μαθητές του καὶ συνεχίζει κατηγορώντας κάποια μέλη τῆς κοινότητος ὅτι ζοῦν μόνον τοὺς ἢ ἔχουν εγκαταστήσει τὰ κελλῖα τοὺς σε οἰκίες, ὅπου ὑπάρχουν γυναῖκες, ἢ ἀκόμη ὅτι ζοῦν σε γυναικεία μοναστήρια, ὅτι ἔχουν ἀγοράσει καὶ χρησιμοποιοῦν δούλους κλπ.

23. PG 99, στήλ. 1445, 1448.

24. PG 99, στήλ. 940-944.

25. PG 99, στήλ. 940.

νή του Νικολάου δεν ήταν απλά παρά ένα τμήμα της κοινότητας του Θεοδώρου.²⁶ Εκείνο όμως που είναι πιά σημαντικό για μας είναι ότι, ο εν λόγω ηγούμενος Νικόλαος έχει ως υποτακτικούς δύο μοναχούς, που ήταν και παραμένουν πνευματικά τέκνα του Θεοδώρου. Η δικαιοδοσία του Νικολάου σε αυτούς ήταν περιορισμένη: *οὐκ ἐξουσιάσεις ἐπὶ τοῖς δυσὶν ἀδελφοῖς σου καὶ τέκνοις μου, οὔτε πρὸς ἀρχὴν οὔτε πρὸς χειροτονίαν πράξει τι παρὲξ τῆς πατρικῆς σου ἐντάσεως.*²⁷

Βασικό καθήκον του Θεοδώρου είναι να τονώνει ιδεολογικά την κοινότητά του. Και βέβαια η ιδεολογική τόνωση δεν μπορεί παρά να είναι η ανάπτυξη του αγωνιστικού πνεύματος. Σε μια επιστολή που απευθύνει στον μαθητή του, μοναχό Ναυκράτιο, και που έχει ως αποδέκτες όλους όσους βρίσκονται κοντά του (*πρὸς πάντας ἢ ἐπιστολή*), ο Θεόδωρος μιλά για το θάνατο του υποτακτικού του Θαδδαίου, ο οποίος πέθανε ως μάρτυς. Το εγκώμιο που του πλέκει ο Θεόδωρος είναι μια διαδικασία αγιοποίησης, που δίνεται ως υπόδειγμα συμπεριφοράς. Καλεί τα μέλη της κοινότητας να μη φοβηθούν και να διαβούν *κἂν πῦρ, κἂν ξίφος*, για να φτάσουν στην γη της επαγγελίας. Αντίθετα για εκείνον που θα αρνηθεί και θα λοξοδρομήσει από το δρόμο της κοινότητας είναι η οριστική απώλεια (*καὶ οὐαὶ τῷ ἐξάρῳ καὶ ἐκκεκλικότι*).²⁸ Βέβαια, στη διαδικασία του υποδείγματος έπρεπε να μπει και ο ίδιος ο Θεόδωρος: Διηγείται το τί υπέστη μαζί με έναν ακόμη μάρτυρα – με τη διπλή έννοια – το Νικόλαο. Και οι δύο ξυλοκοπήθηκαν και ο Θεόδωρος παρά λίγο να πεθάνει.²⁹

Η κεντρική θέση του Θεοδώρου στην κοινότητα οφείλεται στη γνώση των γραφών και των κανόνων.³⁰ Κάθε προσπάθεια ιδιοποίησης του λόγου,

26. Πρβλ. Latyschev, «Vita», σελ. 278: Σύσταση μονών που ελάμβαναν την επωνυμία Στουδίου.

27. PG 99, στήλ. 941.

28. PG 99, στήλ. 1124-1125 πρβλ. για την αγιοποίηση του Θαδδαίου και στήλ. 1224.

29. PG 99, στήλ. 1229 D, 1232, πρβλ. στήλ. 1208-9 για την κράτηση του. Πρβλ. στήλ. 1208: όπου ο Θεόδωρος πλέκει το εγκώμιο του Ναυκρατίου που μαστιγώθηκε, μαζί με επτά συντρόφους, *ὑπὲρ Χριστοῦ* καθώς και στήλ. 1084, 1096-1100 για τις κακώσεις διαφόρων οπαδών και συντρόφων του Θεοδώρου από τους μοιχιανούς.

30. Σε επιστολή του *πρὸς τὸ κοινὸν τοῦ λαοῦ Ἀντισάρχου*, ο Θεόδωρος αναφέρει ότι φιλοξενούν το μοναχό Μαρκιανό, μαθητή του, ο οποίος εγκατέλειψε τη μονή του. Ο Θεόδωρος επισημαίνει ότι αν δεν επιστρέψει πρέπει να είναι ακοινωνήτος. Η απειλή της τιμωρίας, τόσο του ίδιου του φυγάδα όσον και της κοινότητας στην οποία βρήκε καταφύγιο, δεν προέρχεται από τον Θεόδωρο αλλά από τους θεοπνεύστους πατέρες (PG 99, στήλ. 968). Με τον ίδιο τρόπο δαβερβαιώνει τον Νικηφόρο, ηγούμενο και ανιψιό του, ότι όσα έχει αναφέρει για τις σχέσεις εκκλησίας - κράτους *τοῦτο δὲ οὐκ ἀκρίτως, ...ἀλλ' ἐν ἐρευνῆσει*

ακόμη και αν δεν προέρχεται από τους αντιπάλους, είναι προγραμμαμένη.³¹ Ο Θεόδωρος εμφανίζεται ως ο μόνος κάτοχος καταξιωμένου λόγου, ως ο φύλακας της αλήθειας, επιφορτισμένος να τη διδάξει. Όμως ο λόγος του Θεόδωρου δεν είναι μόνον γνώση, είναι και χάρισμα. Δε διστάζει να αναφέρει ότι η διδασκαλία του είναι θεόπνευστη, τοποθετεί τον εαυτό του ως ενδιάμεσο μεταξύ των αγίων και της κοινότητας του, ως κάτοχο της αλήθειας: *Ἡ πίστις ἀκλινής, ἀπερίτρεπτος, καθὼς παρέδωκα ὑμῖν καὶ παρέλαβον παρὰ τῶν ἀγίων· μᾶλλον δὲ ἀμφοτέρω ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ πνεύματος.*³² Ο Θεόδωρος δείχνει την βαθιά του περιφρόνηση για την κοινή γνώμη. Για αυτόν το πλήθος είναι καλό μόνον όταν είναι υπάκουο και συντηρεί την πατρώα κληρονομιά.³³

Το ζ, το η και το θ

Το πλέον σημαντικό στοιχείο είναι οι πληροφορίες για το κατά πόσο κρατιέται το ιδεολογικό μέτωπο που έχει ανοιχτεί με την πολιτική αλλά και τη θρησκευτική εξουσία. Το στοιχείο ζ, τα *ἀθετήσαντα* μέλη της κοινότητας, που, υποκύπτωντας είτε στην βία της εξουσίας είτε στα θέληγτρά της, εγκατέλειπαν τις θέσεις του βασικού ιδεολογικού πυρήνα, δηλαδή του Πλάτωνα, του Θεόδωρου και του Ιωσήφ, φαίνεται ότι ήταν σημαντικό. Σε επιστολή, που έχει τη θέση διαθήκης και που απευθύνει *τοῖς ἀποῦσι ἀδελφοῖς*, ο Θεόδωρος δίνει συγχώρηση στους πολυάριθμους μοναχούς που εγκατέλειψαν την κοινότητα.³⁴ Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Θεόδωρος απευθύνεται στον ίδιο του τον αδελφό, τον Ευθύμιο, και τον ενθαρρύνει στην μάχη κατά της μοιχοζευξίας:³⁵ *μή... δι' ὀλίγην καὶ πρόσκαιρον εὐζωΐαν,*

καὶ συζητήσει τῆς θεοπνεύστου γραφῆς βεβαιωθέντες καὶ κρατυνθέντες PG 99, στήλ. 921.

31. Ο Θεόδωρος γράφει σε κάποιον που τιμά, στον κιονίτη Θεόδουλο. Τον κατηγορεί ότι κάνει πράγματα παρά το δέον και τα οποία χαρακτηρίζει ως ξένα της παραδόσεως της εκκλησίας. Ο Θεόδωρος με απόλυτη κατηγορηματικότητα απορρίπτει τις πράξεις του Θεοδούλου, γιατί δεν προέρχονται από τον Θεό και δεν υποδειγματίστηκαν από τους πατέρες της εκκλησίας: PG 99, στήλ. 957. Στον μοναχό Σκηριανό, ο Θεόδωρος τονίζει ότι ούτε το πνευματικό επίπεδο ούτε οι γνώσεις του, του επιτρέπουν να δογματίζει: PG 99, 1472. Στον μοναχό Θεόδωρο, που είχε το θράσος να εκδώσει *ἐγκύκλιο ἐπιστολή* και να κατηγορήσει τους μοναχούς που υπέστησαν διωγμούς για υποκρισία, ο Θεόδωρος απαντά με δριμύτητα τονίζοντάς του ότι πήγε εξουσίες ιερέα ή ιεράρχη και ανατρέπει τα δεδομένα της τάξης και της ιεραρχίας: PG 99, στήλ. 1504-1505.

32. PG 99, στήλ. 1225.

33. PG 99, στήλ. 1080-1084.

34. PG 99, στήλ. 1185, 1187.

35. PG 99, στήλ. 908.

ἀπολέσωμεν τὴν μακαρίαν ζωὴν. Μὴ τερφθῆς τοῖς παροῦσιν ἡδέσι, καὶ ὀκλάσης πρὸς τὰ θλιβερά, ὦ ἀδελφέ. Μὴ δώσης νῶτα. Ἐτέρωθεν οὖν ὁ Χριστός, ἰδὼν σε τυπτόμενον ὑπὲρ αὐτοῦ· μὴ λυπῆσης αὐτόν... μὴδὲ τοὺς περιχαρῆντες ἀγγέλους, μὴδὲ κύριον τὸν πατέρα, μὴδὲ τὴν καὶ πνεύματι ἀγίῳ ὠδίνουσαν ἡμᾶς σεβασμίαν μητέρα, μὴδὲ τοὺς ἀδελφούς σου πάντας· ἐξαιρέτως ἐμέ, ὃν λέγεις ὡς δῶρον φιλεῖν.

Οι ουσιαστικές πληροφορίες που θα πρέπει να ανταλλάσσονται ανάμεσα στα μέλη της κοινότητας αφορούν στην τήρηση του ιδεολογικού μέτωπου. Είναι χαρακτηριστικό το παράδειγμα που δίνει στο γράμμα του προς τους Σιλουανό και Ευπρεπιανό: μιλά για το Χριστοφόρο, που εγκατέλειψε την ομάδα του Βαρσανούφιου. Εξάλλου, γράφει στον αδελφό του Ιωσήφ και καταμετρά τους παλαιούς αντιπάλους, αυτούς της μοιχειανής αίρεσης, που έμειναν πιστοί στην ορθοδοξία και αυτούς που ακολούθησαν τη νέα οικονομομαχία. Ιδιαίτερη μνεία κάνει στον Λεόντιο, ένα δικό τους, που παλαιότερα συντάχθηκε με τους μοιχειανούς και τώρα έχει γίνει προστάτης των οικονομομάχων. Ο Λεόντιος κατάφερε να πάρει τη μονή των Στουδίων και τη μονή του Σακκουδίωνος, στην οποία ήταν ηγούμενος ο Θεόδωρος, και *ἀνόμως ἄρχει*.³⁶ Χαρακτηριστικό για τη φύση της πληροφόρησης που ανταλλάσσεται είναι ὅσα ο ίδιος ο Θεόδωρος αναφέρει για μια ομάδα της κοινότητάς του: *οἱ περὶ τὸν Ἀθανάσιον ἀδελφοὶ ἡμῶν ἀκμὴν κρατοῦνται περιουσιμῆνοι ἐκείσε*.³⁷

Όμως, στο επίπεδο αυτό το ενδιαφέρον του Θεοδώρου δεν περιορίζεται μόνον στο να παίρνει και να δίνει πληροφορίες για τις κινήσεις των μελών της κοινότητάς του, επεκτείνεται και σε άλλες κοινότητες.³⁸ Ο Θεόδωρος προσπαθεί να δημιουργήσει ένα ευρύ ιδεολογικό μέτωπο, *συχνάς χαράττων ἐπιστολάς καὶ πανταχοῦ διαπέμπων*.³⁹ Στον ηγούμενο Συμεώνα, αφού δείξει την αποφασιστικότητά του να αγωνιστεί, ζητά να σχηματιστεί ένα μέτωπο αλληλεγγύης: *μὴ βουλόμενοι προδοῦναιτὴν ἀλήθειαν, μὴδὲ μετασχεῖν τῆς κοινωνίας αὐτῶν, κἂν ἐξορία πρόκειται, κἂν ξίφος*

36. PG 99, στήλ. 1204.

37. PG 99, στήλ. 1068.

38. Στον μαθητή του Ναυκράτιο γράφει για κάποιους που είχαν ταχθεί υπέρ της μοιχοζευξίας και μετά φάνηκαν να μεταμελούνται. Αυτό, ο Θεόδωρος το θεώρησε ως ορθοπόδηση. Με την έλευση της νέας αίρεσης, δηλαδή με την αποκατάσταση του Ιωσήφ, ξανάπεσαν σ' αυτήν, ονομάζοντας *οικονομία* την αθέτηση της αλήθειας. Για τον Θεόδωρο είναι αυτοί που δημιούργησαν το σκάνδαλο στην εκκλησία: PG 99, στήλ. 1141.

39. Latyshev, «Vita», σελ. 284. Είναι χαρακτηριστική η ενέργεια του Θεοδώρου να καλέσει ηγουμένους και μοναχούς να τηρήσουν κοινή στάση απέναντι στην οικονομομαχία:

στιλβοῦται, κὰν πῦρ ἀνάπτῃται. Ἄλλ' οὐκ ἂν τοῦτο δυνηθῆίμεν... εἰ μὴ προσχῶν Κύριος ταῖς ὑμετέραις ἱεραῖς προσευχαῖς δυναμώσῃε τὸ ἡμῶν ἀσθενές καὶ σαθρόν.⁴⁰ Στον μοναχό Βασίλειο, που στην αρχή είχε πάει με το μέρος του, για να στραφεί στη συνέχεια εναντίον του, ο Θεόδωρος αναπτύσσει εκτενώς την επιχειρηματολογία του για το μοιχικό γάμο.⁴¹ Το ίδιο συμβαίνει και με το μοναχό Αθανάσιο, που ήταν οπαδός του και μεταστράφηκε.⁴² Ο Θεόδωρος απαντά στο αιτίμα ότι οι θέσεις του δεν υποστηρίζονται από κανένα. Αναφέρει ονόματα μαθητών του αλλά και οπαδών που υποστηρίζουν τις ίδιες απόψεις με αυτόν και οι οποίοι είτε έχουν υποστεί διώξεις και μαρτύρια είτε αναγκάστηκαν σε φυγή.⁴³ Στον γηγούμενο Θεόφιλο, ο Θεόδωρος εξηγεί ότι η εξουσία προσπαθεί να τον απομονώσει. Οι οπαδοί του, ισχυρίζεται ο Θεόδωρος, είναι περισσότεροι αν και από φόβο ή οικονομία αποκρύπτουν τις πεποιθήσεις τους.⁴⁴ Εξάλλου, σε άλλη επιστολή του προς τον αδελφό του Ιωσήφ, ο Θεόδωρος κάνει απολογισμό οπαδών της αποκατάστασης του Ιωσήφ, της πάλαι κοινοσυνάξεως των μοιχοζευκτών, όπως τους αποκαλεί, οι οποίοι μετά από κάποια αντίσταση συγκοινωνήσαν με τους εικονοκλάστες.⁴⁵

Η αιτία για τα δεινά που υφίσταται η κοινότητα είναι οι αντίπαλοι: Κάνοντας απολογισμό της πρώτης εξορίας του, ο Θεόδωρος κατηγορεί μοναχούς (ομόσχημους και ομοταγείς) που περνούσαν για φίλοι και οι οποίοι περιγέλασαν και ενέπαιξαν τον αγώνα του εναντίον της μοιχοζευξίας. Αυτοί συνήργησαν και συνέφαγαν και έβαψαν τον κάλαμο για την εξορία.⁴⁶ Φυσικά, η επιχειρηματολογία που απευθύνει προς τα έξω, κοινοποιείται και στο εσωτερικό της κοινότητας και τρέφει ιδεολογικά τα μέλη της.

Ο Θεόδωρος, προκειμένου να διατηρήσει τον έλεγχο της κοινότητας, απονέμει στους μοναχούς του κωδικούς, επαναπροσδιορίζει το σύστημα επικοινωνίας, αναλαμβάνει να το τροφοδοτεί και τροφοδοτείται από αυτό. Η κοινότητα εμφανίζεται ως ενδιαμεσοποιημένη. Η άμεση επικοινωνία μεταξύ των προσώπων μειώνεται προς όφελος του ηγέτη της κοινότητας. Έτσι, μπορεί να ασκεί πάντα εξουσία στις αποφάσεις των ομάδων και των

ό.π. σελ. 283.

40. PG 99, στήλ. 993.

41. PG 99, στήλ. 997, 1000.

42. PG 99, στήλ. 1072 κ.ε. πρβλ. στήλ. 1066.

43. PG 99, στήλ. 1072-76.

44. PG 99, στήλ. 1045, 1048.

45. PG 99, στήλ. 1140.

46. PG 99, στήλ. 1009, 1012.

μελών τους. Με βάση τον κατατρεγμό και την ανάγκη για μυστικότητα, ο Θεόδωρος προβαίνει στην απονομή κωδικών και θέτει τους κανόνες επικοινωνίας, που συντελούν στην εμπέδωση της ιεραρχίας της κοινότητας. Οι οδηγίες χρήσης που συνοδεύουν την απονομή κωδικών για την επικοινωνία σχετίζονται επίσης με την πειθαρχία και την τακτοποίηση της πρακτικής των μοναχών. Η διαφοροποίηση της κοινότητας γίνεται με τη σύσταση μιας νέας ιεραρχίας στο εσωτερικό της, που έρχεται σε αντίθεση με τη γενικότερη κοινωνική ιεραρχία, πολιτική και θρησκευτική. Αντίθετα με τον Πλάτωνα, που είναι η μυθική μορφή της κοινότητας, ο Θεόδωρος είναι ο κάτοχος του λόγου. Βρίσκεται στην πρώτη γραμμή, εκπροσωπεί την κοινότητα, την πίστη σε αυτήν, τη συνέχεια και το μέλλον της.

ΦΛΩΡΕΝΤΙΑ ΕΥΑΓΓΕΛΑΤΟΥ- ΝΟΤΑΡΑ

ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΟ ΕΡΓΟ ΤΟΥ ΜΙΧΑΗΛ ΧΩΝΙΑΤΗ

Το έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη, ογκώδες και ποικίλου περιεχομένου (επιστολές, κατηχήσεις, Υπομνηστικό, προσφωνήσεις σε κρατικούς λειτουργούς, επιτάφιοι, ποιήματα) προσφέρει πλούσιο υλικό στο θέμα της επικοινωνίας. Οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται σε μεγάλο μέρος από την επιστολογραφία και αποτελούν αψευδείς μαρτυρίες τόσο των ιστορικών στιγμών που βίωσε ο Χωνιάτης στο γύρισμα του 12ου στον 13ο αιώνα, όσο και του ενδιαφέροντός του για επικοινωνία με το ποιμνίο, με φίλους και συγγενείς, τον αυτοκράτορα και κρατικούς λειτουργούς, πρόσωπα που ανήκαν στην εκκλησιαστική ιεραρχία και πρόσωπα ολοσχερώς άγνωστα σ' αυτόν.

Το ενδιαφέρον μας θα επικεντρωθεί στα ακόλουθα θέματα: Γλωσσική επικοινωνία, επιστολή και, κυρίως, διακίνηση της επιστολής, υπερβατική επικοινωνία.

Γλωσσική επικοινωνία

Είναι γνωστό το πρόβλημα της γλωσσικής διάστασης που υφίσταται στο Βυζάντιο μεταξύ μιας πολύ περιορισμένης μερίδας πεπαιδευμένων και του μεγάλου μέρους του λαού. Η αττική γλώσσα που διδάσκονται και χειρίζονται οι λόγιοι, διαφέρει πολύ από την ομιλούμενη αλλά και από τις κατά τόπους διαλέκτους.¹ Την χειρίζονται όμως όχι πάντα με ιδιαίτερη ευχέρεια όταν έχουμε την μαρτυρία του Γρηγορίου του Κυπρίου (c. 1241-1290) που θεωρεί απαραίτητο να δικαιολογηθεί σε αποδέκτη επιστολής του ότι ο γραμματοκομιστής επειγόταν να αναχωρήσει και, ελλείψει χρόνου, αναγκάζεται να συντάξει την επιστολή στην καθομιλούμενη.² Πρόφαση που προβάλλεται

1. Για την γλώσσα του Μιχαήλ Χωνιάτη βλ. τις εύστοχες παρατηρήσεις του Σπ. Λάμπρου: Μιχαήλ Ἀκομινάτου Χωνιάτου, *Τὰ Σωζόμενα* (έκδ. Σπ. Λάμπρου, Α΄ - Β΄, Ἀθήναι 1879/1880, ανατύπ. Groningen 1968), Α΄, σελ. λζ΄ κ.ε. Για την διάδοση της αττικής γλώσσας στους κύκλους των λογίων βλ. H. Hunger, «On the Imitation (MIMHΣΙΣ) of Antiquity in Byzantine Literature», *DOP* 23-24 (1969-1970), σελ. 30 κ.ε.

2. Σ. Εὐστρατιάδου, «Πατριάρχου κυροῦ Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου, Ἐπιστολαί», *Ἐκκλησιαστικός Φάρος* 2(1908), σελ. 208 *ἐπιστόλιόν τι συνθεῖς βραχύ τι καὶ ἀσφαλές*

με άνεση, σαν κάτι ευνόητο.³ Και για να πάμε μερικούς αιώνες πίσω· ο Μιχαήλ Ψελλός συχνά εκφράζει τον θαυμασμό του για τους γνώστες της *ἀττικιζούσης γλώσσης*⁴ ενώ ο Κωνσταντίνος ο Πορφυρογέννητος απευθυνόμενος στον γιο του κρίνει απαραίτητο να διευκρινήσει ότι θα τον διδάξει σε κοινή και καθομιλούμενη γλώσσα, χωρίς να κάνει επίδειξη αττικού λόγου.⁵ Στον κύκλο των εκπαιδευθέντων στην Κωνσταντινούπολη του ΙΒ΄ αιώνα ανήκε και ο Μιχαήλ Χωνιάτης, μαθητής του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης. Ο λόγιος μητροπολίτης Αθηνών, ο οποίος είχε λάβει υψηλή μόρφωση, αναφέρεται σε πολλά κείμενά του στη σημασία της γλώσσας ως οργάνου εκφράσεως άρα και ως μέσου επικοινωνίας· θεωρεί ότι γλώσσα καλά εξασκημένη είναι χαρακτηριστικό λογίου ανδρός και ότι με την γλωσσική άνεση μπορεί να πεισθεί εύκολα ο συνομιλητής αφού είναι δυνατόν να παρουσιασθούν και τα ασήμαντα ως σημαντικά.⁶ Ο Μιχαήλ Χωνιάτης ανέλαβε τον μητροπολιτικό θρόνο των Αθηνών μη γνωρίζοντας προφανώς την κατάσταση, πολιτική, οικονομική, πολιτιστική του ποιμνίου του· η άγνοια αυτή είναι περίεργη εφ΄ όσον ανήκε σε συγκεκριμένους κύκλους της Κωνσταντινούπολης, όπου θα μπορούσε να έχει σχετική πληροφόρηση, αν λάβουμε μάλιστα υπ΄ όψη ότι η κατάσταση περιγράφεται σύντομα αλλά παραστατικά ήδη στην αλληλογραφία του Μιχαήλ Ψελλού καθώς και στην αλληλογραφία του Γεωργίου Τορνίκη με τον Γεώργιο Βούρτζη, προκάτοχο του Χωνιάτη στον μητροπολιτικό θρόνο των Αθηνών (1153-1160).⁷ Ο Χωνιά-

και δεδημευμένον.

3. Προφανώς πρόκειται για δικαιολογία που μπορούσε όμως να είναι αληθοφανής. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς (*Ρωμαϊκή Ίστορία*, CSHB), 1, σελ. 163, θαυμάζει την άνεση με την οποία χειριζόταν την *Ἀττικίζουσαν γλώσσαν* ο Γεώργιος ο εκ Κύπρου.

4. Μιχαήλ Ψελλού, *Ίστορικοί λόγοι, ἐπιστολαί* (ἐκδ. Κ. Σάθα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη 5), σελ. 95, 110, 373.

5. Κωνσταντίνου Ζ΄ τοῦ Πορφυρογεννήτου, *Πρὸς τὸν Ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν* (ἐκδ. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, CFHB), 48: οὐ γὰρ ἐπίδειξιν...φράσεως ἠττικισμένης... ἀλλὰ μᾶλλον διὰ κοινῆς και καθομιλημένης ἀπαγγελίας.

6. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Α΄, σελ. 79-80, Β΄, σελ. 208, Β΄, σελ. 274. Βλ. και την Μονωδία στον αδελφό του (Α΄ σελ. 363) όπου θαυμάζεται η γλωσσική άνεση με την οποία ανέπτυξε την επιχειρηματολογία του ο Νικητάς Χωνιάτης προκειμένου να επιτύχει την απελευθέρωση νέας από Λατίνο που την είχε αρπάξει κατά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Το επεισόδιο αφηγείται και ο ίδιος ο Νικητάς Χωνιάτης, *Ίστορία* (ἐκδ. Van Dieten, CFHB), σελ. 590-591.

7. Μιχαήλ Ψελλός, ὀπ. 5, σελ. 261, 268, 269 J. Darrouzès, *George et Démétrios Tornikes, Lettres et Discours*, Paris 1970, σελ. 113-114. Βλ. και Κ. Μ. Setton, «Athens in the Later Twelfth Century», *Speculum* 11(1944), σελ. 179 κ.ε. J. Herrin, «The Collapse of the Byzantine Empire in the Twelfth Century: A Study of a Medieval Economy», *University of*

της ανέμενε ότι το ποιμνιό του θα αποτελούσαν γνήσιοι συνεχιστές φιλολόγων ανδρών αλλά γρήγορα διαψεύσθηκε. Όπως χαρακτηριστικά ο ίδιος γράφει στην Πρώτη κατήχησή του, είχε εξασκήσει την διάνοια και την γλώσσα ώστε να μη φανεί ανάξιος των απογόνων των αρχαίων Αθηναίων 'Αλλ' ἔψευσμαι τῶν ἐλπίδων καὶ τῆς προσδοκίας ἐκπέπτωκα συμπληρώνει. Όταν απευθύνθηκε στους Αθηναίους για πρώτη φορά, παρά το ότι προσπάθησε να μιλήσει απλά, γρήγορα κατάλαβε ότι δεν γινόταν αντιληπτός, κι ένοιωσε σα να μιλούσε, όχι την ίδια γλώσσα με τους Αθηναίους, αλλά την περσική ή την σκυθική⁸ γιατί ο χρόνος είχε αλλοιώσει την αττική γλώσσα,⁹ τουλάχιστον αυτή που είχε διδαχθεί ο Χωνιάτης.¹⁰ Έτσι προσπάθησε να γίνει κατανοητός, αναλύοντας και απλουστεύοντας τόσο τα νοήματα όσο και τις λέξεις, προσφέροντας, όπως ο ίδιος γράφει, την πνευματική τροφή έτοιμη, αλεσμένη ή μάλλον μασημένη όπως την δίνουν οι τροφοί στα βρέφη.¹¹ Το θέμα της γλώσσας τον απασχολεί συχνά: στην προσφώνηση στον πραιτώρα Δημήτριο τον Δριμύ, διεκτραγωδώντας την κατάσταση της Αθήνας, δεν παραλείπει να μιλήσει δια μακρών και για την γλωσσική πενία των Αθηναίων χαρακτηρίζοντας μάλιστα την πόλη ως ἄγλωττον,¹² χαρακτηρισμό που δίνει και στον εαυτό του¹³ προκειμένου να περιγράψει την δεινή

Birmingham, Historical Journal 12 / 2 (1970), σελ. 188 κ.ε. Της ίδιας, «Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205», *DOP* 29 (1975), σελ. 253, κ.ε. Δ. Ζακυθηνού, *Ἡ Βυζαντινὴ Ἑλλάς 392-1204*, Ἀθήνα 1965. P.-Fr. Ashtor, *Éléments de recherche sur la vie religieuse en Grèce au XIIe siècle: Solitude et autonomie de Michel Choniates, métropolitaine d' Athènes (1182-1204)*, 1987, σελ. 7-10 (ευχαριστώ την συνάδελφο κ. Χρύσα Μαλτέζου που μου διέθεσε αντίτυπο της δακτυλογραφημένης αυτής εργασίας).

8. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Α', σελ. 124: ὁμως ἔδοξα μὴ συνετὰ λέγειν ἢ ἄλλως ὁμόγλωττα, ἀλλ' ὡς ἀπὸ διαλέκτου περσικῆς ἢ σκυθικῆς. Σπ. Λάμπρου, *Αἱ Ἀθήναι περὶ τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος*, Ἀθήνα 1878, σελ. 44. Setton, «Athens», σελ. 191.

9. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Α', σελ. 93-94.

10. Για τις γραμματικές και γλωσσικές γνώσεις του Χωνιάτη βλ. *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 289 και Β', σελ. 293 (Τὸ δὲ ἔρωτῶ οὐ βουλευτόν σοι νόει μοι εἴτε εὐαγγελικῶς ἀντὶ τοῦ παρακαλῶ εἴτε ἑλληνιστὶ ἀντὶ τοῦ πυνθάνομαι).

11. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Α', σελ. 125. Τις ίδιες απόψεις εκφράζει και στον Εισοβατήριο (Α' σελ. 94), όπου λέγει Προσδιαλέξομαι δὲ οὐκ ἀλλόκοτον παραδείξας, οὐδ' ἄλλως δεινῶ χαρακτῆρι σεμνώσας τοῦ λόγου τὸ πρόσωπον, ἀλλ' ἐπιμορφώσας ἐξ ἄττικῶν χρωμάτων κεκραμένων ἀποικιλώτερον, ὅπως ἐνδαπὸν καὶ οἰκείον ὄφθῃ καὶ κατάλληλον εὐπροσῆγορον γὰρ ἐκάστω καὶ φίλον τὸ ἴδιον.

12. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Α', σελ. 158. Σ' άλλο σημείο της προσφώνησης στον Δριμύ γράφει ότι η πόλη έχει χάσει την μεγαλοφονίαν της.

13. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 87: κάμῃ ἢ κατορχουμένη τῆς Ἀττικῆς ἄμουσία τέθεικεν ἄγλωττον.

θέση του στον Βασίλειο Πικρίδη, λογαριαστή του πραιτώρος.¹⁴ Όλη, άλλωστε, η επιστολή στον Πικρίδη έχει ως αντικείμενο την γλώσσα: ο ιεράρχης τόσο είχε στερηθεί το γλωσσικό ιδίωμα που είχε συνηθίσει στο κωνσταντινουπολίτικο περιβάλλον του ώστε, αν και κατοικούσε στο κέντρο της Ελλάδος, χαρακτηρίζει τον λόγο του αλληλόγραφου του που βρίσκεται στην πρωτεύουσα *ὡς ἀκριβῶς ἑλλήνιον καὶ σπανιώτατον*.¹⁵ Μακριά από την Κωνσταντινούπολη, παραπονείται συνεχώς για την κατάσταση, για την έλλειψη πνευματικής και γλωσσικής επικοινωνίας, λέγοντας ότι δεν υπάρχει κανείς για να συνομιλήσει, παρά μόνον η ηχώ της ίδιας του της φωνής. Στην Αθήνα επικρατεί *ἀγροικία* και βαρβαρική γλώσσα.¹⁶ Το πρόβλημα της γλωσσικής διάστασης απασχολούσε όμως όχι μόνο τον λόγιο μητροπολίτη Αθηνών αλλά και άλλους συγχρόνους του που είχαν πάρει κλασική παιδεία.¹⁷

Ο Ευθύμιος Τορνίκης, σε ποίημά του, ειρωνεύεται τον τρόπο με τον οποίο προφέρουν οι Θηβαίοι τα σύμφωνα ν και λ.¹⁸ Ο Θεσσαλονίκης Ευστάθιος, έγραφε στην αττική που χρησιμοποιούσαν οι λόγιοι της εποχής, ενδιαφερόταν όμως και για την δημόδη γλώσσα¹⁹ και αναφέρεται στις δια-

14. Herrin, «Realities», σελ. 272. R. Guiland, *Études sur l'histoire administrative de l'Empire Byzantin. Le logariaste, ο λογαριαστής, le grand logariaste, ο μέγας λογαριαστής*, *JÖBG* 18(1969), σελ. 102, 106. G. Stadtmüller, «Michael Choniates Metropolit von Athen (ca.1138-ca.1222)», *Orientalia Christiana* 33, 2(1934), σελ. 295.

15. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 87.

16. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Α', σελ. 160, Β' σελ. 11, 293. Με τον όρο *βάρβαρος φωνή* εννοείται είτε η ομιλία σε ξένη γλώσσα είτε η κακή χρήση της γλώσσας: βλ. Δ. Οικονομίδου, «Η λέξις *βάρβαρος* ἐτυμολογικῶς καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῶν σημασιῶν αὐτῆς ἐξεταζομένη», *Τριακονταετηρίς τῆς καθηγεσίας Κ.Σ. Κόντου*, Ἀθήναι 1909, σελ. 413. Βλ. καὶ Φ. Κουκουλέ, *Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου Τὰ Λαογραφικά*, Ἀθήναι 1950, σελ. 24-25. Στον Συνεχιστὴ τοῦ Θεοφάνους (CSHB), σελ. 91, 181, συναντούμε τους όρους *ἀγροικικῶς*, *ἀγροικικὴ φωνή*. Για το μόνιμο παράπονο του Χωνιάτη ότι είχε *εμβαρβρωθεὶ* μένοντας για χρόνια στην Αθήνα βλ. Β' σελ. 44, 87 και Λάμπρου, *Αἱ Ἀθήναι*, σελ. 45. Φ. Γρηγοροβίου, *Ἱστορία τῆς πόλεως Ἀθηνῶν κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας* (μετὰφρ. Σπ. Λάμπρου), Α', Ἀθήναι 1904, σελ. 291, 297. Ο Χωνιάτης γράφοντας *βεβαρβάρωμαι* *χρόνιος ὢν ἐν Ἀθήναις* παραλλάσσει τον στίχ. 485 από τον Ορέστη του Ευριπίδη - πρβλ. και Ἰωάννου Τζέτζη, *Ἐπιστολαί* (ἐκδ. P. Leone, Leipzig 1972), σελ. 21. Βλ. και τις ενδιαφέρουσες απόψεις του Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος (ca.1090-1118), για την ομιλούμενη γλώσσα: P. Gautier, *Théophylacte d'Achride, Discours, Traités, Poésies* (CFHB), XV/1, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 147-148.

17. Hunger, «On the Imitation», σελ. 30 κ.ε.

18. J. Darrouzès, *Un recueil épistolaire du XIIe siècle*, Académie roumaine Cod. Gr. 508, *REB* 30 (1972), σελ. 200.

19. Κουκουλέ, *Εὐσταθίου Τὰ Λαογραφικά* σελ. 12, 31-32. Του ίδιου, *Εὐσταθίου*

φορές που υφίσταντο ανάμεσα στην πεδινά λαλούσα γλώττα, ή παρεφθορούα γλώττα ή συνηθέστερον ομιλούμενη γλώσσα και την αττικίζουσα.²⁰ Τον θαυμασμό του για τον Ευστάθιο σχετικά με την χρήση της αττικίζουσας γλώσσας εκδηλώνει ο Μιχαήλ Χωνιάτης στην ΙΘ' κατήχηση.²¹ Ο Ιωάννης Τζέτζης υποκύπτει σε παράκληση φίλου για να του γράψει *ικετηρίαν κομψήν αττικίζουσα*,²² ενώ ο Ιωάννης Απόκανκος κάνει την διάκριση μεταξύ *κομψότερων* και *ἀμαθῶν*²³ και χαρακτηρίζει την ομιλούμενη γλώσσα ως *ἀγελαία*²⁴

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης με ειρωνεία αναφέρει υποκοριστικά που ήταν τότε σε χρήση στην Αττική, όπως *δενδρύφια*, *προβατύλλια*, *παιδύλλια* τύποι όμως παρόμοιοι (*βρεφύλλιον*, *παπαδύλιον*) χρησιμοποιούνται και από τον ίδιο τον Χωνιάτη κ.ά. συγγραφείς.²⁵ Προκειμένου να επικοινωνεί με το ποιμνιο μαθαίνει, στα τρία πρώτα χρόνια της παραμονής του στην μητρό-

Θεσσαλονίκης *Τὰ Γραμματικά*, Ἀθήναι 1953, σελ. 13.

20. Th. Tafel, *Eustathii metropolitae Thessalonicensis, Opuscula*, Frankfurt 1832 (ανατύπ. Amsterdam 1964), σελ. 271: *ὅς αὐτανέψιος μὲν ἦν.. καὶ ὡς ἂν ἡ πεδινὰ λαλοῦσα γλῶσσα, πρῶτος ἐξάδελφος*, σελ. 313: *οὗς ἡ δημοτικὴ λεκτικὴ κρυσταλίνους ἀποκαλεῖ*, σελ. 44: *καὶ εἰς αὐτὴν Μελαντιάδα, ἦν ἡ παρεφθορούα γλῶττα Μελιτίδα ἐθέλει καλεῖν*, σελ. 295: *εἶτα καὶ εἰς τοὺς κόντους εἰπεῖν δὲ συνηθέστερον, κόμπιας (μισῶ γὰρ τὸ ἀκράτως βάρβαρον) ἐκομίσθημεν*. (St. Kyriakidis, *Eustazio di Tessalonika La espugnazione di Tessalonika*, Palermo 1961, σελ. 110). Τελείως διαφορετικοί είναι οι χαρακτηρισμοί που δίνει στην Αττικὴ γλώσσα: *Opuscula* σελ. 39: *οἱ τῆς εὐγενεὺς Ἀτθίδος*, σελ. 40: *ἡ εὐγενὴς Ἀττικὴ γλῶσσα*. Για τη γλώσσα του Ευσταθίου βλ. Κουκουλέ, *Εὐσταθίου, Τὰ Λαογραφικά*, 12 σημ. 2, σελ. 33 καὶ *Τὰ Γραμματικά*, σελ. 15. G. Böhlig, *Untersuchungen zum rhetorischen Sprachgebrauch der Byzantiner mit besonderer berücksichtigung der Schriften des Michael Psellos*, Berlin 1956, σελ. 2. E. Kriaras, «Diglossie des derniers siècles de Byzance: Naissance de la littérature neo-hellénique.» *Proceedings of the XIIIth International Congress of Byzantine Studies*, Oxford 5-10 September 1966, σελ. 285 (ελλ. μετάφρ. *Βυζαντινὰ* 8, 1976, σελ. 215 κ.ε).

21. Σπ. Λάμπρου, «Χωρίον Μιχαήλ Χωνιάτου περὶ Εὐσταθίου Θεσσαλονίκης», *NE* 19 (1916), σελ. 360, 361.

22. Ἰωάννου Τζέτζη, *Ἐπιστολαί*, σελ. 50.

23. H. E. Bees-Sepherle, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos der Metropolit von Naupaktos (in Aetolien)», *BNJ* 21(1971-74), σελ. 135: *στλέγγιστρον αὐτὸ οἱ κομψότεροι λέγουσι, κτένιον δὲ οἱ κατ' ἐμὲ ἀμαθεῖς*.

24. V. Vasilievskij, «Epirotica saeculi XIII». *Viz. Vrem.* 3(1896), σελ. 245: *τοῦ ὑπογράφοντος Ἀξιοῦ, ὃν δὴ Βαρδάριον ἡ ἀγελαία γλῶσσα καλεῖ καὶ παλαιὰ τῶν ποταμῶν ἠγνοηκῆα ὀνόματα*. Χυδαία χαρακτηρίζει την δημώδη γλώσσα ο Γεώργιος Ακροπολίτης, *Χρονικὴ Συγγραφή* (ἐκδ. A. Heisenberg) I, σελ. 75: *τοὺς ἐπὶ μισθῶ τοῖς στρατιωταῖς δουλεῦοντας, οὗς καὶ Τζουλοῦκωνας ἡ χυδαία γλῶσσα κατονομάζει*.

25. *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 44' βλ. καὶ τα σχόλια του Σπ. Λάμπρου, Β', σελ. 56 καὶ του ίδιου, *Αἱ Ἀθήναι*, σελ. 45. Ο Χωνιάτης στην ΣΤ' κατήχηση χρησιμοποιεῖ το

πολη, την σύγχρονη αττική διάλεκτο (*μαθών γλωτταν βάρβαρον*) με την βοήθεια του Νεοφύτου, αρχιμανδρίτη Αθηνών, ο οποίος στο κήρυγμα χρησιμοποιούσε τη ντόπια λαλιά.²⁶

Το πρόβλημα της γλωσσικής διάστασης εξ αιτίας των τοπικών διαλέκτων δεν περιορίζεται στην Αττική γιατί όπως γράφει σε επιστολή του ο μητροπολίτης Ναυπάκτου Ιωάννης Απόκαυκος *Ἐγλωσσος ὁ γραμματοφόρος ...καὶ οὐκ ἄγλωσσος τὴν ἑλληνίδα λεκτικὴν καὶ τὸ ὄργανον· γλώσσα δὲ καλοῦμεν καὶ τὴν διάλεκτον.*²⁷ Το θέμα της μεταγλώττισης απασχολεί τον Χωνιάτη γενικότερα²⁸ όπως ο ίδιος μνημονεύει, ο μητροπολίτης Χωνών Νικήτας *μετεγλώττιζεν* τα ιερά κείμενα προκειμένου να γίνουν αντιληπτά από τους πιστούς.²⁹ Οι πιο πάνω μαρτυρίες αποκαλύπτουν τη μεγάλη διαφορά μορφωτικού επιπέδου στον ευρύτερο χώρο του Βυζαντίου αλλά και τη διάσταση ανάμεσα στα τοπικά ιδιώματα και τη γλώσσα που μιλιόταν στην πρωτεύουσα ή τουλάχιστον σε ορισμένους κύκλους της πρωτεύουσας.

Ένα άλλο θέμα που θίγει ο λόγιος μητροπολίτης είναι η γλωσσική και πνευματική διάσταση ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους *βαρβαροφώνους Ιταλούς*.³⁰ Παιρνοντας αφορμή από τη σύληση της βιβλιοθήκης του, στους ταραγμένους καιρούς της κατάλυσης του Κράτους, επισημαίνει ότι

υποκοριστικό *βρεφύλλιον*, ανάλογο προς τον όρο *παιδύλλιον* (Ἀρχεῖον Λάμπρου, Φάκελλος Β' 3· βλ. Φλ. Εὐαγγελάτου-Νοταρά, «Καταλογράφῃς τοῦ Ἀρχεῖου Σπ. Λάμπρου», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλοσοφ. Σχολῆς Πανεπ. Ἀθηνῶν*, 25 [1974-1977], σελ. 267). Ο τύπος *βρεφύλλιον* απαντά στον Εὐστάθιο, *Opuscula*, 39, σελ. 344, Γεώργιο Ἀκροπολίτη *Χρονικὴ Συγγραφή*, I, σελ. 76, Βασίλειο Αχρίδος (W. Regel, «Τοῦ γεγονότος Θεσσαλονίκης κῦρ Βασιλείου τοῦ Αχριδηνοῦ λόγος ἐπιτάφιος ἐπὶ τῇ ἐξ Ἀλαμανῶν δεσποίνῃ», *Fontes rerum byzantinorum*, 1, Petropoli 1892, σελ. 352), Κωνσταντῖνο Μανασσῆ, *Σύνοψις Χρονικὴ* (CSHB), στίχ. 173, 4021, 5064· ο τύπος *παιδύλλιον* σ' επιστολή του Κωνσταντίνου Ζ' (J. Dargouzes, *Epistoliers Byzantins du Xe siècle*, Paris 1960, VIII, σελ. 3). Βλ. και Φ. Κουκουλέ, «Αἱ ὑποκοριστικὰ καταλήξεις -ύλλιον καὶ -ύφιον ἐν τῇ μεσαιωνικῇ καὶ νέᾳ ἑλληνικῇ γλώσσῃ», *Ἀθηνά* 51-52 (1941, 1948), σελ. 120 κ.ε.

26. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 44 και Α', σελ. 265. Είναι πιθανό οι κατηχήσεις του Χωνιάτη να εκφωνήθηκαν στην καθημερινή γλώσσα των Αθηναίων και μεταγράφηκαν στην αττικίζουσα των λογίων από τον ίδιο τον Χωνιάτη προκειμένου να περιληφθούν σ' ένα *corpus* των έργων του (Β', σελ. 443, 454).

27. Η. Ε. Bees-Sepherle, *Unedierte*, σελ. 90.

28. *Τὰ Σωζόμενα*, Α', σελ. 241.

29. *Τὰ Σωζόμενα*, Α', σελ. 45· σχολιάζοντας ο Λάμπρος το χωρίο γράφει ότι ο μητροπολίτης Χωνών ερμήνευε στην καθομιλουμένη τα κείμενα (Β', σελ. 442). Για μετάφραση ιερών κειμένων τον 12ο αιώνα σ' άλλη γλώσσα βλ. Ράλλης - Ποτλής, 4, σελ. 452-453 και Γεωργίου Ακροπολίτου, II, *Λόγος κατά Λατίνων δευτέρως*, σελ. 62.

30. Μιχ. Χωνιάτη *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 299. Τις αντιλήψεις του για την βαρ-

οι βάρβαροι Ιταλοί άρπαξαν τα βιβλία, που με κόπο και επί σειρά ετών συγκέντρωνε,³¹ με μοναδικό σκοπό να τα πουλήσουν, αφού ούτε την ίδια γλώσσα είχαν με τους Βυζαντινούς ούτε όμως το ενδιαφέρον και την ευαισθησία να χρησιμοποιήσουν μεταφραστή, ώστε να γίνουν κοινωνοί του περιεχομένου των γραπτών κειμένων.³² Κρίνεται υπερβολική η διαμαρτυρία του Μιχαήλ Χωνιάτη για την σωστή χρήση των βιβλίων από τους στρατιώτες που ενδιαφέρονταν μόνο για λαφυραγώγηση, δικαιολογείται όμως από την αγάπη στα βιβλία. Δεν γνωρίζουμε άλλωστε πόσο διαδεδομένη ήταν η ύπαρξη διερμηνέων³³ και μάλιστα διερμηνέων που να γνωρίζουν τόσο καλά τις δύο γλώσσες ώστε να μεταφράζουν ποικίλα κείμενα.³⁴ Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει ότι ο Κορίνθιος Ααρών Ισαάκιος που είχε οδηγηθεί αιχμάλωτος από τους Νορμανδούς στη Σικελία, το 1147, έμαθε τόσο καλά τα λατινικά, ώστε, μετά την απελευθέρωσή του, ασκούσε χρέη διερμηνέως μεταξύ αυτοκράτορος και Ιταλών.³⁵ Ο Νικήτας επίσης, αφηγούμενος το επεισόδιο της απελευθέρωσης νεαρής αιχμάλωτης, μαρτυρεί ότι μερικοί δυτικοί στρατιώτες γνώριζαν λίγο την ελληνική³⁶.

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης διατήρησε τον θαυμασμό του για τον λόγο ως μέσου επικοινωνίας και για την αττική γλώσσα που είχε διδαχθεί κοντά στον προαναφερθέντα μητροπολίτη Χωνών Νικήτα και στην Κωνσταντινούπο-

βαρικήν ἔφοδον των δυτικών βλ. και σε Β', σελ. 270, 294, 295 κλπ. Ανάλογη είναι και η γνώμη του Νικήτα Χωνιάτη (Ίστορία, σελ. 653) που χαρακτηρίζει τους Σταυροφορούς ως αγράμματους βαρβάρους και αναλφάβητους.

31. Για τη βιβλιοθήκη του Χωνιάτη βλ. Σπ. Λάμπρου, *Περί τῆς βιβλιοθήκης τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαήλ Ἀκομινάτου*, Μικταί σελίδες, Ἀθήνα 1905, σελ. 407-415.

32. Μιχ. Χωνιάτη *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 294-295 και Β', σελ. 242. Πρβλ. και Α', σελ. 170: *Ῥωμαίοις ἕτερογλώσσοις συμφέγασθαι*. Βλ. και την άποψη του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης για τις γλωσσικές διαφορές των λαών και τις αλληλεπιδράσεις (Tafel, *Eustathii Opuscula*, σελ. 168 και 39). Ο Ιωάννης Τζέτζης, σ' επιστολή του στον μητροπολίτη Δρίστρας, απαριθμεί τις ταλαιπωρίες του από αλλοεθνή (Ρώς ή Μυσό) με τον οποίο ανάμεσα στ' άλλα, δεν μπορούσε να συνεννοηθεί γιατί δεν γνώριζε τη βαρβαρική του γλώσσα (*Ἐπιστολαί*, σελ. 120).

33. Η Άννα Κομνηνή (*Ἀλεξιάς*, ἐκδ. Β' Leib, II, σελ. 209) αναφέρει ότι τη διέλευση των σταυροφόρων της Α' Σταυροφορίας από τα εδάφη της Αυτοκρατορίας επέβλεπαν βυζαντινά στρατεύματα *συμπαρήσαν δέ τούτοις και τινες τῆς λατινικῆς διαλέκτου εἰδήμονες, ἵνα τὰς ἀναφυομένας μεταξὺ μάχας καταστέλλωσι*.

34. Για το περιεχόμενο της βιβλιοθήκης και τα ενδιαφέροντα του Χωνιάτη βλ. Μιχ. Χωνιάτη *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 35, 140, 190-191, 203, 206, 219, 242, 296.

35. *Ίστορία*, σελ. 144.

36. Βλ. πιο πάνω σημ. 6 και Νικήτας Χωνιάτης, *Ίστορία*, σελ. 590: *τοὺς μὴ πάντη ἀμαθεῖς τῆς ἡμετέρας φωνῆς ἐκ τοῦ στρατεύματος παριόντας*. Ο Γεώργιος

λη.³⁷ Μέχρι τέλους χρησιμοποιεί την αττική στην αλληλογραφία του και αποκαλύπτεται ιδιαίτερα ικανοποιημένος όταν επικοινωνεί με πρόσωπα που έχουν ανάλογη παιδεία, πράγμα που τονίζει συχνά στις επιστολές του. Παρ' όλα αυτά, με την πάροδο των ετών φαίνεται ότι παύουν να υφίστανται τα γλωσσικά προβλήματα επικοινωνίας με το ποιμνιο καθώς και οι δυσκολίες για τον εγκλιματισμό του ιεράρχη στην Ελλάδα, γιατί στα μεταγενέστερα κείμενά του δεν απαντούν σχετικές ενδείξεις.³⁸

Παρά την μεμψιμοιρία του, από την προσεκτική μελέτη των επιστολών του, παρατηρούμε, αν όχι μία ιδιαίτερη πνευματική άνθιση, οπωσδήποτε όμως την παρουσία, τόσο στην Αττική όσο και σε γειτονικές περιοχές, ενός κύκλου λογίων, τα μέλη του οποίου αλληλογραφούν για ποικίλα θέματα, ασχολούνται με τη μελέτη διαφόρων κειμένων, αγοράζουν ή ανταλλάσσουν χειρόγραφα, παρά την οικονομική δυσπραγία, την παρουσία των κατακτητών και την γενική παρακμή.

Επιστολογραφία και διακίνηση των επιστολών.

Στις πολυάριθμες επιστολές του Χωνιάτη αναφέρονται διάφορες δυσκολίες στην δυνατότητα επικοινωνίας με τα πρόσωπα που αλληλογραφούσε ή και μερικές φορές, προφάσεις για την απροθυμία να αλληλογραφήσει. Αποφεύγοντας να γράψει στον επίσκοπο Καρύστου Δημήτριο προφασίζεται την έλλειψη, πραγματική ή μή, «υπογραφέως»³⁹ ενώ σ' άλλες περιπτώσεις την αδυναμία εξεύρεσης γραφικής ύλης⁴⁰ ή τη βιασύνη του γραμματοκομιστή να αναχωρήσει.⁴¹

Ένα θέμα που τον απασχολεί τακτικά είναι η διακίνηση των επιστολών και συγκεκριμένα η εξεύρεση γραμματοκομιστή, και μάλιστα υπεύθυνου,

Παχυμέρης, *Συγγραφικαί Ιστορίαι* (CFHB), I σελ. 463 αναφέρει ότι ο Νικόλαος επίσκοπος Κρότωνος (1254) ήταν δίγλωσσος (βλ. και σελ. 462 σημ. 2).

37. Για την εκπαίδευση του Χωνιάτη στην Κωνσταντινούπολη βλ. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Α', σελ. 347.

38. Γράφοντας από την Κέα στον σακελλάριο Πλευρή παραπονείται ότι *οὐδέν τι γράμμα Ἀθήνηθεν προσέπητ μοι, ἐγχώρια προσᾶδον καὶ ἀττικά...* (*Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 290) δεν γνωρίζουμε όμως αν οι γραμμές αυτές αντικατοπτρίζουν την αλήθεια ή αν οφείλονται στη μοναξιά που ένοιωθε ο Χωνιάτης μακριά από την Αθήνα.

39. Μιχ. Χωνιάτη *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 244. Βλ. και 'Ιω. Τζέτζη, *Ἐπιστολαί*, σελ. 57. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, Α' (μετάφρ. Λ. Μπενάκη, Ι. Αναστασίου, Γ. Μακρή), έκδ. Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 1987, σελ. 344.

40. Μιχ. Χωνιάτη *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 326. Για την έλλειψη γραφικής ύλης στην αλληλογραφία βλ. Hunger, *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, σελ. 325.

41. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 140.

πρόβλημα που συναντούμε στη βυζαντινή επιστολογραφία γενικότερα.⁴² Στα μέσα του 12ου αιώνα, ο Γεώργιος Τορνίκης απευθυνόμενος, με δύο επιστολές, στον μητροπολίτη Αθηνών Γεώργιο Βούρτζη περιγράφει τις δυσκολίες που είχε για αλληλογραφία επειδή, για μεγάλο χρονικό διάστημα, δεν εύρισκε γραμματοκομιστές καθώς και την υποχρέωση που νοιώθει απέναντι στο πρόσωπο που αναλαμβάνει την μεταφορά επιστολής.⁴³

Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης δικαιολογείται για την ασυνέπεια του στην αλληλογραφία κατηγορώντας τους επ' αμοιβή γραμματοκομιστές ότι είναι ταχύτατοι στην παραλαβή επιστολών, που συνδυάζεται και με την είσπραξη της αμοιβής, ενώ είναι βραδείς και αδιάφοροι στην επίδοσή τους.⁴⁴ Σε ανεύθυνους γραμματοκομιστές αποδίδει κι ο Τζέτζης την καθυστέρηση στην αλληλογραφία καθώς και την μη επίδοση επιστολών.⁴⁵

Τα πρώτα γράμματα του Χωνιάτη που έχουν διασωθεί (αφ. 1-7) προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη, όπου δεν πρέπει να ήταν ιδιαίτερα δύσκολη η εξεύρεση προσώπων που επρόκειτο να ταξιδεύσουν από το κέντρο στις επαρχίες της Αυτοκρατορίας, για υπηρεσιακούς ή άλλους λόγους. Παρ' όλα αυτά στην επιστολή που απευθύνει ο Χωνιάτης στον Κωνσταντίνο Πηγονίτη, ευρισκόμενο σε περιοχή του Πόντου που γειτνίαζε με την Ταυροσκυθία, ανάμεσα σε άλλες προφάσεις για την έλλειψη συνέπειας στην αλληλογραφία, προβάλλει και την δυσκολία να εξευρεθεί διακομιστής γραμμάτων καθώς και την πιθανότητα να μην έφθασε ποτέ στα χέρια του Πηγονίτη η επιστολή που του είχε στείλει.⁴⁶ Κατά το μακρό χρονικό διάστημα που έμεινε στην μητρόπολη των Αθηνών (1182-1205, επιστ. αφ. 8-87) πρέπει να υποθέσουμε ότι, αν και δεν ήταν εύκολο να στέλνει και να παραλαμβάνει την αλληλογραφία του σε τακτικά διαστήματα, το πρόβλημα όμως δεν ήταν δυσεπίλυτο. Παραπονούμενος στον φίλο του Γεώργιο Παδιάτη⁴⁷

42. Βλ. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία*, σελ. 343.

43. Darrouzès, *Georges et Démétrios Tornikès*, σελ. 116 και 121.

44. Tafel, *Eustathii Opuscula*, σελ. 348 και Κουκουλέ, *Ευσταθίου Τὰ Λαογραφικά*, Β' σελ. 95. Ανάλογη είναι και η εμπειρία του Θεοφυλάκτου Ἀχρίδος, ο οποίος απευθυνόμενος στον επίσκοπο Κίτρους (Gautier, *Théophylacte d'Achrida, Lettres*, σελ. 303) γράφει: ...τὸ μὴ γνησίων γραμματοκομιστῶν. Οἱ γὰρ πολλοὶ συλλαβεῖν μὲν γράμματα πρόχειροι, διακομίσαι δὲ καὶ ἐχειρίσαι τῷ πρὸς ὃν ἐγράφη ναρκῶδεις καὶ ὄλον ἄχειρες.

45. Ἰω. Τζέτζη, *Ἐπιστολαί*, 29, σελ. 106-107, 122.

46. Μιχ. Χωνιάτη *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 4. Σ' επιστολή του στον Δημήτριο Τορνίκη (Β' σελ. 86) με ειλικρίνεια δικαιολογείται ότι αν δεν είναι πολύ τακτικός στην αλληλογραφία αυτό ίσως οφείλεται στην αμέλειά του ή στο γεγονός ότι δεν βρίσκει πιστό γραμματοκομιστή.

47. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 104 κ.ε., 110 κ.ε., 120 κ.ε.

ότι δεν του έγραφε από την Κωνσταντινούπολη που ήταν, γράφει ότι δεν μπορεί να προφασίζεται έλλειψη προσώπων για μεταφορά των επιστολών⁴⁸ εφ' όσον *πράκτορες, πραιτωρες, απογραφείς, αναγραφείς, δασμολόγοι, ναυτολόγοι*⁴⁹ και *δσοι άλλοι τοῦ πονηροῦ τοῦδε κόμματος* στέλνονται κάθε χρόνο στην Ελλάδα· και, όπως ειρωνικά συμπληρώνει, αυτοί ήταν περισσότεροι από τους βατράχους που έστειλε ο Θεός στην Αίγυπτο⁵⁰ (εδώ πρόκειται για το μόνιμο παράπονο του Χωνιάτη για τους εισπράκτορες φόρων και σε προέκταση για τους άδικους φόρους). Το πρόβλημα της διεκπεραίωσης της αλληλογραφίας ήταν υπαρκτό γιατί ο Χωνιάτης σε κατάλογο με έτοιμες αρχές επιστολών έχει προκατασκευασμένες δικαιολογίες για τη δυσκολία εξεύρεσης γραματοκομιστή.⁵¹ Οι δυσκολίες ήταν πραγματικές πολύ συχνά· γράφοντας στον Γεώργιο Τεσσαρακονταπήχου απολογείται λέγοντας ότι του είχε ήδη στείλει 3 ή 4 επιστολές που, προφανώς, δεν είχαν φθάσει στον προορισμό τους.⁵² Ενώ σ' άλλη περίπτωση ο Χωνιάτης παραλαμβάνει στην Κέα σχεδόν ταυτόχρονα δύο επιστολές του ίδιου αποστολέα, του Μανουήλ Θηβών, σταλμένες προφανώς με διαφορετικό γραματοκομιστή.⁵³ Από την Κέα επίσης, γράφοντας στον Ευθύμιο Τορνίκη, στην Εύβοια, αναφέρεται στη δυσκολία να βρίσκει γραματοκομιστές *σπανιώτατα διακομισταῖς γραμμάτων έντυγχάνοντες*.⁵⁴ Ο Χωνιάτης εωφελείτο από την παρουσία διαφόρων προσώπων που περιστασιακά διέρχονταν από τον τόπο διαμονής του προκειμένου να στείλει την αλληλογραφία του⁵⁵ με ανά-

48. Ο πραγματικός λόγος ήταν κατά τον Χωνιάτη *παιδίσκη τις πονηρά (Τὰ Σωζόμενα, Β', σελ. 112)*.

49. Herrin, «Realities», σελ. 265 κ.ε.

50. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα, Β', σελ. 105, 110, 111*, πρβλ. και *Υπομνηστικόν Α', 307 κ.ε.* και Stadtmüller, *Michael Choneiates*, σελ. 282 κ.ε. I. Carleton Thallon, «A medieval humanist, Michael Akominatos», *Vassar Medieval Studies*, New Haven 1923, σελ. 278. Η τακτική επικοινωνία Κωνσταντινούπολης - Ελλάδος φαίνεται ότι εξακολούθησε και μετά το 1204 αν δεν είναι υπερβολικά όσα γράφει ο Χωνιάτης στον επίσκοπο Ραιδεστού (Β', σελ. 334): *καί ταῦτα μυρίων παροδεούντων τό σόν λάχος δσοι εὐθὺ τῆς Ἑλλάδος κατήεσαν*.

51. Μιχ. Χωνιάτη *Τὰ Σωζόμενα, Β', σελ. 372-373*. Για αρχοτέλειες επιστολών βλ. γενικά Σπ. Λάμπρου, «'Αρχοτέλειαι ἐπιστολῶν», *NE* 12(1915), σελ. 421-434. Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν οι αρχές αυτές των επιστολών χρησιμοποιήθηκαν πάντα από τον Χωνιάτη για κάλυψη πραγματικών αναγκών.

52. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα, Β', σελ. 17*. Γράφοντας στον Νικόλαο Πιστόφιλο (Β' 303) δηλώνει ότι δεν γνώριζε αν είχε πάρει το προηγούμενο γράμμα του.

53. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα, Β', σελ. 146* (πρβλ. και Β', σελ. 143).

54. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα, Β', σελ. 306*.

55. Βλ. πιο πάνω σελ. 311-312.

λογο τρόπο παρελάμβανε και επιστολές, όπως στην περίπτωση που ο χαρτοφύλακας της μητρόπολης Αθηνών, περνώντας από την Ραιδεστό,⁵⁶ παρέλαβε επιστολή του επισκόπου Ιωάννου⁵⁷ προς τον Χωνιάτη.

Ένα θέμα που απασχολεί συχνά τον Χωνιάτη είναι η εξεύρεση έμπιστου γραμματοκομιστή.⁵⁸ Ανεξάρτητα από τους περιστασιακούς ταχυδρόμους, ο Χωνιάτης εμπιστευόταν ορισμένα γράμματα σε πρόσωπα που έχαιραν της αμέριστης εμπιστοσύνης του. Οι γραμματοκομιστές αυτοί ήταν γνώστες του περιεχομένου της επιστολής τόσο ώστε συμπλήρωναν τα γραφόμενα με τον προφορικό λόγο, κατά τη συνήθη πρακτική στη βυζαντινή επιστολογραφία.⁵⁹ Έτσι, ο έμπιστος γραμματικός κυρ Θωμάς μεταφέρει γράμματα του ιεράρχη τόσο από την Αθήνα όσο και από την Κέα⁶⁰ και συχνά αναλαμβάνει να εκθέσει λεπτομερώς όσα δεν ήταν δυνατόν να γραφούν εν εκτάσει,⁶¹ καθώς και ειδήσεις υπό εχεμύθειαν, γιατί μία επιστολή ήταν δυνατόν να διαβασθεί από αδιάκριτα μάτια.⁶² Ο κυρ Θωμάς, για τον οποίο με ιδιαίτερη εκτίμηση μιλά ο Χωνιάτης,⁶³ δεν ήταν ένας απλός διεκπεραιωτής επιστολών· πρέπει να είχε έντονη προσωπικότητα, κύρος και παιδεία εφ' όσον

56. Μιχ. Χωνιάτη *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 334. Για το εκκλησιαστικό αξίωμα του χαρτοφύλακα βλ. J. Dagrouzès, *Recherches sur les ΟΦΦΙΚΙΑ de l' église byzantine*, Paris 1970, σελ. 334 κ.ε. H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1969, σελ. 109-111. Herrin, «Realities», σελ. 261 κ.ε. Ίσως πρόκειται για τον Γεώργιο Βαρδάνη, ο οποίος το φθινόπωρο του 1215 (κατά τη χρονολόγηση του Stadtmüller, *Michael Choniates*, σελ. 263) ετομαζόταν να πλεύσει στην Προποντίδα· επιστρέφοντας πέρασε από τη Ραιδεστό.

57. Michael Le Quien, *Oriens Christianus*, Paris 1979 (ανατύπ. Graz 1958), 1, σελ. 1129. Για τη μητρόπολη Ραιδεστού βλ. I. Αναστασίου, *Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Θεσσαλονίκη 1979, σελ. 314.

58. Dagrouzès, *Epistoliers*, σελ. 299 και σημ. 52: *...ἡ τῶν γραμματηφόρων ἀπιστία ὀκνηροτέρους ἡμᾶς εἰς τὸ γράφειν πεποίηκεν· ἐπεὶ δὲ πιστοὺς καὶ ἡμετέρους ἐτύχομεν...* Βλ. και πιο πάνω σελ. 15 και 17 σημ. 46.

59. Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία*, σελ. 343-344. G. Karlsson, *Idéologie et cérémonial dans l' épistolographie byzantine*, Uppsala 1962, σελ. 17-18. Λήμμα «Epistolographie» *RE Suppl. V.*, 1931, στήλ. 200-203.

60. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 96, 100 (βλ. Β', σελ. 584), 106, 107, 109, 237· για τη χρονολόγηση των επιστολών και τον τόπο από όπου εστάλησαν βλ. Stadtmüller, *Michael Choniates*, σελ. 269-271.

61. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 105-106: *Ὡς δ' οὐκ ἔξὸν ἐπιστολῆς μέτρῳ χωρηθῆναι τοσοῦτον σμῆνος κακῶν, καὶ τὸν ἐντιμότερον κῦρ Θωμᾶν συναποστεῖλαι δεῖν ἔγνωμεν, ὅπως τὰ παρὰ τῶν γραμμάτων κεφαλαιωδῶς ὑπαγορευόμενα αὐτὸς ἀποτάδῃν ἐκτραγαδήσειε...*, Β', σελ. 100, 107, 109.

62. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 237.

63. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 96, 100, 106, 109. Βλ. και Herrin.

αναλαμβάνει, παράλληλα με την επίδοση της επιστολής, και την προσωπική επικοινωνία με εξέχοντα πρόσωπα, όπως ο λογοθέτης του δρόμου⁶⁴ Δημήτριος Τορνίκης, ο μέγας δούξ⁶⁵ Μιχαήλ Στρουφνός ή οι Βελισσαριώται⁶⁶ προκειμένου να τους εκθέσει και προφορικά την κατάσταση των Αθηνών και να προκαλέσει την ευνοϊκή παρέμβασή τους.⁶⁷

Ανάλογα και ο παπὰ-Βασίλειος, κομιστής επιστολής του Θεοδώρου επισκόπου Ευρίπου, διεκτραγωδεί στον Χωνιάτη εκτενώς τις περιπέτειες του επισκόπου, που αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Χαλκίδα εξ αιτίας της ανωμαλίας των καιρών.⁶⁸

Χαριτωμένες είναι οι αναφορές του Χωνιάτη σε Αιθίοπα γραμματοκομιστή του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης· κάνει λογοπαίγνια τονίζοντας τη διαφορά ανάμεσα στο μαύρο χρώμα της επιδερμίδας του κομιστή και τις λευκές αγγελίες, δηλ. τα ευχάριστα νέα που φέρνει.⁶⁹ Ο Αιθίοψ, ο οποίος δύο φορές τουλάχιστον μετέφερε επιστολές του Ευσταθίου και ισάριθμες απαντήσεις του Χωνιάτη, ανέλαβε να μεταδώσει στον Ευστάθιο και δια ζώσης νέα του Χωνιάτη (*ἀναγγελεῖ τὰ καθ' ἡμᾶς ὅπως ἔχουσι*).⁷⁰

«Realities», σελ. 265 σημ. 57.

64. N. Oikonomides, *Les listes de présence byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972, σελ. 311.

65. R. Guiland, «Études de titulature et de prosopographie byzantines. Les chefs de la marine byzantine: Drongaire de la flotte, Grand drongaire de la flotte, Duc de la flotte, Mégaduc», *BZ* 44 (1951), σελ. 212-213, ιδίως σελ. 228 (= R. Guiland, «Le Drongaire de la flotte, le Grand drongaire de la flotte, le duc de la flotte, le Mégaduc», *Recherches sur les institutions byzantines*, I, σελ. 535 κ.ε., ιδίως σελ. 546-547). Herrin, «Realities», σελ. 257, 267, 276 κ.ε.

66. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 586.

67. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 96: *Τὴν μὲν παρείσπραξιν μετριωτέραν ... Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ἐντιμότατος κῆρ Θωμᾶς διὰ τὸ τῆς τοιαύτης δουλείας ἀναγκαιότατον ἀπεστάλη*. Β', σελ. 100, 106.

68. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 308: *Τοῦ παπᾶ Βασιλείου τὸν ἐν γράμματι διὰ βραχέων δεδηλωμένον πειρασμὸν πλατύτερον διηγησαμένου... Ο Χωνιάτης θίγει καὶ σ' ἄλλες επιστολές του την ἀνάγκη για μετανάστευση λόγω της λατινικής κατακτήσεως* (Β', σελ. 292, 337, 350): είναι χαρακτηριστικό ότι τους κατακτητές αναφέρει πάντα ως Ιταλούς.

69. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 9: *ὡς μᾶλλον ἂν ἐπεπείσμην τὸν αιθιοπικὸν τουτονὶ γραμματοκομιστὴν εἰς λευκόχρωτα μεταβαλεῖν..., μηνύει λευκὰς περὶ σοῦ ἀγγελίας, καὶ εἰς ἄγγελον φωτὸς καὶ ἡμέρας τετάξεται, κᾶν ἐπιδερμίδι σαρκὸς μελαίνης σκιάζεται*. Β', σελ. 10: *Ὁ δ' αὖ πάλιν ἐμφορτος πολλοῦ γραμμάτων καπνοῦ, Ὁ κομίζων κατηγρὸς ὄλος καὶ γρηῖ καμνοῖ ἴσος. Ἄλλ' ὁ τοιοσόδε καὶ ὦν καὶ ἦκων ἐνθένδε στιλπνὸς ἡμῖν ἐπανήκοι...*

70. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 7. Βλ. καὶ Dagrouzès, *Epistoliers*, σελ. 244

Στην αλληλογραφία του Χωνιάτη μαρτυρούνται κι άλλες περιπτώσεις διακίνησης των επιστολών με τον πρακτικό τρόπο ν' αποστέλλεται η απάντηση με τον ίδιο γραμματοκομιστή.⁷¹

Ο γραμματοκομιστής αυτός συχνά επείγεται ν' αναχωρήσει κι έτσι η επιστολή που παραλαμβάνει είναι σύντομη.⁷² Αντίθετα, ο Ιωάννης Συρόπουλος, που μεταφέρει επιστολές και δώρα του Γεωργίου Πιστόφилου καθώς και τις απαντήσεις του Χωνιάτη,⁷³ φαίνεται ότι είχε άνεση χρόνου, πράγμα που του έδινε την ευκαιρία ν' αναπτύξει φιλικές σχέσεις με τον πατριάρχη γιατί του διηγείται την προσωπική του ζωή.

Άλλοτε αποστέλλεται μια μόνο επιστολή για περισσότερους παραλήπτες (...*οὐκ ἔχων δὲ ἀντάδειν πρὸς ἕκαστον μία φωνή... τὸ γράμμα τοῦτο ἐν κοινὸν πᾶσιν ὑμῖν ἐνεχάραξα*),⁷⁴ ενέργεια που είναι δυνατόν να δημιουργήσει παρεξηγήσεις· ο Χωνιάτης αναγκάζεται στην συνέχεια ν' απολογηθεί δια μακρῶν στους φίλους στους οποίους είχε στείλει την κοινή επιστολή.⁷⁵

Οι κομιστές των γραμμάτων εκτός από την ταλαιπωρία του ταξιδιού απειλούνταν συχνά και από διάφορους άλλους κινδύνους (πειρατές, ληστές, κίνδυνοι ναυσιπλοΐας)⁷⁶ έτσι ώστε ο Χωνιάτης στέλνοντας άνθρωπο επιφορτισμένο να παραδώσει επιστολές σε αποδέκτες στη Δυτική Ελλάδα τον εφοδιάζει και με συστατική επιστολή προς τον Ιωάννη Ναυπάκτου, από τον οποίο ζητά να ενισχύσει τον απεσταλμένο του με συνοδεία και συστατικές επιστολές ώστε να μπορέσει να φθάσει με ασφάλεια στον προορισμό

και 249.

71. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 158: *...παρὰ σοῦ πρὸς ἡμᾶς καὶ πρὸς σέ παρ' ἡμῶν κεκόμικε γράμματα... Εἰ δὲ καὶ νῦν ἀθις ἑτέρας ὑπάρξει ἀντιστρόφου γραμμάτων κομιδῆς, πάλιν καὶ αὐτὸς μισθὸν τῆς εὐχῆς ἀντικομίσεται...*

72. Βλ. πιο πάνω σελ. 303 και 310. Dargouzes, *Epistoliers*, σελ. 338. Ο Χωνιάτης (Β', σελ. 137) στέλνει διάφορα δώρα και στην επιστολή που τα συνοδεύει γράφει ότι είχε αγοράσει και ράσα αλλά ο κομιστής ανεχώρησε πριν ολοκληρωθεί η βαφή τους· έτσι ο Χωνιάτης αναλαμβάνει να τα στείλει σ' άλλη ευκαιρία.

73. Ο Χωνιάτης ευρισκόμενος στην Κέα απολογείται γιατί είναι αναγκασμένος εκ των πραγμάτων να στείλει μόνον επιστολές (Β', σελ. 310: *Ἡμεῖς δὲ μηδὲν ἔχοντες ἀντιχαρίζεσθαι..., τὸν δὲ διακομιστὴν τῶν σῶν μὲν ἀποστολῶν, τῶν δ' ἡμετέρων κενῶν ἐπιστολῶν..*).

74. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 222-225 και 225 (*τὸ ἐπεσταλμένον ὑμῖν κοινόν*). Σ' άλλη περίπτωση στέλνει «μονωδία» στον ανεψιό του Μιχαήλ και τον παρακαλεῖ να κάνει περισσότερα αντίγραφα και να τα μοιράσει σ' άλλους συγγενείς (Β', σελ. 142).

75. *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 225-232.

76. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 75, 98-99, 129, 149, 197, 240, 241, 250, 255, 275, 295, 306, 318.

του.⁷⁷ Οι δυσκολίες εξεύρεσης καταλλήλου προσώπου και περιστάσεων για αποστολή επιστολών, οι κίνδυνοι και η ταλαιπωρία του ταξιδιού αυξάνουν την χαρά της επικοινωνίας μέσω των επιστολών και συχνά ο Χωνιάτης εκδηλώνει την ευγνωμοσύνη που αισθάνεται για τον ρόλο του γραμματοκομιστή ως διάμεσου για την επικοινωνία με συγγενείς, φίλους, μαθητές και άλλα πρόσωπα.⁷⁸

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι, όπως μαρτυρείται από τό έργο του Χωνιάτη, η διακίνηση της επιστολής γίνεται πρώτο με πρόσωπα που ταξίδευαν για τις ανάγκες της κρατικής μηχανής, της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, ή για διάφορους επαγγελματικούς λόγους (π.χ. ο ναύκληρος Κάτζαρις, ή οι ναυτικοί που *κογχυλευτικοῖς πορθμείοις διαπεραιούνται*)⁷⁹ και επιφορτίζονται με τη μεταφορά επιστολών και, δεύτερο, με ειδικούς απεσταλμένους.⁸⁰

Παρά τα παράπονα του Χωνιάτη για τις δυσκολίες εξεύρεσης πιστού γραμματοκομιστή, για τους πειρατές που λυμαίνονται τις θάλασσες κλπ., παρατηρούμε ότι η αλληλογραφία διακινείται με διάφορους τρόπους πριν αλλά και μετά το 1204· μερικές φορές οι επιστολές δεν φθάνουν στον προορισμό τους, άλλοτε φθάνουν ταυτόχρονα περισσότερες επιστολές του ίδιου αποστολέα σταλμένες με διαφορετικά πρόσωπα ή μουσκεμένες, ενώ δώρο που στέλνεται στον Χωνιάτη φθάνει ανέπαφο παρά το ναυάγιο του πλοιαρίου που το μετέφερε.⁸¹ Στην εποχή που μας απασχολεί, το γύρισμα του 12ου στον 13ο αιώνα, εποχή με ιδιαιτερότητες, που προκύπτουν από τις δύσκολες περιστάσεις, όπως κι ο ίδιος ο Χωνιάτης συχνά επισημαίνει, οι επικοινωνίες μεταξύ των διαφόρων περιοχών της Ελλάδος αλλά και μεταξύ Ελλάδος και Μ. Ασίας (Νίκαια) εξακολουθούν ακόμη και για εξυπηρέτηση μικρών, πρακτικών ζητημάτων, όπως είναι η αποστολή δώρων ή επιστολών με περιεχόμενο που περιστρέφεται μερικές φορές γύρω από καθημερινότητες. Τα ταξίδια, όσο μπορούμε ν' αντιληφθούμε, γίνονται δια ξηράς, εφ' όσον αυτό είναι δυνατό, δια θαλάσσης, με μικρά σκάφη όταν

77. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 332-333· βλ. και τα σχόλια του Λάμπρου, Β' σελ. 648-649.

78. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 158: 'Αγαθὰ πολλὰ γένοιτο τ' ἀνδρί τουτωί...

79. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 137, 275.

80. Μοναχοί εκτελούν καθήκοντα γραμματοκομιστή όταν πρόκειται για επικοινωνία με πρόσωπα ανήκοντα στη μοναστική κοινότητα (Β' σελ. 148, 161) αλλά και σ' άλλη περίπτωση (Β', σελ. 140).

81. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 241, 295.

πρόκειται να καλυφθούν αποστάσεις κοντινές (π.χ. Κέα - Κάρυστος ή Κέα - Χαλκίδα),⁸² με μεγαλύτερα προφανώς σκάφη, για μακρινές αποστάσεις (π.χ. Αττική - Μ. Ασία). Ο χώρος διεξαγωγής της επικοινωνίας απασχολεί λίγο και περιστασιακά τον Χωνιάτη, ενώ ο χρόνος που απαιτείται για να καλυφθούν οι διάφορες αποστάσεις δεν τον απασχολεί.

Υπερβατική επικοινωνία - «Ανακάλημα» νεκρών.

Στο έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη απαντά μορφή νεκροαγωγής· συγκεκριμένα πρόκειται για «ἀνακάλημα» νεκρών κι εξαφανισθέντων.⁸³ Το ρήμα «ἀνακαλῶ», «ἀνακαλοῦμαι», χρησιμοποιείται τόσο από τον Χωνιάτη, όσο και από άλλους βυζαντινούς συγγραφείς με την αρχαία σημασία του «καλῶ ὄνομαστικῶς καὶ κατ' ἐπανάληψιν, νεκρούς καὶ εξαφανισθέντας».⁸⁴ Θα διαφωνήσω με την άποψη του Φ. Κουκουλέ ότι το ρήμα «ἀνακαλοῦμαι» στους βυζαντινούς χρόνους καταλήγει να σημαίνει αποκλειστικά θρηνώ.⁸⁵

Το ανακάλημα νεκρών παραδίδεται ήδη από τον Όμηρο. Στην Ιλιάδα (Ψ στίχ. 178), όπου ο Αχιλλέας θρηνώντας τον Πάτροκλο τον καλεί με τ' όνόματά του, αναφέρεται η πράξη χωρίς να χρησιμοποιείται το συγκεκριμένο ρήμα· το ίδιο και στην Οδύσσεια (ι στίχ. 65-66) όπου καλούνται τρεις φορές οι σύντροφοι του Οδυσσέα που χάθηκαν στην χώρα των Κικόνων. Η πράξη δηλώνεται ρητά από τους τραγικούς (Αίσχύλου *Πέρσαι*, στίχ. 620-621. Σοφοκλέους *Τραχίνιαι*, στίχ. 909-910. Εὐριπίδου *Ἑλένη*, στίχ. 906 και *Ἡρακλῆς Μαινόμενος*, στίχ. 717).

Η αρχαία συνήθεια, ή μάλλον η εσωτερική ανάγκη του ανθρώπου να επικοινωνήσει με τον προσφιλή νεκρό, επιβιώνει σ' όλη την διάρκεια του Βυζαντίου. Τον 4ο αιώνα μαρτυρείται ανάκληση των νεκρών από τους

82. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 204-205, 295.

83. Ανακάλημα: χρήση της αναγκαστικής δύναμης του ονόματος κ.λπ. βλ. Κ. Τσαγγαλά, *Το ανακάλημα νεκρών και ζωντανών στα νεοελληνικά υδρομαντικά και κατοπτορμαντικά έθιμα*, Γιάννενα 1977, σελ. 283.

84. Η. Liddell - R. Scott, *Μέγα λεξικόν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης*, 1, σελ. 170. Ε. Κριαρά, *Λεξικό της Μεσαιωνικής Ελληνικής Δημόδους Γραμματείας 1100-1669*, Β', σελ. 79. Κ. Ρωμαίου, *Το «ανακάλημα» των νεκρών*, *Νέα Εστία* 58(1955), σελ. 1008. Ε. Κριαρά, «Ανακάλημα της Κωνσταντινούπολης», Β' έκδοση (Αριστοτέλειον Πανεπιστήμιον Θεσσαλονίκης), Θεσσαλονίκη 1965, σελ. 8. Δ. Λουκάτου, «Ανακάλημα», *ΘΗΕ*, τόμ. 2, Ἄθηναι 1963, σελ. 482-483. Γ. Χατζιδάκη, «Ἀνάκλημα ἐπὶ τοῦ θρήνου», *Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν* 9(1913) σελ. 39-41, Γ. Σπυριδάκη, «Τὰ κατὰ τὴν τελευταίην ἔθιμα τῶν Βυζαντινῶν ἐκ τῶν ἀγιολογικῶν πηγῶν», *ΕΕΒΣ* 20(1950), σελ. 119.

85. Φ. Κουκουλέ, *Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός*, Δ', σελ. 231 σημ. 6· για το ανακάλημα 168 κ.ε.

Πατέρες της Εκκλησίας. Ο Ιωάννης Χρυσόστομος γράφει και *θρήνον ἐθρήνησε, ὃν ἂν τις θρηνησείε παῖδα μονογενῆ καὶ γνήσιον ἀποβαλόν, συνεχῶς αὐτοῦ τὸ ὄνομα ἀνακαλῶν*.⁸⁶ Ο Γρηγόριος Νύσσης, αναφερόμενος στην αδελφή του Μακρίνα λέγει ότι την θρηνούσαν γυναίκες *μητέρα αὐτὴν καὶ τροφὸν ἀνακαλοῦσαι*,⁸⁷ και ο Μ. Βασίλειος σε παραμυθητική επιστολή γράφει *ὃν καὶ ὁ βασιλεὺς ἀνεκαλέσατο, καὶ στρατιῶται ὠδύραντο, καὶ οἱ ἐπὶ τῶν μεγίστων ἀξιωματῶν ὡς γνήσιον υἱὸν κατεπένεθσαν*.⁸⁸

Αργότερα, τον 10ο αιώνα, έχουμε μαρτυρία σε κείμενο του Βασιλείου του Ελαχίστου *Ἄφεις τοὺς θρήνους. Καίτοι οὐκ ἐθρήνησεν νῦν, ἀλλ' ὅτι ἀνεκαλέσατο τὸν ἀδελφὸν περιφαθῶς...*⁸⁹ Ο Μιχαὴλ Ψελλός, στον Επιτάφιο στην θυγατέρα Στυλιανή, χρησιμοποιεῖ, επίσης, το ρῆμα για να δηλώσει την διάθεση για επικοινωνία με τη νεκρή.⁹⁰

Στην κλασική παιδεία του Νικηφόρου Βασιλάκη αποδίδω χωρίο από την μονωδία στον αδελφό του Κωνσταντίνο που σκοτώθηκε στην Σικελία το 1155· ο Βασιλάκης γνωρίζει τα προαναφερθέντα ομηρικά χωρία και τα μιμείται ανακαλώντας τον νεκρό αδελφό.⁹¹ Παρά το γεγονός ότι, σ' άλλο σημείο της μονωδίας, ο Βασιλάκης απευθυνόμενος στον νεκρό γράφει *ὡς φοιτητὴν ἀνακαλοῦμαι, ὡς παῖδα πενθῶ καὶ ὡς ἀδελφὸν ὀλοφύρομαι*⁹² χωρίς να διαφαίνεται κάποια μίμηση αρχαίων προτύπων, πιστεύω ότι ούτε

86. PG 63, στήλ. 785.

87. PG 46, στήλ. 988A. Ο Γρηγόριος στον *Περὶ παρθενίας* λόγο (PG 46, στήλ. 329) γράφει: *καλλωπίζεται δὲ ἀντὶ τοῦ θαλάμου διὰ τοῦ τάφου ὁ θάνατος· ἀνακλήσεις ἐπὶ τούτων ἀνόητοι, καὶ μάταιοι χειρῶν κρότοι...*· το ουσιαστικό «ανακλήσεις» δυνατόν εδώ να σημαίνει και θρήνο.

88. PG 32, στήλ. 1052. Για άλλα παραδείγματα του 4ου και του 5ου αιώνα βλ. Σπυριδάκη, *Τὰ κατὰ τὴν τελευταίαν ἔθιμα*, σελ. 119.

89. PG 36, στήλ. 1200, Σχόλια στην Επικήδειο ομιλία στον αδελφό Βασίλειο.

90. Κ. Σάθα, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, 5, σελ. 79: *αἰ... ἀνεκαλοῦντο τὴν δέσποιναν και σελ. 85: ἐγὼ δὲ θρηνῶν... καὶ πρὸς τὸν τάφον ἀπιῶν καὶ τὴν κειμένην ἀνακαλοῦμενος...*

91. Regel, «Μονωδία τοῦ Βασιλάκη κῦρ Νικηφόρου ἐπὶ τῶ φιλάτῳ αὐτῶ ἀδελφῶ κῦρ Κωνσταντίνῳ τῶ Βασιλάκη ἀναειθέντι ἐν τῶ Σικελικῶ πολέμῳ», *Fontes*, 1, σελ. 229: *σγκαλέσομαι καὶ τὸν ἕμὸν θίασον, ὡς ἐπὶ τῶ τοῦ Πατρόκλου τάφῳ τοὺς ἥρωας Ἄχιλλεύς, καὶ πρὸς φίλον χορὸν ἐρῶ τὰ σὰ καὶ δακρῶσω καὶ κόψομαι, καὶ ἄσσονται πάντες ἐλεεινὸν ὑπηχοῦντες, οἱ μὲν τὸν ἠλικιώτην πενθοῦντες, οἱ δὲ τὸν ἐταῖρον ἀνακαλούμενοι καὶ κατ' ἄλλος ἄλλο τὸν θρήνον σὺν ἡμῖν ἐξυφαίνοντες...*· καὶ νῦν ὡς ἐν συμφοραῖς κατὰ τὴν τραγωδίαν, φίλοι σαφέστατοι, σὲ μὲν οὐ τρεῖς ἀνακαλοῦνται μόνον, ὡς Ὀδυσσεὺς τοὺς ἐταίρους ὑπὸ Κικόνων πεσόντας, ἀλλὰ πολλὰς καὶ μετὰ δακρῶν ἀεὶ.

92. Regel, *Fontes*, 1, σελ. 232.

το χωρίο αυτό μπορούμε να το θεωρήσουμε ως μαρτυρία υπερβατικής επικοινωνίας, δεδομένου ότι όλη η μονωδία είναι σαφώς επηρεασμένη από την αρχαιομάθεια του γράφοντος.⁹³

Ο Βασίλειος Αχρίδος στον επιτάφιο λόγο στην αυγούστα Ειρήνη, σύζυγο του Μανουήλ Α΄ (1160), χρησιμοποιεί το ανακαλούμαι, πρώτο, με την έννοια του «καλώ ονομαστικώς νεκρό»⁹⁴ και, δεύτερο, με την έννοια του «προσκαλώ».⁹⁵ Με τη σημασία της πρόσκλησης, για ανάληψη της εξουσίας, μαρτυρείται το ανακαλούμαι από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης⁹⁶ και τον Μιχαήλ Χωνιάτη,⁹⁷ ενώ ο Ευθύμιος Μαλάκης το χρησιμοποιεί με τη σημασία του «θρηνώ».⁹⁸

Ο Μιχαήλ Χωνιάτης αναφέρεται τέσσερις φορές στο ανακάλημα νεκρών κι εξαφανισθέντων. Τη μια φορά μνημονεύει σαφώς την αρχαία συνήθεια χωρίς να την συνδέει συνειρμικά με τον θάνατο κάποιου προσώπου απευθυνόμενος στον Μιχαήλ Αυτωρειανό γράφει *Τοὺς μὲν παλαιούς εἰς τρεῖς ἀνακαλεῖν τοὺς ἐπ' ἄλλοδαπῆς οἰχομένους ἐνομίζετο. Ἐγὼ δὲ πολ- λάκις τοῦτο οὐκ ὀκνήσω...*⁹⁹

Οι άλλες μνείες όμως γίνονται με αφορμή την απώλεια συγκεκριμένων προσώπων, που ο θάνατός τους κλόνησε τον Χωνιάτη και τον περιγύρο

93. Για την επίδραση της θύραθεν λογοτεχνίας στα έργα του Νικηφόρου Βασιλάκη βλ. Α. Βασιλικοπούλου, *Ἡ ἀναγέννησις τῶν γραμμάτων κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα εἰς τὸ Βυζάντιον καὶ ὁ Ὅμηρος*, Ἀθήναι 1971-1972, σελ. 232.

94. Regel, *Fontes*, 1, σελ. 315 και V. Vasilievskij, «Βασιλείου τοῦ Ἀχριδινοῦ, Λόγος ἐπὶ τῆ ἕξ Ἀλαμανῶν δεσποίνῃ», *Viz. Vrem.* 1(1894), σελ. 119: *καὶ νῦν κλαίει μὲν* (ενν. ο βασιλεὺς) *καὶ ἀνακαλεῖται σε θαμινὰ πᾶσας ὁδοὺς, πᾶσας διατριβὰς ἀνιχνεύων...*

95. Regel, *Fontes*, 1, σελ. 315 και Vasilievskij, ὁ.π., σελ. 111: *οὐ γὰρ αὐτοκράτορος νυμφευομένην, ἀλλ' ὡς σεβαστοκράτορος καὶ τῆς δευτέρας ἀξίας ἐκ τῶν ἐσχατιῶν τῆς γῆς ἀνεκαλεῖτό σε ὁ κηδεστής βασιλεὺς*. Βλ. και Cod. Marc. XI 22, f. 76r (ευχαριστώ την κ. Μ. Λουκάκη για την ἐνδειξη).

96. *Opuscula*, 274: *Τότε δὲ ἀνεκαλεῖτο ἕκαστος τὸν Ἀνδρόνικον, ὡς ἦδη καὶ παρὸντα, ἢ γοῦν ἀλλὰ παρεσόμενον*.

97. *Τὰ Σωζόμενα*, Α΄, σελ. 163 και Β΄ σελ. 463: *ἡ τῶν Ῥωμαίων ἀρχή... ἀνεκαλεῖτο τὸν... Ἀνδρόνικον* (Για την εναπόθεση των ἐλπίδων στον Ἀνδρόνικο βλ. και Νικήτα Χωνιάτου, *Ἱστορία*, σελ. 230). Με την έννοια της πρόσκλησης χρησιμοποιεῖται και το ουσιαστικό «ἀνάκλησις» (*Τὰ Σωζόμενα*, Β΄, σελ. 256).

98. Κ. Μπόνη, *Ευθυμίου τοῦ Μαλάκη Τὰ Σωζόμενα* (Θεολογική Βιβλιοθήκη 2), Ἀθήναι 1937, σελ. 73: *καὶ ὁ μὲν ἀνεκαλεῖτο τὰ θρέμματα, ὁ δὲ τοὺς βόας, ὁ δὲ τοὺς ὄνους...* Με την έννοια του καλῶ πίσω, ανακτῶ, χρησιμοποιεῖται το ρῆμα ἀπὸ τον Γεώργιο Ακροπολίτη, *Χρονική Συγγραφή* I, σελ. 47 (δισ), 161, 255. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* (CSHB), III σελ. 225, χρησιμοποιεῖ τον ὄρο για πρόσκληση αιχμαλώτων.

99. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β΄, σελ. 112.

τους (συγγένεια, ορφάνια μικρών παιδιών, τραγικές συνθήκες θανάτου). Η μια μνεία προέρχεται από την Μονωδία στον αδελφό του Νικήτα, όπου ο Μιχαήλ, αναφερόμενος στο επεισόδιο αιχμάλωτης Κωνσταντινουπολίτισσας, την οποία ο Νικήτας Χωνιάτης είχε σώσει κατά την Άλωση από την αιχμαλωσία και την ατίμωση, γράφει: *Παρίτω νῦν κάκεινη δεῦρο καὶ σὺν κοκυτῶ ἀναλολυζέτω καὶ ἀνακαλείσθω τὸν ὑπερμεμαχημένον αὐτῆς, τὸν σωτήρα, τὸν ρύστην ἀπαγωγῆς καὶ προστάτην παρθενίας καὶ ἀφθορίας φύλακα.*¹⁰⁰ Οι άλλες περιπτώσεις ανακαλήματος μαρτυρούνται σε παραμυθητικές επιστολές· έτσι, από την Κέα αλληλογραφεί με τους ανεψιούς του Νικήτα και Μιχαήλ που ήταν στην Αθήνα και συμμετέχει στην θλίψη τους για τον θάνατο συγγενών και μελών του ποιμνίου του.¹⁰¹ Συναλγεί και θρηνεί τον απορραφισμό δύο οικογενειών· η μία οικογένεια είχε χάσει τον πατέρα, η άλλη την μητέρα. Ο «χορός» των ανήλικων παιδιών της πρώτης οικογένειας *ἀνακαλείται τὸν οὐκέτ' ὄντα πατέρα μετ' ὄδυρμῶν* και ο «χορός» των παιδιών της άλλης οικογένειας *τὴν ἀποπιᾶσαν μητέρα ζητεῖ γοεροῖς ψελλίσμασι*.¹⁰² ὅπως παρατηρούμε, ο Χωνιάτης με διαφορετικές εκφράσεις δηλώνει την ίδια διάθεση και ενέργεια που ενυπάρχει και στις δύο περιπτώσεις. Τέλος, θρηνώντας τον νεαρό συγγενή του Μιχαήλ,¹⁰³ που είχε πέσει θύμα του Λέοντος Σγουρού, ενώ κατ' αρχάς μνημονεύει και πάλι την αρχαία συνήθεια να ανακαλούνται τρεις φορές ονομαστικά όσοι είχαν φονευθεί μακριά από την πατρίδα τους, δηλώνει ότι αυτός θα ανακαλέσει πολλές φορές τον Μιχαήλ¹⁰⁴ και συνεχίζει ζητώντας απ' τον νεκρό να εμφανισθεί στον πατέρα του και στον Χωνιάτη σε όνειρο, όπως τον ἤξεραν και όχι με τις πληγές που του είχαν προκαλέσει τα άγρια κτυπήματα του Σγουρού. Ζητεί ακόμη από τον νεκρό να τους απευθίνει λόγια παρηγορητι-

100. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Α', σελ. 361. βλ. και πιο πάνω σελ. 304 σημ. 6 και σελ.13.

101. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 248: *Οἱμοι τί πρῶτον, τί δ' ἔπειτα, τί δ' ὕστερον ὀλοφύρωμαι; Οἴχεται Ἀθηνῶν τὸ λειπόμενον μικρὸν ποιμνιον... Οἴχεται τὰ ἐν Ἀθήναις μοι φίλτατα, ὁ μὲν τῶν ἀδελφιδῶν...* Βλ. την έντονη συγκίνηση που τον κατέχει στην παραμυθητική αυτή επιστολή και πόσο συγκρατημένο είναι το ὕφος του στην παραμυθητική, επίσης, επιστολή προς τον Μανουήλ τον Υαλάν που είχε χάσει τον γιό του (Β' σελ. 244 κ.ε.).

102. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 249.

103. Γιός του σεβαστού Γεωργίου, ανεψιού του Χωνιάτη, βλ. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 162 και 175.

104. Μιχ. Χωνιάτη *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 176: *Πάλαι μὲν τοὺς ἐπ' ἄλλοδαπῆς πίπτοντας εἰώθεσαν οἱ ἐκείθεν ἀνασωζόμενοι τρεῖς ἀνακαλεῖσθαι πρὸς ὄνομα. Ἐγὼ δέ σε, ὃ φίλτατον τέκνον Μιχαήλ, τὸ γλυκερὸν ἔμοι καὶ χρῆμα καὶ ὄνομα, ἐπὶ ξένης ἀνο-*

κά και να απαντήσει σ' ό,τι τον ρωτήσουν.¹⁰⁵

Το ανακάλημα του νεκρού Μιχαήλ που γίνεται σε συνδυασμό με το φώναγμα του ονόματός του στηρίζεται στην αρχαία ελληνική πίστη, σύμφωνα με τη οποία οι νεκροί ακούνε το όνομά τους και εμφανίζονται.¹⁰⁶ Εδώ έχουμε, πρώτο, χρήση της αναγκαστικής δύναμης του ονόματος και, δεύτερο, παράκληση στον νεκρό να εμφανισθεί προκειμένου ν' απαντήσει σ' ερωτήσεις, στοιχεία που ανήκουν στη «νεκροαγωγή» υπόλειμμα της «νεκρομαντείας».¹⁰⁷ Πρόκειται για συνειδητοποιημένη προσπάθεια του Χωνιάτη για νεκροαγωγή; Για μίμηση αρχαίων εθίμων που οφείλεται στην αρχαιολατρεία του Χωνιάτη, όπως παρατηρούμε στην ανάλογη περίπτωση του Νικηφόρου Βασιλάκη; Πιστεύω, ότι, στις τρεις συγκεκριμένες μαρτυρίες παρουσιάζεται μια μορφή υπερβατικής επικοινωνίας,¹⁰⁸ μη συνειδητή.¹⁰⁹ Στην περίπτωση του ανακαλήματος του Νικήτα Χωνιάτη καθώς και στην περίπτωση των παιδιών που ανακαλούνται τον νεκρό πατέρα, έχουμε μια απλουστευμένη εμφάνιση του είδους αυτού υπερβατικής επικοινωνίας ενώ στην περίπτωση του νεκρού Μιχαήλ το είδος παρουσιάζεται σε ανάπτυξη με τα τυπικά στοιχεία της νεκροαγωγής που παραθέσαμε πιο πάνω. Ο νεκρός καλείται να παρουσιασθεί σε όνειρο και όχι στην πραγ-

σιώτατα πεσόντα, οὐ τρεῖς μόνον, ἀλλὰ πολλάκις ἀνακαλέσομαι, καὶ περ' ἐπ' ἄλλοδαπῆς καὶ αὐτὸς δεῦρο φθειρόμενος.

105. Μιχ. Χωνιάτη, *Τὰ Σωζόμενα*, Β', σελ. 185: 'Ἐπεὶ γοῦν οὐκέτι σε ἔπαρ ἐν τῷ παρόντι αἰῶνι ὀφόμεθα, ἄγε θναρὸν γοῦν, ὃ φίλη ψυχὴ, τῷ τε πατρὶ καὶ ἡμῖν φάνηθι. Ναὶ ἴθι, τέκνον, ἴθι· πλὴν μὴ μετὰ τῆς καιρίας ἐκείνης ὠτειλῆς καὶ τοῦ ἐξ αὐτῆς ρέοντος αἵματος. Οὐδὲ γὰρ ἐν ἕπνοις φανείης ἂν οὕτως ἡμῖν ἀνεκτὸν ἰδεῖν δράμα, ἀλλὰ μετὰ τοῦ σεμνοῦ ἐκείνου καὶ χαριέντος προσώπου καὶ πρεσβυτικοῦ σχήματος καὶ βαδίσματος· καὶ μὴ μόνον ὀφθείς τὰς ὀδυνωμένας ἐπὶ σοὶ ψυχὰς παραμύθησαι μειδιῶντι προσώπῳ καὶ λαμπρῷ μετώπῳ ἀλλὰ καὶ φθέγγῃ τι ψυχαγωγὸν καὶ πυνθανομένους ἀπόκριναι.

106. Τσαγγαλός, *Το ανακάλημα*, σελ. 147-149. Οπως, χαρακτηριστικά, αναφέρει ο Τσαγγαλός, το ανακάλημα πνευμάτων, δαιμόνων και νεκρών που γίνεται μόνο με τη χρήση του ονόματός τους στηρίζεται σε δοξασίες κατά τις οποίες το όνομα ταυτίζεται με το πρόσωπο στο οποίο ανήκε. Για την νεκρομαντεία στην αρχαιότητα βλ. *RE*, XVI, 2, στήλ. 2218 κ.ε.

107. Τσαγγαλός, *Το ανακάλημα*, σελ. 283· για τις αντιλήψεις περί νεκρομαντείας τον 12ο αιώνα βλ. σελ. 280, 285.

108. Δεν πρέπει να παραβλέψουμε την πίστη του Χωνιάτη στη μετά θάνατον ζωή, πίστη που είναι διάχυτη σε πολλά σημεία των επιστολών του (Β', σελ. 133-134, 135, 166-169, 173-174, 184-187, 248).

109. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς (*PG* 149, στήλ. 616Α) θεωρεί ότι κατά την άσκηση της συνειδητής νεκρομαντείας γίνεται προσπάθεια με μαγανείες να παρουσιασθούν οι ψυχές και ν' απαντήσουν στις ερωτήσεις που τους θέτουν.

ματικότητα¹¹⁰ και στο όνειρο όμως παρακαλείται να έλθει με την ωραία εμφάνιση που είχε πριν δεχθεί τα θανατηφόρα πλήγματα που έκαναν την όψη του αποτρόπαια.¹¹¹

Την επιβίωση αυτής της μορφής υπερβατικής επικοινωνίας ανιχνεύουμε και σε μεταγενέστερα κείμενα. Ο Γεώργιος Παχυμέρης στην περιγραφή της μάχης του Βαφέως παρουσιάζει επιζώντες να ανακαλούνται προσφιλή πρόσωπα.¹¹² Κατά τον θάνατο του Γρηγορίου Παλαμά η προσωποποίηση της Θεσσαλονίκης φέρεται τὸν διδάσκαλον ἀνακαλουμένη.¹¹³ Ο Ιωσήφ Βρυένιος (±1350 - ±1432) γράφει για την Θεοτόκο προ του Εσταυρωμένου και ταύτης αὐτὸν ἀνακαλουμένης και γοερὸν θρηνούσης.¹¹⁴ Ο Βησσαρίων στην μονωδία που συνέθεσε για τον θάνατο του αυτοκράτορος Μανουήλ Β΄ του Παλαιολόγου (1425) αναφέρεται σε ανακάλημα του νεκρού¹¹⁵ καθώς και ο Γεώργιος Χούμνος, στα τέλη του 15ου αιώνα.¹¹⁶

Τα θέματα τα σχετικά με την επικοινωνία στο έργο του Μιχαήλ Χωνιάτη δεν εξαντλήθηκαν με την εξέταση των τριών διαφορετικών ενότητων (γλωσσική επικοινωνία, διακίνηση της επιστολής, ανακάλημα): ποικίλα θέματα επικοινωνίας όπως φιλία, μετανάστευση, οικονομικές ανταλλαγές, άλλες μορφές υπερβατικής επικοινωνίας κ.λπ. απαντούν στο έργο του Χωνιάτη. Με την μελέτη αυτή έγινε μια πρώτη προσέγγιση του ευρύτερου αντικειμένου και παράλληλα μια προσπάθεια να παρουσιασθούν πτυχές των ενδιαφερόντων και της προσωπικότητας του λόγιου ιεράρχη.

110. Κατά την πίστη των αρχαίων Ελλήνων οι νεκροί ή εμφανίζονται οι ίδιοι ή στέλνουν τα όνειρα (Τσαγγαλάς, *Το ανακάλημα*, σελ. 291 σημ. 48).

111. Για τον τρόπο εμφάνισης των νεκρών βλ. Τσαγγαλάς, *Το ανακάλημα*, σελ. 36, 253.

112. *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι* (CSHB) II, σελ. 335.

113. «Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως κυροῦ Νείλου Ἐγκώμιον εἰς τὸν ἐν ἁγίοις πατέρα ἡμῶν Γρηγόριον ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης τὸν Παλαμᾶν», *PG* 151, στήλ. 678.

114. *Τὰ εὐρεθέντα* (ἐκδ. Ε. Βουλγάρεως), Β΄, «Εἰς τὴν Σωτήριον Σταύρωσιν», σελ. 74.

115. Σπ. Λάμπρου, *Παλαιολόγεια καὶ Πελοποννησιακά*, Γ΄, σελ. 284: ...οὐδὲ παρελθὸν ζητῆσαι τὸν ἀποικόμενον, μετ' οἰμαγῶν τε τοῦτον ἀνακαλέσασθαι.

116. Γ. Μέγα, Γεωργίου Χούμνου, *Ἡ Κοσμογέννησις. Ἀνέκδοτον στιχοῦργημα τοῦ ΙΕ΄ αἰῶνος. Ἐμμετρος παράφρασις τῆς Γενέσεως καὶ Ἐξόδου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, Ἀθήνα 1975, στήλ. 1607 κ.ε.: Καὶ πρὸς τὸν τάφον ἔδραμε, κλαίει καὶ ἀνακαλιέται / φιλεῖ, περιλαμβάνει τον, πολλὰ συρομαδιέται./ Ὡ Ραχήλ, μητέρα μου...

Σ. ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ

ΜΟΡΦΕΣ ΥΠΕΡΒΑΤΙΚΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΣΤΗΝ ΧΡΟΝΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΩΝ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΕΙΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Κάποτε ὁ Ἀνδρόνικος ὁ Β΄ ἔτυχε νὰ διέρχεται ἀπὸ τὸν ναὸ τῶν Σαράντα Μαρτύρων τῆς Κωνσταντινούπολης,¹ στὸ προαύλιο τοῦ ὁποίου βρισκόταν ἕνας κίονας μὲ βάση φαγωμένη. Οἱ ἀκόλουθοί του τὸν ἐμπόδισαν νὰ πλησιάσει, ἀπὸ φόβο μήπως συμβεῖ κάποιο ατύχημα. Ὁ αὐτοκράτορας τότε, ὅπως μᾶς πληροφορεῖ ὁ Νικηφόρος Γρηγοράς (ΙΧ. 14: τόμ. ΙΙ, σελ. 461 Βονν) τοὺς εἰρωνεύτηκε γιὰ τὴν δειλία τους καὶ ἐξέφρασε τὴν εὐχὴ *εἶθε συμπαρατείνοιτό μοι τὸ ζῆν τῆ τοῦδε τοῦ κίονος στάσει*. Καὶ ἡ εὐχὴ τοῦ Ἀνδρονίκου ἐκπληρώθηκε, ἀφοῦ σφοδρότατος ἄνεμος συνέπεσε νὰ παρασύρει μεταξὺ ἄλλων καὶ τὸν κίονα, ἀκριβῶς τὴν παραμονὴ τῆς ἡμέρας ποὺ πέθανε ὁ αὐτοκράτορας: *ὁ δὴ καὶ κατὰ τὴν πρόρρησιν νῦν ἀποβάν θαυμάζειν ἐπήει τοῖς μεμνημένοις σχολιάζει* ὁ Γρηγοράς, ἐντάσσοντας τὴν διήγηση στὸ σημεῖο τοῦ ἔργου του ὅπου καταγράφει τὶς «θεοσημείες» ποὺ θεωρήθηκαν ὡς προάγγελος τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορα: ἐκλειψὴ ἡλίου καὶ σελήνης, σεισμός, καὶ τελικὰ ὁ θυελλώδης ἄνεμος ποὺ σάρωσε τὰ πάντα.

Ἡ διήγηση, χαρακτηριστικὴ τοῦ τρόπου ποὺ ὁ μεσαιωνικὸς ἄνθρωπος ἀντιμετώπιζε τὰ παράδοξα καὶ ἀσυνήθιστα φαινόμενα, ὑπεράνω τῶν δυνατοτήτων του καὶ τῆς λογικῆς του, μᾶς παρέχει τὴν εὐκαιρίαν νὰ σχολιάσουμε ὀρισμένα παρόμοια παραδείγματα ἀπὸ ἱστοριογραφικὰ καὶ χρονογραφικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς τῶν Παλαιολόγων. Πρέπει νὰ γίνῃ ἡ διευκρίνηση ὅτι ἐξετάζονται κυρίως περιπτώσεις ὄχι ἀπλῆς χρονογραφικῆς ἀπαρίθμησης καὶ καταγραφῆς (ποὺ εἶναι εὐάριθμες), ἀλλὰ περιπτώσεις ὅπου ἡ μνεῖα ἑνὸς ἀνεξήγητου φαινομένου συνοδεύεται ἀπὸ σχόλια τοῦ συγγραφέα, ἐκτιμήσεις καὶ προσπάθειες ἐρμηνείας, ποὺ μᾶς

1. Δὲν εἶναι σαφὲς γιὰ ποιὸν ναὸ τῶν Σαράντα Μαρτύρων πρόκειται: στὴν Κωνσταντινούπολη ὑπῆρχαν τουλάχιστον ὀκτὼ ὁμώνυμοι ναοί: βλ. R. Janin, *La Géographie Ecclésiastique de l'Empire Byzantine. Première partie. Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecuménique. Tome III. Les Églises et les Monastères*, Παρίσι 1969, σελ. 482-486.

επιτρέπουν να διαπιστώσουμε τον τρόπο που μεταδίδεται το μήνυμα, αλλά και το πώς γίνεται δεκτό.

Αρχίζοντας από τα φυσικά φαινόμενα, δεν είναι δύσκολο να επισημάνουμε διαφοροποιήσεις στην στάση κάθε συγγραφέα, στις παράλληλες περιγραφές του ίδιου γεγονότος. Ο Γρηγοράς π.χ. δεν αρκείται να περιγράψει απλώς την εμφάνιση ενός κομήτη ή μιά έκλειψη, αλλά παραθέτει πλήθος λεπτομέρειες για την θέση, την διάρκεια και τα χαρακτηριστικά του φαινομένου, όλα τα στοιχεία δηλαδή που διέθετε ή παρακαταθήκη των πλουσίων αστρονομικών του γνώσεων.² Ο Παχυμέρης πάλι, αν και ο ίδιος καλός γνώστης των αστρονομικών,³ αρκείται σε πιο γενικές πληροφορίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ή παράλληλη περιγραφή του κομήτη του 1264 από τους δύο ιστοριογράφους (Γρηγοράς IV. 5: τόμ. I, σελ. 98-99 Bonn - Παχυμέρης III 23: τόμ. I, σελ. 295 Failler) – και στο άλλο άκρο βέβαια ή απλούστατη βραχυλογική διατύπωση σε βραχύ χρονικό, που αναφέρει: *ἔτους ,ςψοβ´ ἐγένετο τὸ σημεῖον εἰς τὸν ἀστέρα.*⁴ Ἄλλη περίπτωση: στο Χρονικόν Maius του Σφραντζῆ υπάρχει ιδιαίτερη ένότητα (IV. 8: σελ. 379-380 Bonn) όπου αναλύονται τα αίτια που προκαλούν τους σεισμούς, τις άστραπές, τις βροντές και τους κομήτες.

Οί έρμηνείες των ούρανίων φαινομένων συνήθως είναι γενικές: ο Δούκας (σελ. 63-4 Bonn) αναφέρεται στον κομήτη του 1401 και άόριστα τον θεωρεί προάγγελο κακών. Ο Γρηγοράς (IV. 8: τόμ. I, σελ. 108) λίγο παλαιότερα είχε προειδοποιήσει ότι ή έκλειψη του 1267 προμήνυε *μεγίστας και παλαμναιοτάτας συμφοράς των Ρωμαίων, ἄς ὑπὸ τῶν Τούρκων ὑφίστασθαι ἔμελλον.* Η συνέχεια του χωρίου περιλαμβάνει έκθεση των άπόψεων του Γρηγορά για την δυνατότητα πρόβλεψης με βάση την παρατήρηση των ούρανίων σωμάτων: *ὅτι δὲ δήλωσιν ἐπιγείων παθῶν τὰ τῶν οὐρανίων φωστήρων τοιαῦτα συμπτώματα προαναφωνοῦσιν, ἀμφιβάλλειν οἶμαι τῶν πάντων οὐδένα,* δηλώνει κατηγορηματικά ο συγγραφέας.⁵ Ἄλλά δεν λείπουν και περιπτώσεις όπου αναζητεῖται ειδικότερη έρμηνεία, όπως στον Ἄκροπολίτη (τόμ. I, σελ. 64

2. Για τις αστρονομικές γνώσεις του Γρηγορά βλ. R. Guiland, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'œuvre*, Παρίσι 1926, σελ. 276-285. – H. Hunger, *Die hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner*, τόμ. Β´, Μόναχο 1978, σελ. 249-250.

3. Για την ένασχόληση του Παχυμέρη με την αστρονομία βλ. Hunger, ό.π., σελ. 245-246.

4. Βλ. P. Schreiner, *Die Byzantinischen Kleinchroniken*, Βιέννη 1975-1979, τόμ. Α´, σελ. 599, και Β´, σελ. 202.

5. Προβλ. Hunger, ό.π., τόμ. Α´, σελ. 463.

Heisenberg), ο οποίος πιστεύει ότι η έκλειψη ήλιου του 1239 ήταν προ-άγγελος του θανάτου της Ειρήνης, της συζύγου του 'Ιωάννη Γ' Βατάτζη. Ίσως η έκδοχή αυτή του ιστοριογράφου να μην είναι άσχετη με ένα έπεισόδιο μεταξύ αυτού και της αυτοκράτειρας, που ο ίδιος ο 'Ακροπολίτης είχε εκθέσει λίγο παραπάνω: ενώπιον του Βατάτζη ο ιστορικός είχε αναπτύξει μιὰ επιστημονική εξήγηση για τὰ αἷτια τῶν ἐκλείψεων, ἀλλὰ ἡ Εἰρήνη τὸν εἶχε εἰρωνευθεῖ, καὶ μάλιστα τὸν εἶχε ἀποκαλέσει «μωρό».⁶

Ὡς ἐδῶ σχολιάσαμε περιπτώσεις φυσικῶν φαινομένων, πού προκαλοῦνται ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν θέληση τοῦ ἀνθρώπου. Θὰ πρέπει νὰ δοῦμε ὅμως καὶ περιπτώσεις, στὶς ὁποῖες ὑπαισέχεται καὶ ὁ ἀνθρώπινος παράγοντας, πού παρουσιάζουν περισσότερο ἐνδιαφέρον, ὅπως πιστεύω ὅτι θὰ γίνεῖ σαφές στὴ συνέχεια: Ἄς προσέξουμε τὸ ἀκόλουθο χωρίο: Ἄξιον δὲ καὶ τινα ἐπιμνησθῆναι, ὧν πρὸς τὰς τῶν βασιλέων ἀναρρήσεις εἰώθασιν οἱ πολλοὶ ἐπισημαίνεσθαι, ἀψευδῆ τινα οἰόμενοι τεκμήρια τῆς εἰσέπειτα τῶν ἀναγορευομένων βασιλέων ἢ εὐτυχίας ἢ κακοπραγίας, εἴ γε χρὴ τοιαῦτα ἐκ τῆς ἄνωθεν προνοίας οἶεσθαι οἰκονομεῖσθαι, ἀλλὰ μὴ αὐτόματα συμβαίνειν ὡς ἂν τύχη, γράφει ὁ Καντακουζηνός (III. 27: τόμ. II, σελ. 167 Bonn). Ἡ ἀναγόρευση πού περιγράφεται εἶναι ἡ δική του ἀναγόρευση, στὸ Διδυμότειχο, καὶ ἡ περιγραφή πλαισιώνεται μὲ λεπτομερῆ ἐξιστόρηση ὄλων τῶν παραδόξων φαινομένων πού παρατηρήθηκαν. Οἱ σχετικῆς ἐπισημάνσεις τοῦ Καντακουζηνοῦ παρουσιάζονται σὲ τρία στάδια. Ἀρχικὰ τονίζει ὅτι ὅταν ἐπεχείρησε νὰ φορέσει τὰ ἐνδύματά του, τὸ μὲν ἐσωτερικὸ ἐνδυμα ἦταν μᾶλλον τοῦ δέοντος στενὸ, ἐνῶ τὸ ἐξωτερικὸ πολλῶν τοῦ δέοντος φαρδύτερο. Καὶ αὐτὸ ἐρμηνεύθηκε ἀπὸ τοὺς ἀκολουθοῦς του ὡς ἐνδειξη τῶν δυσχερειῶν πού θὰ ἀντιμετώπιζαν ἀρχικὰ, ἐνῶ ἀργότερα ὅλα θὰ πῆγαιναν καλὰ.⁷ Χωρὶς ἀμφιβολία, μόνο μιὰ παρόμοια ἐρμηνεία θὰ ταίριαζε στὶς περιστάσεις,⁸ ὅταν οἱ ὁπαδοὶ τοῦ Καντακουζηνοῦ καταδιώκονταν, ἐνῶ ἡ στέψη του κατὰ κάποιον τρόπο ἦταν ἡ ἐπίσημη ρήξη μὲ τὴν ἀντίπαλη παράταξη, μὲ ἄδηλη τὴν ἔκβα-

6. Πρβλ. Α. Μηλιαράκης, *Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου*, Ἀθήναι 1898, σελ. 343.– Α. Gardner, *The Lascarids of Nicaea*, Λονδίνο 1912, σελ. 154-155.

7. Πρβλ. Π. Καλλιγᾶς, *Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας ἀπὸ τῆς πρώτης μέχρι τῆς τελευταίας ἀλώσεως 1205-1453*, Ἐν Ἀθήναις 1894, σελ. 459.– D. M. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge 1979, σελ. 46.

8. Γιά τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο βλ. Καλλιγᾶς, δ.π., 456-461.– D. M. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium 1261-1453*, Λονδίνο 1972, σελ. 191-197.

ση εκείνη τήν στιγμή. Μιά πρόρρηση λοιπόν και ορισμένες θεοσημείες, που θά προέβλεπαν αΐσια έκβαση και τελική επικράτηση τῆς παρατάξεως τοῦ Καντακουζηνοῦ ἦταν ὅ,τι χρειαζόταν στήν συγκεκριμένη περίσταση γιά νά ἐνθαρρυνθοῦν οἱ ὄπαδοί του καί νά τοὺς μεταδοθεῖ ἕνα μήνυμα αἰσιοδοξίας. Αὐτός ὁ σκοπὸς καθίσταται σαφέστερος μὲ τὸ δεύτερο ἐπίπεδο τῆς διήγησος, ὅταν χρησιμοποιεῖται ἡ βιβλιομαντεία κατὰ τὴν διάρκεια τῆς Θείας Λειτουργίας, καί διαβάζεται ἡ περικοπὴ ἀπὸ τὸ κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιο (15, στίχ. 18) ποὺ ἀρχίζει μὲ τὴν φράση *εἰ ὁ κόσμος ὑμᾶς μισεῖ, γινώσκετε ὅτι ἐμὲ πρῶτον μείσηκεν*· ἰδιαίτερα τονίζεται στὸ κείμενο τοῦ Καντακουζηνοῦ τὸ σημεῖο τῆς περικοπῆς ποὺ ἀναφέρει *εἰ ἐμὲ ἐδίωξαν καὶ ὑμᾶς διώξουσιν· εἰ τὸν λόγον μου ἐτήρησαν, καὶ τὸν ὑμέτερον τηρήσουσιν*. Στὸ εὐαγγελικὸ χωρίο οἱ παρευρισκόμενοι διακρίνουν ὑπαινιγμούς τῶν διώξεων ποὺ θά ὑποστοῦν ἀπὸ ἀνθρώπους φαύλους, διεφθαρμένους καὶ συκοφάντες· τελικὰ ὅμως, ὅπως αὐτολεξεῖ τονίζει ὁ Καντακουζηνός, *ὑστερον οἱ καλοὶ ἀγαθοὶ καὶ ἄξιοι τῶν ἐντολῶν τοῦ Χριστοῦ καὶ τοὺς λόγους αὐτοῦ τηροῦντες, καὶ τὸν βασιλέως λόγον τηρήσουσι καὶ πάντα ποιήσουσι τὰ προσταττόμενα ὑπ' αὐτοῦ*. Τοιαῦτα μὲν ἐπεθείασαν ἐν τοῖς λογίοις οἱ πολλοὶ (III. 27: τόμ. II, σελ. 169 Bonn). Τὸ μήνυμα τώρα καθίσταται σαφέστερο· ἀλλὰ γιά νά ἐκλείψει κάθε ἀμφιβολία χρησιμοποιεῖται καί τρίτη διήγησις. Ἐπιστρατεύεται τώρα ὁ μητροπολίτης τοῦ Διδυμοτείχου,⁹ ποὺ περιγράφει ἕνα ὄνειρό του. Πρωταγωνιστὲς σ' αὐτὸ εἶναι ὁ Καντακουζηνός καὶ ὁ Ἀπόκαυκος, ὁ ἐπικεφαλῆς ἀκριβῶς τοῦ ἀντικαντακουζηνικοῦ συνασπισμοῦ, ποὺ ἀρχικὰ ἀπώθησε τὸν Καντακουζηνὸ καὶ τὸν ἀνάγκασε νά γονατίσει· ἀλλὰ ὁ Καντακουζηνός κατάφερε νά σηκωθεῖ, πῆρε ἕνα ρόπαλο καὶ κτύπησε πάρα πολλές φορὲς τὸν ἀντίπαλό του στὸ κεφάλι, ὥσπου τὸν ξέριξε κάτω καὶ τὸν ἀποκεφάλισε. Τὸ νόημα τοῦ ἐπεισοδίου, ὅπως τὸ ἐξηγεῖ ὁ ἀρχιερέας, εἶναι τὸ ἀκόλουθο: *πόλεμόν τινα ἐκείνον οἶμαι ἐνστήσεσθαι πρὸς σέ καὶ κινδύνους μεγάλους καὶ πολλοὺς ἂν ἐπενεγκεῖν τὴν δὲ νίκην μετὰ τοῖς κινδύνους σοὶ παρέξεσθαι τὸν Θεόν*. *Διὸ χρὴ μὴ ῥαθυμεῖν, ἀλλὰ φυλάττεσθαι τὸν ἄνδρα*. Καί φυσικὰ οἱ παριστάμενοι *μᾶλλον ἐπερρώθησαν πρὸς ἃ ἐπεσημήναντο ἐκ τῶν λογίων καὶ τῆς τῶν ἐνδυνάτων*

9. Ἄν καὶ ὁ Καντακουζηνός δὲν ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Μητροπολίτη, φαίνεται ὅτι πρόκειται γιά τὸν Ἰλαρίωνα: βλ. D.M. Nicol, «Hilarion of Didymoteichon and the Gift of Prophecy», *Byzantine Studies / Études Byzantines*, 5 (1978), σελ. 186-200 καὶ πρῶβλ. τοῦ ἴδιου, *Church and Society*, ὁ.π., σελ. 45-46· ἐπίσης *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit [=PLP]*, ἀρ. 8169.

άσυμμετρίας, αφού οι προβλέψεις προήρχοντο από άτομο που αποδεδειγμένα και σε άλλες περιπτώσεις είχε δείξει τις διορατικές του ικανότητες: *ὡσπερ γάρ τισι χρησιμοῖς τοῖς ἐκείνου προσείχον λόγοις, ἥνικα περὶ τῶν μελλόντων διεξήει τι, οὐ μόνον διὰ τὸ πολλά πολλάκις τῶν ἐσομένων ἀπταιστως προειπεῖν, ἀλλ' ὅτι και τεράστια τινε εἰργασμένους ἦν, ἃ θεῶ μόνῳ δυνατὰ και τοῖς ἐκείνῳ διὰ τὴν κάθαρσιν και πολιτείας ὕψος ᾠκειωμένοις* (III. 27: τόμ. II, σελ. 171, στίχ. 17-22). Ἡ χρησιμοποίηση τοῦ ὄνειρου στὴν τελευταία αὐτὴ περίπτωση δὲν εἶναι μοναδική στὰ κείμενα που μᾶς ἐνδιαφέρουν. Πολλές εἶναι οἱ ὄνειρικές διηγήσεις, και ἄλλοτε ὁ σύνδεσμος μὲ τὴν ἐπικαιρότητα και τὴν πραγματικότητα εἶναι σαφής και προφανής, και ἄλλοτε ὄχι τόσο ξεκάθαρος. Τὰ ὄνειρα ἢ περιγράφονται ἀσχολίαστα, ἢ συνοδεύονται και ἀπὸ ἀπόπειρες ἐρμηνείας. Ὁ Ἀκροπολίτης π.χ. (σελ. 23, στίχ.19-23) παραθέτει χωρὶς σχόλια ἕνα ἀγαπητὸ θέμα συζήτησης μεταξύ τῶν συγχρόνων του, ὅτι ὁ Ἰωάννης Ἀσάν λίγο πρὶν πεθάνει εἶχε δεῖ στὸ ὄνειρό του ἕναν ἔνοπλο, που τὸν τραυμάτισε στὸ πλευρὸ μὲ τὸ κοντάρι του, διήγησε που ἀσφαλῶς ἔχει σχέση μὲ τὶς λαϊκές ἀντιλήψεις περὶ καταπασσάλευσης και καταπερόνησης.¹⁰

Λίγο πρὶν πεθάνει εἶχε δεῖ ἕνα ὄνειρο και ὁ σουλτάνος Μουράτ ὁ Β΄, ὅπως περιγράφει ὁ Δούκας (σελ. 229 Bonn): ἕνας ἄνθρωπος φοβερὸς στὴν ὄψη του πῆρε τὸ δακτυλίδι που φοροῦσε στὸν ἀντίχειρα και κατὰ σειράν τὸ τοποθέτησε στὰ ὑπόλοιπα δάκτυλά του, και τελικὰ ἐξαφανίστηκε μὲ τὸ δακτυλίδι. Ὁ ἱστοριογράφος παραθέτει τὴν ἐρμηνεία, ἢ καλύτερα τὶς ἐρμηνείες που δόθηκαν: ὁ συμβολισμὸς θεωρήθηκε σαφής ἢ σφενδόνη συμβολίζει τὴν ἐξουσία. Καὶ ἐνῶ ἐπίσημα οἱ ὄνειροκρίτες ἐξήγησαν στὸν Σουλτάνο ὅτι *τὴν μὲν σφενδόνην τῇ ἡγεμονία διέκριναν, τοὺς δὲ δακτύλους τὸν μὲν πρῶτον εἰς αὐτόν, τοὺς δὲ ἄλλους εἰς τοὺς μετ' αὐτόν ἀθηντεύσοντας ἐξ αὐτοῦ, ἀνεπίσημα κυκλοφόρησε και ἄλλη ἐκδοχή: ἕτεροι δὲ κρύβδην και σιωπηρῶς τὸν μὲν μεγαδάκτυλον τὸν αὐτοῦ τῆς ζωῆς ὕστατον χρόνον διέκριναν, τὴν δὲ ἀφαίρεσιν τῆς σφενδόνης τὴν δεσποτείαν, τὰς δὲ εἰσάξεις και ἐξάξεις τῶν ἐτέρων τεσσάρων διὰ τῆς σφενδόνης δακτύλων τὸν μετ' αὐτόν ἡγεμονεύσειν μέλλοντα τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐτῶν τῆς ἡγεμονίας ἐσύγκριναν, και τότε τέλος ἔξει ἡ τυραννίς.* Οἱ δυὸ ἐκδοχὲς βέβαια δὲν διαφέρουν και πολὺ, χαρακτηριστικὸ ὅμως εἶναι ὅτι ἡ πιὸ δυσάρεστη δὲν ἀνακοινώθηκε φανερά στὸν

10. Γιὰ τὶς σχετικὲς ἀντιλήψεις βλ. Ἄννας Παπαμιχαήλ, «Χρῆσις τῶν μετάλλων εἰς μαγικὰς, δεισιδαίμονας και ἄλλας ἐνεργείας εἰς τὸν κοινωνικὸν βίον τοῦ λαοῦ», Ἐπετηρὶς τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 17 (1964), σελ. 53-68.

σουλτάνο.

Σαφής είναι η σύνδεση ονείρου και επικαιρότητας και σε ένα άλλο όνειρο του Καντακουζηνού, όπως το διηγείται ο ίδιος (III. 90: τόμ. II, σελ. 155 Bonn): «Όταν εκδηλώθηκε η αποστασία του Ἰωάννη Βατάτζη, ο αυτοκράτορας συνεργάστηκε με τον Νικηφόρο Μετοχίτη¹¹, αναζητώντας πρόσφορο τρόπο αντιμετώπισης του αποστάτη. Κατά την διάρκεια της συζήτησης ο Καντακουζηνός νυστάξας δ' ἐπὶ μικρόν, ὑπνω κατελήφθη μεταξὺ διαλεγόμενος περὶ Βατάτζη, και στο όνειρό του είδε ότι δύο νεαροί ἄπλωσαν φοινικοῦν πέπλον με χρυσό σταυρό και την επιγραφή Ἰησοῦς Χριστός νικᾷ, επίσης με χρυσά γράμματα. Οἱ ἀκόλουθοι του ἐρμήνευσαν τὸ όνειρο και τὸ θεώρησαν ὡς καλὸν οἰωνό: και πράγματι σύντομα πληροφορήθηκαν ότι φονεύθηκε ο Βατάτζης. Ἡ διήγηση καθίσταται πὸ ὑποβλητική με την προσθήκη τῆς λεπτομέρειας ότι ο θάνατος του Βατάτζη συνέπεσε χρονικά με την στιγμή που όνειρεύτηκε ο αυτοκράτορας.¹² Ἐς σημειωθεί και ότι στα όνειροκριτικά ἡ κοκκίνη ἐσθῆς και πᾶσα ἡ φοινικοβαφῆς οἷς μὲν τραύματα, οἷς δὲ πυρετόν ἐπιφέρει¹³, ἐνῶ ο σταυρός προοιωνίζει κάτι καλό, όπως τουλάχιστον αναπτύσσει ο Ἀχμέτ: ἐὰν ἴδῃ τις, ότι σταυρόν ἤρην εἰς ναόν ἢ εἰς οἶκον αὐτοῦ, ἀπὸ ὑψηλοῦ και μεγίστου, ἴσως και ἀπὸ βασιλέως, χαράν μεγάλην εὐρήσει και νίκας ἐχθρῶν.¹⁴

Και σε ένα άλλο σημείο τῆς «Ἱστορίας» του ο Καντακουζηνός περιγράφει αναλυτικώτατα και με όλες τις λεπτομέρειες ένα όνειρο που είδε ο γιός του Μανουήλ στην Βέρροια. Πρόκειται για ένα πολύπλοκο και πολυσύνθετο όνειρο, στο οποίο ο νεαρός Μανουήλ βλέπει κατά σειράν ένα λιοντάρι, μιὰ πάρδαλη, μιὰ γάτα, έναν πελαργό και έναν ἵπποκένταυρο. Ἡ ἐμφάνιση κάθε ζώου συνδυάζεται με την ἀνάγνωση κάποιου βιβλικού χωρίου. Ἄλλὰ ο λόγιος αυτοκράτορας δὲν παραθέτει ἐξήγηση: περὶ οὗ δὲ ἦν, οὐδέπω μέχρι νῦν ἐγένετο φανερόν (III. 81: τόμ. II, σελ. 501).

Ἄν καταφύγουμε στα όνειροκριτικά, την κωδικοποίηση, κατά κάποιον τρόπο, τῶν ἀντιλήψεων για τὰ όνειρα και τὸν συμβολισμό τους, είναι δυνατό να ἐπιχειρήσουμε να δώσουμε διάφορες ἐρμηνείες, με συν-

11. Για τὸν Βατάτζη και τὸν Μετοχίτη βλ. *PLP*, ἀρ. 2518 και 17986 ἀντίστοιχα.

12. Για τὸ ἐπίσῳδιο βλ. και Γρηγοῤῥᾶς XIV. 11: τόμ. II, σελ. 742-743 Bonn και πρὸβλ. Καλλιγᾶς, ὁ.π. σελ. 482.

13. Ἄρτεμίδωρος II. 3: σελ. 103, στίχ. 21-22 Pack

14. F. Drexl (ἐκδ.), *Achmets Onirocriticon*, Λιψία 1926, σελ. 74, στίχ. 21-24.

δυσασμούς των συμβόλων, και με βάση το ότι στο όνειρο περιλαμβάνεται και το λιοντάρι και η πάρδαλη, σύμβολα εξουσίας και δύναμης σε παρόμοιες περιπτώσεις¹⁵ (ήδη από το παλαιοδιαθηκικό δράμα του Δανιήλ), θα ήταν βολικό να δοῦμε στο όνειρο την επιθυμία του Μανουήλ για την εξουσία. Προτιμότερο όμως να μην προβοῦμε σε συσχετισμούς προς την κατεύθυνση αυτή, για να μην καταλήξουμε σε ύποκειμενικές έρμηνείες, και ἄς μὴν σπεύσουμε να συμπληρώσουμε τὸν συγγραφέα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἀπέφυγε να ἐπεκταθεῖ και σε ἐξήγηση τοῦ οἰήρου.

Ἄλλωστε, για παρεμφερεῖς περιπτώσεις, και συγκεκριμένα για τοὺς χρῆσμοὺς, ὁ Γρηγοῤῃς εἶχε προειδοποιήσει τοὺς συγχρόνους του:

Σκεπτέον δ' οὖν ὁμως μὴ τινες διαπαίζοντες δῆθεν τοὺς τοιοῦτοὺς χρωμένους και νέα στιχίδια πλάττοντες εἰς μίμησιν τῶν χρῆσμων, ἔπειτα κατὰ τὸ λεληθῶς παρασπείρωσιν εἰς τὸν δῆμον αὐτά, ὥστε τοῖς τοῦτων ψεύδει και τὴν ἐκείνων συγγεῖν ἀλήθειαν. Τοῦτο γὰρ οὐκ ὀλίγοι και τῶν ἐφ' ἡμῶν πεπραχότες ἐάλωσαν (V. 7: τόμ. I, σελ. 152, στίχ. 17-22).

Καταλήγοντας θα παραθέσουμε δυὸ περιπτώσεις πού φανεῤῃνουν πόσο συνδεδεμένες με τὸ παιγνίδι τῆς ἐξουσίας ἦταν οἱ προλήψεις και οἱ δεισιδαιμονίες. Στις πρώτες σελίδες τοῦ ἱστοριογραφικοῦ ἔργου τοῦ Καντακουζηνοῦ, ὅπου ἔντεχνα ἀντιπαρατίθενται, κατὰ τὸ πρότυπο τῶν σοφιστικῶν «δισσῶν λόγων», πράξεις, ἐνέργειες και ρῆσεις τῶν δυὸ Ἀνδρονίκων και διαφωτίζονται τὰ αἷτια τῆς σύγκρουσῆς τους, σε ἕνα γράμμα - ἀπάντηση τοῦ μικροῦ Ἀνδρονίκου πρὸς τὸν παπποῦ του, διαβάζουμε: τὸ δ' ἔτι ὃν θανάτου πικρότερον, τὸ και μικρά τινα συμβάματα, ὡς ἔτυχεν ἐκ τοῦ συμπεσόντος γεγενημένα, θεοσημείας και θεοῦ βουλῆς ἀποκαλύψει ἡγεῖσθαι, ἐμὲ τῆς βασιλείας οὐκ ἄξιον ἀποδεικνύναι. Ὑπονοεῖ φυσικά ὁ Ἀνδρόνικος Γ' τὸ ὅτι, ὅταν παλαιότερα εἶχε πάει να ὑποβάλει τὰ σέβη του στὸν παπποῦ του, συνέβη τὸ διάδημα τῆς κεφαλῆς του να κτυπήσει στὸ ἀνώφλι τῆς θύρας, κάτι πού ὁ Ἀνδρόνικος Β' θεώρησε κακὸν οἰωνὸ και ἔσπευσε να τὸ ἐκμεταλλευθεῖ:¹⁶ ὄρῃς, εἶπε, μεγάλη τῆ φωνῆ, ὡς, ὅπερ ἐγὼ λέγω, και θεὸς ἐπιμαρτυρούμενος

15. Πρὸβλ. Ἀρτεμίδωρος IV, 56: σελ. 278 Pack: τὰ μεγαλόφρονα και ἐλευθέρια και πραγματικά και φοβερά τοιοῦτους ἀνθρώπους προαγορεύει, οἷον λέων, τίγρις, πάρδαλις, ἐλέφας...

16. Για μνείες παρομοίων περιστατικῶν ἀπὸ ἀρχαίους ἱστοριογράφους βλ. Johannes Kantakuzenos Geschichte. Übersetzt und erläutert von Georgios Fatouros und Tilman Krischer. Erster Teil (Buch I), Στουτγάρδη 1982, σελ. 222.

ἄνωθεν ἀνάξιον κέκρικέ σε τῆς βασιλείας, καὶ διὰ τοῦτο σε τὸ σύμβολον αὐτῆς τῇ πέτρᾳ προσαρράξει παρακεχώρηκε (I. 5: τόμ. I, στίχ. 27-29). Ὅταν πάλι τὴν Δευτέρα τοῦ Πάσχα τοῦ 1321 ὁ Ἄνδρόνικος Γ΄ ἔφυγε δῆθεν γιὰ κυνήγι, ἀλλὰ στὴν πραγματικότητα κατέφυγε στὴν Ἀδριανούπολη γιὰ νὰ γλυτώσει τὴν μανία τοῦ παπποῦ του, εἶχε εἰδοποιηθεῖ, μεταξὺ ἄλλων, καὶ ἀπὸ ἓνα περιεργό μήνυμα, ἄγνωστου συντάκτη, ποῦ περιεῖχε καὶ τὸ εὐαγγελικὸ ρητό ('Ιω. 16, στίχ. 32) *ἐλήλυθεν ἡ ὥρα, ἵνα σκορπισθῆτε ἕκαστος καὶ ἐμὲ μόνον ἀφήτε· συνετός δ' ὢν οὐκ ἀγνοήσεις τὰ λεγόμενα δήπου*. Ὁ Ἄνδρόνικος δὲν προβληματίστηκε ἰδιαίτερα γιὰ νὰ ἐρμηνεύσει τὸ περιστατικὸ. Ὅπως γράφει ὁ Καντακουζηνός, *ὁ τῶν περὶ αὐτὸν διασκεδασμός οὐδενὸς ἑτέρου χάριν, ἢ ὅπως αὐτὸς γένηται εὐεπιχείρητος*.

Ἔσπευσε λοιπὸν νὰ ἀπομακρυνθεῖ, καὶ ἡ συνέχεια εἶναι γνωστὴ.¹⁷

Τὰ παραδείγματα θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ πολλαπλασιασθοῦν· πιστεύω ὅμως ὅτι καὶ ὅσα ἤδη παρατέθηκαν ἀρκοῦν γιὰ νὰ φανεῖ ὅτι ὀρισμένα ἀπλᾶ περιστατικά, τὰ ὁποῖα συνήθως δὲν τὰ λαμβάνουμε ὑπ' ὄψιν, ἔχουν καὶ αὐτὰ τὴν σημασίαν τους, μεταδίδουν κάποιο μήνυμα καὶ ἀποκαλύπτουν συγκεκριμένες ἀνθρώπινες ἀντιδράσεις ἐνώπιον φαινομένων «ὑπερφυσικῶν» καὶ ἀνεξήγητων γιὰ τὸν ἀπλοῦκό ἀνθρώπο. Καὶ ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῇ, ἡ ἐπισήμανσή τους ἔχει κάποιο ἐνδιαφέρον.

17. Γιὰ τὸ ἐπεισόδιο βλ. Κ. Κύργης, *Τὸ Βυζάντιον κατὰ τὸν ΙΔ' αἰώνα. Ἡ πρώτη φάσις τοῦ ἐμφυλίου πολέμου καὶ ἡ πρώτη συνδιαλλαγή τῶν δύο Ἄνδρονίκων (20 IV.-Φθινόπωρον 1321)*, Λευκωσία 1982, σελ. 44 καὶ σημ. 69.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Μορφές ἐπικοινωνίας 1. Ἡ ἐπικοινωνία στήν πολιτική καί ἐκκλησιαστική ζωή

*σπουδῇ δὲ τῆς ἐκκλησίας οἰκοδομηθείσης,
ὑποθεμένης τῆς αἰχμαλώτου πέμπτουσι πρέσβεις
πρὸς Κωνσταντῖνον τὸν βασιλέα Ῥωμαίων
συμμαχίαν καὶ σπονδὰς φέροντας, ἀντὶ δὲ τούτων
ιερέας τῷ ἔθνει ἀποσταλῆναι δεομένους*

Σωζομένος

Β. ΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ

ΟΙ ΛΙΤΑΝΕΙΕΣ ΩΣ ΜΕΣΟΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΤΟΥ ΠΑΤΡΙΑΡΧΗ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ Α΄ ΜΕ ΤΟ ΠΟΙΜΝΙΟ ΤΟΥ

Ασκητική φυσιογνωμία και αυστηρά πειθαρχημένη φύση με τραχύ και άκαμπτο ήθος είναι μερικές από τις ιδιότητες που αποδίδονται στην προσωπικότητα του πατριάρχη Αθανασίου Α΄. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί, που υιοθετούνται από το σύνολο σχεδόν της σύγχρονης βιβλιογραφίας,¹ εμφανίζονται με αρκετή συχνότητα τόσο στα κείμενα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν αργιότι ως ευνοϊκώς διακείμενα προς τον οικουμενικό πατριάρχη Αθανάσιο, όπως οι «Βίοι» του² ή η προσωπική του αλληλο-

1. Η αναφορά στην τραχύτητα και την ιδιορρυθμία της φυσιογνωμίας του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ φαίνεται να αποτελεί απαραίτητο αλλά και κοινό τόπο στην πληθώρα των μελετών που είναι αφιερωμένες στην εκκλησιαστική, κοινωνική και πολιτική του δράση. Βλ. ενδεικτικά: R. Janin, «Athanasie 1er», *DHGE* 4 (1924), στήλ. 1379-1381. N. Bănescu, «Le Patriarche Athanasie 1er et Andronic II Paleologue: Etat religieux, politique et social de l' Empire», *Academie Roumaine. Bulletin de la section historique* 23 (1942), σελ. 28-56. K. P. Matschke, «Politik und Kirche im spätbyzantinischen Reich: Athanasios I, Patriarch von Konstantinopel (1289-93/1303-09)», *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl-Marx Universität Leipzig. Gesellschafts und Sprachwissenschaftliche Reich* 15 (1966), σελ. 479-486. J. Gill, «Emperor Andronicus II and the Patriarch Athanasios I», *Βυζαντινά* 2 (1970), σελ. 13-19. A. M. Talbot, «The Patriarch Athanasios and the Church», *DOP* 27 (1973), σελ. 12-28. J. L. Boonjama, *Church Reform in the Late Byzantine Empire. A Study for the Patriarchate of Athanasios of Constantinople*, Ανάλεκτα Βλατάδων 35 (Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικών Μελετών), Θεσσαλονίκη 1982 και του ίδιου, «Social Thought and Reforms of Athanasios of Constantinople (1289-93/1303-09)», *Byzantion* 55 (1985), σελ. 332-382 (εδώ σελ. 334). Ανάλογοι χαρακτηρισμοί για την προσωπικότητα του Αθανασίου Α΄ διακρίνονται και σε γενικότερες μελέτες: Βλ. D. Nicol, *The Last Centuries of Byzantium*, London 1972, σελ. 106-107. A. Laiou, *Constantinople and the Latins. The Foreign Policy of Andronicus II, 1282-1328*, Cambridge Mass. 1972, σελ. 125. Thalia Gouma-Peterson, «The Parecclesion of St. Euthymios in Thessalonica: Art and Monastic Policy under Andronicus II», *Art Bulletin* 58 (1976), σελ. 168-183 (εδώ σελ. 178-183).

2. Κατά τη διάρκεια του ΙΔ΄ αιώνα γράφτηκαν δύο «Βίοι» του πατριάρχη Αθανασίου. Ο σημαντικότερος από αυτούς αποδίδεται στον Θεόκτιστο Στουδίτη και έχει εκδοθεί από τον Παπαδόπουλο-Κεραμέα: A. Papadopoulos-Kerameus, «Zitiija dvuch Vselenskich patriahov XIVv., ssv. Afanasija Isidora I», *Zapiski istoriko-filol. fakul'teta Imperatorskago S.-Peterburgskago Universiteta* 76 (1905), σελ. 1-51. Ο H. Delehaye έχει

γραφία,³ όσο και στις ιστορικές πηγές της εποχής:⁴ *ὄλωσ δὲ ἀθώπρευτοσ ἦν καὶ ἀτεγκτοσ, καὶ ἴν' οὕτωσ εἶπω, κατὰ τοὺσ κερασβόλουσ κνάμουσ ἀμάλακτοσ, βαρυὺσ μὲν μοναχοῖσ... βαρυὺσ δὲ καὶ κληρικοῖσ, βαρυὺσ δὲ καὶ*

κάνει μια πιο συντετημημένη έκδοση, η οποία βασίζεται σε κάποιο μεταγενέστερο αλλά λιγότερο σημαντικό χειρόγραφο: H. Delehay, «La vie d'Athanase, Patriarche de Constantinople», *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome* 17 (1897), σελ. 39-85. Η εργασία αυτή έχει επανεκδοθεί στα *Mélanges d'hagiographie grecque et latine*, (Subs. Hag. 42) Société des Bollandistes, Bruxelles 1966, σελ. 125-149. Τέλος, από τον ησυχαστή μοναχό Ιωσήφ Καλόθετο έχει γραφτεί μια λιγότερο λεπτομερειακή βιογραφία, βασισμένη σε πηγές από δεύτερο χέρι. Η βιογραφία αυτή έχει εκδοθεί από τον Αρχιμανδρίτη Παντοκράτορινό: «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ Ἰθανασίου Α΄ Οἴκουμηνικοῦ Πατριάρχου (1289-1293 καὶ 1303-1309)», *Θρακικά* 13 (1940), σελ. 56-107 και από τον Δ. Τσάμη στον τόμο *Ιωσήφ Καλοθέτου Συγγράμματα*, (Θεσσαλονικεὺσ Βυζαντινοὺσ Συγγραφεῖσ 1) Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 453-502. Αγιογραφική πηγή για τον Αθανάσιο Α΄ αποτελεί, ακόμη, ἕνασ ἀνέκδοτοσ Λόγος γιὰ τὴ μεταφορὰ των λειψάνων του Αθανασίου, η σύνθεση του οποίου χρονολογείται περί το 1330.

3. Η αλληλογραφία του πατριάρχη Αθανασίου περιλαμβάνει έναν σημαντικότερο αριθμό επιστολών, που απευθύνονται κυρίως στον αυτοκράτορα αλλά και σε μέλη της αυτοκρατορικής οικογένειας, σε διάφορους αξιωματούχους, σε επισκόπους, κληρικούς και μοναχούς. Βλ. R Guiland, «La correspondance inédite d'Athanase, Patriarche de Constantinople (1289-1293; 1304-1310)», *Mélanges Charles Diehl*, 1, Paris 1930, σελ. 121-140, (ανατύπ. στον ίδιο, *Études Byzantines*, Paris 1959, σελ. 53-79). V. Laurent, *Les Regestes des actes du patriarcat de Constantinople*, Vol. I. *Les Actes des Patriarches*, fasc. IV, *Les Regestes de 1208 à 1309*, Paris 1971, αρ. 1589-1780, σελ. 371-559 και A. M. Talbot, *The Correspondence of Athanasius I*, Dumbarton Oaks Press 1975. Οι επιστολές του πατριάρχη Αθανασίου Α΄, περιλαμβάνονται στους κώδικες: Codex Vaticanus Graecus 2219, ο πληρέστερος (ΙΔ΄ αιώνας), Codex Parisinus Graecus 516 (ΙΕ΄ αιώνας), και Codex Parisinus Graecus 137 (ΙΣΤ΄ αιώνας).

4. Η *Χρονική Συγγραφή* του Παχυμέρη και η *Ρωμαϊκή Ιστορία* του Γρηγορά, πηγές του ΙΓ΄ και ΙΔ΄ αιώνα αντίστοιχα, αποτελούν τα δύο κατεξοχήν ιστορικά κείμενα που περιέχουν άφθονες πληροφορίες σχετικά με τη συμπεριφορά και την πατριαρχική κυρίως δραστηριότητα του Αθανασίου Α΄. Η σύγχρονη βιβλιογραφία, συγκρίνοντας τα δύο αυτά κείμενα, αναγνωρίζει στην «Ιστορία» του Παχυμέρη μια οπωσδήποτε πλουσιότερη και λεπτομερέστερη αναφορά στη δραστηριότητα του πατριάρχη Αθανασίου. Όσον αφορά όμως τον τρόπο με τον οποίο περιγράφεται η δραστηριότητα αυτή από τους δύο ιστορικούς, οι σύγχρονοι ερευνητές άλλοτε περιορίζονται σε μια απλή παράθεση των ιστορικών μαρτυριών τους και άλλοτε διακρίνουν κάποια εχθρότητα στις κρίσεις του ενός ή του άλλου ιστορικού, και ιδιαίτερα στο κείμενο του Παχυμέρη: Βλ. J. L. Boonjanga, *Church Reform*, ό.π. σελ. 12-28, όπου η εχθρότητα του Παχυμέρη προς τον Αθανάσιο αποδίδεται σε κίνητρα προσωπικά. Πιο συγκεκριμένα, υποστηρίζεται ότι η προσωπική φιλία του Παχυμέρη με τον κατεξοχήν εχθρό και ομώνυμο του Αθανασίου Α΄, πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανάσιο και το γεγονός ότι ο τελευταίος βρισκόταν μόνιμα σε δυσμένεια καθιστούσαν τον ιστορικό ιδιαίτερα εχθρι-

λαϊκοῖς...⁵ υπογραμμίζει ο Παχυμέρης, αναφερόμενος στον τρόπο με τον οποίο διοικούσε τα εκκλησιαστικά πράγματα ο πατριάρχης Αθανά-

κό προς τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως. Υπάρχει ακόμη η άποψη ότι ο Παχυμέρης με την ιδιότητα του Πρωτέδικου και Δικαιοφύλακος της Αγίας Σοφίας ανήκε σ' εκείνη την ομάδα των εκκλησιαστικών αξιωματούχων, εναντίον των οποίων στρέφονταν οι μεταρρυθμιστικές προσπάθειες του Αθανασίου Α΄ στο χώρο της Εκκλησίας. Συνεπώς, και η άποψη αυτή αποδίδει στις μαρτυρίες του ιστορικού χαρακτήρα προσωπικής αντιπαράθεσης. Ενώ όμως η στάση του Παχυμέρη θεωρείται μεροληπτική, η στάση του Γρηγορά έχει δημιουργήσει στους ερευνητές την εντύπωση είτε ότι δεν διαφέρει σε τίποτε από εκείνη του Παχυμέρη (N. Bănescu, «Le patriarche Athanase Ier» ό.π. σελ. 3 και D. Nicol, *Church and Society in the Last Centuries of Byzantium*, Cambridge Univers. Press 1979, σελ. 34, είτε ότι είναι αρκετά αμερόληπτη (A. M. Talbot, *Correspondence of Athanasius*, General Introduction, σελ. XVI) είτε ότι είναι περισσότερο ευνοϊκή από εκείνη του Παχυμέρη (J. L. Boonjampa, ό.π., σελ. 30 και A. Talbot, ό.π., σελ. XXI). Ωστόσο, αν και φειδωλές, οι αναφορές του Γρηγορά στον πατριάρχη Αθανάσιο Α΄ μπορούν να διευκρινίσουν το βαθμό στον οποίο ο ιστορικός είναι αμερόληπτος ή ευνοϊκός. Μνημονεύοντας τον τρόπο διοίκησης του πατριάρχη Αθανασίου, ο Γρηγοράς διατυπώνει και κάποια προσωπική του γνώμη: πολλοῦ δ' ἄρα ἦν ἄξιον, εἰ τὸν τοιοῦτον ἐκείνου κανόνα καὶ τύπον ξυνέβαινε παραμένειν ὁμοίως κἀν τοῖς ἔξης διαδόχοις τοῦ θρόνου, καθάπερ δὴ καὶ παρὰ πάντα τὸν χρόνον αὐτοῦ τῆς πατριαρχείας· ἀλλὰ γὰρ ἡ πλείω ἐτέλει τὸν χρόνον ἐν τῇ πατριαρχίᾳ, πλείω λοιπὸν καὶ τὴν εἰς τὸ βέλτιον πῆξιν τὰ τῆς μοναδικῆς πολιτείας ἔθη λαβόντα παρέμενον ἄν: Γρηγορά, *Ιστορία* (cura L. Schopeni, CSHB, Βόννη 1829-1830 και 1855) ΣΤ΄, 5, σελ. 184. Με άλλα λόγια, ο «τύπος» και ο «κανόνας» με τους οποίους ο Αθανάσιος Α΄ εξασκούσε τα πατριαρχικά του καθήκοντα όχι μόνο έβρισκαν σύμφωνο τον Γρηγορά, αλλά ταυτόχρονα αποτελούσαν γι' αυτόν πρότυπα, τα οποία, όπως υποστηρίζει, έπρεπε να ακολουθήσουν και οι μελλοντικοί πατριάρχες. Συγχρόνως, ο τρόπος διοίκησης της «μοναδικής πολιτείας» από τον πατριάρχη πρέπει να ικανοποιούσε τον Γρηγορά σε τέτοιο βαθμό ώστε να εύχεται σαφέστατα την μακροήμερευση του Αθανασίου Α΄ στον πατριαρχικό θρόνο. Ακόμη και αν είναι δύσκολο να δεχθεί κανείς ότι η μνεία του Γρηγορά αποτελεί ισχυρή ένδειξη της εύνοιάς του προς τον Αθανάσιο Α΄, είναι ωστόσο απαραίτητο να μειωθεί η εντύπωση ότι ο ιστορικός του ΙΔ΄ αιώνα περιέγραψε την «πολιτεία» του πατριάρχη Αθανασίου με τόση αμεροληψία. Αλλωστε και ο N. Bănescu, ό.π., σελ. 29, 31, αντιπαράβαλλοντας τις κρίσεις των δύο ιστορικών σχετικά με την αποτελεσματικότητα του τρόπου διοίκησης του πατριάρχη, επισημαίνει δύο χαρακτηριστικές τους μαρτυρίες: πλὴν οὐ διὰ ταῦτ' ἐζητεῖτο (Παχυμέρη, *Ιστορία*, Recognovit Imm. Bekkerus, CSHB, Βόννη 1835, Β΄, 13, σελ. 140) και εὐ ποιῶν (Γρηγορά, *Ιστορία*, ΣΤ΄, 5, σελ. 182). Στις απόψεις της σύγχρονης βιβλιογραφίας θα έπρεπε τέλος να προστεθεί και η γνώμη του R. Guiland, «La correspondance inédite d'Athanasie», ό.π., σελ. 58, όπου η στάση του Παχυμέρη απέναντι στον Αθανάσιο Α΄, θεωρείται περισσότερο αμερόληπτη από εκείνη του Γρηγορά. Βέβαια ο R. Guiland εντοπίζει τη διαφορά αυτή στο γεγονός ότι ο Γρηγοράς καταλογίζει συχνά στον Αθανάσιο έλλειψη μόρφωσης, κάτι που δεν κάνει σχεδόν ποτέ ο Παχυμέρης. Πρβλ. και σημ. 6.

5. Παχυμέρη, *Ιστορία*, ΣΤ΄, 21, σελ. 519.

σιος. Ἡ δ' αἰτία πάντων ὁ θόρυβος ἦν ἀρχιερέων καὶ μοναζόντων καὶ λαϊκῶν φέρειν ἐπιπλέον μὴ δυναμένων τὴν ἐκείνου πνευματικὴν σκυθρωπότητα,⁶ συμπληρώνει ο Γρηγοράς, επιθυμώντας στο σημείο αυτό να φωτίσει τὴν αἰτία που οδήγησε στὴν πρώτη παραίτηση τοῦ Αθανασίου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο.⁷ Οἱ μαρτυρίες αὐτές ὅσο κι ἀν φαίνεται να τονίζουν τα στοιχεῖα που συνθέταν τὸν χαρακτήρα τοῦ ιεράρχη, ἐπισημαίνουν ταυτόχρονα καὶ κάποιον συγκεκριμένο τρόπο συμπεριφορᾶς τοῦ πρὸς ἐκείνες τουλάχιστον τις κοινωνικὲς κατηγορίες, οἱ ὁποῖες βρίσκονταν *ex officio* κάτω ἀπὸ τὴν ἄμεση ἐπίβλεψή του. Εἰάν ὅμως ἡ ἀσκητικὴ αὐστηρότητα, με τὴν ὁποία, κατὰ κοινὴ ὁμολογία, ὁ πατριάρχης Αθανάσιος διοικούσε τοὺς ἄμεσα υφισταμένους του, θεωρήθηκε στοιχεῖο ἐπαρκές ὥστε να τοῦ ἀποδοθεῖ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ αὐστηροῦ καὶ ἀκαμπτοῦ ιεράρχη, ὁ ἀνάλογος τρόπος συμπεριφορᾶς, ὄχι πια πρὸς τὸν στενὸ ἐκκλησιαστικὸ κύκλο, ἀλλὰ πρὸς τὸ σύνολο τῆς κοινωνίας, δηλαδή πρὸς τὸ «ποιμνίῳ» του, κληροδότησε στὸν πατριάρχη ἐπισημίες ἀρκετὰ διαφορετικῆς. Ἐτσι, μιὰ πληθώρα πληροφοριῶν, που κατακλύζουν θὰ λέγαμε τὴν προσωπικὴ του ἀλληλογραφία καὶ τοὺς «Βίους» του, καὶ

6. Γρηγορά, *Ἱστορία*, ΣΤ', 7, σελ. 191. Ἡ μνεία αὐτὴ δὲν διευκρινίζει εἰάν ἡ ἐλλειπὴς παιδεία καὶ ἡ ἀπουσία κοινωνικότητας ἀποτελοῦσαν καὶ γιὰ τὸν Γρηγορά ἐπαρκεῖς αἰτίες ἀπομάκρυνσης τοῦ Αθανασίου ἀπὸ τὸν πατριαρχικὸ θρόνο. Εἶναι γεγονός ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἐπισημαίνει καὶ ἀλλοῦ τις ἀδυναμίες αὐτές τοῦ Αθανασίου, χωρὶς κατ' ἀνάγκη να τις θεωρεῖ ἰδιαίτερα ἀρνητικῆς γιὰ τὸ συγκεκριμένο ἄτομο: *ἦν δὲ ὁ ἀνὴρ ἀδάης μὲν τῆς τῶν γραμμάτων παιδείας καὶ τῶν πολιτικῶν ἡθῶν, τὰλλα δὲ ἀγαθὸς καὶ θαυμάσιος, ὅσα τὸν μοναδικὸν ἀπεργάζεται βίον, ἐγκράτειαν φημί καὶ στάσεις παννύχους*: Γρηγορά, *Ἱστορία*, ΣΤ', 5, σελ. 180.

7. Ὁ Γρηγοράς καταφεύγει σὲ μιὰ ἀνάλογη γενικόλογη ἐρμηνεία σχετικὰ με τὴν αἰτία που οδήγησε στὴ δεύτερη ἐκθρόνιση τοῦ Αθανασίου: *τὸ δ' αἴτιον, ὅτι τινὲς τῶν πολὺ κατ' αὐτοῦ βάρους τρεφόντων οἶκ ἀνεχόμενοι βλέπειν αὐτὸν ἐπὶ τοσοῦτον χρόνον τῆς πατριαρχικῆς περιωπῆς ἀπολαύοντα... ἐπιβουλήν ἐξαρτῶνσι κατ' αὐτοῦ μάλα φρικῶδη καὶ ἀσεβείας μεστήν*: Γρηγορά, *Ἱστορία*, Ζ', 9, σελ. 258. Ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν δεύτερη πατριαρχία τοῦ Αθανασίου γίνεται σαφές ἀπὸ τὴν διευκρίνιση τοῦ ἱστορικοῦ ὅτι ἡ «ἐπιβουλή» αὐτὴ ἔλαβε χώρα κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ογδόου χρόνου ἀφ' οὗ τὸ δεύτερον ἐς τὸν πατριαρχικὸν ἀνεβιβάσθη θρόνον. Ὅτι πρόκειται ὅμως γιὰ μιὰ ἀκόμη ἐνδειξη εὐνοίας τοῦ ἱστορικοῦ πρὸς τὸν πατριάρχη διαπιστώνεται, προφανέστατα, ἀπὸ τὴν προθυμία τοῦ Γρηγορά να χαρακτηρίσει τὴν αἰτία τῆς ἐκθρόνισης τοῦ Αθανασίου «ἐπιβουλή», καὶ μάλιστα *μάλα φρικῶδη καὶ ἀσεβείας μεστήν*. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τῆς πρώτης καὶ δεύτερης πατριαρχίας τοῦ Αθανασίου ἄ' πρβλ. V. Laurent, «La chronologie des Patriarches de Constantinople au XIIIe s. (1208-1309)», *REB* 27 (1969), σελ. 129-150 (ἐδῶ σελ. 147-149), V. Grumel, *Chronologie*, σελ. 436-437 καὶ Γενναδίου (Ἀραμπατζόγλου) Μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως, «Ἡ Πρώτη ἀπὸ τοῦ θρόνου ἀποχώρησις τοῦ Πατριάρχου Αθανασίου Α'», *Ὁρθοδοξία* 28 (1953), σελ. 145-150.

που αναφέρονται στον αδιάλλακτο τρόπο με τον οποίο αντιμετώπιζε το «ποιμνιό» του, έχουν επιτρέψει σε πολλούς σύγχρονους ερευνητές να θεωρούν τον Αθανάσιο ως τον άνθρωπο που μαχόταν με σθένος εναντίον της διαφθοράς των ευγενών, ενώ φρόντιζε να άρει τις καταπιέσεις, που ως επακόλουθα αυτής της διαφθοράς, βάραιναν υπερβολικά τα φτωχά τμήματα του πληθυσμού. Τεκμήριο επαλήθευσης των απόψεων αυτών θεωρούνται οι εκτεταμένες πρωτοβουλίες του Αθανασίου Α΄ για συχνή διοργάνωση δημόσιας διανομής τροφίμων, των γνωστών συσσιτίων, σε μια εποχή που το κύμα των προσφύγων από την κατακτημένη Μικρά Ασία σε συνδυασμό με έναν από τους ισχυρότερους λιμούς είχαν στερήσει από τον πληθυσμό της Κωνσταντινούπολης και τη στοιχειώδη ακόμα διατροφή.⁸

Εάν μέσα στο πλέγμα των δραστηριοτήτων αυτών επιχειρούσε κανείς να διακρίνει κάποιο είδος επικοινωνίας του πατριάρχη, ως θρησκευτικού και πνευματικού ηγέτη, τότε θα έπρεπε ίσως να ανατρέξει σ' ένα ιδιαίτερα προσφιές του μέσον δημόσιας έκφρασης και επικοινωνίας. Ο λόγος αφορά τις λιτανείες, εκδηλώσεις απολύτως εναρμονισμένες με τις αρμοδιότητες ενός ιεράρχη και, καθώς φαίνεται, απαραίτητες σε εποχές ιδιαίτερα ταραγμένες, όπως αυτή των αρχών του ΙΔ΄ αιώνα: *εἶχε μὲν καὶ τὸν τότε πατριαρχοῦντα συχναῖς παννυχίσι καὶ λιτανείαις, ὧν οὐδ' αὐτὸς βασιλεὺς πολλάκις ἀπελιμπάνετο*,⁹ σχολιάζει ο Παχυμέρης, στη μέση περίπτου μας πολυσέλιδης διήγησης, που αναφέρεται αρκετά λεπτομερώς στα περιστατικά που στα πρώτα έτη του ΙΔ΄ αιώνα συγκλόνιζαν τη Βυζαντινή Μικρά Ασία.¹⁰ Προσπαθώντας κανείς να

8. Πρβλ. Α. Μ. Talbot, «The Patriarch Athanasius and the Church», ό.π., σελ. 14, και σημ. 7. Α. Laiou, «The Provisioning of Constantinople during the Winter of 1306-1307» *Byzantion* 37 (1967), σελ. 91-113 (εδώ σελ. 106). D. J. Constantelos, *Byzantine Philantropy and Social Welfare*, New Brunswick, N.J. 1968, σελ. 67-87 και του ίδιου, «Life and Social Welfare Activity of Patriarch Athanasios I (1289-1293, 1303-1309) of Constantinople», *Θεολογία* 46/ 3 (1975), σελ. 610-626. Για τον ανεφοδιασμό της Κωνσταντινούπολης την εποχή των Παλαιολόγων πρβλ. C. I. Bratianu, «La question de l'approvisionnement de Constantinople à l'époque byzantine et ottomane», *Byzantion* 5 (1929/30), σελ. 83-107 και του ίδιου «Nouvelles contributions à l'étude de l'approvisionnement de Constantinople sous les Paléologues et les empereurs Ottomans», *Byzantion* 6 (1931), σελ. 641-656.

9. Παχυμέρης, *Ιστορία*, Ε΄, 21, σελ. 420-421.

10. Οι δύο ιστορικοί, Παχυμέρης και Γρηγοράς, εκδηλώνουν συχνά την απογοήτευσή τους και διαμαρτύρονται έντονα για την ακατάπαιστη συρρίκνωση της Μ. Ασίας. Βλ. ενδεικτικά: Παχυμέρης, *Ιστορία*, Δ΄, 25, σελ. 334-335 / Δ΄, 29, σελ. 334-344

προσδιορίσει τη σχέση της μνείας αυτής με το περιεχόμενο της υπόλοιπης διήγησης αλλά και τη σκοπιμότητά της, αναπόφευκτα οδηγείται σε κάποιες σκέψεις. Αποκομμένη καταρχήν από το υπόλοιπο κείμενο, η σχετική μνεία δεν περιγράφει παρά μια εντελώς φυσική δραστηριότητα του πατριάρχη, από την εκτέλεση της οποίας σπανίως απουσίαζε και ο ίδιος ο αυτοκράτορας. Ετσι, είναι εμφανές ότι, αν κανείς δεν επιθυμεί να περιοριστεί σε εξόφθαλμες σχεδόν διαπιστώσεις, θα πρέπει να επιχειρήσει κάποια σύγκρισή της με το περιεχόμενο της υπόλοιπης διήγησης. Πιο συγκεκριμένα, ο Παχυμέρης μας πληροφορεί ότι ο Ανδρόνικος Β', αδυνατώντας να εξηγήσει την ολέθρια συμπεριφορά των συμμάχων, στη διάθεση των οποίων είχε αναθέσει από κάποια εποχή και έπειτα την άμυνα της Μ. Ασίας, καταφεύγει σε κάποιου είδους μοιρολατρική ερμηνεία. Θεωρεί δηλαδή ότι η εξαπάτησή του από τους συμμάχους του δεν αποτελεί παρά την εκδήλωση με τον τρόπο αυτό της «θείας οργής». Χωρίς βέβαια να εξηγείται ο λόγος για τον οποίο ένας αυτοκράτορας έκρινε ότι τόσο αυτός όσο και οι υπήκοοί του ήταν άξιοι της «θείκης οργής»,¹¹ η πρόταση αυτή συμπληρώνεται αμέσως από τη μνεία που έχει

/ Ε', 9, σελ. 388-390 / Ε', 21, σελ. 410 και Γρηγορά, *Ιστορία*, Ζ', 5, σελ. 239 / Ζ', 5, σελ. 242. Στη σχετική διήγηση του Παχυμέρη (Ε', 21, σελ. 420-421), όπου αναφέρεται και η συνθήκη του Αθανασίου Α' να διοργανώνει λιτανείες, σε μια έκταση 14 σελίδων, περιγράφεται ιδιαίτερα γλαφυρά και επιχειρείται από τον συγγραφέα να δοθεί μια λογική ερμηνεία στην πρωτοφανή εδαφική συρρίκνωση του μικρασιατικού χώρου. Ξεκινώντας τη διήγησή του με την έκφραση *Ηῦξαν δ' ὀσημέραι τὸ ἀπὸ τῶν Περσῶν δεινόν, ὥστ' ἀποκεκλειῆσθαι πανταχοῦ τὰς τῆς σωτηρίας ἐλπίδας*, ο Παχυμέρης σε γενικές γραμμές υποστηρίζει: Ὅτι τα «δεινά» δεν βρίσκονταν και τόσο μακριά, αφού άγγιζαν πια τα προαύλια και αυτής της Κωνσταντινούπολης. Οτι οι επιδρομές των Τούρκων ήταν συχνές λόγω του ότι δεν υπήρχε κανείς να προβάλλει αποτελεσματική αντίσταση και, επομένως, λυμαίνονταν την περιοχή ανεξέλεγκτα και ανεμπόδιστα. Οτι δεν υπήρχε οργανωμένη κρατική μέριμνα για την άμυνα των περιοχών αυτών. Σ' όλα αυτά θα έπρεπε, τέλος, να προστεθεί και η νύξη του συγγραφέα για την απροθυμία της κεντρικής εξουσίας να προχωρήσει η ίδια ή να ενθαρρύνει τοπικές πρωτοβουλίες για την αμυντική ενίσχυση της περιοχής. Συνεπώς, οποιεσδήποτε προσπάθειες αντίστασης στις τουρκικές επιδρομές ήταν καταδικασμένες να αποτύχουν. Αποτελούσαν, με άλλα λόγια, προσπάθειες απελπισίας. Βλ. Γ. Γεωργιάδη-Αρνάκη, *Οι πρώτοι Οθωμανοί. Συμβολή εις τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας* (1282-1337), Αθήνα 1947, σελ. 35-70.

11. Παχυμέρη, *Ιστορία*, Ε', 21 σελ. 420: *μόνην δ' ὀργὴν Θεοῦ τῶν ἀπάντων ἐκείων ἐπαιτώμενος*. Για τη δεισιδαιμονία γενικά στην «Ιστορία» του Παχυμέρη βλ. Στ. Λαμπάκη, «Υπερφυσικές δυνάμεις, φυσικά φαινόμενα και δεισιδαιμονίες στην Ιστορία του Γεωργίου Παχυμέρη», *Σύμμεικτα* 7 (1987), σελ. 77-100.

αναφερθεί αρχικά.¹² Συνεπώς, από τον τρόπο που ο Παχυμέρης διατυπώνει τη μαρτυρία του, φαίνεται ότι ο χρόνος κατά τον οποίο ο πατριάρχης πραγματοποιούσε τις λιτανείες του συνέπιπτε με την τάση του αυτοκράτορα να ερμηνεύει με αρκετή θρησκοληψία αποτυχίες της ίδιας του της πολιτικής. Εξακολουθεί όμως, και μετά από την παρατήρηση αυτή, να μένει αδιευκρίνιστο αν η πρωτοβουλία, όχι απλώς για τη διοργάνωση των λιτανειών, αλλά για την προσπάθεια να θεωρούνται αυτές ως μέσον επίλυσης κρίσιμων προβλημάτων της αυτοκρατορίας ανήκε τελικά στον πατριάρχη ή στον αυτοκράτορα. Εάν σε όλα αυτά προσθέσει κανείς και την προσωπική άποψη του συγγραφέα, ο οποίος, σύμφωνα με έναν σχολιασμό που παραθέτει αμέσως παρακάτω, δείχνει να αμφισβητεί την αποτελεσματικότητα των δραστηριοτήτων αυτών,¹³ τότε το πρόβλημα φαίνεται να ξεπερνά το επίπεδο των αποδεδειγμένα, άλλωστε, στενών σχέσεων του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ και του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄¹⁴ και να τοποθετείται σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο σχέσεων όχι δύο προσώπων αποκλειστικά, αλλά της κοινωνίας που τα περιβάλλει.

12. Βλ. πιο πάνω, σημ. 9.

13. Παχυμέρης, *Ιστορία*, Ε΄, 21, σελ. 421: *δμως δέ τὸ πᾶν ἐπ' ἐκείνοις σαλεύων ἦν καὶ μόνοις, ὡς αὐτίκα εἰ κινήθειεν πράξοιεν.*

14. Αναφερόμενες στις σχέσεις του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄ και του πατριάρχη Αθανασίου Α΄ οι μαρτυρίες των πηγών της εποχής αφήνουν συνήθως να διαφανεί στις σχέσεις αυτές κάποια μονομέρεια. Πιο συγκεκριμένα, η εύνοια του αυτοκράτορα προς τον πατριάρχη φαίνεται να εκδηλώνεται συχνότερα και αμεσότερα (από όσο τουλάχιστον συμπεραίνει κανείς από τις ιστορικές πηγές, εξαιρώντας βέβαια την αλληλογραφία του πατριάρχη, η οποία, εφόσον απευθύνεται προς τον αυτοκράτορα, είναι φυσικό να εκφράζει την εμπιστοσύνη τον Αθανασίου προς το πρόσωπο του Ανδρονίκου Β΄): *οὗτος ὄρων τὴν τοῦ βασιλέως περὶ τὸν πατριάρχην Ἀθανάσιον φλεγμίνουσαν σχέσιν καὶ ἀκούων ἀεὶ διὰ θαύματος μεγάλων ἐπαίνων τὸ ἐκείνου τιθέμενον ὄνομα καὶ ἴσον τῷ θειοτάτῳ τὴν ἀρετὴν Χρυσσοτόμῳ, παρατηρεῖ ο Γρηγοράς, παραθέτοντας αμέσως πιο κάτω τη γνωστή παρομοίωση του πατριάρχη Αλεξανδρείας, Αθανασίου Β΄ για τον πατριάρχη Κων/πόλεως, Αθανάσιο, με «γαλή» που, μολονότι έχει περιβληθεί τὸ μοναδικὸν σχῆμα εξακολουθεῖ να εἶναι επικίνδυνη: (Γρηγορά, *Ιστορία*, ΣΤ΄, 1, σελ. 216). Η επιρροή του πατριάρχη πάνω στον αυτοκράτορα πρέπει να εἶχε γίνει τόσο ἐκδηλη, ὥστε ο σύγχρονος με τα γεγονότα ιστορικός να υπογραμμίζει: *καὶ ὑπακούειν ἐτοιμὸς ἐς ὃ, τι δὴ καὶ διαμηνύσει: Παχυμέρης, *Ιστορία*, Ζ΄, 8, σελ. 579. Μια από τις κορυφαίες εκδηλώσεις εύνοιας του Ανδρονίκου Β΄ προς τον πατριάρχη φαίνεται να αποτελεί ο «ὄρκος πίστεως» που δίνει προς αυτόν, ἐνόψει της δευτέρας ἀνόδου του στον πατριαρχικό θρόνο. Στον «ὄρκο» αυτό, που ἔχει ἐκδοθεῖ ἀπὸ τον V. Laurent «Le serment de l' empereur Andronic II Paléologue au patriarche Athanase Ier lors de sa seconde accession au trône oecuménique», *REB* 23 (1965), σελ. 124-139, ο αυτοκράτορας υπόσχεται την πλήρη ανεξαρτησία της Εκκλησίας ἀπὸ την πολι-**

Εντάσσοντας τη συνήθεια του πατριάρχη Αθανασίου Α', *δὶς μὲν καὶ τρεῖς τῆς ἑβδομάδος τὰς λιτὰς ποιεῖν*,¹⁵ μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων του με την κοινωνία της εποχής, θα μπορούσε κανείς να αναζητήσει εκείνα τα περιστατικά της κοινωνικής ζωής που επέβαλλαν στις σχέσεις αυτές κάποια συγκεκριμένη μορφή.¹⁶

Η καθιέρωση της χρήσης ξένων μισθοφορικών στρατευμάτων από την αυτοκρατορική αρχή,¹⁷ προκειμένου ν' αντιμετωπισθεί η καλπάζου-

τική εξουσία και δηλώνει *δουλικὴν ὑποταγὴν πρὸς αὐτήν. Δέχεται μάλιστα να περιέλθει στη δυσμένειά της (καὶ δικαίῳ θυμῷ τῆς αὐτοῦ ἐκπέσοιμι ἀντιλήψεως)*, εάν για οποιονδήποτε λόγο παραβιάσει τα υπεσχημένα. Σε μια επιστολή του προς τον Ανδρόνικο Β', ο πατριάρχης Αθανάσιος διατυπώνει τη γνώμη του για την ανωτερότητα της εκκλησιαστικής εξουσίας έναντι της κοσμικής: *Διὰ τοῦτο ἀντιβόλῳ, νήψωμεν, μάθωμεν ὑποκίπτειν τῇ ἐκκλησίᾳ, μὴ αὐτὴν ὑποτάσσειν ἀλλὰ αὐτῇ ὑποτάσσεσθαι, καὶ τοῖς ταύτης θεσμοῖς· καὶ μηδένα ἐὰν παραβόλων ταύτη κατεξάνιστασθαι*. Πρβλ. και Μητροπολίτου Ηλιουπόλεως και Θείρων Γενναδίου, *Ιστορία του Οικουμενικού Πατριαρχείου*, Αθήναι 1953, τόμ. Α', σελ. 309-310. Πρβλ. και Ν. D. Barabanov, «Bor'ba unutri Vizantiiskoi cerkvi na rubeze iz XIII na XIV v.», *ADSV* (1981), σελ. 141-156, και του ίδιου, «*Otnošeniija cerkvi i gosudarstva v Vizantii na rubeze XIII-XIV vv. (Patriarch Afanasii I i Andronik II Paleolog)*», *Razvitie Feodalismav Genralnoi i jugovostocnoi Evrope*, Sverdlovsk 1983, σελ. 52-63.

15. Παχυμέρη, *Ιστορία*, Ζ', 23, σελ. 614. Οτι οι λιτανείες αποτελούσαν μια από τις πλέον συχνές ενασχολήσεις του πατριάρχη διαπιστώνεται σαφέστατα από τις διάσπαρτες μνείες του Παχυμέρη: πρβλ.: Παχυμέρη, *Ιστορία*, ΣΤ', 21, σελ. 518: *οὐτος συνεχέσιν ἀγρυπνίας καὶ λιτανείας περιεσπᾶτο*. Επίσης, στο ίδιο, Ζ', 27, σελ. 626: *τότε ὁ μὲν πατριαρχεῦον ὁσημέραι τὰς λιτανείας ἐντὸς τῆς πόλεως ἐπεδαφιλεῦετο, καὶ Ζ', 27, σελ. 628: ἔδοξε δὲ ταῦτα τῶν συχνῶν ἐκείνων λιτανειῶν τοῦ πατριαρχεῦοντος κάρπωμα*.

16. Οι λιτανείες αποτελούσαν πάντα για το Βυζαντινό κράτος εκδηλώσεις, οι οποίες σχετιζόνταν με φυσικές καταστροφές που ἐπλητταν συνήθως μεγαλύτερα ή μικρότερα τμήματα του πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Από ένα ερωτηματολόγιο (query) της «Τράπεζας Πληροφοριῶν Βυζαντινῆς Ιστορίας» του ΚΒΕ / ΕΙΕ συνάγονται 55 παραδείγματα λιτανειῶν, οι οποίες στην πλειοψηφία τους αποτελοῦν δεήσεις για αποφυγή κάποιας προβλεπόμενης καταστροφῆς ή παρακλήσεις για σταμάτημα της καταστροφῆς που ἤδη ἔχει ἐπέλθει. Οι αποδελτιωμένες πηγές, στις οποίες μαρτυροῦνται λιτανείες, είναι οι εξής: Μαλάλας, *Χρονογραφία* / Ευάγγελος, *Εκκλησιαστικὴ Ἱστορία* / Θεοφάνης, *Χρονογραφία* / Marcellinus comes, *Χρονικόν* / Προκόπιος, *Κτίσματα* / Νικηφόρος Πατριάρχης, *Ἱστορία Σύντομος* / Βίος Γερμανοῦ / Βίος Νικηφόρου Μηδικίου / Ἰωάννης Σκυλίτζης, *Σύνοψις Ἱστοριῶν* / Ἰωσήφ Γενέσιος, *Βασιλείαι* / Συνεχιστὲς Θεοφάνη / Βίος Ευθυμίου / Ἰωάννης Κίνναμος, *Επιτομή* / *Fontes Imperii Trapezuntini* και Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*. Για το νόημα και την εμφάνιση των λιτανειῶν βλ. γενικά, ΘΗΕ, τόμ. 8, σελ. 310-312.

17. Μολονὶ τι ἀρχικοί στόχοι της πολιτικῆς του Ανδρονίκου Β' προσέβλεπαν την υπεράσπιση του βυζαντινοῦ μικρασιατικοῦ χώρου ἀπὸ ἐγχώριες στρατιωτικὲς δυ-

σα εδαφική συρρίκνωση της Βυζαντινής Μ. Ασίας στα πρώτα έτη του ΙΔ΄ αιώνα, είναι ένα από τα θέματα που απασχολούν ιδιαίτερα τις ιστορικές πηγές της εποχής. Συνθέτοντας κάποιο κεφάλαιο της «Χρονικής Συγγραφής» του, όπου όλα δείχνουν ότι θα διαπραγματευθεί για μια φορά ακόμη κάποια συνηθισμένη περίπτωση εξαπάτησης¹⁸ του Ανδρονίκου Β΄ από τους μισθοφόρους συμμάχους τους, ο σύγχρονος με τα γεγονότα αυτά Παχυμέρης επεκτείνεται σε μερικά περιστατικά, κατά τη διάρκεια των οποίων η παρουσία του πατριάρχη Αθανασίου υπήρξε καθοριστική. Πρόκειται για τη δυσαρέσκεια, την οποία είχε προκαλέσει η απόφαση για κατάργηση του «Ρωμαϊκού» στόλου, η οποία είχε πραγματοποιηθεί στις αρχές ήδη της βασιλείας του Ανδρονίκου Β΄.¹⁹

νάμεις, η πρόσληψη ξένων μισθοφορικών στρατευμάτων για το σκοπό αυτό δείχνει να γίνεται, από μια στιγμή και έπειτα, συστηματική. Η αλλαγή αυτή στην αυτοκρατορική πολιτική πρέπει να έχει άμεση σχέση με την αναστάτωση που είχαν προκαλέσει στην αυτοκρατορική αρχή τα κινήματα του Αλέξιου Φιλανθρωπηνού και του Ιωάννη Ταρχανειώτη, δύο διακεκριμένων στρατηγών και εξεχουσών μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας. Πρβλ. και Α. Laiou, *Constantinople and the Latins*, ό.π., σελ. 89-90. Η συγγραφέας, αναφερόμενη στην πρόσληψη των Αλανών από τον Ανδρόνικο Β΄, παραθέτει ένα γνωστό χωρίο του Παχυμέρη (Δ΄, 16, σελ. 307-308), όπου τὸ *λίαν ἀρείκόν τε καὶ μάχιμον γένος τῶν Αλανῶν* αντιπαραβάλλεται μετὰ τὸ *γένος τῶν Ρωμαίων, που καταλιγῶρει «γυναικισθέν» καὶ «καταμαλακισθέν» ἀπὸ κακοθελοῦς γνώμης καὶ προαιρέσεως*. Η Α. Laiou θεωρεῖ ότι η παρατήρηση αυτή του ιστορικού αντανακλούσε την προσωπική γνώμη του ίδιου του αυτοκράτορα.

18. Περιγράφοντας τις σχέσεις του Ανδρονίκου Β΄ με τον Καταλανό στρατηγὸ Ρογήρο de Flor, στον οποίο ο αυτοκράτορας είχε εμπιστευθεί εκτός ἀπὸ *πᾶσαν χώραν ἀνατολῆς πλὴν τῶν περιφανῶν πολισιμάτων* (Παχυμέρη, *Ιστορία*, ΣΤ΄, 16, σελ. 506), ἀλλὰ καὶ ἓνα μέλος της οικογένειάς του (ἦταν γαμπρὸς του Ανδρονίκου Β΄ ἀπὸ ἀνηψιά: πρβλ. Γρηγορά, *Ιστορία*, Ζ΄, 3, σελ. 219 καὶ Α. Papadopoulos, *Genealogie der Palaiologen*, Amsterdam 1962, No 44, σελ. 28), ο Παχυμέρης παρατηρεῖ: *Τότε δὴ τότε καὶ βασιλεὺς ἔγνω προφανῶς χλευασθεῖς, καὶ τὰ κατὰ τὸν γαμβρὸν ἀσφαλῶς οὐκ εἶχε πιστά* (ΣΤ΄, 15, σελ. 505). Θορυβημένος ἀπὸ τη συμπεριφορὰ του γαμπροῦ του ο αυτοκράτορας ἐπιχειροῦσε νὰ τον συνετίσει με παραινήσεις ἢ ἀπειλές, που ὅμως στάθηκαν πολὺ ἀδύναμες, ἀφοῦ τελικὰ ο αυτοκράτορας ἀναγκάσθηκε νὰ του υποσχεθεῖ δι-εὐρυνση τῶν ἀρμοδιοτήτων του, καθιστώντας τον *αυτοκράτορα στρατηγόν*. Για την παρουσία καὶ τη δραστηριότητα τῶν Κατελάνων στο χωρὸ της Βυζαντινῆς Αυτοκρατορίας βλ. γενικὰ: D. Antonio Rubio y Lluch, / *La expedición y Dominación de los Catalanes en Oriente*, Barcelona 1883. Ramon Muntaner, *L' expedició dels Catalans a Orient*, ἐκδ. Lluís Nicolau d' Olwer, Barcelona 1926. J. Pascot, *Els Almagavers. L' eropeia medieval dels Catalans 1302-1388*, Barcelona 1972 καὶ Lluís Nicolau d' Olwer, *L' expansió de Catalunya en la Mediterrania Oriental*, Barcelona 1974 (τρίτη ἐκδοση).

19. Πρβλ. Παχυμέρη, *Ιστορία*, Α΄, 26, σελ. 69-71 καὶ Γρηγορά, *Ιστορία*, ΣΤ΄, 3, σελ. 208-209. Ἐχει ἐνδιαφέρον τὸ γεγονός ὅτι καὶ οἱ δύο ιστορικοὶ ἐκφράζου-ν, ο κα-

Τα καταστροφικά αποτελέσματα αυτής της αυτοκρατορικής επιλογής φαίνεται ότι είχαν γίνει τόσο έκδηλα μετά τον βενετογενουατικό πόλεμο και τη συνακόλουθη εξάρτηση των Βυζαντινών όλο και περισσότερο από τις διαθέσεις των Ιταλικών ναυτικών δυνάμεων, ώστε ο πληθυσμός της Κωνσταντινούπολης, λαμβάνοντας αφορμή από την αλαζονική συμπεριφορά των μισθοφορικών πληρωμάτων κάποιου συμμαχικού προς τον αυτοκράτορα πλοίου, εξεγείρεται ενάντια στην *τῶν Ῥωμαϊκῶν νεῶν κατάλυσιν*.²⁰ Πιστεύοντας ότι *οὐκ ἂν πάθοιεν τοιαῦτα εἰ ὁ συνήθης στόλος περιῶν ἐξηρτύετο*, το πλήθος της πρωτεύουσας πρέπει να είχε γίνει τόσο απειλητικό για τη δημόσια τάξη, ώστε κρίθηκε απαραίτητη η μεσολάβηση του πατριάρχη. Ο Παχυμέρης μας πληροφορεί ότι ο πατριάρχης, ο οποίος είχε ως μόνιμη και σημαντικότερη ασχολία του το *περὶ τὸν δῆμον σπουδαιοτριβεῖν καὶ γε τὰ πολλὰ δημοχαριστεῖν*,²¹ συγκεντρώνει τὸ πλήθος, και μάλιστα εκείνους που συνήθιζαν να διαμαρτύρονται και να διαταράσσουν την τάξη. Ως τόπος της συγκέντρωσης αυτής ορίσθηκε κάποιος ναός, όπου ο Αθανάσιος πραγματοποίησε μια μακροσκελή ομιλία, μέσω της οποίας προσπαθούσε να κατευνάσει το θορυβημένο πλήθος, μεταχειριζόμενος δύο κυρίως τρόπους: προσπαθώντας να πείσει το πλήθος ότι ήταν με το μέρος του και συναινούσε στα αιτήματά του, και επιδιώκοντας να επιρρίψει τις ευθύνες στους προύχοντες, κάτι που, όπως βεβαιώνει ο Παχυμέρης έπραττε συχνά.²² Φαίνεται όμως ότι η ομιλία του πατριάρχη, αν και μακροσκελής, δεν προσέφερε διέξοδο στο πρόβλημα που είχε ανακύψει, με αποτέλεσμα το πλήθος να συνεχίσει, και μάλιστα εντονότερα, τη διαμαρτυρία του, ενώ ο πατριάρχης να αναγκασθεί *λόγοις καὶ ὑποσχέσει γνώμας ἀγριουμένας ἐξομαλίζειν*.²³

θένας με τον δικό του τρόπο, τη δυσaréσκειά τους για την κατάργηση του ρωμαϊκού στόλου. Ο Γρηγοράς μάλιστα την θεωρεί «αρχή δυστυχημάτων για τους Ρωμαίους». Πρβλ. H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, Paris 1966, σελ. 374-377. B.A. Smetanin, «Raschody Vizantiiskogo pravitelstva dlia armiju i flot 1282-1453», *ADSV* 12 (1975), σελ. 117-126 και Λ. Μανρομμάτη, οι *Πρώτοι Παλαιολόγοι. Προβλήματα πολιτικής πρακτικής και ιδεολογίας*, Αθήνα 1983, σελ. 40-41.

20. Παχυμέρη, *Ιστορία*, Ζ', 26, σελ. 530.

21. Παχυμέρη, *Ιστορία*, ό.π.

22. Πρβλ. Παχυμέρη, *Ιστορία*, ΣΤ', 1, σελ. 461: *ἀλλ' ἡ μὲν καπηλεία καὶ λίαν ᾠδύνα, ὡς φαίνεσθαι τὸν πατριάρχην δημοχαριστοῦντα τὰ πλείστα καὶ κατὰ τῶν δυναμένων ὑπὲρ αὐτῶν, ὡς ἐδόκει, τοῦτον ἰστάμενον*.

23. Παχυμέρη, *Ιστορία*, Σ', 26, σελ. 531. Ο Κ. Ρ. Matschke, «Politik und Kirche», ό.π., σελ. 482 υποστηρίζει ότι ο πατριάρχης έπαιζε έναν ρόλο κοινωνικού κατευναστί και χαρακτηρίζει ως αντιδραστικές τις κοινωνικές μεταρρυθμίσεις του, εφόσον αυτές

Ακόμη κι αν η διήγηση του σχετικού επεισοδίου σταματούσε εδώ, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι ο Παχυμέρης καταλογίζει στον Αθανάσιο Α΄ τάσεις δημαγωγίας και δημοκοπίας. Ωστόσο, ο συγγραφέας δείχνει να υπονοεί ότι η «δημοχαριστία» του πατριάρχη δεν περιοριζόταν στην απόπειρά του *λόγοις μειλικτηρίοις τὴν ὀρμὴν* (του πλήθους) *ἀναστέλλειν*, αλλά να ελέγξει τους στόχους και την τροπή της διαμαρτυρίας: *ὑποτοπάσας* ο πατριάρχης, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Παχυμέρης, ότι ήταν πλέον αδύνατο να συγκρατηθεί η ορμή του πλήθους, προσπαθεί να εκτονώσει την κατάσταση στρέφοντας τα πυρά του προς στόχους άλλους, δηλαδή τη λεηλασία άλλων οικιών, *καὶ μάλιστα μεγιστάνων*. Από τη διήγηση του Παχυμέρη δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε ποιοί ήταν οι «μεγιστάνες» εκείνοι, οι οικίες των οποίων πυρπολήθηκαν ή λεηλατήθηκαν. Με δεδομένη μάλιστα την παρατήρηση του συγγραφέα, ότι και η ενέργεια αυτή αποτελούσε δημαγωγία, κρίση που επαναλαμβάνεται και σε ανάλογη περίπτωση,²⁴ δημιουργείται η υπόνοια ότι ο πατριάρχης, χρησιμοποιεί την εξέγερση του πληθυσμού με σκοπό να εξουδετερώσει πολιτικούς του αντιπάλους,²⁵ πράξη για την οποία εισπράττει την αποδοκιμασία του Παχυμέρη.

Η εξακρίβωση των προσώπων εκείνων που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως πολιτικοί αντίπαλοι του πατριάρχη Αθανασίου είναι ένα θέμα που απαιτεί ιδιαίτερη έρευνα και οπωσδήποτε δεν αποτελεί αντικείμενο της παρούσας εργασίας. Ακόμη κι αν κανείς δεχθεί ότι στο συγκεκριμένο επεισόδιο η στάση του πατριάρχη εξέφραζε αποκλειστικά την απαίτηση του πλήθους και όχι κάποια προσωπική του επιθυμία, τότε θα πρέπει, νομίζουμε, να αναγνωρίσει ότι την ίδια στάση υποχρεώθηκε να κρατήσει αρκετές φορές. Σύμφωνα πάντα με τη διήγηση του Παχυμέρη, κατά τη διάρκεια κάποιας λιτανείας του πατριάρχη μια τεράστια πυρκαϊά αποτέφρωσε πλοῦτον... *ὄσον ἐμπορικὸν καὶ πᾶσαν ἄλλην πολυτέλειαν εὐγενῶν*.²⁶ Ο Παχυμέρης αποφεύγει να κατονομάσει άμεσα τον υπαίτιο της πυρκαϊάς αυτής και προτιμά να σχολιάσει: *διελοιδροῦντό τινες ὡς διὰ τὴν ἐκείνου λιτανείαν γεγενῆσθαι τὴν τοσαύτην πυρπόλησιν*.²⁷ Βεβαιώνει πάντως ότι *καὶ πρότερον ἐπὶ τῆς αὐτοῦ πατριαρχείας*

δεν διατάρασαν την καθεστηκία τάξη της βυζαντινής κοινωνίας.

24. Πρβλ. Παχυμέρη, *Ιστορία*, ΣΤ΄, 26, σελ. 532: *καὶ ὁ μὲν ἐν τούτοις ἦν δημαγωγῶν καὶ δημοχαριστῶν ἐς τὰ μάλιστα, εἰ καὶ τὸ ἦθος αὐτῷ ἀμετάβλητον ἦν*.

25. Βλ. J. L. Boonjama, *Church Reform*, ὁ.π. σελ. 69-70.

26. Παχυμέρη, *Ιστορία*, Ζ΄, 10, σελ. 582.

27. Παχυμέρη, *Ιστορία*, ὁ.π.

ἐγένετο. Θα ἔλεγε κανείς ότι η παρατήρηση αυτή του Παχυμέρη αποδίδει σ' αυτή την ιδιαίτερα προσφιλή ενασχόληση του πατριάρχη Αθανασίου, τις λιτανείες, διαστάσεις όχι μόνο επικίνδυνες αλλά και καταστροφικές. Με δεδομένη μάλιστα την μνεία του Παχυμέρη ότι *ἐκ πρώϊας μέχρις ἑσπέρας ὄχλαγωγείσθαι τὸν ἱερέα*,²⁸ κατάσταση που θα επέτρεπε σε οποιονδήποτε να νιώθει πανίσχυρος, και επομένως επικίνδυνος για τη δημόσια τάξη, θα φαινόταν ίσως περίεργη η στάση των συγχρόνων του, οι οποίοι όχι μόνο δεν τον θεωρούν κοινωνικό ανατροπέα, αλλά αντίθετα διατείνονται ότι οι σχέσεις του με τον επικεφαλής της αυτοκρατορικής εξουσίας παρέμειναν αδιατάραχτα στενές έως τη λήξη της πατριαρχικής του σταδιοδρομίας.²⁹

Μια μαρτυρία του Παχυμέρη, αλλά όχι και μοναδική στο κείμενο της «Συγγραφής» του, θα μπορούσε να ρίξει φως στην αντινομία αυτή: *Ὅταν τὸ Βυζάντιον ἐκινδύνευεν, ἐξ ἀνατολῆς τε καὶ δύσεως, ὥστε ἀπόγνωσις καὶ ἀπορία πλείστη Ῥωμαίοις συνέπεσεν, ὁ πατριάρχης Ἀθανά-*

28. Παχυμέρη, *Ιστορία*, ὁ.π., σελ. 583. Ο πατριάρχης, μολονότι εκφράζεται με σκληρή γλώσσα για τον «ὄχλο» που είχε συνεργήσει στη «συναυμοσία» του Ιωάννη Δριμύ (βλ. επιστολή 81 από την έκδοση της A. M. Talbot, *The Correspondence of Athanasius* ὁ.π.), φαίνεται ότι και ο ίδιος επεδίωκε μια προσωπική επαφή και επικοινωνία με αυτόν τον «ὄχλο». Σε μια μελέτη του N. D. Barabanov, «Social'naja terminologija v perepiske Afanasija Igo», *ADSV* 16 (1979), σελ. 38-45, όπου παραθέτονται οι ονομασίες που αποδίδονται στις διάφορες κοινωνικές κατηγορίες, γίνεται εμφανής η άριστη γνώση του πατριάρχη για την κοινωνία της εποχής του. Πιο συγκεκριμένα αναφέρονται οι όροι: «άνθρωποι» [επιστολές 67 (στίχ. 15), 59 (στίχ. 44), 74 (στίχ. 17, 19), 17 (στίχ. 72, 79, 81)], «άποροι» [επιστολές 78 (στίχ. 40), 74 (στίχ. 15), 73 (στίχ. 18)], «άρχοντες» (συνήθως φιλοχρήματοι) [επιστολές 59 (στίχ. 46), 22 (στίχ. 89), 17 (στίχ. 63, 82), 73 (στίχ. 3)], «δεσπότης» [επιστολές 78 (στίχ. 44)], «λαός» [επιστολές 37 (στίχ. 3), 59 (στίχ. 45), 17 (στίχ. 21)], «λαός του Θεού» (φτωχά στρώματα) [επιστολές 59 (στίχ. 11-12), 93 (στίχ. 6)], «πένητες» (όχι πλούσιοι) [επιστολές 67 (στίχ. 11), 78 (στίχ. 21, 25, 31, 35), 17 (στίχ. 38), 72 (στίχ. 2, 49)], «πολίται» [επιστολές 72 (στίχ. 47), 93 (στίχ. 22)] και «φτωχοί» (αυτοί που χάνουν τα πλούτη τους) [επιστολή 72 (στίχ. 30, 37)]. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Αθανάσιος ήξερε να διακρίνει εκείνα τα κοινωνικά στρώματα στα οποία όφειλε να απευθύνεται ως αρχηγός της Εκκλησίας.

29. Αντίθετα με τη δυσaréσκεια που είχε προκαλέσει μεταξύ των αρχιερέων η συμπεριφορά, το ήθος και ο τρόπος διοίκησης της Εκκλησίας από τον πατριάρχη Αθανάσιο Α', ο τελευταίος βρισκόταν πάντα σε άριστες σχέσεις με τον αυτοκράτορα, προς τον οποίο διεδραμάτιζε ένα ρόλο πνευματικού πατέρα. Πρβλ. Γενναδίου (Αραμπατζόγλου), Μητροπολίτου Ηλιουπόλεως, «Η πρώτη από του θρόνου αποχώρησις του πατριάρχου Αθανασίου Α'. Επιστολιμαίαι Διδασκαλίαι προς τον Αυτοκράτορα Ανδρόνικον Β'», *Ορθοδοξία* 27 (στίχ. 1952), σελ. 113-120 και J. Gill, «Emperor Andronicus II and Patriarch Athanasius I», ὁ.π., σελ. 11-19.

σιος πρὸς τούτοις καὶ τῷ λαῷ ἐπεγαλεῖν ἐγκλήματα διηνεκῶς οὐκ ἀπώκνει, ὡς δῆθεν τὰς αἰτίας τῶν συμβαινόντων ἐντεῦθεν ἐπερχομένας ἐκ τῆς τοῦ λαοῦ πλημμελείας, διὸ καὶ συχναὶ λιτανεῖαι παρ' ἐκείνου μετὰ μοναχῶν καὶ κληρικῶν καὶ παντός πλήθους ἐπετελοῦντο.³⁰

Μελετώντας με προσοχή την εικόνα ενός ιεράρχη που φυσικό του καθήκον είναι να διοργανώνει λιτανείες, διακρίνουμε πρώτα τον ηγήτορα της εκκλησιαστικής εξουσίας που στηρίζει την αυτοκρατορική αρχή στις δύσκολες στιγμές της. Προχωρούμε κατόπιν στον κήρυκα της κοινωνικής δικαιοσύνης, που δείχνει να διαμαρτύρεται μαζί με το πλήθος ενάντια στις καταπίεσεις κάποιων μεγιστάνων. Και φτάνουμε, τέλος, στον αδιαφιλονίκητο πνευματικό ηγέτη, ο οποίος, έχοντας ήδη επιβληθεί με την αυστηρή του φύση στο πλήθος, κυριαρχεί πάνω του τόσο καθοριστικά, ώστε είναι πια εύκολο να το πείσει για... την ενοχή του.³¹ Διότι αποδίδοντας την ευθύνη ή μέρος αυτής στον πληθυσμό, μειωνόταν αυτόματα η ευθύνη της άσκησης μιας πολιτικής, η οποία, πέρα από το αδιαφιλονίκητο γεγονός της οριστικής εγκατάλειψης της Μικρασίας, εγκατέλειπε στην τύχη του οριστικά έναν πληθυσμό που, από την εποχή της εκδήλωσης του σχίσματος των Αρσενιατών, και διαμέσου των κινημάτων του Φιλανθρωπηνού και του Ταρχανειώτη, είχε αποτελέσει μια μόνη αιτία ανησυχίας για την αυτοκρατορική αρχή των Παλαιολόγων.

30. Παχυμέρη, *Ιστορία*, Ζ΄, 10, σελ. 581. Στις επιστολές του Αθανασίου Α΄ πολύ συχνά εκφράζεται η άποψη ότι ο μόνος δρόμος για να σωθεί η αυτοκρατορία από τους εχθρούς της είναι μέσω προσευχής και μεταμέλειας. Ολόκληρες μάλιστα επιστολές είναι αφιερωμένες στο θέμα αυτό: Επιστολές 37, 39, 82, 109, 110, σύμφωνα με την έκδοση της Α. Μ. Talbot. Από ένα άλλο κείμενο της εποχής αυτής, τη Διαθήκη του Αρσενίου (PG 140 στήλ. 957, ΙΑ΄. Α), διαπιστώνουμε τον τρόπο με τον οποίο ο πατριάρχης Αρσένιος αντιμετώπιζε τον λαόν και τα πλημμελήματά του: *Τὸν δὲ ἀγοραῖον λαὸν καὶ ἄμοιρον γνώσεως, καὶ μὴ εἰδὸτα δεξιὸν ἢ ἀριστερόν, ὡς μαθητῆς τοῦ Κυρίου μου τοῦ πράου, λέγω αὐτῷ: «Κύριε μὴ στήσης αὐτοῖς τὴν ἁμαρτίαν ταύτην».*

31. Αξίζει να παρατεθεί εδώ ένα σημαντικότερο χωρίο του Παχυμέρη, (*Ιστορία*, Ζ΄, 28, σελ. 631), στο οποίο συμπυκνώνεται με εκπληκτική ακρίβεια η άποψη του ιστορικού για το είδος και τον χαρακτήρα που προσέλαβε η πατριαρχική εξουσία την εποχή της εξάσκησής της από τον πατριάρχη Αθανάσιο Α΄: *ὁ δὲ γὰρ πατριάρχης, καὶ ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς τιμίους τοῦ κλήρου ἐκποδᾶν ποιησάμενος, καθηγουμένοι μονῶν ἐχράτο συνέδροις εἰς κρίσεις, καὶ τούτοις μὲν τὰ ἐκκλησιαστικὰ συνδιέφερην, οἷς δὴ, καὶ τοῖς ὑπ' αὐτοῖς μοναχοῖς ἅμα πρεσβυτέροις καὶ τῷ λαῷ, ἐκάστης ἑβδομάδος συνελιτάνευεν, τετρεμένειν ἄξιων καὶ περὶ αὐτῆς τῆς πόλεως, καὶ πρόσθε παιδῶν καὶ γυναικῶν ἴσασθαι δεομένους θεοῦ δέησις μέντοι δικαίων καὶ λαοῦ ἁμαρτία ἀντιταλιαντεύειν τὰ ἡμέτερα ἔδοξαν, ὡς ἂ μὲν ἐξημῶντο, ἐξ ἁμαρτίας καὶ ζημιουῖσθαι, ἂ δὲ ἦσαν, ἐκ τῆς τῶν δικαίων δεήσεως περισώζεσθαι.*

Έτσι, ο κατευνασμός και η ενοχοποίηση του πλήθους από τις λιτανείες του πατριάρχη Αθανασίου ενεργούσε αποτελεσματικότερα από οποιαδήποτε ανοιχτή υποστήριξη προς την πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ και δικαιώνει, τελικά, την έντιμη κρίση του Παχυμέρη.

JOHANNES IRMSCHER

BYZANTINA ΠΡΟΣΚΥΝΗΜΑΤΑ

Προσκυνήματα ονομάζονται τα ταξίδια σε ιερούς τόπους, με τους οποίους συνδέεται μια ιδιαίτερη δύναμη ευλογίας. Προσκυνήματα γνωρίζουν πολλές θρησκείες, στοιχείο που προσφέρεται για μια συγκριτική θεώρηση και επεξεργασία των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών τους.

Προσκυνήματα γίνονταν και στην αρχαιότητα: ας αναφέρουμε ενδεικτικά το ναό του Ασκληπιού στην Επίδαυρο και τη λατρεία της Αρτέμιδος στην Έφεσο. Αλλά και οι Εβραίοι έκαναν προσκύνημα στο Ναό της Ιερουσαλήμ. Τα χριστιανικά προσκυνήματα, που είχαν προορισμό τους Αγίους Τόπους, συνέπιπταν μάλιστα και γεωγραφικά με τον προορισμό των Εβραίων προσκυνητών.

Το πρώτο χριστιανικό προσκύνημα, που γνωρίζουμε, το έκανε ο καππαδοκιανός επίσκοπος Αλέξανδρος μετά το έτος 200 μ.Χ. *τήν πορείαν ἐπὶ τὰ Ἱεροσόλυμα εὐχῆς καὶ τῶν τόπων ἱστορίας ἔνεκεν πεποιημένον*, αναφέρει ο Ευσέβιος στην *Εκκλησιαστική Ιστορία* του (6, 11, 2). Άξιο προσοχής είναι, παράλληλα με το θρησκευτικό, και το περιηγητικό στοιχείο. Και τα δύο αυτά στοιχεία αναπτύχθηκαν αναλυτικά στο έργο *Εὐαγγελικὴ ἀπόδειξις (Demonstratio evangelica)*. Το ότι οι Χριστιανοί, γράφει ο λόγιος θεολόγος, συρρέουν από παντού, δεν σημαίνει ότι αυτό γίνεται, όπως παλιά, *τῆς κατὰ τὴν Ἱερουσαλήμ ἀγλαΐας ἔνεκα*, ούτε *ὥστε προσκυνῆσαι ἐν τῷ πάλαι συνεστῶτι ἐπὶ τῆς Ἱερουσαλήμ ἀγιάσματος*. Κάνουν προσκύνημα στους Αγίους Τόπους, *πρῶτον ἔνεκεν ἱστορίας τε ὁμοῦ τῆς κατὰ τὴν προφητείαν ἀλώσεως καὶ ἐρημίας τῆς Ἱερουσαλήμ* και δεύτερον λόγω τῆς *«ἐπὶ τὸ ὄρος τῶν ἐλαιῶν τὸ κατέναντι Ἱερουσαλήμ» προσκυνήσεως* (6, 18, 23). Παρέμεινε το στοιχείο της προσκύνησης σε ιερό τόπο και ταυτόχρονα διατυπώθηκε ακριβέστερα το περιηγητικό στοιχείο: Το ταξίδι των προσκυνητών είχε προορισμό την πόλη της Ιερουσαλήμ, που καταστράφηκε και ερειπώθηκε σύμφωνα με την προφητεία. Η ιστορία αποτέλεσε νοθεσία και οι δεήσεις δεν μπορούσαν να γίνονται πια στο Ναό του Σολομώντος, αλλά μετατέθηκαν στο Όρος των Ελαιών. Ο Ιουδαϊσμός εγκαταλείφθηκε και ο Χριστιανισμός καθιέρωσε τους δικούς του Αγίους Τόπους.

Το αφυπνισμένο ενδιαφέρον για κατ' ἐξοχήν χριστιανικούς τόπους

προσκυνημάτων, που χάριν του προσκυνήματος της Ελένης, της μητέρας του Κωνσταντίνου και της πεθεράς του Ευτροπίας είχαν γίνει γενικά αποδεκτοί, έδωσε την αφορμή για την κατασκευή πολυάριθμων εκκλησιών και λατρευτικών χώρων στους Αγίους Τόπους.

Ας θυμήσουμε την Εκκλησία του Αγίου Τάφου στην Ιερουσαλήμ και το παρεκκλήσι στο Όρος των Ελαιών. Δεν είναι παράξενο, το ότι αυτό το ενδιαφέρον εμπορικοποιήθηκε, και οι πιο διαφορετικοί βιβλικοί υπαινιγμοί βρήκαν υλική έκφραση. Ένας προσκυνητής από τη γαλατική πόλη Βουρδίζαλα (Bordeaux) είδε την οικία του Καϊάφα και τη Στήλη, όπου μαστιγώθηκε ο Χριστός, το τείχισμα στο οποίο ανέβηκε ο Πειρασμός με τον Ιησού, το αγκωνάρι που πέταξαν οι χτίστες και πολλά άλλα. Άξιο προσοχής είναι και το ότι ανάμεσα στους επισκέπτες των Αγίων Τόπων βρισκόνταν όχι λίγες ευγενείς κυρίες. Αυτό δεν μαρτυρεί μόνο την ευπορία των προσκυνητών, αλλά και τις σχετικά ασφαλείς συγκοινωνιακές συνδέσεις στην επικράτεια της αυτοκρατορίας. Ο αγιολόγος Παλλάδιος αναφέρεται στο *Λαυσιακόν* (46) στη Μελανία, σαν οσία της ορθόδοξης εκκλησίας με το όνομα *Μελάνη ή Ρωμαία*. Καταγόμενη από μια αριστοκρατική οικογένεια, η Μελανία χήρεψε σε νεαρή ηλικία. Αποφάσισε να ταξιδεύσει στην Αίγυπτο και να επισκεφθεί τους μοναχούς της ερήμου της Νιτρίας. Η αιγυπτιακή μοναστική ζωή με τις ιδιαιτερότητες και τις διακλαδώσεις της έγινε σύντομα στόχος των προσκυνητών. Η Μελανία ίδρυσε στο Όρος των Ελαιών μια μονή. Μετά από 24 χρόνια επέστρεψε στη Ρώμη, για να διαδόσει τη μοναστική ζωή. Πιθανώς το 410 πέθανε στη μονή, που η ίδια είχε ιδρύσει. Και η εγγονή της Μελάνη η Νεότερη, διαπαιδαγωγημένη από τη μάμμη της στο ασκητικό πνεύμα, πήγε μετά από μια ταραγμένη ζωή στους Αγίους Τόπους, και ίδρυσε στο Όρος των Ελαιών δύο μονές, οι παραδόσεις των οποίων είναι ως τα σήμερα ζωντανές. Η Μελανία στηρίχτηκε στον Ρουφίνο, τον παραγωγικότερο μεταφραστή ελληνικών θεολογικών κειμένων. Και ο μεγάλος αντίπαλός του Ιερώνυμος εκτιμούσε τα προσκυνήματα στην Ανατολή, που συνδέονταν με την ασκητική ζωή. Η σημαντικότερη έμπιστή του, ήταν η Αγία Παύλα (347-404), που προερχόταν από μια οικογένεια με παράδοση, γέννησε πέντε παιδιά, χήρεψε το 380 και μετά αφοσιώθηκε στη φιλανθρωπία και την ασκητική ζωή. Με την κόρη της Ευστοχία συνόδευσε το 385 τον Ιερώνυμο στην Αντιόχεια, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο. Από το 386 έζησε στη Βηθλεέμ, όπου ίδρυσε μονές και ένα ξενώνα για τους προσκυνητές. Η κηδεία της έγινε στην Εκκλησία του Αγίου Τάφου στην Ιερουσαλήμ. Ο Ιερώνυμος της αφιέρωσε μια λεπτομερειακή βιογραφία

και έγγραψε έναν επιτάφιο στα λατινικά (Ep. 108).

Απ' όσα αναφέραμε εξάγεται το συμπέρασμα, ότι εκτός από τα προσκυνήματα επιφανών προσωπικοτήτων, στις οποίες αναφέρεται η σχετική βιβλιογραφία, γίνονταν και ταξίδια ανωνύμων. Αυτό αποδεικνύουν οι πληροφορίες για τους ξενώνες, που ίδρυσαν οι προσωπικότητες αυτές για τους προσκυνητές. Δεν πρέπει, όμως, να διαφύγει της προσοχής μας, ότι εκτός από την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο, υπήρχαν τόποι προσκυνημάτων και στη Συρία, τη Μεσοποταμία, τη Μικρά Ασία και αλλού. Η κυριότερη πηγή γι' αυτή την εξέλιξη είναι το οδοιπορικό της ισπανής μοναχής Ηγερίας ή Αιθερίας (Egeria, Aetheria), που γράφτηκε γύρω στο 400, με τον τίτλο *Peregrinatio ad loca sancta*. Το ταξίδι, εκτός από τόπους της Παλαιάς και της Καινής Διαθήκης, είχε προορισμό και τη Μικρά Ασία και τερματίστηκε στην Κωνσταντινούπολη. Στο οδοιπορικό αναφέρονται εκκλησίες, μονές και τάφοι αγίων, καθώς επίσης και ξενώνες, ακόμα μια απόδειξη για τη διάδοση των προσκυνημάτων.

Σίγουρα, ένα τόσο διαδεδομένο φαινόμενο δεν έμεινε χωρίς αντιρρήσεις και αντιθέσεις. Ο Γρηγόριος Νύσσης, ο νεοπλατωνικά εκπαιδευμένος θεολόγος του τέταρτου αιώνα, τόνιζε ότι το προσκυνήμα προς τον Κύριο πρέπει να γίνεται ψυχικά και όχι από την Καππαδοκία στην Παλαιστίνη. Με το ίδιο πνεύμα μιλούσε και ο ίδιος ο Ιερώνυμος: *Regnum Dei intra nos est*. Σύμφωνα με τα λόγια του, ο Αντώνιος και όλοι οι μοναχοί στην Αίγυπτο, τη Μεσοποταμία, τον Πόντο, την Καππαδοκία και την Αρμενία δεν είδαν ποτέ την Ιερουσαλήμ (*non videre Hierosolymam*) και οι πόρτες του παραδείσου ήταν γι' αυτούς ανοικτές (*et patet illis absque hac urbe paradisi ianua*; Ep. 58, 3, 4). Και ο Άγιος Αυγουστίνος επανελάμβανε τη νοθεσία του: *Ad Christum amando venitur, non navigando*. Στην ίδια κατεύθυνση βρίσκονταν και οι ρήσεις των πατέρων της ερήμου. *Μείζόν ἐστί τὸ ξενιτεῦσαι παρά τὸ ξενοδοχεῖν* (*De abbate Jacobo* 1). Ο ασκητής πρέπει να εγκαταλείψει το σπίτι του, να είναι ανεξάρτητος από τα εγκόσμια και να χαλιναγωγεί τη γλώσσα του: *Ξενιτεία ἐστί τὸ κρατῆσαι ἄνθρωπον τὸ ἑαυτοῦ στόμα – Peregrinatio est, ab homine coerceri os suum*, δίδασκε ο αββάς Τιθός.

Ο τέταρτος αιώνας γέννησε τα χριστιανικά προσκυνήματα και οι Άγιοι Τόποι παρέμειναν ο κατά προτίμηση προορισμός των προσκυνητών. Στην Ιερουσαλήμ μάλιστα δημιουργήθηκε μια αδελφότητα, οι σπουδαῖοι της Αγίας Αναστασίας, που εκτός των άλλων αφοσιώθηκαν στη λατρεία των τόπων προσκύνησης. Ο πατριάρχης Ηλίας τους συνένωσε το 494 σε μια μονή στον Πύργο του Δαυίδ. Η απώλεια της

Ιερουσαλήμ το 614 από τους Πέρσες και μετά την ανάκτησή της από τον Ηράκλειο, η οριστική της κατάκτηση το 638 από τους Άραβες υπήρξε, φυσικά, ισχυρό πλήγμα για τους προσκυνητές. Για τη δυτική εκκλησία ο Καρλομάγνος προσπάθησε να εγγυηθεί με δεσμευτικές συμφωνίες τα προσκυνήματα στους Αγίους Τόπους. Το ότι είχε επιτυχία, μαρτυρούν τα πολυάριθμα δυτικά βιβλία των προσκυνητών, σ' αντίθεση με τα λίγα ελληνικά, τα περισσότερα από τα οποία μάλιστα ανήκουν στην ύστερη βυζαντινή περίοδο. Διαπιστώνεται, ότι για την Ανατολική Εκκλησία τα προσκυνήματα είχαν μικρότερη σημασία απ' ό τι για τον ρωμαιοκαθολικισμό. Τα ταξίδια αυτά αποτελούσαν ευκαιρία για τους καθολικούς προσκυνητές να δεχτούν τη θεία χάρη στους θαυματουργούς τόπους και θεωρούνταν επάξια έργα λόγω του μόχθου με τα οποία ήταν συνδεδεμένα. Αντίθετα, οι ορθόδοξοι τα κατέτασσαν εν μέρει στην κατηγορία των τιμωριών μετανοίας. Στη Δύση ο αριθμός των τόπων προσκυνήματος αυξήθηκε σημαντικά, ενώ για την Ανατολή υπάρχουν ελάχιστα παραδείγματα. Ο Άγιος Δημήτριος ανακηρύχθηκε μετά τη μεταφορά της έδρας της επαρχίας του Ιλλυρικού στη Θεσσαλονίκη, το έτος 535, σε προστάτη της πόλης. Προσκυνήματα, πανηγύρεις, ειδικά κηρύγματα τιμούσαν τον Άγιο. Επίσης και στην Έφεσο και στην Κωνσταντινούπολη υπήρχαν τόποι που προσέλκυαν τους πιστούς, χωρίς βέβαια να μπορούν να συγκριθούν με τους δυτικούς τόπους προσκυνήματος.

Στη νεότερη Ελλάδα υπάρχουν πολλοί τόποι, στους οποίους πηγαίνουν για προσκύνημα οι ευσεβείς, με την ελπίδα για ίαση. Οι σχετικές λατρείες πηγαίνουν στο σύνολό τους από τη μεταβυζαντινή περίοδο. Το λείψανο του Αγίου Σπυρίδωνα, επισκόπου Τριμυθούντος της Κύπρου, έφτασε το 1489 στην Κέρκυρα, στο νησί όπου και τιμάται ως προστάτης άγιος. Ο άγιος Γεράσιμος, ιδρυτής στην Κεφαλονιά της μονής που φέρει το όνομά του, πέθανε εκεί στις 15 Αυγούστου 1579. Στη Ζάκυνθο τιμάται ο Άγιος Διονύσιος, που το λείψανό του μετακομίστηκε στο νησί το 1717. Τέλος, το πιο γνωστό ελληνικό προσκύνημα, της Παναγίας στην Τήνο, απόκτησε την ελκυστική του δύναμη στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Τα σημερινά αυτά κέντρα προσκυνήματος μαρτυρούν τη συνέχιση μιας πανάρχαιας παράδοσης.

I. M. ΚΟΝΙΔΑΡΗΣ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΣΤΙΚΗ ΖΩΗ*

Η διατύπωση του θέματός μου είναι σκόπιμα πολύ ευρεία. Και είναι ευρεία ακριβώς για να υπογραμμιστεί μία αντίθεση· η αντίθεση εκείνη που αποτέλεσε το ερέθισμα, την πρόκληση για την επιλογή του θέματος αυτού ως θέματος της ανακοινώσεώς μου.

Ο μοναχός, πράγματι, από και με την κουρά του λογίζεται ως αποθανών και η περουσία του περιέρχεται στη μονή στην οποία εκάρη, όπως άλλωστε συμβαίνει στη χώρα μας ακόμη και σήμερα με το άνοιγμα της κληρονομικής διαδοχής των μοναχών δύο φορές, με την κουρά και με το φυσικό θάνατο.

Πολύ χαρακτηριστικά ο λόγιος Μητροπολίτης Θεσσαλονίκης Ευστάθιος στηλιτεύοντας το 12ο αιώνα κάθε φύσεως ατασθαλίες της μοναχικής ζωής σε μια αποστροφή του λόγου του γράφει: *“Ότε άναισχυντεΐς, ᾧ μοναχέ, νόμιζε, ότι νεκρός ᾶν άναιδεύη. Τέθηκας γάρ έν τῷ κείρεσθαι. “Ότε καταλαλείς, έννόει, ότι έν άφώνοις τεταγμένος, διαρθροΐς βλασφημίαν.”*¹

Από την άλλη μεριά, αν ως επικοινωνία ορίσουμε την ενεργοποίηση κοινού νοήματος,² θα πρέπει να οδηγηθούμε στο συμπέρασμα πως εκ πρώτης όψεως τουλάχιστον υπάρχει μια θεμελιώδης αντίφαση να γίνεται λόγος για επικοινωνία και μοναχικό (ακόμη εντονότερα «μοναδικό») βίο.

Παρά ταύτα είναι γνωστό από ένα μεγάλο αριθμό κάθε φύσεως πηγών ότι οι μοναχοί όχι μόνο δεν παύουν να επικοινωνούν και με τον έξω, τον εκτός μοναστηρίου δηλαδή, κόσμο, αλλά και εξακολουθούν, κατεξοχήν μάλιστα μετά την κουρά τους, να συναλλάσσονται. Θα ήθελε πολύ ώρα για να αναφερθούν παραδείγματα· ένα όμως πολύ χαρακτηριστικό είναι η πώληση ολόκληρης νησίδας των Βόρειων Σποράδων, του Γυμνοπελαγησίου (σημερινό Κυρά Παναγιά), μαζί με το μοναστήρι που ήταν κτισμένο πάνω σε

* Διατηρείται το κείμενο της προφορικής ανακοινώσεως· προστέθηκαν οι ὅλως απαραίτητες υποσημειώσεις.

1. Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, *Ἐπίσκεψις βίου μοναχικοῦ ἐπὶ διορθώσει τῶν περὶ αὐτόν*, ἐκδ. Th. L. F. Tafel, *Eustathii Metrorolitae Thessalonicensis opuscula...*, Francoforti a.M. 1832 (ανατύπ. Amsterdam 1964), σελ. 252, στίχ. 85-90.

2. Ἐτσι ο Ν. Luhmann· «Sinn als Grundbegriff der Soziologie», στο ἔργο Jürgen Habermas - Niklas Luhmann, *Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie*, Frankfurt a. M.

αυτό, από τους δύο εναπομένοντες μοναχούς της μονής το 993 προς τη μονή Λαύρας του Αγίου Όρους για 70 νομίσματα.³

Η «επικοινωνία» των μοναχών με τον έξω κόσμο, που σύμφωνα με τα μοναστηριακά θέσμια και κυρίως με βάση τις λεπτομερείς διατάξεις των τυπικών υπόκειται σε περιορισμούς, αφού προϋποθέτει άδεια του ηγουμένου, διέλευση από την ελεγχόμενη πύλη της μονής κλπ., φθάνει σε μερικές τουλάχιστον περιπτώσεις σε υπερβολές και καταστρατηγήσεις.

Το φαινόμενο των «κυκλευτών» μοναχών που χωρίς λόγο και χωρίς άδεια περιόδευαν από μοναστήρι σε μοναστήρι και από πόλη σε πόλη είναι πολύ γνωστό, έτσι ώστε δεν χρειάζεται να επιμείνω. Θα ήθελα όμως να διαβάσω με την άδειά σας μερικές μόνο γραμμές από το βίο του μοναχού Κυρίλλου του Φιλεώτου που συντάχθηκε το 12ο αιώνα, στον οποίο με οξύτατες είναι αλήθεια εκφράσεις χαρακτηρίζεται ο κυκλευτής μοναχός ως *ἀκηδίας αἰχμάλωτος, φιλαυτίας δοῦλος, ἀκρασίας μίσθιος, γαστριμαργίας ὑπόσπονδος, λαίμαργίας ὑπόχρεως, κοιλιοδοουλίας ὑποτελής, πονηρίας ὑπουργός, ὀκνηρίας γεωργός, ραθυμίας συνεργός, ὀλιγωρίας παρηγορία, ἀθυμίας ἐνθήκη, ὕπνου προθήκη, ἀεργίας ἐργάτης, περιεργίας προστάτης, κακουργίας ἐπιστάτης, ...ἐορτῶν ἐπιτηρητής, μνημοσύνων παρατηρητής, τραπεζῶν συντηρητής, ἡγουμένων γογγυσμός, συνοδίας χωρισμός, σκανδάλων πορισμός, τῶν σεμνείων λύμη, τῶν ποιμνίων λύκος, τῶν ποιμένων πόνος...*⁴ Ο δε Θεόδωρος Στουδίτης σε επιστολή του γράφει: *ἀκούω ἀσασίαν, μεταβασίαν· ἄλλον ἐξ ἄλλου καὶ ἀδελφοῦ καὶ τόπου μεταβαίνοντα.*⁵

Ότι πίσω από αυτό το φαινόμενο των περιπλανόμενων από τόπο σε τόπο μοναχών, που είναι γνωστό άλλωστε και στη δυτική Εκκλησία, αφού οι γυτοναγί αναφέρονται ήδη στους κανόνες του αγίου Βενεδίκτου,⁶ κρύβονται και κοινωνικοοικονομικά αίτια δεν χρειάζεται καν να ειπωθεί· δεν είναι όμως του παρόντος να αναλυθεί. Έχει επίσης επιχειρηθεί η εξήγηση του

1971, σελ. 42.

3. P. Lemerle - A. Guillou - N. Svoronos - D. Papachryssanthou, *Actes de Lavra 2. Première partie: Des origines à 1204*, (Archives de l'Athos, V) Paris 1970, αριθ. 10 έτους 993: σελ. 124 επ.: πρβλ. και αριθ. 11 έτους 994: σελ. 129 επ. Βλ. γενικά και Ιωάννου Μ. Κονιδάρη, *Τὸ δίκαιον τῆς μοναστηριακῆς περιουσίας ἀπὸ τοῦ 9ου μέχρι καὶ τοῦ 12ου αἰῶνος*, Ἀθῆναι 1979, σελ. 76 επ. και *passim*.

4. Βλ. E. Sargologos, *La Vie de Saint Cyrille le Philéote, moine byzantin (†1110)*, (Subs. Hag., 39), Bruxelles 1964, σελ. 114 στίχ. 20 - σελ. 115 στίχ. 3.

5. Θεοδώρου Στουδίτη, επιστ. 107: PG 99, στήλ. 1365 D.

6. Πρβλ. πρόχειρα Hans - Georg Beck, *Das byzantinische Jahrtausend*, München

φαινόμενου με την επίκληση θεολογικών ερμηνειών, με την έννοια της μακράς και συνεχούς αποδημίας, της ξενιτείας (*peregrinatio religiosa*). Αλλά επίσης χωρίς αμφιβολία πίσω από το φαινόμενο αυτό, όπως έχω ήδη υποστηρίξει,⁷ κρύβεται και η επιθυμία των μοναχών μέσα από αυτήν την περιήγηση να αναζητήσουν τον ιδανικό ηγούμενο ή ακόμη καλύτερα να βρουν τη μονή στην οποία θα γίνουν οι ίδιοι ηγούμενοι.

Ήδη στις Νεαρές του Ιουστινιανού⁸ ονειδίζεται ο «αλήτης» βίος ορισμένων μοναχών που περιπλανούνται από μονή σε μονή, απαγορεύεται στους ηγούμενους να δέχονται στις μονές που διοικούν τέτοιους μοναχούς και ορίζεται ότι τα πράγματα που προσφέρουν οι μοναχοί κατά την είσοδό τους στα κοινόβια παραμένουν σε αυτά ακόμη και αν οι μοναχοί τα εγκαταλείψουν. Ο υπαινιγμός εξάλλου στον κανόνα 17 της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου για μοναχούς που εγκαταλείπουν τα μοναστήρια τους *ἐφιέμενοι ἄρχειν καὶ τὸ ὑπακούειν ἀπαναινόμενοι* γίνεται κραυγή αγωνίας σε επιστολή του Μητροπολίτη Αθηνών Μιχαήλ Χωνιάτη προς τον Νέων Πατρών Ευθύμιο που κάνει πια λόγο για *ἔρωτα ἡγουμενείας*.⁹

Πέρα όμως από την επικοινωνία των μοναχών μεταξύ τους και με λαϊκούς, η οποία εκτός από το στοιχείο της αντιφάσεως προς τον «κατά μόνας» βίο και της συγκρούσεως προς τις αυστηρές αρχές της ασκητικής ζωής, δεν έχει διαφοροποιήσεις από την επικοινωνία μεταξύ των άλλων κοινωνιών στο Βυζάντιο, θα ήθελα με την ανακοίνωση αυτή να τονίσω κυρίως την ιδιαιτερότητα που παρουσιάζει μια άλλη μορφή επικοινωνίας, η επικοινωνία μεταξύ μονών, μεταξύ δηλαδή συγκροτημένων μοναστηριακών αδελφοτήτων.

Δύο είναι κατά την άποψή μου οι σημαντικότερες εκδηλώσεις αυτής της επικοινωνίας· και είναι σημαντικές ακριβώς διότι έχουν σοβαρές νομικές συνέπειες.

Η πρώτη εκδήλωση αυτής της επικοινωνίας είναι η μετακίνηση προσωπικού μεταξύ (των) μονών. Τούτο συνήθως παίρνει τη μορφή της μετακινήσεως του ηγούμενου ή ενός – κατά κανόνα – αξιωματούχου αδελφού μιας μονής σε άλλη μοναστηριακή αδελφότητα με το σκοπό της οργάνωσης ή

1978, σελ. 213· του ίδιου, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, (Die Kirche in ihrer Geschichte. Ein Handbuch, D 1) Göttingen 1980, σελ. 179 επ.

7. Ι. Μ. Κονιδάρης, *Νομική θεώρηση των μοναστηριακών τυπικών*, Αθήνα 1984, σελ. 153.

8. *Nov.* 5.4 και 7 (έτους 535).

9. Βλ. Σπ. Λάμπρου, *Μιχαήλ Ακομινάτου του Χωνιάτου τα σωζόμενα*, τόμ. Β΄, ἐν Ἀθήναις 1880 (ανατύπ. Groningen 1968), επιστ. 73: σελ. 119-120.

αναδιοργάνωσης της τελευταίας. Συγγενές είναι το φαινόμενο της αποστολής αξιωματούχων – συνήθως οικονόμων – από την κύρια μονή στις υποτελείς προς αυτήν μονές, αλλά και τα υπαγόμενα σε μονή κοινωφελή ιδρύματα.¹⁰

Αυτή η μορφή επικοινωνίας μεταξύ των μονών στη βυζαντινή περίοδο, που εξακολουθεί τηρουμένων των αναλογιών να βρίσκει έδαφος εφαρμογής ακόμη και σήμερα, αποτελεί μια ιδιομορφία άξια εξάρσεως.

Μία άλλη εκδήλωση επικοινωνίας μεταξύ των μονών είναι η υιοθέτηση (του) τυπικού (της) μιας από (την) άλλη. Τούτο ισχύει τόσο για τα λειτουργικά – τα αμιγώς λειτουργικά – όσο και κυρίως, λόγω της σημασίας τους, για τα κανονιστικά τυπικά.¹¹

Τα λειτουργικά τυπικά της Λαύρας του αγίου Σάββα στην Παλαιστίνη (Παλαιστινιακό τυπικό) ή των Στουδίου (Στουδιτικό τυπικό) ή της Ευεργέτιδος αποτέλεσαν πρότυπο για σειρά άλλων μονών στις οποίες ίσχυσαν αυτούσια ή με προσθήκες ή / και αφαιρέσεις.¹²

Το ίδιο ισχύει για τα κανονιστικά τυπικά και ιδίως τα κτητορικά. Το τυπικό της μονής της Θεοτόκου Ευεργέτιδος στην Κωνσταντινούπολη αντιγράφηκε από το συντάκτη του τυπικού της μονής Προδρόμου Φοβερού. Το ίδιο τυπικό φαίνεται να επηρέασε σειρά ολόκληρη άλλων, όπως της Κεχαριτωμένης, της Αρείας και της Κοσμοσώτειρας. Το τυπικό της μονής Θεοτόκου των Ηλίου Βωμών αποτελεί κατά ένα πολύ μεγάλο μέρος αντιγραφή εκείνου της μονής Μάμαντος, που και αυτό με τη σειρά του είναι επηρεασμένο από το τυπικό της Ευεργέτιδος. Το τελευταίο αυτό τυπικό και εκείνο των Ηλίου Βωμών έχουν χρησιμοποιηθεί από το συντάκτη του τυπικού της μονής Μαχαιρά στην Κύπρο.

Είναι αυτονόητο ότι οι πληροφορίες που προανέφερα δεν μπορούν να αποδειχθούν στα πλαίσια αυτής της βραχείας ανακοινώσεως, αφού άλλωστε αποτελούν το καταστάλαγμα ενδελεχούς μελέτης του συνόλου των μοναστηριακών τυπικών.¹³

Το συμπέρασμα αυτών των διαπιστώσεων είναι ότι έχουμε ομάδες μοναστηρίων με βάση το λειτουργικό ή το κανονιστικό τυπικό τους. Με τον

10. Για τα θέματα αυτά βλ. Κονιδάρη, *Τὸ δίκαιον* κ.λπ. (ό.π., σμ. 3), σελ. 143 επ., ιδίως σελ. 153.

11. Βλ. για τις διακρίσεις των τυπικών Κονιδάρη, *Νομική θεώρηση* κ.λπ. (ό.π., σμ. 7), σελ. 29 επ. με περαιτέρω παραπομπές.

12. Πρβλ. Κωνσταντίνου Α. Μανάφη, *Μοναστηριακά τυπικά – Διαθήκαι*, ἐν Ἀθήναις 1970, σελ. 28 επ.

13. Κονιδάρη, *Νομική θεώρηση* κ.λπ., ό.π., *passim*.

τρόπο αυτό έχουν οι μονές έναν κώδικα επικοινωνίας, ένα κοινό σημείο αναφοράς και κατεπέκταση έναν ιδιόμορφο τρόπο επικοινωνίας.

Η υιοθέτηση του κειμένου του τυπικού ή και ορισμένων μόνον κεφαλαίων του έχει σοβαρές νομικές συνέπειες που μπορεί να εξικνούνται μέχρι και αυτήν την αποδοχή ολόκληρου του δικαϊκού συστήματος, ολόκληρης της μοναστηριακής έννομης τάξεως από τη μονή αποδέκτη.¹⁴

Μια τελευταία παρατήρηση με την οποία και τελειώνω. Οι δύο αυτές μορφές επικοινωνίας μεταξύ μοναστικών αδελφοτήτων - μονών δεν είναι σπάνιο να συνδυάζονται μεταξύ τους, όπως λ.χ. όταν ο μοναχός που στέλνεται για την (ανα)διοργάνωση μιας μονής μεταφέρει και το δικό του (της μονής του) «τύπο», είτε αυτό είναι το λειτουργικό τυπικό είτε το κανονιστικό είτε και τα δύο μαζί.

14. Για τη σημασία των τυπικών στη γνώση του δικαίου που εφαρμοζόταν στην πράξη βλ. τις διαπιστώσεις του Κονιδάρη, *Νομική θεώρηση κ.λπ.*, ό.π., ιδίως σελ. 240 επ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Γ. ΠΙΤΣΑΚΗΣ

ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ “ΚΟΙΝΩΝΙΑ”
ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΟ ΔΙΚΑΙΟ:
Η ΛΕΙΤΟΥΡΓΙΑ ΤΩΝ “ΕΙΡΗΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΟΛΩΝ”

Σπουδάζοντες τηρεῖν τὴν ἐνότητα τοῦ πνεύματος ἐν τῷ συνδέσμῳ τῆς εἰρήνης (Ἐφεσ. 4.3). Τὸ ἀγιογραφικὸ χωρίο θεωρεῖται ὅτι ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία γιὰ μίαν συγκεκριμένη χρῆση τοῦ ὄρου *εἰρήνη* στὸν χώρο τοῦ κανονικοῦ δικαίου,¹ ὡς *terminus technicus*: ὁ ὄρος σημαίνει τὴν κατάσταση τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας (*communio*), τὴν κατάσταση τῶν ἐκκλησιῶν ποὺ βρίσκονται μεταξύ τους σὲ ἐνότητα, μὲ κατ’ ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸ τὴν μυστηριακὴ (ἐπι)-κοινωνία (*communicatio in sacris*). Στὰ ἐπίσημα νομοθετικὰ κείμενα τοῦ βυζαντινοῦ κανονικοῦ δικαίου ἡ χρῆση αὐτὴ εἰσέρχεται μέσῳ τοῦ κανόνος 101 τῆς Καρθαγένης, τόσο στὸ κείμενο: *ὅπως ἑκατέρω ἐκκλησία πρὸς ἀλλήλας εἰρήνην φυλάξωσιν, ἣν ὁ Κύριος παραγγέλλει, ὅσο καὶ στὴν ἐπιγραφή: Περὶ τοῦ εἰρηνοποιηθῆναι τὰς ἐκκλησίας Ῥώμης καὶ Ἀλεξανδρείας*. Ἡ συγκεκριμένη αὐτὴ τεχνικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, τῆς ὁποίας ἡ παρουσία στὴν πατερικὴ φιλολογία εἶναι πολὺ εὐρύτερη ἀπὸ ὅ,τι στὰ κυρίως κανονικὰ κείμενα, εἶναι βέβαια συγγενῆς πρὸς τὴν συνήθη κοινὴ χρῆση τοῦ ὄρου *εἰρήνη* = ὁμόνοια (*pax, concordia*), ἀλλὰ διακρίνεται σαφῶς ἀπ’ αὐτήν.² Τὸ «διδασκτικὸ» χωρίο γιὰ τὴν χρῆση αὐτὴ καὶ γιὰ τὴν διάκρισή της ἀπὸ τὶς ἄλλες συγγενεῖς ἔννοιες περιέχεται σὲ ἓνα περίφημο κείμενο τοῦ Εὐσεβίου σχετικὰ μὲ τὴν ἐπίσκεψη τοῦ Πολυκάρπου Σμύρνης στὸν πάπα Ῥώμης Ἀνίκητο (155-156) γιὰ τὸ ἐπίμαχο θέμα τῆς ἡμερομηνίας ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα. Οἱ δύο ἱεράρχες διατηροῦν καὶ μετὰ τὴν συνάντησή τους τὶς διστάμενες ἀλλήλων ἀπόψεις τους, παραμένουν σὲ πλήρη διαφωνία, ἀλλὰ στὸν Πολύκαρπο παραχωρεῖται ἀπὸ τὸν Ἀνίκητο, ὡς ἐπιτόπιον ἐπίσκοπο, νὰ

1. Μία πρώτη, ἀδημοσίευτη ἀκόμη, προσέγγιση στὸ θέμα αὐτὸ εἶχα ἐπιχειρήσει στὰ πλαίσια τοῦ VIII Seminario Internazionale di Studi Storici «Da Roma alla Terza Roma», ὑπὸ ἄλλη ὀπτική, ποὺ ἐπέβαλλε ἡ θεματολογία τοῦ σεμιναρίου: «Concezioni della pace». Βλ. τὸ δακτυλογραφημένο κείμενο, στὶς *Relazioni e Comunicazioni* τοῦ σεμιναρίου, Ῥώμη 1988, σελ. 243-276.

2. Βλ. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, 420, s.v. *εἰρήνη* (F, 1. c: «equivalent to maintenance of communion with others»).

τελέση εκείνος τὴν εὐχαριστία στὴν ἐκκλησία τῆς Ρώμης, ὡς δείγμα τῆς ἀδιάσπαστης κοινωνίας μεταξὺ τῶν δύο ἐκκλησιῶν: *Τούτων δὲ οὕτως ἐχόντων ἐκοινωνήσαν ἑαυτοῖς καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ παρεχώρησεν ὁ Ἀνίκητος τὴν εὐχαριστίαν τῷ Πολυκάρπῳ... καὶ μετ' εἰρήνης ἀπ' ἀλλήλων ἀπηλλάγησαν, πάσης τῆς ἐκκλησίας εἰρήνην ἐχόντων, καὶ τῶν τηρούντων καὶ τῶν μὴ τηρούντων.*³ Ἔτσι τὸ χωρίο μᾶς δίνει σαφῶς τὴν συγκεκριμένη ἔννοια τοῦ ὄρου *εἰρήνη* ὡς *terminus technicus* τοῦ κανονικοῦ δικαίου: οἱ δύο ἐκκλησίες μπορεῖ νὰ διαφωνοῦν καὶ νὰ ἐμμένουν μάλιστα στὶς ἀπόψεις τους, ἀλλὰ, καθ' ὃ μέτρον διατηρεῖται ἡ ἐκκλησιαστικὴ (μυστηριακὴ κυρίως) κοινωνία (*ἐκοινωνήσαν ἑαυτοῖς, παρεχώρησε τὴν εὐχαριστίαν*), βρίσκονται σὲ κατάσταση εἰρήνης (*μετ' εἰρήνης: εἰρήνην ἐχόντων καὶ τῶν τηρούντων καὶ τῶν μὴ τηρούντων*).

Τὸ θέμα διευκρινίζεται περαιτέρω στὰ συμφοραζόμενα τοῦ κειμένου τοῦ Εὐσεβίου, ὁ ὁποῖος ἀποδίδει στὸν Εἰρηναῖο Λουγδούνου τὴν ἀνάπτυξη καὶ εἰσαγωγή αὐτῆς τῆς ἔννοιας τῆς *εἰρήνης* = κοινωνίας, ἡ ὁποία δὲν ἐπηρεάζεται – καὶ καθ' ὃ μέτρον δὲν ἐπηρεάζεται – ἀπὸ τίς τυχόν διστάμενες ἀπόψεις τῶν ἐκκλησιῶν, μὲ ἀφετηρία τὴν ἀδιάλλακτη στάση τοῦ πάπα Βίκτωρος (189-199) στὸ θέμα ἀκριβῶς τοῦ ἑορτασμοῦ τοῦ Πάσχα καὶ τῆς νηστείας πού προηγεῖται· ὁ Εἰρηναῖος ἀναφέρει τὸ ἀντίθετο παράδειγμα τοῦ Ἀνικήτου καὶ τῶν προκατόχων του, Πίου Α', Ὑγίνου, Τελεσφόρου καὶ Σίξτου Α': *καὶ οὐδὲν ἔλαττον πάντες οὗτοι εἰρηνεύσαν τε καὶ εἰρηνεύομεν πρὸς ἀλλήλους, καὶ ἡ διαφωνία τῆς νηστείας τὴν ὁμόνοιαν τῆς πίστεως συνίστησιν.*⁴ Τὸ λογοπαίγνιο μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Εἰρηναίου εἶναι πλέον ἀναπόφευκτο: *καὶ ὁ μὲν Εἰρηναῖος φερώνυμός τις ὦν τῇ προσηγορίᾳ αὐτῷ τε τῷ τρόπῳ εἰρηνοποιός, τοιαῦτα ὑπὲρ τῆς τῶν ἐκκλησιῶν εἰρήνης παρεκάλει τε καὶ ἐπρόσβευεν.*⁵

Αὐτὴ ἡ συγκεκριμένη ἔννοια τοῦ ὄρου *εἰρήνη* γεννᾷ στὸ ἀνατολικὸ κανονικὸ δίκαιο καὶ τὸν ὄρο *εἰρηναϊκαὶ ἐπιστολαὶ* – τὴν λέξη καὶ τὸ πρᾶγμα. Εἶναι τὸ θέμα πού θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ.

Ἡ σχέση μεταξὺ τῆς *εἰρήνης* = ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας καὶ τῆς ἀνταλλαγῆς ἐπιστολῶν μεταξὺ ἐπισκόπων τῶν ἐν *εἰρήνῃ* = ἐν κοινωνίᾳ ἐκκλησιῶν μᾶς δίδεται σὲ ἓνα ἐπίσης «διδασκατικὸ» πατερικὸ χωρίο. Προέρχεται ἀπὸ τὸ γράμμα πού ἀπηύθυναν στὸν Ἀθανάσιο Ἀλεξαν-

3. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 5.24.17.

4. Εὐσέβιος, 5.24.13.

5. Εὐσέβιος, 5.24.18.

δρείας οἱ ἄρειανοὶ ἐπίσκοποι Οὐρσάκιος καὶ Οὐάλης καὶ ποὺ διασώζεται στὴν λεγομένη «*Apologia secunda*» τοῦ Ἰθανασίου: *Γίνωσκε γὰρ ἡμᾶς εἰρήνην ἔχειν μετὰ σοῦ καὶ κοινωνίαν ἔχειν ἐκκλησιαστικὴν, καὶ τούτου γνῶρισμα ἢ διὰ τούτων τῶν γραμμάτων προσηγορία.*⁶ Ἡ *εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ* εἶναι λοιπὸν ἡ ἔκφραση τῆς εἰρήνης, ὡς συνωνύμου τῆς κοινωνίας, μεταξὺ δύο ἐπισκόπων καὶ ἐπομένως μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν τους.

Ἄλλὰ ἐδῶ δύο διαφορετικὲς ἐντελῶς χρήσεις τοῦ ὄρου *εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ* διαμορφώνονται. Γιὰ λόγους εὐκολίας ἔχω ἄλλοῦ ὀνομάσει τὶς χρήσεις αὐτὲς «κανονικὴ» καὶ «πατερικὴ»: ὀνομασίες συμβατικὲς καὶ ἀσφαλῶς σὲ σημαντικὸ βαθμὸ ἀθθαίρετες, ἀφοῦ δὲν ἀποδίδουν τὴν πραγματικότητά γιὰ ὅλες τὶς περιπτώσεις ὅπου οἱ ἀντίστοιχες χρήσεις ἀπαντοῦν στὰ κείμενα, οὔτε τὶς ἐξαντλοῦν. Ἀνταποκρίνονται, ὁμως τοῦλάχιστον στὴν ἀφετηρία τῆς χρήσεως τῶν ὄρων, ἂν καὶ ὄχι στὴν μεταγενέστερη τύχη τους.

1. Ἡ «κανονικὴ» χρῆση

Οἱ ἀποστολικοὶ κανόνες, αὐτὸς ὁ «κῶδιξ κανονικοῦ δικαίου τοῦ ἔτους 380», ὅπως τοὺς ἀπεκάλεσε ὁ τελευταῖος ἐκδότης τους,⁷ ἐπιτάσσουν οἱ κληρικοὶ καὶ οἱ λαϊκοὶ ποὺ προέρχονται ἀπὸ μία ἐκκλησία νὰ μὴ γίνωνται δεκτοὶ σὲ ἄλλη *ἀνευ γραμμάτων συστατικῶν* ἢ ποινὴ εἶναι ὁ (μικρὸς, βέβαια, κατὰ τὴν σημερινὴ ὀρολογία μας) ἀφορισμὸς γιὰ τοὺς δεξαμένους καὶ γιὰ τὸν γενόμενον δεκτὸ – καὶ τοῦτο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ἂν ὑπῆρχε πράγματι λόγος ὁ τελευταῖος νὰ μὴ γίνῃ δεκτὸς (κανὼν 12, πρβλ. κανὼν 13, ὅπου περιέχεται πρόβλεψη ἐπιτάσεως τῆς ποινῆς τοῦ γενομένου δεκτοῦ, ἂν αὐτὸς συνέβαινε πράγματι νὰ εἶναι ἀφωρισμένος: *Εἰ δὲ ἀφωρισμένος εἴη, ἐπιτεινέσθω αὐτῷ ὁ ἀφορισμός*). Ὁ κανὼν 33 ἐπανερχεται στὸ θέμα τῶν συστατικῶν *γραμμάτων* εἰδικὰ γιὰ πρόσωπα ποὺ ἀνήκουν στοὺς τρεῖς ἀνώτερους κληρικοὺς βαθμοὺς καὶ καθορίζει τὴν διαδικασίαν ἀποδοχῆς τους: *πολλὰ γὰρ κατὰ συναρπαγὴν γίνεται.*

Στὸν 7ο κανόνα τῆς Ἀντιοχείας (341?),⁸ τὸν ἀρχαιότερο κανόνα

6. Ἰθανάσιος, Ἰπολογία (δευτέρα), 58.5.

7. M. Metzger, *Les Constitutions Apostoliques*, I-III, Παρίσι 1985-1987 (=SC 320, 329, 336). Πρβλ. εἰσαγωγή, I, σελ. 39 κ.ε.

8. Γιὰ τὴν χρονολόγησιν βλ. τώρα: Παῦλος Μενεβίσιουλου, μητροπ. Σουηδίας, Ἰστορικὴ εἰσαγωγή εἰς τοὺς κανόνες τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Στοκχόλμη 1990, σελ. 351-369, ὅπου καὶ οἱ διαφορετικὲς ἀπόψεις (329/330, 332) βλ. καὶ Ἄν.

συνοδικῆς προελεύσεως τοῦ ἀνατολικοῦ κανονικοῦ δικαίου πού ἀναφέρεται στό θέμα αὐτό, ἔχει γίνει ἤδη λόγος γιά τίς ἐπιστολές αὐτές, πού ὀνομάζονται ἐδῶ *εἰρηνικαί*: *Μηδένα ἄνευ εἰρηνικῶν δέχεσθαι τῶν ξένων* (ἢ μεταγενέστερη ἐπιγραφή: *Περί τοῦ μηδένα τῶν ξένων ἄνευ εἰρηνικῶν δέχεσθαι*). Ὁ ἐπόμενος κανών, 8 Ἀντιοχείας, *Περί τῶν ἐπί ξένους εἰρηνικῶν*... μᾶς πληροφορεῖ ὅτι οἱ ἀπλοῖ πρεσβύτεροι οἱ «ἐν ταῖς χώραις», δέν μποροῦν νά χορηγοῦν *κανονικάς ἐπιστολάς* γιά τὰ μέλη τοῦ ποιμνίου τους, παρά μόνον πρὸς τοὺς «γείτονας ἐπισκόπους» (προφανῶς πρὸς τὸν ἐπίσκοπο τῆς πόλεως ὅπου «αἱ χώραι» ὑπάγονται), ἐνῶ οἱ *χωρεπίσκοποι* (οἱ «ἀνεπίληπτοι!» [προφανῶς ἀπὸ ἄποψη ὀρθοδοξίας], προσθέτει ὁ κανών, κατὰ τρόπο τοῦλάχιστον περιεργό νομοτεχνικά, γιά τὴ δική μας, βέβαια, ἀντίληψη) δικαιοῦνται «διδόναι εἰρηνικάς». Εἶναι προφανές ὅτι οἱ ὄροι ἐδῶ εἶναι συνώνυμοι.

Ἀπὸ τοὺς ἄλλους συνοδικούς κανόνες: ὁ 41 Λαοδικείας ὀμιλεῖ ἐπίσης γιά *κανονικάς ἐπιστολάς*: *ὅτι οὐ δεῖ ἱερατικόν ἢ κληρικόν ἄνευ κανονικῶν γραμμάτων ὀδεύειν*, ἐνῶ ὁ 9 Σαρδικῆς ἐπιβάλλει ὁ διάκονος πού ἀποστέλλεται ἀπὸ τὸν μητροπολίτη του στὴν πρωτεύουσα ἢ τὴν τυχόν προσωρινή ἐδρα τῆς αὐτοκρατορικῆς διοικήσεως, γιά ὑποθέσεις τῆς μητροπόλεως ἢ τῶν ὑποκειμένων σ' αὐτὴν ἐπισκοπῶν, νά εἶναι ἐφωδιασμένος καὶ μὲ *συστατικάς ἐπιστολάς* πρὸς τοὺς ἐπιτοπίους ἱεράρχες. Μία ἀνάλογη ὑποχρέωση ἐπιβάλλεται ἀπὸ τὸν κανόνα 23 Καρθαγένης γιά τὰ ταξίδια «*trans mare*» (*πέραν θαλάσσης*) τῶν ἐπισκόπων, οἱ ὅποιοι ἀπαιτεῖται νά λάβουν *ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πρωτεύοντος τὴν ἥτις λέγεται ἀπολυτικὴ τετυπωμένη ἥτοι παράθεσιν*, ὅπως μεταφράζει ὁ Ἕλληνας μεταφραστὴς τό: *ut ab eo possint sumere formatam vel commendationem* τοῦ λατινικοῦ πρωτοτύπου. Ἀνάλογη χρῆση τῆς *ἀπολυτικῆς / formatam* γίνεται καὶ στὸν κανόνα 106 Καρθαγένης. Ὁ ὄρος *ἀπολυτικὴ* (ἐπιστολή) χρησιμοποιεῖται καὶ στὸν κανόνα 17 Πενθέκτης, ἀλλὰ μὲ τεχνικώτερη σημασία, ἀντίστοιχη μὲ τὴν σημερινή· πρόκειται προφανῶς γιά «κανονικὸ ἀπολυτήριο», γιά τὴν ἀνάληψη ἀπὸ κληρικὸ μῆς ἐπαρχίας ὑπηρεσίας σὲ ἄλλη ἐκκλησία: *ἐκτός τῆς τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου ἐγγράφου ἀπολυτικῆς*.

Ὁ ὄρος *εἰρηνικὴ ἐπιστολή*, ἐπανέρχεται στὸν κανόνα 11 τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅπου εἰσάγεται μία ἀπροσδόκητη διάκριση: τὰ *ἐκκλησιαστικά εἰρηνικά ἐπιστόλια* θεωροῦνται ταξιδιωτικὰ ἐγγραφα χαμηλότερης διαβαθμίσεως, ὅπως τὰ χορηγούμενα εἰς *πένητας καὶ δεομένους ἐπικουρίας: ἐπιστολίοις, ἧγουν εἰρηνικοῖς ἐκκλησιαστικοῖς, μόνους ὀδεύειν ὠρίσαμεν*, ἐνῶ αἱ *συστατικαὶ ἐπιστολαὶ* χορηγοῦνται σὲ διακεκριμένους ταξιδιώτες: *διὰ τὸ τὰς συστατικάς ἐπιστολάς προσήκειν τοῖς*

οἷσιν ἐν ὑπολήψει μόνους παρέχεσθαι προσώποις ἄλλωστε ὁ κανὼν 13 τῆς ἴδιας συνόδου προβλέπει ὅτι οἱ ξένοι κληρικοί γίνονται δεκτοὶ μόνον μὲ συστατικὰς ἐπιστολάς τοῦ ἐπισκόπου τους, ὥστε νὰ πιστοποιηταὶ καὶ τὸ ἀκώλυτο τῆς ἀσκήσεως τῆς ἱερωσύνης τους: *Ξένους κληρικούς καὶ ἀναγνώστας ἐν ἑτέρα πόλει δίχα συστατικῶν γραμμάτων τοῦ ἰδίου ἐπισκόπου μηδὲ μὴδ αμοῦ λειτουργεῖν.*

Μὲ κάποιες λοιπὸν διακυμάνσεις στὴν ὄρολογία καὶ τὴν πρακτικὴ, οἱ ὄροι αὐτοὶ ἐπιστολαὶ συστατικαί, κανονικαί, ἀπολυτικαί, εἰρηνικαί, εἶναι κατὰ βάση συνώνυμοι. Ὅταν πρόκειται γιὰ κληρικούς, ἀντιστοιχοῦν πρὸς τὶς *litterae commendatitiae* τοῦ δυτικοῦ κανονικοῦ δικαίου ποὺ παραχωροῦν καὶ τὸ «celebret», τὴν πιστοποίηση δηλαδὴ τοῦ ἀκωλύτου τοῦ ἱεροπρατεῖν. Εἰδικὰ αἱ ἀπολυτικαὶ ἐπιστολαὶ ποὺ φαίνονται συνώνυμες τῶν ἄλλων στὸν κανόνα 23 Καρθαγένης, διαφοροποιοῦνται οὐσιωδῶς στὸν κανόνα 17 Πενθέκτης, γιὰ νὰ γίνουν τελικὰ αὐτὸ ποὺ εἶναι σήμερα, ὅπως εἶδαμε, στὴν πρακτικὴ τῆς ἀνατολικῆς ἐκκλησίας: κανονικὰ ἀπολυτήρια. Ἔτσι διακρίνονται καὶ ἀπὸ τὶς σημερινὲς δυτικὲς συνώνυμες τοὺς *litterae dimissoriae* ποὺ εἶναι ἐπισκοπικὲς ἀδείες - ἐντολές («ἐκδόσεις») ὥστε κληρικός μιᾶς ἐπαρχίας νὰ χειροτονηθῆ ἀπὸ ἄλλον ἐπίσκοπο.

Ὁ ὄρος συστατικαὶ ἐπιστολαί, μὲ ρητὴ ἀναφορὰ στὴν προέλευσή του ἀπὸ τὸ κανονικὸ δίκαιο, ἀλλὰ σὲ νέα χρῆση, εἰσέρχεται καὶ στὸ κοσμικὸ (πολιτειακὸ) δίκαιο, μὲ τὴν νεαρὰ 6, κεφ. 3, τοῦ Ἰουστινιανοῦ· εἶναι γράμματα πρὸς τὸν βασιλέα ἀπὸ τὸν ἐκκλησιαστικῶς προϊστάμενο ἐνὸς ἐπισκόπου ἢ μητροπολίτη, προκειμένου ἐκεῖνος νὰ μεταβῆ στὴν πρωτεύουσα: *γράμματα... πρὸς τὴν βασιλείαν, ταῦτα δὴ τὰ κατὰ τοὺς θεῖους κανόνας συστατικὰ καλούμενα, τὰ μαρτυροῦντα τῷ ἀναγκαίῳ τῆς αὐτοῦ παρουσίας.*⁹ Εἶναι σαφὴς ἡ ἀναφορὰ ἐδῶ στὸν κανόνα 9 τῆς Σαρδικῆς καὶ στοὺς κανόνες τῆς Καρθαγένης, ἰδίως τὸν 106, ὅπου ὁμοίως ἢ ἐκεῖ προβλεπομένη γιὰ τὴν περίσταση ἀπολυτικὴ / *formata* ἀπευθύνεται, κανονικὰ, ὄχι πρὸς τὸν βασιλέα, ἀλλὰ πρὸς τὸν (ἐκκλησιαστικὸ) «πρωτόν» τοῦ τόπου τῆς βασιλικῆς ἑδρας.

Ἡ ποικιλία αὐτὴ τῆς ὄρολογίας ταλαιπώρησε πολὺ τοὺς βυζαντινοὺς σχολιαστὲς, οἱ ὅποιοι προσπάθησαν, ματαίως σὲ τελικὴ ἀνάλυση,

Χριστοφιλόπουλος, *Ἑλληνικὸν Ἐκκλησιαστικὸν Δίκαιον*, Ἀθήνα 1965², σελ. 38· Σπ. Τρωιάνος, *Παραδόσεις Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου*, Ἀθήνα 1984², σελ. 47· J. Gaudemet, *Les sources du droit de l'Église en Occident*, Παρίσι 1985, σελ. 47, σημ. 55.

9. Ἐκδ. Schöll-Kroll, σελ. 41.

νά ανακαλύψουν διαφορές και διακρίσεις, που συχνά δὲν ὑπῆρχαν, ἀναζητώντας μία συνεπῆ χρήση τῶν ὄρων σὲ κείμενα πού ἐντάχθηκαν μὲν τελικὰ σὲ ἓνα ἐπίσημο corpus, ἀλλὰ εἶναι ποικίλης προελεύσεως, ἀπὸ ἄποψη συντακτῶν, γλώσσας, συνθηκῶν, καὶ κυρίως χρόνου, συντάξεως. Μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν μάταιη αὐτὴ ἀναζήτηση σὲ μία μακρὰ διαδοχὴ κανονολόγων, ἀπὸ τοὺς τρεῖς μεγάλους βυζαντινοὺς σχολιαστὲς (Ἄριστηνός, Ζωναράς, Βαλασαμών)¹⁰ ἕως τὸν Ματθαῖο Βλάσταρη, ὁ ὁποῖος προσπάθησε νὰ «κωδικοποιήσῃ» κάπως τὶς διαφορὲς ἐρμηνεῖες,¹¹ καὶ τὸν Κωνσταντῖνο Ἀρμενόπουλο.¹² Ἡ διαδοχὴ συνεχίστηκε στὰ μεταβυζαντινὰ ἐγχειρίδια μέχρι τοῦ Πηδάλιου (1800) τοῦ Νικοδήμου τοῦ Ἁγιορείτου,¹³ καὶ μποροῦμε, δυστυχῶς, νὰ βροῦμε τὶς συνέπειες τῆς συγχύσεως καὶ στὸ ἔργο νεωτέρων κανονολόγων, κυρίως στὰ σχετικὰ ἄρθρα στὰ ἐν χρήσει ἐγκυκλοπαιδικὰ ἔργα.

Ἐκλεκτὸ θῦμα αὐτῆς τῆς φιλολογίας ὑπῆρξαν, χάρις καὶ σὲ μερικὰ φιλολογικὰ ἀτυχήματα, οἱ *εἰρηνικὲς ἐπιστολὲς* μας. Ἡ ἀρχὴ τῆς παρανοήσεως βρίσκεται ἀρκετὰ πίσω, στὸν ἀποστολικὸ κανόνα 12. Ὅπως εἶδαμε, τὸ κανονικὸ ἀδίκημα τῆς ἀποδοχῆς ξένου κληρικοῦ ἢ λαϊκοῦ χωρὶς *συστατικὰ γράμματα* δηλώνεται ρητὰ ὅτι εἶναι ἀνεξάρτητο ἀπὸ τὴν πραγματικὴ κατάσταση τοῦ προσώπου πού ἐγινε δεκτὸ: *ἀφωρισμένος ἦτοι δεκτός*.¹⁴ Ὅμως ἡ ἀμφισημία τοῦ συνδέσμου *ἦτοι*, πού, ἐνῶ ἐδῶ χρησιμοποιεῖται ὡς διαζευκτικός: «εἴτε ἀφωρισμένος, εἴτε δεκτός», ἐξελήφθη, σύμφωνα μὲ τὴν συνηθέστερη χρῆση του, ὡς ἐπεξηγηματικός, προκάλεσε μία ἀτυχή «διόρθωση» στὴν χειρόγραφη παράδοση: *ἀφωρισμένος ἦτοι ἀδεκτός*. Ἀτυχῶς καὶ πάλι, αὐτὴ ἡ παράδοση τοῦ κειμένου εἶναι πού εἰσῆχθη στὶς βυζαντινὲς κανονικὲς συλλογές. Οἱ βυζαντινοὶ σχολιαστὲς ὀρθὰ ἐντόπισαν τὴν διαζευκτικὴ χρῆση τοῦ *ἦτοι*, ἀλλὰ αὐτό, ἀφοῦ δὲν κατώρθωσε νὰ τοὺς ὀδηγήσῃ στὴν διόρθωση τοῦ χωρίου, ἐπέ-

10. Στὸν σχολιασμὸ τῶν ἀντιστοιχῶν κανόνων, πού μνημονεύονται ἀνωτέρω (ἐκδ. Ράλλη - Ποτλῆ, Β' - Γ').

11. Βλάσταρης Α, 9 («Περὶ ἀποδημίας ἐπισκόπων καὶ κληρικῶν»): *Περὶ τῶν διδομένων τοῖς ἀποδημοῦσι κληρικοῖς παρὰ τῶν ἐπισκόπων ἐπιστολῶν, συστατικῶν, ἀπολυτικῶν καὶ εἰρηνικῶν* (Ράλλης - Ποτλῆς, ζ', σελ. 90-95).

12. Ἐπιτομὴ Κανόνων 2.3.9, 3.2.57 (σχόλια): ἐκδ. Leunclavius, JGr, I, σελ. 19 καὶ 38 = PG 150, στήλ. 81 καὶ 112· S. Perentidis (ἀδημοσίευτη διατριβή, Παρίσι 1980-1981), σελ. 44 καὶ 78-79.

13. Βλ. Πηδάλιον, Ἀθήνα 1970, 195 καὶ passim (στοὺς ἀντίστοιχους κανόνες).

14. Ἐκδ. F.X. Funk, *Didascalia et Constitutiones Apostolorum*, I, Paderborn 1905, σελ. 566-567 = Metzger, III, σελ. 278. «Ἄδεκτος» στὶς ἐν χρήσει ἐκδόσεις τῶν ἱερῶν κανόνων (Ράλλης - Ποτλῆς, Joannou).

τεινε ἀπλῶς τὴν ἀμνηχανία τους. Ἔτσι τὰ *συστατικὰ γράμματα* ἢ αἱ *συστατικαὶ ἐπιστολαί*, ἐπιστολὲς τιμητικοῦ, κατ’ ἀρχὴν, περιεχομένου, σύμφωνα τοῦλάχιστον μὲ τὴν ὀνομασία τους, κατάντησαν νὰ θεωροῦνται ἐπιστολὲς ποὺ χορηγοῦνται σὲ πρόσωπα ποὺ οὕτως ἢ ἄλλως («ἀφωρισμένα ἢ ἀδεκτα») εἶναι κακῆς ἐκκλησιαστικῆς φήμης, καὶ τῶν ὁποίων ὑποτίθεται, θὰ ἐπιβεβαιωνόταν μὲ αὐτὲς ἡ ἀποκατάσταση. Μὲ αὐτὴ τὴν ἀφετηρία καὶ οἱ διακρίσεις τοῦ κανόνου 11 τῆς Χαλκηδόνος, ποὺ, ἂν καὶ περιέργες ἢ ἐνοχλητικὲς, εἶναι ἐν τούτοις σαφέστατες (οἱ *εἰρηνικὲς ἐπιστολὲς* χορηγοῦνται σὲ μὴ σημαντικὰ πρόσωπα, κυρίως *πένητας καὶ δεομένους ἐπικουρίας*, προφανῶς γιὰ νὰ συστηθῆ ἡ παροχὴ σ’ αὐτοὺς ἐνισχύσεως – οἱ *συστατικὲς ἐπιστολὲς* παρέχονται σὲ σημαντικὰ ἐκκλησιαστικῶς πρόσωπα, τὰ ὁποῖα πράγματι συνιστῶνται ὡς τοιαῦτα στὴν ἀποδέκτρια ἐκκλησία), γίνονται ἀντιληπτές ἐντελῶς ἀντίθετα. Ὑπὸ τὸ δεδομένο πλέον ὅτι οἱ *συστατικὲς ἐπιστολὲς* χορηγοῦνται σὲ πρόσωπα ποὺ εἶχαν κακὴ ἐκκλησιαστικῶς φήμη, σύμφωνα μὲ τὸν κακὰ παραδεδομένο 12ο ἀποστολικὸ κανόνα, ἡ διάκριση τοῦ κανόνου 11 Χαλκηδόνος γίνεται ἀντιληπτὴ ὡς ἐξῆς: οἱ *εἰρηνικὲς ἐπιστολὲς* δίδονται μὲν σὲ πρόσωπα ἐνδεχομένως ἐνδεῆ, ἀλλὰ τῶν ὁποίων ἡ πίστη καὶ ἡ θέση στὴν ἐκκλησία εἶναι ἀνεπίληπτες· οἱ *συστατικὲς ἐπιστολὲς* χορηγοῦνται σὲ πρόσωπα ποὺ εἶναι ἢ ὑπῆρξαν ὑποπτα! Γιὰ τὴν ἐπιβολὴ αὐτῆς τῆς ἐρμηνείας χρειάστηκε ἡ λέξις «ὑπόληψις» (διὰ τὸ τὰς *συστατικὰς ἐπιστολάς* *προσῆκειν τοῖς οὖσιν ἐν ὑπόληψει μόνοις παρέχεσθαι προσώποις*) νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς «κακὴ ὑπόληψις». Τὴν φανταστικὴ αὐτὴ ἐρμηνεία καθιέρωσαν οἱ δύο μεγάλοι σχολιαστὲς (Ζωναρᾶς καὶ Βαλσαμών· ὁ Ἄριστηνός τὴν ἀπέφυγε), καὶ μποροῦμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ἱστορία τῆς στὴν διαδοχὴ τῶν βυζαντινῶν κανονολόγων, ἀπὸ ἓνα σχόλιο στὸν 12ο ἀποστολικὸ κανόνα (ὅπου ἡ *εἰρηνικὴ ἐπιστολή*, σὲ ἀντίθεση ὑποτίθεται πρὸς τὴν *συστατικὴν*, προϋποθέτει ὅτι ὁ κομιστὴς δὲν δημιούργησε ποτὲ «σκάνδαλον»: *εἰρηνικὴ δὲ ἐστὶν ἢ ἄνευ σκανδάλου τινός τοῦ ἐπικουριζομένου ἐγχειριζομένη ὑπὸ τοῦ προέχοντος πρὸς τινὰς ἀποφέρεσθαι*)¹⁵ ὡς ἓνα σχόλιο τοῦ τελευταίου ἐγχειριδίου κανονικοῦ δικαίου τῆς βυζαντινῆς περιόδου, τῆς *Ἐπιτομῆς Κανόνων* τοῦ Κωνσταντίνου Ἀρμενοπούλου: *συστατικαὶ δὲ εἰσὶν αἱ διδόμεναι τοῖς ὑπὸ ἐπιτίμιον εἰς ἀθρώσιν*.¹⁶

15. J. B. Pitra, *Iuris ecclesiastici graecorum historia et monumenta*, II, Ρώμη 1868, σελ. 642.

16. Σχόλιο 3.2.57 (ἀνωτέρω σημ. 12)· τὸ ἄλλο σχόλιο 2.3.9 ἀναφέρεται στὴν

2. Ἡ «πατερική» χρήση

Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς διακρίσεις ἢ τὶς παρανοήσεις, ἡ χρήση τοῦ ὄρου *εἰρηνική ἐπιστολή* μὲ τὴν ἔννοια *συστατική ἐπιστολή* δὲν ἐπεβίωσε στὴν ἐκκλησιαστικὴ πρακτικὴ, ὅπου ἀντίθετα ἐπεβίωσαν ἄλλοι συνώνυμοι ὄροι.¹⁷ Καίτοι *καὶ* ἡ χρήση μὲ τὴν ἔννοια αὐτὴ βασιζόταν στὴν ἔννοια *εἰρήνη* = ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία, καὶ φυσικὰ τὴν προϋπέθετε, ἡ χρήση ποῦ ἐπεβίωσε ὡς τὶς ἡμέρες μας εἶναι ἐκείνη ποῦ ἔχει τὴν ἀφετηρία τῆς σὲ κείμενα τῆς πατερικῆς γραμματείας καὶ πηγάζει εὐθέως ἀπὸ τὴν ἔννοια *εἰρήνη* = ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία: *εἰρηνικαὶ ἐπιστολαὶ* = ἐπιστολὲς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας.

Εἶδαμε πῶς ἡ ἰδέα τῆς ἀνταλλαγῆς ἐπιστολῶν ὡς σημείου ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας ἐκφράζεται στὴν ἐπιστολὴ τῶν Οὐρσακίου καὶ Οὐάλεντος πρὸς τὸν Ἀθανάσιο Ἀλεξανδρείας. Πράγματι οἱ κατ' ἔξοχὴν μαρτυρίες αὐτῆς τῆς χρήσεως ἀπαντοῦν στὰ ἔργα καὶ στὴν ἀλληλογραφία τοῦ Ἀθανασίου. Μερικὰ παραδείγματα χωρὶς περαιτέρω σχολιασμό:

– Ἀπόσπασμα ἀπὸ ἐπιστολὴ τοῦ μελιτιανοῦ ἐπισκόπου Ἀρσενίου Ὑψηλίου πρὸς τὸν Ἀθανάσιο, σωζομένη στὴν λεγομένη «*Αρολογία secunda*»: *Καὶ ἡμεῖς ἀσπαζόμενοι τὴν εἰρήνην καὶ ἔνωσιν πρὸς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν... προσηρημένοι τε τῷ ἐκκλησιαστικῷ κανόνι κατὰ τὸν παλαιὸν τύπον ὑποτάσσεσθαι, γράφομέν σου (...) ὁμολογοῦντες (...), τοῦ*

ἔννοια τοῦ ὑποτιθεμένου ἄδεκτος, κατὰ τὸν Ζωναρά καὶ τὸν Ἀριστηνό.

17. Ὁ Νικόδημος δίδει σὲ παράρτημα τοῦ Πηδάλιου ὑποδείγματα ἐκκλησιαστικῶν γραμμάτων. Ὁ ὄρος *συστατικὸν καὶ ἀπολυτικὸν γράμμα* ἀποδίδεται πλέον καλῶς στὴν πράγματι συστατικὴ ἐπιστολὴ (ἴδια γιὰ κληρικούς μὲ τὴν παροχὴ καὶ τοῦ «celebret»). Ἡ ἐπιστολὴ ποῦ προορίζεται γιὰ τοὺς ἑνδεεῖς ἀποκαλεῖται ἀπλῶς «τὸ πρὸς τοὺς πένητας γράμμα». Ὁ ὄρος *εἰρηνική ἐπιστολή* δὲν χρησιμοποιεῖται. Τὴν ὀρολογία *συστατικαὶ καὶ ἀπολυτικαὶ ἐπιστολαὶ* χρησιμοποιεῖ γιὰ τὰ ἐκιδιδόμενα ἀντίστοιχα κείμενα καὶ ἡ ἐκδ. Ράλλη - Ποτλῆ (Ε, 541 κ. ἐ.), ὅπου ὁ τρίτος ἀπὸ τοὺς ἐκιδιδόμενους τύπους (*συστατικὸν εἰς ἱεροδιάκονον*, σελ. 542) εἶναι σὲ γενικὲς γραμμὲς ἀνάλογος πρὸς τὸν ἐκιδιδόμενο στὸ Πηδάλιον. Ἔτσι καὶ στὸν Μαλαξό: *Περὶ πῶς γράφωσιν οἱ ἀρχιερεῖς συστατικὸν ἱερέως· Περὶ διακόνου συστατικόν· Περὶ πῶς γράφωσιν οἱ ἀρχιερεῖς ἀπολυτικὸν γράμμα τοῦ θέλοντος ἀποδηῆσαι ἱερέως* (κεφ. ωμβ' - ωμδ' ἐκδ. Γκίνη - Παναζόπουλου, 58, 520-521)· *Περὶ πῶς γράφει ὁ ἀρχιερεὺς τὸ συστατικὸν τοῦ ἱερέως καὶ πῶς τὸ ἀπολυτικὸν* (κεφ. σγ β' ἢ σγ α' ἐκδ. *Interpretarea Legii*, 658, 919). Ἡ ἐπιβίωση τοῦ ὄρου *συστατικὴ ἐπιστολή* σὲ ὅλη τὴν κανονικὴ παράδοση τῆς ἀνατολικῆς καὶ τῆς δυτικῆς ἐκκλησίας ὀφείλεται πιθανῶς στὴν καινο-διαθηκικὴ του προέλευση (Β' Κορινθ. 3. 1-2· τὸ ἴδιο, ὁ ὄρος *epistulae commendaticiae* ἀπὸ τὴν *Vulgata*, αὐτόθι).

λοιποῦ μὴ κοινωνήσῃν τοῖς ἔτι σχίζουσι καὶ μηδέπω εἰρηνεύουσι πρὸς τὴν καθολικὴν ἐκκλησίαν (...), μήτε γράμματα εἰρηνικὰ ἀποστέλλειν μήτε δέξασθαι παρ’ αὐτῶν.¹⁸

– Ἀθανασίου, *Historia Arianorum ad monachos*: *Καὶ τὴν πρὸς αὐτὸν ἠσπάσαντο κοινωνίαν (...) εἰρήνη τε ἦν ἐν ταῖς ἐκκλησίαις βαθεῖα καὶ θαυμαστή, γραφόντων τῶν πανταχόθεν ἐπισκόπων καὶ δεχομένων παρὰ Ἀθανασίου τὰ συνήθη τῆς εἰρήνης γράμματα.*¹⁹

– Μία ἄλλη μνεῖα στὸ ἴδιο ἔργο τοῦ Ἀθανασίου, καὶ πάλι σχετικὰ μὲ τοὺς ἐπισκόπους Οὐρσάκιον καὶ Ουάλεντα, ἐπιτρέπει μία ἀμφιβολία γιὰ τὴν χρῆση τοῦ ὄρου *εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ* ὡς *terminus technicus* ἢ μὴ καθὼς στὸ ἐπίθετο *εἰρηνικὴ* ἐπισυνάπτεται καὶ τὸ *φιλικὴ*, ἢ χρῆση θὰ μπορούσε νὰ μὴ γίνεται ἐδῶ μὲ τὴν τεχνικὴ ἔννοια, ἀλλὰ ἀπλῶς μὲ τὴν κυριολεκτικὴ: ἐπιστολὲς φιλίας καὶ ὁμονοίας: *Καὶ γράφουσι μὲν αὐτῶ τῷ ἐπισκόπῳ φιλικὴν καὶ εἰρηνικὴν ἐπιστολήν, καίτοι μὴ λαβόντες παρ’ αὐτοῦ γράμματα.*²⁰ Ἐν τούτοις ὁ τεχνικὸς χαρακτήρας τοῦ ὄρου ἐπιβεβαιώνεται στὴν συνέχεια: *Ταῦτα γράψαντες ὑπέγραψαν καὶ τοῖς εἰρηνικοῖς (...), καίτοι μηδὲ (...) γράψαντος αὐτοῖς. Τίς τοίνυν οὐκ ἐθαύμαζε βλέπων ταῦτα καὶ τὴν τοσαύτην τῶν ἐκκλησιῶν εἰρήνην;*²¹

– Ἀθανασίου, *Epistula encyclica*: *Ἐὰν τοίνυν γράφῃ πρὸς ὑμᾶς (...) μὴ δέξησθε, ἀδελφοί, τὰ γράμματα αὐτοῦ ἀλλὰ σχίσατε (...), ἐὰν δὲ καὶ τύπον εἰρηνικὸν τολμήσῃ γράφειν, μηδὲ ταῦτα δέχεσθε,*²² ὅπου γίνεται μία σαφὴς διάκριση μεταξὺ κοινῶν γραμμάτων καὶ ἐπίσημης, κανονικῆς, λειτουργίας τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν.

– Ἀνάλογη χρῆση καὶ στὸ *Πανάριον* τοῦ Ἐπιφανίου Κύπρου: *Ἡ ἀνατολὴ πρὸς τὴν δύσιν διαφερομένη εἰρηνικὰς παρ’ ἀλλήλων οὐκ ἐδέχοντο.*²³

Μία σειρά ἄλλων χωρίων ποὺ ἐνίοτε προτείνονται ὡς δείγματα χρήσεως τοῦ ὄρου δὲν παρέχουν τὴν ἴδια βεβαιότητα ὡς πρὸς τὸν τεχνικὸ χαρακτήρα τῆς χρήσεως αὐτῆς. Ἔτσι, μία μνεῖα τοῦ Εὐσεβίου γιὰ τὸν Διονύσιο Ἀλεξανδρείας: *τοῖς αὐτοῖς δὲ ἄλλην (sc. ἐπιστολήν) περὶ εἰρήνης διατυποῦται εἶναι, ἀπὸ τὴν ἀποψη αὐτῆ, ἀπορριπτέα, ἔφ’ ὅσον ἢ*

18. Ἀθανάσιος, *Ἀπολογία* (δευτέρα), 69.2.

19. Ἀθανάσιος, *Ἐπιστολὴ πρὸς μοναχούς...*, 25.1, 5.

20. Ἀθανάσιος, αὐτόθι, 26.1.

21. αὐτόθι, 26.5 - 27.1.

22. Ἀθανάσιος, *Ἐπιστολὴ ἐγκύκλιος*, 7.4.

23. Ἐπιφάνιος, *Κατὰ αἰρέσεων*, 70.9.

συνέχεια: *καὶ ὡσαύτως περὶ μετανοίας* μαρτυρεῖ ὅτι πρόκειται ἀπλῶς περὶ ἐποικοδομητικῆς ἢ συμβουλευτικῆς ἐπιστολῆς (περὶ ὁμονοίας καὶ μετανοίας).²⁴ Ἔτσι προφανῶς καὶ σὲ δύο χωρία ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία τοῦ Μεγάλου Βασιλείου: *καὶ ἐπὶ τοῖς παρελθούσι παρεκαλέσατε ἡμᾶς γράμμασιν εἰρηνικοῖς καὶ ἀγαπητικαῖς προφωνήσεσιν* (ἐπιστ. 203: γράμματα συμφιλίωσης γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ ἀγάπης): *ἔπειτα καὶ ἀδελφοὺς ἀποστεῖλαι (...)* *πρέποντας εἶναι διακόνους εἰρηνικῶν γραμμάτων* (ἐπιστ. 258 στὸν Ἐπιφάνιο: προφανῶς ἀπλῆς φιλικῆς ἐπιστολῆς – κανένα θέμα κοινωνίας ἢ μὴ κοινωνίας).²⁵

Αὐτὴ ἡ «πατερικὴ» χρῆση τοῦ ὄρου *εἰρηνικαὶ ἐπιστολαὶ* εἶναι ποὺ ἐπεκράτησε τελικὰ στὸ ἐκκλησιαστικὸ λεξιλόγιο (ἂν καὶ ὄχι πάντοτε στὴν ἐπίσημη ὀρολογία)²⁶ καὶ ὡς ὄρος τοῦ κανονικοῦ δικαίου.

24. Εὐσέβιος, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, 6.46.5. Τὸ χωρίο προτείνεται ἀπὸ τὸ *Greek Lexicon* τοῦ Sophocles, σελ. 426.

25. Τὰ χωρία προτείνονται ἀπὸ τοὺς Du Cange καὶ Sophocles. Μία τρίτη ἐπιστολὴ τοῦ Βασιλείου ποὺ προτείνει ὁ Du Cange (ἀρ. 239, τώρα ἀρ. 11) εἶναι ἀπλῶς μία προσωπικὴ ἐπιστολὴ, ὅπου γίνεται λόγος περὶ φιλίας καὶ διατυπώνονται εὐχῆς γιὰ εἰρήνη, ἀλλὰ ἡ ὁποία δὲν ἔχει ἀσφαλῶς σχέση μὲ τὸ θέμα μας.

26. Ὁ «κλασσικὸς» βυζαντινὸς ὄρος εἶναι: *συνοδικὰ γράμματα* (βλ. π.χ. Regestes ἀρ. 382). Ὁ ὄρος ἀπαντᾷ ἤδη σὲ σχέση μὲ τὸ ἀρχαιότερο ἴσως δεῖγμα εἰρηνικῆς ἐπιστολῆς ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως ποὺ γνωρίζουμε, τοῦ Πρόκλου: *De confirmatione synodica* (θῆλ.) [=συστατικὴ συνοδική], *synodica* (πληθ. οὐδ.) [= τὰ συνοδικά], *συνοδικά*, *synodica epistula* (Regestes ἀρ. 76: Ἀπρίλιος 434). Ὁ J. Darrouzès, *Recherches sur les ὄφφικια de l'Église byzantine*, (Archives de l'Orient Chrétien 11) Παρίσι 1970, σελ. 444 ὀρθᾶ ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ὄρος δὲν συνδέει καθ' ὁλονδήποτε τρόπο τὴν ἐπιστολὴ μὲ τὴν σύνοδο τοῦ οἰκείου πατριαρχείου: «le qualificatif *synodique* est ambigu, car on pourrait comprendre que la lettre est soumise à une approbation du synode; en réalité, cela signifie que la lettre a pour objet de garantir l'adhésion personnelle à la foi définie par les conciles, et, en premier lieu, au symbole de foi de Nicée et Constantinople». Ὁ ὄρος «lettre synodique» (ἢ διάφορες παραλλαγές του) εἶναι ἐν χρῆσει γενικὰ στὴν ξενόγλωσση βιβλιογραφία (ἔτσι συνήθως στὶς Regestes· πρβλ. καὶ J. Darrouzès, «*Ekthesis Néa: manuel des pittakia du XIVe siècle*», *REB* 27(1969), (σελ. 5-127) σελ. 94: «Les lettres synodiques...»: μόνον πρόσφατα, ὑπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς σύγχρονης ἀνατολικῆς πρακτικῆς ἀρχίζει νὰ εἰσαγεται διστακτικὰ καὶ ἐκεῖ ὁ ὄρος *εἰρηνικαὶ ἐπιστολαὶ*: «*lettres iréniques*», «*die sog. Irenischen Briefe*» (LThK, 7, 1248: P. Joannou). Στὴν σύγχρονη πρακτικὴ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἐνηλλάσσοντο οἱ ὄροι *συνοδικὰ γράμματα* (τόμος αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος: κατωτέρω σημ. 47) καὶ *ἐνθρονιστήρια γράμματα* (τόμος αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας: σημ. 48): ὁ ὄρος *εἰρηνικὰ γράμματα* τείνει σήμερα νὰ ἐπικρατήσῃ γενικὰ, μόνος ἢ σὲ συνδυασμὸ μὲ τοὺς ἄλλους: *δι' ἐνθρονιστηρίων εἰρηνικῶν γραμμάτων* (τόμος αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Γεωργίας: σημ. 49): πρβλ. Παντελεήμων Καρανικόλας, μητροπ. Κορίνθου, *Κλείς ὀρθοδόξων κανονικῶν διατάξεων*, Ἀθήνα 1979, σελ. 88 (s.v.

Στὴν τελικὴ αὐτὴ χρῆση *εἰρηνικὲς ἐπιστολές* εἶναι τὰ γράμματα ποὺ ἀπευθύνονται ἀπὸ τοὺς ἐπισκόπους, καὶ ἐν τέλει ἀπὸ τοὺς «πρώτους» τῶν πατριαρχείων ἢ τῶν αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν²⁷ στοὺς συναδέλφους τοὺς πατριάρχες ἢ ἀρχιεπισκόπους γιὰ νὰ τοὺς ἀναγγελοῦν τὴν ἐκλογὴν τοὺς, νὰ ὁμολογήσουν τὴν ἐμμονήν τοὺς στὴν ὀρθόδοξο πίστη καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσουν τὴν κατάστασιν κοινωνίας ποὺ ὑφίσταται μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν τοὺς. Ὅμοιες ἐπιστολές ἀνταλλάσσονται καὶ μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν στίς ὁποῖες εἶχε διασπασθῆ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινωνία, ὅταν ἡ κοινωνία ἀποκαθίσταται. Ἡ ἀποδοχὴ τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν (συνήθως καὶ ἡ ἀποστολὴ σχετικῆς ἀπαντήσεως) εἶναι ἀπόδειξις τῆς συνεχιζομένης ἀπρόσκοπτα ἢ τῆς ἀποκαθισταμένης κοινωνίας· ἔξωτερικὸ σημεῖο τῆς εἶναι ἡ ἔνταξις τοῦ νέου «πρώτου» στὰ δίπτυχα τῆς παραληπτρίας ἐκκλησίας,²⁸ ὅμα τῇ λήψει τῆς *εἰρηνικῆς ἐπιστολῆς*, ἐὰν δὲν ὑπάρχη

εἰρηνικά), 117 (s.v. ἐπιστολή, ὅπου οἱ ἐπιστολές χαρακτηρίζονται *εἰρηνικαὶ ἀνεξάρτητα* ἀπὸ τὸν ὄρο ποὺ χρησιμοποιοῦν ἡ πηγὴ. Ἄλλος βυζαντινὸς ὄρος: *συστατικαὶ ἐπιστολαί*· εἶσι καὶ στὸ ὑπόδειγμα τῆς ἐκδ. Leunclavius *Συστατικὴ ἐπιστολὴ πεμπομένη παρὰ τοῦ πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀρτι χειροτονηθέντος* (καὶ τὸ ὑπόδειγμα αὐτὸ χαρακτηρίζεται ὡς *εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ* στὴν *Κλεῖδα Πατρολογίας* τοῦ Δωροθέου Σχολαρίου, Ἀθήνα 1879, σελ. 493).— Γιὰ τὴν ὀρολογία τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν: Βλ. Φειδᾶς, «Κανονικὸν περιεχόμενον τῶν ἐκκλησιαστικῶν διπτύχων», *Δίπτυχα* 1(1979), (σελ. 316-342) σελ. 326· Σπ. Κοντογιάννης, *Τὰ ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Διοδώρου τοῦ Α' ἐπίσημα ἔγγραφα: κανονικὸν καὶ ἐκκλησιαστικὸν περιεχόμενον*, Ἀθήνα 1982, σελ. 11-19· Κ. Γ. Μπόνης, «Αἱ τρεῖς κανονικαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Μεγάλου Βασιλείου...», *Θεολογία* 60 (1989), σελ. 201-220 [=τοῦ ἴδιου, *BZ* 44 (1951), σελ. 62-78].

27. Ἡ διατύπωση βασίζεται στὴν κρατοῦσα γενικὰ καὶ ἀναμφισβήτητη σήμερα πρακτικὴ. Ἐν τούτοις δὲν γνωρίζω συγκεκριμένη πρακτικὴ ἀποστολῆς εἰρηνικῶν πρὸς τοὺς πατριάρχες ἀπὸ τοὺς «πρώτους» τῶν μὴ πατριαρχικῶν αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν, οὔτε τῶν πατριαρχῶν πρὸς αὐτούς, ἀπὸ τὴν βυζαντινὴν περίοδο. Σώζεται πάντως ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Δημητρίου Χωματιανοῦ, αὐτοκεφάλου ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος πρὸς τὸν πατριάρχη Γερμανὸ Β' *Πρὸς τὸν χειροτονηθέντα ἐν τῇ Νικαίᾳ πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κυρὸν Γερμανόν* (J. B. Pitra, *Analecta sacra et classica Spicilegio Solesmensi parata*, VI, Παρίσι - Ρώμη 1891, σελ. 481-484), ἡ ὁποία καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ὑπὸ τὴν ὁποία φέρεται καὶ ἀπὸ τὸ κείμενον τῆς ὑπενθυμίζει ἀπάντησιν σὲ εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ (*τί γὰρ καλόν, δαυτικῶς εἰπεῖν, ἢ τί τερπνόν ἀλλ' ἢ τὸ καὶ ὄρασει καὶ γράμμασι βλέπειν ἀλλήλους, οὗς ἱερωσύνη καὶ ἡ ὀρθοτομία τῆς πίστεως ἐκάλεσεν εἰς ἐνότητα*). Στὴν πραγματικότητά δημοσφαιρεῖται γιὰ τὴν ἐμμεση ἀναγγελία τῆς στέψεως ἀπὸ τὸν Χωματιανὸν τοῦ Θεοδώρου Ἀγγέλου ὡς αὐτοκράτορος στὴν Θεσσαλονικίαν καὶ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀλληλογραφίας ποὺ ἐπισημοποιοῦν τὴν ρῆξιν μεταξὺ Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀχρίδος γιὰ τὸν λόγον αὐτό (Pitra, αὐτόθι, σελ. 483-498· *Regestes* ἀρ. 1244)· βλ. κατωτέρω σημ. 32.

28. Βλ. Φειδᾶς, «Κανονικὸν περιεχόμενον τῶν ἐκκλησιαστικῶν διπτύχων» (ἀνω-

ἀντένδειξη (στήν πράξη ἢ εἰσαγωγή στὰ δίπτυχα θὰ μπορούσε καὶ νὰ προηγηθῆ τῆς λήψεως τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν, ἂν ἡ κατάσταση τῶν σχέσεων τῶν δύο ἐκκλησιῶν δὲν παρουσιάξῃ προβλήματα καὶ ἐπομένως ἡ ἀποστολὴ καὶ ἀποδοχὴ τῶν ἐπιστολῶν θὰ ἦταν τυπικὸ θέμα καὶ θὰ μπορούσε νὰ προεξοφληθῆ).²⁹

Οἱ εἰρηνικὲς ἐπιστολὲς ἀποτελοῦν μία τυπικὴ κατηγορία ἐπιστολῶν ποὺ διακρίνεται σαφῶς μέσα στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἐπιστολογραφία. Εἶναι ἀλήθεια πῶς κατὰ τὴν αὐστηρότερη ἐκκλησιολογικὴ ἀντίληψη ἤδη ἡ ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν ὁποιουδήποτε περιεχομένου μεταξὺ ἐκκλησιῶν προϋποθέτει μία κατάσταση κοινωνίας μεταξὺ τους. Ἄλλὰ φυσικὰ οἱ ἀνάγκες τῆς πρακτικῆς καὶ οἱ σκοπιμότητες τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς, ἐκκλησιαστικῆς καὶ κοσμικῆς, ἐπέβαλαν συχνὰ στὴν ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως νὰ ἐπικοινωνῆ καὶ μὲ ἀπεσχισμένες ἐκκλησιαστικὲς ἀρχές, καὶ μάλιστα νὰ εἰσαγάγῃ ἓνα χωριστὸ ἐπιστολικὸ τύπο γιὰ τὴν ἀλληλογραφία τῆς μὲ αὐτές, κατὰ κανόνα, ἄλλωστε, ἀρκετὰ φιλόφρονα. Τὸ κατ' ἐξοχὴν διακριτικὸ στοιχεῖο αὐτῶν τῶν περιπτώσεων εἶναι ἡ παράλειψη τοῦ χαρακτηριστικοῦ *συλλειτουργγέ* στὴν προσφώνηση τοῦ παραλήπτη: ἡ ἀπουσία ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας ἀποκλείει τὴν συλλειτουργγία τῶν ἀλληλογράφων. Εἶναι ἡ περίπτωση τῶν ἐπιστολῶν τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως πρὸς τὸν πάπα τῆς Ρώμης³⁰ ἢ πρὸς τὸν καθολικὸ τῆς Ἀρμενίας³¹ τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ στίς περιπτώσεις διακοπῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, γιὰ κανονικοὺς λόγους, μὲ ὀρθόδοξους πρωθιεράρχες: τυπικὸ παράδειγμα ἡ περίπτωση τοῦ πατριάρχη / ἀρχιεπισκόπου Πεκίου Σπυρίδωνος: *Σημείωσαι δὲ ὡς τὸν νῦν ὄντα Πεκίου, τὸν κῦρ Σπυρίδωνα, ὡς ὄντα τρισεπίσκοπον, οὐ γράφουσι*

τέρω σημ. 26).

29. Πρβλ. π.χ. Regestes ἀρ. 2046: *εἰ καὶ τῷ πνεύματι Θεοῦ χάριτι καὶ τῇ κατὰ Θεὸν κοινωνίᾳ οὐδὲν ἀλλήλων οὐδ' ὄπωσοιν διστάμεθα, οὕτως ἡμεῖς τῇ περὶ τὴν σὴν ἀγιότητα πληροφορία καὶ πρὶν γράψαι καὶ πρὶν γράμματα δέξασθαι παρ' αὐτῆς συνδεόμεθα πνευματικῶς πρὸς αὐτήν, καὶ ἀδιαστάτως ἔχομεν.* Φυσικὰ, σήμερα ἡ ἀναγραφὴ στὰ δίπτυχα καὶ ἡ κανονικὴ κοινωνία καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν λήψη τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν εἶναι ὁ κανόνας.

30. Βλ. π.χ. ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς αὐτοκρατορίας τῆς Νικαίας τίς ἐπιστολὲς τῶν πατριαρχῶν Γερμανοῦ Β' (Regestes ἀρ. 1256), Μανουῆλ Β' (ἀρ. 1319) καὶ Ἀρσενίου (ἀρ. 1332), καὶ ἀπὸ τὴν τελευταία περίοδο τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Νείλου (Regestes ἀρ. 2773). Βλ. καὶ τὰ ὑποδείγματα: Dargouzès, «Ekthésis Néa» (ἀνωτέρω σημ. 26), σελ. 39, 68 καὶ τὸν ἐκεῖ σχολιασμό, καὶ σελ. 41 § 10 σημ.

31. Βλ. π.χ. τὴν ἐπιστολὴ τοῦ Γερμανοῦ Β' (Regestes ἀρ. 1290) ἢ ἀργότερα τοῦ Ἡσαΐα (ἀρ. 2158) · πρβλ. Dargouzès, ἐνθ' ἀνωτ., σελ. 41 § 9, 10 σημ.

νῦν συλλειτουργόν.³²

Μετὰ τὸ ἀρχαιότερο δεῖγμα τοῦ Πρόκλου (Regestes ἀρ. 76: ἀνωτέρω σημ. 26), ἀπὸ τὴν μεσοβυζαντινὴ περίοδο διαθέτουμε μερικὰ πολὺ ἀξιόλογα δείγματα εἰρηλικῶν ἐπιστολῶν. Μποροῦμε νὰ μνημονεύσουμε τὰ *συνοδικὰ γράμματα* τοῦ Νικηφόρου Α΄ (ἔτ. 811) πρὸς τὸν πάπα Λέοντα Γ΄ (Regestes ἀρ. 382), τοῦ Φωτίου (ἔτ. 860) πρὸς τὸν Πάπα Νικόλαο Α΄ (Regestes ἀρ. 467/464) καὶ τοὺς ἀνατολικοὺς πατριάρχες (Regestes ἀρ. 468/465) τοῦ Πολυεύκτου (Regestes ἀρ. 789j) ἔτ. 956 πρὸς τὸν Ἀντιοχείας.³³

Οἱ εἰρηλικές αὐτές ἐπιστολές, προερχόμενες ἀπὸ τὴν γραφίδα σημαντικῶν ἐκκλησιαστικῶν προσωπικοτήτων, διατηροῦν ἀκόμη ἔντονα τὸ προσωπικὸ χαρακτήρα, καὶ ἐν πολλοῖς τὸ προσωπικὸ ὕφος τῶν συντακτῶν, καὶ δὲν ὑπακούουν σὲ αὐστηρὰ τυποποιημένο ἀκόμη πρότυπο. Τὸ ἰδιαίτερο χαρακτηριστικὸ τῶν εἰρηλικῶν αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ἡ διακεκριμένη ἀναφορὰ στὶς συγκεκριμένες συνθήκες τοῦ ἀτομικοῦ βίου, τῆς σταδιοδρομίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀναδείξεως τοῦ ἀποστολέα – σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν μᾶλλον ἀπρόσωπη τυποποίηση τῆς τελευταίας περιόδου. Τὸ γεγονός συνδέεται πιθανῶς καὶ μὲ τὴν ἔντονη προσωπικότητα τῶν ἀποστολέων, καθὼς καὶ μὲ τὶς ἰδιάζουσες ἱστορικές περιστάσεις τῆς ἀναδείξεώς τους. Στοιχεῖο ἀπαραίτητο, περαιτέρω, τοῦ περιεχομένου τῶν εἰρηλικῶν αὐτῶν εἶναι ἡ ὁμολογία πίστεως στὸ τριαδικὸ δόγμα τῆς Νικαίας – Κωνσταντινουπόλεως καὶ στὴν ὀρθόδοξη χριστολογία, ἡ ἀποδοχὴ τῶν ἐπτὰ συνόδων καὶ ἡ καταδίκη τῶν αἰρέσεων. Ἦδη στὴν εἰρηλικὴ τοῦ Πολυεύκτου ἔχει εἰσαχθῆ αὐτούσια ἡ παράθεση τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως, ἡ ὁποία θὰ ἀποτελέσει καὶ τὸν κανόνα γιὰ τοὺς ἐπόμενους αἰῶνες, μαζὶ μὲ ἓνα κείμενο (στὴν εἰρηλικὴ τοῦ Πολυεύκτου σημειώνεται

32. Darrouzès, ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 41 § 10 καὶ σημ. 22. Πρβλ. καὶ στὴν ἐπιστολὴ (Regestes ἀρ. 1244) τοῦ Γερμανοῦ Β΄ πρὸς τὸν Χωματιανὸ (ἀνωτέρω σημ. 27): *Μακαριώτατε ἀρχιεπίσκοπε πάσης Βουλγαρίας, ἀλλὰ μὴ συναγέ σου τὴν τοῦ προσώπου διάχρουν ἐπὶ τὸ στυγνόν (...), ἀσυνήθως καὶ ξένως προσομιλοῦντων ἡμῶν καὶ τὸ γλυκὺ παρατρεχόντων τῆς ἀδελφότητος πρόσφημα καὶ τὸ τῆς συλλειτουργίας καθομοιούντων ἀξίωμα* (Pitra, 483).

33. Regestes ἀρ. 382: Mansi, XIV, στήλ. 29-56 = PG 100, στήλ. 169-200. Regestes ἀρ. 467/464 = Φωτίου ἐπιστολὴ 288: PG 102, στήλ. 585-593 = Βαλέττας, 133-143 = Laourdas - Westerink, III, 115-120. Regestes ἀρ. 468/465 = Φωτίου ἐπιστολὴ 289: PG 102, στήλ. 1017-1024 = Βαλέττας, 143-146 = Laourdas - Westerink, III, 120-123. Regestes ἀρ. 789j: J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, (Archives de l' Orient Chrétien 6) Παρίσι 1960, σελ. 288-289 (VII. ἐπιστολὴ 20 τοῦ Θεοδώρου μητροπολίτου Νικαίας, ὡς χαρτοφύλακος). Καὶ ἄλλες ἐπιστολές, ὅπως πιθανῶς οἱ μὴ σωζόμενες τοῦ

σχηματικά, γεγονός που μαρτυρεί ότι είναι ήδη τυποποιημένο), το οποίο, σε σημαντικό βαθμό, όπως και το Σύμβολο της Πίστεως, άντλείται από (ή και ταυτίζεται με) την όμολογία πίστεως που παρέχεται κατά την επισκοπική χειροτονία.³⁴

Ἡ εἰρηνική ἐπιστολή φαίνεται νὰ τυποποιῆται ὡς ἐπιστολογραφικὸ εἶδος κατὰ τὴν τελευταία βυζαντινὴ περίοδο. Χάρις κυρίως στὴν διατήρηση τοῦ κώδικος τῶν πράξεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στοὺς περιφθήμες *Vindobonenses hist. gr.* 47 καὶ 48, διαθέτουμε λίγα σχετικὰ, ἀλλὰ χαρακτηριστικὰ, δείγματα. Ἔχουν ἐπίσης διασωθῆ καὶ μεμονωμένα ὑποδείγματα, ὅπως ἐκείνο πὺν ἔχει ἐκδόσει ὁ *Leunclavius*.³⁵

Καθὼς τὸ θέμα ἔχει κυρίως μελετηθῆ μὲ βάση τὴν πρακτικὴ τῶν πρώτων αἰώνων καὶ μέχρι τῶν μεσοβυζαντινῶν χρόνων, θὰ ἐμμεῖνω περισσότερο στὰ ὕστερα αὐτὰ δείγματα, στὴν τυπολογία τους καὶ τὴν λειτουργία πὺν ἐπιτελοῦν.

Τὰ δείγματα στὰ ὁποῖα θὰ ἐργασθοῦμε εἶναι τὰ ἑξῆς (χωρὶς νὰ ἐπιδιώκεται, κατ' ἀνάγκη, ἡ ἀπαρίθμηση νὰ ἔχη ἐξαντλητικὸ χαρακτήρα):

1. *Regestes* ἀρ. 2031 (*MM*, I, σελ. 2-3) Ἰωάννης ΙΓ' Γλυκὺς πρὸς τὸν Ἀντιοχείας (Μάιος-Ἰούνιος 1315) = *H. Hunger - O. Kresten, Das Register des Patriarchats von Konstantinopel*, I, Βιέννη 1981 (*CFHB* 19/1), σελ. 122-124 ἀρ. 3.

2. *Regestes* ἀρ. 2045, (*MM*, I, σελ. 20-22, 22-25) Γρηγόριος Ἀλεξανδρείας καὶ ἀπάντηση Ἰωάννου ΙΓ' Γλυκέος (ἡ ἀπάντηση: Σεπτέμ-

Μεθοδίου Α' : *Regestes* ἀρ. 419 καὶ 420.

34. Ἡ ἐπισκοπικὴ ὁμολογία πίστεως κατὰ τὴν χειροτονία, πὺν περιλαμβάνει τὴν ἀπαγγελία τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως καὶ ἓνα κείμενο πὺν τὴν συνοδεύει φέρεται ὡς καθιερωθεῖσα ἀπὸ τὸν Φώτιο, ἀπὸ τὸν ὁποῖο ἔλαβε τὴν ἐπίσημη διαμόρφωσή της: *Regestes* ἀρ. 567/537. Βλ. *Dartouzès, Épistoliers...*, σελ. 289 σημ. 37 καὶ *Recherches sur les ὁφφίκια...* σελ. 443-450, ὅπου καὶ γιὰ τὴν σύνδεση τῆς ὁμολογίας μὲ τὶς εἰρηνικές. Πρβλ. καὶ *F. Dvornik, The Photian Schism: History and Legend*, Cambridge 1948, σελ. 456 = *Le schisme de Photius: Histoire et Légende*, (*Unam Sanctam* 19) Παρίσι 1950, σελ. 607-609. Γιὰ παλαιότερες μορφές βλ. *Regestes* ἀρ. 232 (Μηνᾶς ἔτ. 536), 374 (Νικηφόρος Α' ἔτ. 806).

35. Στὴν ἐν συνεχείᾳ ἀναγραφή τῶν δειγμάτων ὑπὸ 7: *Leunclavius - Freher, Iuris Graeco-romani tam canonici quam civilis tomii duo*, I, Φραγκφούρτη 1596, σελ. 438-440, ἀπὸ ὅπου ἀναδημοσιεύεται στὴν *PG* 119, στήλ. 1156-1157. Ἐπίσης: *I. Habert Ἀρχιερατικόν: Liber pontificalis Ecclesiae Graecae*, Παρίσι 1643, σελ. 557-559 καὶ *Ράλλης - Ποτλῆς, Ε'*, σελ. 568-570. Τὸ κείμενο, ἀρκετὰ ἀρχαϊκὸ ἀκόμη στὴν διατύπωση, παρουσιάζει κάποιες ἀόριστες συγγένειες μὲ τὴν εἰρηνικὴ τοῦ Πολυεύκτου (ἀνωτέρω: *Regestes* ἀρ. 789j).

βριος - Δεκέμβριος 1315) = Hunger - Kresten, I, σελ. 194-200 ἀρ. 16, σελ. 202-208 ἀρ. 17.

3. Regestes ἀρ. 2046 (MM, I, σελ. 25-26) Ἰωάννης ΙΓ΄ Γλυκὺς πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων [Ἀθανάσιον Γ΄] (Σεπτέμβριος - Δεκέμβριος 1315) = Hunger - Kresten, I, σελ. 208-212 ἀρ. 18.

4. Regestes ἀρ. 2107 (MM, I, σελ. 129-131) Ἡσαΐας πρὸς τὸν Ἀλεξανδρείας [Γρηγόριον Β΄] (Δεκέμβριος 1323 - Μάρτιος 1324) = Hunger - Kresten, I, σελ. 406-412 ἀρ. 68.

5. Regestes ἀρ. 2483 (MM, I, σελ. 463-465) Παχώμιος Ἀντιοχείας (Μάρτιος-Ἰούνιος 1365). Πρὸβλ. καί: Regestes ἀρ. 2668 (MM, I, σελ. 412-413).

6. Regestes ἀρ. 3001 (MM, II, σελ. 248-249) Μιχαὴλ Ἀντιοχείας (Μάιος-Αὔγουστος 1395).

7. Leunclavius, *JGr*, I, σελ. 438-440, = Ράλλης - Ποτλῆς, Ε΄, σελ. 568-570 «Συστατικὴ ἐπιστολὴ πεμπομένη παρὰ τοῦ πατριάρχου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἄρτι χειροτονηθέντος».

Φυσικὰ δὲν ἔχουμε νὰ κάνουμε, σὲ ὄλες τὶς περιπτώσεις, μὲ τυπικὲς μορφὲς εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν.

Στὴν δευτέρη περίπτωση (Reg. 2045) δὲν ἔχουμε τὴν εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Ἀλεξανδρείας, ἀλλὰ μόνον τὴν ὁμολογία πίστεως ποὺ τὴν συνοδεύει, ὅπως καταχωρίζεται στὸν κώδικα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, διατηρεῖται ὁμως ἡ ἀπάντηση τοῦ Πατριαρχείου (Ἰωάννης ΙΓ΄ Γλυκὺς) στὴν εἰρηνικὴ τοῦ Ἀλεξανδρείας. Μόνον τὴν ὁμολογία πίστεως τοῦ Μιχαὴλ Ἀντιοχείας διασώζει καὶ ἡ οἰκεία καταχώριση (Reg. 3001) – χωρὶς ἐδῶ νὰ διασωθῇ ἡ ἀπάντηση: ἔτσι τὸ τελευταῖο αὐτὸ δείγμα μᾶς εἶναι σχεδὸν ἄχρηστο γιὰ τὴν μελέτη τῆς τυπολογίας τῆς εἰρηνικῆς.

Ἡ «συστατικὴ ἐπιστολὴ» ποὺ παραδίδει ὁ Leunclavius εἶναι ἐνδιαφέρον δείγμα πατριαρχικῆς εἰρηνικῆς, ἀλλὰ μένει, ἀπὸ ὅ,τι γνωρίζω, ἀταύτιστη ἢ προέλευση καὶ χρονολόγησή της.

Δὲν εἶναι κατ' ἀκριβείαν εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ ἢ Reg. 2483 (ἀναφέρεται σὲ ἤδη ἀποσταλέντα εἰρηνικὰ γράμματα καὶ ἐπιθυμῶ νὰ διαλύσῃ ἐπιγεγνόμενες ἀμφιβολίες σχετικὰ μὲ τὸ ἔγκυρο τῆς ἐκλογῆς.³⁶ Ἡ ἐπιστολὴ ὑπογράφεται ἀπὸ τὰ μέλη τῆς συνόδου καὶ ἀφήνει νὰ ἐννοηθῇ ὅτι καὶ ἡ

36. Γιὰ τὴν περίπτωση τῆς ἐκλογῆς τοῦ Παχωμίου Ἀντιοχείας καὶ τῆς ἀναγνωρίσεώς της βλ. καὶ Regestes ἀρ. 2668-2669. Τὸ θέμα συνδέεται καὶ μὲ τὴν δραστηριότητα τοῦ πολυπράγμονος ἀντιπалаμίτη μητροπολίτη Τύρου Ἀρσενίου.

ἀρχική (ή κυρίως) ειρηνική είχε επίσης ἀποσταλή ἀπὸ τὴν σύνοδο (καὶ ἡμεῖς παρεδηλώσαμεν τοῦτο τῇ ὑμῶν ἱερότητι... ὅστις ἐπεφέρετο γράμματα τῆς καθ' ἡμᾶς ἁγίας συνόδου πρὸς τὴν ὑμῶν ἱερότητα). Πρέπει ὁμως νὰ δεχθῶμε ὅτι ἡ ἐπιστολή ἐκείνη εἶχε ἀποσταλή ἀπὸ τὸν πατριάρχη (ἢ ἀπὸ τὴν σύνοδο καὶ τὸν πατριάρχη), ὁ ὁποῖος, ἄλλωστε, ἔπρεπε νὰ προβῆ καὶ στὴν ὁμολογία πίστεως. Ἡ σύνοδος ὑπογράφει τὴν νέα ἐπιστολή, ἀντίθετα πρὸς τὴν πρακτική, λόγω τῶν ἀμφιβολιῶν γιὰ τὴν κανονικότητα τῆς ἐκλογῆς καὶ γιὰ τὴν ἀποδοχὴ τοῦ νέου πατριάρχη ἀπὸ τὴν σύνοδο, τὴν ὁποία ἀκριβῶς ἀποσκοπεῖ νὰ ἐπιβεβαιώσῃ. Πάντως καὶ ἐδῶ ὁ νέος πατριάρχης προσυπογράφει τὴν ἐπιστολή τῆς συνόδου.³⁷

Ἡ Reg. 2031 τοῦ Ἰωάννου Γλυκέος ἢ τοῦ Νίφωνος (Reg. *2026?) πρὸς τὸν Ἀντιοχείας δὲν εἶναι ἀκριβῶς ειρηνική διότι ἀντιμετωπίζει μία ἰδιαίτερη κατάσταση πού προέκυψε, ὅπως ἀναφέρει, μετὰ ἀπὸ μία μακρὰ χρεῖα καὶ τῶν δύο θρόνων (καὶ ἔλλειψη ἐπαφῆς μεταξὺ τους) καὶ μία ταυτόχρονη περίπου ἐκλογὴ νέων προκαθημένων, καὶ ἀποτελεῖ συγχρόνως πρόσκληση πρὸς τὸν Ἀντιοχείας νὰ ἐπισκεφθῆ τὴν Κωνσταντινούπολη, ὥστε νὰ ἀποκατασταθῆ καὶ κατὰ τὸν τρόπο αὐτὸν ἡ ἐπαφή: *εἰς τοῦτο γὰρ καὶ τόπος καὶ διάστημα καὶ αἱ κατὰ τὰς ἐκκλησίας ἰδίαί χρεῖαι ἀνάιτιον καὶ ἀνεύθυνον καὶ ἄλυτον ποιοῦσι πολλάκις καὶ τὴν διάσπασιν. Ὁμολογία πίστεως δὲν περιέχεται, δεδομένου ὅτι, ὅπως ἐλέχθη, δὲν πρόκειται γιὰ τυπικὴν ειρηνικὴν ἐπιστολήν· ἀλλὰ ἡ ταυτότης τῆς πίστεως θεωρεῖται δεδομένη: διαπαντὸς μὲν καὶ ἀδιαστάτως ταῖς γνώμαις καὶ τοῖς ὀρθοῖς δόγμασι καὶ φρονήμασιν.*

Τὸ ἴδιο κλίμα ἀποδίδει καὶ ἡ Reg. 2046 τοῦ Ἰωάννου Γλυκέος πρὸς τὸν Ἱεροσολύμων (Darrouzès: la lettre n'est pas une synodique proprement dite, parce que l'échange des professions de foi s'était accompli sous Niphon).³⁸ Ἔτσι ὁμολογία πίστεως καὶ ἐδῶ δὲν περιέχεται· ἡ δογματικὴ ἐνότης θεωρεῖται δεδομένη: *ὡς καὶ τῇ εὐσεβείᾳ καὶ πίστει καὶ τοῖς ἱεροῖς δόγμασιν ὁμογνωμονοῦντες καὶ ὁμοφρονοῦντες καὶ συνορθοδοξοῦντες ἐν πᾶσι τῇ τοῦ θεοῦ φιλανθρωπία καὶ χάριτι· ἐπειδὴ ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων ἔχει ἤδη, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Darrouzès, ἀνταλλάξει ὁμολογίας πίστεως μὲ τὸν προκατόχου τοῦ Ἰωάννου Γλυκέος Νίφωνα (ἀλλὰ*

37. Ἡ σύνοδος κανονικὰ δὲν προσυπογράφει τὴν ειρηνικὴν ἐπιστολήν, οὔτε μετέχει στὴν διαδικασία συντάξεως καὶ ἀποστολῆς τῆς· ἡ κλασσικὴ ὀνομασία τῆς «συνοδικῆς ἐπιστολῆς», «συνοδικὰ γράμματα» δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴν πατριαρχικὴν σύνοδο τῆς ἐπιτέλους ἐκκλησίας (βλ. ἀνωτέρω σημ. 26).

38. Στὸ οἰκείο λῆμμα τῶν Regestes V, σελ. 34: critique 3.

καὶ ἔχει πραγματοποιήσει ἐπισκέψεις στὴν Κωνσταντινούπολη: ἡ *πρὸ καιροῦ περὶ τὰ ἐνταῦθα γενομένη διατριβὴ τῆς σῆς ἀγιότητος*), ἡ μνημόνευσή του στὰ δίπτυχα τῆς Κωνσταντινουπόλεως εἶναι δεδομένη ἐπίσης: *ἐν ταῖς ἀρρήτοις δηλαδὴ καὶ θείαις ἀγιστεῖαις καὶ μυσταγωγίαις τοῦ παναγεστάτου καὶ σεπτοτάτου βήματος καὶ ἀποδεδώκαμεν καὶ ἀποδιδόμεν τὰ τῆς ἱερᾶς κοινωνίας κατὰ τὸ ἔθος τῆ σῆ ἀγιότητι*. Οὕτως ἡ ἄλλως πάντως δὲν τίθεται θέμα ὁμολογίας πίστεως τοῦ παραλήπτου, ἀλλὰ τοῦ ἀποστολέως, πού εἶναι ὁ νέος πατριάρχης.

Ἐν τούτοις καὶ ἀπὸ τίς μὴ τυπικὲς αὐτὲς μορφές, ἀλλὰ κυρίως ἀπὸ τὰ δείγματα καθ' ἑαυτὸ εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν πού μᾶς ἔχουν περιέλθει, μπορεῖ νὰ καταγραφῆ μὲ ἀσφάλεια ἡ τυπολογία τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν στοὺς τελευταίους βυζαντινοὺς αἰῶνες.

Ἔτσι, τὰ βασικὰ στοιχεῖα πού περιλαμβάνονται σὲ μία εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ εἶναι:

1. Ἡ ἀναγγελία τῆς ἐκλογῆς: Reg. 2031 *Ἦδη δὲ γνωρίζομεν καὶ δῆλον ποιοῦμεν αὐτῇ ὡς εὐδοκία καὶ χάριτι Θεοῦ... προσελάβετο καὶ ἐκάλεσεν ἡμᾶς... καὶ κατέστησεν ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς θεοδοξάστου ταύτης Κωνσταντινουπόλεως* Reg. 2046 *Οὐκ ἀνήκοον ὑπολαμβάνομεν διαμεῖναι τὴν ἀγιότητά σου... ὅπως τὰ καθ' ἡμᾶς προέβη εὐδοκία καὶ χάριτι τοῦ παναγάθου καὶ πανοικτίρμονος Θεοῦ καὶ ὡς αὐτοῦ νεύσει καὶ βουλῆσει καὶ οἰκονομία... ἐπὶ τὸν πατριαρχικὸν τοῦτον ἀνήχθημεν θρόνον τῆς θεοδοξάστου καὶ βασιλίδος τῶν πόλεων* Reg. 2107 *Εἰ καὶ πρὸ καιροῦ ἢ καθ' ἡμᾶς καθολικὴ καὶ ἀποστολικὴ ἀγία τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία ἐχῆρευε ποιμένος... ἀλλ' εὐδοκία νῦν τοῦ τὰ πάντα βαθέως καὶ σοφῶς οἰκονομοῦντος Θεοῦ ἐξελέγημεν ἡμεῖς ἤδη κρίμασιν ἀπορρήτοις αὐτοῦ...* Reg. 2483 *Γνωστὸν ἔστω τῆ ὑμῶν ἀγιότητι ὅτι τοῦ μακαρίτου ἐκείνου πατριάρχου ἡμῶν κῦρ Ἰγνατίου τὸ κοινὸν ἀποδόντος χρέος... συνεκροτήθη καὶ νῦν παρ' ἡμῖν ἀγία σύνοδος καὶ κοινῇ συνδιασκεψάμενοι εὐδοκία Θεοῦ τὸν πανιερώτατον μητροπολίτην τῆς μεγάλης πόλεως Δαμασκοῦ κῦρ Παχώμιον... εἰς τὸν ὑψηλὸν τοῦτον θρόνον τοῦ πατριάρχου τῆς Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας καὶ πάσης Ἀνατολῆς προχειρίσαμεν τε καὶ προεβιβάσαμεν... Τὴν ἀναγγελία συνοδεύουν συνήθως χαιρετισμοὶ καὶ εὐχές: Reg. 2107 Ἐρῶσθαι τοῖνυν τὴν σὴν ἀγιότητα εὐχόμεθα ἐν Κυρίῳ... Reg. 2483 Τὸν ἐν Χριστῷ προσήκοντα ἀσπασμὸν σὺν τῇ ὀφειλομένῃ εὐλαβείᾳ ἀποδιδόντες, ἐπενυχόμεθα τὴν ὑμῶν ὑγιαίνειν ἱερότητα...*

2. Ἡ ἀποστολὴ τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν ὡς δείγμα ἐνότητος καὶ κοινωνίας: Reg. 2046 *Εἰ καὶ τῷ πνεύματι Θεοῦ χάριτι καὶ τῇ κατὰ Θεὸν*

κοινωνία οὐδὲν ἀλλήλων οὐδ' ὄπωσοῦν διωτάμεθα... καὶ ἡμεῖς τὸ εἰκὸς δι' αὐτῶν πληροῦμεν καὶ γράφομεν... ἅμα δὲ καὶ τὴν σὴν ἀγιότητα πρὸς τὰ ἴσα ἐκκαλούμενοι γράμματα... καὶ εἰς τὸ ἐξῆς δὲ αὐθις διαπαντός μὴ διαλιμπανέτω σου ἡ ἀγιότης τὰ αὐτὰ ποιούσα καὶ γράμμασι τὴν πρὸς ἡμᾶς διάθεσιν καὶ κοινωνίαν σημαίνουσα... Reg. 2107 Ἡμεῖς μὲν οὖν ἐνδιαθέτως ἔχοντες πρὸς τὴν σὴν ἀγιότητα καὶ τῆς ταύτης ἐξηρημένοι πνευματικῆς ἀγάπης καὶ ἀδελφικῆς συμπνοίας καὶ ὁμονοίας καὶ ταῦτα δὴ τὰ γράμματα πέμπομεν καὶ εἰς τὸ ἐξῆς ἔτι πέμπομεν... αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ τὴν σὴν ἀγιότητα πρὸς ἡμᾶς ποιεῖν ἀξιούμεν... Leunclavius... ἵνα τὸ δοκίμιον τῆς ἡμετέρας εὐσεβείας, γνώριμον ὑμῶν ἤδη γενόμενον, συνδήση πλέον εἰς ἔνωσιν καὶ τοὺς κοινωνοὺς τῆς πίστεως κοινωνοὺς ποιήσῃ καὶ τῆς ἀγάπης· ἵν' ἐντεῦθεν ἡ κοινωνία τοῦ σεβάσματος ἀριδιότερον ἀναλάμψασα, τὴν κατὰ Θεὸν ἔνωσιν οἰκιοτέραν ἐναπεργάσῃται.

3. Ἡ κανονικὴ ἀναγκαιότης τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν καὶ ἡ νομικὴ φύση τους ὡς ἰσχύοντος ἐκκλησιαστικοῦ ἐθίμου: Reg. 2045 Ὡς καλὸν τὸ ἔθος καὶ ὁ νόμος μακάριος ὁ ταῖς καθ' ἡμᾶς καὶ πρώταις τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ ἄνωθεν ἐς δεῦρο κρατήσας καὶ τοῖς τε πρὸ ἡμῶν καὶ ἔτι τοῖς ἄνω ἔργω τε καὶ χρόνῳ βεβαιωθεῖς καὶ ἐς ἡμᾶς ἐκεῖθεν παραπεμφθεῖς· ἢ τε γὰρ παλαιότης τοῦ νόμου καὶ τὸ διὰ τοσοῦτου σεμνὸν τοῦ ἔθους καὶ ἐνεργὸν τὸ πολυωφελὲς αὐτοῦ ταῖς ἐκκλησίαις τοῦ Θεοῦ δείκνυσι καὶ παρίστησιν... τίς δὴ οὗτος ἡμῶν ὁ νόμος καὶ ὁποῖον ἄρα τὸ τοῖς γράμμασι δηλούμενον ἔθος καὶ ὄθεν τὴν ἀρχὴν λαβὸν διὰ πολλῶν τῶν μέσων εἰς ἡμᾶς κάτεισιν; οὐδὲν ἕτερον, ἀγιώτατε δέσποτα, ...ἀλλ' αὐτὸ δὴ τοῦτο, ὃ καλῶς ἐπισταμένη καὶ ἡ σὴ ἀγιότης πρὸ τινος ἤδη καιροῦ πρὸς ἡμᾶς κατεπράξατο καὶ ἐνήργησεν Reg. 2107 Περὶ μέντοι τῆς κρατησάσης ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ κανονικῆς συνηθείας καὶ παραδόσεως, τοῦ δίδοσθαι δηλονότι παρὰ τῶν καθ' ἡμᾶς ἀρχιερέων καὶ πατριαρχῶν πρὸς ἀλλήλους τὸν λίβελλον τῆς πίστεως... Leunclavius Ἐπειδὴ θέσπισμα ἐπεκράτησεν ἐκκλησιαστικὸν τοὺς ἄρτι πατριαρχικῶς ἐπὶ τὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως ἀρθέντας... τοῖς προτελεσθεῖσι τὴν ποιμαντικὴν ἀξίαν πατριάρχαις περὶ τῶν ὀρθῶν δογμάτων ἐπιστεῖλαι, καθάπερ τισὶν ἐξετασταῖς καὶ διαγνώμοσι τοῦ παρὰ σφίσι δοκιμίου τῆς πίστεως... πειθόμενοι τῇ συνηθείᾳ τῶν πατέρων τὴν ἀνά χειρᾶς ταύτην συστατικὴν ἐπιστολὴν ἐγχαράττομεν· πρβλ. Reg. 2483 ...ὡσπερ ἔθος ποιεῖν τῇ καθ' ἡμᾶς ἀγία συνόδῳ, ἔπειτα ἀναφέρειν ταῦτα πρὸς τὴν ἀγίαν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν ἐκκλησίαν... καὶ ὄπερ πατροπαραδότως ἄνωθεν κατάγεται...

4. Ἡ ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως: Εἶναι τὸ κατ' ἐξοχὴν ἀπα-

ραϊτῆτο καὶ χαρακτηριστικὸ στοιχεῖο ποὺ διακρίνει τὶς κυρίως εἰρηνικὲς ἐπιστολές, ὅπως τὸ ἔχει ἐντοπίσει ὀρθᾶ ὁ π. J. Darrouzès³⁹ – σὲ βαθμὸ ὥστε νὰ ταυτίζεται ἐνίοτε ἐννοιολογικὰ μαζί τους· ἔτσι στὸ ἀνωτέρω χωρίο τῆς Reg. 2107: *Περὶ μέντοι τῆς κρατησάσης ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ κανονικῆς συνηθείας καὶ παραδόσεως, τοῦ δίδοσθαι δηλονότι... τὸν λίβελλον τῆς πίστεως, τοῦτο γράφομεν καὶ λέγομεν πρὸς τὴν σὴν ἀγιότητα...*: πρβλ. στὴν Reg. 2045 (ἀπάντηση): *Ἐφθασε γὰρ (sc. ἡ σὴ ἀγιότης) πρὸς τὴν ἡμῶν πατριαρχικὴν ἀδελφότητα τὸν ἑαυτῆς ἐξαποστείλασα λίβελλον... ὃν δὴ λίβελλον καὶ ἀναγνόντες καὶ μετὰ τῆς πρεπούσης ἀδελφικῆς καὶ πνευματικῆς δεξάμενοι διαθέσεως καὶ τὰ ἐν αὐτῷ καταμαθόντες εὐσεβῶς καὶ θεαρέστως ἔχοντα καὶ ὀρθοδόξως τὰ τῆς ὁμολογίας ἀνακηρύττοντα...*

Ἡ ὁμολογία πίστεως παρέχεται στὴν ἴδια τὴν εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ ἢ ἴσως καὶ σὲ χωριστὸ ἐγγραφο (πρβλ. Reg. 2045: *καὶ ὅπως ἔσχομεν πρὸς τε τὰ αὐτῆς γράμματα καὶ τὸν λίβελλον*: Reg. 2483: *ὅστις ἐπεφέρετο γράμματα τῆς καθ' ἡμᾶς ἀγίας συνόδου... πρὸς δὲ καὶ τὴν ὑπὸ Θεοῦ εὐσεβῆ ὁμολογίαν*). Αὐτὸ φαίνεται νὰ προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ χωριστὸ προοίμιο τῆς ὁμολογίας τῆς Reg. 2045: *Ἐπεὶ κρίμασιν οἷς οἶδε Θεὸς εἰς τὸ μέγα τῆς πατριαρχείας ἀνήχθη ἀξίωμα καὶ πατριάρχης Ἀλεξανδρείας τετίμημαι, τὸν τῆς ἡμῶν ὁμολογίας ἐκτίθημι λίβελλον καὶ πρὸς τὸν κράτιστον ἐκπέμπω τοῦτον καὶ ἀγιόν μου αὐτοκράτορα, ὃν καὶ προστάξει παρακαλῶ τῷ ἀγιωτάτῳ ἐμφανισθῆναι καὶ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ καὶ τῇ περὶ αὐτὸν θείᾳ καὶ ἱερᾷ συνόδῳ· οὕτω γὰρ ἂν καὶ εἰς τοὺς ἑτέρους πάντας τὰ τῆς ἐμῆς ἀληθοῦς ὁμολογίας καὶ ἀσφαλοῦς διαβήσεται – καὶ πιθανῶς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴν στὴν καταχώριση τῆς ὁμολογίας τῆς Reg. 3001: Ὁμολογία πατριάρχου Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας κυροῦ Μιχαήλ, ἣν ἀπέστειλε μετὰ τοῦ μητροπολίτου Ἡλιουπόλεως καὶ τοῦ ἐπισκόπου Ζεβεδαίου. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις πάντως (Reg. 2045 καὶ 3001) τὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας εἶναι τὸ μόνο ποὺ ἔχει διασωθῆ, μὲ τὴν καταχώρισή του στὸν κώδικα τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως.*

Ἡ ὁμολογία πίστεως παρέχεται κανονικὰ μὲ τὴν πλήρη ἀναγραφὴ

39. Darrouzès, «Ekthésis Néa», σελ. 94: «Les lettres synodiques ont en effet une forme particulière en vue de la présentation de la profession de foi et de l'établissement des relations de communion ecclésiale entre les titulaires.» Πρβλ. ἀνωτέρω (σημ. 38): «La lettre n' est pas une synodique proprement dite, parce que l'échange des professions de foi s'était accompli...».

του Συμβόλου της Πίστεως (Leunclavius: *Τὰ δὲ τοῦ λόγου τῆς πίστεως· Πιστεύομεν εἰς ἓνα Θεόν, καὶ τὰ ἐξῆς*), συνοδευομένου κατὰ κανόνα ἀπὸ ἓνα κείμενο ἀνάλογο πρὸς τὴν ὁμολογία τοῦ ἀρχιερέως κατὰ τὴν ἐπισκοπικὴ του χειροτονία καὶ ἔντονα ἐπηρεασμένο ἀπὸ αὐτὴν (Reg. 3001: *Μετὰ τὸ Πιστεύω, καθὼς καὶ ἡμεῖς λέγομεν ἀπαραλλάκτως, φησὶν ἐπὶ τούτοις...*).

Τοῦτο βέβαια ἰσχύει κατ' ἐξοχὴν στὶς περιπτώσεις κατὰ τὶς ὁποῖες ἡ ὁμολογία πίστεως ἀποστέλλεται μὲ χωριστὸ ἔγγραφο (Reg. 2045, 3001· πρβλ. Reg. 2483: *πρὸς δὲ καὶ τὴν ὑπὸ Θεοῦ εὐσεβῆ ὁμολογίαν πρὸς τε ἡμᾶς καὶ τὴν τῶν πατέρων ἀκριβῆ δόγματα συμφωνίαν !*), ὅπου τὸ κείμενο τῆς ὁμολογίας πίστεως πιθανώτατα ταυτίζεται μὲ ἐκεῖνο τῆς ὁμολογίας κατὰ τὴν χειροτονία. Τὸ κείμενο αὐτὸ ἐνίοτε ἀντλεῖ ἀπὸ γνωστὲς καὶ εὐχερῶς ταυτιζόμενες πηγές, ὅπως π.χ. τὸ Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας (στὴν ὁμολογία τῆς Reg. 2045): *Καὶ ἵνα συντόμως εἶπω, οἱ ἀπόστολοι ὡς ἐδίδαξαν, οἱ μάρτυρες ὡς ὡμολόγησαν, οἱ προφῆται ὡς προεκήρυξαν, οἱ διδάσκαλοι ὡς ἐδογματίσαν, ἡ ὀρθόδοξος πίστις ὡς ἐβράβευσεν, οὕτως πιστεύω, οὕτως ὁμολογῶ, οὕτως κηρύττω...*⁴⁰ Βεβαίως, ὅπως συμβαίνει συχνὰ στὶς περιπτώσεις αὐτές, γίνεται εἰδικὴ ἀναφορὰ στὶς κατὰ περίπτωσιν ἐπίκαιρες «κακοδοξίες» πού ἔχουν πρόσφατα ἀπασχολήσει τὴν Ἐκκλησία καὶ καταδικασθῆ: *Βαρλαάμ καὶ Ἀκινδύνω καὶ τοῖς ὁμόφροσιν αὐτῶν ἀνάθεμα, ὄλοις τοῖς αἰρετικοῖς ἀνάθεμα* (Reg. 3001).

Τὴν πλήρη ἀναγραφὴ τοῦ Συμβόλου, ἐν τούτοις, ὑποκαθιστοῦν συχνὰ ἄλλες ταυτώσιμες μνείες: Reg. 2045 (ἀπάντησιν)... *καὶ γράφομεν καὶ δηλοποιούμεν πρὸς τὴν σὴν ἀγιότητα καὶ παριστώμεν καὶ αὐτοὶ τὰ τοῦ ἡμετέρου φρονήματος, ὡς ὁμογνωμονοῦμεν Θεοῦ χάριτι...* Reg. 2107 *ὅτι ἡ ἀγιότης σου ἐφθασε καὶ κατέλαβεν ἐνταῦθα καὶ ἐγνώρισεν ἀκριβῶς τὸ ἀκραιφνέστατον καὶ καθαρώτατον σέβας τοῦ κρατίστου καὶ ἀγίου μου αὐτοκράτορος καὶ ὅπως ἔχει περὶ τὰ ὀρθὰ δόγματα ἡ ἀγία βασιλεία αὐτοῦ ἀσφαλῶς καὶ ὀρθῶς διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ· ὁμοίως ἐπληροφορήθη τὸ καθαρὸν καὶ ὀρθὸν καὶ ἀκίβδηλον δόγμα καὶ σέβας τοῦ πρό*

40. Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας (ἔκδ. J. Guillard, «Le Synodikon de l'Orthodoxie», TM 2 (1967), σελ. 1-316 καὶ σὺ ἐν χρήσει Τριῳδίου): *Οἱ Προφῆται ὡς εἶδον, οἱ Ἀπόστολοι ὡς ἐδίδαξαν, ἡ Ἐκκλησία ὡς παρέλαβεν, οἱ διδάσκαλοι ὡς ἐδογματίσαν, ἡ οἰκουμένη ὡς συμπεφρόνηκεν (...), ὁ Χριστὸς ὡς ἐβράβευσεν, οὕτω φρονοῦμεν, οὕτω λαλοῦμεν, οὕτω κηρύσσομεν...* Πρβλ. καὶ στὴν σύγχρονον χρῆσιν, τὴν εὐρεῖα χρῆσιν τοῦ Συνοδικοῦ στὴν εἰρηνικὴ τοῦ Ἱεροσολύμων Διοδώρου (1981), κατωτέρω σημ. 50.

ἡμῶν πατριαρχεύσαντος· οἷαν οὖν πληροφορίαν ἔσχε καὶ ἔχει περὶ τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος, ὡς εἰρηται, ἡ ἀγιότης σου καὶ περὶ τοῦ πρὸ ἡμῶν πατριαρχεύσαντος, τοιαύτην ἔχέτω ἀναμφίβολον καὶ περὶ ἡμῶν, ὅτι οὕτω φρονοῦμεν καὶ πιστεύομεν, ὡς παρέλαβεν ἀρχῆθεν ἡ ἁγία τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία, καὶ οὕτω καὶ τοὺς ὑφ’ ἡμᾶς πιστεύειν καὶ διδάσκειν καὶ φρονεῖν πείθομεν.

Τὸ τελευταῖο κείμενο εἶναι ἰδιαίτερα ἐνδιαφέρον καὶ γιὰ τὴν ἀναφορά, ὅπως στὰ κείμενα ποὺ ἀντλοῦν ἀπὸ τὸ Συνοδικὸν τῆς Ὁρθοδοξίας, στὴν συλλογικὴ πίστη τῆς ἐκκλησίας καὶ γιὰ τὴν ξεχωριστὴ ἐμμονὴ στὴν πίστη τοῦ αὐτοκράτορος:⁴¹ ἡ πίστη τοῦ βασιλέως, ἡ πίστη τῶν προκατόχων, ἡ πίστη τῶν ἀποστόλων, ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Ἐνδιαφέρον ἐπίσης καὶ ἐπειδὴ εἰσαγωγικὰ περιέχει τὴν ρητὴ μνεία ὅτι ἐπέχει θέσις ὁμολογίας πίστεως: *Περὶ μέντοι τῆς κρατησάσης... συνηθείας καὶ παραδόσεως, τοῦ δίδοσθαι... τὸν λίβελλον τῆς πίστεως, τοῦτο γράφομεν καὶ λέγομεν...*

Σὲ ἄλλῃ περίπτωση (Reg. 2046) ἡ ὁμολογία πίστεως παραλείπεται: ἡ ὀρθοδοξία τῶν ἀλληλογράφων καὶ ἡ μεταξὺ τους κοινωνία θεωρεῖται δεδομένη, καὶ ἀπὸ προηγούμενες ἐπαφές (*εἰ καὶ τῷ πνεύματι, Θεοῦ χάριτι, καὶ τῇ κατὰ Θεὸν κοινωνίᾳ οὐδὲν ἀλλήλων οὐδ’ ὀπωσοῦν διιστάμεθα... οὐ μικρὸν γὰρ ἦν ἐμπύρευμα, θειότατε δέσποτα, πρὸς τὸν θεῖον πόθον καὶ τὸν πνευματικὸν ἔρωτα δυνάμενον ἐκκαῦσαι ἡμᾶς ἢ πρὸ καιροῦ περὶ τὰ ἐνταῦθα γενομένη διατριβὴ τῆς σῆς ἀγιότητος, ἀλλ’ ἐκ τῆς ὀλίγης συνουσίας καὶ ὀμιλίας καὶ θέας ἡμῶν ἐκείνης εἰς πολλὴν ἡμᾶς ἐκίνησας τὴν κατὰ Θεὸν πληροφορίαν, εἰς πολλὴν τὴν πνευματικὴν καὶ θερμὴν διάθεσιν*). Εἶδαμε ὅτι λόγω τῆς ἀπουσίας ὁμολογίας πίστεως ἡ Reg. 2046 θεωρεῖται ὀρθά ἀπὸ τὸν π. Darrouzès ὡς μὴ εἰρηνικὴ ἐπιστολὴ «proprement dite».

5. Τὰ ἀποτελέσματα: Μνημόνευση στὰ δίπτυχα, *communicatio in sacris*: Reg. 2045 (ἀπάντηση) *Καὶ τῇ ἀγιότητι σου τὴν ὀφειλομένην ἀδελφικὴν καὶ ἱεραρχικὴν κοινωνίαν ἀπεπληρώσαμεν, τὸ μνημόσυνον αὐτῆς κατὰ τὸ ἐκκλησιαστικὸν ἔθος ἐν ταῖς καθ’ ἡμᾶς ἱεροτελεστίαις ἀδελφικῶς δεξάμενοι...* · Reg. 2046 *...ἐπεὶ καὶ ἡμεῖς οὐ μόνον τοῖς γράμμασιν, ἀλλ’ ἔτι καὶ ἐν τοῖς μείζοσι καὶ ὄντως ὑψηλοῖς τῶν καθ’ ἡμᾶς*

41. Πρβλ. αὐτόθι: ἀλλὰ καὶ εἰς ἀρέσκειαν καὶ ἡδονὴν τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος, οὐ πνοὴ καὶ τρυφὴ τὸ τὴν ἁγίαν τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίαν ὁρᾶν αὐξομένην καὶ κραταιουμένην ἐν ὁμοιοῖα τῆς πίστεως, τῶν ὀρθῶν πάντως καὶ εὐκρινῶν ἐχομένην δογμάτων.

πραγμάτων, ἐν ταῖς ἀρρήτοις δηλαδή καὶ θείαις ἀγιστείαις καὶ μυσταγωγίαις τοῦ παναγεστάτου καὶ σεπτοτάτου βήματος, καὶ ἀποδεδώκαμεν καὶ ἀποδιδόαμεν τὰ τῆς ἱερᾶς κοινωνίας κατὰ τὸ ἔθος τῆ σῆ ἀγιότητι, ὡς καὶ τῆ εὐσεβείᾳ καὶ πίστει καὶ τοῖς ἱεροῖς δόγμασιν ὁμογνωμονοῦντες καὶ ὁμοφρονοῦντες καὶ συνορθο-δοξοῦντες ἐν πᾶσι τῆ τοῦ Θεοῦ φιλανθρωπία καὶ χάριτι· Reg. 2483 ...καὶ δεόμεθα αἰτούμενοι τῆς ὑμῶν εὐλαβείας καὶ ἀγιότητος, μὴ περαιτέρω προβῆ ἡ ἀργία, ἀλλ' ἵνα γένηται σύνδεσμος ταῖς τοῦ θεοῦ ἀγίαις ἐκκλησίαις, καὶ ὅπερ πατροπαράδοτως ἄνωθεν κατάγεται, ἢ ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχοις μνήμη τοῦ πατριάρχου ἡμῶν, καθὼς καὶ ἡμεῖς τὸ τοῦ δεσπότη ἡμῶν καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐν τοῖς ἱεροῖς διπτύχοις ἀναφέρομεν.

Πρὸς τὴν ἐκκλησιαστική, κατ' ἔξοχὴν τὴν μυστηριακὴ, κοινωνία, ποῦ ἐπιβεβαιώνεται (ἢ ἀποκαθίσταται) μὲ τὰ εἰρηνικὰ γράμματα, συνάπτεται ἄμεσα ἢ συχνή – στὶς εἰρηνικὲς ἐπιστολὰς ποῦ μᾶς ἔχουν περιέλθει – πρόσκληση τῶν νέων ἀνατολικῶν πατριαρχῶν (ἢ πρὸς τοὺς ἀνατολικοὺς πατριάρχες ἀπὸ τοὺς νέους πατριάρχες Κωνσταντινουπόλεως) νὰ ἐπισκεφθοῦν σὲ πρώτη εὐκαιρία τὴν Κωνσταντινούπολη, μὲ σκοπὸ καὶ τὴν ἔμπρακτὴ συλλειτουργία τῶν πατριαρχῶν καὶ τοῦ Κωνσταντινουπόλεως. Φυσικὰ ὅλα αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ καὶ μὲ τὶς συγκεκριμένους ἱστορικὲς συνθήκες καὶ τὶς σκοπιμότητες τῆς πολιτικῆς συγκυρίας, οἱ ὁποῖες ἐνίοτε σαφῶς διακρίνονται «μεταξὺ τῶν γραμμῶν». Κυριαρχεῖ βέβαια ἡ ἀνάγκη ἐπιβεβαίωσης τοῦ παγίου ἀξιώματος τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς ιδεολογίας: ὁ αὐτοκράτωρ τῶν Ῥωμαίων εἶναι αὐτοκράτωρ ὄλων τῶν ὀρθοδόξων, ἀνεξάρτητα ἂν συμβαίη τὰ ἐδάφη τους νὰ βρισκῶνται πλέον ἔξω ἀπὸ τὰ ὄρια τοῦ κράτους – ὅπως συμβαίνει ἤδη καὶ μὲ τὰ τρία ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἀνατολικά πατριαρχεῖα. Ἔτσι ἡ πρόσκληση κατὰ κανόνα ἀπευθύνεται ἐξ ὀνόματος (ἢ καὶ ἐξ ὀνόματος) τοῦ βασιλέως: Reg. 2031 ...οὕτω δὲ ἔφθασεν ἡ ἀγιότης σου καταλαβεῖν περὶ τὰ ἐνταῦθα μέρη καὶ εἰς τὴν ἀδελφικὴν συνελθεῖν ὁμιλίαν καὶ κοινωνίαν τῆ καθ' ἡμᾶς ἀγία τοῦ Θεοῦ ἐκκλησία, κατὰ τοῦτό τε καὶ δι' ἄλλας τινὰς ἀναγκαίας χρήσεις καὶ αἰτίας νῦδόκησεν ἦδη ὁ κράτιστος καὶ ἀγιός μου αὐτοκράτωρ... ὁ παρὰ Θεοῦ προστάτης κραταιὸς πρόμαχος καὶ ἐπὶ πᾶσι συνέριθος καὶ βοηθὸς διάπυρος καὶ φροντιστὴς ἀδιάλειπτος τῶν ἐκκλησιῶν αὐτοῦ, καὶ τοῦτο τὸ καλὸν ἐνεργῆσαι διὰ βασιλικῶν γραμμάτων, τὸ προσκαλέσασθαι δηλονότι τὴν σὴν ἀγιότητα εἰς τὰ ἐνταῦθα... καὶ αὐτοὶ τὰ καθ' ἡμᾶς τε δηλοποιούμεν, ὡς εἴρηται, καὶ τὸν πόθον τῆς σῆς ἐπιδημίας οὐκ ὀλίγον ὄντα εἰς τὸ ἐμφανὲς παριστῶμεν. Ἔργον τοίνυν τὸ ἀπὸ τοῦδε καὶ τῆς σῆς ἐστὶν ἀγιότητος... σπεῦσαι ἐπί

τε τῷ τοῖς θεοῖς αὐτοκράτορσι καὶ βασιλευσιν ἡμῶν ἐντυχεῖν καὶ ἡμᾶς ἀδελφικῶς συγγενέσθαι καὶ πνευματικῶς εὐφρανθῆναι καὶ κοινὴν τὴν δόξαν ἀναπέμψαι Θεῷ· Reg. 2045 ...ὥστε καὶ ποθοῦμεν ἐντεῦθεν καὶ δι’ ἐφέσεως πλείστης ἔχομεν ὡσπερ τῷ πνεύματι, οὕτω δὴ καὶ τῇ σωματικῇ καὶ τοπικῇ παρουσίᾳ ἀλλήλοις συναφθῆναι καὶ εἰς ἓν γενέσθαι καὶ τῷ Θεῷ κοινὴν τὴν παρ’ ἡμῶν ὀφειλομένην λειτουργίαν καὶ μυσταγωγίαν τελέσαι... ἀλλὰ πολλῶ πλέον καὶ ὁ κράτιστος καὶ ἅγιός μου αὐτοκράτωρ, ὁ τῶν καλῶν ἀπάντων διάπτυρος ἔραστής, ὁ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ πρόμαχος καὶ προνοητής καὶ ζηλωτής καὶ σπουδαστής ἀκατάπαυστος, πῦδόκησεν ἥδη μετὰ τῶν ἄλλων καὶ τοῦτο τῇ ἡμῶν ἀδελφότητι καταπράξασθαι, ὥστε τὴν τῆς ἀγιότητός σου εἰς τὰ ἐνταῦθα ἐπιδημίαν καὶ ἐκζητῆσαι καὶ εἰς πέρας ἔλθειν ποιῆσαι Θεοῦ χάριτι... Ἔσται γὰρ τοῦτο πλείστης μὲν καὶ τῆς κατὰ Θεὸν ἡμῖν εὐφροσύνης αἴτιον, πλείστης δὲ μᾶλλον καὶ τῷ κρατίστῳ καὶ ἁγίῳ μου αὐτοκράτορι ἀποδοχῆς ἄξιον...

Στὴν Reg. 2107, ἔχει ὑπάρξει σχετικὰ πρόσφατη ἐπίσκεψη τοῦ Ἀλεξανδρείας στὴν Κωνσταντινούπολη (ὅτι ἡ ἀγιότης σου ἐφθασε καὶ κατέλαβεν ἐνταῦθα καὶ ἐγνώρισεν ἀκριβῶς τὸ ἀκραιφνέστατον καὶ καθαρώτατον σέβας τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου μου αὐτοκράτορος...) καὶ δὲν διατυπώνεται συγκεκριμένη πρόσκληση, ἀλλὰ ἀπλὴ εὐχὴ γιὰ μελλοντικὴ νέα ἐπίσκεψη καὶ συλλειτουργία: *δοίη δὲ καὶ καιρόν, ὥστε τῆς διὰ τῶν γραμμάτων ἀποστάντας ὀμιλίας τε καὶ ἐνώσεως αὐτοπροσώπως ἀλλήλους θεάσασθαι καὶ κοινῇ λειτουργήσαντας αὐτῷ τὰ θεῖα καὶ μυστικά ἐπαξίου καὶ τελεωτέρας ἀπολαῦσαι τῆς ἐντεῦθεν ἡδονῆς...* Εἶδαμε ἥδη ὅτι καὶ στὴν Reg. 2046 ἔχει ὑπάρξει πρόσφατη ἐπίσκεψη τοῦ Ἱεροσολύμων (ἡ πρὸ καιροῦ περὶ τὰ ἐνταῦθα γενομένη διατριβὴ τῆς σῆς ἀγιότητος...), καὶ γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ προφανῶς δὲν διατυπώνεται ἐπίσης πρόσκληση.

Φυσικά, εὐκαιριακὰ στὰ εἰρηνικὰ γράμματα μπορεῖ νὰ περιέχωνται καὶ πρόσθετα στοιχεῖα ποὺ ἀναφέρονται σὲ συγκεκριμένα ζητήματα, σχετικὰ μὲ τὰ πρόσωπα τῶν ἀλληλογράφων, τὰ προβλήματα ποὺ ἀντιμετωπίζουν οἱ ἀντίστοιχες ἐκκλησίες καὶ τίς μεταξὺ τους σχέσεις. Τὸ ὑπόδειγμα ποὺ ἐκδίδει ὁ Leunclavius περιέχει καὶ ἓνα, προφανῶς τυποποιημένο γιὰ γενικὴ χρῆση, ὑποτυπῶδες «βιογραφικὸ σημεῖωμα» τοῦ νέου πατριάρχου (ἐπιτομὴν τινα τοῦ καθ’ ἡμᾶς βίου), ὑπόλειμμα ἴσως ἀπὸ τὴν παλαιότερη μορφή τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν ποὺ εἶχαν, ὅπως εἶδαμε, πολὺ προσωπικώτερο περιεχόμενο: *Ἡμῖν εὐσεβεῖς πρόγονοι, γεννήτορες ὁμογνώμονες αὐτοῖς· κληρὸς ἢ διαδοχὴ τῆς ὀρθοδοξίας, ἔρωτα γὰρ τοῦ*

κάτω ῥέοντος οὐκ ἐλάβομεν ἐπιτήδευμα δὲ γαλήνιος βίος καὶ λόγων ἐμπορία καὶ τῶν ἐναρέτων μίμησις· εἶτα μεταβολὴ τρόπου καὶ τοῦ μοναδικοῦ πολιτεύματος ἀντιποίησις. Τοσαῦτα μὲν εἰς χαρακτήρα τοῦ καθ' ἡμᾶς βίου. Πρβλ. π.χ. τὰ συγγενῆ στοιχεῖα στὴν εἰρηνικὴ του Πολνεύκτου (Reg. 789j): Ἐμοὶ μὲν σκοπὸς ἐκ παιδός (...) ἀπράγμονα βίον διαζῆν καὶ μόνῳ προσέχειν Θεῷ καὶ τοῖς ἐκείνου νόμοις ἐναπασχολεῖσθαι καὶ τούτοις ἐμπεριέχεσθαι (...) Καὶ ταῦτα φρονῶν διετήρησα μέχρι τῆσδε τῆς πολιτείας, μὴ τῶν κατ' ἀγορὰν τι πραγμάτων πυθέσθαι βουλόμενος (...) Τί γὰρ χρῆ τούτοις κατατρίβειν τὸν νοῦν καὶ προσεστηκότων ἀντιλαμβάνεσθαι, τοιαύτην ἡμῖν ἐπανηρημένους ζῶν καὶ μετὰ τοιούτων ἐλπίδων ἀνακεχωρημένως ἰδιωτεύουσιν; Οὐκ ἦν ἄρα μὴ οὐχὶ καὶ ἡμῖν ὄψε γενέσθαι κακῶς καὶ τῆς συντροφου καὶ φιλίας ἡσυχίας ἀπαναστῆναι...⁴²

Ἐνδιαφέρουσες, καὶ γιὰ τὸ συγκεκριμένο θέμα αὐτοῦ τοῦ συμποσίου, εἶναι οἱ πληροφορίες τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν γιὰ τὸν τρόπο διαβίβασέως τους. Οἱ δυσκολίες τῆς ὁδοῦ συχνὰ τονίζονται: Reg. 2031 ...κόπου τε ὑπεριδεῖν καὶ μήκους καὶ πόνων καὶ δυσχερείας τῆς ἐν τῷ μέσῳ... πρβλ.: εἰς τοῦτο γὰρ καὶ τόπος καὶ διάστημα καὶ αἱ κατὰ τὰς ἐκκλησίας ἴδια χρεῖαι ἀνάιτιον καὶ ἀνεύθυνον καὶ ἄλυτον ποιούσι πολλάκις καὶ τὴν διάστασιν· Reg. 2046: ἦν δέ, ὡς ἔγωγε οἶμαι, καὶ ἀμφοτέρους τὸ κάλυμα ἢ τοῦ τόπου διάστασις ἐπὶ πλείστον οὕτω διαιροῦσα τὰ καθ' ἡμᾶς σωματικῶς καὶ μακρὰν ἀλλήλων ἀπέιργουσα.

Ἡ χρησιμοποίηση τῆς αὐτοκρατοικῆς μηχανῆς, κυρίως ἢ ἀξιοποίηση τῆς εὐκαιρίας ἀποστολῆς βασιλικῶν πρεσβειῶν στὶς ἔδρες τῶν πατριαρχείων, εἶναι συχνὰ ἡ καλλίτερη δυνατὸς γιὰ τὴν ἀποστολὴ καὶ τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐνίοτε μὲ κάποια καθυστέρηση. Ἄλλωστε, ὅπως εἶδαμε, εἶναι σύνηθες νὰ συνδυάζωνται καὶ μὲ βασιλικὴ πρόσκληση πρὸς τὸν παραλήπτη ἀνατολικὸ πατριάρχη: Reg. 2045 καὶ τοίνυν βασιλικά μετὰ τῶν ἐρχομένων πρέσβων ἐπέμφθησαν ἤδη γράμματα καὶ σεπτὰ προστάγματα τὴν τῆς σῆς ἀγιότητος ἄφιξιν οἰκονομοῦντα καὶ αὐτὴν δὲ ἐκκαλούμενα τὴν ἀγιότητά σου...· Reg. 2046 ...νῦν δὲ πρέσβων αὐτόθι καταλαμβάνόντων καὶ ἡμεῖς τὸ εἰκὸς δι' αὐτῶν πληροῦμεν καὶ γράφομεν· Reg. 2107 Ὅθεν καὶ καιροῦ εὐθέτου λαβόμενοι, ὡς τῶν τοῦ κρατίστου καὶ ἀγίου μου αὐτοκράτορος πρέσβων εὐμοιρήσαντες τὸν ἐκπλοῦν ἤδη ποιουμένων αὐτόθι, οὐ δέον ἐκρίναμεν μὴ δῆλα θέσθαι τὰ περὶ ἡμῶν ταῦτα τῇ σῇ ἀγιότητι. Γιὰ τὶς πρεσβείες

42. Darrouzès, *Épistoliers*, σελ. 288 (ἀνωτέρω σημ. 33).

πρὸβλ. ἐπίσης: καὶ τούτου δεῖγμα σαφές καὶ ἄλλα μὲν πλείστα λόγου καὶ θαύματος ὄντως ἄξια, μετὰ μέντοι τῶν ἄλλων καὶ οἱ κατ' ἔτος αὐτόθι τε καὶ ἀπανταχοῦ γῆς ἀποστελλόμενοι πρέσβεις ὑπὲρ τῶν ἐκκλησιῶν τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς τοῦ χριστιανικοῦ λαοῦ οἰκοδομῆς τε καὶ συστάσεως.

Ἀντίστοιχα, γιὰ τὶς εἰρηνικὲς ποὺ ἀποστέλλονται πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη ὑπάρχουν ἐνδείξεις ὅτι διαβιβάζονται ἐπίσης διὰ τῆς κρατικῆς ὁδοῦ. Ἔτσι, ἡ ὁμολογία πίστεως τοῦ Γρηγορίου Ἀλεξανδρείας (Reg. 2045) ἀποστέλλεται πρὸς τὸν βασιλέα: ...τὸν τῆς ἡμῆς ὁμολογίας ἐκτίθῃμι λίβελλον καὶ πρὸς τὸν κράτιστον ἐκπέμπω τοῦτον καὶ ἁγιόν μου αὐτοκράτορα, ὃν καὶ προστάξει παρακαλῶ τῷ ἁγιωτάτῳ ἐμφανισθῆναι καὶ οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ καὶ τῇ περὶ αὐτὸν θείᾳ καὶ ἱερᾷ συνόδῳ. Οἱ εἰρηνικὲς τῆς Ἀντιοχείας, ἀντίθετα, φαίνεται ὅτι ἀποστέλλονται διὰ χειρὸς ἀρχιερέων τοῦ ἀντιοχειανοῦ θρόνου· οἱ ἐπισκέψεις μητροπολιτῶν τῆς Ἀντιοχείας εἶναι γνωστὸ ὅτι δὲν εἶναι σπάνιες στὴν Κωνσταντινούπολη, συνδεόμενες ἄλλωστε συχνὰ καὶ μὲ τὶς ὑποθέσεις τῆς ἐκεῖ περιφημῆς ἀντιοχειανῆς μονῆς τῶν Ὁδηγῶν: Reg. 2483 ...καὶ ἡμεῖς παρεδηλώσαμεν τοῦτο τῇ ὑμῶν ἱερότητι διὰ τοῦ ἐν ἁγίῳ πνεύματι ἀδελφοῦ καὶ συλλειτουργοῦ ἡμῶν κῦρ Γερμανοῦ καὶ καθολικοῦ Ῥομογύρεως (сoгг. Даггoузѐs: τῆς ὁμηγύρεως! ed.) καὶ ἐξάρχου πάσης Ἰβηρίας, ὅστις ἐπέφερετο γράμματα τῆς καθ' ἡμᾶς ἁγίας συνόδου πρὸς τὴν ὑμῶν ἱερότητα, πρὸς δὲ καὶ τὴν ὑπὸ Θεοῦ εὐσεβῆ ὁμολογίαν... Ἔστάλη γοῦν παρ' ἡμῶν εἰς προσκύνῃσιν τοῦ κρατίστου καὶ ἁγίου ἡμῶν αὐθέντου καὶ βασιλέως καὶ τῆς ὑμῶν ἱερότητος ὁ ἱερώτατος μητροπολίτης Ἀπαμείας κῦρ Νίφων, καὶ ὑπέρτιμος, ἐν Κυρίῳ ἀγαπητὸς ἀδελφός καὶ συλλειτουργός ἡμῶν, ἐπιφερόμενος καὶ τὰ παρόντα ἡμῶν γράμματα, ὥστε (=ὅς τε) καὶ ἐτάχθη παρὰ τοῦ παναγιωτάτου ἡμῶν πατριάρχου τοῦ διέπειν καὶ διοικεῖν τὰ δίκαια καὶ τῆς σεβασμίας μονῆς τῆς πανυπεράγνου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἐπικεκλημένης τῶν Ὁδηγῶν... Reg. 3001 (ἐπιγραφή:) Ὁμολογία πατριάρχου Θεουπόλεως μεγάλης Ἀντιοχείας κυροῦ Μιχαήλ, ἣν ἀπέστειλε μετὰ τοῦ μητροπολίτου Ἡλιονπόλεως καὶ τοῦ ἐπισκόπου Ζεβεδαίου.

Εἶναι ἐκτὸς τῶν χρονολογικῶν ὁρίων τῆς θεματολογίας αὐτοῦ τοῦ συμποσίου, ἀλλὰ πολλαπλῶς ἐνδιαφέρουσα ἡ παρακολούθησις τῆς ἐξελίξεως τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν κατὰ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο καὶ ὡς τὶς ἡμέρες μας. Ἔστω καὶ γιὰ τὸν λόγο ὅτι ἀπὸ τὴν μεταβυζαντινὴν περίοδο ἔχουμε ἓνα καλὸ θεωρητικὸ κείμενο γιὰ τὸν θεσμό.

Μὲ τὴν ὀθωμανικὴν κατάκτηση, ἡ νέα τάξις πραγμάτων στὸν ἐκκλη-

σιαστικό χώρο βλέπει το έδαφος των τεσσάρων ανατολικών πατριαρχείων να ανήκη και πάλι στα όρια μιᾶς αυτοκρατορίας – που τώρα συμβαίνει να είναι αλλόθρησκη – και τὸν πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως να γίνεται ὁ θρησκευτικός και πολιτικός ἀρχηγός και ἐκπρόσωπος ὄλων τῶν ὀρθοδόξων πληθυσμῶν τῆς αυτοκρατορίας αὐτῆς, ἐπομένως και ὁ ἐκπρόσωπος και τῶν τριῶν ἄλλων πατριαρχείων ἀπέναντι στίς ὀθωμανικές ἀρχές. Ἔτσι τὰ τρία πατριαρχεῖα ἀποκοτῶν δορυφορικό ρόλο σέ σχέση με τὸ Οἰκουμενικό. Ἐπικοινωνοῦν με τὴν Πύλη μέσῳ τῆς Κωνσταντινουπόλεως και μέσῳ αὐτῆς ἐπιτυγχάνουν τὴν ἄδεια γιὰ τὴν πλήρωση τῶν πατριαρχικῶν θρόνων τους και τὴν ἐγκριση τῶν προσώπων που ἀναδεικνύονται στούς θρόνους αὐτούς. Ἡ Κωνσταντινούπολη παίξει ἔτσι ἐνεργό ρόλο στὴν ἐπιλογή τῶν προσώπων, με διάφορες μορφές παρεμβάσεως, ἐνίοτε δέ – ὑπὸ διάφορους νομικούς τύπους και σέ διαφορετικό ἐκάστοτε βαθμὸ κανονικής νομιμότητος ἢ αὐθαιρεσίας – προβαίνει ἐκεῖνη στὴν ἐκλογή τους. Τὰ τρία πατριαρχεῖα ὑποχρεοῦνται νὰ διαθέτουν ἀπ' εὐθείας σύνδεση με τὴν Κωνσταντινούπολη, νὰ διατηροῦν ἐκεῖ μόνιμη, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον, ἀντιπροσωπεῖα ἢ ἄλλη παρουσία, ἐνίοτε σημαντικώτερη ἀπὸ τὴν παρουσία τους στίς ἴδιες τίς ἑδρες τους, και συχνὰ νὰ βλέπουν τοὺς πατριάρχες τους νὰ ἐγκαθίστανται σχεδὸν μόνιμα στὴν πρωτεύουσα. Ἐξ ἄλλου τὸ οἰκουμενικό πατριαρχεῖο ἀπορροφῆ τελικὰ τίς ἄλλες αὐτοκέφαλες ἐκκλησίες τῆς Βαλκανικῆς.

Σ' αὐτὴν τὴν νέα κατάσταση οἱ εἰρηνικές ἐπιστολές, και ἂν διατηροῦνται τυπικὰ σέ χρῆση,⁴³ ἔχουν χάσει ἐκ τῶν πραγμάτων κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν σημασία τους. Τὸ ἐνδιαφέρον, ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀποψη, ἐπικεντρώνεται τώρα στὴν νέα μεγάλη ὀρθόδοξη δύναμη, τὴν μόνη ἐκτὸς τῶν ὀρίων τῆς ὀθωμανικῆς αυτοκρατορίας, που κεῖται σέ σημαντικὴ ἀπόσταση γεωγραφική, ἀλλὰ και πολιτιστική και ἔθνική, ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη: τὴν Μόσχα, που προβάλλει πλέον αὐτοκρατορικές ἐπιδιώξεις, διακηρύσσει ἐαυτὴν, ἀνεπίσημα ἔστω, ἤδη ἀπὸ τίς ἀρχές τοῦ 16ου αἰώνα, «τρίτη Ρώμη», και ἀναδεικνύεται στὸ τέλος τοῦ αἰώνα (1589) πατριαρχεῖο, γιὰ νὰ συμπληρώση, ὅπως λέγουν ἐνίοτε, τὴν παλαιὰ «πενταρχία».

Ξέρουμε ὅτι αὐτὲς οἱ αὐτοκρατορικές βλέψεις τῆς Μόσχας, σέ συν-

43. Ἔτσι π.χ. στὴν ἐπιστολὴ τοῦ Δοσιθέου (βλ. στὴν συνέχεια τοῦ κειμένου): Ἄδελφοί τιμώτατοι, συνήθεια ἦταν και εἶναι τῶν πατριαρχῶν, δταν εἰς τὴν καθέδραν τῆς πατριαρχικῆς μεγαλειότητος προβιβάζονται, νὰ γράψωσιν τὴν προβίβασίν τους τοῖς ἀγνωστάτοις λοιποῖς πατριάρχαις...

δυσασμὸ μὲ τὴν δυσπιστία τῆς πρὸς τὴν γειτονικὴ αὐτοκρατορία τῶν «ἀπίστων», ἀλλὰ καὶ πρὸς μίαν ἐκκλησία, πού ἀναγνωρίζεται μὲν ὡς ἡ Μητέρα Ἐκκλησία, ἀλλὰ ἡ ὁποία εἶναι ὑποδουλωμένη σ’ αὐτούς, σὲ συνδυασμὸ ἐπίσης μὲ τὴν χρονία ἐπιφυλακτικότητα (τοῦλάχιστον) ἔναντι τῶν Ἑλλήνων, καθὼς καὶ μὲ τὴν ὑπερηφάνεια γιὰ τὴν νεοαποκτηθεῖσα ἐκκλησιαστικὴ ἀνεξαρτησία, προκάλεσαν, ὄχι βέβαια τὴν διακοπὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας, ἀλλὰ συνεχεῖς δυσκολίες στὶς σχέσεις τοῦ μοσχοβιτικοῦ πατριαρχείου μὲ τὰ ἄλλα ἀνατολικά πατριαρχεῖα. Εἶναι μίαν μακρὰ ἱστορία αὐτὴ ἡ σχέση θαυμασμοῦ καὶ ἀποστροφῆς τῆς Ρωσικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἑλληνικὴ Ἀνατολή: μίαν ἐνοστικῶδης προσήλωση πρὸς αὐτὴν τὴν Μητέρα Ἐκκλησία ἀπὸ ὅπου παρελήφθη ἡ ἀληθινὴ πίστη καὶ πρὸς τὸ ἔνδοξο παρελθόν τῆς καὶ τίς ἀλήθειες τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς τάξεως τῶν ὁποίων ἀναγνωρίζεται ὅτι εἶναι ὁ θεματοφύλαξ – καὶ συγχρόνως ἡ δυσπιστία πρὸς αὐτὸν τὸν ἑλληνισμό, τοῦ ὁποίου ἡ πίστη – μὲ τὴν διπλὴ ἔννοια τοῦ ὄρου: καὶ τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς ἀξιοπιστίας – θεωρεῖται πάντοτε ὑποπτη.

Μέχρι τῆς ἰδρύσεως τοῦ πατριαρχείου Μόσχας δὲν ἐτίθετο βέβαια θέμα ἀποστολῆς εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν. Ἀρχικὰ γιὰ τὴν Ρωσία δὲν ἦταν παρὰ μίαν ἐπαρχίαν τοῦ οἰκουμενικοῦ θρόνου, εἴτε διεκδικοῦσε (καὶ ἐπετύχανε) μίαν μορφή αὐτονομίας, εἴτε ὄχι· μετὰ τὸ 1459, γιὰ τὴν ἐπέτυχε ἕνα καθεστῶς *de facto* ἀνεξαρτησίας, ἀλλὰ τοῦ ὁποίου τὸ κανονικὸ περιεχόμενον παρέμενε ἀπροσδιόριστο. Ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ πατριαρχείου Μόσχας (1589) μὲ τὴν ἐγκριση τῶν τεσσάρων πατριαρχῶν, τῶν ὁποίων τὸ *consensus* ἔτεινε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὴν ἀνέφικτη πιά οἰκουμενικὴ σύνοδος, μαζὶ μὲ τὴν τακτοποίησιν τοῦ κανονικοῦ προβλήματος τῆς ἐκκλησίας τῆς Ρωσίας, συνέβαλε σὲ μίαν προσωρινὴν ἔξαρση τοῦ γοήτρου τῶν ἑλληνικῶν πατριαρχικῶν θρόνων στὴν Ρωσία, ἑνὸς γοήτρου πού ἐπέπρωτο νὰ μειωθῇ καὶ πάλι σταδιακὰ καὶ στὸ τέλος νὰ πληγῇ καίρια μὲ τίς μεταρρυθμίσεις τοῦ Νίκωνος, τὴν ἀντίδραση πού προκάλεσαν καὶ τὸν τρόπο ἀντιμετωπίσεώς τῆς, καὶ ἀργότερα μὲ τὸ δράμα τῆς δίκης καὶ τῆς καταδίκης τοῦ ἴδιου τοῦ Νίκωνος καὶ τὸν ἀξιοθρήνητο ρόλο τῶν ἀνατολικῶν πατριαρχῶν σ’ αὐτήν.

Κατὰ τὴν διάρκεια λοιπὸν αὐτῆς τῆς πρώτης περιόδου, ἀπὸ τοῦ Ἰωβ μέχρι τοῦ Νίκωνος, ἡ ἀποστολὴ τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν ἀπὸ τὴν Μόσχα, τώρα ἔδρα τοῦ πέμπτου πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς ὀρθοδοξίας, εἶναι, ὅπως εἶναι φυσικὸ, κανονικὴ.⁴⁴ Στὰ πλαίσια τῆς ἐξελιξέως, πού

44. Πρβλ. καὶ τίς ἐρωτήσεις πού ὑποβάλλει ὁ Νίκων στὴν Κωνσταντινούπολη

έντελῶς σχηματικά περιγράψαμε, μετὰ τὸν Νίκωνα, κατὰ τὶς πατριαρχεῖες τοῦ Ἰωάσαφ (1667-1673) καὶ τοῦ Πιτιρίμ (1673), ἡ ἀλληλογραφία τῆς Μόσχας μὲ τὰ ἀνατολικά πατριαρχεῖα φαίνεται νὰ διακόπτεται. Ἔτσι διαθέτουμε γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἓνα γράμμα τοῦ Δοσιθέου Ἱεροσολύμων πρὸς τὸν πατριάρχη Μόσχας – τὸν Πιτιρίμ, σύμφωνα μὲ ὄλες τὶς ἐνδείξεις⁴⁵ κείμενο σημαντικό γιὰ τὸ ζήτημά μας, γιὰτὶ περιλαμβάνει ὅλη τὴν μεταβυζαντινὴ θεωρία γιὰ τὶς εἰρηνικὲς ἐπιστολές:

1. Οἱ εἰρηνικὲς ἐπιστολές εἶναι ἐκκλησιαστικὸς θεσμὸς παγιωμένος ἀπὸ ἐκκλησιαστικὸ ἔθιμο ποῦ εἶναι πάντοτε ἐν ἰσχύι (*συνήθεια ἦτον καὶ εἶναι· Ἀποστολικὸν καὶ πατρικὸν ἔθος· ἡ Ἀποστολικὴ καὶ πάτριος συνήθεια·* πρβλ.: *μὴ μέταίρε δρια αἰώνια ἃ ἔθεσαν οἱ πατέρες σου*). Ὅλοι οἱ πατριάρχες ὀφείλουν νὰ τὶς ἀπευθύνουν στοὺς συναδέλφους τους καὶ νὰ παρέχουν δι' αὐτῶν δύο στοιχεῖα: τὴν ἀναγγελία τῆς ἀναδείξεώς τους (*τὴν προβάσιν τους*) καὶ τὴν ὁμολογία τῆς ὀρθοδόξου πίστεως (*λίβελλον πίστεως*).

2. Ἔτσι ἐπιτυγχάνεται ἡ λειτουργικὴ μνημόνευση τῶν ὀνομάτων τῶν νέων πατριαρχῶν στὰ δίπτυχα (*καὶ οὕτω νὰ μνημονεύονται ἐξ ὀνόματος*) καὶ ἡ διατήρηση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος καὶ τῆς ἐνότητος τῆς πίστεως (*καὶ ἐπονται ὀλοψύχως ἐν πᾶσι καὶ κατὰ πάντα τοῖς τε ἁγίοις πατράσι καὶ ταῖς μακαρίαις οἰκουμενικαῖς συνόδοις καὶ ἀπλῶς τοῖς λοιποῖς πατριάρχαις, ἅτινα πάντα ἐστὶν ἡ καθολικὴ ἐκκλησία*). Ἔτσι τὸ *consensus* τῆς νέας «πενταρχίας» δηλώνεται καὶ ἐδῶ ὅτι ἔχει λάβει τὴν θέση τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων.

3. Αὐτὸ ἔπρατταν πάντοτε οἱ ἀνατολικοὶ πατριάρχες μετὰξὺ τους, αὐτὸ πρᾶττον ἀκόμη. Αὐτὸ ἔπραττε καὶ ὁ πάπας προτοῦ νὰ σχισθῆ τῆς Ἐκκλησίας, αὐτὸ ἔπρατταν καὶ οἱ ἀπὸ τοῦ μακαρίου Ἰῶβ πατριάρχαι Μοσχοβίας ἕως τοῦ κῆρ Νίκωνος... : *Ἐγραφον λοιπὸν οἱ προτῆτεροι, μόνον δὲ Ἰωάσαφ καὶ Πιτιρίμ τοῦ γράφειν ἐπαύσατε*.

4. Ἡ ὑποχρέωση τῆς ἀποστολῆς τῶν εἰρηνικῶν γραμμάτων δὲν πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς περιορισμὸς τῆς ἀνεξαρτησίας μιᾶς ἐκκλησίας. Ἀντίθετα μάλιστα: ἡ ἀποστολὴ καὶ ἀποδοχὴ εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν (τὸ δικαίωμα ἐνεργητικῆς καὶ παθητικῆς ἀνταποκρίσεως δι' εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν), εἶναι ἴδιον δικαίωμα καὶ καθῆκον ἀνεξαρτήτων μόνον ἐκκλη-

γιὰ θέματα ἐκκλησιαστικῆς τάξεως: Καλλίνικος Δελικάνης, *Πατριαρχικά Ἐγγραφα*, Γ', Κωνσταντινούπολη 1905, σελ. 36-72.

45. Δελικάνης, αὐτόθι, σελ. 191-197 «Περὶ ἐκκλησιαστικῆς διὰ γραμμάτων ἐπικοινωνίας».

σιῶν, κατ' ἔξοχὴν τῶν πατριαρχικῶν: οὐδὲ γὰρ οἱ τέσσαρες πατριάρχαι ὑπ' ἀλλήλων προβάλλονται, οὐδ' ἀλλήλοις ὑπόκεινται, ἀλλὰ γράφειν ἀλλήλοις... οὐ διαλείπονται.

5. Ἡ ἐπικοινωνία δι' ἀλληλογραφίας μεταξὺ τῶν ἐκκλησιῶν δὲν περιορίζεται, ἄλλωστε, στὴν ἀνταλλαγὴ εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν. Ὅφειλον νὰ ἐπικοινωνοῦν ἐπὶ τῶν σοβαρῶν θεμάτων μεταξὺ τους, ἢ τοῦλάχιστον μὲ τὸν πρῶτο θρόνο τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὥστε νὰ ἐξασφαλιζέται τὸ consensus τῶν πατριαρχῶν καὶ διὰ νὰ μὴ γίνῃ τίποτε λάθος. Τοῦτο ἀποτελεῖ ἐπὶ πλέον καθήκον τοῦ θρόνου τῆς Μόσχας, διότι καὶ παρέλαβε τὴν χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ ἐγκαθιδρύθη ὡς αὐτοκέφαλη ἐκκλησία καὶ ὡς πατριαρχεῖο ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πατριαρχεῖα. Ἡ ὑποχρέωση αὐτὴ ἀποτελεῖ ἐξ ἄλλου ρητὴ ὑποχρέωση τοῦ θρόνου τῆς Μόσχας, ποὺ ἀνελήφθη κατὰ τὴν ἐγκαθίδρυση τοῦ πατριαρχείου καὶ κατὰ τὴν ἀνάδειξη τῶν πρώτων προκαθημένων του: *Τοιαύτη εἶναι, ἀδελφοί, ἡ συμφωνία τοῦ ἀρχιερέως Μοσχοβίας μετὰ τῶν ἀγνωτάτων τῆς καθολικῆς ἐκκλησίας πατριαρχῶν, ὅτι οἱ τέσσαρες πατριάρχαι ἦσαν διδάσκαλοι τῆς ὑμετέρας ἐκκλησίας· ὁ Θεὸς μὲν γὰρ ἠῤῥησε, οἱ πατριάρχαι δὲ καὶ ἐφύτευσαν καὶ ἐπότισαν καὶ τοῖς σωτηρίοις δόγμασι περιέφραξαν... Δέον δὲ τοὺς μαθητὰς ἐρωτᾶν πάντοτε καὶ μανθάνειν παρὰ τῶν διδασκάλων, ἵνα ἡ ἀλήθεια μὲν ἀμετακίνητος, ἀναλλοίωτος καὶ ἀμείωτος... ἀψευδῆς γὰρ ὁ εἰπὼν “οὐκ ἔστι μαθητὴς ὑπὲρ τὸν διδάσκαλον”... Ὑμεῖς δὲ νεοπαγεῖς ἔτι καὶ πολλῆς ἀσφαλείας δεόμενοι καὶ τῇ συμμαχίᾳ τῇ παρὰ τῶν ἀδελφῶν εὐ μάλα δεόμενοι ἐν πᾶσι καὶ ἐν παντί καὶ διὰ παντός...*

6. Ἡ τοπικὴ ἀπόσταση, ἢ ὁποῖα καθιστᾷ δυσχερῆ τὴν προσωπικὴ ἐπικοινωνία, εἶναι ἕνας πρόσθετος λόγος, ἰδίως στὴν συγκεκριμένη περίπτωση τοῦ πατριαρχείου Μόσχας: *Ὅτι καὶ ἡ καθ' ὑμᾶς ἐκκλησία, καίτοι τῷ πνεύματι τῷ ἀγίῳ ἦνωται ἡμῖν, ἀλλὰ κατὰ τοπικὴν διάστασιν μακρὰν ἀπέχει ἡμῶν καὶ τοῖς γράμμασιν ἐνούμεθα πρὸς οἰκοδομὴν τῆς τελειοτάτης ἐκκλησιαστικῆς καταστάσεως.* Ἡ ἀλληλογραφία λειτουργεῖ ὡς ὑποκατάστατο τῆς ἐκλιπούσης συνοδικότητος.

Μία νέα σημασία εἶχε ἐπιφυλαχθῆ στὶς εἰρηνικὲς ἐπιστολὲς κατὰ τὴν σύγχρονη ἐποχὴ (1905-20 ὁς αἰ.). Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐθνικισμοῦ καὶ ἡ δημιουργία τῶν νέων αὐτοκεφάλων ἐθνικῶν ἐκκλησιῶν ποὺ ἀντιστοιχοῦσαν στὰ νέα ἐθνικὰ κράτη, κατ' ἀπόσπαση ἀπὸ τὰ ἀνατολικά πατριαρχεῖα (κατ' ἔξοχὴν ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικόν), προκάλεσε σημαντικὴ ἀποξένωση μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν. Μέχρι τῆς πρόσφατης ἀνανεώσεως τῆς συνεργασίας τους, στὰ πλαίσια τῶν διορθοδό-

ξων και διαχριστιανικῶν συναντήσεων και διαλόγων, ἡ ἀνταλλαγή τῶν εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν ἦταν συχνά τὸ μόνο συγκεκριμένο ὄρατὸ σημεῖο τῆς κοινωνίας μεταξύ τῶν ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν και τῆς ἐνότητός τους σὲ μία Ἐκκλησία.

Ἔτσι και ἡ ἀνταλλαγή ἢ μὴ εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν, ὅπως μποροῦμε νὰ τὴν παρακολουθήσουμε στὰ διάφορα ἐπίσημα ἢ ἡμιεπίσημα δημοσιογραφικὰ ὄργανα τῶν Ἐκκλησιῶν (κυρίως στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια και στὰ μεταγενέστερα ὄργανα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου), εἶναι αὐτὴ πού δείχνει ἐκάστοτε τὴν κατάσταση τῶν σχέσεων μεταξύ τῶν ὀρθοδόξων αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν.⁴⁶

Κατὰ τὴν διάρκεια μακρῶν ἐτῶν πολιτικῶν ἀναστατώσεων κατὰ τοὺς δύο αὐτοὺς ταραχώδεις αἰῶνες, μόνιμη μέριμνα των ὀρθοδόξων ἐκκλησιῶν ἦταν νὰ διατηρηθῆ τοῦλάχιστον αὐτὴ ἡ ἐξωτερικὴ μορφή ἐνότητος, οἱ εἰρηνικὲς ἐπιστολές. Σὲ ὅλους τοὺς πατριαρχικούς τόμους πού παραχωροῦν – κατὰ κανόνα, *post factum* – τὴν αὐτοκεφαλία σὲ ἐθνικὲς ἐκκλησίες, ἀπὸ τὸν πρῶτο (Ἑλλάδος 1850)⁴⁷ ὡς τὸν τελευταῖο (Βουλγαρίας 1945),⁴⁸ και τὸν ἐντελῶς πρόσφατο τῆς Γεωργίας (1990),⁴⁹ περιέχεται ρητὴ μνεία τῆς ὑποχρέωσης αὐτῆς.

Οἱ εἰρηνικὲς ἐπιστολές σήμερα ἐξακολουθοῦν νὰ περιέχουν σὲ γενικὲς γραμμὲς τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα (ἀναγγελία ἐκλογῆς - ἐνθρονίσεως, χαιρετισμὸς ἀγάπης και ἐνότητος, ὁμολογία πίστεως, ἐκκλησιαστικὴ

46. Τὰ κυριώτερα προβλήματα πού προκαλοῦν διακοπή στὴν ἀποστολὴ εἰρηνικῶν ἐπιστολῶν ἢ μὴ ἀποδοχὴ τους, κυρίως ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, κατὰ τὴν περίοδο αὐτὴ, εἶναι: α) ἡ ἀνώμαλη ἢ αὐθαίρετη ἀνακήρυξη τῆς αὐτοκεφαλίας τῶν περισσοτέρων ἐθνικῶν ἐκκλησιῶν, β) τὸ ζήτημα τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος μὲ τὶς ἐθνικὲς και πολιτικὲς προεκτάσεις του, γ) οἱ ἀμφισβητήσεις γιὰ τὸ κῆρος τῆς ἐκλογῆς ἢ γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ ἐκλεγέντος πού ἀκολουθοῦσαν, σχεδὸν τακτικὰ, ἐπὶ δεκαετίες τὶς ἐκλογὲς προκαθημένων σὲ μερικὲς ἐκκλησίες (Ἀλεξάνδρεια, Ἀντιόχεια, Κύπρος κ.λπ.), σὲ συνδυασμὸ συχνά μὲ τὴν δραστηριοποιημένη ἐκεῖ προπαγάνδα διαφόρων δυνάμεων, δ) τὸ πρόβλημα τῶν διαφόρων νοτιοσλαβικῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαιοδοσιῶν πού προέκυπταν ἢ μεταβάλλονταν ἀνάλογα μὲ τὴν πολιτικὴ τύχη τῶν διαφόρων περιοχῶν και ἐθνοτήτων τῆς μετέπειτα Γιουγκοσλαβίας, ε) τὸ σὲ ἐγκρημότητα πάντοτε πρόβλημα τῶν διαφόρων ἐθνικῶν δικαιοδοσιῶν στὴν λεγομένη «διασπορά».

47. Ράλλης - Ποτῆς, Ε', σελ. 177-185.

48. Ἰ. Ταρνανίδης, *Ἱστορία τῶν Σλαβικῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν. Α. Ἱστορία τῆς Βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 82-84 [ἀπὸ: Ὀρθοδοξία 20 (1945), σελ. 72-74].

49. *Επίσκεψις*, ἐτ. 21, ἀρ. 435 (15 Μαρτίου 1990), σελ. 7-9.

κοινωνία - δίπτυχα), ἂν καὶ χωρὶς τὴν αὐστηρὴ τυποποίηση τοῦ παρελθόντος. Ἡ ὁμολογία πίστεως, ποὺ ἀποτελεῖ πάντοτε τὸ κεντρικὸ σημεῖο τῶν ἐπιστολῶν, σπανίως ἢ ποτὲ πλέον (δέν) λαμβάνει τὴν μορφή ἀναγραφῆς τοῦ Συμβόλου τῆς Πίστεως καὶ κειμένου ἀναλόγου πρὸς τὴν ὁμολογία κατὰ τὴν ἐπισκοπικὴ χειροτονία, καὶ ἔχει συμπυκνωθῆ σὲ ἀπλῆ, ἀλλὰ ἀπαραίτητη πάντοτε, διαβεβαίωση γιὰ τὴν τήρηση τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. Τὰ τελευταῖα δείγματα, ἐπιβιώσεις μιᾶς ἀδιάλειπτης παραδόσεως στὸν ἄνωρο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ δικαίου, εἶναι οἱ εἰρηνικὲς ἐπιστολὲς τῶν δύο πιὸ πρόσφατα ἐκλεγμένων πατριαρχῶν, Διοδώρου Ἱεροσολύμων (1981)⁵⁰ καὶ Ἀλεξίου Μόσχας (1990).⁵¹

50. Κοντογιάννης, ἀνωτέρω σημ. 26), σελ. 22-23.

51. Ἐπίσκεψις, ἔτ. 21, ἀρ. 443 (15 Ἰουλίου 1990), σελ. 9-10. Προσθήκη (1991).

[Ἐπενθυμίζεται ὅτι ἡ παρουσίαση τῆς εἰσηγήσεως αὐτῆς ἀνάγεται σὲ χρόνον προγενέστερον τῆς ἐκλογῆς τῶν Πατριαρχῶν Σερβίας Παύλου (1990) καὶ Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίου (1991)].

Προσθήκη (1991)

Κατὰ τὴν παρουσίαση τῆς εἰσηγήσεως ὑπεβλήθη τὸ ἐρώτημα ἂν ἀντίστοιχος θεσμός ὑφίσταται στὴν ρωμαιοκαθολικὴ ἐκκλησία. Ὁ τρόπος συγκροτήσεως τῆς ἐκκλησίας αὐτῆς (σὲ οἰονεὶ μία «αὐτοκέφαλη» ἐκκλησία, ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ὀρθόδοξης ἀνατολικῆς παραδόσεως) τὸ ἀποκλείει κατ' ἀρχὴν. Τὸ πλησιέστερο ὁμοίως ἀντίστοιχο εἶναι οἱ «synodicae litterae», μὲ τις ὁποῖες οἱ σύνοδοι τῶν ἐνωμένων μὲ τὴν Ρώμην ἀνατολικῶν ἐκκλησιῶν ἀναγγέλλουν στὸν ρωμαῖο ποντίφηκα τὴν ἐκλογή τοῦ πατριάρχου, καὶ ἡ ἐπιστολὴ μὲ τὴν ὁποία ὁ νέος πατριάρχης ζητεῖ ἀπὸ τὸν ρωμαῖο ποντίφηκα τὴν «ecclesiastica communio» (κανὼν 76, § 1-2 τοῦ νέου Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium τοῦ 1990).

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΑΣΔΡΑΧΑ

Η ΕΠΙΛΕΚΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ:
Η ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ
ΤΟΥ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟΥ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ

Παρά τις φιλόδοξες προεκτάσεις που ένδεχομένως να παρουσιάζει ο τίτλος αυτής της ανακοίνωσης, ο οποίος όπως οπωσδήποτε ανταποκρίνεται στις αρχικές μου προθέσεις έρευνας, σπεύδω να διευκρινίσω έξ αρχής ότι στην παρούσα φάση διερευνήσεως του θέματος και μέσα στα όρια του παρεχόμενου χρόνου, αναγκάστηκα να περιοριστώ μόνο στον λήγοντα ΙΑ΄ και στον ΙΒ΄ αιώνα, και μόνο σε μία τάξη βυζαντινών αξιωματούχων, την σπουδαιότερη πάντως γι' αυτό το διάστημα, δηλαδή τους ανώτερους στρατιωτικούς αρχηγούς. Βρισκόμαστε ειδικότερα στα τέλη της δευτέρας περιόδου του θεματικού θεσμού, ή όποια καταλήγει στις μεταρρυθμίσεις των πρώτων Κομνηνών και κατά την όποια το αξίωμα του στρατηγού παύει να συνδυάζει τις συγκεντρωτικές έξουσίες που κατείχε την προηγούμενη περίοδο, ενώ παράλληλα δημιουργούνται νέες στρατιωτικές διοικήσεις ύπαγόμενες σε ανώτερους στρατιωτικούς αξιωματούχους, τους δούκες ή κατεπάνω, συνήθως ανεξάρτητους από την πολιτική διοίκηση.

Η κατάσταση αυτή θα όδεύσει βαθμιαίως και κατά την διάρκεια του ΙΒ΄ αιώνα στην εκ νέου συγχώνευση των δύο έξουσιών, της πολιτικής και της στρατιωτικής, στο πρόσωπο του δουκός, αξιώματος ισότημου για ώρισμένα θέματα με εκείνο του κατεπάνω με το όποιο έναλλάσσεται άδιακρίτως στην σχετική όρολογία.¹

1. Πρβλ. Hélène Glykatzi-Ahrweiler, «Recherches sur l'administration de l'empire byzantin IXe -XIe siècles», *BCH* 84 (1960), σελ. 50-52, 89-90· N. Oikonomidès, «L'évolution de l'organisation administrative de l'empire byzantin au XIe siècle (1025-1118)», *TM*, 6 (1976), σελ. 148-149. Βλ. άποψη του T. Wasilewski («Les titres de duc, de catépan et de pronoteés dans l'empire byzantin du IXe jusqu'au XIIe siècle», *Actes du XIIe Congrès International des Études byzantines, Ochride, 10-16 sept. 1961*, II, Belgrade 1964, σελ. 233-239), ό όποιος δέν παραδέχεται την ίσοβαθμία δουκός - κατεπάνω, περιορίζοντάς την μόνο στην τελευταία είκοσαετία του ΙΑ΄ αιώνα. Πρβλ. J.- Cl. Cheynet «Du stratège de thème au duc: Chronologie de l'évolution au cours du XIe siècle», *TM* 9 (1985), σελ. 181, σημ. 7.

Ἐκεῖνο πού γίνεται φανερό ἐξ ἀρχῆς ὡς πρὸς τὴν κοινωνικὴ προέλευση τῶν ἀνώτατων κυβερνητῶν τῶν συνοριακῶν θεμάτων κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη ἐποχὴ, εἶναι τὸ ὅτι αὐτοὶ ἀνήκουν στὶς μεγάλες γνωστὲς οἰκογένειες τοῦ αὐτοκράτορος, στὴν συγκεκριμένη περίπτωσι τοῦ Ἰωάννου Β΄ καὶ τοῦ Μανουὴλ Α΄ Κομνηνοῦ, περισσότερο ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν περίπτωσι τοῦ Ἀλεξίου Α΄.

Αὐτὸ ὀφείλεται φυσικὰ στὴν προσπάθεια τῶν αὐτοκρατόρων νὰ ἀντιμετωπίσουν κατὰ τὸ δυνατόν ἀποτελεσματικότερα τὶς φυγόκεντρες τάσεις πού ἐκδηλώθηκαν μὲ σειρά ἐξεγέρσεων καὶ ἀποσχιστικῶν κινήματων, τὰ ὁποῖα ἔτειναν νὰ ριζοσπαστικοποιηθοῦν προϊόντος τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος.

Ἐντούτοις, παρὰ τὴν προσεκτικὴ ἀνάθεσι τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ἀξιωμάτων σὲ πρόσωπα αὐστηρῆς ἐμπιστοσύνης τους, οἱ πρῶτοι Κομνηνοὶ φροντίζουν νὰ ἐξασφαλιστοῦν καλύτερα, προβαίνοντας στὴν συχνὴ μετακίνηση τῶν προσώπων αὐτῶν ἀπὸ τοὺς τόπους ὑπηρεσίας τους. Ἔτσι διαπιστώνουμε ὅτι, ἐξαιρέσει ἐλαχίστων περιπτώσεων γιὰ τὶς ὁποῖες ἐπιπλέον δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκῆ στοιχεῖα ὡς πρὸς τὰ χρονικὰ ὄρια τῆς θητείας, ἡ μεγάλη πλειοψηφία τῶν ἀξιωματῶν παραμένουν κατὰ μέσον ὄρο 2 ἕως 3 χρόνια σὲ κάποια δεδομένη δουκικὴ ἀρχή, μεταφερόμενοι ἀκολουθῶς σὲ κάποια ἄλλη. Ὁ κανόνας μάλιστα εἶναι νὰ ἐπιτελοῦν ἐνδιαμέσως παντοειδεῖς ὑπηρεσίες, ἀπὸ καθαρὰ στρατιωτικὲς, μαχόμενοι ὡς στρατιῶτες ἢ ἀρχιστράτηγοι, ἢ καὶ ὡς Μεγάλοι δοῦκες τοῦ στόλου, σὲ διάφορα μέτωπα, συχνὰ στὸ πλευρὸ τοῦ αὐτοκράτορος, μέχρι διπλωματικὲς, ἀποστελλόμενοι ἐπὶ κεφαλῆς πρεσβειῶν στοὺς ξένους ἡγεμόνες, ὅταν δὲν παραμένουν στὴν Κωνσταντινούπολι ὅπου ἐμφανίζονται νὰ συμμετέχουν σὲ ἐκκλησιαστικὲς Συνόδους, στὸ πλευρὸ πάλι τοῦ αὐτοκράτορος. Ἐπὶ πλέον, σὲ ὠρισμένες περιπτώσεις, παρατηρεῖται ἐπανάθεσι τῆς δουκικῆς ἀρχῆς τοῦ ἴδιου θέματος στὸ ἴδιο πρόσωπο, ὕστερα ἀπὸ τὴν μεσολάβηση χρησιμοποίησός του σὲ ἄλλες θέσεις.

Ἐπομένως θὰ λέγαμε – παραβιάζοντας ἴσως ἀνοιχτὲς πόρτες – ὅτι τὸ κυριώτερο χαρακτηριστικὸ τῆς φυσιογνωμίας τῶν δουκῶν αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ἡ μεγάλη κινητικότης καὶ ἡ χρησιμοποίησή τους σὲ ὅλα τὰ καίρια μέτωπα τῆς αὐτοκρατορίας, τόσο στὸ βορειοδυτικὸ ὅσο καὶ στὸ νοτιο-ανατολικὸ σύνορο, καὶ ἰδιαίτερα στὴν λεκάνη τῆς ἀνατολικῆς Μεσογείου. Ἡ μετάθεσί τους ἀπὸ τὶς βόρειες στὶς νότιες διοικήσεις καὶ τανάπαλιν εἶναι συνάρτηση τῶν ἐκάστοτε ἀναγκῶν ἢ καὶ τῶν τυχῶν τῆς σχέσης τῶν προσώπων αὐτῶν μὲ τὸν αὐτοκράτορα, καὶ δὲν φαίνεται νὰ

ὑπακούει σὲ κανένα ἐκ τῶν προτέρων προδιαγεγραμμένο σχέδιο. Αὐτὸ σημαίνει ὅτι ἡ παρουσία τους σὲ διαφορετικοὺς γεωγραφικοὺς χώρους δὲν ὑποδεικνύει κάποιον συγκεκριμένο κανόνα καὶ μάλιστα ὀδηγεῖ σὲ ἀποτυχία τὴν προσπάθεια ἐπισημάνσεως κάποιας ἐνδογενοῦς λογικῆς.

Ἡ ἄποψη ποὺ ἐκφράζεται σὲ πρόσφατο γαλλικὸ ἔργο γιὰ τὴν ἱστορία τῶν νησιῶν τῆς αὐτοκρατορίας, ὅτι ὁ διορισμὸς δουκὸς σὲ μεγάλα συνοριακὰ νησιά παρατηρεῖται πολλὲς φορὲς στὸ τέλος τῆς σταδιοδρομίας του καὶ προσφέρεται κατὰ κάποιο τρόπο ὡς «ἀργομισθία» πρὸς ἀνταμοιβὴν προηγουμένων ἐπιπέπων ὑπηρεσιῶν,² δὲν εὐσταθεῖ, τουλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ στὴν Κύπρου ὅπου ἀναφέρεται ἡ συγγραφεὺς, παραθέτοντας τὸ παράδειγμα τοῦ Λέοντος Νικερίτου.

Καὶ αὐτὸ διότι, ἂν παρακολουθήσουμε τὴν σταδιοδρομία αὐτοῦ τοῦ ἀξιωματοῦχοῦ ποὺ ἤκμασε ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄, θὰ δοῦμε ὅτι, ἀφοῦ πολέμησε ἀρχικὰ στὸ βόρειο σύνορο ἐναντίον τῶν Πετσαλέγγων καὶ ὑπηρετήσε κατόπιν ὡς στρατηγὸς καὶ ὡς ἀναγραφεὺς Πελοποννήσου, διορίσθηκε δούξ τοῦ θέματος τοῦ Παραδουνάβου πρὶν ὀνομασθεῖ *στά μέσα* τῆς καριέρας του μέγας δούξ τοῦ στόλου καὶ ἀναγραφεὺς Κύπρου. Ἐπακολούθησε ἡ ὑπηρεσία του ὡς φρουράρχου τῆς πόλεως Δίβρης στὸν Μαῦρο Δρῖνα, ἐνῶ οἱ τελευταῖες μνεῖες τὸν ἐμφανίζουν νὰ συμμετέχει στὴν ἐκστρατεία τοῦ Ἀλεξίου Α΄ ἐναντίον τῶν Σελτζούκων, στὸ Λοπάδιον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.³

Ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος, ἡ θητεία τοῦ Νικερίτου ὡς μεγάλου δουκὸς, δηλαδὴ ἀρχηγοῦ τοῦ στόλου, καὶ ἀναγραφεὺς Κύπρου, δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ χαρακτηριστεῖ ὡς «ἀργομισθία», καὶ ὡς πρὸς τὴν χρονικὴ στιγμή ποὺ εἶναι ἡ πρώτη δεκαετία τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος, καὶ ὡς πρὸς τὴν σπου-

2. Elisabeth Malamut, *Les îles de l'empire byzantin* (VIIIe-XIIe siècles), 2, Paris 1988, σελ. 516. Σημειωτέον ὅτι ἡ χρησιμοποίηση τῶν προσωπογραφικῶν τουλάχιστον σημειωμάτων αὐτοῦ τοῦ βιβλίου πρέπει νὰ γίνεται μὲ πολλὴ προσοχὴ λόγω τῶν πολλῶν ἀνακρίβειῶν τους καὶ τῆς λανθασμένης ἐρμηνείας τῶν πηγῶν. Ὡς πρὸς ὠρισμένα ἐξ αὐτῶν, παραπέμπω στὴν διορθωμένη τους θεώρηση, ἡ ὁποία περιέχεται στὴν ὑπὸ ἐκδοσιν *Βυζαντινὴ Ἱστορία τῆς Κύπρου*, βλ. κατωτέρω.

3. Ἄννα Κομνηνὴ, ἔκδ. Leib, II σελ. 93, στίχ. 15-27, σελ. 155, στίχ. 6-12. III, σελ. 104, στίχ. 18-19, σελ. 193, στίχ. 14-18. Νικολάου Ἐπισκόπου Μεθώνης καὶ Θεοδώρου τοῦ Προδρόμου συγγραφέων τῆς ΙΒ΄ ἑκατ. *Βίοι Μελετίου τοῦ Νέου*, ἐκδιδόμενοι ὑπὸ Βασ. Βασιλεβσκη μετὰ προλόγου καὶ ρωσικῆς μεταφράσεως, *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik*, VI/2, Ἀγ. Πετροῦπολη 1886, σελ. 60, στίχ. 8-13. Πρβλ. ἐπανεκδόση Χρ. Παπαδόπουλος, *Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι*, Ὁ δόσιος Μελέτιος «ὁ νέος» (περ. 1035-1105), Ἀθῆναι 1935, σημ. 84. Γιὰ τὸ cursus honorum τοῦ Νικερίτου, βλ. W. Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich*, I, Wien

δαιότητα του χώρου που είναι τότε η Κύπρος ως κύρια βάση του βυζαντινού στόλου στην ανατολική Μεσόγειο.

Ἐπομένως, λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν καὶ ἄλλων περιπτώσεων πού θά δοῦμε παρακάτω, ἡ θητεία τῶν δουκῶν στὰ μεγάλα ναυτικά θέματα δὲν κατέχει χρονικῶς ιδιαίτερη συγκεκριμένη θέση μεταξύ τῶν ἄλλων διοικήσεων ὅπου ὑπηρετήσαν κατὰ τὴν διάρκεια τῆς σταδιοδρομίας τους.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν Λέοντα Νικερίτη, θά ἀναφέρω δύο ἀκόμη ἀνάλογα παραδείγματα δουκῶν, τῶν ὁποίων ἡ δραστηριότης τοποθετεῖται στὰ τέλη τοῦ ΙΑ' καὶ στὶς ἀρχές τοῦ ΙΒ' αἰῶνος:

Ὁ Εὐμάθιος Φιλοκάλης διορίζεται ὡς διοικητὴς τοῦ συνόλου τῶν δυνάμεων ξηρᾶς καὶ θαλάσσης οἱ ὁποῖες ἐνισχύουν τὴν φρουρὰ τῆς Κύπρου ἀμέσως μετὰ τὴν καταστολὴ τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Ραφιομάτη τὸ 1091. Τὴν ὑπηρεσία του ἐκεῖ ὡς «στρατοπεδάρχου», – ἐνδεχομένως ὑπὸ τὸν τότε δούκα τῆς Κύπρου – ἀκολουθεῖ ὁ διορισμὸς τοῦ ἰδίου ὡς δουκὸς Κύπρου μὲ ἐκτεταμένες δικαιοδοσίες καὶ στὴν ἀπέναντι συριακὴ ἀκτῆ.⁴ Τὰ ἀξιώματα αὐτὰ σὲ νησιωτικὴ ἀρχὴ ὀριοθετοῦν ἐπομένως τὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Φιλοκάλη, καὶ ὄχι τὸ ἐπιστέγασμά της.

Ἀκολουθῶς, ὁ Φιλοκάλης παρουσιάζεται ὡς ἐπὶ κεφαλῆς πρεσβείας πρὸς τὴν Οὐγγαρία, πρὶν ἐμφανισθεῖ πάλι στὸ ἀνατολικὸ σύνορο, ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν ἀνασυγκρότηση καὶ τὸν ἐπανοικισμὸ τῆς δυτικῆς Μικρᾶς Ἀσίας μὲ κέντρο τὴν Ἀττάλεια, καὶ ὑπηρετῶντας γιὰ δευτέρη φορὰ ὡς δούξ Κύπρου. Ἡ θητεία του στὶς ἐσχατιές τῆς αὐτοκρατορίας σταματᾷ μόνο κατὰ τὰ τέλη τῆς σταδιοδρομίας του, μὲ τὸν διορισμὸ του ὡς μεγάλου δουκὸς τοῦ στόλου καί, παραλλήλως, πραιτῶρος τοῦ θέματος Ἑλλάδος - καὶ - Πελοποννήσου.⁵

Προφανεῖς ἀναλογίες πρὸς τὸ *cursus honorum* τοῦ Εὐμαθίου Φιλοκάλη παρουσιάζει ἡ ἐξέλιξη τῆς σταδιοδρομίας τοῦ Κωνσταντίνου Εὐφορβηνοῦ Κατακαλῶν. Ὅπως καὶ ὁ προηγούμενος, ὁ Κατακαλῶν διορί-

1978 σελ. 225-227· ἀναλυτικώτερα, μὲ διορθωτικὲς παρατηρήσεις καὶ βιβλιογραφία, βλ. Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, «Τὸ θέμα Κύπρου», *Ἱστορία τῆς Κύπρου*, Βυζαντινὴ περίοδος, Λευκωσία (ὑπὸ ἔκδοσιν).

4. Ἄννα Κομνηνὴ, II, σελ. 164, στίχ. 15-19· III, σελ. 34, στίχ. 1-5, 35, στίχ. 21-30.

5. Αὐτόθι, III, σελ. 142, στίχ. 15 - σελ. 143, στίχ. 3. G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, σελ. 188-190. Γιὰ τὸ *cursus honorum* τοῦ Φιλοκάλη, πρβλ. C. Mango - E. Hawkins, «Field work in Istanbul and Cyprus, 1962-1963», *DOP* 18 (1964) σελ. 333-340· εὐρύτερη ἀνάπτυξη καὶ κριτικὴ παρουσίαση τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, ἐν Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, «Βυζαντινὴ ἱστορία τῆς Κύπρου (10ος - 12ος αἰ.)», ἔ. ἀ. (ὑπὸ ἔκδοσιν).

ζεται δοῦξ Κύπρου δύο φορές, τὴν πρώτη στίς ἀρχές καὶ τὴν δεύτερη περὶ τὰ μέσα τῆς καριέρας του.⁶ Στὸ ἐνδιάμεσο διάστημα ἐμφανίζεται ὅπως καὶ ὁ Φιλοκάλης στὸ βόρειο σύνορο, πολεμώντας ὁμως ἐναντίον τῶν Κουμάνων στὴν περιοχή τῶν Βαλκανίων, ἐνῶ γιὰ τὴν ἀντίστοιχη θητεία του στὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ συγκεκριμένα στὴν Βιθυνία, ἀναφέρεται ὡς ἐπὶ κεφαλῆς πολεμικῶν πλοίων καὶ στρατοῦ, ἐπιφορτισμένος μὲ τὴν μεταφορὰ τῶν ὄσων στρατιωτῶν καὶ γυναικοπαίδων τῆς Α΄ Σταυροφορίας ἐπέζησαν τῆς σφαγῆς ἀπὸ τοὺς Σελτζούκους.⁷ Ἡ τελικὴ φάση τοῦ Κατακαλῶν τοποθετεῖται στὴν Ἡπειρο καὶ σχετίζεται μὲ τὴν διεξαγωγή τῶν διαπραγματεύσεων μεταξὺ Ἀλεξίου Α΄ καὶ Βοημούνδου οἱ ὁποῖες κατέληξαν στὴν συνθήκη τῆς Δεαβόλεως.⁸

Μολονότι καὶ στίς δύο αὐτὲς περιπτώσεις *cursus honorum*, οἱ μετακινήσεις στὸ ἐσωτερικὸ τῆς κάθε μίας σταδιοδρομίας φαίνεται ν' ἀκολουθοῦν τὶς ἴδιες γενικῶς γραμμές, νομίζω ὅτι θὰ ἦταν πολὺ ἀπλουστευτικὴ ἢ προσπάθεια ἀναγωγῆς τους σὲ κάποιον ἰδιαίτερο κανόνα, ὁ ὁποῖος θὰ τὶς διεῖπε.

Τὸ ἴδιο θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ τὶς περιπτώσεις ποὺ παρατηροῦνται στὰ μέσα καὶ στὸ β' ἡμισυ τοῦ ΙΒ' αἰῶνος:

Ὁ Ἰωάννης Κομνηνός, ἀνεψιὸς τοῦ Μανουὴλ Α΄, παρουσιάζεται νὰ δρᾷ κυρίως στὸ βόρειο μέτωπο, πολεμώντας ἐναντίον τῶν Οὐγγρων ποὺ συμμαχῆσαν μὲ τοὺς ἐπαναστατημένους Σέρβους ζουπάνους καὶ κατόπιν ὑπηρετῶντας ὡς δοῦξ Ναῖσσοῦ.⁹ Ἡ «θαλασσινὴ» του, τρόπον τινά, θητεία, ὡς δουλὸς Κύπρου, ἢ ὁποία τοποθετεῖται ἀμέσως μετὰ, συμ-

6. Ἄννα Κομνηνή, αὐτόθι, ΙΙΙ, σελ. 38, στίχ. 31 - σελ. 39, στίχ. 7. V. Laurent, *Documents de Sigillographie byzantine. La collection C. Orghidan*, Paris 1952.

7. Ἄννα Κομνηνή, αὐτόθι, ΙΙ, σελ. 194, στίχ. 27 - σελ. 195, στίχ. 1: ἀργότερα ἐν τούτοις, ὁ Κατακαλῶν, κατὰ τὸν ἴδιο πόλεμο, ἀναγκάστηκε νὰ ὑποχωρήσει μπροστὰ στοὺς Κουμάνους, αὐτ. σελ. 197, στίχ. 7-15. Γιὰ τὴν ἀποστολὴ του στὴν Βιθυνία, βλ. αὐτ. σελ. 212, στίχ. 11-17, ὅπου ὁμως ἡ μνεῖα τῆς παρουσίας τοῦ Πέτρου τοῦ Ἐρημίτη δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ἀκριβής: Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, ἔ. ἀ.

8. Ἄννα Κομνηνή, αὐτόθι ΙΙΙ, σελ. 121, στίχ. 17 - 122. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453*, München 1925, ἀρ. 1243.

9. Κίνναμος, ἔκδ. Bonn, σελ. 104, στίχ. 2-9. Διὰ τοῦ ἐθνικοῦ ὀνόματος «Δαλμάται» ἐννοοῦνται οἱ Σέρβοι στὸ ἐν λόγω χωρίο, ὁ δὲ «Στριμῶν» ἀποτελεῖ παρανάγνωση τοῦ «Δρῦμονος» ποὺ ὑποδηλώνει τὸν ποταμὸ Δρίνα τῆς Σερβίας (τὸν «Δρυνᾶν» τοῦ ἰδίου Κίνναμου, σελ. 104, στίχ. 7). Πρβλ. καὶ συγκεκριακὸ ποίημα ἐκ τῶν «Προδρομικῶν», *RHC, Historiens Grecs*, ΙΙ, σελ. 7, ὅπου ἀναφέρεται καὶ ὁ Τάρας, ὁ δεύτερος ἐκ τῶν ποταμῶν ποὺ σχηματίζουν τὸν Δρίνα καὶ ποὺ ἀναφέρει καὶ ὁ Κίνναμος στὸ παραπάνω χωρίο.

πίπτει με την ληστρική επιδρομή του πρίγκηπος Ἐντιοχείας Renaud de Châtillon, κατά της Κύπρου, τὸ 1156, καὶ τὴν ἀπαγωγή τοῦ ἴδιου καὶ τοῦ ὑπὸ τὶς διαταγές τοῦ στρατηγοῦ Μιχαὴλ Βρανᾶ, ὡς αἰχμαλώτων στὴν Ἐντιόχεια.¹⁰

Ὑστερα ἀπὸ τὴν ἔξαγορά του, ὁ Ἰωάννης Κομνηνὸς ἐμφανίζεται νὰ παίρνει μέρος στὴν Κωνσταντινούπολη, στὴν Σύνοδο τῶν Βλαχερνῶν καὶ σὲ ἄλλες ἐκκλησιαστικὲς συνόδους ἐπὶ σειρᾶν ἐτῶν, πρὶν ἀποσταλεῖ ἐκ νέου στὸ βόρειο σύνορο ἐπὶ κεφαλῆς στρατευμάτων με σκοπὸ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ Οὐγγρου πρίγκηπος Βέλα Γ΄ - Ἀλεξίου στὸν θρόνο τοῦ ἁγίου Στεφάνου.¹¹

Ἡ καρριέρα τοῦ Ἰωάννου βοήθηε τραγικὸ τέλος στὴν Μικρὰ Ἀσία, ὅπου ἔπεσε κατὰ τὴν μάχη τοῦ Μυριοκεφάλου (1176).¹²

Σχεδὸν παραλλήλως ἐξελίσσεται καὶ ἡ σταδιοδρομία τοῦ Μιχαὴλ Βρανᾶ πὺ ἀναφέρθηκε προηγουμένως. Δοῦξ τοῦ θέματος Ναῖσσοῦ καὶ Βρανιτζόβης κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ὡς «ἐμπειστημένως» τὴν ἀρχὴν τῆς Δακίας, περὶ τὸ 1147, παραμένει στὸ βορειοδυτικὸ σύνορο γιὰ λίγα ἀκόμη χρόνια, συμμετέχοντας στὴν ἐκστρατεία τοῦ Μανουὴλ Α΄ ἐναντίον τῶν Σέρβων.¹³ Ἀκολουθεῖ ἡ θητεία του στὴν Κύπρο ὑπὸ τὶς διαταγές τοῦ Ἰωάννου Κομνηνοῦ καὶ ἡ μετὰ τὴν ἔξαγορά του ἐκ τῆς αἰχμαλωσίας δουκική του ἀρχὴ στὴν Κιλικία. Τὰ τέλη πάντως τῆς καρριέρας του τὸν ξαναβρίσκουν στὸ βόρειο μέτωπο, μαχόμενον καὶ πάλι, ὑπὸ τὶς δια-

10. Κίνναμος, αὐτόθι, σελ. 178, στίχ. 17 - σελ. 179, στίχ. 4. Guillaume de Tyr, *RHC, Hist. Occid.* I, σελ. 834-835· Michel le Syrien ἔκδ. Chabot, III, σελ. 315· Grégoire le Prête, ἔκδ. Dulaurier, σελ. 353-354· Bar Hebraeus, ἔκδ. Bughe, I, σελ. 284· Smbat le Constable, *RHC, Doc. Arméniens*, I, σελ. 621. Ἀνάλυση καὶ συζήτηση τῶν πηγῶν μετὰ τὴν σχετικὴ βιβλιογραφία, βλ. Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, ἔ. ἀ.

11. PG, CXL, στήλ. 177 C, 236 C, 252 D. βλ. V. Grumel, *Les Regestes des actes du Patriarcat de Constantinople*, I/III, ἀρ. 1041· Louis Petit, «Documents inédits sur le Concile de 1166 et ses derniers adversaires», *Viz. Vrem.* 11(1904), σελ. 15, στίχ. 6-8, σελ. 26, στίχ. 22-23. Κίνναμος, σελ. 219, στίχ. 9-11, σελ. 287, στίχ. 2-11· Χωνιάτης, ἔκδ. Van Dieten, σελ. 127, στίχ. 4-6.

12. Guillaume de Tyr, ἔ. ἀ., σελ. 1024.

13. Κίνναμος, σελ. 69, στίχ. 21- σελ. 70, στίχ. 3, σελ. 80, στίχ. 5-11. Μετὰ τὸν παλιὸ ρωμαϊκὸν ὄρο «Δακία» δηλώνεται προφανῶς τμηματὴς τῆς Βουλγαρίας, βλ. V. Zlatarski, *Istorija na bǎlgarskata dǎržava prez srednite vekove*, II, Σόφια 1934, σελ. 378-379 καὶ σημ.3. Ὡς πρὸς τοὺς «Γερμανοὺς» καὶ τὸν ρῆγα τους πὺ ἀναφέρονται στὸ δευτέρω χωρίο, βλ. Cath. Asdracha, «L'image de l'homme occidental à Byzance: le témoignage de Kinnamos et de Choniates», *Bsl*, 44/1(1983), σελ. 31-40. Γιὰ τὴν συμμετοχὴ του στὴν ἐκστρατεία τοῦ Μανουὴλ, βλ. Κίνναμος, σελ. 108, στίχ. 20 - σελ. 109, στίχ. 4· σύμμαχοι τῶν Σέρβων ἦταν κι' ἐδῶ οἱ Οὐγγροι (οἱ Παιόνες τοῦ Κιννάμου).

ταγές τοῦ δουκὸς Σιρμίου, Μιχαὴλ Γαβρᾶ, ἐναντίον νέας εἰσβολῆς τῶν Οὐγγρων στὴν Σεβρία.¹⁴

Ὡς τρίτο παράλληλο παράδειγμα πολλαπλῶν μετακινήσεων στὸ ἐσωτερικὸ ἐνὸς *cursus honorum*, θὰ ἀναφέρω τὸν Ἀνδρόνικο Συναδηνό, ὁ ὁποῖος διετέλεσε δοῦξ τέσσερις φορές μετατιθέμενος ἐκ Δυσιμῶν πρὸς Ἀνατολὰς καὶ ἐκ Νότου πρὸς βορρᾶν:

Λεπτομερέστερα, ὁ Συναδηνὸς ὑπῆρξε στὴν ἀρχὴ τῆς σταδιοδρομίας του δοῦξ τοῦ Δυρραχίου καὶ στὸ τέλος δοῦξ Τραπεζοῦντος, ἐνῶ ἐνδιάμεσα ὑπηρετήσε πρῶτον ὡς δοῦξ Κύπρου καὶ ἀκολούθως Ναύσσοῦ.¹⁵

Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὡς δοῦξ ἀκριβῶς Ναύσσοῦ, ἐπιστάτησε στὴν διάβαση ἀπὸ τὴν περιοχὴ του βυζαντινῶν στρατευμάτων ποὺ κατευθύνονταν πρὸς τὴν Οὐγγαρία μὲ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Ἰωάννη Κομνηνὸ ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω, ὁ ὁποῖος εἶχε ἐπίσης διατελέσει δοῦξ Κύπρου καθὼς καὶ ὁ Συναδηνός.

Ἐχοντας ὑπ' ὄψιν τὰ λίγα χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων ποὺ παρουσιάζουν τὶς ἴδιες περίπου ἀναλογίες, ἡ πρώτη μου διάθεση ἦταν νὰ ἀναζητήσω κάποιον συσχετισμὸ στὸν τρόπο καὶ στοὺς χώρους διακινήσεως τῶν βυζαντινῶν ἀξιωματοῦχων αὐτὴν τὴν περίοδο. Μὴν ἔχοντας ἀποπερατώσει τὴν ἔρευνα αὐτῇ, δὲν μπορῶ νὰ ἀποφανθῶ κατηγορηματικῶς γιὰ τὴν ἀπουσία οἰασδῆποτε σχέσης μεταξὺ τῶν πολλαπλῶν αὐτῶν μετακινήσεων. Ἐντούτοις, θεωρῶ πιθανότερη τὴν ὑπαρξὴ μιᾶς εἰδικῆς λογικῆς ἢ ὁποῖα διέπει αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ τὸ ἀξίωμα καὶ τὴν λειτουργία του, ἀνεξαρτήτως ἐθνολογικῶν καὶ γεωγραφικῶν διαφορῶν.

Ὡπλισμένους μ' ἓνα τεράστιο *savoir faire*, ὁ βυζαντινὸς ἀξιωματοῦχος πρέπει νὰ εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀνταποκριθεῖ σ' ἓνα εὐρὸ φᾶσμα

14. Κίνναμος, σελ. 286, στίχ. 6-9, σελ. 257- 258, στίχ. 5 κ.έ. Χωνιάτης, σελ. 138, στίχ. 93 κ.έ.

15. Ἀνώνυμος, «Ἐπὶ τῷ τάφῳ τοῦ Συναδηνοῦ κυροῦ Ἀνδρόνικου τοῦ γαμβροῦ τοῦ δεσπότη τοῦ Ἀγγέλου», πρώτη ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *NE* 8 (1911), σελ. 146-148 (ἡ ἀρίθμηση τοῦ τόμου στίς ἐπόμενες σελίδες εἶναι λανθασμένη)· ἐκδ. διορθωμένη ἀποσπάσματος τοῦ ποιήματος: V. Laurent, «Andronic Synadénos ou la carrière d'un haut fonctionnaire byzantin au XIIe siècle.», *REB* 20 (1962), σελ. 210-211· βλ. καὶ σελ. 212-214. Πρὸβλ. Chr. Hannick - Gudrun Schmalzbauer, «Die Synadenoī. Prosopographische Untersuchung zu einer byzantinischen Familie» *JÖB* 25 (1976), ἀρ. 18, σελ. 132. Κ. Βαζζός, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν, Α'*, Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 668-672 (στὸν ἀρ. 95 γιὰ τὴν Ζωὴ Ἀγγελίνα Κομνηνή). Ἀνάπτυξη τοῦ *cursus honorum* τοῦ Συναδηνοῦ σὲ σχέση μὲ τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο κατὰ τὶς καθ' ἕκαστα ὑπηρεσίες του, βλ. Αἰκ. Ἀσδραχᾶ, ἔ.ἀ. (ὑπὸ ἔκδοσιν).

στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν ὑποχρεώσεων, πού τὸν ὀδηγοῦν ἀπὸ τὴν μία ἄκρη τῆς αὐτοκρατορίας στὴν ἄλλη μέσα σὲ μικρὰ χρονικὰ διαστήματα.

Ἐκτὸς τοῦ ἄλλο μέρους, σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ κέντρο, πρέπει νὰ εἶναι προσανατολισμένοι πρὸς αὐτὸ καὶ νὰ μὴ ἐνδίδει στὴν καλλιέργεια σχέσεων μὲ τοὺς καθ' ἕκαστα τοπικοὺς παράγοντες, κωφεύοντας μάλιστα στίς ἐπὶ μέρους πραγματικότητες.

Ἡ ὑποχώρηση αὐτοῦ τοῦ ἰδεώδους καὶ ἡ προϊοῦσα σπᾶνις αὐτοῦ τοῦ τύπου τοῦ κρατικοῦ λειτουργοῦ, θὰ ὀδηγήσει βαθμιαίως στὴν τέλεια ἀποδυνάμωση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας καὶ στὴν γιγάντωση τῶν κεντροφύγων τάσεων στίς παραμονές τῆς Τετάρτης Σταυροφορίας.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΕΤΑΡΤΗ

Μορφές ἐπικοινωνίας

2. Ἡ διπλωματία

*προσελθὼν ὁ Μαξιμῖνος ἠσπάσατο τὸν βάρβαρον,
τά τε παρὰ βασιλέως γράμματα δοῦς ἔλεγεν ὡς σὸν
εἶναι αὐτὸν καὶ τοὺς ἀμφ' αὐτὸν εὐχεται βασιλεὺς*

Πρίσκος

ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΑ ΩΣ ΜΕΣΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Η επικοινωνία μεταξύ των λαών στον μεσαίωνα ήταν, ως γνωστόν, περιορισμένη, μάλλον πενιχρή. Ωστόσο έμειναν καθ' όλη την περίοδο ανοιχτοί μερικοί δρόμοι επικοινωνίας και αλληλογνωριμίας των λαών που περιόριζαν την τάση απομόνωσης και αποξένωσης. Άλλωστε, επειδή απουσίαζε ο εθνικισμός, όπως τον ζούμε σήμερα, και ο βιολογικός φυλετισμός και αντιθέτως επικρατούσαν οι θρησκευτικές ανθρωπολογικές αντιλήψεις, έλειπαν σχεδόν τελείως και οι ρατσιστικές προκαταλήψεις.

Οι φυσικοί φορείς, που διευκόλυναν την επικοινωνία των βυζαντινών με τους λαούς που ζούσαν έξω από την αυτοκρατορική επικράτεια, ήταν κυρίως οι έμποροι, οι μετακινούμενοι διακινητές των αγαθών, που είναι άλλωστε οι «κοσμοπολίτες» κάθε εποχής, οι εκκλησιαστικοί εκπρόσωποι και οι ιεραπόστολοι, και, τέλος, οι διπλωμάτες. Βέβαια σε μια πιο αναλυτική παρουσίαση του θέματος, που δεν είναι δυνατή στα πλαίσια της εισήγησης αυτής, ίσως θα έπρεπε να προσθέσουμε τον ρόλο των στρατιωτών, που η φύση της πολεμικής πρακτικής τους έφερνε σε εγγύτητα και αμεσότητα επαφή με τους αντιπάλους, ιδιαίτερα δε των ακριτικών στρατευμάτων, που ζούσαν για πολλά χρόνια κοντά σε αλλόφυλους γείτονες, και γνώριζαν, αφομοίωναν και μετέδιδαν στοιχεία από τη νοοτροπία και τη συμπεριφορά των ξένων, αλλά και γενικά την επικοινωνία του ακριτικού πληθυσμού με τους πέραν των συνόρων γείτονες· επίσης τους αλλοεθνείς πληθυσμούς, που η βυζαντινή κυβέρνηση εγκαθιστούσε σε βυζαντινά εδάφη με δική της πρωτοβουλία, ή, έστω, εξαναγκασμένη από τις πολιτικές εξελίξεις, οι όμηροι, και τέλος οι αιχμάλωτοι του πολέμου. Στη σύντομη εισήγηση που ακολουθεί θα προσπαθήσω να προσδιορίσω δύο πτυχές του παράγοντα της διπλωματίας στην προβληματική του συμποσίου.

Κατ' αρχήν θα ήθελα να επισημάνω ότι η εικόνα, που οι πηγές μας επιτρέπουν να σχηματίσουμε για τη διπλωματία, είναι εξαιρετικά αποσπασματική και ατελής. Δεν γνωρίζουμε δυστυχώς, πως ήταν οργανωμένη η διπλωματική υπηρεσία στο κέντρο, οι σχέσεις και η κατανομή των

αρμοδιοτήτων μεταξύ των διαφόρων τμημάτων της αυτοκρατορικής αυλής, που ασχολούνταν με την παρακολούθηση και καλλιέργεια των εξωτερικών σχέσεων, όπως οι αρμοδιότητες του *magister officiorum* και αργότερα του «λογοθέτη του δρόμου», ο ρόλος του *scrinium barbarorum*, ή υπηρεσία «του επί των βαρβάρων» κ.λπ. Έχουμε κάποιες ενδείξεις, που όμως είναι ανεπαρκείς, για τη διαδικασία της διατύπωσης, καθαρογραφής, υπογραφής και αρχειοθέτησης των διπλωματικών εγγράφων, τόσο των επίσημων διπλωμάτων, των επικυρωμένων δηλαδή συνθηκών όσο και των γραπτών διπλωματικών εκθέσεων, που, κατά τις ενδείξεις, υπέβαλλαν όλοι οι επανακάπτοντες πρέσβεις. Ιδιαίτερα αυτές οι εκθέσεις αποτελούν, όπως θα δούμε, το πιό πολύτιμο υλικό που διαθέτουμε, με πληροφορίες για τους διπλωματικούς εταίρους της αυτοκρατορίας.

Από την άλλη μεριά, είναι ελλιπέστατες οι γνώσεις μας για τη διακίνηση των διπλωμάτων. Αυτό ισχύει τόσο για τον αριθμό και τη συχνότητα των διπλωματικών αποστολών από και προς το Βυζάντιο, όσο και για τη σύνθεσή τους. Να μείνω προς στιγμήν στο δεύτερο: Συνήθως οι πηγές αναφέρουν κάποιον πρέσβη, τις περισσότερες φορές χωρίς καν να μνημονεύουν το όνομά του. Κατά σύμπτωση μαθαίνουμε ότι σε κάποια αποστολή ήταν περισσότεροι οι πρέσβεις, ή ότι συνοδεύονταν από γραμματείς, από διερμηνείς, γιατρούς ή και υπηρετικό προσωπικό. Εάν κατ' αρχήν γενικεύσουμε τις πληροφορίες αυτές, πρέπει να υποθέσουμε ότι οι πρεσβείες ήταν συνήθως πολυπρόσωπες και ταξίδευαν με μεγάλη οικοσκευή, που συχνά ήταν ανταλλάξιμη και μάλιστα εμπορεύσιμη. Θα σας θυμίσω στη συνέχεια αυτή ενδεικτικά το νόμο του Θεοδοσίου Β΄ του 408, που εξαιρεί από τη γενική απαγόρευση εμπορίας στις απαγορευμένες περιοχές τους συνοδούς Περσών πρεσβευτών να φέρνουν μαζί τους καθ' οδόν προς την Κωνσταντινούπολη εμπορεύματα. Σ' αυτούς λοιπόν επιτρεπόταν λόγω της πρεσβευτικής τους ιδιότητας να ανταλλάσσουν εμπορεύματα και έξω από τις καθιερωμένες περιοχές με τον όρο ότι δεν θα χρονοτριβούσαν περισσότερο από όσο έπρεπε σε μια οποιαδήποτε επαρχία επικαλούμενοι την ιδιότητά τους και ότι τελικά θα συνόδευαν τον πρεσβευτή κατά την επιστροφή του στη χώρα τους.¹ Εξάλλου γνωρίζουμε ότι παρόμοια άδεια παρεχώρησε ο εμίρης της Αιγύπτου Muhammad ibn Tugj al-Ihsid στους απεσταλμένους του αυτο-

1. Codex Iustinianus IV 63.4· πρβλ. Κατερίνας Συνέλλη, *Οι διπλωματικές σχέσεις Βυζαντίου και Περσίας έως τον 5΄ αιώνα*, Αθήνα 1986, σελ. 92 εξ.

κράτορα Ρωμανού Α΄.² Φαίνεται λοιπόν ότι συχνά οι διπλωματικές αποστολές λίγο-πολύ μετατρέπονταν σε εμπορικά καραβάνια!³

Αλλά ατελής είναι κυρίως η γνώση μας για τη συχνότητα των διπλωματικών αποστολών. Επειδή το έργο της διπλωματίας συνήθως περιβάλλεται από μυστικότητα και διακριτικότητα, οι πηγές αναφέρονται σε πρεσβείες μόνο κατά σύμπτωση και σε εξαιρετικές περιπτώσεις. Γι' αυτό είναι και στην περίπτωση μας εντελώς παραπλανητική η σιωπή των πηγών ως επιχείρημα (*argumentum e silentio*). Εάν ρίξουμε μία ματιά στους καταλόγους πρεσβειών που συνέταξαν ο Rudolf Helm για την ύστερη αρχαιότητα⁴ και ο Τηλέμαχος Λουγγής για τις πρεσβείες προς τη Δύση ως το 1096⁵ αποκτούμε την εντύπωση ότι οι διπλωματικές επαφές στην σχετική περίοδο ήταν σπανιότατες. Ο Helm βρήκε και κατέγραψε 79 βυζαντινές πρεσβείες για την περίοδο από το 300 ως το 565, δηλαδή περίπου μία πρεσβεία κάθε τρία χρόνια. Ο Λουγγής, από την άλλη μεριά, παρουσίασε έναν κατάλογο 170 βυζαντινών πρεσβειών προς την Δύση για την περίοδο από το 408 ως το 800. Αν όμως εξαιρέσουμε από τον αριθμό αυτόν τις 70 πρεσβείες που εστάλησαν προς πάπες της Ρώμης και προς Εξάρχους της Ραβέννας, και που για το θέμα μας πρέπει να αποκλεισθούν, οι λοιπές 100 πρεσβείες παρουσιάζουν την αναλογία ένα προς τέσσερα, δηλ. μία πρεσβεία για κάθε τέσσερα χρόνια. Από τα στατιστικά αυτά στοιχεία θα μπορούσε κανείς να συμπεράνει ότι το Βυζάντιο ζούσε ουσιαστικά σε καθεστώς διπλωματικής απομόνωσης από τα μεσαιωνικά κράτη της Δύσης.⁶

Ωστόσο, το συμπέρασμα αυτό είναι επισφαλές. Μια αναλυτική έρευνα των γνωστών πρεσβειών και του τρόπου με τον οποίο μνημονεύονται από τις πηγές δείχνει ότι οι αριθμοί που ανέφερα δεν αντικατοπτρίζουν την πραγματική συχνότητα, η οποία ήταν πάντοτε κατά πολύ μεγαλύτε-

2. Marius Canard, «Une lettre de Muhammad ibn Tugj al-Ihšīd émir d'Égypte à l'empereur Romain Lécapène», στον ίδιο, *Byzance et les musulmans du Proche Orient*, Variorum Reprints, London 1973, VII, σελ. 204.

3. Η Αικ. Χριστοφιλοπούλου ορθώς εκτιμά ότι οι δραστηριότητες αυτές κάλυπταν μέρος των δαπανών των πρεσβειών, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Β₂ (867-1081), Αθήνα 1988, σελ. 288, όπου και άλλες χρήσιμες πληροφορίες για τη βυζαντινή διπλωματία.

4. Βλ. τη διατριβή του «Untersuchungen über den auswärtigen diplomatischen Verkehr des römischen Reiches im Zeitalter der Spätantike» *Archiv für Urkundenforschung* 12 (1932), σελ. 375-436.

5. Βλ. τη διατριβή του *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu' aux croisades (407-1096)*, Αθήνα 1980.

6. Βλ. π.χ. E. Ewig, *Die Merowinger und das Imperium*, Opladen 1983.

ρη, ίσως ακόμη και τετραπλάσια. Στο συμπέρασμα αυτό καταλήγουμε όταν υπολογίσουμε τις μόνιμες ανάγκες σε διπλωματικές αποστολές, όταν δηλαδή καταγράψουμε όλες τις περιπτώσεις, που, σύμφωνα με το διπλωματικό έθος της εποχής εκείνης, απαιτούσαν την αποστολή πρεσβειών από και προς το Βυζάντιο.

Στις περιπτώσεις αυτές υπάγονται, πρώτον, πρεσβείες με σκοπό την κοινοποίηση της ανόδου στο θρόνο ενός εκάστου βυζαντινού αυτοκράτορα και την επικύρωση του ισχύοντος καθεστώτος διακρατικών σχέσεων με έναν έκαστο των ξένων ηγεμόνων, δεύτερον, πρεσβείες για την αναγνώριση ξένων ηγεμόνων μετά την κατάληψη της εξουσίας, τρίτον, πρεσβείες αναγγέλλουσες σημαντικές νίκες στην αντιμετώπιση εχθρικών επιδρομών ή / και σημαντικά προσωπικά συμβάντα, όπως οι βασιλικοί γάμοι, η απόκτηση πορφυρογέννητων τέκνων κ.λπ., τέταρτον, πρεσβείες που έστελνε το Βυζάντιο ανταποκρινόμενο σε παρακλήσεις παρεμβάσεως σε εσωτερικές πολιτικές διενέξεις των συμμάχων, όπως και σε δυναστικές έριδες, πέμπτον, πρεσβείες για τον καθορισμό των εμπορικών συναλλαγών, έκτον, πρεσβείες που απέβλεπαν να εμποδίσουν εχθρικές ενέργειες των γειτόνων ή να αναγγείλουν την κήρυξη του πολέμου προς αυτούς και τέλος, έβδομον, ο μεγάλος αριθμός πρεσβειών που έργο τους ήταν οι διαπραγματεύσεις για την περάτωση του πολέμου και τη σύναψη συνθηκών ειρήνης.

Για να φανεί η τεράστια διαφορά μεταξύ πρεσβειών, πιθανών ή υποτιθέμενων από τη μια και μνημονευόμενων στις πηγές από την άλλη, χρησιμοποίησα πρόσφατα ένα τυχαίο παράδειγμα: τις πρεσβείες προς και από τους Βανδάλους κατά τη διάρκεια της σύντομης ιστορίας της κρατικής τους υποστάσεως στην Αφρική. Στην περίοδο από το 408 ως το 535 κυβέρνησαν δέκα αυτοκράτορες στην Ανατολή, έντεκα αυτοκράτορες και τρεις Οστρογότθοι βασιλείς στη Δύση και συγχρόνως μια σειρά από τουλάχιστον ένδεκα βασιλείς των Βανδάλων: σύνολο 35. Εάν θεωρήσουμε δεδομένο ότι η εθιμοτυπία επέβαλε μία πρεσβεία κάθε φορά που καταλάμβανε την εξουσία ένας από τους 35 αυτούς ηγεμόνες, θα έπρεπε να υπολογίσουμε τριάντα τουλάχιστον πρεσβείες μόνο για τον σκοπό αυτό. Όμως οι πηγές μνημονεύουν και μάλιστα παρεπιπτόντως μόνο μία πρεσβεία με τέτοια αποστολή, αυτήν που κοινοποίησε στον Βάνδαλο βασιλέα Γιζέριχο την άνοδο στο θρόνο του αυτοκράτορα Ανθемίου στη Ρώμη το 467. Εξάλλου, δεν έχουμε πληροφορίες για καμιά άλλη πρεσβεία που να εντάσσεται σε κάποια από τις κατηγορίες δύο ως έξι των πρεσβειών που ανέφερα προηγουμένως. Από την άλλη όμως με-

ριά, έχουμε κατά σύμπτωση πληροφορίες για είκοσι περίπου πρεσβείες που εστάλησαν στους Βανδάλους για εξαιρετικής φύσεως διαπραγματεύσεις και που ανήκουν στην κατηγορία επτά. Δέκα από αυτές διαπραγματεύτηκαν συνθήκες ειρήνης, τέσσερις ασχολήθηκαν με θέματα πολεμικών επιχειρήσεων, τρεις ζητήθηκαν από τους ίδιους τους Βανδάλους για να παρέμβει το Βυζάντιο σε εσωτερικές πολιτικές διενέξεις και μία είχε αποστολή την κατασκοπεία. Είναι όμως ιδιαίτερα αξιοπερίεργο ότι στις είκοσι αυτές πρεσβείες δεν συγκαταλέγεται ούτε μία από αυτές που θα πρέπει να συνέβαλαν για τη δημιουργία των στενών και φιλικών σχέσεων που, όπως γνωρίζουμε, συνέδεαν τη δυναστική οικογένεια των Βανδάλων, κυρίως τον βασιλιά Χιλδέριχο, με τους αυτοκράτορες Ιουστίνιο και Ιουστινιανό.⁷

Πρέπει λοιπόν να συμπεράνουμε ότι οι διπλωματικές αποστολές από και προς το Βυζάντιο ήταν πολλαπλάσιες από αυτές που παρεμπιπτόντως μνημονεύουν οι πηγές. Αρκεί, επικουρικά, να αναφέρω ως παράδειγμα ότι οι βυζαντινές πηγές αγνοούν τις περίφημες πρεσβείες του Λιουτπράνδου της Κρεμόνας προς τους αυτοκράτορες Κωνσταντίνο Ζ΄ και Νικηφόρο Φωκά, για τις οποίες γνωρίζουμε πολυτιμότερα στοιχεία και λεπτομέρειες από τις εκθέσεις του ίδιου του πρέσβη Λιουτπράνδου, που κι αυτός σε κάποιο σημείο της έκθεσης του και εντελώς συμπτωματικά μας πληροφορεί ότι ταξίδευε με εικοσιπενταμελή συνοδεία.⁸ Συγχρόνως, αν και παρεμπιπτόντως, ο λατίνος επίσκοπος μας πληροφορεί ότι τρεις άλλες πρεσβείες είχαν έλθει στην Κωνσταντινούπολη μέσα στους τέσσερις μήνες που αυτός ήταν εκεί: δύο από τη Δύση και μία από τη Βουλγαρία.⁹ Επομένως κατά τύχη γνωρίζουμε από μια μη βυζαντινή πηγή ότι το καλοκαίρι του 968 βρίσκονταν τέσσερις πρεσβείες στην βασιλεύουσα. Σ' αυτές πρέπει να προσθέσουμε και την πρεσβεία προς τον χαλίφη Al-Muizz, που μνημονεύει ο Λέων ο Διάκονος για την ίδια χρονιά.¹⁰ Εκφράζει λοιπόν ο αριθμός των έξι πρεσβειών που τυχαίνει να γνωρίζουμε για το έτος 968 μιά συνηθισμένη διπλωματική δραστη-

7. Βλ. Evangelos Chrysos, «Byzantine Diplomacy, A.D. 300-800: means and ends» στον τόμο *Byzantine Diplomacy, Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Cambridge, March 1990, έκδ. Jonathan Shepard and Simon Franklin, Variorum 1992, σελ. 25-39, κυρίως 31 εξ. Πολλές άλλες μελέτες στον ίδιο τόμο αναφέρονται άμεσα στο θέμα της ανακοίνωσης αυτής.

8. *Relatio de legatione Constantinopolitana*, κεφ. 34.

9. *Relatio* κεφ. 19.

10. *Ιστορία*, V 1.

ριότητα, ή, αντίθετα, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι ήταν κατ' εξαίρεση μιά φορτωμένη χρονιά; Έχω τη γνώμη ότι ο Κωνσταντίνος Ζ' ο Πορφυρογέννητος παραινούσε τον *ίδιον αὐτοῦ υἱὸν Ρωμανὸν* να στέλνει κάθε χρόνο, *κάθε χρόνο (!)*, μια πρεσβεία στους Πατζινάκες και μάλιστα με βάση την αρχή της αμοιβαιότητας, δηλαδή να δέχεται και μιά πατζινακική πρεσβεία κάθε χρόνο: *Ἐπολαμβάνω γὰρ κατὰ πολὺ συμφέρειν ἀεὶ τῷ βασιλεῖ Ῥωμαίων εἰρήνην ἐθέλειν ἔχειν μετὰ τοῦ ἔθνους τῶν Πατζινακῶν καὶ φιλικὰς πρὸς αὐτοὺς ποιῆσθαι συνθήκας τε καὶ σπονδὰς καὶ ἀποστέλλειν καθ' ἕκαστον χρόνον ἐντεῦθεν πρὸς αὐτοὺς ἀποκρισιάριον μετὰ ξενίων ἀρμοζόντων καὶ πρὸς τὸ ἔθνος ἐπιτηδείων καὶ ἀναλαμβάνεσθαι ἐκεῖθεν ὀμήρους, ἦτοι ὄψιδας καὶ ἀποκρισιάριον, οἵτινες ἐν τῇ θεοφυλάκτῳ ταύτῃ πόλει μετὰ τοῦ καθυπουργοῦντος εἰς ταῦτα συνελεύσονται, καὶ βασιλικῶν εὐεργεσιῶν καὶ φιλοτιμιῶν τῶν ἐπαξίων πάντων τοῦ βασιλεύοντος ἀπολαύσουσιν.¹¹*

Φυσικός φορέας της διπλωματικής επικοινωνίας είναι βέβαια ο πρέσβης, ο οποίος δεν μεταφέρει μόνον τις απόψεις της κυβερνήσεώς του, αλλά αποτελεί απτή προσωποποίηση της χώρας του. Η χρήση της γλώσσας, η ενδυμασία, τα δώρα που φέρνουν μαζί τους και η συμπεριφορά των μελών της πρεσβευτικής συνοδείας απεικονίζουν ως μικρόκοσμος τη χώρα τους, την οποία φυσικά και προσπαθούν να παρουσιάσουν κατά τον ιδανικότερο τρόπο. Από την άλλη μεριά, όπως ανέφερα προηγουμένως, οι πρέσβεις συντάσσουν εκθέσεις για το περιεχόμενο των διαβουλεύσεων τους, αλλά προσθέτουν σ' αυτές και άλλες χρήσιμες κατά την κρίση τους πληροφορίες για τη χώρα της διαπιστεύσεώς τους, χαρακτηριστικά του λαού της και τη φυσιογνωμία της ηγεσίας της. Πρέπει λοιπόν να υπολογίσουμε ότι εκατοντάδες τέτοιων εκθέσεων υποβάλλονταν και καταχωρούνταν στα αρχεία της διπλωματικής υπηρεσίας του *καθυπουργοῦντος εἰς ταῦτα*, όπως έγραφε ο Κωνσταντίνος ο Ζ' στο χωρίο που ανέγνωσα. Οι εκθέσεις αυτές ήταν συνήθως εμπιστευτικές και δεν προβλεπόταν η άμεση τουλάχιστον δημοσίευσή τους. Υπό όρους, που όμως δεν τους γνωρίζουμε, οι εκθέσεις αυτές καθίσταντο ωστόσο προσιτές στους ιστορικούς. Έτσι μας έχει περιωσθεί σειρά από διπλωματικές εκθέσεις που αξιοποίησαν αργότερα για τις συγγραφές τους οι ίδιοι οι συντάκτες τους ή άλλοι ιστοριογράφοι. Τέτοιες εκθέσεις παραδί-

11. *De Administrando Imperio* 1, 16-24.

δουν μερικοί ιστορικοί, που έδρασαν και ως διπλωμάτες, όπως ο Πρίσκος, ο Ολυμπιόδωρος και ο Μένανδρος. Σώθηκαν εκθέσεις επίσης του Λέοντος του Χοιροσφάκτη, του Λέοντος Συννάδων κ.λ.π., ενώ σε πολλά ιστοριογραφικά έργα όλης της βυζαντινής περιόδου αξιοποιήθηκαν αποσπάσματα από εκθέσεις πρέσβων, από τον Αμμιανό Μαρκελλίνο τον Δ΄ αιώνα και ως τους ιστορικούς της αλώσεως. Πολλά από τα κείμενα αυτά της εποχής ως τον Ι΄ αιώνα περιλήφθηκαν στα δύο τεύχη του Περί πρεσβειών τμήματος της «εγκυκλοπαίδειας» του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου.

Σημαντικότερο βέβαια από όλα τα σχετικά κείμενα είναι το έργο, το γνωστό ως *De administrando imperio* με το ειδικό κεφάλαιο για επιμέρους γείτονες της βυζαντινής αυτοκρατορίας. Καθόλες τις ενδείξεις το έργο αυτό συντάχθηκε ως εμπιστευτικός μη δημοσιεύσιμος οδηγός της αυτοκρατορικής πολιτικής με ειδικά κεφάλαια για τα επιμέρους «έθνη», με τα οποία όφειλε να ασχοληθεί η κυβέρνηση, κυρίως εκτός, αλλά και εντός της αυτοκρατορικής επικράτειας (στη δεύτερη κατηγορία ανήκουν π.χ. οι Σλάβοι της Πελοποννήσου και οι Άραβες της αραβικής περιοχής στην Κύπρο).

Υπάρχει βέβαια ένα σοβαρό πρόβλημα ιστορικής αξιοπιστίας όλων αυτών των κειμένων. Το πρόβλημα οφείλεται κατ' αρχήν στην υποκειμενικότητα των συγγραφέων. Ένα παράδειγμα υποκειμενικότητας προσφέρουν οι εκθέσεις του Λιουτπράνδου Κρεμώνας. Άλλη αιτία είναι η περιορισμένη ακτίνα πληροφοριών που μπορούσαν να συγκεντρώσουν για τις χώρες, όπου οι πρέσβεις ήταν για σύντομο χρονικό διάστημα διαπιστευμένοι. Όπως είναι γνωστό, η απαραβίαστη ασυλία των πρέσβων¹² δεν επεκτεινόταν και στην ελευθερία κίνησης μέσα στη φιλοξενούσα χώρα. Αντίθετα, έχουμε πολλές μαρτυρίες από τις οποίες φαίνεται καθαρά, ότι η δυνατότητα μετακίνησης ήταν περιορισμένη και προκαθορισμένη. Οι διαπιστευμένοι με την υποδοχή και περιποίηση των πρέσβων ενδιαφέρονταν να επιδείξουν ό,τι ήταν χρήσιμο και να αποκρύψουν ό,τι δέν συνέφερε στους πολιτικούς τους στόχους. Είναι χαρακτηριστική η υπόδειξη που περιέχεται στο *Περί στρατηγίας [Περί Πρέσβων]* πονημάτιο

12. Η ασυλία των πρέσβων είναι ένα εθιμικό κατοχυρωμένο προνόμιο που ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους, ενώ στον μεσαιώνα θεωρείται ως αναπόσπαστο τμήμα του διεθνούς δικαίου. Βλ. την υπό εκτύπωση μελέτη μου *Perceptions of the international Community of states during the Middle Ages*.

στη συλλογή των έργων του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου: *Χρή μήτε πλοῦτον μήτε γυναικῶν κάλλη ἐμφανίζειν αὐτοῖς, πλήθη δὲ ἀνδρῶν καὶ δπλων εὐκοσμίαν καὶ τειχῶν ὑψώματα*.¹³ Ἔτσι, παρόλο που οι πρέσβεις χρησιμοποιούσαν όλα τα γνωστά καὶ στις μέρες μας τεχνάσματα της διπλωματικής κατασκοπείας για να μάθουν περισσότερα, συχνά οι πληροφορίες που κατόρθωναν να συγκεντρώσουν ήταν κατάλληλα επεξεργασμένες από τους πληροφοριοδότες τους.

Από την άλλη μεριά, εκτός από κάποια στοιχεία που προκαλούσαν το ενδιαφέρον λόγω του εξωτικού τους χαρακτήρα – τα ιστορικά και εθνολογικά δεδομένα, όσα οι λόγιοι αυτοὶ πρέσβεις δεν αντλούσαν απλῶς από γεωγραφικά έργα της αρχαίας εποχής, συχνά χωρίς καμία προσαρμογή στα δεδομένα της εποχής τους, δεν καταγράφονταν τόσο από γνήσια ιστορική περιέργεια και ὕστερα από διασταύρωση, έρευνα και βάσανο, αλλά απέδιδαν περισσότερο τον θρύλο για την εθνογένεση, για τὴν *origo gentis*, που ήταν διαδομένος επιτόπου. Τέτοιες εθνογενετικές *sagas* περιέχει σε αφθονία το έργο του Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν*. Στὶς περιπτώσεις αυτές η έρευνα της αξιοπιστίας του εθνικού θρύλου ὄχι μόνον είναι δυσχερής, αλλά και παραβιάζει τα ὅρια και τις δυνατότητες των κειμένων αυτῶν και οδηγεί αναγκαστικά στην παρερμηνεία τους. Ἦταν θρύλοι που καταγράφτηκαν από τους πρέσβεις ὄχι για την ιστορική τους αξιοπιστία, αλλά ανεξάρτητα από αυτήν, γιατί μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως «ιστορικό επιχείρημα» ὑπὲρ των βυζαντινῶν απόψεων, δηλαδή για να τεκμηριώσουν ιστορικά βυζαντινές αξιώσεις. Η διαπίστωση αυτή δεν πρέπει, φυσικά, να μας οδηγήσει στην εύκολη απόρριψη της αξιοπιστίας ὄλων γενικὰ των στοιχείων που περιέχουν τα κείμενα αυτά, ὡπως μερικές φορές συμβαίνει.¹⁴ Είναι, ὡστόσο, νομίζω απαραίτητη η αναγωγή των πληροφοριῶν αυτῶν στον εθνογενετικό θρύλο ὄχι μόνο για την προϊστορική ή εξωιστορική καταγωγή του και για την εθνογραφική του σημασία, ὡς για την αφοπλιστική πειστικότητα με την οποία ο θρύλος διαδιδόταν και τελικά επικρατούσε. Ἐνα παράδειγμα από την πρώιμη περίοδο, στα χρόνια του Ιουλιανού και του Βαλεντιανού Α': Οι Βουργούνδιοι υιοθέ-

13. *Three Byzantine Military Treatises*, έκδ. George Dennis, Washington, D.C., 1985, σελ. 124. Πρβλ. Douglas Lee and Jonathan Shepard, «A Double Life: Placing the *Peri Presbeon*», *Bsl* 52 (1991), σελ. 15-39.

14. Θα μπορούσα να αναφέρω ὡς παράδειγμα προς αποφυγήν την ευκολία, [θα έλεγα την αλαζονεία] με την οποία τα τελευταία χρόνια βάλλονται τα κεφάλαια 29 και εξής

τησαν την ετυμολογία του εθνικού τους ονοματος, Burgundii, από το λατινικό *burgi*, κάστρα, και πίστεψαν ότι κατάγονται από την ανάμειξη Ρωμαίων στρατιωτών των ακριτικών κάστρων της Γερμανίας, με τον ντόπιο γερμανικό πληθυσμό. Σημασία δεν έχει η τυχόν ιστορική αξία της πληροφορίας, όσο το γεγονός ότι η αποδοχή της ετυμολογίας αυτής, που βέβαια είχε ρωμαϊκή προέλευση, και κατ' επέκταση η πεποίθηση ότι υπήρχε φυλετική συγγένεια των Βουργουνδίων με τους Ρωμαίους, οδήγησε στη διαμόρφωση ενός ιδιότυπου συμβατικού καθεστώτος σχέσεων, που ίσχυσε επί δύο αιώνες, και που δέν το συναντάμε στις σχέσεις άλλων εθνών με την αυτοκρατορία.¹⁵

Καταλήγω λοιπόν σε δύο υποθετικά, βέβαια, αλλά παρά ταύτα μεθοδολογικά χρήσιμα, όπως νομίζω, συμπεράσματα: Πρώτον, τη μεγάλη συχνότητα της διπλωματικής επικοινωνίας, πολύ μεγαλύτερη από αυτήν που παραδίδουν *expressis verbis* οι πηγές. Η διαπίστωση αυτή έχει σοβαρές προεκτάσεις για την κατανόηση της εξωτερικής πολιτικής, αλλά και της διπλωματίας του Βυζαντίου. Δεύτερον, την έλλειψη αξιοπιστίας των ιστορικών και εθνολογικών στοιχείων που περιέχουν οι διασωθείσες εκθέσεις των πρεσβευτών και που οφείλεται στην ιδιοτυπία και την ιδιαιτερότητά τους. Μένει, φυσικά, παρά ταύτα αναμφισβήτητος ο ρόλος της διπλωματίας ως οδού επικοινωνίας των λαών του μεσαίωνα.

Υστερόγραφο:

Εντελώς πρόσφατα δημοσιεύθηκε το άρθρο του Walter Pohl, «Konfliktverlauf und Konfliktbewältigung: Römer und Barbaren im frühen Mittelalter», *Frühmittelalterliche Studien* 26 (1992), σελ. 165-207. Η μελέτη αυτή είναι διπλά χρήσιμη για το θέμα μας. Αφενός για την ωραία ανάλυση των διπλωματικών σχέσεων του Βυζαντίου με τους Ούννους και τους Αβάρους και αφετέρου για τη θεωρητική συζήτηση του θέματος των διακρατικών συγκρούσεων ως μιας μορφής επικοινωνίας.

του *DAI* για την εγκατάσταση των Κροατών και των Σέρβων στη Βαλκανική *κελεύσει 'Ηρακλείου τοῦ Βασιλέως*.

15. Όπως παραδίδει ο Αμμιανός Μαρκελλίνος (28, 5, 11) οι Βουργούνδιοι δέχθηκαν ευχαρίστως τη διπλωματική πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Βαλεντινιανού Α' επειδή γνωρίζουν ότι είναι απόγονοι Ρωμαίων

ΣΟΦΙΑ ΠΑΤΟΥΡΑ

ΟΙ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΕΣ ΑΠΟΣΤΟΛΕΣ
ΚΑΙ Η ΕΙΡΗΝΙΚΗ ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΗ
ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΚΑΙ ΟΥΝΝΩΝ:
Η ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΤΟΥ ΠΡΙΣΚΟΥ

Παρά το γεγονός ότι ώς τις μέρες μας έφθασε μόνον ο φοβερός απόηχος των σχέσεων Αττίλα - Βυζαντίου, που χαρακτηρίζονταν απο εισβολές, βιαιότητες, καταστροφές, εν τούτοις η πραγματικότητα της εποχής υπήρξε διαφορετική αφού για μεγάλα χρονικά διαστήματα είχε επιτευχθεί ανάμεσα στις δύο πλευρές σημαντική προσέγγιση και επικοινωνία σε πολλαπλά επίπεδα (πολιτικό, πολιτισμικό, οικονομικό, και ιδεολογικό).

Καθοριστικό και πρωτεύοντα ρόλο σ' αυτή την προσέγγιση έπαιξαν οι αλληπάλληλες διπλωματικές αποστολές αμφοτέρων των πλευρών, οι οποίες όπως μαρτυρούν οι πηγές της εποχής, βρίσκονταν σ' ένα διαρκές «πήγαιν'έλα» ανάμεσα στο ουννικό βασίλειο και την βυζαντινή Πρωτεύουσα.¹ Η «Ιστορία» του Πρίσκου *Περί Πρέσβων Ρωμαίων προς έθνικούς και Περί Πρέσβων έθνών προς Ρωμαίους* αποτελεί τη σημαντικότερη πηγή για τη μελέτη των διπλωματικών σχέσεων του Βυζαντίου και των Ούννων. Η προσωπική συμμετοχή του συγγραφέα στην πρεσβεία του 448 του έδωσε την ευκαιρία να καταγράψει με λεπτομέρειες τις εμπειρίες του από το ταξίδι στο ουννικό βασίλειο και από την άμεση επικοινωνία του με τον κόσμο των «βαρβάρων».² Η περιγραφή των όσων έλαβαν χώρα κατά την πρεσβεία του 448 από έναν αυτόπτη μάρτυρα, καθιστά το έργο αξιόπιστο και του προσδίδει ιδιαίτερο χαρακτήρα, αφού αποτελεί το πιό ολοκληρωμένο και ζωντανό θα λέγαμε «δείγ-

1. Είναι γνωστό σε όσους ασχολούνται με την ιστορία του Βυζαντίου, ότι κατά τη μακρόχρονη επιβίωσή της η βυζαντινή αυτοκρατορία είχε αναπτύξει σε μεγάλο βαθμό το θεσμό της διπλωματίας και τους μηχανισμούς της και είχε επιτύχει μέσω αυτής την προσέγγιση και των πλέον δύσκολων και σκληρών αντιπάλων, βλ. L. Bréhier, *Les institutions de l'Empire byzantin*, Παρίσι 1949 (ανάτυπωση 1970), σελ. 229-267 και T. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croissades (407-1096)*, 'Αθήνα 1980.

2. Πρίσκος, *Ιστορίαι* (C. Porphyrogeniti, I De Legationibus, έκδ. C. De Boor).

μα» από τις πολυάριθμες πρεσβείες εκείνης της εποχής, οι περισσότερες εκ των οποίων αναφέρονται μόνο επιγραμματικά.

Εκτός από τα στοιχεία που αφορούν σε αυτή καθεαυτή την επικοινωνία των βυζαντινών πρέσβων με τον κόσμο των Ούννων και ιδιαίτερα τις ηγετικές τους τάξεις, οι παρεμβατικές αναφορές του συγγραφέα σε νόμους, θεσμούς, ήθη και έθιμα του ουννικού βασιλείου, προβάλλουν με τον πιο ανάγλυφο τρόπο τις θετικές για την κοινωνία των Ούννων συνέπειες που προέκυψαν από την διαχρονική τους επαφή και επικοινωνία με τον πολιτισμένο ρωμαϊκό και βυζαντινό κόσμο.

Η εντύπωση που αφήνει η περιγραφή του Πρίσκου στο σύγχρονο μελετητή γίνεται ακόμη πιο ισχυρή αν τη συγκρίνει με την αντίστοιχη του Αμμιανού Μαρκελλίνου σχετικά με την ανοργάνωτη ζωή, τα άγρια ήθη και τις πρωτόγονες συνθήκες κάτω από τις οποίες ζούσε ο ίδιος λαός στο β΄ μισό του 4ου αιώνα.³

Στην πρεσβεία του 448 συμμετείχαν ο Μαξιμίνος επικεφαλής της αποστολής, *άνδρας γένους τε περιφανούς και επιτήδειος ές τὰ μάλιστα βασιλεί, ο Βιγίλας ως διερμηνέας και ο ιστορικός Πρίσκος, ευνοούμενος προφανώς της αυτοκρατορικής αυλής.*⁴ Προορισμός της, όπως προκύπτει από την αφήγηση του Πρίσκου, ήταν η συνάντησή της με τον ίδιο τον Ούννο βασιλιά, η επίδοση σ' αυτόν των επιστολών του βυζαντινού αυτοκράτορα και η επίλυση, μέσα από τις διαπραγματεύσεις, των διαφορών που υπήρχαν ανάμεσα στις δύο πλευρές.

Στη διάρκεια της μακράς πορείας τους προς το ουννικό βασίλειο και προτού να φθάσουν στην αυλή του Ατίλα οι βυζαντινοί πρέσβεις έζησαν πολλές περιπέτειες μέσα από τις οποίες είχαν την ευκαιρία να πλουτίσουν τις γνώσεις τους και τις εμπειρίες τους από την περιπλάνησή τους σε άγνωστες περιοχές και την επαφή τους με απλούς ανθρώπους της υπαίθρου.

Έτσι, φθάνοντας στο Δούναβη και αδυνατώντας να τον διασχίσουν δέχονται τη βοήθεια των «βαρβάρων πορθμέων» οι οποίοι με τις μονόξυλες βάρκες τους τους μεταφέρουν πρόθυμα στην απέναντι όχθη του

3. Amm. Marcellinus (Loeb Classical Library), τόμ. 3, σελ. 380-390.

4. Πρίσκος, σελ. 122-123.— W. Ensslin, «Maximinus und sein Begleiter, der Historiker Priskos» *BNJ* 5 (1926-7), σελ. 1-9. Στο σημείο αυτό πρέπει να παρατηρήσουμε ότι στο Βυζάντιο και ιδιαίτερα κατά την πρώτη περίοδο, οι πρέσβεις σπανίως ήσαν διπλωμάτες καρριέρας, αλλά σχεδόν πάντοτε αξιωματούχοι της βασιλικής αυλής, (βλ. L. Bréhier, ό.π., σελ. 246-250 και T. Lounghis, ό.π. σελ. 9-41).

ποταμού και τους οδηγούν στα ενδότερα της χώρας.⁵ Η επικοινωνία τους με τους απλούς ανθρώπους της ουννικής συνομοσπονδίας, συνεχίστηκε και μέσα στη χώρα των «Ούννων», όταν χρειάστηκε να διασχίσουν ξανά τους ποταμούς *Τίγα*, *Τίφσα* και *Δρήκωνα*. Η μεγαλοψυχία των κατοίκων της περιοχής υπήρξε, σ' αυτή την περίπτωση, ακόμη μεγαλύτερη. Ο Πρίσκος, εντυπωσιασμένος από την φιλοξενία των βαρβάρων χωρικών, αναφέρει στην αφήγησή του ότι τους πρόσφεραν *κέγχρο αντί σίτου, μέδο αντί οίνου* και ένα άλλο *πόμα* από κριθάρι που οι επιχώριοι το ωνόμαζαν *κάμο*.⁶ Σε κάποιο άλλο σημείο της πορείας τους, όταν οι πρέσβεις του Βυζαντίου λόγω αιφνίδιας και σφοδρής κακοκαιρίας έχασαν το δρόμο, τα ζώα και τις αποσκευές τους, οι «Σκύθες» χωρικοί έσπευσαν πάλι πρόθυμοι να τους βοηθήσουν, τους προσκάλεσαν στις καλύβες τους και τους άναψαν φωτιά να ζεσταθούν. Η είδηση της περιπλάνησής τους στο «σκυθικό» χωριό φαίνεται πως κυκλοφόρησε γρήγορα ανάμεσα στους κατοίκους του, αφού σύντομα την πληροφορήθηκε και η αρχόντισσά του – μιά από τις γυναίκες του Βλήδα – η οποία έστειλε στους επισήμους ξένους όχι μόνο τροφές αλλά – κατά το σκυθικό έθιμο της φιλοξενίας – και γυναίκες *εὐπρεπείς ἐπὶ συνουσίᾳ*.⁷

Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η επικοινωνία των βυζαντινών με χωρικούς της ουννικής συνομοσπονδίας τους έδωσε την ευκαιρία να γνωρίσουν στοιχεία που αφορούσαν στην καθημερινή τους ζωή, τον πολιτισμό και τα έθιμά τους. Η άγνοια για όλ' αυτά οδήγησε τον Πρίσκο να καταγράψει και να μεταφέρει στο βυζαντινό κόσμο τέτοιες πληροφορίες, όπως για παράδειγμα, την κατασκευή των μονοξύλων σκαφών, την αναφορά στα συνήθη ποτά και φαγητά και την προσφορά γυναικών στα πλαίσια της «σκυθικής» φιλοξενίας.

5. Πρίσκος, σελ. 124-125. Ο συγγραφέας προχωρεί σ'αυτό το σημείο στην περιγραφή του υλικού κατασκευής των σκαφών και ακόμη δίνει εξηγήσεις για τον προορισμό τους, που δεν ήταν άλλος – κατά την προσωπική του εκτίμηση ή την πληροφορηση που είχε – από την μεταφορά βαρβαρικού πλήθους στις νότια του Δούναβη περιοχές.

6. Πρίσκος, σελ. 131. Η αναφορά του συγγραφέα στην έλλειψη σίτου και οίνου δείχνει πως τα εισαγόμενα προϊόντα στη χώρα των Ούννων δεν έφθαναν στις κατώτερες κοινωνικά τάξεις, ενώ όπως θα δούμε παρακάτω, το κρασί, τουλάχιστον, έρχε αβήθονο στην αυλή του ουννικού βασιλείου. Τον προηγούμενο βέβαια αιώνα, όπως αναφέρει ο Αιμμανός, οι Ούννοι αγνοούσαν παντελώς το ψωμί και το κρασί καθώς και τη γεωργία, αφού ζούσαν απομονωμένοι, μακριά από τον τότε πολιτισμένο κόσμο (Βλ. O. J. Maenchen - Helfen, *Die Welt der Hunnen*, Βιέννη 1978, σελ. 133).

7. Πρίσκος, σελ. 131-133.

Βέβαια η διάθεση για επικοινωνία δεν ήταν μονόπλευρη. Οι απεσταλμένοι του αυτοκράτορα Θεοδοσίου στα πλαίσια της βυζαντινής διπλωματικής εθιμοτυπίας, επισκέφθηκαν τη βασίλισσα του χωριού, την ασπάστηκαν, της ανταπέδωσαν τις φιλοφρονήσεις και της πρόσφεραν πολύτιμα δώρα: αργυρές φιάλες, ερυθρά δέρματα, ινδικό πιπέρι και άλλα εξωτικά προϊόντα τα οποία έλειπαν προφανώς από τις ντόπιες αγορές.⁸

Η συνάντηση της βυζαντινής αποστολής με τον Αττίλα, που ήταν και ο προορισμός της, από τα όσα ο Πρίσκος αφηγείται, φαίνεται πως δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Χρειάστηκε να καταβληθούν πολλές προσπάθειες και να τεθούν σ' εφαρμογή κάποιοι μηχανισμοί της βυζαντινής διπλωματίας για να επιτευχθεί ο στόχος τους. Αξιωματούχοι της ουννικής αυλής, στενοί συνεργάτες του Αττίλα, πείστηκαν από τους βυζαντινούς πρέσβεις για την αναγκαιότητα της αποστολής τους και μεσολάβησαν πείθοντας με τη σειρά τους τον ούννο ηγεμόνα να τους δεχθεί, με αντάλλαγμα την παροχή πλουσίων δώρων και χρημάτων.⁹

Στην πρώτη τους συνάντηση που πραγματοποιήθηκε σε μια από τις σπηνές του Αττίλα, μακριά από το παλάτι του, δεν επιτεύχθηκε ουσιαστική προσέγγιση, αφού ο ούννος ηγεμόνας χολωμένος από τη σε βάρος του συνωμοσία, έμεινε μόνο στα τυπικά και με διάφορες προφάσεις απέπεμψε τους ξένους επισήμους.¹⁰ Εντυπωσιακή για τον αναγνώστη είναι η εμμονή των βυζαντινών απεσταλμένων να κάμψουν το φρόνημα του Αττίλα και να τον πείσουν τελικά να τους δεχθεί στο παλάτι του, προσφέροντάς τους μάλιστα όλες τις προβλεπόμενες από την διπλωματική εθιμοτυπία τιμές.

Το πλούσιο παλάτι του Αττίλα, περιβαλλόμενο από τα λαμπρά οικήματα των αυλικών του, οι τελετές και η ουννική εθιμοτυπία εντυπωσίασαν σε τέτοιο βαθμό τον βυζαντινό συγγραφέα, που λησμονώντας σχεδόν το σκοπό της βυζαντινής πρεσβείας στη χώρα των Ούννων, κατέ-

8. Πρίσκος, σελ. 132. Τα ίδια περίπου δώρα προσφέρονται και στους Αβάρους ηγεμόνες ενάμιση, περίπου, αιώνα αργότερα, πράγμα που σημαίνει ότι η απόκτηση τους μέσω του εμπορίου ήταν ανέφικτη, (βλ. Θεοφ. Σιμοκάττης, *Ίστορίες*, έκδ. C. de Boor, σελ. 267-268 και Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, έκδ. C. de Boor, σελ. 278). Πρβλ. Σοφίας Πατούρα, «Η βυζαντινή αυτοκρατορία και οι λαοί του Κάτω Δούναβη, Συμβολή στη μελέτη των εμπορικών τους σχέσεων (4ος-6ος αι.): Φιλολογικές πηγές *Σύμμεικτα* 5 (1983), σελ. 348-349 και 359.

9. Πρίσκος, σελ. 126-127.

10. Πρίσκος, σελ. 128-129.

γραψε με κάθε λεπτομέρεια όλες τις εμπειρίες του, τις προσωπικές του παρατηρήσεις και τις πληροφορίες που εκμαίευσε κατά την παραμονή του στην ουννική αυλή. Το σχετικό απόσπασμα από την Ιστορία του Πρίσκου που περιλαμβάνεται στις σελίδες 133 έως 148 (έκδ. C. De Boor), αποτελεί μοναδική και ανεκτίμητης ιστορικής αξίας μαρτυρία για τη μελέτη των πολιτικών και κοινωνικών δομών, του πολιτισμού και των διεθνών σχέσεων της ουννικής αυτοκρατορίας στα μέσα του 5ου αι., στην περίοδο δηλ. της υψίστης ακμής της.¹¹

Κατά την παραμονή τους, λοιπόν, στην αυλή του Αττίλα και μέχρις ότου τύχουν της εκ μέρους του υποδοχής, οι πρέσβεις του Βυζαντίου ήρθαν σε άμεση επαφή με τους ανθρώπους του παλατιού, προσκλήθηκαν σε γεύματα και έζησαν από κοντά τα ήθη και έθιμα της ουννικής νομενκλατούρας. Από τις προσωπικές τους παρατηρήσεις και τις πληροφορίες που απέσπασαν διαμόρφωσαν σαφή και ολοκληρωμένη εικόνα για την οργάνωση και τη λειτουργία των κέντρων εξουσίας της ουννικής συνομοσπονδίας. Τα νήματα της εξουσίας, όπως αφήνει να εννοηθεί ο Πρίσκος κινούσαν οι «λογάδες».¹² Ήσαν στενοί και έμπιστοι συνεργάτες του Αττίλα¹³ και είχαν ποικίλη εθνική προέλευση. Ανάμεσά τους, ο Ονηγήσιος πρώτος τῆ τάξει, ο γότθος Εδέκων στα κατά πόλεμον ἄριστος, ο αδελφός του Σκόττας και ο Ορέστης, ρωμαίος στην καταγωγή, γραμματέας του Αττίλα. Φαίνεται πως ο οξυδερκής Αττίλας προσέφερε ίσως ευκαιρίες σε όλους τους αξιόλογους και ικανούς ανθρώπους της ουννικής συνομοσπονδίας ανεξαρτήτως εθνικής προέλευσης· και όχι μόνο αυτό· αξιοποιούσε και χρησιμοποιούσε στις υπηρεσίες του παλατιού ρωμαίους και βυζαντινούς αιχμαλώτους, στους οποίους έδινε την ευκαιρία ακόμη ν' αποκτήσουν την ελευθερία τους.

11. Βασικά εγχειρίδια για την ευρωπαϊκή ιστορία των Ούννων και τις σχέσεις τους με τη βυζαντινή και δυτική αυτοκρατορία παραμένουν τα παρακάτω: F. Altheim, *Geschichte der Hunnen*, τόμ. 4 (*Die Europäischen Hunnen*), Βερολίνο 1962, για τό θέμα μας ιδιαίτερα σημαντικό είναι τό κεφ. 12 (*Attila und Ostrom*).– G. Wirth, «Attila und Byzanz», *BZ* 60 (1967), σελ. 41-69.– C. D. Gordon, *The Age of Attila*, Michigan University, 2 1972, σελ. 57-113.

12. Σχετικά με τους «λογάδες», την ιεραρχία και το ρόλο τους βλ. F. Altheim, ό.π., σελ. 280-286.

13. ...καί τὰ βασιλεῖ ἀποδοθησόμενα συνέταττε γράμματα ὑπογραφέων αὐτῶ παρόντων καί Ρουστικίου, ἀνδρὸς ὀρρωμένου μὲν ἐκ τῆς ἄνω Μυσίας ἀλόγτος δὲ ἐν τῷ πολέμῳ καὶ διὰ λόγων ἀρετὴν τῷ βαρβάρῳ ἐπὶ τῆ τῶν γραμμάτων διαπονουμένου συντάξει (Πρίσκος, σελ. 145).

Έτσι, λοιπόν, ρωμαίοι και βυζαντινοί αιχμάλωτοι υπηρετούν ως γραμματείς και διερμηνείς στην άριστα οργανωμένη υπηρεσία εξωτερικών υποθέσεων της αυλής του Αττίλα, ένας αρχιτέκτων αιχμάλωτος από το Σίρμιο, σχεδίασε και έκτισε τα πολυτελή λουτρά του Οηγήσιου με μάρμαρο εισαγόμενο,¹⁴ ενώ ένας άλλος πλούσιος έμπορος αιχμάλωτος από το Βιμινάκιο, Έλληνας στην καταγωγή ζει ελεύθερος, χάριν του πλούτου του, στην αυλή του Οηγήσιου.¹⁵ Από τον τελευταίο μάλιστα σ' ένα μακρύ διάλογο που είχε μαζί του, απέσπασε και κατέγραψε ο Πρίσκος πλήθος πληροφοριών σχετικά με τους νόμους, και τη λειτουργία της δικαιοσύνης στην ουννική αυτοκρατορία.

Ιδιαίτερο ρόλο σε εθιμοτυπικά ζητήματα, αν όχι και σε ζητήματα εξουσίας, φαίνεται πως έπαιζαν και οι γυναίκες των επιφανών ανδρών της ουννικής αυλής. Οι βυζαντινοί πρέσβεις προσκλήθηκαν σε δείπνο από τη σύζυγο του Οηγήσιου και από την Κρέκα, σύζυγο του Αττίλα, στις οποίες ανταπέδωσαν την φιλοφρόνηση με την προσφορά πολυτίμων δώρων.

Η συχνή επικοινωνία των βυζαντινών πρέσβων με υψηλά ιστάμενους αξιωματούχους ούννους – κάτι που υπαγορευόταν, ίσως, από την εθιμοτυπία της ουννικής αυλής – προετοίμασε το έδαφος για τη συνάντησή τους με τον Αττίλα. Στις επαφές τους με τον Οηγήσιο που, όπως προαναφέραμε, ήταν το «δεξί χέρι» του Αττίλα, διαφαίνεται η δυσκολία επίτευξης του στόχου τους. Του προσφέρουν πολυτίμα δώρα, τον επαινούν, τον κολακεύουν για τις ικανότητές του και του υπόσχονται πλούτη πολλά, *είπερ παρά βασιλέα έλλθών διενκρινήσει τά άμφίβολα τή σφετέρα συνέσει και όμόνοιαν Έρωμαίοις και Ούννοις καταστήσεται*.¹⁶ Οι διπλωματικοί τους ελιγμοί απέδωσαν τελικά καρπούς αφού ο Αττίλας με τη μεσολάβηση προφανώς του Οηγήσιου, τους προσκάλεσε σ' ένα λαμπρό συμπόσιο στο οποίο είχαν επίσης προσκληθεί και διπλωμάτες της Δύσης. Το γεγονός ότι ο Πρίσκος κατέγραψε με κάθε λεπτομέρεια όλα όσα ξετυλίχθηκαν μπροστά στα μάτια του στη διάρκεια του συμπο-

14. *Βαλανειον δέ ήν ού πόρρω τοῦ περιβόλου, δπερ 'Οηγήσιος μετά τόν 'Αττίλαν παρά Σκύθαις Ισχύων μέγα ώκοδόμει λίθους εκ τής Παιόνων διακομίας γής ούδέ γάρ ούδέ λίθος ού δένδρον παρά τοίς εκείνο τό μέρος οίκουσι βαρβάρους έστιν, αλλά έπεισάκτω τή ύλη κέχρηται ταύτη, ό δέ αρχιτέκτων τοῦ βαλανειου από τοῦ Σιρμίον αιχμάλωτος άχθείς, μισθόν τοῦ εύρέματος έλευθεριαν λήψεσθαι προσδοκών...* (Πρίσκος, σελ. 134).

15. Πρίσκος, σελ. 135-138.

16. Πρίσκος, σελ. 138-139.

σίου σημαίνει ότι οι Βυζαντινοί όχι μόνο αγνοούσαν την αυλική εθιμοτυπία των Ούννων¹⁷ αλλά ένοιωσαν ίσως έκπληξη για το υψηλό επίπεδο πολιτισμού στο οποίο είχε φθάσει η ηγετική τους τουλάχιστον τάξη.¹⁸ Επιλεκτικά επισημαίνουμε την αυστηρή τήρηση του πρωτόκολλου, τον χαρακτήρα ιεροτελεστίας που είχε πάρει το συμπόσιο, την ανάγνωση ποιημάτων προς τέρψιν του Αττίλα και τη χρήση τριών τουλάχιστον γλωσσών (ουννική, γοθτική, λατινική), που ήταν απαραίτητες για την επικοινωνία των προσκεκλημένων στο συμπόσιο. Στο σημείο αυτό παραθέτουμε ένα απόσπασμα από την αφήγηση του Πρίσκοιου που δείχνει ότι εκτός από τους Ρωμαίους που υπηρετούσαν ως γραμματείς και διερμηνείς στην αυλή του Αττίλα, τη λατινική γνώριζαν επίσης και ντόπιοι βάρβαροι που είχαν τεθεί στην υπηρεσία του ούννου ηγεμόνα.

Ἐμοῦ δὲ θαυμάζοντος, αναφέρει ο Πρίσκοι, ὅπως τῶν μὲν ἄλλων παιδῶν ὀλιγοροῖη, πρὸς δὲ ἐκείνον ἔχει τὸν νοῦν, ὁ παρακαθήμενος βάρβαρος συνιείς τῆς Αὔσονιων φωνῆς καὶ τῶν παρ' αὐτοῦ μοι ῥηθησομένων μηδὲν ἐκλέγειν προειπῶν ἔφασκε τοὺς μάντις τῷ Ἀττίλα προηγορευμέναι τὸ μὲν αὐτοῦ πεσεῖσθαι γένος, ὑπὸ δὲ τοῦ παιδὸς ἀναστήσασθαι τούτου.¹⁹

Με την πολυήμερη παραμονή τους στην ουννική αυλή, τη συνεχή επαφή τους με τους αξιωματούχους της και την επίσημη πρόσκλησή τους στο συμπόσιο του Αττίλα, οι βυζαντινοί πρέσβεις έφεραν σε πέρας την πρώτη και επίπονη, θα λέγαμε, φάση της αποστολής τους.

Δεν έμενε παρά η ολοκλήρωσή της με την διαπραγμάτευση των όρων και την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης. Αυτό έγινε την επομένη κιόλας του συμποσίου με συνομιλητή όχι πλέον τον ίδιο τον ούννο ηγεμόνα, αλλά τον Ονηγίσιο ο οποίος *ἅμα τοῖς λογάσιν ἐβουλευέτο περὶ τῶν Ἀττίλα δεδογμένων καὶ τὰ βασιλεῖ ἀποδοθησόμενα συνέταττε γράμματα, ὑπογραφῶν αὐτῷ παρόντων καὶ Ῥουσιτικίου, ἀνδρὸς ὁρμωμένου μὲν ἐκ τῆς ἄνω Μυσίας, ἀλόντος δὲ ἐν τῷ πολέμῳ καὶ διὰ λόγων ἀρετὴν*

17. Από τον 6ο αιώνα ιδρύεται στην Κωνσταντινούπολη, στα πλαίσια της διπλωματίας και των εξωτερικών υποθέσεων, μία νέα υπηρεσία συλλογής πληροφοριών σχετικών με τα ήθη και έθιμα ξένων κρατών, το *scrinium barbarorum*, το οποίο υφίσταται, σύμφωνα με τις πηγές, μέχρι τον 10ο αι. (L. Bréhier, ό.π., σελ. 233-234).

18. Sophie Patoura, «Influences culturelles du Bas-Empire sur les peuples du Bas-Danube aux IVe-Ve siècles» στον τόμο *From Late Antiquity to Early Byzantium (Proceedings of the Byzantinological Symposium in the 16th International Eirene Conference)*, Πράγα 1985, σελ. 149-155.

19. Πρίσκοι, σελ. 145.

τῷ βαρβάρῳ ἐπὶ τῇ τῶν γραμμάτων διαπονουμένῳ συντάξει.²⁰ Αἰξίζει ν' αναφερθεῖ ὅτι στο σύνολο των ὁρῶν προστέθηκε την τελευταία στιγμή και αἴτημα του Αττίλα προς τον βυζαντινὸ αυτοκράτορα να πραγματοποιήσει την υπόσχεσή του και ν' αποστείλει στο ουννικὸ βασίλειο την κόρη του πατρικίου Σατορνίλου ως σύζυγο στον ρωμαϊκῆς καταγωγῆς γραμματέα του Κωνσταντίου.²¹ Και στο ερώτημα του αναγνώστη, ἀπὸ που ἀραγε πῆγαξε το προσωπικὸ ενδιαφέρον του ούννου ηγεμόνα για τη συγκεκριμένη σύναψη ἐπιγαμίας, ἀπαντᾷ ὁ ἴδιος ὁ συγγραφέας ὡς ἐξῆς: *Ταῦτα δὲ ὁ Ἀττίλας ἐνετέλλετο, ὑποσχομένου Κωνσταντίου χρήματα δώσειν εἰ τῶν ζαπλοῦτων αὐτῷ παρὰ Ῥωμαίοις κατεγγυηθεῖν γυνή.*²² Το πάθος του Αττίλα για προσωπικὸ πλουτισμὸ και ἡ εὐνοια προς τους αὐλικούς του για τον ἴδιο σκοπὸ, τον ὠθούσαν σε συνεχεῖς προς το Βυζάντιο διπλωματικῆς ἀποστολῆς. Χαρακτηριστικὸ εἶναι το παρακάτω σχετικὸ χωρίο: *Ὅτι γενομένων τῶν σπονδῶν Ἀττίλας αὐθις παρὰ τοὺς ἐώους ἐπεμψε πρέσβεις φυγάδας αὐτῶν οἱ δὲ τοὺς πρεσβευομένους δεξάμενοι καὶ πλείστοις δώροις θεραπεύσαντες ἀπέπεμψαν φυγάδας μὴ ἔχειν φήσαντες, ὁ δὲ πάλιν ἐτέρους ἐπεμψεν, χρηματισαμένων δὲ καὶ αὐτῶν, τρίτη παρεγένετο πρεσβεία, καὶ τετάρτη μετ' αὐτήν, ὁ γὰρ βάρβαρος ἐς τὴν Ῥωμαίων ἀφορῶν φιλοτιμίαν, ἦν ἐποιοῦντο εὐλαβεῖα τοῦ μὴ παραβαθῆναι τὰς σπονδὰς, ὄσους τῶν ἐπιτηδείων εὖ ποιεῖν ἐβούλετο ἐπεμπε παρ' αὐτοὺς αἰτίας τε ἀναπλάττων καὶ προφάσεις ἐφευρίσκων κενάς, οἱ δὲ παντὶ ὑπήκουον ἐπιτάγματι καὶ δεσπότη ἡγοῦντο τὸ πρόσταγμα, ὅπερ ἂν ἐκεῖνος παρεκελεύσατο.*²³

Παρατηροῦμε ὅτι ὁ βυζαντινὸς συγγραφέας, μολοντί ολόκληρο το ἔργο του διαπνέεται ἀπὸ την πίστη του στη χρησιμότητα των διπλωματικῶν ἀνταλλαγῶν ὡς μέσο ἐπικοινωνίας των λαῶν, στο σημεῖο αὐτὸ δεν διστάζει να επικρίνει την ἀπληστία του Αττίλα ἀλλὰ ταυτόχρονα να καυτηριάσει και την ἐνδοτικότητα των βυζαντινῶν ἀρχῶν στις παράλογες ἀπαιτήσεις των Ούννων.

20. Στο ἴδιο.

21. Πρίσκος, σελ. 146. Πρβλ. J. R. Martindale, *The Prosopography of the Later Roman Empire*, τόμ. 2, Καίμπριτζ 1980, σελ. 319.

22. Πρίσκος, σελ. 147.

23. Πρίσκος, σελ. 579.- Πρβλ. G. Wirth, ὅ.π. σελ. 66 καὶ Πατούρα, «Ἡ βυζαντινὴ αυτοκρατορία», σελ. 349. Την ἴδια τακτικὴ θ' ἀκολουθήσει τον ἐπόμενον αἰῶνα και ὁ Χαγάνος των Αβάρων, με την ἀποστολὴ ἀλλεπάλληλων πρεσβειῶν στην Κωνσταντινούπολη ὄχι μόνο για την ἐπίλυση πολιτικῶν ζητημάτων ὅσο κυρίως για την προμήθεια πολυτελῶν βυζαντινῶν προϊόντων. [βλ. Μένανδρος, (C. Porphyrogeniti, I, *De Le-*

Βέβαια, η προσφορά πολυτίμων δώρων και μεγάλων χρηματικών ποσών, έστω και καθ' υπέρβαση των προβλεπομένων ορίων, εντασσόταν σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο της βυζαντινής διπλωματίας. Αυτό περιλάμβανε, ακόμη, την απόδοση τιμητικών τίτλων σε αλλοεθνείς ηγεμόνες και αξιωματούχους, την καταβολή ετησίων επιδομάτων, τη σύναψη επιγαμιών αλλά ιδιαίτερα την προβολή στα μάτια των ξένων του πλούτου και της μεγαλοπρέπειας της βυζαντινής αυτοκρατορικής αυλής. Η εξωτερική πολιτική του Βυζαντίου ευνοούσε συστηματικά και εφάρμοζε μεθοδικά την πρακτική της ικανοποίησης τέτοιων αιτημάτων, που προσωρινά μεν απέβλεπε στην επίλυση πολιτικών προβλημάτων, μακροπρόθεσμα όμως δημιουργούσε την ανάγκη μιας μονιμότερης κοινωνικο-οικονομικής και πολιτιστικής εξάρτησης από την αυτοκρατορία.²⁴

Στα πλαίσια αυτής της λογικής λειτούργησε η βυζαντινή διπλωματία σε όλη τη διάρκεια των ουννικών διπλωματικών αποστολών στην Κωνσταντινούπολη, όπως περιγράφεται στο β' μέρος της Ιστορίας του Πρίσκου, στο *Περί πρέσβων έθνών προς Ρωμαίους*.²⁵

Από την παρουσίαση της βυζαντινής πρεσβείας του 448 στο ουννικό βασίλειο, μπορούν να συναχθούν τα παρακάτω γενικότερα συμπεράσματα.

Η διπλωματία αποτελούσε για το Βυζάντιο και μάλιστα σ' όλη τη διάρκεια της επιβίωσής του, την καλύτερη οδό επικοινωνίας με τα ξένα Έθνη. Για την επιτυχία των διπλωματικών αποστολών οι βυζαντινές αρχές επέλεξαν πάντοτε ανθρώπους ικανούς και γνώστες των μηχανισμών της διπλωματίας, ανεξάρτητα από τη θέση και το αξίωμά τους,²⁶ αφού, κατά τους πρώτους τουλάχιστον αιώνες, έλειπαν οι διπλωμάτες καρριέ-

gationibus, έκδ. C. de Boor) σελ. 444 καί 471].

24. Βλ. Patouga, «Influences», σελ. 152-153.

25. Πρίσκος, σελ. 575-583. Με λεπτομέρειες παρουσιάζεται από τον συγγραφέα στο β' μέρος του έργου του, η ουννική διπλωματική αποστολή με επικεφαλής τον Εδέκωνα, στον οποίον ο ευνούχος Χρυσάφιος εμπιστεύθηκε το συνωμοτικό του σχέδιο για τη δολοφονία του Αττίλα.

26. ...φράζειν δέ τόν Μαξιμίνον άπό στόματος τῆ 'Αττήλα μη χρῆναι αίτειν πρέσβεις μεγίστης άξίας παρ' αὐτόν διαβῆναι τοῦτο γάρ οὐδέ επί τῶν αὐτοῦ προγόνων οὐδέ επί έτέρων τῶν άρξάντων τῆς Σκυθικῆς γενέσθαι, αλλά πρεσβεύσασθαι τόν τε έπιτυχόντα στρατιώτην και άγγελιαφόρον (Πρίσκος, σελ. 123).- Πρβλ. L. Bréhier, ό.π. σελ. 246-247.- R. Mathisen, «Patricians as Diplomats in Late Antiquity» *BZ* 79(1986) 1, σελ. 35-49.- B. Croke, «Anatolius and Nomus: Envoys to Attila» *Bsl*, 42(1981)2, σελ. 159-171.- T. Λουγγής, «Μία άγνωστη οικογένεια βυζαντινών πρεσβευτών την εποχή του Ιουστινιανού», *Παρνασσός* 17/4(1975), σελ. 556-561.

ρας. Από την αφήγηση του Πρίσκου γίνεται σαφές ότι οι συνεχείς διπλωματικές αποστολές του Βυζαντίου σε ξένους και ιδιαίτερα εχθρικούς προς το ίδιο λαούς δεν αποσκοπούσε στην επίλυση συγκυριακών μόνο πολιτικών διαφορών, αλλ' απέβλεπε κυρίως στην προσέγγιση των ηγετικών τους τάξεων – για την οποία παρακολούθησαμε την εφαρμογή ποικίλων μέσων – στη γνώση των παραδόσεων και των θεσμών της κοινωνίας τους, στην πληροφόρηση για τα ήθη και έθιμα ακόμη και του απλού λαού. Η ανάγκη αυτή εξάλλου οδήγησε τις βυζαντινές αρχές τον 6ο αι., στην ίδρυση του *Scrinium barbarorum* που σκοπό είχε τη συλλογή πληροφοριών σχετικά με τους θεσμούς και τις παραδόσεις των ξένων λαών.

Η επιτυχία αυτής της προσπάθειας εμφανίζεται με απόλυτη σαφήνεια στο κείμενο του Πρίσκου. Η πολυτέλεια των βασιλικών οικημάτων, η άριστη οργάνωση της ουννικής αυλής, στα πρότυπα της βυζαντινής – με γραμματείς, διερμηνείς, αυλικούς, θεραπεινίδες – το αυστηρό πρωτόκολλο, η χρήση των διεθνώς ομιλουμένων τότε γλωσσών, η κυκλοφορία καταναλωτικών και πολυτελών προϊόντων εισαγωγής αλλά και η προσήνεια και φιλοξενία των απλών ανθρώπων της υπαίθρου δεν υπήρξαν παρά το αποτέλεσμα αυτής της πολιτικής πρακτικής. Η επικοινωνία των δύο πλευρών μέσω των πολυαρίθμων διπλωματικών αποστολών που είχαν προηγηθεί εκείνης του 448, στην ουννική αυτοκρατορία και τανάπαλιν, και μέσω των εμπορικών συναλλαγών που διεξήγοντο στο σύνορο του Δούναβη, συνετέλεσαν, όπως φαίνεται, σε μια ουσιαστική προσέγγιση των δύο κόσμων.

ΜΟΣΧΟΣ ΜΟΡΦΑΚΙΔΗΣ

Η ΛΕΓΟΜΕΝΗ “ΚΑΤΑΛΑΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ”

ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΕΘΝΙΚΗΣ ΣΥΣΤΑΣΗΣ ΚΑΙ ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΣΙΑΣ

Το 1311 η αναπάντεχη ήττα των δυνάμεων της οικογένειας των Brienne, από τον ονομαζόμενο «Καταλανική Εταιρεία» τυχοδιωκτικό στρατό των τέως δυτικών μισθοφόρων του Ανδρόνικου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), άνοιγε μία από τις πιο παράξενες ίσως πτυχές της ιστορίας της φραγκοκρατούμενης Ελλάδας, ευρύτερα γνωστής σήμερα ως *καταλανοκρατία*.¹ Όρος που υιοθετήθηκε, με υπερβολική ίσως ευκολία, από την νεώτερη ιστοριογραφία και λογοτεχνία για την επακόλουθη περίοδο της κυριαρχίας του Στέμματος της Σικελίας, και στη συνέχεια της Αραγωνίας, στα λεγόμενα *δουκάτα των Αθηνών και Νέων Πατρών*. Η μεγάλη όμως ποικιλομορφία αλλά και ασάφεια που παρουσιάζουν οι σχετικές πηγές για τις ονομασίες του εν λόγω στρατού, καθιστούν αναμφίβολα σκόπιμη την επανεξέταση της πραγματικής αντιστοιχίας του όρου με την φυλετική του σύνθεση, θέμα που, προφανώς μέχρι σήμερα, δεν έτυχε της απαραίτητης προσοχής από ένα μεγάλο μέρος της σχετικής έρευνας.²

1. Το θέμα της δράσης της *Καταλανικής Εταιρείας* στο Βυζάντιο και της ιστορίας της *καταλανοκρατίας* στην Ελλάδα καλύπτεται αντίστοιχα από τις εργασίες της Α.Ε. Laiou, *Constantinople and the Latins, The Foreign Policy of Andronicus II (1282-1328)*, Cambridge, Massachusetts, 1972, σελ. 127-242 και Κ. Μ. Setton, *Catalan Domination of Athens 1311-1388*, Cambridge, Massachusetts, 1948, όπου και το μεγαλύτερο μέρος της υπάρχουσας βιβλιογραφίας.

2. Μια πρώτη προσέγγιση του προβλήματος επιχείρησε ο καταλανός ιστοριοδίφης Α. Rubió i Luch, σ' ένα διακατεχόμενο από πατριωτικά συναισθήματα άρθρο με τίτλο «Per qué donem el nom de catalana a la dominació de la Corona d' Aragó a Grecia», *Estudis Universitaris Catalans* 12 (1926), σελ. 1-12. Περισσότερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεταγενέστερη εργασία του *La població de la Grecia catalana en el XIVè segle*, Βαρθελώνη, 1933, αν και περιορίζεται κυρίως στην εποχή της αραγωνικής κυριαρχίας στα δουκάτα. Βλ. επίσης και τον κατάλογο των καταλανικών οικογενειών στην Ελλάδα που δημοσίευσε ο J. Gramunt Subiela, «Los linajes catalanes en Grecia en el siglo XIV», *Hidalguía* 5 (1957), σελ. 449-464, 781-796 και την μελέτη του D. Jacoby, «La “Compagnie Catalane” et l'état catalan de Grèce. Quelques aspects de leur histoire», *Société et démographie à Byzance et en Roumanie latine*, Variorum reprints, Λονδίνο 1975, σελ. 79-103.

Οι πρώτες μαρτυρίες για την σύστασή του σχετίζονται με τον δυναστικό πόλεμο της Σικελίας (1295-1302), όπου κατά τον Γρηγορά *Ξυνέπεσε δέ τηνικαῦτα Λατίνων τινα, Ροντζέριον ὄνομα, στρατόπεδον ἀθροίσαντα ἕκ τε Ἰβηρίας τῆς κάτω καὶ Γαλατίας τῆς ἐπέκεινα καὶ δυτικωτέρας τῶν Ἄλπεων βάνανσόν τε καὶ μάχαις ἀεὶ διαποντίοις καὶ ἠπειρωτικαῖς χαῖρον τριήρεις οὐ μείους τεττάρων ἀπὸ τούτων πληρῶσαι· δι' ὧν δὴ καὶ τὸν πειρατικὸν ἀδεῶς μετῆει βίον [...] Θευδέριχος, ὡς ὑπερορίων δεῖσθαι συμμαχιῶν, μετακαλεῖται τὸν εἰρημένον Ροντζέριον, παραγγέλλας αὐτῷ καὶ ἐτέρους ὅθεν δῆποτε μεταπέμψασθαι κρατίστους, ὡς χιλίους ἰππέας, ἵν' ἐξ ἀντιπάλου γενναίως τε καὶ εὐρώστως διαμάχονται πρὸς τὸν ἀντικαθήμενον τοῦ Καρούλου στρατόν. ἐπεὶ δὲ ἦρκεν ἐκεῖνος ἄγων χιλίους μὲν, ὅσον τὸ ἀπὸ τοῦ ναυτικοῦ πεζούς, χιλίους δ' ὄσους ἐς ἰππέας κατέταξεν...³ Την πειρατική δράση του Roger de Flor αναφέρει επίσης και ο χρονικογράφος Muntaner κατά τον οποίο όμως, οι σχέσεις του τῶς ναῖτη μοναχοῦ με τους ἐξ Ἰβηρίας στρατιώτες, σ' αὐτὴν την περίοδο αφοροῦν τον μικρὸ μόνον ἀριθμὸ Καταλανῶν και Αραγωνίων που χρησιμοποίησε για την προσωπική του φρουρά,⁴ ἐνὼ τον ἀρχικὸ πυρήνα του μισθοφορικοῦ σώματος, που μετὰ την συνθήκη της Caltabellota (1302) κατέπλευσε στο Βυζάντιο, ἀποτελοῦσαν κατὰ τον καταλανὸ χρονικογράφο, Καταλανοί, Αραγωνιοὶ και Αλμογάβαροι, ἀλλὰ και ἀνδρες στρατολογημένοι ἀπὸ διάφορες περιοχές της Σικελίας.⁵ Ο πολυεθνικὸς του χαρακτήρας διαφαίνεται και στον Παχυμέρη, κατὰ τον οποίο ο Roger ἔφτασε στην Κωνσταντινούπολη ἄμα ναυσὶν ἰδίαις ἑπτὰ και συμμαχικῶ στόλῳ ἐκ Κατελάνων και Ἄμογαβάρων πλείστῳ, εἰς χιλιοστύας ὀκτῶ ποσομένῳ...⁶ ἀλλὰ και στον Γρηγορά για τον οποίο ἐπρόκειτο για άτομα που ἄλλοθεν ἄλλος και πολλοὶ πολλαχόθεν ἄσκειοι και γυμνήτες κέρδους*

3. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ρωμαϊκὴ ἱστορία* (ἐκδ. Schopen, CSHB), τόμ. I, σελ. 218-219.

4. J. Fuster - J. F. Vidal Jové, *Ramon Muntaner. Cronica*, Μαδρίτη 1970, σελ. 402-403. Την πειρατική του δράση μνημονεύει και ο Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ ἱστορίαι* (ἐκδ. Bekker, CSHB), τόμ. II, σελ. 392-393. Πρβλ. ἐπίσης Α. Rubió i Lluch, *Diplomatari de l'Orient Català, 1301-1409*, Βαρκελώνη 1947, ἐγγρ. II, σελ. 3-4· III, σελ. 4-5· IV, σελ. 5· V, σελ. 6· VI, σελ. 7-8.

5. Συνολικὰ χίλιοι πεντακόσιοι ἰπτεῖς, τέσσερις χιλιάδες Αλμογάβαροι και περισσότεροι ἀπὸ χίλιοι «ἀνθρώποι της θάλασσας», ἐκτὸς ἀπὸ τα πληρώματα των πλοίων. (Muntaner, σελ. 414-415). Μια σύντομη περιγραφή των γεγονότων μέχρι το 1305, ἀναφέρει ὅτι συνίστατο ἀπὸ *armigeri inferioris conditionis et specialiter almugavari* (Α. Rubió i Lluch, *Diplomatari de l'Orient Català (1301-1409)*, Βαρκελώνη 1947, ἐγγρ. XV, σελ. 16-19).

6. Γεώργιος Παχυμέρης, II, σελ. 393.

ἔνεκα ληστρικοῦ συνδρομόντες πλάνητα καὶ διαπόντιον ἔβοσκον βίον... καὶ ὅτι ἐκεῖνος (Ροντζέριος) ἦκεν ἐκ Σικελίας ἐς διαχιλίους ἐπαγόμενος ἄνδρας· ὧν τοὺς μὲν χιλίους ὠνόμαζε Κατελάνους ὡς ἐκ τοιούτων τὰ πλεῖστα τὸ γένος κατάγοντας· τοὺς δ' ἑτέρους χιλίους Ἀμογάβαρους.⁷ Ἀργότερα, σύμφωνα με ὅλες τις πηγές, ὁ ἀριθμὸς τοῦ στρατεύματος που ἀκολουθοῦσε τὸν ξενόφερτο Μέγα Δούκα τοῦ Ἀνδρόνικου Β΄, θὰ αὐξανόταν με τὶς νέες καταλανοαραγωνικὲς δυνάμεις που ἔφεραν ὁ Bernard de Rocafort καὶ ὁ Berenguer de Entenza, ἀλλὰ καὶ με κάθε εἶδους τυχοδιωκτικὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὴν Μικρὰ Ἀσία καὶ τὸν βαλκανικὸ χῶρο.

Μετά τὸν θάνατο τοῦ Roger de Flor (1305), τὸ πρόβλημα τῆς φυλετικῆς σύνθεσης τοῦ στρατοῦ αὐτοῦ, ἀποκτὰ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ δυτικὰ κέντρα ἐξουσίας, τὰ ὁποῖα διαπιστώνουν με ἐκπληξη τὴν ἀδυναμία τοῦ Βυζαντίου νὰ ἐξουδετερώσει τοὺς μέχρι πρό τιнос συμμάχους του, που γιὰ ἀρκετὰ χρόνια θὰ διατρέξουν λεηλατώντας ἀνενόχλητοι τὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν ευρωπαϊκῶν ἐπαρχιῶν τῆς αυτοκρατορίας. Στὸ ἐξῆς, διάφοροι βασιλικοὶ οἴκοι τῆς Ευρώπης, οἱ ἰταλικὲς Δημοκρατίες τῆς Βενετίας καὶ τῆς Γένοβας καὶ ἡ Ἀγία Ἐδρα, θὰ προσπαθήσουν νὰ προσεταιριστοῦν αὐτὸν τὸν ἀκέφαλο πλέον ἀπὸ τὶς ἐσωτερικὲς διαμάχες στρατό, νὰ υπερασπίσουν τὰ συμφέροντά τους ἀπὸ τὶς ἀρπακτικὲς τοῦ διαθέσεις ἢ νὰ προσαρμοστοῦν ὅσο τὸ δυνατὸν περισσότερο ἀνώδυνα στὶς νέες συνθήκες. Στὴν ἐντονη πολιτικὴ δραστηριότητα που διεξάγεται στὸ διεθνὴ τῶρα χῶρο, ἡ καταγωγή τῶν μελῶν τοῦ περιέργου αὐτοῦ στρατοῦ, ἄλλοτε ἐξαίρεται, ἄλλοτε ἀποσιωπάται, διαστρεβλώνεται ἢ καὶ ἀφήνει ἀδιάφορες τὶς ευρωπαϊκὲς δυνάμεις τῆς εποχῆς, γεγονός που διαπιστώνεται καθαρὰ στὸν σημαντικὸ ἀριθμὸ ἐγγράφων που ἀποτελοῦν πλέον τὴν κυριώτερη πηγή γιὰ τὶς μετέπειτα ἐξελίξεις.⁸

Ἀπὸ αὐτὴν τὴν ἀποψη, ἡ φαινομενικὴ ἀδιαφορία που διέκρινε τὴν μέχρι τῶρα στάση τοῦ Στέμματος τῆς Ἀραγωνίας, παραχωρεῖ τὴν θέση τῆς σὲ μίᾳ διακριτικὴ ἀνάμιξη στα γεγονότα,⁹ ὅπως δείχνει ἡ σχετικὴ με τὴν αἰχμαλωσία τοῦ Berenguer de Entenza ἀλληλογραφία τοῦ Ἰάκωβου Β΄ τῆς

7. Νικηφόρος Γρηγορᾶς, I, σελ. 219-220.

8. Βλ. σχετικὰ Laiou, *Constantinople and the Latins*, σελ. 177-185, 200-242 καὶ Α. Rubió i Lluch, «La Companyia Catalana sota el comandament de Teobald de Cepoy», *Miscellània Prat de la Riba*, Βαρκελώνη 1923, σελ. 218-279 καὶ R. I. Burns, «The Catalan Company and the European Powers. 1305-1311», *Speculum* 29/4 (1954), σελ. 751-771.

9. Βλ. Α. Marinescu, «Notes sur les Catalans et l' empire byzantin pendant le règne de Jacques II (1291-1327)», *Mélanges F. Lot*, 1946, σελ. 501-513. Jacoby, «La “Compagnie Catalane”», σελ. 85-86 καὶ Laiou, *Constantinople and the Latins*, σελ. 178-179.

Αραγωνίας (1285-1327) με τους Γενοβέζους (1305-1307), στην οποία ο μονάρχης υπερασπίζεται τα δικαιώματα του ευγενή υπηκόου του ενώ ταυτόχρονα τονίζει την καταλανοαραγωνική καταγωγή των ανδρών του στρατεύματος,¹⁰ οι εκπρόσωποι των οποίων άλλωστε, όταν το 1306 αιτούν την συνδρομή του, το κάνουν υπό την ιδιότητα των υπηκόων του.¹¹ Κατά την ίδια περίπου περίοδο (1305 και 1307), ο Cristian de Spinola ενημερώνει τον βασιλέα της Αραγωνίας για τα γεγονότα της σύγκρουσης των Βυζαντινών με τους *Cathalani existentis in impero Romanie... Turchi quoque qui cum eis existunt*¹² ενώ, το 1308, ο Ιάκωβος Β΄ απευθύνεται στους «ανθρώπους του» και τούς «ιππείς και πεζούς υπηκόους του που βρίσκονται στις περιοχές της Ρωμανίας» διατάσσοντας και απαιτώντας να σταματήσουν τις επιδρομές στα μοναστήρια του Αγίου Όρους.¹³ Το ίδιο έτος, ο διεκδικητής του θρόνου της Κωνσταντινούπολης Carlos de Valois προσπαθεί να τους προσεταιριστεί για τα κατακτητικά του σχέδια, με την μεσολάβηση του αραγωνίου μονάρχη.¹⁴

Για τον εξ Αραγωνίας όμως Φρειδερίκο Γ΄ της Σικελίας (1295-1337), ο ξαφνικός θάνατος του Roger de Flor σήμανε την εδραίωση μιας δυναμικής επεμβατικής πολιτικής και διεκδικήσεων στον ελληνικό χώρο που ερχόταν, εν μέρει, να συνεχίσει την παράδοση των προκατόχων του Ανδεγαυών.¹⁵ Η προσπάθεια για να ξανακερδίσει την συμπάθεια των στρατιωτών που τον βοήθησαν να κερδίσει το Στέμμα της Τρινακρίας, και που στην πράξη υποχρέωσε να αποχωρήσουν από τις κτήσεις του με το πέρας του πολέμου, γί-

10. Rubió i Lluch, *Diplomatari*, έγγρ. XXII, σελ. 28-29: *...pricipi et domino domino Jacobo... Guarcias de Vergua miles et Garcias Petri de Ayerve vestri naturales humiles et fideles... cum debita reverencia et honore dominationi vestre, domine... humiliter vestre dominabili et naturali dominationi supplicamus...*

11. Ό.π., έγγρ. XXIII, σελ. 28-29: *...principi et domino domino Jacobo... Guarcias de Vergua miles et Garcias Petri de Auerve vestri naturales humiles et fideles... cum debita reverencia et honore dominationi supplicamus...*

12. Ό.π., έγγρ. XXXI, σελ. 35-38.

13. Ό.π., έγγρ. XL, σελ. 50. Σχετικά με το γεγονός βλ. Σπ. Π. Λάμπρος, «Τὸ Ἅγιον Ὅρος καὶ οἱ Καταλώνιοι» *NE* 6 (1909), σελ. 319-321, Α. Ε. Laiou, *Constantinople and the Latins*, σελ. 221-223, Rubió i Lluch, «La Companyia Catalana», σελ. 33-44.

14. Ό.π., έγγρ. XXXVIII, σελ. 48. Βλ. ακόμη έγγρ. XXXIX, σελ. 49.

15. Ἦδη το 1304, εἶχε ἐκθέσει στον ἀδελφὸ του Ἰάκωβο τῆς Αραγωνίας τὰ κατακτητικὰ του σχέδια γιὰ τὴν Ρωμανία (βλ. Rubió i Lluch, *Diplomatari*, έγγρ. XI, σελ. 11-12). Γιὰ τὶς βλέψεις τῶν Ἀνδεγαυῶν στο Βυζάντιο βλ. Κ. Γιαννακόπουλος, *Ὁ αὐτοκράτωρ Μιχαὴλ Παλαιολόγος καὶ ἡ Δύσις 1258-1282*, Ἀθήνα 1969, σελ. 147-271 καὶ C. N. Tsirpanlis, «The involvement of Michael VIII Palaeologus in the Sicilian Vespers (1279-1282)», *Βυζαντινά* 4 (1972), σελ. 303-329.

νονται φανερές όταν το 1307 επιχειρεί, χωρίς αποτέλεσμα, να επιβάλλει στους «υπηκόους» του την αρχηγία του ινφάντη Φερδινάνδου της Μαγιόρκας¹⁶ που θέτει ως όργανο των κατακτητικών του βλέψεων στο Βυζάντιο.¹⁷

Τέσσερα χρόνια αργότερα, στην έκθεση των πρεσβευτών του Ιακώβου Β΄ στην Σύνοδο της Βιέννης (1311), όπου εξετάστηκε η πιθανότητα της συμμετοχής των στρατιωτών της *Εταιρείας* στην σχεδιαζόμενη σταυροφορία για τους Αγίους Τόπους, χαρακτηρίζονται ως «άνθρωποι» των βασιλέων της Αραγωνίας και της Σικελίας, αλλά ταυτόχρονα υπογραμμίζεται η καταλανοαραγωνική τους καταγωγή.¹⁸

Η «εξ αποστάσεως» θέση με την οποία παρακολούθησε η Βενετία την διένεξη μεταξύ Γουέλφων και Γιβελλίνων, αλλά και την σύγκρουση της *Εταιρείας* με το Βυζάντιο και τους Γενοβέζους, υπήρξε καθοριστική για την χάραξη της πολιτικής της, που προσανατολίστηκε αποκλειστικά στην αντιμετώπιση ενός άμεσου κινδύνου για τις κτήσεις και τα συμφέροντά της στον ελληνικό χώρο. Αμέτοχη λοιπόν στο πολιτικό παιχνίδι που διεξαγόταν γύρω από τον τέως μισθοφορικό στρατό του Ανδρόνικου Β΄, η Γαληνοτάτη Δημοκρατία προσπάθησε να αποφύγει, κατά το δυνατόν, την ρήξη με τους ατίθασους αρχηγούς του, όπως δείχνει ένα έγγραφο του 1308 που αναφέρει τον Rocafort ως *Magnum marescalum totius societatis exercitus Catalanorum existentium in partibus Romanie*,¹⁹ ή να αμυνθεί συνάπτοντας συμφωνίες, όπως αυτή του 1310, με το Βυζάντιο για τον καθορισμό κοινής στάσης ενάντια στους *almogavares* και στην *societas exercitum francum*...²⁰

Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η αντιμετώπιση του θέματος και από τους βυζαντινούς συγγραφείς, οι οποίοι όμως ασχολούνται με την δράση των δυτικών τυχοδιωκτικών στρατευμάτων μόνον εφόσον αποτελούν άμεση απειλή για την αυτοκρατορία. Η απομάκρυνσή τους από τα αυτοκρατορικά εδάφη, συνοδεύεται από ειδήσεις ολοένα πιο αραιές που σχεδόν στα-

16. Rubió i Lluch, *Diplomatari*, έγγρ. XXXII, σελ. 38-40: *...proponeret et in animo gereret conferre se ad partes Romanie ad gentem dicti domini nostri regis in eiusdem partibus existentem...*

17. Για την επεμβατική πολιτική του Φρειδερίκου Γ΄ στο Βυζάντιο σ΄ αυτήν την περίοδο βλ. Laiou, *Constantinople and the Latins*, σελ. 180-182, A. Rubió i Lluch, «Contribució a la biografia de l' infant Ferran de Mallorca», *Anuari de l' Institut d' Estudis Catalans* 8 (1913), σελ. 291-379.

18. Rubió I Lluch, *Diplomatari*, έγγρ. LII, σελ. 65-66.

19. Ό.π., έγγρ. XLIII, σελ. 53-54.

20. Ό.π., έγγρ. XLVI, σελ. 56-58.

ματούν όταν πλέον εγκαθίστανται στον νότιο ελληνικό χώρο, στερώντας μας από πολύτιμες πληροφορίες που πιθανώς θα έριχναν περισσότερο φως στην γενικότερη εικόνα των δουκάτων. Σε γενικές γραμμές όμως, παρά τη χρήση των όρων *Κατελάνος* και *Άμογάβαρος*, στον τρόπο με τον οποίο χειρίζονται το θέμα της καταγωγής των ξένων στρατιωτών επικρατεί η ασάφεια και ενίοτε η άγνοια. Το γεγονός ότι, ο μισθοφορικός αυτός στρατός έφτασε στο Βυζάντιο προερχόμενος από την Σικελία και ασφαλώς η συμμετοχή ανδρών διαφόρων εθνοτήτων, υπήρξε καθοριστικό στοιχείο για την σύγχυση που διακρίνει το μεγαλύτερο μέρος των ελληνικών πηγών.

Οι ιστορικοί Γεώργιος Παχυμέρης και Νικηφόρος Γρηγοράς, τους ονομάζουν εναλλακτικά *Κατελάνους*, *Άμογάβαρους* αλλά και *Ίταλούς*, ενώ ο δεύτερος σε μια περιέργη, και οπωσδήποτε όχι τόσο επιτυχημένη επεξήγηση, σχολιάζει ότι από τους δύο χιλιάδες άνδρες που έφερε ο Roger de Flor από την Σικελία τους μὲν χιλίους ὀνόμαζε *Κατελάνους* ὡς ἐκ τοιούτων τὰ πλεῖστα τὸ γένος κατάγοντας. τοὺς δ' ἑτέρους χιλίους Ἀμογαβάρους. Οὕτω γὰρ ἡ Λατίνων φωνὴ τοὺς πεζοὺς ἐν πολέμῳ καλεῖ, καὶ διὰ τοῦτο καὶ τούτους ἐν μοῖρα ταπτομένους τοιαύτη τούτῳ καὶ οὗτος κέκληκε τῷ ὀνόματι.²¹ Ο Θωμάς Μάγιστρος τους θεωρεί γενικά *Λατίνους*, *Ίταλούς*, ἢ ἐκ Σικελίας,²² όπως εξάλλου συμβαίνει και με τον Φιλόθεο Κόκκινο για τον οποίο πρόκειται για ἐκ Σικελίας ἰόντας *Ίταλούς*.²³ Αντίθετα ο Ιωάννης Καντακουζηνός, εξιστορώντας τα μετά την εγκατάστασή τους γεγονότα, κάνει μνεία για τους *τὴν Ἀττικὴν καὶ Βοιωτὴν οἰκοῦντας Κατελάνους*,²⁴ και ο Λαόνικος Χαλκοκονδύλης αν και αναφέρεται στους *ἀπὸ ἐσπέρας τε καὶ Ἰταλίας ἄνδρας* που κατέλαβαν την Θεσσαλία και Βοιωτία, χρησιμοποιεῖ παράλληλα και τον αρχαίο ὄρο *Ταρακῶνες*²⁵ που, ὅλως περιέργως, μερικούς αἰώνες αργότερα συναντάμε και στον ταπεινότερο συγγραφέα του Χρονικού του Γαλαξειδίου.²⁶

21. Νικηφόρος Γρηγοράς, ὀ.π., σελ. 220. Για την ετυμολογία της λέξης *Άμογάβαρος* (Almogavar) βλ. J. Corominas, *Diccionario critico etimologico de la lengua castellana*, Μαδρίτη 1976, τόμ. 1, σελ. 156.

22. Θεόδουλος, *Προσβευτικός πρὸς τὸν βασιλέαν Ἀνδρόνικον τὸν Παλαιόλογον* (ἐκδ. Boissonade, *Ancedota Graeca*), II, σελ. 188-211 και *Περὶ τῶν ἐν τῇ Ἰταλῶν καὶ Περσῶν ἐφόδῳ γεγενημένων* (ἐκδ. Boissonade, *Ancedota Graeca*), II, σελ. 212-228.

23. Φιλόθεος Κόκκινος, *Βίος τοῦ Ἁγίου Σάββα* (ἐκδ. Τσάμη) σελ. 59.

24. Ιωάννης Καντακουζηνός, *Ἱστορία* (ἐκδ. L. Schopen, *CSHB*), I, σελ. 85· II, σελ. 80, 322 και III, σελ. 243, 291.

25. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, *Ἀπόδειξις ἱστοριῶν* (ἐκδ. E. Darko), I, σελ. 16-17, 62.

26. Κ. Ν. Σάθας, *Χρονικὸν ἀνέκδοτον τοῦ Γαλαξειδίου*, Αθήνα 1962, σελ. 204-

Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι, ο τόσο διαδεδομένος όρος *Καταλανική Εταιρεία* ή απλώς *Εταιρεία*, απουσιάζει εντελώς από το σύνολο των βυζαντινών πηγών, με μοναδική εξαίρεση το ελληνικό Χρονικό του Μορέως κατά το οποίο ...*είχασιν έλθει έτότε οί Κατελάνοι, δπερ γάρ τοίς έλέγασιν κ' έκράζασιν Κουμπάνια...*²⁷ Το αυτό όμως συμβαίνει, εν μέρει, και με τις αντίστοιχες δυτικές πηγές όπου, επίσης, μέχρι τον θάνατο του Roger de Flor, δεν γίνεται καμία αναφορά σε ένα μισθοφορικό στράτευμα τύπου *Gran Compañía* ή *Societas*. Ένα σύνολο δηλαδή στρατιωτών που εισέρχονται ελεύθερα στη δομή ενός στρατιωτικού σώματος, αφού αποδεχθούν τους κανονισμούς λειτουργίας και την ιεραρχία του.²⁸ Στην συγκεκριμένη περίπτωση, η ισχυρή προσωπικότητα και ο φιλόδοξος χαρακτήρας του τέως ναίτη μοναχού και επίδοξου κυρίαρχου της Μικράς Ασίας, μάλλον δεν άφηναν περιθώριο για κάτι παρόμοιο. Το έντονο όμως κλίμα ανασφάλειας και δυσανεξίας, που δημιουργήθηκε αργότερα με την είσοδή τυχοδιωκτικών στοιχείων κάθε εθνικότητας και τις εσωτερικές διαμάχες, συχνά υποκινούμενες από διάφορους βασιλικούς οίκους της Ευρώπης, υπήρξε προφανώς η αιτία για την αναζήτηση μιας πιο συλλογικής λύσης.

Η πρώτη αναφορά του όρου *Compagna* ή *Societas* συναντάται το 1305 σε μια επιστολή του Cristian de Spinola στον Ιάκωβο Β΄ της Αραγωνίας όπου αναφέρεται στα όσα συνέβησαν στον *Belengerius de Intenza et eius societas* και στο θέμα της αποζημίωσής του.²⁹ Το επόμενο έτος, ο Entenza εκθέτει στον μονάρχη την σκοπιμότητα της επιστροφής του στο Βυζάντιο, για την καθοδήγηση της *nostra honrrada companya, la qual es en l'emperi de Romania*³⁰ και στην επιστολή που το 1307 απευθύνουν στον Muntaner οι παλιοί συμπολεμιστές του, ο όρος «*Companya*» χρησιμοποιείται για να δηλώσει έναν ανεξάρτητο οργανισμό με δικιά του σφραγίδα.³¹ Τέλος, το 1308 ο Ιάκωβος Β΄ γράφει στον *dilectis suis Bernardo de Rocafortii militi ac societati sue*,³² ενώ στην συμφωνία ειρήνης του Ανδρόνικου Β΄ με την Δημο-

205: *κουρσάροι περίσσοι και φοβεροί, που τοίς έλέγασι Ταραγωνάταις...*

27. *Χρονικόν του Μορέως* (έκδ. Καλονάρου), στίχ. 72-73.

28. Σχετικά με το θέμα βλ. Ph. Contamine, *La guerra en la Edad Media*, Βαρκελώνη, 1984, σελ. 154-161.

29. Rubió i Lluch, *Diplomatari*, έγγρ. XVI, σελ. 19-20. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι, εκτός από τις βυζαντινές πηγές, τα σχετικά έγγραφα μέχρι τώρα δίνουν πληροφορίες για την δραστηριότητα του ενός ή του άλλου αρχηγού, που σε εξαιρετικές περιπτώσεις συνοδεύονται με φράσεις όπως *Berengarius cum comitiva sua* (έγγρ. I, σελ. 1-2).

30. Ό.π., έγγρ. XXVII, σελ. 32-33.

31. Ό.π., έγγρ. XXXIV, σελ. 42.

32. Ό.π., έγγρ. XXXVIII, σελ. 48.

κρατία της Βενετίας το 1310, συνυπάρχουν οι όροι *Compagna almogavorum* και *societas exercitum francum*.³³

Από το 1311 όμως, μετά την συντριβή των φραγκικών δυνάμεων της Ελλάδας από την *Εταιρεία*, οι ίδιοι όροι παρουσιάζονται σε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα ποικιλία μορφών και συνδυασμών που, και πάλι, εξαρτώνται άμεσα από την ιδιάζουσα πολιτική κατάσταση που προέκυψε από την κατάκτηση του δουκάτου των Αθηνών.³⁴ Ενώ λοιπόν οι βυζαντινοί συγγραφείς παύουν να ασχολούνται με το θέμα, διαθέτουμε έναν σημαντικό αριθμό εγγράφων που προέρχονται από τις δυτικές καγκελαρίες αλλά και από την ίδια την *Εταιρεία*. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το έγγραφο του 1312 όπου αναγνωρίζεται επίσημα η κυριαρχία του Φρειδεरिकου Β΄ της Σικελίας (1295-1337) από τον αυτοαποκαλούμενο *universitas exercitus francorum in partibus Romanie existentis*,³⁵ όρος που μέχρι το 1314, δηλαδή στην περίοδο που η θέση της στα νεοκατακτηθέντα εδάφη είναι ακόμη αρκετά ρευστή, χρησιμοποιείται με τις παραλλαγές *universitas exercitus foelicis Francorum in partibus Romanie tunc existentis* – *universitas foelicis Francorum exercitus in partibus imperii Romaniae existentes* ή και στην πιο συντομευμένη του μορφή *homines dicti nostri exercitus*.³⁶ Αργότερα, όταν στη διάρκεια της βικαρίας του Alfonso Fadrique de Aragón (1317-1330) η θέση της σταθεροποιείται τελικά, παρουσιάζεται η καινοτομία *Alfonso Frederici excellentissimi domini Frederici... filius et felici Francorum exercitui existente in ducatu Athenarum et in aliis partibus imperii Romaniae presidens*...³⁷ που θα χρησιμοποιείται μέχρι το 1319 και 1321 στις συμφωνίες ειρήνης με τους Βενετούς της Εύβοιας.³⁸ Το γεγονός ότι από το 1331 η

33. Ό.π., έγγρ. XLVI, σελ. 56-58.

34. Σχετικά με το θέμα βλ. Setton, *Catalan domination*, σελ. 1-51 και W. Miller, *The Latins in the Levant. A history of Frankish Greece (1204-1566)*, Λονδίνο 1908 (ελληνική μετάφραση Α. Φουριώτη, *Η ιστορία της φραγκοκρατίας στην Ελλάδα (1204-1566)*, Αθήνα 1960, σελ. 295-329.

35. Rubió i Lluç, *Diplomatari*, έγγρ. LIII, σελ. 67-69. Βλ. ακόμη Μ. Μορφακίδης, «Η μεταβίβαση της κυριότητας του Δουκάτου των Αθηνών στον σικελοαραγωνικό βασιλικό οίκο», *Πρακτικά Α΄ Πανελληνίου Συμποσίου Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης* [=Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος 8 (1992)], σελ. 216-241, όπου ανάλυση της νομικοπολιτικής φύσεως και προβλήματα ορολογίας του εγγράφου.

36. Rubió i Lluç, *Diplomatari*, έγγρ. LXX, σελ. 88-89· LXXI, σελ. 89· LXXXIII, σελ. 103-104· LXXXIV, σελ. 104. Το 1317, οι Σύμβουλοι της πόλης της Βαρελώνης προσφώνουν τον Pere de Vich *descreto capitaneo Felicis Familie commorantis in partibus Romanie* (έγγρ. LXXXVIII, σελ. 107-108).

37. Ό.π., έγγρ. XCV, σελ. 114-115.

38. Ό.π., έγγρ. CIX, σελ. 132-134 και CXVI, σελ. 141-144.

Εταιρεία παύει να φαίνεται ως εκδίδουσα αρχή εγγράφων ή ακόμη και να αναφέρεται στα διάφορα έγγραφα οφείλεται, κατά πάσα πιθανότητα, στην προοδευτική εξασθένηση του θεσμικού και πολιτικού της χαρακτήρα έναντι του οικελικού και αργότερα του αραγωνικού Στέμματος.

Δίπλα όμως στη γενικευμένη χρήση των όρων *universitas* και *exercitus*, που αναμφίβολα εκφράζουν έναν συλλογικό οργανισμό, γίνεται αισθητή η απουσία του όρου *societas*, με τον οποίο δηλώνεται σαφέστερα ο θεσμικός χαρακτήρας των γνωστών τυχοδιωκτικών στρατιωτικών σωμάτων που κατά τον ΙΓ΄ αι. περιφέρονταν σ’ όλη την Ευρώπη και κυρίως την Ιταλία, προσφέροντας τις υπηρεσίες τους στον καλύτερο πληρωτή. Για πρώτη φορά τον συναντάμε σε έγγραφα της Αγίας Έδρας και της οικελικής καγκελαρίας της βασιλείας του Φρειδερίκου Β΄,³⁹ αν και σύντομα υιοθετείται από τις διάφορες γραμματείες της δυτικής Ευρώπης, κυρίως της Ιταλίας, που σε συνδυασμό με το «λαϊκό» του συνώνυμο *Compagna* (Συντροφία;) τον χρησιμοποιούν κυρίως στις συντομευμένες μορφές *Compagna catellanorum* ή *Magna Societas*.

Η μεγάλη ποικιλομορφία και οι τρόποι των αναφορών εξακολουθούν να βρίσκονται σε άμεση εξάρτηση από το πολιτικό πλαίσιο και την εκδίδουσα αρχή, όπως προκύπτει από τα παπικά ιδίως έγγραφα, όπου η χρησιμοποιούμενη ορολογία, αλλά και το ύφος, προδίδουν την ψυχική διάθεση του γράφοντος. Η αυστηρότατη π.χ. γλώσσα του Κλήμεντος Ε΄ (1305-1314), που το 1312 την ονομάζει *societas Cathalanorum commorantium in partibus Romanie*, βρίσκεται σε πλήρη συνάρτηση με την έντονη πολιτική του δραστηριότητα για την επαναφορά του οίκου των Brienne στο δουκάτο των Αθηνών.⁴⁰ Ακόμη σκληρότερη όμως είναι αυτή του Ιωάννη ΚΒ΄ (1316-1334), ο οποίος έφτασε μέχρι την ποινή του αφορισμού και την προκήρυξη σταυροφορίας για την Ρωμανία, όπου αποφεύγονται συστηματικά ονομασίες θεσμικού χαρακτήρα για την «στρατεία των αρπαγέων». Σε μία μάλιστα από τις ελάχιστες φορές που χρησιμοποιείται ο όρος *Societas*, γίνεται με τρόπο έκδηλα υποτιμητικό και με έντονα συναισθήματα αγανάκτησης.⁴¹

39. Ό.π., έγγο. LVI σελ. 71-72· LVII, σελ. 72· LVII, σελ. 73· CIII, σελ. 124-127· CIV, σελ. 127-128.

40. Ό.π., έγγο. LVI, σελ. 71-72· LVII, σελ. 72· LVIII, σελ. 73· LIX, σελ. 73-75· LXII, σελ. 77-78· LXIII, σελ. 78-80· LXIV, σελ. 80-81· LXV, σελ. 81-82· LXVI, σελ. 83-84. Σχετικά με την πολιτική της Αγίας Έδρας για τα καταλανικά δουκάτα της Ελλάδας βλ. Setton, *Catalan domination*, σελ. 21-25 και 272-275· του ιδίου «The Avignonese Papacy and the Catalan Duchy of Athens», *Byzantion* 18 (1944-45), σελ. 281-303.

41. Ό.π., έγγο. XCCIV, σελ. 113-114· CII, σελ. 123· CXX, σελ. 148-149· CL, σελ. 189-

Στον αισθητά όμως χαμηλότερο τόνο των διαδόχων του, οι οποίοι εφάρμοσαν μια πάγια πολιτική συμφιλίωσης με τους βασιλείς της Σικελίας και τους υπηκόους τους της Ελλάδας, επικρατεί η ονομασία *Magna Societas*, αν και βέβαια όχι πάντα απαλλαγμένη από κάποιον τόνο ειρωνίας.⁴²

Παρόμοιας φύσεως χρήση του όρου *Societas*, σε συνδιασμό με το *Compagna*, συναντάται και στα έγγραφα της επίμονης, αν και ελάχιστα αποτελεσματικής, πολιτικής δραστηριότητας των Brienne και των Ανδεγαυών της Νάπολης για την ανάκτηση των χαμένων ελληνικών εδαφών.⁴³ Αντίθετα, ο μεγαλύτερος ρεαλισμός των Βενετών και η ικανότητα προσαρμογής τους στις νέες καταστάσεις, διαπιστώνεται στις διαδοχικές συμφωνίες ειρήνης με την *Compagna Catellanorum qui tenent ducatum Athenarum – Compagna de gentibus in partibus Romanie – Compagna ducatus Athenarum* ή απλώς *Compagna*.⁴⁴

Ο τρόπος αντιμετώπισης του θεσμικού χαρακτήρα του περιέργου αυτού στρατού σε συνδιασμό με την φυλετική του σύσταση, καθορίζεται επίσης άμεσα από τις διεθνείς σχέσεις, αν και τώρα η χρήση διαφόρων ασαφέστερων ακόμη όρων και λύσεων γίνεται ένα επί πλέον εμπόδιο για τον ακριβή προσδιορισμό της καταγωγής των μελών του. Η κυρίως αντίφαση προκύπτει από το γεγονός ότι, στα εκδοθέντα από την ίδια την Εταιρεία και το Στέμμα της Σικελίας έγγραφα, εκτός από την χρήση του περιέργου όρου *exercitus francorum* αποφεύγεται επιμελώς οποιαδήποτε αναφορά στην εθνολογική σύσταση της εν λόγω *Societas* ή *Compagna*. Παράλληλα όμως, τα μέλη της Εταιρείας εξακολουθούν να χρησιμοποιούν την σφραγίδα με τον προστάτη της Καταλωνίας Άγιο Γεώργιο⁴⁵ και κατορθώνουν την επι-

191· CLVIII, σελ. 206-209.

42. Ό.π., έγγρ. CLXVIII, σελ. 217-220· CLXXVII, σελ. 228-229· CLXXXII, σελ. 234-236· CLXXXIII, σελ. 236-237· CLXXXVIII, σελ. 243-246· CLXXXIX, σελ. 246-247· CCXXXV, σελ. 309-310· CCLV, σελ. 338-339.

43. Ό.π., έγγρ. XCI, σελ. 110· XCIII, σελ. 112-113· CXIX, σελ. 147-148· CXXII, σελ. 150-151· CLI, σελ. 191-192· CLIII, σελ. 192-196· CLXVII σελ. 216. Για την συγκεκριμένη πολιτική δραστηριότητα βλ. Setton, ό.π., σελ. 38-50· του ίδιου «The Catalans in Greece 1311-1380», *Athens in the Middle Ages*, Variorum reprints, Λονδίνο 1975, σελ. 189-191 και Miller, ό.π., σελ. 323-326.

44. Ό.π., CVI, σελ. 129· CVII, σελ. 130-131· CIX, σελ. 132-134· CXVI, σελ. 141-144· CLIII, σελ. 196-200· CLXI, σελ. 212· CLXIV, σελ. 214.

45. Βλ. G. Schlumberger, «Le sceau de la Compagnie des routiers catalans à Gallipoli, en 1305», *Comptes rendus de l' Academie des Inscriptions et Belles Lettres*, Παρίσι 1925, σελ. 131-137· του ίδιου *Sigilographie de l' Orient Latin*, Παρίσι 1943, σελ. 208-209 και Jacoby, ό.π., σελ. 83-85, 89.

βολή του καταλανοαραγωνικού δικαίου στα νεοκατακτηθέντα εδάφη,⁴⁶ αν και η καταστροφή των αρχείων των δουκάτων μας στερεί την δυνατότητα μιας πληρέστερης εικόνας για την αντιμετώπιση του θέματος στην εσωτερική τους πολιτική.

Τελείως διαφορετική είναι η στάση του Στέμματος της Αραγωνίας όπου, ενώ τονίζεται η καταλανοαραγωνική καταγωγή των μελών του, αντίθετα αποφεύγεται κάθε όρος που μπορεί να δηλώσει τον θεσμικό χαρακτήρα του τυχοδιωκτικού αυτού στρατού. Η φαινομενική, τουλάχιστον, προσέγγιση στην πολιτική της Αγίας Έδρας και των Γουέλφων, κατά το πρώτο ήμισυ του ΙΓ΄ αι.,⁴⁷ υπήρξε η αιτία της σκληρής στάσης του Ιακώβου Β΄, που το 1314 διατάσσει και απαιτεί, από τους «υπηκόους» του και λοιπούς «φίλους και πιστούς» άλλων εθνοτήτων, να σταματήσουν την κατακτητική τους δραστηριότητα και να εγκαταλείψουν τα εδάφη της Ρωμανίας.⁴⁸ Το 1351, ο διάδοχος του Πέτρος Δ΄ (1336-1387) στα πλαίσια της επεκτατικής του πολιτικής στην ανατολική Μεσόγειο,⁴⁹ απευθύνεται επίσης στους καταλανούς και αραγωνίους υπηκόους του της Ελλάδας, ζητώντας την ένοπλη συμμετοχή τους στον πόλεμο κατά της Γένοβας⁵⁰ και το 1354 την αποστολή της κάρας του Αγίου Γεωργίου από την Λειβαδιά αποφεύγοντας, κατά το δυνατόν, την χρήση των όρων *Societas* ή *Compagna*.⁵¹ Σε διεθνές μάλιστα επίπεδο, μεσολαβεί για την άρση του αφορισμού που βάρυνε τους κατοίκους των δουκάτων των Αθηνών και Νέων Πατρών και απαιτεί να συμπεριληφθούν στη συμφωνία ειρήνης με την Βενετία ως «αραγωνίοι και καταλανοί υπήκοοί του».⁵² Τέλος, το 1379 στις διαπραγματεύσεις για την προσάρτηση των δουκάτων στο Στέμμα της Αραγωνίας απουσιάζει τελείως το πνεύμα της συμφωνίας του 1312, όπου ο νικηφόρος στρατός της Εταιρείας παραχωρούσε την εξουσία στον μονάρχη της Σικελίας. Αυτές πλέον διεξάγονται μεταξύ του βασιλέα και των κοινοτικών θεσμών. Πολλά όμως από τα έγγραφα που στο εξής απευθύνονται στους νέους του υποτε-

46. Rubió i Lluch, ό.π., έγγρ. LIII, σελ. 67-69. Βλ. επίσης Setton, *Catalan domination*, σελ. 19-20.

47. Βλ. V. Salavert Roca, «La pretendida “traicion” de Jaime II de Aragón contra Sicilia y los sicilianos», *Estudios de Edad media de la Corona de Aragón* 7 (1962), σελ. 599-622.

48. Rubió i Lluch, *Diplomatari*, έγγρ. LXVII, σελ. 84· LXVIII, σελ. 84-85.

49. Βλ. A. Lutrell, «La Corona de Aragón y la Grecia catalana. 1379-1394», *Anuario de Estudios Medievales* 6 (1969), σελ. 219-252.

50. Rubió i Lluch, *Diplomatari*, σελ. 257-258.

51. Ό.π., έγγρ. CCXV, σελ. 293 και CCXVI, σελ. 294-295.

52. Ό.π., έγγρ. CCXXX, σελ. 304.

λείς *tam Franchis quam Grecis*, συντάσσονται στα καταλανικά.

Η ευρεία χρήση των χαρακτηρισμών *Καταλανοί* και *Αραγώνιοι*, σε συνδυασμό με το *Compagna Catellanorum*, από τις ευρωπαϊκές καγκελαρίες, τονίζει ακόμη περισσότερο την ιδιόμορφη, εκ πρώτης όψεως, στάση του Στέμματος της Σικελίας αλλά και της Εταιρείας. Τα πολιτικά και διπλωματικά όμως δεδομένα της εποχής της κατάκτησης των δουκάτων, κατά πάσα πιθανότητα, επέβαλαν την επίσημη τουλάχιστον χρήση του ασαφούς αλλά λιγότερο δεσμευτικού όρου *franco*, με τον οποίο αποδόθηκε στον ελληνικό χώρο, από τον πρώιμο ήδη Μεσαίωνα, η γενικότερη έννοια του χριστιανού κατοίκου της δυτικής Ευρώπης. Με τη μη επίσημη αναγνώριση της εξ Ιβηρίας καταγωγής των νέων κατακτητών, ο σικελός μονάρχης έκανε ένα σημαντικό βήμα για την αποφυγή μελλοντικών διεκδικήσεων και επεμβάσεων των αραγωνίων βασιλέων στην πολιτική των δουκάτων. Ταυτόχρονα, τα μέλη της Εταιρείας πιθανώς επεδίωξαν, μ' αυτόν τον τρόπο, να καθορίσουν το νέο κοινωνικό και πολιτικό τους status, σε σχέση με τον υποταγμένο γηγενή ελληνορθόδοξο πληθυσμό, αλλά και να αποφύγουν την παπική οργή παρουσιαζόμενοι ως εναλλακτική λύση για την κάλυψη του κενού εξουσίας, που δημιουργήθηκε στον φραγκοκρατούμενο ελληνικό χώρο, με τον θάνατο του Gautier I de Brienne και του μεγαλύτερου μέρους των ευγενών του. Εξάλλου, είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι αμέσως μετά την κατάκτηση, τα μέλη της Εταιρείας, προφανώς με την προσδοκία της αναγνώρισης του νέου status quo από τον διεθνή πολιτικό χώρο, δεν δίστασαν να δώσουν την αρχηγία στον αιχμάλωτο φράγκο ευγενή Roger de Lauria⁵³ ενώ, καθώς φαίνεται, ένα μέρος του φραγκικού πληθυσμού του δουκάτου τελικά συγχωνεύτηκε με τους νέους κατακτητές.⁵⁴

Βέβαια, δεν παύει να είναι αρκετά παράτολμη μια αποκλειστικά στηριγμένη σε εθνολογικά κριτήρια ερμηνεία του όρου *Φράγκος*, για τους πραγματικούς κύριους της καταστάσεως, ιδιαίτερα υπερήφανους για την καταγωγή τους, κατά τα λεγόμενα του Muntaner, που για αρκετά χρόνια υπήρξαν ιδιαίτερα επιθετικοί για όλους τους γειτονικούς πληθυσμούς, συμπεριλαμβανομένων και των Φράγκων, οι οποίοι μάλιστα ανέκαθεν τους αντιμετώπισαν σαν παρείσακτους. Εξάλλου, για πολλές δεκαετίες, τα κατακτητικά σχέδια των Ανδεγαυών της Νάπολης υπήρξαν αξεπέραστο εμπόδιο για την ανάπτυξη ομαλών σχέσεων μεταξύ των νέων κατακτητών των δουκάτων και της λοιπής φραγκοκρατούμενης Ελλάδας.

53. Βλ. Setton, *Catalan domination*, σελ. 14-15.

54. Βλ. Ramon Muntaner, ό. π., σελ. 496.

Σε μια σύντομη σημασιολογική επισκόπηση του όρου, ιδιαίτερα περιεργός είναι ο συσχετισμός που γίνεται στο λεξικό του Du Cange, με τις έννοιες του *μαχητή*, *φιλοπόλεμου*, *ισχυρού*, *τολμηρού*, *γενναίου*...⁵⁵ Κατά συνέπεια η σχετική φήμη που έχαιραν οι στρατιώτες του καθαρά στρατιωτικού θεσμού της *Societas* ή *Compagna*,⁵⁶ θα μπορούσε ίσως να οδηγήσει στην υπόθεση ότι το *Societas exercitum francozum* δήλωνε περισσότερο τον καθαρά επαγγελματικό στρατιωτικό χαρακτήρα του εν λόγω θεσμού παρά την εθνική του σύσταση.

Τέλος, μια τρίτη έννοια της λέξης *franco*, όπως εξελίχθηκε τον ΙΓ΄ αι. στα κράτη της Ιβηρικής, κυρίως της Καστίλλης και Αραγωνίας, δηλώνει την νομική θέση του ελεύθερου ανθρώπου, κυρίως αστού, απαλλαγμένου από κάθε είδους φεουδαρχικές επιβαρύνσεις.⁵⁷ Κατά πάσα πιθανότητα είναι αυτό που θέλουν να καταστήσουν σαφές τόσο οι μονάρχες της Σικελίας όσο και τα μέλη της Εταιρείας, τα οποία στο αναφερόμεν έγγραφο της μεταβίβασης της εξουσίας του δουκάτου των Αθηνών στον Φρειδερίκο Γ΄, δρουν ως ελεύθεροι άνθρωποι που δέχονται έναν κυρίαρχο, υπό τον όρο ότι θα διατηρηθεί το προνομιακό καθεστώς που προήλθε από την κατάκτηση και ότι στο νέο κράτος θα ισχύσει το καταλανοαραγωνικό δίκαιο που, ως γνωστό, αποτελούσε ένα από τα πλέον φιλελεύθερα του όψιμου δυτικού Μεσαίωνα.⁵⁸

Θα επρόκειτο σε τελική ανάλυση, για την υπογράμμιση του νομικού και πολιτικού status των νέων κατακτητών απέναντι στον ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος μόνον με την πάροδο του χρόνου, και ιδιαίτερα στην περίοδο της προσάρτησης των δουκάτων στο Στέμμα της Αραγωνίας, κατόρθωσε μια ουσιαστική βελτίωση στην προηγούμενη νομικοπολιτική του θέση, θέμα που ξεφεύγει όμως από τους στόχους αυτής της εργασίας.

55. *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, τόμ. 4, σελ. 590.

56. Ό.π., τόμ. 2, σελ. 460 και τόμ. 7, σελ. 506, A. Blaise, *Dictionnaire latin- français des auteurs du Moyen Age*, 1975, σελ. 211, 850 και Real Academia Española, *Diccionario de la Lengua Espanola*, Madrid 1984, σελ. 345.

57. Βλ. L. G. de Valdeavellano, *Curso de historia de las Instituciones españolas*, Madrid 1982, σελ. 243-244, 274-275, 305-308, 333-338, 543 και τα λεξικά των Du Cange, ό.π., τόμ. 4, σελ. 589, Blaise, ό.π., σελ. 400 και Corominas, ό.π., CE - F, σελ. 945.

58. Βλ. σχετικά J. Fiker, *Sobre los Usatges de Barcelona y sus afinidades con las Excepciones de Legum Romanorum*, Βαρκελώνη 1926· J. Rovira i Ermengol, *Usatges de Barcelona*, Βαρκελώνη 1933· J. Lalinde Abadia, *Los Fueros de Aragon*, Zaragoza 1976, E. Cacto Fernandez, *Temas del Derecho: Derecho medieval*, Σεβίλλη 1979, σελ. 22-25, 54-77, 149-155.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΠΕΜΠΤΗ

Χερσαῖοι καὶ θαλάσσιοι δρόμοι

*Ἄπο δὲ τοῦ ἁγίου Φιλίππου μέχρι τῆς ιε^{ης}
τοῦ Φεβρουαρίου μηνὸς χελάνδιον ἢ γαλλοία οὐ πλέει·
πλεόντων δὲ τῶν πλοίων ἐν τῇ θαλάσῃ
ἀποσκοπεῖται ἡ ἀνατολὴ τοῦ ἡλίου
καὶ εἰ μὲν ἀκτινοβολεῖ, σημαίνει πάντως χειμῶνα,
εἰ δὲ πυροειδῆς φαίνεται, σημαίνει νότον*

Οἱ παρὰ τῶν πλευστικωτάτων Μαρδαϊτῶν
ὀρθῶς παρατηρούμενοι καιροὶ τε καὶ ἀστέρες

ΘΑΛΑΣΣΙΟΙ ΔΡΟΜΟΙ: ΔΥΝΑΤΟΤΗΤΕΣ ΚΑΙ ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ
ΤΗΣ ΘΑΛΑΣΣΙΑΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΣΕ ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΛΟΓΙΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Το 1947 ο Albin Lesky στο μνημειώδες έργο του: *Thalatta. Der Weg der Griechen zum Meer* περιγράφοντας την εξελικτική πορεία των αρχαίων Ελλήνων προς τη θάλασσα αναφέρεται και στον πολίτη των ελληνοιστικών κρατιδίων, ο οποίος αναζητεί και βρίσκει τον ειδυλλιακό χαρακτήρα του υγρού στοιχείου στην ενατένιση της ήρεμης επιφάνειας και στο άκουσμα του ελαφρού κυματισμού. Παράλληλα όμως με τη σαγηνευτική πλευρά προβάλλουν απειλητικοί οι κίνδυνοι ενός θαλάσσιου ταξιδιού και η φρικιαστική πιθανότητα ναυαγίου και θανάτου του τολμηρού θαλασσοπόρου.¹ Η διττή φύση ακόμα και του μεταφορικού μέσου, με το οποίο πραγματοποιείται το θαλασσινό ταξίδι, εξαιρείται με τη βοήθεια επιτυχημένων αντιθέσεων στο επίγραμμα-αίνιγμα του Ιωάννη Μαυρόποδος (τέλος 10ου - αρχές 11ου αι.). Το πλοίο παρουσιάζεται ως ζώο, το οποίο έχει τη δυνατότητα να βαδίζει στη στεριά, να κολυμπά στη θάλασσα αλλά και να μεταχειρίζεται τα φτερά του (δηλαδή τα κουπιά και ιστία του). Λόγω της μεταφοράς επιβατών το άψυχο πλοίο καθίσταται έμψυχο και αποκτά την πνοή εκείνων, οι οποίοι ταξιδεύουν μαζί του.²

Είναι βέβαια κατανοητός ο διχασμός συναισθημάτων του απλού ανθρώπου ως προς τη θάλασσα αλλά δε συμβιβάζεται με την επιθυμία της κρατικής εξουσίας για κυριαρχία της θάλασσας. Εάν εστιάσουμε την προσοχή μας στο βυζαντινό Μεσαίωνα, θα πρέπει καταρχήν να διαπιστώσουμε ότι η δύναμη και η ασφάλεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας στηριζόταν επίσης στην κυριαρχία της θάλασσας και κυρίως της Μεσογείου.³

1. A. Lesky, *Thalatta. Der Weg der Griechen zum Meer*, Βιέννη 1947, σελ. 301.

2. Ιωάννης Μαυρόποδος (έκδ. Bollig - de Lagarde), σελ. 35, αρ. 60:

Αίνιγμα εις πλοῖον, ὡς ἐξ ἑτέρου.

Ζῶν τι πεζόν· ἀλλὰ νηκτόν εὐρέθη

ἔμψυχον· ἀλλ' ἄψυχον. ἔμπνουν· ἀλλ' ἄπνουν.

ἔρπον, βαδίζον, καὶ πτεροῖς κεχημένον

ἄκουε καὶ θαύμαζε, καὶ δίδου λύσιν.

3. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, Παρίσι 1966, σελ. 389.

Δικαιολογημένα καυχάται ο Νικηφόρος Φωκάς, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Λιουτπράνδου Κρεμώνας ότι: *Navigantium fortitudo mihi soli inest*.⁴ Στο λεγόμενο Στρατηγικό του Κεκαυμένου (β' μισό 11ου αι.) δίνεται η συμβουλή στον αυτοκράτορα να φροντίζει πάντοτε για τη διατήρηση ακμιαίας ναυτικής δύναμης διότι: *ὁ γὰρ στόλος ἐστὶν ἡ δόξα τῆς ῥωμανίας*.⁵ Εξάλλου η ίδια η πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας παρομοιάζεται, στην ελληνική παραλλαγή του Χρονικού του Μορέως, λόγω της γεωγραφικής της θέσης μ' ένα πλοίο, το οποίο βρίσκεται κατά τα 2/3 στη θάλασσα και κατά το 1/3 στη στεριά.⁶

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι να αναζητήσει μέσα στα βυζαντινά λογοτεχνικά κείμενα την ήπια αλλά και την απειλητική παρουσίαση της θάλασσας σε συνδυασμό με τις εκφράσεις θαυμασμού και τρόμου του μεσαιωνικού ανθρώπου-ταξιδευτή. Παράλληλα προσπαθεί να ανιχνεύσει κατά πόσον η αντιδιαστολή «γαλήνη - τρικυμία» υπακούει στην παράδοση της αρχαίας ελληνικής αλλά και βιβλικής μαρτυρίας και κατά πόσον ο συγγραφέας πρωτοτυπεί, περιγράφοντας μέσα στα πλαίσια της πιθανής ρητορικής του δεξιότητας, πραγματικά βιώματα. Θα πρέπει να τονιστεί ότι η παρούσα μελέτη αποτελεί την αφετηρία για περαιτέρω έρευνα του θέματος της παρουσίας της θάλασσας στη βυζαντινή γραμματεία: δεν αποσκοπεί στην επίλυση πρακτικών προβλημάτων σχετικά με τη θαλάσσια επικοινωνία στο Βυζάντιο αλλά προσπαθεί να παρουσιάσει μερικές από τις λυρικές και αισθητικές αντιλήψεις των βυζαντινών συγγραφέων σχετικά με το υγρό στοιχείο.

Ακόμα και στο χώρο του υποσυνείδητου διατηρεί η θάλασσα τη χαρακτηριστική διμορφία της: όταν κάποιος δει στον ύπνο του ήρεμη θάλασσα μπορεί να είναι ήσυχος, ενώ αντίθετα η τρικυμισμένη θάλασσα προμηνύει δυστυχία (σύμφωνα με το Ονειροκριτικό που αποδίδεται στον Πατριάρχη Γερμανό και συντάχθηκε μετά το 830).⁷ Ακόμα και το να πέσει κανείς στη

4. Λιουτπράνδος, *Antapodosis et Relatio de Legatione Constantinopolitana*, *MGH Scriptores*, III: Legatio, II. Πρβλ. Σπ. Ζαμπέλιος, *Βυζαντινὰ Μελέται*, Αθήνα 1857, σελ. 525: 'Αλλὰ μὴν καὶ δυνάμειως θαλασσίας στερεῖται ὁ Δεσπότης σου· ἐγὼ δὲ μόνος ἔχω στόλους καὶ δύναμιν ναυτικὴν, μεθ' ἧς θέλω ἐπιπέσει κατ' αὐτοῦ, τὰς μὲν παραθαλασσίους πόλεις του καταφανίζων, τὰς δὲ παραποταμίους πυρπολῶν.

5. G. G. Litavrin, *Sovety i rasskazy Kekavmena: Sočinenie vizantijskogo polkovodca XI veka*, Μόσχα 1972. Πρβλ. Β. Wassilievskij - V. Jernstedt, *Cecaumeni Strategikon et incerti scriptoris de officiis regis libellus*, Άμστερνταμ 1965², σελ. 101, στίχ. 33-34.

6. Χρονικό του Μορέως (ἐκδ. Π. Π. Καλονάρου), στίχ. 532-534.

7. Fr. Drexl, «Das Traumbuch des Patriarchen Germanos», *Λαογραφία* 7 (1923), σελ.

θάλασσα χωρίς να μπορεί να βγει κολυμπώντας είναι σημάδι για μελλοντική θλίψη.⁸

Η θαλασσοπορία στο Αιγαίο πέλαγος παραδίδεται στα βυζαντινά κείμενα ιδιαίτερα επικίνδυνη, εξαιτίας της αστάθειας των καιρικών συνθηκών και της έλλειψης χαρτογράφησης του γεωγραφικού χώρου. Ο Κωνσταντίνος Προφυρογέννητος περιγράφει στο έργο του *Περί θεμάτων* το Αιγαίο πέλαγος ως: *βαρύπλου... και δυσπέρατον και κύματα μακρά και ὄρεσιν ἔοικότα προσανεγείρον τοῖς πλέουσιν...*⁹ Οι δυσκολίες αυτές επιβάλλουν την παρουσία κατά τη διάρκεια του θαλασσινού ταξιδιού εμπειρογνώμονα, ο οποίος οφείλει να γνωρίζει τη φορά των ανέμων, τις υφάλους, τα αβαθή σημεία της θαλάσσιας περιοχής και κυρίως τις αποστάσεις μεταξύ των πλησιέστερων λιμανιών. Αντίστοιχα σε πολλές περιπτώσεις ἡ ἀπειρία τῆς θαλάσσης καὶ τῶν τόπων ἐπέφερε τὴ συντριβὴ τῶν πλοίων καὶ τὸ ναυάγιο τῶν ταξιδιωτῶν.¹⁰ Το θαλασσινό ταξίδι σε ἀλίμενον πέλαγος προκαλεῖ τρόπομο στους ναυτικούς, οι οποίοι βρίσκουν ανακούφιση μόνο στη σιγουριά ενός ασφαλούς λιμένα, όπου μπορούν να καταφύγουν σε περίπτωση θαλασσοταραχής, όπως παραδίδεται σε ομιλία του Ιωάννη Χρυσοστόμου. Η θαλασσοπορία σε πέλαγος διάσπαρτο από ὄρμους καὶ ακτές παρέχει, ἀκόμα καὶ σε περίπτωση ξαφνικῆς κακοκαιρίας, τὴ δυνατότητα ἐνός πρόσκαιρου ἀλλὰ ἀσφαλούς καταφύγιου.¹¹ Στην επιστολή 5 του Συνέσιου Κυρήνης (4ος-5ος αι.) δίνεται ἡ συμβουλή του συγγραφέα στον ἀδελφό του να ἀποφεύγει γενικά τα θαλασσινὰ ταξίδια, σε περίπτωση ἀπόλυτης ἀνάγκης να λαμβάνει ὑπόψη του τα ἀστρονομικά φαινόμενα καὶ να σέβεται τους καλούς καὶ κακούς οἰωνούς.¹² Ο Συνέσιος καταλήγει σ' ἀνὰ τα συμπεράσματα μετὰ ἀπὸ προσωπικὴ ἐμπειρία ἐπικίνδυνης θαλασσοταραχής, ἡ ὁποία παρολίγο θα ὀδηγούσε σε πολύνεκρο ναυάγιο.¹³ Τρία ὠροσκόπια θαλασσινῶν ταξιδιῶν ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 5ου αι., μας ἀποκαλύπτουν ἐπίσης τὴν ἀνησυχία τῶν ἀνθρώπων τῆς ἐποχῆς γιὰ τὴν τύχη τοῦ πλοίου

438, στίχ. 88: *Θάλασσαν ἰδεῖν γελῶσαν καλὸν τόδε καὶ σελ. 438, στίχ. 91: Θάλασσαν κλυδωνίζομένην ὄραν βλάβη(ν) δέχου.*

8. Fr. Drexl, «Das Traumbuch des Propheten Daniel nach dem cod. Vatic. Palat.gr. 319», *BZ* 26 (1926) σελ. 299, στίχ. 166: *Ἐν θαλάσση ἢ ἐν ποταμῶ ἐμπεσεῖν καὶ μὴ δύνασθαι ἐξελεθεῖν λύπας δηλοῖ.*

9. Κωνσταντίνος Προφυρογέννητος, *Περί θεμάτων* (ἐκδ. Α. Pertusi), 8330-34.

10. Α. Dain, *Naumachika*, Παρίσι 1943, σελ. 93.

11. *PG* 51, στήλ. 241.

12. (ἐκδ. Α. Garzya), σελ. 26, στίχ. 8-10.

13. Ὁ.π., σελ. 14, στίχ. 15-20· σελ. 15, στίχ. 3-10· σελ. 17, στίχ. 2-18· σελ. 20, στίχ. 12 κ.ε.

και των εμπορευμάτων που μεταφέρει στις ασταθείς μετεωρολογικές συνθήκες στην Ανατολική Μεσόγειο.¹⁴

Οι κίνδυνοι, τους οποίους καλείται να αντιμετωπίσει, συχνά χωρίς επιτυχία και με απώλεια της ζωής του ο μεσαιωνικός θαλασσοπόρος δίνουν αφορμή στη συγγραφή ψόγων της θάλασσας. Παράλληλα και σε επικύρωση του σχήματος «θέσις - αντίθεσις» παραδίδονται εγκώμια της θάλασσας.¹⁵

Το έτος 380 ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός στη δεύτερη ομιλία του για τη Θεολογία¹⁶ δίνει μια ιδιαίτερα ειδυλλιακή περιγραφή του υγρού στοιχείου: ο ρήτορας, ακολουθώντας την παράδοση της ελληνιστικής περιόδου και παραμένοντας στα πλαίσια της βιβλικής μαρτυρίας για τη δημιουργία του κόσμου, θαυμάζει το μέγεθος, την ηρεμία, τα σαφή και ακριβή σύνορα που διαχωρίζουν τη θάλασσα από τη στεριά. Η ιδανική κατάσταση των φυσικών φαινομένων, αποτέλεσμα της Θείας Πρόνοιας, εγγυάται στον άνθρωπο, τον οποίο ο ιεράρχης αποκαλεί με οξύμωρο τρόπο: *χερσαῖον ναυτίλον*, ακίνδυνο θαλασσινό ταξίδι. Εάν επιμείνουμε όμως στην κατανόηση του χαρακτηρισμού *χερσαῖος ναυτίλος*, καταλήγουμε ότι αναφέρεται σε θαλασσοπόρο, ο οποίος ζει στη στεριά. Εμμεσα πιθανώς να παραπέμπει στο διχασμό του ανθρώπου ανάμεσα στη θάλασσα και τη στεριά,¹⁷ ανάμεσα στη ναυτιλία και τη γεωργία.¹⁸ Σε αντιπαράθεση δηλαδή προς το ευμετάβλητο υγρό στοιχείο καθώς και το ανασφαλές και επικίνδυνο θαλασσινό ταξίδι προβάλλει ασφαλές και ακίνδυνη η ενασχόληση με τη γεωργία.

Η ανάληψη θαλασσινών ταξιδιών είναι έμμεσα εξαρτημένη και από τις τέσσερεις εποχές του έτους: ειδικά το χειμώνα οι Βυζαντινοί αποφεύγουν να εκτίθενται στους κινδύνους της θαλασσοπορίας, ενώ τα περισσότερα ταξίδια πραγματοποιούνται κυρίως την άνοιξη και το καλοκαίρι.¹⁹ Στο επιδεικτικό επίγραμμα του Μελεάγρου για την άνοιξη προβάλλει για παράδειγμα ήρεμη η επιφάνεια της θάλασσας, στα πλατιά κύματα της οποίας και

14. G. Dagron et J. Rougé, «Trois horoscopes de voyages en mer (5e siècle après J.-C.)», *REB* 40 (1982), σελ. 117-133.

15. Σχετικά με αυτό το είδος προγυμνασμάτων, βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, Μόναχο 1978, σελ. 104-106.

16. Γρηγόριος Ναζιανζηνός (έκδ. P. Gallay - M. Jourjon), II, 27, 1-20. Πρβλ. και H. Maguire, *Earth and Ocean - The Terrestrial World in Early Byzantine Art*, Pennsylvania State University Press 1987, σελ. 18 και σελ. 34.

17. Με τη μορφή «ἀνασκευής - κατασκευής» διασώζεται συνομιλία μεταξύ της στεριάς και της θάλασσας, βλ. H. Hunger, ό.π., σελ. 101 και υποσημ. 50.

18. Πρβλ. A. Lesky, ό.π., σελ. 299-300 (γύμνασμα του Λιβανίου με αντιπαράθεση ναυτιλίας και γεωργίας προς όφελος της γεωργίας).

19. Φ. Κουκουλές, *Βυζαντινών Βίος και Πολιτισμός*, Αθήνα 1952, τόμ. 5, Παράρ-

στην ευνοϊκή πνοή του Ζεφύρου οι ναύτες ξετυλίγουν τα πανιά των σκαφών τους.²⁰

Εκτός όμως από την εξύμνηση της ομορφιάς του, το υγρό στοιχείο γίνεται, χάρη στην ιδιάζουσα φύση του, αφορμή για εγκώμια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το *Ἐγκώμιον εἰς τὴν θάλασσαν, εἶπουν εἰς τὴν τοῦ καθόλου τοῦ ὕδατος φύσιν* του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως (1283-1289) Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου.²¹ Σ' αυτό απαριθμούνται οι ακόλουθοι λόγοι για το θαυμασμό του συγγραφέα:

α) Κατά τη δημιουργία του κόσμου η θάλασσα προηγείται και συνεπώς αποτελεί συστατικό των υπολοίπων φυσικών στοιχείων. Εξαιτίας του μεγέθους της όμως τα ξεπερνά και παρουσιάζεται ως μητέρα και τροφός τους.²² Πρώτη επομένως η μαρτυρία της Παλαιάς Διαθήκης²³ παρέχει το υλικό στον εγκωμιαστή, όπως εξάλλου αναμένεται από συγγραφέα υψηλής εκκλησιαστικής παιδείας.

β) Στα σημεία επαφής της θάλασσας με τη στεριά διαμορφώνονται αξιοθαύμαστοι κόλποι και κολπίσκοι, νησιά και πορθμοί, οι οποίοι συναρπάζουν με τη φυσική τους ομορφιά και αποτελούν αφορμή φυσιολατρικής έξαρσης.²⁴

γ) Ποταμοί, πηγές, λίμνες και κάθε είδους υδάτινα ρεύματα αντλούν από το νερό της θάλασσας και επιστρέφουν σ' αυτήν χωρίς να επιφέρουν αυξομειώσεις του υγρού περιεχομένου της.²⁵ Αλλά και οι βροχές, η δροσιά, τα σύννεφα και οι άνεμοι οφείλουν την ύπαρξή τους στο υγρό στοιχείο και επομένως έμμεσα στη θάλασσα.²⁶ Είναι αξιοσημείωτη η προσπάθεια φυσιογνωστικής τεκμηρίωσης των ισχυρισμών του συγγραφέα, η οποία προδίδει

τημα, σελ. 369-370. Πρβλ. και G. Dagron, «Das Firmament soll christlich werden. Zu zwei Seefahrtskalendern des 10. Jahrhunderts», στο: *Fest und Alltag in Byzanz*, Μόναχο 1990, σελ. 145-156.

20. Παλατινή Ἐπιτομή (έκδ. Waltz), τόμ. IX, σελ. 363, στίχ. 9-10.

21. PG 142, στήλ. 433 A- 444 C. Πρβλ. επίσης Σπ. Βρυώνη, *Βυζαντινή Κύπρος*, Λευκωσία 1990, σελ. 22-31, όπου γίνεται εκτενής ανάλυση των φιλοσοφικών και αισθητικών αντιλήψεων του κύπριου πατριάρχη. Πρβλ. επίσης Θεοδώρου του Μετοχίτου, *Ἰστορικὸν ἔργον καὶ σημειώσεις γνομικαί* (έκδ. M.T. Kiessling, Ἀμστερνταμ 1966), σελ. 268-275.

22. PG 142, στίχ. 436 B-436 D.

23. Η δημιουργία της θάλασσας τοποθετείται χρονικά την τρίτη μέρα της Γενέσεως, Γένεσις 1, 9-11.

24. PG 142, στήλ. 437 A.

25. PG 142, στήλ. 437 B-C.

26. PG 142, στήλ. 437 C-D.

παρατηρητικότητα και τάση για ορθολογιστική ερμηνεία των φυσικών φαινομένων.

δ) Τα διάφορα είδη φυτών, η ανάπτυξη, ανθοφορία και καρποφορία τους, αλλά και η συντήρηση των διαφόρων ζώων στη γη και των ψαριών στη θάλασσα εξαρτάται άμεσα από το υγρό στοιχείο.²⁷ Η ίδια η επιβίωση του ανθρώπινου γένους είναι συνάρτηση της ύπαρξης νερού και της τεράστιας προσφοράς της θάλασσας.²⁸

ε) Η θάλασσα συνδέει τις διάφορες ηπείρους μεταξύ τους και επιτρέπει μέσω της διευκόλυνσης του εμπορίου την ανταλλαγή των αγαθών,²⁹ τον εμπλουτισμό των γνώσεων και τη διεύρυνση του πολιτιστικού ορίζοντα των ανθρώπων. Ενεργητική είναι η επίδρασή της στη διαμόρφωση του χαρακτήρα των ναυτικών, οι οποίοι παρουσιάζονται ως *ἐμπειρικώτατοι τῶν ἄλλων καὶ φρονιμώτατοι*, ως ανδρείοι και καρτερικοί στην αντιμετώπιση των πολυπληθών και πολυποικίλων κινδύνων του θαλάσσιου ταξιδιού.³⁰

Εκτός όμως από την ακίνδυνη και εξιδανικευμένη παρουσία της η θάλασσα επιφυλάσσει συχνά απρόσμενες και επικίνδυνες εκπλήξεις, οι οποίες περιγράφονται σε διάφορες ταξιδιωτικές εντυπώσεις. Ιδιαίτερα χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του θαλάσσιου ταξιδιού του αποστόλου Παύλου προς τη Ρώμη· κατά τη διάρκεια αυτού του ταξιδιού σφοδροί άνεμοι στη θαλάσσια περιοχή της Κρήτης θέτουν σε κίνδυνο τη ζωή των διακοσίων εβδομήντα έξι επιβατών· για δεκατέσσερις μέρες το πλοίο παλεύει με τα οργισμένα κύματα της Αδριατικής και καταλήγει στη Μάλτα, όπου οι ταλαιπωρημένοι ταξιδιώτες του παραμένουν κατά τους χειμερινούς μήνες.³¹

Η περιγραφή των επικίνδυνων καιρικών συνθηκών, με τις οποίες ήρθε αντιμέτωπος ο απόστολος Παύλος, αποτελεί πρότυπο για παρόμοιες αφηγήσεις. Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός (β΄ μισό 4ου αι.) στο ταξίδι του από την Αλεξάνδρεια προς την Αθήνα, το οποίο αποτολμά παρά τους κακούς καιρούς, βρίσκεται αντιμέτωπος με το τρικυμισμένο πέλαγος και τη λυσσαλέα βία των φυσικών στοιχείων. Οι επιβάτες αντιμετωπίζουν έλλειψη νερού και τροφής παράλληλα με τη φοβερή θαλασσοταραχή, η οποία περιγράφεται με ρητορική δεινότητα και ποιητική δεξιοτεχνία, μέσα στα πλαίσια της αρχαίας ελληνικής παράδοσης.³² Τελικά μόνη η θεϊκή επέμβαση, κατά το πρότυ-

27. PG 142, στήλ. 437 D.

28. PG 142, στήλ. 440 B-C

29. PG 142, στήλ. 440 D-441 A.

30. PG 142, στήλ. 441 B-C.

31. *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, κεφ. κζ΄.

32. PG 37, στήλ. 1038-1043.

πο της ευαγγελικής μαρτυρίας, σώζει τους παρολίγον ναυαγούς επιβάλλοντας την ηρεμία της θάλασσας και των ανέμων.

Ακόμα και στο βυζαντινό μυθιστόρημα του 12ου αι. δεν λείπουν οι αναφορές στους κινδύνους της θαλασσοπορίας. Στο *Καθ' Ὑσμίνην και Ὑσμινίαν* μυθιστόρημα του Ευστάθιου Μακρεμβολίτη ο κυβερνήτης του πλοίου ακολουθώντας την ομηρική παράδοση αναγκάζεται να θυσιάσει στο θεό Ποσειδώνα την Ὑσμίνη εξασφαλίζοντας μ' αυτόν τον τρόπο τον εξευμενισμό των φυσικών στοιχείων. Προηγείται ακριβής περιγραφή της ιδιαίτερα επικίνδυνης καταστάσεως κατά την οποία οι σφοδροί άνεμοι και τα υπέρογκα κύματα απειλούν με όλεθρο το ανυπεράσπιστο πλοιάριο και τους πανικόβλητους επιβάτες του. Μετά την ανθρωποθυσία ακολουθεί πλήρης νηνεμία και γαλήνη, η οποία όμως υπαινίσσεται τους κρυφούς και απρόβλεπτους κινδύνους κάθε θαλάσσιας ταξιδιωτικής περιπέτειας.³³

Στο *Κατά Ῥοδάνθην και Δοσικλέα* έμμετρο μυθιστόρημα του Θεόδωρου Πρόδρομου περιγράφεται το ναυάγιο του πλοίου όπου επιβαίνει η Ῥοδάνθη· η τελική της διάσωση πραγματοποιείται όμως από πλοίο εμπόρων που τη μεταφέρει στην Κύπρο, έμμεση αναφορά στις ακμαίες εμπορικές συναλλαγές της Βασιλεύουσας με την Κύπρο αυτήν την εποχή. Παρόλες τις αντίξοες και επικίνδυνες συνθήκες η θαλάσσια επικοινωνία παραμένει επομένως πυκνή, επιτρέποντας και διευκολύνοντας τη διάσωση τυχόν ναυαγών.³⁴

Λίγο μετά το έτος 1355 χρονολογείται η συγγραφή από τον Ανδρέα Λιβαδηνό της *Περιηγητικής Ἱστορίας*, στην οποία διηγείται το ταξίδι του από την Κωνσταντινούπολη προς την Αίγυπτο και Παλαιστίνη καθώς και την επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη και Τραπεζούντα μέσω Αιγύπτου. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού της επιστροφής μια ξαφνική θαλασσοταραχή στην Ανατολική Μεσόγειο θέτει σε κίνδυνο τη ζωή των ταξιδιωτών. Οι κίνδυνοι αποδίδονται κατά τον ακόλουθο τρόπο: η τρικυμία ξεσπά νύκτα και συνοδεύεται από υπερβολικό άνεμο, καταιγίδα και πανύψηλα κύματα· το επόμενο πρωί δεν εμφανίζεται ο ήλιος αλλά διατηρείται το απειλητικό σκοτάδι και η τρικυμισμένη θάλασσα φθάνει μέχρι τον ουρανό ανοίγοντας απειλητικά το στόμα της να καταβροχθίσει το μικρό πλοίο, έμμεση παραπομπή στο χωρίο της Αποκάλυψης Ιωάννου.³⁵ Οι επιβάτες ρί-

33. *Καθ' Ὑσμίνην και Ὑσμινίαν* (έκδ. Hercher), VII 245-261.

34. *Κατά Ῥοδάνθην και Δοσικλέα* (έκδ. Hercher), VI 207-253.

35. Ἐπομένως Ἰωάννου 20,13: *καὶ ἔδωκεν ἡ θάλασσα τοὺς νεκροὺς τοὺς ἐν αὐτῇ...*

χνουν το φορτίο στη θάλασσα και περιμένουν τη συντριβή του πλοίου τους με επικήδεια τραγούδια και θρήνους στα χείλη.³⁶ Απρόσμενα όμως γαλήνεύει η θάλασσα και εμφανίζεται το φως του ήλιου, θέτοντας τέρμα στη θαλασσινή περιπέτεια.³⁷ Ο συγγραφέας επιδεικνύει με αφορμή την περιγραφή ενός προσωπικού του βιώματος την κλασική του παιδεία τόσο στο λεξιλόγιο όσο και στις αναφορές στον Ομηρο ενώ παράλληλα το σχήμα «τρικυμία - γαλήνη» προοιεί άμεση επίδραση από την ευαγγελική διήγηση για το Θαύμα του Χριστού στη λίμνη Γεννησαρέτ.

Η σχηματική περιγραφή της τρικυμίας και της γαλήνης, η οποία επιτυγχάνεται μετά από θεϊκή παρέμβαση, αποτελεί αφητηρία και πηγή εμπνεύσεως των βυζαντινών λογίων συγγραφέων.³⁸ Στον αφιερωμένο στη μνήμη του Ιωάννη Χρυσοστόμου λόγο του χρησιμοποιεί ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος το ίδιο ακριβώς σχήμα. Κατά την ανακομιδή του σκηνώματος του Ιωάννη Χρυσοστόμου η ξαφνική τρικυμία διασκορπά τα πλοία της ακολουθίας ενώ η βασιλική τριήρης με το σκήνωμα του Ιωάννη προσορμίζεται στον αγρό της αδικημένης χήρας. Μετά τη διευθέτηση της αδικίας το πέλαγος εξευμενίζεται και επανέρχεται ειδυλλιακή γαλήνη στα στοιχεία της φύσεως.³⁹

Η απρόσμενη θαλασσοταραχή οδηγεί όμως σε ναυάγιο τους επιβάτες του πλοίου όπου επιβαίνει ο Ιωάννης Ευγενικός στο ταξίδι του στην Αδριατική θάλασσα το έτος 1438.⁴⁰ Η τρικυμία ξεσπά και πάλι κατά τη διάρκεια της νύκτας αλλά τώρα διαρκεί πολλές μέρες. Υφίσταται άμεσος κίνδυνος λόγω των ισχυρών ανέμων να πέσει το πλοίο και να συντριβεί στην πλησιέστερη ακτή.⁴¹ Οι επιβάτες προσπαθούν να αδειάσουν το νερό των πανύψηλων κυμάτων που καλύπτουν ολόκληρο το κατάστρωμα· σύντομα όμως τα ιστία και κατάρτια του νεόκοπου πλοίου καταστρέφονται ολοσχερώς από το δυνατό άνεμο.⁴² Πολλοί επιβάτες σε κατάσταση πανικού πέφτουν στη θάλασσα χωρίς να ξέρουν να κολυμπούν και πνίγονται.⁴³ Το πλοίο συντρί-

36. Ὅδ. Λαμφίδης, *Ἀνδρέου Λιβαδηνοῦ - Βίος καὶ ἔργα*, Αθήνα 1975, σελ. 50-51.

37. Λαμφίδης, ὁ.π., σελ. 54.

38. Ματθ. 8, 23-27· Μαρκ. 4, 35-41· Λουκ. 8, 22-25.

39. Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου, *Λόγος εἰς Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον* (ἐκδ. Κ. Ι. Δουβουνιώτης), Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1(1926), σελ. 314.

40. ἐκδ. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά*, τόμ. Α', Αθήνα 1912-1930, σελ. 271-314.

41. Λάμπρος, ὁ.π., σελ. 279.

42. Λάμπρος, ὁ.π., σελ. 283-284.

43. Λάμπρος, ὁ.π., σελ. 292.

βεται τελικά στην ακτή ενώ ελάχιστοι, μεταξύ των οποίων και ο συγγραφέας, κατορθώνουν να σωθούν.⁴⁴ Το εξεζητημένο λεξιλόγιο και η επίμονη αναζήτηση υψηλόσχημων εκφράσεων δε μειώνει την αμεσότητα περιγραφής ενός πραγματικά δραματικού προσωπικού βιώματος.

Στο 7ο Βιβλίο της Παλατινής Ανθολογίας βρίσκονται συγκεντρωμένα επιγράμματα αφιερωμένα σε ανθρώπινα θύματα της θάλασσας. Το επιτύμβιο επίγραμμα του Ηγησίππου αναφέρεται για παράδειγμα σε κάποιον τον οποίο έσυραν, μισοφαγωμένο από τα ψάρια, οι αλιείς στη στεριά. Αποτελεί μακάβρια λεπτομέρεια το γεγονός ότι ο άγνωστος ναυαγός, *πολύκλαυτον ναυτιλίας σκύβαλον*, θάπτεται μαζί με τα ψάρια που ανέσυραν με τα δίκτυα τους οι ψαράδες.⁴⁵ Σύμφωνα πάλι με τον επιγραμματοποιό Ποσειδίππο ο νεκρός ναυαγός θα επιθυμούσε να ταφεί μακριά από τη θάλασσα, της οποίας τα κύματα προκάλεσαν το θάνατό του.⁴⁶ Παρόλες όμως τις περιπτώσεις τραγικού θανάτου, ο απλός άνθρωπος είναι αναγκασμένος να ταξιδεύει και να κερδίζει, κυρίως μέσω του εμπορίου και της αλιείας, τα απαραίτητα για την επιβίωσή του. Στο επίγραμμα του Αντίφιλου Βυζάντιου αποκαλείται *χρύτεον* το γένος των ανθρώπων, οι οποίοι περιορίζονται στην ενατένιση της θάλασσας, ενώ το καράβι με το οποίο διασχίζεται ο πόντος είναι *δόλιον ξύλον* και επιφυλάσσει το κέρδος αλλά και το θάνατο στον ταξιδευτή.⁴⁷

Συνοψίζοντας διαπιστώνουμε ότι μέσα από τα βυζαντινά λογοτεχνικά κείμενα προβάλλει θρησιματευτική η εικόνα της θάλασσας, η οποία ανοίγει νέους ορίζοντες στην επικοινωνία των ανθρώπων, εξασφαλίζει την ευημερία του κρατικού μηχανισμού και διευκολύνει την καθημερινή επιβίωση του απλού ανθρώπου. Οι βυζαντινοί λόγιοι συγγραφείς δε διστάζουν όμως να περιγράψουν με όλα τα μέσα που τους παρέχει η κλασική τους παιδεία, η θρησκευτική τους κατάρτιση και η προσωπική τους εμπειρία την απειλητική και ασταθή φύση του υγρού στοιχείου. Η θαλάσσια επικοινωνία, άμεσα εξαρτημένη από τα καιρικά φαινόμενα αλλά και από τις ιστορικές και πολιτικές συγκυρίες, πραγματοποιείται σε πείσμα των κάθε λογής αντιξοοτήτων διευκολύνοντας τις εμπορικές συναλλαγές και την ανταλλαγή ιδεών.

44. Λάμπρος, ό.π., σελ. 308.

45. Παλατινή Ἀνθολογία (έκδ. Waltz), τόμ. VII, σελ. 276.

46. Παλατινή Ἀνθολογία (έκδ. Waltz), τόμ. VII, σελ. 267.

47. Παλατινή Ἀνθολογία (έκδ. Waltz), τόμ. IX, 29. Πρβλ. και Στ. Λαμπάκης, «Πολιτικο-κοινωνικά και καθημερινά από τα επιτύμβια επιγράμματα τών Βυζαντινών», Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συμποσίου Ἡ καθημερινή ζωὴ στό Βυζάντιο, Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν / E.I.E., Αθήνα 1989, σελ. 607.

JOHANNES KODER

ΝΗΣΙΩΤΙΚΗ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΨΙΜΟ ΜΕΣΑΙΩΝΑ*

Σήμερα είναι σχεδόν αυτονόητο, να ταξιδεύει ο καθένας – αν διαθέτει τα χρήματα – όπου θέλει, όποτε θέλει και όσες φορές θέλει, χωρίς εμπόδια ή προβλήματα. Τις πληροφορίες για τη χώρα που σκοπεύει κανείς να επισκεφθεί, τις αντλεί εύκολα από διάφορους σύγχρονους οδηγούς, από περιγραφές, εφημερίδες και περιοδικά.

Στη βυζαντινή εποχή και γενικότερα στον Μεσαίωνα, όπως και κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, αλλά ακόμα και μέχρι τον 19ο αιώνα το να ταξιδεύει κανείς ήταν κάτι το σπάνιο και εξαιρετικό. Οι περισσότεροι ταξιδιώτες εγκατέλειπαν την πατρίδα τους μόνο αναγκαστικά, για επαγγελματικούς ή για πολιτικούς και κοινωνικούς λόγους: ήταν μισθοφόροι που πήγαιναν στον πόλεμο, έμποροι, ναύτες, διπλωμάτες ή τέλος πρόσφυγες ή εξόριστοι. Τη μόνη εξαίρεση αποτελούσαν οι προσκυνητές, που ταξίδευαν για θρησκευτικούς λόγους στους Αγίους Τόπους, χωρίς να υπάρχει άμεση ανάγκη ταξιδιού.

Μόλις στις αρχές του 15ου αιώνα διαπιστώνουμε – σπάνια βέβαια – ότι πραγματοποιούνται ταξίδια χωρίς να συντρέχει ένας από τους παραπάνω λόγους και που θυμίζουν κατά κάποιον τρόπο τον σύγχρονο τουρισμό, μιά και κίνητρό τους δεν αποτελούν θρησκευτικοί και επαγγελματικοί λόγοι, αλλά η φιλομάθεια και η περιέργεια του ταξιδευτή. Τα δύο αυτά στοιχεία είναι αλληλένδετα με τα ανθρωπιστικά ενδιαφέροντα που καλλιεργούνται στις αρχές της Αναγέννησης στην Ιταλία και τη δυτική Ευρώπη. Ως ο σημαντικότερος από τους περιηγητές αυτού του νέου τύπου πρέπει μάλλον να θεωρηθεί ο Κυριακός από την Αγκώνα (Ciriaco de' Pizzicollì), που κατά τη διάρκεια του πρώτου μισού του 15ου αιώνα ταξίδευσε (επανελημμένα) στον ελληνικό χώρο και ιδιαίτερο στο Αιγαίο, και έγραψε τα *Commentaria* του, πολύτιμα σημειωματάρια, εμπλουτισμένα με ιχνογραφήσεις.

Κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα κάθε ταξίδι ήταν επικίνδυνο, δύσκολο

* Ευχαριστώ τον καθηγητή του πανεπιστημίου Ιωαννίνων κ. Ταξιάρχη Κόλια και τον καθηγητή του πανεπιστημίου Κρήτης κ. Αθανάσιο Μαρκόπουλο για τη βοήθεια τους στα Ελληνικά.

και κουραστικό και απαιτούσε μεγάλη προετοιμασία. Αυτό ισχύει τόσο για τους χειρσαίους δρόμους όσο και για τους θαλάσσιους, αν και φυσικά υπάρχουν διαφορές: τα καράβια ήταν πιά επικίνδυνα, αλλά πιά γρήγορα, ενώ το ταξίδι στην ξηρά ήταν κουραστικό. Η ταχύτητα στη στεριά ήταν μικρή και δεν βελτιώθηκε ουσιαστικά από την Αρχαιότητα μέχρι τον 18ο αιώνα. Ο ταξιδιώτης διένυε μέχρι περίπου 30, το πολύ 40 χμ την ημέρα (υπήρχαν βέβαια και εξαιρέσεις, που οφείλονταν ως επί το πλείστον στο ότι η απόσταση, που διανυόταν ήταν μικρή και έτσι μπορούσε να αυξηθεί η ταχύτητα).

Αντιθέτως, τα μεσαιωνικά πλοία απέδιδαν ως μεταφορικά μέσα καλύτερα. Η διάρκεια και η ταχύτητα του ταξιδιού εξαρτιόταν από τον άνεμο, γενικά το κλίμα, και από παράγοντες όπως η πειρατεία. Το πρόβλημα της πειρατείας είναι γνωστό, ιδίως μετά από τις έρευνες των τελευταίων ετών.¹ Για τον ρόλο που έπαιζαν οι καιρικές συνθήκες στην ταχύτητα και ιδίως ο άνεμος, αναφέρω κατ' αρχήν ένα παράδειγμα: Για μία απόσταση 400 περίπου χμ ανάμεσα στην Κύπρο και τη Ρόδο ο Βενιαμίν εκ Τουδέλης,² γύρω στο 1150, χρειάστηκε 4 μέρες, επειδή συνάντησε φουρτούνες και καταιγίδες: ένας άλλος Εβραίος, ο Μεσουλάμ μπεν Μεναχίμ (από τη Βολτέρρα),³ το 1481 έκαμε 2 μέρες (κάτω από κανονικές καιρικές συνθήκες), και ο Ράινχολντ Λούμπενου, στο τέλος του 16ου αιώνα, που ταξίδευσε με πολεμικό πλοίο των Τούρκων, μόνο μία μέρα.⁴

Το κλίμα λοιπόν και η πειρατεία είναι οι δύο μεγάλοι αστάθμητοι παράγοντες. Με βάση αυτά τα δεδομένα θα ήθελα να συζητήσω τώρα σύντομα μερικές όψεις των εξής δύο προβλημάτων:

α'. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στον όψιμο Μεσαίωνα όλα ή τουλάχιστον τα περισσότερα κατοικημένα νησιά του Αιγαίου είχαν κάτι σαν «τακτική» συγκοινωνία μεταξύ τους;⁵

β'. Μπορούμε να βρούμε στις γραπτές πηγές πληροφορίες όσον αφορά τη μέση ταχύτητα που ανέπτυξε ένα πλοίο, που θα ήταν γνωστές στους

1. Πρβλ. Α. Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας, 1390-1538*, Αθήνα 1985 (με βιβλιογραφία).

2. Πρβλ. υποσημ. 26.

3. Πρβλ. Ε. Ν. Adler, *Jewish Travellers, A Treasury of Travelogues from nine Centuries*, New York 1966².

4. Για τον Λούμπενου πρβλ. J. Koder «Early Modern Times Travellers as a Source for the Historical Geography of Byzantium: The Diary of Reinhold Lubenau», in: *Geographie Historique du Monde Méditerranéen*, έκδ. Η. Ahrweiler (Byzantina Sorbonensia 7), Paris 1988, σελ. 14-148.

5. Εάν βέβαια παραβλέψουμε τη βενετσιάνικη μούντα, που χρησίμευε ως μέσο κυ-

ναυτικούς και θα τις λάμβαναν υπ' όψη κατά τον σχεδιασμό του ταξιδιού τους;

Για το πρώτο πρόβλημα παραπέμπω στο βιβλίο της Elisabeth Malamut, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο για τις θαλάσσιες συγκοινωνίες.⁶ Αν και δεν πραγματεύεται την όψιμη περίοδο, τα αποτελέσματά της ισχύουν *mutatis mutandis* και για την παλαιολόγιο εποχή. Τόσο στην κατεύθυνση από Βορρά προς Νότο, κυρίως δηλαδή από την Κωνσταντινούπολη προς τα λιμάνια της Μέσης Ανατολής, όσο και στην κατεύθυνση από τη Δύση προς την Ανατολή, από τα λιμάνια της Ιταλίας και της δυτικής Ευρώπης, δηλαδή, προς τη Μικρά Ασία και την Κωνσταντινούπολη, οι κύριοι σταθμοί μένουν οι ίδιοι – πράγμα αναμενόμενο, εφόσον οι γεωγραφικοί και γενικότερα οι φυσικοί παράγοντες μένουν οι ίδιοι, ενώ οι πολιτικοί υπό τις μεσαιωνικές συνθήκες παραμένουν δευτερεύοντες. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται από τις πηγές που αναφέρω παρακάτω ως παραδείγματα, αλλά και από τους ελληνικούς πορτολάνους,⁷ που διαθέτουμε από το α' μισό του 16ου αιώνα. Ιδιαίτερα ο α' πορτολάνος του Delatte,⁸ που προσφέρει τις περισσότερες λεπτομέρειες, δείχνει ότι οι ναυτικοί προσεγγίζαν ορισμένα νησιά συχνά – ανεξάρτητα από το μέγεθος ή την οικονομική και πολιτική σημασία τους – ενώ άλλα όχι, με κύριο κριτήριο την ασφάλεια των λιμανιών από ορισμένους ανέμους, την ποιότητα αυτών και την εκεί ύπαρξη αρκετού πόσιμου νερού (χάρτης 1). Έτσι μία γενική απάντηση στο παραπάνω πρόβλημα μπορεί να είναι ότι το δίκτυο της «μη τοπικής» και της διεθνούς εμπορικής ναυτιλίας, στην οποία στηριζόταν και η μεταφορά προσώπων, δεν είχε άμεση σχέση με την οικονομική και πολιτική σημασία ή τη δημογραφική κατάσταση του κάθε νησιού.

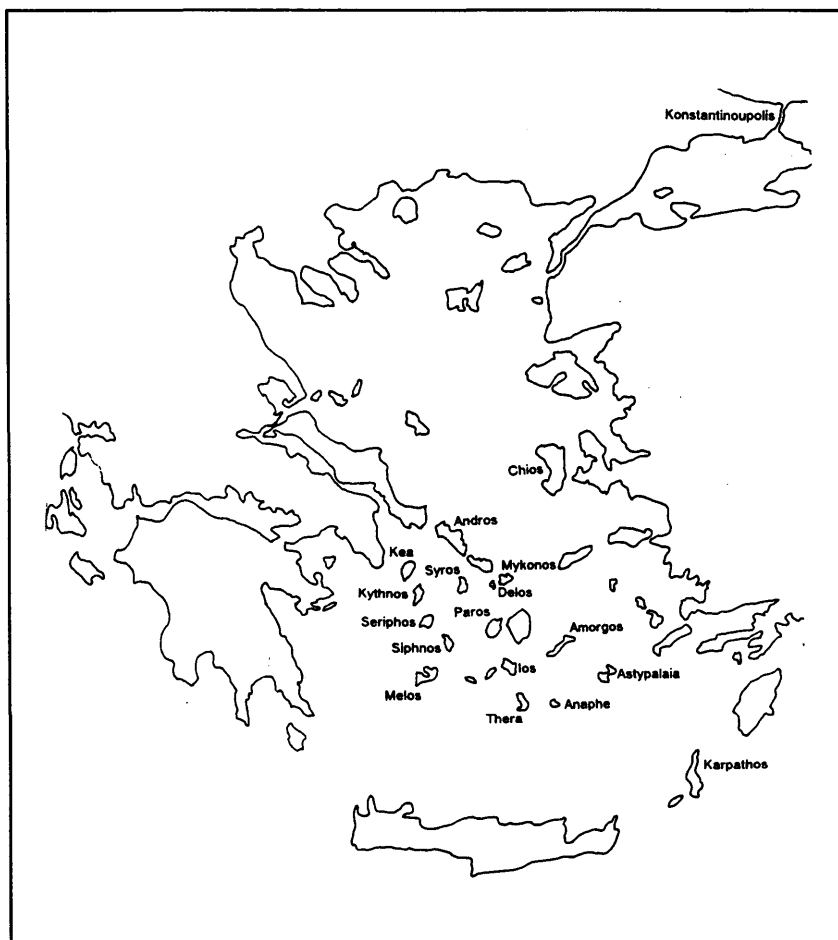
Η δεύτερη ερώτηση αφορά τη μέση ταχύτητα που ανέπτυσαν τα πλοία

κλοφορίας από την Ελλάδα στην Κωνσταντινούπολη, δεν είχε όμως σχεδόν καμία σημασία για την τοπική συγκοινωνία· πρβλ. G. Makris, *Studien zur spätbyzantinischen Schifffahrt*, Genova 1988, σελ. 203, 229, 235, με παραπομπή στον F. Lane, «Fleets and Fairs», *Studi in Onore di Armando Sapori*, Milano 1957, I, σελ. 651-663 (=του ιδίου, *Venice and History, Collected papers*, Baltimore 1966, σελ. 127-141).

6. E. Malamut, *Les Iles de l' Empire byzantin, VIIIe - XIIe siècles*, (Byzantina Sorbonensia 8) Paris 1988, σελ. 536-561: Les îles et les grandes routes maritimes, και σελ. 565-664 (Χάρτες).

7. Έκδ. A. Delatte, *Les Portulans Grecs*, Liège - Paris 1947, πορτ. I (ιδιαίτ. σελ. 81-117), II (ιδιαίτ. σελ. 226-8, 242-254), III (ιδιαίτ. σελ. 272-284, 292 κ.ε.), πρβλ. και τον G. Makris, έ.α., σελ. 190 κ.ε.

8. Πρβλ. ιδιαίτερα τις σελ. 81-117 του Delatte.

Χάρτης 1: Το δίκτυο των νησιών κατά τον πορτογάνο Α' (Delatte)

ΕΤΗ	Μ Η Ν Ε Σ											
	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12
1420									++			
1427											**	**
1428										**		
1429									++			
1432	**											
1434	**											
1435									**			
1437									**			
1440												++
1441							++		**	**		
1442	++											
1443									**		**	
1444					**			**	**			
1445												**
1447								**				
1448												**
1449		**	**							++		
1451									++			
1454								**				
1455		++								++	++	
1456				++								
1460							++				++	
1467											++	
ΕΤΗ	01	02	03	04	05	06	07	08	09	10	11	12
	Μ Η Ν Ε Σ											

Πίνακας 1: Θαλάσσια ταξίδια του Γεωργίου Σφραντζή

** = Κωνσταντινούπολη - Μορέας

++ = άλλα ταξίδια

κατά τον Μεσαίωνα. Γι' αυτό το θέμα βρίσκουμε πληροφορίες τόσο στους ιστορικούς της όψιμης περιόδου όσο και στους περιηγητές. Τελευταία ο Γεώργιος Μακρής στο βιβλίο του για τη βυζαντινή ναυσιπλοία έφερε μερικά παραδείγματα, από τα οποία προκύπτει, ότι ο Θωμάς Μάγιστρος στις αρχές του 15ου αιώνα έκαμε τη διαδρομή Θεσσαλονίκη - Λήμνος - Ίμβρος - Σαμοθράκη - Τένεδος - Κωνσταντινούπολη σε 20 ημέρες, ενώ η ίδια διαδρομή στην αντίθετη κατεύθυνση κατά τη διάρκεια του χειμώνα διήρκεσε 45 ημέρες⁹ αυτό σημαίνει για τα περ. 800 χμ. 40 και 18 χμ/η¹⁰ αντίστοιχα. Με βάση αυτά τα στοιχεία ο Μακρής θέτει υπό αμφισβήτηση τη μαρτυρία ενός καπετάνιου, ότι κάλυψε το διάστημα από την Αίνο στην Κάνδια (περίπου 625 χμ) σε μόνο 5 μέρες.¹¹ Για τη διευκρίνιση του συγκεκριμένου προβλήματος οφείλουμε να αναφερθούμε και σε άλλα παραδείγματα από τον 14ον και 15ον αιώνα:

Πληροφορίες μπορούμε να αντλήσουμε κατά πρώτον από τον ιστορικό Γεώργιο Σφραντζή, ο οποίος στο Χρονικό του αναφέρεται σε πολλά ταξίδια δικά του και των αυτοκρατόρων Ιωάννη και Κωνσταντίνου Παλαιολόγων, ανάμεσα στα έτη 1420 και 1451 (πίν. 1).¹²

Ο συγγραφέας περιγράφει τουλάχιστον 16 ταξίδια από την Κωνσταντινούπολη προς την Πελοπόννησο. Πληροφορούμαστε ότι το δρομολόγιο προέβλεπε είτε τον κατευθείαν πλουν από την Κωνσταντινούπολη προς τον Μορέα, ή ότι το ταξίδι με το πλοίο θα διαρκούσε μόνον μέχρι ενός σημείου, και από εκεί θα συνεχιζόταν δια ξηράς. Το πλοίο επομένως θα κατέπλεε ή στην Κόρινθο ή στον Εύριπο και από εκεί το ταξίδι θα συνεχιζόταν είτε με καΐκι προς τον Ωρωπό είτε με ζώα δια ξηράς. Όσον αφορά την απόσταση της Κωνσταντινούπολης από τον Μορέα ο Σφραντζής αναφέρει δυστυχώς μόνον σε δύο περιπτώσεις χρονολογικά στοιχεία: τη μία φορά αναχωρεί στις 30 Αυγούστου (1435) από τον Εύριπο και φθάνει στις 23 Σεπτεμβρίου στην Κωνσταντινούπολη¹³ (700 χμ, 25 μέρες = 28 χμ/η), την άλλη φορά φεύγει στις 5 Σεπτεμβρίου (1437) από την Πάτρα και ταξιδεύει πάλι μέσω Ευρίπου, στην Κωνσταντινούπολη, όπου φθάνει στις 24

9. G. Makris, έ.α., σελ. 225 κ.ε.

10. χμ = χιλιόμετρα, χμ/η = χιλιόμετρα / ημέρα.

11. Ο Μακρής, έ.α., 236 κ.ε. (ταξίδι του καπετάνιου Costa Carchia) μιλάει για Seemannsgarn (φληναφήματα).

12. Η σχηματική παράσταση δείχνει τους μήνες που διήρκεσαν τα ταξίδια. Τα μεν ταξίδια από την Κωνσταντινούπολη προς την Πελοπόννησο ή και αντίστροφα σημειώνονται με αστερίσκο (*), ενώ τα άλλα διακρίνονται με ένα σταυρό (+).

13. Γ. Σφραντζή, Χρον. 22. 4-5 (54 Grecu).

Σεπτεμβρίου¹⁴ (980 χμ, 20 μέρες = 50 χμ/η).

Γενικά φαίνεται από το Χρονικό του Σφραντζή, ότι οι Βυζαντινοί υπολόγιζαν περίπου τρεις εβδομάδες – οπωσδήποτε λιγότερο από ένα μήνα – γι' αυτήν τη διαδρομή κάτω από κανονικές συνθήκες (ευνοϊκός δηλαδή καιρός, περίοδος ειρήνης, απουσία πειρατικών επιδρομών και διακίνηση με τα κανονικά μέσα, τα εμπορικά πλοία δηλαδή).¹⁵ Επειδή όμως ο Σφραντζής δεν αναφέρει τους ενδιάμεσους σταθμούς, που οπωσδήποτε έκαμαν αυτά τα πλοία για εμπορικούς λόγους, δεν μας δια φωτίζει όσον αφορά τον «καθαρό» χρόνο ταξιδιού.

Έναν αιώνα περίπου ενωρίτερα ο *Νικηφόρος Γρηγοράς* μας πληροφορεί, ότι ο Ιωάννης Καντακουζηνός χρειάστηκε μία εβδομάδα για να καλύψει την απόσταση μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Τενέδου (300 χμ περίπου = μόλις 50 χμ/η). Στην συγκεκριμένη όμως περίπτωση επρόκειτο για στόλο 11 μονάδων και πιθανώς το πιο αργό πλοίο καθόριζε και τη μέση γενική ταχύτητα). Αντίθετα ο Ιωάννης Παλαιολόγος, με *τριήρεις, διήρεις και μονήρεις* κάλυψε την απόσταση από τη Τένεδο (ή την Ίμβρο αντίστοιχα) προς την Κωνσταντινούπολη σε *δύο νυχθήμερα*¹⁶ (= 150 χμ/η).

Περισσότερες πληροφορίες μας παρέχουν οι περιηγητές, που στα ημερολόγια τους αναφέρονται σε μεγαλύτερο βαθμό απ' ότι οι ιστορικοί σε λεπτομερείς περιγραφές του ταξιδιού αυτού καθ' εαυτού. Πάλι κρίνω σκόπιμο να αναφέρω δύο παραδείγματα, τον Nicolao da Martoni και τον Pero Tafur.

Ο Ιταλός *Nicolao da Martoni* (χάρτης 2), νοτάριος στο επάγγελμα, ταξίδευε το 1394/95 ως προσκυνητής στους Αγίους Τόπους.¹⁷ Για πρώτη φορά διέσχισε το Αιγαίο τον Ιούλιο του 1394. Από το νοτιοδυτικό άκρο της Πελοποννήσου ως τα Κύθηρα ταξίδευε επί 2 μέρες (150 χμ = 75 χμ/η), από εκεί ως τη Μήλο 5 (150 χμ = 30 χμ/η), και από τη Μήλο ως την Αστυπάλαια διήρκεσε το ταξίδι του 1 μέρα (= 190 χμ/η). Από την Αστυπάλαια για να φθάσει στην Ρόδο χρειάστηκε 2 μέρες (210 χμ = 105 χμ/η) και από τη Ρόδο στην Αλεξάνδρεια 6 μέρες (600 χμ = 100 χμ/η).¹⁸ Όπως βλέπουμε οι καθημερινές

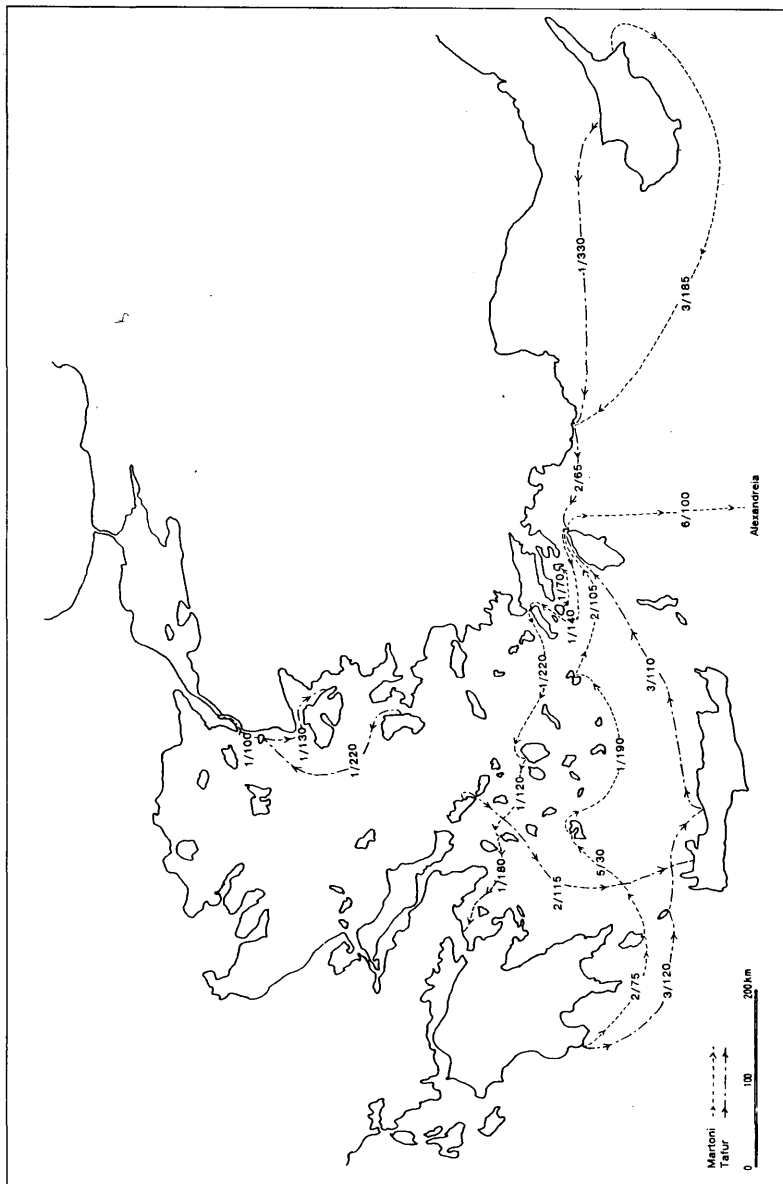
14. Γ. Σφραντζή, *Χρον.* 22. 12 (56 Grecu).

15. ...*της πραγματείας Βενετικά κάτεργα* λέγει μιά φορά, πρβλ. Γ. Σφραντζή, *Χρον.* 27.1 (68 Grecu): δεν νομίζω ότι η λέξη *κάτεργον* σ' αυτή τη περίπτωση σημαίνει *πολεμικό*, όπως το υποθέτει ο Μακρός, έ.α., 171 κ.ε.

16. *Νικηφ. Γρηγοράς* 29.19 και 29.35 (III 236 κ.ε. Bonn).

17. L. le Grand, «Relation du pèlerinage à Jérusalem de Nicolas de Martoni, notaire Italien (1394-1395)», *Revue de l' Orient Latin* 3 (1895), σελ. 566-669.

18. Nicolao da Martoni, έ.α., σελ. 580-586.

Χάρτης 2: Δομολόγια του Nicolao da Martoni και του Pero Tafur

του επιδόσεις διαφέρουν.

Κατά την επιστροφή του τους μήνες Ιανουάριο και Φεβρουάριο του 1395 χρειάστηκε περίπου τον ίδιο χρόνο· από την Αμμόχωστο στο Καστελλόριζο ταξίδευε σε 3 μόνον μέρες (550 χμ = 185 χμ/η), έπειτα από τη Νίσυρο στη Σύμη 1 (=70 χμ/η), από τη Σύμη στη Ρόδο επίσης 1 μέρα (= 80 χμ/η), και από εκεί μέχρι την Κώ άλλη 1 μέρα (= 140 χμ/η). Από την Κω έφτασε στη Νάξο μέσα σε 1 μέρα (=220 χμ/η) και από εκεί μέσω Σίφνου στη Θέρμια (Κύθνο) επίσης σε 1 μέρα (=120 χμ/η). Τέλος, από εκεί έφτασε μέσω Κέας σε κάποιο λιμάνι 24 μίλια από την Αθήνα (μάλλον πρόκειται για τα Μέγαρα) ταξιδεύοντας ολόκληρη την ημέρα και τη μισή νύχτα της 23 Φεβρουαρίου (= 180 χμ/η).¹⁹ Από την Αθήνα ο Μαρτόνι και η παρέα του ζούν μια αληθινή Οδύσσεια αναζητώντας ένα καράβι, που θα τους μεταφέρει στη Δύση. Μόλις στις 5 Απριλίου βρίσκουν στα Μέγαρα ένα μόνο καΐκι, που τους φέρνει στο λιμάνι της Κορίνθου (= 25 χμ/η), απ'όπου αναχωρούν τελικά στις 7 Απριλίου για την Πάτρα και από εκεί για την Ιταλία.²⁰

Ο άλλος περιηγητής, ο Ισπανός *Pero Tafur*²¹ (εικ. 3) ταξίδευε κατά τα έτη 1436-1438. Κατά το διάστημα αυτό διέσχισε το Αιγαίο τρεις φορές. Την πρώτη φορά, αρχές του Ιουνίου του 1436, κάλυψε μέσα σε 4 μέρες την απόσταση από την Κέρκυρα στη Μεθώνη (380 χμ = 100 χμ/η), από εκεί σε 2 μέρες και 2 νύχτες τα 350 χμ = 175 χμ/η) μέχρι την Κάνδια (350 μίλια λέγει ο Tafur) και σε μόλις 3 μέρες – πηγαίνοντας να προσκυνήσει στους Αγίους Τόπους²² – τα 320 χμ (= 105 χμ) (300 μίλια λέγει) μέχρι τη Ρόδο.

Κατά την επιστροφή του και στη διαδρομή προς την Κωνσταντινούπολη το φθινόπωρο του 1437 ο Tafur κάλυψε, όπως ο ίδιος ισχυρίζεται, την απόσταση ανάμεσα στην Κηρύνεια (Κύπρου) και το Καστελλόριζο σε 1 μόνον ημέρα (=330 χμ/η). Από εκεί το καράβι του έκανε 2 μέρες μέχρι τη Ρόδο (130 χμ = 65 χμ/η), στη συνέχεια χρειάστηκε 1 μόνο μέρα για να φτάσει από τη Χίο (μέσω Μυτιλήνης και του κάβου Σάντα Μαρία) στην Τένεδο (220 χμ/η) και από εκεί άλλη μέρα για να πλεύσει διά μέσου των Δαρδανελίων στην Καλλιόπολη (100 χμ/η).²³ Με αφορμή το ταξίδι επιστροφής από την Κωνσταντινούπολη στην πατρίδα του (μετά το Πάσχα) μας δίνει δύο φορές πληροφορίες για τις αποστάσεις στο Αιγαίο. Από την Τένεδο το καράβι

19. Nicolao da Martoni, έ.α., σελ. 638-648.

20. Nicolao da Martoni, έ.α., σελ. 649 κ.ε.

21. M. Letts (εκδ.), *Pero Tafur, Travels and Adventures 1435-1439*, Λονδίνον 1926.

22. Pero Tafur, έ.α., 49-51.

23. Pero Tafur, έ.α., 105 κ.ε., 113 κ.ε.

έφτασε σε 1 ημέρα στη Μυτιλήνη (130 χμ/η) και μετά από την Άνδρο σε 2 μέρες στα Χανιά (330 χμ = 165 χμ/η).²⁴

Για να δείξω, ότι οι συνθήκες παρέμεναν σταθερές, αναφέρω και μερικά παραδείγματα, που ανήκουν σε προγενέστερη εποχή. Εξαιρέση αποτελεί πιθανώς ο δούκας *Λεοπόλδος της Αυστρίας*, ένας από τους αρχηγούς της τρίτης σταυροφορίας, ο οποίος το 1190 μπόρεσε σε 16 μόλις μέρες να ταξιδεύσει από το Σπαλάτο της Δαλματίας στην Άκρα της Παλαιστίνης,²⁵ μίαν απόσταση 2300 χμ περίπου (140 χμ/η).

Άλλο παράδειγμα αποτελεί ο *Βενιαμίν εκ Τουδέλης*,²⁶ που ταξίδευε γύρω στο 1150.²⁷ Από το απόσπασμα του ημερολογίου του, που αναφέρεται στο Αιγαίο πέλαγος, αντλώ τις εξής πληροφορίες: το καράβι του έκανε από την Καλλίπολη στη Μυτιλήνη 4 ημέρες (210 χμ = 50-55 χμ/η) και από εκεί με κατεύθυνση προς τη Χίο 3 ημέρες (110 χμ = 35-40 χμ/η) και από τη Χίο στη Σάμο πάλι 3 ημέρες (110 χμ = 35-40 χμ/η). Στη Ρόδο έφτασε μετά την αναχώρησή του από τη Σάμο μέσα σε 3 ημέρες (270 χμ = 90 χμ/η) και από τη Ρόδο στην Κύπρο σε 4 (600 χμ = 150 χμ/η).

Έξω από τα χρονικά πλαίσια που μας ενδιαφέρουν βρίσκεται βέβαια και ο *Θεόδωρος Στουδίτης*. Το 795 ταξίδευε μαζί με άλλους δέκα μοναχούς από το Σακκούδιον στην εξορία, στη Θεσσαλονίκη. Σε επιστολή του προς τον θείο του Πλάτωνα²⁸ περιγράφει το δρομολόγιό του. Μεταξύ άλλων γράφει ότι το πλοίο του χρειάστηκε μία μέρα (9 ώρες) από τις Ελεούντες στη Λήμνο (= 100 χμ/η), και άλλη μία μέρα (12 ώρες) από τη Λήμνο στο Κάναστρον, το σημερινό κάβο Παλιούρι (=130 χμ/η). Και στις δύο περιπτώσεις, από τον τρόπο, που διατυπώνει ο Στουδίτης τις σκέψεις του, αποκομίζει κανείς την εντύπωση ότι – κατά την γνώμη του – ταξίδευε σχετικά γρήγορα.

24. Πρβλ. Pero Tafur, έ.α., 150, 152. Για τον ίδιο, εξαιτίας της κακοκαιρίας και των καταγίδων – ήταν η Δευτέρα της πεντηκοστής του 1438 – πρέπει το ταξίδι να ήταν ανυπόφορο.

25. Πρβλ. F. Ludwig, *Untersuchungen über die Reise - und Marschgeschwindigkeit im XII. und XIII. Jahrhundert*, Βερολίνο 1897.

26. Έκδ. M.N. Adler, *Benjamin of Tudela, Sefer Masa'ot (Itinerary)*, London 1907, σελ. 11-18, μετάφραση σελ. 10-15, πρβλ. τον J. Starr, *The Jews in the Byzantine Empire 641-1204*, (Texte und Forschungen zur byzantinisch - neugriechischen Philologie, 30) Αθήνα 1939, σελ. 228-232.

27. Για τον 11ον και τον 12ον αιώνα πρβλ. και την E. Malamut, έ.α. 552 κε.

28. Επιστ. 3, έκδ. G. Fatouros, *Theodori Studitae epistulae*, I (CFHB 31/1), Βερολίνο 1992, 11-16, ιδιαίτερα 13 κ.ε., και 143* κ.ε. Πρβλ. τη σχετική μελέτη των J.- Cl. Cheynet - B. Flusin, «Du monastère à Kathara à Thessalonique: Théodore Stoudite sur la route de l' exil»,

Συνοψίζοντας, μπορούμε να πούμε, όσον αφορά την ταχύτητα με την οποία καλύπτονταν οι αποστάσεις, ότι ο τόπος προέλευσης του πλοίου ή του πληρώματος δεν έπαιζε ρόλο. Σημασία είχε οπωσδήποτε ο τύπος του πλοίου και η πείρα και ικανότητα του καπετάνιου και του πληρώματος. Οι εποχές του έτους, όπως φάνηκε, είχαν μικρότερη σημασία απ' ότι ως τώρα νομίζαμε. Ο Γεώργιος Σφραντζής ταξίδευε – αναγκαστικά – κάθε μήνα και όλες τις εποχές του έτους, αποφεύγοντας, φυσικά, κατά το δυνατόν, τον χειμώνα, που βέβαια ήταν η πιό επικίνδυνη εποχή.

Η μέση ημερήσια ταχύτητα φαίνεται ότι ήταν (σχεδόν) πάντα πάνω από 30 χμ. Ήταν δυνατόν, όμως, ακόμα και με εμπορικό πλοίο, να φτάσει χωρίς δυσκολίες ως και τα 50 χμ. Σ' αυτό το γεγονός μπορούσε να στηριχθεί ο ταξιδιώτης, όταν σχεδίαζε το ταξίδι του. Είδαμε ότι η ανάπτυξη πολύ μεγαλύτερων ημερήσιων ταχυτήτων δεν ήταν σπάνιο φαινόμενο, όμως, παρόλο που τα πλοία ήταν σε θέση να διατρέξουν γύρω στα 100 χμ την ημέρα και πολλές φορές ίσως και περισσότερο, δεν μπορούσε κανείς να βασισθεί σ' αυτήν την ταχύτητα, και αυτό για δύο κυρίως λόγους: ο ένας είναι, ότι οι μετεωρολογικές συνθήκες (ιδιαίτερα ο άνεμος) και γενικότερα οι φυσικές συνθήκες αποτελούσαν αστάθμητο παράγοντα κατά τον προγραμματισμό ταξιδιών – ακόμα και η τελευταία έκδοση του *Mediterranean Pilot*²⁹ εξαιρεί ότι τα ρεύματα στο Αιγαίο στους μήνες Φεβρουάριο με Απρίλιο είναι λιγότερο δυνατά σε σύγκριση με τις άλλες εποχές του έτους, γεγονός που αντικατοπτρίζεται κάπως και από το ημερολόγιο του Σφραντζή (πρβλ. πίν. 1). Ο άλλος λόγος είναι η διαφορά μεταξύ της μεικτής χρονικής διάρκειας του ταξιδιού, στην οποία πρέπει να συνυπολογισθεί ο χρόνος ναυλοχίας (φόρτωση, απρόοπτες επισκευές, επισιτισμός και εφοδιασμός με νερό), και της καθαρής ταχύτητας του πλοίου.

Παρ' όλα αυτά, όμως, οι μεταφορές διά θαλάσσης ήταν – στις περιπτώσεις που υπήρχε δυνατότητα επιλογής – ασφαλώς πιο γρήγορες και αποτελεσματικές σε σύγκριση με τα κατά ξηράν ταξίδια.³⁰ Η νησιωτική επικοινωνία ήταν καλύτερη από την ηπειρωτική.

REB 48 (1990), σελ. 193-211 (με χάρτη).

29. *Mediterranean Pilot*, publ. by the Hydrographer of the Navy, vol. IV, Taunton 1968⁹, χάρτες μετά τη σελ. 6.

30. Πρβλ. γενικά J. Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner. Historischgeographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeerraum* (BG, Ergbd. 1), Graz - Wien - Köln 1984, με βιβλιογραφία.

EWALD KISLINGER

SIGHTSEEING IN THE BYZANTINE EMPIRE

Our tour starts near the northeastern shores of Sicily. There «in the Great Sea... is an island. On this island Mount Volganus rumbles all day and all night with a sound like thunder, and the noise is so loud that some might think that Sicily... was being shaken by a fearful earthquake. On Fridays and Saturdays the rumble is even louder. All the time one can see it giving forth flames by night and smoke by day. Arculf dictated this to me as I have written it down, and he with his own eyes saw the way it was on fire at night and smoking by day... during a few days' stay in Sicily».¹ Adomnanus places this piece at the end of Arculf's pilgrimage to the Holy Land and afterwards to Constantinople as the only sight worth mentioning on the return-trip. Evidently one of the volcanoes on the Eolian islands is meant. The overwhelming impression that this wonder of nature made upon the visitor might explain why it appears in the context of an account «On the holy places».

Fifty years later, in 727, another Englishman, Saint Willibald² – he too on the way westwards from Palestine and Constantinople – reports from the same site: *...navigaverunt ad insulam Vulcana, ibi est infernus Theodrichi. Cumque illic veniebant, ascendebant de nave, ut viderent, qualis esset infernus. Statimque Willibaldus curiosus et volens videre, qualis esset intus ille infernus, et volebat ascendere in montis cacumen, ubi infernus subtus erat, et non poterat, qui faville de tetro tartaro usque ad marginem ascendentes glomerati illic iacebant et ad instar nivis, quando de caelo nivans canditas nivalesque cadentes catervas de aereis etherum arcibus arcis coacervareque solet, ita faville coacervati in apice montis iacebant, ut ascensum Willibaldo*

1. Adomnanus, *De locis sanctis* III 6, ed. L. Bieler in: *Itineraria et alia Geographica* (CCSL 175), Turnhout 1965, p. 234. Translation taken from J. Wilkinson, *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*. Warminster 1971, p. 116. Cf. also H. Donner, *Pilgerfahrt ins Heilige Land. Die ältesten Berichte christlicher Palästina-pilger (4.-7. Jahrhundert)*, Stuttgart 1979, esp. pp. 315-331, 420-421.

2. A. Bauch, *Quellen zur Geschichte der Diözese Eichstätt, I: Biographien der Gründungszeit*, Eichstätt 1962, pp. 11-122; F. Parente, «La conoscenza della Terra Santa come esperienza religiosa dell' Occidente cristiano dal IV secolo alle crociate», in: *Popoli e paesi nella cultura altomedievale*, I, Spoleto 1983, pp. 287-290.

*prohibebant. Sed tamen tetrum atque terribilem horrendumque eructuantem de puteo flammam erumpere videbat, ad instar tonitruī tonantis sic flammam magnum et fumi vaporem valde sublime in alto ascendentem terribiliter intuebat. Ille fomix, quem scriptores habere solent, illum videbat de inferno ascendentem et cum flamma proiectum...*³ Please note the expressions «ascendebant, ut viderent» and «curiosus et volens videre». Willibald did not face this spectacle by mere chance, he had fully planned to see it. Mount Etna also lay on his route but is mentioned only in passing by and without poetic detail.⁴ Even if he had had some travel hints from Arculf's account, the appeal of the Eolian volcanoes seems to have been much more widespread.⁵

While sailing back to France an anonymous Jerusalem pilgrim (perhaps about 1000 or earlier) rested at a hermit's dwelling on an island near the corner of Sicily pointing in the direction of Thessaloniki. His host proves to be astonishingly well-informed concerning the residents of the monastery of Cluny, and reveals the source of his knowledge. Not far from where the hermit lives flames lick out of the ground. There the souls of sinners are being tortured by countless demons. Again and again these demons curse the monks of Cluny who, with constant prayers, succeed in freeing the sinners from the clutches of evil.⁶

Both the «inferno of Theodoric» and the «flames of hell / purgatory» roused the fascination of the Christians of that time. It must have been exciting and deeply satisfying for the pilgrims to see such a terrible place and to contrast the state of their own souls – sanctified by the difficult pilgrimage – with those of the damned souls burning there. A specific characteristic of volcanic eruptions supported such imaginatory speculations. Al-Mas'ūdī (10th century) notes that the crater on Burkan (Arabic for the island of Vulcano or Vulcanello) emits fiery lumps of rock resembling headless human forms.⁷ Together with the older legend of the heretical Gothic king Theodoric, said to

3. Vita Willibaldi episcopi Eichstetensis, ed. O. Holder - Egger, in: *MGH, Scriptores* 15, pp. 101-102.

4. Vita Willibaldi, p. 93 (Holder-Egger).

5. L. Bernabò-Brea, «Lipari, i vulcani, l' inferno e San Bartolomeo. Le isole Eolie dal Tardo Antico ai Normanni», *Archivio Storico Siracusano*, N.S., 5 (1978/79), esp. pp. 49-56.

6. Jotsaldus, Vita of Odilo, *PL* 142, 926 C - 927 C; Petrus Damianus, Vita of Odilo, *PL* 144, 935 C - 937 A. Cf. also the reference in *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, ed. H. Delehaye, Brussels 1902 (Reprint Louvain 1954), pp. 641-642, 37-45. For the medieval Western concept of purgatory see J. Le Goff, *La nascita del purgatorio*, Torino 1982.

7. Al-Mas'ūdī, «Kitāb Murudj al-dhahab», French transl. by B. de Meynard - P. de

have driven to hell through a volcano on or near Lipari,⁸ the tales resulted in a highlight for the Christian pilgrimage – a quite new one.

Vulcanological research has proved that the creators of Vulcano (and Stromboli) – despite the testimonies of Willibald and al-Mas'ūdī – never emitted white ashes and stones.⁹ Instead this occurred at Monte Pelato on Lipari. Its activity began approximately in the mid-7th century, thus also explaining the absence of references to the spectacle by antique authors. The stream of visitors stopped during a time when Mount Pelato might have been still active, because the Arab invasion changed the traffic routes.¹⁰

In general we have to stress the influence of sea-trade in regard to the pilgrims choice of destinations; overland connections were similarly affected. Significantly one of the oldest pilgrimage records is called the Bordeaux Itinerary.¹¹ Dry data concerning *mansiones* and *mutationes* of the *cursus publicus* as well as their distances are listed in this document in the style of a Roman itinerary. Only in Palestine, where certain references to specific places mentioned in the Old and New Testament are additionally given, does the Christian dimension of the account become apparent. Egeria¹² (in about 380) also relied on the Roman network of public routes.¹³ In her case, however, it is always clear that she used this official structure as a means to a particular end. The characteristics of the traffic network influenced the paths taken by the

Courteille - Ch. Pellat, *Les prairies d'or*, II, Paris 1965, p. 344 (§912). On the author see *The Encyclopaedia of Islam* VI, pp. 784-789.

8. Gregory the Great, *Dialogues* IV 31, 2-4 (104-106 Vogüé - Antin, [SC 265]). Le Goff, *La nascita*, pp. 99-107. – The general consensus is that the Gran Cratere on Vulcano was meant.

9. Bernabò-Brea, «Lipari», pp. 53, 56, 82-84.

10. V. von Falkenhausen, «Réseaux routiers et ports dans l' Italie meridionale byzantine (VIe - XIe s.)», in: Πρακτικά τοῦ Α΄ Διεθνoῦς Συμποσίου, Ἡ καθημερινή ζωὴ στὸ Βυζάντιο, Κέντρο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν / E.I.E., Athens 1989, pp. 711-731.

11. Itinerarium Burdigalense, ed. P. Geyer - O. Cuntz, in: *Itineraria* (see note 1) pp. 1-26. Donner, *Pilgerfahrt*, pp. 36-43. Generally W. Kubitschek, «Itinerarien», *RE* IX/2, 2308-2363; K. Miller, *Itineraria Romana*, Stuttgart 1916 (Reprint Rome 1964); O. Cuntz, *Itineraria Romana* I., Leipzig 1929; A. Heit, «Itinerar», *Lexikon des Mittelalters* V, 772-775; B. Kötting, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*, Münster 1950² (Reprint Münster 1980), pp. 343-364.

12. Ed. A. Franceschini - R. Weber, in: *Itineraria* (see note 1) pp. 39-103 and P. Maraval, «Égérie», *Journal de voyage* (SC 296), Paris 1982. – J. Wilkinson, *Égeria's Travels*, Jerusalem- Warminster 1981²; Donner, *Pilgerfahrt*, pp. 69-81; Parente, «La conoscenza», pp. 256-262.

13. E. D. Hunt, *Holy Land Pilgrimage in the Later Roman Empire AD 312-460*,

devout but did not determine them in an absolute manner.

Basically Egeria oriented herself using biblical references and then put her trust in local authorities and guides for practical advice.¹⁴ These persons, especially monks, benefited from the pilgrims' demand for authentic biblical sites and often promoted places of their own choice and interest, the fame of which was then diffused by the pilgrims.¹⁵ Another approach to facilitate the use of biblical material occurs in 330 in the Onomasticon of Eusebius.¹⁶ Jerome's Latin translation of this text led to a larger promulgation in the West.¹⁷ He himself made use of it in letter 108, recording the pilgrimage of Paula and Eustochium through Palestine and Egypt in 385.¹⁸

Going one step further I hold the view that the above-mentioned means of information and orientation (combined with itineraries and hagiographical legends) gave birth to written pilgrim guides. This literature was not restricted to the Holy Land¹⁹ but includes other regions of the Mediterranean as well.

Lipari for example seems to have been included in these guides and also other sites which Willibald visited. From Syracuse he came *ad urbem Manafasiam in Slawinia terrae; et inde navigantes in insulam nomine Choo et demittebant Chorintheos in sinistra parte. Et inde navigantes in insulam Samao; et inde navigaverunt in Asiam ad urbem Effesiam... Et inde*

Oxford 1984, pp. 58-63.

14. Hagith Sivan, «Holy Land Pilgrimage and Western Audiences: some Reflections on Egeria and her Circle», *Classical Quarterly*, N.S., 38 (1988), pp. 529-530; Sabine MacCormack, «Loca Sancta: The Organisation of Sacred Topography in Late Antiquity», in: *The Blessings of Pilgrimage*, ed. R. Ousterhou, (*Illinois Byzantine Studies* 1) Urbana - Chicago 1990, pp. 22-23; S. Heid, «Der Ursprung der Helenalegende im Pilgerbetrieb», *Jahrbuch für Antike und Christentum* 32 (1989), p. 45; Hunt, *Pilgrimage*, pp. 86-88.

15. Hagith S. Sivan, «Pilgrimage, Monasticism and the Emergence of Christian Palestine in the 4th Century», in: *The Blessings* (see note 13) pp. 54-65; Wilkinson, *Pilgrims*, pp. 36-37.

16. Ed. E. Klostermann, *Eusebius. Das Onomasticon der biblischen Ortsnamen*, Leipzig 1908 (Reprint Hildesheim 1966); J. T. Rivers, *Patterns and Process in early Christian Pilgrimage*. Duke University 1983, pp. 156-164; N. Noth, «Die topographischen Angaben im Onomastikon des Eusebios», *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 66 (1933), pp. 32-63.

17. Klostermann (as note 15) XXII; Hunt, *Pilgrimage* pp. 98-99. As to the use by Adomnanus for example see Donner, *Pilgerfahrt*, pp. 320.

18. Ed. I. Hilberg, *Sancti Eusebii Hieronymi Epistulae II* (CSEL 55) Vienna - Leipzig 1912, pp. 306-351.

19. Christina Angelide, «Ἐμπορικοὶ καὶ ἀγιολογικοὶ δρόμοι (4ος-7ος αἰ.). Οἱ μεταμορφώσεις τῆς ταξιδιωτικῆς ἀφήγησος» in: *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, op. cit.,

ambulaverunt in illum locum ubi Septem dormientes requiescent. Et inde ambulaverunt ad Sanctum Johannem evangeliste... inde ambulaverunt... secus mare ad villam magnam qui vocatur Figila; ibi erant 1 diem... inde... ad urbem Strobrole in montem excelsum. Et inde ibant in locum que dicitur Patara... Et postea tunc inde navigantes, venerunt ad urbem que vocatur Milite; illa fuit quondam de aquis peritura. Ibi sedebant duo solitarii in stulice... Et inde transfretabant ad monte Gallianorum... Et inde navigantes venerunt in insulam Cyprum, quod est inter Grecos et Sarracinos.²⁰

The passage from Sicily to the Peloponnesos, crossing the southern Aegean and Cyprus as the last station before entering Palestine, shows a voyage conforming to the known routes²¹ and their concrete possibilities. Yet in Asia Minor our Saint did not by any means choose the quickest route. Instead, Willibald quite systematically and eagerly went to see the local monuments. From where initially did he get information about Christian Ephesos, stylites in «Milite»/Lycia(?), and Strobilos, a city linked with apocalyptic visions?²² The assumption of a relevant guide is also supported by the example of Cyprus. In order to avoid misunderstandings, I would once again like to emphasize that such compilations do not ignore technical aspects of the available system of transport. On the contrary, they base their travel tips on practical aspects. Cyprus had many visitors due to its favourable location. Nevertheless Willibald, the Piacenza pilgrim in 570 and Paula and

p. 680.

20. Vita Willibaldi, pp. 93-94 (Holder - Egger).— As to the political situation in Cyprus see C. P. Kyrris, «The Nature of the Arab-Byzantine Relations in Cyprus from the middle of the 7th to the middle of the 10th Century A.D.», *Graeco-Arabica* 3 (1984), pp. 149-175.

21. T. Lewicki, «Les voies maritimes de la Méditerranée dans le haut Moyen Age d'après les sources arabes», in: *La navigazione mediterranea nell' alto medioevo*, II., Spoleto 1978, pp. 447-453; Elisabeth Malamut, *Les îles de l' empire byzantin, VIIIe - XIIe siècles*, I-II, (Byzantina Sorbonensia 8) Paris 1988; II pp. 536-552, 656-663; D. Claude, *Der Handel im westlichen Mittelmeer während des Frühmittelalters (=Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa II)*, Göttingen 1985, pp. 59, 149-154; M. P. Charlesworth, *Trade routes and commerce of the Roman Empire*, Cambridge 1924 (Reprint Hildesheim 1961). Cf. further the contributions by D. Gkagktzes - Maria Leontsine - Angelike Panopulu and J. Koder in the present volume and E. Kislinger, «Λακεδαίμονια, Δέμννα και τὸ Χρονικὸν τῆς Μονεμβασιάς», *Βυζαντινὰ Μελέτα* 3 (1991), pp. 103-121.

22. P. Maraval, *Lieux saints et pèlerinages d' Orient. Histoire et géographie. Des origines à la conquête arabe*, Paris 1985, pp. 380-387; C. Foss, «Strobilos and related sites», *Anatolian Studies* 38 (1988), pp. 147-174. — Wilkinson, *Pilgrims*, pp. 126, 165 and Bauch, *Quellen*, p. 93, note 63 equate «Milite» with Miletus / Caria. If the sequence of visits to the

Eustochium did not stay there only for this reason, but for the purpose of venerating the holy remains of Saint Epiphanius in Constantia.²³

Since the Holy Land and Jerusalem represented the main goals of pilgrimage, one may expect more firm and direct evidence in respect to our arguments from there. And indeed, two major texts can be cited: The *Breviarius de Hierosolyma* (Handbook of Jerusalem)²⁴ and Theodosius' *Topography of the Holy Land*.²⁵ I shall concentrate here on the second one, because it is of the greater substantive breadth.

A thematic division in five parts with a total of thirty-two chapters may be proposed (see also note 33). The first part in chapters 1-5 offers several longer journeys from Jerusalem as departure-point, in the sixth chapter one-day ventures.²⁶ These lead to the second part (chapters 7-11), which describes Jerusalem and its holy sites.²⁷ If this order lacks logic, then logic is even less apparent in the later parts. The third part (chapter 12-16) deals with places in the area near the Black Sea, Asia Minor, Cappadocia and Armenia. «From Cersona to Sinope, where my Lord Andrew released my Lord Matthew the Evangelist from prison... Sinope, was known in those days as Myrmidona and all the people who lived there used to eat their fellows. But today they are so kindly that they sit waiting in the streets to welcome travellers. At this point

various towns is correct, then it would mean that Willibald went from Patara back to Miletus (so also W. Brandes, *Die Städte Kleinasien im 7. und 8. Jahrhundert* [BBA 56], Berlin 1989, 101) before continuing once again eastwards. This logistical problem does not exist at all, if the name «Milite» actually refers to the bishopric (τῶν) Μηλοπῶν (also Μηλοῦτῶν, Μηλωῦτῶν, Μιλωῦτῶν and further spellings) situated in the gulf of Finike and belonging to the metropolis of Myra. See J. Darrouzès, *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, pp. 210, 224, 238, 256, 280, 300, 319, 359; V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l' empire byzantin*, V/1., Paris 1963, N.º 513 (pp. 376-377); W. Tomaschek, «Zur historischen Geographie von Kleinasien im Mittelalter» (*Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der kaiserlichen Akademie der Wissenschaften 124/VIII*), Vienna 1891, p. 50 (I am indebted to my colleague F. Hild for his helpful advice on this topic).

23. Vita Willibaldi, p. 94 (Holder-Egger): *...ibant ad urbem Constantiam, ubi requiescit sanctus Epiphanius*; Antonini Placentini Itinerarium, ed. P. Geyer, in: *Itineraria*, p. 157; Jerome, Letter: 108 (see note 18) 312 (Hilberg).— Maraval, *Lieux*, p. 359.

24. Ed. R. Weber, in: *Itineraria*, pp. 109-112. Wilkinson, *Pilgrims*, pp. 4-5, 59-61; Donner, *Pilgerfahrt*, pp. 226-239.

25. Theodosius, *De situ Terrae Sanctae*, ed. P. Geyer, in: *Itineraria*, pp. 115-125 (Reprint of his edition CSEL 39 [1898]), for divergent manuscript-readings see CCSL 176 (1965), pp. 852-853.

26. Theodosius, *De situ* 115-117 (Geyer).

27. Theodosius, *De situ* 117-119 (Geyer).

you are already in Armenia».²⁸ Part four (chapters 17-22) gathers isolated notes concerning the region east of Jerusalem and along the Jordan.²⁹ Lastly, the fifth part³⁰ might be thought to handle the same subject as part three, although a more sketchy and clumsy impression prevails here.

John Wilkinson even classified the whole text as «notebook of a person who was about to compile an encyclopaedia of pilgrimage in the Orient».³¹ Certainly different sources were exploited, but Wilkinson's attempt to trace each single phrase of «De situ Terrae Sanctae» back to a particular source³² appears exaggerated. Some years ago Tsafirir³³ brought into discussion an additional or alternative source. The basis of parts one and two consisted of maps, comparable with the model of the famous Madaba-mosaic. His argumentation is quite convincing, especially when it explains errors of distance in chapters 7-11 with the assumption that a false scale was used to calculate the distances. Nevertheless, the problem of how the whole³⁴ text was assembled remains and requires a further examination of all relevant manuscripts. For the moment I propose not to overestimate the abilities of Theodosius³⁵ (or whoever was the compiler). He strings together sources of varying quality and makes excerpts from others, travel guides included (compare chapters 13-15, 25 and 29). A synthesis of the material was beyond his abilities, as the parallel texts from chapter 1-6 and chapters 17-22 testify.

To be sure, we cannot judge the author too harshly. The great distances separating the «scene of action» from the place of transcription worked to the detriment of proper criteria of geography and distance. Introductions to the Orient were not only written in the West but aimed at an audience of potential pilgrims from the West.

In addition to the *loca sancta* of Palestine and some forays to Sinai and

28. Theodosius, *De situ* 120-121, esp. pp. 120, 21-26 (Geyer). Translation taken from Wilkinson, *Pilgrims*, p. 184; Donner, *Pilgerfahrt*, pp. 211-212.

29. Theodosius, *De situ*, pp. 121-122 (Geyer).

30. Theodosius, *De situ*, pp. 122-125 (Geyer). An itinerary-copy with individual additions for religious use (like the Bordeaux Itinerary, see above p. 459 and note 11) might be the basis of chapter 32 and possibly also of chapter 27.

31. Wilkinson, *Pilgrims*, p. 184.

32. Wilkinson, *Pilgrims*, pp. 63-71, 186-192.

33. Y. Tsafirir, «The maps used by Theodosios: on the Pilgrim Maps of the Holy Land and Jerusalem in the Sixth Century C.E.», *DOP* 40 (1986), pp. 129-145.

34. Tsafirir, «Maps», p. 134: «The major part of my study will seek to determine the geographical sources of this first section» (=chapters 1-11).

35. Cf. already Donner, *Pilgerfahrt*, pp. 196-197.

Egypt the western pilgrim still had a possible last main goal, the New Rome. He typically would have visited Constantinople, if at all, on the return trip from Jerusalem. This sequence expresses the lesser esteem that a pilgrim would have held for a non-biblical city. In light of this fact, one might ask why Arculf,³⁶ Willibald³⁷ and later Saewulf or Sigurd³⁸ even bothered with the detour to Constantinople. Was the trip really only due to the existence of holy relics there?

Pilgrimage, despite all its religious motivations, was also a sort of tourism that did not fail to take in the marvels of this world: the biggest, the richest, and so on. Constantinople offered a wealth of attractions: the palace, the hippodrome, the fortifications, the streets, squares, markets and all their splendours. Even the most pious of the Holy Land pilgrims were not totally free of human curiosity. Concern about a proper image prevented them from giving detailed accounts about wordly sightseeing. Willibald devotes relatively more lines to a single trip to the church of the Council of Nicaea than to the sights and events of his two years' stay in Constantinople.³⁹ More expressive descriptions are given in later works of belles-lettres reflecting the ordinary impressions of visitors. The «Pelerinage di Charlemagne» naturally leads the Western emperor at first to Jerusalem. His religious duties thus absolved, he turns to Constantinople. Here the focus is on the royal hall with its furniture made entirely of gold, enormous carbuncles illuminating whole rooms and statues of trumpeters that move and blow their horns.⁴⁰

One look at a city guide already existing at that time would have revealed a much more comprehensive picture of Constantinople. I refer herewith to the topographical version (C) of the *Patria Constantinupoleos*,⁴¹ a reference work

36. Adamnanus, *De locis sanctis* III 1-5 (pp. 228-234 Bieler).

37. *Vita Willibaldi*, p. 101 (Holder - Egger).

38. J. P. A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople*, (Publications de l'Institut Historique-Archéologique Néerlandais de Stamboul XLIX) I-II., Istanbul 1980, II, pp. 510-517.

39. *Vita Willibaldi*, p. 101, 23-26 (Holder- Egger). Van der Vin, *Travellers* I 297-298, II 485; Brandes, *Städte*, pp. 124-126.

40. Ed. P. Aebischer, *Le voyage de Charlemagne à Jérusalem et à Constantinople*, Geneva - Paris 1965; Margaret Schiauch, «The Palace of Hugon de Constantinople», *Speculum* 7 (1932), pp. 500-514; Lucie Polak, «Charlemagne and the Marvels of Constantinople», in: *The Medieval Alexander-Legend and Romance Epic. Essays in Honour of D. J. Ross*, New York 1982, pp. 159-171. In general cf. A. Ducellier, «Une mythologie urbain: Constantinople vue d'Occident au moyen age», *Mélanges de l' Ecole Française de Rome et des Athènes. Moyen Age - Temps modernes* 98 (1984), pp. 405-421.

41. A. Berger, *Untersuchungen zu den Patria Konstantinupoleos*, (Poikila Byzantina

perhaps indirectly used by Russian pilgrims.⁴²

Instead of accusing the Western visitors of Constantinople of ignorance, we can more rightly criticize the lack of relevant Byzantine literary offerings. The above-cited «Patria Constantinupoleos» was certainly an outstanding work of its kind, but it stands nearly unique in the mid-Byzantine literature. Only the *Διήγησις εἰς τύπον περιηγητοῦ περὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς ἁγίας πόλεως καὶ τῶν ἐν αὐτῇ ἁγίων τόπων* of Epiphanius Hagiopolites may be considered a similiar guidebook for Palestine and Egypt.⁴³ An Armenian and Old Slavonic versions always of this book⁴⁴ point out that there was no alternative in Greek. If one looks at travel reports and not just at guidebooks, the Greek production amounts to even less than the Latin one.

A loss of sources is one possible explanation. Yet the main ancient texts on geography and administration have endured (Strabon, Ptolemy, Periplus, Synekdemosis)⁴⁵ as has evidence that demonstrates their use in the early Byzantine period (e.g. the travel accounts of Theophanes,⁴⁶ *Ἐθνικὰ* of Stephanos Byzantios).⁴⁷ Any continual development was sharply restricted by the well-known events that occurred from the 6th century onwards and that shrunk the political, economical and geographical world of the Byzantines. Enemies threatened the roads and large areas were depopulated by plagues

8) Bonn 1988, pp. 29, 87-92.

42. G. P. Majeska, *Russian travelers to Constantinople in the fourteenth and fifteenth centuries*, (Dumbarton Oaks Studies XIX) Washington 1984.

43. Ed. H. Donner, «Die Palästinabeschreibung des Epiphanius Monachus Hagiopolita», *Zeitschrift des deutschen Palästina-Vereins* 87 (1971), pp. 66-82.— Concerning the scarcity of relevant information about pilgrimage to Rome in hagiography see D. Abrahamse, «Byzantine Views of the West in the Early Crusade Period: The Evidence of Hagiography», in: *The Meeting of two Worlds. Cultural Exchange between East and West during the Period of the Crusades*, Kalamazoo /Michigan 1986, pp. 189-200.

44. Wilkinson, *Pilgrims* 11, pp. 198-199.

45. Cf. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner (Handbuch der Altertumswissenschaft XII 5/ 1-2.)*, Munich 1978, pp. 508-515, 525, 528, 531.

46. Ed. H. Roberts - E.G. Turner, *Catalogue of the Greek and Latin Papyri in the John Rylands Library at Manchester IV*, Manchester 1952, nr. 627-638; E. Kirsten, «Eine Reise von Hermupolis in Oberägypten nach Antiocheia in Syrien zur Zeit Kaiser Konstantins», in: *Landschaft und Geschichte in der antiken Welt. Ausgewählte kleine Schriften. (Geographica Historica 3)* Bonn 1984, pp. 263-278; I. Kalleres, «“Τροφαὶ καὶ ποτὰ” εἰς πρωτοβυζαντινοῦς παπύρου», *ΕΕΒΣ* 23 (1953), pp. 689-715. Concerning a fragment of a Byzantine itinerary on papyrus see E. Honigmann, *Un itinéraire à travers l' Empire byzantin*, *Byzantion* 14 (1939), pp. 645-649.

47. *Stephani Byzantii Ethnorum quae supersunt*, ed. A. Meinecke, Berlin 1849 (Reprint Graz 1958). Hunger, *Profane Literatur I*, pp. 530-531.

and war.⁴⁸ Communication over longer distances became increasingly difficult. More than ever, travel was seen to be risky and arduous, not at all a positive experience worth mentioning.

A few glimpses from the 10th century should serve to delineate topics that of course still need critical analysis and discussion. Constantinopolitan merchants carried on business in the security of the metata:⁴⁹ the enterprising *ναύκληρος* of former centuries is passé.⁵⁰ An appointment as head of a legation forced Leon of Synada to travel to Italy and Germany, but neither the honour nor the probably easier travelling owing to his diplomatic status hindered him from lamenting about his fate.⁵¹ No wonder, because when the emperor of «De administrando imperio» *εἰς μακρότερον ἀπῆει*, that is *εἰς τὰ θέρμα τῆς Προούσης* 70 miles from Constantinople, this longer expedition demands serious preparation.⁵² The time was marked by a pervasive lack of mobility everywhere. For all that the whole system carried on fairly well as long as the state was able to offer the necessary framework of power and control.

Many factors contributed to the collapse of the Byzantine Empire, ending its «splendid isolation». The final catastrophe in 1204 caused an enormous shock for the *Homo byzantinus*, but after some decades it opened for him a

48. Cf. J. Koder, «Sopravvivenza e trasformazione delle concezioni geografiche antiche in età bizantina», in: *La geografia storica della Grecia antica. Tradizioni e problemi* (Biblioteca di cultura moderna 1011) Rome - Bari 1991, pp. 46-66. On the development in the West cf. H. Löwe, «Westliche Peregrinatio und Mission. Ihr Zusammenhang mit den länder- und völkerkundlichen Kenntnissen des frühen Mittelalters», in: *Popoli e paesi nella cultura altomedievale*, I, Spoleto 1983, pp. 327-372.

49. *Das Eparchenbuch Leons des Weisen*, ed. J. Koder, Vienna 1991 (CFHB 33), § 5.2, 5.5, 6.5, 9.6 (94-96.98.108 Koder). About the term «metaton» see M. C. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300 - 1453*, Cambridge 1985, pp. 610-611 and B. Kramer, *ZPE* 77(1989), pp. 213-214.

50. R.S. Lopez, «The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century», *DOP* 13 (1959), pp. 67-85; H. Magoulias, «The Lives of the Saints as Sources of Data for the History of Commerce in the Byzantine Empire in the VIth and VIIth Cent.», *Kleronomia* 3 (1971), pp. 303-330.

51. *The correspondence of Leo, Metropolitan of Synada and Syncellus*, ed. Martha Pollard Vinson (CFHB 23), Washington 1985, p. 4, 15-20 (letter 2), p. 6, 4-8 (letter 3), p. 14 (letter 10).

52. *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins (CFHB 1). Washington 1967, pp. 246-248 (chapter 51). In his paper presented in this symposium T.K. Lounghis has given examples concerning construction and conditions of the roads (T.K. Lounghis, «Παραδείγματα έργων οδοποιίας στο Βυζάντιο»).

role in a new environment. Regional networks of merchant families came into being,⁵³ travel diplomacy increased on the highest levels.⁵⁴ Interest in theoretical and practical geography was revived. Signs of this change include Nikephoros Blemmydes *Γεωγραφία συνοπτική* and *Ιστορία περι τῆς γῆς ἐν συνόψει*,⁵⁵ Georgios Gemistos Plethon and his *Διόρθωσις ἐνίων τῶν οὐκ ὀρθῶς ὑπὸ Στράβωνος λεγομένων*,⁵⁶ an increasing number of ekphraseis based on personal perception (Theodoros Metochites, Bessarion, Ioannes Eugenikos),⁵⁷ the ethnographical excursions by Laonikos Chalkokondyles⁵⁸ and the travel reports of Andreas Libadenos⁵⁹ and of Laskaris Kananos, who even

53. A. Laiou, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System; Thirteenth-Fifteenth Century», *DOP* 34/35 (1980/81), pp. 177-222; eadem, «The Greek merchant of the Palaeologan period: A collective portrait», *Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν* 57 (1982), pp. 96-127; K.P. Matschke, «Zum Charakter des byzantinischen Schwarzmeerhandels im 13. bis 15. Jahrhundert», *Wissenschaftliche Zeitschrift der Karl Marx Universität Leipzig. Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe* 19 (1970), pp. 447-458; idem, «Geldgeschäfte, Handel und Gewerbe in späbyzantinischen Rechenbüchern und in der spätbyzantinischen Wirklichkeit», *Jahrbuch für Geschichte des Feudalismus* 3 (1979), pp. 181-204.

54. E.g. the travels to Western Europe by the emperors John V (cf. *Die byzantinischen Kleinchroniken*, ed. P. Schreiner, I-III [CFHB XII/1-3], Vienna 1977, II, pp. 294-295) and Manuel II (cf. J. W. Barker, *Manuel II Palaeologus [1391 -1425]: A Study in Late Byzantine Statesmanship*, New York - New Brunswick 1969, pp. 165-238) Palaeologos.

55. Ed. C. Müller, *Geographici Graeci Minores* II, Paris 1861, pp. 458-470. Hunger, *profane Literatur* I, p. 536.

56. J. Koder, «Παρατηρήσεις στα γεωγραφικά ενδιαφέροντα του Πλήθωνα», *Βυζαντινὰ Μελέται* 3 (1991), pp. 49-59.

57. Hunger, *profane Literatur* I, pp. 172-177.

58. About these digressions see F. Grabler - G. Stöckl, *Europa im 15. Jahrhundert von Byzantinern gesehen (Byzantinische Geschichtsschreiber 2)*, Graz 1954; A. Ducellier, «La France et les îles Britanniques vues par un byzantin du XVe s.: Laonikos Chalkokondyles», in: *Économies et sociétés au moyen âge. Mélanges E. Perroy*, Paris 1973, pp. 439-445 and the articles written by H. Ditten, «Spanien und die Spanier im Spiegel der Geschichtsschreibung des byzantinischen Historikers Laonikos Chalkokondyles (15. Jahrhundert)», *Helikon* 3 (1963), pp. 170-195; «Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles' Nachrichten über die Länder und Völker an den europäischen Küsten des Schwarzen Meeres (15.Jh.)», *Klio* 43/45 (1965), pp. 185-246; «Bemerkungen zu Laonikos Chalkokondyles Deutschland-Exkurs», *BF* 1 (1966), pp. 49-75; «Der byzantinische Historiker Laonikos Chalkokondyles über die slavischen und baltischen Völker Osteuropas», *Zeitschrift für Slawistik* 11 (1966), pp. 594-608; *Der Rußland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles*, Berlin 1968; «Zwei verschiedene "Wien" bei Laonikos Chalkokondyles», *Byzantinobulgarica* 5 (1978), pp. 323-328.

59. Ed. O. Lampsides in *Ἀνδρέου Λιβαδηνοῦ βίος καὶ ἔργα*, Athens 1975, esp. pp. 45-55, 58-62, 67-68, 73-75, 81-82, (commentary) pp. 156-162, 206-219; concerning

reached Iceland.⁶⁰

Hesitantly the Byzantines began to feel part of a greater Oikumene. But he who comes too late will be punished by life.

Libadenos himself see *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* VI., Vienna 1983, pp. 181-182.

60. Ed. V. Lundström, *Laskaris Kananos reseantckningar från de nordiska länderna*, (Smärre Byzantinska Skrifter I) Upsala - Leipzig 1902. Analyses of contents by Sp. Lampros, «Κανανός Λάσκαρις και Βασίλειος Βατάτζης. Δύο Έλληνες περιηγηταί τοῦ δεκάτου πέμπτου και δεκάτου ὀγδόου αἰῶνος», *Παρνασσός* 5 (1885), pp. 705-719 (Reprint with additions in *Μικταί Σελίδες*, Athens 1905, pp. 579-590); P. Svendsen, «Fra Bysans til Bergen. En gresk reiseberetning fra det 15. århundre», *Nordisk tidskrift för vetenskap, konst och industri*, N.S. 37 (1961), pp. 217-228; G. Makris, *Studien zur späbyzantinischen Schiffahrt*, (Collana storica di fonti e studi 52) Genova 1988, pp. 238-241. Makris as well as the author of the present article plan further studies on Laskaris Kananos.

Δ. ΓΚΑΓΚΤΖΗΣ - ΜΑΡΙΑ ΛΕΟΝΤΣΙΝΗ
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΣ ΚΑΙ ΝΟΤΙΑ ΙΤΑΛΙΑ: ΣΤΑΘΜΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ ΣΤΗ ΜΕΣΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Στο κέντρο της Μεσογείου και απέναντι από τη βορειοαφρικανική ακτή, η Σικελία, που σχηματίζει με την ιταλική χερσόνησο τα Στενά της Μεσσήνης, ελέγχει σε μεγάλο βαθμό τους θαλάσσιους δρόμους και ιδιαίτερα τον οριζόντιο άξονα της Μεσογείου. Η Πελοπόννησος, την οποία χωρίζει από την Ιταλία το Ιόνιο και η Αδριατική, είναι, εκτός από τα Ιόνια νησιά, αναγκαίο σημείο στάθμευσης όσων κατευθύνονταν προς την Κωνσταντινούπολη, τη Μικρά Ασία και τους Αγίους Τόπους, γιατί παρά τις όποιες τεχνολογικές βελτιώσεις στη ναυπηγική κατά τους 5ο και 6ο αι., τα ταξίδια παρέμεναν δύσκολα και απαιτούσαν συχνές στάσεις για ανεφοδιασμό και προστασία από τις αντιξοότητες του καιρού.¹ Οι επαφές εξάλλου μεταξύ των δύο περιοχών δεν παρατηρούνται μόνο στη διάρκεια της βυζαντινής περιόδου, αλλά, αποτελούν συνέχεια δεσμών που οι απαρχές τους χάνονται στην αρχαιότητα.²

Για μία ναυτική αυτοκρατορία όπως η βυζαντινή, η κατοχή και ο έλεγχος της Σικελίας είχε πολύ μεγάλη σημασία: το νησί-κλειδί της Μεσογείου διαδραμάτιζε ένα διπλό ρόλο: α) συνέδεε την Κωνσταντινούπολη με τις δυτικές της κτήσεις³ και β) λειτουργούσε σαν προστατευτική ασπίδα για την

1. Για τις τεχνολογικές εξελίξεις στους 5ο και 6ο αι. βλ. Barbara M. Kreutz, «Ships, Shipping and the Implications of Change in the Early Medieval Mediterranean», *Viator* 7 (1976), σελ. 104-105 και A. Lewis, «Mediterranean Maritime Commerce: A.D. 300-1100 Shipping and Trade», *SCIAM* 25 (1977), σελ. 488.

2. Ανάλογους δρόμους ακολούθησαν για παράδειγμα οι ελληνικοί πληθυσμοί της Πελοποννήσου στους αρχαίους χρόνους ιδρύοντας αποικίες και εμπορικούς σταθμούς στη νότια Ιταλία. Κορίνθιοι εγκαταστάθηκαν στην Ορτυγία και τις Συρακούσες, κάτοικοι της Αχαΐας εποίκισαν τον Κρότωνα και την Σύβαρη, Σπαρτιάτες τον Τάραντα και Μεσσήνιοι το Μεταπόντιον. Μ. Σακελλαρίου, «Η αποικιστική πολιτική του Έλληνικού κόσμου», *ΙΕΕ*, τόμ. Β', σελ. 60-61 και του ίδιου «Η άκμή του αρχαϊκού Έλληνισμού», ό.π., σελ. 270.

3. Δεν είναι ασφαλώς καθόλου τυχαίο ότι η Σικελία έπαιξε σημαντικό ρόλο στην εκστρατεία του Βασιλείκου κατά των Βανδάλων (Θεοφάνης, έκδ. de Boor, σελ. 116, Α.

Ιταλία και τις δυτικές ακτές της Ελλάδας. Η διάσπαση της αμυντικής αυτής γραμμής έθετε σε κίνδυνο την Ιταλία και τις δυτικές ακτές της Ελλάδας, όπως χαρακτηριστικά απέδειξαν οι επιδρομές των Βανδάλων τον 5ο και των Αράβων τον 9ο αι.⁴ Στη βυζαντινή περίοδο οι αναφορές των πηγών, αν και αποσπασματικές, διαφωτίζουν σε μεγάλο βαθμό τις σχέσεις αυτές, παρά το γεγονός ότι οι δύο περιοχές δεν είχαν πάντοτε κοινή ιστορική πορεία. Οι πολυδάπανες επιχειρήσεις για την reconquista του Ιουστινιανού δεν είχαν μόνιμα αποτελέσματα. Οι βόρειες περιοχές της ιταλικής χερσονήσου πέρασαν στον έλεγχο των Λογγοβάρδων και αργότερα των Φράγκων, ενώ τμήματα της νότιας Ιταλίας και η Σικελία καταλήφθηκαν σταδιακά από τους Άραβες. Στο διάστημα αυτό οι κτήσεις του Βυζαντίου περιορίστηκαν στο θέμα Σικελίας και σε ορισμένες περιοχές της νότιας Ιταλίας, την Καλαβρία και το Οτράντο, οι οποίες είχαν οργανωθεί σε «δουκάτα» εξαρτώμενα από το στρατηγό Σικελίας.⁵

Stein, *Histoire du Bas-Empire*, Desclée de Brouwer 1959, σελ. 359 και 390-391) και ότι χρησιμοποιήθηκε σαν βάση τόσο από το Βελισάριο στις επιχειρήσεις του εναντίον των Βανδάλων της Αφρικής (Προκόπιος, *Ἰστορία τῶν πολέμων*, έκδ. Haury - Wirth, III, 14, σελ. 373) και για την ανακατάληψη της Ιταλίας (Προκόπιος, *ὁ.π.*, V, 5, σελ. 26-27 και V, 7, σελ. 39, A. Lewis, *Naval Power and Trade in the Mediterranean. A.D. 500-1100*, New Jersey 1955, σελ. 24 και G. Agnello, *Palermo bizantina*, Ἀμστερνταμ 1969, σελ. 4-6), όσο και από τον Κώνσταντα Β' αργότερα (Θεοφάνης, έκδ. de Boor, σελ. 348), Lewis, *ὁ.π.*, σελ. 58-59, A. Στράτος, *Τὸ Βυζάντιον στὸν Ζ' αἰῶνα*, τόμ. Δ', Αθήνα 1972, σελ. 227-235). Για τη Σικελία ως μόνιμη βάση μοίρας βυζαντινού στόλου βλ. Hélène Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σελ. 11. Στη Σικελία και την Καλαβρία εξάλλου υπήρχε κατάλληλη ξυλεια για κατασκευή πλοίων. Lewis, *ὁ.π.*, σελ. 72, M. Lombard, *Espaces et réseaux du haut Moyen Age*, Παρίσι 1972, σελ. 126-128.

4. Για το θέμα αυτό ενδεικτικά είναι τα χωρία του Προκοπίου, *ὁ.π.*, III, 5, σελ. 334-335: τότε δὲ Γιζέριχος..., ἀνά πᾶν ἔτος ἦρι ἀρχομένῳ ἔς τε Σικελίαν καὶ Ἰταλίαν ἐσβολὰς ἐποιεῖτο... Ἰλλυριοὺς οὖν ἐληίζετο καὶ τῆς τε Πελοποννήσου τῆς τε ἄλλης Ἑλλάδος τὰ πλεῖστα καὶ ὄσαι αὐτῇ νῆσοι ἐπίκεινται. αὐθις δὲ ἔς τε Σικελίαν καὶ Ἰταλίαν ἀπέβαινεν, ἠγέ τε καὶ ἔφερεν ἐκ περιτροπῆς ἅπαντα καὶ τοῦ Σκυλίτζη, σελ. 262 (CFHB): τῆς γὰρ πόλεως τῶν Συρακουσῶν ὑπὸ τῶν ἐν Ἀφρικῇ Σαρακηνῶν ἀλούσης ἐπὶ τῶν χρόνων Βασιλείου τοῦ Μακεδόνοσ, καὶ τὴν δλην συνέβη νῆσον ὑπ' αὐτῶν κατασχεθῆναι καὶ τὰς αὐτῆς πόλεις κατασκαφῆναι, τῆς Πανόρμου μόνης περιποιηθείσης, ἔξ ἧς ὡς ἐκ τινος ὄρητηρίου ὀρμώμενοι οἱ Ἀγαρῆνοι τὴν ἀντιπέραθεν γῆν ἐπεκτίσαντο. ἐκείθεν τε διαπορθμεύμενοι τὰς νήσους ἐδῆον ἄχρι Πελοποννήσου, καὶ ὅσον οὕτω προοδύμμοι παραστήσεσθαι ἦσαν.

5. Για τη διοικητική οργάνωση της περιοχής βλ. Vera von Falkenhausen, *Untersuchungen über die byzantinische Herrschaft in Süditalien vom 9. bis ins 11. Jahrhundert*, Βιρμπάντεν 1967, σελ. 5-9. Γενικότερα βλ. Τ. Κ. Λουγγής, *Ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὸ θάνατο τοῦ Μ. Θεοδοσίου ὡς τὴν ἄλωση τοῦ Μπάρι 395-1071 μ.Χ.*, Αθήνα 1989.

Με την άνοδο του Βασιλείου Α΄ (867-886) στο θρόνο εγκαινιάζεται μία περισσότερο δραστήρια δυτική πολιτική που είχε θετικά αποτελέσματα και πέτυχε να ανακόψει την ορμή των Αράβων και την προέλασή τους στα ιταλικά εδάφη. Το 871 σε συνεργασία με τον πάπα και το Λουδοβίκο τον Ιταλικό καταλαμβάνεται το Μπάρι, το οποίο πέρασε οριστικά στο βυζαντινό έλεγχο το 876.⁶ Στα αμέσως επόμενα χρόνια μετά από επιτυχείς πολεμικές επιχειρήσεις καταλαμβάνονται και άλλες περιοχές που δεν άργησαν να οργανωθούν σε θέματα: το θέμα Λογγοβαρδίας, με έδρα αρχικά το Μπενεβέντο και κατόπιν το Μπάρι,⁷ το θέμα Καλαβρίας με έδρα το Ρήγιο⁸ και τέλος το θέμα Λουκανίας.⁹

Η Πελοπόννησος από το άλλο μέρος, όπως αποδεικνύουν οι επιστολές του πάπα Γρηγορίου Α΄ στους αρχιεπισκόπους Κορίνθου Αναστάσιο και Ιωάννη,¹⁰ δεν αποκόπτεται τελείως από τη Δύση ούτε κατά την κρίσιμη περίοδο των σλαβικών επιδρομών, ενώ με την ίδρυση του θέματος Πελοποννήσου οι μεταξύ τους επαφές ενισχύονται ακόμη περισσότερο.¹¹

6. J. Gay, *L'Italie méridionale et l'Empire byzantine depuis l'avènement de Basile I jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867-1071)*, Παρίσι 1909, σελ. 89-90, 96-97 και 110-111, Falkenhausen, ό.π., σελ. 18-19.

7. Το θέμα αυτό ιδρύθηκε μεταξύ των ετών 886 και 891. Σύμφωνα με το Ν. Οικονομίδης, «Constantin VII Porphyrogénète et les thèmes de Céphalonie et de Longobardie», *REB* 23 (1965), σελ. 120, [=Documents et études sur les institutions de Byzance (VIIe-XVe s.), Variorum Reprints, Λονδίνο 1976, αρ. XI], αποτέλεσε αρχικά τούραμα του θέματος Κεφαλληνίας. Πρβλ. Falkenhausen, ό.π., σελ. 21-25, 29-38 και A. Guillou, «Geografia amministrativa del katepanato bizantino d'Italia (IX-XI sec.)», *Calabria bizantina*, Reggio Calabria 1974, σελ. 115 [=Culture et société en Italie byzantine (VIe-IXe s.), Variorum Reprints, Λονδίνο 1978, αρ. IX].

8. Το θέμα Καλαβρίας ιδρύθηκε μεταξύ 938 και 956 και συμπεριέλαβε τις λιγοστές κτήσεις του Βυζαντίου στη Σικελία, παρότι στις επίσημες πηγές ο στρατηγός και το θέμα Σικελίας αναφέρονται μέχρι τα τέλη του 10ου αι. Βλ. Falkenhausen, ό.π., σελ. 28-29 και Guillou, ό.π., σελ. 115-116.

9. Για την ίδρυση του θέματος Λουκανίας προτείνονται δύο χρονολογίες: μεταξύ 1031 και 1035 (Falkenhausen, ό.π., σελ. 67-68) και μεταξύ 968-969 (Guillou, ό.π., σελ. 116, σημ. 7). Πρωτεύουσα του θέματος ήταν σύμφωνα με τον Guillou, ό.π., το Τουρσικόν.

10. Η επιστολή 57 που απευθύνεται στον αρχιεπίσκοπο Κορίνθου Αναστάσιο χρονολογείται στο έτος 591 και η επιστολή 62 με παραλήπτη το διάδοχο του Αναστασίου Ιωάννη στις 15 Αυγούστου 595. Gregorii I papae, «Registrum epistolarum», (έκδ. P. Paulus - L. Hartmann), *MGH Epist.*, τόμ. I, σελ. 360-361 και 376-377. Πρβλ. K. Setton, «The Bulgars in the Balkans and the Occupation of Corinth in the Seventh Century», *Speculum* 25 (1950), σελ. 519, M. Κορδώσης, *Συμβολή στην ιστορία και τοπογραφία της περιοχής Κορίνθου στους μέσους χρόνους*, Αθήνα 1981, σελ. 76-77.

11. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204*, Παρίσι 1951, σελ. 89 κ.ε.,

Η εγκατάσταση των Αράβων στην Κρήτη και τη Σικελία άφησε εκτεθειμένα στις επιδρομές τους τα Ιόνια νησιά, τα παράλια της Δυτικής Ελλάδας και την Πελοπόννησο, που μετατράπηκαν σε συνοριακές περιοχές, με αποτέλεσμα η Πελοπόννησος να υφίσταται από το ένα μέρος τις αραβικές επιδρομές και από το άλλο την υποδοχή και τον ανεφοδιασμό των στρατευμάτων, που ήταν επιφορτισμένα με την υπεράσπιση των δυτικών συνόρων. Έτσι ερμηνεύεται ο πολιτικοστρατιωτικός ρόλος της κατά τη μεσοβυζαντινή περίοδο. Η Πελοπόννησος γίνεται απαραίτητη για τη στήριξη των βυζαντινών θέσεων στην νότια Ιταλία και συνδέει την ευαίσθητη αυτή περιοχή με την Κωνσταντινούπολη. Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί ότι το κλείσιμο της Εγνατίας οδού, λόγω της σλαβικής παρουσίας, είχε ως συνέπεια ο θαλάσσιος δρόμος – που περνούσε αναγκαστικά από τα πελοποννησιακά λιμάνια – να γίνει η αποκλειστική οδός επικοινωνίας μεταξύ Δύσης και Ανατολής.¹² Η υπαγωγή επιπλέον της εκκλησίας της Αχαΐας, έως τα μέσα περίπου του 8ου αι., στη δικαιοδοσία του πάπα, ήταν ένας ακόμη παράγοντας που συνέβαλε στη διατήρηση των επαφών ανάμεσα στις επισκοπές της Πελοποννήσου και τη Ρώμη.¹³

Με βάση τις πληροφορίες των γραπτών κυρίως, αλλά και των αρχαιολογικών πηγών επιχειρείται στην ανακοίνωση αυτή πρώτον, να προσδιορισθεί το είδος και η πυκνότητα των επαφών και δεύτερον, να επισημανθούν οι παράγοντες εκείνοι που συνετέλεσαν στη σύσφιξη ή την αποσύνδεση των δεσμών μεταξύ Πελοποννήσου και νότιας Ιταλίας από τον 6ο ως τον 11ο αι. Η περίοδος αυτή σηματοδοτείται από δύο κεφαλαιώδους σημασίας γεγονότα: την reconquista του Ιουστινιανού και το τέλος της βυζαντινής κυριαρχίας στην Ιταλία με την κατάληψη του Μπάρι από τους Νορμανδούς το 1071.

P. Lemerle, «La Chronique improprement dite de Monemvasie: Le contexte historique et légendaire», *REB* 21 (1963), σελ. 47-49, (= *Essais sur le monde byzantin*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1980, αρ. II) και N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Παρίσι 1972, σελ. 350.

12. A. Pertusi, «Bisanzio e l'irradiazione della sua civiltà», *SCIAM* 11 (1964), σελ. 83-89, Κορδώςης, ό.π., σελ. 53-54.

13. Δεν είναι ακόμη εξακριβωμένο ποιός αυτοκράτορας αποφάσισε τη βίαιη απόσπαση των επαρχιών της νότιας Ιταλίας και του Ιλλυρικού από την παπική δικαιοδοσία και την προσάρτησή τους στο πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης. Για το θέμα αυτό βλ. M. Anastos, «The Transfer of Illyricum, Calabria and Sicily to the Jurisdiction of the Patriarchate of Constantinople in 732-33», *Silloge bizantina in onore di S.G. Mercati*, Ρώμη 1957, σελ. 14 κ.ε. (= *Studies in Byzantine Intellectual History*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1979, αρ. IX). Πρβλ. την αντίθετη άποψη του V. Grumel, «L'annexion de l'Illyricum orien-

Πυκνότερη επικοινωνία με τη Δύση είχε, λόγω της γεωγραφικής της θέσης, η πόλη της Πάτρας. Η πρώτη χρονολογικά πληροφορία που διαθέτουμε είναι του έτους 546, όταν ο πάπας Βιγίλιος με εντολή του Ιουστινιανού βρέθηκε στην Πάτρα, ενδιάμεσο σταθμό του ταξιδιού του προς την Κωνσταντινούπολη. Ο πάπας ξεκίνησε από τη Ρώμη, κατευθύνθηκε στην Κατάνη και από εκεί κατέπλευσε στην Πάτρα, όπου συνάντησε το Μαξιμιανό, τον οποίο επί τόπου χειροτόνησε επίσκοπο Ραβέννας.¹⁴ Με προορισμό επίσης την Κωνσταντινούπολη πέρασε από την Πάτρα ο Μυμπόλιος, απεσταλμένος του Φράγκου ηγεμόνα Theodebert, το 548.¹⁵ Την άνοιξη του 968 επισκέφθηκε το ναό του Αγίου Ανδρέα στην Πάτρα ο απεσταλμένος του Όθωνα Α΄ Λιουπράνδος επίσκοπος Κρεμώνας, ο οποίος ξεκίνησε από το Μπάρι αλλά ακολούθησε τη θαλάσσια οδό μέσω του Μπρίντεζι και της Κέρκυρας.¹⁶ Είναι εξάλλου γνωστό ότι η Πάτρα ήδη από τον 9ο αι. αποτέλεσε υποχρεωτικό σταθμό διέλευσης των βυζαντινών πρεσβειών προς τη Δύση, τη φιλοξενία των οποίων είχαν αναλάβει οι σλαβικοί πληθυσμοί της περιοχής που είχαν, μετά την καταστολή της εξέγερσης του 805 ή 807, αφιερωθεί στο ναό του Αγίου Ανδρέα.¹⁷ Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η αποστολή του Θεοδώρου επισκόπου Πατρών στα 877-878, με σκοπό την επίδοση επιστολής του πατριάρχη Φωτίου στον πάπα.¹⁸

tal, de la Sicile et de la Calabre au patriarcat de Constantinople», *Recherches de Science Religieuse* 40 (1952), σελ. 191 κ.ε.

14. Agnellus, «Liber Pontificalis ecclesiae Ravennatis», *MGH SSRL*, σελ. 326, E. Caspar, *Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft*, Tübingen 1933, τόμ. II, σελ. 248. Για τα αίτια του ταξιδιού βλ. Ε. Κ. Χρυσός, *Ἡ ἐκκλησιαστική πολιτική τοῦ Ἰουστινιανοῦ κατὰ τὴν ἔριν περὶ τὰ Τρία Κεφάλαια καὶ τὴν Ε΄ Οἰκουμένην Σύνοδον*, Θεσσαλονίκη 1969, σελ. 44-57 και ιδιαίτερα σελ. 49, σημ. 1.

15. Gregorius Tournonensis, «Liber in gloria martyrum», *MGH SSRM I*, σελ. 503-508, L. Bréhier, «Les colonies d' Orientaux en Occident au commencement du Moyen-Age», *BZ* 12 (1903), σελ. 35.

16. Liutprandi, «Legatio», σελ. 207 (έκδ. J. Becker, *Die Werke Liutprands von Cremona*, Λειψία 1915). Για την προσωπικότητα του Λιουπράνδου βλ. Β. Σ. Καραγιώργος, *Λιουπράνδος ὁ ἐπίσκοπος Κρεμώνης ὡς ἱστορικός καὶ διπλωμάτης*, Αθήνα 1978.

17. Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος, *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*, κεφ. 49, σελ. 230, έκδ. Moravcsik- Jenkins (CFHB): *Ἐκτοτε δὲ οἱ ἀφορισθέντες Σκλαβῆνοι ἐν τῇ μητροπόλει καὶ τοὺς στρατηγούς καὶ τοὺς βασιλικούς καὶ πάντας τοὺς ἐξ ἔθνων ἀποστελλομένους πρέσβεις ὡς ὁμήρους διατρέφουσιν, ...ἀπὸ διανομῆς καὶ συνδοσίας τῆς ομάδος αὐτῶν ἐπισυνάγουσιν τὰς τοιαύτας χρείας*. Βλ. και Δ. Ζακυθινός, *Οἱ Σλάβοι ἐν Ἑλλάδι*, Αθήνα 1945, σελ. 88 κ.ε., 'Η. Ἀναγνωστάκης - Ἱερὸμ. Ἰουστίνος, *Οἱ Θεσσαλονικεῖς ὄσιοι Συμεὼν καὶ Θεόδωρος*, Καρυές 1985, σελ. 58.

18. T. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états*

Οι στενοί δεσμοί της Πάτρας με τη νότια Ιταλία είναι ευρύτερα γνωστοί από το Χρονικό της Μονεμβασίας, στο οποίο αναφέρεται ότι μετά τις σλαβικές επιδρομές στα τέλη του 6ου αι. *ἡ μὲν τῶν Πατρῶν πόλις μετακίσθη ἐν τῇ τῶν Καλαυρῶν χώρα τοῦ Ῥιγίου...*¹⁹ Παρά τις επιφυλάξεις σχετικά με την αξιοπιστία ορισμένων πληροφοριών του Χρονικού, η μαρτυρία αυτή είναι ενδεικτική των σχέσεων μεταξύ των δύο περιοχών. Δύο αιώνες περίπου αργότερα, ακολούθηθηκε η αντίστροφη πορεία: λίγο μετά το 805, αφού ο στρατηγός Πελοποννήσου Σκληρός κατέπνιξε την επανάσταση των Σλάβων, ο αυτοκράτορας Νικηφόρος *ἀναμαθῶν τὴν μετοικίαν οὐ διατρίβουσιν οἱ Πατρεῖς... τούτους τῶ ἐξ ἀρχῆς ἐδάφει ἀπεκατέστησε μετὰ καὶ τοῦ ἰδίου αὐτῶν ποιμένος...*²⁰ Ἀς σημειωθεί ἀκόμη η μαρτυρία εγκατάστασης στο θέμα Λογγοβαρδίας – με πρωτοβουλία του αυτοκράτορα Λέοντα ΣΤ΄ (886-912) – τῶν τριῶν χιλιάδων δούλων που κληροδότησε στο θρόνο η γνωστή χήρα των Πατρῶν Δανηλίδα.²¹ Είναι πολύ πιθανό ο εποικισμός αυτός να εἶχε ξεκινήσει νωρίτερα, ἐπὶ Βασιλείου Α΄, ἐνὸς ἀκόμη βρισκόταν στην Ιταλία ο Νικηφόρος Φωκάς, εἰάν βέβαια ευσταθεῖ η πληροφορία τοῦ Συνεχιστῆ του Γεωργίου Μοναχοῦ στον κώδ. Vaticanus 153.²²

Οι αραβικές επιδρομές στις πρώτες δεκαετίες του 9ου αἰώνα συνέβαλαν αποφασιστικά στις μετακινήσεις πληθυσμιακῶν ομάδων ἢ και μεμονωμένων ἀτόμων ἀπὸ τη νότια Ιταλία πρὸς την Πελοπόννησο. Το μεγαλύτερο μέρος του κύματος αὐτοῦ δέχθηκε ἡ πόλη της Πάτρας, ἡ οποία, λόγω της ολοένα ἀυξανόμενης σπουδαιότητάς της, περίπου την εποχὴ αὐτῆ ἀναβιβάζεται σε μητρόπολη.²³ Ἡ πρώτη μαρτυρία που διασώζεται ἀφορᾷ τη μετοι-

barbares jusqu'aux Croisades (407-1096), Αθήνα 1980, σελ. 194. Για το πρόβλημα της ταύτισης του Θεοδώρου βλ. V. Grumel, «Qui fut l' envoyé de Photius auprès de Jean VII?», *EO* 32 (1933), σελ. 439-443.

19. I. Dujčev, *Cronaca di Monemvasia*, Παλέριο 1976, σελ. 12.

20. Ὁ.π., σελ. 20.

21. Συν. Θεοφ., V, σελ. 321 (CSHB), Gay, ὁ.π., σελ. 181-182.

22. H. Grégoire, «La carrière du premier Nicéphore Phocas», *Προσφορά εἰς Σ. Κυριακίδην ἐπὶ τῇ 25ετηρίδι τῆς καθηγεσίας αὐτοῦ* (1926-1951), Θεσσαλονίκη 1953, σελ. 249 και 251. Ἡ πηγὴ ἀναφέρεται σε εποικισμό 1.000 δούλων της «Δανηλίνας» ἀπὸ το Νικηφόρο Φωκά τον παλαιό. Σύμφωνα με το Grégoire (ὁ.π., σελ. 249, σημ. 23) τόσο ο ἀριθμὸς που παραδίδεται ὡς και το «vulgaire» του ονόματος Δανηλίνα ἀντὶ Δανηλίδα, καθιστοῦν πιθανὸ ἢ πηγὴ μᾶς να βασίζεται ἢ να ἀπηχεῖ κάποια διαφοροτικὴ παράδοση ἀπ' αὐτὴν του Συνεχιστῆ του Θεοφάνη. Πρβλ. Falkenhause, ὁ.π., σελ. 24. Για την ιστορικότητα του βίου της Δανηλίδας βλ. H. Αναγνωστάκης, «Το επεισόδιο της Δανηλίδας. (Πληροφορίες καθημερινῆς βίου ἢ μυθοπλαστικὰ στοιχεῖα;);», Πρακτικὰ Α΄ Διεθνῶς Συμποσίου, *Ἡ καθημερινὴ ζωὴ στὸ Βυζάντιο*, Αθήνα 1989, σελ. 375-390.

23. V. Laurent, «La date de l'érection des métropoles de Patras et de Lacédémone»,

κεσία του Αθανασίου, μετέπειτα επισκόπου Μεθώνης και της οικογένειάς του στην Πάτρα μετά την κατάληψη της Κατάνης από τους Άραβες το 827/8. Η χειροτονία του Αθανασίου ως επισκόπου Μεθώνης υποδηλώνει ότι ο ίδιος και πιθανότατα η οικογένειά του είχαν εγκατασταθεί μόνιμα εκεί.²⁴ Στην Πάτρα επίσης έφθασε ο Ιωσήφ ο Υμνογράφος με τους γονείς του, λίγο μετά την κατάληψη της Πανόρμου από τους Άραβες το 831. Μαζί με αυτούς έφυγαν οι άρχοντες της πόλης, οι οποίοι, ίσως με ενδιάμεσο σταθμό την Πάτρα, έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη. Δεν γνωρίζουμε αν οι γονείς του Ιωσήφ εγκαταστάθηκαν μόνιμα στην Πελοπόννησο, ο ίδιος πάντως αναχώρησε προς αναζήτηση μοναστηριού και αργότερα τον συναντούμε στη Θεσσαλονίκη με το Γρηγόριο Δεκαπολίτη.²⁵ Ανάλογη περίπτωση αποτελεί η μεταφορά στην Πάτρα του λειψάνου του αγίου Μαρκιανού, πρώτου επισκόπου Συρακουσών, μετά την άλωση της πόλης από τους Άραβες το 878. Σύμφωνα με την παράδοση, το σκήνωμα του αγίου είχε εναποτεθεί στο ναό των Αγίων Θεοδώρων, απ' όπου αργότερα μεταφέρθηκε στη Γαέτα.²⁶ Η αναστάτωση πάλι που προκάλεσαν οι αραβικές επιδρομές, ανάγκασε και τον άγιο Ηλία το Σπηλαιώτη να καταφύγει με το συνασκητή του Αρσένιο στην Πάτρα, λίγο μετά την ήττα του βυζαντινού στόλου στις Μύλες το 888 και εν όψει της αραβικής επίθεσης στο Ρήγιο. Παρά την επιμονή του επισκόπου Πατρών να τους κρατήσει εκεί, οι δύο μοναχοί επέστρεψαν στο Ρήγιο μετά από οκτώ χρόνια.²⁷ Το ίδιο έτος πραγματοποιήθηκε το δεύτερο προς την Πελοπόννησο ταξίδι του οσίου Ηλία του Νέου, ο οποίος από την ίδια πόλη κατέφυγε στην Πάτρα, για να επιστρέψει στο Ρήγιο μετά την παρέλευση του κινδύνου. Η ταχύτητα με την οποία έφθασε στην Πάτρα η είδηση της

REB 21 (1963), σελ. 135.

24. Enrica Follieri, «Santi di Metone: Atanasio vescovo, Leone taumaturgo», *Byzantion* 41 (1971), σελ. 400-402. Ειδικά για τις μετακινήσεις στην Πάτρα βλ. Κ.Ν. Τριανταφύλλου, «Ἑλληνες μοναχοὶ τῆς Ν. Ἰταλίας καταφυγόντες εἰς Πάτρας τὸν Θ' αἰ.», *La chiesa greca in Italia dall' VIII al XVI secolo*, Πάντοβα 1973, σελ. 1085-1094. Γενικότερα για μετακινήσεις μοναχών από και προς τις περιοχές αυτές βλ. S. Borsari, *Il monachesimo bizantino nella Sicilia e nell'Italia meridionale prenormanne*, Νάπολη 1963.

25. Ἰωάννης Διάκονος, «Βίος Ἰωσήφ Ὑμνογράφου», *PG* 105, στήλ. 944-945 και E. I. Τωμαδάκης, *Ὁ ἅγιος Ἰωσήφ Ὑμνογράφος*. Βίος καὶ ἔργον, Αθήνα 1971, σελ. 39-41.

26. AASS, Iun. II, σελ. 787-788 και G. Agnello, *L' architettura bizantina in Sicilia*, Φλωρεντία 1952, σελ. 160-161. Για το βίο του Μαρκιανού βλ. A. Amore, *San Marciiano di Siracusa*, Βατικανό, σελ. 75-91. Πρβλ. τη βιβλιοκρισία του Fr. Halkin, *AB* 77 (1959), σελ. 219-220.

27. Germaine da Costa-Louillet, «Saints de Sicile et d' Italie meridionale aux VIIIe, IXe et Xe siècles», *Byzantion* 29-30 (1959-1960), σελ. 95-109.

αποχώρησης του εχθρικού στόλου αποτελεί μία ακόμη ένδειξη της πυκνής επικοινωνίας μεταξύ των δύο περιοχών.²⁸

Στα πρακτικά της Ζ' οικουμενικής συνόδου της Νικαίας (Σεπτέμβριος - Οκτώβριος του 787), ο μοναχός Ιωάννης *ἐκ προσώπου* του αρχιεπισκόπου Πατρών Προκοπίου, υπογράφει μεταξύ των δυτικών αρχιεπισκόπων αμέσως μετά από τον Ρηγίου και πριν τον Κατάνης.²⁹ Το γεγονός αυτό αν και δεν έχει μέχρι σήμερα εξηγηθεί ικανοποιητικά και οποιαδήποτε υπόθεση θα ήταν παρακινδυνευμένη, αποτελεί όμως αναμφισβήτητα ένα ακόμη στοιχείο για τους στενούς δεσμούς των δύο περιοχών και στο εκκλησιαστικό επίπεδο. Οι επαφές αυτές διατηρήθηκαν και τον 9ο αι., όπως αποδεικνύεται από την ανεύρεση σφραγίδας³⁰ του αρχιεπισκόπου Πατρών Γεωργίου στην Πάνορμο της Σικελίας.³¹

Εκτός από την Πάτρα, η Κόρινθος με τα δύο της λιμάνια, το Λέχαιο και τις Κεγχρεές, *ὧν ὁ μὲν τοὺς ἐξ Ἀσίας ναυλοχεῖ καταίροντας, ὁ δὲ τοὺς ἐξ Ἰταλῶν εἰσπλέοντας*³² ήταν μεγάλης σημασίας σταθμός για την επικοινωνία της Κωνσταντινούπολης και της Θεσσαλονίκης με τη νότια Ιταλία και τη βόρεια Αφρική.³³ Οι εκκλησιαστικές σχέσεις ιδιαίτερα της Κορίνθου με τη Ρώμη, που έχουν την αφετηρία τους στους πρώτους χριστιανικούς χρόνους, συνέβαλαν ώστε οι επαφές με τη Δύση να γίνουν πυκνότερες. Η εκκλησία της Κορίνθου υπαγόταν στην Αγία Έδρα και ήταν φυσικό πολλά από τα προβλήματα που αντιμετώπιζε να διευθετούνται απ' ευθείας από τον πάπα. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της διπλής χειροτονίας του επισκόπου Κορίνθου Περιγένη, η οποία, εκτός από τη σύγ-

28. Προγόνους δὲ ὁ δσος τὴν ἐν Ῥηγίῳ τῶν Ἀγαρηνῶν ἔφοδον, καταλιπὼν τὸ ἐν Σαλίνας ἡσυχαστήριον..., ἀνέπλευσε σὺν τῷ μαθητῇ πρὸς τὰς Πάτρας... Ἐκεῖ τοίνυν ἡσυχάζων, τέσσαρας ἡλευθέρωσε τῆς δαιμονικῆς ἐνεργείας ψυχάς,... καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ Ῥηγίου τῶν πολεμίων ἀναχώρησιν προεδῆλωσε. Διὰ τοῦτο καὶ ταχεῖαν τὴν ὑποστροφὴν ἐποιεῖτο. G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant' Elia il Giovane*, Παλέρμο 1962, σελ. 56-58.

29. Mansi 13, σελ. 138-140 και 365, J. Darrouzès, «Listes épiscopales du concile de Nicée (787)», *REB* 33 (1975), σελ. 24 και 62.

30. V. Laurent, «Une source peu étudiée de l'histoire de la Sicile au haut Moyen Age: La sigillographie byzantine», *Byzantino-Sicula* 2, Παλέρμο 1966, σελ. 29, J. - C. Cheynet et Cécile Morrisson, «Lieux de trouvaille et circulation des sceaux», *Studies in Byzantine Sigillography* 2, Dumbarton Oaks 1990, σελ. 115 και 123.

31. Ο Laurent, ὁ.π., σημ. 23 υπέθεσε ότι η αλληλογραφία μεταξύ του αρχιεπισκόπου Πατρών και του επισκόπου Πανόρμου θα είχε ως αντικείμενο κάποια πιθανή πληθυσμιακή μετακίνηση. Η υπόθεση αυτή αν και ελκυστική είναι αναπόδεικτη.

32. Νικίτας Χωνιάτης, *Χρονική διήγησις*, τόμ. Α', σελ. 74-75, έκδ. I. A. van Dielen (CFHB).

33. Κορδώσης, ὁ.π., σελ. 53-54.

κληση δύο τοπικών συνόδων στην Κόρινθο (το 419 και 422), προκάλεσε και την ανταλλαγή αρκετών επιστολών μεταξύ του πάπα Βονιφατίου Α΄ και του βικαρίου του Ρούφου Θεσσαλονίκης, από τις οποίες πληροφορούμαστε ότι ο Βονιφάτιος αλληλογραφούσε όχι μόνο με τους κατοίκους της Κορίνθου, αλλά και με τους επισκόπους που συμμετείχαν στις δύο προαναφερθείσες συνόδους.³⁴ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται η επίσκεψη του επισκόπου Ταυρομενίου Σεκουνδίνου μεταξύ 591 και 599 στην Κόρινθο, όπως και η συμμετοχή ενός αγνώστου επισκόπου Κορίνθου στη σύνοδο της Ρώμης που δίκασε το Γρηγόριο επίσκοπο Ακράγαντος το 689.³⁵ Στην Κόρινθο ακόμη στάθμευσε το πλοίο που μετέφερε στην Κωνσταντινούπολη τον πάπα Ιωάννη Α΄, απεσταλμένο του Γότθου ηγεμόνα Θεοδορίχου του Μεγάλου το 525.³⁶

Ενάμισι περίπου αιώνα αργότερα, πραγματοποιήθηκε η εκστρατεία του αυτοκράτορα Κώνσταντα Β΄ (641-668) με σκοπό να ενισχυθούν οι βυζαντινές θέσεις στη Δύση που κινδύνευαν από τους Άραβες και τους Λομβαρδούς. Η υπόθεση που διατύπωσαν αρχικά οι Κ. Ν. Setton και J. H. Kent ότι ο αυτοκράτορας για τη μετάβασή του στην Ιταλία χρησιμοποίησε το λιμάνι της Κορίνθου,³⁷ παρότι υποστηρίχθηκε από πολλούς σύγχρονους ιστορικούς,³⁸ δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή. Σε καμιά από τις γραπτές μαρτυρίες της περιόδου αυτής δεν αναφέρεται η Κόρινθος σε σχέση με την πα-

34. *Epistolae Bonifacii I papae*, PL 20, αρ. 4, στήλ. 760-761, αρ. 5, στήλ. 763, αρ. 13, στήλ. 774-777 και αρ. 15, στήλ. 779-784. Βλ. και C. Silva Tarouca, *Epistularum Romanorum pontificum ad vicarios per Illyricum aliosque episcopos*, *Collectio Thessaloniciensis*, Ρώμη 1937, επιστ. αρ. VI-VIII και XXVII, σελ. 23-34 και 64-65. Πρβλ. Caspar, ό.π., τόμ. Ι, σελ. 373-374, Τ. Γριτσόπουλος, *Εκκλησιαστική ιστορία και χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*, τόμ. Α΄ Ιστορία, Αθήνα 1973, σελ. 95-97.

35. Βλ. Μ. Γ. Φούγιας, *Ιστορία της Αποστολικής Εκκλησίας Κορίνθου απ΄ αρχής μέχρι σήμερα*, Αθήνα 1968, σελ. 171. Με τον επίσκοπο Σεκουνδίνο πιθανώς σχετίζεται επιτύμβια επιγραφή (5ος-6ος αι.) που φυλάσσεται στο Μουσείο Κορίνθου. Δ. Ι. Πάλλας - Στ. Π. Ντάντης, «Επιγραφές από την Κόρινθο», *ΑΕ* 1977, σελ. 62-63, αρ. 1. Για τη δίκη του Γρηγορίου βλ. Συμεών Μεταφραστής, *Βίος αγίου Γρηγορίου Ακράγαντινου*, *PG* 116, στήλ. 252-256, Bon, ό.π., σελ. 103.

36. *Gregorii I papae*, «*Dialogi*» III, PL 77, στήλ. 222 κ.ε. Πρβλ. Caspar, ό.π., σελ. 185-186, Β. Κ. Στεφανίδης: «Η εις Κωνσταντινούπολιν μετάβασις τοῦ Ρώμης Ἰωάννου τοῦ Α΄ (525-526)», *ΕΕΒΣ* 24 (1954), σελ. 22-36· Κορδώσης, ό.π., σελ. 52.

37. Setton, ό.π., σελ. 523, J.H. Kent, «A Byzantine Statue Base at Corinth», *Speculum* 25 (1950), σελ. 544-546.

38. Βλ. ενδεικτικά P. Charanis, «The Significance of Coins as Evidence for the History of Athens and Corinth in the Seventh and Eighth Centuries», *Historia* 4 (1955), σελ. 163-172 (=Studies on the Demography of the Byzantine Empire, Variorum Reprints, Λονδίνο 1972,

ραπάνω εκστρατεία· ο Κώνστανς ακολουθώντας τη χερσαία οδό έφθασε στην Αθήνα απ' όπου διαπεραιώθηκε στον Τάραντα.³⁹ Σε πρόσφατη εξέδω-
λου μελέτη του ο Feissel απέδειξε ότι ο αυτοκράτορας Κώνστανς της επι-
γραφής αρ. 2143 του Μουσείου Κορίνθου δεν πρέπει να ταυτισθεί με τον
Κώνσταντα Β', όπως είχε υποστηριχθεί παλιότερα, αλλά με τον αυτοκρά-
τορα Κωνσταντίου (337-361), γιό του Μ. Κωνσταντίνου.⁴⁰ Αντίθετα, σε δυτι-
κές πηγές μνημονεύεται η Κόρινθος ως βάση του βυζαντινού στόλου, όταν,
στα τέλη του 869, ο Νικήτας Ωρορύφας οδήγησε τα πλοία του εκεί, μετά το
ναυάγιο της συμφωνίας του με το Φράγκο ηγεμόνα Λουδοβίκο Ιταλικό στο
Μπάρι.⁴¹

Μία πρώτη έμμεση μαρτυρία για πιθανές εμπορικές επαφές της
Κορίνθου με το Ρήγιο παρέχει ο βίος του αγίου Γρηγορίου Δεκαπολίτη, ο
οποίος εξαιτίας των διώξεων του εικονομάχου αυτοκράτορα Θεόφιλου
(829-842), αναγκάστηκε να ταξιδέψει στη Ρώμη για να ζητήσει την παπική
υποστήριξη. Αφού περιπλανήθηκε στη Μακεδονία ο Γρηγόριος έφθασε στη
Θεσσαλονίκη και στη συνέχεια στην Κόρινθο. *Ἐκεῖθεν δὲ ἀναχθῆναι
προσεποιεῖτο καὶ τῇ Σικελίᾳ προσβῆναι. Τῶν δὲ ναυτῶν ἀποφησαμένων
ποιεῖσθαι τὸν πλοῦν ἐπὶ τὰ ἐκεῖνα μέρη διὰ τὸ ἐπικείμενον Ἀράβων
ἔθνος, θαρρεῖν τούτοις ὁ ὀσιος ἐκέλευσεν... Κατήραν οὖν εἰς Ρήγειον...*⁴²
Σε ανάλογο πλαίσιο θα πρέπει να ενταχθεί η μαρτυρία στο βίο του οσίου
Λουκά του Στειριώτη σχετικά με τη διάσωση ενός πλοίου που προερχόταν
από την Ιταλία. Το πλοίο έπλεε στον Κορινθιακό κόλπο προς άγνωστη σε

αρ. XII) και Α. Stratos, «Expédition de l'empereur Constantin III surnommé Constant en Italie», *Bisanzio e l'Italia. Raccolta di studi in memoria di Agostino Pertusi*, Μιλάνο 1982, σελ. 348-357 (= *Studies in 7th-Century Byzantine Political History*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1983, αρ. XI).

39. *Liber Pontificalis I*, σελ. 343-346 (έκδ. Duchesne): *...venit Constantinus Augustus de regia urbe per litoraria in Athenas et exinde Taranto et Neapolim...* Πρβλ. «Vita Barbati episcopi Beneventani», *MGH SSRL*, σελ. 558 και *AASS*, Febr. III, σελ. 140.

40. D. Feissel - Anne Philippidis-Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des inscriptions historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM 9* (1985), σελ. 271, αρ. 3.

41. *Annales Bertiniani*, έτος 869 (έκδ. R. Rau, *Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte*, Freiherr von Stein, Gedachtnisausgabe, II, Darmstadt 1972), σελ. 200. Για το ίδιο θέμα βλ. Gay, ό.π., σελ. 89 και Βασιλική Βλυσίδου, *Ἐξωτερικὴ πολιτικὴ καὶ ἐσωτερικὲς ἀντιδράσεις τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου Α΄*, Αθήνα 1991, σελ. 58-60 και 212, με εκτενέστερη βιβλιογραφία.

42. F. Dvornik, *La vie de Saint Grégoire le Décapolite et les Slaves macédoniens au IXe siècle*, Παρίσι 1926, σελ. 55, Κορδώσης, ό.π., σελ. 52-53.

μας κατεύθυνση και αναγκάστηκε λόγω τρικυμίας να καταφύγει στο έρημο νησάκι Αμπελών στα ανοιχτά της Φωκίδας, όπου στο διάστημα μεταξύ 943 και 946 ασκήτευε ο Λουκάς.⁴³ Με βάση λοιπόν τις πληροφορίες των παραπάνω κειμένων φαίνεται ότι, παρά τις αντιξοότητες (επιδρομές Αράβων, Βουλγάρων και Ούγγρων), η ναυτιλιακή κίνηση από την Ιταλία προς τα λιμάνια του Κορινθιακού κόλπου δεν διακόπηκε κατά τους 9ο και 10ο αιώνες.

Στο μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα που προκάλεσαν οι αραβικές επιδρομές στη νότια Ιταλία εντάσσεται και η μετοικεσία του αγίου Φαντίνου που γεννήθηκε στην Καλαβρία. Σύμφωνα με το βίο του, ο Φαντίνος σε ηλικία εξήντα χρόνων πέρασε στην Πελοπόννησο με τους μαθητές του Βιτάλιο και Νικηφόρο και κατέφυγε στην Κόρινθο. Ο άγιος όμως δεν εγκαταστάθηκε μόνιμα εκεί, αλλά συνέχισε την πορεία του προς την Αθήνα, τη Λάρισα και τη Θεσσαλονίκη, όπου και πέθανε, στο δεύτερο μισό του 10ου αιώνα.⁴⁴ Τέλος, στο Συναξάρι της Κωνσταντινουπόλεως (6 Νοεμβρίου) αναφέρεται ο άγιος Λουκάς από το Ταυρομένιο, ο οποίος αφού ταξίδεψε από τη Σικελία στην Κωνσταντινούπολη, εγκαταστάθηκε σε ένα χωριό στην περιοχή της Κορίνθου, όπου και πέθανε μετά από επτά μήνες.⁴⁵ Άγνωστοι παραμένουν οι λόγοι που τον οδήγησαν στην πραγματοποίηση αυτού του ταξιδιού, όπως και η χρονολογία του.

Στα αρχαιολογικά ευρήματα από την Κόρινθο συγκαταλέγεται και σφραγίδα του 10ου αι. που ανήκει στον Στέφανο μητροπολίτη της πόλης Santa Severina της Καλαβρίας, η οποία αναβιβάστηκε σε μητρόπολη αμέσως μετά την ανακατάληψή της από το στρατηγό Νικηφόρο Φωκά το 886.⁴⁶

43. Δ. Ζ. Σοφριανός, *Ὁσιος Λουκάς. Ὁ βίος τοῦ ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτη*, Αθήνα 1989, σελ. 49 και 196.

44. AASS, Aug., VI, σελ. 622, H. Delehaye, *Propylaeum ad Acta Sanctorum Novembris. Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, Βρυξέλλες 1902, σελ. 224. Enrica Follieri, *La vita di San Fantino il Giovane*. Introduzione, testo greco, traduzione commentario e indici, (Subs. Hag. 77) Βρυξέλλες 1993, σελ. 442. Για το πρόβλημα της ταύτισης του αγίου βλ. Fr. Halkin, «Bulletin d' hagiographie Italo-Grecque», *AB* 66 (1948), σελ. 290-291, Da Costa-Louillet, ό.π., σελ. 165-166 και Vera von Falkenhäusen, «Italy in Byzantine Literature of the Tenth Century», *Β' Διεθνής Βυζαντινή Συνάντηση, Κωνσταντίνος Ζ' ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχὴ του*, Αθήνα 1989, σελ. 30.

45. Νικόδημος Αγιορείτης, *Συναξαριστής*, Αθήνα 1868, σελ. 197, Delehaye, ό.π., σελ. 199-200, Gay, ό.π., σελ. 257-258.

46. Gladys Davidson, *Corinth XII: The Minor Objects*, Princeton, New Jersey 1952, σελ. 322, V. Laurent, «A propos de la métropole de Santa Severina en Calabre», *REB* 22 (1964), σελ. 182, αρ. 3 και Cheynet et Morrisson, ό.π., σελ. 115 και 121.

Μία άλλη πόλη της Πελοποννήσου, η Μεθώνη, αποτέλεσε, ήδη από τον 4ο αι. σάλα⁴⁷ των ταξιδιών προς τους Αγίους Τόπους. Στο Εγκώμιο της αγίας Παύλας που γράφτηκε λίγο μετά το θάνατό της από τον Ιερώνυμο, περιγράφεται το ταξίδι της από τη Ρώμη προς τους Αγίους Τόπους και σημειώνονται ως σταθμοί τα στενά της Μεσσήνης, η Μεθώνη, ο Μαλέας και τα Κύθηρα.⁴⁸ Το χαρακτήρα της αυτό διατήρησε και αργότερα, όπως μαρτυρείται στο Συναξάρι του Λέοντος Θαυματουργού, ο οποίος καταγόταν από την Καλαβρία και πέθανε στη Μεθώνη κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του προς τα Ιεροσόλυμα (*terminus ante quem* το 1165). Σύμφωνα με την παράδοση του Συναξαρίου ο Λέων ενταφιάστηκε από τους ναύτες του πλοίου που τον μετέφερε, *ἐν τίνι τόπω καλουμένῳ Ρώσῳ Χώματι* στην περιοχή της Μεθώνης.⁴⁹

Πρώτη μνεία για εμπορικές επαφές της Μεθώνης με τη νότια Ιταλία βρίσκουμε στη λατινική παραλλαγή του βίου του Ιλαρίωνα που γράφτηκε από τον Ιερώνυμο. Η φήμη του αγίου που τότε βρισκόταν στην Πάχνο της Σικελίας είχε φτάσει ως τη Μεθώνη, όπου τον αναζητούσε ο μαθητής του Ησύχιος. Εκεί (*terminus ante quem* το 365), ο Ησύχιος μόλις πληροφορήθηκε από Εβραίο έμπορο ότι ο Ιλαρίων βρισκόταν στη Σικελία αναχώρησε μεταβαίνοντας στην Πάχνο, όπου και τελικά τον συνάντησε.⁵⁰ Κατά το έτος 896 ή 897, σύμφωνα με τη χρονολογία που πρότεινε ο Grégoire, ταξίδεψαν από τη Ρώμη με προορισμό την Κωνσταντινούπολη ο άγιος Βλάσιος από το Αμόριο με τους μαθητές του. Το εμπορικό πλοίο που τους μετέφερε στάθμευσε στη Μεθώνη, απ' όπου ο ναύκληρος αποφάσισε να συνεχίσει το ταξίδι του δι' *ἐμπορίαν τινά* προς τη Δημητριάδα της Θεσσαλίας, παρά την αρχική συμφωνία να μεταφέρει τον άγιο στην Κωνσταντινούπολη. Γνωρίζουμε όμως ότι ο άγιος κατάφερε τελικά να φτάσει στη μονή του Στουδίου, αν και στο βίο του δεν παραδίδεται ο χρόνος και το μέ-

47. Follieri, ό.π., σημ. 24, σελ. 378-388 και A. Christine Hodgetts, *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400*, δακτυλογραφημένη διδακτορική διατριβή, Λονδίνο 1974, σελ. 170-180.

48. Hieronymi, Epist. 108, έκδ. J. Labourt, *Saint Jérôme Lettres*, τόμ. 5, Παρίσι 1955, σελ. 165.

49. Follieri, ό.π., σελ. 441-443. Πρβλ. Χ. Μπούρας, «Επανεξέταση του λεγομένου 'Αγιολέου κοντά στη Μεθώνη», *Φίλια Έτη εις Γεώργιον Ε. Μυλωνάν*, τόμ. 3, Αθήνα 1989, σελ. 315 κ.ε. Για την ταύτιση της περιοχής «Ρώσον Χώμα» με την σημερινή θέση «Κοκκινιά» της Μεσσηνίας, βλ. Anna Avramea, «La géographie historique byzantine et le principe de l' interdépendance. Deux nouveaux exemples», *Géographie Historique du monde méditerranéen*, (Byzantina Sorbonensia 7) Παρίσι 1988, σελ. 25-29.

50. Hieronymus, «Vita Santi Hilarionis eremitae», *PL* 23, στήλ. 50.

σον του ταξιδιού.⁵¹ Η μαρτυρία αυτή επιβεβαιώνει όσα ειπώθηκαν πió πάνω για τον χαρακτήρα του λιμανιού της Μεθώνης, το οποίο, εκτός των άλλων, παρουσίαζε σημαντική εμπορική δραστηριότητα, ακόμη και πριν από την βενετική κυριαρχία. Αντίθετη πορεία, δηλαδή από την Ανατολή προς τη Δύση με σταθμό επίσης τη Μεθώνη και τη Σφακτηρία, ακολούθησαν τα εμπορικά πλοία που μετέφεραν τα λείψανα του αγίου Νικολάου επισκόπου Μύρων Λυκίας, από τα Μύρα στο Μπάρι, γύρω στα 1087.⁵²

Η σπουδαιότητα όμως της Μεθώνης φαίνεται κυρίως από το γεγονός ότι το λιμάνι της χρησιμοποιήθηκε δύο τουλάχιστο φορές από το βυζαντινό στόλο ως σταθμός ανεφοδιασμού. Αρχικά το 533 στην εκστρατεία για την ανακατάληψη της Αφρικής από τον Βελισάριο, ο στόλος του οποίου ακολούθησε, σύμφωνα με τον Προκόπιο, το δρομολόγιο: Κωνσταντινούπολη - Μαλέας - Καινούπολις (κοντά στο Ταίναρο) - Μεθώνη - Ζάκυνθος - Καύκανος (Σικελία) - Αφρική. Οι κάτοικοι μάλιστα της Μεθώνης με εντολή του Βελισαρίου ανεφοδίασαν το στόλο με ψωμί.⁵³ Αργότερα, το 879, για να αντιμετωπιστεί ο αραβικός στόλος που επέδραμε κατά της Ζακύνθου και της Κεφαλληνίας, ο ναύαρχος Νάσαρ κατέπλευσε στο ίδιο λιμάνι. Στη Μεθώνη όμως εκδηλώθηκε ανταρσία από τους κωπηλάτες του στόλου, η οποία σύντομα καταπνίγηκε και ο Νάσαρ *τὸ λείπον τῆς στρατείας ἀπὸ τῶν κατὰ Πελοπόννησον στρατιωτῶν καὶ Μαρδαϊτῶν ἀναπληρώσας, καὶ τὸν στρατηγὸν συνεργὸν προσλαβόμενος* κατατρόπωσε τον αραβικό στόλο. Αμέσως μετά ο στόλος *διαπεραιούται πρὸς Σικελίαν καὶ Πάνορμον*, με σκοπό να λεηλατήσει τις σικελικές πόλεις που βρίσκονταν υπό την κατοχή των Αράβων και πιθανώς να προετοιμάσει το έδαφος για την απόβαση των χερσαίων δυνάμεων στην Ιταλία υπό τον πρωτοβεστιάριο Προκόπιο.⁵⁴

51. AASS, Nov. IV, σελ. 666-667: *Ὡς οὖν τῆς Ρώμης ἀπάραντες ἤδη λουτὸν δωδεκάτην ἡμέραν προσεκαρτέρουν τῇ θαλάσῃ περικλυζόμενοι, ὀπνήϊκα πρὸς τὴν Μοθόνην κατηντηκότες ἐπέβησαν, προνοία Θεοῦ θαυματουργεῖται τι εἰς τὸν ἅγιον. Ὁ γὰρ ναύκληρος... ἐκέισε τοῦτον ἑναποθέμενος, αὐτὸς δι' ἐμπορίαν τινὰ πρὸς τὰ τῆς Δημητριάδος μέρη κατέπλευσεν.* Για τη χρονολόγηση βλ. H. Grégoire, «La vie de Saint Blaise d' Amorium», *Byzantion* 5 (1930), σελ. 391-414.

52. Ἄνωνύμος, *Λόγος εἰς τὴν ἀνακομιδὴν τοῦ λειψάνου τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ θαυματοργοῦ Νικολάου*, ἐκδ. G. Anrich, *Hagios Nikolaos; der heilige Nikolaos in der griechischen Kirche. Texte und Untersuchungen von G. Anrich*, Λειψία - Βερολίνο 1913-1917, τόμ. I, σελ. 444-445.

53. Προκόπιος, *Ἐπερ τῶν πολέμων* III. 13, σελ. 369-372 (ἐκδ. Haury - Wirth).

54. Συν. Θεοφ., V, σελ. 302-305 (CSHB). Την εκστρατεία του Νάσαρ αναφέρουν και οι Γενέσιος, σελ. 83-85 (CFHB), Σκυλίτζης, σελ. 154-155 (CFHB), Κεδρηνός II, σελ. 229-230 (CSHB) και Ζωναράς III, σελ. 430-431 (CFHB). Πρβλ. Gay, ό.π., σελ. 111-112.

Η Μονεμβασία, σε σύγκριση με την Μεθώνη, μνημονεύεται λιγότερες φορές στις πηγές. Η πόλη, σύμφωνα με το Χρονικό της Μονεμβασίας, ιδρύθηκε περίπου στα τέλη του 6ου αι., όταν πρόσφυγες από τη Λακεδαιμονία κάτω από την πίεση των σλαβικών επιδρομών, βρήκαν καταφύγιο στη φυσικά οχυρωμένη αυτή χερσόνησο.⁵⁵ Λίγα χρόνια μετά την ίδρυσή της, στην περιγραφή του ταξιδιού του προσκυνητή Willibald, απαντάται η πρώτη μνεία της πόλης σε σχέση πάντα με τη Δύση. Ο Willibald ξεκίνησε από τη Ρώμη και μέσω Συρακουσών έφθασε μεταξύ των ετών 722 και 723 στη Μονεμβασία και στη συνέχεια, μέσω Κέας και Σάμου επισκέφθηκε την Έφεσο και τους Αγίους Τόπους.⁵⁶

Ένα ακόμη στοιχείο που αποδεικνύει την πυκνή επικοινωνία Πελοποννήσου και νότιας Ιταλίας στον 8ο αι., είναι η μετάδοση του λοιμού που εκδηλώθηκε το 6ο έτος (746/7) της βασιλείας του Κωνσταντίνου Ε΄ από την Καλαβρία και Σικελία στη Μονεμβασία και την κυρίως Ελλάδα.⁵⁷

Ανάμεσα στους αγίους που στη μέση βυζαντινή περίοδο ταξίδεψαν για να προσκυνήσουν στη Ρώμη περιλαμβάνεται και ο άγιος Θεόδωρος Κυθήρων. Ο άγιος γεννήθηκε στην Κορώνη στο τελευταίο τρίτο του 9ου αι. και γύρω στα 916, χρησιμοποιώντας πιθανώς το λιμάνι της Μονεμβασίας, ταξίδεψε στη Ρώμη όπου διέμεινε τέσσερα χρόνια. Έπειτα, πιθανότατα μέσω νότιας Ιταλίας, *υπέστρεψεν έν Μονεμβασία*.⁵⁸

Ακόμη πιο αποσπασματικές είναι οι πληροφορίες που διαθέτουμε για το λιμάνι του Ιέρακος, βορείως της Μονεμβασίας, στην ανατολική πλευρά της Πελοποννήσου. Συγκεκριμένα τον Ιέρακα επέλεξε ως αγκυροβόλιο του στόλου ο επικεφαλής του πατρίκιος Αδριανός, που είχε ξεκινήσει από την πρωτεύουσα για να ανακουφίσει τις πολιορκούμενες από τους Άραβες Συρακούσες. Προφασιζόμενος όμως τις αντίξοες καιρικές συνθήκες καθυ-

55. Για την ίδρυση της Μονεμβασίας προτείνονται δύο χρονολογίες: το 582/3 από τον P. Schreiner («Note sur la fondation de Monemvasie», *TM* 4 (1970), σελ. 471-475) και το 587/8 από τον P. Lemerle (*Les plus anciens Recueils des Miracles de Saint Démétrius et la pénétration des Slaves dans les Balkans*, τόμ. II Commentaire, Παρίσι 1981, σελ. 64). Πρβλ. Haris A. Kalligas, *Byzantine Monemvasia. The Sources*, Μονεμβασία 1990, σελ. 1-33.

56. T. Tobler et A. Mollinier, *Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae*, τόμ. I, Γενεύη 1879, σελ. 254-256.

57. Θεοφάνης, σελ. 422-423 (έκδ. de Boor), Κεδρηνός II, σελ. 7-8 (CSHB). Πρβλ. J.-N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, Παρίσι 1975, τόμ. I, σελ. 32 και 43.

58. Ν. Α. Οικονομίδης, «Ο Βίος τοῦ ἁγίου Θεοδώρου Κυθήρων (10ος αι.) (12 Μαΐου ΒΗΓ³, ἀρ. 2430)», *Πρακτικά Γ΄ Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμ. Α΄, Αθήνα 1967, σελ. 264-291 και κυρίως σελ. 285-286.

στερούσε, με αποτέλεσμα στο μεταξύ η πόλη των Συρακουσών να εκπορθηθεί το 878. Ο Αδριανός, σύμφωνα με τον Πορφυρογέννητο, πληροφορήθηκε το θλιβερό νέο από ορισμένους στρατιώτες *τῶν κατὰ Πελοπόννησον Μαρδαϊτῶν καὶ Ταξατῶν τυγχάνοντες*, οι οποίοι είχαν καταφέρει να διαφύγουν από τις Συρακούσες στην Πελοπόννησο.⁵⁹ Η αναφορά αυτή είναι, απ' όσο τουλάχιστον γνωρίζουμε, η πρώτη μνεία για συμμετοχή στρατιωτών του θέματος Πελοποννήσου σε πολεμικές επιχειρήσεις στη νότια Ιταλία. Το ερώτημα όμως πότε τα εκστρατευτικά αυτά σώματα μεταφέρθηκαν στη Δύση παραμένει αναπάντητο.

Στον Ιέρακα αγκυροβόλησαν τέλος και τα εμπορικά πλοία που μετέφεραν στο Μπάρι τα λείψανα του αγίου Νικολάου Μύρων γύρω στα 1087. Ο Ιέραξ ήταν ο πρώτος σταθμός τους στην Πελοπόννησο πριν από τη Μεθώνη και τη Σφακτηρία.⁶⁰

Εκτός όμως από τις παραλιακές πόλεις-λιμάνια που ήταν φυσικό να βρίσκονται σε άμεση επικοινωνία με τις απέναντι ακτές της Ιταλίας, στο Χρονικό της Μονεμβασίας γίνεται λόγος και για τη Λακεδαίμονα, μέρος των κατοίκων της οποίας, κάτω από την πίεση των σλαβικών επιδρομών, κατέφυγαν στα Δέμεννα της Σικελίας. Είναι πιθανόν, όπως πληροφορούμαστε από μεταγενέστερη πηγή, ότι οι κάτοικοι της Λακεδαίμονος είχαν αναχωρήσει από το γειτονικό λιμάνι του Γυθείου χρησιμοποιώντας, όσοι τουλάχιστον είχαν τη δυνατότητα, εμπορικά πλοία.⁶¹

Το ρεύμα των μετοικήσεων από την Ιταλία προς τη Σπάρτη ήταν, όπως οι λιγοστές μας πηγές αφήνουν να εννοηθεί, μικρότερο σε σύγκριση με αυτό της Πάτρας και της Κορίνθου. Συγκεκριμένα, στην περιοχή της Λακεδαί-

59. Σημαντικότερες πηγές για την εκστρατεία και την κατάληξή της είναι ο Συν. Θεοφ., V, σελ. 309-311 (CSHB) και ο Γενέσιος, σελ. 82-83 (CFHB). Ο Σκυλίτζης, σελ. 158-160 (CFHB) και ο Ζωναράς III, σελ. 432 (CSHB), ακολουθούν τη διήγηση του Πορφυρογέννητου. Για το λιμάνι του Ιέρακος βλ. Βοη, ό.π., σελ. 164, σημ. 3. Η μαρτυρία του Σκυλίτζη για τη μετακίνηση του στόλου από τον Ιέρακα στο Έλος θα πρέπει πιθανότατα να αποδοθεί σε λανθασμένη ανάγνωση του Πορφυρογέννητου. Βλ. Η. Αναγνωστάκης, «Το επεισόδιο του Αδριανού. "Πρόγνωσις" και "τελεσθέντων δήλωσις"», σελ. 195-226 του παρόντος τόμου.

60. Anrich, ό.π.

61. Dujšev, ό.π., σελ. 12-14, Σπ. Λάμπρος, «Δύο άναφοραὶ μητροπολίτου Μονεμβασίας πρὸς τὸν Πατριάρχην», *Νέος Ἑλληνομνήμων* 12 (1915), σελ. 286. Για τα Δέμεννα βλ. Br. Lavagnini, «Demenna e Demenniti», *Βυζάντιον. Ἀφιέρωμα στὸν Α.Ν. Στράτο*, τόμ. I, Αθήνα 1986, σελ. 123-128. Για τη νεότερη βιβλιογραφία βλ. E. Kislinger, *Λακεδαιμονία, «Δέμεννα καὶ τὸ Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας»*, *Βυζαντινὰ Μελέτα*, τόμ. 3 [1991], σελ. 103-121.

μονος κατέφυγε το 881 ο όσιος Ηλίας ο Νέος με το μαθητή του Δανιήλ, αφού προέβλεψε την πολιορκία του Ταυρομενίου από τους Άραβες. Όπως παραδίδει ο βίος του οσίου, οι δύο άγιοι διέμειναν στο ναό των Αγίων Αναργύρων και πραγματοποίησαν πολλά θαύματα. Κατόπιν επέστρεψαν στην Καλαβρία, περνώντας από το Βουθρωτό της Ηπείρου και την Κέρκυρα.⁶²

Τελειώνοντας την αναζήτηση, με βάση το διαθέσιμο υλικό, των δρόμων που χάραξαν οι έμποροι, οι άγιοι, οι προσκυνητές, οι επίσημοι απεσταλμένοι, οι οικιστές, τα εκστρατευτικά σώματα και όσοι τέλος ταξίδεψαν από και προς τις δύο αυτές περιοχές, καταλήγουμε στις ακόλουθες διαπιστώσεις: ως προς τις μόνιμες εγκαταστάσεις πληθυσμών από και προς τις δύο αυτές περιοχές έχουμε, αν εξαιρέσουμε τις μαρτυρίες του Χρονικού της Μονεμβασίας και του εποικισμού των δούλων της Δανηλίδας, ελάχιστες ενδείξεις. Η πληροφορία για παράδειγμα του Σκυλίτζη σχετικά με την απελευθέρωση και μετεγκατάσταση δεκαπέντε χιλιάδων αιχμαλώτων από τον άρχοντα *Λογγιβαρδίας* Λέοντα Ώπο, μετά την επιτυχημένη του επιχείρηση εναντίον των Αράβων της Σικελίας γύρω στα 1037, αξίζει εκτενέστερη διαπραγμάτευση. Ο Ώπος, σύμφωνα με τον Σκυλίτζη, από τη Σικελία *διαπερσεται πάλιν εις Ιταλίαν, αίχμαλώτων Ρωμαίων άμφι τας πεντεκαίδεκα χιλιάδας συνεισελθόντων έν τοίς πλοίοις αύτῳ και διασωθέντων έν Ιταλία και αύθις οίκαδε διαπερασάντων*.⁶³ Αν και δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί τοπικά η λέξη *οίκαδε*, μπορεί να θεωρηθεί ότι πρόκειται για την απέναντι από την Ιταλία ακτή (Πελοπόννησος, Στερεά Ελλάδα, Ήπειρος). Η υπόθεση αυτή ενισχύεται από τη χρήση της μετοχής *διαπεράσας* που χρησιμοποιεί και ο Πορφυρογέννητος για να δηλώσει το διάπλου του Νάσαρ από τη Μεθώνη στη Σικελία⁶⁴ και από το γεγονός ότι στην περιοχή τουλάχιστον των Θηβών απαντώνται στα τέλη περίπου του 11ου αι. αρκετά οικογενειακά ονόματα ιταλικής προέλευσης, η παρουσία των οποίων απηχεί κάποιες πληθυσμιακές μετακινήσεις που πύκνωσαν μετά το 1071.⁶⁵

62. Rossi Taibbi, ό.π., σελ. 38-40.

63. Σκυλίτζης, σελ. 400-401 (CFHB). Για την ταύτιση του Λέοντος με τον πατριόμο και κατεπάνω Ιταλίας Κωνσταντίνο Ώπο που κατείχε το αξίωμα αυτό από το 1033 βλ. Falkenhansen, ό.π., σελ. 88-89. Η επιχείρηση αυτή πρέπει οπωσδήποτε να χρονολογηθεί πριν από την απόβαση του Γεωργίου Μανιάκη στη Σικελία το 1038. Βλ. Gay, ό.π., σελ. 436 και Falkenhansen, ό.π., σελ. 64.

64. Συν. Θεοφ., V, σελ. 305 (CSHB).

65. N. Svoronos, «Recherches sur le cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siècles: le cadastre de Thèbes», *BCH* 83 (1959), σελ. 69-71 (= *Études sur l'organisation*

Διαφορετικού χαρακτήρα μετακίνηση είναι η μεταφορά στρατιωτών από το θέμα Πελοποννήσου για την άμυνα της Ιταλίας, όπως γνωρίζουμε από το επεισόδιο του Αδριανού (878) και τις εκστρατείες του Νάσαρ (879) και του Προκοπίου (880).⁶⁶ Η πρακτική της μεταφοράς στρατευμάτων στην Ιταλία φαίνεται πως απέκτησε μονιμότερο χαρακτήρα, όταν μερικά χρόνια αργότερα, το 921, επετράπη στους πελοποννήσιους στρατιώτες που θα συμμετείχαν στην εκστρατεία της Λογγοβαρδίας να εξαγοράσουν, όπως σημειώνει ο Πορφυρογέννητος, την υπηρεσία τους.⁶⁷

Περισσότερες είναι οι ειδήσεις μας για τους μεμονωμένους ταξιδιώτες όπως οι άγιοι, οι προσκυνητές και οι επίσημοι απεσταλμένοι, οι μετακινήσεις των οποίων, σποραδικές μέχρι και τον 8ο αι., πυκνώνουν από τον 9ο και τον 10ο και απηχούν την αύξηση της ναυτιλιακής κίνησης μεταξύ των δύο περιοχών, αφού, όπως είναι γνωστό, για τις μετακινήσεις αυτές χρησιμοποιούνται εμπορικά πλοία.

Την εποχή αυτή εξάλλου στην Πελοπόννησο ξεκινά μία προσπάθεια εκχριστιανισμού και αφομοίωσης των σλαβικών πληθυσμών με θετικά αποτελέσματα τόσο στο δημογραφικό όσο και στο οικονομικό επίπεδο.⁶⁸ Η αποκατάσταση της ομαλότητας που οδήγησε στην αναζωογόνηση των αστικών κέντρων και στην ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων, επιβεβαιώνεται με την εμφάνιση για πρώτη φορά τον 9ο αι. του αξιώματος του κομμερκιάρχου Πελοποννήσου.⁶⁹ Στην ανάκαμψη αυτή συνετέλεσε ασφαλώς και η

intérieure, la société et l'économie de l'Empire Byzantine, Variorum Reprints, Λονδίνο 1973, αρ. III).

66. Η Πελοπόννησος συνδέεται με την τελευταία εκστρατεία από το Λέοντα Γραμματικό, σελ. 258 (CSHB) και το Συνεχιστή του Γεωργίου Μοναχού, σελ. 845 (CSHB) σε δύο χωρία με πολλά προβλήματα. Αντίθετα, ο Πορφυρογέννητος, Συν. Θεοφ. V, σελ. 304-305 (CSHB) και ο Σκυλίτζης, σελ. 156-157 (CFHB) αν και μνημονεύουν το γεγονός δεν αναφέρουν την Πελοπόννησο. Βλ. και Gay, ό.π., σελ. 112 κ.ε., Falkenhansen, ό.π., σελ. 19-20.

67. Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, κεφ. 51, σελ. 256, έκδ. Moravcsik - Jenkins (CFHB). Βλ. και R. J. H. Jenkins, «The Date of the Slav Revolt in Peloponnese under Romanus I», *Late Classical and Mediaeval Studies in Honor of Albert Mathias Friend Jr.*, Princeton 1955, σελ. 204-211 (= *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1970, αρ. XX).

68. P. Charanis, «Nicephorus I the Savior of Greece from the Slavs (810 A.D.)», *Byzantina - Metabyzantina* 1 (1946), σελ. 77-86 (= *Studies on the Demography of the Byzantine Empire*, Variorum Reprints, Λονδίνο, 1972, αρ. XIII.), P. E. Niavis, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (A.D. 802-811)*, Αθήνα 1987, σελ. 79-91, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

69. Hélène Antoniadis-Bibicou, *Recherches sur les douanes à Byzance. L' «octava», le*

ανάπτυξη του εμπορίου της Πελοποννήσου με τις ιταλικές πόλεις, όπως αποδεικνύουν οι σφραγίδες του *κομμερκιαρίου της Δύσεως* που βρέθηκαν στην Κόρινθο και του *κομμερκιαρίου της Πελοποννήσου Ελλάδος και Κεφαλληνίας*, οι οποίες χρονολογούνται από τον 9ο ως τον 11ο αι.⁷⁰ Στο σημείο αυτό πρέπει να αναφερθεί και η περίπτωση του Ιωάννη Ξηρού, ο οποίος καταγόταν από την Πελοπόννησο και διετέλεσε ταυτόχρονα *διοικητής Πελοποννήσου και κουράτωρ Δύσεως και Λαγουβαρδίας* σύμφωνα με σφραγίδα του 11ου αι. Το γεγονός ότι ο Ξηρός επέπτευε οικονομικά και τις δύο περιοχές, είτε είχε την έδρα του στην Πελοπόννησο είτε όχι, μαρτυρεί την πυκνότητα των επαφών και την ευκολία επικοινωνίας μεταξύ τους.⁷¹

Από τις πόλεις της Πελοποννήσου μαρτυρούνται ως τόποι αναχώρησης, στάθμευσης, διέλευσης ή προορισμού των μετακινουμένων, η Πάτρα, η Κόρινθος, η Μεθώνη, η Μονεμβασιά, ο Ιέραξ, ο Μαλέας και η Σπάρτη. Στη νότια Ιταλία από την άλλη πλευρά, κυρίως το Ρήγιο, η Κατάνη, η Πάνορμος, οι Συρακούσες, το Μπάρι και το Ταυρομένιο, αποτελούν αντίστοιχα τα πιό πολυσύχναστα λιμάνια σε σχέση με την Πελοπόννησο. Οι μετακινήσεις αυτές δεν κατανέμονται με την ίδια συχνότητα στο χρόνο. Παρατηρείται λοιπόν αύξηση του αριθμού τους μεταξύ 9ου και 10ου αιώνα, στην κρίσιμη δηλαδή για τις ιταλικές πόλεις περίοδο της αραβικής επέκτασης, φαινόμενο ανάλογο εκείνου που παρουσιάζεται στην Πελοπόννησο με τη σλαβική διείσδυση.

«*kommerkion*» et les «*commerciaires*», Παρίσι 1963, σελ. 212 και Ν. Οικονομίδης, «Silk Trade and Production in Byzantine from the Sixth to the Ninth Century: The Seals of Kommerkiarioi», *DOP* 40 (1986), 33-53.

70. Cheynet-Morrisson, ό.π., σελ. 127. Πρβλ. Antoniadis-Bibicou, ό.π., σελ. 198. Για τη δεύτερη σφραγίδα βλ. G. Zacos - A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, τόμ. Ι, 2, Βασιλεία 1972, σελ. 1058, αρ. 1865. Η υπαγωγή των τριών αυτών περιοχών στη δικαιοδοσία ενός κομμερκιαρίου φανερώνει και το δυτικό προσανατολισμό του εμπορίου της Πελοποννήσου, δεδομένου ότι το θέμα Κεφαλληνίας μέχρι τα τέλη του 9ου αι. περιλάμβανε και την τούρμα Λογγοβαρδίας.

71. V. Laurent, *Les sceaux byzantins du Médailleur Vatican*, Βατικανό 1962, σελ. 112-114, αρ. 111. Για την οικογένεια των Ξηρών βλ. Bon, ό.π., σελ. 123 και Falkenhansen, ό.π., σελ. 131. Για το διοικητή στον 11ο αι. βλ. Svoronos, ό.π., σελ. 55-57, Οικονομίδης, *Listes*, ό.π., σελ. 313 και για τον κουράτωρα I. Sevčenko, «Inscription commemorating Sissinius "curator" of Tzurulon (A.D. 813)», *Byzantion* 35 (1965), σελ. 564-574 και Οικονομίδης, *Listes*, ό.π., σελ. 318).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΙΟΝΙΟΥ ΚΑΙ ΗΠΕΙΡΟΥ ΜΕ ΤΗ ΔΥΣΗ (16ος- 18ος αϊ.)

Ἡ ἀνακοίνωσή μου διακρίνεται σὲ δυὸ μέρη: Στὸ πρῶτο θὰ ἐξετάσουμε μὲ ποιὸ τρόπο ἐφθανε ἡ εἶδηση στὸν χῶρο τοῦ βόρειου Ἰονίου καὶ τῆς Ἠπείρου καὶ στὸ δεύτερο μέρος ποιές ἦταν οἱ διαδρομές ποὺ ἀκολουθοῦσαν οἱ κομιστὲς αὐτῆς τῆς εἶδησης ἀπὸ τὰ παράλια τοῦ Ἰονίου πρὸς τὴν ἐνδότερη Βαλκανικὴ.

Στὸ ἔργο μας αὐτὸ ἔχουμε βοηθῶ δυὸ πηγές: Ἀπὸ τὴ μιὰ πλευρὰ τοὺς δρομοδείκτες, ἰταλικούς καὶ ἑλληνικούς, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν ἀλληλογραφία ποὺ ἔχει διασωθεῖ καὶ φυλάσσεται σὲ δημόσια ἀρχεῖα ἢ σὲ ἰδιωτικὲς συλλογές, ὅπως ἀκόμη καὶ ἐγγραφα τῶν κρατικῶν ἀρχείων.

Στο *Nuovo Itinerario delle Poste per tutto il mondo*, ποὺ τὸ 1620 ἐξέδωσε ὁ Ottavio Codogno, ὑπάρχει ἡ πρώτη, ἀπ' ὅσο γνωρίζουμε, τυπωμένη μνεῖα γιὰ τὴ διαδρομὴ τῆς ἀλληλογραφίας πρὸς τὸ ἼONIO: *Ogni sabato parte il procaccia di Napoli per Otranto, col quale si mandano le lettere per la Puglia... Durazzo*. Ἀπὸ τὴ Ρώμη καὶ τὴ Νεάπολη ὡς ἀφετηρία ἐκκινοῦσε τὸ δρομολόγιο γιὰ τὸ Otranto, περνώντας ἀπὸ τὰ κέντρα Ascoli, Bitonto, Monopoli, Lecce. Πρόκειται γιὰ τὸ ὀνομαζόμενο «Cammino di Puglia».

Τὸ δρομολόγιο ὅμως αὐτὸ ἦταν ἀπὸ παλαιότερα ἰδρυμένο. Στὰ 1540 ἡ Βενετικὴ Γερουσία εἶχε δημιουργήσει τὴν «Compagnia dei Corrieri della Serenissima Signoria per Roma», μιὰ δηλαδὴ προέκταση τῆς «Compagnia dei Corrieri Veneti» τοῦ 1489. Αὐτὲς οἱ Ὑπηρεσίες ἀναλάμβαναν κατὰ κύριο λόγο τὴ μεταφορὰ τῆς δημόσιας ἀλληλογραφίας (οἱ λεγόμενοι «δημόσιοι φάκελοι» (publici pieghi) καὶ παράλληλα τῆς ἰδιωτικῆς ἐναντι ἀμοιβῆς. Ἡ διαδρομὴ αὐτὴ παρέμεινε ζωντανὴ ὡς τὴν πτώση τῆς Γαλινοτάτης, ἀφοῦ στὰ 1785, στὸν ὁδηγὸ ποὺ ἐξέδωσε ὁ Giovanni Maria Vidari (*Il viaggio in pratica*) σημειώνεται: *Qui* (δηλ. στὸ Ὀτραντο) *s' imbarcano li Corrieri ed altri particolari che vogliono passare in Levante e particolarmente a Corfù, portando e riportando li pubblici dispacci per servizio della Serenissima Republica di Venezia, che vanno e vengono dalla sua Armata in Levante, non essendovi più di cento miglia in circa di traghetto di mare fino a Corfù*.

Σ' ένα άλλο οδηγό, του 1780, του Locatelli (*Il viaggiatore moderno*) δίνεται έμφαση στο δρόμο της 'Απουλίας, γιατί από εκεί οι έπιστολές μπορούν, καθώς αναφέρεται, να διαβιβαστούν όχι μόνο στην Κέρκυρα, αλλά και στο Κάτταρο και στην Αύλώνα. Το λιμάνι του Ότραντο χρησιμοποιήθηκε και τις επόμενες δεκαετίες τόσο από τους κατοίκους της Ν. 'Ιταλίας όσο και από τις πόλεις της Β. 'Ιταλίας, όπως αποδεικνύεται από το έπιστολικό υλικό που προέρχεται από τη Γένοβα, Μόδενα και περισσότερο από τη Βενετία και την Τεργέστη. Μόνο στα 1840 εγκαταλείφθηκε όριστικά ή γραμμή αυτή, όταν ή δρομολόγηση των ατμοπλοίων έδωσε το προβάδισμα στην 'Αγκώνα και άργότερα στην Τεργέστη.¹ Όστόσο ήδη το 1821 είχε καθιερωθεί μηνιαία γραμμή Βενετία- Κέρκυρα με ατμόπλοιο.²

Εύλογο είναι το έρώτημα για την προτίμηση των Βενετών απέναντι στη διαδρομή του Ότραντο. Η κύρια αίτια πρέπει ν' αποδοθεί στη συχή χερσαία έπικοινωνία Βενετίας - Ρώμης, καθώς ή τελευταία ήταν ή έδρα του Ποντίφηκα και παγκόσμιο κέντρο ειδήσεων. Ήταν ένας δρόμος άνοιχτός όλο το έτος και άσφαλέστερος από τον θαλάσσιο. 'Ακόμη, από τη Ρώμη απέχει έλάχιστα ή Νεάπολη, απ' όπου υπήρχαν τακτικά δρομολόγια προς όλες τις κατευθύνσεις.

Έως την ίδρυση της 'Υπηρεσίας των «Corrieri Veneti» το βενετικό κράτος χρησιμοποιούσε τα πλοία του στόλου, στη δύναμη του οποίου πάντα υπήρχε καράβι σε έτοιμότητα για έκτακτη άποστολή. Οι ιδιώτες, όπως ήταν φυσικό, χρησιμοποιούσαν το πρώτο πλοίο που αναχωρούσε, έμπιστευόμενοι την άλληλογραφία τους σε φίλους ναυτικούς, εμπόρους ή σε ταξιδιώτες. Είναι πάλι σύγουρο, όπως οι άναφορές στα ίδια τα γράμματα μαρτυρούν, ότι μέλος του πληρώματος συγκέντρωνε τις έπιστολές και τις διεκπεραιώνει, άσφαλώς με άμοιβή, αφού πρώτα τις κατέτασσε σε πακέτακια ανάλογα με τον προορισμό: *Chon questa lettera ti mando lettere di piue persone leghate chon queste, dale là dove le dichono in loro mano propria, no' altrui.*³ Στις δυό όψεις της έπιστολής συναντούμε σημεία που έχουν άμεση σχέση με τον άποστολέα, το έμπόρευμα ή το

1. Βλ. τα σχετικά όρθρα των Bruno dal Gian, «Venegia: Lettere da mar», *Filatelia* 129 (1975), σελ. 16-33· Adriano Cattani, «Da Corfù per la via di Otranto», *Bollettino Prefilatelico e Storico Postale* 23 (Όκτώβριος 1981), σελ. 134-139.

2. Luciano de Zanche, «La linea di navigazione Venezia - Corfù - Venezia del 1821», *Notiziario di Storia Postale* 160 (Όούνιος 1977), σελ. 29.

3. Bruno dal Gian, ό.π., σελ. 19.

πλοῖο. Τὸ μονόγραμμα τοῦ ἀποστολέα σημειωνόταν μὲ μελάνι στὸ ἔξωτερικό μέρος καὶ τὸ ἴδιο διακριτικὸ σημεῖο ἔφερε καὶ ἡ σφραγίδα ἀπὸ κόλλα μὲ γύψο ἢ ἀπὸ κερί (βουλοκέρι), ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει δυνατότητα νὰ παραποιηθεῖ ἡ ἐπιστολὴ ἢ καὶ νὰ παραβιαστεῖ, χωρὶς αὐτὸ νὰ γίνῃ ἀντιληπτό.⁴

Γιὰ λόγους προνοίας, ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὶς συνθήκες ἀσφαλείας τῆς ἐποχῆς, ἦταν συνηθισμένη πρακτικὴ ἡ ἀποστολὴ τοῦ ἴδιου γραμματος σὲ ἀντίγραφο μὲ διαφορετικὸ μέσο καὶ σὲ διαφορετικὸ χρόνο. Ἐνας ἔμπορος ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια γράφει τὸ 1347 πρὸς τὴ Βενετία: *Sapi ch' io t' ó mandato a questi die piue lettere per la via di Pisa, per la via di Napoli, per la via di Modone; credo che n'abi avuta alchuna di quelle...*⁵ Ἐνας ἔμπορος ἀπὸ τὸ 1727 ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη πρὸς τὴ Βενετία σημειώνει: *Ci é pervenuta la cara vostra sotto li 23 agosto con la replica e havendo risposto a questa li 3 ottobre e speditomi la copia per Jannina...*⁶

Μιὰ ἄλλη πλευρά, ποὺ συνδέεται μὲ τὴν ἐπικοινωνία καὶ εἶναι ἀντικείμενο ἐρεῦνης, ἀφορᾷ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ χρονικοῦ διαστήματος ποὺ μεσολαβοῦσε ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ ἕως τὴν ἀφίξη τῆς ἐπιστολῆς. Γνωρίζουμε σὲ γενικὲς γραμμὲς πόσο χρόνο ἀπαιτοῦσε τὸ ταξίδι μὲ γαλέρα, κυρίως ὅταν ἐπρόκειτο γιὰ νηοπομπή. Γιὰ τὴν Κρήτη, ποὺ ἦταν τὸ κέντρο τῆς Ἀνατολικῆς Μεσογείου, ἀπαιτεῖτο περίπου ἕνας μῆνας τόσο ἀπὸ τὴ Βενετία ὅσο καὶ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.⁷ Ὡστόσο, ὑπείσρχονταν πολλοί, συγκυριακοὶ καὶ ἀνεξέλεγκτοι, παράγοντες, ποὺ καθιστοῦσαν τὴ διάρκεια ἑνὸς ταξιδιοῦ ἀπρόβλεπτη καὶ διαφοροποιημένη ἀπὸ πλοῖο σὲ πλοῖο. Ὅπως στὸν παρακάτω πίνακα γίνεται ἐμφανές, γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ὁ χρόνος καὶ ἡ δυναμικὴ τῶν ταξιδιῶν δὲν ἄλλαξαν οὐσιαστικά, ἀφοῦ καὶ ἡ τεχνολογία εἶχε παραμείνει στὰ ἴδια ἐπίπεδα.

4. Ἐκτὸς ἀπὸ τὶς μελέτες τῆς σημ. 1, δημοσιεύονται ἐπιστολικά σημεῖα στὶς ἐργασίες τῶν Raimondo Morozzo della Rocca, *Lettere di mercanti a Pignol Zucchello (1336-1350)*, Venezia 1957 καὶ Ugo Tucci, *Lettres d' un marchand vénitien, Andrea Berengo (1553-1556)*, Paris 1957.

5. Bruno dal Gian, δ.π., σελ. 21.

6. Ὁ.π., σελ. 21.

7. Pierre Sardella, *Nouvelles et spéculations à Venise*, Paris 1948· F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*, τόμ. 1, Paris 1966, σελ. 333.

Έτος	Μήνας	Τόπος αναχώρησης	Τόπος αφίξης	Ήμέρες
1337	16 Δεκ. - 30 Δεκ.	Βενετία	Χάνδακας	14 ⁸
1347	23 Σεπτ. - 10 Όκτ.	Χάνδακας	Βενετία	8 ⁹
1555	28 Νοεμ. - 3 Δεκ.	Τρίπολη (Συρίας)	Χαλέπι	5 ¹⁰
1555	10 Σεπτ. - 11 Δεκ.	Βενετία	Χαλέπι	91 ¹¹
1556	29 Άπρ. - 7 Μαΐου	Άμμόχωστος	Χαλέπι	8 ¹²
1693	12 Ίουλ. - 26 Ίουλ.	Ίωάννινα	Βενετία	15 ¹³
1721	3 Σεπτ. - 17 Σεπτ.	Κων/πολη	Ίωάννινα	14 ¹⁴
1723	12 Ίουλ. - 12 Αύγ.	Ίωάννινα	Βενετία	30 ¹⁵
1723	18 Ίουν. - 12 Ίουλ.	Κων/πολη	Ίωάννινα	24 ¹⁶
1729	10 Ίαν. - 28 Φεβρ.	Βενετία	Ίωάννινα	48 ¹⁷

Τὸ δεύτερο μέρος τῆς ανακοίνωσής μου ἀναφέρεται στὶς διαδρομὲς πὺν οἱ κομιστὲς τῆς εἰδησης ἀκολουθοῦσαν πρὸς τὴν Ἡπειρωτικὴ ἐνδοχώρα. Ἡ Κέρκυρα, ὅπως εἶχε ἐπιβάλει ἡ βενετικὴ διοίκηση (μὲ κύριο γνώμονα βέβαια τὴ γεωγραφικὴ θέση), ἦταν τὸ κέντρο, ἡ ὑποχρεωτικὴ πόλη, γιὰ ὄσους ἤθελαν νὰ ἐπικοινωνήσουν μὲ τὴ νότια Βαλκανικὴ καὶ τὴν Ἀνατολικὴ Μεσόγειο. Ὡστόσο, ἡ πρώτη ἀρχεαικὴ μνεία γιὰ τὴν ἐκεῖ λειτουργία κρατικῆς ταχυδρομικῆς ὑπηρεσίας εἶναι τοῦ 1695. Τὴν πληροφορία μᾶς δίνει ὁ Nicolò Petronico, πὺν εἶχε ἐργασθεῖ στὸ ταχυδρομεῖο. Ἡ δευτέρη ἀναφορὰ ἀνήκει στὸ ἔτος 1785.¹⁸ Κύρια εὐθῆνη τῆς ὑπηρεσίας αὐτῆς ἦταν τὸ δρομολόγιο πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Καθ'

8. R. Morozzo della Rocca, ὀ.π., σελ. 9.

9. Ὡ.π., σελ. 103.

10. V. Tucci, ὀ.π., σελ. 157.

11. Ὡ.π., σελ. 212. Σὲ ἄλλη περίπτωση ἐπιστολὲς διεκπεραιώθηκαν σὲ 48 καὶ 100 ἡμέρες (Ὡ.π., σελ. 30, 104).

12. Ὡ.π., σελ. 243.

13. Κωνσταντίνου Μέρτζιου, «Τὸ ἐν Βενετία Ἡπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά* 11 (1936), σελ. 308.

14. Κ. Μέρτζιου, «Ἡ Ἄρτα εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Βενετίας (1696-1781)», *Σκουφᾶς* 3 (1957), σελ. 311.

15. Κ. Μέρτζιου, «Τὸ ἐν Βενετία», σελ. 259.

16. Ὡ.π., σελ. 262.

17. Ὡ.π., σελ. 281.

18. Γ. Πλουμίδη, *Αἰτήματα καὶ πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς Βενετοκρατίας*, τεῦχος 2, Ἂωάννινα 1985, ἀρ. 181· τοῦ ἰδίου, *Αἰτήματα*, τεῦχος 3 (ὑπὸ ἐκδοσῆ), ἀρ. 546.

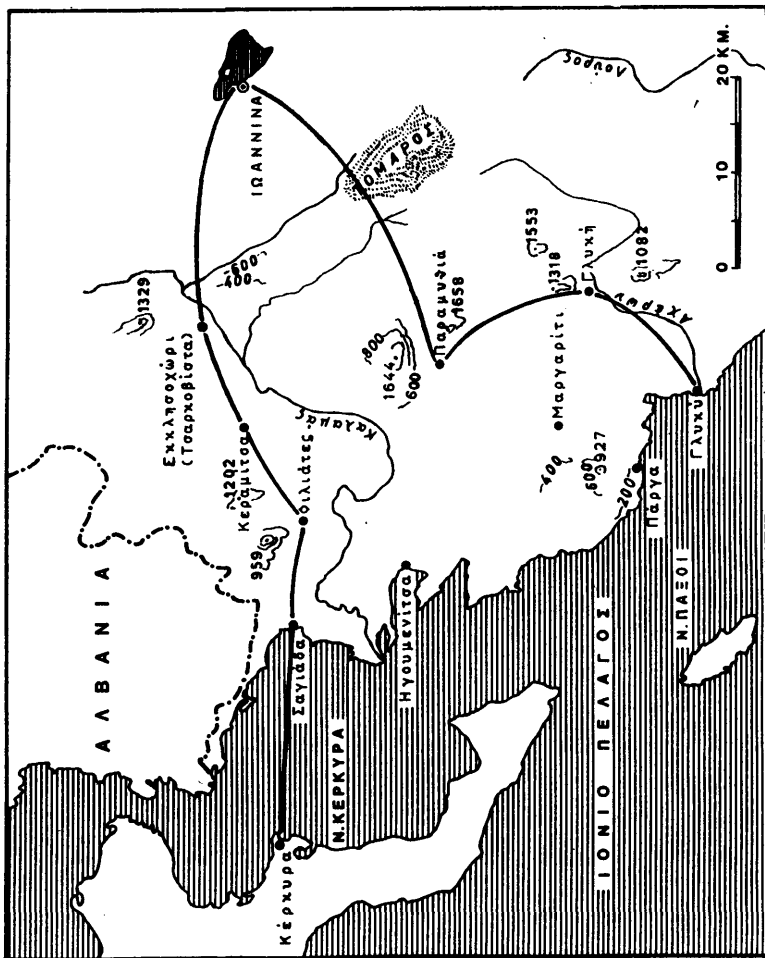
δλο λοιπὸν τὸν 18ο αἰῶνα λειτουργοῦσε τακτικά ἡ γραμμὴ Βενετία - Κέρκυρα - Κωνσταντινούπολη, μὲ διακλαδώσεις πρὸς τὶς νοτιότερες περιοχές. Ἐξάλλου, τὸ βενετικὸ κράτος χρησιμοποιοῦσε περισσότερα δρομολόγια πρὸς τὴν Πόλη, κυρίως μέσω Βιέννης καὶ μέσω Ζάρας. Οἱ ἔμποροι δὲν πρέπει νὰ περιμέναν τὸν τακτικὸ ταχυδρόμο, πού ἀσφαλῶς τοὺς ἐξυπηρετοῦσε, ἀλλὰ στὴν ξηρὰ ὀργάνωναν τὰ δικά τους καραβάνια.

Σὲ ποῖο λιμάνι λοιπὸν στὰ παράλια τῆς Ἠπείρου ἔφθανε ἡ ἀλληλογραφία καὶ πῶς αὐτὴ διεκπεραιωνόταν; Ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας ἡ ναυτικὴ πολεμικὴ παρουσία στὸ Ἰόνιο ἦταν σχεδὸν ἀνύπαρκτη, ἐκτὸς ἀπὸ τὶς περιόδους πολεμικῶν ἐπιχειρήσεων. Ἀντίθετα, στὴν Κέρκυρα ἔδρευε ὁ στόλος (Αἰμάτα), πού διευκόλυνε τοὺς Βενετούς. Τοῦρκοι, Ἕλληνες, Σλάβοι καὶ Ἀλβανοὶ μὲ τὰ ἐμπορικὰ καράβια τοὺς πηγαινοέρχονταν στὴν Ἀδριατικὴ. Κατὰ κύριο λόγο ταξίδευαν πρὸς καὶ ἀπὸ τὴ Βενετία, ἀλλὰ καὶ ἄλλα λιμάνια, Ἀγκώνα, Ρεκανάτι, Σενιγάλλια, εἶχαν ἀξιόλογο μέρος τῆς διακίνησης ἐμπορευμάτων καὶ ἀνθρώπων. Τόσο τὸ Παπικὸ κράτος ὅσο καὶ τὸ Ἰσπανικὸ βασίλειο τῆς Νεάπολης δὲν εἶχαν τὴ δύναμη νὰ συναγωνιστοῦν στὴν περιοχὴ αὐτὴ τὴ Βενετία, πού πλεονεκτοῦσε μὲ τὶς ἀποικίες τῆς.

Ἐχοντας τὴν κατοχὴ τῆς Κέρκυρας, οἱ Βενετοὶ κατενόησαν πολὺ γρήγορα τὴν ἀνάγκη νὰ κατέχουν περισσότερα λιμάνια στὶς ἀπέναντι ἀκτῆς. Πιὸ μόνιμα ἀπέκτησαν τοὺς ὄρους («σκάλες») τοῦ Βουρθωτοῦ, τῆς Σαγιαδάς, τῆς Πάργας καὶ τῆς Πρέβεζας, ἀλλὰ σὲ συχνὲς περιόδους εἶχαν κάποια ἐπικυριαρχία στοὺς ὄρους: Ἡγουμένιτσα, Μοῦρτο, Ρηνιάσα (Ριζά), Γλυκὺ¹⁹ (Φανάρι) σημ. Ἀμμουδιά, Ἄγ. Ἰωάννη. Μεγαλύτερη προσοχὴ προσδόθηκε στὸ λιμάνι τῆς Σαγιαδάς, πού βρίσκεται σὲ εὐθεία γραμμὴ ἀπέναντι ἀπὸ τὴν πόλη τῆς Κέρκυρας. Τὸ λιμάνι εἶναι γνωστὸ στὶς πηγές ὡς La Bastià. Ἡ ὄνομασία φαίνεται ἀνεξήγητη ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀλλὰ πιστεύω ὅτι πλησίασα πρὸς τὴ λύση. Οἱ Ἀρβανῆτες τῆς Ἠπείρου «σάδι» καλοῦν τὸ ἴσιωμα. Παράλληλα ὑπάρχει στὴν περιοχὴ τὸ τοπωνύμιο Μπεσιτιά (στὴν Λάκκα) καὶ Βατιές (σημ. Ριζοβούνη). Τὰ τοπωνύμια αὐτὰ ἀναφέρονται σὲ θέσεις πού εἶναι στοὺς πρόποδες κορυφῶν καὶ εἶναι συγγενικά μὲ τὴν ἑλληνικὴ: (τ') ἀβαθῆ. Τὴν τελευταία αὐτὴ σημασία πιστεύουμε ὅτι ἔχει καὶ ἡ βενετικὴ La Bastià, συνώνυμη μὲ τὴν ἀρβανίτικη Σαγιαδά (= τὸ ἀβαθὲς λιμάνι).²⁰

19. Ἡ Γλυκὴ βρίσκεται στὸ ἐσωτερικὸ, ἐνῶ ὁ Γλυκὺς (λιμὴν) ἀποτελεῖ τὸ ἐπίγειο.

20. Στὸ ἔργο τοῦ Σπύρου Μουσελίμη, *Ἀρχαιότητες τῆς Θεσπρωτίας*, Ἰωάννινα

Σχηματική παράσταση των δύο κύριων διαδρομών

Γιὰ τοὺς δρόμους τῆς Ἠπείρου ὡς τὶς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰώνα ἔχουμε στὴ διάθεσή μας ἑπτὰ δρομοδείκτες ἢ ταξιδιωτικούς - γεωγραφικούς ὁδηγούς: 1) *Δρομοδείκτης*, ἔκδοση τοῦ τυπογράφου τῆς Βενετίας Γλυκῆ, τοῦ 1829. 2) Ἀραβαντινοῦ, *Περιγραφή τῆς Ἠπείρου*, 1864. 3) Ζώτου Μολοσσοῦ, *Δρομολόγιον*, 1878. 4) Μηλιαράκη, *Ὀδοιπορικά*, 1878. 5) Κοκίδη, *Ὀδοιπορικά*, 1880. 6) Ποταγοῦ, *Γεωγραφικὴ περιγραφή*, 1886. 7) Σχινᾶ, *Ὀδοιπορικόν*, 1899.²¹ Ἀπὸ τὰ γεωγραφικὰ αὐτὰ ἐγχειρίδια δὲν συνάγεται ἡ πραγματικὴ εἰκόνα τῆς ἀνταπόκρισης τοῦ δρόμου μὲ τὸ ἐμπορικὸ πλοῖο. Ἡ «εὐλίμενος» Θεσπρωτία κατὰ τὴν ἀρχαιότητα ἔχει περισσότερους ἀπὸ δέκα δρομους. Ἀπὸ τὸν λιμένα τοῦ Γλυκῆ ἔχουμε εὐρήματα τῶν κλασικῶν καὶ ρωμαϊκῶν χρόνων, ὅπως ἐπίσης ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῆς Ἡγουμενίτσας (ἀρχ. Σύβοτα) καὶ τὴν Πάργα - Βάλτο. Τὰ λιμάνια αὐτὰ φαίνεται ὅτι ἤδη ἀπὸ τὴν ὀψιμη ρωμαϊκῆ περιόδο χάνουν τὴν ἀκμὴ τους καὶ ἡ καταστροφὴ τῆς Νικόπολης ἔπαιξε τότε σημαντικὸ ρόλο.²² Ἀπὸ τὸν δέκατο αἰώνα συχνάζουν στὰ παράλια τῆς Ἠπείρου οἱ στόλοι δυτικῶν Δυνάμεων καὶ εἶναι γνωστὸ ὅτι τὸ 1084 ὁ Ροβέρτος Γουϊσκάрдος διαχειμάσασκε στὸν Γλυκῆ. Ἀλλὰ στὰ 1204, καὶ κυρίως ἀπὸ τὸ 1386, μὲ τὴν κατάληψη τῆς Κέρκυρας καὶ τοῦ Βουθρωτοῦ, ἡ εἰκόνα ἀλλάζει, καθὼς ὁ χῶρος εἰσέρχεται στὸ δίκτυο τοῦ βενετικοῦ ἐμπορίου. Βέβαια οἱ Ἀνδηγανοὶ καὶ οἱ Τόκκοι εἶχαν προσδώσει κάποια κίνηση στὴν περιοχὴ, ἀλλὰ οἱ μαρτυρίες ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα τῆς Ραγούζας ὁμιλοῦν σχεδὸν μόνο γιὰ τὸν «κόλπο τῆς Ἄρτας», τὴ βυζαντινὴ πρωτεύουσα.

Τόσο κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, ἀλλὰ καὶ ὅταν ἦλθαν οἱ Τοῦρκοι, οἱ Βενετοὶ ἀναζήτησαν δικὰ τους ἐρείσματα στὶς ἀκτές. Ἡ Πάργα ἀποτελέσασκε τὴ στρατιωτικὴ βάση, ὅταν καταλήφθηκε τὸ 1401, ἐνῶ ἡ Σαγιάδα ἐγίνε τὸ ἐμπορικὸ λιμάνι. Ἡ Κέρκυρα ἦταν τὸ διαμετακομιστικὸ κέντρο. Τὰ λιμάνια τῆς Ἠπείρου εἶναι ἠχηρὰ καὶ δὲν ἐπιτρέπουν τὴν εἴσοδο σὲ πλοῖα μεγάλου ἐκτοπίσματος, μὲ ἀποτέλεσμα στὴν Κέρκυρα νὰ γινόταν ἡ μεταβίβαση σὲ μικρὰ σκάφη, καθὼς καὶ ὁ διαχωρισμὸς κατὰ τόπο προορισμοῦ. Γιὰ τὴν ἐνδοχώρα τῆς Πρέβεζας,

1980, σελ. 97, ὡς βατιῆς ἀναφέρονται οἱ λοφίσκοι. Εὐχαριστῶ τὸν κ. Βασίλη Κολιὸ γιὰ τὴν ἐπισήμανση.

21. Ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία συγκεντρωμένη ἀπὸ τὴν Ἀγγλικὴ Κωνσταντακοπούλου, Τὸ ὁδικὸ δίκτυο τῆς Ἠπείρου στὴ *Γεωγραφικὴ Περιγραφή* τοῦ Π. Ποταγοῦ (1886), *Ἠπειρος: Κοινωνία - Οἰκονομία 15ος- 20ός αἰ.*, Ἰωάννινα 1986, σελ. 171-203.

22. Γιὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους βλ. Σωτῆρη Δάκαρη, *Κασσωπαῖα*, Ἀθήνα 1971. Τοῦ Ἰδίου, *Θεσπρωτία*, Ἀθήνα 1972.

Βόνιτσας και Άρτας τὰ πλοῖα χρησιμοποιοῦσαν τὰ ἐκεῖ λιμάνια, πού ἦταν καὶ μὲ πῖό βαθιὰ νερά.

Τὰ Ἰωάννινα συγκέντρωναν τὴ διοίκηση τῆς Ἠπείρου καὶ ἀπὸ ἐκεῖ περνοῦσε ὁ δρόμος· πρὸς τὴν πόλη λοιπὸν αὐτὴ κατευθύνονταν οἱ δρόμοι πού ξεκινοῦσαν ἀπὸ τὰ παράλια. Οἱ δυὸ φυσικὲς δίοδοι πού σχηματίζουν ὁ Ἀχέροντας καὶ ὁ Καλαμᾶς ἔδωσαν τὴν ὑποχρεωτικὴ πορεία. Στὴν ἄκρη (στὶς ἐμβολές) τοῦ Ἀχέροντα ὑπάρχει ὁ Γλυκὺς καὶ τοῦ Καλαμᾶ βρίσκεται ἡ Σαγιάδα. Ἔτσι λοιπὸν, ὕστερα ἀπὸ εἴκοσι ὥρες ταξίδι (μὲ στάση ἀνά ὀκτώωρο) ὁ ταξιδιώτης ἔφθανε ἀπὸ τὰ λιμάνια αὐτὰ στὴν ἔδρα τῆς Ἠπείρου. Ὅσοι πηγαινοέρχονταν στὴ διαδρομὴ α) τῆς Σαγιάδας διανυκτέρευαν στὸ χάνι τοῦ Μπογάτζι (Τσαρκοβίστα, Ἐκκλησοχώρι) καὶ β) τοῦ Γλυκὺ παρέμεναν στὴν Παραμυθιά. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ μὴ ἐπιστολὴ πού ἔφευγε ἀπὸ τὴ Βενετία εἶτε διὰ ξηρᾶς (μέσω Ρώμης - Νεάπολης - Ὁτραντο) εἶτε διὰ θαλάσσης ἔφθανε στὸν προορισμό της τὸ λιγότερο σὲ 15 ἡμέρες, πού μποροῦν νὰ κατανεμηθοῦν: 10 ἡμέρες ὡς τὴ Κέρκυρα, 2 γιὰ νὰ φθάσει στὴ Σαγιάδα (μὲ τὴν ἀλλαγὴ πλοίου) καὶ ἄλλες 2-3 ἡμέρες ἕως ὅτου καταλήξει στὰ Ἰωάννινα μὲ τὸ καραβάνι ἢ τὸν ταξιδιώτη.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΚΤΗ

Ταξίδια - Περιηγήσεις

*asinando, ambulando, equitando,
ieiunando, sitiendo, suspirando,
flendo, gemendo Naupactum veni*

Λιουτπράνδος, επίσκοπος Κρεμώνης

ΕΛΕΩΝΟΡΑ ΚΟΥΝΤΟΥΡΑ-ΓΑΛΑΚΗ

ΓΙΑ ΤΟΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΚΑΤΑΜΕΡΙΣΜΟ
ΤΩΝ ΤΑΞΙΔΙΩΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ
ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΙΚΟΝΟΜΑΧΙΚΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ (717-815)*

Και ὡσπερ οἱ θαλάσσια νῶτα διαπερᾶν εἰωθότες, καὶ τὰς μακρὰς ἀποδημίας ποιούμενοι, ἐπειδὴ τῶν ὑδάτων ἢ φύσις ὁδοὺς οὐκ ἔχει διωρισμένας, τύπους τε ποδῶν καὶ γραμμὰς ὀχημάτων διὰ τὸ μανὸν καὶ χαῦνον τῆς οὐσίας οὐ δεχομένη, τῇ θέσει δὲ τῶν ἀστέρων προσέχοντες, τὴν προκειμένην αὐτοῖς ὁδὸν διοδεύουσιν... Καὶ ὡς αἴθρις οἱ τὰς ἐν ἡπείρῳ διατριβὰς ἀσπαζόμενοι, ὅταν φοιτᾶν πρὸς ἀλλήλους ἐθέλωσιν, οὐ ταῖς ἀγνοουμέναις ἀτραποῖς σφᾶς αὐτοὺς ἐμπιστεύουσι, τὸν ἀπὸ

* Στὴν μελέτη χρησιμοποιοῦνται οἱ ἀκόλουθες βραχυγραφίες:

Βίος Ἀνδρέα Κρήτης = «Βίος τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Ἀνδρέου τοῦ Ἱεροσολυμίτου ἀρχιεπισκόπου γενομένου Κρήτης, συγγραφεὶς παρὰ Νικήτα τοῦ πανευφήμου πατρικίου καὶ κνέστορος», ἔκδ. Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Ἐνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας τόμ. Ε΄, Πετροῦπολη 1888 (ἀνατύπ. Βρυξέλλες 1963), σελ. 169-179 (BHG 113).

Βίος Στεφάνου Νέου = «Στεφάνου Διακόνου τῆς ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, εἰς τὸν Βίον καὶ μαρτύριον τοῦ παμμάκαρος καὶ ὁσίου μάρτυρος Στεφάνου τοῦ Νέου», PG 100, στήλ. 1070 A - 1186 D (BHG 1666).

Βίος Πλάτωνος = «Τοῦ ὁσίου Πατρὸς ἡμῶν καὶ Ὁμολογητοῦ Θεοδώρου ἡγουμένου τῶν Στουδίου Ἐπιτάφιος εἰς Πλάτωνα», PG 99, στήλ. 804 A- 849 A (BHG 1553).

Βίος Θεοφάνη Α = «Βίος ἐν ἐπιτόμῳ καὶ ἐγκώμιον τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Θεοφάνους τοῦ τῆς Σιγριανῆς», ἔκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, τόμ. Β΄, Λιψία 1885, σελ. 3-12 (BHG 1789).

Βίος Θεοφάνη Β = «Βίος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Θεοφάνους ποιήμα Μεθοδίου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως» ἔκδ. B. Latyšev, «Methodi Patriarchae Constantinopolitani, Vita S. Theofanis Confessoris», *Zapiski Rossiskoi Akademii Nauk*, VIIIe série, 13/4, (1918), σελ. 1-40 (BHG 1787z).

Βίος Θεοφάνη Γ = «Βίος ἐγκωμῖῳ συμπλεκόμενος τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Θεοφάνους, τοῦ καὶ Ἰσαακίου, Νικηφόρου σκευοφύλακος τῶν Βλαχερνῶν», ἔκδ. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, τόμ. Β΄, Λιψία 1885, σελ. 13-27. (BHG 1790).

Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Α = «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ Ὁμολογητοῦ τοῦ Θεοδώρου συγγραφεὶς πρὸς Μιχαὴλ Μοναχοῦ», PG 99, στήλ. 113 A-232B (BHG 1755).

Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Β = «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ Ὁμολογητοῦ τοῦ Θεοδώρου συγγραφεὶς παρὰ Μιχαὴλ Μοναχοῦ», PG 99, στήλ. 233 A

πλάνης δεδιότες φόβον και τῶν ληστῶν τοὺς λόχους ἀγωνιῶντες, ἀλλὰ ταῖς λεωφόροις κεχηρημένοι σὺν ἀσφαλείᾳ πολλῇ τὴν προκειμένην ἀποδημίαν ἀνύουσιν.¹ Μὲ τὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ὁ βιογράφος τοῦ Στεφάνου τοῦ Νέου, Στέφανος Διάκονος, μᾶς μεταφέρει τὴν ἀγωνία τοῦ μεσαιωνικοῦ ἀνθρώπου καὶ μάλιστα τοῦ ἀνθρώπου ποὺ ζεῖ στοὺς λεγόμενους «σκοτεινοὺς αἰῶνες» γὰρ τὰ ταξίδια διὰ θαλάσσης ἢ διὰ ξηρᾶς.

Τὰ ἀγιολογικὰ καὶ ἄλλα συναφῆ κείμενα ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ ἀγίους ποὺ ἔζησαν καὶ ἔδρασαν στὰ τέλη τοῦ ὀγδόου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ἐνάτου αἰῶνα προσφέρουν χρήσιμες πληροφορίες γιὰ τὶς μετακινήσεις τῶν ἁγίων τῆς ἐποχῆς, ἀναγκαστικὲς ἢ μὴ.

Ὁ πατριάρχης Γερμανός (715-730), ἕνας Κωνσταντινουπολίτης ὑψηλῆς καταγωγῆς,² σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τοῦ βίου του, ἀλλὰ καὶ τῶν ἱστοριογραφικῶν πηγῶν, ποτὲ δὲν εἶχε δοκιμάσει κάποιον ταξίδι. Ὁ σύγχρονος τοῦ πατριάρχη Γερμανοῦ Ἀνδρέας, γνωστὸς γιὰ τὸ ὕμνογρα-

- 328 B (BHG 1754).

Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Γ = B. Latyšev, «Vita S. Theodori Studitae in codice Losquensi musei Rumianzoviani n° 520», *Viz. Vrem.* (21) (1914), σελ. 396-430 (BHG Auctarium 2297).

Βίος Ταρασίου = J. A. Heikel, «Ignatii Diaconi Vita Tarasii Archiepiskopi Constantinopolitani», *Acta Societatis Scientiarum Fennicae* 17(1891), σελ. 395-423 (BHG 1698).

Βίος Νικηφόρου = «Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν Νικηφόρου ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως καὶ Νέας Ῥώμης, συγγραφεὶς ὑπὸ Ἰγνατίου διακόνου καὶ σκευοφύλακος τῆς ἀγιωτάτης ἐκκλησίας τῆς Ἀγίας Σοφίας», ἔκδ. C. de Boor, *Nicéphori archiepiscopi Constantinopolitani Opuscula Historica*, Λιψία 1880, σελ. 139-217 (BHG 1335).

Βίος Μακαρίου Πελεκητῆς = «Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν καὶ ὁμολογητοῦ Μακαρίου, ἡγουμένου γεγονότος μονῆς τῆς ἐπονομαζομένης Πελεκητῆς, συγγραφεὶς παρὰ Σάββα μοναχοῦ», ἔκδ. I. Van Gheyn, «S. Macarii Monasterii Pelecetes Hegumeni Acta Graeca», *Ap. Boll.* 16 (1897), σελ. 142-163 (BHG 1003).

Βίος Πέτρου Ἀτρώας = V. Laurent, *La vie merveilleuse de Saint Pierre d'Atroa* († 837), Βρυξέλλες 1956 (BHG 2364).

Βίος Ἰωαννικίου = AASS Νοέμβριος Β, Βρυξέλλες 1894 (BHG 935).

1. Βίος Στεφάνου Νέου, στήλ. 1096 D - 1097 A. Σὲ μία ἀπὸ τὶς παραλλαγὲς τοῦ βίου τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ὁμολογητῆ (Βίος Θεοφάνη Γ, σελ. 13) περιγράφονται οἱ πλείστοι κίνδυνοι ποὺ ἐγκυμονοῦν τὰ θαλασσινὰ ταξίδια, ἐνῶ ὁ συγγραφέας τοῦ ἀγιολογικοῦ κειμένου ὀδηγεῖται στὴν διαπίστωση ὅτι οἱ ἔμποροι ποὺ διαπνέονται φυσικὰ ἀπὸ τὴν «ἔφωση μειζόνων κερδῶν» ἐπιχειροῦν κυρίως τέτοιου εἶδους ταξίδια.

2. Σχετικὰ μὲ τοὺς δεσμοὺς συγγενείας τοῦ πατριάρχη μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ἰουστινιανὸ Α' (527-565) βλ. L. Lamza, *Patriarch Germanos I. von Konstantinopel*, Würzburg 1976, σελ. 62, ὅπου καὶ ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία· στὸ ἴδιο καὶ ἡ ἔκδοσις τοῦ βίου τοῦ πατριάρχη.

φικὸ τοῦ ἔργου,³ ἦταν ἀπὸ τὴν Δαμασκὸ⁴ καὶ εἶχε φθάσει στὴν Κωνσταντινούπολη (685) ὡς ἀπεσταλμένος τοῦ πατριαρχείου Ἱεροσολύμων, γιὰ τὴν ὑπογραφή τῶν πρακτικῶν τῆς Συνόδου τοῦ 681.⁵ Ἀπὸ τότε μέχρι τὸ 711 περίπου,⁶ ὁπότε ὀρίσθηκε ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης παρέμεινε στὴν Κωνσταντινούπολη. Τὴν ἐποχὴ ποὺ ξέσπασε ἡ εἰκονομαχικὴ κρίση ἦταν στὴν Κρήτη, χωρὶς νὰ ξέρουμε ἀπὸ τίς πηγές ἀν εἶχε ἐκτελέσει μέχρι τότε κάποιο ταξίδι. Ὁ βίος τοῦ ἀναφέρει ὅτι ὁ Ἀνδρέας γύρω στὸ 740 ἐπεχείρησε νὰ μεταβῆ στὴν Κωνσταντινούπολη,⁷ χωρὶς νὰ ἀναφέρει τὴν αἰτία τοῦ ταξιδιοῦ αὐτοῦ, ἀλλὰ καθ' ὁδὸν πέθανε στὴν Μυτιλήνη, ὅπου καὶ ἐνταφιάσθηκε. Σύμφωνα, ὅμως μὲ ἄλλο ἀγιολογικὸ κείμενο,⁸ τὸ τελευταῖο αὐτὸ ταξίδι στὴν Κωνσταντινούπολη ἦταν ἀναγκαστικὸ καὶ συνδέεται μὲ τὴν εἰκονομαχικὴ κρίση, ἐνῶ εἶναι πολὺ πιθανὸν νὰ πραγματοποιήθηκε μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς προσάρτησης τῆς Κρήτης στὴν δικαιοδοσία τοῦ πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινούπολης.⁹

Ὁ βίος τοῦ Στεφάνου τοῦ Νέου (713-765) μαρτυρεῖ ὅτι λίγο μετὰ τὸ πρῶτο εἰκονομαχικὸ διάταγμα (730) τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος Γ' (717-741),¹⁰ οἱ εὐκατάστατοι γονεῖς τοῦ Στεφάνου τοῦ Νέου,¹¹ ἀφοῦ κατέπλευσαν στὸν ναῦσταθμὸ τῆς Χαλκηδόνος, ἀκολούθησαν τὴν ὁδὸ πρὸς τὴν μονὴ Αὐξεντίου,¹² ὅπου καὶ παρέδωσαν τὸν γιό τους στὸν τότε

3. G. Schirò, «Caratteristiche sui canoni di Andrea Cretese, studio su alcune composizioni inedite del Melode», *Πεπραγμένα τοῦ Α' Διεθνoῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου* [=Κρητικὰ Χρονικὰ 15-16 (1961-1962)], τεῦχος Β', σελ. 113-138.

4. Βίος Ἀνδρέα Κρήτης, σελ. 170.

5. Βίος Ἀνδρέα Κρήτης, σελ. 172.

6. Θ. Ε. Δετοράκη, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου τῆς Κρήτης καὶ ἡ σχετικὴ πρὸς αὐτοὺς φιλολογία*, Ἀθήνα 1970, σελ. 167.

7. Βίος Ἀνδρέα Κρήτης, σελ. 178.

8. B. Latyšev, *Menologii anonymi byzantini*, Πετροῦπολη 1911, σελ. 137. Βλ. Δετοράκη, *Οἱ ἅγιοι τῆς πρώτης βυζαντινῆς περιόδου*, σελ. 165.

9. Β. Λαοῦρδα «Ὁ Ἅγιος Ἀνδρέας ὁ ἐν τῇ Κρίσει καὶ ἡ Κρήτη ἐπὶ εἰκονομαχίας», *Κρητικὰ Χρονικὰ* 5 (1951), σελ. 45-46.

10. Γιὰ τίς λεγόμενες εἰκονολατρικὲς περιοχὲς πρβλ. Hélène Ahrweiler, «The Geography of the Iconoclast World», *Iconoclasm. Papers given at the 9th Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham 1977, σελ. 24-25.

11. Γιὰ τὴν κοινωνικὴ προέλευση τοῦ Στεφάνου Νέου βλ. Kathryn Mackay Ringrose, *Saints, Holy men and Byzantine Society, 726 to 843*, Univ. Microf. Ann Arbor, 1984, σελ. 100.- Ἐλεωνόρας Κουντουρά-Γαλάκη, «Κοινωνικὲς ἀνακατατάξεις καὶ στρατὸς στὰ τέλη τοῦ Η' αἰῶνα», *Σύμμεικτα* 6 (1985), σελ. 126 καὶ σημ. 3.

12. *Τῆς ἐνεγκαμένης ἀπάραντες καὶ πρὸς τὸν ναῦσταθμὸν Χαλκηδόνος ἐκπλεύσαντες, εἶχοντο τῆς ὁδοῦ τῆς ἐπὶ τὸ ὄρος φερούσης*: Βίος Στεφάνου Νέου, στήλ. 1088 D.

ηγούμενο τῆς μονῆς, Ἰωάννη, γιὰ νὰ τὸν κείρει μοναχό.¹³ Ἡ μετακίνηση αὐτῆ τοῦ Στεφάνου τοῦ Νέου ἀπὸ τὴν γενέτειρά του Κωνσταντινούπολη εἶναι καὶ τὸ μοναδικὸ ταξίδι, ποῦ εἶχε ἐπιχειρήσει ποτὲ ὁ ἀποκαλούμενος πρωτομάρτυς τῆς εἰκονομαχίας.

Ὁ Πλάτων (735-816), ὁ θεῖος τοῦ Θεοδώρου Στουδίτη, γόνος ἀριστοκρατικῆς οἰκογένειας τῆς Βασιλεύουσας,¹⁴ ἐγκατέλειψε καὶ αὐτὸς τὴν γενέτειρά του, τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης εἰκονομαχικῆς περιόδου, γύρω στὸ 759, (πέντε χρόνια μετὰ τὴν εἰκονομαχικὴ σύνοδο τῆς Ἱερείας) καὶ μετέβη στὴν Βιθυνία, ἀρχικὰ στὴν μονὴ τῶν Συμβόλων,¹⁵ τῆς ὁποίας διετέλεσε καὶ ἡγούμενος.¹⁶ Στὴν μοναστηριακὴ αὐτὴ κοινότητα παρέμεινε, χωρὶς νὰ μετακινηθεῖ καθόλου, μέχρι τὸν θάνατο τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Ε΄ (775), ὁπότε διὰ τινὰ ἀναγκαῖα εἴσειι εἰς τὸ Βυζάντιον,¹⁷ ὅπως μᾶς βεβαιώνει ὁ ἀνηψιὸς του στὸν ἐπικίδειο ποῦ ἐγραψε γιὰ τὸν «ἀπέριττο» θεῖο του. Ὅμως, οὔτε τότε ἐγκαταστάθηκε μόνιμα στὴν Κωνσταντινούπολη, ἀλλὰ μετοίκησε στὴν μικρασιατικὴ ἀκτὴ τοῦ Βοσπόρου, στὸ οἰκογενειακὸ του κτῆμα Σακκουδίων, τὸ ὁποῖο μετέτρεψε σὲ ἱερὸ ἐνδιαίτημα (781),¹⁸ παραμένοντας ἐκεῖ μέχρι τὸ 797 περίπου, ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ὀλόκληρη ἡ οἰκογένεια τῶν Στουδιτῶν μετέβη στὴν Βυζαντινὴ πρωτεύουσα.¹⁹ Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴν ἐγκατάσταση στὴν μονὴ Στουδίου, ὁ Πλάτων εἶχε ὑποχρεωθεῖ νὰ μεταφερθεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη εἰς ἐγκλείστραν ἐν τῷ ναῷ τοῦ ἀρχιστρατήγου ἐν τῷ παλατίῳ,²⁰ ἐπειδὴ εἶχε ἐναντιωθεῖ μαζί μὲ τὸν αὐστηρὸ ἀνηψιὸ του στὴν ἀπόφαση τοῦ αὐτοκράτορα Κωνσταντίνου Σ΄ νὰ συνάψει καὶ δευτέρου

13. Βίος Στεφάνου Νέου, στήλ. 1088 D.

14. Βίος Πλάτωνος, στήλ. 805 B, ἀλλὰ καὶ στήλ. 809 D. Βλ. P. Lemerle *Le premier humanisme*, Παρίσι 1971, σελ. 122.– Evelyn Patlagean, «Sainteté et pouvoir», *The Byzantine Saint, Univ. of Birmingham. Fourteenth Spring Symposium of Byzantine Studies*, ἔκδ. S. Hackel, Λονδίνο 1981, σελ. 99.

15. Γιὰ τὴν μονὴ τῶν Συμβόλων βλ. R. Janin, *Les églises et les monastères des grands centres byzantins*, Παρίσι 1975, σελ. 181-183.

16. Βίος Πλάτωνος, στήλ. 817 B.

17. Βίος Πλάτωνος, στήλ. 820 C.

18. Ὁ P. Lemerle (δ.π. σελ. 122) τοποθετεῖ τὴν ἴδρυση τῆς μονῆς Σακκουδίωνος τὸ 719. Βλ. καὶ Janin δ.π., σελ. 177-181.

19. Οἱ λόγοι γιὰ τοὺς ὁποίους εἶχαν μετακομίσει ἀπὸ τὴν μονὴ Σακκουδίωνος στὴν μονὴ Στουδίου στὴν Κωνσταντινούπολη ἀναφέρονται στὶς παραλλαγές τοῦ Βίου του: Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Α, στήλ. 144 D· Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Β, στήλ. 257 D-260 A· Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Γ, σελ. 270-271. Βλ. καὶ P. Nivais, *The Reign of the Byzantine Emperor Nicephorus I (AD 802-811)*, Ἀθήνα 1987, σελ. 143-144.

20. Θεοφάνης, σελ. 471.

γάμο.²¹

Ἐνας ἄλλος σύγχρονος μὲ τὸν Πλάτωνα, ὁ Νικηφόρος ἡγούμενος Μηδικίου, γένους ἔκπαλαι περιβλέπτου καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως αὐτόχθων πολίτης²² καὶ αὐτὸς, ἐγκατέλειψε τὴν γενέτειρά του καὶ μετέβη στὴν Βιθυνία, ὅπου ἴδρυσε σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ γονικά του προάστεια, τὴν μοναστηριακὴ κοινότητα Μηδικίου.²³ Στὴν μονὴ αὐτὴ παρέμεινε χωρὶς νὰ ἐπισκεφθεῖ ποτὲ κανέναν ἄλλο τόπο, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν βιογραφία του. Μετέβη, ὅμως, μία φορὰ στὴν Κωνσταντινούπολη,²⁴ πιθανότατα κατὰ τὴν ἐποχὴ τῶν ζυμώσεων γιὰ τὴν σύγκληση συνόδου ποὺ θὰ ἀνεστήλωνε τὶς εἰκόνες, ἐνῶ τὸ δεύτερο ταξίδι ποὺ πραγματοποιοῖσε στὴν βυζαντινὴ πρωτεύουσα ἦταν ἀναγκαστικὸ, δεδομένου ὅτι ἦταν βαρεῖα ἄρρωστος καὶ εἶχε ἄμεσα τὴν ἀνάγκη τῶν γιατρῶν τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας.²⁵ Ἀπὸ ὅλη τὴν ἀφήγησι τοῦ ἀνωνύμου βιογράφου τοῦ Νικηφόρου, σχετικὰ μὲ τὸ δεύτερο αὐτὸ ταξίδι τοῦ ἡρώα του, ποὺ ἐπρόκειτο νὰ εἶναι καὶ τὸ τελευταῖο, ἀφοῦ πέθανε στὴν νῆσο Χάλκη, ἐπιστρέφοντας στὸ μοναστήρι του,²⁶ διαφαίνεται ὅτι ὁ ἡγούμενος Μηδικίου Νικηφόρος ἦταν ἐξαιρετικὰ διστακτικὸς νὰ πραγματοποιήσῃ τὸ ταξίδι καὶ νὰ μεταβεῖ στὴν Κωνσταντινούπολη.²⁷

Ὁ πατριάρχης Ταράσιος (784-806), πρωτευουσιάνος καὶ ὑψηλῆς καταγωγῆς, σύμφωνα μὲ τὶς μαρτυρίες τοῦ βίου του,²⁸ δὲν ἐπεχείρησε οὔτε καὶ αὐτὸς ποτὲ κανένα ταξίδι καὶ ἡ μοναδικὴ φορὰ ποὺ ἄφησε τὸν τόπο του, ἦταν γιὰ ὄσο χρονικὸ διάστημα διήρκεσε ἡ Ζ' Οἰκουμενικὴ σύνοδος στὴν Νίκαια (787). Ἐξάλλου, ὅπως μαρτυροῦν τὰ πρακτικὰ τῆς

21. P. Speck, *Kaiser Konstantin VI. Die Legitimation einer fremden und der Versuch einer eigenen Herrschaft, Quellenkritische Darstellung von 25 Jahren byzantinischen Geschichte nach dem ersten Ikonoklasmus*, Μόναχο 1978, σελ. 251 κ.έ., 288.

22. Βίος Νικηφόρου Μηδικίου, σελ. 405-406· βλ. P. A. Yannopoulos, *La société profane dans l'empire byzantin des VIIe, VIIIe et IXe siècles*, Louvain 1975, σελ. 16, 18.

23. Γιὰ τὴν θέσι καὶ τὴν χρονολογία ἴδρυσι τῆς μονῆς Μηδικίου βλ. C. Mango - I. Ševčenko, «Some Churches and Monasteries on the Southern Shore of the Sea of Marmara», *DOP* 27 (1973), σελ. 240 κ.έ.- V. Ruggieri, *Byzantine Religious Architecture (582-867): its History and Structural Elements*, *Orientalia Christiana Analecta* 237, Ρώμη 1991, σελ. 221-222.

24. Βίος Νικηφόρου Μηδικίου, σελ. 421.

25. Βίος Νικηφόρου Μηδικίου, σελ. 421-422.

26. Βίος Νικηφόρου Μηδικίου, σελ. 423-424.

27. Ὁ οὖν δοσις πρεσβύτερος ἡμῶν Νικήτας πλείστας συμπαθῶς δεήσεις προσαγαγῶν αὐτῷ μόλις ἐπεισε ἄκοντα πρὸς ἱητροὺς αὐτὸν ἐν Βυζαντίῳ ἀπαραι: Βίος Νικηφόρου Μηδικίου, σελ. 422.

28. Βίος Ταρασίου, σελ. 395-396.

συνόδου²⁹ και τὰ ἀγιολογικά κείμενα,³⁰ ἢ πλειονότητα τῶν ἐκπροσώπων τοῦ κλήρου καὶ τῶν μοναστηριῶν^{30α} εἶχε μεταβεῖ στὴν Νίκαια γιὰ νὰ παρακολουθήσει τὶς συνεδρίες. *Συγκάθεδρος τῶ ἱερῶ συλλόγω*, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ βιογράφου, ἦταν καὶ ὁ μεταγενέστερος πατριάρχης Νικηφόρος ποὺ εἶχε παρευρεθεῖ πιθανότατα ὡς αὐτοκρατορικός γραμματέας.³¹ Ὁ διάδοχος τοῦ Ταρασίου στὸν πατριαρχικὸ θρόνο, Νικηφόρος (806-815) καὶ αὐτὸς Κωνσταντινουπόλιτης καὶ ὑψηλῆς καταγωγῆς,³² δὲν πρέπει νὰ ἔκανε κανένα ἄλλο ταξίδι, ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὴν ἀφήγηση τοῦ Ἰγνατίου διακόνου. Ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸ ταξίδι ποὺ πραγματοποίησε τὴν νύχτα τῆς 13 Μαρτίου 815, ὅταν, κατὰ διαταγὴ τοῦ αὐτοκράτορα Λέοντος Ε΄ (815-820) καθαιρέθηκε ἀπὸ τὸ ἀξίωμα του καὶ μεταφέρθηκε μὲ ἀκάτιο στὴν ὑπ' αὐτοῦ δομηθεῖσαν μονὴν τῶν Ἀγαθῶν στὴν Βιθυνία καὶ λίγο ἀργότερα ἐπὶ τὴν πορρωτέρω κειμένην καὶ ὑπ' αὐτοῦ δομηθεῖσαν ἱεράν μονὴν τοῦ μεγάλου μάρτυρος Θεοδώρου.³³

Ὁ Μακάριος, ἡγούμενος μονῆς Πελεκητῆς, καταγόταν ἐπίσης ἀπὸ ἐπιφανῆ γενιά τῆς Κωνσταντινούπολης³⁴ καὶ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ δεδομένα τοῦ βίου του, δὲν πρέπει νὰ ταξίδεψε ποτέ· ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὸ ταξίδι ποὺ εἶχε πραγματοποιήσει γιὰ νὰ μεταβεῖ στὴν μονὴ Πελεκητῆς στὴν Βιθυνία³⁵ καὶ μιὰ ἄλλη φορὰ ποὺ πῆγε στὴν Κωνσταντινούπολη γιὰ νὰ θεραπεύσει τὴν γυναῖκα τοῦ πατρικίου Παύλου καὶ τὴν γυναῖκα τοῦ πατρικίου Θεογνώστου.³⁶

Οἱ διάφορες παραλλαγές τοῦ βίου τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ὁμολογητῆ, παρέχουν τὴν πληροφορία ὅτι ὁ Θεοφάνης, ποὺ καὶ αὐτὸς καταγόταν ἀπὸ εὐπορὴ οἰκογένεια τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας,³⁷ κατὰ τὸ διάστη-

29. Mansi, 13, στήλ. 380 C-397 C. Γιὰ τὶς ὑπογραφές τῶν συνέδρων βλ. J. Darrouzès, «Listes épiscopales du concile de Nicée (787)», *REB* 33 (1975), σελ. 5-76.

30. Βίος Θεοφάνη Α, σελ. 9· Βίος Ταρασίου, σελ. 404.

30α. Marie-France Auzéry, «La place des moines à Nicée II (787)», *Byzantion* 58 (1988), σελ. 5-21.

31. *διετέλει ἐν τῇ μυστικῇ τῶν κρατούντων, ὡς εἴρηται, ὑπηρεσία στρεφόμενος καὶ τοῖς δημοσίοις ἐπιζητούμενος πράγμασιν*: Βίος Νικηφόρου, σελ. 147. Βλ. P. J. Alexander, *The Patriarch Nicephorus of Constantinople. Ecclesiastical Policy and Image Worship in the Byzantine Empire*, Ὁξφόρδη 1958, σελ. 59.

32. Βίος Νικηφόρου, σελ. 141-142.

33. Βίος Νικηφόρου, σελ. 201. Βλ. Ruggieri, ὁ.π., σελ. 199.

34. Βίος Μακαρίου Πελεκητῆς, σελ. 143.

35. Γιὰ τὴν μονὴ Πελεκητῆς βλ. Mango - Ševčenko, ὁ.π. σελ. 242-248.— Ruggieri, ὁ.π., σελ. 224.

36. Βίος Μακαρίου Πελεκητῆς, σελ. 149.

37. Βίος Θεοφάνη Α, σελ. 4.

μα κατὰ τὸ ὁποῖο κατεῖχε τὸ ἀξίωμα τοῦ στρατορος³⁸ εἶχε ταξιδέψει, παίρνοντας μέρος σὲ κρατικὲς ἀποστολές, ὅπως ἡ ἀνέγερση φρουρίου στὰ μέρη Κυζίκου.³⁹ Ἀπὸ τότε, ὅμως, πού ἐκάρη μοναχὸς γύρω στὸ 780, καί, ὕστερα ἀπὸ τὴν περιπλάνησή του στὶς ιδιόκτητες μονές του Πολίχνιον ἢ Πολυχρόνιον καὶ Καλώνυμο, κατέλυσε στὴν μονὴ τοῦ Μεγάλου Ἀγροῦ⁴⁰ στὴν Βιθυνία, δὲν μετακινήθηκε ποτὲ ἀπὸ ἐκεῖ, μέχρι τὶς ἀρχές τοῦ 815, ἐποχὴ πού ἐξορίσθηκε στὴν Σαμοθράκη, ἀπὸ τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Ε΄.

Ὁ σύγχρονος καὶ φίλος τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ὁμολογητῆ, Θεόδωρος Στουδίτης, ἀνῆκε στὴν ἴδια κοινωνικὴ τάξη μὲ τοὺς παραπάνω ἁγίους καὶ προερχόταν καὶ αὐτὸς ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.⁴¹ Ποτὲ δὲν εἶχε κάνει κάποιο ταξίδι, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ αὐτὰ πού ἀναγκαστικὰ εἶχε πραγματοποιήσει ὡς ἐξόριστος. Τὸν Φεβρουάριο τοῦ 795, ἐξαιτίας τῆς ἄκαμπτης στάσης του στὸ ζήτημα τῆς δευτερογαμίας τοῦ Κωνσταντίνου ς΄, πῆρε γιὰ πρώτη φορὰ τὸν δρόμο τῆς ἐξορίας, μαζὶ μὲ ἄλλους δέκα ἀδελφοὺς ἀπὸ τὴν ἴδια μονὴ γιὰ τὴν Θεσσαλονίκη, γεγονός πού μνημονεύει ἡ χρονογραφία τοῦ Θεοφάνη, μὲ δραματικὸ τρόπο.⁴² Μόλις ὁ Θεόδωρος ἐφθάσε στὴν Θεσσαλονίκη ἀπηύθυνε στὸν σεβάσμιμο θεῖο του Πλάτανα, ἐπιστολὴ, ὅπου περιέγραφε μὲ ἐνδιαφέρουσες λεπτομέρειες, τὸ ταξίδι του ἀπὸ τὴν μονὴ Σακκουδίωνος στὴν Θεσσαλονίκη, μὲ τοὺς ἐνδιάμεσους σταθμούς⁴³ ἕνα ἀναγκαστικὸ ταξίδι πού, σύμφωνα μὲ τελευταίους ὑπολογισμούς, διήρκεσε λίγο περισσότερο ἀπὸ ἕνα μῆνα.⁴⁴ Ἀπὸ τὶς πρώτες φράσεις τῆς ἐπιστολῆς, διαφαίνεται ὅλη ἡ δυσαρέσκεια τοῦ πρω-

38. Βίος Θεοφάνη Α, σελ. 7· Βίος Θεοφάνη Β, σελ. 7· Βίος Θεοφάνη Γ, σελ. 17.

39. Βίος Θεοφάνη Α, σελ. 7· Βίος Θεοφάνη Β, σελ. 11.

40. Βίος Θεοφάνη Α, σελ. 8-9· Βίος Θεοφάνη Β, σελ. 15-16· Βίος Θεοφάνη Γ, σελ. 18-19. Γιὰ τὶς μονές πού συνδέονται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ Θεοφάνη βλ. Mango-Ševšenko, δ.π. σελ. 260 κ.έ.– Ruggieri, δ.π., σελ. 219-220.

41. Patlagean, δ.π., σελ. 99.– Kathryn M. Ringrose, «Monks, and Society in Iconoclastic Byzantium», *Byzantine Studies / Études Byzantines* 6 (1979), σελ. 142, 144.

42. Θεοφάνης, σελ. 471.

43. Μονὴ Καθαρῶν, Λιβιανά, Λεῦκαι (ταυτίζονται μὲ τὶς Λευκάδες, προάστειο τῆς μονῆς Ἀγαύρων Janin, δ.π., σελ. 164), Φυραῖον, Παύλα, Λοπάδιον, Τίλις, Ἀλκέριτζα, Ἀναγεγραμμένοι, Περπερίνα, Πάριον, Ὀρκός, Λάμφακος, Ἀβυδος, Ἐλεοῦντες, Λήμονος, Κάναστον, Παλήνη, Ἐμβολος, Θεσσαλονίκη: PG 99, στήλ. 913-920. Στὸ μέρος ἐκεῖνο τῆς ἐπιστολῆς ὅπου περιγράφεται τὸ ταξίδι ἔχει γίνει πρόσφατα κριτικὴ ἔκδοσις βλ. C. Cheynet et B. Flusin, «Du Monastère Ta Kathara à Thessalonique: Théodore Stoudite sur la route de l'exil», *REB* 48 (1990), σελ. 197-199.

44. Cheynet- Flusin, δ.π., σελ. 204.

τευουσιάνου άριστοκράτη, πού έγινε αναγκαστικά ταξιδιώτης: *και ήμεις έστειλάμεθα την έξόριστον όδοιοπορίαν έποχηθέντες έφ' οίς έτυχε ζώοις και ώς άπειραστοι κατ' άρχάς του τοιούτου δράματος, ήμέν πως έν άθυμία.*⁴⁵ Βλέπουμε τόν συντάκτη τής έπιστολής νά διαμαρτύρεται γιά τά τυχαία και πρόχειρα ύποζύγια, μέ τά όποια έπρόκειτο νά ταξιδέψει και θά ήταν εύκολο νά καταλάβουμε γιατί, άν λάβουμε ύπόψη μας, πώς περιγράφει ένας άνωνυμος βιογράφος τήν μετάβαση τών άγιών τής έποχής στην Νίκαια, γιά τίσ εργασίες τής Ζ' Οίκουμηνικής συνόδου: *Πάντες ήγοντο ίπποις, ήμίονοις, άνδραπόδοις και βερέδοις ύπηρετούμενοι.*⁴⁶ Η μνεία αυτή μάς διαφωτίζει, σχετικά μέ τόν τρόπο πού πραγματοποιούσαν τά σπάνια όμολογουμένως ταξίδια τους οί κατά τά άλλα άπέριττοι και λιτοδίαιτοι άγιοι τής έποχής, όταν βέβαια άποφάσιζαν νά ταξιδέψουν.

Άπό τήν μαρτυρία του βίου του Θεοφάνη του Όμολογητή, σύμφωνα μέ τήν όποία ό ήρωας του έργου γιά νά φθάσει στον τελικό προορισμό του έστειλε *τους μέν αυτώ ύπηρετήσοντας διά του δρόμου*, ένώ ό ίδιος προσπολήθηκε νοθρότητα και έδειξε τήν προτίμησή του στο ταχύδρομο πλοίο.⁴⁷ Επίσης τήν ίδια έντύπωση άποκομίζει κανείς διαβάζοντας τήν έπιστολή του Θεοδώρου Στουδίτη,⁴⁸ γιά τήν όποία κάναμε λόγο. Ένώ διαμαρτύρεται γιά τά πρόχειρα ύποζύγια μέ τά όποια θά κάλυπτε τó χερσαίο τμήμα τής όδοιοπορίας, δέν κάνει κάτι άνάλογο και δείχνει ύπομονετικός στην διά θαλάσσης μετακίνησή του, ίσως γιατί τó ταξίδι διά θαλάσσης ήταν πιό ξεκούραστο.⁴⁹ Αντίθετα είναι γνωστό ότι οί όδικές άρτηρίες παρείχαν μεγάλη άνασφάλεια στους ταξιδιώτες τόν από πλάνης δεδιότες φόβον και τών ληστών τους λόχους άγωνιώντες,⁵⁰ επισημαίνει ό βιογράφος. Για νά έξασφαλίσουν άλλωστε τίσ θαλάσσιες

45. PG 99, στήλ. 916 C. – Cheynet - Flusin, δ.π., σελ. 197. Βλ. επίσης άνάλογη μαρτυρία από τόν βίο του Πέτρου Άτρώας, σελ. 165.

46. Βίος Θεοφάνη Α, σελ. 9-10.

47. *και πρόσφαιιν μαλακίας προσποιησάμενος τους μέν αυτώ ύπηρετήσοντας διά του δρόμου πεπομφώς, αυτός έν ταχυδρόμω πλοίω επίβας:* Βίος Θεοφάνη Α, σελ. 9-10.

48. *Είτα εις Όρκόν, εκείθεν εις Λάμψακον έν ή εύρόντες Ηρακλειώτας προσανεπαυσάμεθα τριήμερον, πλείν ου δυνάμενοι... και έπιμείναντες έως του σαββάτου όκταήμερον άπεπεύσαμεν εις Έλεοόντας.* PG 99, στήλ. 917 Β' Cheynet - Flusin, δ.π., σελ. 198.

49. Ένα ταξίδι διά θαλάσσης μάς μέρας ίσοδυναμούσε μέ μάς έβδομάδας πεζοπορία βλ. Cheynet - Flusin, δ.π., σελ. 205.

50. Βίος Στεφάνου Νέου, στήλ. 1097Α.

μετακινήσεις, τὰ διὰ θαλάσσης ταξίδια δὲν ἐγίνοντο, ἂν ὁ καιρὸς δὲν τὸ ἐπέτρεπε. Ὁ Θεόδωρος Στουδίτης γράφει στὸν θεῖο του δι παρήμειναν μία ἑβδομάδα στὶς Ἑλαιοῦντες, ἓνα λιμάνι στὰ Δαρδανέλλια, περιμένοντας μέχρι νὰ πνεύσει οὐριος ἄνεμος γιὰ νὰ καταπλεύσουν στὴν Λήμνο, ἀπόσταση ποὺ διήνυσαν τελικὰ μὲ καλὸ καιρὸ σὲ ἔννεα ὥρες.⁵¹

Ἐκεῖνο ποὺ προβάλλει λοιπὸν ἀνάγλυφα ἀπὸ τὰ παραπάνω εἶναι ὅτι οἱ ἀριστοκράτες ἅγιοι τῆς ἐποχῆς, τῶν ὁποίων ὁ τύπος καταγωγῆς ἦταν ἡ Κωνσταντινούπολη, δὲν ἔδειχναν κανένα ἐνδιαφέρον γιὰ τὰ ταξίδια. Δὲν ἀγαποῦσαν καθόλου τίς μετακινήσεις, ὅπως μαρτυρεῖ ἄλλωστε καὶ ὁ ἀνώνυμος βιογράφος τοῦ Θεοφάνη τοῦ Ὁμολογητῆ: *καὶ γὰρ ἦν αἰεὶ ἐπιποθῶν καὶ μεταδιώκων τὴν ἡσυχίαν καὶ πρὸς τὰς ὀχλήσεις ἀπεχθῶς ἔχων*⁵² ἀντίθετα προτιμοῦσαν τὴν ἡσυχὴ διαβίωση ποὺ τοὺς ἐξασφάλιζε ἢ διαμονὴ στὶς μοναστηριακὲς τοὺς κοινότητες, ὅπου ἡ κύρια ἐνασχόλησή τους ἦταν ἡ ἀνάγνωση τῶν ἔργων τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας.⁵³

Ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα ποὺ ἐξιστοροῦν τὴν δράση τῶν ἁγίων ποὺ ἔζησαν στὰ τέλη τοῦ ὀγδόου καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ἐνάτου αἰῶνα δὲν μνημονεύουν κανένα τοπωνύμιο, ἐκτὸς βέβαια ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη καὶ ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου εὐρίσκοντο οἱ μοναστηριακὲς κοινότητες, οἱ συνυφασμένες μὲ τὴν περιορισμένη γεωγραφικὰ δραστηριότητα τῶν ἡρώων τους.

Τὸ μοναδικὸ ἠθελημένο ταξίδι ποὺ εἶχαν ἐπιχειρήσει ποτὲ οἱ ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς ἅγιοι τῆς ἐποχῆς ἦταν ἡ διαδρομὴ Κωνσταντινούπολη - Βιθυνία, ἀφοῦ ἐκεῖ εὐρίσκοντο ἄλλωστε τὰ μοναστήρια τους.⁵⁴ Ὅπως δραματικὰ ἀναφέρει ὁ Θεόδωρος Στουδίτης στὸν ἐπικείμενο λόγο γιὰ τὸν θεῖο του, ὁ Πλάτων εἶχε προτιμήσει νὰ μονάσει οὐκ

51. *Ἑβδοματιαῖόν τε χρόνον ἐπιμείναντες διὰ τὸ ἄπλοον, δεξιῶν ἀνέμου πνεύσαντος, ἐπετάσθημεν ἐν τῇ Λήμνῳ ἐν ἔνναωρίῳ: PG 99, στήλ. 917 B. Cheynet - Flusin, ὁ.π., σελ. 198.*

52. Βίος Θεοφάνη Α, σελ. 9.

53. *Ὁ γοῦν Πατὴρ ἡμῶν Θεόδωρος πάντων μὲν τῶν θεοφόρων Πατέρων μετῆι τοὺς βίους καὶ τοὺς λόγους ἐν συντετριμμένη καρδίᾳ καὶ πνεύματι ταπεινώσεως... διαφερόντως δὲ ἔραστής καὶ μιμητὴς λέγεται γεγονέναι τοῦ οὐρανοφάντορος Βασιλείου. Βίος Θεοδώρου Στουδίτη Β, στήλ. 245 Β. Ὁ Ἱγνάτιος διάκονος, συγγραφέας τοῦ βίου τοῦ πατριάρχου Ταρασίου, γράφει σχετικὰ γιὰ τὸν ἡρώα του: ἡσυχίαν δὲ καίπερ θορύβων μέσος ὠθούμενος οὐ μόνον ἠγάπησεν, ἀλλὰ καὶ ἑτέροις πλουσίως ἐπήγαγεν. Βίος Ταρασίου, σελ. 403.*

54. Ἡ γνωστὴ περιήγηση τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Δεκαπολίτη (795/6-842) δὲν ἐμπίπτει στὰ χρονολογικὰ ὄρια τῆς ἐργασίας αὐτῆς, δεδομένου ὅτι ὁ ἅγιος ἀρχισε τὰ

εἰς τὰς ἐγγύθεν κόμας, ἀλλ' ᾧδέ που μακρὰν ἀποδραμῶν ἐν τοῖς τοῦ Ὀλύμπου μέρεσιν⁵⁵ σὰν νὰ ἐπρόκειτο νὰ κάνει ἕνα τεράστιο ταξίδι. Γνωρίζουμε, ὁμως πολὺ καλά ὅτι ἡ Βιθυνία δὲν ἀπείχε πολὺ ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη⁵⁶ καὶ ἦταν ἕνας τόπος ἀρκετὰ οἰκείος γιὰ τὶς εὐγενεῖς οἰκογένειες τῆς βυζαντινῆς πρωτεύουσας, καθὼς ἐκεῖ εἶχαν τὰ μεγάλα καὶ πλούσια κτήματά τους.⁵⁷ Διαθέτουμε δὲ πληροφορία ἀπὸ τὸν βίο τοῦ Νικηφόρου Μηδικίου⁵⁸ ὅτι ἀπὸ τὴν νῆσο Χάλκη (ἕνα ἀπὸ τὰ Πριγκηπόνησα) χρειάζóταν κανεὶς τέσσερις μέρες γιὰ νὰ φθάσει στὴν Κίο τῆς Βιθυνίας, μὲ νότιο ἰσχυρὸ ἀντίθετο ἄνεμο.

Πραγματικὰ μακρυνὰ ταξίδια εἶχαν ἐπιχειρήσει, ἀντίθετα, οἱ σύγχρονοι μὲ τοὺς προηγούμενους ἅγιοι, ταπεινῆς καταγωγῆς, ποὺ ἦταν σχεδὸν ἀγράμματοι καὶ εἶχαν στενὴ σχέση μὲ τὸν στρατό. Ὁ δσιος Ἰωαννίκιος καὶ ὁ δσιος Πέτρος τῆς Ἀτρῶας⁵⁹ ἀποτελοῦν τὰ πιὸ χαρακτηριστικὰ παραδείγματα αὐτῆς τῆς κατηγορίας τῶν ἁγίων. Εἶναι γνω-

ταξίδια μετὰ τὴν ἀφιξὴ του στὴν Ἐφεσο, γύρω στὸ 830· βλ. Denise Papachrysanthou, «Un confesseur du second iconoclisme: la vie de patrice Nicéas (836)», *TM* 3(1968), σελ. 321 σημ. 77.– C. Mango, «On re-reading the life of St. Gregory the Decapolite», *Βυζαντινά* 13A (1985), σελ. 636.

55. Βίος Πλάτωνος, στήλ. 809B.

56. Ὁ I. Ševčenko, «Constantinople Viewed from the Eastern provinces in the Middle Byzantine Period», *Eucharisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak - Harvard Ukrainian Studies* 3-4 (1979-1980), μέρος Β', σελ. 719 (= *Ideology, Letters and Culture in the Byzantine World*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1982, ἄρ. VI), ἔχει χωρίσει σὲ τέσσερις ζώνες τὶς ἀνατολικῆς ἐπαρχίης τοῦ Βυζαντίου ἀνάλογα μὲ τὴν ἐγγύτητά τους πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολη. Τοποθετεῖ δὲ τὴν περιοχὴ τῆς Βιθυνίας στὴν πρώτη ζώνη, ἐξαιτίας τῆς γειτνίασής της μὲ τὴν βυζαντινὴ πρωτεύουσα.

57. Βλ. I. Ševčenko, ὁ.π., σελ. 718-721.

58. Βίος Νικηφόρου Μηδικίου, σελ. 424.

59. Σχετικὰ μὲ τὴν καταγωγὴ τοῦ Πέτρου τῆς Ἀτρῶας πολὺτιμες πληροφορίες προσφέρει ἕνα χειρόγραφο τῆς Γλασκώβης. Μὲ βάση τὴν μαρτυρία τοῦ χειρογράφου ὁ ἐκδότης (V. Laurent, *La Vita Retractata et les miracles posthumes de Saint Pierre d'Atroa*, Βρυξέλλες 1958 (BHG 2365), σελ. 36-38) ἔχει διατυπώσει τὴν ἄποψη ὅτι ὁ πατέρας τοῦ Πέτρου ἦταν σχολάριος, ἐνὼ πολὺ πιθανὸ εἶναι καὶ ὁ ἴδιος ὁ Πέτρος νὰ εἶχε ὑπηρετήσει σὲ κάποια στρατιωτικὴ ὑπηρεσία.

Οἱ ἅγιοι Δαβίδ, Συμεὼν καὶ Γεώργιος ἀπὸ τὴν Μυτιλήνη – μᾶλλον ταπεινῆς καταγωγῆς, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν βιογραφία τους (I. Van de Gheyn, «Acta graeca Ss. Davidis, Symeonis et Georgii Mitylenae in insula Lesbos», *An. Boll.* 18 (1899), σελ. 213-215), ἕνα κείμενο ἀμφίβολης ἱστορικῆς ἀκρίβειας γιὰ τοὺς ἥρωές του [I. Ševčenko «Hagiography of the Iconoclast Period», *Iconoclasm, Papers given at the 9th Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham 1977, σελ. 117 (= *Ideology, Letters... ἄρ. V*). Πρὸ βλ. καὶ A. Kazhdan, «An Unnoticed mention of a Chrysobull Ascribed to Constantine the Great», *Ἀφιέρωμα στὸν Νίκο Σβορώνο*, Ρέθυμνο 1986, τόμ. Α', σελ. 136] – ἔχουν πε-

στή ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τοῦ βίου του ἢ ταπεινὴ προέλευση τοῦ Ἰωαννικίου (762-784)⁶⁰ καὶ ἡ ἐπίσης γνωστὴ προϋπηρεσία του στὸν βυζαντινὸ στρατό, στὸ τάγμα τῶν ἔξκουβιτόρων.⁶¹ Ἀξίζει, ὥστόσο, νὰ κάνουμε λόγο γιὰ τὴν διαπόρευση τοῦ Ἰωαννικίου στὴν περιοχὴ τῆς Βιθυνίας, κατὰ πού δὲν συναντήσαμε στοὺς βίους πού ἔχουν γιὰ ἥρωες ἀριστοκράτες ἁγίους. Ὁ Ἰωαννίκιος μέσα σὲ λίγο χρονικὸ διάστημα, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού εἶχε πάρει τὴν ἀπόφαση νὰ καρεῖ μοναχός, μετὰ τὸ 792, μέχρι τὴν ἀρχὴ τῆς δευτέρης φάσης τῆς εἰκονομαχίας, εἶχε ἐπισκεφθεῖ «πεζοπορῶν» πολλὰς μοναστηριακὰς κοινότητες καὶ κῶμες, φθάνοντας μέχρι τὴν Ἐφεσο γιὰ νὰ προσκυνήσει τὸν ἱερὸ ναὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.⁶² Ἐνα μικρὸ δείγμα τῆς ὁδοιπορίας τοῦ Ἰωαννικίου, ὅπως τὴν περιγράφει ὁ ἕνας ἀπὸ τοὺς βιογράφους του, ὁ μοναχὸς Σάββας,⁶³ ἀποτελοῦν τὰ ἀκόλουθα: Ὁ Ἰωαννίκιος μεταβαίνει στὴν Προῦσα, στὴν μονὴ Ἀγαύρων, ὅπου ὁ ἡγούμενος τῆς μονῆς τοῦ συστήνει νὰ εἰσέλθει σὲ κοινόβιο.⁶⁴ Ὁ Ἰωαννίκιος ἀναχωρεῖ ἀπὸ τὴν μονὴ Ἀγαύρων καὶ τὴν ἑσπέρα τῆς ἴδιας μέρας φθάνει σὲ μία ἀπὸ τὶς κῶμες τῆς Ἀτρῶας, τὸ Κάστουλλο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ στὴν μονὴ Τελάου ἢ Δέλης.⁶⁵ Σύντομα ἀναχωρεῖ καὶ ἀπὸ ἐκεῖ καὶ πηγαίνει στὴν μονὴ Ἀντιδίου, ὅπου διαμένει γιὰ δύο χρόνια καὶ κατόπιν ἀσκητεῖ στὸ ὄρος Κόρακος Κεφαλή.⁶⁶ Ἐπιστρέφει στὸ ὄρος Τριχάλιξ, κοντὰ στὴν μονὴ Ἀγαύρων, κατευθύνεται στὸ ὄρος κοντὰ στὴν κώμη Ἑλλησπόντου τῆς διοίκησης Πανδήμου,

ριορισμένη ἀκτίνα δράσης καὶ κινοῦνται κυρίως μέσα στὸ νησί τους.

60. Βίος Ἰωαννικίου, σελ. 333. Βλ. Ἐλεωνόρας Κουντούρα-Γαλάκη, δ.π., σελ. 128.– W. Lackner, «Die Gestalt des Heiligen in der byzantinischen Hagiographie des 9. und 10. Jahrhunderts», *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, N. Ὑόρκη 1986, σελ. 527.

61. Βίος Ἰωαννικίου, σελ. 334A, 338. Βλ. Fr. Winkelmann, «Quellenstudien zur Herrschenden Klasse von Byzanz im 8. und 9. Jahrhundert», *BBA* 54, Βερολίνο 1987, σελ. 150, 182.

62. Βίος Ἰωαννικίου, σελ. 343B. Γιὰ τὰ λεγόμενα «ἠφέλιμα ταξίδια» τῶν μοναχῶν βλ. Διονυσίας Παπαχρυσάνθου, *Ὁ Ἀθωνικὸς Μοναχισμὸς. Ἀρχές καὶ Ὁργάνωση*, Ἀθήνα 1992, σελ. 51, σημ. 111.

63. Γιὰ τὶς παραλλαγές τοῦ βίου Ἰωαννικίου βλ. C. Mango, «The Two Lives of St. Ioannikios and the Bulgarians», *Harvard Ukrainian Studies, Okeanos* 7 (1983), σελ. 393-404.

64. Βίος Ἰωαννικίου, σελ. 339 C - 340 A. Γιὰ τὴν μονὴ Ἀγαύρων βλ. Janin, δ.π., σελ. 132-134.

65. Βίος Ἰωαννικίου, σελ. 339 C - 340 A. Γιὰ τὴν μονὴ Δέλης βλ. τὶς παρατηρήσεις τοῦ ἐκδότη τοῦ βίου τοῦ Πέτρου τῆς Ἀτρῶας, σελ. 112 σημ. 2 καὶ Janin, δ.π., σελ. 184.

66. Βίος Ἰωαννικίου, σελ. 340 A-B. Γιὰ τὴν μονὴ Ἀντιδίου βλ. Janin, δ.π., σελ.

δπου παραμένει για τρία χρόνια.⁶⁷ Έπειτα τὸν συναντᾶμε στὰ ὄρη τῆς Κουνδουρίας, κοντὰ στὰ Μύρα, γιὰ νὰ πραγματοποιήσει τὸ προσκύνημα στὴν Ἐφεσο.⁶⁸ Ἐπτά χρόνια περιπλανᾶται στὰ ὄρη τῆς Κιλικίας καὶ μετὰ κατευθύνεται στὴν μονὴ Ἐριστῆ τῆς Πανδήμου στὴν Βιθυνία,⁶⁹ ὅπου καὶ κείρεται μοναχὸς (807). Οὔτε καὶ ἐκεῖ παραμένει γιὰ πολὺ. Μεταβαίνει στὰ Μητάτα, κοντὰ στὸν ποταμὸ Γοργύτη, σὲ ἓνα σπήλαιο στὰ Κρίταμα⁷⁰ ...καὶ συνεχίζει τὴν ὁδοιπορία του πάντοτε πεζός.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Πέτρος τῆς Ἀτρώας, σύμφωνα μὲ τὰ δεδομένα τοῦ βίου του, διασχίζει ὅλη σχεδὸν τὴν Μικρὰ Ἀσία.⁷¹ Ἐπισκέπτεται καὶ αὐτός, ὅπως καὶ ὁ Ἰωαννίκιος, τὴν Ἐφεσο γιὰ νὰ προσκυνήσει τὸν ναὸ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου,⁷² μεταβαίνει στὶς Χῶνες γιὰ τὴν προσκύνηση τοῦ ναοῦ τοῦ ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ⁷³ καὶ φθάνει ἀκόμα καὶ μέχρι τὴν Κύπρο, ὅπου «περιπολεύσας» παρέμεινε δέκα μῆνες.⁷⁴ Ὅπως γίνεται κατανοητό, τὰ κείμενα ποὺ ἐξιστοροῦν τὴν ζωὴ καὶ τὴν πλούσια σὲ περιηγήσεις δράση τῶν ἁγίων αὐτῶν, φυσικὰ μνημονεύουν πολλὰ τοπωνύμια ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἶχαν περάσει οἱ ἥρωές τους, ἐνῶ ἐπίσης δίνουν ἐξαιρετικὲς πληροφορίες γιὰ τὴν τοπογραφία τῶν περιοχῶν ποὺ κινοῦνται οἱ ἅγιοι αὐτοί.

Ἀπὸ τίς πλούσιες ἀναφορές, ποὺ γίνονται γιὰ τίς μετακινήσεις τῶν ἁγίων μὲ ταπεινὴ καταγωγὴ στὶς βιογραφίες τους, διαφαίνεται ὅτι οἱ ἅγιοι αὐτοί, σὲ ἀντίθεση μὲ τοὺς ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς ἁγίους, ἐπιχειροῦσαν μακρυνὰ ταξίδια, ἀψηφώντας τοὺς κινδύνους ποὺ ἐγκυμονοῦσαν αὐτά. Ἴσως ἢ ταπεινὴ καταγωγὴ τους, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν θητεία τους στὸ βυζαντινὸ στράτευμα τοὺς ἐπέτρεπε νὰ ξεπερνοῦν μὲ σχετικὴ εὐκολία τίς ἀντιξοότητες ἐνὸς ταξιδιοῦ. Οἱ λόγοι ποὺ προβάλλουν τὰ ἀγιολογικὰ κείμενα, ὡς αἰτία γιὰ τὴν μετακίνηση ἐνὸς ἁγίου ταπεινῆς

135-136.

67. Βίος Ἰωαννίκιου, σελ. 341 Β. Βλ. καὶ L. Rydén, «New Forms of Hagiography: Heroes and Saints», *The 17th International Byzantine Congress. Major Papers*, Ν. Ἰόρκη 1986, σελ. 540-541.

68. Βίος Ἰωαννίκιου, σελ. 343 Α-Β.

69. Βίος Ἰωαννίκιου, σελ. 344 Β.

70. Βίος Ἰωαννίκιου, σελ. 344 C.– Γιὰ τὰ Μητάτα βλ. Mango, δ.π., σελ. 402, σημ. 25.

71. Βίος Πέτρου Ἀτρώας, σελ. 75-77, 83, 113.

72. Βίος Πέτρου Ἀτρώας, σελ. 101. Βλ. Παπαχρυσάνθου, δ.π., σελ. 51, σημ. 111.

73. Βίος Πέτρου Ἀτρώας, σελ. 101.

74. Βίος Πέτρου Ἀτρώας, σελ. 101.

καταγωγῆς, εἶναι ἡ προσκύνηση ἁγίων τόπων,⁷⁵ ἢ ἡ γνωριμία τους μὲ τοὺς ἁγίους πατέρες καὶ τὰ μεγάλα μοναστήρια τῆς ἐποχῆς.⁷⁶ Ἀνάλογες μαρτυρίες ὅμως, δὲν συναντήσαμε στὶς βιογραφίες τῶν ἀριστοκρατῶν ἁγίων τῆς ἐποχῆς, ἴσως γιατί οἱ ἴδιοι οἱ ἀριστοκράτες ἅγιοι θεωροῦσαν τοὺς ἑαυτοὺς τους ὡς πνευματικοὺς πατέρες.

Συνοψίζοντας, λοιπόν, τὰ ὅσα ἐκθέσαμε πιὸ πάνω θὰ μπορούσαμε νὰ διακρίνουμε δύο κατηγορίες ἁγίων κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτή: τοὺς πλάνητες ποὺ εἶναι ταπεινῆς καταγωγῆς καὶ δὲν προέρχονται ἀπὸ τὴν βυζαντινὴ πρωτεύουσα καὶ τοὺς μὴ πλάνητες, ἀριστοκρατικῆς καταγωγῆς καὶ πλούσιους ἁγίους, οἱ ὁποῖοι προέρχονται ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη.

75. Βίος Ἰωαννικίου, σελ. 343 Β. Βίος Πέτρου Ἀτρώας, σελ. 101.

76. Ὁ Ἰωαννίκιος εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὴν μονὴ Ἀγαύρων (Βίος Ἰωαννικίου, σελ. 339 C - 340 A) καὶ ἀργότερα συναντήθηκε μὲ τὸν Θεόδωρο Στουδίτη (Βίος Ἰωαννικίου Β, σελ. 357). Ὁ Πέτρος τῆς Ἀτρώας εἶχε ἐπισκεφθεῖ τὸν ἐπίσκοπο Ζυγοῦ (Βίος Πέτρου Ἀτρώας σελ. 81-83), τὸν ἡγούμενο Παυλοπετρίου (σελ. 120-121), τὸν Θεόδωρο Στουδίτη (σελ. 145).

Α. ΚΑΡΠΟΖΗΛΟΣ

ΤΑΞΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΠΕΡΙΓΡΑΦΕΣ ΚΑΙ ΕΝΤΥΠΩΣΕΙΣ ΣΕ ΕΠΙΣΤΟΛΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΕΙΜΕΝΑ

Οι ταλαιπωρίες, οι δυσκολίες και οι πολλαπλοί κίνδυνοι που συνόδευαν τις κάθε είδους μετακινήσεις δεν θεωρούνταν πάντοτε σκόπιμο, από τους περισσότερους τουλάχιστον λογίους, να περιγραφούν διεξοδικά. Ακόμη και αυτά τα ίδια τα ταξίδια σε ξένους ή κοντινούς τόπους δεν φαίνεται να ενδιέφεραν ιδιαίτερα την πνευματική ελίτ, που έτσι κι αλλιώς θεωρούσε την εγκατάστασή της στην επαρχία, αν μη τι άλλο, εξορία ή εκτοπισμό. Άλλωστε, τα ταξιδιωτικά κείμενα που μας σώζονται σήμερα, συμπεριλαμβανομένων και των ταξιδιωτικών επιστολών είναι ελάχιστα. Το έμμετρο οδοιπορικό του Κωνσταντίνου Μανασσή *Εἰς τὴν κατὰ τὰ Ἱεροσόλυμα ἀποδημίαν αὐτοῦ*,¹ και ἡ *Ἐκφρασις ἐν συνόψει τῶν ἀπ' Ἀντιοχείας μέχρις Ἱεροσολύμων κάστρων καὶ χωρῶν Συρίας, Φοινίκης καὶ τῶν κατὰ Παλαιστίνην ἁγίων Τόπων* του Ἰωάννη Φωκά,² ενισχύουν μάλλον παρά αναιρούν τούτη τη διαπίστωση.

Χαρακτηριστική είναι, εξάλλου η λακωνικότητα του Λέοντος Χοιροσφάκτη, ο οποίος σε μία επιστολή του από τη Βαγδάτη στα τέλη του 906, περιορίστηκε να γράφει στον Γενέσιο, ανθύπατο και πατρικίο στην Κωνσταντινούπολη: *Καὶ τὸ θορυβῶδες τῆς πρεσβευτικῆς δουλείας, καὶ τὸ νοσῶδες τῆς ἐπὶ ξένης διαγωγῆς, λακωνίζωιν ποιεῖ με. Καὶ δὴ γράφομεν εὐτυχῆσαμεν, εἰρηνεύσαμεν...*³ Το ότι ο Λέων Χοιροσφάκτης δεν θεώρησε σκόπιμο να περιγράψει τα του ταξιδίου του ή τις εντυπώσεις του από την παραμονή του στη Βαγδάτη δεν πρέπει να μας ξενίζει. Ούτε ο Φώτιος κατέγραψε τις δικές του εντυπώσεις από το ταξίδι του στην ίδια πόλη⁴ ούτε κανείς άλλος διανοήθηκε να περιγράψει σε κάποια επιστολή του τους τόπους που επισκέφτηκε και γνώρισε πέρα από τα σύνορα της

1. K. Horna, «Das Hodoiporikon des Konstantin Manasses», *BZ* 13 (1904), σελ. 313-355, ιδίως σελ. 325-347.

2. J. Troitchkij, *Pravoslavnij Palestinskij Sbornik* 23 (1889), σελ. 1-68.

3. Επιστ. 15,1-3, έκδ. G. Kolias, *Léon Choerosphactès magistre, preconsul et patrice*, (Texte und Forschungen zur byzantinisch-neugriechischen Philologie 31) Αθήνα 1939, σελ. 91.

4. Πρβλ. H. Ahrweiler, «Sur la carrière de Photius avant son Patriarcat», *BZ*

αυτοκρατορίας. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Μανουήλ Β΄ δεν αναφέρει στις ιδιωτικές του επιστολές τίποτε το αξιόλογο από το ταξίδι του στην Ευρώπη κατά το διάστημα που περιόδευε τη βόρειο Ιταλία, τη Γαλλία και την Αγγλία.⁵ Αλλά και οι συχνές μετακινήσεις των κριτών των θεμάτων και άλλων κρατικών υπαλλήλων από επαρχία σε επαρχία, που τόσο συχνά αναφέρονται στις επιστολές του Μιχαήλ Ψελλού, σπάνια συνδυάζονται με κάποιες αναφορές γύρω από τους συγκεκριμένους τόπους. Άλλωστε, μοναδικό μέλημα των ανώτερων κρατικών υπαλλήλων, όπως και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας, πάντοτε ήταν η το συντομότερο δυνατόν επιστροφή τους στη Βασιλεύουσα.

Ωστόσο δεν είναι εντελώς τυχαίο ή συμπτωματικό ότι οι λιγοστές ταξιδιωτικές επιστολές που σώζονται σήμερα προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από συλλογές μεταγενέστερες του δωδέκατου αιώνα. Συγκεκριμένα, οι πέντε από τους οκτώ συγγραφείς, στους οποίους θα αναφερθώ εδώ, ανήκουν στο πρώτο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα. Από τους υπόλοιπους τρεις, ο πρώτος που εγκαινιάζει, ως φαίνεται, το είδος της ταξιδιωτικής επιστολής, ανήκει στις αρχές του πέμπτου αιώνα, ο δεύτερος στον όγδοο και ο τρίτος στις αρχές του δέκατου τρίτου. Θεωρητικά τουλάχιστον, το είδος αυτό εγκαινιάζεται με την γνωστή επιστολή 4(5) του Συνεσίου Κυρήνης προς τον αδελφό του Ευόπτιο, στην οποία ο λόγιος επίσκοπος περιέγραψε τους κινδύνους που διέτρεξε στη διάρκεια ενός ταξιδιού του από την Αλεξάνδρεια προς τη γεντειρά του Κυρήνη. Θα ήταν ίσως υπερβολικό να υποστηρίξουμε ότι στο πρώτο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα καθιερώνεται εκ νέου το είδος της ταξιδιωτικής επιστολής. Ωστόσο, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε μια συγκεκριμένη τάση που παρατηρείται στην επιστολογραφία ειδικά αυτήν την περίοδο. Αυτή η τάση, υποθέτουμε ότι υποδηλώνει ένα αντίστοιχο ενδιαφέρον για τα ταξίδια και τις ταξιδιωτικές περιπέτειες γενικότερα, ιδιαίτερα σε μια περίοδο πολιτικών και κοινωνικών αναστατώσεων. Το στοιχείο της περιπέτειας εν όψει των πολλαπλών κινδύνων, σε μία περίοδο κατά την οποία ούτε οι χερσαίοι δρόμοι ούτε και οι θαλάσσιες διαδρομές ήταν ιδιαίτερα ασφαλείς, φαίνεται να εμπνέει ορισμένους επιστολογράφους, οι εμπειρίες των οποίων τους καθιστούσαν αργίοι ήρωες στα δρώμενα της αφήγησής τους. Διότι, τελικά, στις ταξιδιωτικές επιστολές,

58(1965), σελ. 356-361.

5. Βλ. τις Επιστ. 37, 39-42, που γράφτηκαν από το Παρίσι, καθώς και την 38 από το Λονδίνο, έκδ. G. Dennis, *The Letters of Manuel II Palaeologus*, CFHB VIII, Washington,

ο πυρήνας της αφήγησης δεν έγκειται μόνον στις γεωγραφικές περιγραφές, αλλά και στους κινδύνους και στις δυσκολίες που συνάντησε και τελικά ξεπέρασε ο ήρωας-συγγραφέας της επιστολής.

Αυτό το τελευταίο είναι ακριβώς το θέμα της πρώτης επιστολής που εγκαινιάζει το είδος. Με τη μόνη διαφορά ότι ο Συνέσιος σε αντίθεση με τους μεταγενέστερους ομότεχνούς του διέθετε μία σπάνια αίσθηση του χιούμορ και περιγραφική δεινότητα. Η επιστολή του, ως γνωστό, γράφεται από το Αζάριον της Μαρμαρικής, σε μεγάλη απόσταση από την Κυρήνη, όπου το σκάφος με το οποίο ταξίδευε είχε προσορμίσει για επισκευές μετά από μία φοβερή θαλασσοταραχή. Εκεί στον «χαρίεντα λιμενίσκο» του Αζαρίου, ο Συνέσιος είχε τον χρόνο και την άνεση να περιγράψει στον Ευόπτιο το περιπετειώδες ταξίδι του και με την ευκαιρία να συμπεριλάβει τα της επιστολής στο προσωπικό του ημερολόγιο.⁶

Η επιστολή 4(5) του Συνεσίου έχει γίνει αντικείμενο διεξοδικών συζητήσεων όχι τόσο για τις πληροφορίες που μας παρέχει σχετικά με την ναυσιπλοΐα και τα ταξίδια της εποχής όσο για την χρονολόγησή της, καθώς ο χρόνος που γράφτηκε σχετίζεται με σημαντικούς σταθμούς και γεγονότα της σταδιοδρομίας του λογίου ιεράρχη.⁷ Αλλά πέρα από το πρόβλημα της χρονολόγησής της, η επιστολή του αποκτά σημασία όχι μόνον επειδή κατά κάποιον τρόπο εγκαινιάζει το είδος της «ταξιδιωτικής επιστολής», αλλά κυρίως επειδή παρέχει ένα σπάνιο δείγμα του χιούμορ και της συγγραφικής ικανότητας που διέθετε ο επίσκοπος Κυρήνης. Από την αρχή κιόλας, ο απόπλους από το λιμάνι της Αλεξάνδρειας υπήρξε επεισοδιακός, αφού το σκάφος τους χτύπησε τον πάτο στα αβαθή νερά του λιμένας δύο και τρεις φορές. Το γεγονός αυτό θεωρήθηκε κακός οίωνός και θα ήταν σοφό, σκέφτηκε προς στιγμή ο Συνέσιος, *αποβήναι νεώς εκ πρώτης άφετηρίας οὐκ εὐτυχοῦς* (11, 5), αλλά για να μη θεωρηθεί δειλός φιλοτιμήθηκε να μείνει στο καράβι και να συνεχίσει το ταξίδι του.

D.C., 1977, σελ. 98-112.

6. *Τοῦτό σοι δράμα ἐκ τραγικοῦ κωμικόν δ τε δαίμων ἡμῖν ἐνήρμοσε κἀγὼ τοῖς πρὸς σέ γράμμασι... ἀλλὰ κἂν ταῖς ἡμερῶσι, περὶ ἃς ἐσπούδακα, τὴν ἐπιστολὴν ἐναρμόσας ὡς συχνῶν ἡμερῶν ἔχοιμ' ἂν ὑπομνήματα.* Synesii Cyrenensis Epistolae, ἐκδ. Α. Garzya, Ρώμη 1979, σελ. 25, στίχ. 10-11, 15-17.

7. Βλ. ειδικά J. Vogt, «Synesios auf Seefahrt», *Kyriakon: Festschrift Johannes Quasten*, I, Münster 1970, σελ. 400-408. D. Roques, «La lettre 4 de Synesios de Cyrene», *REG* 90 (1977), σελ. 263-295. M.B. Levchenko, «Pentapol po pismam Sinezija», *Viz. Vrem.* 9 (1956), σελ. 3-5.

Το ατυχές αυτό επεισόδιο, όπως και τις άλλες ατυχίες που ακολούθησαν, ο Συνέσιος τις χρεώνει κυρίως στον Εβραίο καπετάνιο Αμάραντο και το άσχετο πλήρωμά του. Η περιγραφή του Αμάραντου και του πληρώματος είναι υπερβολικά αρνητική. Ενδεχομένως μάλιστα θα μπορούσε κανείς να διακρίνει ανάμεσα στις γραμμές να ελλοχεύουν και κάποια στοιχεία αντισιμιτισμού ή απλώς μιας καταφανούς προσπάθειας γελοιοποίησης της πολιτιστικής – θρησκευτικής αντίθεσης Ιουδαίων και Ελλήνων εις βάρος βέβαια των πρώτων: *ὁ μὲν ναύκληρος ἐθανάτα κατάχρεως ὦν. ναυτῶν δὲ ὄντων δυοκαίδεκα τῶν παρόντων (τρισκαιδέκατος γὰρ ὁ κυβερνήτης ἦν) ὑπὲρ ἥμισυ μὲν καὶ ὁ κυβερνήτης ἦσαν Ἰουδαῖοι, γένος ἔκασπονδον καὶ εὐσεβεῖν ἀναπεπεισμένον, ἦν ὅτι πλείστους ἄνδρας Ἑλληνας ἀποθανεῖν αἴτιοι γένωνται* (12, 6-11). Με όλα αυτά προφανώς και με την δεδομένη αντίθεση ανάμεσα στους Ιουδαίους και Έλληνες, αντίθεση για την οποία αρκείται να σημειώσει στωϊκικά ότι προέρχεται κυρίως από τους Ιουδαίους – *γένος ἔκασπονδον καὶ εὐσεβεῖν ἀναπεπεισμένον, ἦν ὅτι πλείστους ἄνδρας Ἑλληνας ἀποθανεῖν αἴτιοι γένωνται* – ο Συνέσιος θέλει να καταδείξει την ανικανότητα και την ασχετοσύνη του Αμάραντου προς το ναυτικό επάγγελμα, καθώς και του τυχαίου τσούρμου των δώδεκα ναυτῶν που αποτελούσαν το πλήρωμα του σκάφους, από τους οποίους οι μισοί περίπου ἦσαν *ἀγελαῖοι γεωργοί, πέρυσιν οὐπω κώπης ἡμμένοι* (12, 11-12). Στο σημείο αυτό της επιστολής του, η περιγραφή αποκτά κάτι το κωμικό αν μη grotesque, διότι οι ναύτες συντοίς άλλους ἦταν σημαδεμένοι από τη φύση και *ἐκάλουν ἀλλήλους οὐκ ἀπὸ τῶν ὀνομάτων ἀλλ' ἀπὸ τῶν ἀτυχημάτων, ὁ χωλὸς ὁ κηλήτης ὁ ἀριστερόχειρ ὁ παραβλῶψ* (12, 14-17). Σε προφανή αντίθεση προς αυτήν την όντως περίεργη ομάδα, ο λόγιος ιεράρχης αντιπαραθέτει τις γυναίκες που ταξίδευαν μαζί τους, εκ των οποίων *αἱ πλείους ἦσαν νέαι καὶ ἀγαθαὶ τὰς ὄψεις* (13, 13). Θέλοντας όμως να προκαταλάβει τον Ευόπτιο από τυχόν πονηρές σκέψεις, προσθέτει αμέσως ότι ο καπετάνιος για ευνόητους λόγους απειείχισε τις γυναίκες από τους άνδρες με ένα παραπέτασμα. Αλλά ακόμη και ο Πρίαπος θα έβαζε μυαλό αν συνταξίδευε με τον Αμάραντο, παρατηρεῖ ειρωνικά, γιατί στιγμή δεν τους άφησε που να μην φοβηθούν τον έσχατο κίνδυνο.⁸

Τη μια φορά το σκάφος τους λίγο έλειψε να πέσει πάνω σε ξέρες,

8. Ἴσως δὲ κᾶν ὁ Πρίαπος ἐσωφρόνησεν Ἀμαράντῳ συμπλέων, ὡς οὐκ ἔστιν ὁπότε ἡμᾶς σχολάζειν εἶασεν ἀπὸ τοῦ δεδιέναι τὸν ἔσχατον κίνδυνον. Garzya, *ibid.*, σελ. 13, στίχ. 4-7.

την άλλη, όταν βγήκαν στα ανοιχτά, οι επιβάτες αντελήφθησαν ότι η πορεία τους ήταν λανθασμένη, γιατί ακολουθούσαν σκάφη που πλούν *ἐτερον ἔπλεον* (14, 4) και όχι εκείνον που οδηγούσε στη Λιβύη. Στις διαμαρτυρίες των επιβατών ο καπετάνιος δεν έδινε καμιά σημασία – *οὐκ οὖν ἐπειθον λέγων*, σημειώνει ο Συνέσιος, *ἀλλ' ἐξεκώφει τὸ κάθαγμα* (14, 15-16). Ἦδη ο αναγνώστης έχει αντιληφθεί ότι ο Συνέσιος δεν εμπιστευόταν πλέον τις ικανότητες του κυβερνήτη, αλλά και αν ακόμη διατηρούσε την παραμικρή αμφιβολία, αυτή σίγουρα διαλύθηκε τη στιγμή που ο Αμάραντος εγκατέλειψε το πηδάλιο για να τιμήσει το Εβραϊκό Σάββατο. *Ἡμέρα μὲν οὖν ἦν, ἦντινα ἄγουσι Ἰουδαῖοι παρασκευὴν· τὴν δὲ νύκτα τῇ μετ' αὐτὴν ἡμέρα λογίζονται, καθ' ἣν οὐδενὶ θέμις ἐστὶν ἐνεργὸν ἔχειν τὴν χεῖρα, ἀλλὰ τιμῶντες διαφερόντως αὐτὴν ἄγουσιν ἀπραξίαν* (15, 11-14). Ἐνεκα του Σαββάτου επί ώρες το σκάφος τους παρέμενε ακυβέρνητο και ο καπετάνιος σε πλήρη απραξία, ακόμη και όταν το σκάφος τους άρχισε να κλυδωνίζεται επικίνδυνα. Οι επιβάτες εκλιπαρούσαν τον κυβερνήτη να ξαναπιάσει το πηδάλιο, εκείνος όμως, όπως χαρακτηριστικά γράφει ο Συνέσιος, μόνον τὸ βιβλίον ἐπανεγίνωσκε (16, 13). Η απάθεια του Αμάραντου, «κωμική» βέβαια, αλλά ταυτόχρονα «επικίνδυνη» κάτω από τις συγκεκριμένες συνθήκες, αντιπαράβάζεται έντεχνα με το θρησκευτικό του πιστεύω και την αδιαφορία του μπροστά στον κίνδυνο του πνιγμού, που ήταν ὅτι χειρότερο μπορούσε να συμβεί σε έναν εθνικό: *τοῖς οὖν ἐν τῷ τοιῶδε πλέουσιν “ἀπὸ λεπτοῦ – φασὶ – μίτου τὸ ζῆν ἤρτησθαι”. εἰ δὲ καὶ ὁ κυβερνήτης νομοδιδάσκαλος εἴη, τίνα δεῖ ψυχὴν ἔχειν;* (16, 8-11). Γιατί μπροστά στο φάσμα του θανάτου, και πολύ περισσότερο του πνιγμού, που επίσης προβλημάτιζε τον Συνέσιο – *ἐμὲ δὲ ἐν τοῖς δεινοῖς... τὸ Ὀμηρικὸν ἔθραπτεν ἐκεῖνο, μὴ ἄρα ἀληθὲς εἴη τὸν καθ' ὕδατος θάνατον ὄλεθρον εἶναι καὶ αὐτῆς τῆς ψυχῆς* (17, 6-9) – ο μεν Αμάραντος έμενε εντελῶς αδιάφορος, ενώ οι στρατιῶτες που ταξίδευαν μαζί τους ετοιμάζονταν να θέσουν οι ίδιοι τέλος στη ζωή τους προτιμώντας να πεθάνουν ως αυτόχειρες παρά να πνιγούν. Οι δε γυναίκες στολίζονταν με χρυσό ή ὅτι άλλο πολύτιμο έφεραν μαζί τους ελπίζοντας ότι με τα πολύτιμα που φορούσαν θα εξασφάλιζαν την ταφή τους μετά το ναυάγιο, σε περίπτωση που κάποιος ανακάλυπτε το πτώμα τους (18, 1-13). Μόνον ο Αμάραντος παρέμενε εύθυμος, γιατί θα γλύτωνε από τους δανειστές του, συλλογιζόταν πικρόχολα ο Συνέσιος.⁹

9. Μόνος Ἄμάραντος εύθυμος ἦν, ὡς αὐτίκα ἂν περιγράψωμ τοὺς δανειστάς.

Την τελευταία όμως στιγμή και ενώ όλα φαίνονταν χαμένα, η θύελλα κοπάζει – κάθε φορά που βλέπουν τον θάνατο με τα μάτια τους η τύχη απρόσμενα τους τείνει χέρι σωτηρίας – και τη μια φορά βγαίνουν σε μια ερημική παραλία, ενώ την άλλη караβοτσακισμένοι και καταπονημένοι προσαράζουν σε κάποια βραχώδη ακτή στο Αζάριον. Την πρώτη φορά, ο Συνέσιος προς στιγμή ήταν έτοιμος να συνεχίσει το ταξίδι του δια ξηράς, επειδή όμως δεν έβλεπε άνθρωπο γύρω του ούτε και είχε άλλο τρόπο να ταξιδεύσει εγκατέλειψε την ιδέα. Στην ερημική αυτή ακτή προσάραξαν το Σάββατο και παρέμειναν για δύο ημέρες. Την αυγή της Δευτέρας απέπλευσαν και τις επόμενες δύο ημέρες ταξίδευσαν με ευνοϊκό άνεμο. Την Τρίτη το βράδυ ξέσπασε φοβερή θαλασσοταραχή – *ἦν μὲν οὖν τρισκαιδεκάτη φθίνοντος* (20, 7) – η οποία διήρκεσε και την επομένη. Τέλος, μετά από πολλούς κινδύνους κατόρθωσαν να πλησιάσουν μια βραχώδη ακτή και με τη βοήθεια ενός ντόπιου ναυτικού να περάσουν το καράβι τους μέσα από υφάλους και δύσκολα περάσματα στα γαλήνια νερά ενός λιμενίσκου ονόματι Αζάριον. Σ' αυτόν τον ειδυλλιακό τόπο αναγκάζονται να παραμείνουν αρκετές ημέρες για να διορθώσουν τις ζημιές του πλοίου. Όταν ο Συνέσιος άρχισε να γράφει στον Ευόπτιο τις περιπέτειες του ταξιδιού του ήδη είχαν συμπληρώσει μία εβδομάδα παραμονής στο Αζάριον.¹⁰

Στο τέλος της επιστολής του ο Συνέσιος δίνει την ακόλουθη συμβουλή στον Ευόπτιο: *σύ δὲ μηδέποτε πλεύσεις. εἰ δέ ποτε πάντως δεήσοι, ἀλλὰ μήτοι φθίνοντός γε μηνός* (26, 8-10). Ωστόσο, πουθενά στην επιστολή του δεν κάνει λόγο για τον ακριβή χρόνο κατά τον οποίο πραγματοποίησε το ταξίδι αυτό. Αναφέρει όμως ότι η νύχτα που ξέσπασε η μεγάλη θαλασσοταραχή που τους έβγαλε στο Αζάριον ήταν *ἡ τρισκαιδεκάτη φθίνοντος (μηνός)... μελλούσης εἰς ταῦτο συνδραμεῖσθαι τῆς τε συνόδου τῶν ἄστρον καὶ τῶν πολυθρυλλήτων στοιχείων* (20, 7-10). Δεν είναι σκόπιμο να υπεισέλθουμε στις συζητήσεις που έχουν γίνει κατά καιρούς γύρω από αυτό το χωρίο και το νόημά του, στη προσπάθεια των μελετητών να χρονολογήσουν το κείμενο.¹¹ Γεγονός πάντως είναι ότι ο Συνέσιος σ' αυτό το σημείο, αλλά και αλλού στο κείμενό του, θεωρεί τον αριθμό δεκατρία γενικά δυσοίωνο – *τρискаιδέκατος γὰρ ὁ κυβερνήτης ἦν* (12, 8). Θα πρέπει, ωστόσο, να επισημάνουμε ότι ο λόγος

Ibid., σελ. 17, στίχ. 4-6.

10. *Ἐντεῦθεν ἰχθυώμενοι ζῶμεν ἡμέραν ἐβδόμην ἤδη*. Ibid., σελ. 22, στίχ. 16.

11. A. Fitzgerald, *The Letters of Synesius of Cyrene*, Λονδίνο 1926, σελ. 17-18, στίχ.

που ο λόγιος ιεράρχης θεωρεί ως δυσοίωνο σημείο την *τρισκαιδεκάτην φθίνοντος*, η οποία αντιστοιχεί στις είκοσι οκτώ του σεληνιακού μηνός, είναι επειδή η «τρισκαί-δεκάτη» έπεφτε ακριβώς πριν από την φάση της νέας σελήνης, δηλ. στο *interlunium* ή *intermenstrum*.¹² Είναι δε γνωστό ότι οι τρεις ασέληνες νύκτες στα τέλη του σεληνιακού μηνός και πριν από τη νέα σελήνη ήταν αφιερωμένες στους νεκρούς και ως εκ τούτου εθεωρούντο αποφράδες.¹³ Αλλά και σε μεταγενέστερα βυζαντινά κείμενα απαντούν παρόμοιες δοξασίες περί τοῦ ἀποκινῆσαι καὶ πλεῦσαι εἰς ὁδὸν ταξειδίου ἐν ἡμέρᾳ Τρίτῃ, ἢ δὲ σύνοδος τῆς σελήνης, εἴτε γέννα εἴτε ἀπόχυσις, σήμαινε σύγχυση και τρικυμία στους «πλευστικούς».¹⁴ Στην συγκεκριμένη περίπτωση, την τρισκαιδεκάτην φθίνοντος συνέβη να ταξιδεύουν χωρίς να το αντιληφθούν, όπως ο ίδιος ο Συνέσιος παρατηρεί: ...καὶ δέον ἡμᾶς ἐλλιμενίζειν, οἱ δ' ἐλελήθειμεν αὐθις ἀναδεδραμηκότες ἐπὶ τὸ πέλαγος (20, 11-12).

Στην επιστολή του Συνεσίου η αίσθηση του κωμικοτραγικού ή του γελοίου δεν απουσιάζει ακόμη και στις πιο δραματικές στιγμές, αφού η όλη σύλληψη της επιστολής στηρίζεται στις κωμικοτραγικές συνθήκες υπό τις οποίες διεξάγεται το ταξίδι του προς την Κυρήνη. Αυτός ο τόπος, η αίσθηση του λεπτού χιούμορ, γενικά η όλη σύλληψη του θέματος δεν βρήκε άμεσους μιμητές και είναι αμφίβολο αν η επιστολή του τελικά συνέβαλε στη διαμόρφωση του είδους της ταξιδιωτικής επιστολής. Όπως και να έχει το πράγμα, η επόμενη επιστολή μας μεταφέρει αρκετούς αιώνες αργότερα, σε ένα εντελώς διαφορετικό σκηνικό, ξένο προς τον κόσμο της ύστερης αρχαιότητας και του Συνεσίου – στην περίοδο της οικονομολογίας. Δεν πρόκειται βέβαια για καθαρά ταξιδιωτική επιστολή, αφού ο συγγραφέας της, ο Θεόδωρος Στουδίτης, περιγράφει στον θείο του και πνευματικό του πατέρα, Πλάτωνα, τον δρόμο της εξορίας του προς τη Θεσσαλονίκη, μετά τη σύλληψή του και τη διάλυση της μονής

80. Vogt, σελ. 406-408. Roques, σελ. 269 κ.ε.

12. Ἦν μὲν οὖν τρισκαιδεκάτῃ φθίνοντος, τουτέστιν εἴκοσι ὀκτώ. αἱ γὰρ πεντεκαίδεκα παρὰ τι τῆς αὔξεως καὶ αἱ τρισκαίδεκα τῆς φθίσεως εἰς τοῦτο ἀποκαθίστανται. A. Garzya, «Nuovi Scoli alle Epistole di Sinesio», *Bolletino del Comitato per la preparazione dell' Edizione Nazionale dei Classici Greci e Latini*, Nuova Serie, 8 (1960), σελ. 49.

13. Σ. Κυριακίδης, «Το δυσοίωνον του αριθμού 13», *Γέρας Αντωνίου Κεραμοπούλου*, (Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Επιστημονικά Πραγματεία 9), Αθήνα 1953, σελ. 551-566, ιδίως 562.

14. Σ. Λάμπρου «Τρία κείμενα συμβάλλοντα εις την ιστορίαν του ναυτικού παρὰ

του Σακκουδίωνος, τον Φεβρουάριο του 797.¹⁵ Ως γνωστό, θείος και ανεπιμόσ συνελήφθησαν και διώχτηκαν από τη μονή του Σακκουδίωνος λόγω των αντιδράσεών τους προς την «ζευξιμοιχίαν» του αυτοκράτορος Κωνσταντίνου ΣΤ΄. Κατ' επιταγήν του Πλάτωνος, ο οποίος την περίοδο εκείνη βρισκόταν φυλακισμένος στην Κωνσταντινούπολη, ο Θεόδωρος εξιστορεί *τὴν ἐξόριστον ὁδοιπορίαν καὶ τὰ κατ' αὐτὴν συμβεβηκότα*. Σ' αυτό το ενδιαφέρον κείμενο δεν γίνεται ιδιαίτερος λόγος για τους τόπους από τους οποίους πέρασε ο Θεόδωρος και η συνοδεία του. Απλώς κατονομάζονται οι κυριότεροι σταθμοί της διαδρομῆς που ακολούθησαν, και σε μερικές περιπτώσεις δίνονται ορισμένες λεπτομέρειες, οι οποίες, αν και δοσμένες περιστασιακά, αποδεικνύονται χρήσιμες τόσο για τη διαδρομή όσο και για τους ενδιάμεσους σταθμούς που πέρασε η συνοδεία του από τα Καθαρά της Βιθυνίας έως τη Λάμψακο, απ' όπου οι εξόριστοι θα στέλνονταν με καράβι στη Θεσσαλονίκη. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ορισμένοι τουλάχιστον σταθμοί της πορείας του Θεοδώρου έως τα παράλια της Προποντιδος δεν έχουν ακόμη επαρκώς ταυτισθεί.¹⁶

Στην επιστολή του, ο Θεόδωρος δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες γύρω από το ταξίδι του – τις καθ' ὁδόν διανυκτερεύσεις τους ή τα τυχόν εμπόδια και τις δυσκολίες που συνάντησαν στο δρόμο τους – δηλαδή, σε λεπτομέρειες που συνήθως απαντούν σε παρόμοια κείμενα. Ένα από τα σχόλια που κάνει, σχετικά με τις δυσκολίες του ταξιδιού του, αναφέρεται στις πληγές που απέκτησε τις πρώτες ημέρες εποχούμενος το υποζύγιόν του (198, 26-28). Ως προς τις διανυκτερεύσεις που είχαν καθ' ὁδόν εξυπακούεται ότι κατέλυαν σε δημόσια ξενοδοχεία. Η χρήση του λουτρού σε αυτού του είδους τις εγκαταστάσεις, στους επαρχιακούς δρόμους, δεν πρέπει να ήταν συνήθης. Ο Στουδίτης παρατηρεί ότι έτυχε ιδιαίτερης μεταχείρισης από τον ξενοδόχο όταν κατέλυσαν στο Λοπάδιον: *κατεπαύσαμεν ἐν τῷ Λουπαδίῳ, φιλοφρόνως συμπαθηθέντες παρὰ τοῦ ξενοδοχοῦντος, γράφει χαρακτηριστικά, χρησάμενοί τε καὶ λοετρῶ*

τοῖς Βυζαντινοῖς», *NE* 9 (1912), σελ. 176, στίχ. 4-5, 27-28.

15. Για το κείμενο της επιστολῆς (Epist. I, 3), βλ. *PG* 99, σελ. 913-920. A. Gardner, *Theodore of Studium. His Life and Times*, Λονδίνο 1905, σελ. 59-62. Το δεύτερο μέρος της επιστολῆς, που αναφέρεται στον δρόμο της εξορίας του Θεοδώρου, επανεκδόθηκε πρόσφατα με λεπτομερή σχολιασμό από τους J.- C. Cheynet και B. Flusin, «Du Monastère ta Kathara à Thessalonique: Théodore Stoudite sur la Route de l'Exil», *REB* 48 (1990), σελ. 193-211.

16. Cheynet - Flusin, σελ. 209-210.

διά τούς μάλωπας, οι οποίοι είχαν κατανήσει δυσίατοι λόγω της συνεχούς πορείας (198, 26-28).

Ο χρόνος που χρειάστηκαν για να καλύψουν την απόσταση από τα Καθαρά έως την Λάμψακο δεν αναφέρεται στην επιστολή του Θεοδώρου Στουδίτη. Οι Cheynet και Flusin υπολογίζουν ότι η συνοδεία του Στουδίτη ταξίδευε γύρω στα είκοσι έως εικοσιπέντε χιλιόμετρα την ημέρα, ενώ για την απόσταση από τα Καθαρά της Βιθυνίας έως την Λάμψακο οι ίδιοι μελετητές υπολογίζουν ότι η συνοδεία χρειάστηκε δώδεκα ημέρες.¹⁷ Αξίζει όμως να σημειωθεί ότι από τους Ελεούντας με ευνοϊκό άνεμο οι εξόριστοι έφτασαν στην Λήμνο εντός μόνον εννέα ωρών (198, 39-40). Και από εκεί με βόρειο δυνατό άνεμο, το σκάφος τους σε δώδεκα ώρες κάλυψε 150 μίλια – γύρω στα 230 χιλιόμετρα – και έφτασε *έν τῷ Κανάστρω* – το ακρωτήριο της Παλλήνης Παλιούριον – *έν τοῖς Θεσσαλονίκης ὄροις*.¹⁸ Από εκεί ο επόμενος σταθμός τους ήταν η Παλλήνη, η μεσαιωνική Κασσανδρεία ή Νέα Ποτίδαια, και αμέσως μετά το Έμβολον ή Έκβολον, όπως ονομάζεται σε άλλες πηγές, το σημερινό Μεγάλο Καραμπουρνού στα ΝΑ της Θεσσαλονίκης.¹⁹ Στη συνέχεια με ζώα που προμηθεύτηκαν κατευθύνθηκαν προς την πόλη της Θεσσαλονίκης και με συνοδεία στρατιωτών το Σάββατο, ημέρα του Ευαγγελισμού, το 797, ώρα τρίτη, ο Θεόδωρος και οι άλλοι εξόριστοι μοναχοί πέρασαν από την ανατολική πύλη της πόλης, τερματίζοντας έτσι τον δρόμο της εξορίας τους, ο οποίος λόγω κακοκαιρίας και πολυήμερων αναμονών σε διάφορα λιμάνια διήρκεσε περισσότερο από ένα μήνα.

Το είδος αυτό της επιστολής, με την οποία γίνονται γνωστά σε μια μοναστική κοινότητα ή σε κάποιον κύκλο λογίων τα συμβάντα και οι περιπέτειες ενός ταξιδιού, όπως θα δούμε στην συνέχεια, φαίνεται να αποκτά αργότερα κάποια διάδοση. Στις επιστολές του Μιχαήλ Ψελλού δεν έχουμε βέβαια δείγματα τούτου του είδους. Μία ή δύο επιστολές του, που αναφέρονται σε σύντομες επισκέψεις που έκανε εκτός της Βασιλεύουσας, έχουν περισσότερο χαρακτήρα ημερολογιακό παρά ταξιδιωτικών εντυπώσεων.²⁰ Όσον αφορά δε την περίπτωση του πολυταξιδεμένου φίλου του, του μοναχού Ηλία, αυτή δεν νομίζουμε ότι σχετίζεται

17. Ibid., σελ. 202, 204.

18. *...έν δωδεκαωρίω, εκατονπεντήκοντα μιλίων δν τὸ πέλαγος, ὀρμίσαντες έν τῷ Κανάστρω έν τοῖς Θεσσαλονίκις ὄροις*. Ibid., σελ. 198, στίχ. 44-46.

19. Ibid., 210. Βλ. και Γ. Τσάρας, «Έκβολος - Έκβολή. Τοπογραφικά Θεσσαλονίκης», *Βυζαντικά* 2(1982), σελ. 31-35.

20. Επιστ. 13, 97, έκδ. E. Kurtz - F. Drexl, *Michaelis Pselli Scripta Minora*, I,

άμεσα με το θέμα μας. Άλλωστε, ο Ψελλός δεν αναφέρεται τόσο στα ταξίδια του φίλου του όσο στον ιδιόρρυθμο χαρακτήρα του και τις αλλοπρόσαλλες συνηθειές του. Ο Ηλίας, σύμφωνα με τον Ψελλό, δεν ήταν ένας συνηθισμένος ταξιδιώτης, ούτε και ταξίδευε εξ ανάγκης. Ωστόσο, κάθε φορά που ταξίδευε σε κάποιον τόπο, εξακριβωνε το φυσικό περιβάλλον της περιοχής, το κλίμα, τις καλλιέργειες, την τοποθεσία, ακόμη και τον χαρακτήρα των ανθρώπων. Με τη βοήθεια του Ψελλού, ο Ηλίας επεχείρησε να ταξιδεύσει στο Οψίκιον, στο θέμα Ελλάδος, στην Πελοπόννησο, στο Θρακίσιον, ακόμη και στην Αντιόχεια.²¹ Σε μία επιστολή του προς τον κριτή του Οψικίου, που είναι και η μοναδική που σχετίζεται με ένα ταξίδι που πραγματοποίησε ο Ψελλός από την Τρίγλεια προς την Βασιλεύουσα συνοδευόμενος από τον μοναχό Ηλία (Kurtz - Drexl αρ. 97), ο ύπατος των φιλοσόφων μνημονεύει τις γεωγραφικές γνώσεις του φίλου του, ο οποίος, όπως φαίνεται, τις επεδείκνυε με κάθε ευκαιρία και στο επήκοον όλων, μη παραλείποντας αυτή τη φορά να αναφερθεί ακόμη και στους «οίκους» και τα χαμαιτυπεία της Κωνσταντινούπολης, στα ονόματα των *εταιρουσῶν και πόσαι μὲν τῶν εταιρουσῶν γυναικῶν ἀκριβῶς τὴν τέχνην ἠσκήμασι, πόσαι δὲ ἀκριβῶς τῷ πράγματι ἤρμωσαν*,²² προς μεγάλην απόλαυση και ευχαρίστηση των κωπηλατών και μερίδος των επιβατών.

Η επιστολή του Νικολάου Μεσαρίτη προς τον ηγούμενο και τους μοναχούς της μονής της Ευεργέτιδος στην Κωνσταντινούπολη, χαρακτηρίστηκε πολύ σωστά από τον εκδότη της Α. Heisenberg ως Reisebericht. Το κείμενο σώζεται μόνον εν μέρει στον cod. Ambrosianus gr. F 96 Sup., φφ. 191-193, και χρονολογείται το 1208.²³ Με το κείμενο αυτό, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ο Μεσαρίτης γίνεται, εξ όσων γνωρίζω, ο πρώτος βυζαντινός λόγιος που συνθέτει μια ταξιδιωτική επιστολή στα πρότυπα του Συνεσίου. Κατά πόσον, βέβαια, ο ίδιος είχε υπόψιν του το κείμενο του Συνεσίου δεν είναι εύκολο να διαπιστωθεί. Ωστόσο, η γλώσσα, το ύφος, η χιουμοριστική διάθεση, ακόμη και η πλοκή των γεγονότων θυμίζουν κατά κάποιον τρόπο την επιστολή του Συνεσίου προς τον Ευόπτιο. Ο Μεσαρίτης κατάφερε να συνθέσει ένα εκτενές λογοτεχνικό κείμενο, στο οποίο με δεξιοτεχνία και ευρηματικότητα περιγράφει τις περιπέτειες

Μιλάνο 1941, σελ. 14-17 και 125-126.

21. Βλ. J. Liubarskij, *Mikhail Psell. Lichnost' i tvorchestvo*, Μόσχα 1978, σελ. 74-79.

22. Επιστ. 97, στίχ. 20-22, Kurtz-Drexl, σελ. 125.

23. Α. Heisenberg, «Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Kaisertums und der

και τους κινδύνους που διέτρεξε όταν επεχείρησε να μεταβεί από την Κωνσταντινούπολη στη Νίκαια, προκειμένου να παραστεί στην ανάρρηση του Μιχαήλ Αυθωρειανού στον πατριαρχικό θρόνο τον Μάρτιο του 1208.²⁴

Η αφήγηση δεν επικεντρώνεται, όπως αναμένεται άλλωστε, στη διαδρομή ή τους σταθμούς που έκανε προς την γειτονική Νίκαια, πράγματα έτσι κι αλλιώς γνωστά στους μοναχούς της Ευεργέτιδος, αλλά κυρίως στα απρόσμενα και αναπάντεχα γεγονότα που συνέβησαν κατά τη διάρκεια του ταξιδιού του. Ο απόπλους έγινε από το Βοσπόριον, στους πρόποδες της Ακροπόλεως, με κατεύθυνση τις ασιατικές ακτές. Περνώντας τον Βουκολέοντα, στη θέση Μόδιον και πλησίον της μονής του Ρουφίνου, το σκάφος τους έπεσε στα χέρια Ξένων πειρατών, προφανώς Φράγκων, οι οποίοι περιπολούσαν τα στενά του Βοσπόρου. Οι πειρατές δεν βρήκαν τίποτε το πολύτιμο, μολονότι ερεύνησαν εξονυχιστικά τους επιβάτες – *γλουτόν γάρ άνεδίφων και έδραν και γαστροκνήμας και παιδογόνα του σώματος μόρια* (38, 7-9). Εκείνοι πάλι για να τους εξευμενίσουν προέβησαν σε εκούσια συνεισφορά, πράγμα που εκτιμήθηκε δεόντως, διότι το υπόλοιπο ταξίδι τους έως τις Πύλες²⁵ – τις οποίες ο Μεσαρίτης χαρακτηρίζει ως *πολίχνιον εύπερίγραπτον* (39, 12) – οι επιβάτες το συνέχισαν με το πειρατικό λεμβάδιον. Στις Πύλες, στα παράλια της Βιθυνίας και δυτικά του κόλπου του Αστακού, έφτασαν αργά τη νύχτα και έτσι ο Μεσαρίτης αναγκαστικά διανυκτέρευσε στην παραλία – *περι την ψάμμον αυτού που βραχύ έδάρθομεν*, γράφει χαρακτηριστικά (39, 16-17). Από εκεί το υπόλοιπο ταξίδι του το συνέχισε με ένα καραβάνι εμπόρων από τη Νίκαια. Ένα από τα καλύτερα αποσπάσματα της επιστολής αναμφίβολα είναι η περιγραφή αυτών των εμπόρων και αγωγιατών, οι οποίοι, ζαλισμένοι ακόμη από τη χθεσινή τους οινοποσία, τα χαράματα έψαχναν πελάτες στην παραλία για να τους ανεβάσουν στην Νίκαια με τα ζώα τους.²⁶ Οι άξεστοι τρόποι τους, η σκαιά συμπεριφορά τους ειδικά προς τον Μεσαρίτη, τον οποίον λιοδορούσαν με κάθε ευκαι-

Kirchenunion», *Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-philologische und historische Klasse*, 1923, 2, σελ. 35-46, ιδίως § 11.

24. V. Laurent, «La Chronologie des Patriarches de Constantinople au XIIe s. (1208-1309)», *REB* 27(1969), σελ. 129-133.

25. Για την γεωγραφική θέση των Πυλών, βλ. W.M. Ramsay, *The Historical Geography of Asia Minor*, (Royal Geographical Society, Supplementary Papers, IV) Λονδίνο 1890, σελ. 187.

26. *...άνθρώπων τής χθές άποζόντων οινοποσίας αίματρώους τε δεικνύντων τούς*

ρία γιατί δεν καθόταν σωστά πάνω στο σαμάρι, με αποτέλεσμα να πληγώνει το άμοιρο υποζύγιό του, περιγράφονται σκοπιμώς με κάποια υπερβολή που ωστόσο δεν ενοχλεί τον αναγνώστη (39, 31- 40, 8).

Εξίσου ενδιαφέρουσα και μοναδική είναι η περιγραφή του πανδοχείου στο Καστέλλιον του κυρ Γεωργίου,²⁷ όπου κατέλυσαν την επομένη το σούρουπο. Περιγραφές αυτού του είδους είναι μάλλον σπάνιες στη βυζαντινή γραμματεία και παρόλο το στοιχείο της υπερβολής που περιέχουν δεν πρέπει να απέχουν πολύ από την πραγματικότητα. Η πνιγηρή από τους καπνούς ατμόσφαιρα, η αϋπνία από το παραμιλητό των άλλων, η πρωινή έγερση με το συνακόλουθο γέυμα, το οποίο, στην περίπτωση του υπηρέτη του Μεσαρίτη συνοδευόταν από κρέας και οἶνον ἐφηδυσμένον πεπέρι (41, 7-8) – όλα αυτά μας δίνουν μια ζωντανή και ρεαλιστική εικόνα των πανδοχείων της εποχής.

Η επιστολή του Μεσαρίτη, εκτός του ότι δεν σώζεται πλήρης, μας παραδίδεται με χάσματα και κάποια σύγχυση στη σειρά των φύλλων (43, 17 κ.ε.), με αποτέλεσμα να μην μπορούμε να παρακολουθήσουμε τις κινήσεις του και φυσικά να έχουμε μία πλήρη εικόνα των ταξιδιωτικών του εμπειριών. Σε κάποια φάση των μετακινήσεών του, φοβούμενος μήπως συλληφθεί από τους Φράγκους στην Βασιλεύουσα, στων οποίων τα χέρια είχε πέσει το κείμενο μιας βασιλικής κελεύσεως που ο ίδιος είχε φέρει από τη Νίκαια, προσπάθησε να περάσει κρυφά στην απέναντι Χαλκηδόνα και από εκεί πεζοπορώντας να φτάσει στον λιμένα των Νοοσιών (44, 5-30).²⁸ Εκεί επιβιβάστηκε, όπως αφηγείται, σ' ένα σκάφος που μετέφερε σκευή ὀστράκινα οἶνηρά και ὕλην ἐκ φορυτοῦ – ἢ ἐκ φορυτοῦ ὕλη προστάτετε προφανώς τα πύλινα σκευή για να μην σπάσουν – με κατεύθυνση το ἐπίνειον του Ριτζίου (45, 3),²⁹ και τέλος την κατεστραμμένη και ισοπεδωμένη Νεάκωμη,³⁰ στα ερείπια της οποίας,

ὄφθαλμούς, γλεῦκος μεμστωμένων, παρακεκομμένα λαλούντων τε και ὑπότραυλα.
Heisenberg, *Neue Quellen*, σελ. 39, στίχ. 27-29.

27. Το Καστέλλιον του Κυρ Γεωργίου μνημονεύεται από την Άννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, ἐκδ. Β. Leib, II, 74, III, 12, 14, 188, 190, 192, καθώς και από τον Νικηφόρο Βρυέννιο, *Ὑλη Ἱστορίας*, ἐκδ. P. Gautier, CFHB, Βρυξέλλες 1975, σελ. 303. Για την τοποθεσία του, βλ. Ramsey, *Historical Geography*, σελ. 209.

28. Η τοποθεσία μαρτυρείται σε διάφορες πηγές (Θεοφάνους Συνεχιστής, CSHB, σελ. 376, στίχ. 20-21. Συμεών Μάγιστρος, *ibid.*, σελ. 714, στίχ. 8. Γεώργιος Μοναχός, *ibid.*, σελ. 870, στίχ. 11), αλλά η ακριβής θέση της δεν έχει προσδιοριστεί. Βλ. R. Janin, *Les Églises et les Monastères des Grands Centres Byzantins*, Παρίσι 1975, σελ. 59.

29. Ramsay, *Historical Geography*, σελ. 185.

30. *Ibid.*, σελ. 187.

σύμφωνα με τα λεγόμενα του Μεσαρίτη, διέκρινε κανείς ακόμη πρόχειρα κτίσματα κατασκευασμένα από πηλό, με στέγες φτιαγμένες από λύγους και πάπυρο (45, 8-11). Φτάνοντας στη Νεάκωμη διανυκτέρευσε πάλι στην παραλία και την επομένη ανεχώρησε με κατεύθυνση την Νίκαια μαζί με κάποιους αγωγιάτες, οι οποίοι μετέφεραν με τα ζώα τους φορτία «τεταυριχευμένων ιχθυδίων».³¹

Από το Reisebericht γίνεται προφανές ότι το εμπόριο της Νίκαιας ως ένα βαθμό διεξαγόταν από τα λιμάνια της Νεάκωμης και των Πυλών, όπου, όπως φαίνεται ο Μεσαρίτης δεν είχε καμμία δυσκολία να βρει εμπόρους κατευθυνόμενους στην έδρα του κράτους των Λασκαριδών. Η πορεία του προς τη Νίκαια, όπως γράφει, συνεχίστηκε όλη τη νύχτα χωρίς καμμία διακοπή. Οι αγωγιάτες για να ξεχάσουν τη νύστα και την κούρασή τους τραγουδούσαν, ο δε Μεσαρίτης κινούμενος από θείο ζήλο κάποια στιγμή θέλησε να ψάλει τον τρισάγιο ύμνο. Αλλά οι αγωγιάτες, τον διέκοψαν απότομα θυμίζοντάς του ότι εκεί στην ερημιά παραμονεύουν «οδοστάται καί λήσταρχοι», γι' αυτό και δεν αρμόζουν οι θείες ρήσεις και τα άσματα, αλλά μάλλον φθέγμα τραχύ και βάρβαρον (45, 31 κ.εξ).

Σε αντίθεση με τις τρεις επιστολές που ήδη εξετάσαμε και οι οποίες γράφτηκαν σε εντελώς διαφορετικές εποχές, οι υπόλοιπες πέντε, στις οποίες θα αναφερθούμε στη συνέχεια, χρονολογούνται στο πρώτο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα. Πρόκειται για πέντε συνολικά επιστολές, τις οποίες χωρίς καμμία επιφύλαξη θα μπορούσαμε να χαρακτηρίσουμε ως ταξιδιωτικές. Άλλωστε, την εποχή που γράφονται, το είδος της ταξιδιωτικής επιστολής έχει πλέον καθιερωθεί σε ορισμένους κύκλους λογίων. Τούτο το γεγονός μαρτυρείται όχι μόνον από τις προαναφερθείσες επιστολές, που γράφτηκαν περίπου την ίδια περίοδο, από το 1313 έως το 1332, αλλά και από άλλες μαρτυρίες. Ο Νικηφόρος Γρηγοράς, λόγου χάρη, ψέγει κάποιον αλληλογράφο του ονόματι Αθανάσιο, γιατί παρέλειψε να γράψει τις εμπειρίες και τις εντυπώσεις που απεκόμισε από ένα ταξίδι του, αν και του το ζήτησε. Η αποδημία του Αθανασίου μακράν της Βυζαντίδος, ο Γρηγοράς πίστευε, θα ήταν άκουσμα τοῖς φιλομαθέσι πολλοῦ τινος ἄξιον.³² Αυτός είναι και ο λόγος που περιγράφει

31. Καὶ ὁδοιπόροις συνομιλήσας, τεταυριχευμένα ἰχθυῖδια δι' ἡμίονων ἐπιφερομένοις φορταγωγῶν ἐπειστοιβασμένα καλάθισκων ἐντός, ἵνα μὴ καὶ διαλυθῶσι πρὸς ἄλληλα προστριβόμενα ἐκ τῆς συνεχοῦς καὶ πολυῶρου μεταφορᾶς. Heisenberg, *Neue Quellen*, σελ. 45, στίχ. 21-24.

32. Επιστ. 32α, *Nicephori Gregorae Epistulae*, ἐκδ. P.A.M. Leone, II, Martino 1982,

στην επιστολή του προς τον Αθανάσιο ένα δικό του ταξίδι και όσα του έτυχαν στο δρόμο του: για να τον διδάξει πώς πρέπει να γράφει και τις δικές του εντυπώσεις. Το ότι την εποχή αυτή ένας σημαντικός αριθμός λογίων καταγινόταν με τη συγγραφή ταξιδιωτικών περιγραφών υπό μορφή επιστολών ή δοκιμίων μαρτυρείται και από ένα άλλο σχόλιο του Νικηφόρου Γρηγορά. Αναφερόμενος στη συμμετοχή του Ιωάννη Γλυκύ σε μία διπλωματική αποστολή στην Κύπρο, μεταξύ άλλων μνημονεύει ότι ο λόγιος τούτος άνδρας συνέγραψε τα της πρεσβείας *όποσα μέντοι τούτοις είτε χαλεπά είτε ῥαστώνης γέμοντα και τρυφῆς συνηντήκει κατά τε τὸν ἔκπλουν κατά τε τὸν πλοῦν κατά τε τοὺς περίπλους καὶ κατάπλους τῶν νήσων καὶ τῶν λιμένων καὶ ὅπως ἄπασαν ἐξετέλεσαν τὴν πρεσβείαν, ἢ πάντα διεξιούσα καθέκαστα βίβλος δηλώσει τοῖς βουλομένοις κάλλιστα καὶ σαφέστατα.*³³ Σ' αυτό το σημείο θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το συγκεκριμένο κείμενο του Ιωάννη Γλυκύ δεν σώζεται σήμερα.

Οι πέντε επιστολές που θα εξετάσουμε στη συνέχεια παρουσιάζουν ενδιαφέρον από πολλές πλευρές. Δύο από αυτές, μία του Νικηφόρου Γρηγορά και μία άλλη του Ματθαίου Γαβαλά, περιγράφουν ταξίδια που έγιναν εκτός της βυζαντινής επικράτειας, στα Σκόπια και στην Έφεσο αντίστοιχα. Η επιστολή του Γρηγορά γράφτηκε με αφορμή τη συμμετοχή του σε μία διπλωματική αποστολή στη Σερβία το 1326, η οποία, ας σημειωθεί, δεν μνημονεύεται από άλλη πηγή. Όσον αφορά δε την επιστολή του Ματθαίου Γαβαλά, αυτή διηγείται τη μετάβασή του στην τουρκοκρατούμενη Έφεσο το 1339, τις δύσκολες συνθήκες κάτω από τις οποίες επιβιώνουν οι Χριστιανοί της μητρόπόλης του και γενικά τις πρώτες εντυπώσεις του από την εγκατάστασή του εκεί. Μία δεύτερη επιστολή του Ματθαίου αναφέρεται σε ένα άλλο ταξίδι που πραγματοποίησε ωριότερα, στα τέλη του Ιουνίου του 1332, όταν του δόθηκε η διαποίηση της Βρύσεως στην Θράκη «κατά λόγον επιδόσεως». Νοτιότερα αυτής της περιοχής, στην περιοχή του Γάνους, την ίδια περίπου εποχή ταξίδευσε και ο Γεώργιος Οιναιώτης για να παρευρεθεί στον εορτασμό ενός μοναστηριού της περιοχής. Τέλος, από τους επιστολογράφους αυτής της περιόδου, μόνον ο Θεόδουλος (Θωμάς) Μάγιστρος δίνει μία λεπτομερή

σελ. 103, στίχ. 7-9.

33. Νικηφόρος Γρηγοράς, *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, CSHB, I, σελ. 194, στίχ. 15-20. Βλ. και G. Makris, *Studien zur spätbyzantinischen Schifffahrt*, (Collana Storica de Fonti e Studi 52) Γένουα 1988, σελ. 225.

περιγραφή ενός θαλάσσιου ταξιδιού, που πραγματοποίησε γύρω στο 1313 από την Θεσσαλονίκη στην Κωνσταντινούπολη, για να ζητήσει ακρόαση από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο και να μεταφέρει τις απόψεις των συμπατριωτών του σχετικά με τις καταγγελίες που έγιναν σε βάρος του στρατηγού της πόλης Χανδρηνού.³⁴ Η επιστολή του χρονολογείται πριν από το 1318, πιθανότατα ανάμεσα στο 1314 και 1318, και σύμφωνα με τον τίτλο, απευθύνεται προς τον πνευματικών του πατέρα Ισαάκ,³⁵ κτήτορα της μονής Θεοτόκου Περιβλέπτου στην Θεσσαλονίκη, διαλαμβάνει δε τα *περί τοῦ ἐς Βυζάντιον ἐκ Θεσσαλονίκης ἀνάπλου καὶ αὐθις εἰς ταύτην κατάπλου*. Ἦδη από όσα έχουν έως τώρα αναφερθεί θα έχει γίνει πλέον ξεκάθαρο ότι σπάνια ταξίδευε κανείς για απλή διασκέδαση ή ευχαρίστηση. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα ταξίδια στα οποία έχουμε αναφερθεί σχετίζονται με κάποια συγκεκριμένη αποστολή, εκτός από την περίπτωση του Οιναιώτη, η οποία όμως, όπως φαίνεται, δεν αποτελεί τον κανόνα. Εδώ όμως θα πρέπει να παρατηρήσουμε ότι το ταξίδι που επεχείρησε ο Οιναιώτης στο Γάνος διήρκεσε μόνον τέσσερις ημέρες και η απόσταση από την Κωνσταντινούπολη ήταν σχετικά μικρή.

Το ταξίδι του Μάγιστρου λόγω κακών καιρικών συνθηκών υπήρξε περιπετειώδες και διήρκεσε είκοσι ημέρες, ενώ η επιστροφή συμπληρώθηκε σε σαράντα πέντε ημέρες. Πρόκειται για μία από τις πλέον ενδιαφέρουσες ταξιδιωτικές περιγραφές, με αρκετές πληροφορίες για το εμπόριο και τις διαδρομές που κάλυπταν τα εμπορικά καράβια την περίοδο εκείνη, για τα νησιά και τους τόπους από τους οποίους πέρασε ο Μάγιστρος, αλλά και τους κινδύνους που αντιμετώπισε. Ωστόσο, στα σχόλιά του, ο εκδότης του κειμένου, Max Treu, σε σχέση με τα παραπάνω, περιορίστηκε να δηλώσει: *Doch auf alle diese Dinge will ich nicht eingehen*.³⁶

Ο Μάγιστρος προτίμησε να ταξιδεύσει με ένα εμπορικό καράβι, όπως ο ίδιος ομολογεί, όχι μόνον λόγω των δυσμενών καιρικών συνθηκών (ο απόπλους από τη Θεσσαλονίκη έγινε την πρώτη ημέρα του Οκτωβρίου), αλλά κυρίως γιατί θέλησε να αποφύγει τη διαδρομή μέσα

34. M. Treu, «Die Gesandtschaftsreise des Rhetors Theodulos Magistros», *Festschrift C. F. W. Müller, Jahrbücher für classische Philologie*, Suppl. Bd. 27, Λυψία 1900, σελ. 5-30. Πρβλ. B. A. Smetanin, *Vizantijskoe Obščestvo XIII-XV vekov po dannym epistolografii*, Sverdlovsk 1987, σελ. 106-107.

35. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, I/4, 8241.

36. Treu, *Die Gesandtschaftsreise*, σελ. 20.

από κατεστραμμένες και ερειπωμένες περιοχές (13, 14-20). Από την τρίτη κιάλας ημέρα μετά τον απόπλου τους από την Θεσσαλονίκη και ενώ παρέπλεαν την χερσόνησο της Παλλήνης το πλοίο τους έπεσε σε κακοκαιρία (6, 5 κ.ε.). Αργά την επομένη, τέταρτη ημέρα του ταξιδιού, στάματσαν σε κάποιο σημείο της Παλλήνης,³⁷ που δεν διασαφηνίζεται επαρκώς στο κείμενο, κατευθυνόμενοι προς την χερσόνησο του Άθω (6, 11 κ.ε.) Οι δυνατοί όμως βόρειοι άνεμοι τους απομάκρυναν από την ιερή χερσόνησο εξαναγκάζοντάς τους να προσορμιστούν τελικά σε ένα λιμένα της Τορώνης – *περί δή τινα τόπον, Κοῦφον*³⁸ *οἶμαι καλοῦσι* (7, 11-12) – όπου λόγω της κακοκαιρίας παρέμειναν τέσσερις ημέρες πριν συνεχίσουν πάλι το ταξίδι τους. Στη συνέχεια, οι βόρειοι άνεμοι τους έβγαλαν μακριά από την πορεία τους σ' ένα νησί, πλούσιο σε κυνήγι *σῶν, ἐλάφων καὶ αἰγῶν ἀγρίων*, το οποίο δεν κατονομάζεται από τον Μάγιστρο, αν και το περιγράφει ως κατάλληλο καταφύγιο για τους χειμαζομένους (7, 35 - 8, 8). Βάσει της περιγραφής του, υποθέτω ότι πρόκειται για κάποια νησίδα των βορείων Σποράδων, στην οποία τους έσπρωξαν οι βόρειοι άνεμοι καθώς παρέπλεαν την Χαλκιδική. Στην ίδια νησίδα, όπως θα δούμε στη συνέχεια, θα προσορμίσει και το καράβι με το οποίο ταξίδευε ο Μάγιστρος κατά την επιστροφή του (17, 9-12).

Το υπόλοιπο ταξίδι τους έως την Κωνσταντινούπολη περιγράφεται μάλλον με συντομία. Λόγω της μεγάλης καθυστέρησης που είχαν, παρέπλευσαν την Λήμνο κάνοντας στάσεις στην Ιμβρο, Σαμοθράκη και Τένεδο. Αλλά και πάλι αντίθετοι άνεμοι εμπόδιζαν την πορεία τους και τους έσπρωχναν προς την Λήμνο – από ποιό σημείο, ωστόσο, δεν μας το δηλώνει ο Μάγιστρος – όπου αυτή τη φορά ήθελαν να βγουν για να πάρουν προμήθειες. Η τρικυμία δεν τους επέτρεψε τον ελλιμενισμό με αποτέλεσμα να περιφέρονται στο πέλαγος για ένα διάστημα, πριν τελικά τους υποδεχτεί η Σηστός και η Άβυδος (8, 35 - 9, 22).

Ήταν η πρώτη φορά που ο Μάγιστρος επισκεπτόταν τη Βασιλεύουσα και η αποστολή που ανέλαβε του έδινε την ευκαιρία να εκπληρώσει ένα παιδικό όνειρο, όπως χαρακτηριστικά γράφει (9, 37). Η άφιξή τους, μετά από ένα ταξίδι είκοσι ημερών, δεν έγινε γνωστή σε κα-

37. *...τυχόντες δ' ἐν τῇ νήσῳ ξενίας καὶ ὄσων ἔδει τῷ βουλομένῳ τῆς γνώμης...* Ibid., σελ. 6, στίχ. 11-12. Ο Μάγιστρος, όπως και ο Ιωάννης Καμινιάτης, *Εἰς τὴν Ἄλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης*, ἐκδ. G. Böhlig, CFHB, Βερολίνο 1973, σελ. 57, στίχ. 81, φαίνεται να θεωρεί την Παλλήνη νήσο.

38. *...καὶ εἰς τὸ κάβο τοῦ γέργου ἔναι τὸ πόρτο τοῦ Κουφοῦ.* A. Delatte, *Les*

νένα, οπότε πεζοί και ρωτώντας οδηγήθηκαν στο Πατριαρχείο, τῷ τῆς Κωνσταντίνου προέδρῳ (10, 7-8), μέσω του οποίου πληροφορήθηκε τον ερχομό της αποστολής τους ο στρατηγός Χανδρηγός, χάριν του οποίου έκαναν αυτό το ταξίδι. Εντύπωση πάντως και έκπληξη προκάλεσε στον Μάγιστρο η έλλειψη στέγης που αντιμετώπισε στην πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Κατέλυσε, όπως γράφει, *έγγύς που τῶν βασιλείων ἐπί τινος οἰκιδίου*, εντελώς ερειπωμένου και ετοιμόρροπου, που προκαλούσε τον φόβο σ' αυτούς που το έβλεπαν και από απόσταση ακόμη (10, 20-25). Τα της πρεσβείας του Μάγιστρου δεν άπτονται άμεσα του θέματός μας. Στο διάστημα της εκεί παραμονής του και με τη συντροφιά σπουδαστών και λογίων ο Μάγιστρος περιδιάβασε την Κωνσταντινούπολη και τα αξιοθέατά της (10, 43 - 11, 24). Οι περιγραφές του, ωστόσο, τείνουν σε γενικότητες και υπερβολές και τελικά αποδεικνύονται χωρίς ιδιαίτερη σημασία.

Για το ταξίδι της επιστροφής αποκλείστηκε πάλι η δια ξηράς πορεία. Άλλωστε, ο φόβος των εχθρικών επιδρομών καθιστούσε τον χειρσαίο δρόμο ακόμη πιο επικίνδυνο και από τους κινδύνους της θάλασσας. Όπως στον ερχομό του, έτσι και κατά την επιστροφή του, ο Μάγιστρος ταξίδευσε με ένα εμπορικό καράβι, στο οποίο επιβιβάστηκαν περισσότερα από εκατό άτομα μη λογαριάζοντας τους ναύτες που αριθμούσαν άλλους τόσους (13, 43-44). Στο κατάστρωμα δεν υπήρχε κενόν οὐδέν οὐδαμῆ τὸ παράπαν: *ἀνθρώπων εἶναι πάντα μεστὰ καὶ σκευῶν καὶ στρωμάτων καὶ τῆς περὶ τὸ πλεῖν χορηγίας, ὥσθ' ὑφ' ἀπάντων ἀπαντας πατομένους αὐτούς τε καὶ θοιμάτια καὶ τροφὰς καὶ σιτία φέρειν ἐκόντας* (14, 4-7). Ἦδη είχαν περάσει εννέα ημέρες από τον απόπλου τους και ξεφόρτωναν ακόμη εμπορεύματα σε διάφορα λιμάνια της Προποντίδας (14, 9 κ.ε.). Ἦλπιζαν όμως με ευνοϊκό άνεμο την ένατη ημέρα να περάσουν την Τένεδο, αλλά τελικά κατάφεραν να προχωρήσουν μόνον έως την Ηράκλεια, *πόλιν τὰ μὲν ἐκ θαλάττης ἄμαχον οὖσαν καὶ μόνον προσβλέψαι... κρημνώδη πάνυ καὶ τραχὴν χώρον λαχοῦσα* (14, 25-28), όπου παρέμειναν μία ημέρα λόγω θαλασσοταραχής. Η χειμερινή κακοκαιρία τους καθήλωσε τις επόμενες οκτώ ημέρες εντός της Προποντίδος στην νήσο Προκόννησο, την οποία ο Μάγιστρος αποκαλεί με το κοινό της όνομα Μαρμαρά – *ἀμέλει καὶ τὸ τῆς λίθου καὶ ταύτη πρόσρημα τὸν Μαρμαρᾶν ἴσως ἀκούεις* (15, 5-6) – όπου ανεφοδιάστηκαν με τρόφιμα και κρασί. Σ' αυτό το διάστημα ο Μάγιστρος πιθανόν να συγκέντρωσε τις πληροφορίες και τα στοιχεία που παραθέτει για τη νήσο στο κείμενό του, δηλ. τα περί του σχήματός της, του λιμένος και των

δύο νησίδων της, καθώς και της παραγωγής της σε λευκό μάρμαρο.³⁹

Η περαιτέρω πορεία τους δεν δίνεται με πολλές λεπτομέρειες, πέραν του γεγονότος ότι συναντήθηκαν με τις αυτοκρατορικές τριήρεις που περιπολούσαν στην περιοχή της Καλλίπολης και Σηστού κατά την επιστροφή τους στην Κωνσταντινούπολη (15, 28-35). Μετά το σταθμό τους στη Λήμνο, όπου ανεφοδιάστηκαν και πάλι με ακριβὰ τρόφιμα – *πολλῶν ἀργυρίων ὀλίγας ἐπριάμεθα τὰς τροφάς* (16, 5) – συνέχισαν την πορεία τους σε τρικυμιώδη θάλασσα και κάτω από αντίξοες συνθήκες (ὅπως χαρακτηριστικά γράφει ο Μάγιστρος, *ἡμεῖς πρηνεῖς πεσόντες τὸν θάνατον ἀνεμένομεν* 16, 30-31), ἔφτασαν τελικὰ στην προαναφερθεῖσα νήσο, η οποία κατά την ἀποψὴ μας πρέπει να τοποθετηθεῖ κάπου στις βόρειες Σποράδες (17, 9-12). Το γεγονός ὅτι προσπάθησαν να βγούν ξανά στο πέλαγος με νοτιὰ για να κατευθυνθοῦν προς τη Θεσσαλονίκη κάνει πολὺ πιθανὴ αὐτὴν την ὑπόθεση. Σφοδροὶ ἀντίθετοι ἀνεμοὶ τους ἐμποδίζουν ὁμως να προχωρήσουν, ἀλλὰ τελικὰ και μετὰ ἀπὸ πολλὲς ταλαιπωρίες κατόρθωσαν να καταπλεύσουν στο Ἐκβολον,⁴⁰ ὁπότε την επομένη ο Μάγιστρος μπήκε στην Θεσσαλονίκη τερματίζοντας ἔτσι ἓνα περιπετιώδες ταξίδι σαράντα πέντε συνολικὰ ἡμερῶν.

Κατὰ την επιστροφή τους, με τίς στάσεις που ἔκαναν στα διάφορα λιμάνια και τις καθυστερήσεις που εἶχαν λόγω των δυσμενῶν καιρικῶν συνθηκῶν, υπολογίζουμε ὅτι χρειάστηκαν συνολικὰ δεκαοκτὼ ἡμέρες για να καλύψουν την ἀπόσταση Κωνσταντινούπολης - Μαριμαρά. Επιπλέον ἔπρεπε να σταματήσουν μία ἡμέρα στην Λήμνο και πέντε ἡμέρες στην νήσο που δεν κατονομάζεται. Δηλαδή, σύμφωνα με τα στοιχεῖα που μας δίνει ο Μάγιστρος ἀπὸ τις σαράντα πέντε ἡμέρες που διήρκεσε το ταξίδι της επιστροφῆς του οὖς εἴκοσι τέσσερις, δηλαδή κάτι περισσότερο ἀπὸ τις μισές, ἀφιερῶθηκαν σε υποχρεωτικὲς στάσεις αρχικὰ λόγω της νημεμίας και στη συνέχεια της κακοκαιρίας που ἐνέσκηψε και των ἀντίθετων

Portulans Grecs, Παρίσι 1947, σελ. 227, στίχ. 4-5.

39. Για τη νήσο και τα λιμάνια της, βλ., Delatte, σελ. 241, στίχ. 24-29, σελ. 337, στίχ. 12-14, 21, 21-22. Μ. Γεδεών, *Προικόννησος ἐκκλησιαστικὴ παροικία, ναοὶ και μοναί, μητροπολίται και ἐπίσκοποι*, Κωνσταντινούπολη 1895.

40. *Ἀποβαίνομεν ἐπὶ τινὰ κόμην γειτονοῦσαν θαλάσση, Ἐκβολον οἶμα ταύτην φασὶ διὰ τὸ μέτριον πόρρω που δίκην ἀγκῶνος ἐμβεβλήσθαι τὸ ὕδωρ...* Treu, σελ. 17, στίχ. 28-30. Εἶναι αξιοσημείωτο ὅτι η ἴδια περιγραφή για το Ἐκβολον ἀπαντὰ και στον Καμινιάτη: *ἀγκῶνος δίκην προβεβλημένου και ἐπὶ μήκιστον τοῖς ὕδασι δεικνυμένου... διὰ τὸ πόρρω που τοῖς ὕδασιν ἐμβεβλήσθαι*, ἐκδ. Böhlig, σελ. 6, στίχ. 7-12. Πρβλ. και Τσάρας, *Ἐκβολον - Εκβολή*, σελ. 31-35.

θαλάσσιων ρευμάτων σύμφωνα με τη φορά των ανέμων εντός της Προποντιδός.⁴¹ Οι υπόλοιπες είκοσι μία ημέρες, υποθέτουμε, θα πρέπει να αναλώθηκαν στη διαδρομή κάτω από τις αντίξοες συνθήκες που περιγράφει στην επιστολή του.

Ο φόβος του Θωμά Μάγιστρου να ταξιδεύσει από την Κωνσταντινούπολη στη Θεσσαλονίκη δια ξηράς, σε μια περίοδο πολιτικών αναστατώσεων, ερήμωσης και καταστροφής της υπαίθρου και επιπλέον να πραγματοποιήσει το ταξίδι αυτό χειμώνα καιρό, οπωσδήποτε δεν ήταν υπερβολικός ή αδικαιολόγητος. Λίγα χρόνια αργότερα, το 1326, ο Νικηφόρος Γρηγοράς διασχίζοντας τη Θράκη επικεφαλής μιας πρεσβείας προς τον Κράλη της Σερβίας προκειμένου να διαπραγματευθεί την επιστροφή από τα Σκόπια της Ειρήνης, κόρης του Θεοδώρου Μετοχίτη,⁴² είδε από κοντά τις συνθήκες που επικρατούσαν στην ύπαιθρο. Οι κάτοικοι της Θράκης εγκατέλειπαν τα σπίτια τους και συγκεντρώνονταν στα φρούρια καθώς η φήμη μιας επικείμενης Μογγολικής επιδρομής εξαπλωνόταν από άκρη σε άκρη. Αποτέλεσμα αυτής της φυγής ήταν τα μέλη της αποστολής του να μη βρίσκουν στο δρόμο τους κατάλληλα καταλύματα για να διανυκτερεύσουν (Γρηγοράς, *Ρωμαϊκή Ιστορία*, VIII, 14, 374, 21 - 375, 2). Ο ίδιος πάντως στην περιγραφή του ταξιδιού του δεν υπεισέρχεται σε άλλες λεπτομέρειες πριν από την άφιξή του στην Αμφίπολη. *Καί τὰ μὲν ἄχρι Στρυμόνος συμπεπτωκότα ἡμῖν ἐώ*, γράφει χαρακτηριστικά (VIII, 14, 375, 3). Αλλού εξηγεί ότι δεν θεωρεί σκόπιμο να περιγράψει τα μεταξύ Κωνσταντινούπολης και Στρυμόνος σε ανθρώπους που έτσι κι αλλιώς γνώριζαν τα πράγματα: *τὰ μὲν οὖν ἐκ γε τῆς Βυζαντιδὸς αὐτῆς ἄχρι Μακεδονίας καὶ Στρυμόνος πειραῶσθαι διδάσκειν εἰδόμενους ἄνδρας οὐκ ἔκρινα δεῖν*.⁴³

Το υπόλοιπο της διαδρομής, από τον Στρυμόνα έως τα Σκόπια, περιγράφεται σε μία επιστολή που έστειλε στον φίλο του Ανδρόνικο Ζαρίδα, με τον οποίον μάλιστα συνταξίδευσε από την Κωνσταντινούπολη έως κάποιο σημείο πριν από την Αμφίπολη.⁴⁴ Ο Γρηγοράς ήλπιζε ότι θα ξανασυναντούσε τον Ζαρίδα στο ίδιο μέρος κατά την επιστροφή του, αλλά επειδή η συνάντηση αυτή δεν πραγματοποιήθηκε, στην επιστο-

41. Για την ναυσιπλοΐα στον Ελλήσποντο, βλ. Makris, *Studien*, σελ. 237.

42. Για την διπλωματική αυτή αποστολή, βλ. τα σχόλια του J. L. van Dieten, *Nikephoros Gregoras: Rhomäische Geschichte*, II, 1, (Bibliothek der Griechischen Literatur 8) Stuttgart 1979, σελ. 178-183.

43. Επιστ. 32α προς τον Αθανάσιο, έκδ. Leone, σελ. 104, στίχ. 27-31.

44. *Ibid.*, 32, σελ. 103-115.

λή του περιγράφει τις εντυπώσεις του και τις εμπειρίες που απεκόμισε από το ταξίδι του στη Σερβία. Με διαφορετική εισαγωγή, η ίδια περιγραφή παραδίδεται και στην επιστολή που απηύθυνε στον Αθανάσιο (Επιστ. 32α), τον οποίο, όπως αναφέρθηκε, παρότρυνε να γράψει και τις δικές του ταξιδιωτικές εμπειρίες. Τέλος, το κυριότερο μέρος της περιγραφής του ταξιδιού του, ο Γρηγοράς το ενσωμάτωσε και στο ιστορικό του έργο (*Ρωμαϊκή Ιστορία* VIII, 14, 375, 3 - 383, 22).

Ο Γρηγοράς στην περιγραφή του περιορίστηκε στα πλέον ουσιώδη και κυρίως στα γεγονότα εκείνα που πίστευε ότι θα ενδιέφεραν περισσότερο τους αναγνώστες του. Το πέρασμα του Στρυμόνα, ο οποίος ήταν γνωστό ότι είναι αδιάβατος – *ἴσασι γὰρ ἅπαντες πεζοῖς καὶ ἱππόταις ἀνδράσιν ἄπορον ὄντα Στρυμόνα τὸν ποταμὸν, ὅτι καὶ μέγιστος ἐπεφύκει* (32α, 106, 60-61) – περιγράφεται με αρκετές λεπτομέρειες. Συνολικά, έπρεπε να περάσουν στην άλλη όχθη γύρω στα εβδομήντα άτομα, που μαζί με τα υποζύγια τους έφταναν τον διπλάσιο αριθμό. Το πέρασμα έγινε με κάποιο «ακάτιον» – σε ποιό ακριβώς σημείο του ποταμού δεν αναφέρεται – ένας-ένας, δύο-δύο ή και τρεις, ενίοτε μαζί με τα υποζύγια τους (106, 70-75). Όταν πέρασαν στην αντιπέρα όχθη είχε πλέον βραδιάσει και δεν μπόρεσαν να βρουν κατάλληλο τόπο για να διανυκτερεύσουν, γιατί η γύρω περιοχή είχε ερημωθεί από πρόσφατες ληστρικές επιδρομές. Έτσι αργά το σούρουπο αρχίζουν να περιπλανώνται χωρίς να γνωρίζουν ακριβώς τον δρόμο τους (106, 80 κ.ε.).

Η περιγραφή που ακολουθεί είναι πλέον κλασική. Τα απροσπέλαστα και μέσα από πυκνούς θαμνότοπους μονοπάτια, τα τραγούδια των αγωγιατών, ο φόβος των ληστών, η καταστροφή και η ερήμωση της υπαίθρου, καταντούν σχεδόν κοινοί τόποι στις ταξιδιωτικές επιστολές. Ωστόσο, θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι οι επιστολογράφοι καταφεύγουν σε θέματα-κλισέ μόνο και μόνο για να εντυπωσιάσουν. *Ὅτε δὴ καὶ ἐς τοσοῦτον ἀμελῶς ἔσχομεν ἐς τὸ δαψιλές διαρρηγνυμένων τῶν ἡμετέρων τῶν τε πεδίων τῶν τε χλαμύδων ταῖς τῶν ἀκανθῶν ἀνθοκαῖς, ὥστε περὶ τῶν ὄψεων αὐτῶν ἐδεδίεμεν* (107, 97-100), γράφει χαρακτηριστικά ο Γρηγοράς. Και προσθέτει παρακάτω: *Ἦσαν οἱ φωναῖς ἐχρῶντο καὶ μέλεσι τραγικοῖς ἦδον δ' ἄρα κλέα ἀνδρῶν, ὧν "οἶον κλέος ἀκούομεν οὐδέ τι ἴδμεν." αἱ τε περὶ ἡμᾶς φάραγγες καὶ ὄσα μεταξὺ κοῖλα τῶν πέριξ ὄρων περιλαμβάνουσαι τὴν κρανηγὴν... κατὰ διαδοχὴν οἶον ἀντήχουν καὶ ἀντεφώνουν...* (107, 105-110). Ο φόβος που είχε μήπως ο ίδιος και η συνοδεία του πέσουν σε ενέδρα ληστών δεν ήταν αβάσιμος. Την ίδια νύχτα συνάντησαν μία ομάδα οπλισμένων ανδρῶν - *μελαίνας*

ἔσθῆτάς τινας περικείμενοι, αἶ εἰσιν ἐξ ἐρίων καὶ κωδίων... ἄντικρυς δαιμόνια φάσματα... Μυσῶν γὰρ ἀποικοὶ τῶν ἐκεῖσε προσοικούντων... οἱ πλείους καὶ τοῖς ἡμῖν ὁμοφύλοις ἀναμίξ τὴν δίαιταν ἔχοντες (108, 118-120, 126-128) – που για καλή τους τύχη φρουρούσαν τους δρόμους από ληστές. Η κόμη στην οποία κατέλυσαν τη νύχτα εκείνη δεν κατονομάζεται, πιθανόν διότι το όνομά της δεν σήμαινε τίποτε στον βυζαντινό λόγο. Εκεί πάντως βρήκαν κάποια πανδοχεία – ἐνθα δὴ καὶ σπουδῆ προσελάσαντες, καταγωγίους ἄλλος ἄλλοσε διασπαρέντες ἐχρώμεθα (109, 148-149). Την επομένη, μετά από ολοήμερη πορεία, ἔφτασαν σ' ἓνα πολίχνιον υπερένεφελον, στην αρχαία Τιβεριούπολη, *Στρούμιτζαν*, οὕτω πως ἐγχωρίως καλούμενον, όπου ἐόρτασαν την ημέρα του Πάσχα (23 Μαρτίου 1326), ἀνιαρῶς μὲν καὶ παρὰ τὴν ἀρχῆθεν ἡμῖν συνήθειαν ἔτετελέκειμεν δ' οὖν, γιατί ὅπως ο ἴδιος ἐξηγεί: *Λῆρος γὰρ τοῖς ἐκεῖ παίδευσις ἅπασα καὶ ῥυθμὸς καὶ μουσα ἐμμελῆς ἱερᾶς ὑμνωδίας, βάρβαρον ἡσκηκῶσι γλῶτταν ὡς τὰ πολλὰ καὶ ἦθη μάλα γέ τοι εὐφυῶς προσήκοντα σκαπάνη* (109, 158-110,162). Διότι, εκτός από τη μίξοβάρβαρη γλώσσα τους, και το τραγούδι τους ἦταν αγροϊκό: οὐ γὰρ μίξοβάρβαρον μὲν, εὐρhythμον δὲ τὸν ἦχον προὔφερον, ...ἀλλ' ὅσον βοσκηματώδη καὶ ὄρειον... (110, 162-164). Ὅσο δε για τα Σκόπια, ο Γρηγοράς δεν εἶχε τίποτε το ιδιαίτερο να γράφει πέρα από το γεγονός ότι ἐκεῖ ἔφτασαν μετά από πορεία τριῶν ημερῶν και ὅτι ἦταν απλῶς ἓνα πολίχνιον ἐν ὄροις ἦδη τῶν *Τριβαλλῶν*. Το μόνο αξιοθέατο που εἶδε στην περιοχὴ ἦταν ο Αξιὸς ποταμὸς, ο οποίος μετά τον Στρυμόνα φαίνεται να τον εντυπωσίασε με το ορμητικὸ του ρεῦμα (110, 180 - 111, 186).

Από τις επιστολές που ἔγραψε από το Γάνος σε συγγενεῖς και φίλους του, ο Οιναιώτης δείχνει ὅτι ποτέ του δεν εἶχε ταξιδεύσει σε μεγάλη ἀπόσταση από την Βασιλεύουσα, και το γεγονός αυτό υπογραμμίζεται από τον ἴδιο ιδιαίτερα.⁴⁵ Οἱ φόβοι του και κυρίως το ὅτι ἐτόλμησε να βγεί ἔξω από τα ὄρια της Πόλης προδίδουν ἓνα αἰσθημα ανασφάλει-

45. Πρόκειται για τις επιστολές 157-159, τις οποίες μνημονεύει ο E. Rein, *Die Florentiner Briefsammlung (Codex Laurentianus S. Marco 356)*, Helsinki 1915, σελ. 30-32. Η επιστολή 158 ἐκδόθηκε από τον G. H. Karlsson και G. Fatouros, «Aus der Briefsammlung des Anonymus Florentinus (Georgios? Oinaiotes)», *JÖB* 22(1973), σελ. 208. Η ἐκδοση των επιστολῶν του Γεωργίου Οιναιώτη, ως γνωστό, ἔχει ἀνακοινωθεί από τους Γ. Φατούρο, Σ. Κουρούση και D. Reinsch. Τα ἀποσπάσματα που παραθέτουμε προέρχονται από το δακτυλόγραφο κείμενο της επικείμενης ἐκδοσης που μου παρεχώρησαν οἱ συνάδελφοι Γ. Φατούρος και D. Reinsch, στους οποίους και ἐκφράζω τις θερμές μου ευχαριστίες.

ας, το οποίο, βέβαια, δεν αποτελεί γνώρισμα μόνον του Οιναιώτη. Γράφοντας την ίδια χρονιά με τον Γρηγορά ή λίγο αργότερα στον γυναικάδελφό του Μεθόδιο Συρόπουλο από το Γάνος (1326-1330),⁴⁶ σε απόσταση μόλις τεσσάρων ημερών ταξίδι με άλογο από την Κωνσταντινούπολη, διερωτάται: *τίς γάρ οὐκ ἂν ἐθορυβήθη, ἀνέθιστος πάνυ τοι μηδ' ἔξω που τῶν τῆς πόλεως δρων διατρίψας οὐδ' ἐπὶ βραχύ... κρημονοὺς παντοδαποὺς καὶ πάντας φρικωδεστάτους ἡμέραν ὄλην μόνος ἦ καὶ μετὰ δύο ἢ τριῶν περιπατῶν.*⁴⁷ Πέρα όμως από το στοιχείο της υπερβολής που ενδεχομένως διατρέχει τις γραμμές του Οιναιώτη, αλλά και των άλλων επιστολογράφων που εξετάζουμε εδώ, αναμφίβολα, την περίοδο αυτή ακόμη και τα κοντινότερα ταξίδια δεν ήταν χωρίς κινδύνους. Η ύπαιθρος και ιδιαίτερα οι οδικές αρτηρίες σε πολλές περιοχές δεν ήταν διόλου ασφαλείς. Ταξιδεύοντας από τη Ραιδεστό στο Γάνος, ο Οιναιώτης είδε *χώρας ἀοίκους κεκαυμένας ὑπὸ τῶν ἐχθίστων βαρβάρων* – αλλού συμπληρώνει *ὑπὸ τῶν ἐναγεστάτῳ Μωάμετ δουλευνόντων* (Karlsson - Fatouros, 208, 10) – *ναοὺς ἀνασάτους, εἰκόνας καταπεπατημένας, θυσιαστήρια μεμιασμένα* (Επιστ.157, Laur. S. Marci, 356, φ. 243α). Η περιοχή αυτή, ως γνωστό, νωρίτερα είχε γνωρίσει το καταστροφικό πέρασμα των Τούρκων και Καταλανῶν επιδρομῶν.⁴⁸

Συνοδευόμενος από έναν υπηρέτη του ονόματι Χαλκεόπουλο και δύο ή τρεις ανθρώπους που του νοίκιασαν τα άλογά τους και κάποιους εμπόρους που του έκαμαν τον οδηγό, ο Οιναιώτης κατευθύνθηκε προς το Γάνος ακολουθώντας τον παραλιακό δρόμο της δυτικής ακτής της Προποντιδός. Το θέμα των καθ' οδόν διανυκτερεύσεων, όπως είδαμε στην περίπτωση του Νικολάου Μεσαρίτη και του Νικηφόρου Γρηγορά, δεν ήταν πάντα εύκολο και ο Οιναιώτης διεκατέχeto από ένα συνεχές άγχος ως προς αυτό το ζήτημα. Την πρώτη νύχτα του ταξιδιού του ήλπιζε να φιλοξενηθεί σε κάποιο γνωστό σπίτι του φίλου του Μελισσηνού (157, φ. 231β), ο οποίος φαίνεται ότι τον ξεπροβόδισε την ημέρα της αναχώρησης έως την περιοχή των Αθύρων, αλλά τελικά υποχρεώθηκε να διανυκτερεύσει στο πανδοχείο μιας μαιροτάτης καπηλίδος, όπως χαρακτηριστικά την αποκαλεί, η οποία εκτός από *τὰ τέλη τοῦ οἰκήματος* επέμενε να του χρεώσει αντι δέκα αργυρίων *οἶνον ἐκτροσίαν καὶ*

46. Rein, *Florentiner Briefsammlung*, σελ. 32.

47. Karlsson - Fatouros, σελ. 208, στίχ. 2-6. Πρβλ. και Β. Α. Smetanin, *Bizantijskoe Obsschestvo*, σελ. 69-70.

48. Πρβλ. Γεώργιος Παχυμέρης, *Συγγραφικαὶ Ἱστορίαι*, CSHB, II, σελ. 607. Rein,

όξινην (157, φ. 230β - 231α). Το χειρότερο όμως ήταν, γράφει χολωμένος ο Οιναιώτης, ότι η ίδια έπινε τον *κάλλιστον άνθοςμίαν* που πουλούσε μόνον αντί τεσσάρων αργυριδίων. Μετά από αυτήν την εμπειρία, ο Οιναιώτης θεωρούσε μεγάλο ευτύχημα να μην πέσει ξανά σε *πανδοκευτριάς πολυπραγμονούσας* ή σε *ξενοδόχους φονικόν δρώντας* (157, φ. 235α).

Ο Οιναιώτης αφού χωρίστηκε από τον Μελισσηνό, συνέχισε την πορεία του προς το Γάνος ακολουθώντας αρχικά τον παραλιακό δρόμο. Πρώτα πέρασε τον Αθύρα,⁴⁹ την Δημοκράνεια⁵⁰ και λίγο αργότερα στάθμευσε με τη συνοδεία του για λίγο στη θέση του Μακρού Αιγιαλού, με απώτερο στόχο να διανυκτερεύσουν στους Επιβάτες (157, φ. 232α-233β). Με το ρυθμό όμως που προχωρούσαν ξεπέρασαν κατά οκτώ περίπου χιλιόμετρα τον στόχο τους και διανυκτέρευσαν σ' ένα ξενοδοχείο στα προάστεια της Σηλυμβρίας (157, φ. 233β), καλύπτοντας μια απόσταση εβδομήντα περίπου χιλιομέτρων από την Κωνσταντινούπολη σε δύο ημέρες. Την επομένη, τρίτη ημέρα του ταξιδιού τους, κατευθύνθηκαν προς την Ραιδεστό με σκοπό να καταλύσουν *έν τοις ξενοδοχείοις του Παλαιολόγου* (157, φ. 234α). Αλλά και τούτη τη φορά ξεπέρασαν το όριο που έθεσαν και παρακάμπτοντας το Δανειόν, σημερινό Eski Eregli,⁵¹ έφθασαν έως τους Αβυδηνούς, όπου και πάλι κατέλυσαν σ' ένα ξενοδοχείο. Κρίνοντας από το γύρω περιβάλλον – *άγροικία δέ τό δλον πᾶσα, παντός καλοῦ ἄμικτος* (157, φ. 234β) – ο Χαλκεόπουλος προσπάθησε να αγοράσει από τον ξενοδόχο κρασί δίνοντάς του νομίσματα περασμένης κυκλοφορίας, αλλά χωρίς επιτυχία, όπως αφηγείται με χιουμοριστική διάθεση ο Οιναιώτης. Στη συνέχεια προσπέρασαν τις Τρεις Εκκλησίες και τον Αύλακα επειγόμενοι να φτάσουν πριν νυκτώσει στη Ραιδεστό (157, φ. 238α-β), όπου φιλοξενήθηκαν από τον επίσκοπο της πόλης. Έως τη Ραιδεστό το ταξίδι τους, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Οιναιώτη, ήταν

Florentiner Briefsammlung, 30-31. Karlsson - Fatouros, σελ. 207-208.

49. Το χφ, φ. 231β, παραδίδει τη γραφή «Εφύρας», αλλά όπως μου υπέδειξε η συνάδελφος κ. Αικ. Ασδραχά πρόκειται για την τοποθεσία Αθύρα. Πρβλ. και C. Asdracha, «La Thrace Orientale et la Mer Noire: Géographie ecclésiastique et Prosopographie (VIIIe - XIIIe siècles)», *Byzantina Sorbonensia* 7 (1988), σελ. 256-257.

50. Η τοποθεσία μαρτυρείται από τον Νικήτα Χωνιάτη ως Δαμοκράνεια, *Χρονική Διήγησις*, έκδ. J.A. van Dieten, CFHB, Βερολίνο 1975, σελ. 536, στίχ. 29 και σελ. 537, στίχ. 38, ενώ στον Ιωάννη Καντακουζηνό, *Ίστορίες*, CSHB, II, σελ. 518, στίχ. 14-17, η Δαμοκράνεια μνημονεύεται μαζί με τον Αθύρα.

51. Για την τοποθεσία, βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονική Διήγησις*, σελ. 617, στίχ.

εύκολο και απρόσκοπτο: *καί μέχρι τούτου γέλωτες ἦσαν καὶ ψαλμωδία καὶ ἀθύρματα καὶ ἄσματα ἀναμιξ* (157, φ. 239β). Ακολουθώντας μία γνωστή διαδρομή που παρείχε κάποια ασφάλεια για τους ταξιδιώτες δεν αντιμετώπισαν ιδιαίτερες δυσκολίες. Έμενε να περάσουν μία ακόμη δύσκολη ορεινή διάβαση ακολουθώντας τον παραλιακό δρόμο με το χαρακτηριστικό όνομα Απέρατος,⁵² γεγονός που προξενούσε δέος και φόβο στον Οιναιώτη, παρόλες τις συμβουλές και την ενθάρρυνση των συνοδών του.

Στο τέλος, εκείνο που συγκλόνισε περισσότερο τον Οιναιώτη δεν ήταν το πέρασμα του Απέρατου, όσο η έκταση και το μέγεθος της καταστροφής που είδε στην γύρω περιοχή: *χώρας ἀναρπάστους ὑπὸ βαρβάρων... καὶ μονύδρια ἀπάσης ὥρας, τὰ μὲν ἀναστατωθέντα, τὰ δὲ μιαιθέντα* (158, φ. 249β). Μαζί με αυτά κατεστράφησαν και διάφορα άλλα κτίσματα που εξυπηρετούσαν και παρείχαν αναψυχή στους οδοιπόρους: *μοναστήρια περικαλλῆ καὶ ὠραία, μολύβδω καλυπτὰ ἤσυχαστήρια, πηγαί, κρήναι, βρύσεις, ἰδέαι παντοῖαι καὶ χαρίτων τόποι* (157, φ. 244α). Ενδεικτικό της ανασφάλειας που επικρατούσε στην περιοχή είναι και το γεγονός ότι οι περισσότεροι κάτοικοι του Αυδήμου,⁵³ του τελευταίου τους σταθμού πριν από το Γάνος, *μέσον κειμένου τῶν ἀπεράτων ἐκείνων βουνῶν*, είχαν κατέβη στα παραλία για να οικοδομήσουν έναν πύργο *ἀσφαλείας ἔνεκεν* (157, φ. 246β).

Από τον ευρύτερο χώρο αυτής της περιοχής και συγκεκριμένα την μητρόπολη της Βρύσης,⁵⁴ πιθανότατα το σημερινό Βουνάρι Χισιάρ, βορει-

85 και σελ. 629, στίχ. 43, καθώς και Asdracha, «La Thrace Orientale», σελ. 251.

52. 'Αλλ' ἐγὼ καὶ ταῦτα βλέπων τὸν Ἀπέρατον ὄνειροπόλουν καὶ ἔφριττον, παραβάλλων ἀπόντα πρὸς τὰ δρώμενα καὶ τόπον οὐκ ἔχων δοῖναι τῷ φόβῳ (157, φ. 240β). Η δύσβατη ορεινή διάβαση με την ονομασία Απέρατος, που περιγράφει ο Οιναιώτης στο δρόμο του προς το Γάνος, δεν φαίνεται να μαρτυρείται στις πηγές. Όπως, όμως, με πληροφορεῖ η συνάδελφος κ. Αικ. Ασδραχά, ο Απέρατος πρέπει να αποτελούσε συνέχεια του Ιερού Όρους (Tekfir Dag) για την περιοχή αυτή, βλ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, «Ἀρχαιότητες καὶ Ἐπιγραφαὶ τῆς Θράκης», Ὁ ἐν Κωνσταντιπόλει Ἑλληνικὸς Φιλολογικὸς Σύλλογος (Παράρτημα), 17(1886), σελ. 66, 99-101.

53. Η τοποθεσία Αυδήμου μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Παχυμέρη ὡς τόπος μαχῶν κατὰ τὴν περίοδο 1307-1308. Βλ. Παχυμέρης, II, 632. Ο ἴδιος ιστορικός πάντως ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν τοποθεσία Εὐδημοπλατάνου εἰς τὰ στενά τοῦ Γάνου. Παχυμέρης II, 607. Πρόκειται μάλλον γιὰ τὸ σημερινὸ Αὐδήμιον, σε ἀπόσταση ἑξὶ ὡρῶν ἀπὸ τὴν Ραιδεστό. Πρὸβλ. Α. Γιαννακόπουλου, «Ἱστορία Αὐδημίου (Εὐδήμου Πλάτανος)», *Θρακικά* 33 (1960), σελ. 149-162. Α. Γερμίδη, «Τὰ Γανόχωρα τῆς Ανατολικῆς Θράκης», *ibid.* 46(1972-1973) σελ. 203-206. Ε. Ζήση, «Διάφορα Αὐδημίου», *ibid.* 5 (1934), σελ. 347.

54. Asdracha, «La Thrace Orientale», σελ. 240-241.

οδυτικά της θρακικής Βιζύης, προέρχεται η επόμενη ταξιδιωτική επιστολή, η οποία χρονολογείται την ίδια περίπου περίοδο με τις τελευταίες δύο που εξετάσαμε. Ανήκει στον Ματθαίο Γαβαλά και γράφτηκε στα τέλη του Ιουνίου του 1332 από την Βρύση, την διαποίμανση της οποίας, ως γνωστό, ο λόγιος ιεράρχης είχε αναλάβει για ένα διάστημα κατά λόγον επιδόσεως.⁵⁵ Ας σημειωθεί ακόμη ότι η επιστολή απευθύνεται στον «μεγάλον χαρτοφύλακα» Γρηγόριο Κουτάλη με τη μεσολάβηση του οποίου τελικά δόθηκε η διαποίμανση της θρακικής αυτής μητροπόλεως.⁵⁶ Ας σημειωθεί ακόμη ότι η επιστολή γράφτηκε σχεδόν αμέσως μετά την άφιξή του στη Βρύση, όταν οι εντυπώσεις του από το ταξίδι και τον τόπο της διακονίας του ήταν ακόμη νωπές. Περιττεύει να πούμε ότι σε πολλά σημεία η επιστολή του Γαβαλά συμπληρώνει ή επιβεβαιώνει λεπτομέρειες που έχουμε ήδη θίξει κατά τη συζήτησή μας.

Η όλη περιγραφή του ταξιδιού είναι έντονα αρνητική, όπως αρνητική είναι και η στάση του έναντι των οδηγών που προσέλαβε, τους οποίους θεωρεί κατά κύριο λόγο υπεύθυνους για τις ταλαιπωρίες που υπέστησαν στον δρόμο τους και για την επικίνδυνη διαδρομή που επέλεξαν. Ξεκινώντας από την Κωνσταντινούπολη, συνοδευόμενος από τον γιό του, το υπηρετικό του προσωπικό και τους οδηγούς των υποζυγίων που μίσθωσε, ο Γαβαλάς αρχικά ακολούθησε τον παραλιακό δρόμο προς τον Εύξεινο Πόντο και στη συνέχεια στράφηκε προς την ενδοχώρα με πρώτο σταθμό διανυκτέρευσης το χωρίο Πρώταις (Reinsch, 192, 6-12. Κουρούσης, 271). Το ταξίδι τους αρχίζει να γίνεται δύσκολο από τη στιγμή που οι οδηγοί των υποζυγίων τους εγκατέλειψαν στις Πρώταις για να συνεχίσουν μόνοι τον δρόμο τους, με αποτέλεσμα ο Ματθαίος και οι δικοί του να περιπλανηθούν σε μια δασώδη και έρημη περιοχή, όπου είδαν τα ερείπια ενός αρχαίου τείχους να δεσπόζουν ακόμη πάνω από μία χαράδρα (Reinsch, 192, 12-29). Η γύρω περιοχή, όπως έμαθε αργότερα ο λόγιος ιεράρχης, ήταν γνωστή *ἐπι ληστεία και ἀρπαγή: Σάντα γάρ Μαρίαν Ρωμαῖστι καλοῦσι τὸν τόπον οἱ πρό ἡμῶν τοῦτον εἰδότες ἐκ τινος συμφορᾶς* (Reinsch, 193, 66-67). Αλλά σύντομα ξαναβρήκαν τον δρόμο τους και σε μία πολίχνη συναντούν και πάλι τους οδηγούς τους.

55. Σ. Ι. Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς, εἶτα Ματθαῖος Μητροπολίτης Εφέσου (1271/72 - 1355/60)*, Α' *Τα Βιογραφικά*, Αθήνα 1972, σελ. 346-347.

56. Επιστ. 64, έκδ., D. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos im Codex Vindobonensis Theol. Gr. 174*, Βερολίνο 1974, σελ. 192-201. Βλ. και Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 271-279.

Εκεί πληροφορούνται ότι στην περιοχή υπήρχαν λωποδύτες και ληστές, καθώς μάλιστα κάποιος από την ακολουθία του Γαβαλά άκουσε μερικούς απ' αυτούς να αφηγούνται στην ταβέρνα του χωριού ἄθλους μαιφονίας (Reinsch 193, 44-52. Κουρούσης 271), και ότι τους είχαν στήσει ενέδρα γύρω στα πενήντα άτομα. Οι αγωγιάτες θορυβημένοι από την είδηση δίσταζαν να προχωρήσουν, ενώ οι συνοδοί του Ματθαίου, εννέα τον αριθμό, οπλισμένοι με τόξα και ξίφη ήταν αποφασισμένοι να αντιμετωπίσουν τον κίνδυνο. Με επικεφαλής τον γιό του τελικά έφτασαν έως το πιο επικίνδυνο σημείο, από το οποίο δεν υπήρχε άλλη διέξοδος αν ήθελαν να προχωρήσουν ανατολικά ή δυτικά. Σ' εκείνο ακριβώς το σημείο στήνονταν συνήθως οι ενέδρες, όπως μαρτυρούσαν τα μνήματα και οι τάφοι των θυμάτων που είδαν γύρω τους: *μαρτυρεῖ δὲ τὰ σήματα τὰ νέα τοῖς παλαιοῖς καὶ αὐ τοῖς νέοις τὰ παλαιά, πολλὰ καὶ ἄμφω εἰς τύμβους ἀνεγνηγεργμένα* (Reinsch, 197, 210-212).

Μετά από αυτόν τον δύσκολο δρόμο έφτασαν στην Βιζύη,⁵⁷ και την επομένη το μεσημέρι εισήλθαν εἰς τὴν διψηρὰν εἰς πᾶν ὄτιοῦν ἀγαθὸν Βρύσιν (Reinsch, 198, 233). Από όσα γράφει ο ίδιος δεν είχε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τόπο της διακονίας του. Η αθλιότητα στην οποία εξαναγκάζοταν να ζήσει, ανάμεσα σε αγρότες, κτηνοτρόφους, τεχνίτες, κρεοπώλες και καπήλους δεν τον ενθουσίαζε ούτε στιγμή. Οι κάτοικοι μεθούσαν από νωρίς έως το βράδυ, οι δε ιερείς διέφεραν από τους λαϊκούς μόνον ως προς την εξωτερική αμφίεση. Επειδή δεν είχε τίποτε καλύτερο να κάνει, επιδίδεται στην επιτυχή περιγραφή αυτών των αθλιότητων – *ἀσχολίαν ποιούμεθα τὸ λογογραφῆσαι τὰ συμπίπτοντα δυσχερῆ καὶ τὴν τῶν πραγμάτων ἀποτυχίαν εἰς εὐτυχίαν μεθαρμόττομεν λόγων* (Reinsch, 199, 281-283).

Παρόμοιες περιγραφές απαντούν και σε άλλους επιστολογράφους, οπότε η περίπτωση του Γαβαλά δεν μας εκπλήσσει. Ορισμένες παρατηρήσεις του, ωστόσο, αναφορικά με τη ζωή των κατοίκων της Βρύσης παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Η θνησιμότητα, λόγου χάρη, στην περιοχή ήταν υψηλή λόγω του υγρού κλίματος και ιδίως των θερινών βροχών που είχαν καταστροφικές επιπτώσεις όχι μόνον στην υγεία των ανθρώπων αλλά και στις καλλιέργειες (Reinsch, 199, 291-200, 306). Ως προς την δίαιτά τους, τους έλειπε το ψάρι και τούτο επειδή ζούσαν μακριά από τη θάλασσα και τις λίμνες. Τα ποτάμια τους λόγω των συχνών βροχοπτώσεων δεν τους προσέφεραν απολύτως τίποτε (Reinsch, 310-316). Λουτρά

57. Asdracha, «La Thrace Orientale», σελ. 230-231.

– πρὸς θεραπείαν ἡγουν ἰατρείαν σώματος (200,317) – ο τόπος δεν είχε ούτε και συνηθίζονταν. Αφθονούσε όμως σε μύγες, ψύλλους και κώνωπες. Συνήθως στο τραπέζι του, γράφει ο Γαβαλάς, όταν έτρωγε, χρειαζόταν ένα άτομο για να τον υπηρετεί, τώρα δύο και τρία για να διώχνουν τα έντομα (Reinsch, 200, 323). Τέλος, ο άθλιος αυτός τόπος, το κύριο γνώρισμα του οποίου ήταν η κλεψιά των κατοίκων – και δεν έκλεβαν μόνον τους ξένους αλλά και αλλήλους – καθημερινά δεχόταν πλήθη προσφύγων που εγκατέλειπαν τις εστίες τους από τα γύρω προάστεια στην αγγελία ξένων επιδρομών. Έφευγαν γυναίκες, άνδρες και παιδιά με τα ζώα τους (*βοῦν καὶ ἵππον καὶ κύνια καὶ ὄν*), και η γη σειόταν κάτω από το βάρος των ζώων και των ανθρώπων στην *διψηρὰν εἰς πᾶν ἀγαθὸν Βρῦσιν* (Reinsch, 201, 346-359).

Στις παραπάνω επιστολές θα μπορούσαμε να προσθέσουμε ακόμη τη γνωστή επιστολή του Γρηγορίου Παλαμά που έγραψε στη διάρκεια της αιχμαλωσίας του στην Οθωμανική πλέον Νίκαια της Μικράς Ασίας,⁵⁸ καθώς επίσης και την επιστολή του Ματθαίου Γαβαλά που έγραψε από την Έφεσο.⁵⁹ Δεδομένου ότι και οι δύο επιστολές γράφτηκαν κάτω από ιδιαίζουσες συνθήκες, επόμενο είναι το ταξιδιωτικό στοιχείο να μην ενδιαφέρει τον συγγραφέα τόσο όσο η κατάσταση των Χριστιανικών πληθυσμών στις υπό κατοχήν περιοχές. Τούτο δεν σημαίνει ότι οι συγκεκριμένοι επιστολογράφοι δεν δίνουν στοιχεία και λεπτομέρειες γύρω από τις μετακινήσεις τους. Ο Παλαμάς αναφέρεται διεξοδικά στο ιστορικό της σύλληψής του τις πρώτες ημέρες του Μαρτίου του 1354 στην περιοχή της Καλλίπολης, καθώς και στις διαδοχικές μετακινήσεις του, από την Λάμψακο στις Πηγές, στην Προύσα και τέλος στη Νίκαια (Philippidis - Braat, 141, 7. 143, 9-10. 145, 12. 151.18 κ.ε.). Αυτά τα στοιχεία, ωστόσο, δίνονται παρεπιπτόντως και στο πλαίσιο μιας γενικότερης περιγραφής, ο πυρήνας της οποίας είναι κυρίως οι τύχες των Χριστιανών που ζούν υπό τους Τούρκους και κατ' επέκταση οι προσωπικές εμπειρίες του συγγραφέα. Το ίδιο ισχύει και για την επιστολή του Ματ-

58. Για το κείμενο της επιστολής, βλ. A. Philippidis - Braat, «La Captivité de Palamas chez les Turcs: Dossier et commentaire», *TM* 7(1979), σελ. 109-221, κείμενο σελ. 137-190.

59. Επιστ. 55 προς τον Λογαρά *περί τῶν κατ' Ἐφεσον συμβεβηκότων*, ἐκδ. Reinsch, *Die Briefe des Matthaios von Ephesos*, σελ. 175-178. Σχετική προς την Επιστ. 55 είναι και η 54, η οποία επίσης στάλθηκε από την Έφεσο προς τον Λογαρά. Βλ. Reinsch, σελ. 173-174. Κουρούσης, *Μανουήλ Γαβαλάς*, σελ. 261-263. S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971, σελ. 343-348.

θαίου Γαβαλά. Στην περίπτωση του τα του ταξιδιού του περιγράφονται με κάποιες λεπτομέρειες μετά την άφιξή του από την Χίο – μέσω Κλαζομενών – στη Σμύρνη το θέρους του 1339 και σε σχέση με τις προσπάθειές του να εξασφαλίσει άδεια για να ταξιδεύσει στην Έφεσο. Αλλά και στην περίπτωση του εκείνο που μετρά δεν είναι αυτό καθ' αυτό το ταξίδι όσο οι εμπειρίες του σε έναν τόπο ξένο και εχθρικό. Μορφολογικά επίσης οι επιστολές αυτές, και ιδίως του Ματθαίου Γαβαλά, δεν διαφοροποιούνται από τις αντίστοιχες ταξιδιωτικές που προαναφέραμε. Η έμφαση απλώς εξ αντικειμένου δίνεται αλλού – στην κατάσταση της Εκκλησίας που τελεί υπό αιχμαλωσία, στους πολυάριθμους Χριστιανούς αιχμαλώτους, στη συμπεριφορά των αλλοθρήσκων και στις συζητήσεις που διεξάγονται με Μουσουλμάνους. Συγκρίνοντας τις εμπειρίες, τις εντυπώσεις και τις περιγραφές τους δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσει κανείς ορισμένες διαφορές που προφανώς οφείλονται σε διαφορετικές εκτιμήσεις και απόψεις. Ο Ματθαίος Γαβαλάς διαπιστώνει ότι οι Χριστιανοί επιβιώνουν κάτω από τραγικές συνθήκες και ιδίως ο μεγάλος αριθμός των αιχμάλωτων, που συγκεντρωνόταν στην Έφεσο από όλη την Βυζαντινή επικράτεια (Reinsch, 178, 126-135). Ο Ναός του Ευαγγελιστού Ιωάννη είχε μετατραπεί σε τέμενος, τα δε κτήματα της μητροπόλεως είχαν περάσει στα χέρια του κατακτητή. Η μητρόπολή του διέθετε μόνον έξι ιερείς που ωστόσο δεν επαρκούσαν για τις ανάγκες των πιστών. Ο ίδιος ζούσε σε έναν άθλιο οικίσκο που του είχε παραχωρήσει ο διοικητής της πόλης μαζί με ένα μικρό αγρό που αποδείχθηκε άχρηστος. Τα φάρμακα που είχε φέρει μαζί του στο μεταξύ είχαν εξαντληθεί και η βοήθεια που μπορούσε να προσφέρει στο ποίμνιό του ήταν μηδαμινή (Reinsch, 177-178). Ζούσε λοιπόν σ' ένα ξένο και εχθρικό περιβάλλον και το αίσθημα της ανασφάλειάς του χειρότερευε ολοένα και περισσότερο και ιδίως από τη συμπεριφορά των γειτόνων του, οι οποίοι τη νύχτα πετροβολούσαν τη στέγη του.⁶⁰ Γενικά η περιγραφή που δίνει είναι αρνητική και δεν αφορά μόνον την μητρόπολη της Εφέσου, αφού και οι εμπειρίες του από την παραμονή του στη Σμύρνη ήταν το ίδιο αρνητικές. Άλλωστε ήταν έτοιμος να επιστρέψει πίσω, όπως γράφει, και μόνον ο φόβος του μήπως πέσει σε ενέδρα εχθρών τον κράτησε εκεί (Reinsch, 176, 36-39).

Σε αντίθεση με τον Ματθαίο Γαβαλά, ο Γρηγόριος Παλαμάς στην επιστολή του δίνει μια θετικότερη εικόνα. Από τις θεολογικές συζητή-

60. *Νικτὸς βαθείας οὕτω τῶν πρώτων ὑπαδόντων ὀρνίθων λίθοις ἐπιτιθέμενοι*

σεις που είχε με τους Χιόνες και με τον Τασιμάνη συμπεραίνουμε ότι μπορούσε να συζητά ελεύθερα χωρίς κανένα φόβο γύρω από τη θρησκεία του.⁶¹ Άλλωστε πουθενά στα δύο κείμενα που έγραψε στην περίοδο της αιχμαλωσίας του δεν βρίσκουμε έστω και έμμεσες αναφορές ότι κινδύνευσε η ζωή του στο διάστημα της αιχμαλωσίας του. Αλλά ούτε κάνει πουθενά μνεία περί Χριστιανών αιχμαλώτων. Οι μόνοι Χριστιανοί στους οποίους αναφέρεται είναι μάλλον εξέχουσες προσωπικότητες που υπηρετούσαν τους Τούρκους, όπως ο εταιριάρχης Μαυροζούμης και ο γιατρός του Ορχάν, ο Ταρωνίτης. Επίσης στη Νίκαια εγκαταστάθηκε στη Μονή του Υακίνθου, όπου υπήρχε Χριστιανική συνοικία. Ο ίδιος συνοδευόταν από φρουρά μόνον κατά τις μετακινήσεις του από τόπο σε τόπο. Αλλιώς ήταν ελεύθερος νά κινείται όπου ήθελε: *...ήνικ' ἄν ἐκ πόλεως εἰς πόλιν ἢ χώραν μεταγάωσι, τηνικαῦτα μόνον φύλακας ἐφιστάϊν ἡμῖν οἱ βάρβαροι... ἡνικ' ἄν ἐπὶ τὴν ὠρισμένην αὐτοῖς εἰσαγάωσι χώραν ἢ πόλιν... ἀφιᾶσι παροικεῖν τε καὶ περιμέναι ὅποι βουλοῖμεθα καὶ οἷς ἄν ἐθέλωμεν συντυγχάνειν* (Philippidis-Braat, 151, § 18, 4-5, 9-11)...

Από τα παραπάνω ελπίζω να έγινε καταφανές ότι τον δέκατο τέταρτο αιώνα καθιερώνεται ένα νέο φιλολογικό είδος, η ταξιδιωτική επιστολή, αν και μεμονωμένα δείγματα του είδους, όπως είδαμε, μαρτυρούνται και σε προγενέστερες περιόδους. Στα εγχειρίδια της βυζαντινής γραμματείας το είδος αυτό δεν έχει επισημανθεί, αλλά είναι καιρός να συμπεριληφθεί μαζί με τα άλλα είδη που συνιστούν την βυζαντινή επιστολογραφία. Επίσης η ταξιδιωτική επιστολή θα πρέπει να προστεθεί στην ισχνή ομολογουμένως ταξιδιωτική φιλολογία των Βυζαντινών.

Στα πλαίσια αυτής της μελέτης, δεν έγινε λόγος για τις επιστολές εκείνες που αναφέρονται σε ταξίδια ή δίνουν εν συνόψει τη διαδρομή ενός ταξιδιού. Κλασικό παράδειγμα μιας τέτοιας συνοπτικής ταξιδιωτικής επιστολής είναι οι ανέκδοτες επιστολές αρ. 97 και 98 του Κωνσταντίνου Ακροπολίτη,⁶² τις οποίες ως γνωστό έγραψε από την Θεσσαλονίκη, όπου είχε εξοριστεί για ένα διάστημα. Ωστόσο, ελάχιστα είναι τα στοιχεία που μας παρέχουν οι δύο αυτές επιστολές για την διαδρομή και τους σταθμούς που έκανε ο Ακροπολίτης στο ταξίδι του αυτό.⁶³

βάλλουσι γε κατά τοῦ στέγους ἡμᾶς καταστοχαζόμενοι τοῦ κλινιδίου, ὅποι δὴ κείμεθα, λίθοις, ὅποιοι τοὺς κεράμους καταρηγνύντες εἶσω πολλὰκις πίπτουσι. Επιστ. 54, Reinsch, σελ. 173, στίχ. 10-14. Βλ. και Επιστ. 55, *ibid.*, σελ. 178, στίχ. 138-143.

61. Philippidis - Braat, σελ. 204-205.

62. Cod. Ambros. H 81 Sup., φφ. 307α-308α.

63. *Μάθε δὲ ὡς τὴν Νεάπολιν κατελήφεμεν, τὴν τῶν Φιλίππων παρωδεύκει-*

Στην ίδια κατηγορία εμπίπτουν και οι επιστολές 142 και 146 που έγραψε στον αυτοκράτορα ο Γεώργιος Κύπριος από το Αδραμύττιο και στη συνέχεια όταν ήταν καθ' οδόν προς την Κωνσταντινούπολη.⁶⁴ Οι επιστολές όμως αυτού του είδους δεν νομίζω ότι μπορούν να χαρακτηρισθούν ως «ταξιδιωτικές», παρόλο που ενίοτε προσφέρουν κάποια στοιχεία και μάλιστα πολύτιμα σε σχέση με τις γεωγραφικές αναφορές που περιέχουν. Πολύτιμες είναι, λόγου χάρη, οι λεπτομέρειες που δίνει ο Κύπριος σχετικά με τις δυσκολίες του ανάπλου τους στα στενά της Προποντίδος λόγω του αντιθέτου παλιρροϊακού ρεύματος.⁶⁵ Προφανώς όμως σ' αυτού του είδους τις επιστολές ο στόχος του επιστολογράφου δεν είναι να δώσει μία λεπτομερή περιγραφή του ταξιδιού του και των περιπετειών του. Στις συγκεκριμένες τώρα δύο περιπτώσεις, του Ακροπολίτη και του Γεωργίου Κυπρίου, δεν έχουμε μία ολοκληρωμένη εικόνα ή περιγραφή του ταξιδιού τους.

Γεγονός πάντως είναι ότι στο πρώτο μισό του δέκατου τέταρτου αιώνα, παρατηρείται μία συγκεκριμένη τάση για ταξιδιωτικές περιγραφές στα επιστολογραφικά κείμενα ορισμένων λογίων. Ας σημειωθεί, ότι τούτο το ξεχωριστό ενδιαφέρον δεν παρατηρείται μόνον στην επιστολογραφία, αλλά απαντά και στα αγιολογικά κείμενα του δέκατου τέταρτου αιώνα, όπου συχνά γίνεται λόγος για τα ταξίδια και τις μετακινήσεις από τόπο σε τόπο των μοναχών,⁶⁶ όπως και στην ιστοριογραφία, και πιο συγκεκριμένα στον Νικηφόρο Γρηγορά. Τα ταξιδιωτικά ενδιαφέροντα του Γρηγορά έως ένα βαθμό αντικατοπτρίζονται στις αφηγήσεις του Αγαθάγγελου, τις οποίες ο έγκλειστος πολυίστορας κατέγραψε στο ιστορικό του έργο, όπως του τις διηγήθηκε ο ίδιος ο φίλος και οπαδός του, μετά από είκοσι χρόνια απουσίας από την Βασιλεύουσα.⁶⁷ Αξιοσημείωτο ακόμη είναι ότι η ταξιδιωτική επιστολή καθιερώνεται ως είδος σε μία

μεν, παρήλθομεν και την Πορφυρόπολιν, και περι τας Φερράς εγεγόνεμεν. Ίνα δὴ διατρίψαντες ἡμέραις ἕφ' ἰκαναῖς, ἄραντες ἐκεῖθεν τὴν προκαθημένην τῶν Θετταλῶν κατελάβομεν, καὶ τῷ μεγαλομάστρι μυροβλήτῃ Δημητρίῳ τὴν ἐκ πόθου προσκύνῃσιν ἀπενείμαμεν. Επιστ. 98 (Ambros. H 81 Sup., φ. 307β).

64. Σωφρονίου Εὐστρατιάδου, *Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου οἰκουμηνικοῦ Πατριάρχου Ἐπιστολαὶ καὶ Μῦθοι*, Ἀλεξάνδρεια 1910, σελ. 133-134, 137-139.

65. Βλ. Makris, *Studien*, σελ. 237, σημ. 61.

66. Α. Laiou-Thomadakis, «Saints and Society in the late Byzantine Empire», στον τόμο *Charanis Studies: Essays in honor of Peter Charanis*, New Brunswick, N.J., 1980, σελ. 84-114, ιδίως 97-99.

67. Νικηφόρος Γρηγοράς, III, σελ. 3-75.

περίοδο πολιτικών και κοινωνικών αναστατώσεων, κατά την οποία ούτε οι χερσαίοι ούτε και οι θαλάσσιοι δρόμοι προσέφεραν ιδιαίτερη ασφάλεια. Η ανασφάλεια που επικρατούσε στην ύπαιθρο και οι πολλαπλοί κίνδυνοι της θάλασσας, και ιδίως της πειρατείας, ενδεχομένως αποτέλεσαν ένα σοβαρό ανασταλτικό παράγοντα στα ταξίδια γενικότερα, αν και οι ενδείξεις που διαθέτουμε δεν φαίνεται να το επιβεβαιώνουν. Όπως και να έχει το πράγμα, εκείνο που ιδιαίτερα τονίζεται στις επιστολές που εξετάσαμε – πέρα από τις καθ' αυτό γεωγραφικές αναφορές – είναι οι κίνδυνοι, οι ταλαιπωρίες και οι δυσκολίες που αντιμετώπισε ο συγγραφέας κατά την διάρκεια του ταξιδιού του. Αυτό και μόνο το στοιχείο φαίνεται να καθιστά την ταξιδιωτική επιστολή ως κάτι το καινοφανές στους φιλολογικούς κύκλους. Ωστόσο, αναλογικά με τον αριθμό των σωζόμενων επιστολογραφικών συλλογών αυτής της περιόδου, ελάχιστες είναι οι ταξιδιωτικές επιστολές που μας παραδίδονται. Από την άλλη, ο αριθμός των επιστολών στις οποίες γίνεται άμεσα ή έμμεσα λόγος για ταξίδια των ίδιων των συγγραφέων (Δημήτριος Κυδώνης, Γεώργιος Κύπριος, Γεώργιος Λακαπηνός κ.ά) είναι σημαντικά μεγάλος. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις τα ταξίδια που πραγματοποιούσαν οι επιστολογράφοι δεν γίνονταν για λόγους αναψυχής, και η ασφαλής και η όσο το δυνατόν συντομότερη επιστροφή τους στην Βασιλεύουσα παρέμενε ο πόθος και το κύριόν τους μέλημα – *στρέψον με Χριστέ πάλιν ώς ἴδω Πόλιν*, γράφει χαρακτηριστικά ο Κωνσταντίνος Ακροπολίτης.⁶⁸ Εξάλλου, όπως διαπιστώσαμε, οι περιγραφές που δίνουν στα κείμενά τους οι επιστολογράφοι-ταξιδιώτες στο σύνολό τους είναι αρνητικές. Αλλά αυτό το στοιχείο, το καθ' όλα αρνητικό, δεν επισημαίνεται μόνον στις ταξιδιωτικές επιστολές, αλλά είναι βασικό γνώρισμα της όλης νοοτροπίας των βυζαντινών λογίων ως προς την καθημερινότητα, όπως αυτή αντικατοπτρίζεται εν γένει στα φιλολογικά τους κείμενα.⁶⁹

68. Επιστ. 97 (Ambros. H 81 Sup. φ. 307α).

69. Πρβλ. P. Magdalino, «The Literary Perception of Everyday Life in Byzantium», *Bsl* 48(1987), σελ. 30.

S. P. KARPOV

FROM SYRIA TO MODON AND VENICE:
A DIFFICULT VOYAGE OF 1443
DESCRIBED IN AN UNKNOWN DOCUMENT

In the first half of the XVth century the Eastern Mediterranean was a privileged zone of Venetian merchant navigation. By that time Venice had no serious rivals in maritime commerce with the Levant,¹ although it had to take into consideration usual *periculum maris et gentium*, piracy and hostilities of the Genoese, Catalan or Turkish fleets.² Venetian commercial priorities had been considerably modified in comparison with the first half of the XIVth century: the Black Sea region and Romania were more and more replaced by Syria and Egypt, the main source of supply of spices, silk and cotton.³ Bans (*deveta*) on trade with the Sultanate of the Mamelukes, imposed by the

1. Cf. E. Ashtor, «L'apogée du commerce vénitien au Levant. Un nouvel essai d'explication», in: *Venezia. Centro di mediazione tra Oriente e Occidente (secoli XV-XVI)*, Firenze 1977, t. 1, pp. 307-326; idem, *East-West Trade in the medieval Mediterranean*, London 1986; idem, *Studies on the Levantine Trade in the Middle Ages*, London 1978, esp. N.ºs 6, 9, 10.

2. Cf. for ex. F. Thiriet, *La Romanie Vénitienne au moyen âge*, Paris 1975, pp. 353-439; E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983; A. Tenenti, «Venezia e la pirateria nel Levante: 1300c-1460c», in: *Venezia e il Levante fino al secolo XV*, Firenze 1973, vol. 1, parte 2, pp. 705-771; M. Balard, *La Romanie Génoise (XIIe - début du XVe s.)*, Genova - Roma 1978, t. 2, pp. 533-598; F. Surdich, *Genova e Venezia fra Tre e Quattrocento*, Genova 1970; G. Pistarino, «Uomini, navi e fortune da Oriente ad Occidente nel Mediterraneo genovese del secolo XV», in: *Studia Slavica - Bizantina et Medievalia Europensia*, Sofia 1988, t. 1, pp. 61-67; G.G. Musso, *Navigazione e commercio genovese con il Levante nei documenti dell'Archivio di Stato di Genova (Secc. XIV-XV)*, Roma 1975; G. Makris, *Studien zur spätbyzantinischen Schifffahrt*, Genova 1988; M. Del Treppo, *I mercanti Catalani e l'espansione della Corona Aragonese nel secolo XV*, Napoli 1967; A. Unali, *Marinai, pirati e corsari catalani nel basso medioevo*, Bologna 1983.

3. E. Ashtor, *Levant Trade in the Later Middle Ages*, Princeton 1983; J. Heers, «Il commercio nel Mediterraneo alla fine del sec. XIV e nei primi anni del XV», in: *Archivio Storico Italiano*, 113/2(1955), pp. 157-209; idem, «Les Italiens et l'Orient méditerranéen à la fin du Moyen Age», in: *VI Congreso de Historia de la Corona de Aragon*, Madrid, 1959, pp. 165-173; M. F. Mazzaoui, *The Italian Cotton Industry in the Later Middle Ages, 1100-1600*, New York 1981, pp. 22-23; F. Thiriet, *Études sur la Romanie Gréco-Vénitienne (X^e-XVe s.)*, London 1977, N.º 8; idem, «De l'importance des mers dans le système romanote de Venise», in: *Byzantino-bulgarica* 7 (1981), pp. 73-86.

Pontiffs and supported by various European powers were no longer applied or observed as they were a century before.⁴

Nevertheless, Greek territories, especially those that were under direct or indirect dominium of the Serenissima, remained of chief importance for Venice in her international commerce all over the eastern Mediterranean. Practically all Eastern itineraries of Venetian ships passed by Coron and Modon, many also passed by Negroponte or Crete both of which were bases and strongholds of Venetian maritime trade in the region.

It is well known, that Venetians used galleys as well as «round» ships for commercial transports. Galleys, assembled in convoys, the famous *mude*, under escort of patrol squadrons or single military vessels transported the most precious wares, such as spices, cloth, silk, jewels, gold and silver, furs and other *sottili* goods. Galleys provided quick and relatively safe delivery of cargoes, but had double freight compared to that of big «round» ships. Many cargoes, especially those listed above, according to regulations of the Senate and other Venetian high assemblies, had to be carried only by galleys built and equipped by the State in Venetian arsenal and sent under private or communal operation, but under precise state control, to ports, determined by special governmental decisions. Cheaper and heavier cargoes (grain, salt, wine, alums, oil, raw materials) and also slaves were carried mainly by private «round» ships with tonnage up to 500-700 tons in the XVth century.⁵

The Venetian government regulated not only the navigation of armed galleys but also, to a lesser extent, of private «round» ships, where some

4. S.Y. Labib, *Handelsgeschichte Aegyptens im Spätmittelalter (1171-1517)*, Wiesbaden 1965, pp. 64-80; Ashtor, *Levant Trade*, pp. 17-103; L. Balletto, *Genova Mediterraneo Mar Nero* (secc. XIII-XV), Genova 1976, pp. 33-43; K. M. Seton, *The papacy and the Levant (1204-1511)*, Philadelphia 1976-1978, vol. 1-2.

5. About Venetian navigation cf. F. Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Baltimore 1934; idem, *Venice and History*, Baltimore 1966; idem, *Venice: a maritime Republic*, Baltimore - London 1973; idem, *Le Navi di Venezia*, Torino 1983; Thiriet, *Études*; idem, «Les itinéraires des vaisseaux vénitiens et le rôle des agents consulaires en Roumanie Greco-Vénitienne aux XIVe-XVe siècles», in: *Le genti del Mare Mediterraneo*, a cura di R. Ragosta, Napoli 1981, t. 1, pp. 587-608; B. Doumerc, «La crise structurelle de la marine vénitienne au XVe siècle», in: *Annales ESC* 40/3 (1985), pp. 605-623; J. Pryor, *Commerce, Shipping and Naval Warfare in the Medieval Mediterranean*, London 1987; A. Scialoja, *Saggi di storia del diritto marittimo*, Roma 1946; J. Sottas, *Les messageries maritimes de Venise aux XIVe et XVe siècles*, Paris 1938; A. Tenenti, C. Vivanti, «Le film d'un grand système de la navigation des galères marchandes vénitennes, XIVe-XVIe siècles», in: *Annales ESC*, 16/1 (1961), pp. 83-86.

principals used for the *mude* of merchant galleys were also applied. From the XIIIth century onwards, Venetian maritime statutes fixed the rate of cargoes, equipment, number and quality of the crew, standards of food and war supplies and so on, according to the category and tonnage of sailing vessels. In order to provide security, Venetian administration sometimes charged men-of-wars to escort and guard merchant «round» ships and fixed time-limits for their joint departure. In this case all ships were sent together in one convoy *de conserva*, under the command of a captain appointed by the Venetian government. That was always the case, when there was an evident menace to Venetian merchant marine. All the ships were obliged then not to leave the joint convoy till its arrival at the port of destination or return back to Venice. The captain, commander of the fleet, not of a single vessel, received written instructions (*comissioni*) of the Signoria of Venice that provided all the details of the planned navigation. He received a special salary and was responsible for the precise execution of the named commission. Realities, however, could modify any, even well thought-out instructions. Storms, bad visibility of ships in the case of fog or unsettled weather, sudden actions of enemies, pirates or local rulers, special interests and diverse abilities of different patrons and officers of the crew, various nautical qualities of vessels, could all cause separation of single boats from the joint convoy. It was provided that in this event all ships had to unite in the nearest next port of the given itinerary and the convoy could not set sail and leave the port unless all boats had been assembled. Such an incident that demanded special regulations is registered in the document that I am going to introduce.

The document in question originates from the West-European section of the Archives of the Leningrad department of the Institute of History of the Academy of Sciences of the USSR.⁶ The text is on a piece of paper with a watermark representing a Leopard (cf. Briquet, vol. 3, 1907, N.º 7891), i.e. of Venetian production of about 1431. The handwriting is Italian notarial cursive of the XVth century. The document, an original, is in a very good state of conservation. It was compiled in Modon in Venetian dialect and is dated: the 1st of July, 1443. It is authenticated by a notary, the chancellor of Modon, Sebastiano Borsa.

6. *Arkiv LOII AN SSSR, zapadnoevropejskaja sekzija*, koll. 6: Venezija, kart. 195, dok. N.º 18. About this collection of Venetian medieval original documents see: S. P. Karpov, «Trade and Crime in Venetian Crete (According to an Unknown Document of 1382)», in: Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμποσίου, *Ἡ Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, Κέν-

The paper is a decision of the Council of the Twelve of Modon, adopted at request and proposal of ser Michiel Donato, the captain of a *muda* of Venetian merchant fleet sailing *de conserva* from Syria to Venice.

In 1443 the political situation in the Eastern Mediterranean was a complicated one. Trying to prevent further Turkish expansion, on 1st of January 1443 the Pontiff declared a Crusade against the Ottomans. He made efforts to engage Venice in the Holy war against the infidels. The Crusade started, the armies of the crusaders began to gain victories in the Balkans, but gathering of the navy met with great difficulties.⁷ One of the main places of Venetian shipbuilding in the Levant, the arsenal in Crete, was destroyed by fire and the Serenissima lacked money to reconstruct it.⁸ The Senate was even obliged to forbid Venetian ships to call at Crete,⁹ which was a focal point in the system of communications of Venetian Romania. In Cyprus too, Venetians were engaged in commercial and territorial controversies with the king, John II of Lusignan.¹⁰ In the Aegean Sea piracy flourished¹¹ and the military navy of the sultan of Egypt performed menacing manoeuvres near Rhodes.¹² Obviously the situation demanded that Venetian «round» ships should be sent to Syria and back *de conserva*. This practice never excluded a possibility for the authorities of Venetian settlements overseas to change, if necessary, some decisions of the Signoria or of the Senate concerning the voyage. Senate itself insisted on such modifications and obliged Venetian officials overseas to take care of navigation of Venetian merchant ships and give them special instructions, according to circumstances. For instance, in 1422 two Venetian coags had to sail to Tana. Till Modon they had to go *de conserva* and then it was left to the castellans of Coron and Modon to decide whether to permit them to divide, or to make them sail in a joint convoy up to Constantinople.¹³

In our document the Council of Twelve of Modon modified the decisions of the Signoria, even without any permission of that high assembly or of the

το Βυζαντινῶν Ἐγγυῶν / E.I.E., Athens 1989, pp. 312-313; idem, «Dokymenty po istorii Venezijskoj Romanii iz Arkiva LOII AN SSSR», *Bulgaria Pontica*, IV, Sofia (in print).

7. Cf. B. Cvetkova, *La bataille mémorable des peuples*, Sofia 1971, pp. 261-321.

8. F. Thiriet, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, t. 3, Paris 1961 (cited onwards as: RS), N.º 2599 - 6/III 1443; N.º 2602 - 27/V 1443.

9. RS, N.º 2609 - 27/V 1443.

10. RS, N.º 2606 - 20/V 1443; N.º 2613 - 13/VI 1443.

11. Cf. RS, N.º 2629 - 6/ II 1444; N.º 2630 - 8/ II 1444.

12. RS, N.º 2617 - 4/IX 1443.

13. *Archivio di Stato di Venezia*, Senato, Misti, LIV, f. 23r - 21/ IV 1422.

Senate, and justified the actions of the captain of Venetian muda to Syria. That captain, Michiel Donato, seems to have been an experienced sailor. Most probably, he (if not his homonym) was the patron of an armed merchant galley sent ten years earlier to Tana and Trebizond.¹⁴ Yet in 1443 he got into trouble on his way back from Syria to Venice. Carrying out the commission of the Signoria, he performed a joint voyage of all his vessels. But two big sailors (*nave*) suddenly got detached from the caravan and got lost somewhere near the Peloponnese. According to his instruction, the captain with other vessels remained in Modon for 13 days waiting for those two ships, but without any result. He also sent a patrol rowing boat, the so called *grippa*, with his admiral (vice-captain) to look for the lost ships. The *grippa* sailed till Cerigo (the island of Kythira) but found nothing. Afterwards the patron of a *grypparion*, one of those that came to Modon from Venice, told the captain that he saw two big *nave*, one near the cape of the island of Leukas, the other near the island of Paxi. Men of another *grypparion*, that arrived to Modon from Sicily, affirmed, that when they visited Cephalonia, they were told that three days before a Venetian *nava* with cotton had come on its way from Syria to Venice. So the captain and his officers decided that the two ships of their convoy went forward and it was unnecessary to wait for them any more. The Council of the Twelve of Modon unanimously supported a decision to permit the captain to sail for Venice not expecting the lost ships.

Thus, the document once more reveals that Modon used to be a main point in the system of East Mediterranean trade communications. For Venetians it was really an «eye» of Romania, as they used to call it. All Eastern routes of Venice: to the Aegean Sea, to Constantinople and the Black Sea, to Syria, Cyprus or Egypt passed by Modon. Galleys and «round» ships from Lower and from Upper Romania met there and not unfrequently loaded additional cargoes. In Modon concentrated all useful information about the modalities of navigation, state of trade on different points of the levant and Romania. Even in a short period of Donato's sojourn in Modon there came vessels from Venice and Sicily, as we could see. In Modon there was a small, but active Venetian trade station,¹⁵ headed by representatives of Venetian

14. Ibid., LVIII, f. 119r - 16, 20/V 1432 (a decision of 16/V, but not of 20/V, is mentioned by F. Thiriet in *RS*, N.º 2282).

15. Cf. S. B. Luce, «Modon – a Venetian Station in Mediaeval Greece», *Classic and Mediaeval Studies in honour of E. Kennard Raud*, New York 1938 (reprinted in 1968), pp. 195-208; Thiriet, *La Romanie*.

patriciate, who signed the document. It reveals also large exports of cotton from Syria via Modon to Venice, the fact attested also in many other sources.¹⁶

Dominus Jesus.

Parte prexa nel consiglio di XII. MCCCCXLIIIo, di primo luyo, in Modon.

Cum zo sia che per la commission fatta per la nostra illustrissima signoria de Veniexia ecc. al spettabel misser Michiel Donado honorevel capetano de le presente nave del viazo de Soria, lo sia commandado chel debia andar e tornar in Veniexia de conserva con tute le nave del ditto viazo. Et de la ditta conserva el sia lontanade do nave, patroni l'una ser Gaspar Longo, l'altra ser Christofal Soligo. Et considerato esser zorni XIII chel ditto misser lo capet(ani)o ha demorado in questo porto de Modon, et haver mandado un gripo con el so armiraio fin a Cerigo a veder circa tuti quei luogi che se poteva haver visto le ditte nave esser capitade. El qual ritornado ha referido haver cercado, visto et dimandado per tuto, et nulla haver trovado né sentido de quelle. Apresso el se ha persentido per greparie vegnude da Veniexia zonte qui in Modon, et publicamente per el patron è stà ditto haver visto do nave grosse circa la portada de queste altre, una sopra el Cavo del Ducato, l'altra sopra el Paxu. Et ancor per un altra greparia vegnuda de Sicilia in questo porto, è stà ditto esser stà verso la Cefalonia et in un porto esserli stà ditto chome do di avanti iera sta lí una nave de Veniexia carga de gotoni, laqual vegniva de Soria et andava in Veniexia. Unde per le sopraditte caxon al ditto misser lo capetano et a tuti i suo naveganti ha parso e par che le ditte do nave sia navegade avanti et chel non sia da dimorar più qui. Per tanto l'anderà parte per bebeneficio de la mercadantia et marcadanti, con el nome de dio el più presto possibile, el ditto misser lo capetano se possi levar de questo porto et drezar el camin so verso Veniexia con el resto de le nave sono in questo porto de Modon, non ostante che la commission ditta diga chel debia andar de conserva con tute.

*Questi sono del ditto consiglio:
misser lo capetano predicto messe la parte;*

16. Cf. E. Ashtor, *Studies*, N.º 7.

misser Tomado Tiepolo
misser Bortolamio Contarini, consieri de Modon;
misser Carlo Malipiero, capetanio del borgo de Modon;
ser Francesco Sanudo de misser Marin;
ser Piero Pisani condan misser Vettor;
ser Iac(om)o Zorzi de misser Carlo;
ser Ant(oni)o Marcello de misser Donado;
ser Iac(om)o Barbaro de misser Matio;
ser Zan Bafo de misser Aloixe;
ser Marco Iustinian;
ser Rosso Marin.

Omnes fuerunt de sic. Et pars fuit capta.
Sebastianus Bursa, cancellarius Motoni suprascripti.

ΜΙΧΑΗΛ ΚΟΡΔΩΣΗΣ

ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΙΝΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΟΙ ΚΙΝΕΖΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ο δρόμος που απο την Αντιόχεια οδηγούσε στην Κίνα μας είναι γνωστός απο δυτικές πηγές, ιδιαίτερα απο τον Πτολεμαίο. Από ένα σημείο και πέρα, απο τον Λίθινο Πύργο, οι σημερινοί ερευνητές διαφωνούν για την πορεία του δρόμου και την ταύτιση των διαφόρων πόλεων, πράγμα που είναι φυσικό, λόγω της μεγάλης απόστασης. Για το κομμάτι αυτό του δρόμου βέβαιες πληροφορίες παίρνουμε απο κινεζικές πηγές. Με βάση τις πηγές αυτές, τηρώντας αντίθετη κατεύθυνση, ο δρόμος απο την Κίνα ως το *A-man* (Εκβάτανα) παρακολουθείται εύκολα, απο εκεί και πέρα, όμως, το κομμάτι που μας ενδιαφέρει περισσότερο παρουσιάζει τέτοιες δυσκολίες που η λύση τους φαίνεται αδύνατη. Στην ανακοίνωση αυτή, περίληψη ενός μεγαλύτερου έργου, θα γίνει προσπάθεια να λυθούν τα δύσκολα προβλήματα, βασιζόμενοι στις κινεζικές δυναστικές ιστορίες, δηλ. τις ιστορίες που εγράφοντο με βάση τα βραχεία χρονικά κάθε δυναστείας.

Απο τις κινεζικές δυναστικές ιστορίες θα αναφέρουμε εδώ τις δύο σπουδαιότερες για το θέμα μας, οι οποίες περιέχουν πολύτιμα τοπογραφικά στοιχεία, δηλ. το *Hou-han-shu* (Ιστορία της νεότερης δυναστείας των Han, 25-220 μ.Χ.) και το *Wei-liao* (Ιστορία της παλαιότερης δυναστείας των Wei, 220-264 μ.Χ.).¹ Το πρώτο αναφέρει ότι έφθανε κανείς στο *Ta-ch' in*, το δυτικότερο κράτος του τότε γνωστού στους Κινέζους κόσμου, περνώντας πρώτα τη Δυτική Θάλασσα με κατεύθυνση βορεινή, και, ακολούθως, βγαίνοντας στην ξηρά απο το δυτικό μέρος της ίδιας θάλασσας. Μνημονεύει μάλιστα ότι το 97 μ.Χ. ένας Κινέζος αξιωματούχος, ο Kan-Ying έφθασε στην ακτή της Δυτικής θάλασσας, στην χώρα *T'iao-chih*, με σκοπό να περάσει στο *Ta-ch' in*, αλλά οι Πάρθοι ναύτες τον απεθάρρυναν λέγοντας ότι η θάλασσα ήταν πολύ μεγάλη και χρειαζόταν απο τρεις μήνες ως δύο χρόνια να την περάσει κανείς, ανάλογα με τον αέρα που θα φυσούσε. Το ίδιο χρονικό περιέχει ένα είδος οδοιπορικού προς την πρωτεύουσα του μυστηριώδους

1. F. Hirth, *China and the Roman Orient. Researches into their ancient and mediaeval relations*, Shanghai - Hongkong, 1885, σελ. 40 κ.ε.

αυτού κράτους. Απο το A-man (Εκβάτανα) ως τη Ssü-pin 3600 li, και απο την Ssü-pin ως τη Yü-lo 960 li. Στη συνέχεια, έφθανε κανείς εκεί μέσω θαλάσσης.² Από τις πληροφορίες που μας παρέχει το Hou-han-shu πρέπει να αναφέρουμε τα σχετικά με κάποιον δρόμο προς το κράτος αυτό, όπου ο ταξιδιώτης δεν κινδύνευε απο ληστές αλλά απο λιοντάρια και τίγρεις, καθώς και την ύπαρξη πάνω στη θάλασσα μιας παράξενης «εναέριας» γέφυρας που οδηγούσε στις χώρες βόρεια απο τη θάλασσα.³

Το Wei-lio επαναλαμβάνει τα περισσότερα απο τα αναφερόμενα στο Hou-han-shu αλλά με μεγαλύτερη, θα έλεγα, σαφήνεια. Αναφέρει ότι το Ta-ch' in βρίσκεται δυτικά της μεγάλης θάλασσας, δυτικά της *An-hsi* (Παρθία) και *T'iao-chih* (Βαβυλωνία). Για να φτάσει κανείς στο κράτος αυτό, μπαίνει σε πλοίο στη μεθόριο της Παρθίας, στην πόλη *An-Ku*. Το ταξίδι, ανάλογα με τους ανέμους, διαρκεί απο δύο μήνες ως τρία χρόνια.⁴

Στο Hou-han-shu γίνεται λόγος για ένα δρόμο που έρχεται απο την Περσία (Παρθία). Συνέχεια του δρόμου αυτού είναι η εκτέλεση του γύρου της θάλασσας, με κατεύθυνση πρώτα βορεινή και ύστερα δυτική, άγνωστο, κατά τη γνώμη μου, με τι τρόπο δηλ. με πλοίο ή με χερσαίο μέσο, κατά μήκος των ακτών της. Στο αντίστοιχο κομμάτι του Wei-lio δε μνημονεύεται χερσαίος δρόμος, σε άλλο όμως σημείο αναφέρεται ότι απο την πόλη *An-Ku* βαδίζει κανείς δια ξηράς με κατεύθυνση βορεινή και φθάνει βόρεια της θάλασσας και κατόπιν με κατεύθυνση δυτική, δυτικά της θάλασσας.

Το πιο ενδιαφέρον κομμάτι στο Wei-lio είναι εκείνο που αναφέρεται στα υποτελή στο Ta-ch' in κράτη, το *Tse-san*, ο βασιλιάς του οποίου έμενε σε νησί, στο μέσον της θάλασσας και το *Lü-fen*, 2000 li απο την πρωτεύουσα της χώρας. Δυτικά της πόλης του Lü-fen βρισκόταν η προβληματική γέφυρα, η οποία αναφέρεται ότι είχε 230 li μήκος.⁵ Αυτά τα δύο κρατίδια βρίσκονταν βορειοανατολικά της πρωτεύουσας του Ta-ch' in και συνδέονταν μαζί της με δρόμους. Εκείνος που ξεκινούσε απο το Tse-san τηρούσε νοτιοδυτική κατεύθυνση αλλά η απόσταση που χώριζε τα δύο σημεία ήταν άγνωστη. Ο δρόμος απο το Lü-fen υπολογίζεται σε δύο χιλιάδες li. Απο τα υπό-

2. F. Hirth, *China*, σελ. 39.

3. F. Hirth, *China*, σελ. 43: «One is not alarmed by robbers, but the road becomes unsafe by fierce tigers and lions who will attack passengers, und unless these be travelling in caravans of a hundred men or more, or be protected by military equipment, they may be devoured by those beasts. They also say there is a flying bridge (fei-chiao) of several hundred li, by which one may cross to the countries north of the sea.»

4. F. Hirth, *China*, σελ. 68-69.

5. F. Hirth, *China*, σελ. 75-76.

λοιπα υποτελή κράτη μνημονεύονται τα Ch' ieh-lan, Ssu-fu, Hsien-tu και Yü-lo, σέ ένα είδος διπλού οδοιπορικού που παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον αλλά και προβλήματα:

«(65) The king of Ch' ieh-lan is subject to Ta-ts' in. (66) Coming from the country of Ssu-t'ao you go due south, cross a river, and then go due west to Ch'ieh-lan 3.000 Li; when the road comes out in the south of the river, you go west.(67) Coming from Ch' ieh-lan you go again straight to the country of Ssu-fu (see below paragr. 72) on the western river 600 li ; where the southern road joins (the) Ssu-fu (road) there is the country of Hsien-tu (see below paragr. 70) in the south-west... (70) The king of Hsien-tu is subject to Ta-ts' in. (71) From his residence you go 600 li north-east to Ssu-fu. (72) The king of Ssu-fu is subject to Ta-ts' in. (73) From his residence you go to Yü-lo (see below paragr. 74 and 75) north-east 340 li, across the sea. (74) Yü-lo is subject to Ta-ts' in. (75) its residence is in the north-east Ssu-fu across the river. From Yü-lo north-east you again cross a river to Ssu-lo; and north-east of this you again cross a river. (76) The country of Ssu-lo is subject to An-hsi (Parthia) and is on the boundary of Ta-ts' in.»

Η ταύτιση του Ta-ts' in και των τοπωνυμίων που αναφέρουν τα κινεζικά χρονικά καταπόνησε κυριολεκτικά τους σινολόγους και τους καταπονει ως σήμερα. Το κράτος αυτό ταυτίστηκε με όλες τις χώρες δυτικά της Περσίας ακόμη και με την αραβική χερσόνησο αλλά και με περιοχές ανατολικά και δυτικά της Ινδίας.⁶ Πριν απο εκατό και περισσότερα χρόνια ο Hirth ταύτισε την T' iao-chih με την Βαβυλωνία, το Ta-ch' in με το ανατολικό τμήμα του Ρωμαϊκού κράτους, τη Δυτική Θάλασσα με τον Περσικό κόλπο, τα υποτελή κράτη με πόλεις της Συρίας και της Βαβυλωνίας και την πρωτεύουσα του κράτους αυτού, την An-tu (όπως ονομάζεται για πρώτη φορά στο μεταγενέστερο Wei-shu, Χρονικό της νεότερης δυναστείας των Wei,

6. G. Pauthier, *Histoire des relations politiques de la Chine avec les puissances occidentales*, Paris 1859, σελ. 17. H. Allen, «Where was Ta-ts' in?» *Journal of the North China Branch of the Royal Asiatic Society* 21 (1886), σελ. 89 κ.ε. A. Herrmann, «Die Lage des Landes Ta-Ts' in», *Ostasiatische Zeitschrift* 14 (1927-28) 195. Του ίδιου, «Ta-Ch' in oder das China des fernen Westens», *Monumenta Serica* 6 (1941), σελ. 214, 215, 223. A. Forke, «Ta-ts' in das Römische Reich», *Ostasiatische Zeitschrift* 14 (1927-28), σελ. 48 κ.ε. L Boulnois, *The silk road*, μετάφρ. D. Chamberlin, London 1966, σελ. 31, 114. Yü Ying-Shih, «Han foreign relations», *The Cambridge History of China*, τόμ. I, σελ. 461. H. Wada, *Prokops Rätselwort Serinda und die Verpflanzung des Seidenbau von China nach dem oströmischen Reich*, Köln 1970, σελ. 78. I. Ferguson, «China and Rome», *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms in Spiegel der Neuren*,

388-556 μ.Χ.) με την Αντιόχεια.⁷ Τα επιχειρήματα που πρόβαλε ο Hirth είναι λογικά και το βιβλίο του ορθώς θεωρείται απο πολλούς κλασικό. Εν τούτοις, η ταύτιση της Δυτικής Θάλασσας, που αποτελεί το κλειδί του προβλήματος, με τον Περσικό κόλπο, είναι και το πιό αδύνατο σημείο της θεωρίας του. Μολονότι τα κινεζικά χρονικά συμφωνούν με το μεγάλο μήκος του ταξιδιού, είναι παράλογο να σκεφτεί κανείς ότι για να φτάσεις στην Αντιόχεια ή έστω, στη Ρώμη, έπρεπε να κάνεις τό γύρο της Αραβικής χερσονήσου. Από την άλλη μεριά, όμως, είναι βέβαιο ότι η ταύτιση της Δυτικής θάλασσας με την Κασπία, τον Εύξεινο Πόντο, τη Μεσόγειο, την Ερυθρά ή τμήμα του Ινδικού ωκεανού παρουσιάζει περισσότερα προβλήματα και πρέπει να αποκλειστεί. Απομένει λοιπόν ο Περσικός κόλπος και είναι αλήθεια ότι η μεγάλη ελαστικότητα στην ερμηνεία των κινεζικών ιδεογραμμάτων διευκόλυνε τον Hirth. Πρόκειται για την φράση, που μνημονεύσαμε ήδη, ότι περνάει κανείς την κυρτή θάλασσα «πηγαίνοντας (πρώτα) βόρεια».⁸ Ο Hirth, τοποθετώντας όπως νόμιζε καλύτερα τη στίξη και προσθέτοντας ένα και έδωσε τελειώς αντίθετη ερμηνεία στο χωρίο αυτό: «κάνεις ένα γύρο στη θάλασσα και τηρώντας βορεινή κατεύθυνση, φθάνεις εκεί». Οπότε το ταξίδι απο τον Περσικό κόλπο, μέσω Ερυθράς, δεν ερχόταν σε αντίθεση με το σημαντικό αυτό χωρίο. Νομίζω όμως ότι και οι άλλοι μεταφραστές του αποσπάσματος αυτού δεν έχουν δίκαιο, γιατί μιλούν για χερσαίο δρόμο, σε αντίθεση με τον Hirth, τοποθετώντας στις λέξεις βόρεια και δυτικά, αυθαίρετα, ονόματα περιοχών που διαλέγουν οι ίδιοι.⁹ Το ιδεόγραμμα όμως *jao* μάλλον σημαίνει πορεία μέσω θαλάσσης και σε αυτό το σημείο, τουλάχιστον, πιθανότατα, ο Hirth έχει δίκαιο.

Φαίνεται λοιπόν πως βρισκόμαστε σε αδιέξοδο και δεν είναι καθόλου

Forschung, 9/2 (1978), σελ. 585. J. Thorley, «The Silk trade between China and the Roman empire at its height, circa A.D. 90-130», *Greece and Rome* 18(1971), σελ. 75. F. Grosso, «Roma e i parti a fine i inizio il secolo D. Cr. attraverso le fonti cinesi», *Atti del convegno sul tema: «La Persia e il mondo Greco-Romano»*, Roma 11-14 aprile 1965, Roma 1966, (Accademia Nazionale dei Lincei), σελ. 174.

7. F. Hirth, *China*, σελ. 137.

8. F. Hirth, *China*, σελ. 43 (E 37) και σελ. 100. Ακολουθεί το κινεζικό κείμενο, το οποίο μεταγράψαμε με λατινικούς χαρακτήρες: you yün Ch'ung An-shih lu dao jao-hai pei sing ch'u hai ssü chih Ta-Ch' in. Η σωστότερη μετάφραση είναι: «πάλι λένε ότι απο το χερσαίο δρόμο της An-hsi (Παρθία- Περσία) κάνεις ένα γύρο στη θάλασσα πηγαινοντας βόρεια (και έπειτα) βγαίνεις δυτικά της και φθάνεις στο Ta-Ch' in.»

9. G. M. H. Playfair, «The mystery of Ta-Ch' in», *Journal of the China Branch of the Royal Asiatic Society* 20 (1885), σελ. 75: «It is further said that the land route from Parthia runs skirting the north of the Persian Gulf and (finally) emerging from Syria proper reaches

περιεργο ότι πληθαίνουν οι οπαδοί της απόψεως εκείνης που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε ουτοπική θεωρία: απο τον Ιάπωνα καθηγητή Shiratori,¹⁰ που τόνισε ότι οι Κινέζοι χρονογράφοι δεν έκαναν τίποτε άλλο απο το να αποδίδουν στο Ta-ch' in τα χαρακτηριστικά εκείνα που ανήκαν στους ίδιους τους Κινέζους ως τον Pashke που αμφισβητεί σχεδόν τα πάντα.^{10α} Εξ άλλου, το ίδιο το όνομα της χώρας αυτής, Ta-ch' in, σημαίνει «Μεγάλη Κίνα», που τα κινεζικά χρονικά ερμηνεύουν: κάτοικοι με τα ίδια χαρακτηριστικά αλλά με μεγαλύτερο ανάστημα.¹¹

Η αλήθεια είναι ότι στα κινεζικά χρονικά υπάρχουν ουτοπικά στοιχεία, όπως π.χ. η πληροφορία ότι ο βασιλιάς του Ta-ch' in δεν είναι μόνιμος άρχοντας αλλά αν συμβούν καταστροφές ή θεομηνίες αντικαθίσταται, ότι η πρωτεύουσά του περιέχει πέντε ανάκτορα, σε καθένα απο τα οποία περνάει μια μέρα για να διεκπεραιώσει τις υποθέσεις του κλπ. Τα ουτοπικά αυτά στοιχεία των κινεζικών χρονικών ενισχύονται απο την αφήγηση ενός νεοταοϊστικού κειμένου της εποχής όπου παρουσιάζεται το ta-ch' in με τα πιο ιδεαλιστικά χρώματα.¹² Στις κινεζικές δυναστικές ιστορίες υπάρχουν όμως και ορισμένες σωστές πληροφορίες, ενώ σε μερικές, τουλάχιστον, απο τις μυθικές φαίνεται ότι ο πυρήνας τους είναι αληθινός και, όπως απέδειξε ο Laufer – τουλάχιστο για τρεις περιπτώσεις – έχει σχέση με την ελληνιστική παράδοση.¹³ Πρόκειται για ιστορίες γύρω απο πολύτιμα ενδύματα ή πολύτιμες πέτρες που εύκολα μπορούσαν να περάσουν στη λογοτεχνία των άλλων λαών, αλλά και να αλλοιωθούν.

Αν υπήρχε περίπτωση να βρεθεί κάποια σχέση ανάμεσα σε δυτικά και κινεζικά τοπογραφικά κείμενα, θα ήταν, πράγματι, πολύτιμη βοήθεια για τη χάραξη της πορείας για το Ta-ch' in, δεδομένου ότι θα μπορούσε να υπήρξε κάποια γραπτή, έστω έμμεση, εξάρτηση του ενός κειμένου απο το άλλο.

Ta-Ch' in (in this case Re-Kem)». P. Fitzgerald, *China. A cultural history*, London 1986 (Α' έκδ. 1935), σελ. 200. E. Chavannes, «Les pays d' Occident d'après Heou Han chou», Ανάτυπο απο το *T'oung Pao*, σειρά II, 8, 2 (1907), σελ. 40.

10. K. Shiratori, «Chinese ideas reflected in the Ta-ch' in accounts», *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko* (Tokyo) 15 (1956), σελ. 49, 50, 60, 67.

10α. M. Rashke, «New studies in Roman commerce with the East», *Aufstieg und Niedergang des Römischen Welt*, 9/2 (1978), σελ. 645, 854.

11. F. Hirth, *China*, σελ. 41, 44, 50, 70, 78.

12. H. Maspero, «Un texte taoïste sur l' Orient Romain», *Henri Maspero, Mélanges posthumes sur les religions et l' histoire de la Chine, III, Études Historiques*, Paris 1950, σελ. 100 κ.ε.

13. B. Laufer, «The story of the Pinna and the syrian lamb», *Journal of the American Folk-Lore* 28, αρ. 108 (April-June 1915), σελ. 107, 109, 110. Του ίδιου, «Asbestos und

Ήδη η παρατήρηση του Hirth ότι το κινεζικό li ισούται με το γνωστό μας στάδιο δείχνει μια προσαρμοστικότητα της κινεζικής μονάδας μετρήσεως προς την επικρατέστερη δυτική μονάδα και σημαίνει επιρροή από τη Δύση. Πολλοί, βέβαια, από τους ερευνητές εξακολουθούν να εκτιμούν το li με το κανονικό του μήκος στις μετρήσεις τους για την εύρεση του Ta-ch' in (γύρω στα 400 μέτρα), η ύπαρξη, όμως, σε παλαιότερα χρονικά λιγότερων li για την ίδια απόσταση δικαιώνει την άποψη του Hirth.

Ερευνώντας τα κείμενα των αρχαίων γεωγράφων της Δύσης βρήκα ένα χωρίο στο Στράβωνα εξαιρετικής – όπως πιστεύω – σπουδαιότητας. Ο Στράβων υπολογίζει την απόσταση από τον κόλπο της Ισσού ως την Κασπία θάλασσα σε δέκα χιλιάδες στάδια και από εκεί ως το ανατολικότερο άκρο της οικουμένης σε 30.000 στάδια, συνολικά 40.000 στάδια.¹⁴ Δεδομένης της ισότητας σταδίου και li, η απόσταση αυτή είναι η ίδια με εκείνη που μνημονεύουν τα κινεζικά χρονικά από την πρωτεύουσα της Κίνας στην πρωτεύουσα της «μεγάλης Κίνας» 30.000 li ως την Δυτική θάλασσα και 10.000 li από εκεί ως το τέρμα.¹⁵ Η ισότητα των δύο αποστάσεων δεν μπορεί να είναι τυχαία, αλλά η ταύτιση της Δυτικής θάλασσας με την Κασπία δεν ταιριάζει με τις τοπογραφικές λεπτομέρειες των κινεζικών δυναστικών ιστοριών. Εκείνο όμως που πρέπει να τονίσουμε είναι ότι ο Στράβων υπολογίζει την απόσταση σε κατ' ευθείαν γραμμή, μέσω βόρειας Μεσοποταμίας ή νότιας Αρμενίας, χωρίς να κάνει το γύρο καμιάς θάλασσας.

Στη Μεσοποταμία και στη νότια Αρμενία μας οδηγούν δύο ακόμη χωρία συγγραφέων της πρωτοβυζαντινής εποχής, του Αμμιανού Μαρκελλίνου, ο οποίος μνημονεύει ότι κάτω από ορισμένες συνθήκες τα λιοντάρια της Μεσοποταμίας εξαγριώνονταν και γίνονταν επικίνδυνα για τους κατοίκους,¹⁶ και του Προκοπίου, που, περιγράφοντας τα σύμβολα των ντόπιων σατραπών της νότιας Αρμενίας, στην ουσία μικρών βασιλείων, αναφέρει για

Salamander. An essay in Chinese and Hellenistic folk-lore», *T'oung Pao*, 16(1915), σελ. 307, 313, 314, 331, 332. Του ίδιου, *The diamond. A study in chinese and hellenistic folk-lore*, Chicago 1915, σελ. 5 κ.ε.

14. Strabonis, *Geographica*, έκδ. A. Meineke, Lipsiae 1886, IA7 (σελ. 729): μήκος δ' ἐστὶ ταύτης τῆς μερίδος τὸ μέγιστον ἀπὸ τῆς Ὑρκανίας θαλάττης ἐπὶ τὸν ὠκεανὸν τὸν κατὰ τὸ Ἰμμιον τρισμυρίων που σταδίων, ...τὸ δὲ ἀπὸ Ἄμισσῦ ἐπὶ τὴν Ὑρκανίαν γῆν περὶ μυρίους ἐστὶ σταδίου...

15. F. Hirth, *China* σελ. 56, 78.

16. Ammiani Marcellini, *Rerum gestarum libri qui supersunt*, έκδ. Loeb, XVIII, 7, 5 (τόμ. Α', σελ. 451).

την χλαμύδα τους ότι ήταν φτιαγμένη απο μαλλί όχι προβάτων αλλά απο εκείνο που μαζεύεται απο την θάλασσα: *πίνους τὰ ζῶα καλεῖν νενομίκα-σιν, ἐν οἷς ἢ τῶν ἐρίων ἔκφυσις γίνεται*, αναφέρει.¹⁷ Το πρώτο χωρίο μας θυμίζει τον κίνδυνο που τα κινεζικά χρονικά αναφέρουν ότι αντιμετωπίζουν οι περαστικοί στο δρόμο προς το Ta-ch' in, λόγω της ύπαρξης λιονταριών και τίγρων, και το δεύτερο ένα παράξενο χωρίο των ίδιων χρονικών για το θαλασσίνο πρόβατο, απο το μαλλί του οποίου, σύμφωνα με τα κινεζικά χρονικά, έφτιαχναν ενδύματα οι κάτοικοι του Ta-ch' in.¹⁸

Έχοντας υπόψη τα παραπάνω, το κυρτό σχήμα της Δυτικής θάλασσας, την οποία για να περάσει κανείς απο την Βαβυλωνία ή την An-ku της Παρθίας, πρέπει να τηρήσει βορεινή κατεύθυνση, καθώς και τα ονόματα των υποτελών κρατών στο Ta-ch' in καταλήγω στην παρακάτω πρόταση που είναι, νομίζω, η μόνη ρεαλιστική. Δυτική θάλασσα, πέρα απο την οποία βρισκόταν το Ta-ch' in είναι το σύστημα των ποταμών Τίγρι και Ευφράτη, ενώ τα εξαρτώμενα μικρά βασίλεια είναι οι ημιανεξάρτητες αρμενικές σατραπείες του άνω ρου του Τίγρι και της γύρω περιοχής· Yü-lo η Egil (Ιγγηλινή), βόρεια της Άμιδας (και όχι η Hira κοντά στον Περσικό, όπως πρότεινε ο Hirth¹⁹ και δέχθηκαν οι περισσότεροι ερευνητές), Ssu-fu η Σοφηνή, Hsien-tu η Anzit (Αντζιτηνή), Ch' ieh-lan μάλλον η Ακιλησηνή βορειότερα, και Tse-san (που βρισκόταν μέσα στη θάλασσα) το μνημονεύμενο απο τον Αμμιανό κάστρο Σίζαρα (σημ. Gesire), χτισμένο σε νησάκι του Τίγρι, ανατολικότερα της Νισίβεως.²⁰ Καταλαβαίνουμε τώρα ότι ο δρόμος που περνούσε απο το Tse-san για την πρωτεύουσα της χώρας είναι ο γνωστός μας δρόμος της Νισίβεως. Απο τα υπόλοιπα, τοπωνύμια ταυτίζω της Ssu-pin όχι με την Κτησιφώντα αλλά με τη Supani, αρχαιότερο τύπο της Σοφηνής που παρέμεινε στον γνωστό μας τύπο Σοφηνή,²¹ και την An-ku της Παρθίας με την Άνουκα όχι πολύ μακριά απο την αρχαία πόλη Καιναί.²² Για το Lü-fen θα μιλήσουμε παρακάτω.

Με τις ταυτίσεις που προτείναμε παραπάνω τα ερωτήματα που εγεί-

17. Procopii, *Opera omnia*, έκδ. J. Haury - G. Wirth, Lipsiae 1962-1964, τόμ. Α', III, 1, 17 κ.ε. (σελ. 85).

18. F. Hirth, σελ. 41, 71; They weave fine cloth, and say they use the down of the water-sheep in making it; it is called Hai-hsi-pu (cloth from the west of the sea).

19. F. Hirth, *China*, σελ. 148 κ.ε., 196 κ.ε.

20. Ammiani Marcellini, XVIII, 6, 9 (τόμ. Α' σελ. 439).

21. N. Adontz, *Armenia in the period of Justinian. The political conditions based on the Naxara system*, μετάφρ. N. Garsoian, Lisbon 1970, σελ. 33.

22. RE, VI A1, στήλ. 1014. EI, τόμ. 3, σελ. 152 (Hamrin Djabal).

ρονται είναι λίγα και ασήμαντα· θα έλεγα όχι περισσότερα απο εκείνα που παρουσιάζουν Δυτικοί συγγραφείς (Στράβων, Πλίνιος, Πτολεμαίος, Αμμιανός Μαρκελλίνος, Προκόπιος κλπ), οι οποίοι μιλώντας για την τοπογραφία της περιοχής κάνουν πολλά λάθη.²³ Αντίθετα, τα προβλήματα που λύνονται είναι πολλά, σχεδόν όλα τα αναφερόμενα στις κινεζικές πηγές, μερικά απο τα οποία παύουν να ηχούν περίεργα, πχ. η κατεύθυνση προς βορράν κατά μήκος πρώτα του Τίγρι και ύστερα του Ευφράτη, το μακρό χρονικό διάστημα, αν δε φυσά ευνοϊκός άνεμος, λόγω της δυσκολίας του ταξιδιού κόντρα στο ρεύμα του ποταμού, η πικράδα και αρμυρότητα της Δυτικής θάλασσας που μνημονεύουν μερικά κινεζικά χρονικά (πληροφορία που θεωρήθηκε αφελής, αφού όλες οι θάλασσες είναι αρμυρές) που έρχεται σε συμφωνία με τα αναφερόμενα σε Δυτικές πηγές για την περιεκτικότητα του νερού του Τίγρι σε αλάτι και νίτρο, η θέση και τα ονόματα των ημιανεξάρτητων αρμενικών σατραπειών, η εποχή της ένταξής τους στο Ρωμαϊκό κράτος,²⁴ η θέση των ηγεμόνων τους μέσα στο Ρωμαϊκό-Βυζαντινό κράτος (μικροί ημιανεξάρτητοι βασιλείς),²⁵ η κοινή ονομασία του κράτους αυτού (*hai-si-kuo* = κράτος δυτικά της θάλασσας) κ.λπ.

Σχετικά με την περίφημη γέφυρα, για την οποία μιλήσαμε παραπάνω, μήκους 230 li πάνω απο τη θάλασσα, η κινεζική της ονομασία είναι *fei-chiao*. Fei σημαίνει πετώ και έτσι όλοι οι μεταφραστές την αναφέρουν ως «flying bridge» (fly = πετώ). Όσοι τόλμησαν να την ταυτίσουν υποστηρίζουν ότι πρόκειται για «ανάμνηση» της γέφυρας του Ξέρξη στον Ελλήσποντο ή για το Μπαχρέιν και το Bab-el Mandeb. Ακόμα και για την Σκάλα του Ιακώβ μίλησαν, δίνοντας μεταφορική σημασία στο απόσπασμα αυτό.²⁶

Πολλοί έχουν δεχθεί την άποψη του Hirth, ο οποίος, μη μπορώντας να εξηγήσει το τεράστιο μήκος της γέφυρας, αντικαθιστά τα li με πόδια και

23. Strabonis, *Geographica*, IA, 8 (σελ. 744): *ή δέ Ἀρσσηνὴ ἦν καὶ Θωπίτιν καλοῦσιν ἔστιν δὲ νιτρῖτις, τὰ δ' ἐσθῆτας ῥήπτει καὶ διαξάινει διὰ δὲ τοῦτο καὶ ἀποτόν ἄστι τὸ ὕδωρ φέρεται δὲ δι' αὐτῆς ὁ Τίγρις...* Επίσης, IΣΤ', 21 (σελ. 1040). Ammiani Marcellini, *Resum*, XVIII, 9, 2 (σελ. 464), XXIII, 6, 16-17.

24. Τό ἔτος 297-298 μ.Χ. Βλ. T. Mommsen, *The history of Rome*, μέρος Β', London 1886, σελ. 115. V. Chapot, *La frontière de l' Euphrate de Pompée à la conquête Arabe*, Roma 1967, σελ. 11. N. Adontz, *Armenia*, σελ. 25-26, 35-36, 85.

25. Procopii, *Opera*, τόμ. Δ', III 1, 17 κ.ε.: *τῇ δὲ ἄλλῃ Ἀρμενία, ἥπερ ἐντὸς Εὐφράτου ποταμοῦ οὐσα διήκει ἐς Ἀμυδαν πόλιν, σατράπαι ἐφειστήκεισαν Ἀρμένιοι πέντε... σύμβολα μέντοι αὐτῶν πρὸς τοὺς Ῥωμαίων βασιλέως ἐδέχοντο μόνον... ὑποδήματα μέχρι ἐς γόνυ φοινικοῦ χρώματος, ἃ δὴ βασιλέα μόνον Ῥωμαίων τε καὶ Περσῶν ὑποδεῖσθαι θέμις.*

26. *Journal Asiatique* 238 (1950), σελ. 473.

προτείνει τη γέφυρα του Ζεύγματος του Ευφράτη.²⁷ Δε νομίζω ότι πρέπει να γίνει αυτή η αντικατάσταση, διότι εκτός απο το Wei-liao, το Hou-Han-shu αναφέρει ότι η γέφυρα είχε μήκος μερικές εκατοντάδες li, ενώ μεταγενέστερο χρονικό υπολογίζει τη γέφυρα σε 240 li (10 li παραπάνω απ' ό,τι το Wei-liao). Η μετάφραση «flying-bridge» είναι πιστή στο κινεζικό κείμενο αλλά όχι πολύ σαφής. Στα ελληνικά θα μπορούσε να αποδοθεί ως «εναέρια γέφυρα». Είναι, νομίζω, σωστότερο να τη θεωρήσουμε ως «γέφυρα μεγάλου ύψους» όπως, εξάλλου, μεταφράζονται στο σινοαγγλικό λεξικό του Mathew οι κινεζικές λέξεις fei-chiao.²⁸

Μετά απο όσα αναφέραμε παραπάνω για την ταύτιση της Δυτικής θάλασσας, νομίζω ότι δεν πρόκειται για κοινή γέφυρα αλλά μάλλον για κάποιο τούνελ ή υπόγειο πέρασμα. Απο τους αρχαίους συγγραφείς μνημονεύουμε τον Στράβωνα ο οποίος μιλά για υπόγεια διαδρομή του ανατολικού Τίγρι αλλά στην περίπτωση μας, κυριολεκτικά χρήσιμος μας είναι ο Πλίνιος που μιλά για δύο διαδοχικές εξαφανίσεις του ποταμού και υπολογίζει το μήκος της δεύτερης σε 22 μίλια. Τα νερά του ποταμού, αναφέρει, αναδύονται πλησίον του Νυμφαίου.²⁹ Δεν μπορούμε λοιπόν παρά να συσχετίσουμε τα 22 μίλια του Πλίνιου με τα 230 li της ιστορίας της παλαιότερης δυναστείας των Wei και το Νυμφαίον με το Lü-fen του ίδιου χρονικού. Πρόκειται προφανώς για τη Μαρτυρόπολη, της οποίας το ντόπιο όνομα ήταν Nefer,³⁰ δυτικά της οποίας το χρονικό τοποθετεί την γέφυρα αυτή. Πρέπει επίσης να συσχετίσουμε τα αναφερόμενα στην ιστορία της νεότερης δυναστείας των Χαν (Hou-Han-shu) για την ίδια γέφυρα που έβγαζε βόρεια της «θάλασσας» με τα αναφερόμενα στον Προκόπιο για τις Κλεισούρες που βρίσκονταν επίσης δυτικά της Μαρτυρόπολης και που έβγαζε επίσης βόρεια, στην Περσαρμενία ή στο φρούριο Καθαρίζων.³¹ Τέλος, όλα αυτά πρέ-

27. F. Hirth, *China*, σελ. 192.

28. Mathews' *Chinese - English dictionary*, Harvard Univers., Cambridge Massach. (Revised American ed.) 1943, άρ. 1850 (σελ. 268, 269).

29. Pliny, *Natural History VI, XXXI*, 128: *alterum deinde transit lacum qui Thespites appellatur rursusque in cuniculos mergitur et post XXII p. circa Nymphaeum redditur.*

30. N. Adontz, *Armenia*, σελ. 10-11. J. Markwart, *Südarmenien und die Tigrisquellen*, Wien 1930, σελ. 167. L. Dillemann, *Haute Mésopotamie orientale et pays adjacents*, Paris 1962, σελ. 87, 93, 163, 257.

31. Procopii, *Opera*, τόμ. IV, 3, 8: 'Εκ δὲ Μαρτυροπόλεως ἐς δύνοντά που τὸν ἥλιον ἰόντι χωρίον ἐστὶ Φεισῶν ὄνομα ἐν Ἀρμενίᾳ μὲν καὶ αὐτὸ κείμενον τῇ Σοφανηγῇ καλουμένη, Μαρτυροπόλεως δὲ ὀλίγον ἔλασσον ἢ ὁδῷ ἡμέρας διέχον, τοῦτου δὲ τοῦ χωρίου ἐπέκεινα, ὅσον ἐκ σημείων ὀκτῶ μάλιστα, ὄρη ἀπότομα... στενωποὺς ἀπεργάζονται δύο, ...οὐσπερ νενομίκασι Κλεισούρας καλεῖν, τοὺς δὲ ἐκ

πει να συνδυαστούν με την ύπαρξη ενός πραγματικού επιβλητικού τούνελ, δύο περίπου χιλιομ. μήκος, και 80 πόδια ύψος, όπου εισχωρούσαν τα νερά του Τίγρι και πάνω απο το οποίο περνούσε, πράγματι ο δρόμος προς βορράν.³²

Η γέφυρα αυτή δεν είναι, λοιπόν, παρά συμφυρμός της ιδιότητας του φυσικού τούνελ με το μήκος του υπογείου ρεύματος του Τίγρι που αναφέρεται στις πηγές. Αυτός ο συμφυρμός πρέπει να έγινε απο συγγραφέα που είχε μπροστά του γραπτές πηγές ή το πολύ, συνδυασμό γραπτών και προφορικών πηγών. Είναι το δεύτερο παράδειγμα, μετά τα 40.000 στάδια του Στράβωνα απο το οποίο πιστοποιούμε ότι Κινέζοι συγγραφείς άντλησαν απο Δυτικές πηγές. Βέβαια δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε την πορεία που ακολουθήθηκε, στην περίπτωση όμως των 40.000 σταδίων ή li το μεσάζον κείμενο απο το οποίο άντλησε ο Κινέζος χρονογράφος ίσως ανήκε σε συγγραφέα που ζούσε ανατολικά της Κασπίας, δεδομένου ότι ο τελευταίος μπορούσε να αντικαταστήσει την Κασπία με την ονομασία Δυτική θάλασσα. Ο Κινέζος συγγραφέας, λοιπόν, πιθανώς κράτησε το όνομα Δυτική θάλασσα, εννοώντας όμως όχι την Κασπία αλλά την ακόμη δυτικότερη «θάλασσα» που περιέβαλε τη «νήσο» της Μεσοποταμίας.

Η ταύτιση της Δυτικής θάλασσας, των υποτελών κρατών, της ιδιότυπης γέφυρας και η σχέση ανάμεσα σε κινεζικά και δυτικά κείμενα μας οδηγούν σε ουσιαστικότερη μελέτη των κινεζικών πηγών, μέσω των οποίων μπορούμε να φθάσουμε στη γνώση ορισμένων πολύτιμων πτυχών των σχέσεων της Κίνας με το Δυτικό κόσμο. Πρέπει να πάψουμε να τις αντιμετωπίζουμε σαν πηγές δεύτερης κατηγορίας, ανάγοντας τα πάντα στη σφαίρα της ουτοπίας. Από την άλλη πλευρά, σε συνδυασμό με τις ελληνικές πηγές περί Άπω Ανατολής και έχοντας υπόψη ότι τα κινεζικά χρονικά συνεχίζουν να καλύπτουν και την περίοδο πέρα απο τον ΣΤ΄ αιώνα μαζί με άλλου είδους κινεζικές πηγές (μολονότι παρουσιάζουν περισσότερα προβλήματα απ' ό,τι οι πηγές της εποχής αυτής) νομίζω ότι μπορούν να τεθούν οι βάσεις των σινελληνικών σπουδών. Τώρα γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι Ta-ch' in (και πριν απ' αυτό το Li-kan) είναι τμήμα του κράτους εκείνου στο οποίο ανήκαν οι περιοχές πέρα απο τον Τίγρι και τον Ευφράτη, είτε αυτό το ονομάζουμε σήμε-

Περσαφμενίας επί Σοφανηνήν πορευομένους, είτε εξ αυτών των περσικών όριων είτε διά τοῦ Κιθαρίζων φρουρίου Ιοιεν, ἀμήχανά ἐστιν δι τῆ μη διά τούτων δὴ τῶν δύο στενωπῶν ἐνταῦθα γενέσθαι.

32. C. F. Lehmann - Haupt, *Armenien, Einst und jetzt. Reisen und Forschungen*, τόμ. I, Berlin 1910. N. Adontz, *Armenia*, σελ. 14.

ρα κράτος των Σελευκιδών ή Ρωμαϊκή ή Βυζαντινή αυτοκρατορία. Όσο για την πρωτεύουσα Απ-τι δεν είναι άλλη απο την Αντιόχεια. Ο Hirth, σε γενικές γραμμές, έχει δίκαιο, μολονότι έφτασε σ' αυτό το συμπέρασμα απο λανθασμένο δρόμο και έως ένα σημείο είναι υπεύθυνος για τις ακρότητες που ακολούθησαν (π.χ. η αδικαιολόγητη μετάφραση των δύο ιδιογραμμάτων της λέξης Απ-τι σε «πόλη Ειρήνης» απο εκείνους που δέχονται την ουτοπική θεωρία).³³

Η προσπέλαση λοιπόν προς την Αντιόχεια, απο τα Εκβάτανα, σύμφωνα με τα γραφόμενα στις κινεζικές δυναστικές ιστορίες γινόταν:

α) Μέσω του υδάτινου δρόμου των ποταμών Τίγρι και Ευφράτη, αφού επιβιβαζόταν κανείς σε πλοίο στον Τίγρι, περίπου στο ύψος των Εκβατώνων ή μέσω του περιφερειακού δρόμου που ακολουθούσε τις όχθες των ποταμών. Η επιμονή των κινεζικών χρονικών για την χρήση αυτή του δρόμου είναι κάπως ακατανόητη για μας και έχει μάλλον θεωρητική αξία.³⁴

β) Μέσω της Υü-lo (Ιγγληνής) βόρεια της Αμιδας απόληξη του δρόμου απο τα Εκβάτανα, μέσω Ssü-rip. Από εκεί και κάτω μπορούσε κανείς να πάει με πλοίο ακολουθώντας την κατεύθυνση του ρεύματος του Ευφράτη. Η θέση της Ssü-rip, βορειοανατολικά της Υü-lo, μας κάνει να πιστεύουμε ότι ο δρόμος απο τα Εκβάτανα ακολουθούσε βορειοδυτική κατεύθυνση βγάζοντας ανατολικά της λίμνης Βαν.

γ) Μέσω Μαρτυρόπολης. Η σπουδαιότητα του δρόμου φαίνεται απο το ότι είναι ο μόνος δρόμος προς την πρωτεύουσα που είναι γνωστή η απόσταση (2.000 li).

33. Μ. Κορδώση, «China and the Greek world», υπό έκδοση, *Ιστοριογεωγραφικά* 3 (1989-91).

34. Πρόκειται για μια απολιθωμένη παλαιά πληροφορία που επαναλαμβάνεται ή ήταν το συμπλήρωμα μιας καθημερινής πείρας εμπόρων που διάνυαν συχνά το ανατολικό τμήμα του δρόμου; Απο τα τοπογραφικά στοιχεία που μας παραδίδουν τα Χρονικά, φαίνεται πως ένας απο τους πιο γνωστούς δρόμους ήταν το οδικό τμήμα Σάταλα - Ακίλησηνη - Σοφηνή - Αντζιτηνή. Αν λάβουμε υπόψη ότι γνωστός ήταν και ο δρόμος αρχαίες Καινές - Σίζαα - Μαρτυρόπολις - Κλεισούρες, τότε γίνεται φανερό ότι έχουμε ένα εμπορικό δρόμο που συνέλιπτε, πάνω-κάτω, με το δρόμο που οδηγούσε προς την καρδιά της αυτοκρατορίας, στο σημείο όμως της διασταύρωσης, στην Αντζιτηνή, οι πηγές δεν τον προεκτείνουν δυτικά. Αυτό που ξέρουμε με βεβαιότητα είναι ότι κατευθύνεται βόρεια - πρόκειται βέβαια για το δρόμο προωθήσεως προϊόντων προς την Τραπεζούντα - και εκείνο, επίσης, που γνωρίζουμε έμμεσα (από τον «θαλασσινό» και περιφερειακό δρόμο) είναι ότι συνεχίζεται νότια προς την Αντιόχεια. Ο περιφερειακός λοιπόν, αυτός δρόμος, πιθανώς, ήταν αποτέλεσμα γνώσεως αφ' ενός μεν του εμπορικού δρόμου που απο Μοσσούλη οδηγούσε προς Μαρτυρόπολη - Αντζιτηνή - Τραπεζούντα, ακολουθώντας για πολύ το ανατολικό τμήμα της Δυτικής θάλασσας (Τίγρι), αφ' ετέρου δε του δρόμου που απο την

δ) Απο το δρόμο που περνούσε απο το Tse-san (δρόμος Νισίβεως).

ε) Απο το νότιο μέρος της χώρας. Το Wei-lio μνημονεύει πόλη Ch'ih-san που ο Hirth ορθώς ταύτισε με την Αλεξάνδρεια. Το πιθανότερο είναι το ταξίδι με πλοίο σε ποτάμι που αναφέρει το παραπάνω χρονικό να είναι η άφιξη στην Αλεξάνδρεια απο την Ερυθρά, μέσω του Νείλου. Όσο για την άφιξη στο Ta-ch' in «από το κάτω μέρος της χώρας», πηγαινοντας βόρεια στην πόλη Wu-tan, νομίζω ότι πρόκειται όχι για το λιμάνι Μυός Όρμος αλλά για την Ιωτάβη, απο την οποία μπορούσε κανείς να φθάσει στην Αντιόχεια, μέσω Αιλάνας και Πέτρας.³⁵

Η κύρια διαφορά ανάμεσα στις δυτικές και κινεζικές πηγές σχετικά με την επικοινωνία Δύσης - Άπω Ανατολής είναι ότι οι πρώτες τοποθετούν το κέντρο νότια και οι δεύτερες βόρεια του Τίγρι. Για τις πρώτες κέντρο είναι η Νισίβις. Για τις δεύτερες το κέντρο βρίσκεται ανάμεσα στην Μαρτυρόπολη και την Egil (κοντά στην Αμιδα). Και στις δύο περιπτώσεις, όμως, όποιος έρχεται απο τα Εκβάτανα και φθάνει στον Τίγρι, στο ύψος της Κτησιφώντος ή βορειότερα, νότια της Μοσσούλης, οφείλει να προχωρήσει βόρεια και να κάνει μια τοξωτή διαδρομή, αλλά στην περίπτωση των κινεζικών πηγών η διαδρομή έχει μεγαλύτερη ακτίνα. Ετσι, συμφερότερο είναι να ακολουθήσει το δρόμο της Νισίβεως. Αν όμως απο τα Εκβάτανα ακολουθήσει ΒΔ κατεύθυνση, διαδρομή που καθώς φαίνεται, διαγράφεται στο Hou-han shu, τότε ο δρόμος περνάει απο την περιοχή Μαρτυρόπολης - Αμιδας. Αν μάλιστα, στο σημείο που ο ταξιδιώτης φθάσει στον Ευφράτη χρησιμοποιήσει πλοίο, η διαδρομή διευκολύνεται γιατί ακολουθείται το ρεύμα του ποταμού.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι οι κινεζικές πηγές ακολουθούν μιά άλλη πρακτική στο ταξίδι για την Αντιόχεια που παρουσιάζει και μειονεκτήματα και πλεονεκτήματα. Αυτή η διαφορετική πρακτική και η χρήση ντόπιων ονομάτων δείχνει ότι οι πηγές απο τις οποίες άντλησαν οι Κινέζοι συγγραφείς είναι τοπικές, που έφτασαν εκεί, πιθανότατα, μέσω άλλων κεντροασιατικών κειμένων. Η άποψη αυτή κάνει τη σχέση ανάμεσα στις κινεζικές και Ελληνολατινικές πηγές κάπως έμμεση.

Αντιζιτηνή οδηγούσε νότια προς την πρωτεύουσα, ακολουθώντας το δυτικό τμήμα, της θάλασσας (Ευφράτη).

35. F. Hirth, *China*, σελ. 68-69: «In the west of the sea there is the city of Ch' ih-san. From below the country one goes straight north to the city of Wu-tan. In the south-west one further travels by a river which on board ship one crosses in one day and again south-west one travels by a river which is crossed in one day».

Η αφήγηση για το *Ta-ch'in* της σπουδαιότερης δυναστικής ιστορίας για το θέμα μας, το *Wei-liao*, πιστεύω, ότι καλύπτει το πρώτο μισό του Δ' μ.Χ. αιώνα. Από εκεί και πέρα οι πηγές πληθαίνουν αλλά και τα προβλήματα, (τοπογραφικά, ιστορικά, γλωσσολογικά) είναι ακόμη μεγαλύτερα. Εκείνο όμως που θεωρώ ως βέβαιο είναι ότι στα επόμενα χρόνια η κινεζική γλώσσα θα αποτελέσει, ως ένα σημείο βέβαια, όργανο του Ελληνιστή και ιδιαίτερα του Βυζαντινολόγου. Ίσως μάλιστα, έρθει αρωγός εκεί που την έχουμε περυσσότερο ανάγκη, στην σκοτεινή περίοδο του Ζ' και Η' αιώνα.

FROM CHINA TO BYZANTIUM THE CHINESE SOURCES

Summary

Hou-Han-shu and *Wei-liao* are the two ancient Chinese chronicles that give us some very interesting details about *Ta-ch'in*, the country in the extreme west of the world. Scholars identify this country with the Roman empire or its eastern part, but also with all the countries West of Persia, or with some other regions west and east of India. Some scholars, based mainly on the mythical part of the material of the Chinese Chronicles, think that *Ta-ch'in* is a pure utopia, another picture of China itself. F. Hirth's opinion that *Ta-ch'in* is the eastern Roman empire, is, rather, the most dominant theory. However, the identification of the Western sea with the Persian gulf weakens his theory, given that the trip – from Parthia to *Ta-ch'in* – around the arabian peninsula is very long. The other theories about the place of the Western sea present more difficulties than Hirth's. So, it is not possible to identify the Western sea either with the Caspian sea, the Indian Ocean, the Erythrean sea, the Mediterranean sea, or with an imaginary sea northwest of the Persian gulf. Having in mind that the finding out that some corresponding Chinese and Western texts (especially about the distance of 40.000 li or stadia from the capital of China to Antioch) lead to the north Mesopotamia or south Armenia, the voyage of the passengers through the Western sea, taking first a northerly then a westerly and finally a southerly direction and the position and the names of the dependent states (*Yü-lo* = *Egil*, *Tsê-ssan* = *Gesire*, *Hsien-tu* = *Anzit*, *Ch'ieh-lan* = *Akilesene* etc), it is indispensable to conclude that the Western sea is actually the rivers *Tigris* and *Euphrates*.

The identification of the «Western sea» with the rivers *Tigris* and *Euphrates* explains some points of the chinese passages, which, otherwise

would seem inexplicable, or, at least, symbolic. For example, the long time the passengers spend in the «Western sea» is due to the direction of the trip, opposite to the current of the river Tigris; also, the saltiness and bitterness of water is due to the high concentration of salt and nitre in the water of the Tigris. It is therefore certain that the state Ta-ch'in, situated west of the Western sea, is the Roman-Byzantine state.

The identification of Western sea with the rivers Tigris and Euphrates indicates that the long «flying bridge» across the western sea, west from the town Lü-fen, might be a sort of tunnel. In fact, many ancient authors speak about the subterranean course of the Tigris; especially Plinius gives the subterranean distance of the course of this river, calculating it as 22 miles. This distance is a little inferior to that given in the Chinese chronicles (230 li or stadia). The «flying bridge» is, therefore, a jumble of two elements: the existence of a natural tunnel (through which the water of the Tigris pass) NW from Martyropolis (= Nefer = Lü-fen) and the length of the subterranean course of the Tigris.

The capital of Ta-ch'in, An-tu, can be identified now with Antioch. All the routes mentioned in the Chinese texts lead to this big Greek city. I. From the eastern part of the country: 1) The river route of the Tigris and Euphrates of the circular land road along their banks. 2) The route through Tsê-san (road of Nicibis). 3) The route through Ssu-pin (region of Van), Egil and the «sea» (Tigris or, most probably, Euphrates). 4) The road through Martyropolis. II. From the southern part of the country: 1) The route through Alexandria. 2) The route through Wu-tan (Iotabe) and Petra. It seems, therefore, that according the Chinese chronicles the region of Martyropolis and not that of Nisibis played the main role in the communication between Ecbatana and Antioch.

JOSÉ A. OCHOA

THE WAY TOWARDS THE ORIENT:
THE *EMBAJADA A TAMORLÁN*
FROM TREBIZOND TO TABRIZ

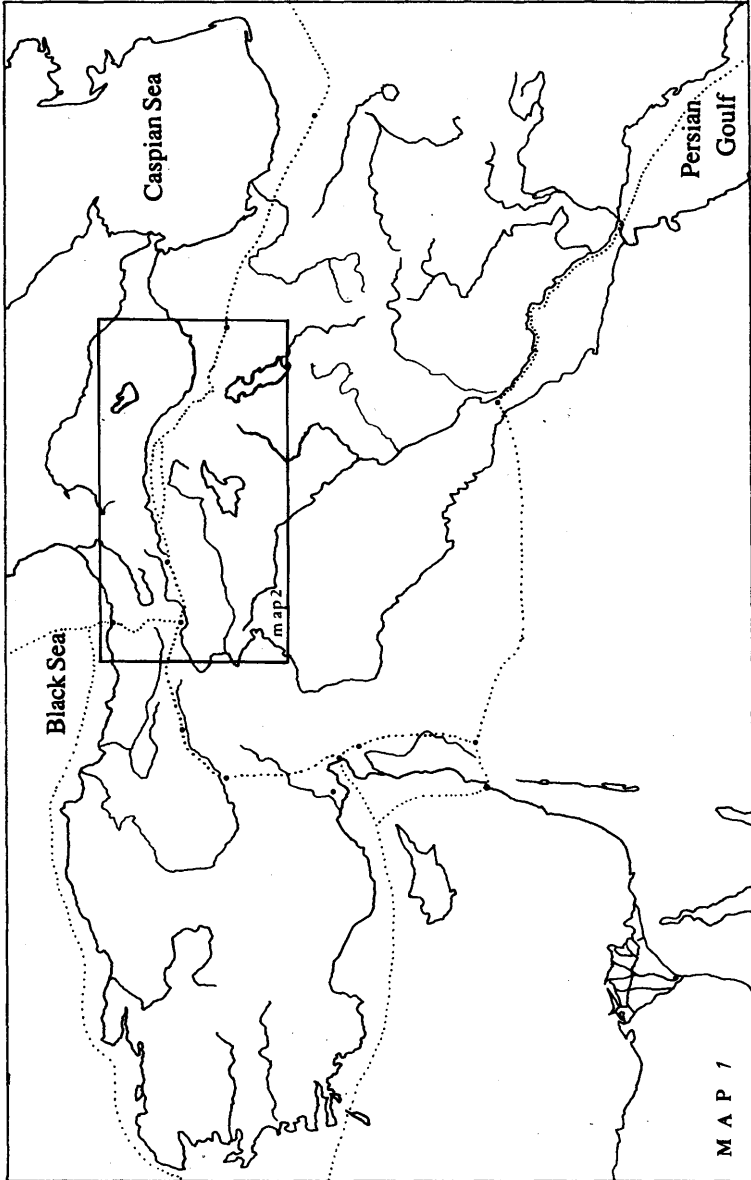
On Sunday, 27 April 1404, the ambassadors sent by the King of Castille, Henry the Third to the Great Tamberlan left Trebizond (Trapezus, Trabzon) towards Central Asia. The long journey would end in September where the western ambassadors would be finally received. More than eleven months had elapsed since the travelers sailed out of the Cadiz coast and toured all the Mediterranean, the Aegean and the Black Seas. They were now starting the land road, one of the hardest stages of their travel.

In my lecture I will limit myself to commenting on the itinerary leading them to Asia and on the travel characteristics. I will leave for another time the description made of certain cities, tackling the numerous political historical comments, the war actions of Timur and the remarks on the customs of the peoples met during their trip, much more frequent hereafter in the travel book.

1. Routes towards the Orient in the Middle Ages¹

When the Mongols appeared in the Christendom history, entering Caucasus and Crimea and reaching Southern Rusia between 1222 and 1241, the traffic map between the Orient and Occident experienced a great change; thanks to their ample spreading and religious tolerance, routes and markets were opened which were yet unknown to westerners. There were really few Europeans going farther Damascus and the Euphrates Valley, or who would risk themselves on the coasts of the northern Black Sea. Until that time, the only access for the trade towards the Orient was the port of Lajazzo (presently Ayas in the gulf of Iskenderun), from which it was possible to reach the region of high Euphrates through Syria and Baghdad towards India, through the Persian Gulf. There was another road which crossed Little Armenia, arriving at Tabriz, leaving in the south the Euphrates and Tigris region. This route was already used by Marco Polo who reports the relations between

1. See Map 1.

Tabriz and the Indus. After the destruction of the Abbasid Caliphate of Baghdad (1258) this route will be much more frequented and will relegate Baghdad to a second rank, which was the reaching point of the silk route from Cathay. Another consequence of the destruction of Baghdad by Hulagu-Khan and of the settlement of Tabriz as the commercial center in Asia was the deviation of the commerce with the Orient towards the Black Sea by Trebizond, instead of reaching the Mediterranean Sea through Syria and Palestine, as was done before.²

This route to get into Central Asia was still prevalent in the beginning of the XVth century, when it was followed by our ambassadors despite the fact that Trebizond as well as Persia had begun there a few decades before. This route (from Lajazzo to Tabriz) was mentioned by Pegolotti in his *Pratica della mercatura*³ and it was also followed by Marco Polo and Odorico da Porde- none.

There was another route to penetrate Asia, and that was reaching Karakorum through the North of the Caspian Sea, the Aral Sea and the lake of Baikal. It is the so-called Tartarian route, which was tried by Giovanni da Pian del Carpine, from Poland, Cracow and Kiev (1245),⁴ and by William of Rubruk through the Black Sea and Crimea (1253). On the other hand, the spice route was essentially maritime and beginning in the China Sea was touring the Indian Ocean to reach the Persian Gulf, where the goods were transferred to the caravans.

However, the two latter routes could not interest our travelers since they connected the Far East with the European West but did not lead through Persian territory and western Turkestan to the south of the Caspian Sea.

2. Identification of the itinerary of the Castilian ambassadors. Reasons for the selection of this route.⁵

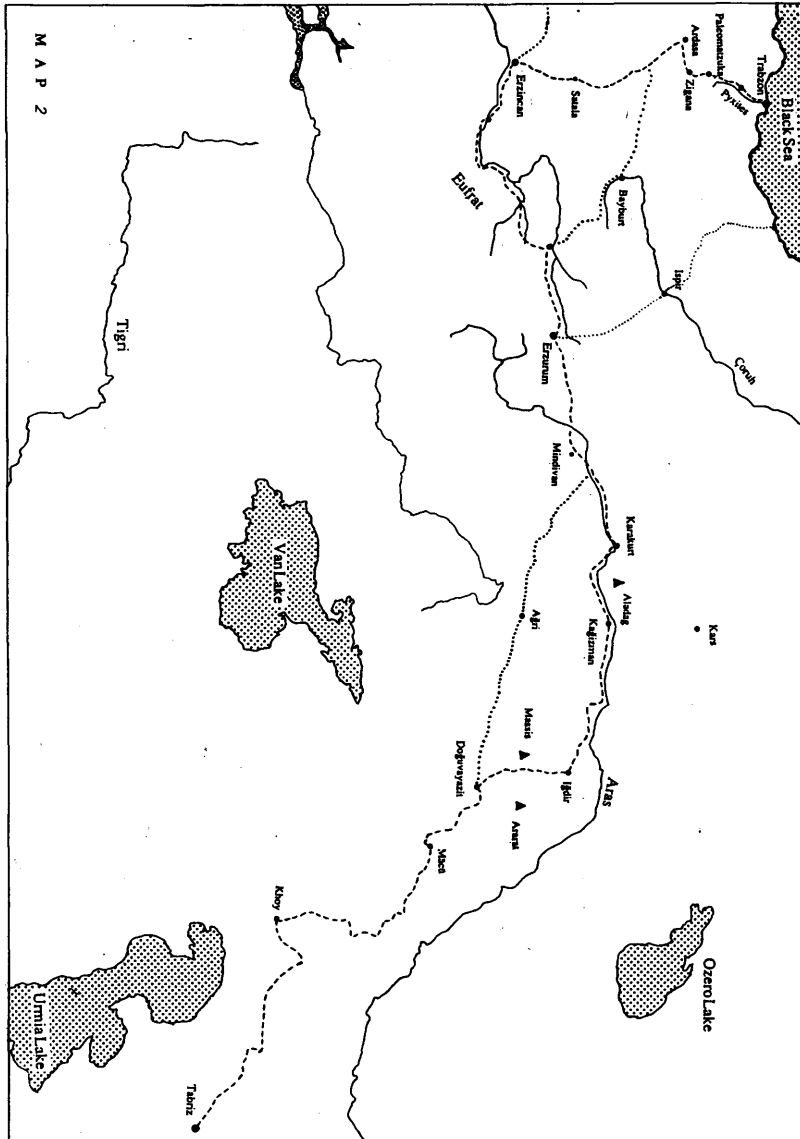
In all their maritime journey, the ambassadors were depending upon commercial ships for travelling. Some of the visited ports and the travel schedule were contingent upon the merchant ships. Sometimes it was not easy to

2. W. Heyd, *Histoire du Commerce du Levant au Moyen-Age*, vol. 11, Leipzig 1885-1886 (reprint Amsterdam 1983).

3. Francesco Balducci Pegolotti, *Della pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambridge Mass. 1936.

4. See the recent edition *Giovanni da Pian del Carpine, Storia dei Mongoli*, Spoleto 1989.

5. In Map 2, the dotted lines indicate the most frequented routes, and the hyphenated

find a ship to travel, as happened for the traject Constantinople - Trebizond (p. 68).⁶ Furthermore, though the final destination was Samarkand, we must consider that at the time of setting out and as they were approaching Orient, the real aim was to meet the Mongol leader who was himself making a long return journey to his capital. In fact, the first embassy of the Castilian monarch, addressed to Bayazid, found him when he was fighting against Tamberlan in Angora, the end of the Mongol war campaign in Central Asia Minor. At the time, the ambassadors acted cunningly and waited to know the battle issue to introduce themselves before the winner. Well, as I say, our ambassadors were adapting their itinerary to the news they were receiving on Tamberlan: when they there staying in Rhodes, several pilgrims returning from the Holy Land informed them of Tamberlan's intention to attack Syria (pp. 19-20). However, the ambassadors did not give much credit to this information and chose not to enter Asia through Syria, Damascus and Teheran, but rather to embark in a galliot of the Genoese *Miçer Nicoloso Taco* towards the northern Aegean Sea. Most probably, the itinerary was outlined before the Byzantine emperor and another one with the Trebizond emperor.⁷ Furthermore, the lord of Erzincan informed them that at the end of winter, Tamberlan would leave for *Carabaque* (a camp close to Tabriz) and would make his way to *Soldania* (towards Central Asia, p. 85, 15-16). Hereafter, the selection of the route would be contingent upon the motions of Tamberlan towards his capital, Samarkand.

3. Points of the itinerary.⁸

Pexir at the beginning, the road was following the course of the Pyxites, which has its source in the Zigana massif near the Soumela monastery and its mouth in Trebizond.

Palomacuça This toponym reminds us of the city of Paleomatrouca (presently Hamsikoy).

Sigana Zigana pass, the so-called Pontic Gates, allowed to cross the Pontic chain which separated the Black Sea coast from the zone of high pastures in

line the ambassadors' route.

6. I am throughout quoting the critical edition of F. Lopez Strada, Madrid 1943, (page or page and line).

7. Cf. J. A. Ochoa, «La sosta della *Embajada a Tamorlán* a Trebisonda. Aspetti storici», *Schede Medievali* 16 (1989), pp. 54-62, and «El paso de la *Embajada a Tamorlán* por Trebisonda. Descripción de la ciudad», *Rivista di Studi Bizantini e Slavi* 6 (1990) in press.

8. Specially useful for the identification of the route is the road map of Freytag &

the center of Anatolia. The traveler refers to this pass as a castle.

Ardaça Ardasa is the location of the present Torul. It is a castle of great strategic importance because it controls the road after the Zigana pass. I was unable to identify a third castle in the area, named *Dorile*.⁹

Alango gaça It is a difficult point to identify between Satala and Erzincan, marking the end of the Greek control and the beginning of the Manor of Erzincan, a tributary of Tamberlan.

Arzinga Erzincan was the arrival point of the caravans coming from Lajazo and Sivas towards Trebizond, the same as used by our ambassadors.

Of this city the traveler indicates its location: «in a plain near a river named Euphrates (...) all surrounded by a range of very high mountains». ¹⁰ After pointing out its location between high mountains whose sides are spotted with small villages (*aldeas*), he indicates – as he had done previously – the existence of vineyards and orchards. The city is described as being surrounded by a stone wall with several towers and having beautiful mosques and fountains. His information stating that this city was built by Armenians is correct,¹¹ since it was the Armenia metropolis, the episcopal See of St. Gregory the Illuminator (III-IV centuries).

Between Erzincan and Erzurum the text only mentions two villages *Xaboga* and *Pagarrix*, which were probably relays of post horses for caravanserais. It is not easy to identify those locations with the present ones since the only important point of the route, on the bank of the high Euphrates was the city of Askale. We cannot either compare with other reports. Pegolotti, for instance, only mentioned in this tract a place called *Ligurti* (of no possible identification) and two *Gavazera* which means caravanserais (one *sulla montagna* and another *fuori d'Azerone*). *Xaboga* was probably the point where they crossed the Euphrates, although it is not explicitly stated by the traveler.¹² It could be the present Süpiran (though the present road crosses the

Berndt (Wien) *Near East* 1:2.000.000.

9. On the Trebizondine Empire's frontier cf. several articles in A. Bryer, *The empire of Trebizond and the Pontos* (London 1980); G. Brătianu, *La mer Noire (des origines a la conquête ottomane)*, München 1969; S. P. Karpov, *L'Impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma (1204-1461)*, Rome 1986, pp. 8-13 (with a map) and E. Janssens, «Le pays de Trebizonde», *Byzantion* 36 (1966), pp. 97-126 (with a well documented map).

10. *en un llano acerca de un Rio que es llamado eufrates (...) todo cercado enderredor de unas Sierras muy altas* (p. 88, 26-30).

11. *esta çjudat edificaron armenios* (p. 89, 4).

12. *aldea que llaman Xaboga: E tenian un castillo pequeno, e çerca del estaua un Rio,*

Euphrates further up, in Kötür).

Before reaching Erzurum the travelers stopped in an unnamed castle, to which they refer as «belonging to Erzincan» (*era de Arzinga*). We could relate it to «Bangni d'Arzerone» of Pegolotti, although it is not easy to place it on the map. Anyway, it was undoubtedly the last elevated point before reaching the city located in a plain, as indicated by the traveler (p. 96, 3).

The name of Erzurum (*Azeron*, in our text, p. 96, 2)¹³ comes from Arabic designation: *Arz ar Rum* («land of the Romans»). The traveler notes down the submission of the city to Tamberlan as follows *la qual ciudat estaua por el tamurbeque*. In our narration no mention is made of mosques, although there still are a few important ones,¹⁴ but a *fermosa iglesia* is mentioned, whose existence is linked to the presence of Christian Armenians in the city. Erzurum seems to have little population but is defended with an important brick wall (*muy fuerte muro de tierra*); perhaps the aspect of the city had improved since 1333 when Ibn Battuta saw it «almost in ruins due to a civil war».¹⁵

There is great difficulty in identifying toponyms of the journey in the trip reports. This is due to various factors: many of them are villages of slight importance, with no solid buildings which have lost their role on the old commerce routes with the passage of time. Besides the change of city names through time for various reasons, we must add the scarcity of cartographic information of that period, as cartography had progressed on a more slow basis than the geographic knowledge of traders and travelers. I will comment on some of the geographical names after Erzurum.

Corras It is obviously the Aras river which indication helps to determine the itinerary which goes farther up the north than the one followed by Odorico da Pordenone (see map 2).

Çulmarun City on the bank of Aras river, probably identifiable with Karakurt. Of this city the traveler makes extensive comments concerning its strategic location with important defenses, reinforced by a castle in its only vulnerable point (p. 98, 1-8). The traveler comments that six leagues away is the mountain where the «Arch of Noah appeared after the deluge» (*arca de Noée paresció quando el dilluio*), which is an error, since it probably refers to

p. 95, l. 8-10. Pegolotti is not more explicit: *Ponte*.

13. «Orzaloni» in Odorico da Pordenone.

14. Ulu Camii (1179), Yakutiye Medresi (1308). There are some other interesting Moslem buildings, like a Coranic theological school (1253) or some Seldjukid mausolea.

15. Cf. the Spanish translation: *A traves del Islam*, Madrid 1981, p. 389.

mount Adalag (3.134 m.). In reality, they were going to travel at the foot of Ararat massif (5.165) between Iğdir and Doğubayazit. A similar error is found in Odorico da Pordenone who identifies the mount of the arch with mount Massis (3.243) near Diyadin.¹⁶ The mountain's legend is rather old; it was transmitted to the Arabs – who accepted the prophet Noah in their religion – by the Christians of Syria. It is shown in a world map of the XIth century of the British Museum, and it is always commented by the people traveling in that area. However, this type of errors spreads some doubts on a scarcely unanimous tradition in the region or reveals a special difficulty of identification by the travelers.

Huy (Hoy) Khoy nowadays. Mentioned in the return trip (p. 240, 1-2) as a border city between Persia and Armenia.

Pegolotti in the *Pratica della mercatura* (p. 11), says that a horseman could cover this traject in twelve or thirteen days, while a caravan would make it in about thirty days. Our travelers did it in forty-six days. Unfortunately, Pegolotti did not make any comment on the cities along this route and therefore there is no possible comparison. The eventual conclusion is that the Castilians took a different route somewhere in the itinerary. For instance, the straightest line from Ardasa to Erzurun would cross Bayburt and Aşkale and not Erzincan.

However, the two-week difference of duration of the trip could be accounted for a slower course than usual. We must not forget that the ambassadors left in early Spring when the road conditions were not ideal.

4. Travel characteristics

a) Meteorological and natural:

During their almost one-year journey along the Mediterranean, the Aegean and the Black Seas, the Castilian ambassadors faced various weather conditions; however, at the beginning of their land journey, there was an added harshness in the climate of their high-mountain route.

The narrator notes down frequently the road difficulties, since they had arrived at narrow passes in the mountains of the Trebizond empire (p. 79, 25 and p. 80, 8-11); along the Aras river, p. 97,15), and in many instances they

16. Odorico 4.1, cf. *Odoricus de Rebus incognitis, nella prima edizione a stampa*, Pordenone 1986, p. 52. I must observe that in the Italian version of this work (rather summarized with regard to those of the Latin manuscripts) it is not possible to uphold either this identification or the route quoted *supra*.

were walking in perpetual snows although it was Spring (p. 79, 29; p. 84, 17-18; and p. 97, 12).

b) Human:

Another important feature to be noted is the danger of the road since it was frequented by ruffians controlling the traffic of merchandise and people. The first indication of this fact is given when the emperor of Trebizond offers a guide to the ambassadors and who, even before leaving his monarchic territory, abandons the travelers for fear of the enemies.¹⁷ *Ardaça* castle is called a den of thieves.¹⁸ In fact, it was one of the three important points held in this territory by a Greek gentleman called *quilileo cauasica*, who used to impose a sort of «revolutionary tax», offering non requested protection. All efforts made by the ambassadors to avoid paying this «courtesy» were useless. They tried to explain they were not merchants, they invoked the emperor, the King of Castille and the Great Tamberlan. Finally, they were obliged to pay and they were accompanied till *Alango gaça* (p. 83, 7-8). As the Castilian stated, it was highly recommendable to go across this territory using a caravan or in numerous groups of merchants (p. 80, 20). The name of the personage is altered by the adaptation to Castilian language from the phonetics noticed by the traveler, which confirms once again the oral origin of the narrated information. As in page 75, 13-15 *κῦρ Μανονήλ* and *κῦρ Ἀλέξις* are changed into *chormalene e quelex*,¹⁹ a *κῦρ(ιος) Λέω Καβα(ζ,σ)*- becomes *quilileo Cavasica*, with a fused formula: addressing title and first name, which results in the assimilation of ρ into λ. We do not know if the person in question is *Λέων Καβαζίτης* since it was testified in mid XIV century²⁰ and in 1404 he was certainly very old, which does not correspond with the traveler's data.²¹

Contrasting with this episode, the hospitality of the Turkish Lord of *Alango Gaça*, a village of Erzincan (p. 83, 11-14) must be remarked, which is also understandable due to the presence of the *chacaty*, Tamberlan's men who

17. *non osaria yr adelante por Reçelo de enemigos del enperador*, p.79, 19.

18. *en el qual castillo acostunbran Siempre estar ladrones e malos omnes, e el señor es otro tal*: p. 80, 19.

19. The Emperor of Trebizond and his son, respectively, cf. Ochoa, «La sosta...», (cit.) p. 55.

20. Protovestiaros (1351) and Megas Domestikos (1344-1351) of Trebizond; *PLP*, fasc. V, p.2 (10.011). Cf. M. Panaretos, *Περί τῶν μεγάλων Κομνηνῶν*, ed. O. Lampsides, Athens 1958, p. 65, 67, 69.

21. Among the *Καβάσιλας* collected in the *PLP* (10.061-10.102) there is no *Λέων*, neither anyone testified in Trebizond at the beginning of the XV century.

would act brutally to be respected and obeyed.²² They were also well received by the *caxix* of *Maninam* (p. 97, 16) and in *Çulmarin*'s land, favorable to Tamberlan (p. 98, 27-30).

The situation became more dangerous when the news arrived during their return journey that Tamberlan was dead and also, when our ambassadors were plundered in Tabriz (p. 239). They had to modify their return journey twice: after Khoy (p. 239-242) and after *Aunique* to avoid Erzurum and Erzincan (p. 243) and to reach the port of Trebizond, thus avoiding the fearful Turkman *Caraotoman* who had rebelled against Timur and had besieged Erzincan.

With regard to the present topic of my lecture, I have more data which I have not tackled: *realia*, relations between peoples, a long historical narrative on Tamberlan and his campaigns in Asia Minor.

22. *e el enbaxador del tamurbeque mandaua traher viandas e cauallos, e omnes quelos Seruiesen, E Si tan ayna non lo fazian, daua les de palos e de açotes, tantos que eran marauilla; e asy estauan escarmentadas las gentes destas aldeas. que quando veyan un chacaty, luego fuyan.* (p. 84, 6-11).

Geographical names

<u><i>E.a T.</i></u>	<u><i>Present</i></u>
Trebisonda	<i>Trabzon</i>
Pexir	<i>Pyxites (river)</i>
Palomacuça	<i>Paleomatzuka</i>
Sigana	<i>Zigana</i>
Ardaça	<i>Ardasa (Torul)</i>
Dorile	
Alanga gaça	
Arzinga	<i>Erzincan</i>
Xaboga	
Pagarrix	
Azeron	<i>Erzurum</i>
Peri john	
Ychion	
Mular chemon	
Corras	<i>Aras (river)</i>
Maninan	<i>Mindivan</i>
Çulmarun	<i>Karakurt</i>
Izidu	<i>Iğdir</i>
Vasacalásid	<i>Doguvayazit</i>
Macu	<i>Mâcû</i>
Alinga	
Huy (Hoy)	<i>Khoy</i>
Taçu	
Cusacama	
Chaustanten	
Turriz	<i>Tabriz</i>

ION BARNEA

LE DANUBE, VOIE DE COMMUNICATION BYZANTINE

Pour l'Empire Romain d'Orient, devenu par la suite l'Empire Byzantin, le Danube représenta, avec quelques interruptions seulement, l'une de ses grandes artères.

Demeuré seul au gouvernail de l'Empire et fondateur de la Nouvelle Rome (324), Constantin le Grand poursuivit l'œuvre de fortification commencée par ses prédécesseurs sur le *limes* danubien et surtout sur le *limes scythicus*, de la province *Scythia Minor*, devenu première ligne de défense de la nouvelle capitale impériale, cependant que la province comprise entre le Danube et la Mer Noire, l'actuelle Dobroudja, se transformait en avant-poste et bouclier tout à la fois face aux invasions d'outre fleuve. Les Goths s'étaient installés temporairement au nord du Danube, dans la zone qui de nos jours englobe la Moldavie méridionale et la Valachie orientale, d'où ils menaçaient sans cesse l'Empire. Contre eux, Constantin allait adopter une politique offensive, dont la première étape a comporté des travaux de génie et fortification. C'est ainsi qu'il a construit un pont sur le Danube, entre les localités *Oescus* et *Sucidava*, qu'il inaugura avec pompe en l'an 328; il a commandé la réfection de plusieurs forteresses romaines bâties sur la rive gauche du fleuve (*Sucidava*, *Drobeta*, *Dierna*), dans les limites de l'ancienne Dacie Trajane; il a édifié, également, sur cette même rive gauche, loin, vers l'est, la forteresse de *Dafne*, non encore localisée par les fouilles archéologiques. Au cours de la deuxième étape de cette politique, Constantin a entrepris une expédition décisive contre les Goths, qu'il amena à conclure un traité de paix et d'alliance avec l'Empire (*foedus*), en 332. Par ce traité, les Goths s'engageaient à aider en cas d'invasion la flotte impériale de Danube, en raison de ce que les terres qu'ils habitaient étaient considérées comme l'apanage de l'Empire.¹

Constance II (337- 361), fils et véritable successeur de Constantin le

1. D. Tudor, *Oltenia romană*, 4e, București 1978, pp. 416-430; 448-454; idem, *Les ponts romains du Bas-Danube* (Bibliotheca Historica Romaniae, 51), Bucarest 1974, pp. 135-166; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, II, București 1968, pp. 388-390; E. K. Chrysos, *To Βυζάντιον και οι Γότθοι*, Θεσσαλονίκη 1972, pp. 51-76.

Grand à la tête de l'Empire, continua l'œuvre de réorganisation militaire et réfection du *limes* danubien. Il est généralement admis, en effet, qu'à part les unités militaires qui portaient son nom (par exemple les *milites primi Constantiani* de *Noviodunum* et *milites quinti Constantiani* de *Salvoia*, toutes les deux places fortes et ports dans la zone du Delta danubien), la situation des troupes figurant dans la *Notitia Dignitatum* était celle établie des troupes de Constance II. Pendant son règne si bref, Julien l'Apostat (361-363), dernier fleuron de la dynastie constantinienne, devait à son tour entreprendre d'importants travaux de fortification, surtout dans les citadelles (*castra et castella*) du Danube (Ammien Marcellin, XXVII, 4, 6), parce que les plus exposées au choc des invasions barbares.²

Comme après l'extinction de la dynastie de Constantin le Grand et l'avènement au trône de Valens (364-378), les Goths nord-danubiens s'estimèrent affranchis des obligations incluses dans le traité (*foedus*) de l'an 332, libres donc de reprendre leurs incursions dans l'Empire et de s'allier à l'usurpateur Procope, le nouvel empereur décida sa fameuse campagne punitive qui allait se prolonger pendant trois ans (367-369). Une flotte fut envoyée pour remonter le Danube et rejoindre les troupes de l'armée terrestre en Mésie Seconde. Au mois de juin de l'an 367, l'empereur et son armée traversèrent le Danube sur un pont de bateaux à proximité de la localité de *Dafne*. Mais l'expédition demeura inefficace, car les Goths s'étaient repliés du côté de la zone montagneuse. L'année suivante (368), Valens se préparait à retraverser le Danube dès la fin de l'hiver, mais il fut empêché par les grandes inondations du fleuve. Il dut donc passer l'été plus en aval, en Scythie Mineure, quelque part aux environs de l'important gué de *Carsium* et hiverner ensuite de retour à son quartier général de *Marcianopolis*. Ce ne sera qu'au printemps de 369 que Valens pourra reprendre sa campagne, cette fois-ci bien plus loin en aval, à *Noviodunum*, où l'on aménagea un autre pont de bateaux. Après de longues marches à travers l'espace nord-danubien, l'armée romaine rencontra les Goths et les défit, en les obligeant à demander la paix. Un traité fut conclu entre l'empereur Valens et Athanaric, le roi des Visigoths, sur un bateau au milieu du Danube, à la hauteur de *Noviodunum*. Par ce traité les Goths perdirent leur qualité de *foederati* de l'Empire et les subsides annuelles (*annona*) qui en découlaient, tout en s'engageant de ne plus traverser le Da-

2. I. Barnea, op. cit., pp. 390-393; idem, «La politica dell'Impero romano nel Basso Danubio dopo il ritiro aureliano», in *Atti dei Convegni Lincei* (Accademia dei Lincei), Roma 1982, pp. 40-41.

nube pour ravager les territoires de l'Empire. A la différence de ce que se passait auparavant, seulement deux places fortes frontalières étaient réservées par ce traité aux échanges commerciaux avec les Goths. Il devait probablement s'agir de *Noviodunum* et de *Sucidava*, en Mésie Seconde, où l'on a récolté quantité de plombs marchands de cette période, marqués du nom des villes: Ephèse, Smyrne, Laodicée, Magnésie, etc., situées en Asie Mineure.³

Quelques années plus tard, la branche chrétienne des Visigoths, gouvernée par Fritigern et Alavivus, étant persécutée par Athanaric, le païen, et menacée par les Huns qui, en 375, étaient arrivés sur le Dniester, demanda asile dans l'Empire. Au printemps de 376, pendant des jours et des nuits, les bateaux envoyés par Valens firent traverser le Danube à un grand nombre de Goths, qu'ils débarquèrent à ce qu'il paraît dans la zone de la ville de *Durostorum* (actuellement Silistra, Bulgarie). Le traitement inhumain que leur appliquèrent certains fonctionnaires et hauts dignitaires de l'Empire les incita à la révolte. Un conflit armé se déclencha, qui, après des batailles prolongées, devait aboutir au désastre d'Adrinople, le 9 août 378, où Valens lui-même trouva la mort.⁴

Sous Théodose Ier le Grand (379-395), le pouvoir impérial sur la frontière danubienne perdra sensiblement de son autorité. A la place des Romains, qui bâtissaient des têtes de pont à leur usage sur la rive gauche du Bas-Danube, les Huns, devenus maîtres de la région, allaient implanter leurs garnisons dans quelques cités de la rive droite du fleuve, dominant les gués les plus importants, c'est-à-dire ceux de *Noviodunum* et de *Carsium*. La flotte romaine comptera pourtant, un succès tout particulier, en 386, contre les Ostrogoths d'Odotheus, qui refoulé par les Huns, essayait de forcer la traversée du Danube, dans la zone du Delta. Là, il se heurta aux troupes commandées par Promotus, *magister militum per Thracias*; en honneur de cette victoire, les Romains dressèrent la fameuse colonne à reliefs du *forum Theodosii* (*forum Tauri*) de Constantinople.

La situation devait s'aggraver au plus haut degré durant la première moitié du Ve siècle, sous l'empereur Théodose II (408-450). A cette époque,

3. I. Barnea, *Din ist. Dobrogei*, op. cit., pp. 393-399; idem, «Η περιοχή του Κάτω Δούναβη υπό το φως των βυζαντινών σιγλλίων», *Βυζαντιακά* 8 (1988), pp. 81-82; A. Agicescu, *Armata în Dobrogea romană*, București 1977, pp. 164-166; E. K. Chrysos, op. cit., pp. 94-108; D. Tudor, *Les ponts*, op. cit., pp. 167-170.

4. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, tome I: *De l'Etat romain à l'Etat byzantin* (284-476), Paris 1959, pp. 188-190; I. Barnea, *Din ist. Dobrogei*, op. cit., pp. 399-401; E. K. Chrysos, op. cit., pp. 124-134.

les Huns fixés dans la Plaine Pannonienne vont entreprendre des raids multipliés de long du Danube, anéantissant sur leur passage presque toutes les localités des deux rives du fleuve, interrompant toute la circulation dans cette région et menaçant même la capitale de l'Empire.⁵

Une fois brisé l'élan des Huns (en 454) et après la chute de l'Empire Romain d'Occident (en 476), l'Empire Romain d'Orient restera le seul à porter les aigles impériales. Les empereurs Anastase Ier (491-518) et Justinien (527-565) conduiront son épanouissement à l'apogée. A cette époque, le Danube regagne une importance croissante dans la vie économique et militaire de l'Empire. En même temps que les mesures administratives conduisant au développement de la vie urbaine en général, l'empereur Anastase entreprend de grands ouvrages en vue de consolider au mieux le *limes* danubien. Le fait est attesté par une inscription, ainsi que par de nombreuses briques marquées du nom de l'empereur Anastase mises au jour il y a déjà quelque temps d'abord à *Histria*, puis dans l'angle septentrional de la province *Scythia Minor*, à *Dinogetia*. Notons que parmi les briques de *Dinogetia* il y en a qui, en plus de nom de l'empereur, portent également la marque de la cité d'*Altina*, sise beaucoup plus loin en amont, sur la rive droite du fleuve; c'était là que les briques étaient fabriquées, puis descendues par bateaux jusqu'à *Dinogetia*. Dernièrement, d'autres briques portant le nom du même empereur ont été trouvées à *Sacidava*, plus près d'*Altina*, alors que la brève inscription suivante fut découverte à *Ratiaria*, ancienne capitale de la province *Dacia Ripensis* et importante station de la flotte romaine du Danube: *+Anastasiana Ratiaria semper floreat*, épigraphe témoignant de la réfection totale par Anastase de cette place forte détruite par les Huns.⁶

L'œuvre de reconstruction reprise par Anastase sur le Bas-Danube a été continuée et portée au plus haut degré par Justinien, le dernier empereur romain à songer encore à la reconquête de la Dacie Trajane.⁷ Sur la rive droite du Danube et à la hauteur des gués les plus importants sur la rive gauche aussi, les fortifications ravagées par les Huns d'Attila ont été remises en usage et des fortifications nouvelles ont été édifiées sur l'ordre de l'empereur. Des données sur toute cette œuvre de reconstruction nous sont fournies par Procope de

5. R. Vulpe, «La Valachie et la Basse-Moldavie sous les Romains», in *Dacia*, N.S., 5 (1961), pp. 392-393; I. Barnea, op. cit., pp. 405-406.

6. I. Barnea, op. cit., pp. 4-11; idem, «La politica dell'Impero romano», op. cit., p. 43; V. Velkov, in *Archeologia* 2-3 (1984), pp. 92-94.

7. D. Tudor, *Oltenia romană*, ed. cit., p. 456.

Cesarée (*De aedificiis* IV, 1, 31-35; 5, 1-8; 6, 1-37; 7, 1-14; 11, 20) et les fouilles archéologiques viennent attester et compléter les dires de l'historien byzantin.

D'importants appoints en faveur du resserrement des liens qui unissaient la région du Bas-Danube à l'Empire et de l'utilisation plus soutenue de la voie fluviale devaient découler des deux mesures suivantes prises par Justinien en 535 et 536. Tout d'abord, le transfert du siège de la préfecture de l'Illyricum de Thessalonique à *Prima Justiniana*, en Dacia Méditerranéenne, fort probablement l'actuelle *Tsaricin Grad*, près de *Naissus* (Niš, en Yougoslavie). Cette mesure traduit une évidente intention d'expansion impériale au nord du Danube. D'emblée, *Prima Justiniana*, nouvellement fondée, a été élevée au rang d'archevêché. Son acte de fondation fait l'objet de la *Novelle XI*, adressée le 14 avril 535 par l'empereur Justinien à *Catellianus* (*Catellio*), le premier archevêque du grand diocèse que l'empereur venait de créer à *Prima Justiniana*. Le document respectif s'avère d'importance exceptionnelle non seulement pour l'histoire du christianisme illyrique et daco-romain, mais aussi pour la politique de Justinien en ce qui concernait l'ancienne province de Dacie Trajane. En effet, le texte de la *Novelle XI* parle de l'introduction à l'obédience de l'archevêché de *Prima Justiniana* des cités danubiennes de *Viminacium*, sur la rive droite du fleuve, *Recidua* = *Recidiva* et *Litterata* = *Lederata*, de la rive gauche, sans qu'il en résulte, toutefois, que la domination byzantine au nord du Danube se limitait uniquement à ces deux dernières cités.⁸

L'autre mesure importante de Justinien concernant la région du Bas-Danube découle de sa loi du 18 mai 536, par laquelle il a créé «une magistrature, de caractère spécial et à plusieurs égards fort intéressant, celle du «questeur justinien de l'armée (*quaestor Justinianus exercitus*)». Ce questeur était un fondé de pouvoirs civils et militaires, à la charge duquel incombait, à part la défense de la frontière bas-danubienne, le gouvernement d'un territoire de composition tout à fait bizarre, car, à part les provinces de Scythie Mineure et de Mésie Seconde, il englobait aussi les Cyclades, la province micrasiatique de Carie et l'île de Chypre, avec résidence à *Odessos* (Varna) du nouveau magistrat. Cette singulière association en une grande circonscription unique des cinq provinces mentionnées ne peut s'expliquer que par leur caractère

8. V. Pârvan, *Contribuții epigrafice la istoria creștinismului daco-roman*, București 1911, pp. 184-189; D. Tudor, op. cit., p. 466; Gh. Ștefan, «Justiniana Prima și stăpânirea bizantină la Dunărea de Jos în secolul al VI-lea e. n.», in *Drobeta* 1 (1974), pp. 65-70.

maritime et fluvial, le Danube étant, du reste, considéré comme un appendice de la Mer Noire. Ce qu'on visait par cette nouvelle magistrature c'était de consolider la défense de la frontière du Bas-Danube, de plus en plus menacée, grâce au soutien de la flotte, dont la majeure partie venait des Cyclades, de Carie et du Chypre. Cependant, les résultats directs de cette mesure se sont avérés «assez médiocres».⁹

Par ailleurs, il faut remarquer en ce qui concerne la région danubienne que dès le IVe siècle presque chaque ville de la rive droite du fleuve, située dans les provinces *Moesia Prima*, *Dacia Ripensis* et *Moesia Secunda*, abritait aussi un siège épiscopal. Sur la fin du Ve siècle (sous le règne d'Anastase), la Scythie Mineure s'ajoutera aux autres sous ce rapport. Or, à l'obédience de ces sièges des hauts dignitaires de l'Eglise se trouvaient également les communautés chrétiennes nord-danubiennes car le fleuve n'a jamais séparé, s'avérant plutôt un facteur d'unité de la population autochtone thraco-daco-romaine de ses deux bords, d'autant plus qu'il était aussi la voie la plus accessible à la circulation des biens matériels et spirituels des contrées riveraines. C'est ce qui explique, avec les richesses de la nature dans ces contrées, les nombreuses agglomérations humaines peuplant non seulement la rive droite du fleuve où la vie jouissait d'une sécurité plus grande, mais aussi la rive gauche du Danube. Les riverains des deux bords entretenaient maints rapports avec les divers centres de l'Empire et en tout premier lieu avec sa capitale.

Preuves en sont les nombreuses monnaies romaines et byzantines des IVe-VIe siècles, trouvées tout aussi bien loin dans l'arrière-pays nord-danubien qu'au bord du fleuve.¹⁰ Vient ensuite le témoignage de la poterie romano-byzantine, illustrée notamment par les amphores à huile ou contenant du vin. Des inscriptions en caractères grecs les marquaient souvent, peintes en rouge ou brun, parfois même incisées: elles faisaient mention de la capacité du récipient respectif et du nom de son propriétaire ou reproduisaient différentes formules d'invocation chrétiennes, etc.¹¹ D'autres témoignages viennent

9. E. Stein, *Histoire du Bas-Empire*, tome II; *De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565)*, Paris - Bruxelles - Amsterdam 1949, pp. 474-475; A. H. M. Jones, *The later Roman Empire 284-602*, Oxford 1964, pp. 280 et 482-483; I. Barnea, *Din ist. Dobrogei*, op. cit., p. 426.

10. C. Preda, «Circulația monedelor romane postaugustinene în Dacia», in *Studii și cercetări de istorie veche și arheologie* 26/4 (1975) pp. 441-486; idem, «Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunareană», ibidem, 23/3 (1972), pp. 375-415; R. Harhoiu - P. Diaconescu, «Hunnischer Kessel aus Muntenien», in *Dacia*, N.S., 28 (1984), p. 112, fig. 7.

11. Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV-XIII descoperite în*

compléter cette liste: les outils, les objets d'usage courant, les diverses parures, les accessoires vestimentaires.¹² Limitons-nous à ne mentionner à titre d'exemple dans cet ordre d'idées que la balance de bronze trouvée à *Dinogetia* et le dénéral (petit poids de verre en forme d'une pièce de monnaie) utilisé pour la vérification du poids des monnaies d'or, trouvé à *Sucidava*, la place-forte de la rive gauche de Danube dans l'ancienne province de Dacie. Les deux pièces en question portent le nom de Flavius Gerontios, préfet de Constantinople vers les années 559-561, dont l'effigie marque, en plus de l'inscription, le dénéral.¹³

Mais, quelque facile ait été la circulation sur le Danube par beau temps, elle devenait très ardue et parfois absolument impossible pendant les froids hivers qui voyaient geler les eaux du fleuve, en bâtissant un véritable pont de glace pour le bénéfice des barbares. Ce fut ce qui est advenu pendant l'hiver de l'an 559, quand les Kotrigours de Zabergan, peuplade hunnique alliée à des bandes de Bulgares et de Slaves, traversèrent le fleuve en ravageant tout le pays sur leur parcours jusque sous les remparts de Constantinople, d'où le vieux général Bélisaire devait finir par les refouler à grande peine. Zabergan n'allait demander la paix qu'au mois d'août de la même année, en apprenant les renforts apportés à la flotte fluviale qui risquait de lui couper la retraite au nord du fleuve, où il se dépêcha de se replier.¹⁴

Malgré l'incessante dégradation de la situation générale de l'Empire, la flotte byzantine ne continua pas moins de circuler le long du fleuve sous le règne des successeurs de Justinien. Mais à l'aube du VIIe siècle (en 602) les hordes réunies des Avars et des Slaves finirent par s'épancher dans le territoire sud-danubien. Quoiqu'il en soit, jusqu'à ce que les Bulgares se fussent installés dans le nord-est de la Péninsule balkanique (en 679-680) pour fonder là leur première formation étatique (en 681), le Bas-Danube continuera à représenter la frontière de l'Empire byzantin. Cette frontière n'était pas un élément de séparation; elle faisait plutôt fonction de médiateur (*μεσίτης*), d'élément de liaison, tel que le remarque un spécialiste en écrivant: «nicht als

România, București 1976, N°s 139-165 (*Histria*), 187 (*Altinum*), 189A (*Sacidava*), 196 (*Axiopolis*), 242-245 et 248-250 (*Dinogetia*), 307-398 (*Sucidava*), 433 (*Tirgu Secuiesc*) et 447 (Trușești, dépt. de Botoșani).

12. Dan Gh. Teodor, *Romanitatea carpato-dunăreană și Bizanțul în veacurile V-XI e.n.*, Iași 1981, chap. I et II.

13. Em. Popescu, op. cit., N°s 247 et 302 (avec la bibliographie respective).

14. E. Stein, op. cit., pp. 535-540; I. Barnea, op. cit., pp. 420-430; *Fontes Historiae Dacoromanae*, 2, București 1970, pp. 600-601.

abgrenzendes, trennendes, sondern verbindendes, überbrückendes Element». ¹⁵ En 679-680, l'empereur Constantin IV (668-685) se montre à la tête de ses troupes aux bouches du Danube, afin de défendre la frontière mise en péril par les Bulgares. Il nous semble digne d'un certain intérêt le fait que l'armée byzantine débarqua alors non pas au sud, mais bien au nord du Delta, ce qui suggère qu'une certaine bande de terrain ou tout au moins quelques secteurs des terres de la gauche du fleuve passaient pour être étroitement liés à la frontière danubienne de l'Empire. Mentionnons encore à cet égard le grand nombre des monnaies frappées de l'effigie des empereurs Phokas et Constantin IV trouvées sur la rive gauche du Bas-Danube. ^{15 bis}

Même après l'installation au sud du Danube des Slavo-Bulgares, la population romane de la région bas-danubienne continua à avoir le sentiment de son appartenance à la Romanité: si ses liens avec la Nouvelle Rome se relâchèrent, ils ne se sont pas rompus. L'Empire demeurait toujours le Maître de la Mer et du Danube. Lors des guerres de Byzance avec les Bulgares, la flotte impériale ne se faisait pas faute de longer le fleuve, qui représentait plutôt une grande artère de communication et non une ligne frontalière. ¹⁶ Les bouches du Danube sont toujours, à cette époque, «dominées par les chrétiens» (lisez = Byzantins). ¹⁷ C'est ce qui explique pourquoi au commencement du VIIIe siècle, l'empereur Justinien II (685-695; 705-711) a pu trouver asile là justement, d'où il a tenté de reconquérir son trône. ¹⁸ Quelques décennies plus tard l'empereur Constantin V Copronyme (741-775), en représailles de l'attaque entreprise par le khan bulgare Kormisoş contre la Thrace (756), devait envoyer une flotte de 500 bateaux qui, avançant sur la Mer Noire et remontant la Danube, aborda les territoires habités par les Bulgares pour les mettre à sac. ¹⁹ Au IXe siècle, le quartier général de la flotte byzantine du Pont

15. Ev. Chrysos, «Die Nordgrenze des byzantinischen Reiches im 6. bis 8. Jahrhundert» in *Die Völker Südosteuropas im 6. bis 8. Jahrhundert*, München - Berlin 1987, p. 37, note 46.

15bis. N. Iorga, *Histoire des Roumains*, II, Bucarest 1937, pp. 365 et 376; I. Barnea, op. cit., p. 445.

16. N. Iorga, «Le Danube d'Empire», in *Mélanges G. Schlumberger*, I, Paris 1924, pp. 13-22; N. Bănescu, *Bizanțul și Romanitatea de la Dunărea de Jos* (Academia Română, Discursuri de recepție, LXXII), București 1938, pp. 15 et suiv.; I. Barnea, *Din istoria Dobrogei*, III, București 1971, p. 11.

17. Theophanes, *Chronographia*, I, Bonn 1839, p. 547 (= De Boor, I, Leipzig 1883, p. 358); I. Barnea, loc. cit.

18. Theophanes, Bonn, p. 572 (=De Boor, I, p. 373-374); Nicephorus, *Ἱστορία σύντομος*, Leipzig 1880, p. 41; I. Barnea, op. cit., p. 11-12.

19. Nicephorus, op. cit., p. 66; I. Barnea, op. cit., p. 12 (avec la bibliographie

Gauche se trouvait à *Lykostomion*, sur le bras Chilia du Delta danubien, là où il se jette dans la Mer. On y retrouve, en plein IXe siècle, un disciple du patriarche Photius; il s'agissait de «Thomas protospathaire et archôn de Lykostomion» (*Θωμάς πρωτοσπαθάριος καὶ ἀρχὼν Λυκοστομίου*), celui même auquel son ancien maître, devenu par la suite le célèbre chef de l'Église constantinopolitaine, avait dédié son fameux *Lexikon*, dit «le *Lexikon* de Photius».²⁰

En 837-838, la flotte byzantine rapatria ceux qui restaient des habitants de la région d'Andrinople au nombre de 10.000, enlevés un quart de siècle auparavant par le khan bulgare Kroum et déportés «en Bulgarie d'au-delà du Danube» (*εἰς Βουλγαρίαν ἐκείθεν τοῦ Ἰστρου ποταμοῦ*), peut-être dans ce qu'on appelait l'*Onglos*, le Boudjac du nord du Delta qui fut l'habitat d'Asparuch avant 679, ou bien quelque part assez près des bouches du Danube.²¹ Vers la fin du IXe siècle, en 895-896, quand les Byzantins appelèrent contre les Bulgares de Syméon les Hongrois temporairement fixés entre le Dniepr et le Danube, la même flotte impériale barrait les bouches du fleuve. Elle avait à sa tête le drongaire Eustache et, parmi ses commandants, s'est distingué par son grand courage Michel Barkalas, porteur d'un nom particulièrement approprié vu son métier de marin.²² A l'occasion des combats de 917 entre Bulgares et Byzantins, la flotte impériale, commandée cette fois par le drongaire Romain Lécapène, réapparaît dans les eaux du Danube.²³ Ce n'est pas un simple hasard si même la mention la plus ancienne du bras danubien Soulinas, au nom d'origine grecque (*Σελινάς < σωλήν(α), σουλήνα*), est due à la plume de l'empereur écrivain de Byzance Constantin Porphyrogénète. En donnant la description du Delta danubien et du littoral occidental de la Mer Noire, il parle également de l'existence vers le milieu du Xe siècle de la ville de Constanța

respective).

20. H. Ahrweiler, *Byzance et la Mer*, Paris 1966, pp. 57, 87-88, 89, 90 et 101; P. S. Năsturel), in *RESEE sud-est européennes*, 4/3-4 (1966), pp. 649-651; I. Barnea, loc. cit. ; O. Iliescu, in *RESEE* 16/2 (1979), p. 234.

21. N. Bănescu, *L'ancien Etat bulgare et les Pays roumains*, Bucarest 1947, pp. 29-31; I. Barnea, op. cit., pp. 12-13; dernièrement Dan Gh. Teodor, in *Anuarul Institutului de istorie și arheologie "A. D. Xenopol"*, Iași, 24/2 (1987), pp. 1-16, essaie de prouver que cette zone se trouverait plus en amont, approximativement quelque part entre les villes actuelles de Giurgiu et de Călărași.

22. G. Ostrogorsky, *Histoire de l'Etat byzantin* (trad. fr. de J. Gouillard), Paris 1956, pp. 282-283; H. Ahrweiler, op. cit., pp. 88-89; I. Barnea, loc. cit.

23. I. Barnea, op. cit., p. 13; *Fontes Historiae Dacoromaniae*, III, București 1975, p. 213.

(Κωνσταντία) et d'une localité appelée *Κόνοπας* (*Κωνοπάς < κώνωψ*), située quelque part entre le Delta et cette ville.²⁴ Un peu plus tard, pendant la seconde moitié du Xe siècle, l'empereur Nicéphore II Phocas (963-969) continuait à voir des «foederati» dans les Bulgares et de considérer le Danube comme la frontière septentrionale de l'Empire que ces Bulgares justement étaient censés défendre en échange des subventions annuelles que leur versait Constantinople (Cédrene, II, Bonne, 1839, p. 372).²⁵

A propos de la situation florissante et du trafic commercial particulièrement actif de cette époque dans la région du Bas-Danube, nous renseigne la «Chronique de Kiev» ou la «Chronique de Nestor», qui raconte qu'en 968 l'empereur Nicéphore Phocas a appelé le knèze Svjatoslav de Kiev pour le dresser contre les Bulgares. Ayant battu les Bulgares, Svjatoslav s'est emparé de «80 villes du Danube», qu'il ne voulut plus quitter parce que c'était «là que s'amassaient tous les biens: de Grèce l'or, les tissus, le vin et toutes sortes de fruits; des pays de l'ancienne couronne de Bohême et de Hongrie l'argent et les chevaux; de Russie les fourrures, la cire, le miel et les esclaves». Il s'ensuit de ce récit que la contrée du Bas-Danube dans la seconde moitié du Xe siècle comptait un grand nombre de localités et de villes et que dans la zone du Delta tout particulièrement se trouvait le grand carrefour des routes marchandes des quatre coins du monde. Tout d'abord, il y avait les deux grandes artères, l'une qui descendait de la Baltique, traversait Kiev et longeait ensuite le bord occidental de la Mer Noire, jusqu'à Constantinople, l'autre qui longeait en aval le cours du Danube, pour rejoindre la première juste aux bouches du fleuve. Étant au courant de la grande portée, tant économique que militaire, de cette région pour l'Empire, l'énergique et grand diplomate Jean Ier Tzimiskès (969-976), qui succéda à Nicéphore II Phocas, exigea de la part de Svjatoslav de «quitter la Mésie, qui appartient aux Romains et, dès le début, fait partie de la Macédoine» (τὴν δὲ Μυσίαν παραλιπεῖν, Ῥωμαίοις προσήκουσαν, καὶ ἀπόμοιραν τελοῦσαν Μακεδονίας ἀνέκαθεν) (Leo Diaconus, *Historiae*, Bonn 1828, IX, 2, p. 103). Comme Svjatoslav refusait d'obéir, l'empereur Tzimiskès démarra contre lui la fameuse campagne de 971, au cours de laquelle l'armée de terre byzantine, avec en tête l'empereur en personne, a été rejointe à Dorostolon par la flotte impériale munie de feu grégeois et commandée par le drongaire Léon, pour y remporter une des plus

24. Constantine Porphyrogenitus, *De administrando Imperio*, chap. 9, IIe, Gy. Moravcsik - R. J. H. Jenkins, Washington 1967, pp. 60, 62; H. Ahrweiler, op. cit., p. 88.

25. I. Barnea, op. cit., pp. 13 et 71.

brillantes victoires de toute l'histoire byzantine. Grâce à cette victoire, Svjatoslav fut chassé du Bas-Danube, la moitié nord-orientale de la Bulgarie passa sous la domination de Byzance, qui mit sur pied l'organisation du thème de *Paristrion* (*Paradounavon*).²⁶

Les recherches archéologiques confirment les renseignements fournis par les sources littéraires relatifs au développement de la culture matérielle sur le Bas-Danube et aux relations de cette région avec l'Empire byzantin pendant les VIIe-Xe siècles. Par exemple, on a constaté que dans l'aire de la romanité orientale une nouvelle culture s'est développée durant les VIIIe-XIe siècles, partant de l'ancien fonds culturel daco-romano-byzantin des VIe-VIIe siècles. Cette nouvelle culture a été appelée «balkano-carpato-danubienne» en raison de son aire de diffusion ou «Dridu», suivant le site éponyme de la plaine valaque, où elle a fait l'objet d'une première recherche méthodique. La culture en question représente le témoignage archéologique du processus d'assimilation des Slaves et de cristallisation des Roumains en tant que peuple de culture et de civilisation romanes.²⁷ Après la *désurbanisation* intervenue pendant la période des VIIe-IXe siècles, dite «la période des siècles obscurs», la région du Bas-Danube connaîtra au Xe siècle une intense activité commerciale accompagnée d'un grand essor des métiers, ce qui devait conduire à une *réurbanisation* progressive. Ce processus allait prendre un rythme plus accéléré dès le retour du pouvoir byzantin dans les anciennes frontières de l'Empire, grâce à la victoire de portée historique remportée par Tzimiskès en 971 à Dorostolon.²⁸ Un rôle essentiel incombera au cours de ce processus au Danube comme voie navigable, la plupart des principales agglomérations urbaines de la région étant écloses le long du fleuve. Il y a de nombreux témoignages quant aux liens qui unissaient les dites agglomérations avec les divers centres byzantins et avec Constantinople avant tout. Parmi ces témoignages la première place revient de droit aux monnaies et sceaux byzantins.²⁹

26. N. Bănescu, *Les duchés byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie*, Bucarest 1946, pp. 5, 42,54; I. Barnea, op. cit., pp. 13-15 et 71-76.

27. I. Nestor, in *Istoria poporului român*, București 1969, p. 103; Eugenia Zaharia, *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII*, București 1977, p. 104; eadem, «Dridu», in *Dicționar de istorie veche a României*, București 1976, pp. 246-248.

28. I. Barnea, *Christian Art in Romania*, 2, București 1981, pp. 7-8; Dan Gh. Teodor, op. cit.

29. I. Barnea, *Din ist. Dobrogei*, op. cit., pp. 15-23; idem «Byzantinische Bleisiegel aus Rumanien», in *Βυζαντινά* 13 (1985), pp. 300-301, 305-308; idem, «Η περιουσία του κάτω

En ce qui concerne la reprise sous contrôle par l'empereur Jean Tzimiskès de la région bas-danubienne et la fondation du thème de *Paristrion* (*Paradounavon*), la recherche archéologique ayant pour objet la majorité des anciennes cités romanes de la rive droite du Danube atteste leur remise en usage les premiers temps de la reconquête. Les sites de *Dinogetia*, *Capidava* et *Noviodunum*, situés dans l'actuel territoire de la Dobroudja, ont été explorés par des fouilles plus poussées, montrant qu'une fois récupérées par les Byzantins et les ruines restaurées, les cités respectives furent repeuplées avec des autochtones romanisés, mais aussi avec des étrangers appartenant à différentes ethnies et originaires des deux bords du Danube, voire de certaines régions plus éloignées. A *Axiopolis* (Hinog, Cernavoda, dépt. de Constanța), se dresse une cité byzantine de la fin du Xe siècle, près de l'ancienne cité romane; son emplacement occupe une éminence du plateau entouré de toutes parts de vallées profondes et qui domine les eaux du Danube. Un intérêt spécial se rattache à la cité de *Dorostolon* (*Dristra*), l'actuelle Silistra (Bulgarie), siège résidentiel du stratège qui gouvernait le thème de Paristrion. En 972-976, les troupes de Jean Tzimiskès bâtirent dans l'île danubienne de *Păcuil lui Soare*, située au milieu du fleuve à 18 km. en aval de Dorostolon, une puissante forteresse, destinée avant tout à servir de base navale et à contrôler l'accès de la capitale du thème, Dorostolon, par la voie fluviale.³⁰

Une fois achevée la période trouble représentée par le dernier quart du Xe siècle, au commencement du deuxième millénaire, le thème de Paristrion s'épanouit, bénéficiant d'une vie calme et prospère; peut-être même est-ce la période la plus florissante de toute l'histoire de cette province de la frontière byzantine. Ce calme, cette prospérité étaient redevables en tout premier lieu à l'empereur Basile II (976-1025) et à son offensive de 1001 conduisant à l'annexion par l'Empire de la partie occidentale du royaume bulgare, devenue «le thème de Bulgarie» (1018) avec la capitale à Skopje.³¹ De cette façon, la péninsule balkanique toute entière rentrait, après plusieurs siècles, sous la juridiction de l'Empire.³²

Δούναβη», op. cit., pp. 83-84 et 86-87.

30. I. Barnea, *Din ist. Dobrogei*, op. cit., pp. 76-86, avec la bibliographie respective, à laquelle il convient d'ajouter encore: P. Diaconu, «Păcuil lui Soare-Vicina», in *Βυζαντινά* 8 (1976), pp. 406-407 et I. Barnea, «Dinogetia-ville byzantine du Bas-Danube», ibidem, 10 (1980), pp. 237-287.

31. N. Bănescu, op. cit., pp. 5, 118 et suiv.

32. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München 1963³, pp. 256-

Si les sources écrites restent muettes au sujet de la circulation sur le Danube durant cette période dépourvue d'événements sortis de l'ordinaire, en revanche, les découvertes archéologiques par des fouilles plus poussées (*Dinogetia*, *Capidava*) témoignent d'une croissance sensible du peuplement, les enceintes restaurées sous Tzimiskès s'avérant à présent inaptes à contenir le surcroît de la population. Bon nombre de ceux qui composaient cette population étaient des réfugiés de la rive gauche du Danube, car sur la fin du Xe siècle et au commencement du XIe les Petchénègues avaient progressé jusque dans la plaine valaque.³³ Mais le peuplement dense et la multitude des habitations ne sont pas les seuls témoignages du calme et de la prospérité dévolus au thème de Paristrion sous le règne de Basile II; l'abondance des vestiges archéologiques d'un autre genre (céramique, objets de parure, etc.) en est une autre preuve. Parmi ces vestiges, une place à part revient à un dépôt monétaire de *Dinogetia* comptant plus de cent pièces d'or avec les effigies des empereurs Basile II et Constantin VIII (976-1025); le-dit dépôt est le plus riche en monnaies d'or trouvées en Dobroudja jusqu' à nos jours.³⁴

Après les grandes pertes entraînées par les invasions réitérées des Petchénègues au cours des années 1027- 1036, la vie dans les agglomérations du Bas-Danube devait reprendre pour une brève période de calme et d'essor économique (1036-1048). Rapidement, l'agriculture et l'élevage, d'une part, le commerce et la pratique des différents métiers, d'autre part, ont pris d'ampleur. L'échange s'est développé sensiblement à l'époque. On vendait les produits locaux: poissons d'eau douce, céréales, bétail, peaux, bois, miel, cire et on importait des marchandises byzantines: amphores à vin et à huile, céramique, vêtements, objets de luxe et toutes sortes de parures. Ceux qui présidaient à cet échange étaient les seigneurs d'origine locale, qui appréciaient au plus haut degré les marchandises de luxe fournies par les centres byzantins du sud, Constantinople en tout premier lieu. Sous les empereurs Michel IV le Paphlagonien (1034-1041) et Constantin IX Monomaque (1042-1055), la circulation de la monnaie byzantine dans cette région toucha, pourrait-on dire, à son apogée. Un texte hagiographique tardif, la *Vita* de St. Cyrille le Philéote, parle de l'épanouissement de la vie commerciale dans les agglomérations du Bas-Danube. Durant les années 1042-1045, saint Cyrille s'est embarqué pour naviguer sur le Danube et visiter les cités riveraines en

257 et 258.

33. P. Diaconu, *Les Petchénègues au Bas-Danube*, Bucarest 1970, pp. 37-38.

34. I. Barnea, *Din ist. Dobrogei*, op. cit., pp. 93-97; idem, «*Dinogetia-ville byzantine*»,

vue d'une affaire (*διά τινα πραγματείαν*) sans doute d'ordre commercial.³⁵

En 1048, alors que Michel, fils d'Anastasios, était «le commandant des villes paristriennes» (*ἀρχων τῶν παριστριῶν πόλεων*), l'empereur Constantin IX Monomaque lui adressait une lettre avec l'ordre de bien veiller sur les rives du fleuve, menacées par une branche des Petchénègues ayant Tyrach pour chef, qui se préparait à passer dans l'Empire. Se faisant, l'empereur envoya aussi une centaine de trirèmes (*τριήρεις*), dont la mission était de naviguer le long de l'Istros en tâchant d'empêcher la traversée des Petchénègues (Cédrene, II, p. 585).³⁶

Pendant le quart de siècle de crise sociale et économique qui s'est installée avec l'extinction de la dynastie macédonienne (1056), la flotte byzantine ne cessa de parcourir les eaux du Danube pour protéger la frontière fluviale surtout contre les incursions des Petchénègues et des Ouzes qui, leur étaient apparentés. Pourtant, les sources écrites n'ont rien enregistré à ce sujet. Ce n'est qu'Anne Comnène, la fille d'Alexis Ier Comnène (1081-1118), qui nous apprend que son père décida d'entreprendre une campagne (1087-1089) d'extermination contre les Petchénègues. Il s'est mis en marche à la tête de son armée de terre, tout en ordonnant à la flotte byzantine, stationnée à Anchialos, de prendre la mer sous la direction de Georges Euphorbênos et de remonter le Danube vers Dorostolon (Silistra), pour empêcher, d'un côté l'envoi de renforts barbares et couper, d'un autre côté la retraite des Petchénègues qui avaient traversé le fleuve, pénétrant dans l'Empire. En racontant cette expédition, l'auguste narratrice fait au sujet du Danube la digression suivante: «Ce fleuve coule d'en-haut, des montagnes de l'Occident, et, après la traversée des cataractes, il se jette dans le Pont Euxin par cinq bouches. Il est grand et riche en eaux, s'écoulant à travers une vaste plaine et, étant navigable, les bateaux les plus grands, avec la plus lourde charge, flottent sur ses eaux. Il n'a pas un seul nom, mais plus en amont, vers ses sources, il s'appelle Danube (*Δάνουβις*), et en aval, du côté de ses bouches, on le nomme Istros» (*Ἴστρος*) (Alexiade VII, 2, 1-2, 7).³⁷

p. 274.

35. G. I. Brătianu, *Recherches sur Vicina et Cetatea Albă*, Bucarest 1935, p. 23; P. Diaconu, op. cit., pp. 50-51; I. Barnea, *Din ist. Dobrogei*, op. cit., p. 125; *Fontes...*, op. cit., pp. 158-159; J. J. Shepard, *JÖB* 24 (1975), pp. 61-89.

36. N. Bănescu, op. cit., pp. 78-81; I. Barnea, op. cit., p. 129; *Fontes...*, op. cit., pp. 154-155.

37. P. Diaconu, op. cit., p. 117; I. Barnea, op. cit., p. 148; *Fontes...*, op. cit., pp. 96-97 et 98-99.

Plusieurs vestiges archéologiques semblent se rapporter à cette campagne contre les Petchénègues, démarrée en 1087 par Alexis Ier Comnène et qui devait s'achever par leur complète défaite lors de la bataille du 29 avril 1091 à Lebonion. Il s'agit, d'abord, de deux sceaux du-dit empereur, trouvés l'un à Păcuiul lui Soare et l'autre sur la rive gauche du Danube, en amont de Dorostolon.³⁸ Notons aussi le sceau d'Adrien Comnène, le frère cadet de l'empereur Alexis, trouvé à Noviodunum.³⁹ Enfin, quelques sceaux de Grégoire Mavrokatalon, commandant byzantin ancien captif des Petchénègues, récupérés, deux à Noviodunum⁴⁰ et le reste à Dorostolon et à Preslav,⁴¹ viennent compléter cette énumération.

Plus d'une quarantaine d'années plus tard, pendant l'automne de 1128, l'empereur Jean II Comnène, fils d'Alexis Ier, partait contre le roi Etienne II de Hongrie (1114-1131). Son expédition devait se poursuivre sur terre, comme sur eau, aussi a-t-il préparé à cet effet des bateaux rapides (*μετὰ τῆς στρατηγίδος τριήρους*), en leur donnant l'ordre de traverser le Pont et de remonter l'Istros. Ayant traversé le fleuve par le bateau-amiral, l'empereur réunit son armée sur la rive opposée et mis en fuite les «Huns» (lisez «Hongrois»).⁴²

Vingt ans plus tard, au commencement de l'an 1148, Manuel Ier Comnène (1143-1180), fils et successeur de Jean II Comnène, en apprenant que des hordes de Coumanes avaient passé le Danube mettant à sac tout ce qu'ils trouvaient sur leur route, prit la tête de son armée pour partir à leur rencontre. En même temps, il ordonna qu'on fasse venir les bateaux de Constantinople, par Anchialos, sur l'Istros. Arrivé au Danube avant sa flotte, l'empereur l'attendit en chassant dans la plaine; or, entre temps, les Coumanes chargés de butin avaient retraversé le fleuve et dressé leurs tentes à un endroit relativement proche du bord. Sur ce, l'empereur poussa une reconnaissance jusqu'à la rive du fleuve, où il trouva une barque creusée dans un seul tronç d'arbre, selon la coutume de cette région. Ayant ordonné au batelier de le mener de l'autre côté, celui-ci, homme de courage, s'est pris à faire de reproches à l'empereur: si l'empereur s' était soucié des besoins de l'habitant,

38. I. Barnea, «Sceaux des empereurs byzantins découverts en Roumanie», in *Βυζαντινά* 3 (1971), pp. 170-171.

39. Idem, «Sceaux byzantins du nord de la Dobroudja», *RESEE* 23 (1985), pp. 29-32.

40. Idem, *Din ist. Dobrogei*, op. cit., p. 148. Le deuxième exemplaire dans les collections du Musée de Tulcea (inédit).

41. Ivan Jordanov, «Sceaux de deux notables byzantins de la fin du Xe s. », in *Etudes Balkaniques* 3 (1981), pp. 94-97.

42. Nicetae Choniatae, *Historia*, Bonn 1835, 2; *Fontes...*, op. cit., pp. 240-247; cf.

la forteresse *Demnitzikos* (probablement l'actuelle Zimnicea, en Valachie) ne serait pas tombée et les barbares n'auraient pas pillé leurs biens. A l'ouïe de ces reproches, l'empereur renonça à attendre sa flotte et fit lier ensemble plusieurs barques pour passer le fleuve avec 500 soldats. Après maintes péripéties, il put rejoindre les Coumanes et les décimer.⁴³

Les renseignements des sources littéraires au sujet de la navigation byzantine sur le Danube du temps de la dynastie des Comnène sont confirmés par les milliers de monnaies de cette époque, les plus nombreuses de toutes les monnaies byzantines trouvées dans la région du Bas-Danube. La plupart de ces monnaies ont été mises au jour à Noviodunum (Isaccea, dépt. de Tulcea).⁴⁴ Un dépôt de 2.000 monnaies de la même période a été trouvé sur la rive gauche du Danube, à Zimnicea, en Valachie.⁴⁵ Une multitude d'autres découvertes de moindre importance s'ajoutent à ces trésors monétaires: sceaux byzantins, céramique, parures, objets de cult., etc., dont quelques-uns sortis des ateliers constantinopolitains.⁴⁶

Au sujet du stationnement de la flotte byzantine sur le Danube et du contrôle de la navigation qu'elle y exerçait jusque vers la fin du XIIe siècle et même au début l'Empire latin de Constantinople (1204), nous sommes redevables de certains renseignements à Nicéas Choniates. En effet, celui-ci, dans une allocution qu'il adressait à l'empereur Isaak II Ange (1185-1195), en 1190, évoquait l'Istros avec ses eaux profondes et tourbillonnantes portant les innombrables bateaux byzantins sous la poussée d'un vent propice. Or, ainsi qu'il a été toujours le cas, une telle activité sur le fleuve ne pouvait qu'exiger la présence d'une suite de places fortes veillant sur la rive.⁴⁷

ibidem, pp. 410-411.

43. I. Kinnamos, *Epitomé*, III, 3, Bonn 1836, pp. 93-95; H. Ahrweiler, op. cit., p. 245 note 4; *Fontes...*, op. cit., pp. 232-237; I. Barnea, op. cit., pp. 156-160; P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucarest 1978, pp. 78-89; P. S. Năsturel, «A propos du Tenou Ormon (Teleorman) de Kinnamos», in *Geographia Byzantina*, (Byzantina Sorbonensia 3) Paris 1981, pp. 81-91.

44. I. Barnea, op. cit., pp. 333-335.

45. C. Preda, «Circulația monedelor bizantine», op. cit., p. 412.

46. I. Barnea, op. cit., p. 299-325; idem, «Byzantinische Bleisiegel», passim; idem, «Η περιοχή του Κέρω Δούναβη», passim; idem, «La céramique byzantine de Dobroudja. X^e-XIIe siècles», in *Recherches sur la céramique byzantine (BCH, Suppl. XVIII)*, Paris 1989, pp. 134-136 et 138-142; Gh. Mănușu-Adameșteanu, «Elemente de cultură bizantină la Gurile Dunării», in *Peuce* 9 (1984), pp. 375-388; Florin Topoleanu, «Un médaillon byzantin en émail cloisonné découvert à Noviodunum», *RESEE* 26/4 (1988), pp. 311-317.

47. *Fontes...*, op. cit., pp. 350-351; H. Ahrweiler, op. cit., pp. 445-446.

Bien que plus relâchés pendant les presque soixante ans de domination latine à Constantinople (1204-1261), les rapports de Byzance avec la région du Bas-Danube n'ont jamais cessé absolument. Une partie de l'aristocratie et des gros négociants grecs avait quitté la capitale de l'Empire pour chercher asile justement dans cette région éloignée, ce qui devait augmenter le nombre des chrétiens de rite oriental qui habitaient ces lieux. Pour satisfaire à leurs besoins spirituels, le Patriarche œcuménique, dont la résidence était temporairement transférée à Nicée, créa un archevêché à *Vicina* (de localisation incertaine: soit à *Noviodunum*, soit à *Păcuiul lui Soare*), archevêché qui en 1259-1260 accédera au rang de métropole.⁴⁸ La mise au jour en Dobroudja d'un sceau du patriarche Germain II (1223-1240) qui résidait à Nicée, témoigne des relations de l'Eglise provinciale de l'espace ponto-danubien avec le Patriarcat œcuménique pendant cette période difficile.⁴⁹ Les nombreux hyperpères de l'empereur Jean III Doukas Vatatzès (1222-1254), trouvés surtout dans les villes riveraines du Danube, sont une preuve éloquente de l'intensité de la navigation byzantine dans cette région.⁵⁰

La reconquête de Constantinople sous Michel VIII Paléologue (1261) fut suivie de la mise sur pied d'une puissante flotte byzantine, maîtresse des mers et des bouches du Danube.⁵¹ Mais, à la consternation de ses contemporains, Andronic II Paléologue (1282-1328), fils et successeur de Michel Paléologue, décida la dissolution de cette flotte que l'Empire ne pouvait guère entretenir en raison de la crise. Pour Byzance, cette décision «fut le début de toutes sortes de malheurs» (Nicéphore Grégoras, I, p. 175), en accélérant la fin du grand empire universel et maritime qui avait pour capitale Constantinople (1453).⁵² Quelques empereurs du XIVe siècle, notamment Jean Cantacuzène (1347-1355), tenteront timidement de rebâtir et d'entretenir une flotte à

48. V. Laurent, in *Echos d'Orient* 39 (1936), N° 181, pp. 115-116; P. Năsturel, in *BNJ* 21 (1971), pp. 37-41; I. Rămureanu, in *De la Dunăre la Mare*, IIe, Galați 1979, pp. 150-160.

49. B. Mitrea, in *Studii si cercetari de numismatică* 4 (1968), pp. 253-261; I. Barnea, *Christian Art in Romania*, 2, Bucarest 1981, pp. 28 et 232-233; G. Zacos, *Byzantine lead seals*, 2, Berne 1984, N° 35.

50. O. Iliescu, «L'hyperpère byzantin au Bas-Danube du XIe au XVe siècle», *RESEE* 7/1 (1969), pp. 109-119; Stelian Brezeanu, «Byzantinische Wirtschaftskontakte an der unteren Donau in der ersten Hälfte des 13. Jahrhunderts (1024-1261)», in *Dacoromania* 3, (1975-1976), pp. 9-16.

51. H. Ahrweiler, op. cit., pp. 339-340, 357, 362-363, 369-371; V. Laurent, «La domination byzantine aux bouches du Danube sous Michel VIII Paléologue», in *Revue Hist. du S-E Européen* 22 (1945), pp. 185-198.

52. H. Ahrweiler, op. cit., pp. 374 et suiv., 377 et suiv.

même de s'opposer aux Génois et d'empêcher l'expansion turque en Occident, mais «Byzance abandonna petit à petit toute revendication maritime. Elle se contenta d'entretenir à Constantinople quelques bâtiments qui suffisaient à peine aux besoins personnels de l'empereur et de la famille impériale et qui se perdaient parmi la foule des bateaux des riches armateurs, latins et byzantins, qui fréquentaient le port de la capitale, devenu le centre d'un commerce international particulièrement actif à ce moment entre les peuples du Pont Euxin et l'Occident».⁵³

Nous disposons de deux témoignages concernant la navigation de la flotte byzantine sur le Danube pendant cette ultime période d'existence de l'empire. Le premier remonte à l'an 1341 et appartient à Jean Cantacuzène (*Hist.* III, 7), au moment de son avènement. A cette occasion, l'empereur s'est adressé au tsar des Bulgares, Jean Alexandre (1331-1371), en l'invitant de continuer les rapports amicaux avec Byzance, sinon la flotte byzantine était prête à remonter le Danube jusqu'à Vidin pour soutenir les prétentions au trône bulgare de Chichman.⁵⁴ L'autre témoignage est de Démétrios Kydonès, qui nous apprend que l'empereur Jean V Paléologue s'est beaucoup dépensé pour effectuer, en 1366, un voyage sur le Danube jusqu'à Buda, en quête d'aides pour l'empire byzantin menacé par les Turcs.⁵⁵

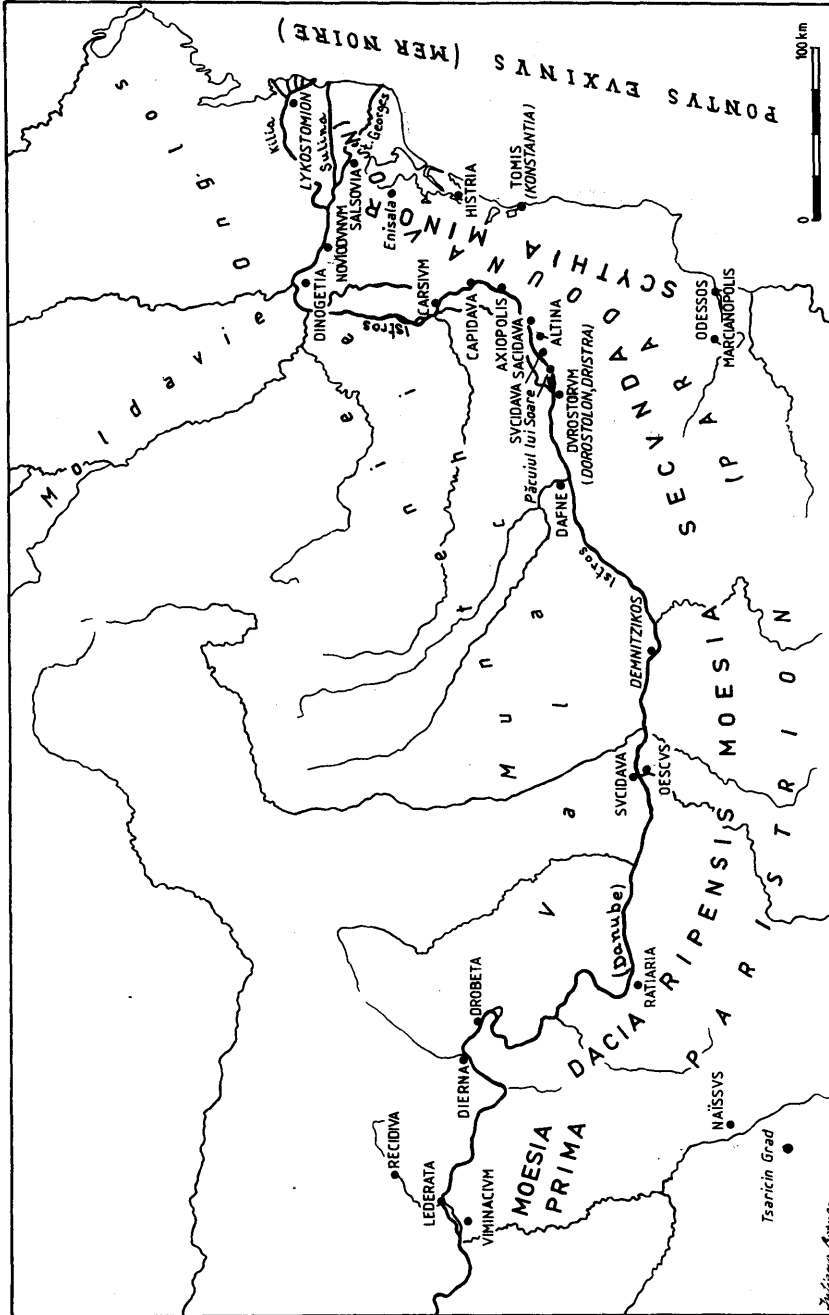
Toute une série de vestiges archéologiques apportent à leur tour des témoignages concernant la navigation sur le Danube des bateaux de commerce byzantins au cours de cette même période. Ces vestiges (monnaies byzantines, céramique, outils, objets de parure et de culte) ont été trouvés dans les agglomérations riveraines depuis les bouches du Danube jusqu'aux Portes de Fer: Enisala, *Noviodunum*, *Carsium*, Păcuil lui Soare, *Dorostolon-Silistra*, Zimnicea, Sucidava-Celei, *Drobeta-Turnu Severin*, attestant plus de dix siècles d'incessante navigation le long de cette grande artère byzantine de communication.⁵⁶

53. *Ibidem*, p. 382.

54. *Fontes...*, op. cit., pp. 486-487.

55. Migne, *PG* 154, col. 1000; *Fontes...*, pp. 524-525.

56. I. Barnea, *Din ist. Dobrogei*, op. cit., pp. 379-404; idem, *Christian Art*, op. cit., pp. 25, 178-179 et 228-229; Petre Diaconu - Silvia Baraschi, *Păcuil lui Soare*, 2, București 1977, passim; O. Toropu - G. Tătulea, *Sucidava-Celei*, București 1987, pp. 197-208; Mișu Davidescu, *Drobeta*, Craiova 1980, pp. 225-226.

VĚRA HROCHOVÁ

LES ITINÉRAIRES DES PÈLERINS RUSSES À CONSTANTINOPLE

La vieille historiographie russe a prêté une attention considérable aux relations mutuelles de Byzance et de la Russie; elle était la première à transmettre les sources concernant les communications des voyageurs russes dans l'Empire byzantin. Les premières éditions de ces itinéraires ont apparu tout au long du 19e siècle.¹ L' historiographie soviétique a renoué avec elles, elle les a utilisées pour la mise au point de l'histoire politique, culturelle et religieuse.² A la compréhension des voyages menant de la Russie à Byzance a naturellement contribué aussi le développement des recherches archéologiques, surtout dans la région de la Crimée, avant la deuxième Guerre mondiale; les recherches archéologiques reprises aujourd'hui témoignent des découvertes nouvelles dans le bassin de la mer Noire, qui en combinaison avec les sources de caractère d'archives nouvellement découvertes, enrichissent nos connaissances sur le bassin de la mer Noire au moyen âge.

Les voyages d'affaires et les voyages des pèlerins russes qui se sont intensifiés après l'adoption du christianisme en Russie menaient dans le bassin de la mer Noire et ensuite à Constantinople. Le bassin de la mer Noire avec les parties nord, sud, les régions du Pont, orientale et occidentale, les rapports avec la Crimée, l'Asie Mineure, l'Orient et avec Constantinople sont à présent un thème toujours attirant. Mentionnons au moins quelque auteurs; sans eux, les recherches d'aujourd'hui ne pouvaient pas continuer d'avancer: ce sont les études excellentes d'A. Bryer³ pour la région du Pont, les monographies sur Trebizonde et ses contacts d'affaires avec les républiques ita-

1. *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik*, St.-Petersburg 1881-1917. *Pol'noje Sobranije Russkich Letopisej*, St.- Petersburg 1941. N. P. Kondakov, *Vizantijskije cerkvi i pamjatniki Konstantinopolja*, Odessa 1886.

2. N. P. Prokofjev, «Russkije choždenija XII-XV vv.», *Učenyje zapiski Moskovskogo Pedagogičeskogo Instituta Lenina*, 363 (1970), pp. 3-364. M.N. Speranskij, *Iz starinnoj novgorodskoj literatury*, XIV veka, Leningrad 1934. *Pamjatniki istorii drevnej Rossii*, Moskva 1980. N.K. Gudzij, *Istorija drevnej ruskoj literatury*, Moskva 1956.

3. A. Bryer, *The Empire of Trebizond and the Pontos*, London 1980.

liennes, surtout avec Gênes, dont l'auteur est S. P. Karpov,⁴ le travail le plus riche en matériel jusqu'à présent de M. Balard⁵ (*La Romanie Génoise du XIIe - début du XVe s.*), les études topographiques et géographiques des byzantinistes autrichiens (J. Koder, S. Soustal, F. Hild).⁶ Les conférences sur le bassin de la mer Noire, organisées régulièrement et appelées «Bulgaria Pontica Medii aevi», font aussi preuve de l'intérêt permanent pour cette région au moyen âge; elles ont lieu sous la direction des professeurs V. Gyuzelev et I. Tchimbuleva.⁷ L'auteur du dernier travail qui résume les résultats des recherches des historiens et byzantinistes soviétiques sur le commerce international du bassin de la mer Noire, en 1261-1484, est Paul Meinrad Strässle⁸ (*Der Internationale Schwarzmeerhandel und Konstantinopel 1261-1484*, Bern - Paris 1990). D'après Strässle, les liaisons très actives entre la Russie et Byzance d'une part, et l'Orient de l'autre, ont été les voies commerciales principales suivantes:

A travers l'espace entre les Carpates et le Dniestr menait une voie commerciale où se trouvaient les localités suivantes: Baiia, Balomirechty, Tigineia, Berlad, Czernovitz, Iasky torg, Killia (Khilia), Petite Galicie, Lvov (Lemberg), Moncastro (Akkerman, Cetatea Alba), Romanov torg, Sereth Sluck Veliky, Sary Orkhei, Tyrgu. Entre le Dniestr et Don, la voie commerciale parcourait les localités suivantes: Azak, Tana (Azov), Balzimakhi, Lo Tar, Kiev, Olechia, le port San Giorgio, Porto Pisano. La Crimée se liait avec les villes suivantes: Alupce, Alusta, Eski-Kenmen, Caffa (Theodosia), Calamita, Cembalo, Khersones, Tchufut-Kale, Theodora, Karasubazar, Panea, Provato, Soldaia (Suroj), Solgat, Vosporos (Kerc).

A travers l'espace de la Caucasic du Nord menait la voie commerciale via Alba Zikhia, Cavo Buxo, Cavo de Croce, Khalolimen, Djenez Kale, La Coppa, Lo Pexo, Mandjar, Mapa Matreque, Tamatarkha, Mauroloco.

4. S. P. Karpov, «Trapezundaskaja imperija i ruskije zemli», *Viz. Vrem.*, 38 (1977), pp. 38-47. Idem, *Trapezundskaja imperija i zapadnoevropejskije gosudarstva v XII-XV vv.*, Moskva 1981. Idem, *Italjanskije morskije respubliki i južnoje Pričernomorje v XIII-XV vv; problemy torgovli*, Moskva 1990.

5. M. Balard, *La Romanie Génoise (XIIe - début du XVe siècle)*, Rome - Gênes 1978, t. 1-2. Idem, «Gênes et la Mer Noire (XIIIe-XVe siècles)», *RH* 220 (1984), pp. 32-54.

6. J. Koder, *Der Lebensraum der Byzantiner, Historisch-geographischer Abriss ihres mittelalterlichen Staates im östlichen Mittelmeertaum*, Wien - Köln 1984.

7. V. Gyuzelev - J. Tchimbuleva, *Bulgaria Pontica II*, Sofia 1988.

8. P. M. Strässle, *Der internationale Schwarzmeerhandel und Konstantinopel 1261-1484 im Spiegel der sowjetischen Forschung*, Bern 1990.

L'espace de la Caucase du Sud entraînait dans l'activité commerciale les localités suivantes: Ani, Dvin, Inguri, Kars, Lo Vati, Nakhitchevan, Pezonda, Sevastopoli (Sukhumi); à la fin, la région du Pont du Sud avait des relations d'affaires avec les localités suivantes: Amastir (Amastrida), Amis (Simisso), Inei, Kerasunt, Limnia, Ordu, Heraclée du Pont, Sinopoli (Sinopé), Tripoli, Vatiza et Vona.⁹

J'ai mentionné ici tous les lieux, car les voyages des pèlerins russes, comme nous verrons, menaient aussi à travers de quelques uns d'entre eux.

Regardons maintenant les rapports des pèlerinages russes à Byzance et leurs auteurs. Les éditions, publiées au 19e siècle, ont été complétées en 1984 d'une façon excellente par la réédition des voyageurs russes aux 13e-15e siècles, publiées par George P. Majeska;¹⁰ dans mon expose, je m'appuie surtout sur lui (*Russian Travelers to Constantinople in the 14th and 15th Centuries*, [Dumbarton Oaks Studies, 19] Washington 1984).

Avant tout, il faut définir les rapports de pèlerin spéciaux, pour lesquels la Russie avait l'expression «Khojdenia» (voyages). Les «khojdenia» étaient un genre typiquement russe, très en vogue au moyen âge, car il permettait d'exprimer certaines aventures de l'homme, de décrire les impressions des voyageurs sur les lieux sacrés, comme Jérusalem et Constantinople. A la différence des «Vies des Saints» qui étaient écrits pour célébrer le Saint, pour célébrer son ascétisme, les «Khojdenia» était un genre plus libre, car l'Eglise y permettait la description des aventures hasardeuses, des histoires d'aventures et ainsi ils ne se limitaient pas par l'aspect moralisant, comme c'était le cas dans la «littérature hagiographique».

Jérusalem et Constantinople étaient le but vers lequel se dirigeaient les pèlerins russes afin de s'incliner devant les lieux sacrés et d'admirer les reliques sacrées. Pour le monde slave, Constantinople était «le deuxième Jérusalem» vers lequel se dirigeaient les pèlerins qui décrivait avec respect et amour les édifices ecclésiastiques et la vie religieuse à Byzance.

Le premier auteur et pèlerin russe aux lieux saints, à Jérusalem était l'higoumène Daniel qui écrivit les *Khojdenia igumena Daniila*,¹¹ datés des premières années du 12e siècle; il comprenait le voyage de Constantinople à

9. Idem, *Anhang IV C*.

10. G. P. Majeska, *Russian Travelers to Constantinople in the Fourteenth and Fifteenth Centuries*, Dumbarton Oaks, Washington 1984.

11. «Žitije i choždenije Daniila, ruskoj zemli igumena 1106-1108 gg.» *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 3 (1885).

Jérusalem et vice versa. Je le mentionne parce que, d'une certaine façon, il a servi de préfiguration et de prototype à d'autres pèlerins qui ont visité Constantinople aux 13e-15e siècles. Il fut aussi un modèle dans la description des données topographiques de Constantinople et fut abondamment imité par les pèlerins ultérieurs.

Quels pèlerins furent les plus importants et quels sont ceux qui ont laissé des récits comprenant des données importantes sur leurs voyages à Constantinople? Pour les 13e-15e siècles, tout un nombre de récits de voyages ont été conservés; ils constituent une source narrative de grande valeur pour les relations culturelles entre la Russie et Byzance.

De prime abord, c'est le «Pèlerinage d'Etienne Novgorodsky»,¹² émissaire de la république de Novgorod, qui a décrit les impressions de son voyage à Constantinople, où il est resté environ sept jours; le voyage s'est réalisé en 1348-1349. Parmi les autres, on doit mentionner «Le voyage -"khojdenie" à Constantinople d'Ignatius de Smolensk»,¹³ daté de 1389, puis l'opuscule anonyme de la première moitié du 14e siècle, appelé, «La description anonyme de Constantinople»;¹⁴ l'auteur du petit ouvrage, nommé «Sur Constantinople» fut le moine Alexandre,¹⁵ dont la description est datée de 1391 environ, et enfin «Le Pèlerinage de Zosim Diakon»,¹⁶ nommé «Xenos» (Le pèlerin). Le voyage s'est réalisé probablement en 1414.

Etienne de Novgorod a laissé une description excellente et scrupuleuse de Constantinople; elle constitue une source de premier ordre pour la topographie de la ville. On dispose d'un itinéraire détaillé, dans lequel l'auteur a présenté en détail les lieux mémorables de Constantinople, visitées au cours de sept jours.

1er jour: le premier lieu, comme d'habitude pour tous les pèlerins, fut bien sur l'église St^e-Sophie,

2e jour: les églises St^e-Irène et St-George,

3e jour: la partie sud de Constantinople,

12. I. Sacharov, *Skazanije russkogo naroda II*, St.-Petersburg 1849, pp. 47-56. M. N. Speranskij, *Iz starinnoj novgorodskoj literatury*, Leningrad 1934, pp. 50-59.

13. S. V. Arsenjev, éd: «Chozdenije Ignatija Smolnjanina» *Pravoslavnyj Palestinskij Sbornik* 12(1887), pp. 1-33.

14. L. Majkov, «Materialy i isledovanija po starinnoj russkoj literature», *Sbornik Otdelenija Russkogo Jazyka i Slovesnosti*, Akademija Nauk 51 (1890).

15. B. de Khitrovo, «Voyage à Constantinople du Scribe Alexandre», in *Itinéraires russes en Orient*, Genève 1889, pp.159-164.

16. I. Sacharov, *Skazanije russkogo naroda II*, St.-Petersburg 1849, pp. 57-69.

4e jour: les parties nord-est et ouest de la ville,

5e jour: le centre de la ville, où il décrit l'église S^{ts}- Apôtres,

6e jour: l'exploration des parties nord et nord-est de Constantinople.

L'auteur, appartenant à la couche commerciale de Novgorod, s'est intéressé aux affaires avec l'emporium que fut Constantinople. Mais ce voyageur a commencé sa narration «in medias res», directement à Constantinople.¹⁷

Le premier à décrire plus en détail le voyage de la Russie à Constantinople et à prêter attention aux localités qu'il parcourait fut Ignatius de Smolensk. Ignatius s'est mis en route probablement en 1389, en compagnie de l'évêque de Smolensk, Michel et du métropolite de Moscou Pimen. Il a effectué aussi le voyage à Jérusalem, en 1393- 1395, et à Athos en 1396.

Outre la description des lieux sacrés et des bâtiments ecclésiastiques, l'auteur prête une attention plus grande à la vie politique de Byzance; il décrit la rivalité mutuelle des empereurs Jean VII et Manuel II Paléologue. Le couronnement de l'empereur Manuel et de l'impératrice est rendue sous de vives couleurs; l'auteur y a manifesté son sens de la description détaillée des usages des cérémonies byzantines. Il décrit très en détail les vêtements, les toilettes des gala; il prête attention à de nombreux étrangers ainsi qu'à leurs vêtements et leur manières de conduite. Il fut aussi reçu par le patriarche. Mais pour nous, plus importante encore est la reconstitution des voyages que Ignatius réalisa avec ses compagnons.¹⁸

Les pèlerins se sont mis en route à Pâques, en 1389; ils ont voyagé par Riazan en traversant le rivièrè Oka jusqu'à Perevitsk où ils rencontrèrent l'évêque de Riazan. Ils ont continué sur Pereiaslav, où ils furent reçus par le prince Oleg Ivanovitch dont la suite les accompagna jusqu'au Don. D'autres ecclésiastiques de l'Eglise de Smolensk furent du voyage; au debut du mois de mai, la compagnie s'est embarquée près du hameau de Tchior-Mikhailovy. Ils ont continué à naviguer sur le Don, ils n'ont vu aucune ville, aucun village, seulement des animaux; et ils ont traversé les rivières Metchia et Sosna ainsi que Ostraïa, Luka et Krivy Borg. Le sixième jour du voyage, ils sont arrivés à l'embouchure de la rivièrè Voronej, où les boyards et le prince Iouri sont venus à leur rencontre. Ensuite, ils sont arrivés à Tikha Sosna, ils ont passé devant Tcherleny Iar (Tchervleny) Betiuk et Khoper, la rivièrè Medveditsa et Bily Iar. A Terekle, ils ont rencontré les premiers Tatars. Puis ils sont arrivés

17. G. P. Majeska, *Russian Travelers*, p. 28 sq.

18. *Ibidem*, p. 76 sq.

à Velike Luki, Sarykhozni, Bekbulatovy, Slepny et Akbughi. Ensuite, ils ont traversé la rivière Buzuk. Le 30 mai, dans l'estuaire du Don, ils sont embarqués et pris le large. Ils ont passé par Suroj, Sinopol (Sinopé) et sont arrivés à Heraclée du Pont. Ils ont vu l'Amastris en face et passé devant Diapoli, Dafnusii, Karfii, avant d'arriver dans la ville d'Astravike, où le métropolite ordonna de s'arrêter pour apprendre des nouvelles des attaques turques sur la péninsule des Balkans. Fin juin, ils sont arrivés à Constantinople où ils rencontrèrent les Russes qui y faisaient du commerce. Au cours du juillet et d'août, ils ont visité les églises de Constantinople. Ici est mort le métropolite Pimen qu'on a enterré à Galata, Ignatius est resté encore quelques jours à Constantinople et puis il est parti pour la Russie par Belgorod.

La description anonyme de Constantinople, datée de la 2e moitié du 14e siècle, est un témoignage topographique excellent et exact sur les édifices de Constantinople que nous a laissé un auteur inconnu d'origine russe. L'anonyme en deux parties¹⁹ qui s'intitulent «Narration sur les lieux sacrés à Constantinople» et «Narration sur les Reliques sacrés» conservés à Jerusalem et rassemblés par l'empereur Constantin (*Skazanie o sviatykh mestakh o Konstantinopoli i o sviatykh mochtchekh spasivchikhsia vo Ieruzalime...*). C'est la dernière œuvre solide sur Constantinople après les croisades. Malheureusement, l'anonyme ne mentionne pas le trajet du voyage à Constantinople et vice versa. Pareil est l'ouvrage du moine Alexandre «Sur Constantinople».²⁰ Alexandre était originaire de Novgorod et sa description appartient à la période de la fin du 14e siècle, parce qu'il a rendu en détail le règne de l'empereur Manuel II (1391- 1397). Alexandre décrit de nouveau surtout les bâtiments de Constantinople et il souligne que c'était aussi l'intérêt commercial qui l'avait poussé à voyager. Mais cet intérêt n'a, malheureusement, laissé aucune trace réelle sur la vie quotidienne à Constantinople.

La dernière chronique de voyage fut écrite par le diacre Zosimos²¹ qui était probablement originaire du monastère Troïtsko-Serghiovsky à Moscou. Ce fut le dernier ouvrage écrit en russe sur Constantinople avant sa prise par les Ottomans. Zosimos fut un homme d'Eglise qui, en compagnie des marchands russes, a visité l'Empire byzantin, Constantinople, Salonique et puis aussi Jérusalem. Sa chronique s'appelle Xenos (l'étranger, le pèlerin) et est teintée d'un certain aventurisme.

19. Ibidem, p. 128 sq.

20. Ibidem, p. 160 sq.

21. Ibidem, pp. 176-194.

Le voyage à Constantinople s'est réalisé en 1419-1422. Zosimos fut apparemment un haut dignitaire important puisqu'il prit partie dans la suite de la princesse, de la fille du grand-duc de Moscou Vasil Ier qu'il accompagna pendant le voyage; il s'agissait de négocier le mariage de la princesse avec le futur empereur Jean VIII, fils de Manuel II. En outre, pendant sa visite en Palestine, Zosimos entre en contact avec la patriarche de Jérusalem. Il apparait que lui-même fut originaire d'une famille importante et aisée de Moscou.

L'important pour nous est l'itinéraire choisi par Zosimos.²² Il s'est mis d'abord en route de Moscou à Kiev où il est resté environ six mois dans le monastère Kievsko-petchersky. Puis, avec des marchands et de grands seigneurs russes, il a traversé la rivière Bug et il est entré dans le territoire nommé Podolsk (à l'ouest de Kiev). Il a visité la ville de Bratslav où il est resté environ une semaine. En suivant la Voie Tartare, il est arrivé à la rivière Miterevye Kychiny, qui se jette dans le Dniestr. Ils sont passés à l'autre côté de la rivière, sur la rive de la Valachie et après trois jours ils sont arrivés à la ville de Belgorod où ils sont restés environ deux semaines. A l'embouchure du Dniestr, ils se sont embarqués et dirigés vers Constantinople.

A Constantinople, Zosimos s'est occupé de nouveau avec la description détaillée des bâtiments ecclésiastiques et en commençant, comme les autres pèlerins, par l'église de Ste-Sophie. Son récit de voyage reste inachevé, comme il ressort de la phrase finale.

Les récits de voyages russes des 13e-15e siècles constituent un témoignage unique sur les bâtiments, sur le style d'architecture de Constantinople et d'une certaine façon aussi sur la topographie de la capitale pendant la période byzantine. Parallèlement aux recherches archéologiques, ils peuvent compléter de nombreuses lacunes concernant la topographie de Constantinople. C'est cela justement qui fait leur grande importance. En terminant, il faut remarquer que le parcours des pèlerins russes coïncide *grosso-modo* avec les grandes voies commerciales qui se dirigent vers la Crimée et le Pont du Sud, en passant par les Carpates, la Dniestr et le Don.

22. Ibidem, pp. 176-180.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΕΒΔΟΜΗ

Ἡ γνώση τῶν ἄλλων λαῶν

*περὶ διαφορᾶς ἑτέρων ἔθνων, γενεαλογίας τε (αὐτῶν)
καὶ ἔθνων καὶ βίου διαγωγῆς καὶ θέσεως καὶ κρᾶσεως
τῆς κατοικουμένης παρ' αὐτῶν γῆς καὶ περιηγήσεως
αὐτῆς καὶ σταδισμοῦ*

Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος

ΜΑΡΙΑ ΝΥΣΤΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΕΛΕΚΙΔΟΥ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΟΡΟΛΟΓΙΑ
ΣΤΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΩΝ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΚΩΝ ΚΡΑΤΩΝ*

Όταν οι Σλάβοι και οι Βούλγαροι εγκαταστάθηκαν στη χερσόνησο του Αΐμου τον 6ο και 7ο αι. η Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν η πιο μεγάλη πολιτική δύναμη του τότε πολιτισμένου κόσμου, φορέας ενός μεγάλου πολιτισμού, που διέθετε τέλεια, για τα μέτρα της εποχής, κρατική οργάνωση. Έπομένως αποτέλεσε ισχυρό πρότυπο για μίμηση ιδιαίτερα για τους λαούς αυτούς που βρίσκονταν ακόμη σε πρωτόγονο στάδιο πολιτικής συγκρότησης. Άλλωστε το Βουλγαρικό και το Σερβικό κράτος ιδρύθηκαν μέσα στα ίδια τα έδαφη της αυτοκρατορίας, όπου ήταν ζωντανή η βυζαντινή κρατική παράδοση και παρούσα η άσκηση εξουσίας του Βυζαντίου. Οι προϋποθέσεις ήταν βέβαια διαφορετικές για τις Ρουμανικές χώρες, οι οποίες κατά το μεγαλύτερο μέρος τους δεν ιδρύθηκαν σε έδαφη της αυτοκρατορίας, ανήκαν όμως στην ευρύτερη Romanitas και είχαν δεχθεί, άμεσα ή έμμεσα, την επίδραση του Βυζαντίου.¹ Ήταν έπομένως φυσικό τα μεσαιωνικά κράτη της χερσονήσου του Αΐμου να επηρεαστούν λιγότερο ή περισσότερο από βυζαντινά πρότυπα στην κρατική τους οργάνωση.

Ο βαθμός και το είδος των επιδράσεων που άσκησε η Βυζαντινή

* Η παρούσα εργασία αποτελεί πρόδρομη ανακοίνωση μιας ευρύτερης έρευνας για τις επιδράσεις που άσκησε το Βυζάντιο στη διαμόρφωση και την οργάνωση των Βαλκανικών κρατών. – Πρέπει να σημειωθεί ότι η χρήση του όρου *Βαλκάνια* και τα παράγωγά του, προκειμένου για τους Μέσους Χρόνους, είναι βέβαια αναχρονισμός, γιατί η ονομασία αυτή της χερσονήσου του Αΐμου μαρτυρείται για πρώτη φορά μόλις το 1808 στο έργο του γεωγράφου A. Zeune, *Versuch einer Wissenschaftlichen Erdbeschreibung*, Βερολίνο 1808, προέρχεται από την τουρκική λέξη *balkan* και αναφέρεται στην εποχή της Τουρκοκρατίας. Όστόσο η νεώτερη ιστοριογραφία χρησιμοποιεί συμβατικά αυτό τον όρο και για την μεσαιωνική εποχή, γιατί χαρακτηρίζει άριστα ολόκληρη την περιοχή και τους λαούς της.

1. Πρβλ. Valentin Georgescu, «Byzance et les institutions roumaines jusqu' à la fin du XVe siècle», *Actes du XIVe Congrès International des Études Byzantines, Bucarest 6-12 septembre 1971*, τόμ. Α', Βουκουρέστι 1974, σελ. 435, με τη σχετική βιβλιογραφία (Στό έξης: Georgescu, «Institutions»).

αυτοκρατορία σ' αυτές τις χώρες ποίκιλλε, και εξαρτήθηκε από τη γενικότερη πολιτική συγκυρία και κυρίως από τη γεωγραφική θέση, τις ειδικές πολιτικές συνθήκες και την ιστορική εξέλιξη κάθε Βαλκανικού λαού.

Έτσι στη Βουλγαρία, που γειτνίαζε με το Βυζάντιο και είχε πολιτικό βίο μακρό (681-1018 και 1185-1393/6) και στενές σχέσεις με την αυτοκρατορία, η βυζαντινή επίδραση υπήρξε ισχυρότερη, άσκηθηκε σε πολλά επίπεδα και ενισχύθηκε ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι η χώρα βρέθηκε για περισσότερο από ένα μισό αιώνα (1018-1185) κάτω από την βυζαντινή κυριαρχία. Στο διάστημα αυτό η Βουλγαρία οργανώθηκε και διοικητήθηκε με βάση τους βυζαντινούς θεσμούς, οι οποίοι μετά την απομάκρυνση της βυζαντινής εξουσίας δεν ήταν εύκολο, ούτε όμως και απαραίτητο, να εξαλειφθούν και να αντικατασταθούν. Παράλληλα, στη διαμόρφωση των δομών του Βουλγαρικού κράτους επιδράσεις άσκησε και η προϋπάρχουσα οργάνωση των Πρωτοβουλγάρων, που πρόσφεραν τη δική τους εμπειρία. Έτσι διαμορφώθηκε στη χώρα μια σύνθεση σλαβοβουλγαρική και βυζαντινή, που επηρέασε και τα γειτονικά κράτη.

Στη Σερβία, που διατήρησε για μεγάλο διάστημα τις παλαιοσλαβικές δομές, στοιχειώδης πολιτικός βίος μαρτυρείται από τον 9ο αι., αλλά μόλις το 1165/1183 ιδρύθηκε το Μεσαιωνικό Σερβικό κράτος: η εποχή ήταν κρίσιμη για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία εξ αιτίας κυρίως της διείσδυσης, πολιτικής, στρατιωτικής και οικονομικής, των δυτικών δυνάμεων. Η δυτική παρουσία έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην οικονομική εξέλιξη της χώρας. Έτσι στη Σερβία διαπιστώνονται παράλληλα με τη βυζαντινή και ισχυρές δυτικές επιδράσεις στη διαμόρφωση των θεσμών.

Στις Ρουμανικές χώρες μαρτυρούνται μικρά και συνήθως εφήμερα κρατικά μορφώματα ήδη από τον 9ο-10ο αι., αλλά ισχυρές και βιώσιμες ηγεμονίες ιδρύθηκαν μόλις το 14ο αι., σε εποχή μεγάλης πνευματικής ακτινοβολίας του εξασθενημένου πολιτικά Βυζαντίου: το 1330 ιδρύθηκε το κράτος της Βλαχίας, το 1359 της Μολδαβίας και το 1346 το μικρό κράτος της Δοβρουτσάς. Στις χώρες αυτές δεν υπήρχε ένα σταθερό βυζαντινό υπόβαθρο: η βυζαντινή επίδραση – περισσότερο έντονη στη Βλαχία παρά στη Μολδαβία, πράγμα που δείχνει και τη μεγάλη σημασία του γεωγραφικού παράγοντα – υπήρξε λιγότερο άμεση και άσκηθηκε κυρίως με τη μεσολάβηση της Βουλγαρίας και της Σερβίας;² παράλληλα όμως οι

2. Ό.π., σελ. 437. Βλ. και D. Angelov - Şt. Ştefănescu, «Trăsături commune și deosebiri în dezvoltarea social-economică a Bulgariei și Țării Românești în sec. XIII-XIV»,

δύο χώρες είχαν μεγάλη και συνεχή έπικοινωνία, κυρίως μέσω τής Πολωνίας και τής Ούγγαρίας, με τις δυτικές δυνάμεις, πολιτικές και οίκονομικές, που έπέδρασαν στην πολιτική τους συγκρότηση.

Παρατηρούνται έπομένως ούσιαστικές διαφορές ανάμεσα στα μεσαιωνικά Βαλκανικά κράτη ως προς τις γεωπολιτικές συνθήκες που καθόρισαν τις σχέσεις τους με τó Βυζάντιο. Κατά συνέπεια και οι επιδράσεις που προέρχονταν από την αυτοκρατορία ήταν διαφορετικές και ασκήθηκαν σε διαφορετικό βαθμό και με διαφορετικό τρόπο.

Οί βυζαντινές επιδράσεις αναφέρονται σε ποικίλους τομείς του δημόσιου βίου τών Βαλκανικών κρατών: στην πολιτική ιδεολογία, στη διοικητική όργάνωση, την οίκονομία και τó δίκαιο, στη θρησκεία και την Έκκλησία, αλλά και σε άλλες έκφράσεις τής δημόσιας ζωής. Στην παρούσα ανακοίνωση θά περιοριστούμε μόνον να άνιχνεύσουμε τά δεδομένα τών πηγών, που αναφέρονται στη διοικητική όργάνωση και στην οίκονομία, κυρίως στις σχέσεις γαιοκτησίας και στο φορολογικό σύστημα τής Βουλγαρίας, τής Σερβίας και τών Ρουμανικών Έγεμονιών. Έπειδή άκριβώς οί θεσμοί που θά μάς άπασχολήσουν προϋποθέτουν κρατική όργάνωση και ανεξάρτητο πολιτικό βίο, δέν θά συμπεριλάβουμε στη μελέτη μας την Άλβανία. Γιατί στη μικρή αυτή χώρα δέν δημιουργήθηκε βιώσιμο ανεξάρτητο κράτος κατά τους μέσους χρόνους: έκτός από βραχύβιες και σπάνιες έξαιρέσεις (όπως τó κράτος τής Κροίας, 1190-1216), ή Άλβανία βρισκόταν όλο τó Μεσαίωνα κάτω από την κυριαρχία ξένων δυνάμεων, κυρίως του Βυζαντίου και τών Φράγκων, και ήταν διασπασμένη σε μικρές ήγεμονίες, χωρίς ένιαίο κρατικό πλαίσιο.

Η γλώσσα και ιδιαίτερα ή όρολογία που ήταν σε χρήση στη διοίκηση τών Βαλκανικών κρατών μπορεί πολλά να μάς διδάξει, γιατί οί όροι δέν άποτελούν μεμονωμένα και ανεξάρτητα μεταξύ τους δεδομένα: έκφράζουν συγκεκριμένους θεσμούς, έντάσσονται σε ένα σύνολο διοικητικό και θεσμικό και άντικατοπτρίζουν μιá ιστορική πραγματικότητα, δηλ. μιá συγκεκριμένη κοινωνία σε μιá συγκεκριμένη έποχή. Αυτή ή πραγματικότητα έχει τή δική της δυναμική, που καθορίζει άν τούτος ή εκείνος ό ξένος όρος ή θεσμός θά γίνει δεκτός ή όχι από τή συγκεκριμένη κοινωνία, άν θά ένταχθί αυτόύσιος ή θά προσαρμοσθί και θά μεταπλασθί ανεξάρτητα πιά από τή άρχική του προέλευση. Έπομένως ή υιοθέτηση ξένων όρων και θεσμών δέν άποτελεί δουλική μίμηση ξένων

προτύπων ούτε είναι αυτόματα και μηχανιστική· ακολουθεί μιὰ πολύπλοκη διαδικασία και έπεξεργασία.³

Κύρια και, θά έλεγα, σχεδόν μοναδική πηγή για νά μελετήσουμε την τύχη των βυζαντινών δρων και των αντίστοιχων θεσμών στη Βουλγαρία, τη Σερβία και τις Παραδουνάβιες Έγεμονίες, αποτελούν τὰ βουλγαρικά, σερβικά και ρουμανικά έγγραφα τής έποχής, με την όρολογία, τὸ τυπικό και τὸ περιεχόμενό τους. Έλάχιστες είναι οί σχετικές αναφορές σε άλλες πηγές, κυρίως σε έπιγραφές ή νομικά κείμενα, ένῳ οί φιλολογικές πηγές παρέχουν μόνον ενδαιριολογικά σχετικές μαρτυρίες και δέν περιέχουν στοιχεία για τή θεωρητική πλευρά τοῦ ζητήματος, όπως τοῦτο συμβαίνει στην περίπτωση τοῦ Βυζαντίου. Έξ άλλου τὰ έγγραφα αυτά καλύπτουν μόνον τούς ύστερους μέσους χρόνους, μετά τὰ τέλη τοῦ 12ου αἰ. και ὡς τήν τουρκική κατάκτηση. Γι' αυτό δέν είναι δυνατόν νά μελετήσουμε τις άπαρχές και τήν τυχόν έννοιολογική εξέλιξη των αντίστοιχων δρων κατά τήν παλαιότερη έποχή και τὸ κενὸ αὐτὸ αὐτὸ είναι ιδιαίτερα σημαντικό σε ὅτι άφορᾷ τή Βουλγαρία και κυρίως τὸ Α' Βουλγαρικό κράτος – για τὸ ὁποῖο βέβαια διαθέτουμε σποραδικές μαρτυρίες από βυζαντινές φιλολογικές πηγές, π.χ. τὸν Κεδρηνό και κυρίως τὸν Θεοφύλακτο Ἀχρίδος. Μ' αυτά τὰ δεδομένα περιοριζόμαστε στην τελευταία περίοδο των μέσων χρόνων, από τὸ τέλος τοῦ 12ου ὡς τὸ 15ο αἰώνα – για τις Παραδουνάβιες Έγεμονίες από τὸ 14ο αἰ. Πρέπει νά τονιστῆ, ὅτι τὰ στοιχεία πὸν διαθέτουμε είναι σε άρκετὰ σημεῖα άποσπασματικά ή έλλιπῆ και δέν επιτρέπουν πάντα νά ανασυστήσουμε τήν ὄλη συγκρότηση και ὀργάνωση αὐτῶν των κρατῶν ούτε νά διαπιστώσουμε τήν τυχόν εξέλιξη των θεσμών· ὡστόσο δείχνουν συγκεκριμένες τάσεις και γι' αὐτὸ αποτελούν πολύτιμες μαρτυρίες. Πρέπει επίσης νά τονιστῆ ὅτι σπανίζουν οί ειδικές μελέτες για τούς δρους και θεσμούς σε κάθε Βαλκανική χώρα, καθώς και οί συγκριτικές μελέτες, οί ὁποῖες θά έπέτρεπαν νά ἐπισημάνουμε με μεγαλύτερη βεβαιότητα και σε μεγαλύτερη κλίμακα τις τυχόν ἐπιδράσεις πὸν δέχθηκε κάθε χώρα, αλλά και τις ιδιαίτερότητές της.⁴

3. Για τή διαδικασία των ἐπιδράσεων και των δανείων, βλ. ὄσα πολὺ σημαντικά σημειώνει ὁ Georgescu, «Institutions», σελ. 437-438 (χωρίς νά συμφωνῶ με τις θέσεις του για τούς συσχετισμούς βυζαντινῆς και ρουμανικῆς φεουδαρχίας).

4. Ἀπό τις λίγες συνθετικές εργασίες, πὸν αναφέρονται στο θέμα μας, σημειῶνω τις ἑξῆς: Μ. Andreev, «Sur les charges de l'administration provinciale dans la Bulgarie et la Serbie médiévales aux XIIIe et XIVe siècles d'après les données des chartes de donation des souverains bulgares et serbes (étude de droit comparé)», *Actes du Ier Congrès International*

Με αυτές τις επίσημάνσεις θα επιχειρήσω νά δώσω όρισμένα χαρακτηριστικά στοιχεία για τή βυζαντινή όρολογία που ήταν σε χρήση στη διοικητική όργάνωση και την οίκονομία τών Βαλκανικών κρατών, χωρίς βέβαια νά έξαντλώ τό θέμα.

Διοικητική όργάνωση

Ένας σημαντικός αριθμός άξιωματών στη Βουλγαρία και τή Σερβία έφεραν αυτόουσια όνόματα έλληνικά και μιμούνταν βυζαντινά πρότυπα. Αυτό π.χ. είναι ή περίπτωση τών όρων *κεφαλή, πράκτωρ, άποκρισιάριος και καστροφύλαξ*, που δήλωναν τό ίδιο, όπως και στό Βυζάντιο, δημόσιο άξίωμα: ό όρος *κεφαλή* δήλωνε τόν διοικητή μιås συγκεκριμένης διοικητικής ένότητας ή μιås πόλης⁵ ό *πράκτωρ* τόν έπιφορισμένο με τή είσπραξη τών φόρων⁶ - σημειώνω μόνο ότι στη Βουλγαρία σε όρισμένες περιπτώσεις είχε και μιá ευρύτερη σημασία, σήμαινε δηλ. γενικά τόν δη-

des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, τόμ. III, Σόφια 1969, σελ. 299-304 (στό έξής: Andreev, «Charges»). Georgescu, «Institutions», σελ. 433-484. St. Novaković, *Vizantijski činovi i titule u srpskim zemljama XI-XV veka* (=Βυζαντινά άξιώματα και τίτλοι στίς σερβικές χώρες, τόν 11ο-15ο αϊ.). Glas LXXVIII Srpske Kraljevske Akademije, Βελιγράδι 1908, σελ. 178-279. S. S. Bobčev, «Titli i službi v oblastnoto upravljenje na starovremenska Bălgarija» (=Τίτλοι και ύπηρεσίες στην έπαρχιακή διοίκηση τής μεσαιωνικής Βουλγαρίας), *Izvestija na Instit. D-vo v Sofija*, XI-XII (1931-32).

5. Για τή Βουλγαρία βλ. *Actes de Chilandar, IIe partie, Actes Slaves*, (*Viz. Vrem. XIX, Priloženje N° 1*) 'Αγ. Πετρούπολη 1915 (στό έξής: *Actes de Chilandar*), έγγρ. 5 στίχ. 80 (του 1278), έγγρ. 27 στίχ. 74 (του 1336), έγγρ. 33 στίχ. 54 (του 1344), έγγρ. 35 στίχ. 41 (του 1345) κ.ά. G. Iljiskij, *Gramoty bolgarskih carej* (έγγραφα βουλγάρων βασιλέων), *Drevnosti trudy slavjanskoj Kommissii Imperatorskogo Moskovskogo Arheologičeskogo Obščestva*, V, Μόσχα, σελ. 29 (έγγραφο του 'Ιωάννη Σισμάν του έτους 1382) στό έξής: Iljiskij, *Gramoty*). 'Ο όρος άπαντά άπό τό 1300 και στη Σερβία: πρβλ. Μ. Λάσκαρι, *Actes serbes de Vatopedi*, (extrait des *Byzantinoslavica* 6) Πράγα 1935, σελ. 11 στίχ. 37 (έγγρ. 1 του 1345) και σελ. 13 στίχ. 66 (έγγρ. 2 του 1348). Του 'Ιδιου, «Deux "chrysobulles" serbes pour Lavra», *Hilandarski Zbornik* 1 (Βελιγράδι 1966), σελ. 12. St. Novaković, *Zakonski spomenici srpskih država srednjego veka* (=Νομικές πηγές του μεσαιωνικού σερβικού κράτους), Βελιγράδι 1912, σελ. 392, 407, 424, 455, 520, 609, κ.ά. (στό έξής: Novaković, *Zakonski spomenici*). Βλ. έπίσης τόν Κώδικα του Ντουσάν: Mehmed Begović, *Zakonik Cara Stefana Dušana, Kniga I. Struski i Atonski Rukopis*, Βελιγράδι 1975, σελ. 103, 179- πρβλ. A. Soloviev - VI. Mošin - *Grčke povelje Srpskih vladara* (=Έλληνικά έγγραφα τών Σέρβων βασιλέων), Βελιγράδι 1936, σελ. 456-457 (στό έξής: Soloviev-Mošin, *Grčke povelje*).

6. Βλ. Iljiskij, *Gramoty*, σελ. 27, 29. Μ. Λάσκαρι, *Vatopedskata Gramota na car Ivan Asenja II* (=Έγγραφο του Βατοπεδίου του τσάρου 'Ιβάν 'Ασέν Β'), Bălg. Akad. Nauk, Σόφια 1930, σελ. 5 στίχ. 7 και σελ. 35-36. Iv. Dujčev, *Iz starata băgarska knižnina*.

μόσιο λειτουργό⁷ ὁ ἀποκρισιάριος ἦταν ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ ἡγεμόνα, ἐνῶ ὁ *καστροφύλαξ* ὁ διοικητὴς ἑνὸς κάστρου.⁸ Οἱ ὄροι αὐτοί, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἀποκρισιάριο,⁹ δὲν μαρτυροῦνται στὶς ρουμανικὲς πηγές. Ἀκόμη παραδίδεται ὁ ὄρος *λογοθέτης*, πού στὴ Σερβία – ὅπου μνημονεύεται γιὰ πρώτη φορὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ κράλη Οὔρος Γ' (1326-1331) – δήλωνε τὸν προϊστάμενο τῆς βασιλικῆς γραμματείας.¹⁰ Ὁ ὄρος μαρτυρεῖται καὶ στὶς Παραδουνάβιες Ἠγεμονίες.¹¹

Σὲ ἄλλες περιπτώσεις ὁ δάνειος βυζαντινὸς ὄρος δὲν εἶχε στὴ Βουλγαρία καὶ στὴ Σερβία τὸ ἴδιο, ὅπως στὸ Βυζάντιο, περιεχόμενο. Τὸ πιὸ χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ ὄρος *σεβαστός*, πού στὸ Βυζάντιο ἦταν τίτλος τιμητικὸς ὑψηλός,¹² ἐνῶ στὰ βουλγαρικὰ καὶ τὰ σερβικὰ ἔγγραφα συνήθως δήλωνε συγκεκριμένο ἀξίωμα – σὲ πολὺ σπάνιες περιπτώσεις στὴ Βουλγαρία, ἀλλ' ὄχι στὴ Σερβία, μαρτυρεῖται καὶ ὡς τιμη-

II Knjižovni i istoričeski pametnici ot vtorono bǎlgarsko carstvo (=Ἀπὸ τὴν ἀρχαία βουλγαρικὴ γραμματολογία. Β'. Λόγιες καὶ ἱστορικὲς πηγές τοῦ Β' Βουλγαρικοῦ Κράτους), τόμ. Β', Σόφια 1944, σελ. 177, 183. Novaković, *Zakonski Spomenici*, σελ. 407, 608, 609, 644, 662.

7. Βλ. τὸ ἔγγραφο τοῦ τσάρου Ἰωάννη Ἀσέν Β' γιὰ τὸ Βατοπέδι: Λάσκαρι, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 5 καὶ 35-36. M. Andreev, *Vatopedskata Gramota i vǎprosite na bǎlgarskoto feodalno pravo* (=Τὸ ἔγγραφο τοῦ Βατοπεδίου καὶ ζητήματα τοῦ βουλγαρικοῦ φεουδαρχικοῦ δικαίου), Σόφια 1965, σελ. 150 καὶ σελ. 193 (τὸ ἔγγραφο) (στὸ ἔξης: Andreev, *Vatopedskata Gramota*).

8. Βλ. *Vatopedskata Gramota*, στίχ. 10. Pjinskij, *Gramoty*, σελ. 29. Στὰ σερβικὰ ἔγγραφα ἀπαντᾷ συνήθως μὲ τὴ μορφὴ *roklisar*: βλ. π.χ. *Actes de Chilandar*, ἔγγρ. 33 στίχ. 51 (τοῦ 1344), ἔγγρ. 39 στίχ. 91 (τοῦ 1348).

9. Στὶς Παραδουνάβιες Ἠγεμονίες ὁ ἀποκρισιάριος μαρτυρεῖται τὸ 15ο αἰ. μὲ τὴ μορφὴ *aroklisar* ἢ *roklisar*, πού πιθανότατα ὑποδηλώνει σερβικὴ ἐπίδραση: βλ. Har. Mihăescu, *Influența grecească asupra limbii române pînă în secolul al XV-lea*, Βουκουρέστι 1966, σελ. 149.

10. Βλ. Μ. Λάσκαρι, *Actes serbes de Vatopedi*, σελ. 10 στίχ. 10 (ἔγγρ. 1, τοῦ 1345), σελ. 21 στίχ. 13 (ἔγγραφο 9, τοῦ 1457). Πρβλ. H. Mihăescu, ὁ.π., σελ. 155. Soloviev - Mošin, *Grcke povestje*, σελ. 463.

11. Βλ. παρακάτω, σελ. 10 καὶ ὑπόσημ. 26.

12. Γιὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ τίτλου τοῦ σεβαστοῦ, βλ. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, τόμ. Β', Βερολίνο 1967, σελ. 25, 30 καὶ 283. Μαρίας Νυσταζοπούλου, *Ἡ ἐν τῇ Ταυρικῇ χερσονήσῳ πόλις Σουγδαία ἀπὸ τοῦ ΙΓ' μέχρι τοῦ ΙΕ' αἰῶνος. Συμβολὴ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Νοτίου Ρωσίας*, Ἀθήνα 1965, σελ. 78: τὸν τίτλο τοῦ σεβαστοῦ (μετάφραση τοῦ ρωμαϊκοῦ *augustus*) ὡς τὸν 11ο αἰ. ἔφερε μόνον ὁ αὐτοκράτορας. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ ὁ τίτλος πῆρε μεγαλύτερη εὐρύτητα: ἀρχικὰ ἀπονεμόταν σὲ μέλη τῆς βασιλευσας δυναστείας, μὲ τὸν καιρὸ ὁμῶς ἐπεκτάθηκε σὲ ἀνώτερους ἀξιωματούχους τοῦ κράτους. Στὶς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ. τὸν τίτλο ἔφεραν πολὺ συχνὰ διοικητὲς τῶν ἐπαρχιῶν.

τικός τίτλος, όχι όμως ιδιαίτερα ύψηλός.¹³ Στις δύο αυτές χώρες ό σεβαστός ήταν διοικητής μιās μεγάλης διοικητικής ένότητας.¹⁴ Η σημασιολογική εξέλιξη του όρου όφείλεται πιθανότατα, κατά τη γνώμη μου, στο γεγονός ότι από το 13ο αϊ. στη Βυζαντινή αυτοκρατορία τον τίτλο του σεβαστού έφεραν συχνά διοικητές των επαρχιών. Έτσι κατέληξε, στα Βαλκάνια αλλά και σε βυζαντινές άκραιοες περιοχές,¹⁵ ό τίτλος τον όποϊον έφεραν όρισμένοι άξιωματοϋχοι να δηλώνει τελικά το ίδιο το άξιωμα.

Η περίπτωση του όρου *apodohator* είναι διαφορετική και θα έλεγα άρκετά έντυπωσιακή: ό όρος αυτός, από όσο τουλάχιστον γνωρίζω, δέν μαρτυρείται ποτέ στις βυζαντινές πηγές, σχηματίστηκε όμως στη σλαβική όρολογία από μιá λέξη καθαρά έλληνική, τη λέξη *άποδοχή*, που σήμαινε, μεταξύ άλλων, άπόδειξη παραλαβής, και το παράγωγό της *άποδοχεύς*, που δήλωνε ήδη στην ύστερη άρχαιότητα τον φύλακα των άρχείων.¹⁶

13. Όπως στην έπιγραφή της Boženica, βλ. Vera Mutafčieva, *Boženiskij nadpis*, Bālg. Akad. Nauk, XXII, 1921, σελ. 95-96.

14. Ό σεβαστός αναφέρεται για πρώτη φορά στη Βουλγαρία το 1230 σε έγγραφο του Ίωάννη Άσέν Β΄ προς το Βατοπέδι (βλ. Andreev, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 193. Λάοκαρι, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 5 και 36-37), ενώ στη Σερβία ένατο χρόνια άργότερα, το 1330, σε έγγραφο του Στεφάνου Ούρος (βλ. Novaković, *Zakonski spomenici*, σελ. 608). Βλ. επίσης *Actes de Chilandar*, έγγρ. 27 στίχ. 74, έγγρ. 33 στίχ. 54, έγγρ. 38 στίχ. 150 κ.ά. Για το άξιωμα του σεβαστού στο Βουλγαρικό κράτος, βλ. P. Ch. Petrov, «O titulah "sevast" i "protosevast" v srednevekovom Bolgarskom Gosudarstvo» (=Περί των τίτλων σεβαστός και πρωτοσεβαστος στο μεσαιωνικό Βουλγαρικό κράτος), *Viz. Vrem.* 16 (1959), σελ. 52-64, όπου και ή παλαιότερη βιβλιογραφία. Είναι ένδεικτικό για τη θέση του σεβαστού στην ιεραρχία του Βουλγαρικού κράτους ότι στα βουλγαρικά έγγραφα της έποχής αναφέρεται πρώτος στη σειρά των άξιωμάτων: βλ. π.χ. *Vatopedskata Gramota*, στίχ. 9-10: *sevasti, duki, katepani, desatkare, psare, apokrisijare, apodohatori*.

15. Ό M. Andreev, «Charges», σελ. 304, ύποστηρίζει ότι ό όρος σεβαστός ως άξιωμα υίοθετήθηκε από τη Βουλγαρία και τη Σερβία με «τη μεσολάβηση γείτονα», χωρίς όμως να όνομάζει συγκεκριμένα αυτόν τον μεσάζοντα ούτε τη διαδικασία. Όστόσο, όπως είχα παλαιότερα έπισημάνει (Μαρίας Νυσταζοπούλου, *Η έν τη Ταυρική χερσονήσω πόλις Σουγδαία*, ό.π., σελ. 78-79, όπου και ή σχετική παλαιότερη βιβλιογραφία), από το δεύτερο μισό του 13ου αϊ. ό σεβαστός μαρτυρείται άρκετά συχνά σε άκραιοες περιοχές, που άλλοτε άνήκαν στη Βυζαντινή αυτοκρατορία και βρίσκονταν ήδη υπό ξένη κυριαρχία: είναι χαρακτηριστικό ότι σ' αυτές τις περιπτώσεις δήλωνε το άξιωμα του τοπικού άρχοντα ή του διοικητού της περιοχής. Παρατηρείται δηλ. παράλληλη σημασιολογική εξέλιξη του όρου με εκείνη που έπισημαίνουμε στη Βουλγαρία και στη Σερβία.

16. Βλ. Liddell - Scott, λ. *άποδοχείον*.

Ἔτσι ὁ *arodohator*, πού σχηματίστηκε σύμφωνα μέ τούς κανόνες τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας (μέ τήν τότε διαδεδομένη λατινική κατάληξη *-ator* καί κατ' ἀναλογία πρὸς τούς ὄρους «ἀλλαγᾶτωρ», «στράτωρ» καί ἄλλα ὅμοια), σήμαινε στή Βουλγαρία καί στή Σερβία (ὅπου παραδίδεται καί ὁ τύπος *arodohiar* = ἀποδοχιάριος, κατὰ τὸ ἀποθηκάριος κ.ἄ.) τὸν δημόσιο λειτουργὸ πού ἦταν ἐπιφορτισμένος μέ τὴ φύλαξη τῶν ἀποθηκῶν, ὅπου συγκεντρώνονταν οἱ φόροι σὲ εἶδος.¹⁷ Οἱ φόροι αὐτοὶ ἦταν πολὺ σημαντικοὶ γιὰ τίς δύο χῶρες, γιὰτί οἱ συναλλαγές σὲ εἶδος ἀποτελοῦσαν ἀκόμη βασικὴ μορφή τῆς οἰκονομίας τους. Ἡ περίπτωση τοῦ ὄρου *arodohator* δείχνει τὴν εὐρύτερη χρήση τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, χρήση πού ξεπερνᾷ τὴν ἐπίδραση πού ἄσκησε στὰ βαλκανικὰ κράτη ἡ ἐπίσημη βυζαντινὴ διοικητικὴ ὀρολογία.

Ἡ συγκριτικὴ μελέτη βουλγαρικῶν καί σερβικῶν ἐγγράφων ὀδηγεῖ στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ βυζαντινὴ ἐπίδραση ἦταν μεγαλύτερη στή Βουλγαρία ἀπὸ στή Σερβία. Ἔτσι π.χ. οἱ βυζαντινοὶ ὄροι *δούκας*, *κατεπάνω*, *πριμικήριος*, πού δήλωναν διοικητικὰ ἀξιώματα, καί *ἀλαγάτωρ*, *κόμης*, *στράτωρ* ἢ *πρωτοστράτωρ*, πού δήλωναν στρατιωτικὰ ἀξιώματα, ἀπαντοῦν στὰ βουλγαρικὰ ἔγγραφα μέ τὸ ἴδιο, ὅπως καί στὸ Βυζάντιο περιεχόμενο, ἀλλὰ δὲν μαρτυροῦνται στὰ σερβικά.¹⁸ Ἀντίθετα στίς σερβικὲς πηγές παραδίδονται οἱ ὄροι *voenovod* καί *knjaz*,¹⁹ ὄροι πού ἔχουν τὴ ρίζα τους στὴν πρώτη περίοδο τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν Σλάβων καί τούς ὁποίους δὲν συναντοῦμε σχεδὸν ποτὲ στὰ βουλγαρικὰ ἔγγραφα· ὑπάρχουν, ἀπὸ ὅσο τουλάχιστον γνωρίζω, ἐλάχιστες ἀναφορὲς τοῦ *voenovod*, πού ἀντιστοιχεῖ στὸν βυζαντινὸ στρατηγὸ, δηλ. στὸν στρατιωτικὸ διοικητὴ μιᾶς περιοχῆς, ἀλλὰ καμιά τοῦ *knjaz*.²⁰ Γιατί ἡ Βουλγα-

17. Πρβλ. Andreev, «Charges», σελ. 301 καί 304· ὁ Andreev ὁμως συνάπτει τὸ ἀξίωμα καί τίς ἀρμοδιότητες τοῦ ἀποδοχάτορος μέ τὴ λ. *hambar* = ἑλλ.ν. *ἀμπάρι* = ἀποθήκη (βλ. ὁμως τοῦ ἴδιου, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 153, ὅπου πρὸ ἐπιτυχῆς ἀνάλυσης, μέ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία). Ὡστόσο παρατηροῦμε ὅτι ἡ σύνδεση *hambar-arodohator* – παρόλο πού οἱ δύο λέξεις ἀποδίδουν συγγενεῖς ἔννοιες – γλωσσικὰ δὲν εἶναι δυνατὴ καί σημασιολογικὰ δὲν εἶναι ἀπαραίτητη, ἀφοῦ τὸ ἀξίωμα αὐτὸ μπορεῖ κάλλιστα νὰ ἐρμηνευτῆ ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λέξη *ἀποδοχή* - *ἀποδοχείον* - *ἀποδοχεύς*.

18. Andreev, «Charges» σελ. 301-302 καί σημ. 16-21, ὅπου καί οἱ σχετικὲς πηγές.

19. Πρβλ. μεταξὺ ἄλλων Μ. Λάσκαρι, *Actes serbes de Vatopedi*, σελ. 21 στίχ. 1, 3, σελ. 22 στίχ. 20, 22, 24 (ἔγγρ. 10 τοῦ 1432). Novaković, *Vizantijski činovi i titule*, σελ. 191, κ.ἄ. Πρβλ. Andreev, «Charges», σελ. 302-303. Γιὰ τὴν προέλευση καί τὴ σημασία τοῦ ὄρου *voenovod*, καθὼς καί γιὰ τὸν σχετικὸ προβληματισμὸ, βλ. Georgescu, «Institutions», σελ. 446-448.

20. Ὅπως παρατηρεῖ ἡ Vasilka Tăpkova-Zaimova, *Actes du 1er Congrès*

ρία γνώρισε μακρύτερη εξέλιξη, ευρύτερες αλλαγές και ισχυρότερες μη σλαβικές επιδράσεις που άπομάκρυναν τή δομή του κράτους άπό τήν παλαιοσλαβική παράδοση. Πρέπει να σημειωθῆ ότι οί δύο αυτοί σλαβικοί όροι χρησιμοποιούνται συχνά στην επίσημη διοικητική όρολογία τών Ρουμάνικων χωρών, γεγονός που δείχνει τήν επίδραση του σλαβικού στοιχείου στο δημόσιο βίο τών Ρουμάνων.²¹ Πρέπει άκόμη να σημειωθῆ ότι τó 14ο αί. παρατηρείται αύξηση του άριθμού τών βυζαντινών όρων που χρησιμοποιούνται στη διοίκηση του Σερβικού κράτους,²² πράγμα που οφείλεται στην αύξηση τών βυζαντινών - ελληνικών επιδράσεων τήν έποχή κυρίως του Μιλιούτιν και του Ντουσαν.

Έξ άλλου στα νεώτερα βουλγαρικά έγγραφα διαπιστώνεται σαφής τάση έκβουλγαρισμού τών βυζαντινών όρων, γεγονός άλλωστε που έξηγείται άπό τή φυσιολογική έσωτερική εξέλιξη του ίδιου του Βουλγαρικού κράτους. Έτσι π.χ. σε χρυσόβουλλα του 'Ιωάννη Σισμάν και του 'Ιωάννη-Άλεξάνδρου, του τελευταίου μεγάλου τσάρου τών Βουλγάρων (1331-1371), ό βυζαντινός όρος *άποκρισιάριος*, που άπαντά στα παλαιότερα έγγραφα, αντικαταστάθηκε άπό τους όρους *izgončia* ή *nahodnik*²³ και ό όρος *πράκτωρ* (με τήν ευρύτερη σημασία του δημόσιου λειτουργού) άπό τον όρο *rabotnik carsva mi*.²⁴ Άλλά και στη Σερβία επισημαίνονται άνάλογες περιπτώσεις: άναφέρω ένδεικτικά τον όρο *riznicar*, που δήλωνε τον θησαυροφύλακα (άπό τή λέξη *riza* = θησαυρός),²⁵ ουσιαστικά δηλ. άποτελεί μετάφραση του βυζαντινού όρου βεστιαρίτης.

Στά βουλγαρικά και τὰ σερβικά έγγραφα επισημαίνονται επίσης όροι που ως προς τήν όνομασία και τó περιεχόμενο δέν άντιστοιχούν σε βυ-

International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes, τόμ. III, σελ. 311, είναι γνωστοί άπό τις πηγές τουλάχιστον δύο βοεβόδες, ό Baldjo και ό Vitomir, οί όποιοι άσκούσαν τó άξίωμα του στρατιωτικού διοικητή έπαρχίας.

21. Βλ. Georgescu, «Institutions», σελ. 446-448.

22. Ό τίτλος π.χ. του δεσπότη μαρτυρείται στη Σερβία επί Ντουσαν, αλλά ίσως ήταν ἤδη σε χρήση άπό τήν έποχή του Μιλιούτιν: Soloviev - Mošin, *Grcke povelje*, σελ. 418. Βλ. ένδεικτικά Μ. Λάσκαρι, *Actes Serbes de Vatopedi*, έγγρ. 5, 6, 7, 8 και 9 (τών έτών 1417-1457), passim. Πρβλ. Β. Ferjančić, *Despoti u Vizantii i Južnoslovenskim zemljana* (=Οί δεσπότες στο Βυζάντιο και στις Νοτιοσλαβικές χώρες), Βελιγράδι 1960. Ό όρος άπαντά για πρώτη φορά στη Βλαχία τó 1406: βλ. Mihăescu, *Influența grecească*, σελ. 152.- Για τον τίτλο του δεσπότη στο Βυζάντιο και τή σημασιολογική του εξέλιξη, βλ. R. Guiland, *Recherches sur les institutions byzantines*, τόμ. Β', σελ. 1-24.

23. Andreev, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 159, σημ. 45.

24. "Ο.π., σελ. 158.

25. Βλ. Λάσκαρι, *Actes serbes de Vatopedi*, σελ. 20-21 στίχ. 1-2 και 12 (έγγρ. 9).

ζαντινά αξιώματα. Ἄλλὰ αὐτοὶ εἶναι ἀριθμητικὰ λιγότεροι ἀπὸ ἐκείνους πὺν παραπέμπουν σὲ πρότυπα βυζαντινά – λιγότεροι πάντως στὴ Βουλγαρία ἀπὸ ὅτι στὴ Σερβία. Τὸ γεγονός ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, γιατί οἱ ὄροι καὶ τὰ ἀντίστοιχα ἀξιώματα ἐντάσσονται, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, σὲ ἓνα σύνολο διοικητικὸ καὶ ἀντικατοπτρίζουν τὴ δομὴ του, ἡ ὁποία κατὰ συνέπεια μαρτυρεῖ γιὰ τὴν ἰσχυρὴ βυζαντινὴ ἐπίδραση, πῶς ἰσχυρὴ στὴν κεντρικὴ διοίκηση παρὰ στὴν ἐπαρχιακὴ, πῶς ἰσχυρὴ στὴ Βουλγαρία ἀπὸ ὅτι στὴ Σερβία. Ἡ τελευταία διατήρησε μερικὸς ἀρχαίκοις τύπους πὺν προέρχονται ἀπὸ τὴν παλαιὰ σλαβικὴ οργάνωση. Διαπιστώνεται ἐπίσης προσπάθεια ἐκ μέρους τῶν Βουλγάρων καὶ τῶν Σέρβων νὰ προσαρμόσουν τοὺς βυζαντινοὺς θεσμοὺς στὶς ἰδιαιτερότητες τῆς χώρας τους καὶ σὲ πῶς πρόσφατες ἐποχὲς νὰ ἐκσλαβίσουν τοὺς βυζαντινοὺς ὄρους διατηρῶντας ὅμως τὸ παλαιὸ τους περιεχόμενο.

Στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες οἱ ἄμεσες ἐπιδράσεις τοῦ Βυζαντίου φαίνεται νὰ εἶναι περιορισμένες. Ὡστόσο ἀνάμεσα στὰ ἀνώτερα ἀξιώματα τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας τουλάχιστον τέσσερα, πὺν μαρτυροῦνται ἤδη τὸ 14ο ἢ στὶς ἀρχὲς τοῦ 15ου αἰ., συνδέονται μὲ πρότυπα βυζαντινά. Αὐτὰ εἶναι: ὁ *velikij* καὶ ἀργότερα *marele logofăt* (μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορά στὴ Βλαχία τὸ 1390-1400, στὴ Μολδαβία τὸ 1399), πὺν παραπέμπει βέβαια στὸν βυζαντινὸ μέγα λογοθέτη²⁶ τὸ ζήτημα εἶναι ἂν στὶς Ρουμανικὲς χώρες δανείστηκαν τὸν ὄρο ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τὸ Βυζάντιο ἢ μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν Νοτίων Σλάβων, ὅπου ὁ ὄρος ἀπαντᾷ, ὅπως ἤδη σημειώσαμε, μὲ τὸ ἴδιο περιεχόμενο. Ἐπίσης ὁ *velikij ἢ marele vistiar* (μαρτυρεῖται γιὰ πρώτη φορά τὸ 1386-1392) ἢ *protovistiar* (τὸ 1400), πὺν θυμίζει τὸν βυζαντινὸ πρωτοβεστιάριο ἢ πρωτοβεστιαρίτη, ἀλλὰ προφανῶς διαδόθηκε στὴ Ρουμανία μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν Βουλγάρων ἢ τῶν Σέρβων.^{26α} Ὁ ὄρος *velikij ἢ marele spătar* (πρῶτη μνεία στὴ Βλαχία τὸ 1415, στὴ Μολδαβία τὸ 1434), πὺν στὶς Ρουμανικὲς χώρες δὴλωνε τὸν ἀρχηγὸ τοῦ στρατοῦ, ἔχει ἀναμφισβήτητα ἐπηρεαστῆ, παρὰ τὶς ἀντίθετες ἀπόψεις πὺν διατυπώθηκαν, ἀπὸ τὸν βυζαντινὸ σπαθάριο, τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖ ἐννοιολογικὴ ἐξέλιξη. Ὅπως σημειώνει καὶ ὁ Val. Georgescu, ὁ ὄρος δὲν ἀπαντᾷ στὴ Βουλγαρία καὶ τὴ Σερβία,²⁷ πράγμα πὺν φυσιολογικὰ ἀποκλείει νὰ διαδόθηκε στὶς ἠγεμονίες μὲ τὴ μεσολάβηση τῶν δύο αὐτῶν χωρῶν καὶ ἐπιτρέπει νὰ ὑποστηρίξουμε τὴν ἄμεση

26. Βλ. Georgescu, «Institutions», σελ. 457.

26α. Πρὸβλ. Novaković, *Vizantijski činovi i titule*, σελ. 260 κ.ε.

27. Ὁ C. C. Giurescu ὑποστηρίζει ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *spata* (=ξί-

επίδραση του Βυζαντίου. 'Αντίθετα ό όρος *μέγας κόμης* (τό 1415 στη Μουντενία, τό 1436 στη Μολδαβία), πού έχει άναμφισβήτητα βυζαντινή προέλευση, φαίνεται ότι διαδόθηκε στις ήγεμονίες με τη μεσολάβηση των Νοτίων Σλάβων, όπου μαρτυρείται ήδη από τό 12ο αί. 'Εξ άλλου ό μέγας *postelnic* ή *stratornic* (τό 1437 στη Βλαχία, τό 1407 στη Μολδαβία) έχει προέλευση βουλγαρική και όχι βυζαντινή (ό βυζαντινός στρατάρχει είχε διαφορετικές άρμοδιότητες) και ό μέγας *dnornic* (τό 1389 στη Βλαχία, τό 1387 στη Μολδαβία) σερβοκροατική.²⁸

'Ακόμη έπισημαίνονται σέ ρουμανικά έγγραφα πού χρονολογούνται πριν από τό 1500 δέκα περίπου άξιώματα, τά όποια, χωρίς νά χρησιμοποιούν όρους βυζαντινούς, άντιστοιχούν σέ άξιώματα βυζαντινά, όπως π.χ. ό *raharnic* (στη Βλαχία) ή *ceasnik* (στη Μολδαβία), πού άντιστοιχεί στον βυζαντινό πιγκέρνη. ('Ομως σέ βλαχικό έγγραφο του 1392 παραδίδεται ό τύπος *ričernik*).²⁹ Τό ίδιο παρατηρούμε και σέ άλλα έξι άξιώματα πού μαρτυρούνται για πρώτη φορά μετά τό 1500, πράγμα πού δείχνει ότι και σ' αυτό τον τομέα ή βυζαντινή επίδραση παρέμενε ισχυρή και μετά την πτώση του Βυζαντίου. 'Αντίθετα ή έπαρχιακή διοίκηση της Βλαχίας και της Μολδαβίας επηρεάστηκε από πρότυπα δυτικά και από τη δυτική όρολογία. 'Ωστόσο στο Δορόστολο άναφέρεται μεταξύ των έτών 1402 και 1410 ένας άξιωματούχος με τον βυζαντινό όρο *kefalaiia*, ό όποιος, σύμφωνα με τό περιεχόμενο των έγγραφων, είχε τις ίδιες άρμοδιότητες, όπως και ή *κεφαλή* στο Βυζάντιο.³⁰

Οικονομία - Σχέσεις γαιοκτησίας και φορολογικό σύστημα:

Οί σχέσεις γαιοκτησίας και τό φορολογικό σύστημα στους Βουλάρους και στους Σέρβους άκολουθούσε γενικά βυζαντινά πρότυπα, όπως συνάγεται από τη μελέτη των σχετικών έγγραφων. 'Εδώ θά περιοριστού-

φος) και ό I. Bodgan ότι έχει βουλγαρική προέλευση: βλ. σχετικά Georgescu, «Institutions», σελ. 457-458. 'Ωστόσο ή άπ' εϋθείας σύνδεση του όρου με τη λατινική λέξη δέν είναι άπαραίτητη, αφού υπάρχει ό διαδομένος βυζαντινός τίτλος σπαθάριος (ό όποιος βέβαια προέρχεται από τη λατινική λέξη *spata*), πού μπορούσε νά αποτελέσει άμεσα και βέβαιο πρότυπο. 'Αν διαδόθηκε στις Ρουμανικές 'Ηγεμονίες από τη Βουλγαρία, τούτο μπορεί νά εϋσταθή μόνο στην περίπτωση πού χρησιμοποιούσαν τον τίτλο αυτό στο Βουλγαρικό Κράτος.

28. Για τους τέσσερις όρους, βλ. αναλυτικά Georgescu, «Institutions», σελ. 457-458, με τη σχετική βιβλιογραφία. Mihăescu, *Influența grecească*, σελ. 152, 159.

29. Georgescu, «Institutions», σελ. 458-9.

30. 'Ο.π., σελ. 462.

με στην άναφορά όρισμένων χαρακτηριστικῶν τεχνικῶν ὄρων.

Στὴ Βουλγαρία καὶ τὴ Σερβία εἶχαν υἱοθετησεῖ αὐτοῦσιο τὸν βυζαντινὸ ὄρο πάροικος - *parik*, γιὰ νὰ δηλώσουν τοὺς ἐξαρτημένους χωρικούς, τοὺς ὁποίους διέκριναν σὲ τρεῖς κατηγορίες: τοὺς παροίκους τοῦ κράτους, τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων καὶ τῶν μονῶν.³¹ Ὁ ὄρος αὐτὸς δὲν μαρτυρεῖται στὴ Βλαχία καὶ τὴ Μολδαβία, παρόλο πὺν τὸ 14ο καὶ 15ο αἰ. τὸ νομικὸ καθεστῶς ἦταν τὸ ἴδιο. Αὐτὴ ἡ κατηγορία τῶν χωρικῶν ὀνομαζόταν στὶς δύο χῶρες *vecini* καὶ ἀργότερα στὴ Βλαχία *rumîni*, δηλ. ρουμάνοι,³² πράγμα πὺν ὀδηγεῖ σὲ ὀρισμένες σκέψεις σχετικὰ μὲ τὸ νομικὸ καὶ κοινωνικὸ καθεστῶς τοῦ Ρουμανικοῦ λαοῦ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ σὲ σχέση μὲ τὴν ἄρχουσα τάξη καὶ τὴ μεγάλη γαιοκτησία. Εἶναι ἐξ ἄλλου χαρακτηριστικὸ ὅτι στὴ Βλαχία γιὰ νὰ δηλώσουν τοὺς πένητες (μὲ τὴν τεχνικὴ σημασία τοῦ ὄρου) χρησιμοποιοῦσαν τὸν ὄρο *siromah* (ἢ *sirac*) πὺν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λέξη χειρόμαχος (=αὐτὸς πὺν μάχεται, πὺν ἐργάζεται μὲ τὰ χέρια του) ὁ ὄρος ἀπαντᾷ ἤδη στὸν κώδικα (*Zakonik*) τοῦ Ντουσάν (1349-1354) καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὡς σήμερα στὰ βουλγαρικὰ καὶ τὰ σερβικὰ ἡ λέξη δηλώνει τὸν φτωχὸ, τὸν πένητα· ἐπομένως εἶναι πολὺ πιθανὸν ὅτι διαδόθηκε στὴ Βλαχία ἀπὸ τὴ Βουλγαρία ἢ τὴ Σερβία.³³ Ἐπίσης ὁ ὄρος *horane*, πὺν προέρχεται ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ λέξη χῶρα - *hora* - καὶ δήλωνε κυρίως τὸν ἐξαρτημένο χωρικό, πρέπει νὰ διαδόθηκε στὶς Ρουμανικὲς χῶρες ἀπὸ τὴ Βουλγαρία.³⁴ Ἀλλὰ οἱ περιπτώσεις αὐτὲς εἶναι ἡ ἐξαιρεση: στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες ὄλο σχεδὸν τὸ λεξιλόγιο πὺν ἀναφέρεται στοὺς χωρικούς, τὴν ὀργάνωση καὶ τὶς ὑποχρεώσεις τοὺς ἔχει δυτικὴ, σλαβικὴ ἢ καὶ καθαρὰ ρουμανικὴ προέλευση.³⁵

Στὴ Βουλγαρία καὶ στὴ Σερβία, ἀλλὰ ὄχι στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες, μαρτυροῦνται ἐπίσης οἱ ὄροι *svobodniki* καὶ *maždeniki*, πὺν ἀποτελοῦν οὐσιαστικὰ μετάφραση τῶν βυζαντινῶν ὄρων *ἐλεύθεροι* (καὶ *τῶ δημοσίῳ ἀνεπίγνωστοι*) καὶ *μίσθιοι ἢ μισθαρνοῦντες ἀντίστοιχα*.³⁶

31. Ὁ.π., σελ. 467 καὶ ὑποσημ. 145.

32. Ὁ.π., σελ. 464.

33. Βλ. St. Giurescu, «Despre "sirac" și "siromah" in documente slave muntene», *Revista Istorică* 13 (1927), σελ. 23-43. Πρὸβλ. Georgescu, «Institutions», σελ. 464 καὶ ὑποσημ. 128.

34. Βλ. Șt. Ștefanescu, «Despre terminologia țaranimii dependente din Țara Românească în sec. XIV-XVI», *Studii* 15 (1962), σελ. 1161.

35. Βλ. Georgescu, «Institutions», σελ. 464 καὶ ὑποσημ. 130-132.

36. Πρὸβλ. *Actes de Chilandar*, ἔγγρ. 28 στίχ. 159, ἔγγρ. 29 στίχ. 22.

Ὅμως τὸ κτῆμα ποὺ καλλιεργοῦσαν οἱ χωρικοὶ ὀνομαζόταν στὴ Βουλγαρία, στὴ Σερβία καὶ στὶς Ρουμανικὲς χώρες *praedialika*, ποὺ προέρχεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *praedium* (=κτῆμα, ἀγροκτήμα) καὶ τὴ σλαβικὴ κατάληξη *ka* (καὶ ὄχι ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *praeda* =λεία): ἐπομένως ὁ ὅρος ὑποδηλώνει ἐπίδραση καθαρὰ δυτικὴ (ἄς σημειωθῆ ὅτι μαρτυρεῖται ἐπίσης στὸ οὐγγρικὸ δίκαιο).³⁷

Τὸ φορολογικὸ σύστημα στὴ Βουλγαρία καὶ ὡς ἓνα βαθμὸ καὶ στὴ Σερβία ἀκολουθοῦσε κατὰ βάση πρότυπα βυζαντινά. Στὰ βουλγαρικὰ καὶ σερβικὰ ἔγγραφα ἡ φορολογικὴ ἀπαλλαγὴ ὀνομαζόταν συνήθως *svoboda cista*, ποὺ παραπέμπει βέβαια στὴν *ἐξκουσσεία καθαρὰ* τῶν Βυζαντινῶν.³⁸ Μὲ μιὰ οὐσιαστικὴ διαφορὰ: ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐγγράφων προκύπτει ὅτι ἡ *svoboda cista* ἔδινε στοὺς δικαιούχους ἀπόλυτη ἐξουσία ἐπὶ τῶν χωρικῶν, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς δικαστικῆς. Τοῦτο ἀσφαλῶς ὀφείλεται σὲ ἐπίδραση δυτικὴ, τοῦ δυτικοῦ δηλ. φεουδαρχικοῦ συστήματος.

Ἡ καταγραφή τῶν παροίκων, τῶν περιουσιακῶν τους στοιχείων καὶ τῶν ὑποχρεώσεών τους ἀκολουθοῦσε στὴ Βουλγαρία καὶ στὴ Σερβία τὸ βυζαντινὸ τυπικὸ. Ἡ λέξη *ζευγάριον* μαρτυρεῖται στὶς βουλγαρικὲς καὶ τὶς σερβικὲς πηγές. Ὡστόσο τὸ *ζευγαράτιμιον* καὶ ἡ *σιτάρκεια* τῶν Βυζαντινῶν ἀποδίδονται στὴ Βουλγαρία μὲ τοὺς ἀντίστοιχους ὄρους *voloverđina* (ἀπὸ τὴ λέξη *vol*=βόδι) καὶ *zitarstvo* (ἀπὸ τὴ λέξη *žit*=σιτάρη),

37. Γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τῆς σημασίας τοῦ ὄρου *praedialika* καὶ τὸ θεσμικὸ του περιεχόμενον στὰ Βαλκανικὰ κράτη ἀπαιτεῖται περαιτέρω ἔρευνα. Πάντως δὲν συμφωνῶ μὲ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ Val. Georgescu, «Institutions», σελ. 470, ὅτι ὁ ὄρος προέρχεται ἀπὸ τὴ λατινικὴ λέξη *praeda* (=λεία) καὶ ὅτι δήλωνε τὴν περιουσία ποὺ ἀποσποῦσε ὁ φεουδάρχης σὲ περίπτωση ἐλλειψῆς κληρονόμων. Κατὰ τὴ γνώμη μου, πρέπει νὰ συναφθῆ μὲ τὴ λέξη *praedium*. Ἡ μελέτη τοῦ τελευταίου αὐτοῦ ὄρου στὴ μεσαιωνικὴ Δύση εἶναι ἰδιαιτέρα διδακτικὴ: τὸ *praedium* δήλωνε τὸ κτῆμα, τὴν κτηματικὴν περιουσία *κατὰ πλήρη κυριότητα*, βλ. σχετικὰ *Mediae Latinitatis Lexicon Minus* (Leiden 1976), στὸ λῆμμα. Πρὸβλ. καὶ Hermann Conrad - Thea von der Lieck-Buyken - Wolfgang Wagner, *Die Constitutionen Friedrichs II. von Hohenstaufen für sein Königreich Sizilien*, Köln - Wien 1973, σελ. 296 καὶ τὴν ἑλληνικὴν μετάφραση (Köln - Wien 1978), ὅπου ἡ λέξη *praedium* μεταφράζεται *χωράφιον*. Γιὰ τὴ σημασία καὶ τὸ περιεχόμενον τοῦ ὄρου στὴ φεουδαρχικὴ Δύση τὸ 12ο καὶ 13ο αἰ. βλ. ἐνδεικτικὰ μεταξὺ ἄλλων *MGH, Diploma Frederici I*, N° 517 (*liberum et absolutum predum suum pro beneficio illo donavit*), N° 231 (*de prediis, que propriis manibus vel sumptibus laborant*), N° 199 (*regni predia, predia imperii*), πρὸβλ. καὶ N°s 25 καὶ 106· βλ. ἐπίσης *MGH, Constitutiones II*, N°s 229, 402, ὅπου ὁ ὄρος ὑποδηλώνει κάποια αὐτοτέλεια, κάποια ξεχωριστὴ ἐνότητα.

38. Βλ. *Actes de Chilandar*, ἔγγρ. 27 στίχ. 73 (τοῦ Ντουσαν τοῦ ἔτους 1336), ἔγγρ. 42 στίχ. 79 (τοῦ Ἰωάννου-Ἀλεξάνδρου τῆς Βουλγαρίας τοῦ ἔτους 1348).

ἐνῶ στή Σερβία χρησιμοποιοῦσαν τὸν ὄρο *soce* (ἀπὸ τὸ λατινικὸ *soccus* = ἄροτρο).³⁹ Ἀκόμη μιὰ δλόκληρη σειρὰ φόρων καὶ ἡ ἀντίστοιχη διαδικασία ξαναβρίσκονται αὐτούσιες στὰ βουλγαρικά καὶ τὰ σερβικά ἔγγραφα, ὅπως π.χ. ἡ *δεκατεία* καὶ σπανιότερα τὸ *κομμέρκιον* (μὲ τὴ μορφὴ *desjatek* καὶ *koummerke* ἀντίστοιχα),⁴⁰ τὸ *καπνικόν* (μὲ τὸν σλαβικὸ τύπο *dŭmnina*)⁴¹ ἐνῶ τὸ *οἰκομόδιον* καὶ τὸ *ἀερικόν* τῶν Βυζαντινῶν ἀπαντοῦν μὲ τὴ ἐκσλαβισμένη παρεφθαρμένη μορφὴ *komod - komad* καὶ *ariko - tvariko-rikos* ἀντίστοιχα.⁴² Διαπιστώνεται ἐπομένως ἡ τάση νὰ υἰοθετοῦνται αὐτοῦσιοι ἢ σὲ ἐκσλαβισμένη μορφὴ οἱ βυζαντινοὶ ὄροι, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενό τους παραμένει συνήθως τὸ ἴδιο.

Ὅρισμένοι μόνον ἀπὸ τοὺς ὄρους αὐτοὺς ἀπαντοῦν στὰ ρουμανικά ἔγγραφα, ὅπως τὸ *kumerk* (κομμέρκιον), ποὺ μαρτυρεῖται στή Βλαχία μετὰ τὴν ἐπιπέδωση 1384-1424⁴³ καὶ ἡ *dŭzma-decetok* (δεκαετία) - γλωσσικοὶ τύποι ποὺ ὑποδηλώνουν ἐπίδραση σλαβική.⁴⁴ Ὡστόσο στίς Ρουμανικὲς Ἡγεμονίες οἱ περισσότεροὶ ὄροι ποὺ ἀναφέρονται στὸ φορολογικὸ σύστημα δὲν συνδέονται μὲ τὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα καὶ τὴ βυζαντινὴ ὀρολογία οὔτε μὲ τὴ σλαβική, παρόλο ποὺ, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ἡ σλαβονική ἦταν τότε ἡ ἐπίσημη γλῶσσα τῆς ἡγεμονικῆς γραμματείας στίς δύο χώρες καὶ ἐπομένως θὰ μπορούσαν νὰ υἰοθετήσουν τοὺς ἤδη ὑπάρχοντες στή Βουλγαρία καὶ τὴ Σερβία σλαβικοὺς τύπους. Ἡ ἀπουσία βυζαντινῶν τεχνικῶν ὄρων ὑποδηλώνει ἄλλες μὴ βυζαντινὲς ἐπιδράσεις καὶ

39. Ὁ ὄρος *voloveršina* ἀπαντᾷ σπάνια κατὰ τὸν M. Andreev, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 116. Γιὰ τὸ *žitarstvo* βλ. W. Regel - E. Kurtz - B. Korablev, *Actes de Zographou*, (*Viz. Vrem.* 13, *Priloženie* 1), Πετρούπολη 1907, ἔγγρ. 3 στίχ. 67, 77 (τοῦ Ἰωάννου-Ἀλεξάνδρου τοῦ ἔτους 1342), πρβλ. καὶ ἔγγρ. 4 στίχ. 90 κ.έ. (*žitare*). Βλ. ἐπίσης Soloviev - Mošin, *Grcke povelje*, σελ. 491 (ὄρου ἡ λέξη *soce* μεταφράζεται *σιτοδοσία*).

40. Γιὰ τὸ *desjatek*, βλ. Andreev, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 107 κ.έ. Πρβλ. Λάσκαρι, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 5 στίχ. 9 καὶ σελ. 38· *Actes de Zographou*, ἔγγρ. IV στίχ. 90 κ.έ. (*desjatkare, desjatnici*). Τὸ *κομμέρκιον* - *kumerk* ἀπαντᾷ σπάνια στή Βουλγαρία καὶ τοῦτο εἶναι ἐνδεικτικὸ τῆς φύσης τῶν οικονομικῶν συναλλαγῶν: βλ. Andreev, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 118.

41. Ἡ *dŭmnina* ἀπαντᾷ ἐπίσης σπάνια: βλ. Andreev, ὁ.π., σελ. 116.

42. Ὅτι τὸ *komod-komad* προέρχεται ἀπὸ τὸ βυζαντινὸ *οἰκομόδιον* εἶναι ἀναμφισβήτητο. Τὸ πρόβλημα εἶναι ἂν ἔχει τὸ ἴδιο περιεχόμενον. Ὁ M. Andreev, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 103 κ.έ. ὑποστηρίζει ὅτι πρόκειται γιὰ συμπληρωματικὸ φόρο τῶν χωρικῶν πρὸς ὄφελος τοῦ εἰσπράκτορος τῶν φόρων, φόρο τὸν ὁποῖο εἰσέπραττε ὁ ἐνδιαφερόμενος κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς συγκομιδῆς.

43. Βλ. Mihăescu, *Influența grecească*, σελ. 152.

44. Βλ. Georgescu, «Institutions», σελ. 467.

άλλα πρότυπα. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι ανάμεσα στους όρους που συνδέονται με το φορολογικό σύστημα και τις υποχρεώσεις των χωρικών ο όρος *άγγαρεία*, που στα βουλγαρικά και τα σερβικά άπαντά με τη μορφή *engarǎ* και *engarestvo* (ύπάρχει και το ρήμα *engagercati, gagerpati*),⁴⁵ μαρτυρείται και στις Παραδουνάβιες Ήγεμονίες, όπου μάλιστα έδωσε και τον λαϊκότερο τύπο *angarale*.⁴⁶

Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι, όπως προκύπτει από τη μελέτη των βουλγαρικών και σερβικών έγγραφων, οι σχέσεις γαιοκτησίας και το φορολογικό σύστημα στη Βουλγαρία και τη Σερβία άκολουθούσε σε μεγάλο βαθμό τα βυζαντινά πρότυπα και ότι οι τεχνικοί όροι στην πλειονότητά τους ήταν βυζαντινοί και παραδίδονται αυτούσιοι ή σε σλαβική μετάφραση ή παράφραση. Οι λατινικοί και οι δυτικοί όροι ήταν λίγοι, πολύ λιγότεροι στη Βουλγαρία από ότι στη Σερβία. Άντίθετα στις Παραδουνάβιες Ήγεμονίες ή όρολογία και οι αντίστοιχοι θεσμοί είχαν άπομακρυνθή άρκετά από τα βυζαντινά πρότυπα.

Άυτά είναι πολύ συνοπτικά μερικά από πολλά δεδομένα των πηγών σχετικά με τους τεχνικούς βυζαντινούς όρους, που ήταν σε χρήση στα Βαλκανικά κράτη κατά τους μέσους χρόνους. Τα προβλήματα που θέτουν, κυρίως σε συνάρτηση με τους θεσμούς που αντιπροσωπεύουν, είναι άκόμη περισσότερα.

Καταλήγοντας θά ήθελα να έπισημάνω ότι ή όρολογία, με όλο το σημαντικό ειδικό βάρος και τις πολλές προεκτάσεις της, είναι ένας άναμφισβήτητος γλωσσικός κώδικας έπικοινωνίας. Οι όδρομοι αυτής της έπικοινωνίας στο ζεύγμα Βυζάντιο - Βαλκανικά κράτη ήταν ποικίλοι. Έτσι, ενώ στη Βουλγαρία ή έπικοινωνία με το Βυζάντιο ήταν άμεση, στη Σερβία ή γραμμή ήταν διπλή: ύπήρχε μιá άμεση, που άσκήθηκε άπ' ευθείας από το Βυζάντιο, από το έσωτερικό και τα παράλια της Άδριατικής, ή άκόμη και από το ανθρώπινο δυναμικό και τους φορείς έξουσίας· και μιá άλλη έμμεση, που προερχόταν από τη Βουλγαρία, συχνά ήδη έπεξεργασμένη. Όσο για τις Παραδουνάβιες Ήγεμονίες ή γραμμή έπικοινωνίας ήταν τριπλή: ύπήρχε-μιá άμεση από το Βυζάντιο, που άσκήθηκε κυρίως από τα παράλια, τον Δούναβη και την Έκκλησία ή και από Έλληνες άξιωματούχους, και μιá έμμεση, που προήλθε από δύο

45. Andreev, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 70, 76, 79. Λάσκαρι, *Vatopedskata Gramota*, σελ. 5 στίχ. 20.

46. Georgecu, «Institutions», σελ. 471. Mihăescu, *Influența grecească*, σελ. 149.

κατευθύνσεις, από τη Βουλγαρία και τη Σερβία. Έπομένως και η μελέτη της όρολογίας μάς οδηγεί στις ίδιες διαπιστώσεις για το πλέγμα των επιδράσεων, που συνάγονται από άλλα δεδομένα, από άλλα τεκμήρια, και σε άλλους τομείς της δημόσιας ζωής των Βαλκανικών χωρών.

Έξ άλλου από μια διαφορετική ανάγνωση των τεχνικών όρων οδηγούμαστε σε μια άλλη διαπίστωση: υπάρχει ουσιαστική διαφορά ως προς το βαθμό των βυζαντινών επιδράσεων ανάμεσα στην κεντρική εξουσία των Βαλκανικών κρατών και την επαρχιακή διοίκηση. Κι αυτό είναι εύ-εξήγητο: γιατί η κεντρική εξουσία είχε ανάγκη από σταθερά και δοκιμασμένα πρότυπα, ενώ η επαρχιακή διοίκηση έπρεπε να ανταποκριθεί σε τοπικές διαφορετικές πραγματικότητες, που απαιτούσαν συχνά διαφορετικές λύσεις.

ΛΕΝΟΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗΝ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ, ΒΟΥΛΓΑΡΙΑΣ ΚΑΙ ΣΕΡΒΙΑΣ, ΙΑ΄ - ΙΕ΄ αι.

Όταν αναφερόμαστε στην επικοινωνία Ρωμαίων/Ελλήνων, Σέρβων και Βουλγάρων κατά τους τελευταίους πρίν την οθωμανική κατάκτηση αιώνες, είναι περισσότερο από βέβαιο ότι έχουμε να αντιμετωπίσουμε ένα θέμα πολυδιάστατο και πολυσήμαντο, βεβαρημένο ακόμη με τόσων αιώνων παράδοση ιστοριογραφίας, η οποία συχνά δεν είναι καθόλου αθώα. Το παρελθόν αυτό χρησιμοποιείται για να στηρίξει σημερινές θέσεις και διεκδικήσεις.

ΙΑ΄ και ΙΒ΄ αιώνες σημαίνουν τη γένεση και, ως ένα σημαντικό βαθμό, την ωρίμανση των εθνικών συνειδήσεων στα Βαλκάνια αλλά και την προσπάθεια της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ήδη κλυδωνιζόμενης και αμφισβητούμενης ως μεγάλης δύναμης, να μην απωλέσει τον ηγεμονικό της ρόλο και την *πολυ-εθνική* της σύσταση. Τίθεται έτσι το πρόβλημα, κατά τη γνώμη μας, της έννοιας του *κράτους*. Το ερώτημα είναι πανάρχαιο. Πλάτων, Αριστοτέλης, Κικέρων ή για να προσεγγίσουμε τους νεώτερους χρόνους, ο Θωμάς της Ακβινάτης,¹ ο Μακιαβέλλι επεχείρησαν να ορίσουν και να προσδιορίσουν τα χαρακτηριστικά του κράτους, του ηγεμόνα και της κοινωνίας – πραγματικής ή ιδεατής. Ειδικότερα για τη περίοδο, στην οποία αναφέρεται η εργασία αυτή, θα ήταν παράλειψη, αν δεν επισημαινόταν ότι το θέμα αυτό διαγράφεται σαφέστατα (άμεσα ή έμμεσα) σε όλα τα γραπτά μνημεία.

Η μελέτη της επικοινωνίας και κυρίως των μέσων μαζικής επικοινωνίας έχει σήμερα αναχθεί σε επιστήμη.² Για το Μεσαίωνα, ο ιστορικός μέσα από τον πλούτο και την ποικιλία θεωριών και απόψεων, δεν μπο-

1. Από την εξαιρετικά πολυάριθμη βιβλιογραφία για τον Άγιο Θωμά επισημαίνουμε την σημαντική εισαγωγή και μετάφραση (στα ισπανικά) βλ. *Del Gobierno de los Principes*, εισαγωγή και μετάφραση του Ismael Quiles, Μπουένος Άιρες 1964.

2. Για τη μελέτη αυτή ενδεικτικά συμβουλευθήκαμε την εξής βιβλιογραφία: P. Anderson, *Passages from Antiquity to Feudalism*, Λονδίνο 1979. J. Curran κ.α. (επιμ.) *Mass Communication and Society*, Λονδίνο 1977. A. J. Gourevitch, *Les catégories de la culture médiévale*, Παρίσι 1983. R. Robertson (επιμ.), *Sociology of Religion*, Λονδίνο - Ν. Υόρκη 1969.

ρεί παρά να διαπιστώσει ότι η διαδικασία της επικοινωνίας έχει τρεις διαστάσεις αλληλοεξαρτώμενες και αλληλοεμπλεκόμενες:

- α) ψυχαγωγία
- β) πληροφόρηση
- γ) καθοδήγηση

Παρακάμπτοντας το θέμα της ψυχαγωγίας³ διότι συνιστά ειδικό καθαυτό κεφάλαιο, θα επιμείνω στη πληροφόρηση και στη καθοδήγηση.⁴ Στόχο κοινό έχουν την ενημέρωση και τη ποδηγέτηση των ακροατών ή των ευαρίθμων αναγνωστών. Οι χώροι όπου ασκούνται και οι δύο λειτουργίες ταυτόχρονα είναι:

- α) Η οικογένεια
- β) Η εκκλησία
- γ) Το πανδοχείο

Η οικογένεια, στόμα με στόμα, νουθετεί τα μέλη της σύμφωνα με τις συγκυρίες με γνώμονα τον δοσμένο ηθικό κώδικα. Στο πανδοχείο, στο καπηλιό, φθάνουν οι «ειδήσεις» και αρχίζουν οι συζητήσεις. Στην εκκλησία ή στην αγορά-πανηγύρι, τέλος, φθάνει με τη σειρά της η προπαγάνδα του κράτους, είτε αυτό είναι Βυζαντινό, Σερβικό ή Βουλγαρικό, δηλ. ο κύριος μηχανισμός του κράτους, η Εκκλησία μεταφέρει απ' άκρου εις άκρον τις «επιλογές» του εκάστοτε κέντρου.

Ο λόγος της Εκκλησίας, είτε αυτός διατυπώνεται στα ελληνικά, στα σλαβικά, ή στα λατινικά (αυτό για την Εκκλησία της Ρώμης) είναι λιγότερο ή περισσότερο απρόσιτος και ακατάληπτος, άρα ιδεώδες όχημα για μυστικοποίηση, που μόνο από τους επαναλαμβανόμενους συμβολισμούς συνιστούσε μήνυμα. Το «μήνυμα» εξελίσσεται σε τελετουργία καθιερωμένη από το κράτος και καθαγιασμένη από την Εκκλησία, τόσο καθησυχαστικό όσο και προοριζόμενος για την ανάγκη της διατήρησης της τάξης.

Πρέπει όμως να τονισθεί και το αντίστροφο ρεύμα: χρήσιμο παράδειγμα αποτελεί η αίρεση των Βογομίλων.⁵ Χωρίς να υπεισέλθω στο καθαυτό θέμα της γένεσης, της άνδρωσης και της διάδοσης, αξίζει να

3. Για τις ποικίλες εκφάνσεις της ζωής του Βυζάντιο, βλ. Πρακτικά του Α' Διεθνούς Συμποσίου, *Η Καθημερινή Ζωή στο Βυζάντιο*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1989.

4. Πρβλ. γραφική παράσταση απλής μορφής επικοινωνίας στη σελ. 629.

5. Από την εκτεταμένη βιβλιογραφία για τους Βογομίλους ενδεικτικά παρατίθενται: D. Obolensky, *The Bogomils*, Καίμπριτζ 1948 και οι μελέτες των E. P. Naoumov, D. Angelov, στα *Studia Balkanica* 20 (1991) και G. Vasilev, «Les innovations bogomiles et la protorennaissance italienne (il Duecento)», *Etudes Balkaniques* 2 (1992), σελ. 67-78.

σημειωθεί ένα χαρακτηριστικό, δηλ. η ταχύτητα με την οποία εξαπλώθηκε η αίρεση αυτή, πως προσέγγισε τις μάζες και πως προσεταιρίστηκε οπαδούς ανεξαρτήτως εθνότητας και παρά τη σφοδρή καταπίεση που υπέστη τόσο από την Κωνσταντινούπολη όσο και από την Σερβία και την Βουλγαρία.

Δηλαδή, μία μορφή δυσαρέσκειας έναντι της κθεοστηκνίας τάξης, αυτής της επίσημης Εκκλησίας όπως είχε συλληφθεί από το κράτος μπόρεσε να διαδοθεί σ' όλα τα Βαλκάνια και παρά την πολιτική, ηθική και τέλος στρατιωτική καταπίεση, να διατηρήσει όχι μόνο την ύπαρξή της αλλά και να διαδοθεί πέρα από το βαλκανικό χώρο στη δυτική Ευρώπη. Το παράδειγμα των Βογομίλων υποδεικνύει ότι η πληροφορία δεν έχει μία μόνον κατεύθυνση αλλά διπλή:

α. Από το Κράτος - Κυβέρνηση προς όλα τα κοινωνικά στρώματα.

β. Από όλες τις κοινωνικές ομάδες ή τα εθνικά μορφώματα μεταξύ τους και προς το Κράτος.

Η Βυζαντινή, η Σερβική και η Βουλγαρική άρχουσα τάξη, παρά την θεαματική καταπίεση της αίρεσης, δεν μπόρεσαν να ελέγξουν την διακίνηση της πληροφορίας. Αρκεί π.χ. να διατρέξει κανείς τις σελίδες της Αλεξιάδας, για να αντιληφθεί πως οι Βογόμιλοι είχαν συγκλονίσει την Κωνσταντινούπολη και προβληματίσει το αυτοκρατορικό περιβάλλον και τον ίδιο τον Αλέξιο τον Κομνηνό.⁶ Οι Βογόμιλοι χαρακτηρίζονται ως *μέγιστον... νέφος αίρετικῶν*, η φήμη τους είχε διασπαρεί παντού και οι ίδιοι μετέφεραν την πληροφόρηση για την αίρεσή τους *ὑπὸ τὸν μανδύαν καὶ τὸ κονκούλιον. Καὶ ἐσκυθρώπακεν ὁ Βογόμιλος καὶ μέχρι ρινὸς σκέπεται καὶ κεκνωφῶς βαδίζει καὶ ὑποψιθυρίζει τὸ στόμα τάνδοθι δὲ λύκος ἐστὶν ἀκάθεκτος*. Τέλος ο ηγέτης τους συνοδευόταν από δώδεκα ἀποστόλους και ἀπὸ γυναῖκα κακοήθη καὶ παμπόνηρα... καὶ πολλὰς ψυχὰς ἐπενείματο τὸ κακόν.

Η Άννα αφήνει να διαφανεί, κι αυτό είναι ίσως ενδιαφέρον, ο ρόλος τον οποίο διαδραματίζουν οι γυναίκες για την αποτελεσματική διάδοση της αίρεσης. Αντίθετα, η επίσημη πρακτική του κράτους και της Εκκλησίας είναι η διακίνηση της είδησης με όχημα τους άνδρες και βέβαια το γραπτό λόγο.

Πέρα από τη διερεύνηση της επικοινωνίας καθαυτής ως κοινωνικής διαδικασίας και τρόπου επιβολής της κρατικής προπαγάνδας και εξου-

6. Άννα Κομνηνή, έκδ. Β. Leib, Παρίσι 1945, τόμ. III, σελ. 218, 219 κ.ε.

σίας, η ανίχνευση των τρόπων επικοινωνίας συγκεκριμένων φορέων μπορεί να φωτίσει σημαντικά, αν και πολυσυζητημένα αλλά όχι και εξηγη-
τλημένα θέματα που αφορούν

α. Σχέσεις αρχόντων και αρχομένων

β. Εθνικής σύστασης και συνείδησης.

Οι ανταγωνισμοί μεταξύ των μελών της άρχουσας τάξης χαρακτηρί-
ζονταν κυρίως από τη βούληση και τη φιλοδοξία της οικονομικής και
πολιτικής εξουσίας έστω και αν από την περίπτωση του νεόκοπου κρ-
άλη Στέφανου Dušan ο οποίος επικοινωνεί σε ελληνική γλώσσα με τον
κεφαλή Τριλισίου και Βροντούς Rajko, να συμμορφωθεί με την παρά-
κληση του (Έλληνα) επισκόπου Κυπριανού – για κάποια οικονομικά
προνόμια – και να μη λαμβάνει υπόψη του ότι λέγουν *ή στρατά και ή*
χώρα δηλαδή οι επί κεφαλής του στρατού και οι ντόπιοι προύχοντες.⁷
Δηλαδή η μορφή επικοινωνίας του Dušan με το Rajko μπορεί να περι-
γραφεί ως εξής:

– Ο επίσκοπος ζητεί και λαμβάνει βασιλικά προνόμια.

– Σύμφωνα με το βυζαντινό πρότυπο ο Dušan απολύει ένα έγγραφο
με παραλήπτη τον επίσκοπο.

– Προφορικά ή γραπτά ή και τα δύο ο επίσκοπος γνωστοποιεί το
προνόμιο του στον κεφαλή.

– Ο κεφαλή μάλλον προφορικά γνωρίζει την απόφαση του κράλη
στη χώρα και στη στρατά, στους έκκριτους, οι οποίοι αντιδρούν.

– Ο επίσκοπος παραπονείται στον κράλη.

7. A. Guillou, *Les Archives de Saint-Jean-Prodrôme sur le mont Ménécée*, Παρίσι
1955, σελ. 121-122.

+ *Οίκειε μοι Ράικο κεφαλή Τριλισίου και Βροντούς <> έδηλοποιήθη ή κραλότης
μου παρά του θεοφιλεστάτου επισκόπου Φερεμών, <κυρού> Κυπριανού διτι ευεργετή-
θη παρά της κραλαίνης ζητεί τε δέ κατ' επέκεινα έχειν υπέρπυρα κε' προφασίζόμενοι,
διτι ή χώρα εξείπεν <> περί τούτων και τι στρατάν έχετε <> ή χώρα και ούδέν όρίζε-
τε μάλλον αυτήν ει μήπως από όρέξεως τινός της χώρας κινούντες από κακίας οίκο-
νομούσης, και ποιείτε τό έστιν άτοπον και παράλογον και μη άνήκον εις τόν επίσκο-
πον. όμως έχει θέλημα ή κραλότης μου και διορίζεται ως άν, <καθώς> ευεργετήθησαν
τά ν' υπέρπυρα προς αυτόν, του μη ένοχλήσαι τε αυτόν περι τούτου, ή έκταράξαι ή
ύμās ή από την χώραν, ή άλλοι των κατά καιρούς ένοχενόντων, τη έμφανεία του ήμε-
τέρου ήμων όρισμού και προστάγματος, καθώς ευεργετήθησαν ταύτα προς αυτόν τά
ν' τά <τέ> κε'; τοίνυν και έπληρώσατε άνυπεροθέτως καθώς ή κραλότης μου διορίζε-
ται, και μη άκούσω πλέον του διενοχλήσαι τον επίσκοπον και ου συμφέρει<> ην και
άντιστρέψατε προς αυτόν τό παρόν πρόσταγμα της κραλότητάς μου εις ασφάλειαν +
Στέφανος κράλης +. Χάρη στη φιλοξενία του Κέντρου Ivan Dujčev στη Σόφια μόρθε-
σα να μελετήσω τον κώδικα στον οποίο περιέχεται επίσης τό έγγραφο του Dušan.*

– Ο κράλης απευθύνεται με πρόσταγμα στο Rajko απαιτώντας την εκτέλεση της απόφασής του.

– Το πρόσταγμα οφείλει να επιδοθεί στον επίσκοπο.

Δεν γνωρίζουμε βέβαια αν τελικά δικαιώθηκε ο επίσκοπος και έλαβε την ευεργεσία. Όπως κι αν έχει όμως το πράγμα διαπιστώνουμε τη διακίνηση και λειτουργία της πληροφορίας μέσα από σχετικά πολύπλοκες διαδικασίες γραπτές και προφορικές και σε πολλά επίπεδα. Επίσης επισημαίνεται για άλλη μία φορά ότι Σέρβος επικοινωνεί με Σέρβο στην ελληνική γλώσσα προκειμένου να ικανοποιήσει αίτημα μέλους της ελληνόφωνης άρχουσας τάξης.

Παρόμοιες διαπιστώσεις προκύπτουν και από μία δικαστική απόφαση της Μητρόπολης Σερρών (1365). Η σοβαρότητα της υπόθεσης,⁸ η οποία αφορά μία αντιδικία μεταξύ της Μονής Εσφιγμένου και της Μονής Κασταμονίτου οδήγησε σε μία σειρά συμβουλίων και αποφάσεων στις Σέρρες όπου Έλληνες, Σέρβοι και Βούλγαροι, οι οποίοι συνιστούν την αυλή της χήρας του Dušan Ελένης-Ελισάβετ, ηγεμόνα (*κυρία και δεσποίνα*) των Σερρών αποφασίζουν να απονεύμουν δικαιοσύνη. Πρόκειται για δώδεκα προσωπικότητες, όλες γνωστές από τα αθωνικά αρχεία:

Smereni mitropolit' Serski Sava, Kefalja Radoslav, Egoumen'n' pres(vja)tye B(ogorodi)ce Spileiskyie Gregorie arhiman(d)rit'i prot(o)singel', ό δοϋλος και εξαδέλφος τῆς κραταιᾶς καὶ ἀγί(ας) ἡμῶν κυρί(ας) καὶ δεσποίνης Ἀλέξιος ό Ἀσάν, ό ἐκκλησιάρχης τῆς ἀγιωτάτης μ(η)τροπόλεως Σερρ(ῶν) Ζαχαρίας ἱερομόναχος, ό dikai s(vja)tie mitropolie Nikolae mil'c, ό σακελλάριος τ(ῆς) ἀγιωτ(ά)τ(ης) μ(η)τροπ(ό)λλ(εως) Σερρῶν Μανουήλ ό Λιζικός, ό σκευοφύλαξ τ(ῆς) ἀγιωτ(ά)τ(ης) μ(η)τροπόλεως Σερρῶν Ἰω(άνν)ης διάκονος ό Δισίπατος, ό χαρτοφύλαξ τ(ῆς) ἀγιωτ(ά)τ(ης) μ(η)τροπόλεως Σερρῶν Ἰωάννης ό Ἀβαλάντης, ό δοϋλος τῆς κραταιᾶς καὶ ἀγί(ας) ἡμῶν κυρί(ας) κ(αι) δεσποίν(ης) καθολικός κριτής Ὁρέστης ό ἐπὶ τοῦ στρατοῦ, ό δοϋλος τῆς κραταιᾶς καὶ ἀγί(ας) ἡμῶν κυρί(ας) καὶ δεσποίν(ης) καθολικός κριτής Δημήτριος Κομνηνός ό Εὐδαιμονοιωάννης.

Τα άτομα αυτά κι αν ακόμη συγκυριακά ανήκουν στο περιβάλλον της Ελένης-Ελισάβετ (και του δεσπότη Ιωάννη Ungleša) έχουν πολλαπλές εξαρτήσεις από διάφορα κέντρα εξουσίας. Ασφαλώς πρόκειται για τη περίοδο όπου η οθωμανική κατάκτηση των Βαλκανίων είναι επί θύρας

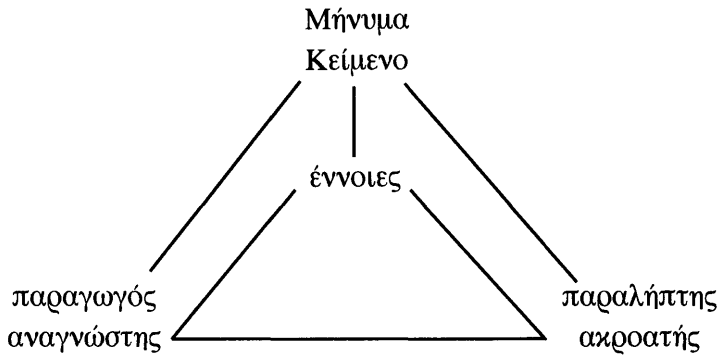
8. J. Lefort, *Actes d' Esphigmenou*, (Archives de l' Athos, VI) Παρίσι 1973, σελ. 163-164.

και διαπιστώνουμε ότι η ιθύνουσα τάξη στα Βαλκάνια, σερβική, βουλγαρική ή ελληνική, διατηρεί δικούς της διαύλους επικοινωνίας κυρίως για να προστατεύσει τα συμφέροντά της. Η περίπτωση του εγγράφου που αναφέρθηκε είναι χαρακτηριστική. Τέλος, όσον αφορά την επικοινωνία Βουλγάρων και Βυζαντινών, αξίζει να αναφερθεί ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: πρόκειται για ένα έγγραφο που σήμερα βρίσκεται στο αρχείο της Ιεράς Μονής Βατοπεδίου.⁹ Ο Παύλος, μητροπολίτης Σερρών - Μελενίκου, συντάσσει τη διαθήκη του και την απευθύνει, αφού αφηγηθεί τα της σταδιοδρομίας του και της εκλογής του στον αρχιερατικό θρόνο, στον δεσπότη Αλέξιο Slav (Σθλάβο). Παρότι το έγγραφο παρουσιάζει κάποια προβλήματα, περιέχει ενδιαφέροντα στοιχεία για τις σχέσεις Βουλγάρων και Ελλήνων σε μία ιδιαίτερα ταραγμένη ιστορική περίοδο, τη περίοδο της Φραγκοκρατίας. Η διαθήκη έχει συνταχθεί στην ελληνική γλώσσα παρότι απευθύνεται σε σλάβο ηγεμόνα. Ο Αλέξιος, μέλος της οικογένειας των Ασέν και γαμβρός του Γάλλου αυτοκράτορα της Κωνσταντινούπολης,¹⁰ είχε συστήσει δική του ηγεμονία στον ευρύτερο χώρο του Μελενίκου. Ο Παύλος αναγνωρίζει ως ηγεμόνα του τον Αλέξιο, εύχεται *εις τὸν φιλόνηρον Κύριον κρατεῖναι ὁ Θεὸς τὴν βασιλεία αὐτοῦ ἀσάλευτον καὶ ἀτάραχον*. Εν συνεχεία, απαριθμεί προς τον δεσπότη τα περιουσιακά στοιχεία της μονής Θεοτόκου Σπηλαιώτισσας στο Μελένικο (προσόδους από αγροτικές κοινότητες, κτίσματα, γαίες, ζῶα) και αναθέτει σ' αὐτὸν να πράξει *ὃ ὀρίσει*. Το ίδιο ισχύει και για το προσωπικό της μονής (κληρικοί, ιεροδιάκονοι, αναγνώστες, δεποτάτοι). Ακόμη, αφού απαριθμεί τα πολύτιμα σκεύη που του ανήκουν είτε από δωρεές του Αλεξίου είτε από αγορές, παρακαλεί τον δεσπότη να αναλάβει την ευθύνη της ανατροφής των ανειψιών του και την απόδοση της περιουσίας των.

Οι πληροφορίες αυτές στοιχειοθετούν την υπόθεση ότι υπάρχουν στα τέλη του Μεσαίωνα στα Βαλκάνια πλέγματα σχέσεων και εξαρτήσεων που βασίζονται σε αμοιβαία συμφέροντα. Όλα κατατείνουν σε μία δεύτερη υπόθεση, ότι η ελληνική γλώσσα ήταν η *lingua franca*, δηλαδή το μέσο επικοινωνίας Ελλήνων, Σέρβων και Βουλγάρων. Εξ άλλου, η μελέτη των εγγράφων κάθε είδους (πρακτικά, δικαιοπραξίες κλπ.) που αφορούν τις σχέσεις των αρχομένων, είτε μεταξύ τους είτε με τους φορείς της εξουσίας, οδηγούν επίσης στο ίδιο συμπέρασμα.

9. Υπό έκδοση από Α. Μαυρομάτη, Κ.Β.Ε./Ε.Ι.Ε., Αθήνα.

10. Πρβλ., I. Božilov, *Familiata na Asenevci*, Σόφια 1985.

Γραφική παράσταση απλής μορφής επικοινωνίας
(Βλ. J. Fiske, *Introduction to Communication Studies*,
Λονδίνο - Νέα Υόρκη 1990)

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΚΡΗΣ

ΣΛΑΒΟΙ ΣΤΗ ΒΑΛΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΖΥΓΙΩΤΕΣ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ:
ΕΠΑΝΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗ ΤΩΝ ΜΑΡΤΥΡΙΩΝ
ΤΟΥ ΠΕΡΙΗΓΗΤΗ ΛΑΣΚΑΡΗ ΚΑΝΑΝΟΥ

Ἡ μικρή, δισέλιδη περίπου, ταξιδιωτική περιγραφή τοῦ Λάσκαρη Κανανοῦ περιέχεται ἀποκλειστικά στὸν Ἱστορικό κώδικα ἀρ. 113 τῆς Κρατικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βιέννης, πού πρέπει νὰ ἔχει γραφεῖ μετὰ τὸ 1470 στὴν Ἰταλία ἀπὸ τὸν μαθητὴ τοῦ Πλήθωνα Δημήτριο Ραοῦλ Καβάκη, καὶ πρωτοδημοσιεύτηκε τὸ 1881 ἀπὸ τὸ Σπυρίδωνα Λάμπρο.¹ Ὁ Κανανὸς διαβεβαιώνει ἐπανειλημμένα, πὼς οἱ πληροφορίες του προέρχονται ἐξ αὐτοψίας· εἶχε περιηγηθεῖ, γράφει, ὅλα τὰ παράλια τοῦ Οὐνεδικοῦ Κόλπου, δηλ. τῆς Βαλτικῆς (*ἐγὼ περιελθὼν γῆν πολλὴν τῆς Εὐρώπης καὶ ἐνπεριπατήσας τὴν παράλιον πᾶσαν αὐτῆς ἀπὸ τοῦ Ὑπερβορείου Ὁκεανοῦ. Ἐνταῦθα ὑπάρχει κόλπος μέγιστος καλούμενος ἑλληνικῶς Οὐνεδικός*),² καὶ εἶχε ἀκόμη ταξιδέψει ἀπὸ τὴ Βρετανία στὴν Ἰσλανδία, ἐνῶ ἀναφέρει καὶ τὴν Κλουζα καὶ τὸ Ἱερὸ Ἀκρωτήριο, τὸ νοτιοδυτικὸ ἄκρο τῆς Ἰβηρικῆς Χερσονήσου. Τὸ κείμενο προέρχεται ἀπὸ τὸ α΄ ἡμίσυ τοῦ 15ου αἰ.³

Ὁ Κανανὸς ἔχει κινήσει τὸ ἐνδιαφέρον τῆς ἔρευνας κυρίως ἐπειδὴ συσχέτισε τὴν περιοχὴ τῶν ἐκβολῶν τοῦ Τράβου μὲ τὸν Ταῦγετο. Μετὰ τίς Βαλτικὰς χώρες (*Λιβονία*) μνημονεύει τὴν Πρωσία μὲ σπουδαιότερη πόλη τὸ Ντάντσιγκ καὶ ὕστερα ἔρχεται ἡ ἐπαρχία τῆς Σθαβουνίας, ἣτις ἔχει προκαθεζομένην πόλιν Λουπικ ὀνομαζομένην. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ἐπαρχίας ὑπάρχουν οἱ Ζυγιῶται οἱ ἐν τῇ Πελοποννήσῳ, ἐπεὶ ἐκεῖσε ὑπάρχουν πλεῖστα χωρία, ἅτινα διαλέγονται τὴν γλῶσσαν τῶν Ζυγιωτῶν. Λουπικ εἶναι προφανῶς ἡ Λυβέκη (*Lübeck*), ἐνῶ Ζυγιῶτες ὀνομάζει κατοίκους τοῦ Ταῦγέτου.

1. «Κανανὸς Λάσκαρις καὶ Βασίλειος Βατάτζης», *Παρνασσός* 5 (1881), σελ. 705-719, κείμενο σελ. 706 κ.έ.

2. Τὰ χωρία παρατίθενται ἀπὸ τὸ χειρόγραφο μὲ ἀποκατάσταση μόνο τῆς ὀρθογραφίας.

3. Βλ. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, I, Μόναχο

Ὁ γεωγραφικὸς ὄρος *Ζυγός* (=ὄροσειρά, αὐχένας ὄρους, περιοχή ὄρεινης διαβάσεως) συχνὰ ἀπαντᾷ καὶ σὲ τοπωνυμίες. Στὰ σχετικά παραδείγματα ποὺ ἔχουν συγκεντρωθεῖ ἀπὸ τὸν Κ. Ἄμαντο,⁴ μποροῦν νὰ προστεθοῦν κι ἄλλα, ἐδῶ ὁμως ἄς περιοριστοῦμε στὴ διαπίστωση, πὼς στὴν Πελοπόννησο *Ζυγός* / *ζυγός* (τοπωνυμικά καὶ προσηγορικά ἀντίστοιχα) χρησιμοποιεῖται στοὺς μέσους καὶ νεώτερους χρόνους ἀπὸ τὶς ἑλληνικὲς πηγές μόνο γιὰ τὸν Ταῦγετο, ὀλόκληρο ἢ τμῆμα του. Ἡ ἄποψη, πὼς μαρτυρεῖται *Ζυγός* καὶ στὴν Κυνουρία,⁵ στηρίχθηκε ἀποκλειστικά σ' ἓνα χωρίο ἀπὸ ἐγκώμιο τοῦ Ἰωάννη Εὐγενικοῦ γιὰ τὴν κόμη Πετρίνη στὶς βορειοανατολικὲς παρυφές τοῦ Ταῦγету: *ἡ φύσις... περὶ τὰ μεσημβρινὰ τῆς κόμης μέχρι θαλάττης ἀπαντα τὸν ἐξ Ἀλφειοῦ διήκοντα τῶν ὄρων ἐπέξευξε σύνδεσμον, ὃν Ζυγὸν ἐγχωρίως κατονομάζουσιν, ὃν τὸ μέγιστον καὶ οὐρανόμηκες καὶ δι' ἔτους χιόνι περιλεικον ὁ Ἅγιος Ἡλίας ἐπικέκληται.*⁶ Ὁροσειρὰ στὰ νότια τῆς Πετρίνης ἐκτείνόμενη μέχρι τὴ θάλασσα καὶ μὲ κορφή, ποὺ δὲ λειώνουν τὰ χιόνια τῆς, εἶναι ἀσφαλῶς ὁ Ταῦγετος. *Ζυγός τῶν Μελιγῶν* ὡς τοπωνυμία, σὲ διάφορες παραλλαγές κι ἐναλλασσόμενο πρὸς τὸ Δρόγγος, χρησιμοποιεῖται ἐπανειλημμένα στὸ *Χρονικὸ τοῦ Μορέως*⁷ καὶ στὴν ἰταλικὴ παραλλαγή του γιὰ περιοχή τοῦ Ταῦγету, ποὺ ὀνομάζεται ἐπίσης καὶ *Δρόγγος τῶν Σκλαβῶν, Σκλάβικα*. Ἡ γαλλικὴ παραλλαγή τοῦ Χρονικοῦ χρησιμοποιεῖ μόνο μιὰ φορὰ τὸν ὄρο γιὰ νὰ σχηματίσει τὴν τοπωνυμία *Sigo de Ia*

1978, σελ. 519 μὲ βιβλιογραφία (ἑλληνικὴ μετάφραση *Βυζαντινὴ Λογοτεχνία*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1987, σελ. 377 κ.έ.).

4. «Ζυγός», *Ἑλληνικά* 11 (1939), σελ. 272 (ἀνατ. τοῦ ἴδιου *Γλωσσικά μελετήματα*, Ἀθήνα 1964, σελ. 440-441). Ἀναλυτικότερα γιὰ τὸν Ταῦγετο Σ. Κουγέας, *Περὶ τῶν Μελιγῶν τοῦ Ταῦγету ἐξ ἀφορμῆς ἀνεκδότου βυζαντινῆς ἐπιγραφῆς ἐκ Λακωνίας*, Ἀθήνα 1950 (=Πραγματεῖα τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, τόμ. 15 / ἀρ. 3), σελ. 6 κ.έ.

5. Ἄμαντος, δ.π.

6. Σπ. Λάμπρος, *Παλαιολόγια καὶ Πελοποννησιακά*, τόμ. Α', Ἀθήνα 1912, σελ. 52, στίχ. 11-17.

7. J. Schmitt, *The Chronicle of Morea*, Λονδίνο 1904, εὐρετήρια: σελ. 605 (δρόγγος), 607 (ζυγός), 637 (Μελιοί): βλ. καὶ τ' ἀντίστοιχα λήματα στὴν ἔκδοση τοῦ Π. Καλονάρου, *Τὸ Χρονικὸν τοῦ Μορέως*, Ἀθήνα 1940 (ἀνατύπωση 1989). Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς γενικὰ ἀποδεκτὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν παρουσία σλαβόφωνου πληθυσμοῦ στὸν Ταῦγετο στοὺς ὑστεροβυζαντινοὺς χρόνους κι ἀπὸ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο ἔχουν συνταχτεῖ τ' ἀνωτέρω λήματα, χρειάζεται νὰ ξανατονιστεῖ, πὼς στὸ ἑλληνικὸ κείμενο τοῦ *Χρονικοῦ* τ' ὄνομα τοῦ σλαβικοῦ φύλου τῶν Μελιγῶν χρησιμοποιεῖται ἀποκλειστικά σὲ τοπωνυμία, βλ. Κουγέας, δ.π., σελ. 12 κ.έ. Ἡ στηριγμένη αὐστηρὰ στὰ λεξιλογικά δεδομένα διαπίστωση τοῦ Κουγέα θὰ μποροῦσε νὰ κλονιστεῖ μόνο μὲ τὴν παράθεση χωρίων τοῦ *Χρονικοῦ*, ποὺ θὰ τεκμηριῶναν τὸ ἀντίθετο, τέτοια ὁμως δὲν ὑπάρχουν. Γιὰ

Chacoigne, ενώ σε χωρία αντίστοιχα πρὸς τ' αναφερόμενα τῆς ἑλληνικῆς παραλλαγῆς, καθὼς καὶ σὲ ἄλλα, ὀνομάζει τὴν περιοχὴ *pays de Melingues, les Melingues, les Esclavons des Montaignes, les Montaignes des Esclavons*, ἐνῶ ἀναφέρει συχνὰ καὶ *Esclavons* στὴν ἴδια περιοχὴ.⁸

Κατὰ τοὺς μεταβυζαντινοὺς χρόνους βρίσκουμε τὸ «Ζυγὸ» νὰ χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴ καὶ πολιτικὴ διοίκηση. Ἀπὸ τὴ θεσμοθέτηση τῆς Ἑγεμονίας τῆς Μάνης ἢ ζωντανὴ χρῆση τοῦ «Ζυγὸς» γίνεται ὀλοένα καὶ σπανιότερη.⁹

Γιὰ τὸ ἄλλο σκέλος τῆς ἐξεταζόμενης μαρτυρίας τοῦ Κανανοῦ, γιὰ τὴν ἐθνογραφικὴ σύσταση τοῦ πληθυσμοῦ στὶς ἐκβολὲς τοῦ Τράβου κατὰ τὸ τέλος τοῦ μεσαίωνα, ἔχουμε σήμερα τὴν τύχη νὰ διαθέτουμε περισσότερες καὶ ἀσφαλέστερες γνώσεις, ἀπ' ὅσες στὸν καιρὸ τοῦ ὁ Λάμπρος. Στὸ βορειοδυτικὸ Μεκλεμβούργιο καὶ στὸ ἀνατολικὸ Χολστάιν, μεταξὺ Ρόστοκ καὶ Λυβέκης, ἦταν ἐγκαταστημένοι οἱ Ὀβοδρίτες Σλάβοι, μιὰ πολιτικὴ συνένωση φύλων, μὲ ἀκραῖο φυλάκιό τους πρὸς τὰ βορειοδυτικά, πρὸς τὴ μεριά τῶν ἐπίσης Σλάβων Βαγιῶν, τὴ Λυβέκη στὶς ἐκβολὲς τοῦ Τράβου, ἐνῶ στὰ νότιά τους εἶχαν τοὺς Πολαβούς. Ἡ παλιὰ Λυβέκη καταστράφηκε τὸ 1138 σὲ μιὰν ἐπιδρομὴ Σλάβων τοῦ Ὀλδεμβούργου καὶ τὸ 1143 ὁ Ἀδόλφος Β' τοῦ Σαουεμβούργου (τῆς κομητείας τοῦ Χολστάιν) ἴδρυσε τὴ νέα Λυβέκη καὶ ὄργάνωσε τὴν ἐποίκηση τῆς περιοχῆς. Τὰ γειτονικὰ φύλα τῶν Πολαβῶν καὶ τῶν Βαγιῶν ὑποτάχθηκαν ἐπίσης στοὺς ἐποίκους, ἀλλὰ οὔτε ἀφομοιώθηκαν ἀμέσως, οὔτε ἐξοντώθηκαν. Τὰ ἰδιαίτερα ἐθνικὰ χαρακτηριστικὰ τους καὶ κυρίως ἡ γλῶσσα ἐπιβίωσαν γιὰ περισσότερο χρόνο στὴν ὑπαιθρο, σποραδικὰ μέχρι καὶ τὸ 18ο αἰ.¹⁰ Εἰδικὰ γύρω ἀπὸ τὴ Λυβέκη ὁ σλαβικὸς πληθυσμὸς δὲν περιορίστηκε σὲ μερικὲς νησίδες, ἀλλὰ διατηρήθηκε σὲ χωριὰ δίπλα στὰ γερμανικὰ ἢ σὲ συνοικισμοὺς Σλάβων σὲ γερμανικὰ χωριὰ. Τὸ τοπωνυμικὸ τῶν διπλῶν οἰκισμῶν ἀποτελεῖται κατὰ κανόνα ἀπὸ ἓνα βασικὸ κοινὸ ὄνομα ποὺ διαφοροποιεῖται κατὰ περίπτωσιν μὲ προθέματα (π.χ.

τὴν ἀντίθετη πρὸς τοῦ Κουγέα ἀποψη βλ. D. J. Georgacas, «The mediaeval names Meling and Ezeritae of slavic groups in the Peloponnesus», *BZ* 43 (1950), σελ. 301-333, ἰδιαίτ. σελ. 313 κ.έ.

8. J. Longnon, *Chronique de Morée*, Παρίσι 1911 (βλ. τὰ εὑρετήρια τῆς ἐκδόσεως).

9. Κουγέας, ὁ.π., σελ. 7 κ.έ.

10. M. Hoffmann, *Geschichte der freien und Hansestadt Lübeck*, Λυβέκη 1889, σελ. 15. R. Trautmann, *Die wendischen Ortsnamen Ostgostlands, Lübecks, Lauenburgs und Mecklenburgs*, Neumünster 1950 [1939], ἰδιαίτ. σελ. 4 κ.έ. Ἐξαιρετικὰ χρήσιμη καὶ κατατοπιστικὴ εἶναι ἡ μελέτη τοῦ M. Gläser, «Das Restslaventum im Kolonisations-

Großweseberg και *Kleinweseberg*, *Oberkleveez* και *Kleinleveez*), ενώ άφθονοί στην περιοχή το τοπωνομαστικό ύλικό με το πρόθεμα *wind-* / *wend-* (=ουένεδικός, σλαβικός, π.χ. *Wendfelder*, *Wend-straße*, *Windrade*, *Wennengrub*, *Wendesgroven*, *Windberg*, *Wendendorf*, *Wentorppe*, *Wentorf*· αλλά και *Teutschdorf*, εϋλογία), πράγμα που και καθ' έαυτό τή συνοίκηση γερμανικού και σλαβικού πληθυσμού μαρτυρεί και έμμεσα ύποδεικνύει, ότι τουλάχιστον ένα μέρος των πολυπληθών διπλών τύπων στο ίδιο συμπέρασμα όδηγεί.¹¹ Πολυάριθμα επώνυμα από τήν περιοχή, που είναι ή ήχουν σλαβικά, ούτε αποδείξεις, ούτε καν σαφείς ένδειξεις αποτελούν για τ' ότι ανήκαν σε Σλάβους. Είναι όμως βέβαιο ότι πρόκειται περί Σλάβων, όταν σ' έγγραφα εμφανίζονται πρόσωπα όπως *Reynerus Slanus*, *Surik Slanus* κ.ά. πολλά, γιατί ό χαρακτηρισμός συνεπήγγο μειωμένα δικαιώματα σε σύγκριση προς τους Γερμανούς κατοίκους. 'Ανάλογα παραδείγματα μπορούν να παρατεθούν εκατοντάδες· προέρχονται από κατάστιχα και διατάξεις, με τις όποιες ρυθμιζόταν το δικαίωμα εισόδου κι έμπορίας στη Λυβέκη, πόλη χανσεατική με συντεχνίες ακμάζουσες κι οργανωμένη διοίκηση, αλλά δε σχετίζεται άμεσα με τήν αναφορά του Κανανού σε χωριά μόνο. Τα πορίσματα τής τοπωνομαστικής έρευνας και οι συνακόλουθές τους ύποθέσεις, που παρατέθηκαν εδώ συνοπτικά, επιβεβαιώθηκαν από αρχαιολογικά εύρηματα,¹² με χαρακτηριστικότερο τήν παρουσία στα ίδια στρώματα αντικειμένων σαφώς ύστεροσλαβικών και γερμανικών κυανόφαιων κεραμικών.

gebiet. Dargestellt am Beispiel der Hansestadt Lübeck und ihrer Umgebung», *Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte* 6 (1982), σελ. 33-76 (με αναλυτική βιβλιογραφία). Για έθνικιστικές προκαταλήψεις σε σχετικά δημοσιεύματα βλ. Fr. Graus, *Die Nationenbildung der Westslaven im Mittelalter*, Sigmaringen 1980, σελ. 73 κ.έ. 'Από τα έγχειριδιακού περιεχομένου δημοσιεύματα βλ. H. Bräuer, *Slavische Sprachwissenschaft*, I, Βερολίνο 1961, σελ. 56 κ.έ. J. Herrmann, *Die Slaven in Deutschland*, Βερολίνο 1974, σελ. 13, 79, 190, 214, 365, 382 κ.έ. D. Gerhardt, «Das Elb- und Ostseeslavische», στον τόμο P. Rehder, *Einführung in die slavischen Sprachen*, Darmstadt 1986, σελ. 102-110 και 178-179 (συνοπτική βιβλιογραφία).

11. Για τα σλαβικής έτυμολογίας τοπωνύμια τής περιοχής βλ. R. Trautmann, *Die Elb- und Ostseeslavischen Ortsnamen*, I-III, Βερολίνο 1948-1956 (ό τόμ. III εύρετήρια εύρύτερου ύλικού). Gläser, δ.π. Χαρακτηριστική είναι ή περίπτωση ενός χωριού, που το 1230 αναφέρεται ως *Slavicum Sarowe*, ενώ τον 14ο και 15ο αϊ. μόνον ως *Klein-Sarau* παράλληλα προς το *Groß-Sarau*, βλ. Gläser, δ.π., σελ. 40.

12. Βλ. H.-E. Nellissen, «Archäologische Forschungen zur slavisch-frühdeutschen Geschichte in Ostholstein. Die Ausgrabungen im Pfarrgarten von Bossau 1970», *Archäologisches Korrespondenzblatt* 1 (1971), σελ. 237-244.

Ὁ Σπυρίδων Λάμπρος σὲ ἄρθρο του στὴν ἐφημερίδα ὼρα τὸ 1879 καὶ στὴν πρώτη δημοσίευση τοῦ κειμένου τοῦ Κανανοῦ εἶχε διατυπώσει, μ' ἐπιφυλάξεις, τὴν ὑπόθεση, πὼς οἱ Ζυγιώτες ἦταν Τσιγγάνοι, ἢ παρουσία τῶν ὁποίων, ὁμως, στὴ Λυβέκη τὴν ἐποχὴ πού ἐξετάζουμε δὲ μαρτυρεῖται. Ὁ Σουηδὸς βυζαντινολόγος Lundström ὑποστήριξε, ὅτι πρόκειται περὶ Σλάβων κι ὅτι ἡ Σθαβουνία τοῦ Κανανοῦ εἶναι ἐξελληνισμένος τύπος τοῦ *Sclavia, Sclavinia, Sclavonia*, μεσαιωνικοῦ ὀνόματος τῶν ἀκτῶν τῆς Βαλτικῆς,¹³ ἐνῶ σὲ διάφορα γερμανικὰ δημοσιεύματα εἶχαν προταθεῖ διάφορες ἐρμηνεῖες μὲ κοινὸ σημεῖο τὴν ἀπόρριψη τῆς παρουσίας Σλάβων. Στὴν ἐπανεκδόση τὸ 1905 τοῦ δοκιμίου του ὁ Λάμπρος δὲν ἀποσύρει τὴν πρότασή του γιὰ τοὺς Τσιγγάνους, ἀλλὰ θεωρεῖ τὸ ζήτημα ἀκόμη ἀνοιχτὸ, ἀφοῦ παραθέσει τὶς μέχρι τότε ὑποστηρικθεῖσες ἀπόψεις,¹⁴ ἀποσιωπώντας ὁμως – κι αὐτὸ εἶναι ἀξιοσημείωτο – τὴν ἐρμηνεία πού κατίσχυσε ἤδη τὸν Μάρτιο τοῦ 1882 μὲ ἀρθρογράφημά του στὴν ἐφημε-

13. V. Lundström, *Laskaris Kananos' Reseeantehningar från de nordiska länderna, Öndfåla - Λειψία 1902*, σελ. 29 χωρὶς ἀναφορὰ πηγῶν. Χρῆση παραπλήσιων ὄρων γιὰ τὴν περιοχὴ τὸ μεσαίωνα ἔχουμε σὲ γεωγραφικοῦ περιεχομένου ἔργα. Τὸ α' ἡμῖς τοῦ 14ου αἰ. ὁ Μαρίνος Σανούδος Τορσέλλος ὁ Πρεσβύτερος προτείνει ν' ἀντληθοῦν ἀπ' ἐκεῖ ὕλικά καὶ ναῦτες γιὰ μιὰ σταυροφορία: *Sunt autem in Holsatia et in Sclavia, ubi personaliter affui, notabiles multae terrae, iuxta flumina aut stagna multis pinguibus habitatoribus affluentes: Amburg, scilicet, Lubec, Visinar, Rostoc, Xundis, Guspinal, Sectin: de quibus trahi posset copia multa bonae gentis: et non solum inde, sed de Regnis Daciae, Suetiae et Norvegiae κ.ο.κ.*, Marinus Sanutus dictus Torsellus, «Liber secretorum fidelium Crucis super Terrae Sanctae recuperatione et conservatione» (στὸν τόμο Bongars, *Gesta Dei per Francos sive orientalium expeditionum et Regni Francorum Hierosolimitani historia*, Ἀννόβερο 1611, μὲ ἰδία ἀρίθμηση σελίδων), σελ. 72, στίχ. 26-29. Δὲν εἶναι μὲν ἀπόλυτα σαφές, τί θεωρεῖται ἀπὸ τὸν Σανούδο «Χολστάιν» καὶ τί «Μεκλεμβούργο» καὶ «Πομερανία» (προφανῶς αὐτὲς τὶς δύο περιοχὲς ὀνομάζει *Sclavia*), ἀλλὰ τὴ Λυβέκη τὴ θεωρεῖ μᾶλλον πόλη τοῦ Χολστάιν, ὅπως καὶ ἦταν στὴν ἐποχὴ του. Στὸν παγκόσμιο χάρτη του (δ.π., πίν. I, μετὰ τὴ σελ. 282) ὁ Σανούδος ὀνομάζει *Sclavia* ὅλη τὴν περιοχὴ τῶν νότιων ἀκτῶν τῆς Βαλτικῆς. Ὁ Σανούδος χρησιμοποιεῖ τὸν ὄρο *Sclavonia* γιὰ τὶς ἀκτὲς τῆς Δαλματίας. *Sclavi* στὴν περιοχὴ ἀναφέρονται σὲ ἀγγλοσαξωνικὸ παγκόσμιο χάρτη τοῦ 10ου/11ου αἰ. καὶ στὸν περίφημο παγκόσμιο χάρτη τοῦ Hereford (πρωτοσχεδιάστηκε πρὶν τὸ 1283). Ὡς *regni Sclavorum extensio septentrionalis* καὶ *Slavorum regio insidiatrix* χαρακτηρίζονται οἱ νοτιοδυτικὲς ἀκτὲς τῆς Βαλτικῆς στὸ ἔργο τοῦ Δανοῦ γεωγράφου τοῦ α' ἡμίσεως τοῦ 15ου αἰ. Claudius Clavus, πού ἔχει μᾶλλον βασιστεῖ σὲ χαμένες σήμερα πηγὲς τοῦ 13ου αἰ. Βλ. A.-A. Björmbö, *Der Däne Claudius Claussøn Swart (Claudius Clavus), der älteste Kartograph des Nordens, der erste Ptolemäus-Epigon der Renaissance*, Innsbruck 1909, ἰδιαίτ. σελ. 135 κ.έ. καὶ χάρτες. Τὸ ἔργο τοῦ Clavus ἦταν γνωστὸ στὸν Πλήθωνα, βλ. A. Diller, «A Geographical Treatise by Georgius Gemistus Pletho», *Isis* 27 (1937), σελ. 441-451, ἰδιαίτ. σελ. 447 κ.έ.

14. Σπ. Λάμπρος, *Μικταὶ σελίδες*, τόμ. Γ', Ἀθήνα 1905, σελ. 579-590.

ρίδα Αιών ο Νικόλαος Πολίτης είχε υποστηρίξει, ότι «οί Ζυγιῶται τῆς Πελοποννήσου ἦσαν Σλάβοι, λείψανα τῶν Μελιγκῶν, παραμεινάντα ἐν τῇ χώρᾳ καὶ μετὰ τὴν φραγκικὴν κατάκτησιν».¹⁵ Ἡ ἀναφορὰ στοῦ ἐξεταζόμενο χωρίου καὶ ἡ ἀποδοχὴ τῆς θέσεως τοῦ Πολίτη ἀποτελοῦν τὶς τελευταῖες δεκαετίες τῆ συνήθη κατακλείδα δημοσιευμάτων πού πραγματεύονται τὶς σλαβικὲς ἐποικήσεις στὴν Πελοπόννησο.¹⁶

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ ζήτημα δὲν ἐξετάζεται ἐδῶ ὡς σύνολο, ἐνῶ ἡ πλήρης ἐρμηνεία τοῦ χωρίου προϋποθέτει τὴν ὀλόπλευρη ἀνάλυση καὶ τὸν ἔλεγχο τοῦ κειμένου τοῦ Κανανοῦ. Ὁ τρόπος ὁμοίως, μὲ τὸν ὁποῖο ἐκφράζεται εἰδικὰ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο ὁ Κανανός, τὸ νὰ μὴν παρουσιάζει δηλαδὴ μονάχα τὴν ὁμοιότητα δύο γλωσσῶν σὰν διαπίστωση, ἀλλὰ καὶ νὰ ἐξάγει τὸ συγκεκριμένο συμπέρασμά του γιὰ τὴν καταγωγή τῶν Ζυγιωτῶν, συνελάγεται τὴν αὐτοναίρεση τῶν γραφομένων του. Ἄς σημειώσουμε τὰ ἑξῆς:

1. Ὁ Κανανός εἶναι ὁ μόνος συγγραφέας τοῦ μεσαίωνα πού χρησιμοποιεῖ γιὰ κατοίκους τοῦ Ταϊγέτου τὸν ὄρο «Ζυγιῶτες» προσδίδοντάς του ταυτόχρονα καὶ σαφῶς ἐθνολογικὴ σημασία:¹⁷ γιὰ πρῶτο σχετικὸ κριτήριό βάζει τὴ γλῶσσα καὶ γιὰ δεύτερο (πού τὸ συνάγει ἀπὸ τὸ πρῶτο) τὴν καταγωγή τῶν Ζυγιωτῶν πού τὴν ἀνάγει στοὺς ὁμόγλωσσούς τους τῆς περιοχῆς τῆς Λυβέκης.

2. Ὅσο βέβαιη μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ χωριῶν μὲ σλαβόφωνο πληθυσμὸ κατὰ τὸ ἀΐμιση τοῦ 15ου αἰ. στὴν περιοχὴ τῆς Λυβέκης, ἄλλο τόσο ἀπορριπτέος εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ Κανανοῦ, πὼς ἡ κοινὴ ὀνομασία τῆς περιοχῆς τότε ἦταν Σθαβουνία (ἢ Σκλαβουνία, Σκλαβηνία κ.τ.π.).

15. Ἐναδημοσίευση στὸν τόμο Ν. Γ. Πολίτης, *Λαογραφικὰ σύμμεικτα*, Α', Ἀθήνα 1920, σελ. 134-140.

16. Βλ. βιβλιογραφία στὸν Μ. Weitmann, *Die slavische Bevölkerung auf der griechischen Halbinsel*, Μόναχο 1978, σελ. 318 κ.έ.

17. Δύο φορές ἀναφέρονται οἱ Ζυγιῶτες ἀπὸ τὸ στιχογραφεὶ Νικήτα Νηφάκη στοὺς συνταγμένους κατὰ τὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰ. διαλόγους του: *Τοὺς Ἀνδρουβιστιανούς μισροστὰ νὰ πῶ, ἢ τοὺς Ζυγιῶτας / ἢ Καστανιώτας ἀγαπᾶς, ἢ τοὺς Σταυροπηγιῶτας, / ἢ ὄσους ἔχει Κελεφὰ καὶ Βοίτυλος χαμημένους κ.ο.κ.* καὶ *οὐαὶ στοῦ Σταυροπήγιον καὶ στοὺς Σταυροπηγιῶτες, / οὐαὶ καὶ στὴν Ἀνδρουβισταν, οὐαὶ καὶ στοὺς Ζυγιῶτες! / καὶ στὴν Λαγκάδα, Βοίτυλον καὶ στοῦ Μαραθονήσι κ.ο.κ., Μανιάτικα ἱστορικὰ στιχογραφήματα*, ἔκδ. Σ. Β. Κουγέας, Ἀθήνα 1964, σελ. 83 καὶ 104 ἀντίστοιχα. Ἡ χρῆση τοῦ πρόσφορου γιὰ τὴν ὁμοιοκαταληξία ὄρου δὲν μπορεῖ ν' ἀναχθεῖ μὲ μαρτυρίες, ἀπ' ὄσο ξέρω, στοῦ μεσαίωνα, καὶ ὁπωσδήποτε ὁ Νηφάκης οὔτε κατὰ διάνοια δὲν ὑπονοεῖ κανένα ἰδιαίτερο ἐθνικὸ χαρακτηριστικὸ τῶν κατοίκων τοῦ Ζυγοῦ. Τὸν ὄρο

3. Ἡ χρήση τῶν δύο συγκεκριμένων γεωγραφικῶν ὄρων (Ζυγιώτες καὶ Σθαβουνία) δείχνει πὼς ὁ Κανανὸς ἀντλεῖ ἀπὸ πηγές. Μελιγκοῦς δὲν φαίνεται νὰ ἔχει ὑπόψη του, οὔτε ὡς ἔθνικὸ, οὔτε ὡς συνθετικὸ τοπωνυμῶν καὶ οὔτε γράφει πὼς συνάντησε καὶ στὰ δύο μέρη Σλάβους.

4. Τὸ συμπέρασμά του γιὰ τὴν προέλευση τῶν Ζυγιωτῶν δείχνει πὼς οἱ σλαβικὲς γλῶσσες τῆς κεντρικῆς, ἀνατολικῆς καὶ νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης καὶ ἡ συγγένειά τους τοῦ ἦταν ἄγνωστες.¹⁸

5. Εἶναι δύσκολο νὰ πιστέψουμε ἕναν πολυταξιδεμένο περιηγητὴ (ἐγὼ *περιελθὼν γῆν πολλὴν τῆς Εὐρώπης!*), πὼς πρωτοαντελήφθη σὲ χωρὶα γύρω στὴ Λυβέκη νὰ μιλιέται μιὰ γλῶσσα παρόμοια πρὸς μιὰ θνήσκουσα νοτιοσλαβικὴ διάλεκτο (εἴτε προὑποθέτοντας πὼς τὶς κατανοοῦσε εἴτε ὄχι), χωρὶς νὰ εἶχε ἀντιληφθεῖ τίποτε ἀνάλογο στὴν ὑπόλοιπη Εὐρώπη καὶ ιδιαίτερα στὴ Βαλκανικὴ.

6. Θὰ ἦταν ἀντίθετο πρὸς τὸν κοινὸ νοῦ νὰ τὸν πιστέψουμε, πὼς ἄκουσε νὰ μιλοῦνται στενὰ συγγενικὲς γλῶσσες στὸν Ταῦγετο καὶ σὲ χωρὶα γύρω ἀπὸ τὴ Λυβέκη μόνο, τὴ στιγμή πού μᾶς διαβεβαιώνει πὼς εἶχε περιηγηθεῖ (*ἐνπεριπατήσας!*) εἰδικὰ καὶ τὰ παρὰλια τῆς Βαλτικῆς, τὸ νότιο μέρος τῶν ὁποίων τὸ 15ο αἰ. τὸ κατοικοῦσαν συμπαγεῖς σλαβικοὶ πληθυσμοί.

7. Οἱ ἐνστάσεις αὐτὲς καθιστοῦν περιττὸ νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ ὑποθέσεις γιὰ τὸ ἂν μπορεῖ νὰ πιθανολογηθεῖ ἡ ταύτιση στὸ ἀ΄ ἡμισυ τοῦ 15ου αἰ. μιᾶς θνήσκουσας λεχικῆς διαλέκτου καὶ μιᾶς ὑποτιθέμενης ἐπίσης θνήσκουσας νοτιοσλαβικῆς διαλέκτου μὲ κριτήρια φωνητικὰ ἀπὸ κάποιον, πού μὴ κατέχοντας σλαβικὲς γλῶσσες εἶχε τύχει νὰ ἐπισκεφτεῖ καὶ τὰ δύο μέρη.¹⁹

Ζυγὸς ὁ Νηφάκης τὸν εἶχε γνωρίσει (κατὰ τὸν Κουγέα, αὐτ. σελ. 49 καὶ ὀ.π. [σημ. 4] σελ. 9, πειστικὰ) ἀπὸ τὸν Χρονογράφο τοῦ (Ψευδο-)Δωροθέου Μονεμβασίας.

18. Τὴν ἴδια ἐποχὴ εἶναι γνωστὴ στὸ μαθητὴ τοῦ Πλήθωνα Λαόνικο Χαλκοκονδύλη, πού προσπαθεῖ, παρόμοια κάπως μὲ τὸν Κανανό, νὰ ἐξαγάγει συμπεράσματα γιὰ τὴν προέλευση σλαβικῶν λαῶν τῆς Εὐρώπης καὶ γιὰ τὴν ἀρχικὴ κοιτίδα τῶν Σλάβων, περιπίπτοντας σὲ ἀντιφάσεις· βλ. H. Ditten, *Der Rußland-Exkurs des Laonikos Chalkokondyles*, Βερολίνο 1968, σελ. 62 κ.έ. (μὲ παράθεση χωρίων καὶ ὄλες τὶς σχετικὲς παραπομπές).

19. Μόνον ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν γιὰ τὴ φωνολογία τῶν ἐπὶ μέρους διαλέκτων τοῦ δυτικῆς κλάδου τῆς λεχικῆς (ὁ καθ' ἑαυτὸν ὄχι δόκιμος ὄρος χρησιμοποιεῖται ἐδῶ χάριν εὐκολίας γιὰ τὶς βορειοδυτικὲς σλαβικὲς γλῶσσες καὶ διαλέκτους, διακρινόμενες σὲ πολαβικὲς – τῆς μείζονος περιοχῆς τοῦ Ἑλβα – στίς ὁποῖες ἀνήκε καὶ ἡ γλῶσσα τῶν Ὁβοδριτῶν, καὶ σὲ πομορανικὲς – τοῦ Μεκλεμβούργου καὶ τῆς Πομερανίας)· βασίζονται στὸ τοπωνομαστικὸ ὕλικό, σὲ γραπτὰ καὶ προφορικὰ παρα-

Ἡ ἀναξιοπιστία τῆς συγκεκριμένης μαρτυρίας τοῦ Κανανοῦ δὲν σημαίνει βέβαια ὅτι ψεύδεται συνειδητὰ ἢ καὶ σκόπιμα, ἀλλὰ ὅτι τὶς πηγές του τὶς συνδύασε μὲ τρόπο αὐθαίρετο.²⁰ Ἡ τελευταία σχετικὴ προτροπὴ τοῦ Σπυριδῶνος Λάμπρου, πὼς εἶναι ἀνάγκη νὰ *ταλανισθῇ ἀκόμη τὸ περι Σθλαβουνίας, Λουπήκ καὶ τῆς γλώσσης τῶν Ζυγιωτῶν ζήτημα, δπερ λυόμενον θὰ πλουτίσῃ ἡμᾶς διὰ γνώσεώς τινος σπουδαίας περι τῆς ἔθνολογίας τῆς Πελοποννήσου κατὰ τὸν δέκατον πέμπτον αἰῶνα*,²¹ διατηρεῖ τὴν ἀξία της.

δεδομένα ὀνόματα προσώπων καὶ κυρίως σὲ καταλόγους λέξεων καὶ μικρὰ κείμενα, ποὺ εἶχαν καταγραφεῖ φωνητικὰ κατὰ τὸ 1670 ἀπὸ μὴ σλαβοφώνους, ποὺ κατὰ κανόνα δὲν τὰ κατανοοῦσαν, βλ. G. Gerhardt, «Polabische Nachlese» I-III, *Die Welt der Slaven* 22 (1977) σελ. 57-85, 299-313 καὶ 23 (1978) 153-175. Μὲ ἀσφάλεια μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν χαρακτηριστικὰ τους ἡ σκλήρυνση τῆς προφορᾶς τῶν οὐρανικοφώνων (χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἡ γερμανικὴ ὀνομασία *Lübeck* τῆς Λυβέκης, ποὺ ἀνάγεται σὲ σλαβικὸ ὄνομα *Ljub-*), ἡ διατήρηση ἔρρινων φωνηέντων, ὁ ἐλεύθερος τονισμός, ἡ σύμπτωση ἀνάλογα μὲ τὸ φωνητικὸ περιβάλλον πολλῶν φωνηέντων φθόγγων καὶ κυρίως ἡ ἔντονη ἐπίδραση τῆς Πεδινῆς γερμανικῆς στὸ λεξιλόγιο, στὴ σύνταξη, στὴν ἔκφραση καὶ ἰδίως στὴν προφορὰ: βλ. Trautmann, ὁ.π. (σημ. 11) I, σελ. 26 κ.έ., καὶ κυρίως A. Schleicher, *Laut- und Formenlehre der Polabischen Sprache* (μεταθανάτια ἔκδ. μὲ συμπληρώσεις τοῦ A. Leskien), Πετροῦπολη 1871, ἰδιαίτ. σελ. 121 κ.έ. καὶ 162 κ.έ. μὲ συγκριτικούς πίνακες.

Οἱ γνώσεις μας γιὰ τὴ γλώσσα τῶν Σλάβων ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴν Ἑλλάδα στηρίζονται ἀποκλειστικὰ στὸ τοπωνομαστικὸ ὕλικὸ καὶ εἶναι ἀκόμη λιγότερες καὶ πρὸ ἀβέβαιες. Πάντως τὸ πόρισμα τῆς μακροτοπωνυμικῆς μελέτης τοῦ M. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Βερολίνο 1941, σελ. 318 κ.έ., πὼς ἡ σλαβικὴ ποὺ μιλήθηκε στὴν Ἑλλάδα εἶχε ἔντονα ἀρχαῖκὰ χαρακτηριστῆρα, σημαίνει γιὰ τὸν ἱστορικὸ, πὼς ἡ παραγωγὴ τοπωνυμίων ἀπὸ σλαβόφωνο πληθυσμὸ στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο ἔπαψε νωρίς. Ἀκριβῶς τὸν ἴδιο φωνολογικὰ ἀρχαῖκὸ χαρακτηριστῆρα ἔχουν τὰ σλαβικῆς ἔτυμολογίας ὀνόματα τοποθεσιῶν τῆς περιοχῆς ποὺ ἐξετάζουμε (ὅπως ἔχουν παρουσιαστεῖ ἀπὸ τὸν Ph. Malin-goudis, *Studien zu den slavischen Ortsnamen Griechenland, 1. Slavische Flurnamen aus der messenischen Mani*, Wiesbaden 1981) καὶ – καθ' ἑαυτὰ – δὲν μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ὑποθέσουμε, πὼς ἡ παραγωγὴ τους ἀπὸ σλαβόφωνο πληθυσμὸ συνεχίζοταν στὸν ὕστερο μεσαῖωνα.

20. Περισσότερα σὲ ἐκδοθησόμενη μονογραφία μὲ τίτλο *Laskaris Kananos' Reisebericht und der Codex Vindobonensis Hist. gr. 113*.

21. Λάμπρος, ὁ.π. (σημ. 14), σελ. 589.

ΟΛΓΑ ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΠΟΥΛΟΥ

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ ΡΩΣΙΑΣ ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΟ ΠΑΤΕΡΙΚΟ ΤΗΣ ΛΑΥΡΑΣ ΤΟΥ ΚΙΕΒΟΥ

Για λόγους ευνόητους όλα σχεδόν τα έργα της πρώιμης ρωσικής φιλολογίας μπορούν να χρησιμεύσουν ως πηγή για τη μελέτη των βυζαντινορωσικών σχέσεων, είτε ως καθρέφτης αυτής της επικοινωνίας, είτε ως άμεσο αποτέλεσμα της. Ένα άλλο επίπεδο παρατηρήσεων, στενά συνυφασμένο με τα προηγούμενα, αποτελεί το ιδεολογικό κλίμα που αποτυπώνει ο γραπτός λόγος, η αντίληψη για την «Ελληνική γη» και για τους «Έλληνες», όπως μονίμως αποκαλούνται στα παλαιορωσικά κείμενα το Βυζάντιο και οι εκπρόσωποι της ορθόδοξης Ανατολής. Η αγιολογική συλλογή, που μας έχει παραδοθεί με τον τίτλο «Το Πατερικό της Λαύρας του Κιέβου» ή, για την ακρίβεια, «Το Πατερικό της μονής των Σπηλαίων του Κιέβου» (*Paterik Kievo-Pecherskogo monastyria*),¹ προσφέρεται και για τις τρεις αυτές κατευθύνσεις της έρευνας: η αφήγηση του Πατερικού παρέχει μια αρκετά περιεκτική εικόνα των ιστορικών σχέσεων μεταξύ των δύο χωρών, μέσα από την εξιστόρηση των ρωσικών πραγμάτων με ευκρίνεια εκδηλώνεται η άποψη για τη συμβολή και τον ρόλο του βυζαντινού πολιτισμού και, τέλος, το ίδιο το κείμενο αποτελεί θαυμάσιο παράδειγμα ανάπτυξης στο ρωσικό έδαφος της βυζαντινής φιλολογικής παράδοσης.

Ταξινομώντας αυτήν την τόσο ποικίλη ύλη που προσφέρει το κείμενο, θα χωρίσω την ανακοίνωσή μου σε τρία αντίστοιχα μέρη.

Το Πατερικό ως πηγή ιστορικής γνώσης.

Το Πατερικό της μονής των Σπηλαίων από την ίδια του τη φύση έχει μάλλον περιορισμένο θεματολόγιο, καθώς εντάσσεται στη φιλολογική παράδοση της ασκητικής αγιολογίας. Η αφήγησή του συνεπώς επικεντρώνεται στην απεικόνιση του ασκητικού ιδεώδους, έχει σαφώς εγκωμιαστικό χαρακτήρα με έμφαση στην αρετολογία και στο ηθικό δίδαγμα. Ωστόσο η ιδιαίτερη σκοπιμότητα σύνταξης αυτής της συλλογής, που συνίσταται στην εξύ-

1. Για το έργο αυτό, τις εκδόσεις του και τη βασική βιβλιογραφία βλ. *Slovar' knizhnikov i knizhnosti Drevnej Rusi, vyp. I (XI-pervaja polovina XIVv.)*, Λένινγκραντ 1987, σελ. 308-313. Για την παρούσα ανακοίνωση χρησιμοποιήθηκε η έκδοση υπό την επι-

μνηση της μονής των Σπηλαίων ως πανρωσικού χριστιανικού κέντρου, διευρύνει τον ιστορικό ορίζοντα της αφήγησης. Έτσι η συλλογή αφηγημάτων για τους θαυμαστούς ασκητές των παρελθόντων χρόνων μετατρέπεται σε ιδιότυπη κωδικοποίηση του εθνικού χριστιανικού παρελθόντος. Η «ιστοριογραφική» επίφαση, που διακρίνεται στην αφήγηση, εξυπονοεί την εμπειριστατωμένη αναφορά στην περίοδο συγκρότησης της μονής των Σπηλαίων, η οποία, παρόλο που δεν ήταν το πρώτο μοναστήρι στο ρωσικό έδαφος, χαρακτηρίζεται ως λίκνο του αληθινού ρωσικού μοναχισμού.²

Η σχετική πληρότητα, με την οποία αποτυπώνεται η ιστορία της μονής, κατά ένα μεγάλο μέρος οφείλεται στον ερασιερατικό χαρακτήρα του έργου. Ο βασικός κορμός του Πατερικού συγκροτήθηκε τη δεκαετία του 1220, όταν δύο λόγιοι, ο επίσκοπος των πόλεων Vladimir και Suzdal', άλλοτε μοναχός της μονής των Σπηλαίων Σίμων και ο μοναχός της ίδιας μονής Πολύκαρπος συνθέτουν δύο κύκλους ασκητικών αφηγημάτων.³ Η διαμόρφωση της αρχικής γραφής ολοκληρώθηκε με την προσθήκη της διήγησης του Σίμωνα για την ανέγερση του κεντρικού ναού της μονής και μερικών παλαιότερων ασκητικών αφηγημάτων. Τα επόμενα χρόνια η αρχική αυτή συλλογή λειτούργησε ως πόλος έλξης συγγενών κειμένων με αποτέλεσμα να εμπλουτισθεί με την προερχόμενη από το Χρονικό διήγηση για την ίδρυση του μοναστηριού, καθώς και με μερικά αυτοτελή κείμενα, όπως ο προγενέστερος Βίος του Θεοδοσίου, ενός από τους ιδρυτές της μονής των Σπηλαίων.

Κατ' αυτόν τον τρόπο το σύνολο του αφηγηματικού υλικού, που συγκεντρώθηκε υπό τον τίτλο «Το Πατερικό της μονής των Σπηλαίων», καλύ-

μέλεια του L. A. Dmitriev, «Kievo-Pecherskij Paterik», *Pamiatniki Literaturny Drevnej Rusi XII vek.*, Μόσχα 1980, σελ. 413-622, 692-704 (στη συνέχεια: Πατερικό). Ο Βίος του Θεοδοσίου, που ενσωματώθηκε στη συλλογή ως Λόγος 8ος, εκδόθηκε (υπό την επιμέλεια του O. V. Trogogon) ξεχωριστά στην ίδια σειρά: *PLDR, XI- nachalo XII veka*, Μόσχα 1978, σελ. 304-390, 456-459 (στη συνέχεια: Βίος του Θεοδοσίου).

2. Στα κείμενα της συλλογής η εκτίμηση αυτή εκφράζεται με ποικίλους τρόπους. Βλ., π.χ., τη χαρακτηριστική διατύπωση, αναφερόμενη κυρίως στη συμβολή του Θεοδοσίου, στον Λόγο 11ο: «Υπήρχαν δε και πριν απ' αυτόν (τον Θεοδόσιο) οι αναχωρούντες από τον κόσμο και διερχόμενοι δια της στενής οδού, όμως απ' αυτόν η τάξη και το τυπικό σ' όλα τα εις τη Ρωσία μοναστήρια παραδόθηκε. Επειδή κανείς άλλος πριν απ' αυτόν δεν επέδειξε τέλεια παραίτηση, όπως εκείνος με τον δάσκαλό του, τον μακάριο Αντώνιο...» (σελ. 456).

3. Για τα στοιχεία επιστολογραφίας στις δύο συλλογές, τη θεώρηση των σχέσεων μεταξύ των δύο λογίων και των ειδικών προθέσεων σύνταξης της κάθε συλλογής βλ. T. N. Kopreeva, «Inok Polikarp: zabytyj pisatel'-publitsist Kievskoj Rusi», *Dukhovnaja kul'tura slavjanskikh narodov. Literatura. Fol'klor. Istorija. Sbornik statej k IX Mezhdunarodnomu s'ezdu slavistov*, Λένινγκραντ 1983, σελ. 59-71.

πτεϊ αρκετά μεγάλη χρονική περίοδο: από την ίδρυση της μονής τη δεκαετία του 1050⁴ μέχρι τα μέσα του 13ου αιώνα, όταν τη «γη των Ρώσων» κυριεύουν οι μογγολικές ορδές.

Οι αναφορές του Πατερικού στις ελληνορωσικές επαφές και η παρουσία της Ελληνικής γης στο κείμενο αντικατοπτρίζουν την πολυμορφία της πραγματικής επικοινωνίας. Ουσιαστικά ο μόνος τομέας, που δεν αντιπροσωπεύεται καθόλου, είναι οι σχέσεις ανάμεσα στις πολιτικές ηγεσίες των δύο χωρών. Κατά τα λοιπά το Πατερικό μας δίνει μια αρκετά πανοραμική αντίληψη για το φάσμα των επαφών. Καθώς οι σχετικές πληροφορίες που παρέχει το κείμενο, έχουν καταχωρηθεί ήδη στην ιστορική επιστήμη, δεν θα επεκταθώ στην αναλυτική παρουσίασή τους. Το Βυζάντιο εμφανίζεται ως τόπος προέλευσης διαφόρων αγαθών,⁵ πηγή καλλιτεχνικής πείρας⁶ και θρησκευτικής γνώσης, χώρος προσκυνήματος και εστία των υπερεθνικών χριστιανικών παραδόσεων, οι οποίες με τη διαμεσολάβηση βυζαντινών και ρώσων λογίων μεταφέρονται στο ρωσικό έδαφος.⁷ Όλες αυτές οι μορφές επι-

4. Η διήγηση για την ίδρυση της μονής τοποθετείται στο χρονικό υπό το έτος 1051, μετά την πληροφορία για την αναβίβαση του Ιλαρίωνα στο μητροπολιτικό θρόνο (*PLDR, XI-nachalo XII veka*, σελ. 168-174). Πάντως για την ύπαρξη αδελφότητας και την αναγόρευση του πρώτου ηγούμενου Βαβλαάμ γίνεται λόγος μόνο κατά την πρώτη περίοδο ηγεμονίας του πρίγκιπα Iziaslav Jaroslavich (1054-1068). Βλ. J. N. Shiarov, *Gosudarstvo i tserkov' Drevnej Rusi X-XIIIvv.*, Μόσχα 1989, σελ. 150.

5. Π.χ., Πατερικό, σελ. 424-426· Βίος του Θεοδοσίου, σελ. 340. Για το διεθνές εμπόριο εκτός από την αναφορά στους πραγματευτές, που έρχονται από την Κωνσταντινούπολη, το Πατερικό διασώζει επίσης τη μαρτυρία για ένα άλλο είδος εμπορικών σχέσεων, που συνέδεαν τις δύο χώρες, με κάπως διαφορετικό, βέβαια, τρόπο. Το αφήγημα για τον Ευστράτιο τον Νηστευτή (Λόγος 16ος, σελ. 488-490) παρέχει πληροφορίες για την αγορά και διακίνηση των χριστιανών σκλάβων, που διεξήγαγαν στη Χερσόνα οι εβραίοι έμποροι. Το δίκτυο δουλεμπορίου απλωνόταν από τη Χερσόνα προς τον βορρά (όπου το τροφοδοτούσαν με Ρώσους αιχμαλώτους οι Κουμάνοι), αλλά και σ' όλη τη βυζαντινή επικράτεια. Για το αφήγημα αυτό του Πατερικού βλ. L. N. Gumilev, *Drevnija Rus' i Velikaja step'*, Μόσχα 1989, σελ. 313-315.

6. Λόγοι 2ος, 4ος (διηγήσεις για την ανέγερση και τη διακόσμηση της εκκλησίας από τους κωνσταντινουπολίτες καλλιτέχνες, σελ. 418-422, 424-428). Όπως επισήμανε ο I. S. Chichurov (ανακοίνωση στο Συμπόσιο «988-1988. Χίλια χρόνια πολιτιστικών και οικονομικών δεσμών Ελληνισμού - Ρωσίας», Αθήνα 1988, υπό εκτύπωση), μέσα από το αγιολογικό πλέγμα της αφήγησης για την προσέλευση των αγιογράφων διακρίνεται η πρακτική σύναψης των συμφωνιών αυτού του είδους, το πώς δηλαδή αναλαμβάνεται μια «διεθνής» παραγγελία, πώς καθορίζεται η πληρωμή των μαστόρων κλπ. Τό Πατερικό διέσωσε επίσης τη μοναδική πληροφορία για τη διαμόρφωση της τοπικής καλλιτεχνικής σχολής υπό την καθοδήγηση των βυζαντινών ζωγράφων - Λόγος 34ος (διήγηση για τον ρώσο καλλιτέχνη Αλύπιο: σελ. 588 κ.ε.).

7. Δύο ταξίδια στην ορθόδοξη Ανατολή πραγματοποιεί ο άλλοτε ηγούμενος της μο-

κοινωνίας εκπροσωπούνται στο κείμενο με χαρακτηριστικά παραδείγματα.

Ιδιαίτερη βαρύτητα δίνεται στις επαφές με τον ελληνοχριστιανικό κόσμο των δύο ιδρυτών της μονής, του Αντωνίου και του Θεοδοσίου. Η διήγηση για την ίδρυση της μονής λέει πως όταν ο Αντώνιος πρωτοένιωσε την επιθυμία να γίνει μοναχός, πήγε στο Άγιο Όρος και εκεί, εμπνευσμένος από τον θαυμαστό βίο των ασκητών του Άθω, προσχώρησε στο μοναχισμό. Η επιστροφή του στη Ρωσία σήμαινε την απαρχή του ρωσικού ασκητισμού που διαμορφώνεται κατά τα αγιορείτικα πρότυπα.⁸

Ο δεύτερος πατέρας του μοναστηριού, ο Θεοδόσιος εισήγαγε στη μοναστική κοινότητα το τυπικό της μονής του Στουδίου. Η αγιοβιογραφία του μας πληροφορεί πως όταν ο Θεοδόσιος αναζήτησε για τη μονή του την «αληθινή τάξη», απευθύνθηκε στον μοναχό των Σηπλαιών Εφραίμ, που διέμενε τότε σε κάποια μονή της Κωνσταντινούπολης, με την παράκληση να αντιγράψει το τυπικό της μονής του Στουδίου και να του το στείλει, όπως και έγινε.⁹ Χάρη στη χρονολογική ετερογένεια των αφηγήσεων, που απαρτίζουν το Πατερικό, έχουμε την ευχέρεια να ανιχνεύσουμε την τύχη των δύο χριστιανικών παραδόσεων μετά τη μεταφορά τους από το Βυζάντιο στη Ρωσία, δηλαδή την πιστή εφαρμογή του τυπικού στην πρώτη φάση¹⁰ και έπειτα τη σταδιακή χαλάρωση της αυστηρής κοινοτικής πειθαρχίας,¹¹

νής των Σηπλαιών και έπειτα ηγούμενος της μονής του αγίου Δημητρίου Βαβλαάμ: το πρώτο στα Ιεροσόλυμα με σκοπό να επισκεφθεί τους αγίους τόπους, το δεύτερο στη Κωνσταντινούπολη, όπου περιηγήθηκε στα μοναστήρια της πόλης (Βίος του Θεοδοσίου, σελ. 340). Με προορισμό την Κωνσταντινούπολη φεύγει από τη μονή ο ευνούχος Εφραίμ, προκειμένου, όπως υποστηρίζει ο Priselkov, να μελετήσει τη ζωή των βυζαντινών μοναστηριών (Βίος, σελ. 328. M. D. Priselkov, *Ocherki po tserkovno-politicheskoj istorii Kievskoj Rusi*, Αγία Πετρούπολη 1913, σελ. 203). Στις σελίδες του Πατερικού μνημονεύονται επίσης διάφοροι εκπρόσωποι της ορθόδοξης Ανατολής, που φτάνουν στα ρωσικά εδάφη: Βίος, σελ. 310 (πιθανόν συλλέκτες ελεημοσύνης), Πατερικό, σελ. 440, 548.

8. Πατερικό, σελ. 434-436.

9. Βίος του Θεοδοσίου, σελ. 335. Από ένα άλλο χωρίο του Πατερικού μαθαίνουμε επίσης για τις συζητήσεις περί μοναστικής τάξης με τον μοναχό της μονής του Στουδίου Μιχαήλ (σελ. 440).

10. Βλ., π.χ., στον Βίο του Θεοδοσίου: «Όταν το έλαβε (το τυπικό) ο πατέρας μας ο Θεοδόσιος, επρόσταξε να το διαβάσουν ενώπιον της αδελφότητας και έκτοτε τα πάντα στη μονή εκατέστησε σύμφωνα με το τυπικό της μονής του Στουδίου, όπως το διατηρούν και σήμερα οι μαθητές του» (σελ. 334).

11. Βλ., π.χ., τις σχετικές παρατηρήσεις του D. I. Abramovich, «Issledovanie o Kievo-Pecherskom paterike kak istoriko-literaturnom pamiatnike», *Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii nauk*, 7/4 (1902), σελ. 50-52. Εξετάζοντας το ίδιο ζήτημα, και μάλιστα σε άμεση σύνδεση με το θέμα της ελληνορωσικής επικοινωνίας, ο

καθώς και την επάνοδο του ερημητισμού.¹²

Οι ελληνικές αναφορές κατέχουν αξιόλογη θέση στις αφηγήσεις του Πατερικού και η ιδεολογική φόρτιση αυτών των αναφορών θα μας απασχολήσει στο δεύτερο μέρος της ανακοίνωσης.

Οι ιδεολογικές πτυχές του Πατερικού.

Η αξιολόγηση του ιδεολογικού υπόβαθρου του Πατερικού επιφορτίζεται από τη σχετική βιβλιογραφία, που μοιραία γίνεται και αυτή αντικείμενο μελέτης στον ερευνούμενο χώρο της επικοινωνίας ανάμεσα στο Βυζάντιο και τη Ρωσία.¹³ Διαφορετικές εποχές επέφεραν το δικό τους χρώμα στην ιδεολογική προσέγγιση της φιλολογίας που αναπτύχθηκε στη μονή των Σπηλαίων. Το Πατερικό έχει και αυτό ένα παρελθόν στην επιστήμη, βεβαρυμένο κυρίως με προσπάθειες να εντοπιστούν στα κείμενα της συλλογής μοτίβα αντιβυζαντινά.¹⁴ Προσπάθειες εύλογες ως ένα βαθμό, καθώς κατά τους

ιστορικός της ρωσικής εκκλησίας E. Golubinskij προχώρησε στο συμπέρασμα ότι το αληθινό κοινόβιο δεν μπόρεσε να επιζήσει στην προμογγολική Ρωσία: «Κατ' αυτόν τον τρόπο ο δικός μας μοναχισμός της προμογγολικής περιόδου, που υπήρξε αναπαράσταση, καθόλου βελτιωμένη, του σύγχρονου ελληνικού μοναχισμού, δεν πρέπει να τυχαίνει ιδιαίτερα υψηλής εκτίμησης». Βλ. E. Golubinskij, *Istorija russkoj tserkvi*, τόμ. I/2, Μόσχα 1904. Για την περαιτέρω ιδεολογική όξυνση αυτών των διαπιστώσεων στη ρωσική βιβλιογραφία βλ. Priselkon, *Ocherki*, σελ. 202 κ.ε.

12. Προσέγγιση του Πατερικού από αυτή την οπτική γωνία επιχειρήθηκε στη μελέτη του G. P. Fedotov, *Sviatye Drevnej Rusi* (1931, έκδοση της Μόσχας 1990, σελ. 55-56, 68-77), όπου η εναλλαγή των δύο ρευμάτων ασκητικής ζωής ανάγεται στη διάδοση και μέσα στη Ρωσία των δύο παραδόσεων της ορθόδοξης Ανατολής: της αγιορείτικης (Αντώνιος, οι μαθητές του και οι μετέπειτα συνεχιστές) και της παλαιστινιακής (Θεοδόσιος και ο άμεσος περίγυρός του). Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης σελ. 55-56.

13. Ένα παράδειγμα, προερχόμενο από άλλο κλάδο της αρχαιωνοσίας, τη μελέτη της ρωσικής μεσαιωνικής αρχιτεκτονικής, αποτελεί η ιστορία αμφισβήτησης και μετέπειτα αναγνώρισης της αξιολογίας της διήγησης του Πατερικού για την ανέγερση του ναού της μονής των Σπηλαίων από Έλληνες μαστόρους. Βλ. N. I. Voronin, «Politicheskaja legenda v Kievo-Pecherskom paterike», *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 11 (1955), σελ. 96-102 («Στην πραγματικότητα η Ρωσία κατά τα τέλη του 11ου αιώνα δεν είχε ανάγκη από νέες προσκλήσεις Ελλήνων: η ανάπτυξη της ρωσικής αρχιτεκτονικής βρισκόταν εξ' ολοκλήρου στα χέρια των ρώσων μαστόρων»). Βλ. και το πόρισμα της νεώτερης έρευνας, που αποκαθιστά την ιστορική αξία της διήγησης του Πατερικού: P. R. Rappoport, «O roli vizantijskogo vlijanija v razviti drevnerusskoj arkhitektury», *Viz. Vrem.* 45 (1984), σελ. 185-191.

14. Το χαρακτηριστικότερο δείγμα αυτής της ιδεολογικής προσέγγισης του έργου αποτελεί η μελέτη του M. D. Priselkon, *Ocherki* (βλ. παραπάνω), στην οποία, με βάση την κειμενολογική θεωρία του Shakhmatov, επιχειρείται η αναπαράσταση μέσα από τη φιλολογία των Σπηλαίων του αγάνα, που διεξήγαγαν οι Σπηλιώτες ενάντια στη βυζαντινή

πρώτους αιώνες της ρωσικής χριστιανικής πολιτείας η μονή αυτή αποτέλεσε εστία επίμονης αντίστασης στην ιδέα της βυζαντινής χειραγώγησης.¹⁵ Το ιδιαίτερο ιδεολογικό κλίμα, που επικρατούσε στη μονή, αποτυπώθηκε στην πλούσια φιλολογική παραγωγή της, απάνθισμα της οποίας υπήρξε το Πατερικό. Όμως η εποχή, στην οποία διαμορφώνεται η πρώτη γραφή του Πατερικού και συγκροτείται σταδιακά η συλλογή, είχε φέρει στην επικαιρότητα άλλους προβληματισμούς και άλλες ιδεολογικές προτεραιότητες.

Το ισχυρό και ενοποιημένο κράτος του Κιέβου είχε γίνει μακρινό παρελθόν: η χώρα των ρώσων εξελίχθηκε σε πολυκεντρικό σύστημα, αποτελούμενο από σταθερές κρατικές μονάδες, και ο εμφύλιος πόλεμος ανάμεσα στα ανεξάρτητα πριγκιπάτα εδώ και έναν αιώνα ήταν μόνιμο γνώρισμα της πολιτικής σκηνής.¹⁶ Τα φιλολογικά έργα της εποχής θρηνούν τη διασπορά της ρωσικής γης, περιγράφουν με φρίκη τον αιματηρό αλληλοσπαραγμό,¹⁷ ενώ η παλινόρθωση του ισχυρού ενιαίου κράτους προβάλλεται ως επιτακτική εθνική ανάγκη.¹⁸

Η τραγική συναίσθηση των καιρών ενισχύεται από δύο γεγονότα που είχαν σημαντικότερες επιπτώσεις στην κοσμοαντίληψη των ρώσων του 13ου αιώνα και στην πορεία των επαφών τους με το Βυζάντιο: την άλωση της Κωνσταντινούπολης¹⁹ και την εισβολή των μογγόλων στα ρωσικά εδάφη. Το τελευταίο αποτυπώνεται στο Πατερικό με τον εξής παραστατικό

πνευματική και πολιτική χειραγώγηση και ο οποίος αποτυπώνεται στη μελέτη με μεγάλη διορατικότητα, αλλά και αρκετές αβάσιμες υπερβολές και ένα ιδιαίρον αντιβυζαντινό πάθος. Βλ. σελ. 165-284 και κυρίως 238-274.

15. Βλ., π.χ., Pashuto, *Vneshniaja politika Drevnej Rusi*, Μόσχα 1968, σελ. 82.

16. Η σχετική επιστημονική βιβλιογραφία είναι αρκετά εκτενής. Πρβλ. Α. L. Khoroshkevich, Α. I. Pliguzov, εισαγωγή στη ρωσική έκδοση της μελέτης του John Fennell *The Crisis of Medieval Russia, 1200-1304* (*Krisis srednevekonoj Rusi, 1200-1304*, Μόσχα 1989, σελ. 14-32), όπου με την ευκαιρία της αναλυτικής παρουσίασης της μελέτης σχηματίζεται το πόρισμα της επιστήμης σ' αυτόν τον τομέα.

17. Η κατάκριση της αλληλομαχίας εκδηλώνεται και στα κείμενα του Πατερικού. Βλ., π.χ., Βίος του Θεοδοσίου, σελ. 378-382.

18. Για την ενίσχυση των πανρωσικών ιδεολογικών ρευμάτων στη φιλολογία την εποχή της διάσπασης του ενιαίου ρωσικού κράτους βλ., π.χ., Α. N. Robinson, *Literatura Drevnej Rusi v literaturnom protsesse srednevekonja XI-XIII vv.*, Μόσχα 1980, σελ. 95-109.

19. Πρβλ. V. T. Pashuto, *Vneshniaja politika*, σελ. 264-265. Ο συνδυασμός της εικόνας της φραγγοκρατούμενης βυζαντινής πρωτεύουσας με τους εγχώριους προβληματισμούς και ειδικότερα με το θέμα της αλληλομαχίας διαφαίνεται καθαρά στη Δίηγηση για την άλωση της Κωνσταντινούπολης, στην οποία η αιτιολόγηση της καταστροφής εστιάζεται κατά κύριο λόγο στις διαμάχες μεταξύ των κρατούντων - διάγνωση αναμφισβήτητα επικαιρή για τα ρωσικά πράγματα και απευθυνόμενη ως επίπληξη και προειδοποίηση

τρόπο: «πολλοί ναοί του Θεού εγκρεμίστηκαν, και μοναστήρια αφανίστηκαν, και πόλεις αιχμαλωτίστηκαν, και χωριά ερημώθηκαν από γένος άγνωστο, γένος ανελεήμον, γένος που ούτε τους ανθρώπους εντρέπεται, ούτε τον Θεό φοβάται, ούτε τίποτα το ανθρώπινο έχει στα σπλάχνα του.»²⁰

Σ' αυτά τα ιστορικά και ψυχολογικά συμφραζόμενα η εθνική ιδέα, που άλλοτε υπήρξε προαγωγός της πολιτισμικής αντάρκειας του κράτους του Κιέβου, αποκτά μια άλλη επίκαιρη σκοπιμότητα: να ενισχύσει με κάθε διαθέσιμο μέσο την πνευματική και πολιτισμική συνοχή των ρωσικών εδαφών. Γύρω απ' αυτόν τον ιδεολογικό άξονα πραγματοποιείται και η κωδικοποίηση της αγιολογικής φιλολογίας της μονής των Σπηλαίων. Το μοναστήρι εμφανίζεται στο Πατερικό ως πανίσχυρη συνεκτική δύναμη, πανρωσικός και παγκόσμιος άγιος τόπος. Η ακτινοβολία της μονής απλώνεται σ' όλη τη ρωσική γη και «εις τα πέρατα της οικουμένης». Σ' αυτήν «προσέτρεξαν οι βασιλείς και την προσκύνησαν οι πρίγκηπες, υποτάχθηκαν οι μεγιστάνες, ετρόμαξαν οι δυνάστες, εφοβήθηκαν οι αλλογενείς».²¹ Πολλοί από τους μοναχούς της μονής των Σπηλαίων (γύρω στους 50, κατά τον Σίμωνα) ανήλθαν σε διάφορες επισκοπές της Ρωσίας «και ως φωστήρες φωτεινού εφώτισαν όλη τη Ρωσική γη με το ιερό βάπτισμα», όπως οι απόστολοι, που στάλθηκαν από το Χριστό σ' όλη την οικουμένη.²² Ένας από τους τρόπους για να τεκμηριωθεί το μεγαλείο και η πανρωσική αξία της μονής είναι και η αναφορά στις βυζαντινές καταβολές της. Γι' αυτόν τον λόγο τα «βυζαντινολογικά» χωρία της συλλογής δεν πρέπει να αποδίδονται σε απόηχους φιλελληνικών παραδόσεων που συνέθεσε κάποτε «έλληνίζουσα χείρ»,²³ προσπαθώντας να καταπνίξει κάθε εκδήλωση της ρωσικής πνευματικής ανεξαρτησίας.

Η προβολή των σχέσεων με τα ορθόδοξα κέντρα της Ελληνικής γης

στους ρώσους ηγεμόνες. Βλ. N. A. Mesh'erskij, «Drevnerusskaja povest' o vziatii Tsar'grada friagami v 1204 godu», *Trudy Otdela drevnerusskoj literatury*, 10 (1954), σελ. 127-128, 132.

20. Πατερικό, σελ. 466. Η περιγραφή αυτή περιλαμβάνεται στο εγκώμιο για τον Θεοδόσιο (Λόγος 11ος), που πρέπει να έχει γραφεί μετά την μεγάλη επιδρομή του 1240, την οποία προφανώς και αποτυπώνει. Όμως και οι συλλογές των Σίμωνος και Πολύκαρπου γράφονται σε εποχή, όταν η επερχόμενη μογγολική απειλή είναι πλέον εμφανής, ιδιαίτερα μετά τη συντριπτική ήττα των ενωμένων ρωσικών στρατευμάτων στον ποταμό Κάλκα το Μάϊο του 1223.

21. Πατερικό, σελ. 462.

22. Πατερικό, σελ. 482.

23. Η διατύπωση αυτή ανήκει στον Priselkov (*Ocherki*) και απαντάται στη μελέτη του σε ποικίλες παραλλαγές και με αρκετή συχνότητα (βλ., π.χ., σελ. 229, 242, 248, 271) ως

ανύψωνε το εθνικό κύρος της μονής των Σπηλαίων. Αυτό τον σκοπό εξυπηρετεί η ενσωμάτωση στο Πατερικό της διήγησης για την ίδρυση της μονής, όπου με ιδιαίτερη έμφαση μνημονεύεται η ευλογία του Αγίου Όρους, από την οποία, όπως λέει το κείμενο, προήλθε η μονή των Σπηλαίων.²⁴ Με την ίδια συναίσθηση της διαδοχής, που ενισχύει τον τοπικό πατριωτισμό, σχολιάζεται και η εισαγωγή του τυπικού της μονής του Στουδίου: «Όλα αυτά τα όρισε, σύμφωνα με το τυπικό, και τα παρέδωσε στο μοναστήρι του ο Θεοδόσιος, κι από τούτο το μοναστήρι έλαβαν το τυπικό όλα τα ρωσικά μοναστήρια. Γι' αυτό και δοξάζεται η μονή των Σπηλαίων, επειδή ήταν πρώτη απ' όλες και η τιμή της η μεγίστη όλων».²⁵

Η ιδεολογική ιδιομορφία του Πατερικού έγκειται στην ομαλή συμβίωση της ρωσικής και της βυζαντινής ιδέας, όπου η δεύτερη καλείται να ενισχύσει την πρώτη.²⁶ Η σύγκλιση των δύο ιδεολογικών ρευμάτων φανερώνεται με πολύ ανάγλυφο τρόπο στη διήγηση του Σίμωνα για την ανέγερση του ναού της Θεοτόκου. Ο λόγιος επίσκοπος ανέσυρε από τις παλιές φιλολογικές παραδόσεις την ξεχασμένη ιστορία για την πρόσκληση στη μονή βυζαντινών αρχιτεκτόνων και αγιογράφων. Στη διήγησή του η βυζαντινή αυτή συνεισφορά καταλαμβάνει σημαντική θέση στη βαθύτατα συμβολική αλυσίδα των θαυμάτων που οδηγούν στην ανέγερση του ναού.²⁷

Όπως επεσήμανα πιο πάνω, η αναφορά σε κάθε πολιτισμικό «δάνειο»,

αιτιολόγηση ελληνικών αναφορών.

24. Πατερικό, Λόγος 7ος «Νέστορος, μοναχού της μονής των Σπηλαίων, Διήγηση περί του πόθεν προήλθε η ονομασία της μονής των Σπηλαίων», σελ. 438: «Και έκτοτε ονομάζεται Πετσέροκι (των Σπηλαίων) το μοναστήρι και προήλθε από την ευλογία του Αγίου Όρους».

25. Πατερικό, Λόγος 7ος, σελ. 440.

26. Το γεγονός ότι η ρωσική ιδέα σαφέστατα υπερεπεί δεν πρέπει να ερμηνεύεται ως ένδειξη αντιπαράθεσης στη βυζαντινή κληρονομιά, καθώς αποτελεί συνεπή έκφραση του απώτερου σκοπού του έργου – εξύμνησης του εθνικού χριστιανικού παρελθόντος – και σ' αυτά τα συμφραζόμενα η μη αναφορά στη βυζαντινή συμβολή δεν ενέχει, πιστεύω, μοτίβα αντιβυζαντινά. Έτσι, π.χ., ο εκχριστιανισμός παρουσιάζεται όχι ως αποτέλεσμα διαπολιτισμικής επικοινωνίας, αλλά ως πράξη του «ημέτερου απόστολου, σταλμένου από τον Θεό, του πρίγκιπα Βλαδίμηρου: ο ίδιος τον Θεό εγνώρισε από το ιερό βάπτισμα και μας τον εφάνερωσε». (σελ. 456).

27. Η ιδεολογική φόρτιση της Διήγησης του Σίμωνα αναδεικνύεται πλήρως κατά την παραβολή της με την απλή αναφορά στην ανέγερση του ναού στον Βίο του Θεοδοσίου (Βίος, σελ. 332-333). Κατά τον Σίμωνα, η δόξα και η λαμπρότητα του ναού έλκουν την καταγωγή τους εξ ανατολών και δυσμών. Ο πρώτος κύκλος θαυμάτων (Πατερικό, σελ. 412-418) συνδέεται με τον βαράγγο Σίμωνα, που προσκομίζει στη μονή τα ιερά κειμήλια, τα οποία θα θεμελιώσουν την ιδέα ανέγερσης της εκκλησίας. (Σημειωτέον, ότι προκειμέ-

προερχόμενο από το Βυζάντιο, συνοδεύεται με την ανάδειξη του ρόλου της μονής των Σπηλαίων ως κέντρου εισαγωγής και μετάδοσης πνευματικών και καλλιτεχνικών παραδόσεων. Παράλληλα με τις πληροφορίες για την εισαγωγή και διάδοση των μορφών του μοναχισμού, μαθαίνουμε για τον μαθητή των βυζαντινών αγιογράφων Αλύπιο, οι εικόνες του οποίου σκόρπισαν σε διάφορα μέρη της ρωσικής γης, για την ακτινοβολία του ναού της Θεοτόκου, που αποτέλεσε έπειτα πρότυπο άλλων εκκλησιών, ενώ ειδικά για την εκκλησία του Ροστόν ο πρίγκιπας Βλαδίμηρος Μονομάχος φέρεται να έχει καταγράψει λεπτομερώς το περιεχόμενο και τη σειρά των τοιχογραφιών, που φιλοτέχνησαν οι βυζαντινοί αγιογράφοι.²⁸ Σ' αυτό το μοντέλο διαπολιτισμικής επικοινωνίας (εισαγωγή, αφομοίωση και υιοθέτηση), που απεικονίζεται στις ιστορικές μαρτυρίες του έργου και προωθείται συνειδητά στο ιδεολογικό επίπεδο, εντάσσονται και οι φιλολογικές σχέσεις και συγκεκριμένα η τύχη στο ρωσικό έδαφος του συγγραφικού είδους του Πατερικού.

Η φιλολογική άποψη για το Πατερικό.

Το Πατερικό της μονής των Σπηλαίων δημιουργήθηκε υπό την άμεση και καθοριστική επιρροή της ασκητικής αγιολογίας του Βυζαντίου, που ήταν γνωστή στη Ρωσία από πολύ νωρίς χάρη στις νοτιοσλαβικές μεταφράσεις. Η προσήλωση στα αγιολογικά πρότυπα της ορθόδοξης Ανατολής εκδηλώνεται στο Πατερικό με ποικίλους τρόπους. Ο μοναχός Πολύκαρπος, εκφράζοντας την επιθυμία να «παινέσει» το μοναστήρι του, δηλώνει ρητά ότι μιμείται τα «γραπτά των παλαιών αγίων, στα οποία μας εξήγησαν και κατέγραψαν τους βίους και τα θαύματα και τις θεάρεστες πράξεις των οσίων ανδρών... και συνέθεσαν το Πατερικό, που διαβάζοντάς το απολαμβάνουμε τους πνευματικούς αυτούς λόγους».²⁹

Η κειμενολογική έρευνα ανέδειξε τις στενές επαφές του Πατερικού των Σπηλαίων με διάφορα έργα της βυζαντινής αγιολογίας, από τα οποία θα αναφέρω ενδεικτικά την «συστηματική παραλλαγή» των «Αποφθεγμάτων

νου να προβληθεί αυτή η εκ δυσμών συνεισφορά παραβλέπεται το γεγονός ότι ο Σίμων ασπαζόταν τότε τη «λατινική μταιιότητα» και τα κειμήλια προήλθαν από έναν σταυρό «νεότροπο, όπως τον προσκυνούν οι λατίνοι» σελ. 414). Οι δύο επόμενοι κύκλοι συνδέονται με την Κωνσταντινούπολη και τα θαύματα της Θεοτόκου, που οδήγησαν στη Ρωσία τους βυζαντινούς καλλιτέχνες, οι οποίοι επίσης προσκομίζουν ιερά κειμήλια (σελ. 418-428). Τέλος, η συνάντηση των δύο κύκλων επισφραγίζεται με τα θαύματα που λαβαίνουν χώρα στον τόπο ανέγερσης του ναού (π.χ., σελ. 420-422).

28. Πατερικό, σελ. 428.

29. Πατερικό, Λόγος 32ος, σελ. 562.

των αγίων γερόντων» (*Skitskij Paterik*),³⁰ το «Λαυσαϊκό» του Παλλαδίου (*Egipetskij Paterik*), το «Λειμωνάριον» του Ιωάννη Μόσχου (*Lug Dukhohnyj, Sinajskij Paterik*),³¹ τους «Λόγους Παραιναετικούς» του Εφραίμ του Σύρου³² και την «Κλίμακα» του Ιωάννη του Σιναΐτη.³³ Σ' αυτές και άλλες φιλολογικές πηγές ανάγονται τα επώνυμα και ανώνυμα παραθέματα και παραπομπές, που συναντάμε στις σελίδες του ρωσικού Πατερικού, και κυρίως τα λεγόμενα «δανεισμένα» ή παράλληλα μοτίβα, δηλαδή ορισμένα στοιχεία της πλοκής ή της εξωτερικής μορφής της διήγησης, που προέρχονται από τα βυζαντινά αφηγηματικά υποδείγματα. Οι δυνατότητες κειμενολογικών παραλληλισμών είναι πράγματι απεριόριστες³⁴ και το γεγονός αυτό οφείλεται σε δύο βασικούς παράγοντες:

α'. στην πραγματική επιρροή της βυζαντινής αγιολογίας, η οποία κατά πρώτο λόγο υπήρξε πρότυπο και υπόδειγμα για τον ρωσικό μοναχισμό, και

β'. στην καθ' εαυτή φιλολογική επιρροή των βυζαντινών κειμένων, που μετέφεραν στη Ρωσία την έννοια του λογοτεχνικού κανόνα και την πείρα εφαρμογής του στο συγκεκριμένο αφηγηματικό υλικό.

Το θέμα των διαστάσεων και της αποτελεσματικότητας που είχε αυτή η επιρροή, καθώς και το συναφές πρόβλημα της φιλολογικής ταυτότητας και της πρωτοτυπίας του ρωσικού Πατερικού απασχολεί την φιλολογική επιστήμη εδώ και πολύ καιρό. Όσον αφορά την φιλολογική ιδιομορφία, τα δύο σημαντικότερα γνωρίσματα του έργου έχουν ήδη επισημανθεί πιο πάνω: το στοιχείο του ιστορισμού, που παρεισφύει στην αγιολογική συλλογή και η σύνδεση, μέσα απ' αυτό, με τους επίκαιρους εθνικούς και κοινωνικούς προβληματισμούς.³⁵

Κλείνοντας την ανακοίνωσή μου θα ήθελα να αναφερθώ σε ένα φιλολογικό γνώρισμα του κειμένου που αναδεικνύει μια ακόμα σπουδαία συν-

30. D. I. Abramovich, «Issledovanie o Kievo-Pecherskom paterike kak istoriko-literaturnom pamiatnike», *Izvestija Otdelenija russkogo jazyka i slovesnosti Akademii nauk*, 6/3 (1901), σελ. 70-71· Πατερικό, σελ. 476. Για τις μεταφράσεις των συλλογών, τις παραλλαγές και τις ονομασίες που έλαβαν στη Ρωσία βλ. *Slovar' knizhnikov...*, I, σελ. 299-325, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

31. Abramovich, «Issledovanije», σελ. 71-72. Πατερικό, σελ. 508, 512.

32. Abramovich, ό.π., σελ. 67-69. Πατερικό, σελ. 476, 478, 480.

33. Abramovich, ό.π., σελ. 70, 73. Πατερικό, σελ. 480, 506, 570-572.

34. Βλ., π.χ., την ανάλυση του Βίου του Θεοδοσίου στη μελέτη του Abramovich, ό.π., σελ. 35-66.

35. Για τα γνωρίσματα αυτά ως χαρακτηριστικά στοιχεία εν γένει της παλαιορωσικής λογοτεχνίας εκείνης της περιόδου και ειδικότερα του Πατερικού βλ., π.χ. Robinson, «Literatura», σελ. 107-108, 115, 210-218.

εισφορά της βυζαντινής φιλολογικής παράδοσης στην ιστορία της ρωσικής γραμματείας.

Κατά κοινή αντίληψη της ρωσικής φιλολογικής επιστήμης η ουσιαστική ιδιοτυπία του Πατερικού των Σηλαίων στα πλαίσια της εγχώριας λόγιας παραγωγής συνίσταται στην γραφική απεικόνιση σκηνών καθημερινής ζωής, στο ηθογραφικό ρεύμα της αφήγησης, σε κάποιες ολοζώντανες λεπτομέρειες του εθνικού βίου και του ανθρώπινου χαρακτήρα.³⁶ Συχνά η εκδήλωση του «ρωσικού πνεύματος» στα συμφραζόμενα της ασκητικής αγιολογίας χαρακτηρίζεται ως τροποποίηση του βυζαντινού κανόνα, ως πρωτότυπη μεταρρύθμιση της βυζαντινής αγιολογικής παράδοσης στο ρωσικό έδαφος.³⁷ Η αντίληψη αυτή νομίζω ότι απαιτεί μια ακριβέστερη διευκρίνιση: είναι γεγονός ότι το «ηθογραφικό» στοιχείο, πράγματι διάχυτο στην αφήγηση του ρωσικού Πατερικού, προσδίδει ιδιαίτερη γοητεία και ένα ιδιότυπο εθνικό χρώμα στις πατερικά αφηγήματα. Όμως η ανάδειξη αυτής της εγχώριας φλέβας στο συγκεκριμένο συγγραφικό είδος δεν αποτελεί παρά την απαραίτητη εθνική ενδυμασία της γενικής αγιολογικής παράδοσης. Ζωντανές σκηνές, διάφορες ψυχολογικές αποχρώσεις και ρεαλιστικές λεπτομέρειες συναντάμε συχνά στις μεταφρασμένες αγιολογικές συλλογές, όπως στο λεγόμενο Πατερικό του Σινά (το «Λειμωνάριον» του Ιωάννη Μόσχου). Συνεπώς η εμφάνιση ανάλογων αφηγηματικών στοιχείων στα επεισόδια του Πατερικού των Σηλαίων μαρτυρούν ακριβώς την ικανή συνέχιση της φιλολογικής παράδοσης, την δεκτικότητα των ρώσων λογίων ως προς την αφηγηματική αυτή μορφή. Συγχρόνως παρατηρούμε την εισβολή και στον χώρο της ρωσικής γραμματείας στοιχείων του κοσμικού αφηγήματος,³⁸ αλλά σε πιο περιορισμένη κλίμακα απ' ό,τι συνέβαινε στη βυζαντινή αγιολογία, καθώς ακριβώς στο ρωσικό έδαφος η φιλολογική εθιμοτυπία είχε πολύ πιο απόλυτη ισχύ ώστε τα στοιχεία του κοσμικού αφηγηματικού λόγου να παραμένουν σε μεγάλο βαθμό εξόριστα από τη λόγια παραγωγή έως τον 17ο αιώνα.

36. Π.χ., βλ. το κεφάλαιο για το Πατερικό στο συλλογικό έργο *Istorija russkoj literatury X-XVII vekov*, Μόσχα 1980, σελ. 108-111.

37. Πρβλ. με V. P. Adrianova-Perets, «Siuzhetnoje povestvovanije v zhitijnykh pamiatnikakh XI-XIII vv.», *Istoki russkoj belletristiki. Vozniknovenije zhanrov siuzhetnogo povestvovanija v drevnerusskoj literature*, Λένινγκραντ 1970, σελ. 96-107.

38. Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις στην ανάλυση ορισμένων μεταφρασμένων βυζαντινών βίων αγίων και ασκητικών αφηγημάτων στην ίδια μελέτη της V. P. Adrianova-Perets, σελ. 68-88.

ΒΑΣΩ ΠΕΝΝΑ

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΚΑΙ ΟΙ ΛΑΟΙ
ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ:
Η ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ (Η΄ - ΙΑ΄ αι. μ.Χ.)*

Η διεισδυση του βυζαντινού νομίσματος σε περιοχές της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης αποτελεί, χωρίς αμφιβολία, σημαντική πηγή πληροφόρησης για τις μορφές επικοινωνίας που αναπτύχθηκαν μεταξύ της αυτοκρατορίας και αυτών των περιοχών, στη διάρκεια της περιόδου που εξετάζουμε.

Το μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ευρήματα που έχουν εντοπιστεί σε περιοχές του σημερινού κράτους της Ρουμανίας και κυρίως κατά μήκος του Δούναβη και στη Δοβρουτσά.¹ Η διακίνηση του βυζαντινού νομίσματος στις παραπάνω περιοχές, διαφοροποιείται από αυτή του Στ΄ και των αρχών του Ζ΄ αιώνα. Η παρουσία κατά το δεύτερο μισό του Στ΄ αι. σλαβικών φύλων στις βόρειες επαρχίες της αυτοκρατορίας καθώς και η ίδρυση του ανεξάρτητου βουλγαρικού κράτους στα τέλη του Ζ΄ αι. σε παλιά βυζαντινά εδάφη της βόρειας βαλκανικής ζώνης, ανάμεσα στον Αίμο και στον Δούναβη, δημιούργησαν, μετά από μακρά περίοδο προσαρμογής και ανακατατάξεων, διαφορετικές προϋποθέσεις στις σχέσεις των παραδουναβίων περιοχών με την Κωνσταντινούπολη.

Τα νομισματικά ευρήματα που χρονολογούνται στον Η΄ αι. είναι ελάχιστα, ένα φαινόμενο άλλωστε που παρατηρείται και μέσα στα στενά όρια της

* Η παρούσα μελέτη αποτελεί το κείμενο της ανακοίνωσής μου, όπως αυτό παρουσιάστηκε, στη διάρκεια του συνεδρίου. Η μη έγκαιρη παράδοση από μέρους μου συμπληρωμένου γραπτού κειμένου στις καθορισμένες προθεσμίες, με οδήγησε στην αποστολή του για δημοσίευση στο περιοδικό *Ιστοριογεωγραφικά*, τόμος 3 (υπό εκτύπωση).

1. Βλ. E. I. Dimian, «Cîteva descoperiri monetare bizantine pe teritoriul R.P.R.», *SCN* 1 (1957), σελ. 189-216. C. Preda, «Circulația monedelor bizantine în regiunea carpato-dunăreană», *SCIV* 23 (1972), σελ. 375-415 και του ίδιου «The Byzantine coins - an expansion of the relation between the empire and the populations north of the Danube in the 6th - 13th centuries» στο *Relations between the autochthonous population and the migratory populations*, (Bibliotheca Historica Romaniae - monogr. 16) Βουκουρέστι 1975, σελ. 219-233. O. Iiescu, *Moneda în România 491-1864*, Βουκουρέστι 1970. G. Custurea, N.S. Andronescu, «Unele considerații asupra circulației monetare în Dobrogea în perioada 969-1092», *Pontica* 14 (1981), σελ. 221-236.

ίδειας της βυζαντινής αυτοκρατορίας.² Αντίθετα ο Θ΄ αι. αποτελεί την αφετηρία μιας σταδιακής ανάκαμψης στη διακίνηση του βυζαντινού νομίσματος που κορυφώνεται στα τέλη του Ι΄ και του ΙΑ΄ αι.

Οι μορφές επικοινωνίας που διαφαίνονται από την κυκλοφορία των βυζαντινών νομισμάτων στις παραδουνάβιες περιοχές και κυρίως στη Δοβρουτσά (επαρχία Μικράς Σκυθίας) κινούνται μέσα στα πλαίσια της πολιτικής και στρατιωτικής διπλωματίας. Οι νομισματικοί «θησαυροί» από την Urliuia στην κεντρική Δοβρουτσά και Rasova δυτικά της Κωνσταντίας, καθώς επίσης χρυσά και χάλκινα μεμονωμένα νομίσματα του Η΄, Θ΄ και Ι΄ αιώνα³ φανερώνουν ότι η επικοινωνία του Βυζαντίου με τη Δοβρουτσά ήταν συνεχής και επιβεβαιώνουν την άποψη για την ύπαρξη βυζαντινής ναυτικής βάσης, στο Λυκόστομο, στις εκβολές του Δούναβη την περίοδο αυτή.⁴ Εξαιρέση αποτελεί η περιοχή νότια της Κωνσταντίας, που στο μεγαλύτερο μέρος της ανήκε στο Βουλγαρικό κράτος.⁵ Η έντονη παρουσία χάλκινων νομισμάτων του αυτοκράτορα Λέοντα Στ΄ καθώς και του Κωνσταντίνου Ζ΄ και της μητέρας του Ζωής βόρεια της νοητής γραμμής Κωνσταντίας - Αξιούπολης υποδηλώνει τη σημασία που παρουσίαζε η περιοχή για τους Βυζαντινούς στα πλαίσια αντιμετώπισης του Βουλγαρικού κινδύνου.⁶

Η εικόνα της περιοχής τον 11ο αιώνα αλλάζει δραστικά με την κατάλυση του πρώτου Βουλγαρικού κράτους από το Βασίλειο Β΄ και την ίδρυση του νέου Παραδουνάβιου θέματος με έδρα την Δρίστρα (Δορόστολον). Οι πρόσφατα δημοσιευμένοι κατάλογοι μεμονωμένων ευρημάτων συμπληρώνουν τις νομισματικές μαρτυρίες από μεγάλες συστηματικές ανασκαφές των παραδουνάβιων πόλεων - οχυρών του 11ου αι. (Păciul lui Soare,⁷ Căpi-

2. Για μία εμπειριστατωμένη μελέτη του προβλήματος αυτού βλ. D. M. Metcalf, «How extensive was the issue of folles during the years 775-820?», *Byzantion* 37 (1967), σελ. 288-295.

3. Βλ. Β. Πέννα, *Ιστορικογεωγραφικά* 3 (υπό εκτύπωση), όπου παρατίθεται παράρτημα με λεπτομερή κατάλογο των νομισματικών ευρημάτων από τη Δοβρουτσά και άλλες περιοχές του σημερινού κράτους της Ρουμανίας.

4. Η. Ahrweiler, *Byzance et la mer*, Παρίσι 1966, σελ. 57, 87-90, 101. Βλ. επίσης, P. Diaconu, «La Dobroudja et Byzance à l'époque de la genèse du peuple Roumain (VIIe-Xe siècles)», *Pontica* 14 (1981), σελ. 217-220.

5. D. M. Metcalf, *Coinage in South eastern Europe*, Λονδίνο 1979, σελ. 41 και ιδιαίτερα υποσημ. 3. Βλ. επίσης Diaconu, *ό.π.*, σελ. 218-219.

6. D. M. Metcalf, «The copper coinage of Constantine VII with Zoe in the Balkans», *BSNR* 75-76 (1981-1982), σελ. 253-255.

7. P. Diaconu, D. Vilceanu, *Păciul lui Soare, Cetatea Bizantină*, Vol. I, Βουκουρέστι 1972. Το νομισματικό υλικό έχει δημοσιευθεί στον τόμο αυτό από τον Β. Mitrea, στις σελ.

dana,⁸ Dinogetia⁹) και δείχνουν μια έντονη νομισματική κυκλοφορία τόσο στη βόρεια όσο και στη νότια Δοβρουτσά. Τρεις χρυσοί «θησαυροί» από την πόλη-οχυρό της Δινογέτιας¹⁰ (σημερινό Gärvan) είναι ενδεικτικοί για την οικονομική ευημερία του χώρου, κυρίως στα μέσα του ΙΑ΄ αι., επιβεβαιώνοντας την αναφορά του βυζαντινού χρονικογράφου Κεδρηνού¹¹ για τον πλούτο που βρήκαν οι Πετσενέγγοι κατά την εισβολή τους νότια του Δούναβη κατά την περίοδο αυτή.

Η αφθονία των νομισματικών ευρημάτων του πρώτου μισού του 11ου αι. από τη Δοβρουτσά και η ευρεία γεωγραφική τους εξάπλωση εντάσσονται στη γενικότερη πολιτική του βυζαντινού κράτους για στρατιωτική ενδυνάμωση των περιφερειακών, νότιων παραδουνάβιων περιοχών. Ταυτόχρονα μερικά νομισματικά ευρήματα, κυρίως χάλκινα, υποδηλώνουν άλλες μορφές επικοινωνίας. Για παράδειγμα ο «θησαυρός» από το Nufarul του 1966, στις εκβολές του Δούναβη, που καλύπτει ένα διάστημα εβδομήντα περίπου ετών (1015-1081), θα πρέπει να αποτελεί τον καρπό εμπορικών συναλλαγών που γνώρισαν μεγάλη άνθηση στην περιοχή. Ενδεικτική είναι η αναφορά στο βίο του αγίου Κυρίλλου Φιλέας (†1110) των σημαντικών εμπορικών δραστηριοτήτων στα «παραδούναβα κάστρα», μεταξύ 1042 και 1045.¹²

Το βυζαντινό νόμισμα κατορθώνει να διεισδύσει ακόμη και σε περιοχές βόρεια του Δούναβη. Λιγοστοί «θησαυροί» και μεμονωμένα ασημένια και χάλκινα νομίσματα από τη Βλαχία, Μολδαβία, Βανάτο και Τρανσυλβανία, δείχνουν ότι ήδη από τον Η΄ αιώνα υπήρχε επικοινωνία των περιοχών αυτών με την Κωνσταντινούπολη. Η επικοινωνία αφορούσε κυρίως το διαμετακομιστικό εμπόριο για τον εφοδιασμό της πρωτεύουσας.¹³ Πιθανότατα

181-221. Βλ. επίσης P. Diaconu, «Păcuil lui Soare-Vicina», *Βυζαντινά* 8 (1976), σελ. 407-447.

8. G. Florescu, R. Florescu, P. Diaconu, *Capidava, Monografie archeologică*, τόμ. Α΄, 1958.

9. G. Stefan, I. Barnea, M. Comsa, E. Comsa, *Dinogetia I. Asezarea-feudala timpurie de la Bisericuta-Garvan*, (Biblioteca de Archeologie, 13) Βουκουρέστι 1967. Βλ. επίσης I. Barnea, «Dinogetia et Noviodunum, deux villes Byzantines du Bas-Danube», *RESEE* (1971), σελ. 343-362.

10. Γιά μια αναλυτική περιγραφή των «θησαυρών» αυτών, καθώς και άλλων «θησαυρών» και νομισματικών ευρημάτων από την Δοβρουτσά βλ. Β. Πέννα, *Ιστορικο-γεωγραφικά* 3.

11. Κεδρηνός, II, 586.

12. *La vie de Saint Cyrille le Philéote, moine byzantin* (†1110), έκδ. E. Sargologos, Βρυξέλλες 1964, σελ. 241. Βλ. επίσης Diaconu, «La Dobroudja et Byzance...».

13. Για τον ανεφοδιασμό της πρωτεύουσας βλ. J. L. Teall, «The grain supply of the Byzantine Empire, 330-1025», *DOP* 13 (1959), σελ. 87-319.

νομάδες βοσκοί μετέφεραν τα ζώα τους από τα Καρπάθια όρη για να τα πουλήσουν στις ζωοπανηγύρεις κατά μήκος του Δούναβη ή να τα μεταφέρουν, διασχίζοντας τη Δοβρουσά, στα παράλια της Μαύρης Θάλασσας.

Νομισματικά ευρήματα της συμβασιλείας Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου και της μητέρας του Ζωής από βόρειες παραδουνάβιες περιοχές πρέπει να σχετίζονται, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, με την εμφάνιση του αυτοκρατορικού στόλου στο Δούναβη το 917.¹⁴ Επίσης ο «θησαυρός» από το Calarasi του 1947 πρέπει να συνδυάζεται με τα πολεμικά γεγονότα του 971, όταν ο Ιωάννης Τσιμισκής πολιορκεί το Ρώσο πρίγκηπα Sviatoslan στη γειτονική Σιλίστρα.

Η διεισδυση του βυζαντινού νομίσματος στα άλλα σλαβικά κράτη δυτικά των Καρπαθίων, όπως διαμορφώθηκαν στον 9ο αιώνα, είναι περιορισμένη.

Από το σημερινό κράτος της Τσεχοσλοβακίας τα πιό αξιόλογα παραδείγματα αποτελούν δύο χρυσά νομίσματα του 9ου αιώνα από την περιοχή της Μοραβίας. Το πρώτο, ένας σόλιδος του Θεόφιλου που χρονολογείται μετά το 832, υποδηλώνει τις πολιτικές και οικονομικές σχέσεις του Βυζαντίου με το νεοσύστατο κράτος της Μοραβίας στα χρόνια του πρίγκηπα Mojmir.¹⁵ Το δεύτερο, ένας σόλιδος του Μιχαήλ Γ΄, είναι ταφικό εύρημα¹⁶ και αντικατοπτρίζει τη συνθήκη που ο αυτοκράτορας Μιχαήλ Γ΄ συνάπτει με απεσταλμένους του πρίγκηπα Rastislav στην Κωνσταντινούπολη.¹⁷ Απο τη Μοραβία αναφέρεται επίσης και ένα χάλκινο νόμισμα του Λέοντα Στ΄¹⁸ και από τη Βοημία ένα νόμισμα του Ιωάννη Τσιμισκή που έχει συσχετιστεί με εμπορικές σχέσεις της περιοχής με το Βυζάντιο.¹⁹

Η τελική εγκατάσταση των Ούγγρων, φινουογγρικής καταγωγής, στα

14. D. M. Metcalf, «The copper coinage of Constantine VII with Zoe...», ό.π.

15. J. Sejbal, «Zum Fund einer byzantinischen Goldmünze aus der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts auf dem grossmährischen St. Klemens-Burgwallen», *Moravské Num. Zpravy* 6 (1959), σελ. 17-19.

16. J. Halačka, «Nález byzantské mince v Mikulčicích», *Moravské Num. Zpravy* 7 (1960), σελ. 52-53. Βλ. επίσης για το ίδιο νόμισμα V. Vavřínek, «A Byzantine "Charon's Obol" in a Great-Moravian grave», *Coin Galleries (New York). Numismatic Review and Fixed Price List* 8 (1967), σελ. 50-53.

17. G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State*, Οξφόρδη, 1980, σελ. 229.

18. V. Němeček, «Nález byzantské mince z. IX-X století ve Velké Meziríči», *Moravské Num. Zpravy* 14 (1977), σελ. 112.

19. J. Hásková, «Obchodní styky českých Slovanů Byzancí», *NListy* 35 (1980), σελ. 129-134. Γενικά για Βυζαντινά νομισματικά ευρήματα από την περιοχή της Σλοβακίας βλ. E. Minarovičová, «Zlaté římské a byzantské mince v Slovenskom Národnom Múzeu»,

τέλη του 9ου αιώνα, στην περιοχή μεταξύ Δούναβη και Τισσού ποταμού, εκεί που κατοικούν και σήμερα, τράβηξε το ενδιαφέρον της βυζαντινής διπλωματίας με σκοπό τη διάσπαση του σλαβικού όγκου και την αντιμετώπιση της βουλγαρικής επεκτατικής πολιτικής. Η ανεύρεση βυζαντινών νομισματικών ευρημάτων από την περιοχή της λεκάνης των Καρπαθίων αντικατοπτρίζει εμπορικές μορφές επικοινωνίας και επιβεβαιώνει τις γραπτές πηγές για την αναπτυσσόμενη διπλωματία ανάμεσα στα δύο κράτη.²⁰

Η ανεύρεση ενός σημαντικού αριθμού βυζαντινών νομισμάτων σε πολυάριθμες περιοχές του ευρωπαϊκού τμήματος της Σοβιετικής Ένωσης αναμφίβολα οφείλεται επίσης στις εμπορικές και διπλωματικές σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Ρώσων κατά την διάρκεια του Ι΄ και α΄ μισού του ΙΑ΄ αιώνα.²¹ Ωστόσο η κυκλοφορία των βυζαντινών νομισμάτων στις περιοχές της ευρωπαϊκής Ρωσίας παρουσιάζει αρκετές ιδιαιτερότητες. Σε γενικές γραμμές η έρευνα έχει δείξει ότι στην περιοχή δράσης των Ρώσ του Κιέβου η κυκλοφορία των χρυσών και χάλκινων βυζαντινών νομισμάτων ήταν μικρή, ενώ ο ρόλος τους στο νομισματικό σύστημα της περιοχής είχε περιορισμένο χαρακτήρα. Αντίθετα η προτίμηση σε αργυρές κοπές δημιούργησε κατάλληλες προϋποθέσεις για την κυκλοφορία των βυζαντινών μυλιαρισίων αν και αυτά αποτελούν συγκριτικά μια μικρή ποσοστιαία παρουσία σε «θησαυρούς» που περιέχουν κυρίως αραβικά dirhem και δυτικά ευρωπαϊκά δηνάρια.²²

Το γεγονός αυτό έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις γραπτές πηγές που αριθμούν σειρά βυζαντινορωσικών εμπορικών συνθηκών. Η υψηλή ποσοτική συμμετοχή αργυρών εκδόσεων του αυτοκράτορα Βασιλείου Β΄ στο «θησαυρό» που βρέθηκε το 1903 στην περιοχή Vella της Βαλτικής αποτελεί μία εξαίρεση.²³ Το εύρημα της Vella που σήμερα φυλάσσεται στο Hermitage,

Slovenské Narodné Múzea Zbornik 74 (1980), σελ. 205-235.

20. K. Bironé Sey, «Bizánci pénzek a Kárpátmedencében», *MayarNumTarsEv* (1972), σελ. 131-138. Βλ. επίσης L. Kovács, «Byzantinische Münzen im Ungarn des 10. Jahrhunderts», *ArchAcadSciHung* 35 (1983), σελ. 133-154.

21. Βλ. V. V. Kropotkin, *Klady vizantiiskikh monet na territorii SSSR*, Μόσχα, Izd. Akademii Nauk SSSR, 1962. Του ίδιου *Novye nakhodki vizantiiskikh monet na territorii SSSR, Viz. Vrem.* 26 (1965), σελ. 166-189.

22. T. S. Noonan, «The circulation of Byzantine coins in Kievan Rus», *Byzantine Studies - Études Byzantines* 7 (1980), σελ. 143-181. Βλ. επίσης για μια ευρύτερη περιοχή την αγγλική περίληψη της ανακοίνωσης του V. V. Kropotkin «Byzantine coins in Eastern Europe as a historical source», *I. Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej. Warszawa 14-18. IX 1965*, τόμ. 6 (section V) 1968, σελ. 126-128.

23. I. V. Sokolova, «Vizantiiskie moneti kladi Vella», *Trudi Gosudarstvennogo*

περιλαμβάνει περίπου 300 αργυρές εκδόσεις από τις οποίες 117 είναι βυζαντινά μιλιάρεσια των αυτοκρατόρων Βασιλείου Β΄ και Κωνσταντίνου Η΄. Είναι δύσκολο να ερμηνευθεί ο χαρακτήρας του «θησαυρού». Χρονολογικά ανήκει στην ίδια εποχή που οι γενναίοι Βαράγγηδες του Vladimir βοήθησαν αποφασιστικά το Βασίλειο Β΄ στη διαμάχη του με τον σφετεριστή Βάρδα Φωκά.²⁴ Βέβαια ο άμεσος συσχετισμός του ευρήματος με τα γεγονότα του 988 είναι δύσκολος.

Η παρουσία των βυζαντινών αργυρών νομισμάτων στις Ρωσικές περιοχές μετά το θάνατο του Βασιλείου Β΄ (1025) γίνεται ακόμη μικρότερη. Αυτό πιθανόν να σχετίζεται με τη μείωση της κοπής μιλιαρεσιών στα τέλη του α΄ μισού του 11ου αι.²⁵

Οι περιοχές γύρω από τις ακτές της Μαύρης θάλασσας και ειδικά η Κριμαία παρουσιάζουν διαφορετική εικόνα στη διακίνηση του βυζαντινού νομίσματος. Η λειτουργία του ιδιόμορφου επαρχιακού νομισματοκοπείου στην πόλη αυτή²⁶ έχει σαν αποτέλεσμα την υπεροχή της κυκλοφορίας των τοπικών νομισματικών εκδόσεων. Είναι ενδιαφέρουσα η ανεύρεση τέτοιων νομισμάτων στη βόρεια Μαύρη θάλασσα και κατά μήκος του Δνεύπερου ποταμού.

Μέσο πολύπλευρης επικοινωνίας – εμπορικής, στρατιωτικής, διπλωματικής και θρησκευτικής – το βυζαντινό νόμισμα γίνεται λοιπόν αδιάψευστος μάρτυρας της εποχής του και συμπληρώνοντας τις γραπτές πηγές δίνει ουσιαστικές πληροφορίες για τις σχέσεις της αυτοκρατορίας με τους λαούς της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Η περίοδος που καλύπτει η μελέτη, όπως έχει ήδη επισημανθεί, αποτελεί σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη αυτών των λαών. Η διείσδυση του βυζαντινού νομίσματος στις κοινωνίες αυτές, καθώς και η ευρεία κυκλοφορία του σε γειτονικές περιοχές με άμεση εξάρτηση από την αυτοκρατορία, δημιούργησε θετικές προϋποθέσεις στις ποικίλες συναλλαγές.

Ermítaza 4 (1961), σελ. 10-22.

24. Ostrogorsky, ό.π., 304.

25. M. Hendy, *Studies in the Byzantine Monetary Economy c. 300-1450*, Καίμπριτζ 1985, σελ. 511, υποσημ. αρ. 314 και 315.

26. Για το επαρχιακό νομισματοκοπείο της Χερσώνας βλ. A. Anokhin, *Monetnoe delo Khersonesa*, Κίεβο 1977, σελ. 159-166, 210-227.

ANNA ΛΑΜΠΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΜΟΡΦΕΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ
ΕΒΡΑΙΩΝ ΚΑΙ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΡΩΤΟΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ

Ἡ ἐβραϊκὴ παρουσία στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο μαρτυρεῖται ἤδη ἀπὸ πολὺ νωρὶς, ὅταν μὲ ἀφορμὴ τὴν αἰχμαλωσίαν τῆς Βαβυλώνας (586-530 π.Χ.) καὶ τὸν πόλεμο τῶν Μακκαβαίων (170-161 π.Χ.), καθὼς καὶ ἄλλες πολιτικὲς ἀναταραχές, προκλήθηκε ἡ ἐξοδος σημαντικοῦ μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τῆς πυκνοκατοικημένης Ἰουδαίας πρὸς διάφορα σημεῖα τοῦ ἀρχαίου κόσμου.¹ Κατὰ τὸ 139 π.Χ. ἐβραϊκὲς κοινότητες ἀναφέρονται στὴν Σπάρτη, τὴν Σικυώνα, τὴν Κρήτη, τὴν Ρόδο καὶ τὴν Δῆλο κ.ά. Στὸν πρῶτο μεταχριστιανικὸ αἰῶνα (40 μ.Χ.) ὁ Ἰουδαῖος Φίλων ἀπὸ τὴν Ἀλεξάνδρεια, ἀναφέρει ὅτι στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουδαϊκῆς κοινότητες ὑπῆρχαν εἰς Θετταλίαν, Βοιωτίαν, Μακεδονίαν, Αἰτωλίαν, τὴν Ἀττικὴν, Ἄργος, Κόρινθον τὰ πλείστα καὶ ἄριστα Πελοποννήσου, καὶ οὐ μόνον αἱ ἥπειροι μεστὰι τῶν Ἰουδαϊκῶν ἀποικιῶν εἰσὶν, ἀλλὰ καὶ νήσων αἱ δοκιμώταται, Εὐβοία, Κύπρος, Κρήτη.² Οἱ συνθήκες σχετικῆς ἡρεμίας καὶ

Ἡ παρούσα μελέτη ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρία γιὰ περαιτέρω ἔρευνα γύρω ἀπὸ τὴν ἐβραϊκὴν παρουσία στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴν περίοδο.

1. Γιὰ τὶς ἐβραϊκὲς κοινότητες τῆς Διασπορᾶς στὸ μεσογειακὸ χῶρο ἀλλὰ καὶ γιὰ τὶς σχέσεις Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν βλ. S.W. Baron, *A Social and Religious History of the Jews*, second edition revised and enlarged, Νέα Ὑόρκη 1952-1983, 17 τόμοι.- W. H. C. Friend, *The Rise of Christianity*, Λονδίνο 1984, σελ. 12-266. Γιὰ τὴ Διασπορὰ βλ. J. Neusner's, *A History of the Jews in Babylonia*, μέρος 5, Leiden, E. J. Brill, 1966-1970. Γιὰ τὴν ἀνάπτυξη καὶ ἐξέλιξη τοῦ ἐβραϊσμοῦ στὴν κρίσιμη περίοδο ἀπὸ τὸ 175 π.Χ. ὡς τὸ 135 μ.Χ. βλ. τὴ σημαντικὴ μελέτη τοῦ E. Schlirer, *The History of the Jewish People in the Age of Jesus Christ (175 B.C.-A.D. 135)* (new english Version revised and edited by G. Vermès - F. Millar), I-II, Ἐδιμβούργο 1973, 1979. Γενικὰ γιὰ τὴ διαμόρφωση τοῦ ἐβραϊκοῦ στοιχείου στὰ πρῶτα χριστιανικὰ χρόνια βλ. J. Juster, *Les Juifs dans l'empire romain*, I-II, Παρίσι 1914.- A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, II, Ὁξφόρδη 1964, σελ. 944-950. Βλ. ἐπίσης S. Safrai and M. Stern (in co-operation with D. Flusser and W. C. van Unnik), *The Jewish People in the First Century. Historical Geography, Political History, Social, Cultural and Religious Life and Institutions*, II, Ἄμστερνταμ 1976.

2. Φίλωνος Ἰουδαίου, *Legatio ad Gaium* (ἐκδ. L. M. Smallwood), σελ. 125, § X, 281. Γιὰ τὸν Φίλωνα, τὸν Ἰουδαῖο φιλόσοφο ποὺ ἐξῆσε στὴν Ἀλεξάνδρεια κατὰ τὸν

ασφάλειας που επικρατούσαν στην Πελοπόννησο κατά την εποχή αυτή, δημιουργούσαν τις προϋποθέσεις για την αποκατάσταση και διατήρηση των εμπορικών συναλλαγών στα άστικά κέντρα και τα μεγάλα λιμάνια της περιοχής (όπως η Κόρινθος, η Πάτρα κ.λπ.). Το γεγονός αυτό καθώς και η ιδιότητα των ρωμαίων πολιτών, που προστάτευε τους Έβραίους από κάθε δίωξη οφειλόμενη σε θρησκευτικούς κυρίως λόγους, ήταν οι παράγοντες εκείνοι που ευνόησαν, μέσα στο γενικότερο ιστορικό πλαίσιο, την εγκατάσταση εβραϊκού στοιχείου στον έλλαδικό χώρο και στην Πελοπόννησο ειδικότερα. Οι πηγές της εποχής είναι φειδωλές και αόριστες σε ό,τι αφορά τις μαρτυρίες για τη μετακίνηση και εγκατάσταση Έβραίων στον πελοποννησιακό χώρο. Η απόφαση του Κλαυδίου με την οποία οι Έβραιοι της Ρώμης διατάχθηκαν να εγκαταλείψουν την πόλη, είχε ως συνέπεια την εγκατάσταση ορισμένων από αυτούς στην Κόρινθο: *Μετά δὲ ταῦτα χωρισθεὶς ὁ Παῦλος ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἦλθεν εἰς Κόρινθον καὶ εὗρὼν τινα Ἰουδαῖον ὀνόματι Ἀκύλαν, Ποντικὸν τῷ γένει, προσφάτως ἐληλυθότα ἀπὸ τῆς Ἰταλίας, καὶ Πρίσκιλλαν γυναῖκα αὐτοῦ, διὰ τὸ διατεταχέναι Κλαύδιον χωρίζεσθαι πάντας τοὺς Ἰουδαίους ἀπὸ τῆς Ρώμης, προσῆλθεν αὐτοῖς, καὶ διὰ τὸ ὁμοτέχνον εἶναι ἔμεινε παρ' αὐτοῖς καὶ εἰργάζετο· ἦσαν γὰρ σκηνοποιοὶ τῆ τέχνη* (Πράξεις τῶν Ἀποστόλων, ιη' 1-3). Αὔξηση τοῦ εβραϊκοῦ στοιχείου στὴν Πελοπόννησο θὰ προκάλεσε πιθανότατα, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, καὶ ἡ μεταφορὰ ἔξι χιλιάδων Έβραίων αἰχμαλώτων γιὰ τὸ ἐπιχειρούμενο ἔργο τῆς διάνοιξης τοῦ Ἴσθμου τῆς Κορίνθου, σύμφωνα με ἀπόφαση τοῦ Βεσπασιανοῦ τὸ 66-67 μ.Χ.³ Πρέπει νὰ θεωρεῖται προφανές ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς αἰχμαλώτους αὐτοὺς θὰ ἀπορροφήθηκαν ἀπὸ τὶς εβραϊκὲς κοινότητες ποῦ, ὅπως προαναφέρθηκε, ἦταν ἤδη ἐγκαταστημένες ἐκεῖ.

Ἡ ἀναγνώριση τῆς χριστιανικῆς θρησκείας ὡς ἐπίσημης θρησκείας τοῦ βυζαντινοῦ κράτους κατὰ τὸν 4ο αἰ., ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σύγχρονη ἔρευνα, εἶχε ὡς συνέπεια τὴ μεταβολὴ τῆς πολιτικῆς ἀντιμετώπισης τοῦ εβραϊκοῦ θέματος κάτω ἀπὸ ἄλλη ὀπτική γωνία, ὅπως ὑπαγορεύεται ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῶν Πατέρων καὶ τοὺς Κανόνες τῆς ἐκκλη-

πρῶτο μεταχριστιανικὸ αἰῶνα καὶ πέτυχε τὴ σύνθεση τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ μετὸν Ἕλληνισμό βλ. Σάββα Χ. Ἀγουρίδη, *Ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης*, Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 424-447.

3. Ἰώσηπου, *Bellum Judaicum* (ἐκδ. Α. Pelletier), III, X, 10, ἀρ. 540: *τῶν δὲ νέων ἐπιλέξας τοὺς ἰσχυροτάτους ἑξακισχιλίους ἐπέμψεν εἰς τὸν Ἴσθμόν Νέρωνι*, βλ. Belle D. Mazur, *Studies on Jewry in Greece*, Ἀθήνα 1935, σελ. 12.

σίας.⁴ Ὑλοποίηση τῆς πολιτικῆς αὐτῆς ἀποτελέσει ὁ Θεοδοσιανὸς Κώδικας, ὅπου ἐπιδιώκεται νὰ καθορισθοῦν, σύμφωνα καὶ μὲ παλαιότερες περιοριστικὲς διατάξεις τῶν ρωμαίων αὐτοκρατόρων,⁵ καὶ ὄχι νὰ καταργηθοῦν τὰ προνόμια τῶν Ἑβραίων. Ἐξάλλου, ἡ ἀλλεπάλληλη ἀνανέωση τῶν διατάξεων τῶν σχετικῶν μὲ τοὺς Ἑβραίους ὑποδηλώνει ὅτι οἱ διατάξεις αὐτὲς δὲν ἐφαρμόστηκαν πάντοτε οὔτε στὰ μεγάλα κέντρα, οὔτε στὶς περιφερειακὲς περιοχὲς.

Οἱ μαρτυρίες τῶν πηγῶν σχετικὰ μὲ τὶς ποικιλόμορφες σχέσεις ἐπικοινωνίας Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο⁶ στὸν ἑξαεταζόμενον χῶρο, εἶναι κυρίως ἐπιγραφικὲς⁷ καὶ καλύπτουν τὴν

4. Τὸ θέμα τῆς ἀλλαγῆς τῆς αὐτοκρατορικῆς πολιτικῆς πρὸς τοὺς Ἑβραίους κατὰ τὸν 4ο αἰ., μελετᾶ σὲ βάθος καὶ λαμβάνοντας ὑπόψη ὅλες τὶς πηγὲς τῆς ἐποχῆς ὁ Seaver, χωρὶς ὁμως νὰ ἀποφεύγει συχνὰ τὶς ἀκρότητες καὶ τὶς ὑπερβολὲς στὰ συμπεράσματα βλ. J. E. Seaver, *Persecution of the Jews in the Roman Empire (300-438)*, Lawrence, Kansas 1952. Βλ. ἐπίσης M. Simon, *Verus Israel, Étude sur les relations entre Chrétiens et Juifs dans l'Empire Romain (135-425)*, Παρίσι, 1964², σελ. 239, 246, 253, 254, 256 κ.έ.

5. Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγει ἡ μελέτη τοῦ J. Cohen, «Roman Imperial Policy toward the Jews from Constantine until the End of the Palestinian Patriarchate (ca. 429)», *Byzantine Studies*, 3/1 (1976), σελ. 1-29. Σχετικὰ μὲ τὶς διατάξεις τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικα σὲ ὄχι ἀφορὰ τοὺς Ἑβραίους βλ. Juster, *Juifs*, I, σελ. 162-168. Βλ. ἐπίσης E. Demougeot, «La politique antijuive de Théodose II», *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten Kongresses, München 1958*, Μόναχο 1960, σελ. 95-100.

6. Γιὰ τὶς σχέσεις Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν στὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ βιβλιογραφία ποὺ παρατίθεται (βλ. ὑποσημείωση 1), ὑπάρχουν καὶ οἱ ἐξῆς μελέτες καὶ μονογραφίες Seaver, *Persecution of the Jews in the Roman Empire*, ὁ.π. – A. Sharf, «Byzantine Jewry in the seventh century», *BZ* 48 (1955), σελ. 103-115. – M. Simon, *Recherches d'histoire judéo-chrétienne. Etudes Juives*, Παρίσι 1962. – Τοῦ ἴδιου, *Paganisme, Judaïsme, Christianisme, influences et affrontements*, Παρίσι 1978. – A. J. Arberry - E. I. J. Rosenthal - M. A. C. Warren, *Religion in the Middle East. Three Religions in Concord and Conflict, I. Judaism and Christianity*, Cambridge, 1984. Γιὰ τὶς σχέσεις Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν στὴ Δύση βλ. B. Blumenkranz, *Juifs et Chrétiens dans le monde occidental, 430-1096*, Παρίσι - Χάγη (1960). – B. S. Bachrach, «Jews in Europe: before 900», *Dictionary of the Middle Ages* 7(1986), σελ. 85-86. Βλ. G. Dahan, «Saints, Demons et Juifs», *Santi e Demoni nell'alto Medioevo Occidentale, secoli V-XI*, Spoleto 1989, σελ. 609-645. Βλ. καὶ εἰδικὲς μελέτες G. Dagron - V. Déroche, «Juifs et Chrétiens dans l'Orient du VIIe siècle», *TM* 11(1991), σελ. 17-273. – V. Déroche, «La Polémique anti-judaïque au VIe et au VIIe siècle. Un Mémento inédit, Les képhalaia», *TM* 11 (1991), σελ. 275-311. – G. Dagron, «Le traité de Grégoire de Nicée sur le baptême des Juifs», *TM* 11(1991), σελ. 313-357. – Τοῦ ἴδιου, «Judaïser», *TM* 11 (1991), σελ. 359-380.

7. Οἱ μαρτυρίες αὐτὲς προέρχονται ἀπὸ τὶς ἑβραϊκὲς ἐπιγραφὲς ποὺ εἶναι γραμμένες στὴν ἑλληνικὴ γλῶσσα κυρίως, βλ. J. B. Frey, *Corpus Inscriptionum Judaicarum*, τόμ. I - II, Βατικανὸν 1936-1952 (=Corpus). Τὸ ἔργο εἶχε ἐκδοθεῖ γιὰ πρώτη φορὰ τὸ

περίοδο από τον 1ο ως τον 5ο αί., με ιδιαίτερη έμφαση στον 4ο αί., όποτε έχουμε και τις περισσότερες εϊδήσεις.

Ό Άπόστολος Παύλος άρχισε τη διδασκαλία του στην Πελοπόννησο κηρύσσοντας τη νέα θρησκεία στην Ιουδαϊκή πολυεθνική κοινότητα της Κορίνθου, επίλεκτα μέλη της όποίας δέχθηκαν τό Χριστιανισμό και βαπτίσθηκαν, όπως ό άρχισυνάγωγος Κρίσπος με την οικογένειά του, ό Γάϊος⁸ κ.ά. Ό χώρος συγκέντρωσης των άκροατών του Παύλου ήταν τό σπίτι του Ίούστου, πού βρισκόταν πολύ κοντά στη συναγωγή: *διελέγετο δέ έν τη συναγωγή κατά πάν σάββατον έπειθέ τε Ίουδαίους και Έλληνας* (Πράξεις των Άποστόλων ιη΄ 4). Εϊναι προφανές, ότι κατά την κρίση του άποστόλου, τό έβραϊκό στοιχείο της πόλης ήταν από κάθε άποψη καλύτερα προετοιμασμένο νά άκούσει και νά δεχθεί τό μήνυμα της νέας θρησκείας. Η θετική άνταπόκριση στο κήρυγμα του Παύλου είχε ως άποτέλεσμα την αντίδραση της Συναγωγής και τη βίαιη προσαγωγή του στο δικαστήριο με την κατηγορία ότι *παρά τον νόμον ούτος άνατείθει τους ανθρώπους σέβεσθαι τον Θεόν*,⁹ γεγονός πού άποδεικνύει πως ό Μωσαϊκός νόμος προστατευόταν από τό ρωμαϊκό δίκαιο.¹⁰ Κέντρο της έβραϊκής κοινότητας της Κορίνθου ήταν ή συναγωγή,¹¹ ή ύπαρξη της όποίας βεβαιώνεται τόσο από τη μαρτυρία της Καινής Διαθήκης όσο και από την εύρεση έπιγραφής στην όδό Λεχαιού.¹² Η χρονολόγηση της έπιγραφής προσδιορίζεται, σύμφωνα με όλες τις ένδείξεις, σε έποχή μεταγενέστερη από εκείνη πού συμπίπτει με την άφιξη του Παύλου στην

1936 και περιλάμβανε τό σύνολο των έβραϊκών έπιγραφών ή και έπιγραφών πού άφορούσαν τους Έβραίους και χρονολογούντο από τον 3ο π.Χ. ως τον 7ο αί. μ.Χ., κυρίως δέ από τον 2ο-5ο μ.Χ. αί. Προσθήκες, σχόλια και διορθώσεις στο έργο προσέθεσε άργότερα ό L. Robert στο άρθρο του («Un Corpus des Inscriptions Juives», *Hellenica* 3(1946), σελ. 90-108), πού υιοθετήθηκαν στη δεύτερη βελτιωμένη έκδοση βλ. *Corpus Inscriptionum Judaicarum*), συμπληρωμένο από τον B. Lifshitz, *Prolegomenon*, Νέα Υόρκη 1975 (=Corpus²).

8. Τ. Γριτσόπουλου, *Έκκλησιαστική Ίστορία και χριστιανικά μνημεία Κορινθίας*, Άθήνα 1973, σελ. 51.- Πράξεις των Άποστόλων, ιη΄, 1-14.

9. Πράξεις των Άποστόλων, ιη΄, 13.

10. Γριτσόπουλου, Κορινθία, σελ. 52.

11. Πράξεις των Άποστόλων, ιη΄, 4: *Διελέγετο δέ έν τη συναγωγή κατά πάν σάββατον, έπειθέ τε Ίουδαίους και Έλληνας*. Πράξεις των Άποστόλων, ιη΄, 7.: *Και μεταβάς εκείθεν ήλθεν εις οικίαν τινός όνόματι Ίούστου, σεβομένου τον Θεόν, ού ή οικία ήν συνομορούσα τη συναγωγή*.

12. *Corpus*, άρ. 718, σελ. 518 όπου και ή προγενέστερη βιβλιογραφία και *Corpus²* άρ. 718, σελ. 85 (=B. D. Meritt, *Corinth VIII¹ Greek Inscriptions (1896-1927)*, Cambridge, Massachusetts 1931, άρ. 111, σελ. 78-79).- N. A. Bees, *Corpus der griechisch-christlichen*

Εἰκ. 1. Ἐπιγραφή ἀπὸ τῆ συναγωγῆ τῆς Κορίνθου (φωτ. ἄ. Λαμπροπούλου).

Κόρινθο.¹³ Ἡ ἐπιγραφή εἶναι πρόχειρα γραμμένη καὶ ἀναφέρει τὴ [ΣΥΝ]ΑΓΩΓΗ ΕΒΡ[ΑΙΩΝ] (εἰκ. 1). Ἐξάλλου, στὸ χῶρο τοῦ Θεάτρου τῆς ἀρχαίας Κορίνθου βρέθηκε μαρμάρينو κιονόκρανο, πού φέρει σχέδιο μὲ τρεῖς ἐπτάφατες λυχνίες, χρονολογεῖται στὸν 5ο αἰ. καὶ ἀνήκει σὲ συναγωγή¹⁴ (εἰκ. 2). Τὸ κτήριο τῆς συναγωγῆς ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται πρέπει νὰ ἦταν ἀρκετὰ μεγάλο καὶ καλοκτισμένο, ἀντίθετα ἀπὸ τὴν προηγούμενη πού πρέπει νὰ ἦταν μικρὴ καὶ προχειροκτισμένη, ἂν κρίνει κανεὶς ἀπὸ τὴν ἐπιγραφή. Μὲ βάση τὰ παραπάνω, προκύπτει ἡ ὑπαρξὴ συναγωγῆς μὲ δύο τουλάχιστον χρονολογικὲς φάσεις, ἡ ἢ ὑπαρξὴ δύο συναγωγῶν διαφορετικῶν χρονολογικῶν περιόδων στὴν Κόρινθο. Ἡ θέση τους δὲ μπορεῖ παρὰ μόνο κατὰ προσέγγιση νὰ προσδιορισθεῖ στὴν περιοχὴ τῆς ὁδοῦ Λεχαίου, κοντὰ στὴν Πειρήνη καὶ τὰ Προπύλαια, κοντὰ στὴν Ἄγορὰ καὶ τὸ Θέατρο τῆς Κορίνθου¹⁵ (εἰκ. 3). Δὲν εἶναι τυχαῖο ἄλλωστε τὸ γεγονός, ὅτι ἱκανὸς ἀριθμὸς ἑβραϊκῶν ἐπιγραφῶν¹⁶ καὶ εὐρημάτων ρωμαϊκῆς καὶ παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, πού προέρχονται ἀπὸ τὴν Κόρινθο, βρέθηκαν στὴ θέση τοῦ Θεάτρου καὶ στὴν ὁδὸ Λεχαίου, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὁ χῶρος αὐτὸς ἦταν ὁ κατ' ἔξοχὴν χῶρος τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος τῆς Κορίν-

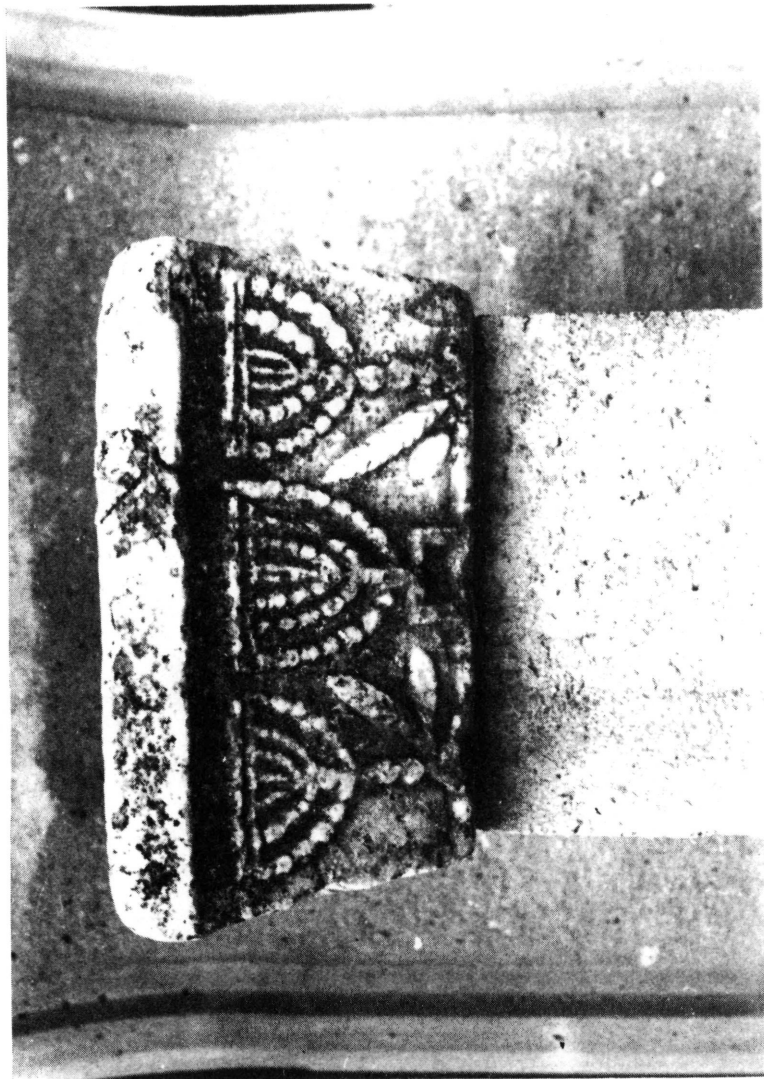
Inscripfen von Hellas, Bd.I. Die Griechisch-christlichen Inschriften des Peloponnes, Ἀθήνα 1941, ἀρ. 6, σελ. 16-19.- Γριτσόπουλου, *Κορινθία*, σελ. 50.

13. Meritt, *Corinth VIII*¹, ἀρ. 111, σελ. 78-79.

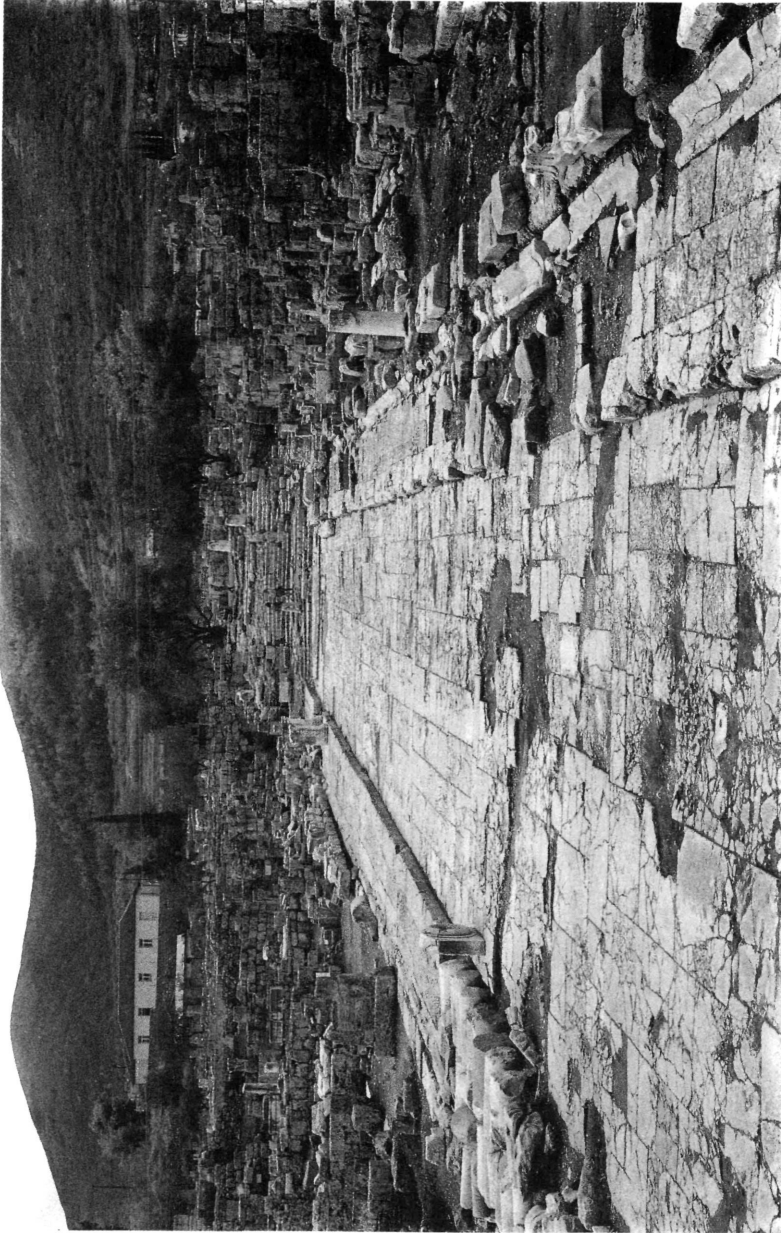
14. R. L. Scranton, *Mediaeval Architecture in the central area of Corinth* [=Corinth XVI Results of excavations conducted by the American School of Classical Studies at Athens], Princeton, New Jersey 1957, σελ. 25-26, σελ. 116, ἀρ. 130, πίν. 30.

15. B. Powell, «Greek Inscriptions from Corinth», *AJA* 7(1903), σελ. 60-61, ἀρ. 40. Ἡ θέση τῆς συναγωγῆς δὲν εἶναι ἀκριβῶς γνωστὴ, ἀλλὰ θὰ μπορούσε νὰ βρισκόταν στὸ χῶρο αὐτό. Δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ καὶ νὰ μελετήσω τὸ σχετικὸ ἀρθρο τοῦ G. Foerster, «Traces of the Synagogue at Corinth», *Qadmoniot* 3 (1970), σελ. 104. Ἡ συναγωγή, ἀπ' οἷου τὸ κιονόκρανο τοῦ 5ου αἰ., δὲν πρέπει νὰ βρισκόταν στὸν καθ'αὐτὸ κεντρικὸ πυρῆνα τῆς παλαιοχριστιανικῆς πόλης, Scranton, ὁ.π., σελ. 26.

16. Ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες πού πιστοποιοῦν τὴν παρουσία Ἑβραίων στὴν πόλη κατὰ τὰ ρωμαϊκὰ ἢ χριστιανικὰ χρόνια, ἔχουν βρεθεῖ στὴν περιοχὴ τοῦ Θεάτρου, στὸν Ἀκροκόρινθο, στὴ Νότια Στοὰ κ.ά. βλ. *Corpus*² σελ. 85-86, ἀρ. 718α.- Δ. Ι. Πάλλα - Στ. Π. Ντάντη, «Ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Κόρινθο», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* (1977), σελ. 80, σελ. 81, ἀρ. 29, 30. Βλ. καὶ *SEG*, XXXVII, ἀρ. 264.- *SEG*, XXIX, ἀρ. 300.- Meritt, *Corinth VIII*¹, ἀρ. 115, σελ. 80.- J. H. Kent, *Corinth VIII*³, *The Inscriptions* (1926-1950), Princeton, New Jersey 1966, σελ. 192, ἀρ. 618 (=L. Robert, «Inscriptions de l'Antiquité et du Bas Empire à Corinthe», *REG* 79, 1966, σελ. 768). Ἀδημοσίετες παραμένουν στὸ Μουσεῖο τῆς Κορίνθου οἱ γραμμένες σὲ ἑβραϊκὴ γλῶσσα ἐπιγραφές τοῦ Μουσείου Κορίνθου ἀρ. 92, 807-808, βλ. Πάλλα - Ντάντη, ὁ.π. σελ. 81, σημ.1. Βλ. καὶ ἐπιγραφή ἑβραίου βαφέα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, πιδ κάτω σημ. 48. Ὁ ἑβραῖος Τρύφων φέ-

Εἰκ. 2. Κιονόκρανο ἀπὸ τῆ συναγωγῆ τῆς Κορίνθου. Βρέθηκε στὸ χῶρο τοῦ Θεάτρου τῆς ἀρχαίας Κορίνθου (φωτ. Ἀ. Λαμπροπούλου).

Εικ. 3. Ἡ ὁδὸς Λεχάιου στὴν ἀρχαία Κόρινθο (φωτ. Ἄ. Λαμπροπούλου).

θου.¹⁷ Η οδός Λεχαίου αποτελούσε, όπως είναι γνωστό, από τη ρωμαϊκή εποχή ως τον 10ο αί., την κύρια εμπορική αρτηρία και το κέντρο της οικονομικής ζωής της πόλης.¹⁸

Ίδιαίτερο ενδιαφέρον για την εξέταση των σχέσεων επικοινωνίας Έβραίων και Χριστιανών έχει αριθμός ενεπιγράφων λυχναριών που βρέθηκαν στην περιοχή του Γυμνασίου¹⁹ της αρχαίας Κορίνθου (εικ. 4), σε χώρο που κατά τον J. Wiseman χρησιμοποιείτο από Έβραίους ή τουλάχιστον από άτομα που γνώριζαν την εβραϊκή μαγεία.²⁰ Τα λυχνάρια χρονολογούνται σε εποχή μεταξύ 4ου και 6ου αί.,²¹ αφιερώνονται από Χριστιανούς, όπως δηλώνει και το σύμβολο του σταυρού που είναι χαραγμένο στην αρχή της πρώτης επιγραφής, και μολόντι το περιεχόμενο τους δεν είναι απόλυτα σαφές, κάνουν αναφορά σε περιπτώσεις εκχριστιανισμού Έβραίων. Στο πρώτο από αυτά διαβάζουμε την επιγραφή:

+ Ἄγγελοι οἱ κατο[ικούν]τ<ες> ἐπὶ το<ις> Ἰουδαί<οις> τούτοις.²²
(=Οἱ ἄγγελοι που κατοικούν κάτωθι μεταξύ αὐτῶν τῶν Ἰουδαίων). Τὸ ρῆμα «κατοικεῖν» ἴσως νὰ σημαίνει ἐδῶ τὴν ἐγκατάσταση Ἐβραίων μὲ προσδιορισμένα δικαιώματα καὶ νομικὴ κατοχύρωση, ἐνῶ τὸ «τούτοις», ὑποδηλώνει ὀρισμένους Ἰουδαίους καὶ ὄχι ὄλους.²³ Ἄν ἡ ἐρμηνεία αὐτὴ εἶναι, ὅπως φαίνεται, ὀρθή, ἡ ἀναφορὰ γίνεται σὲ ὁμάδα Ἐβραίων που πρέπει νὰ συγκαταλεγῶν μαζί μὲ τοὺς Χριστιανούς. Ἰσως πρόκειται γιὰ ὁμάδα μαρτύρων που κατοικοῦσαν τὴν εβραϊκὴ κοινότητα τῆς

ρεται ὡς κάτοικος τῆς Κορίνθου στὸν Διάλογο τοῦ Ἰουστίνου PG 6, στήλ. 473.

17. Γριτσόπουλου, *Κορινθία*, σελ. 138-139.

18. H. N. Fowler, R. Stillwell, *Corinth, I. Introduction, Topography, Architecture*, Cambridge, Massachusetts 1932, σελ. 135-141, πίν. 96, 97.

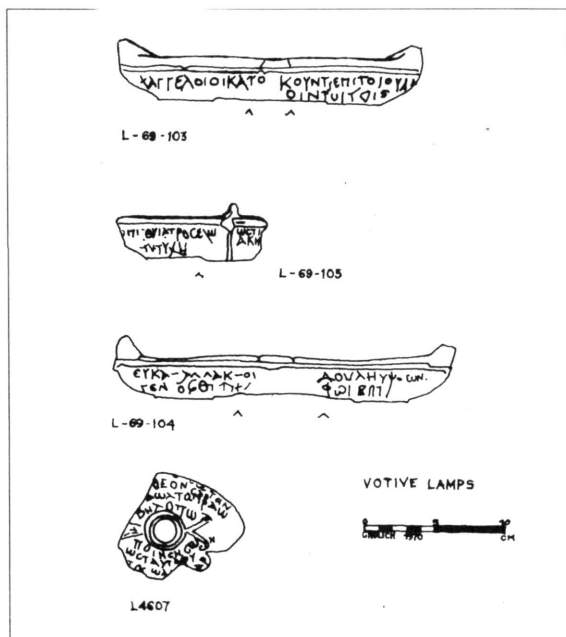
19. Στὸ χώρο τοῦ Γυμνασίου τῆς αρχαίας Κορίνθου βρέθηκαν μέσα σὲ χώρο γνωστὸ ὡς Fountain of the Lamps, 4.000 λυχνάρια, ἀπὸ τὰ ὁποῖα τὰ μισὰ εἶναι ἀκέραια καὶ χρονολογῶνται ὡς τὸν 5ο καὶ 6ο αἰ. βλ. Karen S. Garnett, «Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps», *Hesperia* 44 (1975), σελ. 173-206.- Τῆς ἴδιας, *Late Roman Lamps of Corinthian Manufacture from the Fountain of the Lamps*, Master's Thesis (May 1970), University of Texas.

20. J. Wiseman, «The Gymnasium Area at Corinth 1969-1970», *Hesperia* 41 (1972), σελ. 33. Γιὰ τὴν ἀσκηση τῆς μαγείας ἀπὸ τοὺς Ἐβραίους βλ. L.V. Rutgers, «Archaeological Evidence for the interaction of Jews and Non-Jews in Late Antiquity», *AJA* 96(1992), σελ. 108-109.

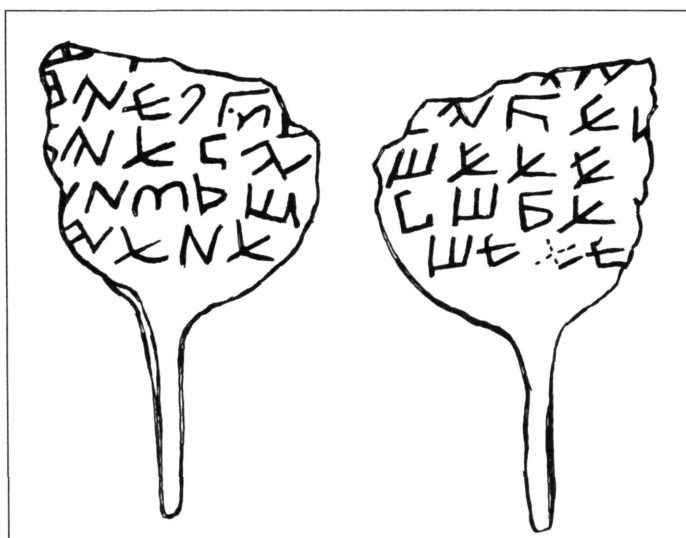
21. Wiseman, «Gymnasium», δ.π., σελ. 28-30, ἀρ. 21, σελ. 30-31, ἀρ. 22, σελ. 31-32, ἀρ. 23, σελ. 32, ἀρ. 24. Γιὰ τὴ χρονολόγηση βλ. Wiseman, δ.π., σελ. 27.

22. Wiseman, δ.π., σελ. 28-30, ἀρ. 21.

23. Wiseman, δ.π., σελ. 30.

Εικ. 4. Ήνεπίγραφα πρωτοχριστιανικά λυχνάρια από την Κόρινθο.
(φωτ. από *Hesperia* 41, 1972, σελ. 29, εικ. 10)

Εικ. 5. Σαμαρειτικό φυλακτό του 4ου μ. Χ. αϊ. από την Κόρινθο.
(Φωτ. *Isr. Expl. Journ.* 30, 1980, σελ. 196, εικ. 1)

Κορίνθου καὶ ἦσαν Ἑβραῖοι προσήλυτοι στὸ χριστιανισμό.²⁴ Γνωστοὶ μάρτυρες συνδεδεμένοι μὲ τὴν πόλη τῆς Κορίνθου εἶναι οἱ μάρτυρες Λεωνίδης καὶ Κοδράτος. Ὁ Λεωνίδης μαρτύρησε μαζί μὲ ἑπτὰ γυναῖκες στὴν Κόρινθο (τὸν 2ο, 3ο ἢ 4ο αἰ.).²⁵ Τὰ ὀνόματά τους, γνωστὰ ἀπὸ τὰ συναξάρια, ἦταν Χαρίεσσα, Γαλήνη, Νίκη, Καλλίδα, Νουνεχία, Βασίλισσα καὶ Θεοδώρα, καὶ δὲ φαίνεται νὰ εἶχαν ἑβραϊκὴ προέλευση.²⁶ Ὁ Κοδράτος καὶ οἱ συμμάρτυρές του Ἄνεκτος, Παῦλος, Διονύσιος, Κυπριανὸς καὶ Κρήσκης, μαρτύρησαν στὴν πόλη, κατὰ τὴν ἐποχὴ τοῦ Οὐαλεριανοῦ καὶ οἱ Κορίνθιοι φέρονται ὅτι ἀφιέρωσαν στὴ μνήμη τους τὴ βασιλικὴ τῆς Παλαιᾶς Κορίνθου (θέση Μπέν) τοῦ 4ου ἢ 5ου αἰ.²⁷ Ὁ τάφος τῶν μαρτύρων βρισκόταν πιθανότατα κοντὰ στὴν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ τῆς Παλαιᾶς Κορίνθου κατὰ τὴν ἐκτίμησι τοῦ ἀνασκαφέα.²⁸ Μολονότι δὲ γνωρίζουμε νὰ ὑπῆρχαν μεταξὺ τῶν συμμάρτύρων τοῦ Κοδράτου Ἑβραῖοι, ὀφείλουμε νὰ σχολιάσουμε μία ἐπιτύμβια ἐπιγραφή ποὺ βρέθηκε μεταξὺ τεμαχίων ἐπιτυμβίων χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στὴ λεγόμενη βασιλικὴ τοῦ Κοδράτου. Πρόκειται γιὰ ἐνεπίγραφο θραῦσμα μὲ τὸ ἑβραϊκὸ ὄνομα «Σάρρα».²⁹ Ἡ ἀναγραφή τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ ὑποδηλώνει σαφῶς τὴν ταφὴ Ἑβραίων σὲ ἰδιαιτέρο ἴσως τμήμα τοῦ νεκροταφείου. Τὸ γεγονός ὅτι ἡ ἐπιγραφή δὲν εἶναι χρονολογημένη, καθιστᾷ ὑποθετικὸ κάθε συνδυασμὸ τῆς νεκρῆς Σάρρας μὲ τοὺς συμμάρτυρες τοῦ Κοδράτου, ἢ μὲ ἄλλους ἀγνωστους ἀπὸ τίς γνωστὲς πηγὲς μάρτυρες τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων. Πάντως, ἐκεῖνο ποὺ γίνεται σαφές εἶναι ἡ ὑπαρξὴ νεκρῶν ἑβραϊκῆς καταγωγῆς θαμμένων σὲ ἰδιαιτέρο ἴσως τμήμα

24. Wiseman, ὁ.π., σελ. 30.

25. H. Delehaye, *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae* [= Acta Sanctorum, Prologium Novembris], Βρυξέλλες 1902, στήλ. 605-606, 609-610. Στὴ μνήμη τους εἶχε ἀφιερωθεῖ ἡ μεγάλη βασιλικὴ τοῦ Λεχαίου. Γιὰ τὸ μάρτυρα Λεωνίδη καὶ τὴ βασιλικὴ τοῦ Λεχαίου βλ. Fr. Halkin, «Saint Léonide et ses sept compagnes martyrs à Corinthe», *EEBS* 23 (1953), σελ. 217-223.— Γριτσόπουλου, *Κορινθία*, σελ. 80-83, 90-94.

26. Πάντως τὰ ὀνόματα Θεοδώρα, Διονύσιος καὶ [Κρή]σκης ἀπαντοῦν καὶ σὲ ἑβραϊκὲς ἐπιγραφές, ἀλλὰ δὲν εἶναι μόνον ἑβραϊκά. Βλ. *Corpus*, ἀρ. 421, ἀρ. 533, ἀρ. 680, ἀρ. 691, ἀρ. 709.

27. Γιὰ τὴν κοιμητηριακὴ βασιλικὴ τῆς Παλαιᾶς Κορίνθου βλ. Ε. Στίκα, «Κοιμητηριακὴ βασιλικὴ Παλαιᾶς Κορίνθου», *ΠΑΕ* (1961), σελ. 129-136.— Τοῦ ἴδιου, «Ἀνασκαφὴ Κοιμητηριακῆς βασιλικῆς Παλαιᾶς Κορίνθου», *ΠΑΕ* (1962), σελ. 51-56.— Βλ. καὶ Ἄ. Ὁρλάνδου, *Ἔργον* (1961), σελ. 130-140.— Τοῦ ἴδιου, *Ἔργον* (1962), σελ. 81-91.— Βλ. καὶ Γριτσόπουλου, *Κορινθία*, σελ. 70-71, 84.

28. Στίκα, *ΠΑΕ* (1962), σελ. 54. Βλ. καὶ Γριτσόπουλου, ὁ.π. σελ. 71.

29. Στίκα, *ΠΑΕ* (1962), σελ. 54, πίν. 51α.— Τοῦ ἴδιου, ὁ.π., σελ. 54.

του χριστιανικού κοιμητηρίου. Είναι φανερό ότι η ιστορική έρμηνεία του ἐπιγράφου λυχναριού απαιτεί περαιτέρω έρευνα.

Στό δεύτερο λυχνάρι υπάρχει ή ἐπιγραφή:³⁰

πλ. Α: *εὐκατάλλακτοι* πλ. Β: *Δούλη ὑψ(ιστου) ὦν*
γένος θεοῦ) Ἰη(σοῦ) *Φωῖβοι*

Στήν αἰνιγματική αὐτή ἀπό ἄποψη ἐρμηνείας ἐπιγραφή, ἐντυπωσιάζει ή ἀνάμιξη ἐβραϊκῶν, χριστιανικῶν καί εἰδωλολατρικῶν στοιχείων.³¹ Τό νόημα τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι: Α. Ἐσεῖς πού μπορείτε νά κατευνασθεῖτε (*εὐκατάλλακτοι*), Ἰησοῦς (ἀπό τό γένος), παιδί τοῦ Θεοῦ. Β. Ἡ δούλη τοῦ Ὑψίστου Θεοῦ, ή ἀγορασμένη γιά τόν Φοῖβο = *ὠν(ητή) Φωῖβοι*. Τό λυχνάρι πιθανότατα ἀφιερώνεται ἀπό ἐβραία σκλάβα πού μετά ἀπό τήν ἀπελευθέρωσή της ἔγινε χριστιανή.³² Ἡ μαρτυρία τῆς ἐπιγραφῆς εἶναι σημαντική τόσο γιά τό περιεχόμενο ὄσο καί γιά τήν καταπληκτική σύνδεση διαφορετικῶν στοιχείων μέσα σέ λίγες λέξεις.

Οἱ ἐπιγραφές δύο ἀκόμα λυχναριῶν πού βρέθηκαν στόν ἴδιο χῶρο ἔχουν προβληματική ἐρμηνεία³³ καί μαγική, σύμφωνα μέ ὄλες τίς ἐνδείξεις, προέλευση. Τέλος, στήν περιοχή τῆς ἀρχαίας Κορίνθου βρέθηκε τμήμα λυχναριοῦ μέ παράσταση ἐπτάφωτης λυχνίας.³⁴ Πρόκειται γιά ἐβραϊκό λυχνάρι πού μπορεί νά χρονολογηθεῖ μεταξύ τοῦ 5ου ὡς τόν 6ο αἰ. Κατά τόν 4ο αἰ., ὅποτε ή Κόρινθος εἶναι κέντρο ἐβραϊκῆς ἐγκατάστασης, ὅπως προκύπτει ἀπό ὄσα ἀναφέρθηκαν, ἀποτελεῖ ἴσως παράλληλα καί τόπο συγκέντρωσης Σαμαρειτῶν μεταναστῶν. Αὐτό συνάγεται ἀπό πρόσφατη έρευνα ἐπιγραφῆς χαραγμένης πάνω σέ σαμαρειτικό φυλακτό, πού βρέθηκε στήν Κόρινθο καί χρονολογεῖται στόν 4ο αἰ.³⁵ (εἰκ. 5). Τό εὔρημα εἶναι σπάνιο καί μᾶς ἐπιτρέπει νά συγκαταλέξουμε τήν Κόρινθο μεταξύ τῶν πόλεων ἐκείνων πού, ὅπως ή Κωνσταντινούπολη, ή Ρώμη, ή Ἀθήνα καί ή Θεσσαλονίκη, εἶχαν δεχθεῖ Σαμαρείτες μετανά-

30. Wiseman, «Gymnasium», σελ. 31-32, ἀρ. 23.

31. Wiseman, ὁ.π., σελ. 32.

32. Wiseman, ὁ.π., σελ. 32. Τό ὠν ἐδῶ σημαίνει πιθανότατα *ὠνήτη*. Γιά τόν ὄρο *θημιστο θεο* καί τή σημασία του στίς ἐβραϊκές ἐπιγραφές βλ. ἐβραϊκές ἐπιγραφές ἀπό τήν Δῆλο: *Cogrus*, ἀρ. 727-730. Γιά τήν πώληση ἐβραίου στόν Ἀπόλλωνα βλ. ἐπιγραφές τοῦ 162 π.Χ. ἀπό τήν Φωκίδα. (Frey, *Cogrus*, ἀρ. 710).

33. Wiseman, ὁ.π. σελ. 30-31, ἀρ. 22, σελ. 32-33, ἀρ. 24.

34. O. Broneer, *Corinth IV², Terracotta Lamps*, Cambridge, Massachussets (1930), σελ. 121, ἀρ. 1511, πίν. XXIII. Γιά τό σύμβολο τῆς ἐπτάφωτης λυχνίας πού μπορεί νά θεωρηθεῖ στίς περισσότερες περιπτώσεις ὡς σύμβολο σαφῶς Ἰουδαϊκό βλ. Simon, *Verus Israel*, ὁ.π., σελ. 414.

35. G. R. Davidson, *Corinth XII, The Minor Objects*, Princeton, New Jersey 1952, ἀρ.

στες. Ἡ πιθανὴ παρουσία Σαμαρειτῶν³⁶ ὑποδηλώνει ὅτι στὴν Κόρινθο ὑπῆρχαν προϋποθέσεις ἐγκατάστασης καὶ ἄλλων θρησκευτικῶν μειονοτήτων ἐκτὸς τῆς ἑβραϊκῆς.

Πιθανότατα εἶναι ἡ ὑπαρξὴ ἑβραϊκοῦ στοιχείου ἤδη ἀπὸ πολὺ νωρὶς στὶς Κεγχρεές, ὅπου μαρτυρεῖται καὶ πρῶτος χριστιανικὸς βίος, καθὼς καὶ στὴν Σικυώνα.

Στὰ νοτιοδυτικὰ τοῦ Θεάτρου τῆς ἀρχαίας Μαντίνειας, κοντὰ σὲ κτήριο μετασκευασμένο πιθανότατα σὲ βυζαντινὴ ἐκκλησία κατὰ τὸν ἀνασκαφέα G. Fougères, βρέθηκε ἑβραϊκὴ ἐπιγραφή, ποὺ χρονολογεῖται στὸν 4ο μ.Χ. αἰ. καὶ ἀναφέρεται στὴν ὑπαρξὴ συναγωγῆς στὴν πόλη.³⁷ Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

Αὐρ(ἡλῖος) Ἑλπίδης
πατὴρ λαοῦ
διὰ βίου δῶρον
το(ῦ) προνάου
τῆ συναγωγῆ.³⁸

Ὁ Αὐρῆλιος Ἑλπίδης (ἢ Ἑλπιδῦς), πατὴρ λαοῦ διὰ βίου, δηλ. ὁ ἰσόβιος πατὴρ τῆς τοπικῆς ἑβραϊκῆς κοινότητας τῆς Μαντίνειας, ἐδώρησε στὴ συναγωγὴ τῆς πόλης, τὸν πρόναο. Φαίνεται προφανῆς ὅτι μέχρι

2100, σελ. 260, εἰκ. 59, πίν. 111.— J. Kaplan, «A Samaritan Amulet of Corinth», *Israel Exploration Journal* 30 (1980), σελ. 196-198. Ὁ Kaplan (δ.π., σελ. 197), βρῆκε ὁμοιότητες μεταξὺ τοῦ φυλακτοῦ τῆς Κορίνθου καὶ ἀντίστοιχου φυλακτοῦ ἀπὸ τὴν Γάζα καὶ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο ἀποκατέστησε τὴν ἐπιγραφή καὶ ἔκανε δυνατὴ τὴν ἀνάγνωσή της. Ὑποστήριξε δὲ ὅτι αὐτὸς ὁ τύπος τῶν φυλακτῶν δημιουργήθηκε ἀπὸ ὀπαδοῦς τοῦ Σαμαρείτη ἀρχηγοῦ Baba-Raba, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ δεύτερο ἡμῖνος τοῦ 4ου αἰ., ἐξορίσθηκε ἀπὸ τὶς βυζαντινὲς ἀρχὲς στὴν Κωνσταντινούπολη, ὅπου καὶ πέθανε. Βλ. Kaplan, δ.π., σελ. 197-198. Πάντως κατὰ τὴν ἄποψη τοῦ R. Pummer («Samaritan Amulets from the Roman - Byzantine Period and their wearers» *Revue Biblique* 94 (1987), σελ. 255, 257-258) σαμαρειτικὰ φυλακτὰ ἦταν δυνατόν νὰ φέρουν τόσο οἱ Ἑβραῖοι ὅσο καὶ οἱ Χριστιανοὶ μᾶς πόλης.

36. Γιὰ τοὺς Σαμαρεῖτες καὶ τὶς σχέσεις τους μὲ τοὺς Ἰουδαίους καὶ τοὺς χριστιανούς βλ. M. Gaster, *The Samaritans*, Λονδίνο 1925.— J. A. Montgomery, *The Samaritans*, (ἀνατύπ.) Νέα Ὑόρκη 1968.

37. G. Fougères, «Inscriptions de Mantinée», *BCH*, 20 (1896), σελ. 159-161, ἀρ. 27.— *Inscriptiones Graecae, IG V², Inscriptiones Arcadiae* (ἐκδ. Fr. H. de Gaertringen, Βερολίνο 1913, ἀνατύπ. 1966), ἀρ. 295.— *Corpus*, ἀρ. 720, σελ. 520.— B. Lifshitz, *Donateurs et fondateurs dans les synagogues juives*, Παρίσι 1967, ἀρ. 9, σελ. 16.

38. Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς δημοσιεύεται ἔτσι ἀπὸ τὸν Lifshitz, *Donateurs*, δ.π. ἀρ. 9, σελ. 16. Γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου καὶ τὸ σχολιασμὸ τῆς ἐπιγραφῆς βλ. Robert, «Un Corpus», δ.π., σελ. 99, σημ. 3.— Τοῦ ἴδιου, «Inscriptions d'Asie Mineure au Musée de Leyde», *Hellenica* 11-12 (1960) σελ. 260.— Τοῦ ἴδιου, *REG* 82 (1969), σελ.

τὴν ἐποχὴ πού ὁ Ἑλπίδης ἔκανε τὴ δωρεά, ἡ συναγωγὴ ἀποτελεῖτο ἀπὸ δύο χώρους, τὴν ἀψίδα καὶ τὸν κυρίως ναό. Ἡ οἰκοδόμησις τοῦ προναού, χώρου πρὶν ἀπὸ τὸν κυρίως ναό, συμπλήρωσε τὸν ἀρχιτεκτονικὸ τύπο τοῦ μνημείου κατὰ τρόπο ἀνάλογο μὲ αὐτὸν τῆς συναγωγῆς τῆς Αἰγίνας, πού χρονολογεῖται, σύμφωνα μὲ ὄλες τὶς ἐνδείξεις, στὸν 4ο αἰ. Ὁ G. Fougères, κατὰ τὴ διάρκειά τῶν ἀνασκαφῶν, εἶχε ἐντοπίσει τὰ ἴχνη τοῦ κτηρίου τῆς συναγωγῆς στὰ νότια τῆς Ἀγορᾶς, στὸ κέντρο τῆς ἀρχαίας καὶ παλαιοχριστιανικῆς πόλης³⁹ (εἰκ. 6). Πάντως οἱ ἑλληνικὲς ἀνασκαφὲς πού ἔγιναν ἀργότερα στὴ θέση αὐτή, δὲν ἀπεκάλυψαν τὴν σημιούμενη ἀπὸ τὸν G. Fougères συναγωγή.⁴⁰ Γιὰ τὴν ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Μαντινείας δὲν ἔχουμε ἄλλες πληροφορίες, ἐνῶ ἡ δωρεά τοῦ Ἑλπίδου μᾶς ἐπιτρέπει νὰ ὑποθέσουμε ἀφενὸς μὲν ὅτι ἡ οἰκονομικὴ κατάστασις τῶν Ἑβραίων τῆς πόλης δὲν ἦταν ἰδιαίτερα καλὴ, ἀφετέρου δὲ ὅτι ἡ οἰκοδομικὴ δραστηριότητα συνεχίζεται ἀδιατάρακτη τὸν 4ο αἰ., ἀφοῦ ἡ συναγωγὴ διευρύνεται μὲ τὴν προσθήκη τοῦ προναού. Ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς τῆς λεγόμενης βασιλικῆς τοῦ Θύρσου στὴν Τεγέα,⁴¹ δημούργησε στὸν Γ. Σωτηρίου τὸν προβληματισμὸ μῆπως μὲ τὸν ὄρο «τέμενος», πού ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφὴ ὑποδηλώνεται ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ μνημείου ὡς συναγωγῆς.⁴² Μολονότι τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ Σωτηρίου ἀντικρούστηκαν μὲ ἐπιτυχία ἀπὸ τὸν Ἄ. Ὁρλάνδο,⁴³ τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιγραφῆς παραμένει σὲ πολλὰ σημεῖα αἰνιγματικόν.⁴⁴

Λίγο ἔξω ἀπὸ τὴν Ἐρμιόνη τῆς Ἀργολίδας, κοντὰ στὸ δρόμο πρὸς τὸ Κρανίδι καὶ τὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο, βρέθηκε τμημα ἑβραϊκῆς πιθανό-

430, ἀρ. 53.

39. G. Fougères, *Mantinee et l'Arcadie Orientale*, Παρίσι 1898, σελ. 517, σημ. 5, καὶ πίν. VIII. Γιὰ τὰ μνημεῖα τῆς παλαιοχριστιανικῆς Μαντινείας βλ. Βούλας Κόντη, «Συμβολὴ στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τῆς Ἀρκαδίας (395-1209)», *Σύμμεικτα* 6 (1985), σελ. 107-109.

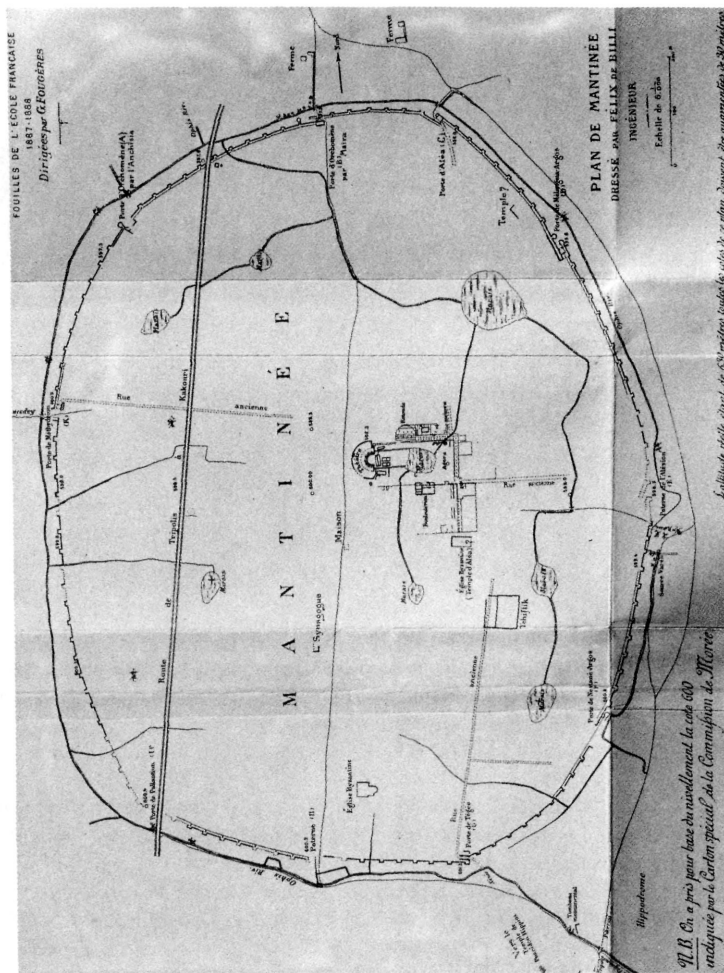
40. Γ. Σταῦνχάουερ, «Ἀρχαία Μαντινεία», *ΑΔ* 29 (1973-74)B², σελ. 296, 298, σχέδ. 7.- G. Touchais, *BCH* 104 (1980), σελ. 605.

41. D. Feissel - Anne Philippidis - Braat, «Inventaires en vue d'un recueil des Inscriptions Historiques de Byzance. III. Inscriptions du Péloponnèse (à l'exception de Mistra)», *TM* 9 (1985), ἀρ. 38, σελ. 296-297, ὅπου καὶ ὄλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία γιὰ τὴν ἐπιγραφὴ.

42. Ἄ. Ὁρλάνδου, «Παλαιοχριστιανικὰ καὶ βυζαντινὰ μνημεῖα Τεγέας-Νικλίου», *Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος* 12 (1973), σελ. 53.

43. Ὁρλάνδου, ὁ.π., σελ. 53-54.

44. Feissel - Philippidis - Braat, «Inscriptions», σελ. 296-297. Πάντως δὲν πρέπει νὰ

Εικ. 6. Σχεδιάγραμμα της αρχαίας Μαντινείας, στο οποίο σημειώνεται από τον ανασκαφέα Fougières, η θέση της συναγωγής της πόλης. (Φωτ. G. Fougières, Mantinée, πίν. VIII)

τατα, ἐπιτύμβιας ἐπιγραφῆς ποῦ χρονολογεῖται στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο.⁴⁵ Τὸ κείμενο τῆς ἐπιγραφῆς ἔχει ὡς ἑξῆς:

[.] **ΑΝΙΚΑΣΤΑΙ** -- --

- που Προκοπ[ι -

συναγωγῆ] - -

πιστός Ω - -

vacat

Μολονότι τὸ νόημα τῆς ἐπιγραφῆς δὲν εἶναι ἀκριβῶς σαφές, γίνεται φανερό ὅτι σχετίζεται μὲ τὴν παρουσία Ἑβραίων στὴν πόλη, ὅπως δηλώνεται ἀπὸ τὸ ἑβραϊκὸ ὄνομα Προκόπιος καὶ τὴν ἀναφορὰ σὲ συναγωγή. Πρόκειται πιθανότατα γιὰ τὴν ἐπιτύμβια πλάκα τοῦ ἑβραίου Προκοπίου στὴν ὁποία γίνεται μνεία τῆς συναγωγῆς, ἴσως τῆς Ἑρμιόνης. Ἡ Ἑρμιόνη, γνωστὴ παλαιοχριστιανικὴ πόλη, φημιζόταν γιὰ τὴν πορφύρα καὶ τὴ λεπτὴ ὑφὴ τῶν ὑφασμάτων της, ὅπως μαρτυρεῖται ἀπὸ τὸν Πλουτάρχου⁴⁶ καὶ τὸν ἐπιστολογράφο Ἀλκίφωνα.⁴⁷ Ἡ ἀσχολία αὐτὴ μὲ τὴ βαφὴ καὶ τὴν κατεργασία τῶν ὑφασμάτων ἦταν ιδιαίτερα συχνὴ καὶ ἀγαπητὴ μεταξὺ τῶν Ἑβραίων τοῦ βου αἰ., ὅπως ἀναφέρει ὁ Κοσμάς Ἰνδικοπλεύστης στὴ Χριστιανικὴ Τοπογραφία: *καὶ τὴν ὑάκινθον καὶ τὴν πορφύραν καὶ τὸ κόκκινον τὸ νηστὸν καὶ τὴν βύσσον τὴν κεκλωσμένην... Ἀμέλει ἕως τῆς σήμερον ἡμέρας τὰς πλείστας τῶν τεχνῶν τούτων παρὰ Ἰουδαίους ὡς ἐπὶ τὸ πλείστον εὐρήσεις.*⁴⁸

θεωρεῖται ἑβραϊκὴ ἢ ἐπιτύμβια ἐπιγραφὴ ποῦ βρέθηκε στὴν Τεγέα καὶ ἀναφέρεται στὸν πρεσβύτερο Σαμουὴλ βλ. C. Mendel, «Fouilles de Tégée», *BCH* 25(1901), σελ. 281, ἀρ. 34.-- Th. Reinach, *BE REG* 17 (1904), σελ. 248, ἀρ.34.

45. M. Jameson, «Inscriptions of the Peloponnesos. A. Hermione», *Hesperia* 22 (1953), σελ. 156-157, ἀρ. 9.

46. Πλουτάρχου Ἀλέξανδρος (ἔκδ. R. Flacelière), § 36: *Ὅπου φασὶ καὶ πορφύρας Ἑρμιονικῆς εὐρεθῆναι τάλαντα πεντακισχίλια, συγκεκριμένης μὲν ἕξ ἐτῶν δέκα δεόντων διακοσίων, πρόσφατον δὲ τὸ ἄνθος ἔτι καὶ νεαρὸν φιλαττοῦσης.*

47. Ἀλκίφρων III, 10, 4 (ἔκδ. R. Herscher): *...δρα δέ, ὡς ἐστὶ πολυτελές, ὀθόνης Αἰγυπτίας καὶ ἀλουργοῦ πορφύρας τῆς Ἑρμιονίδος λεπτόν εἰς ὑπερβολὴν καὶ πολύτιμον ὑφασμα.*

48. Κοσμά Ἰνδικοπλεύστη, *Χριστιανικὴ Τοπογραφία* (ἔκδ. W. Wolska - Conus, *SC* 141), III & 70, στίχ. 10, 21-23. Γιὰ τὴν ἐνασχόληση τῶν Ἑβραίων μὲ τὴ βαφὴ ἀλλὰ καὶ τὴν κατεργασία τῶν ὑφασμάτων πληροφοροῦμεθα ἀπὸ τὴν ἐπιγραφὴ τοῦ ἑβραίου βαφέα ἀπὸ τὴν Κόρινθο, ἢ χρονολόγησι τῆς ὁποίας δὲν ἔχει ἀκριβῶς προσδιορισθεῖ. Βλ. J. Starr, «The Epitaph of a Dyer in Corinth», *BNJ* 12 (1936), σελ. 42-49.-- Τοῦ ἴδιου, *The Jews in the Byzantine Empire 641-1204* (Texte und Forschungen zur Byzantinisch-Neugriechischen Philologie nr. 30), Ἀθήνα 1939, σελ. 27-36, σελ. 148, ἀρ. 85.

Στό γειτονικό Άργος, βρέθηκε επιτύμβια έβραϊκή έπιγραφή⁴⁹ στην όποία διαφαίνεται έντονη ή επίδραση του έργου του Φίλωνος και χρονολογείται στον 3ο μ.Χ. αί. Από την ανάλυση του περιεχομένου της έπιγραφής προκύπτει ότι ο νεκρός Αύρηλιος Ίωσής επικαλείται τις δυνάμεις του Θεού, τις δυνάμεις του Νόμου, την τιμή των Πατριαρχών, των Έθναρχών, των Σοφών και της Λατρείας⁵⁰ για να μην τολμήσει κανείς να παραβιάσει, ή μάλλον να καταστρέψει το μνήμα που με πολύ κόπο δημιούργησε. Η επίκληση του Νόμου, των Πατριαρχών (Άβραάμ, Ίσαάκ και Ίακώβ), και των Έθναρχών, με την έννοια των αρχηγών των έβραϊκών κοινοτήτων γενικά, δηλώνει ότι πρόκειται για έβραίο, μέλος της οργανωμένης έβραϊκής κοινότητας του Άργους.⁵¹ Αυτό προκύπτει έμμεσα από τη διατύπωση της απειλής κατά οίουδήποτε τολμούσε να καταστρέψει το μνήμα.⁵² Η διατύπωση της άρās ή της απειλής προϋπέθετε την κατάθεση διαθήκης στα έβραϊκά άρχεϊα της περιοχής που ζούσε ο νεκρός, και τυχόν παραβίαση ή καταστροφή του τάφου θα είχε ως συνέπεια την καταβολή καθορισμένου χρηματικού ποσού στο ταμείο της έβραϊκής κοινότητας της περιοχής.⁵³ Από το Άργος έξάλλου, προέρχεται μαγική έπιγραφή του 3ου αί., στην όποία γίνεται επίκληση στον Σαβαώθ,⁵⁴ ενώ ή παρουσία άτόμων έβραϊκής προφανώς καταγωγής στην πόλη του Άργους προκύπτει από την αναφορά των όνομάτων τους σέ

49. W. Vollgraff, « Incriptions d'Argos », *BCH* 27 (1903), σελ. 262-263, άρ. 4.-
Corpus, άρ. 719, σελ. 518-519.- L. Robert, « Épitaphes Juives d'Ephèse et de Nicomédie »,
Hellenica 11-12, (1960), σελ. 389-390. Το περιεχόμενο και το ύφος της έπιγραφής είναι
ανάλογο με το περιεχόμενο λουδαϊκής έπιγραφής από την Κατάνη Σικελίας, βλ.
Corpus, άρ. 650, *per honores patriarcharum*, του 383 μ.Χ.

50. E. R. Goodenough, *Jewish Symbols in the Greco-Roman period, II, The Archaeological Evidence from the Diaspora*, Νέα Ύόρκη 1953, σελ. 147.

51. Για το σχολιασμό της έπιγραφής βλ. Robert, « Épitaphes », σελ. 389-391.

52. H. Leclercq, « Judaïsme », *DACL* 8(1928), σελ. 183. Με τον όρο *μηδένα άνασκευάσαι* έννοείται ή καταστροφή του τάφου κατά τον Robert, δ.π., σελ. 389.

53. Leclercq, δ.π., σελ. 183. Στις έβραϊκές έπιγραφές ή έκφραση του άναθέματος έξασφάλιζε την προστασία του τάφου από την ταφή άλλου προσώπου μη έβραϊκής καταγωγής. Συχνά τις άρες συνόδευαν και ποινές χρηματικές κατά όποιου έκανε την παραβίαση. Για τις ποινές βλ. Juster, *Juifs*, I, σελ. 483-484.- Robert, δ.π., σελ. 391. Στις λουδαϊκές έπιγραφές ως άποδέκτης της χρηματικής ποινής όρίζεται το έθνος, ό λαός των λουδαίων, ή ή άγνωστά συναγωγή. Βλ. Ν. Έμμανουηλίδη, *Τό δίκαιο της ταφής στο Βυζάντιο*, (Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, Athener Reihe) Άθήνα 1989, σελ. 521.

54. G. Hirschfeld, *The Collection of Ancient Greek Incriptions in the British Museum, part IV, Knidos, Halikarnassos and Branchidae. Supplementary and Miscellaneous*

παλαιοχριστιανικές επιγραφές της περιοχής (δπως 'Αραβάννα, Σολομών κ.ά.).⁵⁵

Στήν Κυπάρισσο Μάνης (ἀρχ. Καινήπολη) και στήν περιοχή τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τοῦ Ἁγίου Πέτρου βρέθηκε ἑβραϊκή επιγραφή τοῦ 3ου μ.Χ. αἰ., στήν ὁποία διαβάζουμε:

Ἰωναθάν δν δ - -

ἄρχοντα γενό[μενο].⁵⁶

Τὸ ἑβραϊκὸ ὄνομα Ἰωναθάν⁵⁷ καθὼς και ὁ τίτλος τοῦ ἄρχοντα,⁵⁸ ποὺ δηλώνει σημαντικό ἀξιωματοῦχο τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος, μᾶς ἐπιτρέπει νὰ στηρίζουμε τὴν ὑπόθεση ὅτι στήν περιοχή αὐτή, ἀπ' ὅπου προέρχονται και ἑβραϊκὲς επιγραφές ἀρχαιότερης ἐποχῆς,⁵⁹ ὑπῆρχε ἀσφαλῶς ὀργανωμένη ἑβραϊκὴ κοινότητα και πιθανότατα συναγωγή.⁶⁰ Ἄλλωστε εἶναι γνωστὴ ἡ παρουσία ἑβραϊκοῦ στοιχείου στήν Σπάρτη και

Inscriptions, Ὁξφόρδη (1893-1916) Μιλάνο 1979, ἀρ. 949, σελ. 115.- *SEG XI*, ἀρ. 353. Βλ. ἐπίσης *SEG XXXV*, ἀρ. 272.

55. Ἐξάλλου σὲ χριστιανικὴ επιγραφή ἀπὸ τὸ Ἄργος, ποὺ ἀρχικὰ εἶχε θεωρηθεῖ ἑβραϊκὴ, γίνεται μνεῖα τῆς νεκρῆς Ἄραβάννας (ἢ Ἄραράννας) και τοῦ ὀνόματος Σολομών. Πρόκειται γιὰ ὀνόματα ἑβραϊκά. Βλ. W. Vollgraff, «Note sur une inscription d'Argos», *BCH* 31 (1907), σελ. 184.- Τοῦ Ἰδιοῦ, «Inscriptions d'Argos», *BCH* 28 (1904) σελ. 421, ἀρ. 5.- *Corpus*, ἀρ. 98*, σελ. 590-591.- Feissel - Philippidis - Braat, «Inscriptions», ὀ.π. ἀρ. 113*, σελ. 370. Ἐπιγραφή ἑβραϊκὴ βρέθηκε στὸ Ἄργος (γωνία Ἀτρέως και ἐπέκταση Δαναοῦ) και χρονολογεῖται ἴσως στήν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο. Βλ. E. Μώρου *ΑΔ* 36 (1981) Β1, σελ. 111 και πίν. 52β. Τὴν επιγραφή πρόκειται νὰ δημοσιεύσει ἡ ἀρχαιολόγος Ἀφέντρα Μουτζάλη.

56. Ν. Δρανδάκη, «Σκαφικαὶ ἔρευναὶ ἐν Κυπαρίσσῳ Μάνης», *ΠΑΕ* (1958), σελ. 215-216, πίν. 167β.- J. et L. Robert, «Inscriptions de l'Antiquité et du Bas-Empire à Corinthe», *REG* 79 (1966), σελ. 374.- Lifshitz, *Donateurs*, ἀρ. 9α, σελ. 17.- *Corpus*², ἀρ. 721β, σελ. 86.

57. Τὸ ὄνομα Ἰωναθάν εἶναι ὄνομα ἑβραϊκὸ ἐξαιρετικὰ κοινὸ και εἶναι αἰτιατικὴ τοῦ Ἰωναθᾶς. Βλ. Lifshitz, *Donateurs*, ὀ.π. σελ. 17 σημ. 1.- Ζωγραφάκη, «Ὀνόματα Ἐβραίων τῆς Ἑλλάδος», *Χρονικά*, ἀρ. φύλ. 111 (1990), 6 (Γιό-Νατάν = ὁ θεὸς ἔδωσε = Ἰωνάθαν).

58. Γιὰ τοὺς ἄρχοντες, ἀξιωματοῦχους τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος βλ. L. Robert, «Inscriptions d'Asie Mineure», ὀ.π., σελ. 262, σημ. 9.- Τοῦ Ἰδιοῦ, «Inscriptions grecques de Sidé en Pamphylie», *Revue de Philologie* 32 (1958), σελ. 40, σημ. 2, σελ. 41, σημ.3. Οἱ ἄρχοντες τῆς κοινότητος συχνὰ συναποφασίζουν μὲ τοὺς ἀρχισυνάγωγους γιὰ ἔργα σημαντικὰ, ὅπως ἡ ἐπισκευὴ και ἡ διακόσμηση τῆς συναγωγῆς. Γιὰ τὴν «ἀρχοντεία» βλ. Robert, ὀ.π., σελ. 41, σημ. 3. Βλ. ἐπίσης *Corpus*, σελ. LXXXVII-LXXXIX.

59. Ἐπιγραφή ἑβραϊκὴ ἀχρονολόγητη προέρχεται ἀπὸ τὸ Ταίναρο Λακωνίας. Βλ. *IG, V*¹, ἀρ. 1256.- Robert, «Un Corpus», σελ. 100.- *Corpus*², ἀρ. 721α, σελ. 86.- Safrai-Stern, *Jewish People*, I, σελ. 159. Γιὰ τὸ ἑβραϊκὸ ὄνομα Ἰουστός βλ. Juster, *Juifs*, II, σελ. 231.

60. J. et L. Robert, *BE REG* 79 (1966), σελ. 374.

Λακωνία ήδη από πολύ νωρίς.⁶¹ Τελευταία, βρέθηκε στο έμπορικό κέντρο της αρχαίας πόλης (οικόπεδο Δ. Μπένου), σε χώρο που χρησίμευε πιθανόν ως εργαστήριο καλλυντικών, μολύβινος δίσκος με εγγράφη επιγραφή στην εβραϊκή ή αραμαϊκή γλώσσα,⁶² ενώ από την Λακωνία προέρχεται επιτύμβια εβραϊκή επιγραφή που αναφέρεται στην κυρά Πάντω, θυγατέρα Μαρωνίου.⁶³

Σποραδικές, αλλά ένδεικτικές είναι οι μαρτυρίες των πηγών σχετικά με την παρουσία Έβραίων στη γειτονική Μεσσηνία. Σε επιγραφή του 3ου μ.Χ. αι., από την ακρόπολη Κορώνης, που περιλαμβάνει ονόματα Έλλήνων εφήβων, αναγράφονται και τα ονόματα δύο εβραίων με το όνομα *Αύρηλιος Ίωσής*.⁶⁴ Το γεγονός είναι σπάνιο και πολύ σημαντικό γιατί υποδηλώνει την αμοιβαία επίδραση ελληνισμού και ιουδαϊσμού,⁶⁵ ενώ παράλληλα διαπιστώνεται ότι οι Έβραίοι έφηβοι είχαν το δικαίωμα συμμετοχής με τους άλλους Έλληνες νέους⁶⁶ επί ίσοις όροις. Τέλος στη

61. Juster, *Juifs*, I, σελ. 187-188.— Μακκαβ. XIV, 16 (έκδ. P. F. M. Abel, Παρίσι 1949). Σε ελληνική επιγραφή που προέρχεται από τη Ρώμη υπάρχει το εβραϊκό πιθανότατα όνομα, *Μάρθα Λακεδαιμονία*. Βλ. L. R. Lind, «Nine inscriptions and a Roman Brick Stamp in Kansas», *AJA* (1955), σελ. 159-162 και σελ. 161, σημ. 13.— L. Moretti, *Inscriptiones Graecae Urbis Romae*, Ρώμη 1973, μέρος Β', αρ. 771. 'Η επιγραφή χρονολογείται από τον έκδοτη σε εποχή μετά από το 150 π.Χ. Για την εβραϊκή κοινότητα της Σπάρτης βλ. W. S. Ferguson, *Greek Imperialism*, Βοστώνη 1913, σελ. 80. Βλ. και Mazur, *Studies on Jewry in Greece*, σελ. 8-9.

62. Την πληροφορία οφείλω στην επιμελήτρια Κλασικών Αρχαιοτήτων της Έφορείας της Σπάρτης Έλένη Κουρίνου - Πίκουλα, την οποία ευχαριστώ θερμά.

63. Ό Frey, *Corpus*, αρ. 721, σελ. 520-521, κατατάσσει την εβραϊκή αυτή επιγραφή μεταξύ των επιγραφών της Αρκαδίας, ενώ ο πρώτος εκδότης της Newton την καταχωρίζει μεταξύ των επιγραφών της Λακωνίας. Βλ. C.T. Newton, *The Collection of Ancient Greek Inscriptions in the British Museum*, II, Όξφόρδη 1883 (ανάτυπ. Μιλάνο 1978), αρ. 149, σελ. 9.: ΚΥΡΑΠΙΑ / ΝΤΩΘΥΓ / ΑΤΗΡΜΑ / ΡΩΝΙΟ / Υ. Βλ. Th. Reinach, «Les Juifs d'Hydraera», *Revue des Etudes Juives* 10(1885), αρ. 5, σελ. 77.— Robert, «Un Corpus», σελ. 100. Για τον δρο κυρά ως δηλωτικό ευγένειας και σεβασμού, βλ. Juster, *Juifs*, II, σελ. 231, σημ. 5.— A. C. Bandy (Μπέντης), *Χριστιανικοί επιγραφικοί της Ελλάδος, I*, Μέρο. Α', Αθήνα 1970, σελ. 69-70. Στις ελληνικές εβραϊκές επιγραφές ο δρος «κυρά» σημαίνει την κυρία, όπως στην περίπτωση αυτή. Άπαντά και ως όνομα *Κύρα* ή *Κυρία*.

64. Στ. Κουμανούδη, «Έπιγραφαι Βοιωτίας, Μεσσηνίας και Άττικης», *Άθήναιον* 4 (1876), σελ. 104.— Robert, δ.π., σελ. 100 (=IG V¹, αρ. 1398).— *Corpus*², αρ. 721c, σελ. 87.

65. Robert, δ.π., σελ. 100. Άνάλογη ακριβώς επιγραφή είχε έντοπίσει ο Robert στην πόλη της Καρίας Ίασο. Βλ. Robert, δ.π., σελ. 100-101.

66. Κουμανούδη, δ.π., σελ. 106-107.

λατινική παραλλαγή του Βίου του αγίου Ίλαρίωνος, που γράφτηκε από τον Ίερώνυμο τον 5ο αί., γίνεται αναφορά σε έβραϊο έμπορο κουρελιών στην Μεθώνη (πριν από το 365μ.Χ.).⁶⁷ Ο έμπορος πληροφορήσε τον Ίσυχίο ότι ο άγιος Ίλαρίωνας βρισκόταν στην Σικελία. Το γεγονός αυτό ένδεχομένως μπορεί να σημαίνει ότι ο ίδιος τον είχε συναντήσει εκεί σε ένα από τα ταξίδια του, η είχε ακούσει ότι ο άγιος βρισκόταν εκεί.

Ένδείξεις τέλος υπάρχουν για την παρουσία Έβραίων στην Πάτρα, όπως προκύπτει από έβραϊκή επιγραφή, άπροσδιόριστης όμως χρονικής περιόδου, που βρέθηκε στα σκαλιά της νεότερης συναγωγής της πόλης⁶⁸ στα 1820. Μεταγενέστερες πηγές⁶⁹ μās οδηγούν στην υπόθεση ότι στην παραθαλάσσια, έμπορική, παλαιοχριστιανική πόλη των Πατρών θα υπήρχε πιθανότατα έβραϊκό στοιχείο.⁷⁰

Κλείνοντας με την απαρίθμηση των θέσεων, όπου μαρτυρείται έβραϊκή παρουσία, θεωρώ σκόπιμο να σημειώσω ότι και στη γειτονική προς την Πελοπόννησο Αίγινα, άνασκάφηκε συναγωγή με ψηφιδωτό δάπεδο που χρονολογείται στον 4ο αί.⁷¹ Η συναγωγή αυτή άποτελεί μαρτυρία

67. Vita S. Hilarionis eremitae, PL 23, στήλ. 50: ...*audivit Methonae a quodam Judaeo, vilia populis scruta vendente.*

68. *Corpus*, άρ. 716, σελ. 517.- Robert, δ.π., σελ. 102.- Στ. Θωμόπουλου, *Ίστορία της πόλεως Πατρών από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821*, Πάτρα, 1950², σελ. 433, σημ. 2. Θεωρούμε χριστιανική και όχι έβραϊκή την επιγραφή της Πάτρας: *CIG*, άρ. 9298.

69. Ο Βενιαμίν από την Τουδέλα επισκέπτεται την Πάτρα τον 12ο αί. και άναφέρει την ύπαρξη 50 Έβραίων στην πόλη. Βλ. *The Itinerary of Benjamin of Tudela* (Έκδ. και μετάφρ. N. M. Adler, Λονδίνο 1907).- J. P. A. Van der Vin, *Travellers to Greece and Constantinople*, Istanbul 1980, I, σελ. 24-25, σελ. 214-215, II, σελ. 338, σημ. 45. Η έβραϊκή κοινότητα στην περιοχή των Πατρών είναι σημαντική και οικονομικά εύρωστη κατά τον 14ο και 15ο αί., όπως προκύπτει από δικαιοπρακτικά έγγραφα (διαθήκες κ.λπ.) της έποχής αυτής. Βλ. E. Gerland, *Neue Quellen zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras*, Λιψία 1903, άρ. 9, άρ. 14, άρ. 17, άρ. 19, άρ. 22. Για την έβραϊκή παρουσία στην Πάτρα σε μεταγενέστερη περίοδο βλ. K. Τριανταφύλλου, *Ίστορικόν Λεξικόν των Πατρών*, Πάτρα 1980², σελ. 111-112.

70. Η υπόθεση αυτή στηρίζεται στις μαρτυρίες που μέχρι σήμερα έχουμε για την ιστορία της πόλης των Πατρών κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Η παραθαλάσσια πόλη με τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές, την έντονη οικονομική και έμπορική ζωή πρέπει να είχε προσελκύσει Έβραίους και να είχε έβραϊκή κοινότητα. Για την παλαιοχριστιανική Πάτρα βλ. Άφ. Γ. Μουτζάλη, «Η πόλη των Πατρών κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο», *Πρακτικά Α Διεθνούς Συνεδρίου για την άρχαία Άχαΐα-Ήλεία*. [=Μελετήματα 13], Άθήνα 1991, σελ. 259-264.

71. Mazur, *Studies on Jewry in Greece*, σελ. 25-31, πίν. IV.- Στ. Πελεκανίδη - Παν.

ἀδιάφραστη γιὰ τὴ δυναμικὴ παρουσία τῶν Ἑβραίων στὸ νησί καὶ εὐρημα σημαντικό καὶ σπανιότατο γιὰ τὴ μελέτη τοῦ συνόλου τῶν ἑβραϊκῶν κοινοτήτων στὸν ἑλλαδικὸ χῶρο.⁷²

Μὲ βάση τὰ παραπάνω, καταλήγουμε στὶς ἀκόλουθες, ὄχι ὀριστικὲς ἀκόμη διαπιστώσεις, ποὺ ἀφοροῦν στὴν ἐπικοινωνία Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν καὶ προκύπτουν ἀπὸ τὸν ἀριθμὸ καὶ τὴ θέση τῶν συναγωγῶν στὴν πρωτοχριστιανικὴ πόλη, τὴ γλῶσσα, τὴν ἄσκηση τῆς λατρείας, τὴν κοινωνικὴ ἀνοχὴ ἢ ἀπόρριψη, τὴν καλλιτεχνικὴ δημιουργία κ.λπ.

1. Ἡ γεωγραφικὴ κατανομὴ τῶν Ἑβραίων στὴν Πελοπόννησο, ἐντοπίζεται στὶς παραθαλάσσιες κυρίως θέσεις καὶ κοντὰ σὲ ἐμπορικὰ λιμάνια, ὅπως στὴν Κόρινθο, τὴν Ἐρμιόνη, τὴν Μεθώνη, τὴν Κορώνη, τὴν Κυτάρισσο, ἀλλὰ καὶ στὴν ἐνδοχώρα, σὲ πόλεις ὅπως τὸ Ἄργος καὶ ἡ Μαντίνεια (εἰκ. 7). Ὡς πρὸς τὴ δημογραφικὴ κατανομὴ, παρὰ τὴν ἔλλειψη πληροφοριῶν, θεωροῦμε πιθανὸ ὅτι σημαντικότερη ἀριθμητικὰ ἦταν ἡ ἑβραϊκὴ κοινότητα στὴν πόλη τῆς Κορίνθου.⁷³

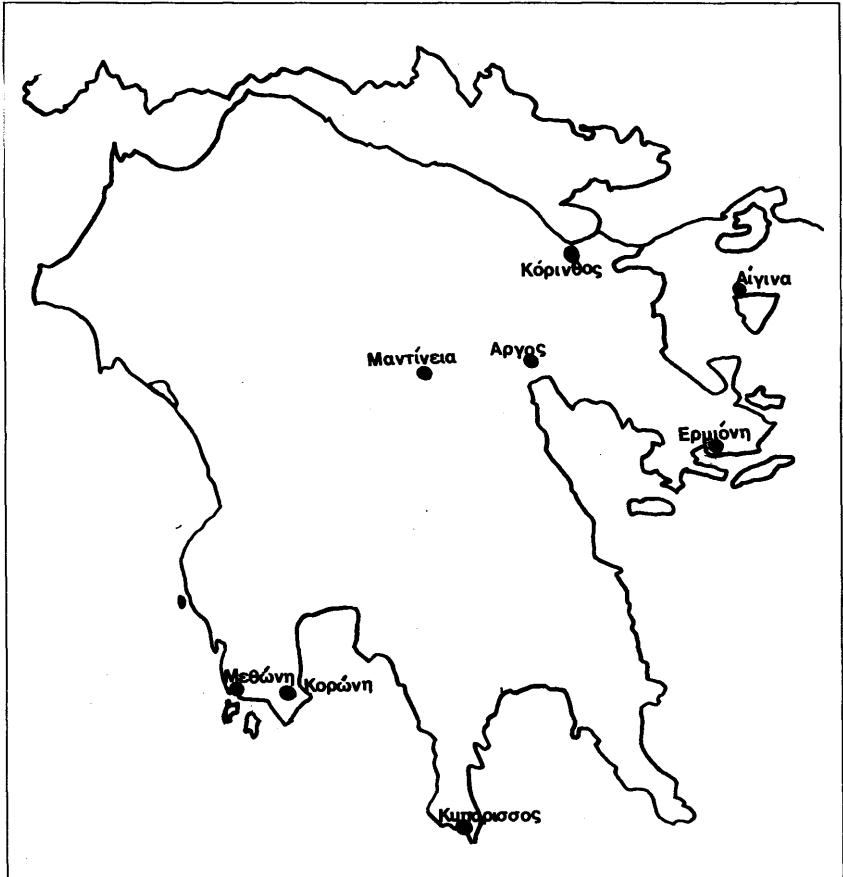
2. Ὁ ἀριθμὸς τῶν συναγωγῶν ἀνέρχεται μὲ βεβαιότητα σὲ δύο, τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Μαντίνειας, ἐνῶ πιθανὴ φαίνεται ἡ ὑπαρξὴ συναγωγῆς στὴν περιοχὴ τῆς Ἐρμιόνης.⁷⁴ Ἐπίσης δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλεισθεῖ

⁷² Ἀτζακά, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος I. Νησιωτικὴ Ἑλλάς*, Θεσσαλονίκη (1974), σελ. 100-101, πίν. 68α-β, ὅπου καὶ ὅλη ἡ προγενέστερη βιβλιογραφία γιὰ τὸ ψηφιδωτό.

⁷² Ἡ δυναμικὴ παρουσία τοῦ ἑβραϊκοῦ στοιχείου στὴν Αἴγινα προκύπτει ἀπὸ τὴ μαρτυρία τῆς ψηφιδωτῆς ἀφιερωματικῆς ἐπιγραφῆς τοῦ δαπέδου τῆς συναγωγῆς, ποὺ βρέθηκε στὴν τοποθεσία «Καραντίνα», κοντὰ στὸν Κρυπτόν λιμμένα τοῦ νησιοῦ, μέσα στὴν πόλη, κοντὰ σὲ ἐμπορικὸ καὶ ναυτικὸ λιμάνι. Βλ. Mazur, *Studies on Jewry in Greece*, σελ. 30-31, πίνακα εἰκ. 3. Ἀπὸ τὴν ἀνάγνωση τῆς ἐπιγραφῆς προκύπτει ὅτι ὁ ἀρχισυνάγωγος Θεόδωρος φρόντισε γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς συναγωγῆς δαπανώντας τὸ σημαντικό ποσὸ τῶν 190 χρυσῶν νομισμάτων, γεγονὸς ποὺ ἀποδεικνύει τὶς οἰκονομικὲς δυνατότητες τῆς ἑβραϊκῆς κοινότητος τοῦ νησιοῦ. Γιὰ τὴν ἐπιγραφή βλ. CIG, ἀρ. 9894β.- IG, IV, ἀρ. 190.- *Corpus*, ἀρ. 722, 723, σελ. 522.- Robert, «Un Corpus», σελ. 102.- Τοῦ ἴδιου, «Epitaphes», σελ. 394.- Τοῦ ἴδιου, «Inscriptions de Sidé», σελ. 39.- Lifshitz, *Donateurs*, ἀρ. 1, 2, σελ. 13-14.- Π. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακά, «Οἱ δωρητὲς στὶς ἑλληνικὲς ἀφιερωματικὲς ἐπιγραφὲς τοῦ ἀνατολικοῦ κράτους στὴν ὄψιμη ἀρχαιότητα», *Ἄρμος* (τιμητικὸς τόμος στὸν Ν. Μουτσόπουλο), τόμ. Α', Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 261.

⁷³ Ἡ πόλη τῆς Κορίνθου ἦταν καὶ κατὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο ἡ πιὸ σημαντικὴ πόλη τῆς Πελοποννήσου καὶ μία ἀπὸ τὶς σημαντικότερες τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου. Ἀπὸ τὰ ἑβραϊκὰ εὐρήματα ποὺ ἔχουν ἐντοπισθεῖ ὡς τώρα, προκύπτει ὅτι στὴν πόλη τῆς Κορίνθου, σὲ σύγκριση μὲ τὰ ἄλλα πελοποννησιακὰ κέντρα (Ἄργος, Τεγέα κ.λπ.), ζοῦσε ἡ πολυπληθέστερη ἑβραϊκὴ κοινότητα.

⁷⁴ Γιὰ τὴν παλαιοχριστιανικὴ πόλη τῆς Ἐρμιόνης βλ. Βούλας Κόντη, «Συμβολή

Εικ. 7. Θέσεις της Πελοποννήσου, όπου μαρτυρείται ή παρουσία Έβραίων κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο.

τὸ ἐνδεχόμενο οἱ Ἑβραῖοι τοῦ Ἄργους⁷⁵ καὶ τῆς Κυπαρίσσου Μάνης,⁷⁶ νὰ εἶχαν τὸν τόπο λατρείας τους, γεγονὸς ὅμως ποὺ ἔμμεσα μπορεῖ νὰ στηριχθεῖ στὰ λίγα ἑβραϊκὰ ἐπιγραφικὰ εὐρήματα. Ἡ θέση τῶν συναγωγῶν αὐτῶν, σύμφωνα μὲ ὄλες τὶς ἐνδείξεις, ἦταν στὸ κέντρο τῶν ἀρχαίων καὶ παλαιοχριστιανικῶν πόλεων, σὲ σημεῖα ἐμπορικά, ὅπως συμβαίνει μὲ τὴ συναγωγή τῆς Κορίνθου⁷⁷ καὶ τῆς Μαντίνειας.⁷⁸ Τὸ ἴδιο ἴσως ἰσχύει καὶ γιὰ τὴν πιθανολογούμενη συναγωγή τῆς Ἐρμιόνης,⁷⁹ ἂν κρίνουμε ἀπὸ τὸν τόπο εὕρεσης τῆς σχετικῆς ἐπιγραφῆς, κοντὰ στὸ ἀρχαῖο νεκροταφεῖο. Κατὰ συνέπεια γίνεται φανερὴ ἡ δυνατότητα ποὺ ὑπῆρχε γιὰ ἀμεση ἐπικοινωνία τῶν Ἑβραίων μὲ τοὺς Χριστιανοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς ἔθνικοὺς τῆς ἐποχῆς. Σχετικὰ μὲ τὸ χρόνο λήξης τῆς λειτουργίας τῶν συναγωγῶν μόνο ὑποθέσεις μποροῦν νὰ γίνουν, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχουν ἀρχαιολογικὰ δεδομένα, ποὺ νὰ προσδιορίζουν μὲ σχετικὴ ἔστω ἀκρίβεια τὸ χρόνο λήξης τῆς λειτουργίας τους γιὰ οἰοδήποτε λόγο. Ἡ συναγωγή τῆς Αἴγινας διέκοψε, κατὰ τὴν Mazur, τὴ λειτουργία της τὸν 6ο αἰ.,⁸⁰ διαπίστωση ποὺ στηρίζεται μόνον στὴν ἀποκάλυψη χριστιανικῶν τάφων κατὰ μῆκος τοῦ βορείου τοίχου τοῦ κτηρίου τῆς συναγωγῆς.⁸¹ Καὶ ἂν ἀκόμη ἡ ἀποψη αὐτὴ γίνεи δεκτὴ, τίποτα πρὸς τὸ

στὴν ἱστορικὴ γεωγραφία τοῦ νομοῦ Ἀργολίδας», *Σύμμεικτα* 5(1983), σελ. 187-189. Ὑπενθυμίζεται ὅτι σὲ παλαιοχριστιανικὴ ἐπιγραφή ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἐρμιόνη ὑπάρχει ἡ ἀραμαϊκὴ ἔκφραση *μαράν ἀθά*, ποὺ σημαίνει *ὁ Κύριος ἔρχεται*. Βλ. Jameson, «Inscriptions», ἀρ. 14, σελ. 159 (=SEG, XXXIII, ἀρ. 307). Βλ. D. Feissel, «Notes d'Épigraphie chrétienne», *BCH* 107 (1983), σελ. 618. Γιὰ τὴν ἀπειλητικὴ αὐτὴ ἔκφραση βλ. Σ. Ντάντη, *Ἀπειλητικαὶ ἔκφράσεις εἰς τὰς ἑλληνικὰς ἐπιθυμβίους παλαιοχριστιανικὰς ἐπιγραφάς*, Διδακτορικὴ Διατριβή, Ἀθήνα 1983, σελ. 134.

75. Γιὰ τὴν ἑβραϊκὴ κοινότητα τοῦ Ἄργους βλ. πῶς πάνω σελ. 673-674.

76. Γιὰ τὴν ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Κυπαρίσσου Μάνης βλ. πῶς πάνω σελ. 674.

77. Γιὰ τὴν ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Κορίνθου βλ. σελ. 660-669 καὶ σημ. 15.

78. Γιὰ τὴν ἑβραϊκὴ κοινότητα τῆς Μαντίνειας βλ. σελ. 669-670. Στὸ κέντρο τῶν πόλεων βρισκόνταν καὶ οἱ συναγωγὲς στὶς Σάρδεις, στοὺς Στόβους καὶ στὴν Πριήνη, ὅπου οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν συχνὲς φιλικὲς ἐπαφὲς μὲ τὰ μὴ ἑβραϊκὰ στοιχεῖα τῆς πόλης. Βλ. A.T. Kraabel, «The excavated Synagogues of Late Antiquity from Asia Minor to Italy», *XVI Internationaler Byzantinistenkongress Akten* [=JÖB 32 (1982)], μέρος Β', σελ. 232.

79. Γιὰ τὸ ἑβραϊκὸ στοιχεῖο τῆς Ἐρμιόνης βλ. Safran - Stern, *The Jewish People*, II, σελ. 720 καὶ σημ. 1. Στὸν Στέφανο Βυζάντιο βρισκόμαστε τὴν πληροφορία ὅτι ἡ τοποθεσία Ἀλιεῖς ἔλαβε τὸ ὄνομά της ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ κάτοικοι τῆς Ἐρμιόνης ἀλιεῦσαν στὴ θέση αὐτὴ. Βλ. Στεφάνου Βυζαντίου (ἔκδ. Meineke), βλ. λ. Ἀλιεῖς: *ἐλέγοντο δ' οὕτως διὰ τὸ πολλοὺς τῶν Ἐρμιονέων ἀλιενομένους κατὰ τοῦτο τὸ μέρος οἰκεῖν τῆς χώρας*. Γιὰ τοὺς Ἀλιεῖς βλ. Κόντη, Ἀργολίδα, σελ. 174-175.

80. Mazur, *Studies on Jewry in Greece*, δ.π., σελ. 30.

81. Mazur, δ.π., σελ. 26.

παρὸν δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι κάτι ἀνάλογο συμβαίνει καὶ στὴ γειτονικὴ Πελοπόννησο.⁸² Τὰ λίγα ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα, δείχνουν ὅτι συναγωγή στὴν Κόρινθο λειτουργεῖ καὶ τὸν 5ο αἰ., ἐνῶ ἡ συναγωγή τῆς Μαντίνειας διευρύνεται κατὰ τὸν 4ο αἰ.

3. Οἱ Ἑβραῖοι εἶχαν ἀξιώματα ποὺ ἀπέρρεαν ἀπὸ τὴ θρησκευτικὴ τους ιδιότητα, ὅπως τοῦ ἀρχισυνάγωγου, ἢ ἀπὸ τὴ θέση τους στὴν ἑβραϊκὴ κοινότητα, ὅπως τοῦ ἀρχοντα,⁸³ τοῦ πατρὸς λαοῦ,⁸⁴ ἐνῶ ἀσκοῦσαν τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ἐμπόρου κουρελιῶν. Δὲν ὑπάρχουν μνεῖες γιὰ ἐπιβολὴ εἰδικῆς φορολογίας εἰδικὰ γιὰ τοὺς Ἑβραίους τῆς Πελοποννήσου ἢ γιὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα, συναλλαγές, ἀμοιβές ἢ κόστος οἰκοδομημάτων, μὲ ἐξαίρεση τὴν ἐπιγραφικὴ μαρτυρία γιὰ τὸ κόστος τῆς συναγωγῆς τῆς Αἴγινας. Πάντως ἡ σχετικὰ καλὴ οἰκονομικὴ κατάσταση τῶν Ἑβραίων τῆς Αἴγινας, δὲν ὑποδηλώνει κάτι ἀνάλογο γιὰ τοὺς Ἑβραίους τῆς Πελοποννήσου, ποὺ ἀσκοῦν διάφορα ἐπαγγέλματα καὶ ἀνήκουν σὲ διαφορετικὲς οἰκονομικὰ καὶ κοινωνικὰ τάξεις.

4. Ἡ γλῶσσα ἐπικοινωνίας τῶν Ἑβραίων ἦταν κυρίως ἡ ἑλληνικὴ. Σχεδὸν ὅλες οἱ ἐπιγραφές τῆς ἐξεταζόμενης περιόδου εἶναι γραμμένες ἑλληνικά, ἐνῶ ὑπάρχουν καὶ δίγλωσσες στὴν ἑλληνικὴ καὶ ἑβραϊκὴ γλῶσσα.⁸⁵ Στὴν ἀραμαϊκὴ γλῶσσα εἶναι γραμμένη ἡ ἐπιγραφή τοῦ σαμαρειτικοῦ φυλακτοῦ ἀπὸ τὴν Κόρινθο. Τὰ ὀνόματα ποὺ ἀπαντοῦν στὶς ἐπιγραφές εἶναι κυρίως ἑβραϊκά, ὅπως *Σάρα*, *Ἰωνᾶθᾶς*, *Αὐρήλιος Ἰωσῆς*, *Αὐρήλιος Ἐλπίδης* ἢ *Ἐλπίδης*, *Μαρώνιος*, *Πάντω*, *Σολομών* ἀλλὰ καὶ ὀνόματα ποὺ ἀπαντοῦν καὶ ὡς χριστιανικά π.χ. Ἄννα⁸⁶ κ.ἄ. Ἡ γλῶσσα

82. Στὴν Πελοπόννησο δὲν ἔχουν ὡς τώρα βρεθεῖ ἀρχαιολογικὰ κατάλοιπα ποὺ νὰ ἀνήκουν μὲ βεβαιότητα σὲ συναγωγή. Οἱ πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γιὰ τὶς συναγωγές τῆς περιοχῆς, δὲν προκύπτουν ἀπὸ ἀνασκαφικὰ δεδομένα in situ, ἀλλὰ ἀπὸ ἐπιγραφικὰ εὐρήματα, ποὺ στὴν καλύτερη περίπτωσι ἀνήκουν σὲ συναγωγές (ἐπιγραφὴ Κορίνθου, Μαντίνειας καὶ πιθανόν τῆς Ἐρμιόνης). Συνεπῶς, ἐλλεῖπει σχετικῶν εὐρημάτων, ἢ διατύπωση ὁποιασδήποτε ἀποψῆς ἀναφορικὰ μὲ τὸ χρόνο λήξης τῆς λειτουργίας τῶν συναγωγῶν, εἶναι ἐπισφαλῆς, παρακινδυνευμένη καὶ ὑποθετικὴ. Ἄλλωστε εἶναι γνωστὴ ἡ πολυμορφία καὶ ἡ ἰδιοτυπία τῆς ἑβραϊκῆς παρουσίας κατὰ τὴν ἐξεταζόμενη περίοδο, βλ. Kraabel, «Excavated Synagogues», δ.π., σελ. 227-236.

83. Βλ. πρὸ πάνω σελ. 674, σημ. 58.

84. Γιὰ τὸν ὄρο *λαός*, ὡς λαὸς τοῦ Θεοῦ, λαὸς τοῦ Ἰσραὴλ καὶ *πατὴρ λαοῦ*, βλ. Robert, «Inscriptions d'Asie Mineure», δ.π., σελ. 260.

85. Βλ. καὶ ἀποψη Πάλλα - Ντάντη, «Ἐπιγραφές ἀπὸ τὴν Κόρινθο», δ.π., σελ. 80-81, ἀρ. 29.

86. *Corpus*², ἀρ. 718α, σελ. 85-86 (*Σάρα*).- Πάλλα - Ντάντη, δ.π., σελ. 80-81, ἀρ. 29 (*Ἄννα*).- Δρανδάκη, ΠΑΕ, (1958), σελ. 215 (*Ἰωνᾶθᾶν*).- *Corpus*, σελ. 520-521, ἀρ. 721 (*Πάντω*, *Μαρώνιος*).- Vollgraff, BCH 31 (1907), σελ. 184 (*Ἀραβάννα*, *Σολομών*). -

ἐξάλλου στὴν ὁποία εἶναι γραμμένες οἱ ἐπιγραφές τῶν γνωστῶν ἐπίσημων λατρευτικῶν χώρων τῶν Ἑβραίων, δηλ. τῶν συναγωγῶν τῆς Κορίνθου, τῆς Μαντινείας καὶ τῆς Αἰγίνας εἶναι γραμμένες ὅλες στὰ ἑλληνικά.

5. Οἱ Ἑβραῖοι τῆς περιοχῆς φαίνεται ὅτι ἀσκοῦσαν τὰ θρησκευτικὰ τους καθήκοντα, ἔχοντας τὶς συναγωγές τους, τοὺς θρησκευτικούς τους ἀρχηγούς, ἀπὸ τοὺς πρώτους μεταχριστιανικούς αἰῶνες ὡς τὸν 4ο καὶ 5ο αἰ. Ἀπὸ τὶς μαγικὲς ἐπιγραφές πού βρέθηκαν στὴν Κόρινθο καὶ τὸ Ἄργος, προκύπτει ὅτι ἐπιδίδονταν ἴσως καὶ στὴ μαγεία.⁸⁷ Παράλληλα, φαίνεται ὅτι γινόταν ἀπὸ νωρὶς προσπάθεια προσηλυτισμοῦ, ἐπιτυχῆς πολλὲς φορές, τῶν Ἑβραίων στὸν χριστιανισμό, ἐνῶ καὶ ἄλλες θρησκευτικὲς μειονότητες, ὅπως Σαμαρεῖτες, εἶχαν πιθανὸν μεταναστεύσει καὶ ζοῦσαν στὴν Κόρινθο.

6. Ἀπὸ τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν καὶ τῶν ἀγιολογικῶν κειμένων, πηγῶν πού ἀπηχοῦν περισσότερο ἴσως ἀπὸ ἄλλες τὰ αἰσθήματα καὶ τὶς προκαταλήψεις τοῦ καθημερινοῦ ἀνθρώπου, προκύπτει ὅτι δὲν ἐκφράζονται μίση καὶ συναισθήματα δυσφορίας, πού νὰ ὑποδηλώνουν προβλήματα στὴν κοινωνικὴ συμβίωση. Οἱ ἀρᾶς πού διατυπώνονται γενικὰ στὶς παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές εἶναι φαινόμενο πού ἔχει προέλευση εἰδωλολατρικὴ καὶ ἰουδαϊκὴ καὶ ἀποτελεῖ γενικὰ κοινὸ τρόπο ἐκφορᾶς ἀπειλῶν κατὰ τῶν προτιθεμένων νὰ εἰσβάλλουν σὲ ταφικούς χώρους.⁸⁸ Πάντως ἀξίζει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἀπὸ τὶς γνωστὲς ἐπιτάφιες χριστιανικὲς ἐπιγραφές τοῦ Ἄργους, πού περιέχουν ἀρᾶς, τὸ σύνολο σχεδόν, ἀναφέρουν τὸ ἀνάθεμα τοῦ Ἰούδα καὶ τῶν Ἰουδαίων, ἐνῶ λιγότερα εἶναι τὰ ἀντίστοιχα παραδείγματα ἀπὸ τὴν Κόρινθο.⁸⁹ Τὸ φαινόμενο εἶναι περιορισμένο καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴ συναγωγὴ γενικότερου συμπεράσματος.

7. Παραδείγματα καλλιτεχνικῆς δημιουργίας πού μποροῦν μὲ ἀσφά-

Jameson, *Hesperia* 22 (1953), σελ. 156-157, ἀρ. 9 (*Προκόπιος*).— Lifshitz, *Donateurs*, ἀρ. 9, σελ. 16 (*Ἀυρήλιος Ἐλπίδης ἡ -ῆς*).— *Corpus*², ἀρ. 721c, σελ. 87 (*Ἀυρήλιος Ἰωσή*).

87. Βλ. πὺ πάνω σελ. 665, 673.

88. Ντάντη, *Ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις*, σελ. 55, 56, 58, 59. Κατὰ τὸν Ντάντη, οἱ ἀρᾶς στὶς παλαιοχριστιανικὲς ἐπιγραφές, ἔχουν προέλευση εἰδωλολατρικὴ καὶ ἑβραϊκὴ. Βλ. καὶ Ἐμμανουηλίδη, *Τὸ δίκαιο τῆς ταφῆς*, σελ. 511-512.

89. Ντάντη, *Ἀπειλητικαὶ ἐκφράσεις*, σελ. 135, 137, 138-139. Χριστιανικὲς ἐπιγραφές ἀπὸ τὸ Ἄργος πού περιέχουν ἀπειλὲς κατὰ τῶν Ἰουδαίων εἶναι: *SEG*, XI, ἀρ. 350.— *SEG*, XXVI, ἀρ. 434, 437.— *SEG*, XXX, ἀρ. 369.— J. Martha, «Inscriptions d'Argolide», *BCH* 2 (1878), σελ. 319-320 κ.ἄ. Οἱ συνηθέστερες κατάρες καὶ ἀπειλὲς στὶς χριστιανικὲς ἐπιγραφές τῆς Πελοποννήσου εἶναι ὁ ἀναθεματισμὸς τοῦ Ἰούδα σὲ διάφορες παραλλαγές, τὸ ἀνάθεμα τῶν Ἄννα καὶ Καΐαφα καὶ τὸ *μαρὰν ἀθά*. Βλ. Ντάντη, ὁ.π. σελ. 134, 137, 140. Βλ. καὶ Ἐμμανουηλίδη, *Τὸ δίκαιο τῆς ταφῆς*, σελ. 514.

λεια να αποδοθούν σε Έβραίους δέν είναι γνωστά στον πελοποννησιακό χώρο.⁹⁰ Άλλωστε σύμφωνα με εκτίμηση του Weitzmann, που διατυπώθηκε πρόσφατα, τόσο οι Έβραιοι όσο και οι Έλληνες καλλιτέχνες άντλων την εμπνευσή τους από την ελληνιστική και βιβλική καλλιτεχνική παράδοση που επηρέασε εξίσου Έβραίους και Χριστιανούς.⁹¹ Ήξάλλου είναι γενικά αποδεκτή ή επίδραση τής Ιουδαϊκής στην πρώιμη χριστιανική καλλιτεχνική δημιουργία.⁹²

8. Τέλος, διαπιστώνεται ότι τὸ ἑβραϊκὸ στοιχεῖο θὰ ἐξακολουθήσει νὰ ἐπιβιώνει σὲ πολλὰ ἀπὸ τὰ κέντρα στὰ ὁποῖα ζῶσε κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο. Ὑπάρχουν στὰ μεσοβυζαντινὰ ἢ στὰ ὕστερα βυζαντινὰ χρόνια ἑβραϊκὲς κοινότητες στὴν Κόρινθο, στὴν Σπάρτη, στὴν Μεθώνη, στὴν Κορώνη καὶ στὴν Πάτρα, ἐνῶ νέες δημιουργοῦνται στὴν Γλαρέντζα καὶ τὴν Ἀνδραβίδα, ἀποτέλεσμα πιθανόν καὶ τῆς μετατόπισης τοῦ κέντρου βάρους στὴ δυτικὴ Πελοπόννησο κατὰ τὸν 13ο αἰ.⁹³

90. Τὸ ψηφιδωτὸ δάπεδο τῆς συναγωγῆς τῆς Αἰγίνας ἔχει μεγάλη ὁμοιότητα μὲ τὸ ψηφιδωτὸ ποὺ βρίσκεται στὴν αὐλὴ τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῆς Ἀθῆνας τοῦ πρώτου τετάρτου τοῦ 5ου αἰ. Γιὰ τὸ ψηφιδωτὸ τῆς Ἀθῆνας βλ. Παν. Ἀσημακοπούλου - Ἀτζακᾶ, *Σύνταγμα τῶν παλαιοχριστιανικῶν ψηφιδωτῶν δαπέδων τῆς Ἑλλάδος. II. Πελοπόννησος - Στερεὰ Ἑλλάδα, Θεσσαλονίκη* 1987, σελ. 123-124, πίν. 185α-β. Ήξάλλου ἔχει παρατηρηθεῖ, ὅτι ἡ ἀφέλεια καὶ ἀπλοϊκότητα ποὺ διακρίνεται στὴ σχεδίαση καὶ ἀπόδοση κυρίως τῶν ζωϊκῶν μορφῶν τοῦ ψηφιδωτοῦ δαπέδου τῆς παλαιοχριστιανικῆς βασιλικῆς τῶν Μολάων (6ος αἰ.), ἔχουν κάποια ὁμοιότητα μὲ τὴ σχεδίαση καὶ ἀπόδοση τῶν ζωϊκῶν μορφῶν στὰ ψηφιδωτὰ δάπεδα τῆς συναγωγῆς τῆς Beth Alpha τοῦ Ἰσραὴλ (6ος αἰ.). Βλ. Ροδονίκης Ἐτζέογλου, «Παλαιοχριστιανικὴ Βασιλικὴ παρὰ τοὺς Μολάους Λακωνίας», *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερὶς* (1974), σελ. 251, πίν. 85β. Γιὰ τὴ συναγωγὴ τῆς Beth Alpha βλ. E. L. Sukenik, *The Ancient Synagogue of Beth Alpha (from the hebrew)*, Νέα Ὑόρκη 1975.

91. K. Weitzmann and H. L. Kessler, *The Frescoes of the Dura Synagogue and Christian Art*, *Dumbarton Oaks Studies* 28 (1990), σελ. 150. Γιὰ τὴν Ιουδαϊκὴ τέχνη γενικὰ στοὺς πρώτους αἰῶνες βλ. J. Gutmann, «Jewish Art», *Dictionary of the Middle Ages* 7 (1986), σελ. 63-68.

92. A. Grabar, «Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien», *CA* 11(1960), σελ. 41-71.— Τοῦ ἴδιου, «Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien», *CA* 12 (1962), σελ. 115-152.— Τοῦ ἴδιου, «Recherches sur les sources juives de l'art paléochrétien», *CA* 14 (1964), σελ. 49-57.— H. Stern, «Quelques problèmes d'iconographie paléochrétienne et juives», *CA* 12 (1962), σελ. 99-113.

93. Γιὰ τοὺς Έβραίους στὸ Βυζάντιο κατὰ τὸν 13ο αἰ. κ.έ., βλ. J. Start, *Romania: The Jewries of the Levant after the Fourth Crusade*, Παρίσι 1949.— St. Bowman, *The Jews of Byzantium 1204-1453*. The University of Alabama Press, Judaic Studies, 1985.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΟΓΔΟΗ

Ὄνοματοδοσία λαῶν

οὗτοι δὲ ἅπαντες κοινῇ μὲν Σκύθαι καὶ Οἰννοὶ
ἐπωνομάζοντο· ἴδια δὲ κατὰ γένη τὸ μὲν τι αὐτῶν
Κοτρίγουροι, τὸ δὲ Οὐτίγουροι, ἄλλοι δὲ
Οὐλτίζουροι καὶ ἄλλοι Βουροῦγονδοι, καὶ ἄλλοι
ὡς ἂν αὐτοῖς πατριῶν τε ἦν καὶ εἰθισμένον

Ἄγαθίας

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΠΑΠΟΥΛΙΑ

Η ΤΡΟΠΗ ΤΩΝ ΕΘΝΙΚΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ
ΣΕ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα φαινόμενα της ονομαστικής είναι τα εθνώνυμα που δηλώνουν μια φυσική ιστορική ολότητα όπως είναι οι εθνολογικές ομάδες. Η τροπή των εθνικών ονομάτων σε γεωγραφικά σημαίνει ότι έχουμε ένα στένεμα της έννοιας (μια διεύρυνση ίσως από μια άλλη άποψη), δηλαδή μια αλλαγή της σημασίας ενός γλωσσικού συμβόλου, μιας λέξης. Κατ' αρχήν η δυνατότητα αυτής της αλλαγής έγκειται στην ίδια τη φύση της γλώσσας, στη διφυή ύφή της, ότι δηλαδή έχουμε διάκριση μεταξύ σημείου ως φορέως νοήματος και του νοήματος, της σημασίας του. Ποιά η σχέση μεταξύ των δύο αυτών συστατικών της γλώσσας και πώς ερμηνεύεται αυτή η σύζευξη δεν είναι δυνατόν να μας απασχολήσει εδώ – αποτελεί άλλωστε ένα από τα πιο σοβαρά προβλήματα της φιλοσοφίας της γλώσσας – ωστόσο είναι ενδιαφέρον νομίζουμε να επισημάνουμε, ότι το πρότυπο αυτής της σχέσης αντανακλάται και σε άλλους τομείς του πνευματικού μας βίου, στα διάφορα συμβολικά συστήματα και κυρίως στην τέχνη αλλά και στο ιστορικό τεκμήριο. Κι εδώ έχουμε μια διφυή μια και η ιστορική πηγή από τη μια λειτουργεί ως πληροφορία, ενώ από την άλλη ή ίδια ή μορφή της έχει το δικό της νόημα και εκφράζει κατά ένα αυθεντικό τρόπο τους δημιουργούς και κατά συνέπεια την εποχή από την οποία προέρχεται. Μέσα από τους δύο αυτούς τρόπους επικοινωνούμε με τις άλλες ατομικότητες είτε πρόκειται για υποκείμενα είτε για συλλογικά φαινόμενα. Το ότι στη γλώσσα, το βασικό όργανο επικοινωνίας μεταξύ των υποκειμένων, αντικατοπτρίζονται και άλλες μορφές της φαίνεται εύλογο χρειάστηκαν όμως αιώνες φιλοσοφικού προβληματισμού για να λάβει την τελική διατύπωση στη ρήση του Ludwig Wittgenstein ότι μέσα στη γλώσσα αντικατοπτρίζεται ή δομή του κόσμου.

Η αλλαγή της σημασίας μιας κατηγορίας ονομάτων εντάσσεται μέσα στα πλαίσια της σχέσης σημείου και σημασίας, που σήμερα αποτελούν αντικείμενο έρευνας δύο κλάδων της γλωσσολογίας, της σημειωτικής και σημαντικής. Αν δεν μπορούμε να δεχθούμε την άκρoία θέ-

ση του ύστερου Ludwig Wittgestein, ότι το νόημα της λέξης συγκροτείται πρωτογενώς από τη χρήση της μέσα στο λόγο,¹ ή αλλαγή της σημασίας μιας λέξης, ενός όρου καθορίζεται ακριβώς από τον τρόπο χρήσεως και αντικατοπτρίζει διάφορες ουσιαστικές συχνά ανακατατάξεις και εξελίξεις στο επίπεδο της ιστορίας. Αυτό συμβαίνει κυρίως σε περιοχές που παρουσιάζουν μακρό ιστορικό και πολιτιστικό βίο, όπως η Χερσόνησος του Αΐμου, όπου το ελληνικό στοιχείο έπαιξε πρωταρχικό ρόλο. Τα έθνη για τα οποία γίνεται εδώ λόγος, άφορούν όλα εκείνα τα όνοματά που κατά την αρχαιότητα δήλωναν τα διάφορα φύλα, και κατ' αρχήν τα ελληνικά φύλα. Για τους διάφορους όρους που αναφέρονται σε φύλα, που έντοπιζονται στην προϊστορική και πρωτοϊστορική εποχή, δεν μπορούμε να διαπιστώσουμε αν τα διάφορα εθνώνυμα προέρχονται πρωταρχικά από δηλωτικά ομάδων ή από γεωγραφικά όνοματά που προϋπήρχαν και έδωσαν τελικά το όνομά τους στους επήλυδες. Έχουμε σοβαρούς λόγους να πιστεύουμε ότι συνέβαιναν και τα δύο, ότι δηλωτικά φυλετικών ομάδων έδιναν το όνομά τους σε διάφορες περιοχές, όπως και ότι γεωγραφικοί όροι παλαιότεροι συντελούσαν στην αλλαγή ενός εθνώνυμου, όπως φαίνεται ότι συνέβη με το όνομα των Δωριέων και των Αχαιών.² Κατά την φάση αυτή οι διάφορες φυλετικές ομάδες έδιδαν το όνομά τους σε διάφορες περιοχές, όπως κατά πάσα πιθανότητα συνέβη με τη Μακεδονία, που πρέπει να προέρχεται από το επίθετο μακεδνός - μακεδών. Και αυτό φαίνεται πολύ πιθανό έξ αιτίας της σημασίας του όρου αυτού που, όπως είναι γνωστό, έμπεριέχει την έννοια μάκος - μήκος και μπορεί να σημαίνει ή αυτούς που είναι ύψηλοι ή αυτούς που προέρχονται, που κατέβηκαν από τα ύψηλά, από τα όρη. Και όπως είναι γνωστό από τον Ηρόδοτο οι Μακεδόνες κατέβηκαν από την Πίνδο.³ Είναι νομίζουμε προφανές ότι είναι πολύ δύσκολο να καθορίσουμε πώς συγκροτούνται τα έθνη σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, παρ' όλο ότι πρέπει να δεχτούμε, ότι πρωτογενώς προηγούνται τα δηλωτικά των διαφόρων φυλετικών ομάδων, ή παρουσία των οποίων σε μια περιοχή δίδει και το όνομα στην περιοχή αυτή. Έξ

1. Ludwig Wittgestein, *Philosophische Untersuchungen*, Frankfur a. Main 1921, σελ. 13. βλ. επίσης Β. Παπούλια, «Προβλήματα πλατωνικής παρουσίας, 'Η ιστορικότητα της μεθόδου», *Φιλοσοφία*, 2 (1971), σελ. 210, σημ. 11, κ.έ.

2. Michel Sakellariou, *Peuples préhelléniques d'origine indo-européenne*, Ekdotike Athenon (1977), σελ. 8, 29, 231-243, 320-322.

3. Ηρόδοτος, I, 56, VIII, 43: *Δωρικόν και Μακεδνόν έθνος, έξ Έρινεού τε και Πίνδου και της Δρυοπίδος ύστατα όρηθέντες.*

ἄλλου ἕνα ἀπό τὰ δυσκολώτερα προβλήματα τῆς προϊστορίας εἶναι ἡ ταύτιση τῶν ἀρχαιολογικῶν εὐρημάτων πού ἐμφανίζουν μιὰ ἐνότητα καί χαρακτηρίζονται ἀπό τοὺς ἀρχαιολόγους ὡς πολιτισμοί, μὲ ἐθνολογικὲς ὁμάδες,⁴ γιατί ἐδῶ τὰ ὀνόματα εἶναι συμβατικά συνήθως, ἀλλὰ καί στὴν περίπτωση πού δὲν θὰ ἦταν, στὴν περίπτωση δηλαδή πού μιὰ περιοχή ἔχει διατηρήσει τὸ ἀρχέγονο ὄνομά της, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν πρώτων οἰκιστῶν, δὲν μποροῦμε νὰ τὸ διαπιστώσωμε. Σημαντικὴ δυσκολία ἀντιμετωπίζομε καί σὲ φαινόμενα τῆς πρωτοϊστορίας, ἐποχὴ πού ἐντοπίζονται οἱ διάφορες μετακινήσεις τῶν φύλων πού εἶναι γνωστὲς ὡς μεταναστεύσεις, ἔστω καί ἂν τὰ ὀνόματα δὲν εἶναι ἐντελῶς συμβατικά, ὅπως συμβαίνει στὴν περίπτωση τῆς προϊστορίας. Τὰ ἐθνικά γιὰ τὰ ὁποῖα γίνεται λόγος ἐδῶ, ἀφοροῦν ὅλα ἐκεῖνα τὰ ὀνόματα, πού κατὰ τὴν ἀρχαιότητα δηλοῦσαν τὰ διάφορα φύλα, τὰ ἑλληνικά καί τὰ ξένα φύλα, γιατί σ' αὐτὰ εἶναι δυνατόν, λόγω τῆς ὑπάρξεως διαφόρων πηγῶν, κυρίως ἑλληνικῶν (οἱ ἀντίστοιχοι μεταγενέστεροι λατινικοὶ ὄροι δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσουν), νὰ διακρίνωμε ὀρισμένες φάσεις τῆς ἐξελιξέως τους.

Ἡ τροπή τῶν ἑλληνικῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων, τῶν φυλετικῶν ὀνομάτων, σὲ γεωγραφικά συντελέστηκε σὲ μιὰ πρώτη φάση μετὰ τὴν μόνιμη ἐγκατάσταση τῶν ἑλληνικῶν φύλων, τὴν ἀνάμιξή τους μὲ τὰ προελληνικά φύλα, τὴν ἴδρυση τῶν πόλεων καί τὸν ἑλληνικὸ ἀποικισμό. Κατὰ τὴν πρώτη αὐτὴ φάση πολλὰ ἐθνικά, κυρίως πόλεων, πρέπει νὰ προέρχονται ἀπὸ προελληνικά ὀνόματα, σ' ἐκεῖνες κυρίως τίς περιοχὲς ὅπου ὑπῆρχε ἐντονη οἰκιστικὴ καί πολιτιστικὴ παράδοση, ὅπως στὶς περιοχὲς τῆς νοτίου Ἑλλάδος καί τῶν νησιῶν. Ἡ ὑπαρξη τῶν τόπων αὐτῶν διαπιστώνεται τόσο ἀπὸ τὴ μυθολογικὴ παράδοση ὅσο καί ἀπὸ ἀρχαιολογικά εὐρήματα καί κυρίως ἀπὸ τὴν ὑπαρξη περισσοτέρων στρωμάτων ἱερῶν, ἕνα φαινόμενο πού κυρίως ἐρμήνευσε καί ἀξιολόγησε μετὰξὺ ἄλλων ὁ μεγάλος θρησκευτιολόγος Nilsson.⁵ Ἡ ἱστορικὴ ἐξέλιξη στὸν

4. Βλ. τὸ σχετικὸ προβληματισμὸ στὸν H. G. Eggers, *Einführung in der Vorgeschichte*, München 1958 (Neuaufgabe 1974), Kapitel IV. Das Problem der sogenannten «ethnischen Deutung» vor und frühgeschichtlichen Kulturprovinzen, σελ. 199-254 καί R. Wenskus, *Stammesbildung und Verfassung. Das Werden der frühmittelalterlichen Gentes*, Köln - Graz 1961, σελ. 113-142.

5. M. P. Nilsson, *Geschichte der griechischen Religion*, München 1967³, τόμ. I, σελ. 303-350 (ἐπίσης τοῦ ἴδιου *Ἱστορία τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Θρησκείας*, μετάφρ. Αἰκ. Παπαθωμοπούλου, Ἀθῆναι 1952, σελ. 17-47). Βλ. καί M. P. Nilsson, *The Minoan-Mycenaean Religion*, Lund 1968².

χώρο αυτό ερμηνεύεται από το επίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης και πολιτιστικής ανάπτυξης των διαφόρων φυλετικών στρωμάτων με αποτέλεσμα να υπάρχει μιὰ σαφής κατεύθυνση της πολιτικής και πολιτιστικής εξέλιξεως από νότο προς βορρά, με την άκμη του μυκηναϊκού πολιτισμού που ξεκίνησε από την Πελοπόννησο κάτω από την επίδραση και ακτινοβολία του Μινωϊκού πολιτισμού, την άκμη κατά την αρχαϊκή και την κλασσική εποχή με την ανάπτυξη των πόλεων και κυρίως της Ἀθήνας και την μεγάλη άκμη κατά την ελληνιστική περίοδο κάτω από την ήγεμονία του μακεδονικού ελληνισμού, που οδήγησε στη δημιουργία της ελληνικής οικουμένης. Αὐτὴ βρῆκε τὴν τελικὴ διαμόρφωσή της μετὰ τὴ ρωμαϊκὴ κατάκτηση καὶ τὴ μετατόπιση τοῦ κέντρου βάρους τοῦ ελληνισμού στὴν περιοχὴ τῆς Θράκης καὶ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας μετὰ τὴν ἴδρυση τῆς Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα, ὅποτε καὶ κλείνει αὐτὴ ἡ, ἃς ποῦμε, «νομοτελειακὴ» ἐξέλιξη ἀπὸ νότο πρὸς βορρᾶ καὶ ἀρχίζει ἡ νέα μεγάλη φάση τῆς ἱστορίας τοῦ ελληνισμού, ἡ Βυζαντινὴ ἐποχὴ που ἀποτελεῖ καὶ τὸν ἐλληνικὸ Μεσαίωνα.⁶ Κατὰ τὶς φάσεις αὐτὲς τῆς ἐλληνικῆς ἱστορίας ἔχομε ἔνταξη ἀρχαίων φύλων στὸν ἐλληνικὸ κόσμο καὶ ἕνα μεγάλο ἀριθμὸ γεωγραφικῶν καὶ ἔθνικῶν ὀνομάτων τῶν ὁποίων ἡ προέλευση δὲν εἶναι πάντοτε εὐκόλο νὰ καθορισθῇ. Γιατὶ αὐτὴ ἡ ἐναλλαγὴ μεταξὺ τῶν ἔθνικῶν καὶ τῶν γεωγραφικῶν, γιὰ τὴν ὁποία κάναμε λόγο, συνδέεται στὴν πρωτοϊστορικὴ καὶ ἀρχαϊκὴ ἐποχὴ με ὀρισμένους μηχανισμούς, που ὀδηγοῦν στὴν δημιουργία ὀμάδων (Gruppenbildung), φαινόμενο που εἶναι γνωστὸ ὡς κοινωνικὴ ὀλοκλήρωση (Soziale Integration). Ἐδῶ οἱ δεσμοὶ μεταξὺ τῶν μελῶν μιᾶς φυλετικῆς ὀμάδος, που καθορίζονται κατ' ἀρχὴν ἀπὸ τὴν ἐξ αἵματος συγγένεια ἔχουν κι ἕνα σαφὲς ἰδεολογικὸ περιεχόμενο, γιὰ τὴ συγγένεια αὐτὴ μπορεῖ νὰ εἶναι πλασματικὴ (fictive), ἐφ' ὅσον στὶς ἀρχαϊκὲς κοινωνίες ὁ ἀρχηγέτης μιᾶς ὀμάδας, ἀπὸ τὸν ὁποῖον παίρνει καὶ τὸ ὄνομα τῆς μιᾶς περιοχῆς ἢ ἕνα ζῶο. Στὸ ἀρχαϊκὸ αὐτὸ στάδιο τῆς κοινωνικῆς ὀργανώσεως τὰ ὄνόματα αὐτὰ ἀσκοῦν μιὰ μαγικὴ λειτουργία, γιὰ τὸ ὄνομα ταυτίζεται με τὸ πρᾶγμα, ἔτσι ἐξηγεῖται καὶ ἡ μεγάλη δύναμη που ἔχουν ὅσοι κατέχουν τὴν γνώση, ὅπως οἱ γνωστὲς ἱερείες καὶ τὰ ἱερα-

6. Βλ. Β. Papoulia, Das Problem der kulturellen Einflüsse zwischen Griechen und Thraker in Geschichte und Vorgeschichte, ΣΤ' Διεθνὲς συνέδριο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, Σόφια 20 Αὐγ. - 5 Σεπτ. 1989: *Ἑλληνικὲς ἀνακοινώσεις*, Ἀθῆνα 1990, σελ. 561, καὶ Β. Παπούλια, Φάσεις ἐντάξεως τῶν ἀρχαίων φύλων τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου στὸν ἐλληνικὸ κόσμο: *Ἡ ἱστορικὴ, ἀρχαιολογικὴ καὶ λαογραφικὴ ἔρευνα γιὰ τὴ Θράκη*, Συμπόσιο 5-9 Δεκ. 1985, (I.M.X.A.) Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 213 κ.έ.

τεῖα. Ἔτσι ἔχομε καί στήν ἑλληνική μυθολογία μιὰ σειρά ἀπό ἥρωες καί μυθικά πρόσωπα πού εἶναι καί θεμελιωτές καί προστάτες πόλεων καθῶς καί διάφορα ἱερά ζῶα πού ταυτίζονται μέ θεότητες, ὅπως ἡ Ἥρα μέ τήν ἀγελάδα ἢ ἡ Ἀθηνᾶ μέ τήν γλαῦκα κ.ο.κ. Ἐπομένως τά ὀνόματα γιά τά ὁποῖα κάναμε λόγο, ὅσον ἀφορᾷ τήν πρώτη φάση, προέρχονται ὄχι μόνο ἀπό μιὰ μετατροπή τῶν ἐθνικῶν σέ γεωγραφικά ἢ καί τάνάπαλιν, πράγμα βέβαια πού ὡς ἓνα βαθμῶ ἰσχύει, ἀλλά καί ἀπό μιὰ πιό σύνθετη λειτουργία πού χαρακτηρίζει τή βαθύτερη σχέση τοῦ ἀνθρώπου μέ ἓνα συγκεκριμένο χῶρο.⁷ Θά μπορούσε νά πῆ κανεῖς ὅτι ἡ ἐναλλαγή αὐτή εἶναι ἡ μορφή πού παίρνει τὸ φαινόμενο τῆς ὁμαδῶσεως σέ μιὰ ἀρχαϊκή κοινωνία, ὅτι εἶναι μέρος τῆς κοινωνικῆς ὁλοκληρώσεως.

Μιὰ δεύτερη φάση ἔχομε κατὰ τήν ἑλληνιστική ἐποχή, ὅταν τά ἑλληνικά φύλα ἔχασαν τή φυλετική τους ἰδιομορφία, πού ἐκδηλώνονταν κυρίως μέ τήν ὑπαρξη διαλεκτικῶν διαφορῶν, μετά τις κοσμοϊστορικές ἐξελίξεις καί ἀνακατατάξεις πού ἔφεραν κυρίως οἱ κατακτήσεις τῶν Μακεδόνων. Εἶναι ἡ ἐποχή πού ὑποχώρησαν οἱ διάφοροι ἑλληνικές διάλεκτοι καί κυριάρχησε ἡ ἀττική ὑπό τή μορφή τῆς «κοινῆς», μιὰ ἔκφραση τῆς οἰκουμενικότητας τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος στό γλωσσικό πεδίο. Τήν ἴδια ἐποχή πού ὁ ὄρος «Ἕλλην» ἔχανε τή στενή, ἔστω καί «πανελληνία» σημασία του, καί δήλωνε τοὺς «τῆς ἑλληνικῆς παιδείας μετέχοντες» κατὰ τὸ γνωστὸ ἰσοκράτειο ρητό, ἔχαναν σιγὰ σιγὰ καί τά διάφορα φυλετικά ὀνόματα τήν εἰδική σημασία τους καί μετατρέπονταν σέ γεωγραφικά ἢ τοπωνύμια. Ἔτσι δὲν ἔχομε πιά Αἰολεῖς, Δωριεῖς, Ἴωνες παρὰ ὡς δηλωτικά τῶν κατοίκων μιᾶς περιοχῆς ἢ ὡς ἔκφραση ἑνὸς ἀρχαϊσμοῦ. Τά γεωγραφικά κάτω ἀπὸ τις διάφορες ἰδιάζουσες συνθήκες ἐνσωματώθηκαν στὰ διάφορα πολιτικά μορφώματα τῆς ἐποχῆς, ἀνάλογα μέ τήν περιοχή πού κάλυπταν, ἂν ἐπρόκειτο γιά πόλη, γιά συμπολιτεία,

7. Ὡς χαρακτηριστικὸ παράδειγμα τῆς σχέσεως αὐτῆς μποροῦν νά θεωρηθοῦν ὅλες ἐκεῖνες οἱ μορφές ἐπωνύμων ἡρώων τῆς ἐποχῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ, τῶν ὁποίων ἡ καταγωγή προσδιορίζεται κατ' ἐπανάληψη πρὸς δύο κατευθύνσεις. Συγκεκριμένα ὁ νέος ἥρωας ἀφ' ἑνὸς συνδέεται μέ τή μορφή ἑνὸς μεγάλου ἑλληνικοῦ θεοῦ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ (Ποσειδῶν) ὑπομνησκοντας ἔτσι τή σχέση μέ τήν μακρινή μητρόπολη καί ἀφ' ἑτέρου μέ μιὰ ἐπιτόπια θεότητα, συνήθως νύμφη, τῆς ὁποίας τὸ ὄνομα ὑποδηλώνει κάποιο φυσικὸ στοιχεῖο, χαρακτηριστικὸ, τῆς νέας περιοχῆς (ὄρος, πρόποδες, ποταμὸς κ.ο.κ.), τήν ὁποία οἰκίζουν, π.χ. ὁ Βύζας ἦταν κατὰ τὸν Στέφανο Βυζάντιο καί τὸν Ἡσύχιο γιὸς τοῦ Ποσειδῶνος καί τῆς Κερεόσσης (Στέφανος Βυζάντιος, s.v. «Βυζάντιον», «Ἡσύχιος», *Πάτρια Κωνσταντινουπόλεως*, Pregor, 3,1). Ὁ Τάρας (Παυσανίας, X., 13, 10 καί Probus ad Verg. *Georgica*, II, 147) γιὸς τοῦ Ποσειδῶνος καί μιᾶς ἠπειρωτικῆς νύμφης Ὀλβίας (Λιβάνιος, *Λόγοι*, 61, 4

για διάφορες ενώσεις πόλεων, όπως Ἀχαιϊκή Συμπολιτεία, τὸ Κοινὸν τῶν Αἰτωλῶν, Πεντάπολις, κ.ο.κ. Τὸ κριτήριο ἐδῶ πᾶ δὲν ἦταν φυλετικό ἀλλὰ πολιτικό ἢ γεωπολιτικό κάτω ἀπὸ μιὰ συνεχῶς αὐξανόμενη πολιτιστικὴ ἐνοποίηση.

Μιὰ τρίτη φάση ἀφορᾶ τὴν ὕστερη ἀρχαιότητα ὅταν ξένα φύλα ἐντάχθηκαν μέσα στὸν ἑλληνορωμαϊκὸ κόσμο ὅπως Ἴλλυριοί, Μυσοί, Τριβαλλοί κ.λπ. Τὸ ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶχαν χάσει τὸ καθαρὰ ἐθνολογικὸ τους περιεχόμενο φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὴ δήλωση νέων λαῶν ποὺ εἰσέδυσαν καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὰ ἐδάφη τοῦ Βυζαντίου. Ἔτσι ὀνομάζονται κατὰ ἓνα ἀρχαῖζοντα τρόπο οἱ Βούλγαροι Μυσοί, οἱ Σέρβοι Τριβαλλοί, οἱ Οὐγγροὶ Σκύθες καὶ Παῖονες. Μυσοί... *οἷς εἰδικὴ προσηγορία τὸ τῶν Βουλγάρων καθέστηκεν ὄνομα μᾶς λέγει ὁ Ἀτταλειάτης,*⁸ ἐνῶ στὸν Βίο Κλήμεντος διαβάζομε ἐκ τῶν Εὐρωπαϊῶν Μυσῶν, οὗς καὶ Βουλγάρους ὁ πολὺς εἶδεν ἄνθρωπος.⁹ Τὸν ἴδιο ὄρο χρησιμοποιεῖ ὁ Νικήτας Χωνιάτης γιὰ νὰ δηλώσῃ τοὺς Βλάχους: *οἱ Μυσοὶ πρότερον ὠνομάζοντο, νυνὶ δὲ Βλάχοι κικλήσκονται,*¹⁰ ἐνῶ ὁ Θεόδωρος Σκουταριώτης ὡς Μυσσοὺς ἀναφέρει καὶ τοὺς Βλάχους καὶ τοὺς Βουλγάρους: *οἱ Μυσοὶ μὲν ὠνομάζοντο πρότερον, Βλάχοι δὲ νῦν καὶ Βούλγαροι.*¹¹ Τὸν ἴδιο ὄρο χρησιμοποιοῦν γιὰ νὰ δηλώσουν τοὺς Πετσενέγκους καὶ τοὺς Σαυρομάτες ὁ Μιχαὴλ Ψελλὸς καὶ ἡ Ἄννα Κομνηνή: *τοὺς ἐσπερίους (γιὰ τοὺς πρῶτους) οὗς Μυσσοὺς ὁ πάλαι χρόνος ὠνόμαζε, εἶτα δὲ εἰς ὃ λέγονται μετωνομάσθησαν*¹² καὶ γιὰ τοὺς δευτέρους *Σαυρομάταις...*, *οἱ πρὸς τῶν πάλαι Μυσοὶ προσηγορευόντο.*¹³ Ὁ Ἰωάννης Τζέτζης χρησιμοποιεῖ πάλι τὸν ἴδιο ὄρο γιὰ τοὺς Οὐγγρους: *Ἡμᾶς καλεῖν Μυσσοὺς δὲ τοὺς Οὐγγρους νόει,*¹⁴ οἱ ὁποῖοι ὁμως πάρα πάνω καλοῦνται καὶ Σκύθες, Παῖονες ἐνῶ οἱ Οὐννοὶ ὀνομάζονται κι

κ.έ. βλ. O. Rohrbach, *Kolonie und Orakel*, Untersuchungen zur sakralen Begründung griechischer Kolonisation, Diss. Heidelberg, 1960, σελ. 150)

8. Μιχαὴλ Ἀτταλειάτης, (ἔκδ. Βόννης) σελ. 9, στίχ. 16-17.

9. Βίος Κλήμεντος, Δημ. Χωματιανοῦ, (ἔκδ. Ivanov), Σόφια 1931, σελ. 317.

10. Νικήτας Χωνιάτης, *Χρονικὴ Διήγησις*, (ἔκδ. A. Van Dieten, CFHB, XI, I), Βερολίνο 1975, σελ. 368, στίχ. 51 κ.έ.

11. Θεόδωρος Σκουταριώτης, *Σύνοψις Χρονικὴ*, ἔκδ. Σάθα, Μ.Β., 7, σελ. 370, στίχ. 18-19.

12. Μιχαὴλ Ψελλός, *Ἱστορία* (ἔκδ. E. Renauld), II, σελ. 125, στίχ. 2-4.

13. Ἄννα Κομνηνή, *Ἀλεξιάς*, (ἔκδ. Leib) I, σελ. 127, στίχ. 20.

14. Ἰωάννης Τζέτζης, *Χιλιάδες*, (ἔκδ. P.A.M. Leone), Νεάπολη 1968, XI, σελ. 977, στίχ. 84.

αὐτοὶ Σκυθαι κ.λπ.¹⁵

Κατ' ἀρχὴν ἡ χρησιμοποίηση τῶν ὄρων αὐτῶν ἐμφανίζεται ὡς σαφῆς τάση ἀρχαϊσμοῦ (οἱ Τοῦρκοι ὀνομάζονται συστηματικὰ Πέρσαι¹⁶ ἀπὸ πλείστους συγγραφεῖς) καὶ βεβαίως πρόκειται ἀναμφισβήτητα γιὰ στοιχεῖο γλωσσικοῦ ἀρχαϊσμοῦ, ἐάν ὅμως οἱ ὄροι αὐτοὶ δὲν εἶχαν χάσει τὴν ἐθνολογικὴ τους σημασίαν κάτω ἀπὸ τὸ γενικὸ ὄνομα Ἑλληνες γιὰ τὴν ἀρχαιότητα, Ρωμαῖοι καὶ Γραικοί¹⁷ κατὰ τὴν ὕστερη Ἀρχαιότητα καὶ τὴν Βυζαντινὴ ἐποχὴ δὲν θὰ μπορούσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ τέτοια εὐκολία γιὰ τὴ δῆλωση ἄλλων λαῶν, χωρὶς νὰ προσέχουν ἰδιαίτερος γιὰ ποιὸ συγκεκριμένο φύλο πρόκειται. Κριτήριον ἦταν ὁ χώρος τῆς ἐγκαταστάσεώς τους. Ἐτοί οἱ Βούλγαροι ἐπειδὴ εἶχαν ἐγκατασταθῆ ἀρχικὰ στὴν περιοχὴ τῆς Μικρῆς Σκυθίας τοὺς ὀνόμαζαν Σκύθες ἐκτὸς ἀπὸ Μυσοὺς ἀπὸ τὴν περιοχὴ ὅπου τελικὰ ἐγκαταστάθηκαν. Ἐχομε δηλαδὴ μιὰ τροπὴ τῶν ἐθνικῶν σέ γεωγραφικά, ἡ ὁποία διαπιστώνεται κυρίως μέσα ἀπὸ τὴν σχετικοποίησιν τῶν ὄρων αὐτῶν. Ἀλλὰ καὶ ἀντίθετα σέ περιοχάς, πὺ πρὸ πολλοῦ εἶχαν ἐξαφανισθῆ ἀρχαῖα φύλα, ἀναφέρονται οἱ κάτοικοι μιᾶς περιοχῆς μὲ ὀνόματα παρωχημένα, ὅπως Κίλιξ, Φρύξ, Λυδὸς πὺ πρὸ πολλοῦ εἶχαν πάψει νὰ ὑπάρχουν, ὅπως παρατήρησε ὁ Κωνσταντῖνος Ἀμαντὸς στὴν ἐργασία του «Τὰ ἐθνολογικὰ ὀνόματα εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς».¹⁸ Αὐτὴ ἡ κατηγορία ὀνομάτων δείχνει ἀκριβῶς, ὅτι τὰ παλαιὰ ὀνόματα μέσα στὰ πλαίσια τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ κόσμου εἶχαν ἀπωλέσει τὴν ἐθνολογικὴ τους σημασίαν.

Ἡ σχετικοποίησις αὐτῆ τῶν ὀνομάτων αὐτῶν ἐγένεε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση δύο παραγόντων: τῆς ἐντάξεως τῶν ἀρχαίων φύλων τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου μέσα στὸν ἑλληνικὸν κόσμον ἀπὸ τὴ μιὰ, καὶ στὴν συνέχεια, τὴν ὑπαγωγή τους κάτω ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ καὶ βυζαντινὴ διοίκησιν ἀπὸ τὴν ἄλλη. Τὸ πῶς ἐγένεε ἡ σχετικοποίησις αὐτὴ φαίνεται ἀν παρακολουθήσωμε τὴν ἐξέλιξιν δύο ὄρων: Θράκες - Θράκη καὶ Μακεδόνες - Μακεδονία. Ὅσον ἀφορᾷ στὸν ὄρον «Θράκη» μπορούμε κατ' ἀρχὴν νὰ διακρίνωμε δύο σημασίας: Θράκη μὲ τὴν κύρια σημασίαν τῆς λέξεως,

15. Τοὺς σχετικοὺς ὄρους τοὺς βρῖσκει κανεῖς, ὡς γνωστὸν, στὸ βιβλίον τοῦ G. Moravcsic, *Byzantinoturcica II.: Sprachreste der Türkvölker in den byzantinischen Quellen*, Berlin 1985², σελ. 207-209, κ.έ., 242 κ.έ., 235 κ.έ. 279-283-329 κ.έ., ὅπου καὶ τὰ πάρα πάνω ἀποσπάσματα.

16. Ἐ.ά., σελ. 252-254.

17. Γιὰ τοὺς ὄρους αὐτοὺς κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ βλ. Διονυσίου Ζακυθηνοῦ, *Βυζαντινὴ Ἱστορία, 324-1071*, ἐν Ἀθήναις 1972, σελ. 14-18.

18. Ἑλληνικά, 2 (1929), σελ. 98.

δηλαδή την χώρα που από τους Έλληνες ονομαζόταν Θράκη, συνεπώς τη Θράκη εν στενή έννοια, και τη Θράκη εν εύρεία έννοια, δηλαδή το σύνολο όλων εκείνων των περιοχών, που κατοικοῦνταν ή είχαν κατοικηθῆ στο παρελθόν από φύλα συγγενικά πρὸς τοὺς Θράκες, ὅπως Μυσοί, Γέτες, Δάκες κ.λπ.¹⁹ Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τοῦ ἑλληνικοῦ ἀποικισμοῦ καὶ τῆ συνεχῆ ἐπέκταση τῶν Μακεδόνων ὁ ὄρος αὐτὸς ἀρχισε ἤδη ἀπὸ πολὺ νωρὶς νὰ χάνη τὴν ἐθνολογικὴ του σημασία, ἥδη ἀπὸ τὸν ἕκτο π.Χ. αἰῶνα. Ὁ Ἐκαταῖος π.χ. μᾶς ἀναφέρει: *Χαλάστρα πόλις Θρηϊκων, Θέρμη πόλις ἑλλήνων Θρηϊκων*.²⁰ Ὅσο προχωροῦσε ὁ ἑλληνικὸς ἀποικισμὸς στὰ παράλια τοῦ Αἰγαίου καὶ τοῦ Εὐξείνου τόσο πιὸ σαφῶς καθορίζονταν ὁ ὄρος Θράκη ὡς μία περιοχὴ που κατοικοῦνταν ἀπὸ Ἑλληνες. Ὡς πολὺ γνωστὸ παράδειγμα ἀναφέρομε τὸν ἑλληνα λεξικογράφου Διονύσιου τὸν Θράκα. Ὑπολείμματα ἀρχαίων θρακικῶν φύλων που κατοικοῦσαν κατὰ τὴν ὕστερη Ἀρχαιότητα σὲ ἀπομακρυσμένες περιοχὲς δὲν ὀνομάζονταν πλέον Θράκες ἀλλὰ Βησοί (φαίνεται ὅτι ὑπῆρχε καὶ κάποια βεσσικὴ διάλεκτος, *lingua bessica*, στὴν ὁποία εἶχε μεταφραστῆ μιὰ λειτουργία.²¹

Ἡ περαιτέρω σχετικοποίηση τοῦ ὄρου Θράκη ἔγινε κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς ρωμαϊκῆς διοικήσεως, ἡ ὁποία προέβαινε σὲ συνεχεῖς κατατιμήσεις καὶ συντιμήσεις μιᾶς διοικητικῆς περιοχῆς μὲ ἀποτέλεσμα νὰ ἔχωμε καὶ μετατοπίσεις ὄρων καὶ διευρύνσεις χωρὶς νὰ ὑπάρχη ἐθνολογικὴ ἢ γλωσσικὴ ἀντιστοιχία καὶ ἐνότητα τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν, ὅπως ἔδειξε ὁ Hans Ditten.²² Τὸ Ἰλλυρικὸν γιὰ παράδειγμα (*Praefectura prae-*

19. B. Papoulia, «Altthracien als historische Einheit», *Balkan Studies* 18 (1977), σελ. 338 κ.έ. καὶ Β. Παπούλια, «Ἡ ἀρχαία Θράκη ὡς ἱστορικὴ ἐνότητα», *Σύμμεικτα* 2, Θεσσαλονίκη 1983 (μετάφρ. Μ. Κατσαροπούλου), σελ. 15 κ.έ.

20. *Fr. Gr. Hist. I.*, 146, στίχ. 1 καὶ ἔ. ἀ. σελ. 19.

21. Ἰωάννης Μολάλας, (ἔκδ. Βόννης), σελ. 393, στ' 16-17, Θεοφάνης, *Χρονογραφία*, ἔκδ. De Boor.I, σελ. 145, στίχ. 18 καὶ Tărkova-Zaimova, ἔνθα κατωτέρω, σημ. 22, σελ. 227.

22. Hans Ditten, «Die Veränderungen auf dem Balkan in der Zeit vom 6. bis zum 10. Jahrht. im Spiegel der veränderten Bedeutung von «Thrakien» und der Namen der Provinzen der thrakischen Diözese», *Byzantino-Bulgarica*, 7 (1981), σελ. 157-179. Ἡ Vasilka Tărkova-Zaimova, «La compétence des sources Byzantines sur la survivance de l'éthnie Thrace» *Thracia I. Serdicae* 1972 (=Primus Congressus Studiorum Thracicorum), σελ. 223-230, ἀναφέρει μιὰ σειρὰ ἀπὸ ἔθνη καὶ που ἔχουν χάσει τὸ ἐθνολογικὸ τους περιεχόμενο κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση τῆς στρατιωτικῆς διοικήσεως, ἀλλὰ καὶ σὰν συνέπεια τῆς συνηθείας που εἶχαν οἱ ἐλληνίζοντες συγγραφεῖς νὰ χρησιμοποιοῦν τὰ ἔθνη μὲ τὴ γεωγραφικὴ τους σημασία. Ἡ Tărkova-Zaimova δέχεται τὴν ἄποψη τοῦ D. Hoffmann,

torio per Illyricum) περιελάμβανε τὴν Dacia καὶ τὴν Macedonia, δηλαδή τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν κεντρικὴ Χερσόνησο τοῦ Αἴμου, χωρὶς βέβαια ἡ Ἑλλάς νὰ ἔχη σχέση μετὰ τὴν Ἰλλυρία, ἐνῶ πρωτεύουσα τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἦταν ἡ Θεσσαλονίκη. Ἡ ἐπαρχία Thracia, ποὺ ἰδρύθηκε τὸ 45-46 μ.Χ., περιελάμβανε τὴν περιοχὴ ὡς τὸν Νέστο ποὺ ἀποτελοῦσε στὴν ἀρχαιότητα τὸ ὄριο μεταξὺ Μακεδονίας καὶ Θράκης, ἀλλὰ τὰ πρὸς Βορρᾶν ὄρια τῆς ἐπαρχίας αὐτῆς δὲν ἦταν σταθερὰ (Moesia II καὶ Moesia inferior).²³ Κατὰ τὴν διοικητικὴ ὀργάνωση τοῦ Διοκλητιανοῦ καὶ τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μεγάλου ἔχομε ὑπαγωγὴ τῆς διοικήσεως τῆς Θράκης, ἡ ὁποία χωρίστηκε σὲ ἕξι μικρότερες ἐπαρχίες, στὴν Praefectura Orientis. Κατὰ τὸν H. Ditten ὁ ὄρος «Θράκη» χρησιμοποιεῖται ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ τετάρτου αἰῶνος μετὰ τρεῖς σημασίες καὶ ἀπὸ τὸ τέλος τοῦ ἑβδόμου μετὰ τέσσερις: Ἡ κυρίως Θράκη νοτιῶς τοῦ Αἴμου, ποὺ περιελάμβανε τὴν ἐπαρχία Thracia τῆς ἐποχῆς τοῦ Πριγκιπέατου σὲ ἀντίθεση πρὸς τὴν Κάτω Μοισία καὶ τὴν Μικρὰ Σκυθία, ἡ εὐρύτερη Diözese Thraciae, ἐκατέρωθεν τοῦ Αἴμου, ἡ μικρότερη ἐπαρχία Thracia I μετὰ πρωτεύουσα τὴν Φιλιππούπολη καὶ ἡ ἐπαρχία Thracia II, μετὰ πρωτεύουσα τὴν Ἀνδριανούπολη, ποὺ ὀνομάζεται συνήθως καὶ Haemimontus.²⁴ Αὐτὴ ἡ διοικητικὴ διαίρεση τοῦ κράτους διατηρήθηκε ὡς τὴν ἐποχὴ τῶν σλαβικῶν καὶ ἀβαρικῶν ἐπιδρομῶν, δηλαδή τὸν ἕκτο καὶ τὸν ἑβδόμο αἰῶνα, ποὺ ὀδήγησαν μεταξὺ ἄλλων καὶ σὲ μιὰ ἀλλαγὴ τῆς διοικητικῆς ὀργανώσεως τῆς αὐτοκρατορίας μετὰ τὴ δημιουργία τῶν θεμάτων.²⁵ Μὲ τίς ἀλλαγές ποὺ ἐπῆλθαν ἔχομε περαιτέρω σχετικοποίησι τῶν γεωγραφικῶν ὄρων. Ἔτσι δημιουργοῦνται σταδιακὰ (δὲν ὑπάρχει συμφωνία μεταξὺ τῶν ἱστορικῶν ὅσον ἀφορᾷ τὸ χρόνο τῆς ἰδρύσεως τῶν θεμάτων) τὸ Θρακῶν θέμα στὴν περιοχὴ τῆς Νοτίας Θράκης ἐνῶ συναντοῦμε, ὡς γνωστό, ἕνα θέμα Θρα-

(*Das spätrömische Bewegungsheer*, Düsseldorf 1969, σελ. 81, 169), ὅτι κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ ὄροι ὅπως Dalmatae, Batavi κτλ. ἦταν «nur noch Namen ohne Inhalt» ἐνῶ οἱ ὄροι *Dākes*, *Thākes* καὶ *Illyrioi* «sind in rein regionalen Sinne gemeint und gelten wohl für die in diesen Räumen stationierten Truppen..., wie ja die griechisch schreibenden Autoren meist die Namen der Völker zu Bezeichnung der zugehörigen Gebiete verwenden.» (σελ. 225). Μιὰ πρώτη μνεία τοῦ φαινομένου τῆς τροπῆς τῶν ἐθνικῶν σὲ γεωγραφικά κάναμε στὴν ἐργασία «Das Ende de Antike und der Beginn des Mittelalters in Südosteuropa», *Ἑλληνικὲς ἀνακοινώσεις* στὸ Ε΄ Διεθνὲς Συνέδριο Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Ευρώπης, Βελιγράδι: 11-17 Σεπτεμβρίου 1984, Ἀθῆναι 1985, σελ. 72, σημ. 16.

23. Ditten ἑ.ἄ. σελ. 159.

24. ἑ.ἄ. σελ. 177.

25. J. Karayannopoulos, *Die Entstehung der byzantinischen Themenordnung*, München 1959, σελ. 59-71.

κησιών στην Μικρά Ἀσία. Ἀπὸ τὰ τέλη ὅμως τοῦ ὀγδόου αἰῶνος ἔχομε στὴν περιοχή τῆς Θράκης τὴν δημιουργία ἐνὸς θέματος Μακεδονίας ποὺ φθάνει στὴν Ἀνδιανούπολη. Ἔτσι διαβάζομε στὸν Λέοντα Γραμματικὸ ὅτι ὁ Βασίλειος ὁ Μακεδών, ὁ ἰδρυτὴς τῆς μακεδονικῆς δυναστείας, γεννᾶται ἐν Μακεδονία ἐν τοῖς χωρίοις Ἀδριανουπόλεως²⁶ ἐνῶ ὁ Γεώργιος ὁ Μοναχὸς κάνει λόγο γιὰ ἔξορία τῶν εὐγενῶν Μακεδόνων στὴν περιοχή τοῦ κάτω Δουνάβεως μετὰ τὴν κατάληψη τῆς Ἀδριανουπόλεως ἀπὸ τὸν Κροῦμο.²⁷ Ὁ Πορφυρογέννητος στὸ ἔργο του *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν* μᾶς πληροφορεῖ ὅτι στρατιωτικὴ δύναμις, ποὺ ἀποτελεῖτο ἀπὸ Θραῖκες καὶ Μακεδόνες καὶ ἀπὸ τὰ λοιπὰ δυτικὰ θέματα, ἐστάλη ὑπὸ τὸν πρωτοσπαθᾶριο Θεόκτιστο Βρυέννιο, *στρατηγὸν ἐν τῷ Θέματι Πελοποννήσου*, προκειμένου νὰ καταστείλῃ τὴν ἐξέγερση τῶν Σλάβων τῆς Πελοποννήσου τὸ 842 ἐπὶ Μιχαὴλ Γ΄.²⁸ Τὸ πόσο ἰσχυρὴ ἦταν ἡ σχετικοποίηση τῶν γεωγραφικῶν ὄρων φαίνεται ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι ἡ Θεσσαλονικὴ θεωρεῖτο πρώτη πόλις τῆς Θεσσαλίας. Σὲ κατάλογο ἐξ ἄλλου τῆς ἐποχῆς τοῦ Τσιμισκῆ ἡ Λάρισσα δὲν ὀνομάζεται μητρόπολις Θεσσαλίας ἀλλὰ τῆς Ἑλλάδος.²⁹

Στὸ σημεῖο αὐτὸ πρέπει νὰ παρατηρήσωμε ὅτι καὶ πολὺ μεταγενέστερα, κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Τουρκοκρατίας ἡ περιοχή τῆς ἱστορικῆς Μακεδονίας δὲν ἀποτελοῦσε διοικητικὴ ἐνότητα, ἀλλὰ ὅτι περιλαμβάνονταν μέσα στὰ τρία βιλαέτια, τὸ βιλαέτι τῆς Θεσσαλονικῆς, τὸ βιλαέτι τοῦ Μοναστηρίου καὶ βιλαέτι τοῦ Κόσσοβο, ποὺ περιελάμβαναν διάφορους πληθυσμούς, μὴ ἑλληνικούς, καὶ ποὺ ξεπερνοῦσαν τὰ ὄρια τῆς ἱστορικῆς ἑλληνικῆς Μακεδονίας, ἡ ὁποία πρὸς Βορρᾶ ἔφθανε ὡς τὴν ἀρχαία Λυγκυσιδα καὶ τὴν Πελαγονία, δηλαδὴ τὴν περιοχή τοῦ Μοναστηρίου καὶ τῆς Στρωμνίτσας, ὅπου ὑπῆρχε ἀκμαῖο καὶ πολυπληθὲς ἑλληνικὸ στοιχεῖο. Βεβαίως ἡ περιοχή αὐτὴ διατηροῦσε τὸ ἑλληνικὸ ἱστορικὸ της ὄνομα, ὅπως καὶ οἱ ἄλλες ἑλληνικὲς ἐπαρχίες, συνδεδεμένο μ' ἓνα ἐνδοξο παρελθόν, τόσο κατὰ τὴν ἀρχαία, ὅσο καὶ κατὰ τὴ Βυζαντινὴ ἐποχὴ – ὅπως τόσο παραστατικὰ ἐκφράζεται μέσα ἀπὸ τὴ Χάρτα τοῦ Ρήγα –

26. Λέων Γραμματικὸς, (ἔκδ. Βόννης), σελ. 231, στίχ. 1-5 καὶ Ditten, ἔ.ἀ. σελ. 174.

27. Γεώργιος Μοναχὸς, *Χρονικόν*, PG 110, στήλ. 981 A καὶ Ditten, ἔ.ἀ.

28. *De administrando imperio*, ed. Gy. Moravcsik - R. J. Jenkins, Washington 1967, σελ. 232 καὶ Ditten, σελ. 176.

29. *Notitia Episcopatum*, von Johannes Tsimiskes, ed. Gelzer München 1900, Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitia Episcopatum, σελ. 545, 557, 570, στίχ. 45. J. Karayannopoulos, «Zur Frage der Slavenansiedlungen auf dem Peloponnes», RESEE 9/3 (1971), No 3, σελ. 456, καὶ Ditten, ἔ.ἀ. σελ. 172.

ἀλλὰ καί μέ μιὰ σημαντική ἀκμή τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου κατά τήν ἐποχή τῆς Τουρκοκρατίας, δέν εἶχε ὅμως, ὡς εὐρύτερος χῶρος, ἐθνολογική ὁμοιογένεια ἐξ αἰτίας τῆς διεισδύσεως ὀρισμένων σλαβικῶν καί ἀλταϊκῶν φυλετικῶν ομάδων κατά τήν Μεσαιωνική ἐποχή ὅσο καί ἐξ αἰτίας τῆς Ὄθωμανικῆς κυριαρχίας καί τήν ἐγκατάσταση μουσουλμανικοῦ στοιχείου.

Ἡ περαιτέρω ἐξέλιξη τοῦ ὅρου συνδέεται μέ τὸ λεγόμενο Μακεδονικό Ζήτημα. Αὐτὸ οὐσιαστικά δημιουργήθηκε ὅταν κάτω ἀπὸ ὀρισμένες συνθήκες, πού εὐνοοῦσαν διάφορες σκοπιμότητες – κυρίως μιὰ βουλγαρική ἐπεκτατική πολιτική κάτω ἀπὸ τήν ἐπίδραση πανσλαβιστικῶν καί σλαβοφιλικῶν κύκλων – ὁ εὐρύτερος αὐτὸς χῶρος ταυτίστηκε μέ τήν ἱστορική Μακεδονία. Τὸ σύνθημα «Ἡ Μακεδονία στοὺς Μακεδόνες», κατά τὸ γνωστὸ τοῦ Ἡλία Γκαράσανιν «Τὰ Βαλκάνια στοὺς Βαλκανικοὺς λαούς»,³⁰ ἀποσκοποῦσε στὴν αὐτονόμηση καί στὴν ἐν συνεχείᾳ προσάρτηση τοῦ εὐρύτερου αὐτοῦ χῶρου ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους (κατὰ τὸ πρότυπο τῆς προσαρτήσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας τὸ 1880). Κατὰ τὴ φάση αὐτὴ ὁ ὅρος «Μακεδονία» εἶχε μὲν διευρυνθῆ σκόπιμα καί διατηροῦσε τὴ γεωγραφική του σημασία, καταβαλλόμενος ὅμως προσπάθεια νὰ λειτουργήσῃ ὡς παράγων ὀλοκληρώσεως (*principe d' integration*) γιὰ τὴ δημιουργία ἑνὸς αὐτόνομου κράτους, ὅπου οἱ διάφορες ἐθνότητες θὰ ζοῦσαν εἰρηνικά κατὰ τὸ πρότυπο τῆς Ἑλβετίας. Ἡ ἰδέα αὐτὴ ὑστερα ἀπὸ τὴν ἀπελευθέρωση τοῦ χῶρου αὐτοῦ ἀπὸ τὴν τουρκική κυριαρχία μετὰ τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους καί τὴν ἔνταξή του μέσα στὰ πλαίσια τῶν τριῶν Βαλκανικῶν κρατῶν,³¹ συνδυάστηκε σκόπιμα μέ τὴ

30. Ἡ διατύπωση αὐτὴ ὑπάρχει καί σὲ μιὰ ἐπιστολὴ τοῦ φιλελεύθερου Ἀγγλοῦ πολιτικοῦ Gladstone (*Macedonia for the Macedonians*, 1897), ἡ ὁποία ὅπως παρατηρεῖ ὁ Εὐάγγελος Κωφός ἀναφέρεται σαφῶς «στὶς διάφορες ἐθνότητες πού ζοῦσαν στὴ Μακεδονία τὴν ἐποχὴ ἐκείνη καί ὄχι σὲ κάποια ἀπροσδιόριστη “μακεδονική” ἐθνότητα». Βλ. Ὁ Μακεδονικός Ἀγῶνας στὴ Γιουγκοσλαβική ἱστοριογραφία, Μουσεῖο Μακεδονικοῦ ἀγῶνα. Ἰδρυμα Μελετῶν Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, Θεσσαλονίκη 1987, σελ. 5, σημ. 10. Στὸ ἴδιο ἄρθρο ἀναφέρονται καί οἱ διάφορες προσπάθειες πού ἔγιναν μέσα στὰ πλαίσια τῆς σκοπιανῆς ἱστοριογραφίας γιὰ τὴν ἐθνικοποίηση τῶν γεωγραφικῶν ὀρων «Μακεδονία», «μακεδονικός», κτλ., μιὰ διαδικασία πού παρουσιάζει μεγάλη σύγχυση καί ἀντιφατικότητες (ἔ.ἀ. σελ. 5-13).

31. Γιὰ τίς σχέσεις μετὰξὺ τῶν Βαλκανικῶν κρατῶν μετὰ τὴν ἐμφάνιση τῶν Νεοτούρκων καί τὰ προβλήματα πού συνδέονται μέ τὸ Βαλκανικὸ Σύμφωνο καί τοὺς Βαλκανικοὺς πολέμους βλ. Β. Papoulia «Die Problematik des Balkanbundes 1903-1913» *Friedenssicherung in Südosteuropa. Föderationsprojekte und Allianzen seit dem Beginn der nationalen Eigenstaatlichkeit*, hrsg. v. N. Bernath und K. Nering, (München) 1985, S 125-

σοσιαλιστική και κομμουνιστική ιδεολογία, και πήρε επαναστατική μορφή με το σκοπό τη δημιουργία πλέον ενός κομμουνιστικού κράτους που θα άποτελούσε τον πυρήνα για την κομμουνιστοποίηση όλου του Βαλκανικού χώρου. Η ένωση που δεν ήταν εφικτή στο έθνικό επίπεδο, γιατί υπήρχαν πολύ ισχυρές εθνικές αντιθέσεις στο χώρο αυτό, θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί στο ταξικό, διεθνιστικό επίπεδο. Ο όρος «Μακεδονία» πήρε τώρα ένα ιδεολογικό περιεχόμενο και μετετράπηκε σε όργανο μέσα στα πλαίσια του Διεθνούς κομμουνιστικού κινήματος, που βρισκόταν κάτω από σλαβικό, ρωσικό έλεγχο, και που προωθούσε έμφανώς τα σλαβικά συμφέροντα. Αυτό προκύπτει σαφώς από τη γνωστή απόφαση που πήρε η Κομμουνιστική Διεθνής (Komintern) το 1924, η οποία έκανε λόγο για «Μακεδονικό λαό» και προκάλεσε τη διαφωνία και την αντίδραση των Έλλήνων Κομμουνιστών, οι οποίοι υπέστησαν μεγάλες πιέσεις να δεχθούν την απόφαση εν όνόματι της πραγματοποιήσεως του κομμουνιστικού ιδεώδους στον βαλκανικό χώρο και της συνα-

138 και Β. Παπούλια, «Το Βαλκανικό Σύμφωνο», *Η συνθήκη του Βουκουρεστίου και η Ελλάδα*. Συμπόσιο 16-18 Νοεμβρίου 1988, (Ι.Μ.Χ.Α.) Θεσσαλονίκη 1990, σελ. 13-31. Το πρόβλημα της όριοθετήσεως αντιμετωπίστηκε μετά την κατάρρευση της οθωμανικής κυριαρχίας από τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου το 1913, όποτε ενσωματώθηκε το μεγαλύτερο μέρος της ιστορικής Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος όπου τώρα ζούσαν, εκτός των Έλλήνων (και των Μουσουλμάνων, οι οποίοι αργότερα εγκατέλειψαν την Μακεδονία με την ανταλλαγή των πληθυσμών βάσει της συνθήκης της Λωζάνης) και όρισμένοι διγλωσσοί σλαβόφωνοι, που κατά τη μέγιστη τους πλειοψηφία είχαν ελληνική συνείδηση, όπως φάνηκε από, τη δράση τους στο Μακεδονικό Άγώνα (1904-1908) γι' αυτό και τους ονόμαζαν Γραικομάνους. Βάσει της Συνθήκης του Neuilly (1919), που προέβλεπε μετανάστευση Έλλήνων από την Ανατολική Ρωμυλία και Βουλγάρων από τη Μακεδονία και τη Θράκη, η Ελλάδα και η Βουλγαρία έλυσαν άμοιβαία το μειονοτικό πρόβλημα. Μετά το διακανονισμό αυτό, που είχε ως συνέπεια την αποχώρηση από την Ελλάδα 52.000 περίπου σλαβόφωνων με βουλγαρική συνείδηση ή Ελλάδα δεν είναι δυνατόν να δεχθεί την ύπαρξη οιασδήποτε μειονότητας στη Δυτική Μακεδονία, πολύ δε περισσότερο «μακεδονικής», την οποία θεωρεί ως ανύπαρκτη. Η περιοχή βορείως της Ελληνικής Μακεδονίας (το 35% του ευρύτερου αυτού χώρου) που περιελάμβανε ένα συνονθύλευμα πληθυσμών, εκτός από τους Σλάβους, Άλβανούς (σήμερα αποτελούν περίπου το 40%), Έλληνες, κυρίως στις νοτιότερες περιοχές του Μοναστηρίου και της Στρώμνιτσας, προσαρτήθηκε στο Σερβικό κράτος, ενώ περίπου ένα 10%, η λεγόμενη Μακεδονία του Πιρίν, ενσωματώθηκε στη Βουλγαρία. Στην πραγματικότητα η σημερινή ελληνική Μακεδονία αποτελεί το 80% περίπου της αρχαίας ιστορικής Μακεδονίας (και 51% της ευρύτερης Μακεδονίας) και έχει όμοιογενή πληθυσμό πάνω από δύο εκατομμύρια και από αυτή την άποψη μόνο ή σημερινή ελληνική Μακεδονία μπορεί να είναι με βάση τα αντικειμενικά αυτά δεδομένα *αντιπροσωπευτική*.

δελφώσεως μεταξύ τῶν βαλκανικῶν λαῶν.³² Ἡ μερική ἔστω ἀποδοχή τῆς ἀποφάσεως τῆς κομμουνιστικῆς Διεθνoῦς (ὀρισμένα μέλη ἀποχώρησαν καί δὲν ὑπέγραψαν τὴν ἀπόφαση) προκάλεσε μεγάλη ἀντίδραση ὄχι μόνο στὴν ἑλληνική κοινὴ γνώμη γενικώτερα ἀλλὰ καί στοὺς ὁπαδοὺς τοῦ Κ.Κ.Ε., τὸ ὁποῖο τελικὰ τὸ 1935 ἀναθεώρησε τὴ θέση του καί ἀπέρριψε τὴν ἀπόφαση τοῦ 1924 γιὰ ἐνιαῖα καί ἀνεξάρτητη Μακεδονία, λαμβάνοντας ὑπ' ὄψη του ὄχι μόνο τὶς ἱστορικές προϋποθέσεις, ὅτι δηλαδὴ ἡ Μακεδονία εἶναι ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων ἑλληνική, ἀλλὰ καί τὶς ἀντικειμενικὲς συνθήκες, ὅτι ἡ Μακεδονία εἶναι ἑλληνικὸς χῶρος κατοικούμενος κατὰ συντριπτική πλειοψηφία ἀπὸ Ἑλληνας. Τὸ πρόβλημα ἀφοροῦσε πλέον τὶς σχέσεις μεταξύ Βουλγαρίας καί Σερβίας, ἡ ὁποία μετὰ τὴν ἦττα τῆς Βουλγαρίας εἶχε προσαρτήσει τὶς βοριότερες περιοχές, στὶς ὁποῖες κατοικοῦσαν διάφοροι πληθυσμοὶ ποὺ στὴν πλειοψηφία τοὺς μιλοῦσαν ἓνα σλαβικὸ ἰδίωμα συγγενὲς πρὸς τὴ βουλγαρική καί οἱ ὁποῖοι ἀνέκαθεν, ἀπὸ τὴ μεσαιωνικὴ ἐποχὴ, ταυτίζονταν μὲ τοὺς Βουλγάρους (τὸ ἐθνικὸ τους ὄνομα ἦταν Bugari).

Ἄν ἡ ἐποχὴ τοῦ Μεσοπολέμου δὲν ἦταν καθόλου κατάλληλη γιὰ τὴν ἐγκαθίδρυση σοσιαλιστικοῦ ἢ κομμουνιστικοῦ καθεστώτος στὰ Βαλκάνια, ἀφοῦ σ' ὅλη τὴν Εὐρώπη σχεδὸν κυριαρχοῦσαν φασιστικά - ὀλοκληρωτικά καθεστῶτα, τὰ ὁποῖα ὑποστηρίζονταν ἐν μέρει καί ἀπὸ τὰ λίγα ἐναπομείναντα μὴ φασιστικά, ὡς ἀντίβαρο πρὸς τὴ Σοβιετικὴ Ἐνωσι, αὐτὸ ἐπιτεύχθηκε κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Γερμανικῆς κατοχῆς, καί μετὰ τὴν ἦττα κυρίως τῆς Γερμανίας μὲ ἐξαίρεση τὴν Ἑλλάδα, ἡ ὁποία ἀντιστάθηκε στὴν κομμουνιστικὴ διείσδυση (ἦταν ἡ τρίτη κατὰ σειρὰ ἀντίσταση ἐνάντια στὸν ὀλοκληρωτισμὸ), ποὺ πῆρε τὴ μορφὴ ἐμφυλίου πολέμου μὲ τραγικὲς συνέπειες γιὰ τὸν τόπο. Ἦταν ἀκριβῶς κατὰ τὴν

32. Τὴν ἀποψὴ μας δσον ἀφορᾷ τὴ στάση τῶν Ἑλλήνων Κομμουνιστῶν διατυπώσαμε στὴν ἀνακοίνωσή μας «Ἡ Ἑλλάς καί οἱ γείτονές της», *Πανελλήνιο Συμπόσιον, Τὰ βασικά προβλήματα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, 24-27 Ὀκτωβρίου* (Ἐλευθέρα Σχολὴ Φιλοσοφίας ὁ Πλήθων Ἰωάννου Θεοδωρακόπουλου), Ἀθῆναι 1980, σελ. 175-182, ὅτι δηλ. ἐπειδὴ οἱ Ἑλληνας εἶχαν μιὰ μακροαίων ἔθνικὴ παράδοση, ποὺ τοὺς συνέδεε μὲ τὸν οἰκουμενισμὸ, τόσο τὸν ἀρχαῖο ὅσο καί τὸν Βυζαντινὸ, γοητεύθηκαν ἀπὸ τὴ μαρξιστικὴ ἰδεολογία στὴ διεθνιστικὴ τῆς ὑφῆ, ἀντίθετα μὲ τὶς ἄλλες Βαλκανικὲς χώρες, ὅπου ὁ κομμουνισμὸς ἐνέτεινε τὶς ἐθνικιστικὲς τοὺς τάσεις. Αὐτὸ φάνηκε ἤδη ἀπὸ τὴ γερμανικὴ κατοχὴ, ὅταν ἡ βουλγαρικὴ φιλοναζιστικὴ κυβέρνησις κατέλαβε τὰ ἐδάφη τῆς Νοτίου Σερβίας καί τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας καί τὸ Βουλγαρικὸ Κομμουνιστικὸ Κόμμα δὲν ἀντέδρασε. Ἔτσι ἔχομε τὸ μᾶλλον παράξενο φαινόμενον οἱ μὲν Ἑλληνας νὰ ἐμφανίζονται ὅτι ἔχουν ξεπεράσει ἀπὸ μιὰ ἀποψη τὸν ἐθνικισμὸ χάριν τῶν νέων ιδεωδῶν, ἐνῶ οἱ ἄλλοι νὰ διανύουν τὴν ἀντίθετη ἐξέλιξη (σελ. 177 κ.έ.).

ἐποχή αὐτὴ πού ὁ Τίτο ἀποφάσισε νὰ λύσῃ τὸ «Μακεδονικὸ πρόβλημα» κατὰ τρόπο πού ἐξυπηρετοῦσε τὰ συμφέροντα τῆς κομμουνιστικῆς Γιουγκοσλαβίας, καὶ σὰν σφήνα ἐναντίον τῆς Ἑλλάδας, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ἀποσπάσῃ τοὺς σλαβικοὺς ἀλλὰ καὶ τοὺς ἄλλους πληθυσμοὺς ἀπὸ τὸ σύνδεσμό τους μὲ τὶς γειτονικὲς πατρίδες τους, κυρίως ἀπὸ τὴν Βουλγαρία, ἀλλὰ καὶ τὴν Ἀλβανία καὶ τὴν Ἑλλάδα. Αὐτὸ ἐπιτεύχθηκε μὲ τὴν ἐπιβολὴ τοῦ κομμουνιστικοῦ συστήματος στὴν Γιουγκοσλαβία καὶ τὴν ὁμοσπονδιοποίησίν της τὸ 1945. Ἡ περιοχὴ αὐτὴ πού στὰ πλαίσια τῆς σερβικῆς διοικήσεως ἀποτελοῦσε τὴν σερβικὴ ἐπαρχία τοῦ Βαρδάρη (Vardarska Badovina) ἀνακηρύχθηκε «Ὁμόσπονδη Σοσιαλιστικὴ Δημοκρατία τῆς Μακεδονίας», ἡ ὁποία τώρα ἀποκοτῶσε ἕνα ἐντελῶς διαφορετικὸ ἰδεολογικὸ προσανατολισμό. Ἡ ἐγκαθίδρυση τοῦ καθεστώτος αὐτοῦ ἐνισχύθηκε ἀπὸ τὴ γνωστὴ ἀποστασία τοῦ Τίτο ἀπὸ τὸ Σταλινικὸ Μπλόκ, πού προκάλεσε τὴν εὐνοια καὶ ὑποστήριξη τῶν Δυτικῶν Δυνάμεων, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ καταστῇ ἀδύνατη τὴν ἀποτελεσματικὴ ἀντίδραση τῆς Ἑλλάδος γιὰ τὴ δημιουργία μιᾶς δημοκρατίας, πού σφετεριζόταν ἕνα προαιώνιο καὶ ἔνδοξο ἑλληνικὸ ὄνομα.³³

Ἐπικεντρώσαμε τὸ ἐνδιαφέρον μας στὸν ὄρο «Μακεδονία» γιὰτι κατὰ μιὰ πολὺ περιέργη ἱστορικὴ συγκυρία ἔχομε τὴν ἀντίθετη ἐξέλιξη ἀπὸ αὐτὴ πού ἀναφέραμε πάρα πάνω, τὴν τροπὴ, τὴν ἐσκεμμένη τροπὴ ἑνὸς γεωγραφικοῦ ὄρου συνδεδεμένου μὲ τὴ μεγάλη παράδοση ἑνὸς ἔθνους, τοῦ ἑλληνικοῦ, σὲ ἔθνολογικὸ γιὰ νὰ δηλώσῃ ἕνα λαὸ ξένο. Αὐτὴ ἡ ἐξέλιξη τοῦ ὀνόματος, πού ἀναφέραμε πάρα πάνω, δείχνει πόσο ἡ συγκάλυψη τῆς πραγματικῆς φύσης τῶν ὄρων μπορεῖ νὰ ὀδηγήσῃ σὲ παραλογισμούς. Γιὰτι ἀπὸ μιὰ ἑλληνικὴ λέξη (μακεδνός = ὑψηλός, μέγας), πού εἶχε μιὰ γεωγραφικὴ σημασία πῆρε τὸ ὄνομά της μιὰ λαϊκὴ δημοκρατία, ἡ γλῶσσα τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ μιὰ βουλγαρικὴ, μιὰ σλαβικὴ ἐν πάσει περιπτώσει, διάλεκτο. Ἀφοῦ πῆραν τὸ ὄνομα ἐγείρουν τὴν ἀπαίτηση γιὰ μιὰ νέα ἐθνότητα τὴ μακεδονικὴ. Στὸ ὄνομα, τώρα, μιᾶς νέας

33. Γιὰ μιὰ διεξοδικὴ ἀνάλυση τῶν ἐθνικιστικῶν καὶ κομμουνιστικῶν ἐπιδιώξεων στὸν χῶρο τῆς Μακεδονίας βλ. E. Kofos, *Nationalism and Communism in Macedonia. Civil Conflict, Politics of Mutation, National Identity*, New Rochelle - New York 1993², καὶ Sp. Sfetis, *Makedonien und interbalkanische Beziehungen 1920-1924* (Veröffentlichungen des Instituts für Geschichte Osteuropas der Universität München, Bd. 12). Γιὰ τὴν πρόσφατη βιβλιογραφία βλ. M. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Τὸ Μακεδονικὸ ζήτημα. Ἱστορικὴ ἐπισκόπηση*, δευτέρη ἔκδοση ἀναθεωρημένη, (Ἑλληνικὴ Ἐπιτροπὴ Σπουδῶν Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης) Ἀθήνα 1992.

ἐθνότητας καταβάλλονται διάφορες προσπάθειες γιά νά συγκροτήσουν μιὰ ἱστορική ἐνότητα, πού ἀποτελεῖ ἕνα ἱστορικό πλάσμα, μιὰ *fiction historique*. Δέν θά ἀσχοληθοῦμε βέβαια κατά πόσο ὅλα αὐτά ἔχουν ἕνα ἱστορικό ἀντίκρουσμα. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία εἶναι ὅτι ἐδῶ καταλύεται ἐκεῖνη ἡ θεμελιώδης διάκριση πού ἀναφέραμε πάρα πάνω μεταξύ τοῦ σημείου, φορέα ἑνὸς νοήματος, καί τῆς σημασίας του. Ἡ ὑποστασιοποίηση ἑνὸς ὄρου σημαίνει ἐπιστροφή σέ πανάρχαιες μορφές σκέψης ὅταν ἡ λέξη καί τὸ πράγμα συνέπιπταν μέσα σέ μιὰ μαγική ἀντίληψη γιά τὸν κόσμο.

Ὁ διφυῆς καί διαλεκτικὸς χαρακτήρας τοῦ λόγου παραμερίζεται ἀπὸ ἕνα εἶδος σκέψης, πού σημαίνει ἐπιστροφή σέ παλαιά, ἀρχαῖκά στάδια πολιτικῆς ὀργάνωσης, ὅταν ἀρχηγὸς μιᾶς ὀμάδας μποροῦσε νά εἶναι ἕνα μυθικό πρόσωπο, ἕνα τοτέμ, ἕνα ζῶο. Ἡ κατανόηση τῶν μηχανισμῶν πού συνδέουν τὴ σκέψη καί τὴ δράση μπορεῖ νά μᾶς βοηθήσει νά διακρίνωμε τὴν ὑφὴ τῆς ἰδεολογίας τῆς ἐθνολογικῆς αὐτῆς ὀμάδας. Δέν ξεκινάει ἀπὸ μιὰ ἐθνική ἰδεολογία, ὅπως ἐκεῖνη πού ἀποτελέσει τὴ βάση τῆς ἀρχῆς τῶν ἐθνότητων, γιὰτί τότε ἐπρόκειτο ἤδη γιά ἔθνη, πού εἶχαν πίσω τους μιὰ ἱστορική παράδοση καί ἕνα ἰδιάζοντα πολιτισμό, μιὰ παιδεία πού ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς ἱστορικῆς ἐξελίξεως. Οἱ διανοούμενοι τῆς ἐποχῆς τῶν Φώτων καί κατόπιν οἱ Ρομαντικοὶ προσπαθοῦσαν νά συλλάβουν αὐτὸ πού θεωροῦσαν ἀπαύγασμα τοῦ πολιτισμοῦ ἑνὸς λαοῦ, τὸ πνεῦμα ἑνὸς λαοῦ (*esprit du peuple*, *Volksgeist*), πού ἦταν συνδεδεμένο μὲ μιὰ ὀργανική ἀντίληψη γιά τὸ ἔθνος. Οὔτε ἔχει σχέση μὲ μιὰ ἰδεολογία ἀλτρωτικῶν χαρακτήρα, πράγμα πού συμβαίνει ὅταν ἕνας λαὸς αἰσθάνεται ὡς μέλος μιᾶς εὐρύτερης κοινότητος (*Irredentismus*) καί πού κατά καιροὺς πῆρε μεγαλοϊδεάτικη μορφή, ὅπως συνέβη κυρίως στίς ἀρχές τοῦ αἰῶνα καί πού ἀνταποκρίνονταν, ὡς κάποιο σημεῖο, σέ ὀρισμένες ἀντικειμενικὲς προϋποθέσεις (κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτὴ σημειώθηκε καί ἡ ἔξαρση τῶν ἀνταγωνισμῶν μεταξύ τῶν Ἑλλήνων καί τῶν Βουλγάρων στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς Μακεδονίας, κατὰ τὸ γνωστὸ Μακεδονικὸν ἀγῶνα 1904-1908). Ἐδῶ ἔχομε νά κάνωμε μὲ «*Volksgeister*» μὲ «φαντάσματα λαῶν» πού πλανῶνται ἀπειλητικά στὸ χῶρο μας σὰν ἔκφραση μιᾶς παρωχημένης ἐποχῆς. Γιὰτί ἐδῶ πρόκειται γιά ἕνα φαινόμενο ὀμαδώσεως ἀρχαῖκοῦ τύπου (*Gruppenbildung*) μὲ τὸ σκοπὸ νά συγχωνευθῇ τὸ συνονθήμεμα διαφόρων ἐθνικῶν ὀμάδων πού κατοικοῦν στὸ χῶρο αὐτό, πού δέν ὑποκρύπτει κἂν σὰν ἕνα τεχνητὸ δημιούργημα τίς ἀρπακτικὲς του διαθέσεις σέ πολλὰ ἐπίπεδα. Καί αὐτὸ βέβαια ἀποτελεῖ συνέπεια τῆς ποιότητος τῆς ἰδεολογίας τους, γιὰτί ἔκφραση τῆς

ἀρχαϊκῆς κοινωνίας στό πολιτικό επίπεδο ἀποτελεῖ ὁ ληστρικός τρόπος δράσεως. Γιατί πῶς ἄλλοιῶς θά μπορούσαμε νά χαρακτηρίσωμε μιὰ ὀλόκληρη σειρά ἀπό ἐκδηλώσεις, τίς ὁποῖες δέν εἶναι ἀνάγκη νά τίς ἀναφέρομε ἐδῶ, πού προδίδουν σαφῶς μιὰ «νεοβάρβαρη» νοοτροπία φασιστικῆς ὕφης. Γιατί μπορούμε νά μιλάμε γιά φασιστικῆς ὕφης ἰδεολογία, ὅταν ἀντιμεταπίζονται προβλήματα μέ παρωχημένες μορφές σκέψης καί δράσεως, ὅταν καταλύεται κάθε ἔννοια ἱστορικοῦ χρόνου, ὅταν κακοποιεῖται βάνουσα ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικῆς ἐξέλιξεως, ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικῆς συνεχείας, ἡ ἔννοια τῆς ἱστορικῆς ἐνότητας ἢ ὁλότητας, χωρὶς τίς ὁποῖες ἡ ἱστορία ἑνὸς λαοῦ δέν ἀποτελεῖ ἕνα νοητὸ πεδίο ἔρευνας.³⁴ Ἡ ἄρνηση τῆς ἱστορίας σημαίνει ἄρνηση τῆς ἴδιας τῆς ταυτότητας ἑνὸς λαοῦ, δηλαδή ἐπιστροφή στήν «προῖστορία», κι ὅταν κανεῖς, προπαντὸς ὅταν κανεῖς, πιστεύει τὸ ἀντίθετο κατασκευάζοντας μύθους γιά τὸ παρελθόν. Πόσο εὔκολα ἀλλὰ καί μέ ποιῆς δραματικῆς συνέπειες καταρρέουν τέτοιοι μῦθοι δείχνει ἡ πρόσφατη εὐρωπαϊκὴ ἱστορία.

Ἡ τροπὴ τῶν ἔθνικῶν ὀνομάτων σὲ γεωγραφικὰ συντελέστηκε σὲ ἕνα μεγάλο χρονικὸ διάστημα καί ἀντικατοπτρίζει κατὰ ἕνα ἀβίαστο τρόπο τὴν ἱστορικὴ ἐξέλιξη, ἡ τροπὴ ὁμως ἑνὸς γεωγραφικοῦ ὄρου σὲ ἔθνικὸ σημαίνει μιὰ ἀπροσδόκητη ἐκτροπὴ, τίς συνέπειες τῆς ὁποίας μόνο ἡ ἴδια ἱστορικὴ ἐξέλιξη μπορεῖ νά δείξει.

34. Γιά τίς ἔννοιες αὐτὲς βλ. στίς ἐργασίες πού ἀναφέρονται στήν σημ. 6 καὶ ἰδίως στή σημ. 19, ὅπου διαγράφονται ὀρισμένα ὄρια ἐντὸς τῶν ὁποίων πρέπει νά κινῆται ὁ προβληματισμὸς γιά νά καταστῆ μιὰ ἱστορικὴ ὁλότητα ἕνα νοητὸ πεδίο ἔρευνας. Τὰ ἴδια κριτήρια χρησιμοποιήσαμε στήν ἀνακοίνωσή μας μέ θέμα «Ἡ Μακεδονία ὡς ἱστορικὴ ἐνότητα», πού ἔγινε στὰ πλαίσια τῆς Στρογγυλῆς Τράπεζας ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ Θ' Πανελληνίου Συνεδρίου (20-22 Μαΐου 1988) τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορικῆς Ἑταιρείας (ὑπὸ ἔκδοση).

VASILKA TÄPKOVA-ZAIMOVA

L'EMPLOI DES ETHNICA ET LES PROBLÈMES DE LA COMMUNICATION À BYZANCE

Les ethnica dans les ouvrages des auteurs byzantins ont attiré l'attention de plusieurs chercheurs qui se sont penchés sur les relations de Byzance avec la périphérie «barbare» et les autres Etats du moyen âge européen ou asiatique.¹ Tout dernièrement l'archaïsation dans les appellations ethniques a fait l'objet d'un rapport où l'auteur les a présentées dans le cadre du thème «L'image de l'autre».² En effet, pour les Byzantins comme pour les représentants des grands empires étaient «Barbares» tous ceux qui forçaient les frontières et menaçaient de disloquer les sociétés solidement établies. Les appellations archaïsantes que l'on attribuait à ces «Barbares» et qui dans la plupart des cas sont tirés des ouvrages antiques ne sont pas choisis au hasard; ils indiquent réellement un *comportement* avec une nuance de dépréciation.

Dans le cadre du thème général de «La communication à Byzance» je voudrais dégager certains aspects dans l'emploi des ethnica, en commençant par la manière dont ces ethnica reflètent les connaissances géographiques générales des auteurs byzantins.

1. La tendance à l'archaïsation a existé tant qu'ont existé les ouvrages des auteurs byzantins et postbyzantins, c'est-à-dire jusqu'à l'époque où les Turcs Ottomans figurent communément sous le nom de «Perses». Cette tendance, avec la recherche d'un style châtié, est héritée tout d'abord des ouvrages des scholiastes et des lexicographes, c'est-à-dire de l'époque alexandrine. Mais quoiqu' à cette époque on soit déjà témoin de tentatives de faire de la «recherche» dans le domaine de la grammaire, il ne faut pas oublier que l'ethnogenèse est une discipline difficile et qu'elle constitue le côté faible de

1. V. Täpkova-Zaimova, «Les populations sédentaires et les tribus en migration face à la civilisation byzantine (Territoires bulgares et contexte balkanique)», *Bulgarian Historical Review* 8 (1980-1982), pp. 53-61 (bibl.).

2. W. Hörandner, «Das Bild des Anderen: Lateiner und Barbaren in der Sicht der byzantinischen Hofpoesie», rapport présenté au symposium: *Byzanz und ihrer Nachbarn*, Bechyně 1990. C'est à M. Hörandner que je dois le texte du manuscrit paris. 426 que je cite ici à la p. 706.

tous les «grammairiens» non seulement du Moyen âge, mais même du XIXe siècle.³

Au cours de la période que certains chercheurs appellent postethnonymique,⁴ c'est-à-dire lorsque le nom d'une ethnie est appliqué à d'autres ethnies ou groupements ethniques, c'est le facteur géographique qui joue en premier lieu un rôle important. Par exemple le nom de «Scythes» ou «Scythes nomades» est souvent appliqué aux peuples installés dans les régions septentrionales du pont Euxin («nomades» étant utilisé de préférence pour les vrais nomades déferlant d'Asie à partir des Portes du Caucase). Mais en dehors de ces généralisations, nous trouvons quelquefois aussi des précisions. Ainsi les Sakes étaient un peuple scythe pour certains auteurs byzantins qui s'appuyaient sur une information venant d'Hérodote (Hér. 7, 65): les Perses auraient appelé tous les Scythes «des Sakes», parce qu'ils étaient leurs voisins. Mais il y a aussi une autre explication qui vient d'Hésychios et qui est reprise dans le Lexicon de Photios, à savoir que les Sakes seraient des Thraces. Cette explication repose sur les scholes d'Aristophane, *Aves* 30 et *Vespes* 1221. Il y a là toujours le facteur géographique, mais combiné avec une tentative de faire de l'étymologie: les analogistes de l'époque ont mis un signe d'égalité entre les deux lexèmes à deux syllabes et à suffixe -kes (Θοῦκες, Σάκες). Naturellement, du point de vue géographique, les Sakes sont dit provenir des Scythes toujours dans le cadre des représentations géographiques du rivage septentrional du Pont. C'est pour cette même raison qu'à partir du VIe s. ils sont considérés comme apparentés aux Turcs. Parmi les Scythes nomades figurent aussi les Cimmériens, et ceci dès l'époque d'Hérodote (Hér. 1, 15). On les trouve chez Hésychios et dans l'*Etymologicum Magnum*. Hérodote ajoute, en se basant sur l'Od. 1, 14, qu'il y aurait des Cimmériens également autour de l'Océan – cette dernière localisation a pour objectif de les mettre au bout d'un monde imaginaire. Cependant dans son Lexicon, Photios qui s'appuie toujours sur Homère, propose une étymologie populaire qui fait provenir le nom des Cimmériens de celui de Cerbère (*Κέρβερος*), le gardien des Enfers.⁵

3. Cf. mon point de vue dans: «Njakoi problemi za bŭlgarskata narodnost v tvočestvoto na našite vŭzroždenci», in: *Sbornik v pamet na prof. Stančo Vaklinov*, Sofia 1984, pp. 80-86.

4. Gy. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, II, Berlin 1958, pp. 264.

5. Sur ces ethnica v. en général V. Tāpkova-Zaimova et R. Sjarova, «Ethničeski problemi na lexicografijata», in: *Sbornik v pamet na V. Georgiev (po slučaj 80 godini ot roždienieto mu)*, Sofia 1993 (sous presse).

Il en est de même des Gètes qui sont de provenance thrace,⁶ comme on le sait. Mais chez les auteurs byzantins à partir du IVe s. et jusqu'au XIIe s., ce nom couvre un nombre important d'ethnies: Goths, Slaves, Hongrois, etc. Je commence par les Goths qu'on fait rapprocher des Gètes tout d'abord à cause de la consonnance des noms *Γέται / Γότθοι*. Cette comparaison se trouve déjà chez Orose qui écrit en latin, ensuite chez Jordanès, etc. Mais dans la suite la confusion devient très grande non seulement sur la base de la similitude extérieure des noms, mais principalement à cause de nombreux événements qui se succèdent dans une région géographique assez vaste au nord du Danube. C'est là aussi que l'on trouve l'identification entre la Péonie et la Pannonie, les Péoniens et les Pannoniens, identification qui remonte toujours à Homère (II 10, 423; cf. aussi D.C. 49, 36). A son tour Thucydide (2, 99) qui relate l'expansion des Macédoniens en Péonie, a donné pour ainsi dire l'idée de l'identification des Péoniens avec les Macédoniens (Cette identification se trouve aussi chez Suidas, mais dans un seul manuscrit). Ceci à côté de cette autre identification des Thraces avec les Illyriens qui est des plus communes et qui repose surtout sur leur voisinage territorial.⁷

2. Une autre approche dans l'emploi des archaïsmes consiste à utiliser le nom administratif d'une province de l'empire comme nom ethnique. Théodoret de Cyr, par exemple, dit que Serdica est une ville illyrienne, métropole du peuple des Daces (*Ἰλλυρικὴ δὲ αὕτη πόλις, τοῦ Δακῶν ἔθνους μητρόπολις* PG LXXXVIII, 996 D). Il s'agit naturellement de la province de Dacie. Dexippe écrit également que Philippoupolis se trouve à la frontière entre les Thraces et les Macédoniens: *ἔστι δὲ ἡ πόλις αὕτη μεθόριος μὲν τῆς Θρακῶν καὶ Μακεδόνων γῆς*. (éd. Jacoby FGH, frg. 27, p. 470, 24). On pourrait multiplier ce genre d'exemples qui ont provoqué dans certains cas une vive discussion sur la question de savoir jusqu'à quelle époque les peuples anciens des Balkans ont continué d'exister comme tels, c'est-à-dire jusqu'à quand et comment faut-il délimiter l'emploi des ethnica comme désignation de ces peuples ayant une conscience nationale et à quel moment commence la désignation géographique. J'ai exprimé moi-même l'opinion que dans la plupart des cas et surtout chez les auteurs du VIe s. les appellations ethniques

6. K. Jordanov, «Thraco-Scythica: političeskie otnošenija do srediny IV v. do n.e.», *Etudes Balkaniques* 24/2 (1988), pp. 64-71.

7. V. Tăpkova-Zaimova, «La compétence des sources byzantines sur la survivance de l'ethnie thrace», *Byzance et les Balkans à partir du VIe siècle*, Variorum Reprints, London 1979, N° 1, pp. 223-230.

ont perdu leur signification comme telle. D'ailleurs ce procédé a été utilisé à longueur de siècles: Anne Comnène, par exemple, remarque qu'au nord de l'Hémus vivaient (de son temps!) des Daces et des Thraces, et au sud des Thraces et des Macédoniens. Reifferscheid, I, p. 257). Il est clair, à mon avis, que dans le premier cas elle pense au diocèse de Thrace qui touchait jusqu'au Danube, et dans le second – à la Thrace orientale, c'est-à-dire à la province de Thrace qui se trouvait à son tour à côté du thème de Macédoine, – administration qui lui était contemporaine.⁸ Nous avons là un exemple fort intéressant d'archaïsation, mélangée de représentations contemporaines, ce qui est bien dans le style des écrivains byzantins.

3. J'ai évoqué les grandes généralisations du genre de «Scythes» auxquels pour la période à partir du VIe s. on pourrait ajouter les Huns qui désignent surtout les nomades et les peuples türks. La mise au point de Gy. Moravcsik est connue.⁹ Je voudrais ajouter quelques remarques. Il y a des auteurs qui, dans le cadre des appellations générales, font un effort pour introduire certaines précisions sur les subdivisions par tribus. Un exemple qui mérite d'être mentionné, c'est cette précision que donne Agathias au sujet des Outigours et des Koutrigours. «Ils portent tous le nom de Scythes et de Huns – écrit-il – mais les uns d'entre eux sont appelés Koutrigours, les autres Outrigours, suivant les tribus» (Agath. 365, 6-8). Nous nous trouvons dans la même situation lorsque nous trouvons l'expression fréquente *Οὔννοι Βούλγαροι*. Il y a une phrase très connue dans l'«Histoire secrète» de Procope où il est question des attaques annuelles «des Huns, Antes et Sklavènes» (Hist. arc. 18). Jordanes qui écrit en latin presque à la même époque emploie la même phrase en parlant cependant de «Bulgares, Antes et Sklavènes» (Jord. Getica, 52, 2-3). Ceci indique, que l'appellation générale chez Procope, dans notre cas «les Huns», signifie qu'il y a une certaine lacune dans l'information concrète de l'auteur byzantin, en général très bien informé sur les événements qui lui étaient contemporains. Mais dans le cas concret il ne pouvait savoir avec précision s'il s'agissait d'Outrigours, de Koutrigours ou d'autres mélanges de ces groupements autour de la Méothide. Dans le même temps Jordanes employait «Bulgari» également comme appellation générale, car on le sait – depuis les dernières décennies du Ve s. les Proto-bulgares étaient plus connus en Occident par leur nom ethnique. Mais toutes ces subtilités et le passage

8. V. Tăpkova-Zaimova, «Quelques remarques sur les noms ethniques des auteurs byzantins» op. cit., N° IX, pp. 400-405.

9. Gy. Moravcsik, op. cit., pp. 231 sq., 279 sq.

du général au particulier sont également instructifs pour le comportement des auteurs byzantins envers les groupements et regroupements des «Barbares» au nord du Danube.

4. J'ai pris jusque là des exemples de la haute époque, qui sont valables aussi pour les siècles suivants. Lorsque les événements politiques font changer la physionomie des Balkans, les choses se répètent, mais sous un autre aspect, c'est-à-dire que dans le système de l'archaïsation on prend en considération les nouveaux Etats, la Bulgarie en premier lieu, mais aussi la Serbie, la Croatie, etc. Le tableau de cette nouvelle géographie archaïsante devient de plus en plus barriolé et les identifications ethniques de plus en plus déroutantes, lorsqu'on arrive aux XIe-XIIe ss., c'est-à-dire à l'époque où Byzance reprend ses territoires jusqu'au Danube. C'est aussi l'époque où de nouveaux groupements de tribus türkes = Petchénègues surtout, mais aussi Ouzes, Coumanes, mettent plus de couleurs au tableau des relations ethniques sur le Bas-Danube où s'inscrit également la présence des Valaques. On reprend donc la tradition de la haute époque, tout en ajoutant de nouvelles «explications» dans l'emploi des ethnica.

Michel Psellos désigne ordinairement les Petchénègues par leur propre nom, mais se sert aussi de l'ethnicon «Mysiens» (éd. Renaud, II, § VII, p. 129 et 149). Dans le second passage indiqué les Ouzes sont appelés «Triballes», bien que ceux-ci soient en principe appelés aussi par leur propre nom. Anne Comnène à qui Psellos a servi de source, ajoute une troisième fois «Mysiens» pour désigner les Petchénègues (op. cit., I, p. 127). Relisant toujours Psellos et Anne, nous trouvons aussi «Sarmates» (*Σαρματάι*) pour les Petchénègues, tandis que Michel Attaleiate désigne les Hongrois par ce nom. Mais ailleurs ces mêmes Hongrois sont appelés «Daces» (identifiables grâce à la mention de leur souverain Salomon), tandis que «Sarmates» sont les Coumanes et que l'ethnicon général «Scythes» est donné aux Petchénègues (Anna Comnena, op. cit., I, § VII, 1, p. 227).¹⁰

Je ne m'arrête pas aux appellations «Triballes» et «Dalmates» lorsqu'elles désignent les Serbes et les Croates ou les Croates et les Serbes, parce que nous avons une étude spéciale sur ce sujet.¹¹ Mais pour donner une idée approxi-

10. V. Tăpkova-Zaimova, *Dolni Dunav, granična zona na vizantijskija Zapad*, Sofia 1979, p. 118 sq. (Bibl.), ici de la p. 9 la note 11.

11. N. Radojčić, «Kako su nazvale Srbe i Hrvati vizantijski istorici XI i XII v. Jovan Skilitza, Nikifor Vrienije i Jovan Zonara», *Glasnik Skopskog naučnog Društva* 2 (1926), pp. 1-3.

mative du gout de l'époque, je donne deux tableaux, l'un du Lexicon de Zonaras et l'autre d'un manuscrit du XVe s. mais qui se rapporte, comme il semble, à l'époque en question:

- A. *Γήπαιδες. οἱ Λογγίβαρδοι. οἰονεὶ οἱ Γετῶν παῖδες* (col. 434)
Δάκες. οἱ Πατζινάκαι (col. 464)
Ἰλλυριοὶ. βάρβαροι. Θρακικοὶ οἶμαι δέ, τοὺς Βουλγάρους
 (col. 1103)

Οὔννοι. οἱ Οὔγγροι (col. 1478)
Παίονες. γένος Λατίνων ἢ ἔθνος θρακικόν. οἱ δὲ Μακεδόνες. τινὲς
δὲ τοὺς καλουμένους Πανοννοὺς. Παννόνοι δὲ οἱ Βούλγαροι
 (col.1495-1496)

Πανονία. ἢ Βουλγαρία (col.1507)
Σκλαβινία. ἢ Βουλγαρία (col. 1653)

«Gépides. Les Langobards, vraisemblablement les descendants des Gètes.

Daces. Les Péchénegues.

Illyriens. Des Barbares, les Thraces. Je crois que ce sont les Bulgares.

Huns. Les Hongrois.

Réoniens. Tribu latine ou peuple thrace; les Macédoniens. D'après certains ce sont ceux qu'on appelle [aujourd' hui] les Pannoniens. Et les Pannoniens sont des Bulgares.

Pannonie – la Bulgarie

Sklavinie – la Bulgarie (éd. J. A. H. Tittmann).»

- B. *Τοὺς Σέρβους εἶναι λέγουσι τοὺς Δάκας καὶ Δαλμάτας,*
Τοὺς δὲ Βουλγάρους Τριβαλοὺς, Ἰλλυρίους σὺν ἅμα
Καὶ Παίονας καὶ Πάννονας καὶ Γήπαιδας τοὺς Ὅγγρους
Οὔνους δὲ πάλιν λέγουσι καὶ Σκύθας τοὺς Κουμάνους
Ἄγαρίνους δὲ γίνωσκε Πέρσας Ἰσμαηλίτας
Τοὺς κεκλημένους σήμερον Τούρκους παρὰ τῶν πλείστων·
Ἐπεὶ γὰρ συνεμίγησαν Σαρακηνοῖς οἱ Τοῦρκοι,
Τὰς κλήσεις τῶν Σαρακηνῶν ἐκλήθησαν οἱ πάντες.

«On dit que les Serbes sont des Daces et des Dalmates,
 et les Bulgares – des Triballes. Les Hongrois sont des Illyriens
 et aussi des Réoniens, des Pannonien et des Gépides...

(ou bien, si l'on met la virgule après ἅμα:)

... Et les Bulgares – des Triballes et aussi des Illyriens,

les Hongrois sont des Péoniens, des Pannoniens et des Gépides).
 On dit aussi que les Coumanes sont des Huns et des Scythes.
 Sache que les Perses Ismaélites sont des Agarènes,
 ceux-là même qu'aujourd'hui la plupart des gens appellent des Turcs.
 Lorsque les Turcs se sont mélangés aux Sarrazins,
 tout le monde s'est mis à les désigner par les appellations des Sarrazins»
 (Paris. gr. 426, s. XV, fol. 136).

Je ne pense pas que ces textes aient besoin d'être commentés en détail. Mais une question se pose: pourquoi Zonaras qui passe pour un auteur averti, s'est-il permis ce genre de confusion littéraire? Est-ce seulement une question de mode? Je crois qu'il s'agit en l'occurrence d'une superposition d'éléments géographiques où, à la suite de tous les changements intervenus aux XIe-XIIe ss., il a cru devoir procéder à une adaptation en superposant les peuples sur les peuples sans s'écarter du cadre qui, pour lui, représentait la géographie historique. Je voudrais ajouter aussi pour le Paris, gr. 426 que nous avons déjà un échantillon de l'archaïsation en Asie Mineure que l'on commençait à appliquer aux Turcs Seldjoucides.¹²

Ma deuxième remarque porte sur la dernière identification de Zonaras. Celle-ci est empruntée, sans aucun doute, à une très nombreuse littérature bulgare où l'expression «Slovène rekše Bl'gare» (c'est-à-dire «Les Slaves dits Bulgares») est déjà chose courante.¹³ Que signifie ceci? C'est que nous avons eu affaire, en milieu bulgare, à des procédés byzantins d'archaïsation. Ces procédés ont influencé à leur tour les auteurs byzantins, comme Zonaras, qui ont pris des formules toutes prêtes et qu'ils ont trouvés dans la littérature bulgare.

Ma troisième remarque porte sur l'identification – quoique hésitante – qu'établit Zonaras entre les Péoniens (les Pannoniens) et les «Latins». Cette identification qui trouve quelques similitudes également chez Anna Comnène (celle-ci se sert quelquefois de l'ethnicon «Latins», de «Rome l'ancienne» etc.) commence à figurer chez les auteurs byzantins à partir de l'époque des Comnènes.¹⁴

5. J'attire l'attention en dernier lieu sur un autre genre d'archaïsation qui,

12. Gy. Moravcsik, *Op. cit.*, p. 268.

13. D. Angelov, *Obrazuvane na bŭlgarskata narodnost*, Sofia 1971, p. 332 sq., 356 sq.

14. S. Impellizzeri, «Romani, Latini e Barbari nell' "Alessiade" di Anna Comnena», *Da Roma alla terza Roma*, II. *La nozione di "Romano" tra cittadinanza e universalità*, Roma - Napoli 1984, pp. 377-390.

toujours dans le cadre de la *communication*, est en rapport étroit avec le développement de l'idéologie étatique. Cette archaïsation est à rebours: elle n'indique plus le comportement des Byzantins envers les autres peuples, mais la vision qu'on avait à Byzance ou ailleurs dans la basse littérature par rapport à l'empire même. Je n'ai pas à reprendre ici la signification qu'on donnait à *Ῥωμαῖοι* et surtout la combinaison *βασιλεία τῶν Ῥωμαίων* et *βασιλεὺς τῶν Ῥωμαίων*. Et je m'arrêterai brièvement sur l'opposition *Ἕλληνες / Ῥωμαῖοι*.

Une littérature abondante consacrée à ces deux ethnonymes (qui sont des pseudo-ethnonymes) a montré comment ce nom «se retire de plus en plus de la circulation pour se limiter au sens spécifique de non-chrétien... Pour éviter l'ethnique *Ἕλληνες* les Grecs du Moyen âge se sont tournés vers le nom *Γραικοί* qui aura plus tard, surtout à partir du XIVe s., une large diffusion». ¹⁵ Mais si ces deux ethnonymes ont gardé une signification particulière dans la littérature byzantine, il n'en est pas de même dans les littératures slaves, et en particulier dans la littérature bulgare. Or, les *Ῥωμαῖοι* sont rendus toujours par «Gr'ci» (Grecs), sans que pour autant ce terme ait eu une nuance dépréciative, comme cela a été le cas dans les ouvrages de certains auteurs occidentaux ¹⁶ où «Graeci» est également employé pour désigner les sujets de l'empire byzantin. Chez les écrivains bulgares il s'agit simplement de ce que j'ai appelé ailleurs une «prise de conscience» des réalités grecques qui touchent surtout le côté culturel. ¹⁷

Dans cette sorte d'équilibre entre la tradition antique et la «réalité» byzantine contemporaine est significative surtout la littérature dite eschatologique. On connaît la «chaîne» des royaumes terrestres qui se succèdent: Babylone, la Perse, la Macédoine et Rome. Mais ce dernier «royaume» acquiert parfois la physionomie non de Rome l'ancienne qui est païenne, mais de Byzance – royaume béni de Dieu. Et dans ce cas, l'essence grecque de ce royaume se présente de manière fort intéressante, par exemple chez le Pseudo-Méthode de Patara:

gr. *βασιλεὺς Ἑλλήνων, ἦτοι Ῥωμαίων* (éd. Lolos, pp. 86, 87)

βασιλεία τῶν Ἑλλήνων, ἦτις τῶν Ῥωμαίων (éd. Lolos, pp. 122-123)

15. D. Zakythinis, «Continuité de l'empire romain à Constantinople: 330-1453», *Da Roma alla terza Roma*, op. cit., p. 241.

16. G. M. Arbagi, *Byzantium in Latin Eyes: 800-1204*, Rutgers 1969, p. 17 sq.

17. V. Tāpkova-Zaimova, «"Grecs" et "Romains" dans la littérature bulgare», *Etudes Balkaniques* 20/1 (1984), pp. 51-57.

lat. *rex Gregorum (sic) sive Romanorum
regnum Romanorum* (ed. Sackur, p. 80)

bulg. *car elin'sko, rekše gr'čsk* [roi hellène, c'est-à-dire grec] *carstvo
elin'sko, rekše gr'čsko / royaume hellène, c'est-à-dire grec* (éd. Istrin p. 91).

Ce tableau vient appuyer mes conclusions: le texte latin qui chronologiquement est près du texte grec, reflète encore le point de vue byzantin et (non comme cela a eu lieu dans la suite), le point de vue des auteurs occidentaux (en effet si le texte grec est du VIIe s., celui qui est en latin est du VIIIe s.). Mais le texte bulgare répond clairement à la manière de voir dans les milieux de l'époque, car les traductions bulgares s'échelonnent à partir du Xe s. pour en arriver jusqu'au XVIe s. (la dernière est une traduction russe). Et, comme je viens de le dire, pour le Bulgare, un «Hellène» n'est qu'un «Grec» (Byzantin).

Les problèmes que j'ai abordés ici concernent plutôt le côté extérieur des grands processus d'ethnogenèse. Il s'agit de la réflexion que la conscience ethnique a laissée dans la littérature officielle byzantine, de même que dans ce que nous appelons la «basse littérature». L'une et l'autre ne reflètent pas les processus en eux-mêmes dans leurs mouvements d'intégration ou de désintégration tellement que l'image adaptée de ces processus dans la pensée de ceux qui les considèrent de côté. Dans les rapports entre groupes de diverses populations et le territoire ethnique, celui-ci demeure un territoire «historique», même après la disparition de ces groupes.¹⁸ C'est pourquoi il continue de figurer comme «historique» dans les ouvrages des auteurs byzantins. Il s'agit, en second lieu, de calques ou d'appellations codées¹⁹ que les divers écrivains utilisent différemment suivant les époques en essayant, par les procédés d'archaïsation, de concrétiser ces images dans le système général de la communication à Byzance.

18. St. Genčev, *Narodna kultura i etnografija*, Sofia 1984, p. 99 sq.

19. Pour compléter ma bibliographie je rappelle les études sur les ethnica de K. Άμαντος, «Τὰ ἔθνολογικὰ ὀνόματα εἰς τοὺς Βυζαντινοὺς συγγραφεῖς», *Ἑλληνικά* 2 (1928), pp. 97-104.

ΑΛΕΞΗΣ Γ. Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ

Η ΓΝΩΣΗ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ
ΓΙΑ ΤΟΝ ΤΟΥΡΚΟΦΩΝΟ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΑΣΙΑΣ,
ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ ΚΑΙ ΤΗΣ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΕΥΡΩΠΗΣ
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΣΙΑ

I.

Πρέπει ευθύς εξ αρχής να παρατηρήσουμε ότι συνηθίζεται στη μελέτη και την παρουσίαση της ιστορίας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας να τοποθετούνται «πλαίσια» στις εξωτερικές της σχέσεις ανάλογα με τον κατέχοχόν κατά εποχή αντίπαλό της, όπως λ.χ. «Βυζάντιο και Γότθοι» (στη Δύση) ή «Βυζάντιο και Πέρσες» (στην Ανατολή) για τους 4ο και 6ο αιώνες, «Βυζάντιο και Άραβες» για τους 7ο-10ο, «Βυζάντιο και Σταυροφόροι» για τους 11ο-13ο, «Βυζάντιο και Οθωμανοί» για τους 14ο-15ο κ.λπ., με αποτέλεσμα μερικές φορές να περνούν σε δεύτερη μοίρα ή και να υποβαθμίζονται σχετικά η επικοινωνία και οι ποικίλες επαφές της Αυτοκρατορίας, φιλικές ή εχθρικές, με άλλες εθνότητες ή λαούς κατά τις αντίστοιχες προαναφερθείσες περιόδους.

Μιά και μόνο ματιά στους δύο τόμους των «Βυζαντινοτουρκικών» του G. Moravcsik¹ αρκεί για να αντιληφθεί κανείς πως τα ποικίλα τουρκόφωνα φύλα, κοινής κεντροασιατικής ογουζικής καταγωγής, αποτελούν χωρίς αμφιβολία το έθνος με το οποίο το Βυζάντιο διατήρησε σχεδόν αδιάκοπη επαφή μέσα στους ενδεκάμισυ αιώνες της ύπαρξής του, από τα τέλη του 3ου/αρχές 4ου ως τα μέσα του 15ου αιώνα. Πράγματι, το Βυζάντιο αντιμετώπισε αλληπάλληλες τουρανικής προέλευσης επιθέσεις στα δύο από τα τρία – ούτως ειπείν – «θερμά» του μέτωπα:

α) Στο βόρειο, του Δούναβη,² κυρίως εκείνες των Ούννων (4ος-5ος αι.),

1. G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, 2 τόμοι, Βερολίνο 1958² και 1983³.

2. Με τα σημερινά δεδομένα ως βόρειο σύνορο του Βυζαντίου (που, βέβαια, όπως και τα άλλα του σύνορα σπανίως παρέμενε σταθερό για μεγάλο χρονικό διάστημα) θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε κάπως ελαστικότερα τα βόρεια σύνορα της Ρουμανίας με τη ΝΔ Σοβιετική Ένωση και την Ουγγαρία και τα βόρεια σύνορα της Γιουγκοσλαβίας με την Ουγγαρία, την Αυστρία και την Ιταλία. Από τη νεότερη βιβλιογραφία σχετικά με τους τουρκόφωνους γείτονες του Βυζαντίου στο βόρειο σύνορό του (για την περίοδο ως τον 10ο αι.) σημειώνουμε εδώ την βασική δίτομη συμβολή: *Popoli delle steppe: Unni, Avari*,

των Αβάρων, Ουτιγούρων και Κουτριγούρων (5ος-6ος), των Ονογούρων Βουλγάρων ή Πρωτοβουλγάρων-Παλαιοβουλγάρων (5ος-7ος), των Βουλγάρων προ του εκχριστιανισμού (7ος-9ος), των Ούγγρων-Μαγυάρων (9ος-10ος και πάλι 12ος), των Πατζινάκων-Πετσενέγκων / Pečeneg, των Ούζων / Uz και των Κο(υ)μάνων / Kirčak, ρωσικά Polontsi (11ος-13ος) και στο

β) ανατολικό, του Ευφράτη,³ από τον 11ο αιώνα και εξής, κυρίως εκείνες των Σελτζούκων / αραβικά - περσικά Saldjuk, τουρκικά Selçuklular (11ος-13ος),⁴ των Ορτοκιδών (Αρτουκιδών), των Ντανισμεντιδών ή Δανισμεντιδών / Danişmendliler (11ος-12ος), καθώς και των συνοδευόντων τους προαναφερόμενους Τουρκομάνων νομάδων / Türkmenler, των διαφόρων τουρκομανικών εμιράτων (μπεϋλικιών) στη Μικρά Ασία, που ακολούθησαν την παρακμή των Σελτζούκων (13ος-14ος), των μεταγενέστερων Τουρκομάνων της Α. Μικράς Ασίας (14ος-15ος), των Μογγόλων (13ος-14ος), των Μαμελούκων (αραβικά mamluk = σκλάβος) (13ος-14ος) και – τέλος – από τα τέλη του 13ου / αρχές 14ου αι. των Τούρκων του ραγδαία αναπτυσσόμενου οθωμανικού εμιράτου, της ισχυρότερης απ' όλες τις τουρκόφωνες φυλές, που μέσα σε διάστημα ενάμισυ αιώνα, ως τα μέσα του 15ου, θα αναλάβει για λο-

Ungari, Settimane di studio del Centro Italiano di Studi sull' alto medioevo, XXXV, 2 τόμοι, Spoleto 1988 (σε συνεχή σελιδοαρίθμηση), βασισμένη στα σεμινάρια κύκλου που έλαβε χώρα από 23-29 Απριλίου 1987. Ιδιαίτερα βλ. τις σχετικές διαλέξεις των Α. Carile, «I nomadi nelle fonti Bizantine» Α', σελ. 55-87 και Α. Bartha «The Typology of Nomadic Empires», Α', σελ. 151-174.

3. Κάπως ελαστικότερα και εδώ ως ανατολικά σύνορα του Βυζαντίου – σπάνια βέβαια σταθερά – μπορούν να νοηθούν τα σημερινά σύνορα της Τουρκίας με τις Σοβιετικές Γεωργία - Αρμενία, με την Περσία (Ιράν), την Μεσοποταμία (Ιράκ) και τη Συρία.

Πρέπει να τονιστεί εδώ ότι ήδη από τον 5ο αι., μετά τη διάσταση Ορθοδοξίας - Μονοφυσιτισμού, το Βυζάντιο αντιμετώπισε συχνά την πρόσθετη αντιπαλότητα των χριστιανικών ανατολικών λαών, ιδιαίτερα των Μονοφυσιτών Αρμενίων και Σύρων (Ιακωβιτών), εκτός από τη δεδομένη αντιπαλότητα των δυτικών σταυροφόρων (ρωμαιοκαθολικών). Αρχεί να θυμηθούμε τα χαρακτηριστικά για τους 12ο-13ο αιώνες παραδείγματα του Σύρου Ιακωβίτη πατριάρχη Αντιοχείας, Μιχαήλ Σύρου, που θεώρησε τον ερχομό των «Ισραηλιτών» (= Σελτζούκων) δίκαια θεόσταλη τιμωρία λόγω της αλαζονικής καταπίεσης των «Ρωμαίων» (= Βυζαντινών), την εμπορική συμμαχία των Λουζινιανών της Κύπρου με τους Σελτζούκους του Ικονίου το 1213/14-1216, στρεφόμενη κατά τη Νίκαιας, καθώς και την αποδοχή εκ μέρους του ηγεμόνα της Κιλικιακής Αρμενίας στέμματος από τον δυτικό αυτοκράτορα στα τέλη του 12ου αι., ενέργειες όλες στρεφόμενες κατά του Βυζαντίου: βλ. τις σχετικές παραπομπές στον Α. Σαββίδη, *Μελέτες βυζαντινής ιστορίας 11ου -13ου αι.*, Αθήνα 1986, σελ. 52-55 σημ. 196-199.

4. Φυσικά από τις 5 γνωστότερες σελτζουκικές δυναστείες μας ενδιαφέρουν εδώ άμεσα δύο, εκείνη των Μεγάλων Σελτζούκων της Βαγδάτης καθώς και εκείνη του μικροασιατικού σουλτανάτου του Ικονίου (Rûm).

γαριασμό της τον κυρίαρχο ρόλο στις ιστορικές τύχες της ΝΑ λεκάνης της Μεσογείου.⁵

Φυσικά δεν πρόκειται να μας απασχολήσουν εδώ τα ποικίλα προβλήματα γύρω από τη φυλετική ή την εθνολογική-ανθρωπολογική ταύτιση των τουρανικών φύλων, για τα οποία συχνότατα παρατηρείται το φαινόμενο νεότεροι ερευνητές (ιδιαίτερα βυζαντινολόγοι αλλά και μεσαιωνολόγοι άλλων ειδικοτήτων) να αναφέρονται γενικευτικά σ' αυτά ως «Τούρκους» ή «τουρκικούς λαούς» κ.λπ., χωρίς τις απαραίτητες σε κάθε περίπτωση διευκρινήσεις και λεπτομέρειες. Ας αναφέρουμε μόνο εδώ πως τουρανικοί / τουρκόφωνοι χαρακτηρίζονται οι ασιατικής προέλευσης λαοί, οι ανήκοντες είτε στον κεντρο-ανατολικό ασιατικό (ουραλο-αλταϊκό), είτε στον κεντρο-δυτικό ασιατικό (φιννοουγγριανό / ουγγριτικό – όχι «φιννο-ουγγρικό», όπως μερικές φορές εσφαλμένα γράφεται) φυλετικό τύπο, που αποτέλεσαν από τους πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες μια τεράστια συνομοσπονδία στις αρχικές τους κοιτίδες της κεντροανατολικής ασιατικής στέππας απ' όπου απλώθηκαν προς δυσμάς, διεισδύοντας από τους 4ο-5ο αιώνες στη ΒΑ Ευρώπη, αναγκάζοντας το Βυζάντιο, αλλά και τη δυτική Χριστιανοσύνη, να διεξάγει σκληρούς αγώνες εναντίον τους (6ος-9ος αι.)· αργότερα, από τους αι. 10ο-11ο την ορμή του επιφανέστερου ογούζικου φύλου, των Σελτζούκων, δέχτηκε ο ισλαμικός κόσμος της Εγγύς και της Μέσης Ανατολής.

Δύο μαζικές και εκτενείς μεταναστεύσεις τουρκόφωνων λαών έλαβαν χώρα κατά τον Μεσαίωνα σε σχέση με τον προς αυτούς δυτικό κόσμο:

α) η πρώτη (4ος-10ος αι.) δια μέσου κυρίως της βασικής οδού των ρωσικών στεππών και της ΒΑ Βαλκανικής,⁶ και

5. Ο πληρέστερος γενικός συνοπτικός οδηγός για τις μουσουλμανικές δυναστείες παραμένει εκείνος του C. E. Bosworth, *The Islamic dynasties*, Εδιμβούργο 1967. Στους καλύτερους χαρτογραφικούς - τοπογραφικούς οδηγούς για την ιστορία των αραβοφώνων, ιρανοφώνων και τουρκόφωνων μουσουλμανικών δυναστειών συγκαταλέγονται το έργο του W. Brice, *An historical atlas of Islam*, Leiden 1981 και (ιδιαίτερα για τους Τούρκους από τον 11ο ως τον 16ο αι.) η μεταθανάτια εκδοθείσα μονογραφία του D. Pitcher, *An historical geography of the Ottoman Empire*, Leiden 1972.

6. Την ίδια αυτή εποχή στον ανατολικό κόσμο από τον 7ο αι. και εξής κυριαρχούν οι αραβόφωνες μουσουλμανικές δυναστείες, ιδιαίτερα τα χαλιφάτα των Ομαϊιάδων της Δαμασκού (c. 680 - c. 750) και των Αβασιδών της Βαγδάτης (c. 750 - αρχές 11ου αι.), αν και τυπικά η αβασιδική δυναστεία έληξε με την είσοδο του Μογγόλου κατακτητή στρατηγού Hulagu στη Βαγδάτη το 1258, οπότε ανατράπηκε ο τελευταίος χαλίφης, al-Mustasim. Πολύτιμη η σχετική συμβολή στην ελληνική βιβλιογραφία για τα *Αραβικά Χαλιφάτα* στο ομώνυμο άρθρο του Κ. Μεγαλομμάτη στην *Παγκόσμια Ιστορία* (Εκδοτικές Αθηνών), τόμ. Α', 1990, σελ. 63-72, ιδιαίτερα για τον συγχρονιστικό χρονολογικό - τοπογραφικό πίνακα

β) η δεύτερη (11ος αι. και εξής) διά μέσου της κεντροδυτικής ασιατικής στέππας, σε εποχές που το Αραβικό Χαλιφάτο των Αβασιδών είχε εισέλθει σε περίοδο παρακμής και αποσύνθεσης.

Στην α' από τις προαναφερόμενες μεταναστεύσεις οι τουρανικοί λαοί που ήλθαν σε επαφή – εχθρική ή σπανιότερα φιλική – με τον βυζαντινό κόσμο ήταν κατά χρονολογική ακολουθία οι *Ούννοι*, *Όγουροι*, *Ονόγουροι*, *Βούλγαροι* ή *Πρωτοβούλγαροι* (Παλαιοβούλγαροι), *Ογούζοι των Αλταίων*,⁷ *Άβαροι*, *Σαβίροι*, *Σαράγουροι*, *Κουτρίγουροι*, *Ουτίγουροι*, *Βούλγαροι* (ώς τον εκχριστιανισμό του 9ου αι.), *Χάζαροι*, *Ούγγροι*, *Ούζοι*, *Πατζινάκοι* και *Κο(υ)μάνοι*, ενώ στη β' οι *Σελτζούκοι* (βλ. εδώ σημ. 4), *Ντανισμεντίδες*, *Ορτοκίδες*, *Τουρκομάνοι* νομάδες (όχι πάντα σε εξάρτηση, τονίζουμε εδώ, είτε από τους Σελτζούκους είτε από τις άλλες τουρκοφώνες δυναστείες της περιόδου ως τον 13ο αι.), *Ζεγκίδες* της Μέσης Ανατολής (Ζένγκι, Νουρεντίν, Σαλαδίνος),⁸ *Τουρκομάνοι* των μικρασιατικών εμιράτων, *Μογγόλοι* (ιδιαίτερα Ιλ-χανίδες της Μεσοποταμίας/ Περσίας καθώς και εκείνοι της «Χρυσής Ορδής» της Ρωσίας / Κριμαίας), *Μαμελούκοι* της Αιγύπτου, *Παλαιστίνης* και *Συρίας*, και – τέλος – *Οθωμανοί*.⁹

Τελειώνοντας το εισαγωγικό αυτό μέρος πρέπει απαραίτητα να αναφέρουμε ότι κοινοί εθνολογικοί / φυλετικοί (όχι όμως πάντα και γλωσσολογικοί) πρόγονοι των τουρκοφώνων αυτών φύλων του μεσαίωνα θεωρούνται οι Ογούζοι Τούρκοι των Αλταίων ορέων (τουρκ. *Oğuz*, αραβ. περσ. *Ghuzz*), που υπό τον δυναμικό κλάδο των «εννέα Ογούζων» (*Dokuz Oğuz*) δημιούργησαν στους 6ο-8ο αιώνες μια εκτενή νομαδική κεντροασιατική τουρανική συνομοσπονδία, γνωστή ως «Ουράνια Τουρκική Αυτοκρατορία» (*Göktürk*), που καθώς γράφει πρόσφατα ο Ο. Pritsak, επέβαλε για μεγάλο διάστημα μια απέραντη ασιατική *pax nomadica*.¹⁰ Από τα μέσα του 8ου αι. διάφοροι ογου-

της σελ. 64 (μουσουλμανικές δυναστείες μεσαίωνα και νεότερων χρόνων).

7. Πρόκειται για τους κοινούς φυλετικούς προγόνους όλων των γνωστών στο βυζαντινό κόσμο τουρκοφώνων φύλων (βλ. παρακάτω).

8. Σχετική η ανακοίνωσή μου στο *ΙΗ' Διεθνές Βυζαντινολογικό Συνέδριο* (Μόσχα, Αύγουστος 1991): Α. Savvides, «Comneni, Angeli, Zengids and Ayyubids to the death of Saladin», *JOAS* 3-4 (1991-92), σελ. 231-235.

9. Η ιστορία των προ-οθωμανικών τουρκοφώνων φύλων και των σχέσεών τους με τη Βυζαντινή Αυτοκρατορία αποτελεί το βασικό θέμα της υπό ετοιμασία μονογραφίας μου. Βλ. πρόχειρα το άρθρο μου «Τούρκοι (Ογούζοι, Κουτρίγουροι / Ονόγουροι, Χάζαροι, Τουρκομάνοι, Ούζοι, Πατζινάκοι, Κομάνοι, Ντανισμεντίδες, Ορτοκίδες, Σελτζούκοι, Τουρκομανικά εμιράτα Μ. Ασίας / Λευκού-Μαύρου Προβάτου, Μαμελούκοι)», *Παγκόσμια Ιστορία* (Εκδοτική Αθηνών), τόμ. Β', Αθήνα 1990, σελ. 356-366.

10. Βλ. Ο. Pritsak, «The distinctive features of the *Pax Nomadica*», στον τόμο *Popoli*

ζικοί κλάδοι του νομαδικού αυτού μορφώματος διασκορπίστηκαν προς δυσμάς. Η σωστή γνώση της μετακίνησης αυτής – μάλλον άγνωστης στους Βυζαντινούς, τουλάχιστον ως τον 15ο αι. όπως θα δούμε – της οποίας πρώτα κύματα είχαν ήδη από τον 4ο αιώνα φθάσει στη Ρωσία και από εκεί στην Α. και κεντρική Ευρώπη, αποτελεί κατά τη γνώμη μου το κλειδί για την σε ορθές βάσεις αντίληψη του όλου πλέγματος της βυζαντινοτουρκικής επικοινωνίας καθόλη την μεσαιωνική περίοδο. Αυτό προσπάθησα πρόσφατα να δείξω σε σχετική μου ανακοίνωση στο *Διεθνές Βυζαντινολογικό Συμπόσιο της Τσεχοσλοβακίας με τίτλο «Το Βυζάντιο και οι γείτονές του από τα μέσα του 9ου ως τον 12ο αιώνα»*.¹¹

II.

Πόσο καλά όμως ήταν πληροφορημένοι οι Βυζαντινοί για τους γειτονικούς τους τουρκόφωνους λαούς; Αν κανείς κρίνει από την πληθώρα των σχετικών παραπομπών στις μεσαιωνικές ελληνικές πηγές – μεθοδικά συλλεγμένων από τον Moravcsik στον 2ο τόμο των «Βυζαντινοτουρκικών» του – η απάντηση *prima vista* είναι σχετικά εύκολη, καθόσον μάλιστα η μελέτη της βυζαντινής γραμματολογίας δείχνει ότι πολλοί από τους επίσημους ιστοριογράφους της βυζαντινής περιόδου ήταν οι ίδιοι ανώτεροι κρατικοί υπάλληλοι και γνώριζαν συχνά από «πρώτο χέρι» τις εξωτερικές υποθέσεις

delle steppe (εδώ σημ. 2), Β', σελ. 749-776.

11. A. Savvides, «Byzantines and the Oghuz / Ghuzz. Some observations on the nomenclature», *International Symposium «Byzantium and its Neighbours from the mid-9th till the 12th centuries»*, Bechyň 10-15 September 1990 (υπό εκτύπωση).

Για την κεντροασιατική αυτοκρατορία Göktürk των Αλταΐων, την ιστορία της οποίας γνωρίζουμε τμηματικά από μουσουλμανικές κυρίως πηγές, καθώς και για τη συνέχισή της στην Υπερωξιανή (Transoxiana ή Transoxania) από τα τέλη του 9ου αι. με την ονομασία «Αυτοκρατορία των Ογούζων Yabghu (=ηγεμονικός τίτλος)», για την οποία πρόσθετα πολύτιμα στοιχεία δίνουν οι ρωσικές πηγές, όπως το Χρονικό του Ψευδο-Νέστορος, βλ. W. Barthold, «Ghuzz», *EI*¹.– C. Cahen, «Ghuzz», *EI*².– C. E. Bosworth, *The medieval history of Iran, Afghanistan and Central Asia*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1977 (μελέτη αρ. XX).– O. Pritsak, «Die Untergang des Reiches des Oguzischen Yabgu», *F. Koprullü Armağanı*, Κωνσταντινούπολη 1953, σελ. 397-410.– Του ιδίου, *Studies on medieval Eurasian History*, Variorum Reprints, Λονδίνο 1981 (μελέτες αρ. XV και XIX).– Του ιδίου, *Pax Nomadica* (εδώ, προηγ. σημ.), ιδιαίτερα σελ. 775-776: «... the old Turkic kaganate was not a product of evolutionary development of the nomadic society. It was rather a subjugation and conquest of both nomadic and sedentary populations by a gifted charismatic clan which utilized for their purpose the mythic cyclical concept of the universal rule of the Männerbünde». Βλ. επίσης την παλαιά βασιική συμβολή του F. Lazló, «Die Tokuzoguz und die Köktürken», *Analecta Orientalia* 5 (Βουδαπέστη 1947), σελ. 103-109 καθώς και τη μελέτη του J. Hamilton, «Toquz-Oghuz et On-Uyghur», *Journal Asiatique* 250 / 1 (Παρίσι 1962),

του κράτους (χαρακτηριστικά παραδείγματα οι Ψελλός, Ατταλειάτης, Κίνναμος και Νικήτας Χωνιάτης στους 11ο και 12 αιώνες). Θα μπορούσε κανείς λοιπόν να απαντήσει ανενδοίαστα ότι οι Βυζαντινοί ήσαν σίγουρα πολύ καλά πληροφορημένοι, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει πως η εκτενής αυτή πληροφόρησή τους ήταν πάντα σωστή και επακριβής. Εντυπωσιάζει, λ.χ., το ποσοστό των γνώσεων του Πρίσκου για τους Ούννους, του Μένανδρου Προτήκτορος για τους Ογούζους των Αλταϊών, του Αγαθία για τους Σασανίδες, του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη και του συμπλητή των Θαυμάτων του Αγίου Δημητρίου για τους Αβαροσλάβους, του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου για τους Χαζάρους, τους Ούγγρους, τους Πατζινάκους και τους Ούζους,¹² όπως επίσης των Θεοφύλακτου Αχρίδας και του Ευστάθιου Θεσσαλονίκης για τους Πατζινάκους και τους Κουμάνους αντίστοιχα, της Άννας Κομνηνής για τους Σελτζούκους, τους Πατζινάκους και τους Κουμάνους, των Κίνναμου και Νικήτα Χωνιάτη για τις τουρκόφωνες μικρασιατικές δυναστείες του 12ου αι., αλλά και των Παχυμέρη, Γρηγορά και ιδιαίτερα, του Χαλκοκονδύλη για τους Τουρκομάνους και τους Οθωμανούς. Αλήθεια, πόσοι συγγραφείς της μεσαιωνικής Ανατολής (ή και της μεσαιωνικής Δύσης), παρά την γενικά αποδεδειγμένη προσφορά τους στην ιστοριογραφία, έχουν να επιδείξουν έστω και μειωμένο αντίστοιχο ποσοστό γνώσεων για το Βυζάντιο;

Στην παρούσα ανακοίνωση θα περιοριστώ στην ονοματοδοσία των εθνικών επιθέτων που υιοθέτησαν οι Βυζαντινοί συγγραφείς για τα γειτονικά της Αυτοκρατορίας τουρκόφωνα φύλα. Η ευρεία χρήση γνωστών όρων που καταδεικνύουν το συνεχές της επικοινωνίας, για παράδειγμα, του μικρασιατικού χριστιανικού στοιχείου με τους αραβόφωνους και τους τουρκόφωνους κατακτητές, γίνεται εμφανής αν θυμηθούμε εδώ τις ποικίλες παραλλαγές της «Ανατολής - Ανατολία - Anadolı» και του «Rûm».¹³ Η συχνή επίσης χρήση όρων, όπως «μειξοβάρβαροι», ή και τίτλων αξιωμάτων των ανατολικών λαών, όπως «άμιρās - έμιρης», «σουλτάν», «χάνος», αλλά και «μελικ(ης)» (<αραβικά malik = πρίγκηπας, ηγεμόνας),¹⁴ αφήνει να φανεί η στενή

σελ. 23-64 για τις διάφορες μορφές των ονομάτων και όρων στις κινεζικές, αραβικές, βυζαντινές κ.ά. πηγές.

12. Βλ. τον συλλογικό τόμο σχολίων στο: *Commentary on the DAI*, Λονδίνο 1962, ιδιαίτερα σελ. 14, 64, 143 (Χάζαροι), 145 κ.ε., 150 κ.ε. (Ούγγροι), 12 κ.ε., 142 κ.ε. (Πατζινάκοι), 61 (Ούζοι).

13. Βλ. A. Savvides, «A note on the terms Rûm and Anatolia in Seljuk and early Ottoman times», *Δελτίο Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών* 5 (1984-5 [έκδ. 1987]), σελ. 95-102.

14. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, Β', σελ. 66-68 (αμιράς), σελ. 148-149 (κανάς=χαν),

επικοινωνία των ελληνικών πληθυσμών με τους ανατολικούς λαούς, θέμα που με απασχόλησε σε πρόσφατη ανακοίνωσή μου στο *ΙΑ ΄ Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο* της Θεσσαλονίκης, όπου επίσης εξέτασα την πραγματικά εντυπωσιακή γνώση εκ μέρους των Βυζαντινών συγγραφέων των ονομάτων των διαφόρων τουρκόφωνων ηγεμόνων της Μ. Ασίας, συγκεκριμένα των Σελτζούκων του Ικονίου, από την ακριβή παράθεση των οποίων οι μορφωμένοι τουλάχιστον κύκλοι στην Αυτοκρατορία πολλά θα μπορούσαν να διδαχθούν: ονόματα όπως Ιαθατίνης Καϊ-χοσρόης, Αζατίνης Καϊ-καούσης ή Αλαατίνης Καϊ-κοβάδης, όπως εμφανίζονται στα ελληνικά ελαφρά παραλλαγμένα τα Ghiyath al-Din Kay-Khusraw, Izz al-Din Kay-Kawus και Ala al-Din Kay-Kubad, μετέδιδαν το σαφές μήνυμα του μικτού αραβοπερσικού χαρακτήρα του σελτζουκικού πολιτισμού.¹⁵

Πρέπει, πάντως, να γίνεται ιδιαίτερα προσεκτική χρήση των σχετικών ονομασιών με τις οποίες αποδίδουν την εθνικότητα των ξένων λαών γενικότερα (και στην περίπτωση μας των τουρκόφωνων ειδικότερα) οι Βυζαντινοί συγγραφείς, που, επηρεασμένοι όπως ήσαν από αρχαιοελληνικά πρότυπα, υιοθετούν συχνά αναχρονιστικούς και μάλλον υπερβολικά αρχαιοπρεπείς εθνολογικούς τύπους και επικλήσεις, παράλληλα με το συχνότατο «βάρβαρος/ βαρβαρικός», το επίθετο με την υποτιμητική χροιά που χρησιμοποιήθηκε συλλήβδην για να χαρακτηρίσει τους εχθρούς της Αυτοκρατορίας, και ιδιαίτερα τους μη Χριστιανούς της αντιπάλους, μια συνήθεια που ατυχώς έχουν «κληρονομήσει» και αρκετοί νεότεροι Έλληνες βυζαντινολόγοι.

Μέσα από μια πολυποίκιλη ορολογία αρχαιοπρεπών ονοματοδοσιών σχετικά με τα τουρκόφωνα φύλα, ιδιαίτερα των Βαλκανίων και της Μ. Ασίας, ξεπροβάλλουν διάφοροι λαοί: ιδιαίτερα συχνά χρησιμοποιείται ο πασιγνωστος όρος «Σκύθαι», που συνδέει στενά μια ευρύτατη τουρκόφωνη παρουσία στη ΒΑ Ευρώπη, από τους Ούννους ως τους Βουλγάρους, τους Πατζινάκους και τους Κουμάνους κυρίως, αλλά και (με αραιότερη χρήση) ως τους Οθωμανούς¹⁶ με τον ονομαστό αρχαίο νομαδικό λαό που κατά τους 8ο-7ο π.Χ. αιώνες μετακινήθηκε από την κεντρική Ασία προς τη Ν.

σελ. 187-188 (μελικής), σελ. 286-289 (σουλτάνος).

15. Βλ. Α. Σαββίδης, «Κοινωνικές, πολιτισμικές, καλλιτεχνικές και θεσμικές αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στους Μικρασιάτες Χριστιανούς και στους Σελτζούκους Τούρκους του Ικονίου», *Πρακτικά ΙΑ ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1991, σελ. 57-88, με τη σχετική βιβλιογραφία.

16. Πρβλ. παραπάνω, σημειώσεις 6-9.

Ρωσία, δημιουργώντας εκεί μια αυτοκρατορία, την οποία ανέτρεψαν και αντικατέστησαν οι Σαρμάτες μέσα στην περίοδο από τον 4ο π.Χ. ως τον 2ο μ.Χ. αιώνες.¹⁷

Φανερή γίνεται, βέβαια, η δυσκολία ταύτισης του όρου *Σκῦθαι*, ανάλογα με την κάθε περίπτωση και χρονική περίοδο, από τους Ούννους ως τους Οθωμανούς. Οι *Σκῦθαι* των Πρίσκου, Ζώσιμου και Αγαθία, για παράδειγμα, είναι οι Ούννοι (Moravcsik, Β', 279-283), ενώ οι *Σκῦθαι* του Ευάγριου ή του Γεώργιου Πισίδη είναι οι Άβαροι (Moravcsik, Β', 51-53), στους οποίους όμως αναφέρεται ως Σκύθες πάλι ο Αγαθίας σε διαφορετικά χωρία του έργου του· «Σκύθες», πάλι, ονομάζει ο Θεοφύλακτος Σιμοκάττης τους Κεντροασιάτες Τούρκους Ογουζούς των Αλταϊών (Moravcsik, Β', 279), τους οποίους, όμως, ο Μένανδρος Προτήκτωρ αποκαλεί απλά «Τούρκους» (Moravcsik, Β', 320)· «Σκύθες» είναι για τους Θεοφάνη και Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο οι Χάζαροι της Κριμαίας (Moravcsik, Β', 280), για τον Λέοντα Διάκονο οι Ούγγροι, για τους Σκυλίτζη, Ατταλειάτη και Ζωναρά οι Πατζινάκοι, για το Συνεχιστή του Σκυλίτζη και τον Εφραίμ Αίνιο οι Ούζοι, για τους Άννα Κομνηνή, Κίνναμο, Νικήτα Χωνιάτη, Γεώργιο Ακροπολίτη και Θεόδωρο Σκουταριώτη οι Κουμάνοι (Moravcsik, Β', 280-282). «Σκύθας ύπερβορείους» αποκαλεί ο Γρηγοράς τον 14ο αι, τους Μογγόλους (Moravcsik, Β', 282), ενώ απλά «Σκύθας» χαρακτηρίζει τους Οθωμανούς ένα αιώνα αργότερα ο Χαλκοκονδύλης καθώς και ο ανώνυμος συντάκτης βυζαντινού Βραχέος Χρονικού (Moravcsik, Β', 283).

Τα προβλήματα, όμως, σχετικά με τον όρο «Σκῦθαι» είναι ακόμη πολυπλοκότερα. Για παράδειγμα, μόνο επισταμένη μελέτη και σύγκριση των υπαρχουσών πηγών καταδεικνύει ότι οι Σκύθες που βρίσκονταν ανάμεσα στο ανομοιογενές μισθοφορικό συνονθύλευμα στο στράτευμα του Ρωμανού Δ' Διογένη το 1071 στο Μαντζικέρτ (ανάμεσα, βέβαια, σε Βυζαντινούς, Αρμένιους, Σκανδιναυούς, Βαράγγους, Βουλγάρους, Ρως και Σλάβους), ήσαν Ούζοι και Πατζινάκοι¹⁸ και όχι Κουμάνοι, όπως προσπάθησα να δείξω σε ειδική για τις σχέσεις Βυζαντίου - Κουμάνων μελέτη μου.¹⁹ Γνωρίζουμε, βέβαια ότι σε κρίσιμότερη καμπή της μεγάλης σύγκρουσης Ούζοι και Πατζι-

17. Βλ. Moravcsik, ό.π., Α', σελ. 40 κ.ε., 47 κ.ε. με τις βιβλιογραφίες.

18. Βλ. Vasiliev, *Ιστορία*, σελ. 441. P. Charanis στον K. Setton (έκδ.), *Crusades*, Α', σελ. 200, 201.- Vryonis, *Decline*, σελ. 99.- Α. Σαββίδης, *Το Βυζάντιο και οι Σελτζούκοι Τούρκοι τον 11ο αι.*, Αθήνα 1982, σελ. 41.

19. Α. Σαββίδης, «Οι Κο(υ)μάνοι και το Βυζάντιο, 11ος-13ος αι.», *Βυζαντινά* 13/2 (1985), σελ. 944 με σημ. 15. Βλ. επίσης Χρ. Μπαρτικιάν, «Η οικονομική πολιτική του Βυζαντίου στην Αρμενία (β' μισό 10ου - α' μισό 11ου αι.)», Πρακτικά Α' Διεθνούς Συμπο-

νάκοι αυτομόλησαν προς τους φυλετικά συγγενείς τους Σελτζούκους του Αλπ Αρσλάν.

Στην «Αλεξιάδα» της Άννας Κομνηνής, επίσης, οι «Σκύθαι» εμφανίζονται στο κείμενο μαζί με τους όρους Πατζινάκοι και Κούμανοι²⁰ και μόνο παράλληλη μελέτη άλλων συγχρόνων πηγών (για παράδειγμα των δυτικών σταυροφορικών πηγών, που τους αναφέρουν σαφώς ως *Pincenarii* - *ios* και *Comanitae* - *as*) μπορεί να τους καθορίσει σαφέστερα στην καθεμιά των περιπτώσεων. Επίσης σύγκριση των πηγών και μόνο καταδεινύει ότι οι Σκύθες του Κίνναμου, τους οποίους συνέτριψε ο Ιωάννης Β΄ Κομνηνός το 1122/23 στη μάχη της Βερόης με τη βοήθεια των Βαράγγων μισοφόρων του, ήταν όχι Κουμάνοι, όπως υποστηρίζει ο Ρουμάνος ιστορικός P. Diaconu στην ειδική περί Κουμάνων μονογραφία του,²¹ αλλά τα υπολείμματα των Πατζινάκων που είχαν επιβιώσει από τη μεγάλη καταστροφή που είχαν υποστεί από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό και τους Κουμάνους συμμάχους του το 1091, ύστερα από την κατάρρευση της εφήμερης πατζινακικής συμμαχίας με τον επικίνδυνο και φιλόδοξο Σελτζούκο εμίρη της Σμύρνης, Τζαχά.²² Στην περίπτωση αυτή η παράλληλη πηγή που μας βοηθά στην ταύτιση των «Σκυθών» του Κίνναμου με τους Πατζινάκους, είναι το σκανδιναβικό *saga* του Ισλανδού ιστοριογράφου του 12ου-13ου αι., Snorri Sturlusson, ο οποίος κάνει λόγο για την εκστρατεία του «*Kirjalax*»²³ κατά της χώρας *Pezinavellir* (=των Πατζινάκων). Την ταύτιση αυτή των *Blöndal* και *Benedikz* αποδέχτηκε σε ειδική μου μελέτη για τη μάχη της Βερόης.²⁴

Εδώ επίσης πρέπει να αναφέρουμε πως οι Σκύθες με τους οποίους προσπάθησε σύμφωνα με τον Κίνναμο να γίνει κύριος του βυζαντινού θρόνου ο ανατολικής καταγωγής στασιαστής, ο πρωτοστράτωρ Αλέξιος Αξούχος, το 1167, δεν ήταν Πατζινάκοι, όπως έχει υποστηριχτεί από τον Κ. Βαρ-

σίου, *Η Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών / Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1989, σελ. 445.

20. Moravcsik, Β΄, σελ. 167-168, 247-249 και 280-282.

21. P. Diaconu, *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Βουκουρέστι 1978, σελ. 66 κ.ε. και 72-77.

22. Βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, «Ο Σελτζούκος εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς... Β΄», *Χιακά Χρονικά* 16 (1984), σελ. 51-54.

23. Εσφαλμένα βέβαια ο Sturlusson αναφέρεται στον Ιωάννη Β΄ ως «κυρ Αλέξιο» (=Αλέξιο Α΄): βλ. σχετικά Diaconu, ό.π., σελ. 72 κ.ε., καθώς και την επόμενη σημείωση.

24. Βλ. S. Blöndal - B. Benedikz, *The Varangians of Byzantium*, Cambridge U. P. 1978, σελ. 148 κ.ε.- Α. Σαββίδης, «Η τελευταία πατζινακική επιδρομή στο Βυζάντιο (1122/23)», *Παρνασσός* 27, 4, 1985, σελ. 493-507, ιδιαίτερα 502 κ.ε.- Πρβλ. του ιδίου, *Μελέτες*, ό.π. σελ. 134 σημ. 228.

ζό,²⁵ αλλά Κουμάνοι, όπως σωστά μετέφρασε ο C. Brand στην αγγλική του μετάφραση του Κίνναμου.²⁶ Κουμάνοι, επίσης, ήταν οι Σκύθες που κατά τον Νικήτα Χωνιάτη ενίσχυσαν με αξιόμαχο ιππικό τον Βούλγαρο τσάρο Καλογιάν στις επιχειρήσεις του κατά των Λατίνων της Romania μετά το 1204.²⁷

Οι *Περσοσκῦθαι* ή *Σκυθοπέρσαι*, πάλι (Moravcsik, Β', 255, 283), όροι που συναντώνται τον 13ο αι. στους Ιάκωβο Βουλγαρίας (Moravcsik, Α', 300) και Μανουήλ Ολόβωλο (Moravcsik, Β', 411), είναι για την μεν Ευρώπη οι Κουμάνοι, για την δε Ασία οι Σελτζούκοι. Το *σκυθικόν*, τέλος, αποτελούσε βασικό τμήμα των μισθοφορικών δυνάμεων της Αυτοκρατορίας μαζί με το «λατινικόν», που από την εποχή των Κομνηνο-Δουκών (1057-81), των Κομνηνών (1081-1185) και των Αγγέλων (1185-1204) θα υπερισχύσουν σταδιακά σε αριθμό του γηγενούς *ρωμαϊκού*, συντελώντας αποφασιστικά στον εκφυλισμό του εθνικού χαρακτήρα στη σύσταση του βυζαντινού στρατού σε όλα τα μέτωπα της Αυτοκρατορίας.²⁸

Καθώς προαναφέραμε, οι Βυζαντινοί συγγραφείς δεν φαίνεται να γνωρίζουν την κοινή ογουζική προέλευση όλων των τουρκοφώνων γειτονικών τους λαών. Απ' όσα γνωρίζουμε, ο τουρκικός τύπος *Oguz* πέρασε στην ελληνική γλώσσα – πιθανώς δια μέσου του περσο-αραβικού τύπου *Ghuzz* – ως *Όγούζιοι* σε μια και μόνο περίπτωση, πολύ μεταγενέστερη, όπως είναι ο Βυζαντινός ιστοριογράφος του 15ου αι. Λαόνικος Χαλκοκονδύλης, που στα πρώτα στάδια του έργου του «Αποδείξεις ιστοριών» συνδέει άμεσα τους πρώτους Οθωμανούς με τους νομάδες Ογούζους προγόνους τους, οι οποίοι είχαν φθάσει στην Ανατολία από την κεντροασιατική στέππα.²⁹

Πράγματι, κανείς άλλος χρονικογράφος του Βυζαντίου δεν διευκρινίζει την ογουζική καταγωγή των τουρκοφώνων φύλων. Αλλά επίσης, ακόμα σημαντικότερο, πολλοί σύγχρονοι βυζαντινολόγοι, Έλληνες και ξένοι, υποπίπτουν στο σύννηθες πλέον λάθος της ταύτισης των *Ογούζων* με ένα από τα

25. Κ. Βαζζός, *Η γενεαλογία των Κομνηνών*, Β', Θεσσαλονίκη 1984, σελ. 132 κ.ε.

26. *The deeds of John and Manuel Komnenos...*, Ν. Υόρκη 1976, σελ. 201.

27. Γι' αυτά και γενικότερα για το ρόλο των Κουμάνων στη δημιουργία του Β' Βουλγαρικού Βασιλείου των Ασενιδών βλ. Α. Σαββίδης (εδώ, σημ. 19), σελ. 947-949 με τις παραπομπές.

28. Σχετικά με τους μισθοφόρους στα υστεροβυζαντινά στρατεύματα βλ. τη βιβλιογραφία στο παράρτημα Β' του βιβλίου μου *Μελέτες*, σελ. 160-172.

29. Moravcsik, Α', σελ. 394 κ.ε. με τη βιβλιογραφία, Β', σελ. 213-214.– Πρβλ. Γ. Γεωργιάδης Αρνάκης, *Οι πρώτοι Οθωμανοί. Συμβολή εις το πρόβλημα της πτώσεως του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282-1337)*, Αθήνα 1947, σελ. 7 κ.ε.

ογουζικά φύλα, τους Ούζους εισβολείς των Βαλκανίων και του ελλαδικού χώρου (1064-5), τους οποίους, ως γνωστόν, είχε πρωτοαναφέρει ο Πορφυρογέννητος στο *DAI*³⁰ την εσφαλμένη αυτή ταύτιση είχα την ευκαιρία να σχολιάσω σε ανακοινώσεις μου στο *ΣΤ΄ Διεθνές Συνέδριο Σπουδών της ΝΑ Ευρώπης* στη Σόφια το 1989 και στο πρόσφατο Συμπόσιο της Τσεχοσλοβακίας περί του Βυζαντίου και των γειτόνων του.³¹ Αξίζει, ακόμα, να αναφέρουμε σύντομα στο σημείο αυτό ότι ο όρος Ογούζοι έχει περάσει και στην ποντιακή διάλεκτο με άκρως υποτιμητικό επίχρισμα, αφού *ογουζεύω* σημαίνει «συμπεριφέρομαι άξεστα, αγενώς» και *ογουζωτός / γουζωτός* «άξεστος, απολίτιστος, βαρβαρικός».³²

Αξιόλογα συχνή εμφάνιση στα βυζαντινά κείμενα, εκτός των «Σκυθών», κάνουν επίσης οι όροι *Πέρσαι* (Moravcsik, B', 252-254), *Αγαρηνοί* (Moravcsik, B', 55), *Σαρακηνοί* (Moravcsik, B', 268) και «*Ισμαηλίται/Ισμαηλιτικόν φύλον* (Moravcsik, B', 142), για να χαρακτηρίζουν κυρίως τις τουρκόφωνες δυναστείες της Εγγύς Ανατολής (Σελτζούκους, Ντανισμεντίδες, Ορτοκίδες, Οθωμανούς κ.ά.), όπως επίσης και τους νομάδες Τουρκομάνους που βρίσκονταν εγκατεστημένοι σε τμήματα των επικρατειών τους. Από την άλλη πλευρά, ο όρος *Ούννοι* στα βυζαντινά κείμενα (Moravcsik, B', 231-237) χαρακτηρίζει μια ευρεία γκάμα τουρκοφώνων φύλων από τους Ούννους και τους Λευκούς Ούννους (Εφθαλίτες) της Ασίας (4ος-6ος αι.), τους Σαβίρους, τους Ονόγουρους, τους Ουτίγουρους και Κοτρίγουρους, τους Αβάρους και τους Βουλγάρους του Α΄ Βουλγαρικού Βασιλείου, ως τους Ούγγρους, τους Ούζους και τους Κουμάνους (όχι τους Πατζινάκους), καθώς και τους Σελτζούκους ή και Οθωμανούς.

Αντίθετα με τους Ασιάτες Τούρκους, οι *Τούρκοι* της Ευρώπης είναι κυρίως οι Ούγγροι, για τους οποίους διασώζονται πάντως και οι τύποι *Ούγγροι*, *Ούκροι* ή *Ούγγαροι* (Moravcsik, B', 225-227, 320-327),³³ ενώ ως «Τουρκία» λογίζεται η χώρα των Ούγγρων στον Πορφυρογέννητο, αλλά και εκείνη των Χαζάρων στο Θεοφάνη (Moravcsik, B', 320). Ακόμη, όμως,

30. Σχετικά με το *DAI* βλ. τώρα Τ. Λουγγής, *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου De administrando imperio* («Πρός τόν ἴδιον υἱόν Ρωμανόν»). Μια μέθοδος ανάγνωσης, Θεσσαλονίκη 1990.

31. A. Savvides, «The invasion of the Turcophone Uzes (Ouzoi) in the Balkans in A. D. 1064/5», *Sixième Congrès International d'Études du Sud-Est Européen, Résumés des Communications...*, I: *Histoire*, Σόφια 1989, σελ. 132. Επίσης εδώ σμ. 11.

32. Φυσικά εδώ γίνεται απόλυτη ταύτιση των Ογούζων με τους Τούρκους Οθωμανούς (πρβλ. ανακοίνωσή μου στη σμ. 11).

33. Πρβλ. G. Moravcsik, *Byzantium and the Magyars*, Amsterdam 1970, σελ. 37 κ.ε.

«Τούρκοι» αποκαλούνται οι Βαρδαριώτες της Αχριδούς από τους Θεοφύλακτο Αχρίδας, Άννα Κομνηνή και Ψευδοκωδινό,³⁴ οι Ογούζοι των Αλταϊών από τους Μένανδρο, Σιμοκάττη και Θεοφάνη, οι Χάζαροι από τους Νικηφόρο Πατριάρχη και Κεδρηνό, αλλά και αργότερα οι Σελτζούκοι, Μαμελούκοι, Οθωμανοί και άλλες τουρκόφωνες δυναστείες των αιώνων 11ου, 12ου και 13ου (Moravcsik, Β', 322-325). Συχνότατα χρησιμοποιεί τον όρο *Τούρκοι* (και αραιότερα τους *Τουρκομάνοι*, *Κομάνοι*) ο ελληνόφωνος αλλά και φραγκόδουλος γασμούλος συγγραφέας της ελληνικής διασκευής του Χρονικού του Μορέως, ο οποίος όμως είναι τόσο έντονα απασχολημένος στο να απαριθμεί και να σχολιάζει τα αρνητικά στοιχεία και τα κακώς κείμενα της ελληνικής φυλής, ώστε δεν ήταν δυνατόν να τον απασχολήσουν τόσο λεπτά και περίπλοκα θέματα όσο ο φυλετικός διαχωρισμός των Τούρκων, για τους οποίους κάνει λόγο, αφενός μεν σε Τουρκομάνους εξ Ανατολίας και αφετέρου σε εκχριστιανισμένους Τουρκόπουλους.³⁵

Από τους υπόλοιπους χρησιμοποιούμενους Βυζαντινούς όρους για τα τουρκόφωνα φύλα αναφέρουμε εδώ τους εξής: *Μυσοί* (με εσφαλμένη ορθογραφία σ' όλους τους συγγραφείς που τους αναφέρουν με ύψιλον αντί του σωστού όμικρον γιώτα)³⁶ είναι για τους Πορφυρογέννητο, Λέοντα Διάκονο, Νικήτα Χωνιάτη και Ιωάννη (ΣΤ') Καντακουζηνό οι Βούλγαροι (Moravcsik, Β', 207-208), ενώ σπανιότερα είναι οι Πατζινάκοι, όπως στην περίπτωση του Ψελλού, ή, ακόμη, οι Ούγγροι, κατά τον Τζέτζη (Moravcsik,

και 66.

34. Περί Βαρδαριωτών βλ. Moravcsik, Α', σελ. 86-87, και Β', σελ. 322, καθώς και τη βιβλιογραφία στη μελέτη μου: A. Savvides, «Late Byzantine and Western historiographers on Turkish mercenaries in Greek and Latin armies: the Turcoples / Tourkouroi», *Festschrift D. M. Nicol* (υπό εκτύπωση), σμ. 76-78.

35. Για το πρόβλημα αυτό βλ. Α. Σαββίδης, «Η προέλευση και ο ρόλος των τουρκόφωνων μισθοφόρων στον Μορέα κατά τον βυζαντινοφραγκικό πόλεμο του 1263 - 1264», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών* (Κόρινθος, Σεπτ. 1990), τόμ. Α', Αθήνα 1992, σελ. 165-168. Βλ. επίσης πρόχειρα Α. Savvides, «Morea and Islam, 8th-15th centuries: a survey», *JOAS* 2 (1990), σελ. 55-58 με τη βιβλιογραφία. Για τους Τουρκόπουλους βλ. λεπτομέρειες στον Savvides (εδώ σμ. 34). Επίσης, πρόχειρα, Α. Σαββίδης, «Εκχριστιανισμένοι τουρκόφωνοι μισθοφόροι στα βυζαντινά και στα λατινικά στρατεύματα της Ανατολής», *Πρακτικά I' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1989, σελ. 87-97, με επιλογή βιβλιογραφίας.

36. Ο ορθός τύπος *Μοισία* εκ του λατινικού *Moesia*. *Μυσία* (με ύψιλον) αποκαλείται στην αρχαιότητα το ΒΔ άκρο της μικρασιατικής χερσονήσου: βλ. τα αντίστοιχα λήμματα στη *ΜΕΕ*, τόμ. 17, σελ. 299, 891-892. Για τη διαφοροποίηση αυτή βλ. Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία*, τόμ. Α', Αθήνα 1972 (ανατύπ. 1989), χάρτης σελ. 48.- Ι. Καραγιαννόπουλος, *Χάρται πρωίμου βυζαντινής περιόδου*, Θεσσαλονίκη 1978, αρ. 9. Το λάθος,

B', 208). *Παίονες*, πάλι, είναι πολύ συχνά οι Ούγγροι (όπως στους Θεόδωρο Πρόδρομο, Νικήτα Χωνιάτη και Χαλκοκονδύλη) και, σπανιότερα, οι Βούλγαροι, σύμφωνα με τους Ζωναρά και Τζέτζη (Moravcsik, B', 242-243), και *Τόχαροι* (καθώς και τα παράγωγά του *Τοχάριοι*, *Τάχαροι/Ταχάριοι*) είναι για τους Γεώργιο Ακροπολίτη και Παχυμέρη οι Μογγόλοι (Moravcsik, B', 329), για τους οποίους, όμως, χρησιμοποιείται και ο όρος *Μουγούλιοι* κατά τον 13ο αι. (Moravcsik, B', 193). Τέλος, ανάμεσα στους πιο αρχαιοπρεπείς όρους οπωσδήποτε συμπεριλαμβάνονται οι *Τριβαλλοί* (Moravcsik, B', 329), που ενώ για τον Ψελλό είναι οι Ούζοι (ας θυμηθούμε ότι για τον ίδιο συγγραφέα *Μυσοί* είναι οι Πατζινάκοι), εν τούτοις για το Νικήτα Χωνιάτη είναι οι Σέρβοι, καθώς επίσης και οι *Ταυροσκῦθαι* (δηλ. οι Σκύθες της Ταυρικής χερσονήσου, της Κριμαίας), που επίσης για τον Χωνιάτη ήσαν οι Κουμάνοι, παρόλο ότι νωρίτερα, στον 10ο αι., ο Λέων Διάκονος χαρακτήρισε με τον όρο αυτό τους Ρώσους (Moravcsik, B', 303).³⁷

Πριν από το κλείσιμο του 2ου μέρους της ανακοίνωσης μια σύντομη παρεκβολή εδώ για ν' αναφερθούμε στους υστεροβυζαντινούς όρους *Άγαρνοι* (κατά Σφραντζή και Χαλκοκονδύλη: Moravcsik, B', 55), και *Μουσουλμάνοι* (κατά τους Κυπρίου χρονικογράφους Μαχαιρά και Βουστρώνιο: Moravcsik, B', 198), με τους οποίους συνήθως χαρακτηρίζονται οι Οθωμανοί και οι Μαμελούκοι την εποχή αυτή, ενώ σε παλαιότερους χρόνους χρησιμοποιήθηκαν εκτός των τουρκοφώνων και για τα αραβόφωνα φύλα. Σχετικά με τον όρο Μουσουλμάνοι πρέπει να πούμε ότι εδώ και μια εκατονταετία έχει δυστυχώς επικρατήσει σε ευρεία κλίμακα – και αυτό με ευθύνη της δυτικής ιστοριογραφικής παράδοσης – ο εσφαλμένος τύπος «Μωαμεθανοί» (και τα παράγωγα «Μωαμεθανισμός», μωαμεθανικός κ.λπ.): ακόμη και ο Moravcsik, που βέβαια δεν καταλογογραφεί τον τύπο αυτό στον Β' τόμο των «Βυζαντινοτουρκικών» του, ως μη υφιστάμενο στις μεσαιωνικές ελληνικές πηγές, δεν αποφεύγει τη χρήση του επιθέτου mohammedanische (π.χ. B', 198: «mohammedanischen Türken» κ.α.). Η απουσία του όρου Μωαμεθανοί και των παραγώγων του από τα μεσαιωνικά ελληνικά κείμενα θα πρέπει να εξαρθεί σε αντίθεση με την συνεχιζόμενη ευρεία χρήση του από νεότερους ιστορικούς, βυζαντινολόγους και μη, θέμα που

όμως, στους χάρτες της *IEE*, τόμ. Ζ', 1978, σελ. 95 και 203.

37. Περιέργως ενώ οι Χάζαροι (Moravcsik, B', σελ. 335-336) αποκαλούνται στα βυζαντινά κείμενα Σκύθες (ό.π., σελ. 280), εν τούτοις δεν αποκαλούνται Ταυροσκῦθες, όπως θα ήταν λογικό.

πραγματεύεται πρόσφατη ανακοίνωσή μου στο 33ο ICANAS (Διεθνές Συνέδριο Ασιατικών και Βορειοαφρικανικών Σπουδών), που έλαβε χώρα τον Αύγουστο του 1990 στο Τορόντο του Καναδά.³⁸ Εξάλλου, όπως έχουμε κατ' επανάληψη τονίσει,³⁹ ο περί ού ο λόγος εσφαλμένος όρος δεν υφίσταται ούτε στα αραβικά κείμενα, τα οποία, αντίθετα, χρησιμοποιούν τον σωστό όρο «Μουσουλμάνοι» (με τα παράγωγά του «Μουσουλμανισμός», «μουσουλμανικός» κ.λπ.), προερχόμενο από το αραβικό Μουσλίμ (Muslim), που σημαίνει «οι αφοσιωμένοι στις θείες εντολές του Ισλάμ».⁴⁰ Το «Μωαμεθανοί» και τα παράγωγά του αποτελεί τεχνητό και μάλλον ατυχές δημιουργήμα της δυτικής ιστοριογραφικής επιστήμης κατ' αντιστοιχία λόγω του ονόματος του ιδρυτή της νέας θρησκείας, δηλ. του Προφήτη Μωάμεθ, προς το όνομα του ιδρυτή της χριστιανικής θρησκείας· η αντιστοιχία όμως αυτή είναι αβάσιμη (δηλ. Μωάμεθ / Μωαμεθανισμός - «Χριστός» / Χριστιανισμός), αφού το «Χριστός» δεν είναι το κανονικό όνομα του ιδρυτή του Χριστιανισμού, το οποίο ήταν Ιησούς (εβραϊκά Joshua).

III.

Στο τελευταίο τμήμα της ανακοίνωσης θα ήθελα να αναφερθώ ειδικότερα στη βυζαντινο-ουγγρική επικοινωνία ή μάλλον, στην έλλειψη επικοινωνίας – με βάση το DAI. Σχετικά με το θέμα αυτό μια πρόσφατη συμβολή δίνει, νομίζω, με σαφή και κατηγορηματικό τρόπο την πρόοδο της νεότερης έρευνας στον τομέα της μεσαιωνικής ετυμολογικής ερμηνείας και της ονοματοδοσίας με μια μεθοδική παράλληλη εξέταση των υπαρχουσών πηγών. Πρόκειται για μια αξιολογή συμβολή του George L. Bata σχετικά με τα προσωπικά ονόματα των πρώτων ηγεμόνων της ουγγρικής δυναστείας των Αρπαδιδών στον αφιερωτήριο τόμο για τον Gerhard Doerfer.⁴¹ Εδώ ο Bata προχωρά σε μια εξονυχιστική ετυμολογική εξέταση των τουρσανικής ρίζας ουγγρικών ονομάτων των πρώτων ηγεμόνων και ημι-μυθικών ηρώων στα

38. Βλ. A. Savvides, «7th - 15th century Islamic history as portrayed in Greek Byzantine History manuals», *JOAS* 3-4 (1991-1992), σελ. 75-90.

39. Βλέπε πρόσχειρα Α. Σαββίδης, *Το οικουμενικό βυζαντινό κράτος και η εμφάνιση του Ισλάμ (518-717 μ.Χ.)*, Αθήνα 1985, σελ. 169 σημ. 82.

40. *Ισλάμ* (Islam) σημαίνει την «αφοσίωση», την «πλήρη υποταγή στα διδάγματα του Αλλάχ», όπως αυτά αποκαλύφθηκαν στην ανθρωπότητα διαμέσου του εκλεκτού του Προφήτη, Μωάμεθ (Muhammad). Βλ. τα αντίστοιχα λήμματα Islam και Muslim στις *EI*¹ και *EI*².

41. G. Bata, «The personal names of the early Arpads», *Festschrift G. Doerfer = Journal of Turkish Studies* Παν/μίου Harvard 13 (1989), σελ. 15-21 με τις παραπομπές.

ουγγρικά χρονικά αλλά και στις δυτικές ή ελληνικές πηγές των αιώνων 9ου και 10ου, ιδιαίτερα όπως έχουν διασωθεί μέσα από το *DAI* στα κεφάλαια 37 (πατζινακικο- χαζαρικά), 38 (ουγγρο - πατζινακικά), 39 (καβαρο - χαζαρικά) και 40 (ουγγρο - βουλγαρο - πατζινακικά). Ιδιαίτερα το τελευταίο κεφάλαιο, το 40ό, φαίνεται πως είναι, κατά τον Βατα, μετάφραση κάποιου ισλαμικού πρωτοτύπου, ή τουλάχιστον ότι βασίζεται σε κάποιο ισλαμικό πρωτότυπο κείμενο ή κείμενα.⁴²

Ας θυμηθούμε εδώ ότι ο Πορφυρογέννητος στο 38ο κεφάλαιο αναφέρεται στην πρωταρχική εστία των Ούγγρων, τη «Λεβεδία» καθώς και στον πρώτο βοεβόδο των πρωτο-Ούγγρων στο β' μισό του 8ου αι., τον Λεβεδία (*DAI* 38/ 4-6 = *Commentary*, 147 = *Moravcsik*, Β', 177-178). Πρόκειται, βέβαια, για την Λεβεδία στην έχουσα ήδη από τα μέσα του 8ου αιώνα αποδεχθεί το Ισλάμ χώρα της *Sakaliba* των Βουλγάρων του Βόλγα, η οποία κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους ήκμασε ως κέντρο εμπορίου της γούνας.⁴³

Ιδιαίτερα λεπτομερής είναι ο Πορφυρογέννητος στα 38ο και 40ό κεφ. κατά την παρουσίαση της γενεαλογίας του πρώτου Ούγγρου ηγεμόνα της *Τουρκίας*, του Άρπαδη / *Arpad* († 907), και των αμέσων ή εμμέσων διαδόχων του μέχρι τον *Τερματζούν*, που τέσσερις γενιές αργότερα, στο έτος 948, επισκέφθηκε τη βυζαντινή αυλή ως «φίλος» της Αυτοκρατορίας.⁴⁴ Η γενεαλογία αυτή τοποθετείται με βάση το *DAI* μέσα στο ακόλουθο σχήμα, αποτε-

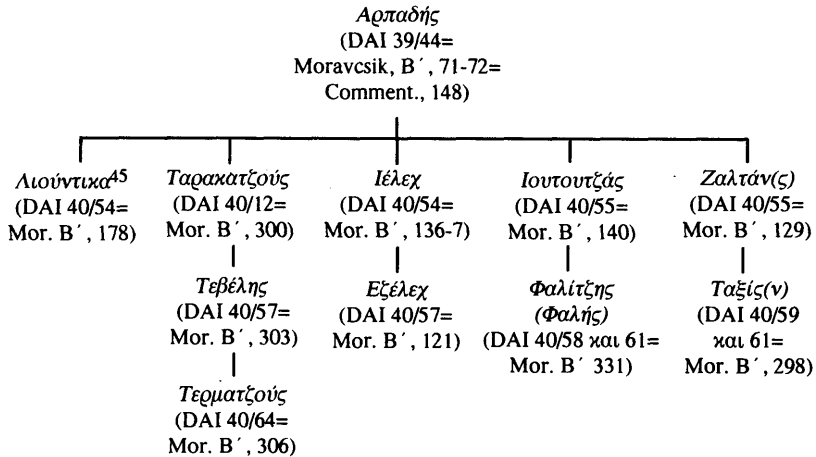
Σχετικές με διάφορες ενδιαφέρουσες πτυχές των πρωτο-Ούγγρων είναι και 4 διαλέξεις στον τόμο *Popoli delle Steppe* (εδώ σημ. 2): T. Vasary, «Medieval theories concerning the primordial homeland of the Hungarians» (Α', σελ. 213-242).– G. Kristó, «Toponomastica unna ed avara in Ungheria» (Α', σελ. 273-281).– L. Benkó, «Le sedi degli unghari nel secolo nono» (Α' σελ. 283 - 306). – G. Györfy, «Nomades et semi - nomades: la naissance de l'état hongrois» (Β' σελ. 621-635). Η παλαιότερη βιβλιογραφία στον *Moravcsik*, Α' σελ. 134 κε.– Επίσης στην *CMH* 4, 1, 1966², σελ. 977-983.

42. Βατα, ό.π., σελ. 15 σημ. 4, 21: «The convergent totemistic pattern of the personal names of the Arpads, once analyzed in the light of their having been originally written down in Arabic characters, is an additional proof that at least part of chapter 40 of the *DAI* is of Islamic origin».

43. Βλ. *EI* 1: «Bulghar, Khazar, Sakaliba» και *EI* 2: «Bulgar, Khazar» με τις βιβλιογραφίες. Για την Λεβεδία βλ. επίσης Α. Toynbee, *Constantine Porphyrogenitus and his world*, Λονδίνο 1973, σελ. 453, 466 κε. και στα σχόλια στο *Commentary*, σελ. 147. Το γουνεμπόριο ξεκινούσε από τα Β. σύνορα της Ευρώπης και Ρωσίας, εξαπλούμενο διά μέσου των ποταμών *Beloya*, *Kama*, *Oka* και *Volga* στις χώρες των ηγεμόνων της περιοχής *Sakaliba*, δηλ. των Βουλγάρων του Βόλγα, απ' όπου τα δέρματα σε επεξεργασμένη μορφή μεταφέρονταν δια της Μαύρης Θάλασσας στο Βυζάντιο και στις χώρες του χαλιφάτου (βλ. Βατα, ό.π., σελ. 6.– Toynbee, ό.π., σελ. 450 και χάρτης 4 στο τέλος).

44. Βλ. Toynbee, ό.π., σελ. 600 σημ. 1.– Βατα, ό.π. σελ. 16 και 18.

λούμενη από ένα κατάλογο-μωσαϊκό «εξωτικών» για την ελληνική γλώσσα ονομάτων:

Όπως είναι γνωστό, για τα προαναφερόμενα ονόματα υπάρχουν τα σχόλια του Moravcsik στο συλλογικό τόμο σχολίων του *DAI*, τα οποία όμως είναι πολύ σύντομα και κυρίως βιβλιοπαραπεμπτικά, χωρίς να εξετάζουν την πολύ ενδιαφέρουσα ετυμολογία τους.⁴⁶ Πρόσφατα ο Bata έρχεται να δείξει πειστικά πως η επισταμένη ετυμολογική εξέταση των ονομάτων αυτών, αναμφίβολά τουρανικής προέλευσης, έτσι όπως πέρασαν στην ελληνική γλώσσα μέσω της πρωταρχικής τους μορφής σε αραβικούς χαρακτήρες, φανερώνει ότι όλα σχεδόν τα προαναφερόμενα ονόματα – που τα περνούσαν οι πρώτοι Αρπαδίδες στους απογόνους τους βάσει του «clan totemism» που τους χαρακτήριζε, έχουν μια αρχέγονη τοτεμιστική ρίζα: όλα τους σχεδόν αποδίδουν τις αρνητικές και υποτιμητικές έννοιες (ως κατ' ευφημισμόν συνώνυμα) του αχόρταγου, του κοιλιόδουλου, αλλά και του πονηρού και του κλέφτη, συνδεόμενα με τα γνωστά γουνοφόρα μικρά κνηγετικά ζώα, τη νυφίτσα, το κουνάβι και τον ασβό. Έτσι, ο Πορφυρογέννητος, χωρίς καθώς φαίνεται να γνωρίζει την ετυμολογική τους σημασία, παρέδιδε έμμεσα με το *DAI* τις ακόλουθες έννοιες, σύμφωνα με την ανάλυση του Bata (ό.π., 16 εξ.): Αρπαδής (= νυφίτσα, κουνάβι, ασβός: Bata, 18-19), Εξέλεχ (= σαν νυφίτσα: Bata, 19), Ζαλτάν (= αχόρταγος, πρησμένος από τη

45. Κατά τόν Moravcsik, σχόλ. *Comment.* σελ. 151, 152, κατά πάσα πιθανότητα θα πρέπει να ταυτίζονται παρά τις κατά καιρούς ποικίλες απόψεις.

46. *Commentary*, σελ. 148-153 με τις παραπομπές.

λαιμαργία: Bata, 19), *Ιέλεχ* (= αδηφάγος, λαιμαργός: Bata, 17), *Ιουτουτζάς* (= ο καταπίνων λαιμαργός: Bata, 19), *Λιούντικα* (= ο καταπίνων λαιμαργός: Bata, 19)), *Ταρακατζούς* (= αδηφάγος, λαιμαργός: Bata, 17), *Τεβέλης* (= πρησμένος, λαιμαργός: Bata, 18), *Ταξίς* (= λαιμαργός, ασβός: Bata, 16-17), *Τερματζούς* (= λαιμαργός: Bata, 17),⁴⁷ και *Φαλίτζης* (= ο καταπίνων λαιμαργός, με βουλιμία: Bata, 18).

Όλοι δηλ. οι προαναφερόμενοι Αρπαδίδες ηγεμόνες που αναφέρονται στο *DAI* φέρουν με τα ονόματά τους ποικίλες υποτιμητικές συνωνυμίες των εννοιών του αδηφάγου και του λαιμαργού - συνδυαζόμενες με τα ασβοειδή - βάσει των ευρύτατα, καθώς φαίνεται, διαδεδομένων τοτεμιστικών πρακτικών ανάμεσα στους πρωτο-Ούγγρους. Καθώς, μάλιστα, παρατηρεί ο Bata (ό.π., 20), «θα ήταν περιεργό αν αυτή η πρακτική δεν θα είχε εξακολουθήσει (ανάμεσα στους Ούγγρους) και μετά το 948-52, έτος συμπλήσης του *DAI*, τουλάχιστον μέχρι τη μεταστροφή των Ούγγρων στο Χριστιανισμό περί το 1000 μ.Χ.»⁴⁸ Αλλά και σαν απόηχο των προαναφερομένων, δεν μένει παρά να αναφέρουμε κλείνοντας και το πασίγνωστο ουγγρικό όνομα «Γεϊτζάς», που συναντάται σε ποικίλες παραλλαγές στα κείμενα των Κίνναμου, Νικήτα Χωνιάτη και Σκουταριώτη ((Moravcsik, B', 109)⁴⁹ όπως μας δείχνει η ετυμολογική ανάλυση του Bata (ό.π., 20) και αυτό το τουρανικής προέλευσης όνομα έχει επίσης την έννοια του «τρώγω λαιμαργός, με βουλιμία, καταβροχθίζω», προερχόμενο από την τουρανικής ρίζας λέξη *gyeudā*=αδηφάγος, λαιμαργός.

Πραγματικά θα άξιζε να αναρωτηθεί κανείς σχετικά με το πως θα παρουσίαζαν τους Ούγγρους αντιπάλους ηγεμόνες του Βυζαντίου οι ιστοριογράφοι του ελληνικού μεσαίωνα, αν γνώριζαν ποιές έννοιες μετέφεραν τα ονόματά τους.

47. Ο Bata επίσης αναφέρει τη σχετική άποψη του χαζαρολόγου B. Golden, *Khazar Studies*, A', Budapest 1980, σελ. 213 πως το «Τερματζούς» μπορεί να ετυμολογηθεί σε διασύνδεση με το όνομα του Χάζαρου αξιωματούχου *Tarmač*, η ανάλυση του οποίου μας δίνει τον κλέφτη, τον ληστή, τη νυφίτσα (με την έννοια του παμπόνηρου λωποδύτη).

48. Όπως είναι γνωστό ο πρώτος Ούγγρος βασιλιάς, ο άγιος Στέφανος A' (997-1038), πήρε το στέμμα του (c.1000) από τον πάπα Σίλβεστρο B' (99-1003), οπότε η Ουγγαρία πέρασε στη δυτική σφαίρα επιρροής. Βλ. σχετικά Moravcsik, στην *CMH* 4, 1, 1966², σελ. 573.- D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth*, Λονδίνο 1971 (ανατύπ. 1986), σελ. 156 κ.ε. Για τις πλούσιες επαφές Βυζαντίου - Ούγγρων κατά τον 11ο και (ιδιαίτερα) 12ο αιώνες βλ. σχετικές βιβλιογραφίες στον Moravcsik (εδώ σημ. 33· πρβλ. σημ. 41).

49. Εκτός των γνωστών Géza A' (1074-1077) και B' (1141-61), αναφέρουμε εδώ και τον πρόγηνπα Géza (972-997), επί του οποίου οι Αρπαδίδες κυριάρχησαν στην Ουγγαρία: βλ. Obolensky, ό.π., σελ. 157.

ΧΡΑΤΣ Μ. ΜΠΑΡΤΙΚΙΑΝ

ΟΝΟΜΑΤΟΔΟΣΙΕΣ ΛΑΩΝ ΣΤΙΣ ΑΡΜΕΝΙΚΕΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΕΣ ΠΗΓΕΣ

Και ἐφύτευσεν κύριος ὁ Θεὸς παράδεισον ἐν Ἐδέμ κατὰ ἀνατολάς και ἔθετο ἐκεῖ τὸν ἄνθρωπον, ὃν ἐπλασεν (...) ποταμὸς δὲ ἐκπορεύεται ἐξ Ἐδέμ ποτίζειν τὸν παράδεισον· ἐκεῖθεν ἀφορίζεται εἰς τέσσαρας ἀρχάς, ὄνομα τῷ ἐνὶ Φισῶν (...) και ὄνομα τῷ ποταμῷ τῷ δευτέρῳ Γηὼν (...) και ὁ ποταμὸς ὁ τρίτος Τίγρις (...) ὁ δὲ ποταμὸς ὁ τέταρτος, οὗτος Εὐφράτης (Γεν. 2, 8-14). Ἡ μεταξὺ τῶν ποταμῶν Τίγριδος και Εὐφράτου χώρα εἶναι αὐτή, πού μετὰ πάροδον αἰῶνων θά ἄκουγε στο ὄνομα *Hayastan*, ἀπὸ δὲ τοὺς ξένους θά ἐλέγετο Ἄρμενία. Και ἐμεῖς οἱ Ἄρμενιοι, ὅπως και σήμερα ἀφελεῖς και εὐπιστοί, θά κατοικοῦσαμε τὴν χώρα αὐτή, ὅπου νομίζαμε ὅτι τῷ ὄντι θά ἔρρεε γιὰ μᾶς μέλι και γάλα. Δὲν σκεφθήκαμε ὅτι τὸν παράδεισο αὐτὸ θά τὸν ἐπιθυμοῦσαν και ἄλλοι. Καλὰ ἐάν οἱ κάθε τόσο εἰσβολεῖς ἦσαν πολιτισμένα ἔθνη, και ὄχι ὀρδὲς βαρβάρων. Οἱ Μῆδοι, Ἄχαιμενίδες, Πάρθοι, Πέρσες Σασανίδες, Ρωμαῖοι, Βυζαντινοί, κυριεῦοντες τὴν χώρα αὐτή, εἶχαν μία μέριμνα, νὰ εἰσπράττουν φόρους και νὰ στρατολογοῦν πρώτης τάξεως μαχητὲς. Ἡ κυριαρχία αὐτῶν δὲν ἄλλαξε καθόλου τὴν δημογραφία τῆς χώρας, δὲν δημιουργήσε ἐμπόδια στὴν οἰκονομικὴ ἀνάπτυξη αὐτῆς. Και ὁ ὑψηλὸς πολιτισμὸς αὐτῶν, κυρίως ὁ τῶν βυζαντινῶν, ἔπαιξε ρόλο θετικὸ. Ὅπως διαφορετικὴ ἦταν ἡ ἐπίδραση τῶν βαρβάρων φυλῶν, Τούρκων Σελτζούκων, Τούρκων Ὀθωμανῶν, Ταταρο-Μογγόλων, Τουρκομάνων Ἀσπροπροβατᾶδων και Μαυροπροβατᾶδων, ἀλλὰ και τῶν Περσῶν Σεφεβιδῶν, ἐφόσον τὴν ἐποχὴ τῆς κυριαρχίας τῶν τελευταίων, τὴν Ἄρμενία κυβερνοῦσαν οἱ βαπτισθέντες τώρα Ἀζέροι Τούρκοι χάνοι.

Εὐρισκόμενοι σὲ κατώτατο βαθμὸ ἀνάπτυξης, ἐπέβαλαν τὸ νομαδικὸ τους οἰκονομικὸ σύστημα, ξεριζώσαν τὰ ἀμπέλια και τὰ ὄπωροφόρα δένδρα, γιὰ νὰ μετατρέψουν τὴν χώρα σὲ βοσκοτόπους τῶν προβάτων τους. Ἀλλὰ τὸ χειρότερο, ἐγκαθιστάμενοι ἐδῶ μονίμως, διεξάγοντες συστηματικὸς διωγμοὺς και σφαγές, ἄλλαξαν τὴν δημογραφία τοῦ τόπου, γιὰ νὰ ποῦν ὅτι ἡ χώρα αὐτὴ ἦταν δική τους ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Νῶε, πού ἦταν Ἀζέρος, ὅτι οἱ Ἄρμενιοι ἤρθαν μετὰ, και ἐγκαταστάθηκαν ἐδῶ διὰ τῆς μεγαλοφυΐου συναίνεσης αὐτῶν. Και ἀντὶ μέλιτος και γά-

λακτος άρχισαν νά ρέουν στή χώρα αυτή άφθόνως αίμα και δάκρυα, και ό παράδεισος για τούς αλώνιους κατοίκους του μετατράπηκε σέ άληθινή κόλαση.

Δέν ξέρω, ύπάρχει άρα γε στόν κόσμο λαός, πού νά είχε σχέση με τόσα πολυάριθμα έθνη, ξένες φυλές, με τόσους λαούς, όσον ό άρμενικός; Τά 15-20 λεπτά πού διαθέτω δέν άρκοϋν για τήν άπλή άπαρίθμηση τους. Γι' αυτό θα άναφερθώ στους κυριώτερους.

Ό άρχαιότερος λαός με τόν όποιο οί 'Αρμένιοι είχαν σχέση άκόμη από τόν ΣΤ' π.Χ. αιώνα, ήταν οί Πέρσες. 'Επί 'Αχαιμενιδών ή 'Αρμενία άποτελοϋσε τήν 13ην και 18ην σατραπείαν του κράτους των. Στις άρμενικές πηγές οί Πέρσες όνομάζονται *Parsikk'*. Ό λόγος άφορά κυρίως τούς 'Αχαιμενίδες, 'Αρσακίδες και Σασανίδες. 'Αλλά, άν και σπανίως, *Parsikk'* όνομάζονται και οί Πάρθοι, στις άρμενικές πηγές *Partenk'*. Ό Μωϋσής ό Χωρηνός για τόν τελευταίο Πάρθο βασιλέα 'Αρταβάνη γράφει, ότι ό 'Αρτασίω, ό ιδρυτής τής δυναστείας τών Σασανιδών, έφόνευσε τόν βασιλέα τών *Parsikk'* 'Αρταβάνη και κατέλυσε τό κράτος τών Πάρθων.

Περσικές γραπτές πηγές έχουν σωθει πολύ λίγες. Οί περισσότερες, μετά τόν άσπασμό του Μωαμεθανισμού από τούς Πέρσες, άπωλέσθηκαν. Τό κενό συμπληρώνουν οί άρμενικές πηγές, οί όποιες είναι άνεκτίμητες για τήν ιστορία τών Περσών. Σ' αυτές άπαντούν έπίσημα περσικά έγγραφα, έπιστολές Περσών βασιλέων προς τούς 'Αρμένιους ηγέτες, άπ' όπου γίνεται γνωστό ότι τό έπίσημο όνομα τών Περσών ήταν *Eran*, πού οί 'Αρμένιοι τό απέδιδαν με τό όνομα 'Αριοι (*Arik'*). 'Επισήμως τό κράτος τών Περσών όνομάζετο βασίλειο τών *Eran* και *Aneran*, στις άρμενικές πηγές, βασίλειο *Araac'* και *Anaraac'* - τών 'Αρίων και 'Αναρίων. Νά μη ξεχάσουμε ότι άκόμη ό 'Ερατοσθένης τήν χώρα τήν όνομάζει 'Αρίανα. 'Αριοι ήσαν οί Πέρσες, 'Ανάριοι όλοι οί άλλοι λαοί του βασιλείου. Ό βασιλεύς Σαπώρης Β' (309-379) στήν έπιστολή του προς τούς κατοίκους τής πόλεως Τιγρανόκερτα, γράφει: «Ό γενναίος τών *Mazdezk* (τών ζωροαστριικών) βασιλεύς βασιλέων Σαπώρης (*Šaruh*) προς τούς πολίτας τών Τιγρανόκερτων, πού δέν όνομάζεσθε μεταξύ τών 'Αρίων και 'Αναρίων» (Μ.Χ.) Σημειώτέον ότι άν και οί 'Αρμένιοι ώνόμαζαν τούς Πέρσες *Parsikk'*, στις έπιστολές τους προς τήν αύλή τών μεγάλων βασιλέων τούς άποκαλοϋσαν 'Αρίους. Είμαι ένδιαφέρον ότι και οί Μήδοι, άκόμη τήν έποχή του 'Αστυάγη, στις άρμενικές πηγές θεωροϋνται 'Αριοι. Πολύ μετά, κατά τά τέλη του ΙΔ' αιώνα, τό Ιππικό του *Šah Mansur* (1387-1393) Μουζαφφαρίδη του Φάρς, Κερμάν και Κουρδιστάν, ό Θω-

μᾶς ἀπὸ τὸ Μετσόπι θὰ τὸ ὀνομάσει Ἰππικὸ τῶν Ἀρίων (Θ.Μ.)

Μετὰ τὴν πτώση τῆς κυριαρχίας τῶν Μακεδόνων, ἐπὶ τῶν Περσῶν ἐδέσποσαν οἱ Πάρθοι – Part'enk' στίς ἀρμενικές πηγές – μέχρι τὸ 224, ὅταν ἰδρύθηκε ἡ δυναστεία τῶν Σασανιδῶν Περσῶν. Τὸ ἔθνικὸ Πάρθος – Part'en στὴν ἀρμενικὴ ἔχει καὶ σημασία ὀνόματος ἐπιθέτου, σημαίνει ρωμαλέος, ἄλκιμος, εὐρωστος, δυνατός, στιβαρός. Ἀλλὰ στίς ἀρμενικές πηγές οἱ Πάρθοι ὀνομάζονται καὶ Pahlavikk'. Ὁ μνημονευθεὶς Σασανίδης Ἀρτασιρ κατέλυσε τὸ κράτος τῶν Pahlav, καὶ οἱ Ἄραβες στὴν ἀρχὴ τῶν κατακτήσεών τους, «πῆγαν στὴν ἀνατολή, στὰ μέρη τῆς χώρας τῶν Pahlav, ἡ ὁποία εἶναι ἡ χώρα τῶν Πάρθων» (Σ.), ἂν καὶ ὁ Μωϋσῆς ὁ Χωρηνός τοὺς Πάρθους καὶ τοὺς Pahlavikk' τοὺς θεωρεῖ διαφορετικὰ γένη.

Οἱ Ἀρμένιοι πρωτογνώρισαν τοὺς Ἕλληνας κυρίως τὴν ἐποχὴ τῶν Περσικῶν πολέμων, καὶ ἰδιαίτερος ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν κατακτήσεων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ἐὰν πάrouμε ὑπ' ὄψη τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἀρμένιοι τοὺς Ἕλληνας ὀνομάζουν *Yoyh*, δηλαδὴ Ἴωνες, τὴν δὲ χώρα τῶν *Yunastan*, σημαίνει ὅτι κατ' ἀρχὴν εἶχαν σχέση μὲ τοὺς Ἴωνες τῶν δυτικῶν ἀκτῶν τῆς Μικρασιατικῆς χερσονήσου, ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται ἡ ὀνομασία αὐτὴ νὰ εἶχε περιέλθει στοὺς Ἀρμένιους μέσω τῶν Περσῶν. Οἱ Ἀρμένιοι πολὺ λίγο μιλοῦν γιὰ Ρωμαίους (δηλαδὴ γιὰ Λατίνους) καὶ γιὰ Ρωμαϊκὴ αὐτοκρατορία. Ἡ γνωστὴ σὲ μᾶς Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία (ἢ Ρωμανία τῶν βυζαντινῶν πηγῶν), ὡς καὶ οἱ Ρωμαῖοι – βυζαντινοί, γιὰ τοὺς Ἀρμένιους εἶναι πάντοτε *Yoyh*, δηλαδὴ Ἕλληνας, ἢ δὲ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία βασιλείου τῶν Ἑλλήνων. Οἱ καθεαυτοῦ Ρωμαῖοι αὐτοκράτορες Κάρος (282-283), Διοκλητιανός (284-305), Κωνσταντῖνος (306-337), Ἰουλιανός (361-363), Οὐαλεντινιανός (364-375), Γρατιανός (375-383), Θεοδόσιος Α' (408-450), Μαρκιανός (450-457), πάντες, μέχρι τέλος τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, εἶναι *Yoyh* / Ἕλληνας, οἱ πατριάρχες τῆς Κωνσταντινουπόλης, Ἕλληνας πατριάρχες, οἱ βυζαντινοὶ στρατιωτικοὶ καὶ στρατιῶτες Ἕλληνας. Ἄν καὶ ὑπάρχουν συγγραφεῖς, πού ξέρουν τὸν καθεαυτοῦ τίτλο τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, ὄχι αὐτοκράτωρ (Kaisr) τῶν *Yoyh*, ἀλλὰ τῶν *Hronmayes'ik*, δηλαδὴ τῶν Ρωμαίων, (I.K., M.K.).

Ἀλλὰ ἀκόμη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἀρμενικῆς λογοτεχνίας, δηλαδὴ ἀπὸ τὸν Ε' αἰῶνα, παρουσιάζεται καὶ ἕνας νέος ὄρος, πού σημαίνει Ἕλληνας, ὁ *Hoiohm*, πού δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ ἴδιο τὸ «Ρωμαῖος», πού θὰ πάρει στὸ ἐξῆς πάμπολλες, μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἀπίθανες σημασίες. Στίς πηγές τὸ *Yoyh* καὶ *Hoiohm* παρουσιάζονται ὡς συνώνυμα. Ὁ Ἐλισαῖος

γράφει για τὸν Πέρση βασιλέα, ὅτι αὐτὸς «ἐπιτέθηκε ἐπὶ τῆς χώρας τῶν Ὑογν (Ἑλλήνων) καὶ κατέστρεψε πολλές ἐπαρχίες τῶν Ἠοϊοτ». Ὁ δὲ Μωϋσῆς ἀπὸ τὸ Καλανκατούικ λέγει, ὅτι Ἄρμενιοι «ἀπέδρασαν ἀπὸ τὸν Βαχράμ, ὀνομαζόμενον Τσουμπίν, καὶ κατέφυγαν στοὺς Ὑογν/Ἑλληνας, πρὸς τὸν Μαυρίμι, βασιλέα τῶν Ἠοϊοτ». Ὁ πατριάρχης Νερσῆς ὁ Γ' (641-661) «ἀνατραφεὶς ἐκ τῶν παιδικῶν του χρόνων στὴ χώρα τῶν Ὑογν, ἔμαθε τὴν γλῶσσα καὶ τὴν γραμματεία τῶν Ἠοϊοτ» (Σ.Ο.) Ὁ Στέφανος Ὁρμπελιάν γράφει καὶ σαφέστερα: «ὁ βασιλεὺς τῶν Ὑογν, δηλαδή τῶν Ἠοϊοτ». Ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία ὀνομάζεται καὶ «χώρα τῶν Ἠοϊοτ». Τὸ γνωστὸ ἀπὸ τὸν Προκόπιον τὸν Καισαρέα τοπωνύμιον «Ρωμαίων ἀγρός», ὁ πατριάρχης Ἰωάννης ὀνομάζει *hoïotoc*. Ἄπαντᾶ, ἀλήθεια, πολὺ σπάνια, καὶ *Hoïotstan*, δηλαδή «χώρα τῶν Ἠοϊοτ, ἢ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία. Καὶ τὰ ἑλληνικὰ γράμματα εἶναι γράμματα τῶν Ἠοϊοτ. Ὅταν τὸ 1216 ἦρθε στὴν Ἱερουσαλὴμ ὁ ἄρχων Λιπαρίτης Ὁρμπελιάν, βρῆκε τὴν δεξιὰ τοῦ ἁγίου Στεφάνου τοῦ Πρωτομάρτυρος. Ἐπ' αὐτῆς ἦταν γραμμένο μὲ φραγκικὰ (δηλαδή λατινικὰ), Ἠοϊοτ (ἑλληνικὰ) καὶ συριακὰ γράμματα, ὅτι ἡ δεξιὰ τῷ ὄντι «ἀνήκει στὸν ἅγιον Στέφανον» (Σ.Ο.)

Ἐὰν λάβουμε ὑπ' ὄψη μίαν φράση τοῦ Στεφάνου τοῦ Ταρωνίτη σχετικὰ μὲ τὸν αὐτοκράτορα Ζήνωνα, ὅτι «αὐτὸς ἔγραψε ἐπιστολὴν πρὸς ὅλην τὴν χώραν τῶν Ὑογν καὶ Ἠοϊοτ, πού ὀνομάζεται Ἐνωτικὸ» ἢ τὸ τοῦ αὐτοῦ: «ἐπὶ τῶν Ὑογν καὶ Ἠοϊοτ, ἐβασίλευαν ὁ Κώνστας καὶ ὁ Κωνσταντῖνος» ἢ τὸ τοῦ Ἀγαθαγγέλου: «τὴν χώρα τῶν Ὑογν καὶ τῶν Ἠοϊοτ ξέρω καλά», σημαίνει ὅτι οἱ Ἄρμενιοι ἤξεραν καὶ τὴν πρωταρχικὴ σημασία τοῦ Ἠοϊοτ, δηλαδή Λατίνος.

Ὅταν τὸν ΣΤ' αἰῶνα ἄρχισαν οἱ δογματικὲς ἐριδες τῶν διφυσιτῶν Ἑλλήνων καὶ μονοφυσιτῶν Ἀρμενίων, τὸ ἐθνικὸ Ἠοϊοτ ἄρχισε νὰ σημαίνει διφυσίτης/χαλκηδονίτης, πού δὲν ἀφοροῦσε πάντοτε τοὺς Ἑλληνας, ἀλλὰ ὄλους τοὺς ὁπαδοὺς τῆς Συνόδου τῆς Χαλκηδόνας, μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Ἀρμενίων διφυσιτῶν, οἱ ὁποῖοι καὶ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ὀνομάζονται Hay-Ἠοϊοτ, Ἀρμενο-Ρωμαῖοι, δηλαδή Ἀρμενιοὶ τὴν ἐθνικότητα, ἀλλὰ Ἑλληνας τὴν ὁμολογία τῆς πίστεως. Σύμφωνα μὲ τὸν ἱστορικὸ Βαρδάνη, ὁ Ρωμανὸς ὁ Διογένης ἀπειλοῦσε τοὺς Ἀρμενίους νὰ τοὺς κάνει ὄλους «Ἠοϊοτ». Ὁ ἴδιος συγγραφεὺς γράφει ὅτι ὁ τελευταῖος ἐκπτωτος βασιλεὺς Κακίμιος Β' ὁ Βαγρατιδῆς, ὅταν τὸ 1045 ἦρθε στὴν Κωνσταντινούπολη, τάχα, ἢ αὐτοκράτειρα «Θεοδώρα, ἀδελφὴ τῆς Ζωῆς, ἐκλιπαροῦσε αὐτὸν νὰ γίνῃ Ἠοϊοτ καὶ σύζυγός της καὶ νὰ βασιλεύσῃ ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων, ἀλλὰ αὐτὸς ἀρνήθηκε». Ἄπαντᾶ καὶ ρῆμα

hoïotmanai, δηλαδή γίνεσθαι *hoïotm*, τουτέστιν ἀσπάζεσθαι τὸν διφυσιτισμό, ἀποχωρώντας ἀπὸ τὸν μονοφυσιτισμό. Τέλος ἔχουμε καὶ «ἡμερολόγιο τῶν *Hoïotm*», μὲ τὸ ὁποῖο ὁ Ἰωάννης Μαιμικονιὰν χρονολογεῖ γεγονόσ; «Αὐτὸ ἔγινε τὸ 130 ἔτος τῶν Ἀρμενίων (681) καὶ τὸ 427ο τῶν *Hoïotm*».

Οἱ καθεαυτοῦ Ρωμαῖοι, δηλαδή οἱ Λατίνοι, στίς ἀρμενικές πηγές ὀνομάζονται *Hïo(v)mayec'ik*, πού δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο, παρὰ τὸ ἑλληνικὸ Ρωμαῖος, ὅπου ἡ ἑλληνικὴ λήγουσα -οι, ἔχει παρουσιαστῆ μετὰ τὴν ἀρμενικὴ -ec'ı, πού εἶναι δείκτης τόπου προελεύσεως (πρβλ. Ταρωνίτης - *Taronec'ı*).

Ἀπὸ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα τὸ ἔθνικὸ *Hïonmayec'ı* εἶναι συνώνυμο μετὰ τὸ Φράγκος, πού σημαίνει γενικῶς δυτικὸς/εὐρωπαῖος. Ἡ ἀρχὴ τῶν Σταυροφοριῶν, σύμφωνα μετὰ τὸν Κυριάκο ἀπὸ τὸ Καντζάκιο, ἔγινε ἀπὸ τὰ ἔθνη τῶν *Hïonmayec'ı*. Ὁ Σαμουήλ ὁ Ἀνιώτης εἶναι πιὸ σαφής: «Τὸ 597 ἔτος (1148) τὸ ἔθνος τῶν *Hïomayec'ı*, πού λέγονται Φράγκοι». Ὁ Ματθαῖος ὁ Ἐδεσηνὸς ἀναφορικὰ μετὰ αὐτοὺς γράφει: «Τότε ἔγινε ἡ ἔξοδος τῶν *Hïomayec'ı* καὶ ἀνοιξε ἡ θύρα τοῦ ἔθνους τῶν Λατίνων». Τὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1204 κυρίευσαν οἱ στρατοὶ τῶν *Hïomayec'ı* (Κ.Σ.).

Σχετικὰ μετὰ τὴ γλῶσσα, ὁ Λάζαρος ἀπὸ τὸ Παρπί γράφοντας γιὰ *hïomayec'ı* γλῶσσα ἔχει ὑπ' ὄψη του τὴν λατινική: *Palatn*, πού μεταφράζεται «αὐλὴ (τοῦ βασιλέως)». Ὁ Ἀγαθάγγελος ἔμαθε «*hïomayerēn* καὶ *yuparēn*», δηλαδή λατινικὰ καὶ ἑλληνικὰ. Ἡ ἁγία Γαϊανὴ μιλοῦσε τὴν γλῶσσα τῶν *Hïomayec'ik*, δηλαδή λατινικὰ.

Οἱ Ἀρμένιοι, βέβαια, κυρίως αὐτοὶ πού ἔλαβαν ἑλληνικὴ μόρφωση, ἤξεραν καὶ τοὺς *Hellēn*, δηλαδή τοὺς Ἑλλήνες. Ὁ Μωϋσῆς ὁ Χωρηνὸς π.χ. γράφει γιὰ *hellēn* γραφὴ, δηλαδή ἑλληνικὰ γράμματα, γράφει ὅτι ἡ ἐπιγραφή στὸ Γκαρνί τοῦ βασιλέα Τιριδάτη ἦσαν διὰ *hellēnac'ı* γραφῆς, ξέρεи τοὺς Ἀχαιοὺς τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου, πού τοὺς ὀνομάζει ἀνδρείους τῶν *Hellēnac'ı*, γράφει γιὰ μεταφράσεις στὴν ἀρμενικὴ ἀπὸ τὴν *hellēn* γλῶσσα, πού τὴν θεωρεῖ γλῶσσα θαυμάσια.

Ἀπὸ τὸ μισὸ τοῦ Ζ΄ αἰῶνα οἱ Ἀρμένιοι γιὰ δύο καὶ πάνω αἰῶνες μῆταν στὰ πλαίσια τοῦ Ἀραβικοῦ χαλιφάτου. Ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοὺς ἐγνώριζαν καὶ πολὺ πρὶν. Ἡ κυριαρχοῦσα μορφή τοῦ ὀνόματος τοῦ λαοῦ αὐτοῦ στίς ἀρμενικές πηγές εἶναι *Tac'ik*, πού ἀπαντᾷ στίς ἀρχαιότερες ἀρμενικές γραπτές πηγές. Ἀναφορικὰ μετὰ τὰ γεγονότα τοῦ Δ΄ αἰῶνα, ὁ Φαῦστος μνημονεύει ἵππον *tac'ik*, δηλαδή ἵππον ἀραβικόν, πού θὰ τὸν ἀπαντήσουμε καὶ στὸ ἱστορικὸ ἔργο ἀκόμη τοῦ Γρηγο-

ρίου από το 'Ακνέρ (ΙΓ' αιώνας). 'Από τόν Ε' αιώνα ήταν γνωστή και η χώρα τών Ταϋκ, ονομαζομένη στις πηγές Ταϋκασταν (Α., Ε., Σ.), αλλά και «χώρα τών Ταϋκ» (Σ.), «χώρα του Νότου» (Μ.Ε.), ο λαός «έθνος του Ταϋκασταν» (Μ.Κ.) ο δέ στρατός «στρατός του Ταϋκασταν» (Ι.Κ.).

Πιο έμπεριστατωμένα γι' αυτούς, φυσικά, γράφουν, οι ιστορικοί Σεβαίος, Μωύσης από το Καλανκατούϊκ, Λεόντιος, αυτόπτες μάρτυρες τών γεγονότων. 'Ακόμη τόν ΙΓ' αιώνα ή Βαγδάτη θεωρείται «πρωτεύουσα τών Ταϋκ» (Κ.Κ.) με την κυρίευση της οποίας το 1258 και την κατάδικη σέ θάνατο του χαλίφη τών Ταϋκ από τόν Τάταρο-Μογγόλο Χουλαγού έτερματίσθη ή άλαζονικός και μανιώδης βασιλεία τών Ταϋκ, πού διήρκεσε 647 χρόνια» (Γ.Α., Κ.Κ.)

Το άραβικό ημερολόγιο της 'Εγείρας στις άρμενικές πηγές είναι «έτος τών Ταϋκ». 'Ο Μωύσης από το Καλανκατούϊκ, π.χ., γράφει ότι ή επιστολή της εκκλησιαστικής Συνόδου τών 'Αλβανών του Καυκάσου στόν 'Αρμένιο πατριάρχη 'Ηλία, «έγράφη το 850 έτος τών Ταϋκ και το 1480 τών 'Αρμενίων» δηλαδή θεωρεί το πρώτο έτος της 'Εγείρας το 614.

Ταϋκ στις άρμενικές πηγές έχει και σημασία μουσουλμάνου, άσχετως της έθνικης καταγωγής του φορέως. 'Ο Γρηγόριος ο Μάγιστρος γράφει: «'Εβραϊός και ειδωλολάτρης, χριστιανός και Ταϋκ» ο δέ Θωμάς από το Μετσόπ, ότι ο Ταμερλάνος διέταξε νά σκοτώνουν τούς χριστιανούς του 'Ανίου και νά άπελευθρώνουν τούς Ταϋκ, αλλά έγινε το αντίθετο. Οί 'Αρμένιοι «σκοτώσαν τούς Ταϋκ και άπελευθέρωσαν τούς πιστούς» (Θ.Μ.). 'Ο Σελτζούκος 'Αλπ 'Αρσλάν κολάκευε έναν έπίσημο 'Αρμένιο «όπως γίνει Ταϋκ με τούς νόμους του Μωάμεθ» (Α.Ν.). 'Απαντούν δροι *tačkahavat, tačkakrawn*, δηλαδή της πίστης τών Ταϋκ, αλλά και ρήμα *tačkanal*, γίνεσθαι Ταϋκ, δηλαδή μουσουλμάνος (Α.Ν.)

Στις άρμενικές μεσαιωνικές χαριστικές επιγραφές, στο τέλος άπαντά σειρά από κατάρες γι' αυτούς πού δέν θά εκπληρώσουν τις διατάξεις τών δωρητών, όπως π.χ. νά είναι καταραμένοι από τούς 318 επισκόπους της Νίκαιας, όπως λάβουν τόν κληρον του 'Ιούδα κ.τ.τ. 'Αλλά εφόσον ή 'Αρμενία από τόν Η' αιώνα εύρίσκετο συχνά υπό τόν ζυγόν τών μουσουλμάνων και οι χριστιανικές κατάρες δέν παρουσίαζαν γι' αυτούς άπειλή, οι 'Αρμένιοι δωρητές βρήκαν διέξοδο και στην συνέχεια έγραφαν κατάρες και για τούς μουσουλμάνους. Μιά από αυτές θέλω νά σάς παρουσιάσω για νά έχετε μια ιδέα της ψυχολογίας της εποχής:

«'Εάν αλλάξει ο τοπάρχης τών Ταϋκ, και ο νέος θελήσει νά άρπάξει [τά δωρηθέντα], νά είναι καταραμένος από τόν πλάσαντα τόν ουρανόν και την γη Θεό και από πάντας τούς έκλεκτούς αυτού άγιους. Νά είναι

καταραμένος και από τον προφήτη που ονομάζουν *reiyambar*, από τον νομοθέτη τους Μωάμεθ με 100.000 *palat* (κατάρες). Ο ουρανός αυτού να βρέξει φωτιά και η γη αυτού να φέρει, αγκάθια, το *χαλάλι* του να γίνει *χαράμι*, και με τον σατανά να κατεβεί στην κόλαση, με την γυναίκα και τα παιδιά του να εξοντωθεί». (Σ.Ο.)

Μεταγενεστέρως οι Αρμένιοι ονόμαζαν Ταζίκ τους Τούρκους. Έκτος του δρου Ταζίκ, για τους Άραβες έχουμε και το όνομα «Πέρσης» που άπαντά μόνο στο ιστορικό έργο του Σαμουήλ του Άνιώτη. Οι χαλίφες Μωαυίας, Έζίτ, Μρουάν, Βαλίδ, Σουλεϊμάν, Ηεστ, και άλλοι είναι άρχοντες των Περσών.

Οι Ταζίκ στις αρμενικές πηγές, φυσικά, λέγονται και «Άραβες» / *Arabik, Arabačik*, έθνος των *Arabik*, ή δὲ χώρα *Arabia* (Μ.Κ., Ι.Κ., Σ.Τ., Γ.Μ., Μ.Ε.). Οι δὲ Άραβες τῆς βορείου Ἀφρικής ονομάζονται *Μάχρ Arabik*, δηλαδή «Άραβες του Μαγρίμπ» (Σ.Τ., Μ.Ε.), οι όποιοι λέγονται και Αιγύπτιοι (Σ.Τ., Μ.Ε.), ή *Μισίριοι / Msrc'ik* (Σ.Α., Β.Χ.), αλλά στις πηγές του ΙΓ' αιώνα και *Τούρκοι* (Γ.Α.).

Το τρίτο όνομα των Ἀράβων είναι «Ἰσμαηλίται», υἱοὶ τοῦ Ἰσμαήλ/ *Ismayēlac'ik, ordik Ismayēli*, Ἰσμαηλιτικό έθνος / *azg Ismayēlean*, Ἰσμαηλικό/ *Ismayēlean*, Ἀγαρογενεῖς «Ἰσμαηλίται» / *hagarac'in Ismayēlac'ik*, τὸ δὲ Ἰσλάμ «πίστις τῶν Ἰσμαηλικῶν» / *den Ismayēlakanac'* (Σ., Μ.Κ., Λ., Ι.Κ., Σ.Α., Σ.Ο., Β., Α.Ν.).

Τὸ τέταρτο όνομα τῶν Ἀράβων είναι «Ἀγαρηνοί» / *Hagarac'ik*, άπαντοῦν άκόμη «Ἰσμαηλικοὶ Ἀγαρηνοί», / *Ismayēleann Hagaracik*, Υἱοὶ τῆς Ἄγαρ / *Hagaru ordik'*, έθνος τῆς Ἄγαρ / *Hagaru azg* (Μ.Κ., Σ., Λ., Ι.Κ., Σ.Α.).

Τὸ πέμπτο όνομα τῶν Ἀράβων που άπαντά σπανίως είναι Σαρακηνός / *Sarakinos* (Λ., Ι.Κ.).

Οἱ Ἰβηρες (Γεωργιανοί) στις αρμενικές πηγές είναι γνωστοὶ ὡς *Vrac'ik'* αλλά και *Veriac'ik'*, που συμπίπτει με τὸ έλληνικό Ἰβηρες (τὸ -ac'ί είναι πρόσφυμα). Ἀλλά όχι σπανίως, ὡς συνώνυμο τοῦ *Vrac'ί* έχουμε και τὸ *Αρ'χaz*, δηλαδή Ἀβασγός. Ὁ Ἰβηρ βασιλεὺς Γεώργιος (1014-1027), γιός τοῦ *Bagarat*, στην ἴδια πηγή ονομάζεται και βασιλεὺς τῶν *Αρ'χazk'*, και βασιλεὺς τῶν *Vrac'* (Β.).

Οἱ πηγές ξέρουν και τοὺς *Egerac'ik*, τοὺς σημερινούς Μιγγρέλους, τὴν δὲ χώραν τους *Eger*. Σύμφωνα με τὴν «Ἀρμενική Γεωγραφία τοῦ Ζ' αἰώνα» χώρα τῆς Ἀσίας είναι ἡ Κολχίς, δηλαδή ἡ *Eger*. Ὁ λόγος άφορᾷ τὴν Δυτική Γεωργία. Σχετικά με τὰ γεγονότα τοῦ Ζ' αἰώνα, τὴν πολιορκία δηλαδή τῆς Τιφλίδας ἀπὸ τὸν Ἡράκλειο, ὁ σύμμαχος τοῦ τε-

λευταίου χάζαρος Jebu χακάν «πέρασε μέσω της χώρας των Vrac'ik' και Egerac'ik'».

Τὸ Vrac'i, ὅπως και τὸ Hoïom, ἔλαβε και τὴν σημασία τοῦ ὀρθοδόξου, δηλαδὴ τοῦ διφυσίτη. Ὁ Γρηγόριος ὁ Πακουριανός, π.χ., ἂν και ἦταν Ἀρμένιος τὴν ἐθνικότητα (τὸ τυπικὸ του τὸ ὑπέγραψε ἀρμενικά), ὁ Ματθαῖος ὁ Ἐδεσσηνὸς τὸν ὀνομάζει Vrac'i, δηλαδὴ Ἴβηρα κατὰ τὴν ὀμολογία τῆς πίστης, χαλκηδονίτη.

Οἱ Ἀλβανοὶ τοῦ Καυκάσου μνημονεύονται μὲ ἓνα και τὸ αὐτὸ ὄνομα, *Atuank'*. Ὁ Μωϋσῆς ὁ Χωρηνὸς τοὺς θεωρεῖ «βαρβάρους». *Atuank'* ταυτοχρόνως εἶναι και ἡ ὀνομασία τῆς χώρας.

Οἱ Ἀρμένιοι καθ' ὄλον τὸν Μεσαίωνα εἶχαν τὶς πιὸ στενὲς σχέσεις μὲ τοὺς Σύρους, μὲ τοὺς ὁποίους ἦσαν και ὀμῶπιστοι, μονοφυσίτες. Αὐτοὶ στὶς ἀρμενικὲς πηγές (ὅπως και σήμερα) ὀνομάζονται *Asorik'* και *Asorestanc'ik'*, Ἀσσύριοι και ἡ χώρα τοὺς *Asorik'* και *Asorestan*. Οἱ ἀρχαῖοι Ἀσσύριοι ἀντιθέτως ὀνομάζονται Σύροι / *Asorik'*. Ἡ Ἀσσύρια βασίλισσα Σεμίραμις / *Šamiram* θεωρεῖται γυναῖκα Σύρου βασιλέως (Σ.) Ἀλλὰ αὐτοί, ὄχι σπανίως, λέγονται και Χαλδαῖοι / *K'aldeac'ik'*. Ὁ Ἀσσύριος βασιλεὺς Σαρδανάπαλος ἦταν Χαλδαῖος (Μ.Χ.) Ἀλλὰ ὁ Λεόντιος γράφει ὅτι ὁ χριστιανισμὸς διαδόθηκε μὲ τὶς γλώσσες τῶν Ἑλλήνων (Youn), Ρωμαίων - (Hīōpayec'ik'), Ἑβραίων (Ebrayec'ik'), Χαλδαίων (Kaldeac'ik') και Σύρων (*Asorik'*) δηλαδὴ τοὺς Χαλδαίους και Σύρους δὲν τοὺς ταυτίζει.

Ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Προκοπίου Καισαρέως και ἄλλων πρώιμων βυζαντινῶν συγγραφέων εἶναι γνωστοὶ οἱ Ἐφθαλίτες τῆς Ἀσίας, ἐναντίον τῶν ὁποίων πολέμησε και ἠττήθηκε ὁ Πέρσης βασιλεὺς Περόξης. Τὰ γεγονότα αὐτὰ βρῆκαν ἀντανάκλαση και στὶς ἀρμενικὲς πηγές. Οἱ Ἐφθαλίτες στὶς δικὲς μας πηγές εἶναι γνωστοὶ ὡς *Hr'ta'*. «Ὁ Χριστὸς ἔστειλε ἐναντίον τοῦ τυράννου και αἰμοβόρου βασιλέως τῶν Περσῶν (δηλαδὴ τοῦ Περόξου) ὡς ράβδον θυμοῦ τὸ ἔθνος τῶν *Hr'ta'*. Ἀλλὰ αὐτοὶ κατὰ τὸν Μωϋσῆ τὸν Χωρηνὸ τὸν Ε' αἰῶνα ζοῦσαν και στὸν βόρειο Καύκασο. Ὁ ἅγιος *Maštoc'* διέδωσε τὸν χριστιανισμὸ μεταξὺ τῶν *Kamičik'* *Hr'ta'*, οἱ ὁποῖοι ἂν και στὸ παρελθὸν ἦσαν χριστιανοί, εἶχαν ξεχάσει τὴν θεολατρεία. Αὐτοὺς ὁ Ἀλέξανδρος ὁ Μακεδών, αἰχμαλωτίσας, εἶχε ἐγκαταστήσει γύρω στὸ μεγάλο ὄρος τοῦ Καυκάσου». Οἱ πρώιμοι Ἀρμένιοι συγγραφεῖς τοὺς ταυτίζουν μὲ τοὺς *K'ušan*, πρωτεύουσα τῶν ὁποίων ἦταν ἡ πόλη *Balx* στὸ Χορασάν (Α., Φ., Μ.Χ., Σ.).

Οἱ Ἑβραῖοι στὶς ἀρμενικὲς πηγές εἶναι *Hreayk'*. Ἡ ρίζα εἶναι «*Hur*» (τὸ *-eayk'* κατὰλήξη). Ταυτίζεται μὲ τὸ συριακὸ *iḥūdāyā* ἢ *yūdāhā*, ἔβρ.

yahūdīm, άραμ. *yahūdāyā* και έλληνικό *Ίουδαίος*. Η χώρα των λέγεται *Hreastan*. Οί 'Αρμένιοι είχαν άμεση σχέση μ' αυτούς κυρίως από την εποχή του βασιλέως Τιγράνη του Μεγάλου, όταν αυτός, κυριεύσας την Παλαιστίνη, μετέφερε στην 'Αρμενία χιλιάδες Έβραίων (Φ., Μ.Χ.). Τόν Δ' αιώνα μέγα μέρος των Έβραίων αυτών ο Πέρσης βασιλεύς Σαπώρης ο Β' τό εγκατέστησε στην Περσία. Με τά έξογκωμένα δεδομένα του Φαύστου από τά 'Αρτάξατα μετοίκησαν 9.000 οικογένειες, από την πόλη 'Ερουαντασατ 30.000, από τό Ζαρεχαβάν 8.000, από τό Ζαρισάτ 14.000, από τό Βάν 8.000, από τό Ναχτσαβάν 16.000 οικογένειες.

Οί Έβραίοι ονομάζονται και *Ebrayec'ik'*, ή έπιστολή του άποστόλου Παύλου προς Έβραίους έχει μεταφραστεί «Πρός *Ebrayec'ik'*», αλλά λέγονται και «Υίοι του 'Ισραήλ».

Οί Χάζαροι του βορείου Καυκάσου, «τό βόρειο έθνος» ονομάζονται *Xazirk'*. Αυτόι θεωρούνται και Ούννοι / *Honk'*. Ο βασιλεύς των Χαζάρων *Ĵebu Xak'an* για τόν Μωϋσή από τό Καλανκατούϊκ είναι βασιλεύς των Ούννων, άν και ο ίδιος συγγραφεύς γράφει ότι ο 'Αρμένιος πατριάρχης Νερσές «πολλές έπαρχίες των Χαζάρων και Ούννων έφερε στον Χριστιανισμό». Και για τόν Λεόντιο οί Χάζαροι και οί Ούννοι είναι έθνη διαφορετικά. Οί Χάζαροι ονομάζονται και «Τουρκεστάνιοι» (Μ.Κ.). Για πρώτη φορά τους μνημονεύει ο Μωϋσής από τό Καλανκατούϊκ, σχετικά με τά γεγονότα των μέσων του Δ' αιώνα. Ο Λεόντιος γράφει ότι «άρχων των Χαζάρων ονομάζεται χαγάνος / *Xak'an*». Ένώ, σύμφωνα με τόν Στέφανο τόν Ταρωνίτη, ο 'Ιουστινιανός ο Β' Ρινόμητος κατέφυγε προς τόν χαγάνο των Χαζάρων και παντρεύθηκε την κόρη του, ο Σαμουήλ ο 'Ανιώτης γράφει ότι αυτός κατέφυγε στους 'Ινδούς.

Στις μεταγενέστερες πηγές οί Χάζαροι ταυτίζονται με τους *Χρ'ε'ακ'* (Κιπτσάκους). Ο Στέφανος 'Ορμπελιάν φέρει τό κείμενο μιάς λίθινης έπιγραφής του 1261, όπου μνημονεύεται 'Αρμένιος άρχων πού «σε νεανική ηλικία σκοτώθηκε στον πόλεμο στην χώρα των *Xalandrik'*, στην πεδιάδα των Χαζάρων, πού τώρα ονομάζουν *Χρ'ε'ακ'*. 'Αλλά ο ίδιος συγγραφεύς γράφει για την πύλη Δαριάλ «Καυκασίαι πύλαι». «Η πύλη των 'Αλανών, πού οί παλαιοί ώνόμαζαν Δαριάλ (...). Είναι ο τόπος από όπου εισβάλουν οί Χάζαροι, 'Αλανοί, Όσοι ('Οσετίνοι) και *Χρ'ε'ακ'*».

Στόν στρατό του Ίβηρα βασιλέα Δαυίδ (1073-1125), πού έμάχητο κατά του σουλτάνου Μελέκ του Καντζακίου, υπήρχαν τάγματα πού έλαβε από τόν βασιλέα των *Χρ'ε'ακ'*, 15 χιλιάδες άνδρες (Μ.Ε.), ή 40.000 ίππεις (Κ.Σ.).

Για στρατούς των *Χρ'ε'ακ'*, (πού θεωρούνται Ούννοι και ήλθαν στο

Καντζάκιο) γράφει και ὁ Βαρδάνης.

Οἱ Βούλγαροι στίς ἀρμενικῆς πηγές εἶναι γνωστοί ἀπὸ τὸν Ε΄ αἰῶνα. Ἐδῶ δὲν ὑπάρχει ἀνάγκη νὰ ἀναφερθοῦμε στοῦ Βουλγάρου τοῦ Θ΄ - ΙΑ΄ αἰῶνα τῆς χερσονήσου τοῦ Αἰμοῦ, ἐφόσον τὰ δεδομένα τῶν ἀρμενικῶν πηγῶν ἔχουν ὡς βάση τὶς βυζαντινῆς πηγές, γραπτές ἢ προφορικές.

Ὁ Μωϋσῆς ὁ Χωρηνὸς γράφοντας γιὰ τὴ δράση τοῦ Ἀρμενίου μυθικοῦ βασιλέως Βαλαρσάκ, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν τοῦ Ἀρτσάσε τοῦ Α΄. Τιριδάτη τοῦ Α΄, μνημονεύει τὸν ἐγκατασταθέντα στὴ Βασιανή Vilndur (Ὁνογουन्दού;) Bulkar, ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ὁποίου, δῆθεν, ἡ ἐπαρχία αὐτὴ ὀνομάσθηκε *Vanand*.

Στὴν Ἀρμενικὴ Γεωγραφία τοῦ Ζ΄ αἰῶνα, στὸ τμῆμα ποῦ ἀφορᾷ στὴν Ἀσιατικὴ Σαρματία καὶ ἔχει βάση ἑλληνικὸ κείμενο (τοῦ Πτολεμαίου ἢ τοῦ Πάππου Ἀλεξανδρινοῦ), ἀπαντᾷ παρεμβολὴ μᾶλλον ἀπὸ προφορικὴ πηγὴ, ὅπου διαβάζουμε, ὅτι βορείως τοῦ Καυκάσου εἶναι «τὰ ἔθνη τῶν Τούρκων [καί] Βουλγάρων, ποῦ φέρουν ὀνόματα ποταμῶν: *Kuri Bulgar, Kuč'i Bulgar, Oγχοντοr Bulkar* καὶ *Č'dar Bulkar*. Τὰ ὀνόματα αὐτὰ εἶναι ἄγνωστα στὸν Πτολεμαῖο». Στὴ συνέχεια στὸ κείμενο διαβάζουμε: «Καὶ ἀπὸ τὸ Ἴππικὸ ὄρος ἀπέδρασε ὁ γιὸς τοῦ *Xudbad* (δηλαδὴ τοῦ Κουβράτου)», ὁ ὁποῖος σὲ ἓνα ἄλλο μέρος τῆς Γεωγραφίας ὀνομάζεται *Aspar - hruk* (Ἀσπαρούχ).

Οἱ Ρῶσοι ὡς *Ruzikk'* καὶ *Ruz* εἶναι γνωστοί ἀπὸ τὸν Ι΄ αἰῶνα. «Τὸν καιρὸ αὐτό - γράφει ὁ Μωϋσῆς ἀπὸ το Ντασχουράν - ἐξόρησε ἀπὸ τὸν βορρᾷ δυσειδές, ξένο ἔθνος τι, ποῦ ὀνομάζουν *Ruzik*. Αὐτοὶ ὡς λαίλαψ πέρασαν τὴν τεράστια Κασπία θάλασσα, αἰφνης ἔφθασαν στὴν πρωτεύουσα τῆς Ἀλβανίας [τοῦ Καυκάσου] πόλη Παρταύ. (...) Αὐτοὶ ἦσαν ἀνίκητου δυνάμεως». Τοὺς μνημονεύουν καὶ ὁ Στέφανος ὁ Ταρωνίτης σχετικὰ μὲ τὴν διάδοσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ μεταξὺ αὐτῶν τὴν ἐποχὴ τοῦ Βασιλείου τοῦ Β΄, ὡς καὶ τὴν συμμετοχὴ αὐτῶν στὴν κατάκτηση τοῦ Τάϊκ ἀπὸ τὸν ἴδιο αὐτοκράτορα. Μεταξὺ τῶν στρατευμάτων τοῦ Βασιλείου τοῦ Β΄ ἦσαν καὶ τάγματα τῶν *Ruz*. Τὸν ΙΒ΄ καὶ ΙΓ΄ αἰῶνα τοὺς μνημονεύουν ὁ Ματθαῖος ὁ Ἐδεσηνὸς καὶ ὁ Βαρδάνης. *Ruz* ἦταν ὁ ὑπηρέτης τοῦ Γεωργίου Μανιάκη, καθὼς καὶ ὁ πρῶτος σύζυγος τῆς βασιλείσεως τῶν Ἰβήρων Θάμαρ.

Οἱ Οὔζοι καὶ οἱ Πετσενέγοι ὡς *Uz* καὶ *Pacinak, Pacunak, Pacenak* ἢ *Pecenek* μνημονεύονται ἀπὸ τὸν Ματθαῖο τὸν Ἐδεσηνὸ καὶ τὸν Βαρδάνη. Ὅπως βλέπουμε, οἱ ὀνομασίαι τῶν δύο αὐτῶν λαῶν συμπίπτουν μὲ ἐκείνες τῶν βυζαντινῶν πηγῶν. Ὁ Ματθαῖος τοὺς Πετσενέγκους

θεωρεί «σαρκοβόρο, άνομο, μυσαρό, κακό και αίμοβόρο έθνος». Κατά τον ίδιο συγγραφέα στο στρατό του Ρωμανού του Διογένη στη μάχη του Μαντζικέρτ το 1071, υπήρχαν τάγματα των Uz και Pacunak. Ό Ματθαίος και ο Βαρδάνης γράφουν και για τις εισβολές των Πετσενέγκων στο έδαφος του Βυζαντίου επί Άλεξίου Α΄ του Κομνηνού, αλλά και για «βασιλέα των Pacunak» ή Pecenak.

Ό Βαρδάνης, σχετικά με την Γ΄ Σταυροφορία, μνημονεύει και τους Βλάχους /Blax: «Οί Κωνσταντινουπολίτες έδωσαν [στον Φρειδερίκο Βαρβαρόσσα] 100 κεντηάρια χρυσοῦ και 200 άργύρου, καθώς και συμφώνησαν να περάσουν δωρεάν τον πολυάριθμο στρατό τους, αλλά και τους πάμπολλους θησαυρούς που αυτοί πήραν από τους Blax και από τους Βουλγάρους, όταν περνούσαν μέσω της χώρας αυτών».

Το 1080 οί καταφυγόντες στην Κιλικία Άρμένιοι ίδρυσαν το άρμενικό πριγκιπάτο της Κιλικίας, που στα τέλη του ΙΒ΄ αιώνα έγινε βασίλειο και διατηρήθηκε μέχρι το 1375. Στο τέλος του ΙΑ΄ αιώνα άρχισαν οί Σταυροφορίες και οί Άρμένιοι ήρθαν πρόσωπο με πρόσωπο με τους Εύρωπαιούς. Η Εύρώπη γενικώς και οί κάτοικοι αυτής για τους Άρμενίους είναι *Přrang - Přrank*, ή χώρα, «χώρα των Přrank». Ό Γάλλος Godfrey de Bouillon, ό Baudouin de Boulogne, ό Baudouin de Bourg, ό Raymond IV de Saint-Guilles είναι Φράγκοι, αλλά Φράγκοι είναι και οί Νορμανδοί Ταγκρέδος και Ροβέρτος, Ρογήρος, Ρουσέλιος (Μ.Ε.), ό Άγγλος βασιλεύς Έδουάρδος ό Α΄ (Κ.Σ.). Όταν το 1204 κυρίευσαν την Κωνσταντινούπολη οί Φράγκοι (Β.Χ.), ό Λέων ό Β΄, πρώτος βασιλεύς της Άρμενοκιλικίας, έλαβε το στέμμα του από τους βασιλείς των Yoyn / Έλληνων, δηλαδή από το Βυζάντιο, και από τους Φράγκους (Σ.Σ.Α.). Ό Λέων το στέμμα του το έλαβε από τον Γερμανό αυτοκράτορα της Άγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Ό Κοντόσταυλος Σμπάτ γράφει ότι το στέμμα ό Λέων το έλαβε από τον «βασιλέα των Άλαμανών», τον όποιο στη συνέχεια ονομάζει *mprrun* ή *onrrun* (ιμπεράτορα), των Άλαμανών.

Όπωςδήποτε, οί Άρμένιοι ήξεραν πως οί Φράγκοι δέν είναι ένιαίο έθνος. Ό Βαρδάνης ξέρεi όχι μόνο τον αυτοκράτορα των Άλαμανών (*Alamank*), αλλά και τους βασιλείς των Άγγλων (*Anglizk*) και των Γάλλων (*Přranc'is*). Ό Μογγόλος χάνος Μπατού (1227-1255) έφθασε μέχρι τα μεθόρια των Άλαμανών και των *Ungr*, δηλαδή των Ούγγρων (Σ.Ο.). Ό Κοντόσταυλος Σμπάτ ξέρεi τον Άνδρέα, βασιλέα των *Ungr*. Στα Βραχέα Χρονικά κάτω από το 1263 μνημονεύονται και οί Βενετοί και οί Γενουάτες (*Venesiank* και *Č'nuizk*). Το λατινικό άλφάβητο θεωρείται φραγκικό (Σ.Ο.).

Ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνα νέα χαλαζοβόλα σύννεφα συγκεντρώνονται στὸν οὐρανὸ τῆς Ἀρμενίας, οἱ Τούρκοι Σελτζούκοι. Ὁ αὐτόπτης μάρτυς τῶν θηριωδιῶν τῶν νέων εισβολέων Ματθαῖος ὁ Ἐδεσσηνὸς κάτω ἀπὸ τὸ 1016 γράφει: «Στὴ χώρα μας εἰσέβαλαν φίδια φτερωτά, (...) ἢ ἀγρια φυλὴ ὀνομαζομένη Τούρκοι, τὰ ἄνομα καὶ αἰμοβόρα θηρία, οἱ στρατοὶ τῶν Τούρκων. Μέχρι τότε δὲν εἶχαμε δεῖ ἵππικὸ Τούρκων. Εἶδαμε τὴν ἀλλόκοτη φυσιογνωμία αὐτῶν. Ἦσαν τοξότες μὲ ἐκχυτὴ ὅπως τῶν γυναικῶν κόμη. Αὐτοὶ ἦσαν ὁ στρατὸς τῶν ἀλλοφύλων, μουσαρῶν Τούρκων, τῶν κατάρτων υἱῶν τοῦ Χάμ».

Ἐάν ὁ ἱστορικός μὲ παραξενιά περιγράφει τὴν ἐξωτερικὴ ὄψη αὐτῶν, σημαίνει ὅτι αὐτοὶ πρωτοεμφανίσθηκαν στὴν Ἀρμενία τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα. Γιὰ λογαριασμὸ τῶν ὑποδουλωμένων Ἑλληνίδων, Ἀρμενίδων, Γεωργιανίδων γυναικῶν τῶν χαρμενῶν τοὺς ἄλλαξαν ἐντελῶς τὴν φυσιογνωμία τους, ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν ψυχολογία, μεθ' ἧς ἦλθαν τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα. Καὶ τώρα θεωροῦν τοὺς ἑαυτοὺς τοὺς αὐτόχθονες, οἱ ἐκ δυσμῶν μας ὁμοφύλους τοῦ Ὀμήρου / Ὀμέρ, οἱ δὲ ἐξ ἀνατολῶν μας ἀπογόνους τοῦ Νῶε, πού ἦταν Ἀζέρος, καὶ πού αὐτοὶ εἶναι οἱ ἐφευρέτες τοῦ τροχοῦ (βλ. ἐφημερίδα, «Σοβιετικὸ Ναχιτσεβάν»).

Τὸ πιὸ διαδεδομένο ὄνομα τῶν νέων εισβολέων στὶς ἀρμενικὲς πηγὲς εἶναι *Türk*. Αὐτοὶ, ἂν καὶ εἰσέβαλαν στὴν Ἀρμενία τὸν ΙΑ΄ αἰῶνα, ἦσαν στοὺς Ἀρμενίους γνωστοὶ πρὸ πολλοῦ. Στὴν Ἀρμενικὴ Γεωγραφία τοῦ Ζ΄ αἰῶνα, ἀναφορικὰ μὲ τὰ βόρεια ἔθνη, μνημονεύεται καὶ ἔθνος Τούρκων πλησίον τοῦ ποταμοῦ Ἄτλ (δηλαδὴ τοῦ Βόλγα). Στὶς πηγὲς οἱ Τούρκοι ὀνομάζονται καὶ «Skiwt'ac'i Türk'» / Σκῦθες Τούρκοι (Σ.Ο., Α.Γ.), ἢ ἀπλῶς «Skiwt'ac'i» / Σκῦθες (Σ.Α.). Ὁ Σαμουήλ ὁ Ἀνιώτης προσθέτει ἀκόμη ὅτι «τὸ ὄνομα αὐτῶν εἶναι «Sarc'uk», δηλαδὴ Σελτζούκοι. Τοὺς Σκῦθες Τούρκους οἱ Ἀρμένιοι τοὺς ἤξεραν καὶ στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνα. Ὁ ἀμνηστὴς τῆς Ἀτροπατηνῆς Γιουσούφ εἰσέβαλε στὴν Ἀρμενία, ἔχοντας μεταξὺ τῶν ταγμάτων του καὶ «Σκῦθες Τούρκους, πού κατοικοῦσαν στὰ ἐνδότερα τῆς χώρας του» (Σ.Ο.).

Τέλος, τὸ ὄνομα Τούρκος εἶναι γιὰ τοὺς Χριστιανοὺς καὶ ὕβριστικό. Στὸ ἀρμενικὸ ἐτυμολογικὸ λεξικὸ τοῦ Στεφάνου Μαλχασιάντς διαβάζουμε: «Τούρκος: σκληρόκαρδος, ἀνηλεής, ἀσυνείδητος, ἄξεστος, ἀγροίκος». Στὸ δὲ τὸ τοῦ Δημητράκου Τούρκος σημαίνει «ἄνθρωπος σκληρός, ὤμος, ἀγριος, ἀψύς, ἀσπλαχνος». Ἀλλὰ λίγοι ξέρουν ὅτι αὐτὸ ἦταν ὕβριστικό ἀκόμη τὸν ΙΓ΄ αἰῶνα, καὶ ὄχι μόνον στὸ χριστιανικὸ περιβάλλον, ἀλλὰ καὶ στὸ μουσουλμανικὸ. Κατὰ τὸν Κυριάκο ἀπὸ τὸ Καντζάκιο, ὅταν τὸ 1258 ὁ Ταταρο-Μογγόλος ἰλχάνος Χουλαγού (1256-1265)

πολιόρκησε την Βαγδάτη και άπευθύνθηκε στον τελευταίο Άραβα χαλίφη Άλ-Μούστασίμ (1242-1258) με έκκληση «να ύποταχθεί σ' αυτόν και νά γίνει φόρου ύποτελής του», ό χαλίφης, «θεωρών τον έαυτόν του κοσμοκράτορα και κύριον τής θάλασσας και τής στεριάς, καυχόμενος τής σημαίας του Μωάμεθ, του άπάντησε: “Έδω είναι ή σημαία του Μωάμεθ, και έάν άνεμίσω αυτήν, έσύ και ή οικουμένη θα έξοντωθήτε άπαξάπαντες. Έσύ είσαι ένας σκύλος, Τοῦρκος είσαι, πώς νά σοῦ δώσω φόρους, ή νά σοῦ ύποταχθώ;”».

Σχετικά με την όνομασία των Τούρκων Σελτζούκων στις πηγές φέρονται πολλά όνόματα. Ένα από τα πιο διαδεδομένα, που άπαντά και στις βυζαντινές πηγές, είναι το *Parsik* / Πέρσης. Οί Τογρούλ, Άλπ Άρσλάν, Μελικ σάχ, Παρκιαρούχ είναι σουλτάνοι των Περσών. Οί στρατοί αυτών είναι στρατοί των Περσών (Μ.Ε., Σ.Α.). Ο αυτοκράτωρ Ρωμανός ό Διογένης στο Μαντζικέρτ τής Άρμενίας έπολέμησε κατά των Περσών (Σ.Α). Και το γνωστό μας Ταčik ήδη την έποχή αυτή σήμαινε και Τοῦρκος Σελτζούκος. Ο Άλπ Άρσλάν είναι τύραννος των Ταčik (Α.Ν.) ό δέ σουλτάνος Rukn ad-din Masud ό Α' (1116-1156) μέγας άρχων του Ταčkistan (Α.Ν.).

Τόν ΙΓ' αιώνα στις άρμενικές πηγές άπαντά ένα άκόμη όνομα των Τούρκων Σελτζούκων, που συνάμα είναι ή καλύτερη μαρτυρία κατά τής γελοιώδους θεωρίας του αυτοχθόνου των Τούρκων στις περιοχές αυτές. Οί Τοῦρκοι όνομάζονται *Hořom* / Ρωμαίοι. Οί Σελτζούκοι σουλτάνοι όνομάζονται σουλτάνοι των *Hořom*. Οί Runk ad-din Κιλίτς Άρσλάν Δ' (1257-1267), Giyas ad-din Masud (1282-1284) και ό Ala ad-din Kay Kubad (1284-1284) είναι σουλτάνοι των *Hořom*. Αυτό σημαίνει ότι στους αιώνες αυτούς οί κατακτητές ήξεραν ότι κυρίευσαν τα έδάφη των Ρωμαίων, δηλαδή των Έλλήνων Βυζαντινών. Και το πιο ένδιαφέρον: ό ιστορικός Βαρδάνης την χώρα των Τούρκων - *Hořom* όνομάζει και «μέρη των *Yoyu*», δηλαδή των Έλλήνων, δηλαδή το *Hořom* - Ρωμαίος πολύ σωστά το θεωρεί όμώνυμο του Έλλην. Και το σουλτανάτο αυτών όνομάζεται «τής χώρας των *Hořom*», όπου κατοικούν Άρμένιοι, Σύροι, Έλληνες, Άραβες και Τοῦρκοι» (Β.). Μνημονεύονται και οί πόλεις τής χώρας των *Hořom* Τούρκων: Καισάρεια, Σεβάστεια, Έρζνκά, Ίκνιο και άλλες. Δέν είναι περιττό νά σημειώσουμε ότι σουλτάνοι των *Hořom* όνομάζονται και οί Όθωμανοί. Ο αίχμαλωτισθείς από τον Ταμερλάνο σουλτάνος Βαγιαζίτ Γιλδирίμ (1389-1402) θεωρείται, «σουλτάνος των *Hořom*» (Α.Ν.).

Οί άρμενικές πηγές διαφοροποιούν τους Τούρκους από τους Τουρ-

κομάνους. Οί εγκατασταθέντες στη χώρα κυρίως τὸν ΙΔ΄ αἰῶνα Ἴσπρο-προβατάδες καὶ Μαυροπροβατάδες εἶναι γνωστοὶ ὡς *Turkman*. (Σ.Σ.Α.).

Τὴν τρίτη δεκαετία τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνα ἄρχισε ἡ εἰσβολή τῶν Ταταρο-Μογγόλων στὴν Ἀρμενία, ἡ ἐγκαθίδρυση τῆς κυριαρχίας τους στὴ χώρα. Αὐτοὶ στίς πηγές ὀνομάζονται *Tatar*, ἀλλὰ καὶ *Μουγάλ*, *Μανγλά*, *Μουγ-χάλ*, δηλαδή Μογγόλοι. Στίς ἀρμενικὲς πηγές εἶναι πολὺ διαδεδομένο καὶ ὡς ἔθνικὸ τὸ «Ἔθνος τῶν Τοξοτῶν» / *azg netolac* (Κ.Σ.). Τὸ ἱστορικὸ ἔργο τοῦ Γρηγορίου ἀπὸ τὸ Ἰκνέρ, ἀφιερωμένο στοὺς Ταταρο-Μογγόλους, φέρει τὴν ἐπικεφαλίδα: «Περὶ τοῦ ἔθνους τῶν Τοξοτῶν». Τὸ 1236, γράφει ὁ Στέφανος Ὁρμπελιάν, «ἀφύπνησε ὁ Κύριος ἀπὸ τὴν ἀνατολή τὸ ἔθνος τῶν Τοξοτῶν, ποὺ ὠνόμαζαν Μουγάλ, καὶ κατὰ τὸ ἀγροικότερο Τατάρων, ἐκ τῆς χώρας τῶν *Č'in* καὶ *Mač'in* (Κίνα), πέραν τοῦ Χαταστάν, ἀθέους καὶ ἀνομους». Ὁ Γρηγόριος ἀπὸ τὸ Ἰκνέρ περιγράφει πολὺ ρεαλιστικὰ τὸ παρουσιαστικὸ τους: «Οἱ τὸ πρῶτον ἐλθόντες στὴ χώρα μας δὲν ἔμοιαζαν μὲ ἀνθρώπους. Αὐτοὶ ἦσαν φοβεροὶ τὴν ὄψη καὶ ἀνέκφραστοι. Τὸ κεφάλι τους μεγάλο σὰν τοῦ βουβαλιοῦ, τὰ μάτια στενὰ σὰν τῶν νεοσσῶν, ἡ μύτη κοντὴ σὰν τῆς γάτας, ἡ μούρη προτεταμένη σὰν τοῦ σκύλου, ἡ μέση λεπτὴ σὰν τοῦ μύρμηκα, τὰ πόδια κοντὰ σὰν τοῦ χοίρου. Γενειάδα δὲν εἶχαν τελείως, ἀλλὰ εἶχαν χαίτη σὰν τοῦ λιονταροῦ. Ἡ φωνή τους ὀξύτερη καὶ ἀπὸ τοῦ ἀετοῦ. Οἱ γυναῖκες τους (...) γεννοῦσαν σὰν τὰ φίδια καὶ τὰ ἔτρεφαν σὰν τοὺς λύκους. Θάνατος γι' αὐτοὺς δὲν ὑπῆρχε. Ζοῦσαν 300 χρόνια. Τέτοιοι ἦσαν αὐτοὶ ποὺ πρωτοῦλθαν στὴ χώρα μας. Καὶ ψωμί δὲν ἔτρωγαν καθόλου».

Οἱ Κούρδοι μνημονεύονται ὡς *Kurd*, ἀλλὰ μεταγενεστέρως καὶ *Mar*, δηλαδή Μήδοι (Θ.Μ). Ἔνας κλάδος αὐτῶν εἶναι γνωστὸς ὡς *Yezdi*.

Εἶναι καιρὸς νὰ ἀναφερθοῦμε καὶ στὴν ὀνοματοδοσία τοῦ δικοῦ μας λαοῦ. Ἡ αὐτονομασία τῶν Ἀρμενίων εἶναι *Hay*, ἡ χώρα λέγεται *Hayastan*. Οἱ ἐπιστήμονες τὸ ὄνομα τοῦ λαοῦ τὸ σχετίζουν μὲ τὴν *Hayasa* τῶν χιτιτικῶν ἐπιγραφῶν τοῦ ΙΕ΄ - ΙΓ΄ αἰῶνα π.Χ., ἡ δὲ χώρα τοποθετεῖται μεταξὺ τοῦ Εὐξείνου Πόντου, τοῦ ποταμοῦ Εὐφράτη, τοῦ ἀρμενικοῦ Ταύρου καὶ τῆς λίμνης τοῦ Βάν. Ἡ ρίζα εἶναι *Hay*, τὸ *-asa* εἶναι πρόσφυμα χιτιτικὸ. Οἱ ξένοι (Πέρσες, Ἕλληνες καὶ στὸ ἔξῃς ὁ ἄλλος κόσμος) μᾶς ὀνομάζουν Ἀρμενίους, οἱ Γεωργιανοὶ «Σομέχους», τὴ χώρα «Σομχέτη». Ἡ ὀνομασία «Ἀρμένιοι» καὶ ἡ χώρα «Ἀρμίνια» ἀπαντᾶ στὴν ἐπιγραφή τοῦ 521 π.Χ. τοῦ Δαρείου τοῦ Ὑστάσπου στὸ Behistun, ὅπου ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλείων γράφει ὅτι κατέπνιξε τὴν ἐπανάσταση τῶν Ἀρμενίων. Κατὰ τὴν ἀρμενικὴ παράδοση, τὸ ὄνομα *Hay* σχετίζεται μὲ τὸ ὄνομα τοῦ προπάτορος τῶν Ἀρμενίων *Hayk*, ποὺ θεωρεῖται γιὸς

του Θοργόμ (Θόργαμα της Παλαιᾶς Διαθήκης), ἔγγονός του Ἰάφεθ, γιου του Νῶε, ἀλλὰ καὶ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ ἀπογόνου τοῦ Hayk Ἀράμ. Ἀπὸ αὐτὸ καλεῖται τὸ ἔθνος «Ἀραμιάν», δηλαδή ἀραμικό, ἡ δὲ χώρα «Ἀραμική» (I.K., Γ.Μ.).

Κατὰ τὴν βίβλον τῆς Γενέσεως γιὸς τοῦ Νῶε ἦταν ὁ Γάμερ, ἀπὸ δὲ αὐτὸν γεννήθηκαν οἱ Ἀσχανάξ, Ριφάθ καὶ Θόργαμα. Σύμφωνα μὲ τὴν ἀρχαία παράδοση, ἀπὸ τὸν Ἀσχανάξ καὶ τὸν Θόργαμα προέρχονται οἱ Ἀρμένιοι. Ἐπὶ τῆ βάσει μιᾶς φράσης τοῦ προφήτου Ἰερεμία στὴν ἀρμενικὴ μετάφραση «παραγγείλατε παρ' ἐμοῦ ταῖς Ἀραραδικαῖς βασιλείαις καὶ τῇ Ἀσχαναζικῇ τάξει» (στὸ κείμενο τῶν Ἑβδομήκοντα: Ἔρατε σημεῖον ἐπὶ τῆς γῆς, σαλπίζατε ἐν ἔθνεσιν σάλπιγγι, ἀγιάσατε ἐπ' αὐτὴν ἔθνη, παραγγείλατε ἐπ' αὐτὴν βασιλείαις Ἀραράτ παρ' ἐμοῦ καὶ τοῖς Ἀσχαναζαίοις» Ἰερ. 28, 27), οἱ Ἀρμένιοι θεωροῦσαν καὶ τὸν Ἀσχανάξ προπάτορά τους. Ὁ βασιλεὺς Ἀσώτιος ὁ Β΄ ὁ Βαγρατίδης (913-929) ἐβασίλευσε ἐπὶ τοῦ ἔθνους Ask'anazean (I.K.). Οἱ Ἀρμένιοι ὀνομάζονται καὶ «ἔθνος τοῦ Θόργαμα» / T'orgom (A.), ἡ δὲ χώρα τους Οἶκος τοῦ T'orgom, ἡ «Οἶκος T'orgomean» Σ.Ο.). Τὸ ἀρμενικὸ ἡμερολόγιο ὀνομάζεται καὶ ἡμερολόγιο T'orgomean (I.K.).

Ἐμεῖς ἀναφερθήκαμε σὲ μᾶλλον ἢ ἥττον ὀνόματα, οἱ φορεῖς τῶν ὁποίων ἐπαιξάν αἰσθητὸ ρόλο στὴν ἱστορία τῶν Ἀρμενίων. Ἀλλὰ στίς πηγές μας ἀπαντοῦν καὶ πάμπολλα ἄλλα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὁ περιορισμὸς μας χρόνος δὲν μᾶς ἐπιτρέπει νὰ σταθοῦμε. Καὶ νὰ τὰ προσφέρουμε ἑλληνικὰ εἶναι ἀδύνατο, γι' αὐτὸ τὰ προφέρω ὅπως εἶναι στίς ἀρμενικὲς πηγές:

Ρωυηλε (Basilk'),	Ալանε (Alank'),
Մասքուտ (Mask'ut'k'),	Հոնք (Honk'),
Հոնագուր Հոնք (Honagur Honk'),	Գաշք (Gašk'),
Կուտք (K'ut'k'),	Սուանք (Suank'),
Նախամատեանք (Naxamateank'),	Աշտիգոր (Aštigor),
Ջեբուրք (Xeburk'),	Կուդետք (K'udetk'),
Արգուել (Arguēl),	Րաճանք (Račank'),
Փինճք (P'inčk'),	Դուալք (Dualk'),
Յոյոյմք (C'xoymk'),	Աւսուրք (Awsurk'),
Մանարք (Canark'),	Մելքան (Celk'an),
Թուշք (T'ušk'),	Սունճք (Xunjk'),
Կուստք (K'ustk'),	Յաւարք (C'xawark'),
Գուդամակարք (Gudamakark'),	Դուրճուկք (Durcukk'),

Γιρηηγε (Didoyk'),
Σαυαυαυαρωάνε (Tapasarank'),
Χένιαλε (Xenawk'),
Τσίρηγε (Čitbk'),
Χεάιγε (Xeřayk'),
Φουκγε (P'uxk'),
Ζεβδάουαλε (Hečmatakk'),
Φιλεράνιαλε (P'iwk'anakk'),
Σαυιρηγε (Sawirk'),

Λεκγε (Lekk'),
Αιττακάνε (Ařutakank'),
Σίτηγε (Šitpk'),
Λπίρηγε (Lp'ink'),
Καζκγε (Kazbk'),
Ραυαυαυαρηγε (T'awasark'),
Ιζμακγε (Ižmaxk'),
Βαζκάν (Bazkan),
Τσένγε (Čenk').

Όλοι αυτοί στο βόρειο Καύκασο. Στην ανατολή **Κατούσκγε** (Katušk'), **Δελεμίκγε** (Delemikk'). Στις μεταγενέστερες πηγές απαντάμε νέα ονόματα. Οι Πολωνοί ονομάζονται *Leh* ή *Ołax*, ή Πολωνία *Lehastan*, οι Ούγγροι / *Mačar*, οι οποίοι θεωρούνται Φράγκοι: «Φράγκοι, ονομαζόμενοι *Mačar* (B.X.). Οι Γερμανοί *Nemča*, οι Φλαμανδοί *Felemenk*, οι Άλβανοί *Arnavud*, οι Ρώσοι *Urus* ή *Hurus* και *Moskof*, οι Πέρσες Σεφεβίδες *Ačem* ή *Gzibaš*, οι Γεωργιανοί *Gürč'i*, ή χώρα των *Gürčistan*, οι Έβραίοι *Čhud*, οι Μολδανοί *Boγdan*, ή Μολδαυία *Boγdania*, οι Άβυσσινιοί *Habaš* ή *Habeš*.

Τόσα περίπου για την ονοματοδοσία λαών στις αρμενικές πηγές. Έπαναλαμβάνω, ότι το θέμα αυτό είναι αδύνατο να συμπεριληφθεί σε μία ανακοίνωση. Άλλά δ,τι παρουσιάσαμε, νομίζω δίνει μια γενική ιδέα.

Η μεταγραφή στο λατινικό αλφάβητο ακολουθεί το σύστημα των Hübschmann - Meillet - Benveniste, που έχει υιοθετηθεί από την *Revue des Études Arméniennes*. Άς σημειώσουμε ότι το «κ» στο τέλος των ονομάτων των λαών είναι κατάληξη της ονομαστικής του πληθυντικού (έλλην. - οι). Για τον Έλληνα αναγνώστη πρέπει να διευκρινήσουμε την προφορά μερικών γραμμάτων. Το ē = μακρό, t' = γαλλικό (thé), ž = γαλλικό j (jeun), x = έλληνικό «χ», j = έλληνικό «τζ» (τζάκι), ł = λ βαρύ, που μεταγενέστερα προφερόταν ως «γ» (γάλα), j = άγγλικό g (George), č' = άγγλικό ch (cheese), č = φθόγγος μεταξύ του j και c', í = ρ βαρύ, c' = έλληνικό «τσ» (τσίκρος), p' = «π» δασύ, k' = «κ» δασύ.

Περώνοντας στις βραχυγραφίες σημειώνουμε τις αρμενικές εκδόσεις, των πηγών. Ό ενδιαφερόμενος για το θέμα δέν πρέπει να αποτανθεί στις μεταφράσεις των πηγών, έφόσον στην περίπτωση αυτή, χωρίς άλλο, θα παραπλανηθεί. Π.χ. το Tačik το μεταφράζουν «Άραβες» το *Yoyu* «Grec», το *Hořom* «Romain», κ.ο.κ., που δέν αποδίδει το καθαυτό όνομα.

- A.: Ἀγαθάγγελος – Ἀγαθαγγέλου, *Ἱστορία τῆς Ἀρμενίας*, Ἐκδ. Γκ. Τερ. Μκρτσσιάν καὶ Στ. Καναγιάντς, Τιφλίς 1909.
- A.Γ.: Ἀρμενικὴ Γεωγραφία – Σ.Τ. Ἐρεμιάν, *Ἡ Ἀρμενία κατὰ τὴν Ἀρμενικὴ Γεωγραφία τοῦ Ζ' αἰῶνα*, Ἐρεβάν 1963.
- A.N.: Ἀρμένιοι Νεομάρτυρες – *Οἱ Ἀρμένιοι Νεομάρτυρες*, τόμ. Α' (1155-1485), Ἐκδ. Ἰάκ. Μαναντιάν καὶ Χρ. Ἀτζαριάν, Βαλαρσαπάτ 1902.
- B.: Βαρδάνης – *Τοῦ Μεγάλου Βαρδάνη ἀπὸ τὸ Μπαρτζιμπέρντ Οἰκουμηνικὴ Ἱστορία*, Ἐκδ. Μ. Ἐμίν, Μόσχα 1860.
- B.X.: Βραχέα Χρονικά – *Βραχέα χρονικά τῶν ΙΓ' - ΙΗ' αἰώνων*, Ἐκδ. Β. Ἀκοπιάν, τόμ. Α' – Β', 1951, 1956.
- Γ.A.: Γρηγόριος ἀπὸ τὸ Ἀκνέρ – (ἔχει δημοσιευθεῖ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ μοναχοῦ Μαλαχίας:) Μοναχὸς Μαλαχίας, *Ἱστορία τοῦ ἔθνους τῶν Τοξοτῶν*, Πετρούπολη 1870.
- Γ.Μ.: Γρηγόριος Μάγιστρος – *Οἱ ἐπιστολές τοῦ Γρηγορίου Μαγίστρου*, Ἐκδ. Κ. Κωστανιάντς, Ἀλεξανδρούπολη (τώρα Λενινγκάν) 1910.
- Ε.: Ἐλισσιός – *Περὶ τοῦ Βαρδάνη καὶ τοῦ πολέμου τῶν Ἀρμενίων*, Ἐκδ. Ἐ. Τέρ-Μινασιάν, Ἐρεβάν 1957.
- Θ.A.: Θωμᾶς Ἀρτζρουνίδης – Θωμᾶ Βαρδαπέτη τοῦ Ἀρτζρουνίδη, *Ἱστορία τοῦ Οἴκου τῶν Ἀρτζρουνιδῶν*, Ἐκδ. Κ. Πατκιανιάν, Πετρούπολη 1887.
- Θ.Μ.: Θωμᾶς ἀπὸ τὸ Μετσόπ, *Ἱστορία τοῦ Ταμερλάνου καὶ τῶν διαδόχων του*, Ἐκδ. Κ. Σαχναζαριάν, Παρίσι 1860.
- Ι.Κ.: Ἰωάννης Καθολικός (Πατριάρχης) – Ἰωάννη Καθολικοῦ ἀπὸ τὸ Δρασχανακέρτ, Ἰωάννης Καθολικός (Πατριάρχης) *Ἱστορία τῆς Ἀρμενίας*, Τιφλίς 1912.
- Ι.Μ.: Ἰωάννης Μαμικονιάν, *Ἱστορία τοῦ Ταρών*, Ἐκδ. Α. Ἀμπραχαμιάν, Ἐρεβάν 1941.
- Κ.Κ.: Κυριάκος ἀπὸ τὸ Καντζάκιο, *Ἱστορία τῆς Ἀρμενίας*, Ἐκδ. κ. Μελίκ – Ὀχαντζανιάν, Ἐρεβάν 1961.
- Κ.Σ.: Κοντόσταυλος Σμπάτ, *Χρονογραφία*, Βενετία 1956.
- Λ.: Λεόντιος – *Ἱστορία τοῦ Λεοντίου, Μεγάλου βαρδαπέτη τῶν Ἀρμενίων*, Πετρούπολη 1887.
- Λ.Π.: Λάζαρος ἀπὸ τὸ Παρπί, *Ἱστορία τῆς Ἀρμενίας καὶ Ἐπιστολὴ πρὸς τὸν Βαάνη Μαμικονιάν*, Ἐκδ. Γκ. Τέρ-Μκρτσσιάν καὶ Στ. Μαλχασιάν, Τιφλίς 1904.
- Μ.Ε.: Ματθαῖος Ἐδεσσηνός, *Χρονογραφία*, Βαλαρσαπάτ 1898.
- Μ.Κ.: Μωϋσῆς ἀπὸ τὸ Καλανκατούϊκ, *Ἱστορία τῆς χώρας τῶν Ἀλβανῶν [τοῦ Καγκάσου]*, Ἐκδ. Β. Ἀρακελιάν, Ἐρεβάν 1983.
- Μ.Χ.: Μωϋσῆς ὁ Χωρηνός, *Ἱστορία τῆς Ἀρμενίας*, Ἐκδ. Μ. Ἀμπεγιάν καὶ Σ.

Ἄρουτιουνιάν, Τιφλίς 1913.

Σ.: Σεβαίος - Ἱστορία τοῦ Σεβαίου, Ἔκδ. Γ. Ἄμπγκαριάν, Ἐρεβάν 1979.

Σ.Α.: Σαμουήλ Ἀνιώτης, Συλλογή ἐκ τῶν ἔργων τῶν ἱστορικῶν, Βαλαρσαπάτ 1893.

Σ. Ο.: Στέφανος Ὁρμπελιάν, Ἱστορία τῆς ἐπαρχίας Σισακάν, Τιφλίς 1910.

Σ.Σ.Α.: Συνεχιστής τοῦ Σαμουήλ τοῦ Ἀνιώτου (βλ. Σ.Α.).

Σ. Τ.: Στέφανος ὁ Ταρωνίτης - Στεφάνου τοῦ Ταρωνίτη Ἀσολίκ, Οἰκουμενική Ἱστορία, Πετρούπολη 1885.

Φ.: Φαῦστος - Φαῦστου Μπουζάντι, Ἱστορία τῆς Ἀρμενίας, Ἔκδ. Κ. Πατκνιάν, Πετρούπολη 1883.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

<i>AASS</i>	<i>Acta Sanctorum</i>
<i>AArchAcadSciHung</i>	<i>Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae</i>
<i>ACOE</i>	<i>Acta Conciliorum Oecumenicorum</i> , έκδ. Schwartz, Βερολίνο - Λιψία 1914-1940 και έκδ. Strauss, Βερολίνο 1984
<i>ΑΔ</i>	Ἐρχαιολογικὸν Δελτίον
<i>ADSV</i>	<i>Antičnaja drevnost i srednje veka</i>
<i>AE</i>	Ἐρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>An. Boll.</i>	<i>Analecta Bollandiana</i>
<i>ASV</i>	<i>Archivio di Stato di Venezia</i>
<i>Βασιλικά</i>	<i>Basilicorum Libri LX</i> , έκδ. H. J. Scheltema - N. Van der Wal - D. Holwerda, Groningen 1955-1988
<i>BBA</i>	<i>Berliner Byzantinistische Arbeiten</i>
<i>BCH</i>	<i>Bulletin de Correspondance Hellénique</i>
<i>BF</i>	<i>Byzantinische Forschungen</i>
<i>BHG</i>	<i>F. Halkin, Bibliotheca Hagiographica Graeca</i> , Βρυξέλλες 1957 ³ (= Subs. Hag. 8α)
<i>BMGS</i>	<i>Byzantine - Modern Greek Studies</i>
<i>BNJ</i>	<i>Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher</i>
<i>Bsl</i>	<i>Byzantinoslavica</i>
<i>BSNR</i>	<i>Buletinul Societății Numismatice Române</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CA</i>	<i>Cahiers Archéologiques</i>
<i>CCSL</i>	<i>Corpus Christianorum. Series Latina</i>
<i>CFHB</i>	<i>Corpus Fontium Historiae Byzantinae</i>
<i>CIG</i>	<i>Corpus Inscriptionum Graecarum</i>
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>

<i>CJC</i>	<i>Corpus Juris Civilis:</i> <i>Institutiones = CJC I</i> , έκδ. Krüger, 1872 (άναστ. ανατύπωση 1973) <i>Digesta = CJC I</i> , έκδ. Mommsen, 1872 (άναστ. ανατύπωση 1973) <i>Codex Justinianus = CJC II</i> , έκδ. Krüger, 1877 (άναστ. ανατύπωση 1970) <i>Novellae = CJC III</i> , έκδ. Schöll - Kroll, 1895 (άναστ. ανατύπωση 1972)
<i>CMH</i>	<i>Cambridge Medieval History</i>
<i>Cod. Iust.</i>	<i>Codex Justinianus</i> (βλ. <i>CJC</i>)
<i>Cod. Theod.</i>	<i>Codex Theodosianus</i> , έκδ. Mommsen, 1904 (άναστ. ανατύπωση 1971)
<i>CSEL</i>	<i>Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum</i>
<i>CSHB</i>	<i>Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae</i> (= σειρά της Βόννης)
<i>DACL</i>	<i>Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et de Liturgie</i>
Daremborg - Saglio	Ch. Daremborg - E. Saglio, <i>Dictionnaire des Antiquités Grecques et Romaines</i> , Graz 1962
<i>DHGE</i>	<i>Dictionnaire d'Histoire et de Géographie Ecclésiastiques</i>
<i>Dig.</i>	<i>Digesta</i> (βλ. <i>CJC</i>)
<i>ΔΙΕΕ</i>	<i>Δελτίον της Ιστορικής και Έθνολογικής Έταιρείας</i>
Dölger, Regesten	F. Dölger, <i>Regesten der Kaiserurkunden des Oströmischen Reiches von 565-1453</i> , I-V, Μόναχο - Βερολίνο 1924-1965
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>ΔΧΑΕ</i>	<i>Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Έταιρείας</i>
<i>ΕΕΒΣ</i>	<i>Έπετηρίς της Έταιρείας Βυζαντινών Σπουδών</i>
<i>EI</i>	<i>Encyclopédie de l'Islam / Encyclopaedia of Islam</i>
<i>EO</i>	<i>Échos d'Orient</i>
<i>FHG</i>	<i>Fragmenta Historicorum Graecorum</i>
<i>GCS</i>	<i>Griechische Christliche Schriftsteller</i>
<i>GRBS</i>	<i>Greek - Roman and Byzantine Studies</i>
Grumel, Regestes	V. Grumel, <i>Regestes des Actes des patriarches de Constantinople</i> , I-III, Κωνσταντινούπολη - Παρίσι 1932-1947
<i>ΘΗΕ</i>	<i>Θρησκευτική και Ήθική Έγκυκλοπαίδεια</i>
<i>ΙΑ</i>	<i>Islam Ansiklopedisi</i>

ICANAS	<i>International Congress of Asia and North Africa Studies</i>
IEE	<i>Ίστορία του Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Α΄ - ΙΑ΄, Ἀθήνα 1971-1981</i>
Inst.	<i>Institutiones</i> (βλ. <i>CJC</i>)
IG	<i>Inscriptiones Graecae</i>
IRAİK	<i>Izvestija Russkago Archeologičeskogo Instituta v Konstantinopole</i>
JGr	I. - P. Zepos, <i>Jus Graecoromanum</i> , I-IV, Ἀθήνα 1931 (ἀνατύπωση Aalen 1962)
JHS	<i>Journal of Hellenic Studies</i>
JOAS	<i>Journal of Oriental and African Studies</i>
JÖB(JÖBG)	<i>Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik (Byz. Gesellschaft)</i>
LThK	<i>Lexikon für Theologie und Kirche</i>
MayarNumTarsEv	<i>Mayar Numismatikai Társulat Évkönyve</i>
Mansi	J. D. Mansi, <i>Sacrorum Conciliorum nova et amplissima Collectio</i> (ἀναστ. ἀνατύπωση 1960-1961)
MME	<i>Μεγάλη Ἑλληνική Ἐγκυκλοπαίδεια</i>
MGH	<i>Monumenta Germaniae Historica:</i> AA <i>Epp.</i> = <i>Auctores Antiquissimi Epistulae</i> SSRL = <i>Scriptores rerum longobardicarum</i> SSRM = <i>Scriptores rerum merovingicarum</i> SSRG = <i>Scriptores rerum germanicarum</i>
MM	F. Miklosich - J. Müller, <i>Acta et Diplomata graeca medii aevi</i> , I-IV, Βιέννη 1860 - 1890 (ἀναστ. ανατύπωση χ.χ.)
Moravské NumZprávy	<i>Moravské Numismatcké Zprávy</i>
NE	<i>Νέος Ἑλληνομνήμων</i>
Num. Listy	<i>Numismatcké Listy</i>
ΠΑΕ	<i>Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας</i>
Πάτρια	T. Preger, <i>Scriptores originum Constantinopolitanarum</i> III, Λυψία 1905
PG	<i>Patrologia Graeca</i>
PL	<i>Patrologia Latina</i>
PLDR	<i>Pamiatniki Literaturny Drevnej Rusi</i>
PLP	<i>Prosopographisches Lexikon der Palaelologenzeit</i>
PO	<i>Patrologia Orientalis</i>
Pontica	<i>Pontica. Studii și Materiale d'Istorie, Archeologie și</i>

	<i>Muzeografie</i>
<i>RAC</i>	<i>Reallexikon für Antike und Christentum</i>
Ράλλης - Ποτλής	Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, <i>Σύνταγμα τῶν θείων και ἱερῶν κανόνων</i> , Α' - ΣΤ', Ἀθήνα 1852-1859
Rhalles - Potles	Γ. Α. Ράλλης - Μ. Ποτλής, <i>Σύνταγμα τῶν θείων και ἱερῶν κανόνων</i> , I-IV, Ἀθήνα 1852-1859
<i>RE</i>	<i>Real - Encyclopaedie</i>
<i>REB</i>	<i>Revue des Études Byzantines</i>
<i>REG</i>	<i>Revue des Études Grecques</i>
<i>RESEE</i>	<i>Revue des Études Sud - Est Européennes</i>
<i>RH</i>	<i>Revue Historique</i>
<i>RHC</i>	<i>Recueil des Historiens des Croisades</i>
<i>SC</i>	<i>Sources Chrétiennes</i>
<i>SCIAM</i>	<i>Settimane di Studio del Centro Italiano sull'Alto Medio-evo</i>
<i>SCIV</i>	<i>Studii și cercetări de Istorie Veche</i>
<i>SCN</i>	<i>Studii și cercetări de Numismatica</i>
<i>SEG</i>	<i>Supplementum Epigraphicum Graecum</i>
<i>ST</i>	<i>Studi e Testi</i>
<i>Subs. Hag.</i>	<i>Subsidia Hagiographica</i>
<i>TIB</i>	<i>Tabula Imperii Byzantini</i>
<i>TM</i>	<i>Travaux et Mémoires</i>
<i>Viz. Vrem.</i>	<i>Vizantiskij Vremennik</i>
<i>ŽMNP</i>	<i>Žurnal Ministerstva Narodnago Prosveščenija</i>
<i>ZPE</i>	<i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i>
<i>ZRVI</i>	<i>Zbornik Radova Vizantoloskoj Instituta</i>

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ	9
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ	11
ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΣΥΝΕΔΡΩΝ	20
ΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ	25
ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΤΗΡΙΟΣ ΛΟΓΟΣ	26
<i>Ἡ ἐπικοινωνία στὸν Βυζαντινὸ κόσμο</i>	29-78
André Guillou, <i>Ἡ ἐπικοινωνία στὴν Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία (εἰσηγητές, ἀποδέκτες, μηνύματα καὶ κώδικες)</i>	31
Ἄννα Ἀβραμέα, <i>Μορφές ἐπικοινωνίας στὰ τέλη τοῦ Δ΄ αἰώνα</i>	51
Ὀδυσσεὺς Λαμφίδης, <i>Ἡ ἔκφραση γνώμης στὸ βυζαντινὸ κράτος</i>	57
Χριστίνα Γ. Ἀγγελίδη, <i>Συστήματα ἐλέγχου καὶ τρόποι διάχυσης τῆς πληροφορίας</i>	67
<i>Ἡ γλώσσα ὡς ὄργανο ἐπικοινωνίας</i>	79-113
Gilbert Dagron, <i>Communication et stratégies linguistiques</i>	81
Χρύσα Α. Μαλτέζου, <i>Diversitas linguae</i>	93
Ἄγνη Βασιλικοπούλου, <i>Ἡ πάτριος φωνή</i>	103
Pedro Bádenas, <i>Νέες παρατηρήσεις γιὰ τὸ πρόβλημα τῶν γλωσσολογικῶν συνόρων στὰ Βαλκάνια</i>	115
Ν. Γ. Μοσχονᾶς, <i>Ἑτερόγλωσσοι πληθυσμοὶ καὶ ἐπικοινωνία στὸ φραγκικὸ βασίλειο τῆς Κύπρου</i>	125
Melek Delilbaşı, <i>Greek as a diplomatic language in the Turkish Chancery</i>	145
J. M. Egea, <i>Ἡ γλώσσα τοῦ Διγενῆ ὡς ὄργανο δημιουργίας ἄλλων ἀκριτικῶν</i>	155

Τρόποι συνεννόησης	161-330
A. Μαρκόπουλος, <i>Ἡ ἐπικοινωνιακή λειτουργία τῆς ἐπιστολῆς. Πρώτες ἐκτιμήσεις ἀπὸ κείμενα τῆς μεσοβυζαντινῆς περιόδου</i>	163
Κατερίνα Νικολάου, <i>Γυναῖκες ἐπιστολογράφοι στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο (8ος-10ος αἰ.)</i>	169
Ἄντωνία Κιουσοπούλου, <i>Ὁ κοινωνικός ἔλεγχος ὡς παράγοντας ἐπικοινωνίας στὸ Βυζάντιο</i>	181
Ἡλίας Ἀναγνωστάκης, <i>Τὸ ἐπεισόδιο τοῦ Ἀδριανοῦ. «Πρόγνωσις» καὶ «τελεσθέντων δήλωσις»</i>	195
I. P. Medvedev, <i>The so-called θέατρα as a form of communication of the byzantine Intellectuals in the 14th and 15th centuries</i>	227
Σπύρος Ν. Τρωιάνος, <i>Τύποι ἐρωτικῆς «ἐπικοινωνίας» στὶς βυζαντινὲς νομικὲς πηγές</i>	237
Μαρίνα Μαροπούλου, <i>Γύρω ἀπὸ μερικὰ «παράδοξα» τῆς βυζαντινῆς, μετα-βυζαντινῆς καὶ ἰσλαμικῆς δίκης</i>	275
Π. Γουναρίδης, <i>Ὁ κώδικας συνεννόησης τοῦ Θεόδωρου Στουδίτη</i>	291
Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, <i>Μορφές ἐπικοινωνίας στὸ ἔργο τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη</i>	303
Σ. Λαμπάκης, <i>Μορφές ὑπερβατικῆς ἐπικοινωνίας στὴν ἱστοριογραφία καὶ στὴ χρονογραφία τῶν παλαιολογεῖων χρόνων</i>	323
Μορφές ἐπικοινωνίας	331-431
Μέρος Α΄.	
<i>Ἡ ἐπικοινωνία στὴν πολιτικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ</i>	331-396
B. Γεωργιάδου, <i>Οἱ λιτανεῖες ὡς μέσον ἐπικοινωνίας τοῦ πατριάρχη Ἀθανασίου Α΄ μετὰ τὸ ποίμνιό του</i>	333
Johannes Irmscher, <i>Βυζαντινὰ προσκυνήματα</i>	347
I. M. Κονιδάρης, <i>Ἐπικοινωνία καὶ μοναστικὴ ζωὴ</i>	351
Κωνσταντῖνος Γ. Πιτσάκης, <i>Ἐπικοινωνία καὶ «Κοινωνία» στὸ βυζαντινὸ ἐκκλησιαστικὸ δίκαιο: ἡ λειτουργία τῶν «εἰρηνηκῶν ἐπιστολῶν»</i>	357
Αἰκατερίνη Ἀσδραχᾶ, <i>Ἡ ἐπιλεκτικὴ ἐπικοινωνία: ἡ κινητικότητα τοῦ βυζαντινοῦ διοικητικοῦ προσωπικοῦ</i>	389

Περιεχόμενα	755
Μέρος Β΄.	
Ἡ διπλωματία	397-431
Εὐάγγελος Χρυσός, Ἡ βυζαντινὴ διπλωματία ὡς μέσο ἐπικοινωνίας	399
Σοφία Πατούρα, Οἱ διπλωματικὲς ἀποστολὲς καὶ ἡ εἰρηνικὴ προσέγγιση Βυζαντινῶν καὶ Οὐννων: ἡ μαρτυρία τοῦ Πρίσκου	409
Μόσχος Μορφακίδης, Ἡ λεγόμενη «Καταλανικὴ Ἐταιρεία». Προβλήματα ἐθνικῆς σύστασης καὶ ὀνοματοδοσίας	419
Χερσαῖοι καὶ θαλάσσιοι δρόμοι	433-494
Θεὸνη Μπαζαίου-Barabas, Θαλάσσιοι δρόμοι: δυνατότητες καὶ δυσκολίες τῆς θαλάσσιας ἐπικοινωνίας σὲ βυζαντινὰ λόγια κείμενα	435
Johannes Koder, Νησιωτικὴ ἐπικοινωνία στὸ Αἰγαῖο κατὰ τὸν ὄψιμο μεσαῖωνα	445
Ewald Kislinger, <i>Sightseeing in the Byzantine Empire</i>	457
Δ. Γκαγκτζής - Μαρία Λεοντσίνη - Ἀγγελικὴ Πανοπούλου, Πελοπόννησος καὶ Νότια Ἰταλία: σταθμοὶ ἐπικοινωνίας στὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο	469
Γεώργιος Πλουμίδης, Ἡ ἐπικοινωνία Ἰονίου καὶ Ἠπείρου μετὰ τὴ Δύση (16ος-18ος αἰ.)	487
Ταξίδια - περιηγήσεις	495-603
Ἐλεωνόρα Κουντούρα - Γαλάκη, Γιὰ τὸν κοινωνικὸ καταμερισμὸ τῶν ταξιδιωτῶν τῶν ἀγίων τῆς πρώτης εἰκονομαχικῆς περιόδου (717-815)	497
Α. Καρπόζηλος, Ταξιδιωτικὲς περιγραφές καὶ ἐντυπώσεις σὲ ἐπιστολογραφικὰ κείμενα	511
S. P. Karpov, <i>From Syria to Modon and Venice: a difficult voyage of 1443 described in an unknown document</i>	543
Μιχ. Σ. Κορδώσης, Ἀπὸ τὴν Κίνα στὸ Βυζάντιο. Οἱ κινεζικὲς πηγές	551
José A. Ochoa, <i>The way toward the Orient: The "Embajada a Tamorlán" from Trebizond to Tabriz</i>	565

Ion Barnea, <i>Le Danube, voie de communication byzantine</i>	577
Věra Hrochová, <i>Les itinéraires des pèlerins russes à Constantinople</i>	597
Ἡ γνώση τῶν ἄλλων λαῶν	605-682
Μαρία Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, <i>Βυζαντινοὶ ὄρολογία στὴ διοίκηση καὶ τὴν οἰκονομία τῶν μεσαιωνικῶν βαλκανικῶν κρατῶν</i>	607
Λένος Μαυρομάτης, <i>Συμβολὴ στὴν ἐπικοινωνία Βυζαντίου, Βουλγαρίας καὶ Σερβίας (ΙΑ΄ - ΙΕ΄ αἰ.)</i>	623
Γεώργιος Μακρῆς, <i>Σλάβοι στὴ Βαλτική καὶ Ζυγιάτες στὴν Πελοπόννησο: ἐπαναξιολόγηση τῶν μαρτυριῶν τοῦ περιηγητῆ Λάσκαρη Κανανοῦ</i>	631
Ἰόλγα Ἀλεξανδροπούλου, <i>Ἡ ἐπικοινωνία Βυζαντίου καὶ Ρωσίας μέσα ἀπὸ τὸ Πατερικὸ τῆς Λαύρας τοῦ Κιέβου</i>	639
Βάσω Πέννα, <i>Τὸ Βυζάντιο καὶ οἱ λαοὶ τῆς Κεντρικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Εὐρώπης: ἡ νομισματικὴ μαρτυρία (Η΄ - ΙΑ΄ αἰ. μ.Χ.)</i>	651
Ἄννα Λαμπροπούλου, <i>Μορφές ἐπικοινωνίας Ἑβραίων καὶ Χριστιανῶν στὴν Πελοπόννησο κατὰ τὴν πρωτοβυζαντινὴ περίοδο</i>	657
Ὄνοματοδοσία λαῶν	683-746
Βασιλικὴ Παπούλια, <i>Ἡ τροπὴ τῶν ἐθνικῶν ὀνομάτων σὲ γεωγραφικά. Ἡ περίπτωση τῆς Μακεδονίας</i>	685
Vasilka Tărkova-Zaimova, <i>L'emploi des ethnica et les problèmes de la communication à Byzance</i>	701
Ἀλέξης Γ. Κ. Σαββίδης, <i>Ἡ γνώση τῶν Βυζαντινῶν γιὰ τὸν τουρκόφωνο κόσμο τῆς Ἀσίας, τῶν Βαλκανίων καὶ τῆς κεντρικῆς Εὐρώπης μέσα ἀπὸ τὴν ὀνοματοδοσία</i>	711
Χρᾶτς Μ. Μπαρτικιάν, <i>Ὄνοματοδοσίες λαῶν στὶς ἀρμενικὲς μεσαιωνικὲς πηγές</i>	729
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	749
ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ	753

ΤΑ ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΤΟΥ Β΄ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΜΠΟΣΙΟΥ

Η ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ ΣΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

ΤΥΠΩΘΗΚΑΝ ΣΤΟ ΤΥΠΟΓΡΑΦΕΙΟ

«ΓΡΑΦΟΠΡΙΝΤ Ε.Π.Ε.» ΤΟΥ ΑΝΑΣΤ. ΝΟΗΤΑΚΗ

ΤΟΝ ΟΚΤΩΒΡΙΟ ΤΟΥ 1993

Ἡ ἠλεκτρονικὴ στοιχειοθεσία καὶ ἡ σελιδοποίηση
ἔγιναν ἀπὸ τὴ Μαρία Ἰ. Σκανιᾶ στὸ
ἐργαστήριο *γραφικῶν τεχνῶν ΛΟΓΟΤΥΠΟ*.
Στὸ ἴδιο ἐργαστήριο ἔγιναν
ἡ φωτογράφιση καὶ ἡ παραγωγή διαφανειῶν.

ΛΟΓΟΤΥΠΟ
γραφικές τέχνες

Ιθάκης 21 • 112 57, Αθήνα
τηλ. 82.29.040 - 82.29.604 • Fax 82.29.040

